

อัฐสาลินี

คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์

พระพุทธโฆสาจารย์ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสราภิงส์ แปลและอธิบาย



โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๔

อัญญสาลินี

คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์

แปลและอธิบาย พระคันธสाराภิวังศ์

วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-974-8008-34-9

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๑ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๔

จำนวนพิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม

พระคันธสाराภิวังศ์

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์

๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.ก้านันแม่นัน ซ.ก้านันแม่นัน ๓๖

แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐

โทรศัพท์ ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔ โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔

มือถือ ๐๘-๑๕๖๖-๒๕๕๐ E-Mail: doramon1914@yahoo.com

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวังศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์
อภิธัมมวาทารเป็นต้น ในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา ก้อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียน
อนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกัน
หล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขึ้นพื้นฐาน
ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระ
คันธสาราภิวังศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเรา
เมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบ
ชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่
ได้พิมพ์ชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้
กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎก
ฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าพิมพ์เสร็จ
ก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา
และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.๖.๓-๙
อรรถกถา นอกจากนั้นก็มีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่ง
แม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเพราะใช้
ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละ
แผ่นเวลาจับพลิกถ้าไค้งอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมพันธ์ภาคัญ-

ลูกตาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-
เปิดวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่
มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์มานานแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาล่วง
มาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย
คือมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้
ยากผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้อง
สูญเสียแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึงพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช้เหตุ
ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่ง
ใฝ่ธรรมใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี้บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์
อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนองงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงาน
กันแบบลั้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษา
ค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย
และมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมี
พระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสหทศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่
ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของ
สำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักรับการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็น
ศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการ
ศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์
ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทอดพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธसारากิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมวาทารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธसारากิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตร ในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกา ที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหุชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน



พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘



เตโชพเลน มหา รตนตตยสฺส

โลกตตยํ สมธิตฺตจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รทฺธา น จตฺถิ จ สฺมา รตนตตยสฺส

ตสฺมา สทา ภาชถ ตํ รตนตตยํ โภ.

เตลภฏฺฐาหคาคา คาคา ๓

“ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วย
เดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามิได้ ด้วยเหตุนี้ เชิญท่านทั้งหลาย
ชอ่งเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์”



คำอนุโมทนา

ศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนา นั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทธพจน์ เมื่อใดที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้นคงเป็นเวลาทีที่ศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการ บวชทั้งที่เป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่ง เสียงอย่างถูกต้องตามภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึง พระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สับสนลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจ ได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้ง เท่านักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษา บาลีเป็นหลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสาราภิงค์ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอด การศึกษาบาลีใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบทอดศาสนาที่ประเทศเมียนมาร์ เป็นเวลา ๑๐ ปีโดยสำเร็จการศึกษาชั้นธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนเจดียงคณะ อีกทั้งได้รับพระราชทานเสา เสมารธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหา- บัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ. ๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสาราภิงค์ได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์ พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนา ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและ สืบทอดอายุพระพุทธศาสนา เป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๙๑ ปี ของข้าพเจ้าในพุทธศักราช ๒๕๕๓ ในต้นปีนี้ทางวัดได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบาย อัญฐสาลินีไว้เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาพระวินัยปิฎกและอรรถกถาพระวินัย

ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

วิฑูวา เอว วิชานาติ	วิฑูวชชนปริสฺสมํ
น หิ ญญา วิชานาติ	ครุํ ปสวเวทนํ

“บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว
หญิงหมั้นย่อมไม่รู้ถึงความทุกข์อย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย”

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรม
คำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

ตุลาคม ๒๕๕๓

ประวัติผู้แต่ง

พุทธศาสนิกชนทั่วไปในนิยายเถรวาทมักเคยได้ยินชื่อของพระพุทโธมหาราชจารย์ คัมภีร์ที่ท่านประพันธ์ขึ้นเป็นหลักสูตรเรียนของคณะสงฆ์ในประเทศไทย พม่า และลังกา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่กล่าวถึงหลักปฏิบัติอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดก็เป็นผลงานชิ้นเอกของท่าน ท่านเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้เชี่ยวชาญปรีชาธรรม ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่เรียกว่า สังคหัญญูคัมภีร์ คือ อรรถกถาประมวลความ ไว้ทั้งหมด ๑๓ คัมภีร์ โดยปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี ในคัมภีร์มหายาน (ปริเฉทที่ ๓๗ คามา ๒๑๕-๔๖) กล่าวถึงประวัติของท่าน ดังนี้

“ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ในตำบลพุกคยา ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์และวิชาความรู้ทั้งหมดพร้อมทั้งคัมภีร์พระเวทจนเข้าใจแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทะลัทธิต่างๆ เป็นอย่างดี จึงเที่ยวได้วาทะไปในชมพูทวีป

ต่อมาวันหนึ่งได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่งแล้วสาธยายคัมภีร์ที่กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปทัชชลิอย่างบริบูรณ์มีจังหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้งนั้นพระเวทเจ้าผู้พำนักอยู่ในวัดนั้นได้ยินเสียงสาธยาย จึงดำริว่าพราหมณ์หนุ่มผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฐิแล้วหันมานับถือพุทธศาสนา

พระเวทเจ้าได้แก้งถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา พราหมณ์หนุ่มได้ย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ครั้นพระเถระตอบว่ารู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาที่เกี่ยววาทะลัทธิของตน พระเถระสามารถตอบได้อย่างถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทะลัทธิของพราหมณ์หนุ่มนั้นอีกด้วย ต่อมาพระเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่มไม่อาจตอบได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร พระเถระตอบว่าเป็นพุทฺธมนต์ พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า โปรดสอนพุทฺธมนต์นั้นแก่กระผมเถิด พระเถระกล่าวว่า เธอต้องออกบวชก่อนจึงค่อยเรียนพุทฺธมนต์ได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกมาบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้มีความเข้าใจว่าพุทธธรรมเป็นทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่า ชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธรูปเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า พุทธโสมสะ เพราะท่านมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธรูปเจ้า ภายหลังต่อมาท่านพำนักอยู่ในวัดนั้น ได้แต่งคัมภีร์ญาโณทัย คัมภีร์อัฐสาลินีอันเป็นอรรถาธิบายของธรรมสังคณี และคัมภีร์ปริตต์ฎฐกถา

พระเรวตะทราบเรื่องนั้นแล้วจึงชักชวนว่า ในชมพูทวีปนี้มีเพียงพระบาลีเท่านั้นที่ร่าเริงไว้สืบทอดกันมา แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ที่แตกต่างกัน

พระมหินทะผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปกิณก]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ยกสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบายไว้ แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหลด้วยภาษาสิงหล เธอจึงเดินทางไปประเทศลังกานั้นศึกษาคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าว แล้วปริวรรตเป็นภาษามคธ การปริวรรตนั้นจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่อกุลแก่ชาวโลกทั้งปวง

ครั้นเมื่อพระเรวตะกล่าวดังนี้ ท่านมีใจเลื่อมใสแล้ว จึงเดินทางออกจากชมพูทวีปมาสู่เกาะลังกา ในรัชสมัยของพระเจ้ามahanama (พ.ศ. ๙๕๓-๙๕๔) ท่านเดินทางมาถึงสำนักมหายาวารอันเป็นที่พำนักของสัตบุรุษทั้งหมด ได้ไปยังเรือนกรรมฐานที่มีชื่อว่า ปธานมระ พึงคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลและเถรวาททั้งหมดจากพระสังฆปาละแล้วตัดสินใจว่า คัมภีร์นี้เป็นพุทธานุภาพโดยแท้ หลังจากนั้นได้เรียกประชุมสงฆ์ในวัดมหายาวารนั้นแล้วขอไต่ถามพระไตรปิฎกเพื่อประพันธ์คัมภีร์อรรถกถา พระสงฆ์ต้องการจะทดสอบ จึงให้คาถาสองบทแล้วกล่าวว่าจงแสดงความสามารถของท่านเถิด พวกเราเห็นความสามารถแล้วจะให้ไต่ถามพระไตรปิฎก

ท่านประมวลพระไตรปิฎกพร้อมด้วยคัมภีร์อรรถกถาโดยสังเขปแล้ว จึงได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค หลังจากนั้นท่านได้ประชุมสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมแล้วให้อ่านตรวจสอบคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ไกล่กับตันมหาโพธิ์[ที่พระนางสังฆมิตตาเถรีปลูกไว้] เทวดาต้องการประกาศให้มหาชนทราบความเฉลียวฉลาดของท่าน จึงปิดบังนัยไต่ถามไต่ถามท่านได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นสองสามหน ในเวลานำฉบับไต่ถามมาอ่านครั้งที่สาม

เทวดาได้วางฉบับโบราณอีกสองฉบับอื่นไว้ เมื่อเหล่าภิกษุได้อ่านตรวจสอบก็พบว่า ฉบับโบราณทั้งสามฉบับเหมือนกันทั้งหมดโดยศัพท์ โดยเนื้อความ หรือโดยลำดับก่อนและหลัง ปราศจากความผิดพลาดในทั้งสามฉบับโดยเถรวาท โดยพระบาลี หรือโดยบทพยัญชนะ

ในครั้งนั้น ภิกษุสงฆ์ปลานปล้มยินดียิ่งแล้ว ได้ป่าวประกาศว่า ภิกษุผู้นี้คือพระศรีอารยโดยแน่แท้ เมื่อกล่าวเช่นนั้นหลายหนแล้วได้มอบโบราณพระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถา ท่านพักอยู่ที่หอพระไตรที่เจียบสงัดห่างไกลผู้คน ท่านได้ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษามคธที่จัดเป็นมูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม) คัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวอำนวยการประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทุกชาติภาษา เหล่าอาจารย์ฝ่ายเถรวาททั้งหมดน้อมรับคัมภีร์อรรถกถานั้นเหมือนพระบาลี ลำดับนั้น เมื่อท่านกระทำหน้าที่ซึ่งควรกระทำสำเร็จแล้ว ได้กลับไปสู่ชมพูทวีปเพื่อนมัสการตันพระศรีมหาโพธิ์

ประวัติของพระพุทโธศาจารย์ยังปรากฏในคัมภีร์อีกฉบับหนึ่ง ชื่อว่า พุทธโฆสอุปัติกถา กล่าวถึงประวัติของพระพุทโธศาจารย์โดยอาศัยข้อความจากคัมภีร์มหาวงศ์เป็นหลัก แต่เพิ่มเติมรายละเอียดบางส่วนเข้าไป คัมภีร์นั้นได้ระบุว่า ท่านแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๓ ฉบับในคืนเดียว โดยเทวดาซ่อนฉบับแรกไว้ ท่านจึงเขียนฉบับที่ ๒ เทวดาก็ซ่อนไว้อีก ท่านจึงได้เขียนฉบับที่ ๓ แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๕๒) แสดงความเห็นว่ ข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์และพุทโธอุปัติกถานั้นคงเป็นคำสรรเสริญที่อนุชนได้แต่งขึ้นมา เพราะพระพุทโธศาจารย์กล่าวไว้ในนิคมคาถาของอรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๕๗๒) ว่า ท่านใช้เวลาแต่งคัมภีร์นั้นที่มีจำนวนหน้าตามฉบับฉฬฐสังคีติ ๑,๓๕๘ หน้า เป็นเวลา ๑ ปี แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีจำนวนหน้าตามฉบับฉฬฐสังคีติ ๗๒๔ หน้า นับได้ราวครึ่งหนึ่งของสมันตปาสาทิกา จึงควรใช้เวลาแต่งราว ๕-๖ เดือน ความจริงแล้ว ถ้าพิจารณาจากคำนำของคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย จะสังเกตพบว่าท่านพระพุทโธศาจารย์กล่าวว่า ท่านได้แสดงเรื่องศีล รุดงค์กรรมฐาน อภิญา และปัญญา เป็นต้นไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว จึงไม่กล่าวถึงเรื่องเหล่านั้นซ้ำอีก ข้อนี้ทำให้อนุมานได้ว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นตำราที่เขียนอย่างเป็นระบบเพื่อประมวลหลักธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติโดยตรง โดยแต่งอาศัยพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถา มิใช่ตำราที่แต่งโดยความเรียบร้อนจนจบภายในคืนเดียว

ประวัติที่กล่าวว่าพระพุทโธศาจารย์เป็นชาวอินเดีย มีภูมิลำเนาอยู่ในตำบลพุทธรักษา กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ ดังที่นำมาอ้างไว้ข้างต้น แต่บทความเรื่องวิสุทธิ-มรรคนิทานกถา (หน้า ๕๗๑) กล่าวว่า

“ท่านเป็นชาวอินเดียได้ เกิดในสกุลพราหมณ์ที่หมู่บ้านไชนกยุง (โมรันทะ) เวลาต่อมาได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับรับฟังพระพุทธธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุมิพระพุทธะเป็นประธานผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวิหาร ณ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดียตอนใต้ แล้วได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่าท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า พระพุทโธสะ

ท่านศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยूरทูตะ (ปัจจุบันคือ มิลโพร = Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส และในเมืองกัญจิปุระที่อยู่ในแคว้นโจพะ เป็นต้น (ปัจจุบันคือเมืองโคนซีเวอร์รัม หรือโคญจีวรัม = Conjeeveram, Congeevaram อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทราสราว ๔๕ ไมล์) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันธกะแล้วเห็นว่ายังไม่เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลได้เดินทางไปลังกาทวีป ในสมัยนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามหานามผู้เลื่อมใสอุปถัมภ์ภิกษุในนิกายอภยคีรีเป็นพิเศษ”

บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้นนั้นเห็นว่า พระพุทโธศาจารย์มีบ้านเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไชนกยุงทางอินเดียใต้ โดยอ้างหลักฐาน ๒ ประการ คือ

๑. พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ในสมัยนั้นมักเป็นชาวอินเดียได้

๑.๑ พระพุทโธทัตตะ ผู้ประพันธ์

- อรรถกถาพุทธวงศ์	- อภิธัมมวาทาร
- รูปารูปวิภาค	- วินยวินิจฉัย
- อุตตรวินิจฉัย	

ท่านเป็นชาวทมิฬ มีชีวิตในยุคเดียวกับพระพุทธโฆसाจารย์ แต่มีอายุมากกว่าเล็กน้อย เกิดที่เมืองอูรคปุระ ปัจจุบันคือเมืองอุไรปุร (Uraipur) แคว้นโจฬะ (ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกกว่า โจฬะ) ในอดีตแคว้นนี้มีเมืองหลวงซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองคานูล (Karnul)

๑.๒ พระอนุรุทธะผู้ประพันธ์

- คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ
- ปรมัตถวินิจนัย
- นามรูปปริจเฉท

ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาวิรปัญญนะบ้าง หรือกาเวรปัญญนะบ้าง ปัจจุบันก็ยังมิชื่อเรียกว่า กาเวรี (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวรีที่ไหลมาจากภูเขา ปัจจุบันมีนาม บ้างมติกกล่าวว่าไหลมาจากภูเขาคุระ โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไปถึงมหาสมุทรพังคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิรังคปฏัม ดันโช และจินนาพลี

๑.๓ พระธรรมปาละผู้ประพันธ์คัมภีร์อุทานอรรถกถาชื่อปรมัตถทีปนีและฎีกาของวิสุทธีมรรคเป็นต้น เป็นชาวเมืองกัญจิปุระ) เมืองหลวงของอาณาจักรปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้

๒. ปรากฏหลักฐานที่พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่าท่านเคยพำนักอยู่ที่อินเดียใต้ กล่าวคือ ในคำลงท้ายของอรรถกถาอังคุตตรนิกายชื่อมโนรทปุรณีกกล่าวว่า ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระโชติปาละที่เมืองกัญจิปุระเป็นต้น และในคำลงท้ายของอรรถกถามัชฌิมนิกายชื่อปัญจสุทธานีกกล่าวว่า ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระพุทธมิตตะที่เมืองท่ามยूरทูตะมิได้กล่าวถึงการอยู่ใกล้หมู่บ้านต้นพระศรีมหาโพธิ์แต่อย่างใด

๓. ในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธีมรรคพบว่า โมรณุตเชฏฐกวดตพเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไชนกยุง) นักโบราณคดีได้สืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า หมู่บ้านไชนกยุงนี้อยู่ในแคว้นคุนดาทางอินเดียใต้ ปัจจุบันยังมีโบราณวัตถุทางพระพุทธศาสนาหลงเหลืออยู่จำนวนมาก แต่แยกออกเป็นสถานที่สองแห่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาเตลคู่ว่า โกตเนมลิปรี และคุนทลปัลลิต อยู่ห่างจากเมืองอมรวดี ๕๘ ไมล์ ไกลจาก

สถานที่ชื่อนาครชนโกณฑะ ๕๑ ไมล์ โดยคำว่า เนมิ แปลว่า นกยูง ส่วนคำว่า คุณทูล แปลว่า ไช้ (คำว่า คุณทูล ใน คุณทูลปल्ली มาจากศัพท์เดิมว่า คุณทูล) สถานที่เหล่านั้นก็คืออดีตหมู่บ้านไชนกยูนั่นเอง

บทว่า โมรณฺทเชฏฺก ใน โมรณฺทเชฏฺกาวตตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไชนกยูน) มีศัพท์เดิมมาจาก โมร (นกยูง) + อณฺท (ไช้) + เชฏ (หมู่บ้าน) + ก (เกิด) โดยเชฏ เป็นคำสันสกฤตแปลว่า หมู่บ้าน, กระต่อม และเมืองเล็ก ในปัจจุบันทางอินเดียใต้ยังเรียกหมู่บ้านว่า เชฏ ซึ่งใกล้เคียงกับ เชฏ ในบทความเรื่องวิสุทธิมรรคินทณานันได้สันนิษฐานว่า พระพุทธโฆษาจารย์มิได้เขียนบทนี้ไว้ด้วยตนเอง เพราะถ้าท่านเขียนเองก็ควรใช้เป็นคำบาลีทั่วไปว่า โมรณฺทชาเตน (ผู้เกิดในหมู่บ้านไชนกยูน) และบทนี้ก็ไม่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านรจนาไว้ แต่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นคุณศัพท์ที่ไม่อยู่ร่วมกับคุณศัพท์อื่นที่อยู่หน้าบทวิเสสยะ แต่เขียนไว้ท้ายบทวิเสสยะ จึงน่าจะเป็นพระเถระรูปหนึ่งที่ทราบประวัติของท่านเป็นอย่างดีได้ประกอบไว้เพื่อให้อนุชนทราบถึงกำเนิดของท่าน

๔. ปรากฏหลักฐานว่าพระพุทธโฆษาจารย์เข้าใจภาษาเตลคูที่ใช้แต่งอรรถกถาอันธะในแคว้นอันธะทางอินเดียใต้ และรู้จักลักษณะการสร้างบ้านที่ใช้ในแคว้นดังกล่าวทำให้อนุมานรู้ว่าท่านน่าจะเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อว่าสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๗) ว่า

ยํ ปน อนฺธกฺกุจฺจกถายํ อปริกฺขิตเต ปมุเช อนาปตฺตํ ภูมียํ วินา ชคตฺติยา ปมุขํ สนฺธาย กถินนฺตํ วุตฺตํ, ตํ อนฺธกรฺกฺเจ ปาณฺเฏกฺกสนฺนิเวสา เอกจฺจนฺนา คพฺพาปาปิโย สนฺธาย วุตฺตํ.

“อนึ่ง คำใดที่กล่าวไว้ในอรรถกถาอันธะว่า ‘คำว่า ในหน้ามุขที่ไม่ได้กัน เป็นอนาปติ กล่าวไว้โดยระบุถึงหน้ามุขบนพื้นนอกจากพื้นดิน’ คำนั้นกล่าวหมายถึงห้องแถวที่มีหลังคาอันเดียวกัน ซึ่งสร้างไว้เป็นสัดส่วนต่างหากในแคว้นอันธะ”

๕. มีหลักฐานว่าท่านเข้าใจธรรมเนียมการนุ่งผ้าของสตรีชาวโจฬะ จึงทำให้ทราบว่าท่านน่าจะเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในคัมภีร์กัณหาวิตรณี (หน้า ๓๒๒) ว่า

ตตถ หตถิโสณทกํ นาม นาภิมูลโต หตถิโสณทสณฺจณํ โอลมพํ กตฺวา นีวตถํ
โจพิกอิถินํ นีวาสนํ วีย.

“ในเรื่องนั้น ขึ้นชื่อว่า หตถิโสณทกะ (การนุ่งเหมือนนางวงช้าง) เป็นเหมือนการ
นุ่งผ้าของสตรีชาวแคว้นโจพะที่นุ่งผ้าโดยทำให้ผ้ารูปเหมือนนางวงช้างห้อยลงจากโคนสะดือ”

คำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนิสสัย ฉบับฉันทะสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา
ตั้งข้อสังเกตข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ข้างต้น ดังนี้

๑. คัมภีร์มหาวงศ์ แบ่งออกเป็น ๒ ภาคตามฉบับโรมันที่ชำระโดย ศาสตราจารย์
วิลเลียม ไกเกอร์ (Prof. Wilhelm Geiger) ภาคแรกเริ่มที่ปริจเฉทที่ ๑ ถึงปริจเฉทที่
๓๗ คาถา ๕๐ ส่วนภาคที่ ๒ เริ่มที่ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๕๑ เป็นต้นไป ภาคแรกนั้นแต่ง
ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ โดยพระมหานามแห่งวัดมหาปริเวณะ หลังจากการสิ้น
พระชนม์ของพระเจ้าธาทูเสนะ (พ.ศ. ๑๐๐๒-๑๐๒๐) ส่วนภาคที่ ๒ เป็นข้อความที่แต่ง
สืบทอดกันต่อมา โดยเริ่มตั้งแต่พระธรรมกิตติแต่งในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๒
(พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) ดังนั้น ข้อความที่เกี่ยวกับพระพุทธโฆसाจารย์จึงน่าจะเป็นการ
แต่งจากตำนานที่ได้ยินต่อกันมา มิใช่แต่งในสมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่จริง ๆ

๒. คัมภีร์ญาโณทโยทีกลาวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) ว่า
เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์นั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือ
มหาวิสุทธารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์
ญาโณทโยทีกคือคัมภีร์มิลินทปัญหานั่นเอง โดยญาโณทโยทีกแปลตามศัพท์ว่า คัมภีร์ที่พัฒนา
ปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น ท่านอ้างคำนำของคัมภีร์มิลินทปัญหา ฉบับสิงหล ซึ่งพระอานันท-
เมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกา เป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทโยทีกที่ปรากฏ
ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจาก
คัมภีร์มิลินทปัญหากฎีกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสิงหล) ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อพระติปิฏกจุฬ-
ภยยะ ซึ่งกล่าวว่าพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้จารึกคำถ้อยของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน
ที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินทปัญหา ๕ บท ดังข้อความ
ในคัมภีร์นั้นว่า

อิมมา ปณฺจ คาถา เกน กตาทิ โจทนา. ภทฺตพฺพุทฺโธสมาจาริเยน กตาทิ ปรีหาโร. น
เกวลํ ปณฺจ คาถาว, เถรราชวเจเนปิ อญฺญํ ปุพฺพปรรวณมฺปิ เตน วุตฺตํ.

“ถามว่า : ใครแต่งคาถา ๕ บทเหล่านี้

ตอบว่า : ท่านพระพุทฺโธสมาจารย์แต่งไว้

ไม่เพียงคาถา ๕ บทอย่างเดียวเท่านั้น แม้คำก่อนและหลังอื่นในคำของพระ
เถระและพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้”

๓. คัมภีร์อัฐสาลินีที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) นั้น
คงเป็นการเริ่มเขียนเค้าโครงของคัมภีร์อัฐสาลินี เพราะคัมภีร์อัฐสาลินีที่พบในปัจจุบัน
เป็นฉบับที่แต่งในลังกาเนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์
อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่ง
คัมภีร์อัฐสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่
ลังกาทวีปเป็นเวลานานแล้ว

๔. คัมภีร์ปริตตฎฐกถาที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๖) คงจะ
เป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุทฺทกปาฐอรรถกถานั้นเอง อนึ่ง ในหนังสือ
มหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่าพระอานันทเมตเตยยะได้เคยกล่าวกับท่านผู้
แต่งในขณะไปศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศลังกาว่า คัมภีร์ปริตตฎฐกถาก็คือขุทฺทกปาฐ-
อรรถกถา หากแต่หนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) กล่าวว่า เป็น
อรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง ซึ่งความเห็นนี้ไม่น่าจะถูกต้อง เพราะไม่มีคัมภีร์อรรถกถาย่อ
ดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมบาลี

๕. ข้อความที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๔๖) ว่า พระพุทฺธ-
โธสมาจารย์ได้เดินทางกลับชมพูทวีปเพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์ ไม่สอดคล้องกับ
ประวัติของท่านที่กล่าวไว้ก่อนว่าท่านเกิดในหมู่บ้านใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ และเป็นผู้ที่
พระเวทะส่งไปลังกาทวีปเพื่อปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี ที่จริงแล้วควร
กล่าวว่าท่านเดินทางกลับชมพูทวีปโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเผยแพร่พระศาสนาด้วยการนำ

คัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่ได้ปริวรรตแล้วกลับภูมิลำเนาเดิม ไม่ใช่เพื่อนมัสการตันพระ-
ศรัทธาโพธิ์เป็นหลักสำคัญในการเดินทาง

ขอกล่าวถึงพระราชประวัติของพระเจ้ามหายานที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดย-
ย่อ กล่าวคือ ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๐๙-๑๑) กล่าวว่า มเหสีของ
พระเจ้าอุทิสสะที่ ๒ บังเกิดความเสนาหาในพระอนุชาชื่อว่าเจ้าชายมหายานซึ่งออกผนวช
เป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว ทางฝ่ายเจ้าชายมหายานทรง
หวาดกลัวราชภัย จึงลาสิกขาออกมาครองเรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา
มเหสีที่ปลงพระชนม์พระเชษฐาเป็นมเหสี พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ทรงครองราชย์ใน
พ.ศ. ๙๕๓-๗๕ โดยนับตามลำดับการครองราชย์ของกษัตริย์สิงหลดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ
The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่าพระองค์
น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑-๖๔

สาธุ ปโกปิตสุสาปิ

มโน นายาติ วิกิริยั

น หิ ตาปยิตุ์ สกกา

สาครมโก ตินุกุกยา.

“จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่แปรปรวน
ดังเช่นน้ำในสาครจะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์ประพันธ์โดยปริวรรตจากคัมภีร์มหา-
อรรถกถาฉบับสิงหล มี ๑๓ ฉบับ ดังนี้

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ประเภท	ผู้อาราธนา
๑.	สมันตปาสาทิกา	อธิบายพระวินัยปิฎก	พระพุทธสิริ
๒.	สุมังคลวิลาสินี	อธิบายทีฆนิกาย	พระท้าวสุทนต์
๓.	ปัญจสุทนี	อธิบายมัชฌิมนิกาย	พระพุทธมิตตะ
๔.	สารัตถปกาสินี	อธิบายสังยุตตนิกาย	พระโชติปาละ
๕.	มโนรธปุรณี	อธิบายอังคุตตรนิกาย	พระโชติปาละ
๖.	อรรถกถาธรรมบท	อธิบายธรรมบท	พระกุมารกัสสปะ
๗.	ปรมัตถโชติกา	อธิบายขุททกปาฐะ	-
๘.	ปรมัตถโชติกา	อธิบายสุตตนิบาต	-
๙.	กัณฐาวัตรณี	อธิบายมาติกา	พระโสณะ
๑๐.	อัฐสาลินี	อธิบายธรรมสังคณี	พระพุทธโฆสะ
๑๑.	สัมโมหวิโนทนี	อธิบายวิภังค์	พระพุทธโฆสะ
๑๒.	ปัญจปกรณ์	อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์	-
๑๓.	อรรถกถาชาดก	อธิบายชาดก	พระอรรถกถาสี พระพุทธมิตตะ พระพุทธท้าว

อนึ่ง พระพุทธโฆสะผู้อรรณนาให้แต่งคัมภีร์อัฐสาสนีและสัมโมหวิโนทนี คงจะเป็นพระจุฬพุทธโฆสะ (พระพุทธโฆสะน้อย) ผู้แต่งคัมภีร์โสตตถกัมมทานิทาน ท่านเป็นปราชญ์จากสำนักมหาวีหาร เมืองอนุราธปุรี ประเทศลังกา

ในหนังสือมหาวิสูตรารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๓๒) กล่าวถึงผลงานอีกฉบับหนึ่งของพระพุทธโฆสะจารย์ว่า ท่านยังประพันธ์คัมภีร์กาพย์สันสกฤตชื่อปัทมจัทมณี คือคาถาที่เปรียบเสมือนแก้วยอดมงกุฎ โดยพระเกลาสะได้อ้างประวัติวรรณคดีสันสกฤตที่เขียนด้วยภาษาสิงหล และคำนำภาษาสิงหลของปัทมจัทมณีว่าได้ระบุผู้แต่ง คือ พระพุทธโฆสะจารย์

คัมภีร์ดังกล่าวเป็นเรื่องพุทธวงศ์ โดยเริ่มตั้งแต่การประสูติไปจนถึงการตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของเจ้าชายสิทธัตถะ แบ่งออกเป็น ๑๐ กัณฑ์ มีโคลก ๖๔๐ บท รายละเอียดของคัมภีร์นี้ไม่เหมือนกับพุทธจริตของอัสวโฆษและลลิตวิสตระที่แต่งตามความเชื่อของมหายาน แต่เป็นตำราที่แต่งตามความเชื่อของเถรวาทโดยมีความสอดคล้องกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหมด คัมภีร์นี้มีเพียงฉบับที่จัดพิมพ์ด้วยอักษรสิงหลจำนวน ๖๙ หน้า ในคำลงท้ายของทุกกัณฑ์มีข้อความที่ระบุถึงท่านผู้แต่ง เช่น ในกัณฑ์ที่ ๑ มีข้อความว่า

อิติ ศรีพุทธโฆษาจารย์วิริจิต ปัทมจัทมณินามนิ มหาภาวเย สิทธารถจริเต
ปฐมะ สรรคะ.

“จบ กัณฑ์ที่ ๑ ในมหากาพย์ชื่อปัทมจัทมณี ซึ่งแสดงความประพฤติของเจ้าชายสิทธารถ อันพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ทรงสิริได้รจนาไว้”

นอกจากนั้น ในหนังสือมหาวิสูตรารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๒๙-๓๑) ได้นำคาถา ๓๕ บทที่เป็นคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาชาดกมากล่าวไว้ ที่จริงแล้วคาถาเหล่านั้นไม่ปรากฏในฉบับสิงหลและฉบับฉันทะสังคีติ คงเป็นเพราะท่านผู้ชำระคิดว่าเป็นคาถาที่พบในคำลงท้ายของอรรถกถาชาดกเท่านั้น ไม่ปรากฏในคำลงท้ายของอรรถกถาฉบับอื่น จึงอาจเป็นคาถาที่อนุชนได้เพิ่มเติมขึ้นในภายหลัง เพราะถ้าเป็นคำของพระพุทธโฆสะจารย์ ก็ควรมีกล่าวไว้ในทุกคัมภีร์ที่ท่านแต่ง อย่างไรก็ตาม ฉบับโรมันที่ชำระโดยอาศัยฉบับที่

จัดพิมพ์แล้วและฉบับโบราณของสิ่งเหล่านี้ได้ตีพิมพ์คาถาเหล่านี้ไว้ ผู้เขียนบทความนี้คิดว่า
คาถาดังกล่าวเป็นวรรณกรรมบาลีที่ทรงคุณค่า ไม่ควรปล่อยให้สูญหายไปตามกาลเวลา จึง
ได้นำมาบันทึกไว้ในที่นี้และแปลเป็นภาษาไทยทั้งหมดเพื่อแสดงฉันทะอันประเสริฐของ
พระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ในตอนท้ายของบทความ ดังนี้

๑. ขาติทุกขาติวตตสส	สุชาตสส มหะสิโน
ชาติโย ทิปยนตสส	ชาตกตสส วณณนา.
๒. อารทฐา ยา มยา โลเก	ธมมาโลกสส ฐริโน
ปณณากขุปรการสส	อิจจนเตน จิรฐจิตี.

“ข้าพเจ้าผู้ปรารถนาความดำรงมั่นตลอดกาลนานแห่งศาสนา
ของพระสุคตผู้มีจักขุ ๕ ประการ ผู้ทรงปัญญามีธรรมเป็นแสงสว่าง
ได้ปรารภคัมภีร์อธิบายความของชาตกที่แสดงชาติจำนวนมากของ
พระพุทธเจ้าผู้ประสูติดีแล้ว ผู้พ้นไปจากชาติทุกข์แล้ว”

๓. สา เอสา วิสติสส-	ภาณวาราย ตนุติยา
วิหาเรสุ วิหาริน	ภิกขุณ รติวฑฒน

“คัมภีร์อธิบายมีคั่นละ ๑๒๐ ภาณวาร ย่อมยังความเฟลิดเฟล็น
ใจให้เจริญแก่เหล่าภิกษุผู้พำนักอยู่ในวัดทั้งหลาย”

๔. อิมินา ปุณณกมเมเน	อิโตหิ ทุตติเย ภเว
อุปปชชิตวา สุรวาเส	สุนทเร ตุสสิเต ปุเร.
๕. เมตเตยฺยโลกนาถสส	สุณนโต ธมมเทสน
เตน สทธี จิร กาล	วินทนโต มหตี สิริ.
๖. พุทฺเธ ชาเต มหาสตุเต	รมเม เกตุมตีปุเร
วิปปวเส ชนิตวาน	ติเหตูปภิสสนธิโก.

๗. จีวร ปิณฑปาตณฺจ	อนคฺฆํ วิปลํ วรํ
เสนาสนํ จ เกสชฺชํ	ทตฺวา ตสฺส มเหสีโน.
๘. สาสเน ปพฺพชิตฺวาน	โชเตนฺโต ตมนฺตุตฺตรํ
อิทธิมา สติมา สมฺมา	ธาเรนฺโต ปิณฺณกตฺตยํ.
๙. พฺยาโกโต เตน พุทฺโธ	เหสฺสตีติ อนาคเต
อุปปนฺนูปฺปนฺนพุทฺธานํ	ทานํ ทตฺวาน เตหิปี.

“ด้วยการบำเพ็ญบุญนี้ ในภพที่สองจากภพนี้ไป ขอข้าพเจ้าจง
อุบัติเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตทั้งดงาม ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระ-
โพธิสัตว์ผู้เป็นที่พึ่งของโลกพระนามว่าเมตไตรย ได้รับสิริอันยิ่งใหญ่
ชั่วกาลนานพร้อมกับพระองค์

เมื่อพระพุทธเจ้าผู้เป็นบุคคลยิ่งใหญ่เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ขอ
ข้าพเจ้าจะมีปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ บ้างเกิดในสกุลพราหมณ์ในเมืองเกตุมดี
ที่นารีนรมย์ ได้ถวายจีวร ปิณฑปาต เสนาสนะ และเกสัช อันทรงค่า
ประเสริฐยิ่งแก่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ได้ออกบวชในพระศาสนา
ประกาศพระศาสนานั้นให้รุ่งเรือง เป็นผู้ทรงฤทธิ์ มีสติ ทรงพระ-
ไตรปิฎกไว้เป็นอย่างดี ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น
ว่าบุคคลนี้จักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ครั้นถวายทานแก่พระพุทธ-
เจ้าผู้ทรงอุบัติขึ้นแล้วๆ ก็ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเหล่านั้น”

๑๐. สํสาเร สํสรนฺโต จ	กปปรุกฺโขว ปาณินํ
อิจฺฉิตฺติจฺฉิตฺตมนฺนาที	ททํ จิตฺตสมฺมาหิโต.
๑๑. สีสฺสเนกฺขมฺมปณฺณาทิ	ปฺปูเรตฺวา สพฺพปารมี
ปารมีสิขรํ ปตฺวา	พุทฺโธ หุตฺวา อนฺตฺตโร.
๑๒. เทเสตฺวา มธฺวํ ธมฺมํ	ชนฺตุนํ สิวมาวหํ

สพพํ สเทวกํ โลกํ พุรหา สํสารพณฺหา
โมจยิตฺวา วรํ เขมํ ปาปญฺเณยํ สิวํ ปทํ.

“อนึ่ง ข้าพเจ้าผู้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ จงเป็นผู้มีใจตั้งมั่น ให้
ข้าวเป็นต้นทุกอย่างที่เหล่าสัตว์ต้องการ เปรียบตั้งต้นกลีบพฤกษ ใต้
บำเพ็ญบารมีทั้งปวงมีศีล เนกขัมมะ และปัญญาเป็นต้นแล้ว บรรลุ
ถึงที่สุดของบารมี เป็นพระพุทธเจ้าผู้ยอดเยี่ยม ได้แสดงธรรมอัน
ไพเราะนำความเกษมมาให้แก่เหล่าสัตว์ ปลดเปลื้องชาวโลกพร้อมทั้ง
เทวโลกทั้งหมดจากเครื่องผูกมัดแห่งสงสารอันใหญ่หลวง พึงบรรลุ
นิพพานที่เป็นแดนเกษมสันต์อันประเสริฐ”

๑๓. ปุณฺณนาเนน ปปโปมิ นิพฺพุตํ ยาว ตาวหํ
อุปฺปชฺเชยฺยํ กุเล สุทฺธเ สทฺธเ อชฺชเม มหทฺธเน.

“ด้วยบุญนี้ ตราบจนได้บรรลุนิพพาน ขอข้าพเจ้าอุบัติเกิดในสกุล
อันหมดจด มีศรัทธา มั่งคั่งมีทรัพย์มาก”

๑๔. อเสสเทสภาสาสํ กลาสํ สกลาสํ จ
กุสโล โลกปณฺทิจฺเจ จณฺทนิมฺมทฺทเนสุ จ.

“จงเป็นผู้ฉลาดหลักแหลมในภาษาถิ่นทั้งหมด ในศิลปศาสตร์
ทั้งสิ้น ในความรอบรู้ทางโลก และการกำราบคนพาล”

๑๕. ปิณฺณเกสุ จ เวทสุ เนกพฺยากรณฺสุ จ
ตกฺกาทีสุ ปณฺณณฺสุ สตฺถุเกสุ จ วิสารโท.

“จงเป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก พระเวท คัมภีร์ไวยากรณ์
จำนวนมาก ตรรกศาสตร์เป็นต้น และคัมภีร์อื่น”

๑๖. กวี จาคมโกวิทํ ปรวาทปฺปมทฺโท
เอกสุสฺสฺสฺสโร เนก- สหสุสานมฺปิ คนฺถโต.

๑๗. คนกตสทสสุสมปิ สุตมตเตน ชารเย
อตถพยณชนโต จาปี สหสสนยโตปี จ.

๑๘. วสา สีหสส ปกขิตตํ ยถา กณฺจนปาติยา
 สีลาเลเขว เม นิจฺจํ สพฺพํ สุตํ น นาสย.

๑๙. มหิทธิโก มหาเทโช กตญญู กุสโล พลี
 ธิติมา ชาตีสมนปนโน ภเวยยัง ชาติจาติย.

๒๐. โปรปิ ม่ น หี่เสยย น หี่เสยย์ ประมุปี วา
อทดทน อสตเถน ทเมยย์ สพพปาณินโน.

๒๑. กุฏิภูมิ ปาปมิตฺตํ จ น เสวเยยฺยํ กุทาจนํ
หิตจิตฺเตน สุตตานํ ภณเฑยฺยํ มรुรี คิริ.

“ข้าพเจ้าจงอย่าคบมิตรชั่วผู้มีความเห็นทรมานในกาลไหนๆ จง
กล่าวคำที่ไพเราะแก่เหล่าสัตว์ด้วยใจมุ่งประโยชน์เกื้อกูล”

๒๒. นิปฺณํ ทฺวทฺสํ ปณฺหํ เยน เกณจิ ปุจฺฉิโต
มฺหตุเตน ปกาเสยฺยํ โตเสนฺโต สกลํ ปชฺ.

“เมื่อข้าพเจ้ามีผู้ใดผู้หนึ่งถามปัญหาที่ละเอียดอ่อนเข้าใจยาก
พึงตอบแสดงได้โดยพลันทำให้ปวงชนปลาบปลื้มยินดี”

๒๓. อเตกัจฉาปิ เย โรคา เต มยา เปกฺขิตกฺขणे
นิสฺเสสา พฺยปคฺฉนฺตุ อฺทพินฺทฺว ปกฺขเร.

“แม้โรคเหล่านี้ใคร่รักษาไม่ได้ เหล่าโรคทั้งหมดนั้นจงสาบสูญไป
ดังเช่นหยาดน้ำบนใบบัว ในขณะที่ข้าพเจ้าแลดูเท่านั้น”

๒๔. ทลิกฺขตฺตมตฺตมปิ ยํ กิณฺจิ มม สนฺตํ
ราชโจรปิยา สตฺตา อคฺคินา อฺทเกน วา.

“สมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งของข้าพเจ้าแม้เพียงด้ายชายผ้า จง
อย่าพินาศด้วยผู้ปกครองประเทศ โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รัก ไฟ
หรือน้ำ”

๒๕. น วินสฺสนฺตุ เม โภคา มา คยฺห ทฺยฺห วฺยฺหนฺตุ
โรคฺพฺยารฺหนฺตฺรยา ตฺ น ปปฺโปนฺตุ กทาจิ มํ.

“ทรัพย์สินของข้าพเจ้าจงอย่าวิบัติไป อย่าถูกผู้ปกครองประเทศ โจร
เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รักแย่งชิงไป อย่าถูกไฟเผาไหม้ อย่าถูกน้ำพัดไป
ส่วนโรคภัยไข้เจ็บจงอย่ามาถึงข้าพเจ้าในกาลไหนๆ”

๒๖. เทวา มนุสฺสา อสุรา คณฺธพฺพา ยกฺขรกฺขสา
เตปิ มํ อนฺรฺกฺขนฺตุ ภเว สฺสรโต มม.

“เมื่อข้าพเจ้าท่องเที่ยวอยู่ในภพ เทวดา มนุษย์ อสูร คณธรรพ์
ยักษ์ และรากษสเหล่านั้นจงคุ้มครองข้าพเจ้า”

๒๗. อทินันท์ ประทาร์ จ สุราปาน วิหีสัน
 อสจจํ สุปินเนาปี น ภณเฑยํ กุทาจัน

“ข้าพเจ้าพึงหลีกเลี่ยงสิ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้ ภรรยาของผู้อื่น การดื่มสุรา และการเบียดเบียน จงอย่าพูดเท็จในกาลไหนๆ แม้ด้วยการฝัน”

๒๙. ปณฺจกานนติริยํ กมฺมั
มนสาปิ น จินเตยยํ

ปณฺจจุจฺจริตมฺปิ จ
สพฺพกาลํ อิตฺถิ ปร.

“ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าไม่พึงคิดทำอนันตริยกรรม ๕ และทุจริต ๕ แม้ด้วยใจเป็นนิตย”

๒๙. น กรเยยํ น กาเรยํ น จินฺเตยยํ กุทาจนํ
ปาปํ อณฺมตฺตมปิ ตถา ทุกฺขํ จ ปาณินํ

“ข้าพเจ้าไม่พึงกระทำ ให้กระทำ หรือดำรงความชั่วแม้เพียงเล็กน้อยในกาลไหนๆ และไม่พึงกระทำ ให้กระทำ หรือดำรงทุกข์แก่เหล่าสัตว์เช่นเดียวกัน”

๓๐. นირये จ ตีรจฺฉานเ เปเต อสุริยนีย์
 ยํ จ ทุกฺขํ จ ตํ สพฺพํ น พุสเสยฺย กุทาจนํ

“ข้าพเจ้าไม่พึงได้รับทุกข์ทั้งปวงในนรก ดิรัจฉาน เปเรต และ
กำเนิดอสุรกายในกาลไหนๆ”

๓๑. ยานี สีปปานิ โลกสมัย อณูญลani วิชฺขเร
 ตานี สพฺพานิ สีปปานิ สยํ สิทธา ภวานตุ เม.

“ศิลปศาสตร์น้อยใหญ่เหล่าใดมีอยู่ในโลก ศิลปศาสตร์ทั้งมวล
นั้นจงสำเร็จแก่ข้าพเจ้าได้เอง”

๓๒. ปุเรตวา โพธิสมภารา พุทฺโธ เหลสฺส อนาคเต
 เทเสตฺวา ชนฺตุนํ ธมฺมํ ปุริยสฺสํ สิวํ ปทํ.

“ข้าพเจ้าบำเพ็ญบารมีโพธิสมภารแล้ว จักตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต ครั้นแสดงธรรมโปรดเหล่าสัตว์แล้ว จักยังพระนิพพานให้เต็ม”

๓๓. ปฏิสนธิมานุสึ โภคา วาสนา ปิฎกตฺตเย
 ทานสีลมยา ปญฺญา มม โหตุ ภวากเว.

“ทรัพย์ของมนุษย์ที่ปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิ ความคุ้นเคยในพระไตรปิฎก ปัญญาที่เกิดจากทานและศีล จงมีแก่ข้าพเจ้าในทุกๆชาติ”

๓๔. อเนน เม สพฺพภวากเวสุ
 ชาติสฺสโร สพฺพคุณฺณปฺปนโน
 ธเนน ปุณฺณเณน กุเลณ จาโก
 พุทฺโธ ภวิสฺสามิ อนาคเตสุ.

“ด้วยบุญนี้ของข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ระลึกชาติได้ในภavn้อยใหญ่ทั้งปวง เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมทั้งมวล และเพียบพร้อมด้วยทรัพย์ บุญ และชาติตระกูล จักตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคตกาล”

๓๕. สทฺธาสิลาทปญฺญาสิริวิตฺติสตีมา จาคเมตฺตาทายาล
 สนโต ทนโต สฺวจิตฺโต สกลวิคมโก ทสฺสเนยฺยาภีรฺวโป
 เตชสิทฺธิ จ ชาติสฺสรมติ สฺวโจ สฺสสโรนฺนตโกโค
 สทฺธมฺโมเยว ตาโณ ภวตุ ภวากเว ปาปุณฺเณ ยาว โพธิ.

“ขอข้าพเจ้าจงมีศรัทธา ศีลเป็นต้น ปัญญา สิริ ความหนักแน่น

และสติ มีการบริจาค เมตตา และเปี่ยมกรุณา เป็นผู้สงบ ฝึกตน มีใจ
งาม ปราศจากความชั่วทั้งหมด มีรูปงามน่าทัศนา เป็นผู้สำเร็จเดช
มีปัญญาระลึกชาติได้ ว่าง่าย มีเสียงไพเราะ มีโภคทรัพย์นับไม่ถ้วน
จงมีพระสัทธรรมเป็นที่พึ่งในทุกชาติ ตราบจนได้บรรลุโพธิญาณ”

พระคันธसारากว้างศ์



ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรมโ รसानํ
ธมฺโม มหคฺขมรตโน รตเนสฺส โลเก
ธมฺโม หเว ติภาเว ทุกฺขวินาสเหตุ
ธมมํ สมารจถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลภฏฺฐาหคฺคาถา. คาคา ๘

“พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็น
รัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพ
สาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติชวนชวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด”



โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎก ซึ่งบูรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะ สละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงปู่เนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ.

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม จะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษามีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธสาราภิวังศ์ (ธรรมาจริยะ, อภิวิงสะ)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตโต (ป.ธ.๗)
- พระเทพพนม สุทธิมน (มหาอาภิธรรมิกะเอก)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ธรรมาจริยะ, ป.ธ.๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินค้ำ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรารค์มาศ นิติธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๓

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง

- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์ คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า
๒. เนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า
๓. เนตติฎีกา คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า
๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคณฐี คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทา-
มรรค มี ๔๐๒ หน้า
๕. กังขาวิตรณี อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า
๖. กังขาวิตรณีฎีกา ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า
- ๗-๙. มูลฎีกาและอนุฎีกา ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ
เล่ม ๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

ผู้แปลได้ริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนาไว้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘ ในระหว่าง ๖ ปีมานี้ ได้ดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์ ๙ เล่มจนเสร็จสมบูรณ์ คือ

๑. อภิธัมมวาทาร พ.ศ. ๒๕๔๙
๒. เนตติปกรณ์ พ.ศ. ๒๕๕๐
๓. เนตติอรรถกถา พ.ศ. ๒๕๕๑
๔. เนตติฎีกา พ.ศ. ๒๕๕๑
๕. ขิณาลังการ พ.ศ. ๒๕๕๒ (ใช้แทนกังขาวิตรณีฎีกา)
๖. สวรรตทีปนี (คำอธิบายมหาวรรค จุฬวรรค และปริวารวรรค) พ.ศ. ๒๕๕๒
(ใช้แทนกังขาวิตรณี)

๗. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๒ สมาสกันท์) พ.ศ.๒๕๕๒ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๑)

๘. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓ ตัทธิตกันท์) พ.ศ.๒๕๕๓ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๒)

๙. อัฐสาลินี พ.ศ.๒๕๕๓ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๓)

ในคัมภีร์ที่กล่าวมาทั้ง ๙ เล่มนี้ บางเล่มอาจแตกต่างจากรายชื่อคัมภีร์ที่ระบุไว้ในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพราะผู้แปลมุ่งแปลคัมภีร์ที่มีความจำเป็นต่อสำนักเรียนที่จะใช้ในการศึกษาค้นคว้าโดยต่อเนื่องและเร่งด่วน โดยเฉพาะคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรีเป็นตำราแปลและอธิบายปทรูปสิทธิปริภพซึ่งเป็นตำราเรียนบาลีใหญ่โดยตรงของวัดท่ามะโอและสำนักสาขาทั่วไป จึงต้องรีบจัดทำต้นฉบับให้แล้วเสร็จโดยเร็ว ทั้งนี้เป็นความประสงค์ของหลวงพ่อกำลังต้องการให้ผู้แปลเน้นการจัดทำคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีใหญ่เป็นหลักก่อน เพื่อให้เป็นคู่มือในการเรียนการสอนบาลีใหญ่ต่อไป

เมื่อริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสตร์ใน พ.ศ. ๒๕๔๘ ผู้แปลตั้งใจว่าจะแปลและอธิบายคัมภีร์ทั้งหมด ๙ เล่มเพื่อบูชาคุณหลวงพ่อกำลังในปีที่ท่านมีอายุครบ ๙๐ ปี บัดนี้เวลาผ่านไป ๖ ปี ผู้แปลได้แปลคัมภีร์เหล่านั้นครบ ๙ เล่มตามที่ตั้งใจไว้ ใน พ.ศ. ๒๕๕๓ นี้ จึงจัดพิมพ์อัฐสาลินี และปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓ ตัทธิตกันท์) เพื่อบูชาคุณของหลวงพ่อนอกจากนั้น ในปีต่อไป จะจัดทำปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๔ อาขยาตกันท์, เล่ม ๕ และเล่ม ๖ กิตกักันท์ เพื่อเป็นคู่มือการเรียนการสอนบาลีใหญ่ในประเทศไทยต่อไป

พระคันธสาราภังค์

วจนารมโก

๑. พุทุธั พุทุธาภิสมโพธิ ธมมารมมปปหัง วนุเท	โลกาโลกกรั วรํ สงฆํ สงฆาตโทหฬ.
๒. พุทุธโฆสสมณเณน ปฺปราณญจกถาโต ยา	พุทุธกปฺปยสสุสิณา วณฺณนา ปริวตฺติตา.
๓. สุตฺตุนต'มภิธมฺมญจ อุปการาย सा स्तु-	सुग्गुज्जु ओक्यह वत्तत्ति वाณिया सारमेसिन्.
๔. ตาย สัณฺณนาเนกา กตา โสตุณมตฺถาย	ปาฬิยา มฺรมฺมิกาย จ ปฺปฺราตเนหิ วิญญูภิ.
๕. มฺลฏฺฐิกานุฏฺฐิกญจ นิสฺสาย ตีณิ วสฺसानิ กยฺยเต'ภินวา พยาขยา	ภาสาฏฺฐิกํ ตถา ปริ วาเจนฺเตน มยา อัย สฺยามภาสาย สงฺขตา.
๖. สา เม วตฺตติ อตฺถาย วิขุชตฺติกาณํ สมฺพุทุธ-	หิตาย จ หิเตสิन् สาสนสฺส จ วุฑฺธิยา.

คณธสาราภิวํโส

พจนานุกรม

๑. ข้าพเจ้าขอหมั้นการพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงตรัสรู้สัมโพธิญาณ พระธรรมอันก่การจัดธรรม และพระสงฆ์ผู้จัดค้นหาได้
๒. พระเถระชื่อพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือเพียงดังพระพุทธเจ้า ได้ปริวรรตคัมภีร์อธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่า
๓. คัมภีร์อธิบายนั้นยังลงสู่พระสูตรตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำรงอยู่เพื่ออุปการะแก่บุคคลผู้แสวงหาแก่นสารในพระพุทธพจน์
๔. บัณฑิตในกาลก่อนประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของคัมภีร์นั้นมากมาย ด้วยภาษาบาลีและภาษาพม่า เพื่อประโยชน์แก่เหล่านักศึกษา
๕. ข้าพเจ้าสอนคัมภีร์นี้นาน ๓ ปี โดยอาศัยคัมภีร์มูลฎีกา อนุฎีกา และภาษาฎีกา จะประพันธ์คัมภีร์แปลฉบับใหม่นี้ที่เขียนด้วยภาษาไทย
๖. คัมภีร์ฉบับแปลใหม่นั้นของข้าพเจ้าจะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลผู้ปรารถนาความรู้ที่แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล และเพื่อความเจริญแห่งพระศาสนาของพระสัมพุทธเจ้า

พระคันธสाराภิวังศ์

คำชี้แจง

ข้อชี้แจงการใช้คำศัพท์แปลและอธิบายสารัตถะที่ปนี มหาวรรคพรรณนา ฉบับนี้มีดังต่อไปนี้

๑. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรองเป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำบาลีต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรมและเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในเนติฎีกา

๒. ข้อความภายในวงเล็บกลม () เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๓. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกันเพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม

๔. ต้นฉบับบาลีที่อ้างอิงในคำภีร์เล่มนี้ ใช้ตามฉบับมหาจุฬาย ซึ่งปริวรรตจากฉบับฉันทะสังคีติ และได้เทียบเคียงกับฉบับสังคีติ และฉบับมูลนิธิภูมิพลโลกุ

๕. ในตำราอ้างอิงของหนังสือเล่มนี้ เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. ส. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคำภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น อง. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึง อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลีและอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก





กามนุชา ชาลสณฺณนา	ตณฺหาจทณฺหาทิตา
ปมตฺตา พนฺธนาพทฺธา	มจฺฉาว กุมิณามุเข
ชรามรณฺมเนวนฺติ	วจฺโฉ ชีรปโกว มาตรํ.

พ. อ. ๒๕.๖๔.๒๐๖

“เหล่าสัตว์ผู้มีตมเพราะกาม ถูกตาข่ายตันทาปกคลุมไว้ ถูก
เครื่องมุงคือตันทาปกปิดไว้ เป็นผู้ประมาทแล้ว ถูกเครื่องผูก[คือ
กามคุณ]ผูกไว้แล้ว ย่อมไปสู่ชราและมรณะเหมือนปลาที่ปากไซ
เหมือนลูกโคที่ยังกินนมเดินไปตามแม่โค ฉะนั้น”



อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก			
วิ. มหาวิ.	วินัยปิฎก มหาวิภังค	อง. ฉก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ฉกนิปาต
วิ. ภิกขุณี.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังค	อง. สตฺตก.	องคฺตุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
วิ. มหา.	วินัยปิฎก มหาวคฺค	อง. ญจก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ญจกนิปาต
วิ. จุฬ.	วินัยปิฎก จุฬวคฺค	อง. นวก.	องคฺตุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
วิ. ป.	วินัยปิฎก ปริวารวคฺค	อง. ทสก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
		อง. เอกาทสก.	องคฺตุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
พระสุตตันตปิฎก		ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ
ที. สී.	ทีฆนิกาย สීลขนฺธวคฺค	ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค	ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกาวคฺค	ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ม. มุ.	มชฺฌมนิกาย มุลปณฺณาส	ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ม. ม.	มชฺฌมนิกาย มชฺฌมปณฺณาส	ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺต
ม. อุ.	มชฺฌมนิกาย อุปริปณฺณาส	ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺต
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค	ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค	ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค	ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาดก
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตฺตวคฺค	ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหानิทฺเทส
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค	ขุ. จุฬ.	ขุทฺทกนิกาย จุฬนิทฺเทส
อง. เอกก.	องคฺตุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต	ขุ. ปฎิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฎิสมฺภิตามคฺค
อง. ทุก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต	ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
อง. ติก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ติกนิปาต	ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวส
อง. จตุกก.	องคฺตุตฺตรนิกาย จตุกกนิปาต	ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก
อง. ปณจก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ปณจกนิปาต	เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
		มลินฺท.	มลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก			
อภิ. ธ.	อภิธัมมปิฎก ธมมสังคณี	มหานิ. อ.	มหานิทเทส อฏฺฐกถา
อภิ. วิ.	อภิธัมมปิฎก วิภังค	จุฬนิ. อ.	จุฬนิตฺเทส อฏฺฐกถา
อภิ. ธา.	อภิธัมมปิฎก ธาตุกถา	ปฏิส. อ.	ปฏิสัมภิตามคฺค อฏฺฐกถา
อภิ. ปุ.	อภิธัมมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติ	อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
อภิ. ก.	อภิธัมมปิฎก กถาวตฺถุ	พทุธว. อ.	พทุธวส อฏฺฐกถา
อภิ. ย.	อภิธัมมปิฎก ยมก	จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺฐกถา
อภิ. ป.	อภิธัมมปิฎก ปญฺจาน	เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
คัมภีร์อรรถกถา		วิสฺสุทฺธิ.	วิสฺสุทฺธิมคฺค
		อภิ. อ.	อภิธัมมปิฎก อฏฺฐกถา
		สงคห.	อภิธัมมตฺถสงคห
		คัมภีร์ฎีกา	
วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา	วชิร.	วชิรพฺพุติ
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา	สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา	วิมติ.	วิมติวิโนทนี
ส. อ.	สยฺยตฺตนิคาย อฏฺฐกถา	กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตฺตรณีฎีกา
องฺ. อ.	องฺคฺคตฺตรนิคาย อฏฺฐกถา	กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตฺตรณีอภิณฺวฎีกา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิคาย อฏฺฐกถา	ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา	สี. ฎี.	สีลกฺขนธวคฺค อภิณฺวฎีกา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา	ม. ฎี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
อิติวุตฺต. อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา	ส. ฎี.	สยฺยตฺตนิคาย ฎีกา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา	องฺ. ฎี.	องฺคฺคตฺตรนิคาย ฎีกา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา	วิสฺสุทฺธิ. ฎี.	วิสฺสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา	มณิสมณฺช.	มณิสารมณฺชสา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา	ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทลิกฺขาฎีกา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา		
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา		



สารบัญ

มาติกา	หน้า
อนุโมทนา	[๑]
คำอนุโมทนา	[๕]
คำนำ	[๗]
ประวัติผู้แต่ง	[๑๓]
โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์	[๓๓]
วจนารมโฆ	[๓๗]
พจนารมภ์	[๓๘]
คำชี้แจง	[๓๙]
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	[๔๑]

นิทานกถา

ว่าโดยปกรณ์ ๗			๘
ธรรมสังคณีปกรณ์			๑๓
วิภังคปกรณ์			๑๗
ธาตุกถาปกรณ์			๑๘
บุคคลบัญญัติปกรณ์			๑๙
กถาวัตถุปกรณ์			๑๙
ยมกปกรณ์			๒๐
ปฏิฐานปกรณ์			๒๐

ว่าด้วยการเปรียบกับสาคร	๒๖
ความลึกซึ้งแห่งพระเทศนา	๓๑
การดำเนินไปแห่งพระสรีระ	๓๖
พระอภิธรรมมีแนวคำสอนมาจากพระสารีบุตร	๓๗
ความหมายของปิฎก	๔๖
สมบัติ ๓	๕๓
วิบัติ ๓	๕๓
พระพุทธพจน์มี ๕ นิกาย	๕๖
พระพุทธพจน์มีองค์ ๙	๕๘
พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์	๕๙
ความเป็นพระพุทธานุภาพ	๖๒
เรื่องสุเมธดาบส	๗๗
พระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ	๑๓๘
พระพุทธเจ้ามัลลกะ	๑๔๐
พระพุทธเจ้าสุมนะ	๑๔๖
พระพุทธเจ้าเรวตะ	๑๔๗
พระพุทธเจ้าโสภิตะ	๑๔๗
พระพุทธเจ้าอนมทัสสี	๑๔๘
พระพุทธเจ้าปทุมะ	๑๔๘
พระพุทธเจ้านารทะ	๑๔๙
พระพุทธเจ้าปทุมุตตระ	๑๕๐
พระพุทธเจ้าสุเมธะ	๑๕๐
พระพุทธเจ้าสุชาตะ	๑๕๑
พระพุทธเจ้าปิยทัสสี	๑๕๒
พระพุทธเจ้าอัทธทัสสี	๑๕๒
พระพุทธเจ้าธรรมทัสสี	๑๕๓

พระพุทธเจ้าสิทธัตถะ	๑๕๓
พระพุทธเจ้าติสสะ	๑๕๔
พระพุทธเจ้ามุสสะ	๑๕๔
พระพุทธเจ้าวิปัสสี	๑๕๕
พระพุทธเจ้าสิขี	๑๕๖
พระพุทธเจ้าเวสสภู	๑๕๖
พระพุทธเจ้ากกุสันธะ	๑๕๗
พระพุทธเจ้าโกณฑกมนะ	๑๕๘
พระพุทธเจ้ากัสสปะ	๑๕๘
การบำเพ็ญบารมี ๑๐ ทศ	๑๖๕
การอุปบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต	๑๗๐
ภพสุดท้ายที่เป็นพระพุทธเจ้า	๑๗๒

๑. จิตตูปปาตกัณฑ์

คำอธิบายบทในติกมัตติกา	๑๘๓
เหตุตั้งชื่อติกะและทูกะ	๑๘๔
ติกะและทูกะ ๑๕ ปริจเฉท	๑๘๔
สัปปเทสะและนิปปเทสะ	๑๘๖
คำอธิบายกุสลติกะ	๑๘๗
คำอธิบาย กุสล ศัพท	๑๘๗
คำอธิบาย ฐมม ศัพท	๑๘๘
รูปวิเคราะห์ของ กุสล ศัพท	๑๘๙
รูปวิเคราะห์ของ ฐมม ศัพท	๑๙๑
รูปวิเคราะห์ของ อกุสล ศัพท	๑๙๑
รูปวิเคราะห์ของ อพยากต ศัพท	๑๙๑
คำแสดงลักษณะของกุศลเป็นต้น	๑๙๒

คำอธิบายเวทนาติกะ	๑๙๕
คำอธิบายบทในทกมาติกา	๒๒๓
คำอธิบายบทในสุดตันติกทกมาติกา	๒๔๑
คำอธิบายกามาวจรกุศล	๒๕๙
คำอธิบายปทภาษนี้อย่างกามาวจรกุศล	๒๕๙
ทวารกถาในกามาวจรกุศล	๓๒๑
คำอธิบายทวารแห่งกายกรรม	๓๒๑
เรื่องทวารแห่งวจีกรรม	๓๓๐
เรื่องทวารแห่งมโนกรรม	๓๓๓
เรื่องกรรม	๓๓๕
เรื่องอกุศลกรรมบถ	๓๕๕
เรื่องกุศลกรรมบถ	๓๗๐
กุศลกรรมบถ ๕ ประเภท	๓๗๒
การเทียบเคียงกรรมบถ	๓๗๔
คำอธิบาย ยัม ยัม วา ปนารพภ	๓๗๖
คำอธิบายธัมมุตเทสวาระของกามาวจรกุศล	๓๘๑
คำอธิบายหมู่ธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕	๓๘๑
ความหมายของผัสสะ	๓๘๓
ความหมายของเวทนา	๓๘๖
ความหมายของสัญญา	๓๘๙
ความหมายของเจตนา	๓๙๐
ความหมายของจิต	๓๙๒
คำอธิบายหมู่องค์ฌานในธัมมุตเทสวาระ	๓๙๖
ความหมายของปีติ	๓๙๙
ความหมายของสุข	๔๐๑

คำอธิบายจิตตึกคคตา	๔๐๓
คำอธิบายอินทริยราสี	๔๐๔
ความหมายของสัทินทรีย์	๔๐๔
ความหมายของวิริยินทรีย์	๔๐๘
ความหมายของสตินทรีย์	๔๑๑
ความหมายของสมาธิทรีย์	๔๑๔
ความหมายของปัญญินทรีย์	๔๑๕
ความหมายของมณินทรีย์	๔๑๘
ความหมายของโสมนัสสินทรีย์	๔๑๘
ความหมายของชีวิตินทรีย์	๔๑๙
คำอธิบายมัคคังคราสี	๔๑๙
สัมมาทิฏฐิเป็นต้น	๔๑๙
คำอธิบายพลราสี	๔๒๑
ศรัทธาพละเป็นต้น	๔๒๑
คำอธิบายมูลราสี	๔๒๗
ความหมายของอโลกะ	๔๒๗
คำอธิบายกัมมปถราสี	๔๓๓
ความหมายของอนภิขณา	๔๓๓
คำอธิบายโลกपालทุกะ	๔๓๔
คำอธิบายยุคลธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้น	๔๓๕
คำอธิบายเยวาปนกเจตสิก	๔๔๐
คำอธิบายฉันทะเป็นต้น	๔๔๒
คำอธิบายนิทเทสวาระของกามาวจรกุศล	๔๕๓
คำอธิบายนิเทศของเวทนาเป็นต้น	๔๕๙
คำอธิบายวิตักกนิเทศเป็นต้น	๔๖๘
คำอธิบายโกฏฐาสวาระ	๔๙๓

คำอธิบายสุญญตวาระ		๔๙๘
จิตดวงที่ ๑		๔๙๘
จิตดวงที่ ๒		๔๙๙
จิตดวงที่ ๓		๕๐๐
จิตดวงที่ ๔		๕๐๑
จิตดวงที่ ๕		๕๐๑
จิตดวงที่ ๖ เป็นต้น		๕๐๒
เรื่องบุญกิริยาวัตถุ เป็นต้น		๕๐๓
อนันตะ (สิ่งไม่มีที่สิ้นสุด) ๔ อย่าง เป็นต้น		๕๐๙
คำอธิบายรูปาวจรกุศล		๕๑๕
จตุกกนัย - ปฐมฌาน		๕๑๕
องค์ฌาน		๕๒๕
ปฐวิกสิณ		๕๒๙
หุตติยฌาน		๕๓๑
ตติยฌาน		๕๓๘
อุเบกขา ๑๐ อย่าง		๕๔๐
จตุตถฌาน		๕๕๐
ปัญจกนัย		๕๕๗
ปฏิบัติ ๔		๕๖๓
อารมณ์ของฌาน ๔		๕๖๖
อารมณ์และปฏิบัติทวาระคนกัน		๕๖๗
อาโปกสิณ เป็นต้น		๕๗๐
เรื่องอภิกายตนะ		๕๗๕
เรื่องวิโมกข์ ๓		๕๘๐
เรื่องพรหมวิหาร		๕๘๔
เรื่องอสุภะ		๕๙๘

คำอธิบายอรูปาวจรกุศล	๖๐๗
คำอธิบายอากาสนัญญายตนะ	๖๐๗
คำอธิบายวิญญาณัญญายตนะ	๖๑๕
คำอธิบายอากิญจัญญายตนะ	๖๑๗
คำอธิบายเนวสัญญานาสัญญายตนะ	๖๑๙
คำอธิบายเตภูมิกุศล	๖๓๑
คำอธิบายโลกุตตรกุศล	๖๓๙
ปกิณกกาในโลkutตรกุศล	๖๖๔
มหานัย ๒๐ ในปฐมมรรค	๖๘๔
มรรคจิตดวงที่ ๒	๖๘๖
คำอธิบายมรรคที่ ๓ และ ๔	๖๘๘
คำอธิบายพหุณัยในมรรค ๔	๖๘๙
คำอธิบายธัมมุตเทสวาระในบทว่า อกุสลา ธมฺมา	๗๐๑
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑	๗๐๑
คำอธิบายนิทเทสวาระ	๗๑๑
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๒	๗๑๘
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๓	๗๑๙
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๔	๗๒๐
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๕	๗๒๐
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๖ เป็นต้น	๗๒๑
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๙	๗๒๑
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๐	๗๒๗
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๑	๗๒๘
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๒	๗๓๑
คำอธิบายอัปยากตธรรม อเหตุกกุศลวิบาก	๗๓๕

คำอธิบายมโนธาตุกุศลวิปาก	๗๓๘
คำอธิบายมโนวิญญาณธาตุ	๗๓๙
อัปยาคตปทวิปากุทธาระ	๗๔๓
คำอธิบายมหาวิปากจิต ๘ ดวง	๗๔๓
คำอธิบายเรื่องการยกวิปากขึ้นแสดง	๗๔๕
วิปากจิต ๑๖ ดวงตามนัยของพระจุพนาคเถระเป็นต้น	๗๔๙
นิยาม ๕ อย่าง	๗๕๔
เหตุกปฏิสนธิมีกรรมเป็นเหตุก	๗๕๙
เรื่องอเหตุกปฏิสนธิ	๗๖๐
จิตเปรียบด้วยแมงมุมชักใยเป็นต้น	๗๖๔
จิตเปรียบด้วยนายทวาร	๗๖๕
จิตเปรียบด้วยเด็กชาวบ้าน	๗๖๗
รูปนามเปรียบด้วยคนบอดและคนเปลี่ยว	๗๖๘
การรับอารมณ์โดยมีอุปนิสัยปัจจัย	๗๖๙
วิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงตามความเห็นของพระมหาทัตตเถระ	๗๗๓
วิปากจิต ๑๐ ดวงตามวาทีของพระมหาธรรมรักขิตเถระ....	๗๗๖
เรื่องรูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต	๗๘๐
คำอธิบายโลกุตตรวิปากจิต	๗๘๑
เรื่องอกุศลวิปากจิต	๗๘๗
คำอธิบายกิริยาอัปยาคฤต	๗๘๙
คำอธิบายมโนธาตุ	๗๘๙
มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยาจิต	๗๙๐
หสิตุปปาทจิต	๗๙๐
มโนทวาราวชชนจิต	๗๙๓
มหากิริยาจิต ๘ ดวง	๗๙๔

หสนจิต ๘ ดวง	๗๙๔
รูปาวจรกิริยาจิตและอรูปาวจรกิริยาจิต	๗๙๕

๒. รูปกัณฑ์

คำอธิบายอุเทศ	๗๙๗
อัปยากฤตคือรูป	๗๙๘
มหาภูตรูป	๗๙๙
มหาภูตปรากฏเป็นของใหญ่	๗๙๙
มหาภูตรูปเปรียบเหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น	๘๐๓
คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๑	๘๐๘
คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๒	๘๐๙
คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๓	๘๑๐
คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๔ เป็นต้น	๘๑๑

การจำแนกรูป :

คำอธิบายเอกกนิเทศ	๘๑๕
ความหมายของ วิธ ศัพท์	๘๑๘
สงคห ศัพท์	๘๑๙
คำอธิบายทุกนิเทศ	๘๒๓
เรื่องการจัดแนบทอปปาทา	๘๒๓
จักขายตนะ	๘๒๓
นิเทศแห่งจักขายตนะ	๘๓๐
นิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้น	๘๓๓
วาทะของอาจารย์ทั้งหลาย	๘๓๘
ตาเปรียบด้วยงู	๘๔๐
หูเปรียบด้วยจระเข้	๘๔๐

จุมุกเปรียบด้วยนก	๘๔๑
ลิ้นเปรียบด้วยสุนัขบ้าน	๘๔๒
กายเปรียบด้วยสุนัขจิ้งจอก	๘๔๒
คำอธิบายรูปายตนิเทศ	๘๔๔
คำอธิบายสัททหายตนิเทศ	๘๔๙
คำอธิบายคันธายตนิเทศ	๘๕๑
คำอธิบายรสายตนิเทศ	๘๕๑
คำอธิบายอิตถินทริยนิเทศ	๘๕๓
คำอธิบายปฐิสินทริยนิเทศ	๘๕๕
เรื่องอุกโตพญชนก	๘๕๖
คำอธิบายชีวิตินทริยนิเทศ	๘๕๗
คำอธิบายกายวิญญูตนิเทศ	๘๕๘
คำอธิบายวจีวิญญูตนิเทศ	๘๖๐
คำอธิบายอากาศธาตุนิเทศ	๘๖๔
คำอธิบายอุปจยนิเทศ	๘๖๖
คำอธิบายชรตานิเทศ	๘๖๙
ชรา ๒ อย่าง	๘๗๐
คำอธิบายอนิจจตานิเทศ	๘๗๑
ชาติ ชรา และมรณะเหมือนปัจจามิตร ๓ คน	๘๗๒
คำอธิบายกฬีการารหานิเทศ	๘๗๓
อาหารหยาบและละเอียด	๘๗๖
คำอธิบายโนอุปาทานิเทศ	๘๗๗
คำอธิบายโฆฏฐัพพายตนิเทศ	๘๗๘
คำอธิบายอาโปธาตุนิเทศ	๘๘๒
คำอธิบายอุปาทินนนิเทศเป็นต้น	๘๘๔
คำอธิบายจิตตสมุฏฐานนิเทศ	๘๘๖

คำอธิบายจตุกกนิเทศ	๘๘๙
คำอธิบายปัญจกนิเทศ	๘๙๐
คำอธิบายฉกกนิเทศเป็นต้น	๘๙๒
คำอธิบายนวกนิเทศเป็นต้น	๘๙๓
ปกิณกกา	๘๙๕

๓. นิกเขปกัณฑ์

คำอธิบายติกนิกเขปะ	๙๐๕
คำอธิบายนิเทศแห่งกุศลติกะที่ ๑	๙๐๗
นิเทศของอัปยาคตธรรม	๙๑๑
นิเทศของเวทนาติกะที่ ๒	๙๑๒
นิเทศแห่งวิปากติกะที่ ๓	๙๑๓
นิเทศแห่งอุปาทินนติกะที่ ๔	๙๑๓
นิเทศแห่งวิตักกติกะที่ ๖ เป็นต้น	๙๑๔
นิเทศแห่งทสสนติกะที่ ๘	๙๑๔
เรื่องการไม่เห็นพระอริยะ	๙๒๑
วินัย ๒ อย่าง	๙๒๓
ความสงสัย	๙๒๙
นิเทศแห่งทสสเนนปหาตัพพเหตุติกะที่ ๙	๙๓๕
นิเทศแห่งปริตตารัมมณติกะที่ ๑๓	๙๓๖
นิเทศแห่งมิจฉัตตติกะที่ ๑๕	๙๓๖
นิเทศแห่งมัคคารัมมณติกะที่ ๑๖	๙๓๖
นิเทศแห่งอุปบันนติกะที่ ๑๗	๙๓๘
นิเทศแห่งอติตติกะที่ ๑๘	๙๔๑
นิเทศแห่งอติตารัมมณติกะที่ ๑๙	๙๔๒

นิเทศแห่งอัมมัตตติกะที่ ๒๐	๙๔๒
นิเทศแห่งอัมมัตตารัมมณติกะที่ ๒๑	๙๔๓
คำอธิบายทุกนิกเขปะ	๙๔๕
เหตุโคจจนกะ	๙๔๕
นิเทศแห่งโลกะ	๙๔๖
นิเทศแห่งโทสะ	๙๔๗
นิเทศแห่งสังขตทุกะ	๙๔๙
นิเทศแห่งวิญญูญยทุกะ	๙๕๙
นิเทศแห่งอาสวทุกะ	๙๖๓
คำอธิบายมานัสัญญูชนนิเทศ	๙๖๘
อิสทานิเทศ	๙๗๐
ลักษณะการวิษยา ๒ อย่าง.....	๙๗๑
มัจฉริยนิเทศ	๙๗๒
คันถโคจจนนิเทศ	๙๗๖
คำอธิบายนิรวณโคจจนกะ	๙๗๗
ถีนมิทธรนิเทศ	๙๗๗
มิทระมิโซอูกุศล	๙๘๐
กุกกุจจนิเทศ	๙๘๙
ธรรมที่เป็นนิรวณและสัมปยุตตธรรม	๙๙๑
คำอธิบายอุปาทานนิเทศ.....	๙๙๓
คำอธิบายกามุปาทานนิเทศ.....	๙๙๕
คำอธิบายทัญญูปาทานนิเทศ.....	๙๙๕
คำอธิบายกิเลสโคจจนกะ	๙๙๖
คำอธิบายกามาวจรนิเทศ	๙๙๘
คำอธิบายนิเทศแห่งรูปาวจรธรรม	๑๐๐๐
คำอธิบายนิเทศแห่งอรุปาวจรธรรม	๑๐๐๑

คำอธิบายนิเทศของสรณทุกะ	๑๐๐๑
เรื่องสุตตันตีกทุกนิกเขปะ	๑๐๐๓
คำอธิบายนิเทศของวิชชุปมทุกะ	๑๐๐๓
คำอธิบายพาลทุกนิกเทศ	๑๐๐๔
คำอธิบายนิเทศของตปนียทุกะ	๑๐๐๕
คำอธิบายนิเทศของอริวจนทุกะ	๑๐๐๕
คำอธิบายนิเทศของนามรูปทุกะ	๑๐๐๗
คำอธิบายนิเทศของอวิชาทุกะ	๑๐๑๑
คำอธิบายนิเทศของภาวทิลลิต	๑๐๑๑
คำอธิบายนิเทศของปุพพันตานุกทิลลิตทุกะ	๑๐๑๑
คำอธิบายนิเทศของโทวจัสสตา	๑๐๑๒
คำอธิบายนิเทศของอปัตติกุสสตาทุกะ ..	๑๐๑๕
คำอธิบายนิเทศของสมาบัติกุสสตา	๑๐๑๖
คำอธิบายนิเทศของธาดุกุสสตาทุกะ	๑๐๑๖
คำอธิบายนิเทศของอายตนกุสสตาทุกะ....	๑๐๑๗
คำอธิบายนิเทศของฐานาฐานทุกะ	๑๐๑๘
คำอธิบายนิเทศของอชชวะและมัททวะ....	๑๐๑๙
คำอธิบายนิเทศของขันติทุกะ	๑๐๑๙
คำอธิบายนิเทศของโสรัจทุกะ	๑๐๒๑
คำอธิบายนิเทศของสาขัลยทุกะ	๑๐๒๒
คำอธิบายนิเทศของปฏิสันถารทุกะ	๑๐๒๖
คำอธิบายนิเทศของอินทริเยสุ อคุตตทวารตา	๑๐๒๙
คำอธิบายนิเทศของโภชนะ อมัตตัญญูตา	๑๐๓๔
คำอธิบายนิเทศของอินทริเยสุ คุตตทวารตา	๑๐๓๕
พราหมณ์ตะกละ ๕ คน	๑๐๔๒
องค์ของภิกษุผู้ฉันอาหาร	๑๐๔๔

คำอธิบายมกุฎสัจจนิเทศ	๑๐๔๕
คำอธิบายภาวนาพลนิเทศ	๑๐๔๕
คำอธิบายนิเทศแห่งทิววิสุทธิ	๑๐๔๗
คำอธิบายนิเทศของสังเวคทุกะ	๑๐๔๘
คำอธิบายนิเทศของอสังตฤฎิตากุศลธรรมทุกะ	๑๐๔๘
คำอธิบายนิเทศของบทว่า อปปฏิวานิตา จ ปธานสมิ	๑๐๔๙
คำอธิบายนิเทศของวิชาทุกะ	๑๐๕๑

๔. อรรถกถากัณฑ์

คำอธิบายเนื้อความหมวดติกะ	๑๐๕๕
ปริตตารัมมณติกะ	๑๐๕๗
ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะเป็นต้น	๑๐๕๘
จตุตถฌาน ๑๒ อย่าง	๑๐๖๐
คำอธิบายมัคคารัมมณติกะ	๑๐๖๔
คำอธิบายอติตารัมมณติกะ	๑๐๖๖
จำแนกอารมณ์ของกุศลจิตตูปบาท	๑๐๖๘
จำแนกอารมณ์ของอกุศลจิตตูปบาท	๑๐๖๘
จำแนกอารมณ์ของกิริยาจิตตูปบาท	๑๐๖๙
จำแนกอารมณ์ของรูปาวจรจตุตถฌาน	๑๐๖๙
ปัจจุบันกาล ๓ ประเภท	๑๐๗๐
คำอธิบายอัชฌัตติกะเป็นต้น	๑๐๗๗
จำแนกอารมณ์ของฌาน	๑๐๘๐
จำแนกอารมณ์ของกุศล	๑๐๘๑
จำแนกอารมณ์ของอกุศล	๑๐๘๑
จำแนกอารมณ์ของวิปากและกิริยา	๑๐๘๒
จำแนกอารมณ์ของจตุตถฌาน	๑๐๘๔

คำอธิบายเนื้อหาความหมวดหมู่			๑๐๘๗
นิเวศโคจรหมู่			๑๐๘๘
กิเลสโคจรหมู่			๑๐๘๙
นิคมกถา			๑๐๙๓
เชิงอรรถ			๑๐๙๙
ดัชนีค้นคำ			๑๑๑๓
บรรณานุกรม			๑๑๒๗
รายนามผู้จัดพิมพ์			๑๑๓๑



กายสุส โม วิริจิตสุส ยถานุกุล
ฌายา วิภาติ รุจิรามลทปปณเ ตุ
กตฺวา ตเถว ปรมํ กุสลํ ปฺรตฺถ
สมฺภูสิตา อิว ภวนฺติ ผเลน เตน.

เตลภฺฐาหคาคา คาคา ๗๕

“ท่านผู้เจริญ เงามของร่างกายที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมงาม
ในกระจกเงาอันใสไร้ฝ้า ฉันใด บุคคลเมื่อบำเพ็ญปรมัตถประโยชน์แล้ว
ย่อมได้รับการประดับตกแต่งในโลกหน้าด้วยผลบุญนั้น ฉันนั้น”

คัมภีร์อรรถสาสนี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

๑. กรุณา วีย สุตเตสฺส ปณฺญา ยสฺส มหะสิโน
เมยฺยธมฺเมสฺส สพฺเพสฺส ปวตฺตติตฺถ ยถารุจิ.

“พระญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่
พระองค์ใด ดำเนินไปแล้วในเมยฺยธรรมทั้งปวงตามความพอพระทัย
เปรียบดังพระกรุณาที่แผ่ไปในชาวโลก”

[คำว่า ปณฺญา ในที่นี้ หมายถึง พระญาณทั้งหมดของพระพุทธเจ้ายกเว้นแต่มหากรุณา-
สมาบัติญาณ เพราะท่านจะกล่าวถึงมหากรุณาสมาบัติต่อไปด้วยคำว่า กรุณา วีย สุตเตสฺส (เปรียบดัง
พระกรุณาที่แผ่ไปในชาวโลก) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปาริเสสนัย คือ
นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่เหลือจากสิ่งที่กล่าวแล้วหรือสิ่งที่กล่าวต่อไป

เมยฺยธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

- สังขาร คือ นามธรรม ๕๓ [คือ จิต เจตสิก ๕๒] และนิปผันนรูป ๑๘
- วิการ คือ วิการรูป ๕ [คือ วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัณฺญตา]
- ลักษณะ คือ ลักษณะรูป ๔ [คือ อุปายะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา]
- นิพพาน คือ สภาพดับกิเลสและกองทุกข์
- บัญญัติ คือ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขาดินไม้ แผ่นดิน เป็นต้น]

๒. ทยาย ตาย สตุเตสุ	สมุสสาหิตมานโส
ปาฎิหิรวาสนมฺหิ	วสนโต ติทสาลเย.
๓. ปาริจนตฺตกมฺลมฺหิ	ปณฺฑกมฺพลนามเก
สิลาสเน สนนินฺโน	อาทิจฺโจว ยฺคนฺธเร.
๔. จกฺกวาฬสฺสเสหิ	ทสฺหากมฺม สฬุสโส
สนนินฺนเนน เทวานํ	คณฺเณน ปรีวาริโต.
๕. มาตรํ ปมฺขํ กตฺวา	ตสฺสา ปณฺณาย เตชสา
อภิธมฺมกถามคฺคํ	เทวานํ สมปวตฺตยิ.

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ใด มีพระทัยที่พระกรุณานั้น ให้อุทิศสาหะดีแล้วในชาวโลก ประทับจำพรรษาในดาวดึงส์สวรรค์ เมื่อทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้ว ได้ประทับนั่งบนศิลาพระอาสน์นามว่า ปณฺฑกัมพล ณ ควงไม้ปาริชาติ ทรงพระสิริโสภาคย์ดุจพระอาทิตย์ อุทัยเหนือยอดเขาญคันธร มีหมู่เทพทั่วทั้งหิมาจักรวาลมาแวดล้อม นั่งประชุมพร้อมกัน ได้ทรงกระทำสันตฺสสิตเทพบุตรผู้เคยเป็นพุทธมารดาให้เป็นประธาน แล้วตรัสลำดับอภิธรรมกถาแก่หมู่เทพด้วยเดชานุภาพแห่งพระปัญญานั้น”

[คำว่า สมปวตฺตยิ (ให้ดำเนินไปแล้ว) สำเร็จรูปมาจาก ส บพหน้า + ป บพหน้า + วตฺธาตุ + ฌย ปัจจัย + อี วิภัติ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ เทสยิ (แสดง, ตรัส)]

คำว่า อภิธมฺมกถามคฺคํ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- อภิธรรมกถาที่เป็นเหตุทำให้เข้าใจสภาวะธรรมมีขั้นเป็นต้นและกุศลเป็นต้น = มคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ
- อภิธรรมกถาที่เป็นเหตุทำให้เข้าใจอริยสัจ ๔ = มคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ
- ลำดับอภิธรรมกถา = มคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ลำดับ]

๖. ตสฺส ปาเท นมสฺสิตฺวา สมฺพุทฺธสฺส สิริมโต
 สทฺธมฺมณฺจสฺส ปุเชตฺวา กตฺวา สงฺฆสฺส จณฺชลี.
๗. นิปฺจุการสฺเสตฺสฺส กตฺสฺส รตนตฺตเย
 อานุกาเวน โสเสตฺวา อนฺตรายเย อเสสโต.

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระยุคลบาทขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงสิริโสภาคย์พระองค์นั้น ขอบูชาพระสัทธรรม และทำอัญชลีต่อ พระสงฆ์ ด้วยอานุภาพแห่งการทำความนอบน้อมในพระรัตนตรัยที่ ข้าพเจ้ากระทำแล้วนี้ ขออันตรายจงเสื่อมสิ้นไปโดยสิ้นเชิง”

๘. วิสุทฺธจารสึเลน นิปฺพนามลพฺพุตินา
 ภิกฺขุณา พุทฺธโฆเสน สกฺกจํ อภฺยาคีโต.

“ข้าพเจ้าได้รับอาราธนาแล้วโดยพระภิกษุนามว่าพุทธโฆสะ ผู้มี ความประพฤติและศีลอันหมดจดดี ผู้ทรงปัญญาฉลาดหลักแหลมแล้ว”

๙. ยํ เทวเทโว เทวานํ เทเสตฺวา นยโต ปุณ
 เถรสฺส สาริปฺพุตฺตสฺส สมาจิภิ วินายโก.
๑๐. อโนตฺตตฺตเห กตฺวา อุปฺภูจันํ มहेสิโน
 ยณฺจ สุตฺวาน โส เถโร อahrtิวา มหิตลํ.
๑๑. ภิกฺขุณํ ปยิริทาหาสิ อิติ ภิกฺขุหิ ธารีโต
 สงฺคีติกาเล สงฺคีโต เวเทหมุณินา ปุณ.

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นอติเทพ ทรงเป็นผู้นำชาวโลก ครั้นทรงแสดงพระอภิธรรมแก่หมู่ทวยเทพแล้ว ได้ตรัสบอกแก่พระ สาริปุตระเถระ ผู้อุปัฏฐากพระองค์ ณ สระอนาคตาตโดยสังเขปอีก หนึ่ง พระเถระนั้นได้สดับแล้วก็นำมายังพื้นปฐพีสอนเหล่าภิกษุ พระ อภิธรรมนั้นที่เหล่าภิกษุทรงจำไว้ตามลำดับอย่างนี้ ได้รับสังคายนา โดยพระอานนท์อีกในคราวทำสังคายนา”

[คำว่า เวเทหมุณี คือ พระอานนท์ผู้เป็นโอรสของพระเทวีผู้ประสูติที่เมืองวิเทหะ แม้พระมารดาของพระอานนท์จะไม่ปรากฏชื่อ แต่เป็นที่ทราบกันว่าพระบิดาของท่านคือเจ้าอมิตโตะนะ หรือบางแห่งมีชื่อว่า อมิตโตะนะ ผู้เป็นพระกนิษฐภคดาของพระเจ้าสุทโธทนะ ตามนัยนี้คำว่า เวเทหมุณี มีรากศัพท์มาจาก เวเทหิปุตุตมุณี ลบ ปุตุต ศัพท์ และแปลงสระ อิ เป็น อ มตินี้ปรากฏในคัมภีร์ อรรถกถาของอปทาน (เล่ม ๑ หน้า ๑๕๑-๒) อีกนัยหนึ่ง แปลว่า “มุณีผู้ทรงปัญญา” ตามนัยนี้มาจาก เวเทห ศัพท์ที่แปลว่า ปัญญา มตินี้พบในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๑๙๗)]

๑๒. ตสฺส คมภิรยาณเห	โอคาพุหสฺส อภิณฺโส
นนานนยวิจิตฺตสฺส	อภิธมฺมสฺส อาทีโต.
๑๓. ยา มหาทสฺสปาทิ	วสีทิจฺจกถา ปุรา
สงฺคีตา อนฺตฺสงฺคีตา	ปจฺฉาปิ จ อีสึหิ ยา.
๑๔. อาภตา ปน เถเรน	มหินฺเตนตมุตฺตมํ
ยา ทีปํ ทีปวาสินํ	ภาสาย อภิสงฺขตา.

“คัมภีร์อรรถกถาใด ของพระอภิธรรมนั้นอันวิจิตรด้วยนัยต่างๆ อันสัตบุรุษผู้มีปัญญาลุ่มลึกหยั่งลงได้เสมอ ได้รับการสังคายนาโดยพระอรหันต์มีพระมหากัสสปะเป็นต้นในเบื้องต้นก่อน และพระอรหันต์ทั้งหลายได้สังคายนาขึ้นอีกในภายหลัง อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมได้อันพระมหินทเถระนำมาสู่เกาะอันอุดมนี้เรียบเรียงไว้ด้วยภาษาของชาวเกาะ”

๑๕. อปเนตฺวา ตโต ภาสํ	ตมฺพปณฺณินิवासินํ
อาโรปยิตฺวา นิทฺโธสํ	ภาสํ ตนฺตินยานุคํ.
๑๖. นิกายนฺตรลทฺธิ	อสมฺมึสฺส อนากุลํ
มหาวิหารวาสินํ	ทีปยนฺโต วินิจฺฉยํ.
๑๗. อตฺถํ ปกาสยิสฺสามิ	อาคมภูจฺจกถาสฺปิ
คเหตพฺพํ คเหตุวาน	โตสยนฺโต วิจกฺขณ.

“ข้าพเจ้าจักนำภาษาของชาวเกาะตัมพปณฺโณออกมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถานั้น ยกขึ้นสู่ภาษาอันไม่มีโทษคล้อยตามนัยแห่งพระบาลี ไม่ให้เจือปนสับสนด้วยลัทธิของนิกายอื่น แสดงคำวินิจฉัยของภิกษุผู้อยู่ในวัดมหาวิหาร ถือเอาข้อความที่ควรถือนำจากคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตร (อาคมัญญกถา) ยังบัณฑิตให้ชื่นชมอยู่ จักประกาศข้อความ”

๑๘. กมฺมฏฺฐานานิ สพฺพานิ	จริยาภิญญา วิปัสสนา
วิสุทฺธิมคฺเค ปนิตํ	ยสฺมา สพฺพํ ปกาสิตํ.
๑๙. ตสฺมา ตํ อคฺคเหตุวาน	สกลายปิ ตนฺติยา
ปทานุกมฺโต เอว	กริสฺสามตุถวณฺณํ

“โดยเหตุที่กรรมฐานทั้งหมด จริยา อภิญญา และวิปัสสนา ข้อความทั้งหมดนี้แสดงไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ถือนำข้อความทั้งหมดนั้น จักกระทำการอธิบายความตามลำดับบทแห่งพระบาลีทั้งสิ้นอย่างเดียว”

๒๐. อิติ เม ภาสฺมานสฺส	อภิมฺมุํมกํ อิมํ
อวิกฺขิตฺตา นิสาเมถ	ทูลฺลภา หิ อยํ กถา.

“ขอสาธุชนทั้งหลายอย่ามีจิตฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟังอภิธรรมกถานี้ของข้าพเจ้าผู้กล่าวอยู่อย่างนี้ เพราะพระกถานี้หาฟังได้ยาก”

[คำว่า อิติ (อย่างนี้) หมายถึง การนำภาษาของชาวเกาะตัมพปณฺโณออกจากคัมภีร์มหาอรรถกถานั้นเป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ในคาถาที่ ๑๕ เป็นต้นมา]

นิทานกถา

ในเรื่องนั้น ถามว่า : ชื่อว่าอภิธรรม เพราะอรรถว่าอะไร

ตอบว่า : เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและเป็นธรรมอันพิเศษ[กว่าพระสูตร]

กล่าวโดยพิสดารว่า อภิ ศัพท์ในคำนี้แสดงความหมายว่า ยิ่งและพิเศษ ดังอุทาหรณ์ว่า

- พาฬหา เม ทุกขา เวทนา อภิกกมนฺติ, โน ปฏิกกมนฺติ * (ทุกขเวทนาอันแรงกล้าของข้าพเจ้าย่อมเจริญยิ่ง ไม่ลดลง)

- อภิกกนฺตวณฺณา (มีผิวพรรณงามโดยพิเศษ)

แม้ธรรมนี้ก็ได้ชื่อว่า อภิธรรม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและเป็นธรรมอันพิเศษ[กว่าพระสูตร] ดังอุทาหรณ์ว่า

- อติฉัตถ (ฉัตถอันพิเศษยิ่ง) คือ ฉัตถที่มีขนาดใหญ่ มีสีสันและสัญญาณพิเศษกว่าฉัตถอื่นเมื่อฉัตถมากมายถูกยกชูขึ้น

- อติธชะ (ธงอันพิเศษยิ่ง) คือ ธงที่มีขนาดใหญ่ ถึงพร้อมด้วยสีที่ย้อมไว้ต่างกันเมื่อธงมากมายถูกยกชูขึ้น

- อติราชกุมาร (ราชกุมารผู้พิเศษยิ่ง) คือ ราชกุมารผู้ยิ่งกว่าด้วยสมบัติมีชาติ ทรัพย์ ยศ และความเป็นใหญ่เป็นต้น ทั้งมีผิวพรรณพิเศษกว่าราชกุมารจำนวนมากที่ประชุมร่วมกัน

- อติเทพ (เทพผู้พิเศษยิ่ง) คือ เทพผู้ยิ่งกว่าด้วยอายุ ผิวพรรณ ความเป็นใหญ่ ยศ และสมบัติเป็นต้น ทั้งมีผิวพรรณพิเศษกว่าเทพจำนวนมากที่ประชุมร่วมกัน

- อติพรหม (พรหมผู้พิเศษยิ่ง) คือ พรหมผู้มีลักษณะเช่นนั้น

[ข้อความข้างต้นแสดงความเหมาะสมโดยศัพท์ (สทฺทยฺตุติ) ต่อไปนี้ท่านจะแสดงความเหมาะสมโดยอรรถ (อตฺถยฺตุติ)]

โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธองค์ทรงจำแนกชั้น ๕ ไว้เพียงบางส่วนในพระสูตร มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิงแต่พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยประเภทแห่งสุดตันตภาชนียนัย (นัยจำแนกตามพระสูตร) อภิธัมมภาชนียนัย (นัยจำแนกตามพระอภิธรรม) และปัญหปุจฉนัย (นัยจำแนกการถามปัญหา) โดยอายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, สัจจะ ๔ อินทรีย์ ๒๒ และปัจจัยการอันมีองค์ ๑๒ ก็ตรัสไว้อย่างสิ้นเชิงเช่นเดียวกัน อนึ่ง สุดตันตภาชนียนัยไม่แสดงในอินทริยวิภังค์ และปัญหปุจฉนัยก็ไม่แสดงในปัจจัยการ

[ในประโยคว่า เกวลณฺหิ อินทริยวิภังเก สุตตันตภาชนียํ นตฺถิ, ปัจจยการเร จ ปญฺหปุจฉนํ นตฺถิ (อนึ่ง สุดตันตภาชนียนัยไม่แสดงในอินทริยวิภังค์ และปัญหปุจฉนัยก็ไม่แสดงในปัจจัยการ) และ หิ ศัพฺพํ ใน เกวลณฺหิ ทำหน้าที่วิเสสโชคทะ คือ แสดงความพิเศษ โดยปฏิเสธ อติพยาปิตโทษ (โทษที่เกิดจากการครอบคลุมนเกินไป) หมายความว่า ถ้าท่านไม่กล่าวประโยคนี้อาจทำให้เข้าใจผิดว่าในอินทริยวิภังค์และปัจจัยการก็มีนัย ๓ เหมือนกัน จึงกล่าวประโยคนี้นี้เพื่อปฏิเสธโทษดังกล่าว ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย เกวลณฺหิ ทั้งหมดมีลักษณะนี้ทั้งสิ้น]

นอกจากนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกสติปัฏฐาน ๔ ไว้เพียงบางส่วนในพระสูตร มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง แต่ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงในพระอภิธรรมด้วยประเภทแห่งนัย ๓ แม้สัมมปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, โพชฌงค์ ๗, อริยมรรคมีองค์ ๘, ฌาน ๔, อัปปมัญญา ๔, สีกขาบท ๕, และปฏิสัมภิทา ๔ ก็ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยประเภทแห่งนัย ๓ เหมือนกัน อนึ่ง ในบรรดาธรรมเหล่านี้ สุดตันตภาชนียนัยไม่แสดงในสีกขาปทวิภังค์

พระพุทธองค์ทรงจำแนกญาณ ๔ ไว้เพียงบางส่วนในพระสูตร มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง ก็เลสทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน แต่ทรงจำแนกไว้อย่างสิ้นเชิงในพระอภิธรรมโดยตั้งมาติกาตามนัยเป็นต้นว่า

เอกวิเรน ญาณวตฺถุ.^๒

“ญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติโดยหนึ่งอย่าง”

กิเลสทั้งหลายก็เหมือนกัน ทรงจำแนกไว้โดยนัยมีใช่น้อยตั้งแต่เป็นธรรมหมวด ๑ (เอกกนัย) เป็นต้นไป

นอกจากนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกการกำหนดภูมิอื่นไว้เพียงบางส่วนในพระสูตร มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง แต่ทรงจำแนกการกำหนดภูมิอื่นไว้ด้วยประเภทแห่งนัยทั้ง ๓ โดยสิ้นเชิงในพระอภิธรรม

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าชื่อว่าอภิธรรม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและเป็นธรรมอันพิเศษ[กว่าพระสูตร]

ว่าโดยปรกณ ๗

อนึ่ง พระอภิธรรมนี้ทรงตั้งไว้โดยจำแนกเป็นปรกณ ๗ ด้วยการกำหนดปรกณ คือ

๑. ธรรมสังคณีปรกณ	๒. วิภังค์ปรกณ
๓. ธาตุกถาปรกณ	๔. บุคคลบัญญัติปรกณ
๕. กถาวัตถุปรกณ	๖. ยมกปรกณ
๗. ปัญฐานปรกณ	

ข้อความข้างต้นเป็นกถาที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายในเรื่องนี้

ส่วนวิตถุทวาทীবุคคล (ปรวาที) กล่าวว่า เหตุใดจึงถือเอากถาวัตถุปรกณด้วยพระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระตั้งกถาวัตถุปรกณไว้เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ๒๑๘ ปี [ในการสังคายนาครั้งที่ ๓] มิใช่หรือ ดังนั้น จึงควรตัดเอากถาวัตถุปรกณนั้นออก เพราะเป็นสาวกภาษิต

[คำว่า วิตถุทวาที คือ ปรวาที หมายถึง ผู้กล่าวคัดค้าน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิเสเสน วิญญูหนํ หทยํ ตณฺหยติ กมฺเปติ ตาเพตฺติ วิตถุทวาที (วิตถุทวาที คือ คำสันคลอน กล่าวคือ ทุปตีหทัยของวิญญูชนโดยพิเศษ) = วิ บทหน้า + ตติ ธาตุ ตาพจนาลเนสุ (ทุปตีและสันคลอน) + อ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย
- วทติ สีเลนาติ วาที (ผู้มีปกติกล่าว)
- วิตถุทวาที วิตถุทวาที (ผู้มีปกติกล่าวคำสันคลอนหทัยของวิญญูชนโดยพิเศษ)]

สกวาทิ : พระอภิธรรมมี ๖ ปกรณ์หรือ

ปรวาทิ : ข้าพเจ้ามิได้กล่าวอย่างนั้น

สกวาทิ : ถ้าอย่างนั้นท่านกล่าวอย่างไร

ปรวาทิ : พระอภิธรรมมี ๗ ปกรณ์

สกวาทิ : ท่านเอาปกรณ์ไหนมารวมเป็น ๗ ปกรณ์

ปรวาทิ : ปกรณ์ชื่อว่ามหาธรรมหัตถ์มีอยู่ รวมกับปกรณ์ ๖ ก็เป็น ๗ ปกรณ์

สกวาทิ : กล่าวว่า ในมหาธรรมหัตถ์ไม่มีอะไรใหม่ และปัญหาวาระที่เหลือก็มีเพียงเล็กน้อย ดังนั้น จึงควรเป็น ๗ ปกรณ์พร้อมด้วยกถาวัตถุ

[ในตอนท้ายของคัมภีร์วิภังค์มีวิภังค์หนึ่งชื่อว่าธรรมหัตถ์ กล่าวถึงเรื่องธาตุในลักษณะถามตอบปัญหา ส่วนปกรณ์มหาธรรมหัตถ์ของฝ่ายมหายานไม่มีอะไรใหม่ไปกว่าธรรมหัตถ์วิภังค์ มีเพียงวาระถามตอบปัญหาเพิ่มเข้ามาสองสามวาระเท่านั้น จึงนับเข้าในธรรมหัตถ์วิภังค์ ไม่ควรเป็นปกรณ์หนึ่งในพระอภิธรรม]

ปรวาทิ : กล่าวว่า ไม่ควรเป็น ๗ ปกรณ์พร้อมด้วยกถาวัตถุ ปกรณ์ชื่อว่ามหาธาตุกถามีอยู่ รวมกับปกรณ์ ๖ ก็เป็น ๗ ปกรณ์

สกวาทิ : กล่าวว่า ในมหาธาตุกถาไม่มีอะไรใหม่ มีเพียงบาลีเล็กน้อยเหลืออยู่ จึงควรเป็น ๗ ปกรณ์พร้อมด้วยกถาวัตถุ

[คัมภีร์มหาธาตุกถาของนิกายมหายานมีความคล้ายกับคัมภีร์ธาตุกถา มีบาลีเพิ่มเติมขึ้นเพียงเล็กน้อย จึงไม่ควรเป็นปกรณ์หนึ่งในพระอภิธรรม]

โดยแท้จริงแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ ปกรณ์[มาโดยลำดับ] พอถึงกถาวัตถุ ก็ทรงตั้งมาติกา (แม่บท) มีประมาณเกือบหนึ่งภาณวารในลำดับ ถ้อยคำทั้งปวงเริ่มตั้งแต่ว่าทฤษฎี (เหตุเกิดของวาทะ) ที่เป็นประธานไว้ ๘ ข้อ โดยจำแนกเป็นปัญจกะทั้ง ๒ [อนุโลมปัญจกะ และปัจจนิกปัญจกะ] ในปัญหา ๔ ข้อของบุคคลวาทะ

อนึ่ง พระศาสดาทรงตั้งมาติกานั้นไว้โดยอาศัยวาทะที่ ๑ ทรงแสดงนิคคหะที่ ๑ อาศัยวาทะที่ ๒ แสดงนิคคหะที่ ๒ อาศัยวาทะที่ ๓ แสดงนิคคหะที่ ๓ อาศัยวาทะที่ ๔ แสดงนิคคหะที่ ๔ อย่างนี้ว่า

สกวาทิ : บุคคลย่อมมีได้ด้วยสภาวะที่แท้จริงไม่แปรปรวนหรือ

ปรวาทิ : ถูกแล้ว

สกวาทิ : สภาวะใดที่แท้จริงไม่แปรปรวน บุคคลย่อมมีได้ด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวนนั้นหรือ

ปรวาทิ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

สกวาทิ : ท่านยอมรับนิคคหะหรือไม่ ฯลฯ”

ปรวาทิ : บุคคลย่อมไม่มีด้วยสภาวะที่แท้จริงไม่แปรปรวน

สกวาทิ : ถูกแล้ว

ปรวาทิ : สภาวะใดที่แท้จริง ไม่แปรปรวน บุคคลย่อมไม่มีด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวนนั้นหรือ

สกวาทิ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ปรวาทิ : ท่านยอมรับนิคคหะหรือไม่ ฯลฯ

สกวาทิ : บุคคลย่อมมีได้ในสรีระทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

ปรวาทิ : บุคคลย่อมไม่มีในสรีระทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

สกวาทิ : บุคคลย่อมมีได้ในกาลทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

ปรวาทิ : บุคคลย่อมไม่มีในกาลทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

สกวาทิ : บุคคลย่อมมีได้ในที่ทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

ปรวาทิ : บุคคลย่อมไม่มีในที่ทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

โปรดทราบการตั้งมาติกาในพระบาลีทั้งปวง[มีปริหานิกถาเป็นต้น]ตามนัยนี้

อนึ่ง เมื่อพระศาสดาทรงตั้งมาติกานั้น ได้เห็นเหตุนี้แหละจึงทรงตั้งไว้ว่า เมื่อเราปรินิพพานล่วงไป ๒๑๘ ปี พระเถระชื่อว่าโมคคัลลีสบุตรตีสจะนั่งในท่ามกลางภิกษุพ้นหนึ่ง ประมวลพระสูตรมาพ้นหนึ่ง คือ พระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายสกวาทิ และพระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายปรวาทิ แล้วจักจำแนกกล่าววัตถุปรกณ์ที่มีประมาณเท่ากับที่ขมิณิกาย

แม้พระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระที่แสดงปรกณ์นี้อยู่ ก็มีได้แสดงด้วยญาณของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้ตามนัยที่พระศาสดาทรงประทานไว้ ดังนั้น ปรกณ์ทั้งสิ้นนี้จึงชื่อว่าพุทธภาษิตเช่นกัน เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้ตามนัยที่พระศาสดาทรงประทาน เหมือนมณูปิณฑิกสูตรเป็นต้น

กล่าวโดยพิสดารว่า ในมณูปิณฑิกสูตร พระผู้มีพระภาคทรงตั้งมาติกาว่า

ยโตนิทานํ ภิกขุ ปุริสํ ปปญจสญญาสงขา สมุทาจรนติ, เอตถ เจ นตฺถิ อภินนฺทิตพฺพํ อภวิทิตพฺพํ อชฺโฌสิตพฺพํ, เอเสวนโต ราคานุสยานํ^๔

“ดูกรภิกษุ หมูสัญญาที่ประกอบด้วยเครื่องเน้นซ้ำ [ตัณหา มานะ และทิฏฐิ] ย่อมครอบงำบุรุษเพราะเหตุใด [คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ เป็นต้น] ถ้าธรรมที่น่าผลิตเพลินยืดยืมนักล้ากลืนไม่มีในเหตุนี้ มรรคผลที่ทำให้ไม่ผลิตเพลินยืดยืมนักล้ากลืนนี้แหละเป็นที่สุดแห่งราคานุสัย”

ครั้นแล้วพระองค์เสด็จจากอาสนะเสด็จเข้าไปสู่พระวิหาร

ภิกษุทั้งหลายผู้รับพระธรรมเทศนาเข้าไปหาพระมหากัจจายนเถระแล้วถามเนื้อความแห่งมาติกาที่พระทศพลทรงตั้งไว้ พระเถระมิได้กล่าววิชันนาตามที่เหล่าภิกษุถามอย่างเดียว แต่นำอุปมาเปรียบเทียบด้วยการแสวงหาแก่นเพื่อแสดงความเคารพต่อพระทศพลว่า

เสยฺยถาปิ อวฺสุโส ปุริโส สารตฺถิโก สารคเวสิ.^๕

“ผู้มีอายุ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการแก่น แสวงหาแก่น” เป็นต้น

แล้วยกย่องพระศาสดาว่า

“พระผู้มีพระภาคเปรียบเหมือนต้นไม้มีแก่น สวากเช่นกับกิ่งไม้และใบไม้ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรู้อะไรที่ควรรู้ ควรเห็นสิ่งที่ควรเห็น เป็นผู้มีจักขุ มีพระญาณ มีธรรมเป็นพรหม เป็นผู้เผยแผ่ เป็นผู้ประกาศ เป็นผู้ขยายเนื้อความ เป็นผู้ประทาน อบรมธรรม เป็นเจ้าของธรรม เป็นผู้เสด็จไปได้”

เมื่อเหล่าพระเถระทั้งหลายวิงวอนหลายครั้ง จึงจำแนกเนื้อความมาติกาตามที่ พระศาสดาทรงตั้งไว้แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นไปโดยกล่าวว่า

“พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์แก่ท่านโดยประการใด พวกท่านพึงทรงจำข้อ นั้นไว้เถิด”

ด้วยความประสงค์นี้ว่า

“เมื่อท่านทั้งหลายปรารภนั้นก็พึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามเนื้อความ นี้ ถ้าเทียบเคียงเข้ากันได้กับพระสัพพัญญุตญาณ ก็พึงรับไว้ ถ้าเทียบเคียงกันไม่ได้ก็ อย่ารับไว้”

ภิกษุเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้วทูลถามเนื้อความนั้น พระศาสดาไม่ตรัส ว่า กัจจายนะกล่าวไม่ดี แต่ทรงน้อมพระศอไปราวกะทรงยกตะโพกทองขึ้น ยังพระโอษฐ์ อันงามทรงสิริเหมือนดอกปทุมที่แย้มบานให้บริบูรณ์ ทรงเปล่งพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ทรงประทานสาธุการแก่พระเถระว่า สาธุ สาธุ แล้วตรัสว่า

ปณฺธิโต, ภิกฺขเว มหากัจจายน, มหาปญฺโณ ภิกฺขเว มหากัจจายน, มํ เจปิ ตุมฺहे, ภิกฺขเว เอตมตฺถํ ปฏิปฺมุญฺเญยฺยาถ, อหฺมปิ ตํ เอวเมวํ พฺยาการยฺยํ ยถา ตํ มหากัจจายนน พฺยาการตํ.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหากัจจายนะเป็นบัณฑิต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหากัจจายนะเป็นผู้มีปัญญามาก ถึงพวกเธอจะฟังถาม เนื้อความนี้กับเรา แม้เราก็จึงพยากรณ์เนื้อความนั้นเช่นกับมหากัจจายนะนั่นแหละ”

อนึ่ง พระสูตรทั้งหมดชื่อว่าเป็นพุทธภาษิต จำเดิมแต่กาลที่พระศาสดาทรง

อนุโมทนาแล้วอย่างนี้ แม้พระสูตรที่พระอานันทเถระเป็นต้นอธิบายแล้ว ก็มีนัยเดียวกันนี้

[ในประโยคว่า เอว สตุถารา อนุโมทิตกาลโต ปฏฺจาย จ ปน (อนึ่ง จำเดิมแต่กาลที่พระ-
ศาสดาทรงอนุโมทนาแล้วอย่างนี้) นิบาตทั้งสองบท คือ จ และ ปน ทำหน้าที่ต่างกัน กล่าวคือ

จ ศัพท์ ทำหน้าที่ วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า

ปน ศัพท์ ทำหน้าที่ วจนาลังการ คือ ประดับคำให้สละสลวย ไม่มีความหมายใดๆ]

โดยประการดังนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงปกรณ์อิทธิธรรม ๗ พอถึง
กถาวัตถุ จึงทรงตั้งมาติกาไว้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว อนึ่ง เมื่อทรงตั้งไว้ได้ทรงเห็นเหตุนี้ว่า
“เมื่อเราปรินิพพานล่วงแล้ว ๒๑๘ ปี ภิกษุชื่อว่าโมคคัลลีสบุตรติสสเถระนั่งในท่ามกลาง
ภิกษุหนึ่งพันรูป แล้วจักประมวลพระสูตรหนึ่งพันสูตร คือ ในสกวาทะ ๕๐๐ สูตร และ
ในปรวาทะ ๕๐๐ สูตร แล้วจำแนกกถาวัตถุปกรณ์มีประมาณเท่าที่ฉมนิกาย”

แม้พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระเมื่อจะแสดงปกรณ์นี้ ก็ได้แสดงด้วยความรู้
ของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาทรงประทาน ดังนั้น ปกรณ์ทั้งหมด
นี้จึงชื่อว่าเป็นพระพุทธานุชาตโดยแท้ เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่
พระศาสดาทรงประทานแล้ว ปกรณ์ทั้ง ๗ รวมทั้งกถาวัตถุปกรณ์จึงชื่อว่าพระอิทธิธรรม
ด้วยประการฉะนี้

ธรรมสังคณีปกรณ์

ในบรรดาปกรณ์ทั้ง ๗ นั้น มีกัณฑ์จำแนก ๔ อย่าง คือ

๑. จิตตวิภัตติ	กัณฑ์จำแนกจิต
๒. รูปวิภัตติ	กัณฑ์จำแนกรูป
๓. นิกเขปราสี	กัณฑ์จำแนกกองที่แสดงโดยย่อ
๔. อัตถุทธาระ	กัณฑ์ยกอรรถขึ้นแสดง

จิตตวิภัตติ คือ จิต ๘๘ ดวง กล่าวคือ

- กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง [มหากุศลจิต ๘]
- อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- กุศลวิปากจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘]
- อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง
- กิริยาจิต ๑๑ ดวง [อเหตุกกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘]
- รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง
- รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง
- รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง
- อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง
- อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง
- อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง
- โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง [มรรคจิต ๔]
- โลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง [ผลจิต ๔]

แม้คำว่าจิตตูปาทกัณฑ์ ก็เป็นชื่อของจิตตวิภัตตินี้ จิตตูปาทกัณฑ์นั้นมี ๖ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน[ที่ยกขึ้นสู่สังคายนา] แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดาร[ตามที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงในสววรรค์ชั้นดาวดึงส์] ก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้

[คำว่า วิภัตติ ฉบับไทยแปลว่า การจำแนก แต่ศัพท์ภาวสาธนะไม่นิยมใช้เป็นพหูพจน์ อีกทั้งการจำแนกก็เป็นเพียงกิริยาอาการ ไม่ใช่ฐานะที่จำแนกให้ผู้อ่านเข้าใจ ดังนั้น วิภัตติ ศัพท์ในที่นี้จึงเป็นอธิกรณสาธนะ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + ภช (ภาเค = จำแนก) + ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภชชนติ เอตถาติ วิภตติ (วิภัตติ คือ กัณฑ์เป็นที่จำแนก) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๐) อธิบายว่า

เอภูนนวุติ จิตตานีติ ยตถ เอตานิ จิตตานิ วิภตตานิ, เต ปาปิปปเทสา เอภูนนวุติ จิตตานีติ วุตตา. เตสญจ สมุทาโย จิตตวิภตติ.”

“คำว่า เอกุณนวุติ จิตฺตานิ (จิต ๘๘ ดวง) หมายความว่า จิตทั้งหลายถูกจำแนกไว้ในฐานะแห่งพระบาลีใด ฐานะแห่งพระบาลีนั้นกล่าวว่าเป็นจิต ๘๘ ดวง และหมู่จิตเหล่านั้นก็ชื่อว่า จิตตวิภักติ (กัณฑ์จำแนกจิต)”

คำว่า วาจนามคฺค แปลว่า แนวคำสอน หมายถึง ลำดับพระบาลีที่พระสารีบุตรได้สอนแก่ศิษย์ของท่าน โดยเหตุที่ในสมัยพุทธกาลไม่มีหนังสือหรือใบลาน จึงทำเครื่องสังเกตรด้วยภาณวาร คือ วาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบกับคาถาได้ ๒๕๐ บท]

รูปวิภักติ คือ พระบาลีที่ตั้งมาติกาไว้ตามนัยว่า ธรรมหมวดหนึ่ง หมวดสอง เป็นต้นต่อจากจิตตวิภักตินั้น แล้วแสดงจำแนกโดยพิสดาร แม้คำว่า รูปกัณฑ์ ก็เป็นชื่อของรูปวิภักตินี้ รูปกัณฑ์นั้นมี ๒ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประमाणมิได้

นิกเขปราสี คือ พระบาลีที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยย่อต่อจากรูปวิภักตินั้น โดยมูลเหตุอย่างนี้ว่า โดยมูลเหตุบ้าง โดยชั้นบ้าง โดยทวารบ้าง โดยภูมิบ้าง โดยอรรธบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยชื่อบ้าง โดยเพศบ้าง

มูลโต ขนฺธโต จาปิ	ทวารโต จาปิ ภูมิโต
อตุลโต ธมฺมโต จาปิ	นามโต จาปิ ลิงฺคโต
นิกฺขิปปิตฺวา เทสิตตฺตา	นิกฺเขปโต ปุจฺจติ.

“นิกเขปราสีนั้นได้ชื่อว่า นิกเขปะ เพราะพระศาสดาทรงแสดงโดยย่อ โดยมูลเหตุบ้าง โดยชั้นบ้าง โดยทวารบ้าง โดยภูมิบ้าง โดยอรรธบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยชื่อบ้าง โดยเพศบ้าง”

แม้คำว่านิกเขปกัณฑ์ก็เป็นชื่อของนิกเขปราสีนี้ นิกเขปกัณฑ์นั้นมีประมาณ ๓ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประमाणมิได้

[คำว่า นิกเขปราสี มีรูปวิเคราะห์ว่า นิกฺขิปนํ นิกฺเขโป, นิกฺเขเปน เทสิตฺตา ราสี นิกฺเขปราสี (นิกเขปราสี คือ กองที่แสดงโดยย่อ) โดยคล้อยตามข้อความในประโยคว่า นิกฺขิปปิตฺวา เทสิตฺตา (ทรง

แสดงโดยย่อ) อนึ่ง คำว่า นิกเขป โดยทั่วไปมักแปลว่า ตั้งไว้ แต่ในที่นี้แปลว่า ย่อ ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๐) กล่าวว่า กุสลาทีน มุลวเสน สงฺฆิปิตฺวา วจัน (การกล่าวโดยย่อถึงกุศลเป็นต้น โดยเนื่องด้วยมูลเหตุ)]

อรรถกถากัณฑ์ [อรรถุทธาระ] คือ พระบาลีที่ยกเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ คือพระไตรปิฎกขึ้นแสดงไว้ตั้งแต่สรณทูกะ (ธรรมหมวดสองที่ขึ้นต้นด้วย สรณ ศัพท์) ต่อจากนิกเขปราชินีนั้น เหล่าภิกษุผู้เล่าเรียนคัมภีร์ปฏิฐานไม่อาจกำหนดจำนวนในคัมภีร์ปฏิฐานได้จึงทำให้เต็มจำนวนจากอรรถกถากัณฑ์ข้างต้น

อรรถกถากัณฑ์นั้นมีประมาณ ๒ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้

[คำว่า มหาปกรณียา สำเร็จรูปมาจาก มหาปกรณ ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยในอรรถว่า อธิเต (เล่าเรียน) แปลง ก เป็น ย โดยมีรูปวิเคราะหว่า มหาปกรณ อธิยฺนเตติ มหาปกรณียา (มหาปกรณียะ คือ ผู้เล่าเรียนคัมภีร์ปฏิฐาน) ดังคำว่า พยากรณ อธิเต เวยยากรณโก (เวยยากรณิกะ คือ ผู้เล่าเรียนไวยการณ)]

ธรรมสังคณีปกรณ์ทั้งสี่มีประมาณ ๑๓ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

จิตตวิภตติ รูปญจ

นิกเขปโป อตฺถโชตนา

คัมภีร์ นิปฺปณฺ จานํ

ตมฺปิ พุทฺธเณ เทสิตํ.

โดยประการดังนี้ :-

“พระบาลีนี้ [ธรรมสังคณีปกรณ์] คือ จิตตวิภตติ รูปวิภตติ นิกเขปราชินี และอรรถุทธาระที่แสดงเนื้อความ มีอรรถละเอียดลึกซึ้ง แม้พระบาลีนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงแล้ว”

วิมังศปกรณ

ในลำดับต่อจากธรรมสังคณีปกรณนั้น ชื่อว่า วิมังศปกรณ พระผู้มีพระภาคทรง
จำแนกวิมังศปกรณนั้นไว้ ๑๘ อย่าง คือ

๑. ชันธวิมังค์	๒. อายตณวิมังค์
๓. ธาตุวิมังค์	๔. สัจจวิมังค์
๕. อินทริยวิมังค์	๖. ปัจจยาการวิมังค์
๗. สติปัฏฐานวิมังค์	๘. สัมมปธานวิมังค์
๙. อิทธิปาทวิมังค์	๑๐. โพชฌังควิมังค์
๑๑. มัคควิมังค์	๑๒. ฌานวิมังค์
๑๓. อัปปมัญญาวิมังค์	๑๔. ลิกขาปทวิมังค์
๑๕. ปฏิสัมภิตาวิมังค์	๑๖. ญาณวิมังค์
๑๗. ขุททกวัตถุวิมังค์	๑๘. ธรรมหัตถ์วิมังค์

ชันธวิมังค์ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

- สุตตันตภาชนีย์
- อภิธรรมภาชนีย์
- ปัญหปุจฉกะ

ชันธวิมังค์นั้นมีประมาณ ๕ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดาร
ก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้

อายตณวิมังค์ เป็นต้น ก็จำแนกโดยนัยทั้ง ๓ เหล่านี้เหมือนกันต่อจากชันธ-
วิมังค์นั้น

อายตณวิมังค์ มี ๑ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน

ธาตุวิมังค์ มีประมาณ ๒ ภาณวาร

สัจจวิกังค์ มีประมาณ ๒ ภาณวารเหมือนกัน

ในอินทริยวิกังค์ไม่มีสุดตันตภาษณีย์ อินทริยวิกังค์นั้นมีประมาณ ๑ ภาณวาร
กว่าโดยแนวคำสอน

ปัจจัยการวิกังค์ มีประมาณ ๖ ภาณวาร แต่ไม่มีปัญหปุจฉะ

สติปัญฐานวิกังค์ มีประมาณ ๑ ภาณวารกว่า

สัมมปธานวิกังค์ อิทธิปาทวิกังค์ โพชฌงค์วิกังค์ และมัคควิกังค์ มีประมาณ ๑
ภาณวารกว่าเหมือนกัน

ฌานวิกังค์ มีประมาณ ๒ ภาณวาร

อัปมัญญวิกังค์ มีประมาณ ๑ ภาณวารกว่า

แม้ในสิกขาปทวิกังค์ ก็ไม่มีสุดตันตภาษณีย์ อนึ่ง สิกขาปทวิกังค์นั้นมีประมาณ ๑
ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน

ปฏิสัมภทวิกังค์ ก็มีประมาณ ๑ ภาณวารกว่าเหมือนกัน

ญาณวิกังค์ จำแนกออกเป็น ๑๐ อย่าง มีประมาณ ๓ ภาณวารโดยแนวคำสอน

แม้ขุททกวัตถวิกังค์ก็จำแนกออกเป็น ๑๐ อย่างเหมือนกัน มีประมาณ ๓
ภาณวารโดยแนวคำสอน

ธรรมหทัยวิกังค์ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง มีประมาณ ๒ ภาณวารกว่าโดยแนว
คำสอน

วิกังค์ทั้งหมดเมื่อจำแนกโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้

วิกังคปกรณนี้มีประมาณ ๓๕ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดย
พิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

ธาตุกถาปกรณ

ในลำดับต่อจากวิกังคปกรณนั้น ชื่อว่า ธาตุกถาปกรณ ทรงจำแนกไว้ ๑๔ อย่าง

๑. สงคโห อสงคโห	๒. สงคหิตน อสงคหิต
๓. อสงคหิตน สงคหิต	๔. สงคหิตน อสงคหิต
๕. อสงคหิตน อสงคหิต	๖. สมปโยโค วิปปโยโค
๗. สมปยุตฺเตน วิปปยุตฺต	๘. วิปปยุตฺเตน สมปยุตฺต
๙. สมปยุตฺเตน สมปยุตฺต	๑๐. วิปปยุตฺเตน วิปปยุตฺต
๑๑. สงคหิตน สมปยุตฺต วิปปยุตฺต	
๑๒. สมปยุตฺเตน สงคหิต อสงคหิต	
๑๓. อสงคหิตน สมปยุตฺต วิปปยุตฺต	
๑๔. วิปปยุตฺเตน สงคหิต อสงคหิต	

ธาตุกถาปกรณ์นั้นมีประมาณ ๖ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

บุคคลบัญญัติปกรณ์

ในลำดับต่อจากธาตุกถาปกรณ์นั้น ชื่อว่า บุคคลบัญญัติปกรณ์ ทรงจำแนกไว้ ๖ อย่าง คือ

๑. ชันธบัญญัติ	๒. อายตนบัญญัติ
๓. ธาตุบัญญัติ	๔. สัจจบัญญัติ
๕. อินทริยบัญญัติ	๖. บุคคลบัญญัติ

บุคคลบัญญัติปกรณ์นั้นมี ๕ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

กถาวัตถุปกรณ์

ในลำดับต่อจากบุคคลบัญญัติปกรณ์นั้น ชื่อว่า กถาวัตถุปกรณ์ ประมวลจำแนก

ไว้หนึ่งพันสูตร คือ สกาวะ (ลัทธิของตน) ๕๐๐ สูตร และปรวาทะ (ลัทธิอื่น) ๕๐๐ สูตร กถาวัตถุปกรณ์นั้นมีประมาณเท่าที่ฌณิกายหนึ่งโดยนัยที่ยกขึ้นสู่สังคายนา ไม่ถือเอาคำที่เขียนไว้ในฉบับโบราณในบัดนี้ แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้

[ข้อความในข้างต้นมีหมายความว่า กถาวัตถุปกรณ์มีประมาณเท่าที่ฌณิกายหนึ่งโดยนัยที่ยกขึ้นสู่สังคายนา ไม่ใช่โดยนับคำที่ละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ดังที่ปรากฏในฉบับโบราณในสมัยแต่งคัมภีร์อัฐสาลีและฉบับพิมพ์ในปัจจุบัน]

ยมกปกรณ์

ในลำดับต่อกจากกถาวัตถุปกรณ์นั้น ชื่อว่า ยมกปกรณ์ ทรงจำแนกไว้ ๑๐ อย่าง

๑. มุลยมก	๒. ขันธยมก
๓. อายตนยมก	๔. ธาตุยมก
๕. สัจจยมก	๖. สังขารยมก
๗. อนุสยยมก	๘. จิตตยมก
๙. ธรรมยมก	๑๐. อินทริยยมก

ยมกปกรณ์นั้นมี ๑๒๐ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุทธาประมาณมิได้

ปัญฐานปกรณ์

ในลำดับต่อกจากยมกปกรณ์นั้น ชื่อว่ามหาปกรณ์ แม้คำว่าปัญฐานก็เป็นชื่อของมหาปกรณ์นั้นนั่นแหละ เบื้องต้นทรงจำแนกไว้ ๒๔ อย่างโดยเนื่องด้วยปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ)
๒. อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์)
๓. อธิปติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิปติ)

๔. อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไป)
๕. สมันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี)
๖. สหชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดพร้อมกัน) [จิต เจตสิก และรูป คือ ปฏิสนธิ-กรรมชรูป และจิตตชรูป ไม่เกิดร่วมกับนาม แต่เกิดพร้อมได้]
๗. อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยแก่กันและกัน)
๘. นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย)
๙. อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลังมาก)
๑๐. ปุเรชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดก่อน)
๑๑. ปัจฉาชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง)
๑๒. อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยที่เสพอยู่เนื่องๆ)
๑๓. กรรมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม)
๑๔. วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิปาก)
๑๕. อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร)
๑๖. อินทริยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทริย์)
๑๗. ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน)
๑๘. มรรคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค)
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ)
๒๐. วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ได้มาประกอบ)
๒๑. อัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่ยังมีอยู่)
๒๒. นัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มี)
๒๓. วิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ปราศจากไป)
๒๔. อวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ยังไม่ปราศจากไป)

อนึ่ง บัณฑิตพึงกระทำปฏิฐานให้บริบูรณ์ในที่นี้ ความโดยพิสดารมีดังนี้ว่า :-

- ธรรมมีกุศลติกะเป็นต้น ชื่อว่า ติกะ ๒๒

- ธรรมเหล่านี้ คือ เหตุ ธมฺมา (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) นเหตุ ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) ฯลฯ สรรณ ธมฺมา (ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้นที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายร้องไห้) อรรณ ธมฺมา (ธรรมที่ไม่เกิดพร้อมด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น) ชื่อว่า ทุกะ ๑๐๐

- ธรรมเหล่านี้ คือ วิชาภาคิโน ธมฺมา (ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งวิชา ๘ มีอยู่) อวิชาภาคิโน ธมฺมา (ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งอวิชา ๔ มีอยู่) ฯลฯ ขเย ฌาณ (ปัญญาใน [มรรคจิต ๔ ซึ่งกระทำกิเลสทั้งหลายให้ถึงความสิ้นไปมีอยู่] อนุปปาเท ฌาณ (ปัญญาใน [ผลจิต ๔ ซึ่งเป็นที่สุดคือ] ความไม่เกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลายที่ถูกประหารแล้วโดยมรรค นั้น) มีอยู่) ชื่อว่า สุตตันติกทุกะ ๔๒

ในบรรดาติกะและทุกะเหล่านั้น ติกะ ๒๒ ทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่า มาติกาแห่งปรกณ ทั้ง ๗ เป็นพระพุทฺธพจน์อันพระชินเจ้าตรัสไว้โดยพิเศษ เป็นธรรมที่พระสัพพัญญูทรง แสดงไว้

[คำว่า สมานตพฺพ (พึงกระทำให้บริบูรณ์) ประกอบรูปศัพท์มาจาก สมาน ศัพท์ + เณ ปัจจัย + ตพฺพ ปัจจัย ลง เณ ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๙) ว่า ธาตุ-รูป นามสมา ฌโย จ (เมื่อมีรูปของธาตุ ลง ฌย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ และตั้งชื่อว่าการิตปัจจัย) หรือ ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตุตถ นามสมิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถของธาตุ) ดังคำว่า สโมธานสิ (กระทำการรวบรวมแล้ว, ประชุมแล้ว) ที่มาจาก สโมธาน ศัพท์ + เณ ปัจจัย + อี วิภัติ

คำว่า อาหจฺจ ใน อาหจฺจภาสิต (ตรัสไว้โดยพิเศษ) สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + หร ธาตุ + ตวา ปัจจัย แปลว่า โดยพิเศษ คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ (หน้า ๓๐๕) ไขคำนี้ว่า วิเสสฺตวา (ทำให้พิเศษ) อีกนัยหนึ่ง สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + หน ธาตุ + ตวา ปัจจัย แปลว่า กระทบ ล้วนและกรรม]

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น สุตตันติกทุกะ ๔๒ อื่น มาจากไหน ใครตั้งไว้ ใครเป็นผู้แสดง

ตอบว่า : มาจากพระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาบดี ท่านได้แสดงไว้

อนึ่ง พระเถระที่ตั้งธรรมเหล่านี้ มิได้ตั้งไว้ด้วยปรีชาญาณของตนที่รู้เอง แต่พระเถระได้ประมวลเอกกนิบาตและทุกนิบาต ที่มาในอังคุตตรนิกายร่วมกับสังคีตสูตร และทสุตตรสูตรตั้งไว้เพื่อให้พระเถระ[ศิษยานุศิษย์ของท่าน]ผู้ชำนาญพระอภิธรรมจะได้ไม่ลำบากเมื่อมาถึง[คราวศึกษา]พระสูตร

สุตตันติกทุกะเหล่านั้นถูกจำแนกไว้ให้ถึงที่สุดในนิกเขปกัณฑ์เท่านั้น ในฐานะที่เหลืท่านจำแนกอภิธรรมไว้จนถึงสรณทุกะ

[คำว่า เอกุตตริย ประกอบรูปศัพท์มาจาก เอก ศัพท์ + อุตฺตร ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน อรรถว่า อาคต (มา) แปลง ก เป็น ย มีรูปวิเคราะห์ว่า เอเกน อุตฺตโร เอกุตฺตโร, เอกุตฺตเร อาคตํ เอกุตฺตริยํ (เอกุตฺตริยะ คือ นิบาตที่มาในอังคุตตรนิกายที่ยังด้วยส่วนหนึ่งๆ)]

โดยแท้จริงแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม[ตามลำดับ]ในธัมมอนุโลม-
ปฏิฐานดังนี้ คือ

- แสดงติกปฏิฐาน โดยยกติกะ ๒๒ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกปฏิฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกติกปฏิฐาน โดยยกติกะ ๒๒ รวมเข้าในทุกะ ๑๐๐ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงติกทุกปฏิฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ รวมเข้าในติกะ ๒๒ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงติกติกปฏิฐาน โดยยกติกะ ๒๒ รวมเข้าในติกะ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกทุกปฏิฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ รวมเข้าในทุกะ ขึ้นแสดงเป็นประธาน

ติกญจ ปฏิฐานวรี ทุกุตฺตมํ

ทุกติกญฺจเว ติกทุกญจ

ติกติกญเฑว ทุกทุกญจ

ฉ อนุโลมมฺหิ นยา สุกมฺภีรา.^๘

โดยประการดังนี้ :-

“นัยที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยสุขุมคัมภีรภาพอย่างประเสริฐ
สูงสุดในธัมมอนุโลม มีอยู่อย่างละ ๖ ปฏฐาน คือ

๑. ติกปฏฐาน	๒. ทุกปฏฐาน
๓. ทุกติกปฏฐาน	๔. ติกทุกปฏฐาน
๕. ติกติกปฏฐาน	๖. ทุกทุกปฏฐาน”

แม้ในธัมมปัจจนียปฏฐาน [บทต้นและบทปลายมีคำปฏิเสธ น อักขระอยู่ด้วย]

พึงทราบว่ :-

- แสดงติกปฏฐาน โดยยกติกะ ๒๒ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกปฏฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกติกปฏฐาน โดยยกติกะ ๒๒ รวมเข้าในทุกะ ๑๐๐ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงติกทุกปฏฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ รวมเข้าในติกะ ๒๒ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงติกติกปฏฐาน โดยยกติกะ ๒๒ รวมเข้าในติกะ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกทุกปฏฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ รวมเข้าในทุกะ ขึ้นแสดงเป็นประธาน

สมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์อรรถกถาของมหาปฏฐาน]ว่า

ติกญจ ปฏฐานวรี ทุกุตตมํ

ทุกติกญเฑว ติกทุกญจ

ติกติกญเฑว ทุกทุกญจ

ฉ ปจฺจนียมฺหิ นยา สุกมฺภีรา.^๘

“นัยที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยสุขุมคัมภีรภาพอย่างประเสริฐ
สูงสุดในธัมมปัจจนียะ มีอยู่อย่างละ ๖ ปฏฐาน คือ

๑. ดิกปฏิฐาน	๒. ทุกปฏิฐาน
๓. ทุกดิกปฏิฐาน	๔. ดิกทุกปฏิฐาน
๕. ดิกดิกปฏิฐาน	๖. ทุกทุกปฏิฐาน”

ในลำดับต่อจากนั้น พระพุทธรองค์ได้ทรงแสดงนัย ๖ ไว้ในฝ่ายธัมมอนุโลมปัจจนียะ ตามนัยที่กล่าวไว้นั้นนั่นแหละ สมจริงดังคำกล่าวว่า

ติกณฺจ ปญฺจานวรี ทฺกุตฺตมํ
 ทฺกตฺกณฺเจว ติกฺกณฺจ
 ติกตฺกณฺเจว ทฺกทฺกณฺจ
 ฉ อนุโลมปจฺจนีเยมฺหิ นยา สุตฺตมํภีรา.^{๑๐}

“นัยที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงโดยสุขุมคัมภีรภาพอย่างประเสริฐ
 สูงสุดในธัมมอนุโลมปัจจนียะ มีอยู่อย่างละ ๖ ปฏิฐาน คือ

๑. ดิกปฏิฐาน	๒. ทุกปฏิฐาน
๓. ทุกดิกปฏิฐาน	๔. ดิกทุกปฏิฐาน
๕. ดิกดิกปฏิฐาน	๖. ทุกทุกปฏิฐาน”

ในลำดับต่อจากนั้น พระพุทธรองค์ได้ทรงแสดงปฏิฐานโดยนัยทั้ง ๖ แม้ในฝ่ายธัมมปัจจนียานุโลม ตามนัยที่กล่าวไว้นั้นนั่นแหละ สมจริงดังคำกล่าวว่า

ติกณฺจ ปญฺจานวรี ทฺกุตฺตมํ
 ทฺกตฺกณฺเจว ติกฺกณฺจ
 ติกตฺกณฺเจว ทฺกทฺกณฺจ
 ฉ ปจฺจนียานุโลมมฺหิ นยา สุตฺตมํภีรา.^{๑๑}

“นัยที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงโดยสุขุมคัมภีรภาพอย่างประเสริฐ
 สูงสุดในธัมมปัจจนียานุโลม มีอยู่อย่างละ ๖ ปฏิฐาน คือ

๑. ดิกปฏิฐาน	๒. ทุกปฏิฐาน

๓. ทุกติกปฏิฐาน

๔. ติกทุกปฏิฐาน

๕. ติกติกปฏิฐาน

๖. ทุกทุกปฏิฐาน”

ปฏิฐานที่ประชุมสมันตปฏิฐาน ๒๔ เหล่านี้ คือ

- ปฏิฐาน ๖ ในอัมมอนุโลม
- ปฏิฐาน ๖ ในอัมมปฏิโลม
- ปฏิฐาน ๖ ในอัมมอนุโลมปัจจนียะ
- ปฏิฐาน ๖ ในอัมมปัจจนียานุโลม

ชื่อว่า มหาปกรณ์ (ปกรณ์ใหญ่)

ว่าด้วยการเปรียบกับสาคร

บัดนี้ เพื่อความเข้าใจว่าพระอภิธรรมนี้เป็นธรรมลักษณะซึ่ง พึงทราบสาคร ๔ คือ

๑. สังสารสาคร (สาครคือสงสาร)
๒. ชลสาคร (สาครคือน้ำมหาสมุทร)
๓. นัยสาคร (สาครคือนัย)
๔. ญาณสาคร (สาครคือพระญาณ)

สังสารสาคร คือ สังสารวัฏที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

ขณฺธานญจ ปฏฺิปปาฏฺิ ธาตุอายตนา น จ
อพฺโพจฺจินฺนํ วตฺตมา นา สํสาโรติ ปวฺจจติ.

“ลำดับแห่งขั้นธ ธาตุ และอายตนะ ที่ดำเนินไปอยู่ไม่ขาดสาย
ได้ชื่อว่า สังสารวัฏ”

โดยเหตุที่เงื่อนไขเบื้องต้นของความเกิดขึ้นแห่งเหล่าสัตว์ไม่ปรากฏ เพราะไม่มี
กำหนดว่าเหล่าสัตว์เกิดขึ้นแล้วในที่สุดเพียงร้อยปี พันปี แสนปี ร้อยกัป พันกัป แสนกัป

มิได้มีในกาลก่อนแต่นั้น หรือเหล่าสัตว์เกิดขึ้นแล้วในกาลแห่งพระราชาพระนามโน้น ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามโน้น มิได้มีในกาลก่อนแต่นั้น ดังนั้น สังสารวัฏนั้นจึงไม่มีใครรู้เบื้องต้นได้ตามนัยนี้ว่า

ปฐมา ภิกขเว โกฏิ น ปณณายติ อวิชชา. อโตะ ปุพเพ อวิชชา นาโหสิ อถ ปจฺจมา สมภา.^{๑๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจื่อนเบื้องต้นแห่งอวิชชาอย่ามโนปรากฏ ในกาลก่อนจากนี้ อวิชชามิได้มี แต่ภายหลังจึงมี”

[คำว่า ยสฺมา ในประโยคแรกเป็นคำแสดงเหตุ (เหตุโชตก) มีคำแสดงผลในประโยคต่อมา ว่า ปฐมา ภิกขเว ยสฺเม อนมตฺตโค จิงควรเพิ่มคำว่า ตสฺมา เข้ามาในประโยคแสดงผล (ผลวากฺย)

คำว่า สุวํ ที่อยู่ต้นประโยค เป็นวิเศษณะของ สสารสาโค ในประโยคสุดท้าย

คำว่า อนมตฺตโค ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑) อธิบายไว้ว่า อณฺฏาตฺตโค (มีเบื้องต้นที่ไม่มีใครรู้ได้ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- มณฺเฑติ มโตะ (มน ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสณฺนะ)

- มโตะยว มโตะ (ตัฬภาววุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่แสดงอรรถ ตัฬภาว โดย อ ศัพท์ ใน มโตะ ใช้ในความหมายว่า ตัฬภาว = อรรถของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ)

- มโตะ อคฺโค มตฺตโค (วิเศษนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- นตฺถิ มตฺตโค ยสฺสาติ อนมตฺตโค (นินิบาตบุรพบท พหุพฬิหสมาส)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อนมตฺตโค ตัดบทเป็น อนุ + มต + อคฺโค แปลว่า มีเบื้องต้นที่ไม่มีใครตามรู้ได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น มโตะ มโตะ (นินิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- มโตะ อคฺโค ยสฺสาติ มตฺตโค (นินิบาตบุรพบท พหุพฬิหสมาส)

- อนุคนฺตฺวา มตฺตโค อนมตฺตโค (ปาทีบุรพบท กรรมธารยสมาส)

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายว่า

อนมตคโคติ อนุ อมตคโค, วสสสํ วสสสสํ ฌาณน อนุคนฺตวาปิ อมตคโค อวิทคโค,
นาสส สกกา อิโต วา เอตฺโต วา อคฺคํ ชานิตฺุํ, อปฺริจฺฉินฺนปฺพุพาปรโกฏิกอติ อตฺถโ.๓๓

“คำว่า อนมตคโค ตัดบทเป็น อนุ + อมตคโค หมายความว่า แม้ตามรู้ด้วยญาณตลอด
ร้อยปีพันปี ก็ไม่มีใครรู้เบื้องต้นได้ คือ ไม่มีใครสามารถรู้เบื้องต้นของสังสารวัฏนี้ว่าเริ่มมาจาก
กาลนี้หรือที่นี้ กล่าวคือ มีเงื่อนไขเบื้องต้นและเบื้องปลายที่ไม่มีกำหนด”]

ขลสาคร คือ มหาสมุทรลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ขึ้นชื่อว่าการนับน้ำในมหาสมุทร
นี้ว่ามีร้อยกระบุง พันกระบุง หรือแสนกระบุง หามิได้ โดยที่แท้ห้วงมหาสมุทรนั้นนับ
ไม่ได้ ประมาณไม่ได้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นห้วงน้ำใหญ่โดยแท้

นัยสาคร คือ พระพุทธพจน์ กล่าวคือ พระไตรปิฎกกุลบุตรทั้งหลายผู้ถึงพร้อม
ด้วยศรัทธา มีความเลื่อมใสมาก มีญาณอันยิ่ง ผู้พิจารณาพระบาลีทั้งสอง ย่อมเกิดปิติ
โสมนัสอันไม่มีที่สุด

ถามว่า : พระบาลีทั้งสองคืออะไร

ตอบว่า : คือ พระวินัย และพระอภิธรรม

กล่าวโดยพิสดารว่า พระวินัยธรผู้พิจารณาแบบแผนแห่งพระวินัยว่า ชื่อว่าการ
บัญญัติสิกขาบทที่สมควรแก่โทษเป็นการบัญญัติสิกขาบทว่า สิกขาบทนี้ย่อมมีเพราะ
โทษนี้ เพราะล่วงละเมิดอย่างนี้ จัดว่ามีโทษวิสัยของบุคคลอื่น เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้า
เท่านั้น ย่อมเกิดปิติโสมนัส พระวินัยธรผู้พิจารณาเปยยาล (คำสำหรับละข้อความ) ที่มา
ในอุตตรนิมฺนุสสธัมมสิกขาบท นีลเปยยาล (เปยยาลของคำว่า นีล เป็นต้นที่มาในสุกกวิส-
สํญญิตสิกขาบท) และสัจจจิตตเปยยาล (เปยยาลที่มาในสัจจจิตตสิกขาบท) ย่อมเกิดปิติ
โสมนัสไม่มีที่สุด

[ในภาษาไทยมีการใช้เครื่องหมายสำหรับละข้อความ เรียกว่า ไปยาล หรือเปยยาล มี
รูปว่า ขลข หรือ ขเปย คำนี้มาจากบาลีว่า เปยฺยาล นั้นเอง

คำว่า เปยฺยาลํ แปลตามศัพท์ว่า คำย่อที่สามารถรักษาเนื้อความได้ ตัดบทเป็น เปยฺย
(ปา ธาตุ รกฺขเน = รักษา + ฌย ปัจจย) + อลํ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อัฐรสานีภาษาฎีกา (เล่ม ๑

หน้า ๖๕) ว่า ปิยะเต เปยฺย (การรักษา), เปยฺย อลฺ เปยฺยาล (คำที่สามารถรักษา[เนื้อความ])

คัมภีร์อัฐสาลินีคัมภีร์ใหม่ (หน้า ๑๓๓) แสดงความหมายของคำนี้ไว้ ๓ ประการ คือ

- คำที่สามารถในการกล่าวโดยพิสดาร = เปยฺเย วิตุถารวฺจเน อลฺ เปยฺยาล.

(เปยฺย + อล)

- คำที่สามารถเพื่อรักษา[คำพิสดาร] = ปาตุํ รกฺขิตุํ อลฺ เปยฺยาล.

(ปา + อลฺ แปลง ปา เป็น เปยฺย)

- คำที่สามารถเพื่อให้พิสดาร = ปาตุํ วิตุถาเรตุํ อลฺ เปยฺยาล (ปา + อล)

ในคัมภีร์สังคหะสาธิตกถาลินีมีข้อความตามนัยหลัง ๒ อย่างว่า

ปาตุํ อลนฺติ เปยฺยาล

วิตุถาเรตุํ อลํถวา

เปยฺยาลนฺติ วฺจนฺตฺโต

เวทิตพฺโพ วิภาวึนา.^{๑๔}

“ผู้มีปัญญาพึงทราบรูปวิเคราะห์ของศัพท์ว่า เปยฺยาล ว่า เปยฺยาล คือ คำที่สามารถเพื่อรักษา อีกนัยหนึ่ง คำว่า เปยฺยาละ คือ คำที่สามารถเพื่อให้พิสดาร”

ในสังคหะนิติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๐๘) แสดงประเภทของเปยฺยาลนัยไว้ว่า

มฺหฺเชเปยฺยาลโก เจวํ

อาทิเปยฺยาลเมว จ

สพฺพเปยฺยาลโก จาติ

เปยฺยาลา ติวฺธา สึยฺ.^{๑๕}

“เปยฺยาลนัยมี ๓ ประเภท คือ

๑. มหฺเชเปยฺยาลนัย (เปยฺยาลนัยที่ละคำกลางไว้)

๒. อาทิเปยฺยาลนัย (เปยฺยาลนัยที่พึงแสดงด้วย อาทิ ศัพท์)

๓. สัพฺพเปยฺยาลนัย (เปยฺยาลนัยที่พึงแสดงด้วย สพฺพ ศัพท์)”

อุทธารณ์ของเปยฺยาลนัยเหล่านี้พึงดูจากสังคหะนิติปกรณ์เกิด อย่างไรก็ตาม มหฺเชเปยฺยาลนัยเป็นนัยที่ปรากฏใช้มากที่สุดกว่าเปยฺยาลนัยสองอย่างที่เหลือ]

แม้ภิกษุผู้เรียนพระอภิธรรมผู้พิจารณาแบบแผนแห่งพระอภิธรรมว่า พระศาสดาของเราทั้งหลายทรงแสดงจำแนกความต่างกันของชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ กรรม วิบาก และธรรมที่ละเอียดสุขุมคือการกำหนดรู้รูปนาม โดยแบ่งรูปธรรม

และนามธรรมออกเป็นส่วนๆ ที่ละส่วนเหมือนนับดวงดาวบนท้องฟ้า ย่อมเกิดปีติโสมนัสไม่มีที่สุด

โปรดทราบเรื่องนี้ในการเกิดขึ้นของปีติโสมนสนั้น ดังนี้

ดังได้สดับมา พระเถระชื่อว่ามหาหคคิมยิตสสทตตะเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นโดยคิดว่า เราจักนมัสการตันมहाโพธิ์ ได้นั่งบนพื้นเรือแลดูมหาสมุทร ลำดับนั้น ฝั่งโน้นยังไม่ปรากฏแก่ท่านในครั้งนั้น และฝั่งนี้ก็ยังไม่ปรากฏ มีเพียงมหาสมุทรที่ดาดดาษด้วยผิวน้ำอันแตกกระจายด้วยกระแสคลื่นเป็นเช่นกับแผ่นเงินที่ถูกแผ่ออกและเครื่องลาดที่ทำด้วยดอกมะลิได้ปรากฏแล้ว

ท่านคิดว่ากำลังคลื่นในมหาสมุทรมีกำลังหรือนัยที่เป็นตัวอย่างในสมันตปัฏฐาน ๒๔ มีกำลัง ในขณะนั้น ปีติที่มีกำลังก็เกิดขึ้นแก่ท่านผู้พิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมว่า ขอบเขตของมหาสมุทรย่อมปรากฏ เพราะเบื้องล่างกำหนดด้วยแผ่นดิน เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ ด้านหนึ่งกำหนดด้วยภูเขาจักรวาล ด้านหนึ่งกำหนดด้วยฝั่ง แต่ขอบเขตของสมันตปัฏฐานย่อมไม่ปรากฏ ท่านข่มปีติแล้วเจริญวิปัสสนาตามที่นั่งอยู่ ยังกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว ตั้งอยู่ในอรหัตตผลซึ่งเป็นผลอันเลิศ แล้วเปล่งอุทานว่า

อตฺถว คมภีรคตํ สุทฺทพฺพํ

สยํ อภิณฺณาย สเหตุสมฺภวํ

ยถานุพฺพุพฺพํ นิชิเลน เทสิตํ

มเหสินา รูปคตํ ปสฺสติ.

“[พุทธสาวกผู้ยังเห็นด้วยปฏิวรรณ] เห็นธรรมที่ลึกซึ้ง อันตรัสรู้ได้แสนยาก มีเหตุเป็นแดนเกิดขึ้น อันพระพุทธเจ้าทรงรู้อยู่ด้วยพระองค์เอง แสดงไว้ตามลำดับโดยสิ้นเชิง เหมือนบุรุษแลดูแก้วมณีที่อยู่ในมือฉะนั้น มีอยู่โดยแท้[ในพระศาสนานี้]”

[คำว่า รูปคต มีรูปเต็มว่า หตถคตรูป ลบ หตถ ศัพท์ และสลับเสียง คตรูป เป็น รูปคต ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ]

ญาณสาคร คือ พระสัพพัญญุตญาณ เพราะญาณอื่นไม่อาจจะรู้ว่าเป็นสังสาร-
สาคร นี่เป็นชลสาคร นี่เป็นนัยสาคร แต่พระสัพพัญญุตญาณเท่านั้นสามารถรู้ได้ ดังนั้น
พระสัพพัญญุตญาณจึงชื่อว่า ญาณสาคร

ในบรรดาสาครทั้ง ๔ นั้น นัยสาครประสงค์เอาในที่นี้ พระพุทธเจ้าผู้รู้เห็นธรรม
ทั้งปวงย่อมแทงตลอดนัยสาครนี้

ความลึกซึ้งแห่งพระเทศนา

แม้พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ก็ประทับนั่งที่คางไม้โพธิ์ ทรงแทงตลอดนัยสาคร
นี้ ทรงพิจารณาธรรมที่พระองค์แทงตลอดแล้วประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวตลอดสัปดาห์ว่า
เมื่อเราแสวงหาธรรมนี้หนอ ล่วงไปถึง ๔ อสงไขยแสนกัปว่า ภายหลังเรานั่ง ณ บัลลังก์
นี้ ยังกิเลส ๑,๕๐๐ ให้สิ้นไปแล้วแทงตลอดธรรมนี้ ลำดับนั้น จึงเสด็จลุกขึ้นจากบัลลังก์
ประทับยืนแลดูบัลลังก์ตลอดทั้งสัปดาห์ด้วยพระเนตรอันไม่กระพริบโดยดำริว่า เราได้
แทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ ณ บัลลังก์นี้หนอ

[กิเลส ๑,๕๐๐ มาจาก กิเลส ๑๐ อย่าง คือ

๑. โลภะ	ความอยากได้	๒. โทสะ	ความโกรธ
๓. โมหะ	ความหลง	๔. มานะ	ความถือตัว
๕. ทิฏฐิ	ความเห็นผิด	๖. วิจิกิจ्ञา	ความลังเลสงสัย
๗. ถีนะ	ความหดหู่ท้อถอย	๘. อุทธัจจะ	ความฟุ้งซ่าน
๙. อหิริกะ	ความไม่ละอายต่อบาป	๑๐. อนัตตัมปะ	ความไม่เกรงกลัวผลบาป

กิเลสทั้ง ๑๐ อย่างเหล่านี้รับเอารูปนามภายในและรูปนามภายนอกเป็นอารมณ์ รูปนาม
ภายในเป็นนามธรรม คือ จิตและเจตสิก ๕๓ นิพจน์รูป ๑๘ อากาสธาตุ ๑ ลักษณะรูป ๓ คือ ชาติ
ชรตา อนิจจตา (โดยรวมอุปจยะและสันตติเป็นชาติอย่างเดียว) รูปนามทั้งหมดนี้เกิดภายในตน รวม
เป็น ๗๕ อย่าง แม้รูปนามภายนอกก็มี ๗๕ อย่างเช่นกัน รวมรูปนามภายในและภายนอกทั้งหมดได้
๑๕๐ อย่าง เมื่อคูณด้วยกิเลส ๑๐ ก็รวมเป็นกิเลส ๑,๕๐๐ อย่าง ดังหลักฐานในคัมภีร์อนุฎีกาว่า

อถ วา เตปญฺเฌส อรูปมฺมา, อฏฺฐารส รูปฺรูปานิ, อากาสธาตุ, ลกฺขณรูปานิ จาติ ปญฺจ-

สตติ ฐมา อชุตตพหิทธาเกโต ปณณาสต โหนติ. ตถ เอเกสมี ทส ทส กิเลสาดิปี ทิยทุม-
กิเลสสทสส์.”^{๑๖}

“อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗๕ อย่าง คือ นามธรรม ๕๓ นิพผันรูป ๑๘ อากาสธาตุ และ
ลักษณะรูป รวมเป็น ๑๕๐ อย่างโดยจำแนกตามรูปนามภายในและรูปนามภายนอก กิเลสมีอย่างละ ๑๐
ในรูปนามแต่ละอย่างของรูปนามเหล่านั้น จึงมีกิเลส ๑,๕๐๐ อย่าง”]

ลำดับนั้น เทวดาทั้งหลายเกิดความดำริว่า แม้ในวันนี้ สิทธัตถะพึงทำกิจที่ควร
กระทำเป็นแน่ จึงยังไม่ละความอาลัยในบัลลังก์

พระศาสดาทรงทราบความดำริของทวยเทพ จึงเหาะขึ้นสู่อากาศทรงแสดงยมก-
ปาฏิหาริย์เพื่อระงับความดำริของเทพเหล่านั้น โดยแท้จริงแล้ว ปาฏิหาริย์ที่พระองค์ทรง
ทำที่มหาโพธิบัลลังก์ก็ดี ที่สมาคมแห่งพระญาติก็ดี ที่สมาคมเกี่ยวกับปาติโกบุตร[ในทิฆ-
นิกาย ปาติโกบุตร]ก็ดี ได้เป็นเช่นเดียวกับยมกปาฏิหาริย์ซึ่งทำที่ดวงไม้กัณทามพพฤษ
นั้นแหละ ครั้นทรงทำปาฏิหาริย์อย่างนี้แล้วจึงเสด็จลงจากอากาศแล้วเสด็จจกรมตลอด
สัปดาห์ในระหว่างบัลลังก์และสถานที่ประทับยืน อนึ่ง พระรัศมีมิได้ชานออกจากพระสรีระ
ของพระศาสดาแม้วันหนึ่งใน ๒๑ วันเหล่านี้

แต่ในสัปดาห์ที่ ๔ พระองค์ประทับนั่งในเรือนแก้วทางทิศพายัพ ขึ้นชื่อว่าเรือน
แก้วมิใช่เรือนสำเร็จด้วยรัตนะ แต่เป็นสถานที่ที่พิจารณาปรกณ์ทั้ง ๗ จึงเป็นเรือนแก้ว

ในบรรดาปรกณ์ทั้ง ๗ นั้น แม้เมื่อทรงพิจารณาธรรมสังคณี พระรัศมีก็มีได้ชาน
ออกจากพระสรีระ เมื่อทรงพิจารณาวิภังคปรกณ์ ธาตุกถา บุคคลบัญญัติ กถาวัตถุปรกณ์
และยมกปรกณ์ พระรัศมีก็มีได้ชานออกจากพระสรีระ แต่เมื่อหยั่งลงสู่มหาปรกณ์เริ่ม
พิจารณาว่า เหตุปัจจุโย อารมมณปัจจุโย ขเปย อวิคตปัจจุโย (เหตุปัจจัย อารมมณปัจจัย
ขลย อวิคตปัจจัย) พระสัพพัญญุตญาณของพระองค์ผู้พิจารณาสมันตปัญจกถา ๒๔ ย่อม
ได้โอกาสโดยแท้ เปรียบเสมือนกับปลาใหญ่ชื่อว่าติมิรปิงคละได้โอกาส[แหวกว่ายอยู่]ใน
มหาสมุทรลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ฉะนั้น พระสัพพัญญุตญาณของพระองค์ย่อมได้โอกาส
พิจารณาธรรมอย่างกว้างขวางลึกซึ้ง]โดยแท้ ฉะนั้น

เมื่อพระศาสดาทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมได้โดยสะดวกด้วยพระสัพพัญญ-

อนุญาตที่ได้โอกาสแล้วอย่างนี้ พระฉัพพรรณรังสีโดยประเภทแห่งสีเขียวเข้ม[เหมือนดอกอัญชัน], สีเหลือง[เหมือนหรีดทอง], สีแดง[เหมือนตะวันอ่อน], สีขาว[เหมือนแผ่นเงิน], สีหงสบาท[เหมือนดอกเสี้ยวหรือหงอนไก่] และสีประภัสสร[สีเลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก] ได้ชานออกจากพระศรีระ ท้องฟ้าเหมือนหนึ่งเต็มด้วยผงดอกอัญชันกระจายอยู่ทั่วไป ประดุจดาราด้วยดอกสามหาวหรือกลีบอุบลเขียว คล้ายกับข้าวตอลประดับด้วยแก้วมณีที่กวัดแกว่งไปมา และเหมือนผ้าสีเขียวเข้มที่ขึงออก ด้วยอำนาจแห่งพระรัศมีสีเขียวเข้มที่ชานจากพระเกษา พระมัสสุ และจากสถานที่สีเขียวเข้มแห่งพระเนตร

ทศทิศรุ้งโรจน์ดังราตรดด้วยน้ำทองคำ อุปมาเหมือนแผ่นทองคำ ราวกับย้อมด้วยผงงาฝรั่ง และเหมือนเรียงรายด้วยดอกกระดี่นการ์ ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีเหลืองที่ชานออกจากพระฉวีวรรณ และจากสถานที่สีเหลืองแห่งพระเนตร

ทศทิศรุ้งโรจน์เหมือนย้อมด้วยผงชาด ดังราตรดด้วยน้ำครั้งที่สุกดี เหมือนหนึ่งคลุมด้วยผ้ากำพลแดง เปรียบดังเรียงรายด้วยดอกชัยพฤกษ์ ดอกทองกวาว และดอกชบา ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีแดงที่แผ่ชานออกจากพระมังสะ พระโลหิต และสถานที่สีแดงแห่งพระเนตร

ทศทิศรุ้งโรจน์เหมือนเกลื่อนกล่นด้วยธารน้ำนมที่เทออกจากหม้อเงิน คล้ายผ้าเพดานแผ่นเงินที่ขึงไว้ ราวกับข้าวตอลเงินที่กวัดแกว่งไปมา ดังดารดาษด้วยดอกคัลลา ดอกโกมุท ดอกย่านทราย ดอกมะลิวัลย์ และดอกมะลิซ้อน เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งพระรัศมีสีขาวที่ชานออกจากพระอัญฐิ พระทนต์ และจากสถานที่สีขาวแห่งพระเนตร อนึ่ง พระรัศมีหงสบาทและประภัสสร ชานออกจากส่วนแห่งพระวรกายนั้นๆ เหล่าพระฉัพพรรณรังสีนั้นชานออกจรมหาปฐพีอันหนาที่บด้วยประการฉะนี้

มหาปฐพีอันหนา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นประดุก้อนทองคำที่ขจัดมลทินแล้ว พระรัศมีเหล่านั้นแทรกแผ่นดินลงไปภายใต้พื้นน้ำ น้ำที่รองรับแผ่นดินหนา ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นเหมือนทองคำที่ไหลออกจากเบ้าทอง พระรัศมีเหล่านั้นแทรกพื้นน้ำลงไปถึงลมหินหนา ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นเหมือนหนึ่งแห่งทองคำที่กองสุ่มไว้ พระรัศมีเหล่านั้นทะลุลงไปแล้วไปสู่ชฎาภาส (อากาศคือท้องฟ้า) เบื้องล่าง

ในเบื้องบนพระรัศมีพุ่งขึ้นไปถึงสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ผ่านไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตี หลังจากนั้นได้พุ่งไปยังพรหมโลก แก้วชั้นจตเวทฬปลาภูมิ และสุทธาวาสห้าชั้น ผ่านไปยังอรูปภูมิสี่ชั้นสู่อัษฎกาศ

อนึ่ง ในเบื้องขวางพระรัศมีแล่นไปสู่โลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ในสถานที่ที่มีประมาณเพียงนี้ ไม่มีแสงจันทร์ในพระจันทร์ ไม่มีแสงอาทิตย์ในพระอาทิตย์ ไม่มีแสงดาวในดวงดาว ไม่มีรัศมีของเหล่าเทวดาในสถานที่ทั้งปวง คือ อุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ สรีระ และอาภรณ์ แม้มหาพรหมผู้สามารถกระจายแสงสว่างไปสู่โลกธาตุสามหมื่นหรือหลายหมื่นแห่งได้ ก็เป็นเหมือนดั่งหิ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์อุทัย พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว อุทยาน วิมาน และต้นกัลปพฤกษ์ ก็ปรากฏเพียงเล็กน้อย พระพุทธรัศมีได้ครอบคลุมสถานที่ที่มีประมาณเพียงนี้

อนึ่ง พระฤทธิ์นี้มีใช้เกิดจากการอธิษฐานหรือเกิดจากการภาวนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แต่เมื่อพระโลกนาถเจ้าทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุม พระโลหิต วัตรูป และพระฉวีวรรณ ได้ผ่องใสแล้ว วัณณาตฺต[คือสี]ที่มีจิตเป็นสมุฏฐานดำรงอยู่ มั่นคงไม่หวั่นไหวในสถานที่รอบข้างราว ๘๐ คอก พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาตลอด ๗ วันโดยทำนองนี้

ถามว่า : ธรรมที่พระพุทธองค์ทรงพิจารณาตลอดทั้ง ๗ ทิวาราตรี มีประมาณเพียงใด

ตอบว่า : หาประมาณมิได้

ข้อที่กล่าวมานี้ชื่อว่าเทศนาทางใจก่อน แต่ไม่ควรกล่าวว่าพระศาสดาเมื่อทรงเปล่งวาจาแสดงธรรมที่ดำริทางใจตลอด ๗ วันอย่างนี้ โดยล่วงไปร้อยปีก็ดี พันปีก็ดี แสนปีก็ดี ก็ไม่อาจให้ถึงที่สุดได้ [คือ ทรงเปล่งวาจาแสดงธรรมดังกล่าวให้ถึงที่สุดได้นั่นเอง] อันที่จริงแล้วในกาลต่อมา พระตถาคตประทับนั่งท่ามกลางเหล่าเทพหมื่นจักรวาลเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทรงแสดงธรรมว่า กุสลา ฐมา, อกุสลา ฐมา, อพฺยากตา ฐมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลมีอยู่ ธรรมที่เป็นอัพฺยากตมีอยู่) เป็นต้น โดยกระทำพระพุทธมรดาให้เป็นกายสักขี ได้ทรง

แสดงเป็นพื้นส่วน แสนส่วน โดยทรงย้ายธรรมอย่างหนึ่งไปจากธรรมอย่างหนึ่ง เทศนาที่พระองค์ทรงแสดงติดต่อกันตลอดไตรมาสไว้ที่สุทธาประมาณมิได้ ประจุแม่น้ำคงคาในอากาศที่ไหลมาโดยเร็ว และประจุสายน้ำที่ไหลออกจากหม้อที่คว่ำปากไว้ ฉะนั้น

โดยแท้จริงแล้ว แม้ในกาลอนุโมทนาภักตของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระองค์ทรงอนุโมทนาอยู่ขยายออกเพียงหน่อยหนึ่ง ก็จะได้ประมาณเท่ากับที่ฌณิกายและมัชฌิมิกาย แต่เมื่อทรงแสดงธรรมแก่บริษัทที่มาประชุมกันภายหลังภักต เทศนาก็มีประมาณเท่านั้นกายใหญ่ทั้ง ๒ คือ สังยุตตนิกายและอังคุตตรนิกาย เพราะภวังคจิตของพระพุทธเจ้าทั้งหลายดำเนินไปเร็ว [คือเกิดดับบ่อยครั้ง] ริมพระโอรสสัมผัสดี ช้องพระโอรสเรียบสนิทดี พระชีวหาอ่อนคล่องพระโอรส พระสุรเสียงไพเราะ พระวาจาเปล่งได้เร็ว ดังนั้น แม้ธรรมที่พระองค์ทรงแสดงเพียงครูหนึ่งนั้นจึงมีประมาณเพียงนี้ ส่วนธรรมที่ทรงแสดงตลอดไตรมาสจึงประมาณไม่ได้เลย

[การใช้คำแสดงเหตุในภาษาบาลีมี ๒ ประเภท ดังนี้

๑. เหตุกุจฉิ มีเหตุอยู่ภายใน คือ ใช้คำที่ลงวิภัตติแสดงเหตุอันได้แก่ ตติยวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ หรือสัตตมีวิภัตติ เช่น พุทฺโธ สพฺพญฺญุตฺตมาณลาภาน ฐมฺมํ เทเสติ (พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพราะทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ)

๒. เหตุปิฎฉิ มีเหตุอยู่ภายนอก คือ ใช้คำแสดงเหตุว่า กสฺมา (เพราะเหตุไร), ยสฺมา (เพราะเหตุใด) เป็นต้น เช่น พุทฺโธ ฐมฺมํ เทเสติ. กสฺมา. สพฺพญฺญุตฺตมาณสฺส ลาภี (พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ถ้ามว่า เพราะเหตุอะไร ตอบว่า เพราะทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ)]

โดยแท้จริงแล้ว พระอานันทเถระเป็นพหูสูต ทรงพระไตรปิฎก ยืนอยู่แล้วโดยท่าที่ยืนนั้นแหละ ย่อมเรียน ย่อมบอก ย่อมแสดงคาถา ๑๕,๐๐๐ บท และกลุ่มธรรม ๖๐,๐๐๐ บท เหมือนชนผู้ดึงดอกเถาว์วัลย์[ที่ตึงตึงทั้งกิ่ง] ธรรมมีประมาณเท่านั้นชื่อว่าทางแห่งอุเทศ (อุเทศมรรค) หนึ่งในพระเถระ เพราะบุคคลผู้อื่นที่จะให้อุเทศตามลำดับบทแก่พระเถระย่อมไม่อาจให้ได้ คือ บอกให้ไม่ทัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นพึงให้ทันพระสาวกผู้มีสติปัญญาและวิริยะมากยิ่งขึ้นอย่างนี้ แม้เรียนพระเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วตลอดไตรมาสโดยทำนองนี้สิ้นร้อยปีพันปี ก็ไม่อาจให้ถึงที่สุดได้

การดำเนินไปแห่งพระสรีระ

ถามว่า : เมื่อพระตถาคตทรงแสดงธรรมติดต่อกันตลอดไตรมาสอย่างนี้ พระสรีระที่มีใจครองอันเนื่องด้วยอาหารคือค้ำข้าวย่อมดำเนินไปได้อย่างไร

ตอบว่า : ด้วยการบำรุงนั้นแหละ

ความโดยพิสดารว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงวิเคราะห์ กำหนด และเห็นประจักษ์กาลนั้นๆ แล้ว จึงทรงตรวจดูเวลาในมนุษย์โลกในขณะแสดงธรรม พระองค์ทรงกำหนดเวลาภิกษาจารแล้วเนรมิตพุทธานิมิตแล้วอธิษฐานว่า “การห่มจีวร การถือบาตร การเปล่งเสียง กิริยาของพุทธานิมิตนี้จึงเป็นอย่างนี้ จงแสดงธรรมเพียงเท่านี้” แล้วทรงถือบาตรและจีวรเสด็จไปสรวอโนดาต เทวดาถวายไม้ชำระพระทนต์ชื่อว่า นาคลดา (เถาวัลย์ที่มีในนาคพิภพ) พระองค์ทรงเคี้ยวไม้ นาคลดานั้น ทรงชำระล้างพระสรีระในสรวอโนดาตแล้วประทับยืนที่พื้นมโนศิลา ทรงครองสบงสองชั้นที่ย้อมดีแล้ว ทรงห่มจีวร แล้วถือบาตรศิลาที่ท้าวจตุมาหาราชถวายเสด็จไปสู่อุตตรกุรุทวีป ทรงนำบิณฑบาตมาจากที่นั้นแล้วทรงประทับที่ริมฝั่งสรวอโนดาต เสวยแล้วเสด็จไปป่าไม้จันทน์ เพื่อทรงพักผ่อนกลางวัน

แม้พระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาดิถีไปในที่นั้น กระทำวัตรต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง ในลำดับนั้น พระศาสดาทรงประทานนัยแก่พระเถระ จึงตรัสบอกว่า “ดูกรสารีบุตร ธรรมที่ตถาคตแสดงแล้วมีเพียงเท่านี้” เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทานนัยอย่างนี้ การประทานนัยแก่พระอัครสาวกผู้บรรลุปฏิสัมภิตาญาณแล้วเป็นเช่นกับมหาสมุทรที่บุคคลยื่นที่ริมฝั่งแล้วเหยียดมือชี้ให้ดูฉะนั้น ธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วย่อมปรากฏแม้แก่พระเถระโดยร้อยนัย พันนัย แสนนัย

ถามว่า : พระศาสดาทรงนั่งพักกลางวันแล้ว เสด็จไปแสดงธรรมเวลาไหน

ตอบว่า : เวลาสำหรับแสดงธรรมแก่ชาวเมืองสาวตติที่ประชุมกันแล้ว มีอยู่ก็เสด็จไปเวลานั้น

ถามว่า : ใครทราบที่พระศาสดาเสด็จไปแสดงธรรม หรือเสด็จมาแสดงธรรม ใครไม่ทราบ

ตอบว่า : เทวดาผู้มีอำนาจมากย่อมทราบเทวดาผู้มีอำนาจน้อยย่อมไม่ทราบ

ถามว่า : เหตุใดเทวดาผู้มีอำนาจน้อยจึงไม่ทราบ

ตอบว่า : เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพุทธนิมิตไม่มีพระรัศมีเป็นต้นต่างกัน โดยแท้จริงแล้ว ความต่างกันของพระพุทธรูปเจ้าทั้งสองพระองค์นั้นมิได้มีในพระรัศมี พระสุรเสียง หรือพระดำรัส

พระอภิธรรมมีแนวคำสอนมาจากพระสารีบุตร

ฝ่ายพระสารีบุตรเถระก็นำธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วๆ มาแสดงแก่ภิกษุ ๕๐๐ ผู้เป็นสัทธวิhariกของตน กุศลที่ได้บำเพ็ญไว้ในกาลก่อนของท่านเหล่านั้น มีดังต่อไปนี้

ดังได้สดับมาว่า ในสมัยพระศตพลพระนามว่ากัสสปะ ภิกษุเหล่านั้นเกิดในกำเนิดค่างคารลูกหนู ห้อยโหนอยู่ที่เงื้อมเขา เมื่อภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม ๒ รูปสาธยายพระอภิธรรมอยู่ ก็รับเอาเสียงเป็นอารมณ์ แม้จะไม่เข้าใจว่าเป็นธรรมฝ่ายดำหรือฝ่ายขาว เมื่อตายแล้วก็ไปเกิดในเทวโลกด้วยการรับเอาเสียงเป็นอารมณ์เท่านั้น พวกเขาอยู่ในเทวโลกสิ้นพุทธันดรหนึ่ง ในกาลนั้นได้มาเกิดในมนุษย์โลก เลื่อมใสในยมกปาฏิหาริย์ จึงบวชในสำนักของพระเถระ พระเถระนำพระธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วๆ มาแสดงแก่ท่านเหล่านั้น การสิ้นสุดลงแห่งการแสดงพระอภิธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและการเรียนปกรณ์ ๗ ของภิกษุเหล่านั้น ได้มีพร้อมๆ กันนั้นแหละ

ขึ้นชื่อว่าแนวคำสอนในพระอภิธรรม มีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นเหตุ แม้การนับจำนวนในมหาปกรณ์ (คัมภีร์ปฏิฐาน) ก็ตั้งไว้โดยพระเถระนั้นแหละ ที่จริงแล้วพระเถระไม่ลบล้างธรรมอื่น ได้ตั้งจำนวนไว้โดยดำริว่าภิกษุอื่นย่อมจะถือเอา ทรงจำ เล่าเรียน และสอนได้ตามทำนองนี้

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น พระเถระก็เป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่าผู้อื่นหรือ

ตอบว่า : หามิได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นแหละเป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่าผู้อื่น เพราะพระองค์ประทับนั่ง ณ มหาโพธิบัลลังก์ ทรงรู้ตลอดพระอภิธรรมนั้น และเมื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้าแล้วก็ประทับนั่งบัลลังก์เดียวตลอด ๗ วัน ทรงเปล่งอุทานว่า

ยทา หเว ปาตุภวานฺติ ธมฺมา
 อาตปิโน ฉายโต พุราหฺมณสฺส
 อถสฺส กงฺขา วปยฺนฺติ สพฺพา
 ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมํ.

“เมื่อใดแล [โพธิปักขิย]ธรรมปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ ผู้เพียรเพ่ง
 อยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของผู้ลอยบาปนั้นย่อมสิ้นไป เพราะ
 ยังเห็นธรรม[คืออริยสัจ ๔] พร้อมทั้งเหตุ”

ยทา หเว ปาตุภวานฺติ ธมฺมา
 อาตปิโน ฉายโต พุราหฺมณสฺส
 อถสฺส กงฺขา วปยฺนฺติ สพฺพา
 ยโต ขยํ ปจฺจยานํ อเวทิ.

“เมื่อใดแล [โพธิปักขิย]ธรรมปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ ผู้เพียรเพ่ง
 อยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของผู้ลอยบาปนั้นย่อมสิ้นไป เพราะ
 ยังเห็นความสิ้นไปแห่งปัจจัย [คือพระนิพพาน]”

ยทา หเว ปาตุภวานฺติ ธมฺมา
 อาตปิโน ฉายโต พุราหฺมณสฺส
 วิฐุပ္ปํ ติฏฺฐติ มารเสนํ
 สุริโยว โธภาสยมนฺตลิกขิ.^{๑๗}

“เมื่อใดแล [โพธิปักขิย]ธรรมปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ ผู้เพียรเพ่ง
 อยู่ เมื่อนั้น ผู้ลอยบาปได้นั้นย่อมกำจัดมารและกองทัพมารเสียได้
 ดุจดวงสุริย์ส่องสว่างอยู่ในอากาศฉะนั้น”

พระดำรัสนี้ชื่อว่า **ปฐมพุทธพจน์**

ส่วนภิกษุผู้สาธยายธรรมบทกล่าวว่า ปฐมพุทธพจน์คือพระพุทธานุญาตว่า

อเนกชาติสังสาร สุนธาวิสุส อนิพพิส
คหการ คเวสนโต ทุกขา ชาติ ปุนปุน

“เมื่อเราแสวงหานายช่าง[คือ ตัณฑา]ผู้สร้างเรือนยังไม่พบ จึง
ต้องท่องเที่ยวไปสู่สงสารมีชาติเป็นอันมาก เพราะการเกิดบ่อยๆ เป็น
ทุกข์”

คหการก ทิฏโฐสิ ปุน เคะ น กาหลิ
สพพา เต ฆาสูกา ภคคา คหภูม วิสงขตัม
วิสขารคตัม จิตตัม ตณฺหานํ ขยมชฺชมคา.^{๓๘}

“ดูกรนายช่างผู้สร้างเรือน เราพบท่านแล้ว ท่านจักสร้างเรือน
ไม่ได้อีกแล้ว เราทำลายโครงหลังคาทั้งหมดของท่านแล้ว รื้อยอด
เรือนแล้ว จิตของเราบรรลุความไม่มีสังขาร ถึงความสิ้นไปแห่งตัณหา”

พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงไสยาสน์ในระหว่างแห่งต้นสาละคู่ในสมัยใกล้
ปรินิพพานตรัสไว้ว่า

หนุท ทานิ ภิกฺขเว อามนุตยา มิ โว. วยธฺมา สงฺขารา. อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ.^{๓๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เอาเถะ ตถาคตจักเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารมีความ
เสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงยังไตรสิกขาให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด”

พระดำรัสนี้ชื่อว่า **ปัจฉิมพุทฺธพจน์**

พระสัทธรรมอันแสดงถึงอมตธรรมอันพระองค์ตรัสไว้ ๔๕ พรรษาในระหว่าง
พระพุทฺธพจน์ทั้งสอง เสมือนดั่งนายมาลาการร้อยพวงดอกไม้ หรือเหมือนช่างแก้วร้อย
พวงแก้ว ชื่อว่า **มัชฌิมพุทฺธพจน์**

พระพุทฺธพจน์ทั้งหมดนั้นแบ่งออกเป็น :-

- ปิฎก ๓ โดยปิฎก
- นิกาย ๕ โดยนิกาย
- องค์ ๙ โดยองค์
- ธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ โดยธรรมชั้น

กล่าวโดยพิสดารว่า พระพุทธรูปทั้งหมดนั้นมี ๓ ประเภทโดยปิฎก คือ

๑. พระวินัยปิฎก แบ่งออกเป็น

๑.๑ ปาติโมกข์ทั้งสอง	๑.๒ วิภังค์ทั้งสอง
๑.๓ ขันธกะ ๒๒	๑.๔ ปริวาร ๑๖

๒. พระสุตตันตปิฎก แบ่งออกเป็น

- ๒.๑ ทีฆนิกาย รวบรวมพระสูตรไว้ ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตร เป็นต้น
- ๒.๒ มัชฌิมนิกาย รวบรวมพระสูตรไว้ ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตร เป็นต้น
- ๒.๓ สังยุตตนิกาย รวบรวมพระสูตรไว้ ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตร เป็นต้น
- ๒.๔ อังคุตตรนิกาย รวบรวมพระสูตรไว้ ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยายสูตร เป็นต้น

๒.๕ ขุททกนิกาย มี ๑๕ ประเภท คือ

๒.๕.๑ ขุททกปาฐะ	๒.๕.๒ ธรรมบท
๒.๕.๓ อุทาน	๒.๕.๔ อิติวุตตกะ
๒.๕.๕ สุตตนิบาต	๒.๕.๖ วิมานวัตถุ
๒.๕.๗ เปตวัตถุ	๒.๕.๘ เถรคาถา
๒.๕.๙ เถรีคาถา	๒.๕.๑๐ ชาดก
๒.๕.๑๑ นิเทศ	๒.๕.๑๒ ปฏิสัมภิตา
๒.๕.๑๓ อปทาน	๒.๕.๑๔ พุทธวงศ์
๒.๕.๑๕ จริยาปิฎก	

๓. พระอภิธรรมปิฎก คือ ปกรณ์ ๗ มีธรรมสังคณี เป็นต้น

ในปิฎกทั้ง ๓ นั้น :-

วิวัธวิเสสสนยตฺตา	วินยนโต เจว กายวาจาณํ
วินยตฺถวิทฺฐิ อโย	วินโย วินโยติ อุกฺขาโต.

“พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวไว้ว่า วินัย
เพราะมีนัยต่าง ๆ มีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา”

[คาถาข้างต้นตามฉันทลักษณ์เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปฐยาอริยา ประกอบด้วย ๗
และครุท้าย แต่ละคณะมี ๔ มาตรา แม้คาถาที่แสดงเนื้อความของพระสูตรและพระอภิธรรมที่จะ
กล่าวต่อไปก็เป็นคาถามาตราพฤติเช่นเดียวกัน]

กล่าวโดยพิสดารว่า พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวว่า วินัย
เพราะความหมายว่า :-

๑. มีนัยต่าง ๆ คือ มีนัยที่จำแนกเป็นปาติโมกขุเทศ ๕ อย่าง อาบัติ ๗ กอง
มีปาราชิกเป็นต้น มาติกา (หัวข้อ) และวิวัจค์ (คำอธิบาย) เป็นต้น

๒. มีนัยพิเศษ คือ มีนัยแห่งอนุบัญญัติ (การบัญญัติในภายหลัง) ซึ่งมี
ประโยชน์เพื่อทำให้มั่นคงหรือทำให้หย่อนลง

๓. ฝึกหัดกายวาจา เพราะป้องกันการประพฤติดังทางกายและวาจา

[คำว่า วินัย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- มีนัยต่าง ๆ = วิวิธา นยา เอตถาติ วินโย.

(สัตตมัพพุพพิหสมาส วิ ศัพท์มีความหมายว่า วิวิธ (ต่าง ๆ))

- มีนัยพิเศษ = วิเสสา นยา เอตถาติ วินโย.

(สัตตมัพพุพพิหสมาส วิ ศัพท์มีความหมายว่า วิเสส (พิเศษ))

- ฝึกหัดกายวาจา = กาย วาจญจ วิเนตติ วินโย.

(วิ บทหน้า + นิ ธาตุ เนย = นำไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ด้วยเหตุนี้ เพื่อความฉลาดในเนื้อความของศัพท์แห่งพระวินัยนั้น ข้าพเจ้าจึง
กล่าวว่า

วิวิธวิเสสนยตฺตา

วินยนโต เจว กายวาจาม

วินยตฺถวิทฺธิ อโย

วินโย วินโยติ อกฺขาโต.

“พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวไว้ว่า วินัย
เพราะมีนัยต่าง ๆ มีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา”

[คำว่า วจนตถ ในศัพท์ว่า วจนตถโกสลตถ (เพื่อความฉลาดในเนื้อความของศัพท์)
แปลว่า เนื้อความของศัพท์ คือ รูปวิเคราะห์นั่นเอง โดยคำว่า วจน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- การกล่าว = วุจฺเจเต วจนํ (ลง ยุ บัณฑิตในภาวสาธารณะ)
- ศัพท์ = วุจฺเจเต เอเตนาติ วจนํ (ลง ยุ บัณฑิตในกรณีสาธารณะ)
- เนื้อความ = วุจฺเจเตติ วจนํ (ลง ยุ บัณฑิตในกรณีสาธารณะ)

ในที่นี้ใช้ในความหมายที่ ๒]

ส่วนพระสูตรอื่น :-

อตถาณํ สฺวณโต

สุตฺตโต สฺวณโตถ สฺวณโต

สุตฺตาทนา สุตฺตสภา-

คโต จ สุตฺตุนฺติ อภฺชาตํ.

“บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระสูตรกล่าวว่า พระสูตร ก็เพราะ
แสดงถึงประโยชน์ มีเนื้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพลิดเพลิน
ประโยชน์ หลังประโยชน์ รักษาประโยชน์อย่างดี และเหมือนกับ
เส้นด้ายบรรทัด”

กล่าวโดยพิสดารว่า พระสูตรนั้นแสดงถึงประโยชน์ที่จำแนกเป็นประโยชน์ตน
และประโยชน์ผู้อื่น เป็นต้น

อนึ่ง เนื้อความในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะตรัสคล้องตาม
อริยาศัยของเวไนยชน

อนึ่ง พระสูตรนี้ย่อมเพลิดเพลินประโยชน์ เหมือนข้าวกล้าผลิผล

อนึ่ง พระสูตรนี้ย่อมหลังประโยชน์ เหมือนแม่โคนมหลังน้ำนมออกมา

อนึ่ง พระสูตรนี้ย่อมรักษาประโยชน์อย่างดี

อนึ่ง พระสูตรนี้เหมือนกับเส้นด้ายบรรทัด อุปมาเหมือนเส้นด้ายบรรทัดย่อมเป็นแบบหลักของช่างถัก ฉันทไค แม้พระสูตรนี้ก็จะเป็นแบบหลักของวิญญูชน ฉันทัน

อนึ่ง ดอกไม้ทั้งหลายที่ร้อยไว้ด้วยด้ายแล้วย่อมไม่เรียวยาวกระจัดกระจาย ฉันทไค เนื้อความที่รวบรวมไว้ด้วยพระสูตรนี้ก็ไมเรียวยาวกระจัดกระจาย ฉันทัน

ด้วยเหตุนี้ เพื่อความฉลาดในเนื้อความของศัพท์แห่งพระสูตรนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

อตถาณํ สุจนโต

สุตฺตโต สวณโตถ สุทนต์

สุตฺตาทนา สุตฺตสทา-

คโต จ สุตฺตนฺติ อกฺขาตํ.

“บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระสูตรกล่าวว่า พระสูตร ก็เพราะแสดงถึงประโยชน์ มีเนื้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพลิดเพลิน ประโยชน์ หลังประโยชน์ รักษาประโยชน์อย่างดี และเหมือนกับเส้นด้ายบรรทัด”

[คำว่า สุตฺต มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- แสดงถึงประโยชน์ = อตถ สุเจตฺติ สุตฺตํ (สุจ ธาตุ = แสดง + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- มีเนื้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว = สุญฺญํ วุตฺตา เอตถาติ สุตฺตํ.
(สุ ศัพท์ + วุตฺต ศัพท์ สัตตมีพหูพหิสมาส)
- เพลิดเพลินประโยชน์ = อตถ สวตฺติ สุตฺตํ (สว ธาตุ = เพลิดเพลิน + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- หลังประโยชน์ = อตถ สุทนต์ สุตฺตํ (สุท ธาตุ = หลัง + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- รักษาประโยชน์อย่างดี = สุญฺญํ อตถ ตายตฺติ สุตฺตํ.
(สุ บทหน้า + ตา ธาตุ = รักษา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- เหมือนกับเส้นด้ายบรรทัด = สุตฺตํ วิทยาติ สุตฺตํ.
(สุตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงเนื้อความของศัพท์แห่งพระอภิธรรมไว้แล้วในคำว่า ธมฺมาติเรกธมฺม-
วิเสสญฺเณ (เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและเป็นธรรมอันพิเศษ [กว่าพระสูตร]))

อีกนัยหนึ่ง :-

ยัม เอตถ วุฑฺฒิมนฺโต สลกขณา ปุชิตา ปริจฺฉินฺนา
 วุตฺตาทิกา จ ธมฺมา อภิธมฺโม เตน อกฺขาโต.

“ในพระอภิธรรมปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่มีความ
 เจริญ ที่ควรกำหนด ที่ควรบูชา ที่กำหนดไว้ และเป็นที่ยิ่ง ดังนั้นจึง
 ได้ชื่อว่า พระอภิธรรม”

กล่าวโดยพิสดารว่า อภิ ศัพท์นี้ใช้ในความหมายว่า

๑. เจริญ เช่น พาพฺพหา เม ทุกฺขา เวทนา อภิกฺกมฺนฺติ, โน ปฏิกฺกมฺนฺติ ^{๒๐}
 (ทูกขเวทนาหนักย่อมเจริญ (กำเริบ) แก่กรรมม มีได้ลดลง)

๒. กำหนด เช่น ยา ตา รตฺติโย อภิญฺญาตา อภิลกฺขิตา ^{๒๑} (ราตรีเหล่าใด ท่าน
 กำหนดรู้แล้ว กำหนดหมายแล้ว)

๓. ควรบูชา เช่น ราชากิราชา มนุชินฺโท ^{๒๒} (พระราชาที่พระราชาควรบูชา เป็น
 จอมชน)

๔. กำหนดไว้ เช่น ปฏฺวิโล วิเนตฺมฺ อภิธมฺเม อภินฺเย ^{๒๓} (เป็นผู้สามารถเพื่อ
 แนะนำในธรรมที่กำหนดไว้ ในวินัยที่กำหนดไว้) ความหมายก็คือ เป็นผู้มีความสามารถ
 แนะนำในธรรมและวินัยที่ไม่ปะปนกัน

๕. ยิ่ง เช่น อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน ^{๒๔} (มีผิวพรรณงามยิ่ง)

อนึ่ง ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนี้จัดเป็น :-

๑. ธรรมที่มีความเจริญ โดยนัยเป็นต้นว่า รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ ^{๒๕} (ภิกษุ
 ย่อมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ), เมตฺตาสหคเตน เจตฺสา เอกํ ทิสํ ฌริตฺวา
 วิหริติ ^{๒๕} (มีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่)

๒. ธรรมที่ควรกำหนด เพราะเป็นธรรมที่บุคคลควรกำหนดด้วยอารมณ์เป็นต้น
 โดยนัยเป็นต้นว่า รูปารมฺมณํ वा สทฺทการมฺมณํ वा ^{๒๖} (มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็น
 อารมณ์)

๓. ธรรมที่ควรบูชา โดยนัยเป็นต้นว่า เสกขา ฐมา. อเสกขา ฐมา. โลกุต-
ตธา ฐมา^{๒๗} (ธรรมของพระเสกขะ ธรรมของพระอเสกขะ ธรรมที่เป็นโลกุตตระ มีอยู่)
ความหมายก็คือ ธรรมที่น่าบูชา

๔. ธรรมที่กำหนดไว้ เพราะเป็นธรรมที่ถูกกำหนดไว้โดยสภาวะ โดยนัยเป็นต้น
ว่า ผัสโส โหติ, เวทนา โหติ ^{๒๘} (ผัสสะก็มี เวณาก็มี)

๕. ธรรมอันยิ่ง โดยนัยเป็นต้นว่า มหัคคตา ฐมา. อปฺปมาณา ฐมา. อนุต-
ตธา ฐมา^{๒๙} (ธรรมที่เป็นมหัคคตะ ธรรมที่เป็นอัปปมานะ ธรรมที่เป็นอนุตตระ มีอยู่)

ด้วยเหตุนี้ เพื่อความฉลาดในเนื้อความของศัพท์แห่งพระอภิธรรมนั้น ข้าพเจ้า
จึงกล่าวว่า

ยํ เอตถ วุฑฺฒิมนฺโต	สลกฺขณา ปุชิตา ปริจฺจินฺนา
วุตฺตาทิกา จ ฐมา	อภิธมฺโม เตन อกฺขาโต.

“ในพระอภิธรรมปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่มีความ
เจริญ ที่ควรกำหนด ที่ควรบูชา ที่กำหนดไว้ และเป็นที่ยิ่ง ดังนั้นจึง
ได้ชื่อว่า อภิธรรม”

[คำว่า อภิธมฺม มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- ธรรมที่มีความเจริญ = วุฑฺฒิมนฺโต ฐมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
(สัตตมัพฺพพหิสมาส อภิ ศัพท์ = เจริญ)
- ธรรมที่ควรกำหนด = สลกฺขณา ฐมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
(สัตตมัพฺพพหิสมาส อภิ ศัพท์ = กำหนด)
- ธรรมที่ควรบูชา = ปุชิตา ฐมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
(สัตตมัพฺพพหิสมาส อภิ ศัพท์ = ควรบูชา)
- ธรรมที่กำหนดไว้ = ปริจฺจินฺนา ฐมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
(สัตตมัพฺพพหิสมาส อภิ ศัพท์ = กำหนดไว้)
- ธรรมอันยิ่ง = อธิกา ฐมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
(สัตตมัพฺพพหิสมาส อภิ ศัพท์ = ยิ่ง)]

ความหมายของปิฎก

อึ้ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้

ปิฎก ปิฎกตถวิทู

ปริยตติพภาษนตถโต อาหุ

เตน สโมธานเตวา

ตโยปิ วินยาทโย เถยยา.

“ผู้รู้ความหมายของ ปิฎก ศัพท์กล่าวถึง ปิฎก ศัพท์ที่ไม่ต่างกัน นั้นโดยอรรถว่าเป็นตำราและเครื่องรองรับ[เนื้อความ] ฟังทราบพระวินัยปิฎกเป็นต้นทั้ง ๓ โดยประมวล ปิฎก ศัพท์นั้นเข้าด้วยกัน [คือ เชื่อมสมาส ปิฎก ศัพท์กับ วินย ศัพท์เป็นรูปว่า วินยปิฎก (พระวินัย-ปิฎก) เป็นต้น]”

กล่าวโดยพิสดารว่า ปิฎก ใช้ในความหมายว่า

๑. ตำรา เช่น มา ปิฎกสมุปทาเนน^{๒๙} (อย่าเชื่อโดยอ้างตำรา)

๒. ภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น อถ ปุริโส อาคจเจยย กุทาลปิฎกํ อาทาย^{๓๐} (ครั้งนั้น บุรุษถือจอบและกระบุงมา)

ดังนั้น ผู้รู้ความหมายของ ปิฎก ศัพท์จึงกล่าวถึง ปิฎก ศัพท์โดยอรรถว่าเป็น ตำราและเครื่องรองรับ[เนื้อความ]

ก็คาดได้ว่า เตน สโมธานเตวา ตโยปิ วินยาทโย เถยยา (ฟังทราบพระวินัย-ปิฎกเป็นต้นทั้ง ๓ โดยประมวล ปิฎก ศัพท์นั้นเข้าด้วยกัน) หมายความว่า ฟังทราบพระวินัยปิฎกเป็นต้นทั้ง ๓ เหล่านี้โดยเชื่อมสมาสกับ ปิฎก ศัพท์ที่มีความหมาย ๒ ประการนั้นอย่างนี้ว่า

- วินัยปิฎก คือ วินัยที่เป็นปิฎก เพราะเป็นตำราและเป็นเครื่องรองรับ[เนื้อความ]
- สุตตันตปิฎก คือ พระสูตรที่เป็นปิฎก
- อภิธรรมปิฎก คือ พระอภิธรรมที่เป็นปิฎก

อนึ่ง ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว เพื่อความเข้าใจปิฎกเหล่านั้นโดยประการต่างๆ อีก

เทสนาสาสนกถา-	เกทั เตสุ ยถารหํ
สิกขาปทานคมภีร-	ภาวณฺจ ปรีทีปเย.

“บัณฑิตพึงแสดงประเภทแห่งเทศนา ศาสนะ กถา สิกขา การละ
และคัมภีรภาพในปิฎกเหล่านั้นตามสมควร”

ปริยตฺติเกทั สมฺปตฺตี	วิปตฺติญฺจาปิ ยํ ยหี
ปาปฺภณานิ ยถา ภิกฺขุ	ตมฺปิ สพฺพํ วิภาวเย.

“ภิกษุย่อมบรรลุประเภทแห่งปริยติ สมบัติ (ความถึงพร้อม)
และวิบัติ (ความพินาศ) อย่างใดในปิฎกใดโดยประการใด พึงอธิบาย
ประเภททั้งหมดนั้นในปิฎกนั้นโดยประการนั้น”

ในคาถาเหล่านั้นมีคำบรรยายและคำอธิบาย ดังนี้

ปิฎกทั้ง ๓ นั้นมีชื่อเรียกตามลำดับว่า

๑. อาณาเทศนา (เทศนาที่มากไปด้วยอำนาจ) คือ พระวินัยปิฎก เพราะ
พระผู้มีพระภาคผู้ควรแก่การใช้อำนาจทรงแสดงมากไปด้วยอำนาจ
๒. โวหารเทศนา (เทศนาที่มากไปด้วยโวหาร) คือ พระสุตตันตปิฎก เพราะ
พระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในโวหาร (คำบัญญัติ) ทรงแสดงมากไปด้วยโวหาร
๓. ปรมัตถเทศนา (เทศนาที่มากไปด้วยปรมัตถ์) คือ พระอภิธรรมปิฎก เพราะ
พระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในปรมัตถ์ทรงแสดงมากไปด้วยปรมัตถ์

อีกนัยหนึ่ง มีชื่อเรียกตามลำดับว่า

๑. ยถาปรารชศาสนะ (คำสอนตามโทษ) คือ พระวินัยปิฎก เพราะเป็นที่สั่งสอน
เหล่าสัตว์ผู้มีความผิดมากตามความผิด
๒. ยถาอนุโลมศาสนะ (คำสอนตามสมควร) คือ พระสุตตันตปิฎก เพราะเป็น
ที่สั่งสอนเหล่าสัตว์ผู้มีอหิยาตัย อนุสัย จริต และความพอใจหลากหลายตามสมควร

๓. ยถาธัมมศาสนะ (คำสอนตามสภาวะธรรม) คือ พระอภิธรรมปิฎก เพราะเป็นที่สั่งสอนเหล่าสัตว์ผู้สำคัญเพียงหมู่สภาวะธรรมว่าเป็นเรา ของเรา ตามสมควรแก่ธรรม อีกนัยหนึ่ง มีชื่อเรียกตามลำดับว่า

๑. สังขารสังวรกถา (คำกล่าวถึงการสำรวมน้อยใหญ่) คือ พระวินัยปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงความสำรวมน้อยใหญ่อันเป็นปฏิบัติต่อความประพฤติผิด คำว่า สังขารสังวร แปลว่า ความสำรวมน้อยใหญ่ ดังตัวอย่างว่า กมฺมากมฺมํ (กรรมน้อยใหญ่), ผลาผลํ (ผลน้อยใหญ่)

๒. ทิฏฐิวิเนยฺชนกถา (คำกล่าวถึงการเปลื้องทิฏฐิ) คือ พระสุตตันตปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงการเปลื้องทิฏฐิอันเป็นปฏิบัติต่อทิฏฐิ ๖๒

๓. นามรูปปริจฺเจทกถา (คำกล่าวถึงการกำหนดรูปนาม) คือ พระอภิธรรมปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงการกำหนดรูปนามอันเป็นปฏิบัติต่อราคะเป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบสิกขา ๓ การละ ๓ และคัมภีรภาพ ๔ ในปิฎกทั้งสามนั้น ดังนี้

๑. อธิศีลสิกขา	ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระวินัยปิฎก
๒. อธิจิตตสิกขา	ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระสุตตันตปิฎก
๓. อธิปัญญาสิกขา	ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระอภิธรรมปิฎก

นอกจากนั้น :-

๑. การละการล่องละเมิดของกิเลส (วீติกกมะ) ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก เพราะศีลเป็นปฏิบัติต่อการล่องละเมิด

๒. การละความพัวพันของกิเลส (ปริยฺยฐาน) ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎก เพราะสมาธิเป็นปฏิบัติต่อความพัวพัน

๓. การละความนอนเนื่องของกิเลส (อนุสย) ตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก เพราะปัญญาเป็นปฏิบัติต่อความนอนเนื่อง

นอกจากนั้น :-

๑. การละกิเลสโดยชั่วคราว ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก
๒. การละกิเลสโดยข่มไว้ ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎก
๓. การละกิเลสโดยเด็ดขาด ตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก

นอกจากนั้น :-

๑. การละความเศร้าหมองคือทุจจริต ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก
๒. การละความเศร้าหมองคือตัณหา ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎก
๓. การละความเศร้าหมองคือทิณฺณิ ตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก

[คำว่า กิเลส และ สกิเลส มีความหมายเหมือนกัน โดย ส อุปสรรคมีประโยชน์เพื่อ
ระดับบทเท่านั้น ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มจากเดิม ดังข้อความในคัมภีร์ปทสาธน์กาวา

นาม อุปนมนตถ์
อุปสคโค วิเสสาย

อาชยาด กิริยาลกฺขณ
นิปาโต ปุรณาย จ.^{๓๐}

“บทนามมีประโยชน์เพื่อน้อมอรรถไป อาชยาดเป็นเครื่องสังเกตกิริยา
อุปสรรคมีประโยชน์เพื่อทำพิเศษ (ระดับบท) นิปาตมีประโยชน์เพื่อทำบท
ให้เต็ม”]

อนึ่ง พึงทราบคัมภีร์ภาพในปิฎกแต่ละอย่างนี้โดยธรรม อรรถ เทศนา และปฎิเวร

ธรรม คือ พระบาลี

อรรถ คือ เนื้อความของพระบาลีนั้น

เทศนา คือ การแสดงพระบาลีตามที่กำหนดไว้อย่างดีด้วยใจ

ปฎิเวร คือ การรู้เห็นพระบาลีและอรรถแห่งพระบาลีตามความเป็นจริง

ธรรม อรรถ เทศนา และปฎิเวรในปิฎกทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า ลึกซึ้งคัมภีร์ภาพ เพราะ
ชนผู้มีปัญญาน้อยยังลงได้ยากและไม่ได้รับเป็นที่ตั้งอยู่ เหมือนมหาสมุทรอันกระต่าย
เป็นต้นหยั่งลงได้ยากและยังไม่ได้ที่เหยียบย่ำ ฉะนั้น

พึงทราบคัมภีรภาพในปิฎกแต่ละอย่างนี้โดยธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธ ด้วยประการฉะนี้

อีกนัยหนึ่ง :-

ธรรม คือ เหตุ [มีอวิชาเป็นต้น] สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เหตุมฺหิ ฌาณํ ธมฺมปฏิสัมภิตา.^{๓๑}

“ญาณในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานเหตุ)”

อรรถ คือ ผล [มีสังขารเป็นต้น] สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เหตุผล ฌาณํ อตฺตปฏิสัมภิตา.^{๓๒}

“ญาณในผลของเหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานผล)”

เทศนา คือ คำบัญญัติ (นามบัญญัติ) ความหมายก็คือ เสียงพูดอย่างไม่แปรผันตามสภาวะธรรม (ปรมาตถศัพท์) หรือจิตที่เป็นเหตุแห่งการแสดงธรรมโดยอนุโลม ปฏิโลม สังเขป และพิสดาร (จิตตูปบาท) เป็นต้น

ปฏิเวธ คือ การหยั่งรู้ที่เป็นฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ กล่าวคือ ความเข้าใจธรรมตามสมควรแก่อรรถ ความเข้าใจอรรถตามสมควรแก่ธรรม และความเข้าใจคำบัญญัติตามสมควรแก่คลองแห่งบัญญัติ โดยอารมณ์และโดยไม่หลงลืม หรือเป็นสภาวะอันไม่วิปริตที่เรียกว่าลักษณะของตน [มีความแปรปรวน ความสวैयाอารมณ์เป็นต้น] ที่ควรแทงตลอดแห่งธรรมนั้นๆ [ขันธ และพระนิพพาน] ซึ่งตรัสไว้ในปิฎกนั้นๆ

เหตุ ผล เทศนาที่แสดงเนื้อความนั้นโดยประการที่เนื้อความอันบุคคลควรรู้เป็นเฉพาะหน้าต่อญาณของผู้ฟัง และการหยั่งรู้ที่เรียกว่าความเข้าใจอันไม่แปรปรวนในเหตุ ผล และเทศนา นี้ หรือสภาวะอันไม่วิปริตที่เรียกว่าลักษณะของตนที่ควรแทงตลอดแห่งธรรมนั้นๆ ทั้งหมดนี้อันชนผู้มีปัญญาทราวมิได้สั่งสมกุศลสมภารไว้หยั่งลงได้ยากและไม่ได้รับที่อาศัย เหมือนดังสาครอันกระต่ายเป็นต้นหยั่งลงได้ยากและไม่ได้ที่เหยียบย่ำฉะนั้น

ฟังทราบคัมภีรภาพในปิฎกแต่ละอย่างนี้โดยธรรม อรรถ เทศนา และปฐิเวธ
ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงถึงเนื้อความของคาถาว่า

เทศนาสาสนกถา-	เภท เตสุ ยถารห
สิกขาปหานคมภี-	ภาวณฺจ ปรีทีปเย.

“บัณฑิตพึงแสดงประเภทแห่งเทศนา ศาสนะ กถา สิกขา การ
ละ และคัมภีรภาพในปิฎกเหล่านั้นตามสมควร”

ส่วนในคาถานี้ว่า

ปริยตฺติเภท สมฺปตฺตี	วิปตฺติณฺจาปิ ยํ ยหี
ปาปฺณาคิ ยถา ภิกฺขุ	ตมฺปิ สพฺพํ วิภาวเย.

“ภิกษุย่อมบรรจุประเภทแห่งปริยัติ สมบัติ (ความถึงพร้อม) และ
วิบัติ (ความพินาศ) อย่างไร ในปิฎกใด โดยประการใด พึงอธิบาย
ประเภททั้งหมดนั้นในปิฎกนั้นโดยประการนั้น”

ฟังทราบประเภทของปริยัติ ๓ ในปิฎก ๓ ดังนี้ ปริยัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. อลคัฏฐูปมปริยัติ	ปริยัติเหมือนการจับงูพิษ[อย่างผิดวิธี]
๒. นิสสรณัตถปริยัติ	ปริยัติมีประโยชน์เพื่อความหลุดพ้น
๓. ภันทาคาริกปริยัติ	ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง

อลคัฏฐูปมปริยัติ คือ ปริยัติที่เรียนเอาไม่ดี กล่าวคือ เรียนเพราะเหตุมีการ
โต้แย้งเป็นต้น ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส อลคทฺทตฺถโก อลคทฺทคเวสี อลคทฺทปริเยสนํ จรมาโน,
โส ปสฺเสยฺย มหนตํ อลคทฺทํ. ตเมเน โภเค วา นงฺคุญฺเจ วา คณฺเหยฺย. ตสฺส โส อลคทฺโท
ปฏฺธิปริวตฺติตฺวา หตฺเถ วา พาหาย วา อณฺณตฺรสมิ วา อญฺคปจฺจญฺเค ฅํเสยฺย. โส ตโตนิทานํ

มรณัง วา นิคฺคญฺเยยฺย มรณมตฺตํ วา ทุกฺขํ. ตํ กิสฺส เหตุ. ทุกฺคหิตตฺตา ภิกฺขเว อลคทฺทสฺส, เอวเมว โข ภิกฺขเว อิเธกฺขเจ โมฆปฺปริสา ฐมฺมํ ปรียาปฺปณฺนติ สุตฺตํ อเปยฺย เวทลฺลํ. เต ตํ ฐมฺมํ ปรียาปฺปณฺนิตฺวา เตสํ ฐมฺมานํ ปญฺญาย อตฺถํ น อูปปริกฺขนฺติ. เตสํ เต ฐมฺมา ปญฺญาย อตฺถํ อูปปริกฺขตํ น นิชฺฌานํ ขมฺนฺติ. เต อูปารมฺภานิสฺสา เจว ฐมฺมํ ปรียาปฺปณฺนติ อิตฺติวาทปฺปโมฺกฺขานิสฺสา จ. ยสฺส จตฺถาย ฐมฺมํ ปรียาปฺปณฺนติ, ตณฺณจสฺส อตฺถํ นานุโกณฺติ. เตสํ เต ฐมฺมา ทุกฺคหิตา ทีฆมฺรตฺตํ อหิตาย ทุกฺขาย สํวตฺตนฺติ. ตํ กิสฺส เหตุ. ทุกฺคหิตตฺตา ภิกฺขเว ฐมฺมานํ^{๓๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้ต้องการอสรพิษย่อมเที่ยวแสวงหาอยู่ เขาเห็นอสรพิษตัวใหญ่ จึงจับมันที่ขนาบหรือหาง มันพึงแว้งขบกัดเอาที่มือ แขน หรืออวัยวะน้อยใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่งของเขา เขาพึงถึงความตายหรือทุกข์ปางตาย เพราะการขบกัดนั้นเป็นเหตุข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเขาจับอสรพิษไม่ดี [ผิดวิธี] ฉะนั้นใด

ดูกรภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางคนในธรรมวินัยนี้ก็ฉนั้นนั้น ย่อมเล่าเรียนธรรมคือ สุตตะ ฯลฯ เวทลละ พวกเขาเรียนธรรมนั้นแล้วย่อมไม่ใคร่ครวญเพื่อความแห่งธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา เมื่อพวกเขาไม่ใคร่ครวญเพื่อความด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้นย่อมไม่ทนต่อการเพ่งพินิจ พวกเขามีการโต้แย้งเป็นอาณิสงส์ และมีการเปลื้องตนจากวาทะนั้นๆ เป็นอาณิสงส์ ย่อมเรียนธรรม อนึ่ง พวกเขาเรียนธรรมเพื่อประโยชน์แก่การบำเพ็ญศีลเป็นต้นใด ย่อมไม่เสวยประโยชน์แก่การบำเพ็ญศีลเป็นต้นนั้น ธรรมที่โมฆบุรุษเหล่านั้นเรียนเอาไม่ดีย่อมเป็นไปเพื่อความทุกข์มิใช่ประโยชน์ตลอดกาลนาน ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะพวกเขาเรียนธรรมไม่ดี”

[ในประโยคที่ว่า ยสฺส จตฺถาย คำว่า ยสฺส โยกคำว่า สีสาทิปปุณฺณสฺส (การบำเพ็ญศีลเป็นต้น) หรือโยกคำว่า มคฺคผลนิพฺพานสฺส (มรรค ผล และนิพพาน)]

นิสสรณัตถปริยัติ คือ ปริยัติที่บุคคลเรียนเอาดีแล้วโดยหวังความบริบูรณ์แห่งคุณธรรมมีศีลเป็นต้น มิใช่เรียนเพื่อโต้แย้งเป็นต้น ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

เตสํ เต ธมฺมา สุกคฺคิตา ทิฆมฺมตํ หิตาย สุขาย สํวตฺตุนฺติ. ตํ กิสฺส เหตุ. สุกคฺคิตตฺตา ภิกฺขเว ธมฺมานํ^{๓๔}

“ธรรมเหล่านั้นที่กุลบุตรนั้นเรียนดีแล้วย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และเพื่อความสุขสันต์กาลนาน ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะกุลบุตรเรียนธรรมไว้ดีแล้ว”

ภณฺหาการิกปริยตี คือ ปริยตีที่เรียนโดยพระชีนาสพผู้กำหนดรู้ชั้น[คือทุกขสัจ] แล้ว ละกิเลส[คือสมุทยสัจ]ได้แล้ว อบรมมรรคสัจแล้ว ทางตลอดอหัตตผลแล้ว รู้แจ้ง นิโรธสัจแล้ว เพื่อรักษาประเพณี เพื่อรักษาวงศ์อย่างเดียว

[คำว่า ปฏิวิธากุโป ตັตฺถเป็น ปฏิวิธ + อกุโป คำว่า อกุโป แปลตามศัพท์ว่า สภาวะไม่กำเริบ, สภาวะไม่วิบัติ คือ อหัตตผล]

สมบัติ ๓

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระวินัย อาศัยความบริบูรณ์แห่งศีล ย่อมบรรลुวิชา ๓ เพราะตรัสวิชา ๓ ประเภทนั้นไว้ในพระวินัยนี้

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระสูตร อาศัยความบริบูรณ์แห่งสมาธิ ย่อมบรรลुอภิญญา ๖ เพราะตรัสอภิญญา ๖ ประเภทนั้นไว้ในพระสูตรนี้

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระอภิธรรม อาศัยความบริบูรณ์แห่งปัญญา ย่อมบรรลु ปฏิสัมภีทา ๔ เพราะตรัสปฏิสัมภีทา ๔ นั้นไว้ในพระอภิธรรมนี้

โดยประการดังนี้ ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมนั้น ย่อมบรรลุสมบัติที่จำแนกเป็นวิชา ๓ อภิญญา ๖ และปฏิสัมภีทา ๔ นี้ตามลำดับ

วิบัติ ๓

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย สำคัญว่าไม่มีโทษในผัสสะของสตรีที่มีใจครอง

เป็นต้นอันพระผู้มีพระภาคทรงห้ามไว้ โดยความเสมอด้วยสัมผัสมีเครื่องลาดและผ้าห่ม ซึ่งมีสัมผัสเป็นสุขเป็นต้นที่ทรงอนุญาตไว้ ดังคำกล่าวของพระอริยสุระว่า

ตถาหิ ภควตา ธมมํ เทสิตํ อาชานามิ, ยถา เยเม อนุตระยิกา ธมฺมา วุตฺตา
ภควตา, เต ปฏิสเวโต นาลํ อนุตระยาย.”^{๓๕}

“เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรมอันพระผู้มีพระภาคแสดงแล้ว โดยประการที่ข้อประพฤติ [คือการเสพเมถุน] อันกระทำอันตรายที่พระองค์ตรัสไว้นี้ ไม่สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพอยู่ได้”

เธอล่วงละเมิดแล้วเพราะความสำคัญว่าไม่มีโทษนั้น ย่อมถึงความเป็นผู้ทุศีล

[พระอริยสุระและสามเณรภิกษุจะสำคัญผิดว่าสัมผัสของสตรีที่พระพุทธองค์ตรัสห้ามไว้ ไม่ต่างไปจากสัมผัสของเครื่องลาดและผ้าห่มที่ทรงอนุญาต จึงกล่าวคัดค้านว่าการเสพเมถุนไม่อาจทำอันตรายต่อสวรรค์และนิพพานได้ บุคคลดังกล่าวย่อมถึงความวิบัติแห่งศีลเพราะล่วงละเมิดสิกขาบทด้วยความสำคัญผิด]

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระสูตร ไม่รู้คำอธิบายย่อมเข้าใจผิดในประโยคว่า

จตุตาโรเม ภิกฺขเว บุคฺคลา สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมี.”^{๓๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้มีอยู่ ปรากฏอยู่ในโลก”

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อตฺตนา ทฺคฺคหิตฺเตน อมฺเห เจว อพฺภาจิกฺขติ, อตฺตนาญฺจ ขนฺติ, พหุญฺจ อปฺปญฺญํ
ปสวติ.”^{๓๗}

“บุคคลย่อมกล่าวดูเราด้วยความเข้าใจผิดของตน ย่อมทำลายตน และย่อมก่อบาปไว้เป็นอันมาก”

เธอล่วงละเมิดแล้วเพราะความเข้าใจผิดนั้น ย่อมถึงความเป็นมิจฉาทิฏฐิ

[พระสูตรเป็นธรรมเทศนาโดยบุคคลาธิฐาน คือ ยกบุคคลเป็นที่ตั้ง บางคนไม่เข้าใจเรื่อง
นี้จึงเข้าใจว่าอาตมัมหรือวิญญานมีจริง เพราะพระพุทธองค์ตรัสถึงบุคคลไว้ในพระสูตรต่างๆ บุคคล
ดังกล่าวย่อมถึงความเป็นมัจฉาทิฏฐิ เพราะความเข้าใจผิดของตน]

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระอภิธรรมจะวิจารณ์พระธรรมเกินไป ย่อมคิดสิ่งที่ไม่ควร
คิด (อจินไตย) เขาย่อมถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิตเพราะความคิดนั้น สมจริงดังพระพุทธ-
ดำรัสว่า

จตุตตาริมานิ ภิกขเว อจินตเยยานิ น จินตตพพานิ, ยานิ จินตเนโต อุมมาทสฺส
วิฆาตสฺส ภาคี อสฺส.^{๓๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ เหล่านั้น บุคคลไม่ควรคิด ผู้คิดอยู่พึงเป็นผู้มี
ส่วนแห่งความเป็นบ้า ความคับแค้น”

โดยประการดังนี้ ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมเหล่านั้น
ย่อมบรรลुวิบัติที่จำแนกเป็นความเป็นผู้ทุศีล ความเป็นมัจฉาทิฏฐิ และความฟุ้งซ่านแห่ง
จิตนี้ตามลำดับ

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงถึงเนื้อความของคาถาว่า

ปริยตฺติเกทํ สมฺปตฺตี	วิปตฺติญฺจาปิ ยํ ยหี
ปาปฺณาติ ยถา ภิกฺขุ	ตมฺปิ สพฺพํ วิภาวเย.

“ภิกษุย่อมบรรลुประเภทแห่งปริยติ สมบัติ (ความถึงพร้อม)
และวิบัติ (ความพินาศ) อย่างไรในปิฎกใดโดยประการใด พึงอธิบาย
ประเภททั้งหมดนั้นในปิฎกนั้นโดยประการนั้น”

พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นที่บุคคลเข้าใจปิฎกโดยประการต่างๆ แล้วประมวลมา
อย่างนี้ จัดเป็นปิฎก ๓

พระพุทธพจน์มี ๕ นิกาย

ถามว่า : พระพุทธพจน์ว่าโดยนิกาย มี ๕ นิกายอย่างไร

ตอบว่า : พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นมี ๕ ประเภท คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย
สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย

ทีฆนิกาย คือ พระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น ซึ่งรวบรวมไว้ ๓
วรรค

จตุตตีสเว สุตตุนตา	ติวคโค ยสส สงคโ
เอส ทีฆนิกาโยติ	ปจโม อนุโลมิโก.

“พระสูตร ๓๔ สูตรเท่านั้น มีจำนวน ๓ วรรค มีอยู่ในนิกายใด
นิกายที่ ๑ นั้นมีชื่อคล้ายตามความหมายว่า ทีฆนิกาย”

ถามว่า : เหตุใดนิกายที่ ๑ นั้นจึงได้ชื่อว่า ทีฆนิกาย

ตอบว่า : เพราะเป็นกลุ่มสูตรขนาดยาว และเป็นที่อาศัยของสูตรขนาดยาว

โดยแท้จริงแล้ว กลุ่มและที่อาศัยได้ชื่อว่า นิกาย ดังหลักฐานทางศาสนาและ
ทางโลกมีอาทิอย่างนี้ว่า

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกนิกายมปิ สมนุสฺสสามิ เอวํ จิตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว
ติริจฺฉานคตา ปาณา.^{๓๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นหมู่สัตว์อื่นแม้อย่างหนึ่งที่วิจิตร เหมือนพวกสัตว์
ติริจฉานเหล่านี้”

โปณิกนิกาโย, จิกฺขลลิกนิกาโย.

“ที่อาศัยของกษัตริย์โปณิกะ ที่อาศัยของกษัตริย์จิกขัลลิกะ”

พึงทราบเนื้อความแห่งถ้อยคำในความเป็นนิกาย แม้ของนิกายที่เหลือ โดย
ประการที่กล่าวมาแล้ว

[หลักฐานทางศาสนา คือ ข้อความจากอังคุตตรนิกายข้างต้น ส่วนหลักฐานทางโลก คือ คำว่า โปณิกนิกาย (ที่อาศัยของกษัตริย์โปณิกะ), จิกุขลิกนิกาย (ที่อาศัยของกษัตริย์จิกุขลิกะ) โดยชื่อโปณิกะและจิกุขลิกะเป็นชื่อของกษัตริย์ในอินเดีย ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๓) ว่า

โปณิกา จิกุขลิกา จ ขตติยา. เตสํ นินาโส โปณิกนิกาย จิกุขลิกนิกายติ วุจจติ.”

“โปณิกะและจิกุขลิกะเป็นกษัตริย์ ที่อาศัยของกษัตริย์เหล่านั้นได้ชื่อว่า โปณิกนิกายะ, จิกุขลิกนิกายะ”]

มัชฌมิกาย คือ พระสูตร ๑๕๒ สูตรมีมูลปริยายสูตรเป็นต้น ซึ่งรวบรวมไว้ ๑๕ วรรค เป็นพระสูตรขนาดปานกลาง

ทียทุตตสสุตตุนตา เทว จ สุตตานิ ยตถ โส

นิกาย มชฺฌิโม ปญจ- ทสวคฺคปริคฺคโห.

“พระสูตร ๑๕๒ สูตรมีในนิกายใด นิกายที่นับด้วย ๑๕ วรรค
นั้นชื่อว่า มัชฌมิกาย”

สังยุตตนิกาย คือ พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆมตรณสูตรเป็นต้น ซึ่งตั้งไว้โดย
จำแนกเป็นเทวตาสังยุตต์เป็นต้น

สตุต สุตตสทสฺสานิ สตุต สุตตสทานิ จ

ทฺวาสมฺภุจิ เจว สุตตุนตา เอส สํยุตฺตสงฺคโห.

“พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร หมู่สูตรเหล่านี้เป็นสูตรที่ประมวลไว้ของ
สังยุตตนิกาย”

[คัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๓) อธิบาย ปญจทสวคฺคปริคฺคโห เป็นตติยาตปฺปฺริส-
สมาสว่า ปญจทสฺหิ วคฺเคหิ ปริคฺคหิตฺโต (นิกายที่นับด้วย ๑๕ วรรค)

คัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๓) อธิบาย สํยุตฺตสงฺคโห เป็นฉนฺทวิธูปฺปฺริสสมาสว่า
สํยุตฺตนิคายสฺส สงฺคโห สํยุตฺตสงฺคโห (สังยุตตสังคหะ คือ สูตรที่ประมวลไว้ของสังยุตตนิกาย)]

อังคุตตรนิกาย คือ พระสูตร ๙,๕๕๗ สูตรมีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น ซึ่งตั้งไว้ด้วยการเพิ่มหมวดที่ละหมวด

นว สุตตสหัสสานิ ปญจ สุตตสทานิ จ
 สุตตปณณาสสุตตานิ สงฺขยา อังคุตฺตเร อยํ.

“พระสูตร ๙,๕๕๗ สูตรนี้ เป็นจำนวนสูตรในอังคุตตรนิกาย”

ขุททกนิกาย คือ พระพุทธพจน์ที่เหลืออีกจากนิกาย ๔ อันได้แก่ พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก และขุททกปาฐะพร้อมทั้งธรรมบทเป็นต้น ๑๕ ประเภทที่ได้แสดงไว้แล้ว

จเปตฺวา จตุโรเปเต นิกายे ทิสมอาทิกे
 ตथญญं พุทฺธวจนํ นิกายे ชุทฺทโก มโต.

“พระพุทธพจน์อื่นยกเว้นนิกาย ๔ มีทิสมนิกายเป็นต้นนี้ ชื่อว่า ขุททกนิกาย”

โดยประการดังนี้ พระพุทธพจน์มี ๕ นิกาย

พระพุทธพจน์มีองค์ ๙

ถามว่า : พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ อย่างไร

ตอบว่า : พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้น มีองค์ ๙ ดังนี้

๑. สุตตะ คือ อุภโตวิภังค์ นิเทศ (จุฬนิเทศ และมหานิเทศ) ชันธกะ ปริวาร พระสูตรในคัมภีร์สุตตนิบาตมี มังคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร และตวฏกสูตรเป็นต้น พร้อมทั้งพระพุทธดำรัสอื่นที่มีชื่อว่า สุตตะ

๒. เคยยะ คือ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด ว่าโดยพิเศษคือสคาถวรรคทั้งสิ้นในสังยุตตนิกาย

๓. เวยยาकरणะ คือ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพระพุทธพจน์อื่นที่ไม่นับเข้าในองค์ ๘

๔. คาถา คือ ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วนๆ ที่ไม่มีชื่อว่าสูตร ในคัมภีร์สูตรนิบาต

๕. อุทาน คือ พระสูตร ๘๒ สูตรอันก่อปรด้วยคาถาที่เกิดจากโสมนัสญาณ

๖. อิติวุตตกะ คือ พระสูตร ๑๑๐ สูตรที่ดำเนินไปโดยนัยว่า วุตตมเหตุ ภควตา^๑ (สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้) เป็นต้น

๗. ชาตก คือ ชาตก ๕๕๐ มือบัณฑิตกชาตกเป็นต้น

๘. อัปภุตธรรม คือ พระสูตรที่ก่อปรด้วยธรรมอันนำอัศจรรย์ไม่เคยมีทั้งหมด ที่ดำเนินไปโดยนัยว่า จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา อานนฺเต^๒ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่นำอัศจรรย์ไม่เคยมี ๔ ประการนี้มีอยู่ในอานนท) เป็นต้น

๙. เวทลละ คือ พระสูตรมีจุฬเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร มหาปุณณมสูตร เป็นต้น ที่มีผู้ทูลถามแล้ว ได้รับความเข้าใจและความยินดี

โดยประการดังนี้ ว่าโดยองค์ มืองค์ ๙

[ในฉบับฉันทะสังคายนามีรูปว่า เอวเมตํ องฺคโต นวฺกานิ (โดยประการดังนี้ ว่าโดยองค์ พระพุทธพจน์นี้มีองค์ ๙) แต่ถ้าประธานเป็น เอตํ ก็ควรมีรูปเป็นเอกพจน์เหมือนกันว่า นวฺกํ ดังนั้น ฉบับมหาจุฬายฯ ว่า เอวเมว องฺคโต นว องฺกานิ (โดยประการดังนี้ ว่าโดยองค์ มืองค์ ๙) จึงสมควรกว่า และสอดคล้องกับคำเริ่มต้นของเรื่องนี้ว่า กถํ องฺควเสน นวฺกานิ (ถามว่า : พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ อย่างไร)]

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้น

ถามว่า : ว่าโดยธรรมชั้น พระพุทธพจน์มี ๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้นอย่างไร

ตอบว่า : โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้จำแนกเป็น ๘๔,๐๐๐ ตามธรรมชั้นที่พระอานนทแสดงไว้อย่างนี้ว่า

ทวารสีติ พุทฺธโต คณฺหี เทว สหสฺสานิ ภิกฺขุโต
 จตุราสีติ สหสฺสานิ เย เม ธมฺมา ปวตฺติโน.^{๔๓}

“ข้าพเจ้าเรียนธรรมชั้น ๘๒,๐๐๐ จากพระพุทธเจ้า เรียนธรรม-
 ชั้น ๒,๐๐๐ จากภิกษุ ธรรมเหล่าใดดำเนินไป[ที่ปลายลิ้น]ของข้าพเจ้า
 ธรรมเหล่านั้นมี ๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้น”

ในบรรดาธรรมชั้นเหล่านั้น ฟังทราบว่า :-

- พระสูตรที่มีอนุสนธิ (การเชื่อมความ) หนึ่ง เป็นธรรมชั้นหนึ่ง
- พระสูตรที่มีอนุสนธิหลายอย่าง ก็นับจำนวนธรรมชั้นตามอนุสนธิในพระ-
 สูตรเหล่านั้น
- ในคาถาประพันธ์ การถามปัญหาเป็นธรรมชั้นหนึ่ง การตอบปัญหาก็คือเป็น
 ธรรมชั้นหนึ่ง
- ในพระอภิธรรม การจำแนกติกะและทูกะแต่ละหมวด และการจำแนกวารจิต
 แต่ละอย่าง ก็เป็นธรรมชั้นหนึ่ง
- ในพระวินัย มีวัตร (เนื้อเรื่อง) มาติกา (แม่บท) ปทภาษณีย์ (การจำแนก
 บท) อาบัติ (การต้องโทษ) อนาบัติ (การไม่ต้องโทษ) อันตราบัติ (การต้องโทษในระหว่าง)
 และติกัจเจทะ (การกำหนดติกะ) แต่ละส่วนในวัตรเป็นต้นนี้ เป็นธรรมชั้นหนึ่งๆ

โดยประการดังนี้ ว่าโดยธรรมชั้น พระพุทธพจน์มี ๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้น

พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นได้รับสังคายนาโดยหมู่พระอรหันต์มีพระมหากัสสปะ
 เป็นประธานผู้สังคายนาอยู่ในสมัยสังคายนาที่ภิกษุ ๕๐๐ รูปกระทำ ได้กำหนดประเภท
 เหล่านี้ว่าเป็น :-

- ธรรม	- วินัย
- ปฐมพุทธพจน์	- มัชฌิมพุทธพจน์
- ปัจฉิมพุทธพจน์	- พระวินัยปิฎก

- พระสุตตันตปิฎก
- พระอภิธรรมปิฎก
- ทีฆนิกาย ฯลฯ
- ขุททกนิกาย
- สุตตะเป็นต้นมีองค์ ๙
- ธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐

อนึ่ง พระเถระเหล่านั้นมิได้กำหนดเพียงประเภทที่กล่าวนี้เท่านั้น แต่ได้กำหนดประเภทสรุปหัวข้อจำนวนมากอื่นที่พบในพระไตรปิฎก มีอาทิ คือ

- อุททานสังคหะ (สรุปอุเทศ)
- วัคคสังคหะ (สรุปวรรค)
- เปยยาลสังคหะ (สรุปคำเปยยาล)
- นิปาตสังคหะ (สรุปนิบาต) ในเอกนิบาต และทุกนิบาต เป็นต้น
- สังยุตตสังคหะ (สรุปสังยุตต์)
- ปัณณาสสังคหะ (สรุปปัณณาส) [ในคัมภีร์มูลปณณาสก์ เป็นต้น]

ท่านได้สังคายนาพระพุทฺธพจน์สิ้น ๗ เดือน

[คำว่า วสีคณ แปลว่า หมู่พระอรหันต์ โดย วสี ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของพระอรหันต์ มีรูปวิเคราะหว่า

- วโส อสฺส อตฺถิติ วสี (วสี คือ ผู้มีความชำชอง[ในการเข้าผลสมาบัติ])
- วสินํ คณ วสีคณา (วสีคณ คือ หมู่พระอรหันต์)]

อนึ่ง ในกาลอวสานแห่งการสังคายนาพระพุทฺธพจน์นั้น มหาปฐพีนี้ได้สะเทือนเลื่อนลั่น หวั่นไหว เป็นอเนกประการหยั่งลงไปถึงน้ำรองแผ่นดินเป็นที่สุด เปรียบดังเกิดความปราโมทย์ให้สาธุการอยู่ว่า “พระศาสนาของพระทศพลนี้ พระมหากัสสปเถระทำให้ดำเนินไปได้ตลอดเวลาราว ๕,๐๐๐ ปี” และได้เกิดมหัศจรรย์นานัปการ

ในพระพุทฺธพจน์ที่ได้รับสังคายนาแล้วอย่างนี้ พระอภิธรรมนี้ว่าโดยปิฎกเป็นพระอภิธรรมปิฎก ว่าโดยนิกายเป็นขุททกนิกาย ว่าเป็นองค์เป็นเวทยากรณะ ว่าโดยธรรมชั้น เป็นธรรมชั้นหลายพัน

ความเป็นพระพุทธานุภาพ

(ก) การแสดงด้วยพระวินัย

ในบรรดาภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมนั้น ในกาลก่อนมีภิกษุรูปหนึ่งนั่งอยู่ในบริษัทผู้เรียนนิกายทั้งหมด นำพระสูตรจากพระอภิธรรมมากล่าว ได้กล่าวธรรมกถาว่า

- รูปชั้นนี้เป็นอภัยกถา
- ชั้น ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยกถาก็มี [ข้อความนี้นำมาจากปัญหปุจฉกนัยในชั้นวิภังค์]
- อายุตนะ ๑๐ เป็นอภัยกถา
- อายุตนะ ๒ [มนายตนะและธรรมาตนะ] เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยกถาก็มี [ข้อความนี้เป็นอายุตนะวิภังค์]
- ธาตุ ๑๖ เป็นอภัยกถา
- ธาตุ ๒ [มโนวิญญาณธาตุ และธรรมธาตุ] เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยกถาก็มี [ข้อความนี้เป็นธาตุวิภังค์]
- สมุทยสังคเป็นอกุศล
- มรรคสังคเป็นกุศล
- นิโรธสังคเป็นอภัยกถา
- ทุกขสังคเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยกถาก็มี [ข้อความนี้เป็นสังคจ-วิภังค์]
- อินทรีย์ ๑๐ [จักขุอินทรีย์ โสตอินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสอินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์] เป็นอภัยกถา
- โทมนัสสินทรีย์เป็นอกุศล
- อนัญญาตัญญูสามิตินทรีย์เป็นกุศล

- อินทรีย์ ๔ [สัทอินทรีย์ สตินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ และอัญญินทรีย์] เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี

- อินทรีย์ ๖ [มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ วิริยินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ และสมาธิินทรีย์] เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี [ข้อความนี้เป็นอินทรีย์-วิภังค์]

[คำว่า สัพพสามยิกปริสา มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- สัพเพ สมยา สัพพสมยา (วิเสสนนุรพทกรรมธารยสมาส)
- สัพพสมเย ปริยาปฺณตํ สัพพสามยิกา.
(สัพพสมย ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน ปริยาปฺณตํ ตัทธิต)
- สัพพสามยิกา จ สา ปริสา จาติ สัพพสามยิกปริสา (วิเสสนนุรพท กรรมธารยสมาส)

ในประโยคที่ว่า จตุตาโร ขนฺธา สียา กุสลา, สียา อกุสลา, สียา อพฺยาจตา (ชั้น ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี) บทว่า สียา เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า เอกัส (ส่วนหนึ่ง) แปลว่า “ก็มี” ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์วิภังค์ “๔” ว่า ทฺวายตนา สียา กุสลา, สียา อกุสลา, สียา อพฺยาจตา (อายตนะ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี) ในที่บางแห่งแปลว่า “หรือไร” มีอรรถปุจฉาเหมือน ก็ ในบางที่ก็แปลว่า “มี, เป็น” เหมือน ภาวนติ ดังข้อความในคัมภีร์นिरुตติที่ปนี (สูตร ๖๓๕) ว่า

เอเต เทว นิปาตาปิ โหนติ. เวทนาขุณฺโห สียา กุสโล, สียา อกุสโล, สียา อพฺยาจโตติ-
อาทิสฺส เอกจฺโจติ อตฺโถ. สียา กุสลํ ฆมฺมํ ปฏฺวิจฺจ กุสโล ฆมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยาติอาทิสฺส กิณฺธุติ
อตฺโถ. ทฺวาทสากุสลา สิญฺนติอาทิสฺส ภาวนตฺติ อตฺโถ.

“แม้ศัพท์[ว่า สียา, สิญฺ] ทั้งสองนี้เป็นนิบาตได้บ้าง :-

- มีความหมายว่า ‘บางอย่าง, ก็มี’ ดังปาฐะว่า เวทนาขุณฺโห สียา กุสโล, สียา อกุสโล, สียา อพฺยาจโต (เวทนาชั้นเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี) เป็นต้น
- มีความหมายว่า ‘หรือไร’ ดังปาฐะว่า สียา กุสลํ ฆมฺมํ ปฏฺวิจฺจ กุสโล ฆมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา (กุศลธรรมพึงเกิดขึ้นได้เพราะเหตุเป็นปัจจัย โดยอาศัยกุศลธรรมหรือไร) เป็นต้น
- มีความหมายว่า ‘มี, เป็น’ ดังปาฐะว่า ทฺวาทสากุสลา สิญฺ (รวมเป็นอกุศลจิต ๑๒)”

แม่สัททนต์ปกรณ กีกกล่าวว่า

สียาติ เอกมาชยาตปท, เอกมพยยปท. อาชยาตตเต เอกวจนนต, อพยยตเต ยถาปาวจน
ปุตตา มตติ ธนา มตติติ เอตถ อตติติ อพยยปทมิว เอกวจนนตมปิ พหุวจนนตมปิ ภาติ. ตสสา-
ชยาตตเต ปโยโค วิทิตว. อพยยตเต ปน สุขํ น สุขสหคต, สียา ปิติสหคตติ อิม ธมมา สียา
ปริตติารมมณาติ จ เอกวจนพหุวจนปโยคา เวทิตพพา. เอตถ ธาตุยา กิจจํ นตติ.^{๔๕}

“บทว่า สียา บทหนึ่งเป็นบทอาชยาต อีกบทหนึ่งเป็นอภัยยะ มีเอกพจน์อยู่ท้ายในความ
เป็นบทอาชยาต หรือตามพระพุทพจน์ในความเป็นอภัยยะ เป็นบทที่มีเอกพจน์หรือพหูพจน์อยู่
ท้ายได้บ้างเหมือนบทอภัยยะว่า อตติ ในปาฐะว่า ปุตตา มตติ ธนา มตติ (บุตรทั้งหลายมีอยู่ ทรัพย์
ทั้งหลายมีอยู่) อุทาหรณ์ในความเป็นอาชยาตของบทว่า สียา นั้นปรากฏชัดแล้วทีเดียว แต่ใน
อุทาหรณ์ที่มีเอกพจน์หรือพหูพจน์อยู่ท้ายได้บ้างในความเป็นบทอภัยยะ ฟังทราบว่า สุขํ น สุขส-
หคต, สียา ปิติสหคต (สุขไม่เกิดร่วมกับสุข เกิดร่วมกับปิตีกัมมิ), อิม ธมมา สียา ปริตติารมมณา (ธรรม
เหล่านี้มีอารมณ์เป็นปริตตะกัมมิ) ในบทว่า สียา นี้ ไม่มีสิ่งที่พึงกระทำด้วยธาตุ (คือ แยกเป็น อส ธาตุ
ไม่ได้)”

นอกจากนั้น ในบางแห่งคำว่า สียา แปลว่า “ในบางคราว” โดยมีอรรถเหมือน กทาจิ ศัพท์
ดังหลักฐานในพระบาลีและอรรถกถาว่า

สียา โข ปน เต พราหมณ เอวมสฺส.^{๔๖}

“ดูกรพราหมณ์ เธอพึงมีความดำริอย่างนี้ในบางคราว”

ตตถ สียา โข ปน เต พราหมณ เอวมสฺสชาติ พราหมณ กทาจิ ตฺยหํ เอว ภเวยฺย.^{๔๗}

“ในพากย์นั้น คำว่า สียา โข ปน เต พราหมณ เอวมสฺส (ดูกรพราหมณ์ เธอพึงมีความ
ดำริอย่างนี้ในบางคราว) หมายความว่า ดูกรพราหมณ์ ความดำริอย่างนี้พึงมีแก่เธอในบางคราว”

มีข้อสังเกตว่า พระอรรถกถาจารย์เปลี่ยน สียา เป็น กทาจิ, เปลี่ยน เต เป็น ตฺยหํ และ
เปลี่ยน อสฺส เป็น ภเวยฺย เพื่อแสดงรูปศัพท์และความหมายของบทเหล่านั้น ดังนิยามของพม่า
กล่าวว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไชตัวนั้น”

อนึ่ง ความหมายแรกว่า เอกจ (บางอย่าง, กัมมิ) มีลักษณะคล้ายคลึงกับ กทาจิ (ในบาง
คราว) คัมภีร์กังขาวิตรณีกาใหม่จึงกล่าวว่า สียา ศัพท์ในประโยคว่า สียา กิริยโต สียา กิริยาภิรยโต
([ต้องอาบัติ]เพราะทำกัมมิ และเพราะทำและไม่ทำกัมมิ) ใช้ในความหมายว่า

“ลียา กโรนตสฺสาติอาทิสฺ ลียาติ “ลียา โข ปน เต พราหมณฺ เอวมสฺสาติอาทิสฺ วีย
“กทาจีติ อิมินา สมานตฺถิ นิปาโต.”๔๘

“ศัพท์ว่า ลียา ในประโยคที่ว่า ลียา กโรนตสฺส เป็นต้น (ลียา กโรนตสฺส จ ลียา อกโรนตสฺส
จ โหติ รูปียปฺปฏิกคฺคหณฺาปตฺติ วีย = เหมือนการต้องอาบัติเพราะการรับเงินทองแก่ภิกษุผู้กระทำก็มี
มิได้กระทำก็มี) เป็นนิบาตที่มีอรรถเสมอกับศัพท์ว่า กทาจิ นี้ ดังอุทาหรณ์ว่า ลียา โข ปน เต
พราหมณฺ เอวมสฺส (ดูกรพราหมณ์ เธอพึงมีความดำริอย่างนี้ในบางครั้ง)”]

ภิกษุรูปหนึ่งนั่งอยู่ในที่นั้น ได้ถามพระธรรมกถึกว่า ท่านธรรมกถึก ท่านนำ
พระสูตรมายาวเหมือนจะเอามาล้อมเขาสีเนรุ สูตรนี้มีชื่อว่าอย่างไรเล่า

พระธรรมกถึก : ชื่อว่า พระอภิธรรมสูตร ผู้มีอายุ

ภิกษุนั้น : เหตุใดท่านจึงนำพระอภิธรรมสูตรมา การนำพระสูตรอื่นที่เป็นพุทธ-
ภาษิตมา ไม่สมควรหรือ

พระธรรมกถึก : ใครภาษิตพระอภิธรรมเล่า

ภิกษุนั้น : พระอภิธรรมนี้ไม่ใช่พุทธภาษิต

พระธรรมกถึก : ผู้มีอายุ ท่านเรียนพระวินัยปิฎกไหม

ภิกษุนั้น : กระผมไม่ได้เรียนขอรับ

พระธรรมกถึก : เห็นจะเป็นเพราะท่านไม่ทรงพระวินัย จึงกล่าวด้วยความไม่รู้
อย่างนี้

ภิกษุนั้น : กระผมเรียนเพียงวินัยเท่านั้นขอรับ

พระธรรมกถึก : ท่านได้เรียนวินัยนั้นไว้ไม่ดี คงจะนั่งหลับอยู่ท้ายบริษัท อนึ่ง
อุปัชฌาย์ผู้ให้บุคคลเช่นท่านบรรพชาหรืออุปสมบทก็เป็นผู้ต้องโทษ เพราะเป็นผู้เรียนวินัย
ไว้ไม่ดี สมจริงดังพระพุทธรักษาว่า

อนาปตฺติ น วิวณฺเณตฺถกาโม อิงฺฆ ตวํ สุตฺตนฺเต วา คาถาโย วา อภิธมฺมํ วา
ปริยาปฺนสฺส ปจฺฉา วินยํ ปริยาปฺนสฺสสํยิตฺติ ภณฺติ, อุมฺมตฺตกสฺส อาทิกมฺมิกสฺสาติ.”๔๙

“ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะตำหนิ พุทธตามเหตุว่านิมนต์ท่านเรียนพระสูตร พระคาถา หรือพระอภิธรรมก่อน แล้วภายหลังจึงเรียนพระวินัย [ภิกษุดังกล่าว]และภิกษุวิกัลจริต พร้อมทั้งภิกษุผู้เป็นเหตุให้บัญญัติสิกขาบท ไม่ต้องอาบัติ”

[ถ้าภิกษุตำหนิการสาธยายพระวินัยว่าหาประโยชน์มิได้ ย่อมจะมีโทษคือต้องอาบัติตามที่ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ แต่ถ้ากล่าวว่าขอให้เรียนพระสูตร, คาถา หรือพระอภิธรรมก่อน แล้วจึง เรียนพระวินัย ภิกษุผู้กล่าวเช่นนี้ไม่ต้องอาบัติ แม้ภิกษุวิกัลจริต และภิกษุผู้เป็นเหตุให้บัญญัติสิกขา- บทที่เรียกว่า อาทิกัมมิกะ ก็ไม่ต้องอาบัติเช่นกัน]

ปณฺหํ ปุจฺเจยฺยาติ สุตฺตุนฺเต โອกาสํ การาเปตฺวา วินยํ วา อภิธมฺมํ วา ปุจฺจติ, อาปตฺติ ปาจิตฺตียสฺส. วินเย โອกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตุนฺตํ วา อภิธมฺมํ วา ปุจฺจติ, อาปตฺติ ปาจิตฺตียสฺส. อภิธมฺเม โອกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตุนฺตํ วา วินยํ วา ปุจฺจติ, อาปตฺติ ปาจิตฺตียสฺส.^{๕๐}

“พระดำรัสว่า ปณฺหํ ปุจฺเจยฺย (ภิกษุณีพึงถามปัญหา) มีความหมายว่า ภิกษุณี ขอโอกาสในพระสูตรแล้ว ถามพระวินัยหรือพระอภิธรรม เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุณี ขอโอกาสในพระวินัยแล้ว ถามพระสูตรหรือพระอภิธรรม เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุณี ขอโอกาสในพระอภิธรรมแล้ว ถามพระสูตรหรือพระวินัย เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์”

แต่ท่านไม่รู้ข้อความเพียงเท่านี้ ประวาที่ถูกข่มได้ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

[การขอโอกาสเป็นการแสดงความเคารพต่อผู้ตอบปัญหา ถ้าภิกษุณีถามปัญหาโดยไม่ขอ โอกาสก่อนก็ถือว่าขาดความเคารพ จึงมีโทษคือต้องอาบัติตามพระวินัย

คำว่า สาดิสาริ แปลว่า ผู้มีโทษ มีรูปวิเคราะหฺว่า

- อติภุมิตฺวา สรณํ ปวตฺตณํ อติสาริ (การดำเนินไปล่วงพ้นพุทธบัญญัติ, โทษ[คืออาบัติ])
= อติ บทหน้า + สร ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สวิขฺชติ อติสาริ ยสฺสชาติ สาดิสาริ (ผู้มีโทษ = สหบุรพบท พหุพพิทสมาส สห ศัพท์ใช้ ในความหมายว่า มีอยู่ ดังตัวอย่างว่า สโลมโก ผู้มีขน, สภุชโก ผู้มีปีก)]

(ข) หลักฐานจากมหาโคสิงคสูตร

อนึ่ง มหาโคสิงคสูตรเป็นสูตรสำคัญกว่าวินัยที่กล่าวมานี้ ดังจะเห็นได้ว่า ในพระสูตรนั้น พระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเพื่อกราบทูลคำถามและคำตอบของกันและกัน ครั้นจะบอกคำตอบของพระมหาโมคคัลลานเถระ จึงกราบทูลว่า

อิธาสฺมา สารีปุตฺต เทว ภิกฺขุ อภิธมฺมกํ กถนฺติ. เต อญฺญมญฺญํ ปญฺหํ ปุจฺชนฺติ. อญฺญมญฺญสฺส ปญฺหํ ปุจฺจจา วิสสฺซฺเชนฺติ. โน จ สํสาเทนฺติ. ธมฺมํ จ เนสํ กถา ปวตฺติเน โหติ. เอวํรูปเน โข อาวสฺโส สารีปุตฺต ภิกฺขุนา โคสิงคสาลวํ โสภยฺย.^{๕๑}

“ท่านสารีบุตร ภิกษุ ๒ รูปในศาสนานี้ สนทนาถ้อยคำเกี่ยวกับพระอภิธรรม เธอทั้งสองนั้นถามกันและกัน ครั้นถามกันและกันแล้วย่อมแก้กันเอง ไม่จนปัญญา และถ้อยคำของเธอทั้งสองนั้นย่อมประกอบด้วยธรรม ท่านสารีบุตร ปาโคสิงคสาลวันพึงงามด้วยภิกษุเช่นนี้แล”

พระศาสดามีได้ตรัสว่า ขึ้นชื่อว่าผู้ทรงพระอภิธรรมเป็นคนภายนอกศาสนาของเรา แต่ทรงยกพระศอขึ้นดูพระสุวรรณภิงคาร (พระเต้าทอง) ทรงเปล่งพระสุรเสียงอันก้องกังวาลดุจเสียงของท้าวมหาพรหมด้วยพระโอษฐ์ที่ทรงสิริตั้งพระจันทร์เพ็ญ ประทานสาธุการแก่พระมหาโมคคัลลานเถระว่า ดีละๆ สารีบุตร แล้วตรัสว่า

ยถา ตํ โมคฺคัลลาโน จ สมฺมา พฺยากรมาโน พฺยากรเรยฺย, โมคฺคัลลาโน หิ สารีปุตฺต ธมฺมกถิกโก.^{๕๒}

“อนึ่ง โมคคัลลานะเมื่อจะกล่าวตอบโดยชอบ ก็พึงกล่าวตอบตามนั้น ดูกรสารีบุตร เพราะโมคคัลลานะเป็นธรรมกถิก”

ดังได้สดับมาว่า ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมเท่านั้นจึงชื่อว่า พระธรรมกถิก ภิกษุรูปอื่นแม้จะกล่าวธรรมก็ไม่ใช่พระธรรมกถิก เพราะท่านเหล่านั้นในขณะที่แสดงธรรมย่อมกล่าวให้สับสนในกรรมอื่น วิบากอื่น รูปนามอื่น และธรรมอื่น แต่ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม

ย่อมไม่กล่าวธรรมอื่นให้สับสน ดังนั้น ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมจะแสดงธรรมหรือไม่แสดงก็ตาม ในเวลาที่มีบุคคลถามปัญหา ก็จักแก้ปัญหานั้นได้ ท่านได้รับนามว่าเป็นพระธรรมกถึก โดยแท้ พระศาสดาทรงหมายเอาข้อความข้างต้นนี้จึงทรงประทานสาธุการ แล้วตรัสว่า โมคคัลลานะกล่าวดีแล้ว

[การกล่าวสับสนในกรรมอื่น เป็นต้นว่า

- การกล่าวถึงกามาวจรกรรมว่าให้ผลเหมือนรูปาวจรกรรม หรือกล่าวว่อกุศลกรรมให้ผลดี

การกล่าวสับสนในวิบากอื่น เป็นต้นว่า

- การกล่าวถึงความสุขที่เกิดจากวิปัสสนาว่าเป็นผลสมบัติ
- กล่าวถึงสิ่งปฏิกุศลอันเป็นอาหารของสัตว์ดิรัจฉานหรือเปรตว่าเป็นผลของกุศลกรรม
- กล่าวถึงการได้รับผลดีของคนกระทำความบาปในชาตินี้ว่าเป็นผลดีของบาป
- กล่าวถึงการได้รับผลไม่ดีของคนทำบุญในชาตินี้ว่าเป็นผลไม่ดีของบุญ
- กล่าวถึงการได้รับรูปารมณฺ์และสัททารมณฺ์ที่ดีในพรหมโลกซึ่งเป็นผลของกามาวจรกรรมว่าเป็นผลของรูปาวจรกรรม

การกล่าวสับสนในรูปนามอื่น เป็นต้นว่า

- การกล่าวถึงการเกิดขึ้นแห่งภวังคจิตในขณะหลับสนิทว่าเป็นรูป หรือกล่าวว่ความง่วงเหงาหาวนอน (มิทระ) เป็นรูป

การกล่าวสับสนในธรรมอื่น เป็นต้นว่า

- การกล่าวถึงอกุศลวิตกในขณะทำบาปว่าเป็นปัญญา
- กล่าวถึงความรักฉันสามีภรรยาหรือบุตรธิดาซึ่งเป็นตัณหา (โลภะ) ว่าเป็นเมตตา
- กล่าวถึงความเศร้าโศกที่เห็นคนรักเป็นทุกข์ว่าเป็นกรุณา
- กล่าวถึงความสุขใจที่เห็นคนรักเป็นสุขซึ่งเป็นโลภะอันประกอบด้วยโสมนัสว่เป็นมุทิตา]

ผู้ที่คัดค้านพระอภิธรรมย่อมได้ชื่อว่าทำลายชินจักร ย่อมคัดค้านพระสัพพัญญุตญาณ ย่อมหมิ่นเวสัชชญาณของพระศาสดา ย่อมกล่าวตู่บริษัทผู้ต้องการฟัง ย่อม

ผูกเครื่องกันอริยมรรค ย่อมปรากฏในเรื่องที่ทำให้สงฆ์แตกแยก ๑๘ ข้อ ข้อใดข้อหนึ่ง เป็นผู้ควรแก่ออกเขปนียกรรมและตชชนียกรรม สงฆ์ทำกรรมนั้นๆ แล้วควรไล่ไปโดยกล่าวว่า เจ้าจงไป จงเป็นคนกินเดนเลี้ยงชีพเถิด

[เวสัชชฌายณ คือ ฌายณแก๊วลักล้าของพระตถาคตในฐานะ ๔ ดังคาถาที่โบราณจารย์ได้ ประพันธ์ว่า

อนตรายเ จ นียยานะ	พุทธุตเต อาสวกุขเย
จตุเสวเตสุ จาเนสุ	วิสาร์โท มหามุณี.

“พระมหายานี่ทรงเป็นผู้แก๊วลักล้าในฐานะ ๔ คือ อันตราย การนำออก จากวัฏฏะ ความเป็นพระพุทเจ้า และความสิ้นอาสวะ”

เรื่องที่ทำให้สงฆ์แตกแยก ๑๘ ข้อ (เภทกรวัตถุ) เช่น การกล่าวธรรมว่าเป็นอธรรม เป็นต้น ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณ (หน้า ๒๖๗) แต่งเป็นคาถาสรุปความว่า

ธมมวินยภาสิตา-	จิณณปญตติกา ทุกา
อาปตติลหุฏฐุล-	สาวเสสทูกานิ จ.
เอตานุญจารส เภท-	กรวตถุติ วุจฺจเร
วิปลาสคหิตานิ	วาทมูลูปนิสสยา. ^{๕๓}

“หมวด ๒ คือ ธรรม วินัย พระพุทธานุชาิต ข้อประพฤติ และพระบัญญัติ และหมวด ๒ คือ อาบัติ ลหุกาบัติ ฏฐุลลอาบัติ และสาวเสสอาบัติ ทั้งหมด ๑๘ ข้อนี้ได้ชื่อว่า เภทกรวัตถุ เมื่อภิกษุถือเอาผิดย่อมเป็นที่ตั้งแห่งมูลเหตุของการวิวาท”]

(ค) การแสดงด้วยนิทานกถา

ถ้าบุคคลพึงท้วงติงอย่างนี้ว่า หากพระอภิธรรมเป็นพระพุทธานุชาิต ก็ควรกล่าว นิทานกถาของพระอภิธรรม เหมือนกล่าวนิทานกถาของพระสูตรหลายพันสูตรโดยนัยว่า เอกั สมัย ภควา ราชคเห วิหริติ (สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์) เป็นต้น

พึงคัดค้านผู้ท้วงติงนี้ว่า นิทานกถาเช่นนี้ของชาดก สุตตนิบาต และธรรมบท เป็นต้น ก็ไม่มี แต่ธรรมเหล่านี้จัดเป็นพุทธภาษิตโดยแท้ แล้วพึงบอกต่อไปอย่างนี้ว่า

“ท่านผู้ทรงปัญญา พระอภิธรรมนี้เป็นวิสัยของพระสัมพัญญุพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่น โดยแท้จริงแล้ว การเสด็จลงสู่ครุโรทรของพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ปราภแล้ว การตรัสรู้ปรากฏแล้ว การแสดงธรรมจักรปรากฏแล้ว ยมกปาฏิหาริย์ปรากฏแล้ว การเสด็จสู่สวรรค์ปรากฏแล้ว การแสดงธรรมในเทวโลกปรากฏแล้ว การเสด็จลงจากเทวโลกปรากฏแล้ว

ขึ้นชื่อว่า :-

- การขโมยช้างแก้วหรือม้าแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิแล้วเทียมยานน้อยไปนั้นไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่เหตุที่จะมีได้

- การขโมยจักรรัตน์แล้วห้อยไว้ที่เกวียนบรรทุกฟางเอาไป ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่เหตุที่จะมีได้

- การขโมยแก้วมณีรัตน์ที่สามารถส่องแสงไกลประมาณโยชน์ใส่ไว้ในกระเช้าฝ้ายแล้วใช้สอย ก็ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่เหตุที่จะมีได้

เพราะเป็นของควรค่าแก่กษัตริย์ ข้อนี้ฉันใด พระอภิธรรมก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่น เป็นวิสัยของพระสัมพัญญุพุทธเจ้าเท่านั้น เป็นเทศนาที่ควรแสดงไว้โดยเนื่องด้วยพระสัมพัญญุพุทธเจ้าเหล่านั้น แท้ที่จริงแล้ว การเสด็จลงสู่ครุโรทรของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว ฯลฯ การเสด็จลงจากเทวโลกปรากฏแล้ว จึงไม่ต้องมีนิทานกถาของพระอภิธรรม”

เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้ว ปรวาทที่ไม่อาจจะยกอุทาหรณ์และเหตุผลมาตอบโต้ได้

[คำว่า สหมมิก แปลว่า มีเหตุ คือ มีเหตุผลที่สมควร โดย ธรรม ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า เหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห รมเมน โย วตตตติ สหรมโม (สหบุรพทพหุพพิหิสมาส)
- สหรมโมเยว สหรมมิโก (สหรมม ศัพท์ + อีก บัณฑิตในสกัตถัตถิต)

พระติสสภูติเถระผู้พำนักอยู่ในวัดมณฑลารามได้นำปเทสวิหารสูตรนี้มากล่าวว่า
 เยน สุวาทิ ภิกขเว วิหารเณ ปจมาภิสมพุทฺโธ วิหารามิ, ตสฺส ปเทเสน วิหารสึ ^{๕๔} (ดูกร
 ภิกษุทั้งหลาย เรานั่นตรัสรู้แล้วอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อันใดก่อน เราได้อยู่ด้วยธรรม
 บางส่วนนั้น) เพื่อแสดงว่าพระอภิธรรมนี้มีนิทานกถาเริ่มจากต้นมหาโพธิ์

[ปเทสวิหารสูตรพบในวิหารวรรคของมหาวรรคสังยุตต์ หมายความว่า เมื่อพระพุทธเจ้า
 ทรงตรัสรู้ที่ต้นโพธิพฤกษ์แล้วได้รู้เห็นธรรมมีขั้นเป็นต้นทั้งหมดแล้วทรงประทับอยู่ตลอดไตรมาสได้
 พิจารณาเวทนาบางส่วนที่นับเข้าในขั้น อายตนะ และธาตุ เป็นต้น]

ขึ้นชื่อว่าธรรมบางส่วน มี ๑๐ ประการ คือ

๑. ขั้นธบางส่วน	๒. อายตนะบางส่วน
๓. ธาตุบางส่วน	๔. สัจจะบางส่วน
๕. อินทรีย์บางส่วน	๖. ปัจจัยการบางส่วน
๗. สติปัญญาบางส่วน	๘. ฌานบางส่วน
๙. นามธรรมบางส่วน	๑๐. ธรรมบางส่วน

[ธรรมบางส่วน คือ ธรรมหมวดตีกะตั้งแต่กุสลตีกะจนถึงสนิทัสสนตีกะ]

พระศาสดาทรงแทงตลอดเบญจขั้นโดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วทรง
 ประทับอยู่ด้วยเวทนาขั้นตลอดไตรมาส

พระองค์ทรงแทงตลอดอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์
 แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาในธรรมายตนะและธรรมธาตุนั้นแหละตลอดไตรมาส

พระองค์ทรงแทงตลอดอินทรีย์ ๕ โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับ
 อยู่ด้วยเวทนาในทุกขสัจนั้นแหละตลอดไตรมาส

พระองค์ทรงแทงตลอดอินทรีย์ ๒๒ โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับ
 อยู่ด้วยเวทนานินทรีย์ ๕ ตลอดไตรมาส

พระองค์ทรงแต่งตั้งตลอดการหมุนเวียนแห่งปัจจุการ ๑๒ บท โดยสิ้นเชิง ณ ดวงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนานันมีผัสสะเป็นปัจจัยตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแต่งตั้งตลอดสติปัฏฐาน ๔ โดยสิ้นเชิง ณ ดวงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแต่งตั้งตลอดฌาน ๔ โดยสิ้นเชิง ณ ดวงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาในองค์ฌานตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแต่งตั้งตลอดนามธรรมโดยสิ้นเชิง ณ ดวงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาในนามธรรมตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแต่งตั้งตลอดธรรมโดยสิ้นเชิง ณ ดวงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาตีกะตลอดไตรมาสนี้

โดยประการดังนี้ พระเถระได้กล่าวถึงนิทานกथाของพระอภิธรรมด้วยเทศ-
วิหารสูตรไว้

[คำว่า มหาโพธิมณฑป (ณ ดวงไม้มหาโพธิ์) พบในประโยคต้นเท่านั้น แต่สามารถติดตาม
ไปในประโยคหลังที่เกี่ยวข้องกันได้โดยอริการนัย คือ นัยที่ติดตามมา หรือปทีปนัย คือ นัยที่เหมือน
ดวงประทีป แม้วางไว้ในสถานที่แห่งเดียวก็สามารถส่องสว่างสถานที่อื่นได้]

พระสุมนเทวเถระผู้เป็นคามวาสี สาธยายธรรมอยู่[คือพระอภิธรรมปิฎกและ
อรรถกถา] ได้กล่าวว่าปรวาทิบุคคลนี้เหมือนนกแข่นรำให้อยู่ในป่า หรือสร้างคติที่ไม่มี
พยาน จึงไม่ทราบว่พระอภิธรรมมีนิทานกथा แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า เอก์ สมัย ภควา เทเวสุ
วิหริติ ดาวดีเสสุ ปาโรจตุตถกมุเล ปณทุกมุพลลิลายํ. ตตร โข ภควา เทวานํ ดาวดีसानํ
อภิธมฺมกถํ กเถสิ “กุสลา ฐมฺมา, อกุสลา ฐมฺมา, อพฺยากตา ฐมฺมา (สมัยหนึ่ง พระผู้มี-
พระภาคประทับอยู่ที่ปณทุกมุพลลิลาสถาน ณ ดวงไม้ปาริชาติ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
ในครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสอภิธรรมกถาแก่เทวดาชั้นดาวดึงส์ว่า กุสลา ฐมฺมา (ธรรม
ที่เป็นกุศลมีอยู่), อกุสลา ฐมฺมา (ธรรมที่เป็นอกุศลมีอยู่), อพฺยากตา ฐมฺมา (ธรรมที่
เป็นอัพยากตมีอยู่)

[การกล่าวถึงสถานที่ตามสำนวนภาษาบาลีนั้นต่างจากภาษาไทย กล่าวคือ ภาษาไทยมักกล่าวถึงสถานที่ย่อยไปหาสถานที่ใหญ่ แต่ในภาษาบาลีมักกล่าวถึงสถานที่ใหญ่ไปหาสถานที่ย่อย ดังข้อความข้างต้นว่า เทเวสุ ดาวดีเสสุ (สวรค์ชั้นดาวดึงส์) ปาวิจตุตถกมุเล (คงไม้ปาริชาติ) ปณทุกมฺพลลิลาย (ปณทุกัมพลลิลาสถ) ตามหลักภาษาให้สัมพันธ์คำว่า ดาวดีเสสุ เป็นวิเสสาธาระ คือ อธาระพิเศษ จากนั้นสัมพันธ์คำต่อมา คือ ปาวิจตุตถกมุเล และ ปณทุกมฺพลลิลาย ว่าเป็น สามัญญธาระ คือ อธาระสามัญทั่วไป ในพระบาลีมีการใช้คำในลักษณะนี้แน่นอนทุกแห่ง เช่น

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรมชายํ วิหริติ นเพรฺบุจิมฺหฺมูเล มหตา ภิกฺขุสงฺฆเมน สทฺธิ
ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสฺเตหิ.^{๕๕}

“สมัยนั้น พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงตรัสรู้แล้วประทับอยู่ ณ คงคันทันสะเดาอันเป็นที่สถิตของ
นเพรฺบุจิมฺหฺมูเล ใกล้เมืองเวรมชยา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป”

เอกํ สมยํ ภควา พาราณสียํ วิหริติ อิลิปตเน มิคทาเย.^{๕๖}

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิลิปตนมฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี”]

ในพระสูตรอื่นๆ [นอกจากพระอภิธรรม] มีนิทานกถาอย่างเดียวกันนั้นแหละ

พระอภิธรรมมีนิทานกถา ๒ อย่าง คือ อธิคมนิทาน และเทศนานิทาน

อธิคมนิทาน พึงทราบตั้งแต่พระทศพลพระนามว่า ที่บังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์

เทศนานิทาน พึงทราบจนถึงการแสดงธรรมจักร

[อธิคมนิทาน คือ เหตุของพระสัพพัญญุตญาณที่เรียกว่า อธิคม อันได้แก่ พระบารมี การ
บริจาค และพระจริยาวัตร

เทศนานิทาน คือ เหตุของการแสดงพระอภิธรรม ได้แก่ สถานที่แสดงพระอภิธรรมคือ
สวรค์ชั้นดาวดึงส์ เวลาแสดง และบริษัทผู้รับฟังคือเทวดาและพรหม

คำว่า อธิคม มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิคฺจฺฉติ เอเตนาติ อธิคโม (อธิคม คือ เครื่องแทงตลอด
พระอภิธรรม) = พระสัพพัญญุตญาณ

คำว่า อธิคมนิทาน มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิคมสฺส นิทานํ อธิคมนิทานํ (อธิคมนิทาน คือ เหตุ
ของพระสัพพัญญุตญาณ)

คัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) กล่าวว่า การแสดงธรรมจักรในเรื่องนี้ ก็คือการแสดงพระอภิธรรมนั้นแหละ โดยธรรมจักรหรือกงล้อธรรมเป็นอภิธรรมเทศนาพิเศษ หรือหมายถึงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรก็ได้ เพราะอริยสัจ ๔ ที่แสดงในพระสูตรนั้นนับเข้าในเนื้อหาของบทในพระอภิธรรมทั้งหมด หรือเพราะกล่าวถึงสัมมาทิฏฐิเป็นต้นในพระสูตรนั้นอันเป็นอภิธรรมโดยปรมาัตถ์]

พึงทราบการตั้งปัญหาต่อไปนี้นี้ก่อน เพื่อความเข้าใจนิทานกถาของพระอภิธรรมอันบริบูรณ์ด้วยนิทานกถาทั้งสองอย่างนี้ว่า ในปัญหานี้ มีวิสัยเช่นดังนี้ :-

ถามว่า : สั่งสมไว้ด้วยอะไร

ตอบว่า : สั่งสมไว้ด้วยศรัทธามุ่งไปสู่พระโพธิญาณ (อรหัตตมรรคญาณและพระสัมพัญญตญาณ)

ถามว่า : บำเพ็ญไว้ในที่ไหน

ตอบว่า : บำเพ็ญไว้ในชาดก ๕๕๐

ถามว่า : บรรลุแล้วในที่ไหน

ตอบว่า : ที่ดวงไม้โพธิ์

ถามว่า : บรรลุแล้วในกาลไร

ตอบว่า : ในวันเพ็ญเดือน ๖

ถามว่า : ใครบรรลุ

ตอบว่า : พระสัมพัญญพุทธเจ้า

ถามว่า : พิจารณาแล้วในที่ไหน

ตอบว่า : ที่ดวงไม้โพธิ์

ถามว่า : พิจารณาแล้วในกาลไร

ตอบว่า : ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว

ถามว่า : ใครพิจารณาแล้ว

ตอบว่า : พระสัมพัญญพุทธเจ้า

ถามว่า : แสดงไว้ในที่ไหน

ตอบว่า : ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ถามว่า : แสดงไว้เพื่อใคร

ตอบว่า : เพื่อเหล่าเทวดา

ถามว่า : แสดงไว้เพื่ออะไร

ตอบว่า : เพื่อความหลุดพ้นจากห้วงกิเลส ๔

ถามว่า : ใครรับไว้

ตอบว่า : เหล่าเทวดา

ถามว่า : ใครกำลังศึกษา

ตอบว่า : พระเสกขะและกัลยาณปุณฺณ

ถามว่า : ใครศึกษาแล้ว

ตอบว่า : พระชีณาสพฺบุโกลจากกิเลส

ถามว่า : ใครทรงจำไว้

ตอบว่า : คนที่มีพระอธิธรรม[ในจิต]ย่อมทรงจำไว้

ถามว่า : เป็นถ้อยคำของใคร

ตอบว่า : เป็นพระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้โกลจากกิเลส

ถามว่า : ใครนำมา

ตอบว่า : อาจารย์นำสืบต่อกันมา

[คำว่า อทฺตมณฺเฑสุ ชาตกสฺเตสุ แปลตามศัพท์ว่า ในร้อยแห่งชาตกหกหมวดหย่อนด้วย
กิ่ง คือ ชาตก ๕๕๐ นั้นเอง พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีในภพเป็นจำนวนมากเพื่อให้สามารถแสดง
พระอธิธรรมได้ ภพชาติที่สั่งสมบารมีซึ่งพระองค์ทรงแสดงไว้ ๕๕๐ จึงเป็นที่บำเพ็ญบารมีของ
พระองค์]

กล่าวโดยพิสดารว่า พระอภิธรรมนี้ได้รับสืบทอดมาจนถึงสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ โดยพระเถระมีอาทิอย่างนี้ว่า

- พระสารีบุตรเถระ	- พระภัททชิ
- พระโสภิตะ	- พระปิยชาลี
- พระปิยปาละ	- พระปิยทัสสี
- พระโกสิยบุตร	- พระสิคควะ
- พระสันเทหะ	- พระโมคคัลลีนบุตร[ติสสะ]
- พระสุทัตตะ	- พระธรรมียะ
- พระทาสกะ	- พระโสณกะ
- พระเรวตะ	

ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั้นแหละนำมาแล้วโดยสืบทอดกันมาตามอาจารย์ในชมพูทวีปอย่างนี้ก่อน

อนึ่ง พระอภิธรรมได้รับการสืบทอดมาสู่เกาะลังกานี้จากชมพูทวีปนั้นโดยพระอรหันต์เหล่านี้ตามคาถา[ในคัมภีร์บริวาร]ว่า

ตโต มหิโนโต อิกฺกฺกโย อุตฺตโย สมฺพลโ ตถา
ปณฺชิโต ภทฺตนาโม จ.

เอเต นาคา มหาปญฺญา ชมฺพทีปา อิธาคตา.^{๕๗}

“พระอรหันต์ผู้มีปัญญามากเหล่านี้ คือ พระมหินทะ พระอิกฺกฺกียะ
พระอุตฺตียะ พระสมฺพละ และพระภัททนามะผู้ทรงปัญญา มาสู่เกาะ
ลังกานี้จากชมพูทวีป”

ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั้นแหละนำมาแล้วโดยสืบทอดกันมาตามอาจารย์จนถึงปัจจุบันกาล

เรื่องสุเมธดาบส

อนึ่ง พึงทราบอนุพุพิกถาดังต่อไปนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งอริคมนิทานจำเดิม แต่พระทศพลพระนามว่าที่บังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์ และเทศนานิทานจนถึงการแสดง ธรรมจักร ของพระอภิธรรมที่สืบทอดกันมาอย่างนี้

ดังได้สดับมาว่า ในท้าย ๔ อสงไขยแสนกัปนับไปจากภัทรกัปนี้ มีพระนครชื่อว่า อมรวดี พราหมณ์ชื่อว่า สุเมธะ ผู้เกิดดีแล้วจากฝ่ายทั้งสองคือมารดาและบิดา เป็นผู้ถือ กำเนิดบริสุทธิ์ดีแล้ว ไม่ถูกดูหมิ่นว่าร้ายด้วยการกล่าวถึงชาติตระกูล จนถึง ๗ ชั่วตระกูล มีรูปงามน่าดูชมน่าเจริญใจ เพียบพร้อมด้วยผิวพรรณอันงดงามยิ่ง อาศัยอยู่ในพระนคร อมรวดีนั้น

เขามีได้ทำการงานอื่น นอกจากเรียนศิลปะของพราหมณ์เท่านั้น มารดาและ บิดาของเขาเสียชีวิตแล้วเมื่อเขายังเป็นเด็กทีเดียว ครั้นนั้น เจ้าพนักงานผู้ดูแลกิจการของ เขานำบัญชีทรัพย์สินมาเปิดห้องอันเต็มไปด้วยทองคำ เงิน แก้วมณี และแก้วมุกดา เป็นต้น แล้วบอกทรัพย์จนถึง ๗ ชั่วตระกูลว่า กุมารเอ๋ย ทรัพย์ของมารดาท่านมีเพียงนี้ ทรัพย์ ของบิดา ปู่ ทวด ของท่านมีเพียงนี้ เป็นต้น แล้วกล่าวว่า ท่านจึงใช้สอยทรัพย์นั้นเถิด

สุเมธบัณฑิตดำริว่า บิดาและปู่เป็นต้นรวบรวมทรัพย์นี้ไว้แล้วพากันไปปรโลก มิได้ถือเอาแม้กหาปณะหนึ่งไป ส่วนเราจะทำเหตุให้ถือเอาไปได้จึงจะควร จึงกราบทูล พระราชาแล้วให้ตีกลองประกาศในพระนคร ให้ท่านแก่มหาชนแล้วออกบวชเป็นดาบส

อนึ่ง พึงกล่าวเรื่องสุเมธดาบสไว้ในที่นี้ สมจริงดังพุทธดำรัสในคัมภีร์พุทธ- วังศ์ ^{๕๘}ว่า

กปเป จ สตสหสเส

จตุโร จ อสงฺขิเย

อมรํ นาม นครํ

ทสฺสเนยฺยํ มโนรมํ.

ทสฺหิ สทฺเทหิ อวิวิตฺตํ

อนุนปานสมายุตํ

หตฺถิสทฺทํ อสฺสสทฺทํ

ภริสฺสงฺขรณานิ จ.

ไว้หลายโกฏิ มีสมบัติและข้าวเปลือกมากมาย เป็นผู้คงแก่เรียน ทรง
พระเวท ถึงฝั่งแห่งไตรเพท เป็นผู้สำเร็จวิชาทายลักษณะ คัมภีร์ปุราณ
และพิธีกรรมของพราหมณ์”

รโหคโต นิสิติตวา	เอวํ จินฺเตสํ ตทา
ทุกฺโข ปุณฺณโกว นาม	สรีรสุส จ เกทํ
สมฺโมหมรณํ ทุกฺขํ	ชราย อภิมทุทํ

“ในครั้งนั้น เรานั่งอยู่ในที่ลับดำรีย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการเกิดใน
ภพใหม่เป็นทุกข์ การแตกทำลายของร่างกายเป็นทุกข์ การตายด้วย
ความหลงก็เป็นทุกข์ การถูกชราย้ายก็เป็นทุกข์”

ชาติธมฺโม ชราธมฺโม	พฺยาธิธมฺโม สํ ตทา
อชรํ อมตํ เขมํ	ปริเยสฺสสามิ นิพฺพุตี.

“ในกาลนั้น เราผู้มีปกติเกิด แก่ และป่วยใช้เป็นนิตย จักแสวงหา
พระนิพพานอันไม่แก่ ไม่ตาย อันเป็นแดนเกษม”

ยํฺหฺนิมํ ปุติกายํ	นํนํ กุณฺปปุริตํ
ฉทุทฺยิตฺวาน คจฺเจยฺยํ	อนเปกฺโข อนตฺถิโก.

“ในหนอ เราพึงเป็นผู้ไม่เหลียวแลต้องการสละกายเปื่อยเน่านี้
อันเต็มไปด้วยซากศพต่าง ๆ ไป”

อตฺถิ เหหิติ โส มคฺโค	น โส สกฺกา น เหตุเย
ปริเยสฺสสามิ ตํ มคฺคํ	ภวโต ปริมฺตฺติยา.

“ทางหลุดพ้นนั้นมีอยู่เป็นแน่ จักมีแน่แท้ มิอาจจะไม่มี เราจัก
แสวงหาทางหลุดพ้นนั้นเพื่อพ้นไปจากภพ”

ยถาปิ ทุกฺเข วิชฺชนเต	สุขํ นามปิ วิชฺชติ
เอวํ ภเว วิชฺชมาเน	วิกฺวาปิ อิจฺฉิตฺตพฺพโก.

“เมื่อทุกข์มีอยู่ สุขก็ต้องมี ฉันใด เมื่อภพมีอยู่ ความสิ้นภพ
ก็ต้องมี ฉันนั้น”

ยถาปี อุณฺเห วิชฺชนเต อปรํ วิชฺชติ สีตลํ
เอวํ ติวริคฺคิ วิชฺชนเต นิพฺพานํ อิจฺฉิตพฺพกํ.

“เมื่อความร้อนมีอยู่ ความเย็นอื่นก็ต้องมี ฉันใด เมื่อไฟ ๓ กอง
มีอยู่ ความดับไปก็ต้องมี ฉันนั้น”

ยถาปี ปาเป วิชฺชนเต กลฺยาณมปิ วิชฺชติ
เอวเมว ชาติ วิชฺชนเต อชาติปิ จฉิตพฺพกํ.

“เมื่อความชั่วมีอยู่ ความดีก็ต้องมี ฉันใด เมื่อชาติมีอยู่ ความ
สิ้นชาติก็ต้องมี ฉันนั้น”

ยถา กฺุณฺโตะ ปุริโส ตพากํ ทิสฺวาน ปูริตํ
น คเวสติ ตํ ตพากํ น โทโส ตพากสฺส โส.

“บุคคลผู้ตกหลุมคูแล้วเห็นสระน้ำเต็ม แต่ไม่แสวงหาสระนั้น
นั้นมิใช่ความผิดของสระน้ำ ฉันใด”

เอวํ กิเลสฺมโลเเว วิชฺชนเต อมตฺตุนฺตเพ
น คเวสติ ตํ ตพากํ น โทโส อมตฺตุนฺตเพ.

“เมื่อสระน้ำที่ขำระมลทินคือกิเลสมีอยู่ แต่บุคคลไม่แสวงหา
สระนั้น จะไปโทษสระน้ำไม่ได้ ฉันนั้น”

ยถา อริหิ ปริรุตฺโต วิชฺชนเต คมนมฺปเก
น ปลายติ โส ปุริโส น โทโส อณฺชสฺส โส.

“บุคคลผู้ถูกศัตรูล้อมไว้ เมื่อทางสำหรับหนีไปมีอยู่ แต่ไม่หนีไป
นั้นมิใช่ความผิดของทาง ฉันใด”

เอวํ กิเลสปริรุตุโ
น คเวสติ ตํ มคฺคํ วิชฺชมาเน สีเว ปเถ
น โทโส สิวมณฺชเส.

“เมื่อทางปลอดภัยมีอยู่ บุคคลผู้ถูกกิเลสกลุ้มรุมแล้วไม่แสวงหา
ทางนั้น นั่นมิใช่ความผิดของทาง ฉะนั้น”

ยถาปิ พุยาธิโต ปุริโส วิชฺชมาเน ติกิจฺจนเก
น ติกิจฺจนเปติ ตํ พุยาธิ น โทโส โส ติกิจฺจนเก.

“บุคคลผู้ป่วยไข้ เมื่อหมอมีอยู่ แต่ไม่ให้รักษาเยียวยา จะโทษ
หมอไม่ได้ ฉะนั้น”

เอวํ กิเลสพุยาธิฮี ทุกฺขิโต ปริปีฬิโต
น คเวสติ ตํ อจฺจริยํ น โทโส โส วินายเก.

“บุคคลผู้มีทุกข์ถูกโรคกิเลสบีบคั้นแล้ว ไม่แสวงหาอาจารย์ นั่น
มิใช่ความผิดของอาจารย์ ฉะนั้น”

ยถาปิ กุณฺโป ปุริโส กณฺเฏ พทฺธํ ชิคฺขุณฺนิย
โมจยิตฺวาน คจฺฉนฺย สุขี เสรี สยวสฺสี.
ตเถวิมํ ปุตฺติกายํ นานากุณฺปสณฺจยํ
ฉทฺทยิตฺวาน คจฺฉนฺย อนเปกฺโข อนตฺถิกโก.

“เราพึงเป็นผู้ไม่เหลียวแลต้องการ สละกายเปื่อยเน่าอันสะสม
ซากศพต่างๆ นี่ไปเถิด เหมือนบุรุษรังเกียจซากศพซึ่งผูกไว้ที่คอแล้ว
เปลื้องออกไป ก็จะมีความสุข มีเสรี มีอำนาจตามลำพังตนเอง ฉะนั้น”

ยถา อจฺจารมฺหฺจานมฺหิ กรีสํ นรนาโร
ฉทฺทยิตฺวาน คจฺฉนฺติ อนเปกฺขา อนตฺถิกา.
เอวเมวาทํ อิมํ กายํ นานากุณฺปปฺปฺริตํ
ฉทฺทยิตฺวาน คจฺฉิสฺสํ วจฺจํ กตฺวา ยถา กุณฺธี.

“เราพึงสละกายเปื่อยเน่าอันเต็มไปด้วยซากศพต่างๆ นี่ไป ดุจ
 ถ่ายอุจจาระไว้ในส้วม เหมือนบุรุษและสตรีถ่ายมูลรูกุญไว้ในที่ถ่าย
 แล้วไป ไม่เหลียวแลต้องการ ฉะนั้น”

ยถาปิ ชชชรั นาวํ	ปลุกคํ อุทคาหินี
สามี ฉทุเทตฺวา คจฺฉนฺติ	อนเปกฺขา อนตฺติกา.
เอวเมวาทํ อิมํ กายํ	นวจฺฉิทํ ฐวสฺสวํ
ฉทุทฺถยิตฺวาน คจฺฉิสฺสํ	ชิณฺณนาวั สามิกา.

“เราจักสละกายที่มี ๙ ช่อง ไหลออกเป็นนิตยนี้ไป ดุจเจ้าของ
 เรือทิ้งเรือเก่าคร่ำคร่า เหมือนเจ้าของเรือทิ้งเรือที่ทรุดโทรมหักพัง
 รั่วไหลไป ไม่เหลียวแลต้องการ ฉะนั้น”

ยถาปิ ปุริโส โจเรหิ	คจฺฉนฺโต ภณฺฑมาทีย
ภณฺฑจฺเจทภยํ ทิสฺวา	ฉทุทฺถยิตฺวาน คจฺฉติ.
เอวเมว อयํ กาโย	มหาโจรสโม วีย
ปหายิมํ คมิสฺสามิ	กุสฺลจฺเจทนาภยา.

“เราจักสละกายอันประดุจมหาโจรนี้ไป เพราะกลัวจะทำลาย
 กุศล เหมือนบุรุษถือสิ่งของเดินทางมากับพวกโจรแล้วทิ้งพวกโจรไป
 เพราะเห็นภัยคือการปล้นทรัพย์ ฉะนั้น”

เอวาทํ จินฺตยิตฺวาน	เนกโกฏฺฐิสฺสํ ฐนํ
นาถานาถานํ ทตฺวาน	หิมนฺตมฺปาคมี.

“ครั้นเรดำรอย่างนี้แล้วจึงให้ทรัพย์หลายร้อยโกฏิแก่ฝูงชนผู้มี
 ที่พึ่งและไม่มีที่พึ่ง แล้วเข้าไปสู่ป่าหิมพานต์”

หิมนฺตสฺสวาทูเร	ธมฺมิโก นาม ปพฺพโต
อสฺสโม สุกโต มยฺหํ	ปณฺณสาลา สุมาปิตา.

“ณ ที่ไม่ไกลป่าหิมพานต์ มีภูเขาคือว่าธรรมิกบรรพต เราสร้าง
อาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงดีแล้ว”

จงกมฺ ตตฺถ มาเปสึ	ปณฺจโทสววิชฺชิตํ
อภฺยจุณฺสมุเปตํ	อภิณฺญาพลมาหรี.

“ในที่นี่เราสร้างที่จงกรมปราศจากโทษ ๕ ประการ ประกอบ
ด้วยคุณ ๘ ประการ ได้บรรลุกำลังวิปัสสนาเพื่ออภิญญา”

สาธุกํ ปชฺหี ตตฺถ	นวโทสมุปากตํ
วากจිරํ นิวาเสสึ	ทฺวาทสคุณมุปากตํ.

“เราจะผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๙ ประการในที่นั้น นุ่งห่ม
ผ้าคารอง (ผ้าเปลือกป่าน) อันประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ”

อภฺยจุโทสสมากิณฺณํ	ปชฺหี ปณฺณสาลกํ
อุปากมี รุกฺขมูลํ	คุณฺเหหิ ทสฺหุปากตํ.

“เราจะบรรณศาลาอันเคลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ เข้าไป
อาศัยโคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ”

วาปีตํ โรปีตํ ธณฺณํ	ปชฺหี นิรวเสสโต
อนนฺกคุณสมฺปนฺนํ	ปวตฺตผลมาทียี.

“เราจะข้าวเปลือกที่เขาหว่านปลูกไว้โดยสิ้นเชิง ถือเอาผลไม้ที่
หล่นตามแต่จะได้ซึ่งประกอบด้วยคุณอนนฺกประการ”

ตตฺถปฺปธานํ ปทฺหี	นิสฺสชฺชญาณจกฺกเม
อพฺภนฺตรมฺหิ สตฺตาเห	อภิณฺญาพล ปาปฺถนี.

“เราได้ตั้งความเพียรในการนั่ง การยืน และการจงกรมในที่นั้น
ได้บรรลุกำลังวิปัสสนาเพื่ออภิญญาภายในสัปดาห์หนึ่ง”

[ข้อความว่า “ผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ซึ่งประกอบด้วยคุณอเนกประการ” ในคัมภีร์อรรถกถาของพุทธวงศ์กล่าวถึงคุณอเนกประการนั้นว่า

ปวตฺตผลสนฺตฺตฺตฺตฺตฺ	อปรายตฺตฺตฺตฺตฺตฺ
ปหีนหารโลลฺลฺลฺลฺ	โหติ จาตุทฺทิสฺ มฺนิ.
ชหติ รสตณฺหฺมจ	อาชีโว ตสฺส สุขฺมฺติ
ตสฺมา หิ นาติมณฺเญย	ปวตฺตผลโกชนํ ^{๖๐}

“พระมุนีเป็นผู้สันโดษด้วยผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ เลี้ยงชีพไม่อาศัยผู้อื่น เป็นผู้สละความอยากในอาหารได้ เทียบไปในทิศทั้ง ๔ ท่านละความยินดีในรส การเลี้ยงชีพของท่านย่อมหมดจด ดังนั้น บุคคลจึงไม่พึงดูหมิ่นการบริโภคผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้”]

ในเรื่องนั้น พระพุทธองค์เหมือนตรัสว่าสุเมธบัณฑิตได้สร้างอาศรม บรรณศาลา และที่จงกรมด้วยมือของตน ด้วยพระบาลีว่า อสฺสโม สุกฺโต มยฺหํ ปณฺณสาลา สุมาปิตา (เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงดีแล้ว) แต่ข้อความในพระบาลีนั้น มีดังนี้ว่า ท้าวสักกะจอมเทพได้ทอดพระเนตรเห็นพระโพธิสัตว์ผู้ออกบวชโดยดำริว่าเราจักหยั่งลงสู่ป่าหิมพานต์แล้วเข้าไปสู่ธรรมิกบรรพตในวันนี้ จึงรับสั่งกับวิสสุกรรมเทพบุตรว่า พ่อจงไปเถิด สุเมธบัณฑิตผู้นี้ออกจากเรือนโดยคิดว่าเราจักบวช พ่อจงไปสร้างที่พำนักแก่ท่านเถิด ท่านวิสสุกรรมเทพบุตรนั้นรับพระบัญชาของท้าวเธอแล้ว ก็ไปเนรมิตอาศรมอันน่ารื่นรมย์ บรรณศาลาอันปลอดภัยดี และที่จงกรมอันน่าพอใจ

ส่วนพระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาที่พักคืออาศรมนั้นอันสำเร็จด้วยบุญญาภพของตนในกาลนั้น จึงตรัสว่า ดูกรสารีบุตร ในภูเขานี้ชื่อว่าธรรมิกบรรพตนั้น เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงดีแล้ว ในที่นั้นเราสร้างที่จงกรมปราศจากโทษ ๕ ประการ

ในเรื่องนั้น บาทคณาว่า อสฺสโม สุกฺโต มยฺหํ แปลว่า เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว

บาทคณาว่า ปณฺณสาลา สุมาปิตา (บรรณศาลาก็มุงดีแล้ว) หมายความว่า เราสร้างบรรณศาลาที่มุงด้วยใบไม้ดีแล้ว

บาทคาถาว่า ปณฺจโทสววิชฺชิตํ (เว้นจากโทษ ๕ อย่าง) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าโทษแห่งที่จงกรมเหล่านั้นมี ๕ อย่าง คือ

๑. เป็นที่แข็งและขรุขระ (ถุฏฐวิสมตา)
๒. มีต้นไม้อยู่ภายใน (อนโตรุกขตา)
๓. เป็นที่ปกปิดด้วยชฎ (คหณจฺจนฺตา)
๔. ที่แคบเกินไป (อติสมฺพาธนา)
๕. ที่กว้างเกินไป (อติสาลตา)

กล่าวโดยพิสดารว่า :-

ความเป็นที่แข็งและขรุขระ เท้าทั้งสองของผู้เดินจงกรมในที่ที่มีพื้นที่แข็งขรุขระ ย่อมเจ็บ เท้าย่อมบวม จิตไม่ได้สมาธิ กรรณฐานย่อมวิบัติ แต่ในพื้นที่อ่อนนุ่มสม่ำเสมอ กรรณฐานย่อมสำเร็จโดยอาศัยที่พำนักอันสบาย

ความมีต้นไม้อยู่ภายใน เมื่อมีต้นไม้อยู่ภายใน ในท่ามกลาง หรือในที่สุดแห่งที่จงกรม หน้าผากหรือศีรษะของผู้เดินจงกรมด้วยความเปลอสติย่อมถูกกระทบ

ความเป็นที่ปกปิดด้วยชฎ เมื่อเดินจงกรมในสถานที่จงกรมอันรกด้วยชฎมีหญ้า และเครื่องมือเถาเป็นต้น ย่อมเหยียบเหล่าสัตว์ร้ายมีงูเป็นต้นในเวลามืดให้ตาย หรือถูกสัตว์เหล่านั้นขบกัดเอาได้รับทุกข์

ความที่แคบเกินไป เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมแคบจนเกินไป โดยกว้างหนึ่งศอกหรือครึ่งศอก เล็บหรือเท้าย่อมแตกเพราะลื่นไปในที่จำกัด

ความที่กว้างเกินไป เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมกว้างเกินไป จิตย่อมฟุ้งซ่านไม่ได้สมาธิ

อนึ่ง ที่จงกรมควรมีขนาดเล็กเพียงหนึ่งศอกในทั้งสองด้าน โดยส่วนกว้างหนึ่งศอกหนึ่งคืบ ด้านยาวประมาณ ๖๐ ศอก มีพื้นอ่อนเกลี่ยทรายไว้เรียบ จึงสมควร เหมือนที่จงกรมของพระมหามหินทเถระผู้ยังชาวเกาะลังกาให้เลื่อมใสในภูเขาคติยะ ที่จงกรมของสุเมธดาบสนั้นเป็นเช่นกับที่จงกรมของพระมหามหินทเถระดังกล่าว ฉะนั้น พระพุทธ-

องค์จึงตรัสว่า จงกมฺ ตตฺถ มาเปสึ, ปญฺจโทสววิชฺชิตํ (เราสร้างที่จักรมปราศจากโทษ ๕ ประการ)

บาทคาคาว่า อฏฺฐคุณสมฺมุเปตํ (ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ) หมายความว่า ประกอบด้วยสมณสุข ๘ ประการ

ขึ้นชื่อว่าสมณสุข มี ๘ ประการ คือ

๑. ความไม่หวงแหนทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นต้น
๒. การแสวงหาบิณฑบาตอันปราศจากโทษ [คือ การประจบตระกูล และการบริโภคโดยไม่พิจารณาปัจจุเวกขณะ]
๓. การฉันบิณฑบาตอันสงบ[โดยดับรสตัณหาด้วยการพิจารณาปัจจุเวกขณะ]
๔. ความไม่เดือดร้อนที่เกิดจากการบีบคั้นชาวเมืองในเมื่อราชตระกูลบีบคั้นชาวเมืองแล้วยึดทรัพย์ที่มีค่าหรือรวงข้าวและกหาปณะเป็นต้น [เพราะเป็นผู้ไม่เสียภาษี]
๕. การปราศจากความเพลิตเพลินยินดีในเครื่องใช้
๖. การปราศจากภัยในการถูกโจรปล้น [เพราะไม่มีเครื่องใช้อื่นนอกไปจากบริขาร ๘]
๗. การไม่คลุกคลีกับพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา
๘. การไม่ถูกขัดขวางในทิศทั้ง ๔ [เพราะไม่ต้องกลัวว่าโจรจะปล้นหรือเสียภาษีเนื่องจากเดินทางไปด้วยบริขาร ๘ เท่านั้น]

ความหมายก็คือ ชนผู้พำนักอยู่ในอาศรมนั้นย่อมสามารถได้รับสมณสุข ๘ ประการนี้ ฉันทิ เราสร้างอาศรมนั้นที่ประกอบด้วยคุณ ๘ ฉันทินั้น

บาทคาคาว่า อภิณฺเฎาพลมาหริ (ได้บรรลุวิปัสสนาเพื่ออภิญญา) หมายความว่า เราอยู่ในอาศรมนั้นทำสถิณบริกรรม เริ่มเจริญวิปัสสนาโดยความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เพื่อให้เกิดอภิญญาและสมาบัติ ได้บรรลุกำลังวิปัสสนาที่มีกำลัง ความหมายก็คือ เราอยู่ในที่นั้นสามารถบรรลุกำลังนั้นได้ ฉันทิ เราได้สร้างอาศรมอันสมควรแก่กำลังวิปัสสนานั้นเพื่อประโยชน์แก่อภิญญา ฉันทินั้น

[คำว่า อภิญาพล แปลตามศัพท์ว่า กำลัง[วิปัสสนา]เพื่อบริญา มีรูปวิเคราะห์ว่า
อภิญา ย พล อภิญาพล (จตุตถัตถ์ปฐกปริสสมาส)

ในเบื้องต้นนั้นสมุทธดาบสยังไม่เคยฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า จึงยังไม่สามารถที่จะเจริญ
วิปัสสนาที่แท้จริงได้ ข้อความว่า “เริ่มเจริญวิปัสสนาโดยความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์” จึงหมายถึง
ความเข้าใจถึงความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ในลักษณะที่เป็นสมมุติบัญญัติ เช่นเดียวกับการเห็นความ
สลายไปของแก้วน้ำที่แตกกระจายหรือความทุกข์ในขณะหนึ่งเป็นเวลานาน ส่วนความเข้าใจว่าเป็น
อนัตตานั้นมีไม่ได้ เพราะชาวโลกมักเชื่อมั่นอนัตตาหรือกายทิพย์ว่ามีอยู่จริงในร่างกาย

ในคัมภีร์สัมโมหิโนทนี^{๖๐} กล่าวว่า ความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์โดยสมมุติมักปรากฏ
แก่ชาวบ้านทั่วไป เมื่อเขาพบหม้อหรือแก้วหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งหล่นจากมือแตกไป ก็พูดว่าไม่เที่ยง
หรือเมื่อมีแผลเกิดขึ้นในร่างกาย หรือถูกหนามตำ ก็กล่าวว่าเป็นทุกข์ แต่ความไม่ใช่ว่าตัวตนนั้นไม่
ปรากฏชัดเจนเหมือนความมืดที่รู้ได้ยาก ความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์อาจปรากฏในสมัยที่มี
พระพุทธเจ้ามาตรัสรู้หรือไม่ได้มาตรัสรู้ก็ได้ แต่ความไม่ใช่ว่าตัวตนปรากฏได้ต่อเมื่อมีพระพุทธเจ้ามา
ตรัสรู้เท่านั้น แม้ดาบสผู้มึนมากที่เป็นพระโอรสสัตว์ชื่อสรภังคะเป็นต้นก็แสดงธรรมเรื่องความไม่
เที่ยงและความเป็นทุกข์ แต่ไม่อาจแสดงถึงเรื่องอนัตตา (ความไม่ใช่ว่าตัวตน) ได้ เพราะถ้าท่าน
สามารถแสดงเรื่องอนัตตาได้ผู้ฟังก็ควรจะบรรลุธรรมเช่นเดียวกัน การแสดงเรื่องอนัตตานั้นเป็น
วิสัยของพระสัพพัญญูเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่น ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงแสดงเรื่องอนัตตา
ควบคู่ไปกับลักษณะไม่เที่ยงบ้าง ลักษณะเป็นทุกข์บ้าง หรือลักษณะทั้งสองอย่างบ้าง

ความจริงแล้วลักษณะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ที่ดาบสนอกพระศาสนากล่าวถึงนั้น เป็นเพียง
ความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ที่เจือด้วยสมมุติบัญญัติ ไม่ใช่ลักษณะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์อย่างแท้จริง
เพราะลักษณะไม่เที่ยงที่รู้ว่ามีแตกเนื่องด้วยสมมุติบัญญัติ คือ หม้อไม่ใช่สภาพที่รู้เห็นด้วย
วิปัสสนาญาณ เพราะหม้อเป็นสิ่งที่ไม่มีจริงโดยสภาวะ แม้การรู้เห็นความตายว่าไม่เที่ยง ก็เป็น
ความไม่เที่ยงที่เจือด้วยสมมุติบัญญัติเช่นกัน นอกจากนั้น ความเป็นทุกข์ที่เจ็บปวดตามร่างกายของ
คนทั่วไปก็ไม่ใช่ความทุกข์ที่เป็นทุกข์ลักษณะ เพราะยังเนื่องด้วยสมมุติบัญญัติคือเราเจ็บ เราปวด
ดาบสมีสรภังคะเป็นต้นที่ไม่ทราบอนิจลักษณะและทุกข์ลักษณะอย่างชัดเจนเช่นนี้ย่อมไม่สามารถ
แสดงถึงอนัตตลักษณะที่แท้จริงได้

อนิจลักษณะและทุกข์ลักษณะโดยปรมาตถ์นั้นเป็นสิ่งที่รู้เห็นได้ยาก และส่งผลให้ผู้เจริญ
วิปัสสนาสามารถรู้เห็นอนัตตลักษณะได้ในเวลาต่อมา ถึงอย่างนั้นลักษณะทั้งสองนั้นก็เป็วิสัยของ
พระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๓) กล่าวว่า

อนตตลक्षणปณณานิ สส อญเณส อวิสยตทา อนตตลक्षणที่ปกาณันนิ จทุกขลक्षणานญจ
ปณณานิ สส อวิสยตา ทสสิตา โหติ. เอวํ ปน ทุปปณณานิตา เอเตสํ ทุรูปญจาทาย โหติ.”^๒

“พระอรรถกถาจารย์แสดงว่าการแนะนำนิจลक्षणและทุกขลक्षण[ที่แท้จริง]ซึ่งแสดงถึงอนัตตลक्षणไม่ใช่วิสัย เพราะการแนะนำอนัตตลक्षणไม่ใช่วิสัยของผู้อื่น อนึ่ง การแนะนำได้ยากอย่างนี้ย่อมมีได้เพราะลักษณะทั้งสามนั้นปรากฏได้ยาก”

ข้อความนี้หมายความว่า ดาบสนอกพระศาสนาไม่เข้าใจนิจลक्षणและทุกขลक्षणโดยปรมาตย์ จึงไม่สามารถแนะนำอนัตตลक्षणได้ ถ้าท่านเหล่านั้นเข้าใจลักษณะทั้งสองโดยปรมาตย์ ก็อาจแนะนำอนัตตลक्षणได้แน่นอน นอกจากนั้น บุคคลอื่นนอกจากพระพุทธเจ้าแล้วไม่มีใครเข้าใจไตรลักษณ์ที่แท้จริงโดยปรมาตย์ได้ จึงไม่มีใครกล่าวแนะนำได้ยกเว้นพระพุทธเจ้าเท่านั้น การที่บุคคลอื่นกล่าวแนะนำไตรลักษณ์ได้ยากก็เพราะว่าเป็นสภาวะธรรมที่รู้ได้ยากนั่นเอง เพราะต้องรู้เห็นสภาวะที่มีจริงหรือลักษณะพิเศษ (สภาวะลักษณะ) ของรูปนามอย่างชัดเจนก่อนจึงจะรู้เห็นไตรลักษณ์]

จึงคาดว่า สาธุกัม ปชหี ตตถ, นวโทสมุปาคตํ (เราจะผ้าสาฎกอันประกอบด้วย
โทษ ๙ ประการในที่นั้น) นี้ มีคำอธิบายตามลำดับดังนี้ คือ

ดังได้สดับมาว่า เมื่อวิสสุกรรมเทพบุตรเณรนิมิตอาศรมอันประดับด้วยกุฎี ถ้า ที่
จกกรม เป็นต้น อันดารดาษไปด้วยต้นไม้มีพุ่มและผลอันน่ารื่นรมย์ มีสระน้ำใสสะอาด
ปราศจากพาลมฤคและสฤณชาติที่น่ากลัว สมควรแก่ความสงบสงัด ทั้งได้จัดแจงแผ่นไม้
กระดานสำหรับนั่งฟังในมุมทั้งสองของที่จกกรมอันประดับแล้ว ได้เณรนิมิตแผ่นศิลาที่มีพื้น
เสมอกันมีสีดั่งถั่วเขียวไว้ในท่ามกลางที่จกกรมเพื่อใช้สำหรับนั่ง อีกทั้งเณรนิมิตสิ่งทั้งปวงที่
เป็นเครื่องใช้สอยของบรรพชิตอย่างนี้ คือ บริหารของดาบสมัชฌา มณฑล ผ้าคารอง
ไม้วางหมอน้ำสามขา และเต้าน้ำเป็นต้นไว้ในบรณศาลา พร้อมทั้งหมอน้ำ สังข์ตัก
น้ำดื่ม ถ้วยน้ำ กระทะ และพื้นเป็นต้นไว้ในโรงไฟ แล้วจารึกอักษรไว้ที่ฝาบรรณศาลาว่า
ใครๆ ผู้ต้องการจะบวช จงถือเอาบริหารเหล่านี้บวชเถิด แล้วไปสู่เทวโลกตามเดิม

ฝ่ายสุเมธบัณฑิตเลือกหาที่สุขสบายอันสมควรแก่ที่อยู่ของตนตามแนวซอกเขา
ที่เชิงเขาหิมพานต์ ได้พบอาศรมอันน่ารื่นรมย์ที่วิสสุกรรมเทพบุตรเณรนิมิตไว้อันท้าว
สักกะประทานให้ที่ค้ำแม่น้ำแล้ว จึงไปดูที่สุดแห่งที่จกกรม เมื่อไม่เห็นรอยเท้าจึงคิดว่า

บรรพชิตทั้งหลายคงจะไปแสวงหาภิกษาในหมู่บ้านใกล้เคียง มีร่างกายอันเหน็ดเหนื่อยแล้ว กลับมาสู่บรรณศาลาเป็นแน่ ท่านรอชั่วขณะแล้วเห็นว่าช้ามาก จึงเปิดประตูบรรณศาลา เข้าไปภายในสำรวจดูข้างนี้ข้างโน้นแล้ว อ่านอักษรที่ฝาใหญ่แล้วดำริว่า บริหารเหล่านี้สมควรแก่เรา เราถือเอาบริหารเหล่านี้แล้ว จักบวช จึงสละผ้าสาฎกคูที่ตนนั่งห่มเสีย ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สาฎกํ ปชหี ตตถ (เราละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๘ ประการ ในที่นั้น) ความหมายก็คือ ดูกรสารีบุตร เราเข้าไปอย่างนี้แล้วได้ละผ้าสาฎกที่บรรณศาลานั้น

บาทคาคาว่า นวโทสมุปาคตํ (อันประกอบด้วยโทษ ๘ ประการ) แสดงว่า สุขเมธบัณฑิตผู้ละผ้าสาฎก ได้เห็นโทษ ๘ ประการจึงละได้

กล่าวโดยพิสดารว่า โทษ ๘ ประการย่อมปรากฏแก่บรรพชิตผู้บวชเป็นดาบส คือ

๑. มีค่ามาก
๒. เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยผู้อื่น [คือ บุคคลอื่นเย็บร้อยมาเป็นผ้า]
๓. สกปรกโดยเร็วด้วยการใช้สอย เพราะผ้าที่สกปรกต้องซักและซัก
๔. คร่ำคร่าโดยเร็วด้วยการใช้สอย เพราะเมื่อขาดแล้วต้องซุนต้องปะ
๕. แสวงหาอีกโดยยาก
๖. ไม่เหมาะแก่การบวชเป็นดาบส
๗. ทั่วไปแก่โจร เพราะต้องคุ้มครองรักษาไม่ให้โจรนำไปได้
๘. เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้สอย
๙. มักมากด้วยของใช้สำหรับผู้รับเอาแล้วเที่ยวไป

บาทคาคาว่า วากจิริ นิวาเสสี (นุ่งห่มผ้าคากรอง) หมายความว่า ดูกรสารีบุตร เราเห็นโทษ ๘ ประการเหล่านี้ จึงละผ้าสาฎกแล้วนุ่งผ้าคากรอง คือ ถือเอาผ้าคากรองที่บุคคลฉีกหม้างมุงกระต่ายเป็นริ้วๆ แล้วทอเพื่อนุ่งห่ม

[ในคำว่า วากจิริ คำว่า วาก แปลว่า เปลือกไม้ ในที่นี้หมายถึงหม้างมุงกระต่ายที่เหมือน

เปลือกไม้ ส่วนคำว่า จีร์ เป็นคำไวพจน์ของ จีวร (ผ้า) สำเร็จรูปมาจาก จิ ธาตุ (จเย = สังสม) + รก
ปัจจัย ทำที่มะ อิ ใน จิ ธาตุเป็น อี มีรูปวิเคราะห์ว่า จียตติ จีร์, วาเคน กต จีร์ วากจีร์ (วากจีระ คือ
ผ้าที่ทำด้วยเปลือกไม้)]

บาทคาถาว่า ทวาทสคุณมุปาตติ (ประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ) หมายความว่า
ว่า ประกอบด้วยอานิสงส์ ๑๒ ประการ

กล่าวโดยพิสดารว่า ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ ประการ คือ

๑. มีค่าน้อย ดี และเหมาะสม
๒. ทำเองได้
๓. ใช้แล้วสกปรกช้า และซักได้เร็ว
๔. แม้เก่าเพราะการใช้สอย ก็ไม่ต้องเย็บ
๕. เมื่อแสวงหาอีกก็ทำได้ง่าย
๖. สมควรแก่การบวชเป็นดาบส
๗. พวกโจรไม่ใช้
๘. ไม่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้
๙. เบาในเวลาครอง
๑๐. เป็นความมักน้อยในปัจจัยคือจีวร
๑๑. ประกอบด้วยธรรมและไม่มีโทษ เพราะเกิดจากเปลือกไม้
๑๒. ปราศจากความเสียหายแม้ผ้าคากรองจะชำรุดไป

ถามว่า : ในกึ่งคาถาว่า อฏฺฐโทสสมาภิณฺณํ ปชหี ปณฺณสาลกํ (เราละบรรณ-
ศาลาอันเกลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ) สุเมธบัณฑิตละบรรณศาลาได้อย่างไร

ตอบว่า : ดังได้สดับมาว่า ท่านเปลื้องผ้าสาฎกุ่งามหิบบผ้าคากรองที่ย้อมแล้ว
เช่นกับพวงดอกอังกาบซึ่งพาดอยู่ที่ราวจีวรมานุ่งแล้ว ห่มผ้าคากรองมีสีเหมือนทองคำ
อีกผืนหนึ่งทับผ้านุ่งนั้น แล้วห่มด้วยหนังของสัตว์มีกีบ[คือหนังกวายเป็นต้น]เหมือนปูลาด

ด้วยดอกบุษราคัมไว้เคียงบ่า แล้วสวมใส่ชฎากกลม สอดปิ่นไม้กับมวยผมเพื่อทำให้นั่นคง แล้วตั้งน้ำเต้ามีสีดั่งแก้วประพาฬไว้ในสาแทรกเช่นกับซ้ายแก้วมุกดา แล้วถือไม้คานคดในที่ทั้ง ๓ [คือ ต้น กลาง และปลาย] แล้วคล้องน้ำเต้าไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่ง คล้องไม้ขอ[เพื่อเกี่ยวผลไม้] กระบุง และไม้สามขาเป็นต้นไว้ที่ปลายไม้คานอีกข้างหนึ่ง แล้วหาบเครื่องบริวารขึ้นบ่า ใช้มือขวาถือไม้เท้าออกจากบรรณศาลา เดินจงกรมไปมาในที่จงกรมใหญ่ยาว ๖๐ ศอก ได้แลดูเพศของตนแล้วเกิดอุตสาหะว่า “ความตั้งใจของเราสมหวังแล้ว บรรพชาของเราหมดสิ้น ชื่นชื่อว่าบรรพชานี้เป็นที่ยกย่องสรรเสริญของเหล่าอิริชชนทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นต้น เราละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ได้แล้ว เราออกบวชแล้ว เราได้รับบรรพชาอันสูงสุดแล้ว เราจักบำเพ็ญสมณธรรม จักได้รับสุขแห่งผลอันเลิศ”

ท่านวางหาบบริวารลงแล้ว นั่งลงบนแผ่นศิลามีสีดั่งถั่วเขียว ณ ท่ามกลางที่จงกรมเหมือนรูปปฏิมาทองคำ ยังส่วนแห่งวันให้ล่วงไปแล้ว เข้าไปสู่บรรณศาลาเวลาเย็นนอนบนเครื่องลาดไม้ข้างเตียงที่सानไว้หลวมๆ ให้สรีระรับอุณหภูมิ[ที่เหมาะสม]แล้วตื่นในเวลาใกล้รุ่ง ราพึงถึงการมาของตนว่า “เราเห็นโทษในการครองเรือน จึงสละภคทรัพย์นับไม่ได้และบริวารจำนวนมากเข้ามาสู่บ่า ออกบวชแสวงหาความพ้นทุกข์ จำเดิมแต่นี้ไปเราไม่ควรประมาท เพราะเหลือบยุบคือมิจฉาวติดกักกินผู้สละความสังัดเที่ยวไปอยู่บัดนี้ เราควรเพิ่มพูนความสังัด ที่จริงแล้วเราเห็นว่าการครองเรือนเป็นอุปสรรคขัดขวางจึงออกบวช แต่บรรณศาลานั่งดงาม มีภาคพื้นปรับไว้เรียบ มีสีเหมือนดังผลมะตูมสุกทั้งฝาก็ขาวสะอาดเหมือนแผ่นเงิน หลังคามุงจากมีสีดั่งเพ้านกพิราบ เตียงนอนที่सानไว้หลวมๆ ก็มีเครื่องลาดอันวิจิตร ที่พำนักของเราอยู่สบาย แม้เรือนของเราก็ไม่เห็นจะมีความสมบูรณ์ยิ่งไปกว่านี้” จึงตรวจดูโทษของบรรณศาลาแล้วเห็นโทษ ๘ ประการ

กล่าวโดยพิสดารว่า โทษของการใช้สอยบรรณศาลามี ๘ ประการ คือ

๑. ต้องแสวงหาและรวมเครื่องเรือนมาทำด้วยอุปกรณ์จำนวนมาก
๒. ต้องดูแลหญ้า ไม้ และดินเหนียวที่ตกไปอยู่เสมอ เพื่อให้ดำรงอยู่ได้นาน
๓. ต้องลุกออกไปให้คนสูงอายุ เพราะชื่นชื่อว่าเสนาสนะย่อมสมควรแก่ผู้สูง

อายุ เมื่อต้องลุกออกไปในเวลาที่ไม่เหมาะสม ความตึงมั่นแห่งจิตย่อมไม่มี

๔. มีความบอบบางของร่างกาย เพราะเสนาสนะป้องกันความเย็นและความร้อน

๕. เป็นที่ปกปิดคำครหา เพราะบุคคลเข้าไปสู่เรือนแล้วอาจทำความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งได้

๖. ทำความหวงแหนว่าเป็นของเรา

๗. ความมีอยู่ของเรือนเหมือนการอยู่สองคน [คือ สามีและภรรยา]

๘. เป็นของทั่วไปแก่สัตว์จำนวนมาก เพราะมีเส้น เรือด จิ้งจก และตุ๊กแก เป็นต้นอยู่ทั่วไป

พระโพธิสัตว์เห็นโทษทั้ง ๘ ประการเหล่านี้แล้ว จึงละบรรณศาลา เพราะเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า อภฺจฺโทสสมาภิณฺณํ, ปชฺหี ปณฺณสาลกํ (เราละบรรณศาลาอันเกลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ)

ก็กาลว่า อุปาคมี รุกฺขมุลํ, कुณเหति तस्युपाकटं (เข้าอาศัยโคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราสละที่มุงบังแล้วเข้าไปสู่โคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ

คุณ ๑๐ ประการในเรื่องนั้น คือ

๑. ไม่ต้องริเริ่มสร้าง เพราะมีเพียงการเข้าไปอยู่ที่โคนไม้เท่านั้น

๒. ไม่ต้องดูแล เพราะแม้จะปิดกวาดหรือไม่ปิดกวาดก็ใช้สอยได้สบาย

๓. ไม่ต้องลุกออกไปให้คนสูงอายุ

๔. ไม่ปกปิดเรื่องน่าตำหนิ เพราะผู้ทำความชั่วที่โคนไม้ย่อมละอาย

๕. ไม่ทำให้ร่างกายหนาวเย็นเหมือนอยู่ในที่กลางแจ้ง

๖. ไม่มีการทำความหวงแหน

๗. สละความผูกพันในเรือน

๘. ไม่มีการขับไล่ออกไปเหมือนในเรือนที่ทั่วไปกับบุคคลหลายคนโดยกล่าวว่า
เราจักดูแลรักษาที่นั่น ท่านจงออกไป

๙. มีความปีติปราโมทย์ของผู้อยู่

๑๐. ปราศจากความห่วงใย เพราะที่พักคือโคนไม้หาได้ง่ายในที่ที่ตนไปแล้ว

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราเห็นคุณ ๑๐ ประการเหล่านี้แล้วจึงเข้าไปสู่โคนไม้

[ในคฺณข้อที่ ๑ ฉบับฉฺนฐสํคายนา มีรูปว่า อปฺปสมารมฺกตา ฉบับมหาจุฬายา มีรูปว่า
อปฺปสํมารมฺกตา ทั้งสองรูปมีความหมายเหมือนกันว่า ไม่ต้องริเริ่มสร้าง แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า
อปฺปสมฺมารตา แปลว่า ไม่มีอุปการณในการสร้าง ผู้แปลเห็นว่าทั้งสองปาฐะแรกน่าจะถูกต้อง เพราะ
ในประโยคต่อมากล่าวว่า อุคฺคณนตฺตเมว หิ ตตฺถ โหติ (เพราะมีเพียงการเข้าไปอยู่ที่โคนไม้เท่านั้น)
โดย เอว ศัพท์ประกอบท้ายกิริยาศัพท์ว่า อุคฺคณนตฺต (มีเพียงการเข้าไปอยู่) และกิริยาศัพท์นี้ก็
สอดคล้องกับกิริยาศัพท์ว่า อปฺปสมารมฺกตา หรือ อปฺปสํมารมฺกตา และถ้ารูปว่า อปฺปสมฺมารตา เป็น
รูปเดิม ก็ไม่ควรกล่าวถึงกิริยาศัพท์ไว้ในเรื่องนี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

พระโพธิสัตว์กำหนดเหตุเพียงเท่านี้แล้วได้เข้าไปสู่หมู่บ้านเพื่อศึกษาในวันรุ่งขึ้น
ครั้งนั้น ชาวบ้านในหมู่บ้านที่ท่านไปถึงได้ถวายการศึกษาด้วยความขวนขวายเป็นจำนวนมาก
ท่านทำภารกิจเสร็จแล้วกลับมาสู่อาศรมนั่งคิดว่า “เรามีได้ออกบวชเพราะไม่มีอาหาร ขึ้น
ชื่อว่าอาหารรสดีนั้นย่อมทำให้ความมัวเมาในการถือตนและความมัวเมาในความเป็นบุรุษ
เจริญเพิ่มพูน แต่ความสิ้นทุกข์ที่มีอาหารเป็นเหตุหาไม่มี ไฉนหนอเราพึงละอาหารอันเกิด
จากรัณียพีชที่หวานปลุกไว้ แล้วถือเอาผลไม้ที่หล่นตามแต่จะหาได้” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา
พระโพธิสัตว์ก็กระทำอย่างนั้นแล้วเพียรพยายามอยู่ ได้บรรลุสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕
ภายใน ๗ วันนั้นแหละ

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

วาปีตํ โรปีตํ ธณญํ

อเนกคุณสมฺปนฺนํ

ปชฺหี นิรวสเสโต

ปวตฺตผลมาทียี.

“เราละธัญพืชที่เขาหว่านปลูกไว้โดยสิ้นเชิง ถือเอาผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ซึ่งประกอบด้วยคุณอเนกประการ”

ตตถปฺปธานํ ปทหี	นิสซชฎฺฐานจกฺกเม
อพฺภนฺตรมฺหิ สตฺตาเห	อภิญญาพล ปาปฺถนี.

“เราได้ตั้งความเพียรในการนั่ง การยืน และการจงกรมในที่นั้น ได้บรรลุกำลังวิปัสสนาเพื่ออภิญญาภายในสัปดาห์หนึ่ง”

เอวํ เม สิทธิปปตฺตสฺส	วสีฏฺตสฺส สาสเน
ทีปฺงฺกโร นาม ชินฺ	อุปฺปชฺชิ โลกนายโก.

“เมื่อเราบรรลุความสำเร็จเป็นผู้ชำนาญแล้วในศาสนา[ของดาบส] อย่างนี้ พระชินเจ้าพระนามว่า ทีปังกร ผู้นำของชาวโลก ก็ทรงอุบัติขึ้น”

อุปฺปชฺชนฺเต จ ชายนฺเต	พฺชณฺเต ฆมฺมเทสเน
จตุโร นิมิตฺเต นาทุทสํ	ฉานฺรติสมปฺปิโต.

“เรามัวเพเลิดเพลินในฉาน จึงมิได้เห็นนิมิต ๔ คือ เมื่อพระองค์ทรงอุบัติ ประสูติ ตรัสรู้ และแสดงธรรม”

ปจฺจนฺตเทสฺวิสเย	นิมนฺเตตฺวา ตถาคตํ
ตสฺส อาคมํ มคฺคํ	โสเธนฺติ ตุฏฺจมานสา.

“มหาชนผู้มีจิตราเริงนิมนต์พระตถาคตให้เสด็จไปในเขตชายแดน แล้วพากันแผ้วทางเสด็จมาของพระองค์”

อหํ เตน สมเยน	นิกฺขมิตฺวา สกฺสสฺมา
ธฺนฺโต วากจีรานิ	คจฺฉามิ อมฺพเร ตทา.

“สมัยนั้น เราออกจากอาศรมแล้วเหาะขึ้นไปในท้องฟ้า ทำผ้าคารองให้สั้นพริ้ว”

เวทชาตํ ชนํ ทิสฺวา	ตุฏฺฐหฺมฺจํ ปโมทิตํ
โอโรหิตฺวาน คคฺนา	มนุสฺเส ปุจฺฉิ ตาวเท.
ตุฏฺฐหฺมฺโจ ปมฺภิโต	เวทชาโต มหาชนโน
กสฺส โสธียติ มคฺโค	อณฺชสํ วมฺภายนํ

“เราเห็นมหาชนมีความปลาบปลื้มยินดี ร่าเริงบันเทิงใจ จึงลงจากฟ้าตามเหล่านมนุษย์ในขณะนั้นว่า มหาชนมีความปลาบปลื้มยินดี ร่าเริงบันเทิงใจ ย่อมแผ้วทางทำถนนเชื่อมต่อกันไปเพื่อใคร”

เต เม ปุณฺณจา วียากํสุ	พทุโธ โลเก อนุตฺตโร
ทีปฺจฺกโร นาม ชินโน	อุปฺปชฺชิ โลกนายโก
ตสฺส โสธียติ มคฺโค	อณฺชสํ วมฺภายนํ

“พวกเขาถูกเราถามแล้วจึงบอกแก่เราว่า พระชินเจ้าผู้ตรัสรู้พระนามว่า ที่บังกร ไม่มีผู้ใดยิ่งกว่า เป็นผู้นำของชาวโลก ทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก มหาชนแผ้วทางทำถนนเชื่อมต่อกันไปเพื่อพระองค์”

พทุโธติ วจนํ สุตฺวาน	ปีติ อุปฺปชฺชิ ตาวเท
พทุโธ พทุโธติ กถยนฺโต	โสมนสฺสํ ปเวทยี.

“ความปีติปราโมทย์เกิดขึ้นแก่เราในขณะนั้น เพราะฟังพระนามว่า พทุโธ เรากล่าวเพิ่มพัวว่า พทุโธ พทุโธ ประกาศความโสมนัสยินดี”

ตตฺถ จตฺวา วิจิณฺตสึ	ตุฏฺฐโจ สํวิคฺคฺมานโส
อิธ พิชานิ โรปิสุสํ	ขโณ เว มา อุปฺจจฺคา.

“เรายืนอยู่ในที่นั้นได้ปลาบปลื้มมีใจอัศจรรย์แล้วดำริว่า เราจักหว่านเมล็ดพันธุ์แห่งกุศลไว้ในบุญเขตนี้ ขอขณะอย่าได้ล่วงเราไป”

[คำว่า สํวิคฺค ใน สํวิคฺคฺมานโส (มีใจอัศจรรย์แล้ว) สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + วิช ธาตุ (ภยจลเนสุ = กลัว, หวั่นไหว) ต ปัจจัย แปลง ต ปัจจัยเป็น ค ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์

(ปริจเฉทที่ ๕ สุต ๑๕๕) ว่า โค ภณชาติหิ (แปลง ต ปัจจัยเป็น ค ท้าย ภณช ชาติเป็นต้น) แล้วแปลงพยัญชนะที่สุดชาติเป็นปรรูป คือ ค ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สุต ๙๕) ว่า ปรรูปมยการะ พยณชเน (ในเพราะพยัญชนะที่มีไ ช่ ย อักษร แปลงพยัญชนะท้ายเป็นปรรูป)

คำว่า สวิคฺคมานโส มีคำแปลในฉบับไทยว่า สลดใจแล้ว แต่ในที่นี้แปลว่า มีใจอัศจรรย์แล้ว ตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๓๖) ว่า

สวิคฺคมานโสติ ปีติวิมหิตมานโส.^{๖๓}

“คำว่า สวิคฺคมานโส (มีใจอัศจรรย์แล้ว) หมายความว่า มีใจอัศจรรย์แล้วด้วยความปีติปราโมทย์”

ในกรณีเดียวกัน คำว่า สเวชนียภูฏาน (สังเวชนียสถาน) ก็ควรแปลว่า สถานที่ก่อให้เกิดความอัศจรรย์ เพราะเป็นสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพานของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอัครบုรุษของโลก]

ยทิ พุทุสฺส สเธถ

เอโกกาสํ ททาถ เม

อหฺมปิ โสธยิสฺสามิ

อณฺชสํ วณฺณมายนํ

“ถ้าพวกท่านแผ้วถางทางทำถนนเพื่อพระพุทธเจ้า ขอพวกท่านจงให้ช่องทางส่วนหนึ่งแก่เราเถิด แม้เราก็จักแผ้วถางหนทางทำถนนเชื่อมต่อกันไป”

อทฺสุ เต มโฆกาสํ

โสเธตุํ อณฺชสํ ตทา

พุทฺโธ พุทฺโธติ จินฺตเนโต

มคฺคํ โสเธมฺหํ ตทา.

“พวกเขาได้ให้ช่องทางส่วนหนึ่งแก่เราเพื่อแผ้วถางทางทำถนน ในครั้งนั้นเราดำริอยู่ว่า พุทฺโธ พุทฺโธ ได้แผ้วถางทางอยู่”

อนิฏฺฐิตะ มโฆกาเส

ทีปจฺกโร มหามุณี

จตุหิ สตสฺสเสหิ

ฉฬภิญญะหิ ตาทิหิ

ชีณาสเวหิ วิมเลหิ

ปฏฺิปปชฺชิ อณฺชสํ ชินะ.

“เมื่อหนทางถนนของเรายังไม่สำเร็จ พระชินเจ้าผู้เป็นมหารุณี
พระนามว่าที่ปังกร พร้อมด้วยพระชีนาสพ ๔ แสนรูปผู้ทรงอภิญญา
๖ ผู้คงที่ปราศจากมลทิน ก็เสด็จดำเนินมาสู่หนทาง”

ปัจจุบันนา วตุนติ วชชนติ เภริโย พหู
อาโมทิตา นรมรุ สาธุการํ ปวตตุยฺ.

“การต้อนรับดำเนินไปอยู่ กลองดนตรีเป็นอันมากก็ก้องขึ้น
เหล่ามนุษย์และทวยเทพต่างยินดีปรีดากล่าวสาธุการ”

เทวา มนุสเส ปสฺสนติ มนุสสาปิ จ เทวตา
อุโภปิ เต ปณฺชลิกา อนุนฺติ ตถาคตฺ.

“หมู่เทวดามองเห็นมนุษย์ และมนุษย์ก็มองเห็นเทวดา ทั้งสอง
พวกประณมมือตามเสด็จพระตถาคต”

เทวา ทิพฺเพหิ ตูริเยหิ มนุสสา มานุสฺสึ จ
อุโภปิ เต วชชยนฺตา อนุนฺติ ตถาคตฺ.

“ทวยเทพระโคมดนตรีทิพย์ เหล่ามนุษย์ก็ระโคมดนตรีของ
มนุษย์ ทั้งสองพวกต่างระโคมดนตรีตามเสด็จพระตถาคต”

ทิพฺพํ มนุทรรวํ ปุပ္ผิ ปทุมํ ปาริฉตฺตกํ
ทิสฺสทิสํ โอยิรฺนติ อากาเสน คตา มรุ.

“ทวยเทพไปทางอากาศโปรยดอกมณฑารพ ดอกปทุม และดอก
ปาริฉัตรอันเป็นทิพย์ ไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่”

ทิพฺพํ จนฺทนฺจฺจนฺณจํ วรคฺนฺธจํ เกวลํ
ทิสฺสทิสํ โอยิรฺนติ อากาเสน คตา มรุ.

“อีกทั้งได้โปรยจรัณจันทน์ และของหอมอันดีเลิศเป็นทิพย์ลงสู่
ทิศน้อยทิศใหญ่ทั้งสิ้น”

[คำว่า ทิโสทิส มีรูปเดิมมาจาก ทิส ซ้อน ทิส อีกบทหนึ่งเพื่อกล่าวซ้ำบทเป็นวิจนา (คำซ้ำที่แสดงสถานที่หลายแห่ง) ดังคำว่า คาเม คาเม (ในหมู่บ้านทุกแห่ง) ด้วยสูตรในกัจจายน-ไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๑) ว่า ยทนุปนนา นิปาตนา สีฆณติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนาสูตร) เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ทิสทิส แล้ว ให้ลบนิคคหิตในบทหน้า แล้วแปลงสระ อ ใน ส เป็น โอ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) ว่า เอโณนม วณฺเณ (แปลงสระ เอ และ โอ เป็น อ ในเพราะอักษรหลัง) จึงสำเร็จเป็นรูปว่า ทิโสทิส]

จมุปกํ สลลํ นีปี

นาคบุณนาคเกตกํ

ทิโสทิส อุกุชิปนติ

ภูมิตลคตา นรา.

“เหล่ามนุษย์ผู้เดินตามพื้นดินต่างก็ชูดอกจำปา ดอกสน ดอก
ประดู่ ดอกกระถิง ดอกบุณนาค และดอกการะเกตทั่วทิศานุทิศ”

เกเส มุณฺจิตฺวาทํ ตตฺถ

วากจิริณฺจ จมฺมกํ

กลเล ปตฺถริตฺวาน

อวฺกฺขฺโช นิปชฺชหํ.

อวกุมิตฺวาน มํ พุทฺโธ

สห สิสฺเสหิ คจฺจนฺตุ

มา นํ กลเล อวกุมิตฺถ

หิตาย เม ภวิสฺสติ.

“ส่วนเราสยายผมออก แล้วเปลื้องผ้าคารองและหนังสัตว์ไว้
บนเปือกตมแล้วจึงนอนคว่ำลง[โดยดำริว่า] ขอพระพุทธเจ้าจงทรง
เหยียบเราเสด็จไปพร้อมกับเหล่าสาวก อย่าได้เหยียบโคลนตมเลย
การเสด็จไปอย่างนั้นจักเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่เรา

[ในบาทที่ ๓ ของคาถาสุดท้ายว่า มา นํ กลเล อวกุมิตถ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐)
กล่าวว่า นํ ศัพท์เป็นนิบาตที่ทำให้ครบจำนวนในบาทคาถาซึ่งเรียกว่า ปทปุรณะ คือ ยังบทให้เต็ม
ไม่มีความหมายใดๆ]

ปถวิยํ นิปนฺนสฺส

เอวํ เม อาสิ เจตฺโส

อิจฺจนฺมาโน อหํ อชฺช

กิเลเส ฆาฏิยามหํ.

“เมื่อเรานอนที่พื้นดินแล้วได้มีความคิดอย่างนี้ว่า ถ้าหากเรา
ปรารถนาอยู่ ก็จะทำลายกิเลสได้ในวันนี้”

[คำว่า ฆาฏิยามหิ ตัตถตปเป็น ฆาฏิยามิ + อหิ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) กล่าวว่า
เป็นนิบาต ๒ ศัพท์ คือ อ และ หิ หรือเป็นนิบาตบทเดียวว่า อหิ ใช้เพื่อทำบาทคาถาให้ครบ
จำนวนพยางค์ เพราะมีคำว่า อหิ (เรา) อยู่แล้วในบาทที่ ๓

อนึ่ง คำว่า ฆาฏิยามิ สำเร็จรูปมาจาก ฆฎ ฐาตุ (หีสาย = เปียดเบียน) + ฌิ ปัจจัย
ในจุราทิกณะ (ฌิ ปัจจัยก็คือ ฌ และ ฌย ตามหลักกัจจายนไวยากรณ์) + มิ วิภัติ แปลง ฌิ
ปัจจัยเป็น อียง (อีย ที่มี ง เป็นอนุพันธ์) ด้วยการใช้สูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๕
สูตร ๑๓๖) ว่า ยุวณฺณนํมียงฺวํ สเร (แปลงสระ อิ วัณณะเป็น อียง และแปลงสระ อุ วัณณะ
เป็น อิวง) อย่างไรก็ตาม ในฉบับฉันทะสังคายนและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปในบาทที่ ๔ ว่า กิเลส
ฉาปเย มม (พึงแผดเผากิเลสของเรา) แม้รูปว่า ฉาปเย จะถูกต้องตามหลักภาษา แต่รูปว่า มม (ของ
เรา) ไม่เหมาะสมในเรื่องนี้ เพราะบุคคลไม่ใช่เจ้าของกิเลส แต่ตกเป็นทาสของกิเลส จึงควรมีปาฐะ
ตามที่พบในคัมภีร์มูลฎีกาข้างต้น]

กี เม อญฺฆาตเวเสน ธมฺมํ สจฺฉิกเตนิน
สพฺพญฺญตํ ปาปฺพนิตฺวา พุทฺโธ หสฺสํ สเทวเก.

“การรู้แจ้งธรรมด้วยเพศที่บุคคลอื่นไม่รู้จัก จะมีประโยชน์อะไร
เราบรรลุลัพพัญญุตญาณแล้ว จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลกพร้อมทั้ง
เทวโลก”

กี เม เอเกน ตินฺนเณน ปุริเสน ถามทสฺสินา
สพฺพญฺญตํ ปาปฺพนิตฺวา สนฺตาเรสฺสํ สเทวกํ.

“การที่เราผู้เป็นบุรุษแสดงความสามารถข้ามพ้นไปคนเดียว จะมี
ประโยชน์อะไร เราบรรลุลัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังมนุษย์โลกและ
เทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน”

อิมินา เม อธิกาเรน กเตน ปุริสฺสุตฺตเม
สพฺพญฺญตํ ปาปฺพนิตฺวา ตาเรมิ ชนตํ พหุ.

“เราบรรลุลซึ่งพระสัพพัญญุตญาณแล้วจะยังมหาชนให้ข้ามตาม
ด้วยบุญอันยิ่งใหญ่ที่เรากระทำไว้ในพระมหาบุรุษ”

[คำว่า อธิการ แปลว่า บุญอันใหญ่หลวง มีรูปวิเคราะหฺว่า อธิโก กาโร อธิกาโร (อธิการ คือ
บุญอันใหญ่หลวง) หมายถึง บุญที่ได้ทอดกายต่างสะพานให้พระพุทธรเจ้าและพุทธสาวกเดินข้าม
โคลนตมไป]

สํสารโสตะ นิหิตฺวา	วิทฺถุเสตฺวา ตโย ภเว
ธมฺมนาวํ สมารุห	สนฺตารสฺสํ สเทวกํ.

“เราตัดกระแสสงสารแล้ว ทำลายภพ ๓ ขึ้นสู่ธรรมนาวาแล้ว
จักยังมนุษย์พร้อมทั้งเทวดาให้ข้ามไปพร้อมกัน”

ทีปงฺกโร โลกวิทฺ	อาหุติํ ปฏิกฺคโห
อุสุสฺสีเก มํ จตฺวาน	อิทํ วจนมพฺรวิ.

“พระพุทธรเจ้าที่บังกรผู้ทรงรู้แจ้งโลก ควรรับทักษิณา ประทับ
ยืนบนศิระระเราแล้วตรัสคำดังต่อไปนี้”

ปสฺสเถ อิมํ ตาปสํ	ชฎิลํ อุกฺคตาปนํ
อปรีเมยฺเย อิตฺโต กปฺเป	พฺพุโร โลเก ภวิสฺสตี.

“พวกเธอจงดูตาบสนี้ผู้มีชฎามีตบะกล้า ในกัปนับไม่ถ้วนจาก
กัปนี้ไป เธอจักเป็นพระพุทธรเจ้าในโลก”

อหุ กปิลวฺหยา รมฺมา	นิภฺขมิตฺวา ตถาคโตะ
ปธานํ ปทหิตฺวาน	กตฺวา พุทฺธการิกํ.
อชฺปาลรฺกฺขมุเล	นิสีทิตฺวา ตถาคโตะ
ตตฺถ ปายาสํ ปคฺคยฺห	เนรมฺมชฺร’มฺเปหิตี.

“เธอจักเป็นพระตถาคตเสด็จออกจากนครกบิลพัสดุ์อันน่ารื่นรมย์
จักทรงตั้งความเพียรบำเพ็ญทุกรกิริยา จักประทับนั่งที่โคนไม้ชปาละ-

นิโครธ ทรงรับข้าวมธุปายาสในที่นั้น แล้วจักเข้าไปยังแม่น้ำเนรัญชรา”

เนรมุชราย ตีรมุหิ	ปายาส อท โส ชิน
ปฎิยตตวรมคเคน	โพธิมุลมุเปหิติ.

“พระชินเจ้าพระองค์นั้นเสวยข้าวปายาสที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา
แล้วจักเสด็จไปโคนต้นโพธิ์โดยทางอ้นงามเลิศที่เทวดาประทับไว้”

ตโต ปทกฺขิณฺ กตฺวา	โพธิมณฺฑํ อนุตฺตโร
อสุสฺสตุฏฺฐกฺขมุลมุหิ	พฺพชฺฉิสฺสติ มหายุโส.

“ต่อจากนั้นก็กระทำประทักษิณโพธิพฤกษ์ แล้วจักตรัสรู้เป็น
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ยอดเยี่ยมทรงพระเกียรติยศอันใหญ่หลวง ณ
ควงไม้โพธิ์”

อิมสฺส ชนิกา มาตา	มายา นาม ภวิสฺสติ
ปิตา สุทฺโธทโน นาม	อยํ เหลสฺสติ โคตโม.

“พระมารดาผู้เป็นชนนีของพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ จักมีนามว่า
มายา พระบิดานามว่า สุทโธทนะ พระองค์จักเป็นโคตมโคตร”

อนาสวา วีตราคา	สนฺตจิตฺตา สมาหิตา
โกลิโต อุปติสฺโส จ	อคฺคา เหลสฺสนฺติ สาวกา
อาณนฺโท นามุปฺภุจฺจาโก	อุปฺภุจิสฺสติมฺ ชินํ

“พระขีณาสพผู้ปราศจากราคะ ผู้มีจิตสงบตั้งมั่นแล้ว คือ พระ
อุปติสสะ และพระโกลิตะ จักเป็นคู่อัศวินสาวก ภิกษุผู้อุปัฏฐากชื่อว่า
อาณนท จักบำรุงพระองค์”

เขมา อุปลวณฺณา จ	อคฺคา เหลสฺสนฺติ สาวิกา
อนาสวา วีตราคา	สนฺตจิตฺตา สมาหิตา
โพธิ ตสฺส ภควโต	อสุสฺสตุโถติ ปวฺจุจฺติ.

“พระขีณาสพผู้ปราศจากราคะ มีจิตสงบตั้งมั่นแล้ว คือ เขมาเถรี และอุบลวรรณาเถรี จักเป็นคู่อัครสาวิกา ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า อัสดัตถพฤกษ์”

จิตโต จ หตถาพวโก อคคา เหสสนตุปฏจกา
 อุตตรา นนทมาตา จ อคคา เหสสนตุปฏจิกา.

“จิตตะคหบดีและราชกุมารหัตถาพวกะ จักเป็นผู้อุปัฏฐากอัน เลิศ นางอุตตราและนางนันทมาตাজักเป็นผู้อุปัฏฐายิกาอันเลิศ”

อิทํ สุตวาน วจัน อสมสฺส มเหสิโน
 อาโมทิตา นรมฺหุ พทุธพีชํ กิร อโย.

“เหล่ามนุษย์และทวยเทพฟังพระพุทธานุสาสน์ของพระพุทธเจ้า ผู้ไม่มีใครเสมอเหมือน จึงกล่าวว่าดาบสนี้จักเป็นพุทธานุสาสน์ ต่างยินดีปรีดา สำราญใจ”

อุกกุฏจิสททา วตฺตุนฺติ อปโฆณฺเณติ หสนฺติ จ
 กตฺตชฺลี นมสฺสนฺติ ทสฺสทสฺสี สทฺเวกา.
 ยทิมสฺส โลกนาถสฺส วิรัชมิสฺสาม สาสนํ
 อนาคตมฺหิ อทฺธานเ เหสฺสาม สมมุขา อิมํ.

“เสียงป่าวประกาศย่อมบันลือลั่น เหล่ามนุษย์และทวยเทพทั้ง หมีนโลกธาตุก็ปรบมือร่าเริง ประณมมือนมัสการ ตั้งความปรารถนา ว่า ถ้าพวกเราจักพลัดจากคำสอนของพระโลกนาถนี้ ก็จักพบกับ ดาบสนี้ในอนาคตกาล”

ยถา มนุสฺสา นที ตรนฺตา ปฏฺติตฺถํ วิรัชมิย
 เหมจฺจา ติตฺถเ คเหตุวาน อุตฺตรนฺติ มหานที.

“อุปมาเหมือนฝูงชนผู้ข้ามแม่น้ำใหญ่ พลัดทำที่ตั้งอยู่เฉพาะ หน้า ก็ถือเอาท่าล่งข้ามมหานทีได้ ฉันทได้”

เอวเมว มยํ สพฺเพ ยทิ มุญฺจามิมํ ชินํ
อนาคตมฺหิ อทฺธาเน หะสุสาม สมมุขา อิมํ.

“พวกเราทั้งหมดก็ฉันนั้น ถ้าพ้นจากพระชินเจ้าพระองค์นี้ ก็
จักพบกับตาบสนี้ในอนาคตกาล”

ทีปฺกโร โลกวินฺท อาหุติณํ ปฏิกุคฺโห
มม กมมํ ปกิตฺเตเตวา ทกฺขิณํ ปาทมฺพุทฺธิ.

“พระพุทธเจ้าที่ปึงกรผู้ทรงรู้แจ้งโลก ควรรับทักษิณา ทรงชมเชย
การกระทำของเราแล้วยกพระบาทขวาขึ้น”

เย ตตฺถาสํ ชินปฺตฺตา สพฺเพ ปทกฺขิณมกํสุ มํ
นรา นาคา จ คนฺธพฺพา อภิวัตเตวาน ปกุกมฺ.

“พระชินบุตรในที่นั้นได้กระทำประทักษิณเรา ทวยเทพ มนุษย์
และอสูรทั้งหลายอภิวัตแล้วหลีกไป”

ทสฺสนํ เม อติกฺกนฺเต สสงฺฆเม โลกนายเก
หฺมฺจตุฏฺเฐน จิตฺเตน อาสนา วุฏฺฐหิ ตทา.

“เมื่อพระโลกนาถพร้อมทั้งหมู่สงฆ์พ้นไปจากการมองดูของเรา
แล้ว เรามีจิตราเริงยินดี ได้ลุกขึ้นจากอาสนะในกาลนั้น”

สุเขน สุขิตฺโต โหมิ ปาโมชฺเชน ปโมทิตฺโต
ปีติยา จ อภิสฺสนโน ปลฺลงกํ อาภุชิตฺตา ตทา.

“เรามีความสุขยิ่งด้วยความสุข มีความบันเทิงยิ่งด้วยความ
ปราโมทย์ มีจิตชุ่มฉ่ำด้วยปีติ นั่งคู้บัลลังก์ในกาลนั้น”

[คำว่า สุขิต สำเร็จรูปมาจาก สุข ศัพท์ + อิต ในปัจจัยใน สัมมชาตอัสนัตถิตัตถิต ลง
อิต ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๕) ว่า สมฺชาตํ ตารกาทิตฺวิตโต

(ลง อิต ปัจจัยท้าย ตารกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สมุชาต = เกิดแล้ว) เช่น

- ตารกา สมุชาตา อสฺสาติ ตารกิตํ, คคนํ (ท้องฟ้ามีดวงดาวปรากฏแล้ว)
- ปุปฺพานิ สมุชาตานิ อสฺสาติ ปุปฺผิตอ, รุกฺโข (ต้นไม้มียอดดอกเกิดแล้ว)
- ผลานิ สมุชาตานิ อสฺสาติ ผลิตอ, รุกฺโข (ต้นไม้มียอดผลเกิดแล้ว)
- ปลุลวานิ สมุชาตานิ อสฺสาติ ปลุลวิทา, ลตา (เถาวัลย์มีใบอ่อนเกิดแล้ว)
- ทุกฺขํ สมุชาตํ อสฺสาติ ทุกฺขิตอ (ผู้มีทุกข์เกิดแล้ว)
- สุขํ สมุชาตํ อสฺสาติ สุขิตอ (ผู้มีสุขเกิดแล้ว)
- ปณฺหา สมุชาตา อสฺสาติ ปณฺหิตอ (ผู้มีปัญญาเกิดแล้ว)
- ปิปาสา สมุชาตา อสฺสาติ ปิปาสิตอ (ผู้มีความกระหายเกิดแล้ว)
- ชิฆฺจนา สมุชาตา อสฺสาติ ชิฆฺจนิตอ (ผู้มีความหิวเกิดแล้ว)
- พฺยาธิ สมุชาโต อสฺสาติ พฺยาธิตอ (ผู้มีโรคเกิดแล้ว)

ปลุลงเคน นิสิตฺตวา	เอวํ จินฺเตสฺหํ ตทา
วสีฏฺโตะ อหํ ฌาเน	อภิญญาปารมมํ คโต.
ทสฺสสฺสโลภมฺหิ	อิสฺโย นตฺถิ เม สมา
อสโม อิทฺธิธฺมฺเมสุ	อลภี อิทิสฺสํ สุขํ.

“เราทั้งคู่บัลลังก์ในกาลนั้นแล้วได้ดำริอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ชำนาญในฌาน บรรลุความยอดเยี่ยมแห่งอภิญญาแล้ว ฤๅษีทั้งหลายใน همینโลกธาตุไม่เสมอกับเรา เราไม่มีใครเสมอในธรรมคือฤทธิ์ [อภิญญา ๕] ได้รับความสุขเช่นนี้”

[ธรรมคือฤทธิ์ในที่นี้ คือ อภิญญา ๕ ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๕๐) ว่า

ตตฺถ อิทฺธิธฺมฺเมสุติ ปญฺจสุ อิทฺธิธฺมฺเมสุติ อตฺถเ.

“ในคาถาเหล่านั้น คำว่า อิทฺธิธฺมฺเมสุ (ธรรมคือฤทธิ์) หมายถึง ธรรมคือฤทธิ์ ๕”]

ปลลลภาภุชเน มยหํ ทสสทสสาธิวาสโน
 มหاناทํ ปวตเตสํ ฐวํ พุทฺโธ ภวิสสสิ.

“เมื่อเรานั่งคู่บัลลังก์อยู่ ทวยเทพในหมื่นโลกธาตุต่างเปล่งเสียง
 บันลือกันไปว่า ท่านจักเป็นพระพุทฺธเจ้าแน่”

ยา ปุพฺเพ โพธิสตฺตานํ ปลลลภวรมานุเช
 นิमितฺตานิ ปทิสฺสนฺติ ตานิ อชฺช ปทิสฺสเร.

“นิมิตเหล่านี้โดยย่อปรากฏในกาลนั่งคู่บัลลังก์อันประเสริฐของ
 พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในปางก่อน นิมิตเหล่านั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็น
 นิมิตว่าท่านจักเป็นพระพุทฺธเจ้าแน่”

[คำว่า โพธิสตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ยึดมั่นในโพธิญาณ (อหัตตมรรคญาณและพระสัพพัญญุตญาณ) = โพธิย์ สตฺโต
 อาสฺตโต โพธิสตฺโต (สัตตมัตตปปริสสมาส)

- บุคคลผู้จักตรัสรู้ = พุชฺฌิสฺสตีติ โพธิ (ลง อิ บัจจยในอนาคตกาล), โพธิ จ โส
 สตฺโต จาติ โพธิสตฺโต (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

สีตํ พยฺยปคตํ โหติ อุณฺหญจ อุปสมฺมตติ
 ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ฐวํ พุทฺโธ ภวิสสสิ.

“ความเย็นย่อมปราศจากไป และความร้อนย่อมสงบระงับไป การ
 ปราศจากไปแห่งความเย็นและการระงับไปแห่งความร้อนนั้นปรากฏ
 อยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทฺธเจ้าแน่”

[คำว่า ตานิ ในบาทที่ ๓ เป็นสรพนามของคำที่กล่าวไว้ในบาททั้ง ๒ คือ ตานิ สีตสฺส
 พยฺยปคตภาวนิมิตฺตํ อุณฺหสฺส อุปสมฺมนิมิตฺตํ จ (เหตุคือความปราศจากไปแห่งความเย็นและเหตุ
 คือความสงบระงับไปแห่งความร้อน) ในที่นี้ต้องเพิ่มศัพท์ว่า นิมิตฺตํ เข้ามาเป็นประธาน เพราะ ตานิ

เป็นนปฺงสกลิงค์ พุพฺพจน์ หรือจะเพิ่มคำสั้นๆ ว่า นิมิตฺตานิ ก็ได้ โดยหมายถึงความปราศจาก
ไปแห่งความเย็นและความสงบระงับไปแห่งความร้อน]

ทสฺสทสฺสี โลกธาคู	นิสฺสทฺทา โหนฺติ นิรากุลลา
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ	ธฺวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสฺสี.

“หมื่นโลกธาคูปราศจากเสียงสับสนวุ่นวาย การปราศจากเสียง
สับสนวุ่นวายนั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทฺธ-
เจ้าแน่”

มหาวาตา น วายนฺติ	น สนฺทนต์ สวนต์โย
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ	ธฺวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสฺสี.

“พายุกว้างใหญ่แผ่ไม่พืด แม่น้ำย่อมหยุดไหล นิมิตเหล่านั้นปรากฏ
อยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทฺธเจ้าแน่”

ถลชา ทกฺขา ปุปฺผา	สพฺเพ ปุปฺผนฺติ ตาวเท
เตปชฺช ปุปฺผิตา สพฺเพ	ธฺวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสฺสี.

“ดอกไม้ที่เกิดบนบกและเกิดในน้ำ ทั้งหมดต่างเบ่งบานในกาล
นั้น แม้ออกไม้เหล่านั้นต่างก็เบ่งบานในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็น
พระพุทฺธเจ้าแน่”

ลตา วา ยทิ วา รุกฺขา	ผลภารา โหนฺติ ตาวเท
เตปชฺช ผลิตา สพฺเพ	ธฺวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสฺสี.

“เครือเถาหรือต้นไม้ที่ผลิผลในกาลนั้น เครือเถาหรือต้นไม้
ทั้งหมดนั้นก็ผลิผลในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทฺธเจ้าแน่”

อากาสฏฺฐา จ ภูมฺมฏฺฐา	รตนา ชฺยตฺนฺติ ตาวเท
เตปชฺช รตนา ชฺยตฺนฺติ	ธฺวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสฺสี.

“รัตนะที่อยู่ในอากาศและพื้นดิน ย่อมส่องแสงโชติช่วงในครั้งนั้น
แม้รัตนะเหล่านั้นก็ส่องแสงโชติช่วงในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็น
พระพุทธเจ้าแน่”

มานุสสุกา จ ทิพพา จ ตูริยา วชชนุตติ ดาวเท
เตปชชุกโก อภิรวนุตติ ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสสสิ.

“ดนตรีอันเป็นของมนุษย์และเป็นทิพย์ ต่างก็บันลือลั่นในกาล
นั้น แม่นดนตรีทั้งสองเหล่านั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจัก
เป็นพระพุทธเจ้าแน่”

วิจิตตปุปฺผา คคณา อภิสฺสนุตติ ดาวเท
เตปิ อชฺช ปวสฺสนุตติ ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสสสิ.

“ดอกไม้อันวิจิตรตกจากปากฟ้าในครั้งนั้น แม่ดอกไม้เหล่านั้น
ก็ตกอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

มหาสมฺมุทโท อาภุชติ ทสฺสทสฺสี ปกมฺปติ
เตปชชุกโก อภิรวนุตติ ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสสสิ.

“มหาสมุทรกระนอง หมื่นโลกธาตุดุย้อมหวั่นไหวในครั้งนั้น แม้
นิมิตทั้งสองเหล่านั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระ-
พุทธเจ้าแน่”

นิริเยปิ ทสฺสทสฺเส อคฺคิ นิพฺพนุตติ ดาวเท.
เตปชช นินฺพุตา อคฺคิ ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสสสิ.

“ไฟในนรกทั้งหมื่นโลกธาตุดุย้อมดับในขณะนั้น แม้ไฟเหล่านั้น
ก็ดับแล้วในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

วิมโล โหติ สุริโย สพฺพา ทิสฺสนุตติ ทารกา
เตปิ อชฺช ปทิสฺสนุตติ ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสสสิ.

“พระอาทิตย์ปราศจากมลทิน หมู่ดาวาทั้งปวงปรากฏในครั้งนั้น
แม้มีมิตเหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้า
แน่”

อโนฏฺฐเจน อุทกํ มหิยา อุพฺภิชฺชิตฺตาเว
ตมฺปชฺชอุพฺภิชฺชเต มหิยา ฐวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสฺส.

“น้ำพุ่งขึ้นจากพื้นดินโดยที่ฝนมิได้ตกในครั้งนั้น แม้น้ำนั้นก็
พุ่งขึ้นจากแผ่นดินในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่”

ตาราคณา วิโรจนฺติ นกฺขตฺตา คคนมณฺฑเล
วิสาขา จนฺทิมายุตฺตา ฐวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสฺส.

“กลุ่มดาวาและนักษัตริย์อมรรุ่งโรจน์ ดาววิสาขาประกอบด้วย
พระจันทร์เพ็ญเป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่”

พิลาสยา ทริสยา นิกฺขมฺนฺติ สกาสยา
เตปชฺช อาสยา จุฑธา ฐวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสฺส.

“เหล่าสัตว์ที่อาศัยโพรงและอาศัยตามซอกเขา ย่อมออกจาก
ที่อยู่ของตน แม้สัตว์เหล่านั้นก็ออกจากที่อยู่ของตนในวันนี้เป็นนิมิต
ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่”

[คำว่า จุฑธ สำเร็จรูปมาจาก จุก ฐาตุ (นิตุณฺเน = บ้วน, ถ่ม) + ต บัจย ในที่นี้
ความหมายว่า ออกแล้ว ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) อธิบายว่า จุฑธาติ นิกฺขนฺตา (คำว่า
จุฑธา แปลว่า ออกแล้ว)]

น โหติ อรติ สตุตฺตานํ สนฺตฺตฺตฺตา โหนฺติ ตาวเท
เตปชฺช สพฺเพ สนฺตฺตฺตฺตา ฐวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสฺส.

“เหล่าสัตว์ไม่มีความหน่าย มีความยินดีปรีดาในครั้งนั้น แม้สัตว์
ทั้งหมดนั้นก็ยินดีปรีดาในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่”

โรคา ตปสมมุนติ ชิมจนา จ วินสฺสติ
 ตานิปชช ปทิสฺสนฺติ ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสลิ.

“โรคทั้งหลายย่อมสงบระงับ ความกระหายย่อมดับสูญไปใน
 ครั้งนั้น แม้สิ่งเหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็น
 พระพุทธเจ้าแน่”

ราโค ตทา ตนุ โหติ โทโส โมโห วินสฺสติ
 เตปชช วิคตา สพุเพ ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสลิ.

“ราคะย่อมเบาบาง โทสะและโมหะย่อมพินาศไป แม้กิเลสทั้งหมด
 นั้นก็ปราศจากไปในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

ภยํ ตทา น ภวติ อชฺชเปตํ ปทิสฺสติ
 เตน ลิงฺเคน ชานาม ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสลิ.

“ภัยไม่มีในครั้งนั้น แม้ภัยนั้นก็ไม่ปรากฏขึ้นในวันนี้ เพราะนิมิต
 นั้น พวกเราจึงทราบของท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

รโฆ นุทฺธสฺติ อุทฺธํ อชฺชเปตํ ปทิสฺสติ
 เตน ลิงฺเคน ชานาม ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสลิ.

“ธุลีย่อมไม่ฟุ้งขึ้นเบื้องบนในกาลนั้น แม้ธุลีนั้นก็ไม่ปรากฏใน
 วันนี้ เพราะนิมิตนั้นพวกเราจึงทราบของท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

[คำว่า ลิงฺค ในบาทคาถาว่า เตน ลิงฺเคน ชานาม (เพราะนิมิตนั้นพวกเราจึงทราบ)
 ใช้ในความหมายว่า นิมิต, เครื่องหมาย ที่จริงแล้ว ลิงฺค ศัพท์ที่มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. นามศัพท์ เช่น ลิงฺคณฺจ นิปจฺเจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้สมควร
 แก่พระชินพจน์), รุกฺโขติ วจัน ลิงฺคํ (คำว่า รุกฺโข เป็นนามศัพท์)
๒. เหตุเกิดศัพท์ เช่น สตลึงฺคสฺส อตฺถสฺส (เนื้อความที่มีเหตุเกิดศัพท์หลายร้อย
 อย่าง)

๓. เพศ เช่น อิติลึงค์ ปาตุภวติ (เพศหญิงย่อมปรากฏ)
 ๔. นิมิต เช่น เตน ลิงเคน ชานาม (เพราะนิมิตนั้นพวกเราจึงทราบ)
 ๕. อาการ เช่น เตหิ ลิงเคหิ เตหิ นิมิตเตหิ (ด้วยอาการนั้น ด้วยนิมิตนั้น)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสหทนต์ิปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๓๘๐) ว่า

สพฺเพ จ ตํนิมิตเต จ กาณฺโฏโกฏจิกาย จ
 ลกฺขณเณ เจว อากาเร ลึงคสทฺโท ปวตฺตติ.^{๖๔}

“ลึงค ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า นามศัพท์, เหตุเกิดของนาม-
 ศัพท์นั้น, อวัยวะเพศชายและหญิง, เครื่องหมาย และอาการ”

คำว่า กาณฺโฏ คือ อวัยวะเพศชาย ส่วน โกฏจิกาย คือ อวัยวะเพศหญิง ดังข้อความใน
 คัมภีร์มหาวิสุทธิธารามิกเถรูปัตติทีปนี (คาถา ๒๐๙) ว่า

กาณฺโฏ โกฏจิกญฺเจเต มหาเทวสฺส จนฺทียา
 ยมกํ กตฺวา ปุชนฺติ ตตฺถ ตตฺถ อลฺหฺชิโน.^{๖๕}

“ชาวอินเดียผู้ไม่ละอายได้บูชาอวัยวะเพศชายของพระศิวะและอวัยวะ
 เพศหญิงของเจ้าแม่จันท์ โดยทำเป็นคู่วิวในที่นั้นๆ”]

อนิฏฺจคนฺโธ ปกฺกมติ ทิพฺพคนฺโธ ปวายติ
 โสปชฺช วายติ คนฺโธ ธฺวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“กลืนที่ไม่น่าปรารถนาย่อมหลีกเลี่ยง กลืนอันเป็นทิพย์ย่อมพุ่ง
 ไปในครั้งนั้น แม้กลืนหอมอันเป็นทิพย์นั้นก็พุ่งไปในวันนี้เป็นนิมิตว่า
 ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่”

สพฺเพ เทวา ปทิสฺสนฺติ จปยิตฺวา อรูปิโน
 เตปชฺช สพฺเพ ทิสฺสนฺติ ธฺวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ทวยเทพทั้งหมดยกเว้นอรูปพรหม แม้ทั้งหมดนั้นก็ปรากฏใน
 วันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่”

ยาวตา นีรยา นาม สพเพ ทิสฺสนฺติ ดาวเท
เตปชฺช สพเพ ทิสฺสนฺติ ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ขึ้นชื่อว่านรกทั้งหมดย่อมปรากฏในครั้งนั้น แม้นรกทั้งหมดนั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

กุฎฎา กวาวฺหา เสลา จ น โหนฺตาวรรณา ตทา
อากาสภูตา เตปชฺช ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ผาเรือน บานหน้าต่าง และศิลา ย่อมไม่เป็นเครื่องกั้นสายตาในครั้งนั้น แม้สิ่งเหล่านั้นก็เป็นเหมือนที่โล่งแจ้งในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

จฺติ จ อุปฺปตฺติ จ ขณฺเ ตสฺมี น วิชฺชติ
ตานิปชฺช ปทิสฺสนฺติ ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“จติและปฏิสนธิไม่มีในขณะนั้น แม้จติและปฏิสนธิ[ที่ไม่มีในขณะ]นั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

ทพฺพํ ปคฺคณฺห วิริยํ มา นิวตฺต อภิกุม
มยมฺเปตํ วิชานาม ฐวั พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ขอท่านจงประคองความเพียรไว้มั่น อย่าถอยกลับ จงก้าวไปข้างหน้า แม้พวกเราที่รู้เห็นนิมิตนี้ว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

พุทฺธสฺส วจันํ สุตฺวา ทสฺสทสฺสีน จูภยํ
ตุฎฺฐหฺมฺโโจ ปโมทิตฺโต เหวํ จินฺเตสฺหํ ตทา.

“เราสดับพระดำรัสของพระพุทธเจ้าและทวยเทพหมื่นโลกธาตุทั้งสองแล้ว มีความโสมนัสยินดีร่าเริงแล้ว ได้ดำริในกาลนั้นอย่างนี้”

อเทวชฺฌวจนา พุทฺธา อโมชฺวจนา ชินา
วิตถํ นตฺถิ พุทฺธานํ ฐวั พุทฺโธ ภวามหํ.

“พระพุทธรเจ้าทั้งหลายมีวาจาไม่เป็นสอง พระชินเจ้าทั้งหลายมีวาจาไม่เป็นโมฆะ ถ้อยคำอันไม่เป็นจริงไม่มีแก่พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย เราจักเป็นพระพุทธรเจ้าเป็นแน่”

ยถา ชิตุตตัม นภ เลกขณํ ฐวั ปตติ ภูมิมิ
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐจํ วจัน ฐวสฺสสตํ.

“ก่อนดินที่ถูกขว้างไปในท้องฟ้าย่อมตกลงสู่พื้นดินแน่แท้ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน ฉะนั้น”

ยถาปี สพฺพสฺตฺตานํ มรณํ ฐวสฺสสตํ
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐจํ วจัน ฐวสฺสสตํ.

“ความตายเป็นของแท้แก่สรรพสัตว์ ฉันใด พระพุทธรดำรัสของพระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน ฉะนั้น”

ยถา รตฺติกุขเย ปตฺเต สุริยคุคมํ ฐวั
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐจํ วจัน ฐวสฺสสตํ.

“เมื่อราตรีสิ้นไปแล้ว พระอาทิตย์ต้องขึ้นไปแน่ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน ฉะนั้น”

ยถา นิคุขนฺตสยนสฺส สีหสฺส นทํ ฐวั
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐจํ วจัน ฐวสฺสสตํ.

“เมื่อพญาราชสีห์ออกมาจากที่นอนแล้วย่อมบันลือแน่แท้ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน ฉะนั้น”

ยถา อาปนฺนสฺตฺตานํ ภารโมโรปนํ ฐวั
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐจํ วจัน ฐวสฺสสตํ.

“ชาวโลกแบกของหนักไปถึงที่ต้องการแล้วย่อมวางลงแน่ ฉันใด
พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสที่เที่ยงแท้แน่นอน
ฉันนั้น”

หนุท พุทฺธกเร ฐมฺเม วิจิณามิ อิตฺโต จิตฺโต
อุทฺธํ อโธ ทส ทิสสา ยาวตา ฐมฺมธาดูยา.

“บัดนี้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมที่ทำให้บรรลुเป็นพระพุทธเจ้าทาง
โน้นและทางนี้ ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำทั่วทั้งสิบทิศตลอดธรรมธาตุ”

[ธรรมธาตุ คือ สภาวธรรมที่มีในทิศทั้ง ๑๐ อันทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้า กล่าวคือ ทาน
ทุกอย่างไม่ได้กระทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้า แต่ต้องเป็นทานที่เสียสละเพื่อผู้อื่นจึงทำให้บรรลุเป็น
พระพุทธเจ้าได้ เป็นต้น]

วิจิณฺโตนฺโต ตทาทุกฺขี ปจฺมํ ทานปารมี
ปุพฺพเกหิ มหะสิหิ อนุจิณฺณํ มหาลภํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นทานบารมีที่ ๑ อันเป็น
ประดุจทางใหญ่ที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติเสมอแล้ว”

อิมํ ตฺวํ ปจฺมํ ตาว ทพฺพํ กตฺวา สมาทีย
ทานปารมิตํ คจฺฉ ยถิ โพธิํ ปตฺตุมิจฺฉสิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ เธอก็จงบำเพ็ญ
ทานบารมีที่ ๑ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นคงก่อน”

ยถาปิ กุมฺภโก สมฺปยุณฺโณ ยสฺส กสฺสจฺจิ อโธโกโต
วมเต วุทฺทํ นิสฺเสสํ น ตตฺถ ปริรฺกฺขติ.

“เปรียบเหมือนหมอน้ำที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งคว่ำปากลง น้ำก็
ออกจากหมอน้ำได้เหลือ มิได้รักษาน้ำไว้ในหมอนั้น ฉันใด”

ตเถว ยาจเก ทิสฺวา หีนมุกกฏจฺมชฺฌิเม
ททาหิ ทานํ นิสฺเสสํ กุมฺโภ วีย อโรกโต.

“ท่านเห็นเหล่ายาจกทั้งที่เป็นชนชั้นต่ำ ชั้นกลาง และชั้นสูง
จงให้ทานโดยไม่ให้เหลือ เหมือนหมอน้ำที่ถูกคว่ำปากลง ฉะนั้น”

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเฌปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โปธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลुเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หาไม่ เรา
จักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินฺโต ตทาทุกฺขี ทฺตยํ สีลปารมี
ปฺพพฺเพหิ มหะสีหิ อาเสวิตนฺเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นศีลปารมีที่ ๒ อันพระ-
โพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติชอบแล้ว”

อิมํ ตฺวํ ทฺตยํ ตาว ทพฺหํ กตฺวา สมาทีย
สีลปารมิตํ คจฺฉ ยถิ โพธิ ปตฺตุมิ จฺฉสิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ เธอจงบำเพ็ญ
ศีลปารมีที่ ๒ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นคงก่อน”

ยถาปิ จมรี วาลํ กิสฺมิณฺจิ ปฏฺฐิลคฺคิตํ
อุเปติ มรณํ ตตฺถ น วิโกเปติ วาลธี.

“ตัวจามรีมีขนหางติดอยู่ในที่ใด ย่อมยอมตายในที่นั้นๆ ไม่ให้
ขนหางเสียไป ฉะนั้น”

ตเถว จตุสฺส ญฺมึสฺส สีลานิ ปริปุรย
ปริรกฺข สทา สีลํ จมรี วีย วาลธี.

“เธอจงบำเพ็ญศีลในภุมิ ๔ จงรักษาศีลทุกเมื่อ เหมือนตัวจามรี
รักษาขนหาง ฉนั้นนั่น”

น เหเต เอตตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเฌปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โปธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลुเป็นพระพุทฺธเจ้าจะมีเพียงเท่านั้นก็หาได้ เรา
จักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินฺนโต ตทาทุกฺชี ตติยํ เนกขมฺมปารมี
ปฺพุพฺเพหิ มหะสีหิ อาเสวิตนฺเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นเนกขัมมบารมีที่ ๓ อัน
พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพาศของเสพแล้ว”

อิมํ ตฺวํ ตติยํ ตาว ทพฺพํ กตฺวา สมาทีย
เนกขมฺมปารมิตํ คจฺฉ ยถิ โพธิํ ปตฺตุมิจฺฉสิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลुโพธิญาณ เธอจงบำเพ็ญ
เนกขัมมบารมีที่ ๓ นี้ สมาทานทำให้ให้มันก่อน”

ยถา อนนฺทสมฺมเร ปุริโส จิรฺจฺจุตฺโต ทฺวณฺณภูโต
น ตตฺถ รากํ ชเนติ มุตฺตติเมว คเวสติ.

“บุรุษผู้ติดอยู่ในเรือนจำ มีความทุกข์สิ้นกาลนาน เขาปราศจาก
ความยินดีในเรือนจำนั้น แสวงหาการพ้นไปเท่านั้น ฉนั้นใด”

ตเถว ตฺวํ สพฺพภาเว ปสฺส อนนฺทสมฺมรํ วีย
เนกขมฺมาภิมุโข โหหิ ภาวโต ปริมุตฺติยา.

“เธอก็เหมือนกันนั่นแหละ จงเห็นภพทั้งหมดเหมือนเรือนจำ
จงมุ่งหน้าสู่การออกบวชเพื่อพ้นไปจากภพ ฉนั้นนั่น”

น เหเต เอตตกาเยว พุทฺธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเฌปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โปธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลुเป็นพระพุทเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หาได้ เรา
จักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

[คำว่า เนกขัมม มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ปฐมฌาน	๒. การออกบวช
๓. ความหลุดพ้น	๔. วิปัสสนา
๕. กุศลทั้งหมด	

ในที่นี้มีความหมายว่า การออกบวช โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นิกฺขมตฺติ นิกฺขโม (นิกฺขมะ
คือ ผู้ออกจากเรือน), นิกฺขมสฺส กมฺมํ เนกขมฺมํ (เนกขัมมะ คือ การกระทำของผู้ออกจากเรือน,
การออกบวช) ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๘๓๑) กล่าวถึงความหมายของ เนกขัมม ศัพท์ว่า

เนกขมฺมํ ปจฺมชฺฌาเน ปพฺพชฺชาเย วิมุตฺตียํ
วิปสฺสนาย นิสฺเสส- กุสลมฺหิ จ ทิสฺสติ.”

“เนกขัมม ศัพท์ย่อปรากฏในความหมายว่า ปฐมฌาน การออกบวช
ความหลุดพ้น วิปัสสนา และกุศลทั้งหมด”]

วิจินฺโตะ ตทาทุกฺขี จตุตฺถํ ปญฺญาปารมี
ปฺพพฺเพहि มหะสิหิ อาเสวิตนฺเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นปัญญาบารมีที่ ๔
อันพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพาศช้องเสพแล้ว”

อิมํ ตวํ จตุตฺถํ ตาว ทพฺหํ กตฺวา สมาทีย
ปญฺญาปารมิตํ คจฺจน ยถิ โพธิ ปตฺตุมิ จจฺฉิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลุปุริญาณ เธอจงบำเพ็ญ
ปัญญาบารมีที่ ๔ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นคงก่อน”

ยถาปิ ภิกขุ ภิกขุชนโต หีนมุกกฏจรมชฌิเม
 กุลานิ น วิวชฺชนโต เอวํ ลภติ ยาปนํ

“ภิกษุผู้ขอก่อนข้าว ไม่เว้นสกุลต่ำ ปานกลาง และสูง ย่อมได้
 อาหารพอคำจนอ้วนผาญไว้อย่างนี้ ฉันใด”

ตเถว ตวํ สพฺพกาลํ ปฏิปฺจุณํ พุรํ ชนํ
 ปญญาปารมิตํ คนฺตฺวา สมโพธิํ ปาปฺณิสฺสสิ.

“เธอจงสอบถามชนผู้รู้ตลอดกาลนาน ฉะนั้น เธอบำเพ็ญปัญญา
 บารมีแล้วจักบรรลุลสัมโพธิญาณ”

น เหตุ เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
 อญฺเฌปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โปธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลुเป็นพระพุทธรเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หาได้ เรา
 จักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินฺโต ตทาทุกฺชี ปญฺจมํ วิริยปารมီ
 ปุพฺพเกหิ มหะสิหิ อาเสวิตนฺเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นวิริยบารมีที่ ๕ อันพระ-
 โพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติช่องเสพแล้ว”

อิมํ ตวํ ปญฺจมํ ตาว ทพฺหํ กตฺวา สมาทีย
 วิริยปารมิตํ คจฺฉ ยถิ โพธิํ ปตฺตุมิ จฺจสิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลุลโพธิญาณ เธอจงบำเพ็ญ
 วิริยบารมีที่ ๕ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นก่อน”

ยถาปิ สีโห มิคราชา นิสชชฏฺฐานจกฺกเม
 อลีนวิริโย โหติ ปคฺคหิตมโน สทา.

“ราชสีห์พญามิคราชมีความเพียรไม่ท้อถอย มีใจกระตือรือร้น
ในการนั่ง การยืน และการเดินทุกเมื่อ ฉันใด”

ตเถว ตุวั สพฺพภาเว	ปคฺคณฺห วิริยํ ทพฺพํ
วิริยปารมิตํ คนฺตุวา	สมฺโพธิ ปาปฺณิสฺสสฺสิ.

“เธอก็จงประคองความเพียรไว้ให้มั่นในภพทั้งปวง ฉะนั้น เธอ
บำเพ็ญวิริยบารมีแล้วจักบรรลुสัมโพธิญาณ”

น เหเต เอตฺตกาเยว	พฺพุทฺธมฺมา ภวิสฺสเร
อณฺเณปิ วิจินิสฺสามี	เย ธมฺมา โปธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านั้นก็หาได้ เรา
จักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินฺโนโต ตทาทุกฺขี	ฉณฺณมํ ขนฺติปารมီ
ปฺพุพฺเพเกหิ มหะสิหิ	อาเสวิตนฺเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นขันติบารมีที่ ๖ อัน
พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติดีช่องเสียแล้ว”

อิมํ ตุวั ฉณฺณมํ ตาว	ทพฺพํ กตฺวา สมาทีย
ตตฺถ อเทวชฺฌมานโส	สมฺโพธิ ปาปฺณิสฺสสฺสิ.

“[เราสอนตนว่า] เธอจงสมาทานขันติบารมีที่ ๖ นี้ ทำไว้ให้มั่น
ก่อน เธอมีใจเด็ดเดี่ยวในขันติบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ”

ยถาปิ ปถวี นาม	สุจิมฺปิ อสุจิมฺปิ จ
สพฺพํ สหติ นิฏฺเขปํ	น กโรติ ปฏฺธิทฺทํ.

“ธรรมดว่าแผ่นดินย่อมทนสิ่งที่ถูกทิ้งไว้ทั้งหมดอันสะอาดบ้าง
ไม่สะอาดบ้าง ย่อมไม่ทำความยินดียินร้าย ฉันใด”

[คำว่า ปฏิฆทุทย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปฏิฆ (ความยินร้าย) + ทยา (ความยินดี)
ในคำว่า ทยา ใช้ในความหมายว่า เมตตา บ้าง กรุณา บ้าง ในที่นี้จัดเป็นเมตตาที่ตรงกันข้ามกับ
ปฏิฆะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิโฆ จ ทยา จ ปฏิฆทุทย (สมาหารทวันทสมาส ช้อน ท เป็น ทท)]

ตเถว ตุมปิ สพุเพสํ สมมานาวมานกขโม
ขนติปารมิตํ คนตุวา สมโพธิ ปาปุนิสฺสสิ.

“แม้เธอก็ต้องอดทนต่อการนับถือและการดูหมิ่นของชนทั้งปวง
ฉันนั้น เธอบำเพ็ญขันติบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ”

น เหเต เอตตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเฌปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โปธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านั้นก็หาได้ เรา
จักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินฺนโต ตทาทุกฺขี สตฺตมํ สจฺจปารมီ
ปฺพุพฺเพหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิต.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นสัจจบารมีที่ ๗ อัน
พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพาศชองเสฟแล้ว”

อิมํ ตวํ สตฺตมํ ตาว ทพฺพํ กตุวา สมาทีย
ตตฺถ อเทวชฺฌวจโน สมโพธิ ปาปุนิสฺสสิ.

“[เราสอนตนว่า] เธอจงสมาทานสัจจบารมีที่ ๗ นี้ ทำไว้ให้
มั่นคง เธอมีวาจาไม่เป็นสองในสัจจบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ”

ยถาปิ โอสถี นาม ตฺลากลฺลาตา สเทวเก
สมเย อุตฺตสฺเส วา น โวภกฺกมฺติ วีถิต.

“เป็นธรรมดาว่าดาวประกายพริ้วเป็นดาวประจำวิถีในโลกนี้และ
เทวโลก ย่อมไม่ล่วงพ้นวิถีในฤดูหนาว ฤดูฝน หรือฤดูร้อน ฉะนั้นใด”

ตเถว ตวมปิ สจเจสุ มา โวกกมสิ วีถิโต
 สจจปารมิตํ คนฺตฺวา สมโพธิ ปาปฺณิสฺสสฺส.

“แม้เธอก็อย่าล่องพ้นวิถิในสัจจะ ฉะนั้น เธอบำเพ็ญสัจจบารมี
 แล้วจักบรรลุลสมโพธิญาณ”

[ดาวประกายพริกคือดาวรุ่ง เป็นดาวพระศุกร์ที่เห็นในเวลาเช้ามืด ถ้าเห็นในเวลาหัวค่ำ
 เรียกว่า ดาวประจำเมือง (ในภาษาเขมร ผกาย ว่า ดาว + พริก ว่า รุ่ง) อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถา
 พุทฺธวงศ์ (หน้า ๑๖๔) อธิบายว่า ดาวประกายพริกเป็นดาวที่โคจรไปทางทิศตะวันออก ๖ เดือน และ
 ทิศตะวันตก ๖ เดือน ไม่ล่องพ้นวิถิของตน]

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
 อญฺเฌปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โปธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลुเป็นพระพุทเจ้าจะมีเพียงเท่านั้นก็หาได้ เรา
 จักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินฺโนโต ตทาทุกฺขี อญฺจมํ อธิฏฺฐานปารมี
 ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนฺเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นอธิษฐานบารมีที่ ๘ อัน
 พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤดิช้องเสพแล้ว”

อิมํ ตวํ อญฺจมํ ตาว ทพฺพํ กตฺวา สมาทีย
 ตตฺถ ตวํ อจฺโล หุตฺวา สมโพธิ ปาปฺณิสฺสสฺส.

“[เราสอนตนว่า] เธอจงสมทานอธิษฐานบารมีที่ ๘ นี้ ทำให้
 ให้มันก่อน เธอเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในอธิษฐานบารมีนั้น จักบรรลุลสม-
 โพธิญาณ”

ยถาปิ ปพฺพโต เสโล อจฺโล สุปฺปติฏฺฐจฺจิโต
 น กมฺปติ ภูสฺวาเตหิ สกฺกฺจาเนว ติฏฺฐจติ.

“ภูเขาศิลาล้วน ไม่หวั่นไหว ตั้งมั่นดีแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวด้วย
ลมแรงดำรงอยู่ในที่ของตนเท่านั้น ฉันใด”

ตเถว ตุมปิ อธิฏฺฐาเน สพุพฺพา อจฺโล ภว
อธิฏฺฐานปารมิตํ คนฺตฺวา สมฺโพธิ ปาปฺณิสฺสสฺส.

“แม้เธอก็จะเป็นผู้ตั้งมั่นในอธิฐานบารมีทุกเมื่อ ฉะนั้น เธอ
บำเพ็ญอธิฐานบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ”

น เหนเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเฌปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หาได้ เรา
จักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินฺนโต ตทาทุกฺขี นวมํ เมตฺตาปารมิตํ
ปุพฺพเกหิ มหะสิหิ อาเสวิตนฺเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นเมตตาบารมีที่ ๙ อัน
พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติดังของเสพแล้ว”

อิมํ ตวํ นวมํ ตาว ทพฺพํ กตฺวา สมาทีย
เมตฺตาย อสโม โหหิ ยถิ โพธิ ปตฺตุมิจฺฉสฺส.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาเพื่อบรรลุโพธิญาณ เธอจง
สมาทานเมตตาบารมีที่ ๙ นี้ ทำไว้ให้มั่นก่อน เธอจึงเป็นผู้ไม่มีใคร
เสมอด้วยเมตตา”

ยถาปิ อุกกํ นาม กลฺยาณ ปาปเก ชเน
สมํ ปรตฺติ สิตฺเตน ปวาเหติ รัชมลํ.

“ธรรมดว่าน้ำย่อมแผ่ความเย็นไปเสมอกันในคนดีและคนชั่ว
และชำระฝุ่นธุลีได้ ฉันใด”

ตเถว ตวมปิ หิตาหิตะ สมํ เมตตตาย ภาว
เมตตปาปารมิตํ คนฺตฺวา สมโพรี ปาปฺณิสฺสสึ.

“แม้เธอก็จงเจริญเมตตาไปโดยสม่ำเสมอในชนผู้เป็นมิตรและศัตรู
ฉันนั้น เธอบำเพ็ญเมตตาบารมีแล้วจักบรรลุลุสุมโพรินฺนาณ”

[ในคำว่า เมตตตาย ภาว (เจริญเมตตา) คำว่า เมตตตาย เป็นการิตกรรมที่ลงบัญญัติ
ดั่งคัมภีร์อรรถกถาของพุทธวงศ์ (หน้า ๑๖๖) อธิบายว่า

เมตตตาย ภาวยาตี เมตตํ ภาว, วทฺเหหิ.^{๖๗}

“คำว่า เมตตตาย ภาว แปลว่า จงยังเมตตาให้เกิดขึ้น คือ จงเจริญเมตตา”

ในคัมภีร์นिरุตติที่ปนี (สูตร ๒๙๖) ได้อนุญาตการลงบัญญัติในอรรถการิตกรรมว่า

ปาฬิยํ สฬุเพสํ วิญญาเปตฺวาน, โตเสนฺติ สฬุพฺปาณินํ, เกรสฺส ปตฺโต ทฺติยสฺส คาเห-
ตฺพุโธจฺจาทินา ปโยชฺเช จฺญลฺลปิ ทิสฺสติ.^{๖๘}

“แม้บัญญัติย่อมปรากฏในกรรมที่บุคคลพึงใช้โดยอุทาหรณ์ว่า สฬุเพสํ วิญญาเปตฺวาน
(ยังมวลชนให้เข้าใจแล้ว), โตเสนฺติ สฬุพฺปาณินํ (ย่อมยังสรรพสัตว์ให้ปลาบปลื้ม), เกรสฺส ปตฺโต
ทฺติยสฺส คาเหตุพุโ (บาตรของพระเถระ พึงยังภิกษุรูปที่ ๒ ให้รับเอา) เป็นต้น”

ที่จริงแล้วการิตกรรมอาจลงทุติยา ตติยา หรือบัญญัติได้ตามความเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคาถาประพันธ์ที่จำกัดคณะฉันท์ คัมภีร์ไวยากรณ์อนุญาตการลงวิภัตติทั้งสาม
หมวดข้างต้นว่า

อวุตฺเต การิตะ กมุเม ทฺติยา ตติยา'ถฺวา
จฺญจฺมี จาติ สมโภติ การิตณฺญหิ ภาสิตา.^{๖๙}

“ผู้รู้การิตปัจจัยกล่าวว่า ทฺติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ และบัญญัติ
ย่อมลงได้ในการิตกรรมที่ไม่ถูก[วิภัตติอาชยาดหรือกิตักปัจจัย]กล่าวไว้”]

น เहेเต เอตฺตกาเยว พุทฺธมฺมา ภวิสฺสเร
อณฺเณปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพรปจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลुเป็นพระพุทเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หาได้ เรา
จักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจิณฺโตะ ตทาทุกฺขี	ทสมํ อุเปกฺขาปารมฺมี
ปุพฺพเกหิ มหะสีหิ	อาเสวิตนิเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นอุเบกขาบารมีที่ ๑๐ อัน
พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติชองเสพแล้ว”

อิมํ ตํวํ ทสมํ ดาว	ทพฺหํ กตฺวา สมาทีย
ตุลาภูโต ทพฺโห หุตฺวา	สมโพธิ ปาปฺณิสฺสสฺส.

“[เราสอนตนว่า] เธอจงสมათานอุเบกขาบารมีที่ ๑๐ นี้ ทำให้ไว้ให้
มั่นคง เธอจงเป็นผู้มั่นคงเหมือนตาชั่ง จักบรรลुสัมโพธิญาณ”

ยถาปิ ปถวี นาม	นิขิตฺตํ อสุจํ สุจํ
อุเปกฺขติ อุโปเปเต	โกปานุนยวชฺชิตา.

“ธรรมดว่าแผ่นดินย่อมวางเฉยสิ่งที่สะอาดและสกปรกทั้งสอง
อย่างที่ถูกทิ้งไว้ ปราศจากความยินดียินร้าย ฉะนั้นได้”

ตเถว ตวมฺปิ สุขทุกฺเข	ตุลาภูโต สทา ภว
อุเปกฺขาปารมิตํ คนฺตฺวา	สมโพธิ ปาปฺณิสฺสสฺส.

“เธอก็จงมั่นคงในสุขและทุกข์เหมือนตาชั่งเสมอ [คือข้างสิ่งของ
ทั้งสองข้างที่มีน้ำหนักเท่ากัน] ฉะนั้น เธอบำเพ็ญอุเบกขาบารมีแล้ว
จักบรรลุสัมโพธิญาณ”

เอตตฺกาเยว เต โลเก	เย ธมฺมา โภธิปาจนา
ตตฺตฺวํ นตฺถิ อณฺณตฺร	ทพฺหํ ตตฺถ ปตฺติฏฺจห.

“ธรรมที่อบรมบ่มโพธิญาณในโลก มีเพียงนี้เท่านั้น ไม่มีธรรม
อื่นยิ่งจากบารมีทั้ง ๑๐ นั้น เธอจงตั้งมั่นอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด”

อิเม ฐมเม สมมสโต สภาวรสลกฺขणे
 ฐมฺมเตเชน วสุธา ทสฺสทสฺสี ปกมฺปถ.

“เมื่อเราพิจารณาบารมีธรรมเหล่านี้โดยหน้าที่และโดยลักษณะที่มีจริงอยู่ แผ่นดินหมื่นโลกธาตุดุกข์วันไหวด้วยปัญญานุภาพ”

[คำว่า สภาวรสลกฺขणे ลง สมี วิภัตติในอรรถตติยาวิเสสนะ การพิจารณาบารมีธรรมโดยหน้าที่และลักษณะ เช่น ทานบารมีเป็นต้นมีหน้าที่อบรมบ่มโพธิญาณ คือ อรหัตตมรรคญาณ และสัพพัญญุตญาณ ทานมีลักษณะสละสิ่งที่ไม่มีโทษ ศीलมีลักษณะเป็นที่ตั้งของสมาธิ เป็นต้น

คำว่า ฐมฺม ใน ฐมฺมเตเชน ใช้ในความหมายว่า ปัญญา]

จลตา รวติ ปถวี อุกฺกณฺณตํว ปิพิตํ
 เถลยฺนเต ยถา จกุกํ เอวํ กมฺปติ เมทินี.

“แผ่นดินย่อมส่งเสียงดังเพราะการหวั่นไหว และสั่นสะเทือนเหมือนเครื่องหีบอ้อยที่ถูกหมุนบีบไว้ เหมือนกับเฟืองในเครื่องจักรคั้นน้ำมัน”

[คำว่า จลตา มีศัพท์เดิมว่า จลตาย ลบ ย อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ ตัวอย่างที่ลบ ย อักษรนี้มีใช้ในพระบาลีหลายแห่ง (ส่วนใหญ่ ย อักษรเป็นส่วนหนึ่งของ อาย อาเทศ ในบางแห่งก็มาจากการแปลง ตฺวา เป็น ย) เช่น

- อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ โหติ [อาวิกตา : อาวิกตาย] (ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้น เพราะการเปิดเผยอาบัติ)
- อสฺสวฺนตา ฐมฺมสฺส ปรีหายนฺติ [อสฺสวฺนตา : อสฺสวฺนตาย] (ย่อมเสื่อมจากธรรม เพราะไม่ได้สดับ)
- ตทารมฺมณฺดา อุปฺปชฺชติ [ตทารมฺมณฺดา : ตทารมฺมณฺตาย] (ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณฺ)
- อนุปาทา วิมฺุตโต [อนุปาทา : อนุปาทาย] (พ้นแล้วเพราะไม่ยึดมั่น)
- สทฺธา ปพฺพชฺชิตो [สทฺธา : สทฺธาย] (เลื่อมใสแล้วออกบวช)

- ส่วิทาวหาโร [ส่วิทาวหาโร : ส่วิทายอวหาโร] (การนัดหมายขโมย)

ส่วุภีสุ ส่มุททา จ คิริโนโท ตตถ โอนมิ
โอนมิตฺวา สิเนรุหมฺหิ หีหีสทโท ปวตฺตติ.

“มหาสมุทรรทั้งหลายได้ตีฟองนองเนื่อง ทั้งจอมเขาที่มหาสมุทรร
นั้นก็โอนอ่อนน้อมลงแล้ว เสียงดังหึ่งๆ ก็ดังก้องไปแล้ว ณ ชุนเขา
สิเนรุราช”

[คาถานี้พบในฉบับไทย ไม่พบในฉบับฉัฏฐสังคายนา]

ยาวตา ปริสา อาสิ พุทฺธสฺส ปริเวสเน
ปเวธมานา สา ตตถ มุจฺฉิตา เสสิ ภูมียา.

“เหล่าบริษัททั้งหมดในที่ปรนนิบัติพระพุทธรูปเจ้านั้นห้วนไหอยู่
หมดสติล้มลง ณ พื้นดินในที่นั้น”

ขมฺภาเนกสหัสสานิ กุมฺภินฺนญจ สตา พหุ
สญฺจุณฺณมถิตา ตตถ อณฺณมณฺณํ ปขมฺภูฏิตา.

“หม้อน้ำหลายพันหม้อ ตุ่มน้ำหลายร้อยตุ่ม กระทบกันแตก
ละเอียดไปในที่ปรนนิบัติพระพุทธรูปเจ้านั้น”

[คำว่า ขมฺภาเนกสหัสสานิ ตັตบทเป็น ขมฺภา + อเนกสหัสสานิ เมื่อควรกล่าวว่า ขมฺภานํ
ให้ลบ นํ วิภัตติเพื่อให้ครบ ๘ พยางค์ในบาทคาถา]

อุพฺพิคฺคา ตสิตา ภิตา ฆนฺตา พยฺยิตมานสา
มหาชนา สมากมฺม ที่ปฺงกรมฺมุปาคมุ.
กี ภวิสฺสติ โลกสฺส กลฺยาณมถ ปาปกํ
สพฺโพ อุปทฺทโต โลโก ตํ วินฺเทหิ จกฺขุม.

“มหาชนต่างสะดุ้งตกใจกลัวตัวสั่น มีใจเป็นทุกข์ มาประชุมกัน
เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ปึงกร [ได้ทูลถามว่า] ข้าแต่พระองค์ผู้มีจักขุ
ความดีหรือความชั่วอะไรจักมีแก่โลก โลกทั้งหมดถูกรบกวไปแล้ว
ขอพระองค์จงบรรเทาความกลัวนั้นเถิด”

[คำว่า อุกุพิคฺค สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + วิช ฐาตุ + (ภยกมเป = กลัว, หวั่นไหว) +
ต ปัจจัย

คำว่า ตลิต สำเร็จรูปมาจาก ตส ฐาตุ (ภย = กลัว) + อิต ปัจจัยในสัทธาตอัสสัถิตัตถิต
มีรูปวิเคราะห์ว่า ตโส สยชาโต อสฺส อตฺถิติ ตลิตโต (ผู้มีความกลัวเกิดแล้ว)

คำว่า ฆนต สำเร็จรูปมาจาก ฆมฺ ฐาตุ (อนวฺจฺจาเน = หมุน) + ต ปัจจัย

คัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์กล่าวว่า คำทั้ง ๓ นั้นเป็นคำไวพจน์กัน

คำว่า พยิต ใน พยิตมานสา (มีใจเป็นทุกข์) สำเร็จรูปมาจาก พยถ ฐาตุ + อิต ปัจจัย
ในสัทธาตอัสสัถิตัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า พยโถ สยชาตา อสฺส อตฺถิติ พยิตฺ, พยิตฺ มานสํ เยสนฺติ
พยิตมานสา (ผู้มีใจอันมีทุกข์ปรากฏแล้ว)

คัมภีร์ธาวัตถสังคหะ (คาถา ๒๖๐) กล่าวถึงความหมายของ พยถ ฐาตุว่า ทุกฺขจลฺภย
(เป็นทุกข์ หวั่นไหว และกลัว) ในที่นี้มีความหมายแรก เพราะความหมายว่า กลัว กล่าวไว้ด้วยคำว่า
ภีตา (กลัว) และความหมายว่า หวั่นไหว กล่าวไว้ด้วยคำว่า ฆนตา (ตัวสั่น)]

เตสํ ตทา สยฺฆาเปสิ ที่ปงฺกโร มหามฺนิ
วิสฺสตุถา โหถ มา ภาก อิมสฺมี ปถวิกมฺปน.

“พระมหายานที่ปึงกรทรงยังมหาชนเหล่านั้นให้ทราบ ว่า พวก
ท่านจงวางใจเถิด อย่ากลัวการหวั่นไหวแห่งแผ่นดินนี้”

ยมหํ อชฺช พฺยาภาสี พุทฺโธ โลเก ภวิสฺสติ
เอโส สมฺมสฺติ ธมฺมํ ปุพฺพกํ ชินเสวิต.

“เราได้พยากรณ์ดาบสไฉไลในวันนี้ว่า เขาจักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก
ดาบสนั้นได้พิจารณาธรรมอันพระชินเจ้าช้องเสพแล้วในกาลก่อน”

ตสฺส สมมสโต ธมมํ พุทฺธภูมี อสเสโต
 เตนายํ กมปิตา ปถวี ทสฺสทสฺสี สเทวเก.

“เมื่อเขาพิจารณาธรรมอันเป็นพุทฺธภูมิโดยสิ้นเชิง แผ่นดินหมื่น
 โลกธาตุในมนุษย์และเทวดานี้จึงหวั่นไหวด้วยการพิจารณานั้น”

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า ภาค ส่วนฉบับภูมิพโลช มีรูปว่า ภายถ
 รูปว่า ภาค ที่ลบ ย อักษรในรูปเดิมว่า ภายถ น่าจะถูกต้อง ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑)
 อธิบายว่า มา ภาตติ มา ภายิตฺถ (คำว่า มา ภาค แปลว่า อย่างแล้ว)]

พุทฺธสฺส วจํ สุตฺวา มโน นิพฺพายี ตาวเท
 สพฺเพ มํ อุปสงฺกมฺม ปุณฺนาปี อภิวนฺทิสฺสุ.

“ใจของพวกเขาได้สงบระงับลงทันที เพราะฟังพระดำรัสของ
 พระพุทฺธเจ้า ชนทั้งหมดจึงเข้ามาหาเราแล้วอภิวาทอีกครั้งหนึ่ง”

สมาทยิตฺวา พุทฺธคฺคณํ ทพฺพํ กตฺวาน มานสํ
 ที่ปงฺกัรํ นมสฺสิตฺวา อาสนา วุฏฺฐหี ตทา.

“เราสมาทานพระพุทฺธคุณกระทำใจให้มันแล้ว นมัสการพระ-
 พุทฺธเจ้าที่ปงฺกัร แล้วลุกขึ้นจากอาสนะในขณะนั้น”

ทิพฺพํ มานุสฺสํ ปุปฺผํ เทวา มานุสฺสา อุโ
 สโมกิริณฺติ ปุปฺผเฬหิ วุฏฺฐหนตสฺส อาสนา.

“เมื่อเราลุกจากอาสนะ ทวยเทพและเหล่ามนุษย์ทั้งสองฝ่าย
 ได้โปรยปรายดอกไม้ทิพย์และที่เป็นของมนุษย์”

เวทยนฺติ จ เต โสตถิ เทวา มานุสฺสา อุโ
 มหนฺตํ ปตฺถิตํ ตฺยํ ตํ ลภสฺสุ ยถิจฺฉิตํ.

“ทวยเทพและเหล่ามนุษย์ทั้งสองฝ่ายนั้นประกาศความปิติยินดี
 ว่า ท่านได้ปรารถนาฐานะอันสูงส่ง จงบรรลุฐานะนั้นตามต้องการเถิด”

สพพิติโย วิวชชนตุ โสโก โรโค วินสสุตุ
มา เต ภาวนตฺวณฺตรายา ผุส ขิปโป โพรหมุตฺตมํ.

“ขอสิ่งร้ายทั้งปวงจงบาราาศไป ขอความเศร้าโศกและโรคทั้งปวง
จงพินาศไป ขอท่านอย่ามีอันตราย จงบรรลุโพธิญาณอันสูงสุดโดย
พลัน”

[คำว่า โสตุถิ เป็นบทนิบาต (สันสกฤตมีรูปว่า สวสฺตุ) เมื่อลง ว อักษรเป็นอาคม ก็มีรูปว่า
สฺวตุถิ ใช้ในความหมายว่า เขม (เกษม, ปิตินันตี) และ อาสฺส (ปรารธนา) เป็นต้น นิบาตนี้เป็นบท
พิเศษที่ลงวิภัตตินามแล้วยังคงไว้ จึงมีรูปว่า โสตุถิ, โสตุถินา ได้บ้าง]

ยถาปิ สมเย ปตฺเต ปุพฺพนฺติ ปุพฺผิโน ทูมา
ตเถว ตฺวํ มหาวีร พุทฺธญาเณน ปุพฺผสุ.

“ไม่ดอกย่อมเบ่งบานในฤดูกาลที่มาถึงแล้ว ฉันใด ข้าแต่มหาวีระ
ขอท่านจงเบ่งบานด้วยพุทธญาณ ฉันนั้น”

ยถา เย เกจิ สมฺพุทฺธา ปุรยํ ทสฺปารมี
ตเถว ตฺวํ มหาวีร ปุเรหิ ทสฺปารมี.

“[พระโพธิสัตว์ผู้จะเป็น]พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งทรง
บำเพ็ญบารมี ๑๐ ฉันใด ข้าแต่มหาวีระ ขอท่านจงบำเพ็ญบารมี
๑๐ ฉันนั้น”

ยถา เย เกจิ สมฺพุทฺธา โพธิมณฺฑลํ หิ พุชฺฌเร
ตเถว ตฺวํ มหาวีร พุชฺฌสฺส ชินโพธิยํ.

“[พระโพธิสัตว์ผู้ที่จะเป็น]พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งทรง
ตรัสรู้ ณ โพธิมณฑล ฉันใด ข้าแต่มหาวีระ ขอท่านจงตรัสรู้ ณ
ควงไม้โพธิพฤกษ์อันเป็นที่ตรัสรู้ของพระชินเจ้า ฉันนั้น”

ยถา เย เกจิ สมพุทฺธา ธมฺมจกฺกํ ปวตฺตยํ
 ตเถว ตฺวํ มหาวีร ธมฺมจกฺกํ ปวตฺตย.

“[พระโพธิสัตว์ผู้ที่จะเป็น]พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งทรง
 ประกาศธรรมจักร ฉันทใด ข้าแต่มหาวีระ ขอท่านจงประกาศธรรมจักร
 ฉันทนั้น”

ปุณฺณมาเย ยถา จนฺโท ปริสุทฺโธ วิโรจติ
 ตเถว ตฺวํ ปุณฺณมโน วิโรจ ทสฺสทสฺสีย.

“พระจันทร์ในวันเพ็ญย่อมผุดผ่องไพโรจน์ ฉันทใด ขอท่านมีใจ
 เต็มเปี่ยมแล้วจงยังหมั่นโลกธาตุให้ไพโรจน์ ฉันทนั้น”

[คำว่า ปุณฺณมาเย มีศัพท์เดิมมาจาก ปุณฺณมา (วันเพ็ญ) ที่มีรูปวิเคราะหฺว่า ปุณฺณ มา
 เอตถาติ ปุณฺณมา (วันที่มีพระจันทร์เต็มดวง) แปลง สมิ วิภตฺติเป็น อาเย ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ
 (สุตตมาลา สูตร ๔๕๔) ว่า ปุณฺณมาโต สมิโน อาเย คาถาย (แปลง สมิ วิภตฺติท้าย ปุณฺณมา เป็น
 อาเย ในคาถา)]

ราหุํตฺโต ยถา สุริโย ตาเปน อติโรจติ
 ตเถว โลกา มุจฺจิตฺวา วิโรจ สิริยา ตฺวํ.

“พระอาทิตย์พ้นจากราหุแล้วย่อมโชติช่วงด้วยรัศมี ฉันทใด ท่าน
 พ้นไปจากโลกแล้วจงโชติช่วงด้วยสิริ ฉันทนั้น”

ยถา ยา กาจิ นทียो โอสรฺนฺติ มโหทธิ
 เอวํ สเทวกา โลกา โอสรฺนฺตุ ตวฺนฺติเก.

“แม่น้ำสายใดสายหนึ่งย่อมไหลลงสู่มหาสมุทร ฉันทใด ขอหมู่
 ชาวโลกทั้งเทวโลกจงไหลลงสู่สำนักของท่าน ฉันทนั้น”

เตหิ อุตฺตปฺปสฺสโต โส ทส ธมฺเม สมาทีย
 เต ธมฺเม ปรีปฺพเรณฺโต ปวณํ ปาวีสี ตทา.

“สุเมธดาบสนั้นได้รับคำชมเชยจากเทวดาและมนุษย์เหล่านั้น
แล้ว ได้สมทานบารมีธรรมทั้ง ๑๐ เมื่อจะบำเพ็ญบารมีธรรมดังกล่าว
จึงเข้าไปสู่ป่าหิมพานต์ในกาลนั้น”

จบ เรื่องสุเมธดาบส

ตทา เต โภชิตวาน	สสงฆ์ โลกนายก
อุปคจฺหํ สรรณํ ตสฺส	ที่ปงฺกรสส สตฺถุโน.

“ชาวนครรัชมานันท์อังคาสพระโลกนาถพร้อมทั้งหมู่สงฆ์ ใน
กาลนั้นแล้ว พวกเข้เข้าถึงพระศาสดาที่ปงฺกรพระองค์นั้นเป็นที่พึง”

สรณาคมนเ กณฺจิ	นิเวเสสิ ตถาคโต
กณฺจิ ปณฺจสุ สีเลสุ	สีเล ทสฺวิธเ ปริ.

“พระตถาคตทรงอบรมชนบางเหล่าให้ตั้งอยู่ในสรณคมน์ ชน
บางเหล่าให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ บางเหล่าให้ตั้งอยู่ในศีล ๑๐”

กสฺสจิ เทติ สามณฺณํ	จตุโร ผลมุตฺตเม
กสฺสจิ อสเม ฐมฺเม	เทติ โส ปฏิสมฺภิทา.

“พระองค์ได้ประทานสามัญญผล ๔ อันเป็นผลสูงสุดแก่ชนบาง
พวก ประทานธรรมอันไม่มีธรรมอื่นเสมอคือปฏิสัมภิทา ๔ แก่ชน
บางพวก”

กสฺสจิ วรสมาปตฺติโย	อฏฺฐ เทติ นราสโก
ติสฺโส กสฺสจิ วิชฺชาโย	ฉปฺภิณฺญา ปเวจฺจติ.

“พระนราสกได้ประทานสมาบัติอันประเสริฐ ๘ แก่ชนบางเหล่า
ประทานวิชา ๓ และอภิญญา ๖ แก่ชนบางเหล่า”

[คำว่า ปเวจฺจติ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วิส ธาตุ (ทาเน = ให้) + อ ปัจจัย +

ติ วิภัตติ พฤทธิ อี ใน วิ เป็น เอ, แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุคือ ส เป็น จณฺ ด้วยการแบ่งสูตรใน
โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๖ สูตร ๑๗๓) ว่า คมยมิสาสทิสานํ वा जणฺ (แปลงพยัญชนะ
ท้าย คมฺ, ยมฺ, สาส และ ทิส ธาตุเป็น จณฺ ได้บ้าง)]

เตน โยเคน ชนกายํ	โอวทติ มหามุณี
เตน วิตุถาริกํ อาสิ	โลกนาถสฺส สาสนํ

“พระมหามุณีตรัสสั่งสอนมหาชนตามนัยที่ปรารภไว้นั้น ศาสนา
ของพระโลกนาถจึงแพร่หลายไปด้วยการสั่งสอนดังกล่าว”

มหาหุสภกฺขณโธ	ที่ปงฺกรสนามโก
พหุ ชเน ตารยติ	ปริโมเจติ ทุคฺคตี.

“พระพุทธเจ้าพระนามว่า ที่ปงฺกร มีพระหนุใหญ่ มีพระอังสา
เหมือนพญาอุสภราช ทรงยังประชุมชนให้ข้ามพ้น ทรงช่วยให้พ้นไป
จากทุกคติ”

โพธเนยฺยํ ชนํ ทิสฺวา	สตสฺสสฺเสปิ โยชเน
ชณฺเณน อุปคนฺตฺวาน	โพเธติ ตํ มหามุณี.

“พระมหามุณีทรงเห็นชนผู้ควรตรัสรู้ในหนทางแม้ตั้งแสนโยชน์
ก็เสด็จไปหาเขาโดยพลันแล้วสั่งสอนให้รู้แจ้ง”

ปจฺมาภิสฺมเย พุทฺโธ	โกฏฺฐิสฺตมโพธิ
ทุตฺติยาภิสฺมเย นาโถ	นวุติโกฏฺฐิมโพธิ.

“พระพุทธเจ้าที่ปงฺกรได้โปรดหมู่สัตว์ร้อยโกฏิให้รู้แจ้ง ในการ
บรรลุมรรคครั้งแรก พระนาถโปรดหมู่สัตว์เก้าสิบโกฏิให้รู้แจ้งในการ
บรรลุมรรคครั้งที่ ๒”

ยทา จ เทวภวนมุหิ	พุทฺโธ ฐมฺมเทสยิ
นวุติโกฏฺฐิสฺสฺสํ	ตุตฺติยาภิสฺมโย อหุ.

“เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมในเทวโลก การบรรลุธรรมครั้งที่ ๓ ของหมู่สัตว์ ๙ หมื่นโกฏิได้มีแล้ว”

สนธิปาตา ตโย อาสุ ที่ปงกรสส สตฺถุโน
โกฏิสทสทสสนัน ปจโม อาสิ สมาคโม.

“การประชุมใหญ่ ๓ ครั้งของพระศาสดาพระนามว่าที่ปงกรได้มีแล้ว ครั้งแรกมีพระสาวกมาประชุมกันหนึ่งแสนโกฏิ”

ปุณ นารทญฺญมฺหิ ปวิเวกคเต ชินะ
ชีณาสวา วิตมลา สมึสุ สตโกฏิโย.

“ครั้งที่ ๒ เมื่อพระชินเจ้าทรงเข้านิโรธสมบัติที่ยอดเขานารทะ มีพระชีณาสพผู้ปราศจากมลทินมาประชุมร้อยโกฏิ”

[คำว่า สมึสุ สำเร็จรูปมาจาก ส บพหน้า + อิ ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + อุ วิภัตติ แปลง อุ เป็น อีส ในที่นี้มีความหมายว่า ประชุม ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑) กล่าวว่า สมึสูติ สนฺนิปตีสฺ (คำว่า สมึสุ แปลว่า ประชุมแล้ว) ในบางที่ก็แปลว่า สงบแล้ว หรือ ดับแล้ว ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก สมฺ ธาตุ (อุปสเม = สงบ) + อุ วิภัตติ]

ยมฺหิ กาเล มหาวีโร สุทฺถสฺสนสิสุจฺเจ
นวุติโกฏิสทสเสหิ ปวาเรสิ มหามฺนิ.

“ครั้งที่ ๓ เมื่อพระมหาวีระประทับอยู่ ณ ภูเขาสุทฺถสสนะ พระมหามุนีได้ประชุมทำปวารณากรรมด้วยภิกษุสงฆ์ ๙ หมื่นโกฏิ”

อหํ เตน สมเยน ชฺฉิลो อุกฺคตาปโน
อนตฺลิกฺขมฺหิ จรโณ ปญฺจาภิญฺญาสุ ปารคฺ.

“ในสมัยนั้น เราบวชเป็นชฎิลมีตบะกล้า บรรลุความยิ่งยวดในอภิญญา ๕ เที้ยวไปในอากาศ”

[คัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๘๔-๘๕) กล่าวว่า คาทาว่า อหิ เตน เป็นต้นนี้พบใน คัมภีร์อัฐสาลินีเท่านั้น ไม่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ และไม่ควรมีในที่นี้ เพราะได้กล่าวถึงข้อความดังกล่าวแล้วในเรื่องสุเมธดาบส]

ทสวีสสหสฺसानํ ฐมาภิสฺมโย อหุ
เอกทฺวินฺนํ อภิสฺมยา คณนาโต อสงฺขิยา.

“การบรรลุลหฺรรมได้มีแก่หมู่สัตว์หนึ่งถึงสองหมื่นคน การบรรลุลหฺรรมของบุคคลหนึ่งคนสองคนนับไม่ถ้วน”

[คำว่า ทสวีสสหสฺसानํ เป็นสัมพันธสังขยา คือ จำนวนที่สัมพันธ์กับบทหน้าที่ละบท คือ คำว่า สหสฺส (พัน) สัมพันธ์กับบทหน้าทั้งสองบทเป็นรูปว่า ทสสหสฺส (หนึ่งหมื่น) และ วีสสหสฺส (สองหมื่น) ดังคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์กล่าวว่า

ตตฺถ ทสวีสสหสฺसानนฺติ ทสสหสฺसानํ วีสตีสหสฺसानญจ.^{๙๐}

“ในพากย์นั้น คำว่า ทสวีสสหสฺसानํ แปลว่า หนึ่งถึงสองหมื่นคน”

สังขยาในภาษาบาลีมีวิธีใช้ ๕ ประเภท คือ

๑. มิสสสังขยา จำนวนผสม เช่น เอกาทส (๑๑) มาจาก เอก (๑) และ ทส (๑๐) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า เอกญจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งและสิบ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมฺชฌเโลปิตติยาดัปฺปริสสมาสว่า เอกน อธิกา ทส เอกาทส (สิบยิ่งด้วยหนึ่ง)

๒. คุณิตสังขยา จำนวนที่คูณเข้าด้วยกัน เช่น สมาส จตุรฏฺฐา (สมาสมี ๓๒ อย่าง) โดยคำว่า จตุ และ อฏฺฐ ใน จตุรฏฺฐ (๔ x ๘) คูณกันเป็น ๓๒ มีรูปวิเคราะห์เป็นมฺชฌเโลปิตติยาดัปฺปริสสมาสว่า จตุหิ คุณิตา อฏฺฐ จตุรฏฺฐ (แปดคูณด้วยสี่)

๓. สัมพันธสังขยา จำนวนที่สัมพันธ์กับบทหน้าที่ละบท เช่น จตุราสตีสสฺสฐมฺกฺขนฺธา (พระธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐) โดยประกอบ สหสฺส ศัพท์เข้ากับบทว่า จตุ เป็น จตุสหสฺส (๔,๐๐๐) และบทว่า อสตี เป็น อสตีสหสฺส (๘๐,๐๐๐) มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อสตี สหสฺसानิ อสตีสหสฺसानิ, จตฺตารี อสตีสหสฺसानิ จตุราสตีสหสฺसानิ (แปดหมื่นสี่พัน)

๔. สังเกตสังขยา จำนวนที่หมายรู้กันทางโลก เช่น จนฺท (พระจันทร์) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๑ หรือ เนตฺต (ดวงตา) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๒

เย เกจิ เตน สมเยน ชนฺตฺติ มานุสฺสํ ภวํ
 อปฺปตฺตมานสา เสชา ครหิตา ภวนฺตฺติ เต.

“ในสมัยนั้น ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งผู้เป็นพระเสกขะยังไม่ได้บรรลु
 อรหัตตผลละภพมนุษย์ไป ภิกษุนั้นย่อมถูกตำหนิ”

[คำว่า มานส ในบาทที่ ๓ แปลว่า อรหัตตผล สำเร็จรูปมาจาก มาน ศัพท์ + สา ธาตุ
 (ตฺนุกระณ = ทำให้เบาบาง) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มานํ เสติ สมฺจุณฺหนฺตฺติ มานสฺ (มานสะ
 คือ สภาวะขจัดมานะ) ดังคัมภีร์อภิธานปิทีปิกา (คถา ๘๕๐) แสดงความหมายของ มานส ศัพท์ว่า

ราเค ตฺถ มานโส จิตฺตา- รหตฺเตสฺ จ มานสฺ.^{๗๒}

“มานส ศัพท์ [บุคลิङ्] ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ราคะ มานส ศัพท์
 [นบุคลิङ्] ย่อมเป็นไปในความหมายว่า จิต และอรหัตตผล”

คำว่า อปฺปตฺตมานส มีรูปวิเคราะห์ ว่า อปฺปตฺตํ มานสฺ เยหิตี อปฺปตฺตมานสา (ตฺติยาพหฺพ-
 พหิสมาส)]

สุปฺปผิตํ ปาวจนํ อรหนฺเตหิ ตาทิหิ
 ชีณาสเวหิ วิมเลหิ อุปฺโสภติ สเทวเก.

“พระพุทธดำรัสประกาศไว้ดีด้วยพระชีณาสพผู้ปราศจากมลทิน
 ผู้ไกลจากกิเลสและคงที่ ย่อมงามทั้งในโลกและเทวโลก”

[คำว่า ปาวจน แปลตามศัพท์ว่า ถ้อยคำอันประเสริฐ หรือ ถ้อยคำอันยิ่งใหญ่ โดยมี
 รูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๘๗) ว่า

- ปสฺสถํ วจนํ ปวจนํ หรือ วุฑฺธิปฺปตฺตํ วจนํ ปวจนํ

(ปาทีบุรพฺพท กรรมธารยสมาส อุปสรรคคือ ป ใช้ในความหมายว่า ปสฺสถ (ประเสริฐ)
 หรือ วุฑฺธิปฺปตฺต (ถึงความเจริญที่สุด, ยิ่งใหญ่)

- ปวจนํ เอว ปาวจนํ (ปวจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัถตัทธิต)

อย่างไรก็ตาม ปทฺฐปฺปทฺธิปกรณํ (สูตร ๓๔๖) แสดงรูปวิเคราะห์สมาสว่า ปกฺกฺจํ วจนํ
 ปวจนํ (ปาวจนํ คือ ถ้อยคำอันยิ่ง) โดยที่ชะ อ ใน ป เป็น อา ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร

“พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นมีพระชนมายุแสนปี พระองค์ดำรงอยู่ตลอดกาลเพียงนั้น โปรดมหาชนจำนวนมากให้ข้ามพ้นสังสาร”

[ตามปกติพระชนมายุของพระพุทธเจ้ามีประมาณ ๔ ใน ๕ ส่วนของมนุษย์ในสมัยนั้นๆ เช่น อายุขัย ๑๐๐ ปี = $100 \times (4/5) = 80$ ปี]

โชติยิตฺวาน สหุณฺมํ สนฺตาเรตฺวา มหาชนํ
ชลิตฺวา อคฺคิกฺขนฺโรวะ นิพฺพุโต โส สสาวโก.

“พระองค์พร้อมทั้งพระสาวกได้ประกาศพระสัทธรรมให้รุ่งโรจน์
ยังมหาชนให้ข้ามพ้นแล้ว ได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน เหมือนกองไฟ
ที่ลุกโพลงแล้วดับไปฉะนั้น”

สา จ อิทฺธิ โส จ ยโส ตานิ จ ปาเทสุ จกฺกรตนาณิ
สพฺพํ ตมนฺตรหิตํ นนฺ วิตฺตา สพฺพสงฺขารา.

“พระฤทธิ พระยศ และจักรวรรดิที่ฝ่าพระยุคลบาท ทรัพย์สินสมบัติ
ทั้งหมดนั้นอันตรธานแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นของว่างเปล่าโดยแท้”

[คำว่า ตํ ใน ตมนฺตรหิตํ หมายถึง สมบัติชาติ (สมบัติ) โดย ชาติ ศัพท์เป็นศัพท์ภาวะ
คือ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนบทหน้าที่ประกอบรวม กล่าวไว้เพื่อเปลี่ยนลิงค์หรือเพิ่มจำนวน
พยางค์ในบาทคาถาให้ครบคณะฉันท์ ดังสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) ว่า วาจา-
สลิฏฺจตุํ อนุตฺตคาถานิ ปตฺนติ ปทฺนเต (อนุต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมวางไว้ท้ายบทเพื่อให้คำ
สละสลวย)

คำว่า นนฺ ในบาทที่ ๔ บางฉบับมีรูปว่า นุน แต่รูปว่า นนฺ น่าจะมีความสอดคล้องกับ
ฉันทลักษณ์ของคาถานี้ที่ชื่อว่า ปฐยาอริยา เพราะบาทที่ ๔ มี ๔ คณะ แต่ละคณะมี ๔ मात्रา และ
คณะที่ ๖ เป็นศัพท์พหูคณะ คือ นนฺ วิตฺ, ตา สพฺ, พ, สงฺขา และอันตครุ คือ ราช

อนึ่ง นนฺ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า เอกัส (แน่นอน) เหมือน นุน นิบาต]

จบ เรื่องพระพุทธเจ้าที่ปึงกร

พระพุทเจ้าโกณฑัญญะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทเจ้าที่ปังกร เมื่อล่วงไปหนึ่งอสงไขย พระศาสดาพระนามว่า โกณฑัญญะ ได้ทรงอุบัติขึ้น การประชุมพระสาวกของพระองค์นั้นมี ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีพระสาวกแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีพระสาวกพันโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีพระสาวกเก้าสิบโกฏิ

[ช่วงเวลาหนึ่งอสงไขยนี้เป็นจำนวนเวลาที่มีศูนัย ๑๔๐ ตัวตามมติของกัจจายนไวยการณ (สูตร ๓๙๕) หรือเป็นจำนวนเวลาที่มีศูนัย ๑๔๕ ตัวตามมติของคัมภีร์อภิธานปิปปากฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๗๔-๗๖) ตามนัยนี้จัดเป็นคณอสงไขย คือ อสงไขยด้วยการนับ (วุทธิปปโตตฺตสงเขยโย อสงเขยโย = อสงไขย คือ จำนวนที่ถึงการเพิ่มขึ้น) ส่วนจำนวนตามมติของกัจจายนไวยการณนั้นกล่าวไว้ตามลำดับเลข ๒๖ หน่วยตั้งแต่ สด (ร้อย) เป็นต้นไปจนถึงอสงไขย กล่าวคือ

- สด (ร้อย มีศูนัย ๒ หน่วย)	- สหส (พัน มีศูนัย ๓ หน่วย)
- ทสสทส (หมื่น มีศูนัย ๔ หน่วย)	- สดสทส (แสน มีศูนัย ๕ หน่วย)
- ทสสทสทส (ล้าน มีศูนัย ๖ หน่วย)	- โกฏิ (สิบล้าน มีศูนัย ๗ หน่วย)
- ปโกฏิ (มีศูนัย ๑๔ หน่วย)	- โกฏิปปโกฏิ (มีศูนัย ๒๑ หน่วย)
- นหุต (มีศูนัย ๒๘ หน่วย)	- นินนหุต (มีศูนัย ๓๕ หน่วย)
- อกโขภิกณี (มีศูนัย ๔๒ หน่วย)	- พินทุ (มีศูนัย ๔๙ หน่วย)
- อพพุท (มีศูนัย ๕๖ หน่วย)	- นีรพพุท (มีศูนัย ๖๓ หน่วย)
- อหห (มีศูนัย ๗๐ หน่วย)	- อพพ (มีศูนัย ๗๗ หน่วย)
- อญญ (มีศูนัย ๘๔ หน่วย)	- โสคนธิก (มีศูนัย ๙๑ หน่วย)
- อุปปล (มีศูนัย ๙๘ หน่วย)	- กุมุท (มีศูนัย ๑๐๕ หน่วย)
- ปุณฺทริก (มีศูนัย ๑๑๒ หน่วย)	- ปทุม (มีศูนัย ๑๑๙ หน่วย)
- กถาน (มีศูนัย ๑๒๖ หน่วย)	- มหากถาน (มีศูนัย ๑๓๓ หน่วย)
- อสงเขยโย (มีศูนัย ๑๔๐ หน่วย)	ไม่ใช่จำนวนที่กล่าวถึงในเรื่องนี้

นอกจากนั้น ยังมีอสงไขยอยู่อีกมตินี้ที่เรียกว่า อนฺมานอสงไขย คือ อสงไขยด้วยการอนฺมานรู้ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า น สงเขยโย อสงเขยโย (อสงไขย คือ จำนวนที่นับไม่ได้) หมายถึง

จำนวนที่ไม่มีผู้ใดสามารถนับได้โดยเทียบกับน้ำฝนที่ตกลงตลอดทิวาราตรีในจักรวาลถึง ๓ ปี คัมภีร์
อัฐสาลินีภาสวีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๓) นำข้อความที่โบราณจารย์กล่าวไว้มาแสดงว่า

สกลं ตีณิ วสฺसानิ

จกฺกฺวาพาภิปรยํ

รตฺติทิวํ พินฺทุ พินฺทุ

อสงฺเขยฺยโยติ วุจฺจติ.

“หยาดน้ำฝนตกลงตลอดทิวาราตรีถึง ๓ ปี ยังจักรวาลทั้งสิ้นให้เต็ม ได้

ชื่อว่า อสงฺเขย”

อสงฺเขยอีกอย่างหนึ่ง คือ อสงฺเขยกับที่เป็นเศษหนึ่งส่วนสี่ของมหากัป อันประกอบด้วย
อันตรกัป ๖๔ หรือ ๒๐ กัป ส่วนอสงฺเขยที่ระบุไว้ในเรื่องนี้ชื่อว่า พุทธันตรอสงฺเขย คือ ช่วงเวลาที่
นับไม่ได้ในระหว่างพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งกับพระองค์หนึ่ง กล่าวคือ ช่วงเวลาระหว่างพระพุทธเจ้า
ที่บังกรกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ มีกัปมากมายจนไม่สามารถนับได้ จึงกล่าวว่าเป็นหนึ่งอสงฺเขย ดัง
หลักฐานในคัมภีร์พุทธวงศ์ว่า

ทีปังกรสฺส ภควโต

โกณฑญฺญสฺส จ สตฺถุโน

เอเตสํ อนฺตฺรา กปฺปา

คณฺนาโต อสงฺขิยา.^{๔๓}

“กัปที่มีในระหว่างแห่งพระพุทธเจ้าที่บังกรกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ

เหล่านั้น นับจำนวนไม่ได้”

เวลา ๔ อสงฺเขยและแสนมหากัปที่พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายบำเพ็ญบารมีตั้งแตได้
รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าที่บังกร คือ ช่วงเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าที่บังกรกับพระพุทธเจ้า
โกณฑัญญะ เป็นอสงฺเขยหนึ่ง ระหว่างพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะกับพระพุทธเจ้ามังคละ เป็นอสงฺเขย
หนึ่ง ระหว่างพระพุทธเจ้าโสภิตะกับพระพุทธเจ้าอนิมทสสี เป็นอสงฺเขยหนึ่ง และช่วงเวลาระหว่าง
พระพุทธเจ้านารทะกับพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ เป็นอสงฺเขยหนึ่ง ส่วนระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้า
องค์หนึ่งๆ ที่มีหลายพระองค์ในแต่ละกัปนั้น เรียกว่า อันตรกัป]

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า วิชิตาวิ
ได้ถวายมหากทานแด่ภิกษุสงฆ์จำนวนแสนโกฏิซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข พระศาสดา
ได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าแล้วทรงแสดงธรรม พระโพธิสัตว์นั้น
ทรงสดับธรรมกถาของพระศาสดาแล้ว ทรงมอบราชสมบัติออกผนวช พระองค์ทรงศึกษา
พระไตรปิฎก ทรงบำเพ็ญสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้ไม่เสื่อมจาก
ฉานไปเกิดในพรหมโลก

อนึ่ง พระนครของพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ ชื่อว่า รัมมวดี พระราชาบิดาพระนามว่า สุนันทะ พระราชมารดาพระนามว่า สุชาดา พระภักทและพระสุภักทเป็นอัครสาวก พระอนุภทเป็นพุทธปัทมก พระติสสาเถรีและอุปติสสาเถรีเป็นคู่อัครสาวิกา ต้นไม้ที่ตรัสรู้ชื่อว่า สาลกัลยาณี (ไม้รังงาม) พระสรีระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุแสนปี

พระพุทธเจ้ามังคละ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะนั้น เมื่อล่วงไปหนึ่งอสงไขย ในกัปเดิวนั้นเอง มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๔ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้ามังคละ พระพุทธเจ้าสุমনะ พระพุทธเจ้าเรวตะ และพระพุทธเจ้าโสภิตะ

การประชุมพระสาวกของพระพุทธเจ้ามังคละมี ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุพันโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุเก้าสิบโกฏิ

อนึ่ง พระอานันทกุมารผู้เป็นพระภาดาต่างพระมารดากับพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยบริษัทเก้าสิบโกฏิ ได้เสด็จไปสำนักของพระศาสดาเพื่อฟังธรรม พระศาสดาตรัสอนุพุทพิกถาแก่เธอ เธอพร้อมทั้งบริษัทได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระศาสดาทรงตรวจดูบุรพจริยาของกุลบุตรเหล่านั้น ทรงเห็นอุปนิสัยของการได้บาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ จึงทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวาตรัสว่า พวกเธอจงเป็นภิกษุมาเถิด ในขณะนั้นนั่นแหละ กุลบุตรทั้งหมดก็ทรงบาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ ถึงพร้อมด้วยกิริยามารยาทเหมือนพระเถระมีพรรษา ๖๐ มาแวล้อมถวายบังคมพระศาสดา

เรื่องที่กล่าวมานี้เป็นการประชุมสาวกครั้งที่ ๓ ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

อนึ่ง พระรัศมีจากสรีระของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น มีราว ๘๐ ศอกโดยรอบ แต่พระรัศมีจากสรีระของพระพุทธเจ้ามังคละนั้นหาเหมือนพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นไม่ คือมีพระรัศมีแผ่ออกไปสู่หมื่นโลกธาตุเป็นนิตย์ ต้นไม้ แผ่นดิน ภูเขา และมหาสมุทรเป็นต้น แม้กระทั่งหม้อข้าวเป็นต้น ได้เป็นเหมือนหุ้มไว้ด้วยแผ่นทองคำ อายุขัยของพระองค์มี ๙ หมื่นปี ตลอดกาลเพียงนี้ พระจันทร์และพระอาทิตย์เป็นต้นไม่อาจเปล่งรัศมีของตนได้ เหล่าสัตว์เทียวไปเป็นนิตย์ด้วยแสงสว่างของพระพุทธเจ้าที่เหมือนแสง

อาทิตย์ในเวลากลางวัน สัตว์โลกกำหนดกลางวันและกลางคืนได้ด้วยดอกไม้บานว่าเป็นเวลาเย็นและกำหนดเสียงนกร้องว่าเป็นเวลาเช้า

ถามว่า : พระพุทธเจ้าพระองค์อื่นไม่มีอานุภาพนี้หรือ

ตอบว่า : มีอยู่โดยแท้ ที่จริงแล้วพระพุทธเจ้าเหล่านั้นเมื่อจำนงอยู่ก็แผ่พระรัศมีไปสู่พื้นโลกธาตุหรือยิ่งกว่านั้นได้ แต่พระรัศมีจากสรีระของพระพุทธเจ้ามงคลแผ่ไปสู่พื้นโลกธาตุอยู่เป็นนิตย์ด้วยอานุภาพของความปรารถนาในบุรพชาติเหมือนรัศมีวาหนึ่งของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น

ดังได้สดับมาว่า พระมงคลพุทธเจ้านั้นเมื่อบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ดำรงอยู่ในอัฐภาพเช่นเดียวกับพระเวสสันดร พร้อมทั้งบุตรและภรรยาอยู่ที่ภูเขาเช่นกับภูเขาวงกต ครั้นนั้นมียักษ์ตนหนึ่งชื่อขรทาสึกะ (ผู้มีเขี้ยวยาว) ทราบว่าพระมหาบุรุษมีอริยาศัยในการให้ทาน จึงแปลงเพศเป็นพราหมณ์เข้าไปทูลขอทานกทั้งสองพระองค์ พระโพธิสัตว์ทรงดำริว่าเราจะให้ลูกน้อยแก่พราหมณ์ ทรงยินดีว่าจึงแล้ว ได้ประทานทานกทั้งสองโดยยังแผ่นดินให้หว่านไถวจรดน้ำรองแผ่นดิน

เมื่อพระโพธิสัตว์ยืนพึงแผ่นดินไม้ที่ยึดไว้ในท้ายที่จกรมมองดูอยู่นั้นแหละ ยักษ์ได้กินทานกทั้งสองพระองค์เหมือนเคี้ยวกินกองเห้งบัว พระโพธิสัตว์ทรงแลดูยักษ์แล้ว แม้เห็นปากของยักษ์นั้นที่หลังธารโลหิตออกมาดจุเปลวเพลิงเมื่ออ้าปากเท่านั้น ก็ได้เสียพระทัยแม้เพียงปลายผม พระองค์ทรงดำริว่าเราให้ทานดีแล้ว บังเกิดความปิติสมนัสอย่างใหญ่หลวง พระองค์ทรงตั้งความปรารถนาไว้ว่า ด้วยผลบุญของเรานี้ ขอรัศมีงาช่านออกจากสรีระโดยทำนองนี้ เมื่อพระองค์ทรงบรรลุความเป็นพุทธะอาศัยความปรารถนานั้นแล้ว รัศมีงาช่านออกจากพระสรีระแผ่ไปสู่ที่เพียงเท่านั้น

บุรพจริยาอีกอย่างหนึ่งของพระมงคลพุทธเจ้านั้น คือ

ดังได้สดับมาว่า พระองค์เห็นเจตีย์ของพระพุทธเจ้า พระองค์หนึ่ง เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ ดำริว่าเราควรสละชีวิตบูชาพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ จึงพันสรีระทั้งสิ้นดุนพัน ประทีปคบเพลิงแล้ว เอาเนยใสใส่ถาดทองคำแสนกหาปณะมีปลายไส้สูงราวหนึ่งศอก

จนเต็มแล้ว จุฑประทีปพันไส้ในถาดนั้นให้โพลงแล้วทูนถาดนั้นเหนือเศียร ยังสรีระทั้งสิ้น ให้ลูกโพลงแล้วกระทำทักษิณาทันพระเจดีย์ตลอดราตรีทั้งสิ้น

เมื่อพระโพธิสัตว์พยายามอยู่อย่างนั้นจนอรุณขึ้น แม้เพียงชุมชนหนึ่งก็ไม่ไหม้ พระองค์เป็นเช่นกับเวลาเข้าไปสู่ภายในดอกปทุมฉะนั้น โดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่าธรรมย่อมคุ้มครองผู้ที่รักษาตน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ธมโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี
 ธมโม สุจิณฺเณ สุขมาวหาติ
 เอสานิสฺโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
 น ทุกฺคตํ คจฺฉติ ธมฺมจารี.^{๗๔}

“ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธรรมที่บุคคลประพฤติดี แล้วย่อมนำสุขมาให้ ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุกข์”

ด้วยผลกรรมอย่างนี้อีก พระรัศมีจากสรีระของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึงแผ่ซ่านไปสู่หมื่นโลกธาตุตั้งอยู่แล้ว

ในครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อสุริยดำริว่าเราจะทูลนิมนต์พระศาสดา จึงเข้าไปเฝ้า ได้สดับธรรมกถาอันไพเราะแล้วทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์โปรดรับภิกษาของข้าพระองค์ในวันพรุ่งนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า พราหมณ์ เธอต้องการภิกษุเท่าไร

พราหมณ์ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุบริวารของพระองค์มีประมาณเท่าไร

ครั้งนั้นเป็นการประชุมสาวกครั้งแรกของพระศาสดา พระองค์จึงตรัสว่า ภิกษุมิแสนโกฏิ

พราหมณ์ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุทั้งหมดโปรดรับภิกษาของข้าพระองค์

พระศาสดาทรงรับนิมนต์ด้วยक्षणीภาพแล้ว

พราหมณ์ทูลนิมนต์เพื่อรับภัตในวันรุ่งขึ้นแล้ว เมื่อเดินกลับบ้านได้คิดว่า เราสามารถจะถวายข้าวยาคุ ภัต และผ้าเป็นต้นแต่ภิกษุเพียงเท่านี้ได้ แต่ที่หนึ่งของภิกษุจักทำอย่างไร ความคิดของพราหมณ์นั้นทำให้บัณฑิตกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะจอมเทพซึ่งอยู่ไกลถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์เร้าร้อน พระองค์ทรงตรวจดูด้วยทิพยจักขุว่า ใครหนอต้องการจะทำให้เราเคลื่อนจากที่นี่ ได้เห็นมหาบุรุษจึงทรงทราบว่ สุรจิพราหมณ์นิมนต์ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้คิดถึงการจัดที่นั่งถวาย แม้เราก็คควรไปในที่นั้นเพื่อรับเอาส่วนบุญ แล้วเนรมิตเพศเป็นช่างไม้ถ่อไม้และขวานยืนปรากฏข้างหน้ามหาบุรุษ ถามว่ามีใครจะจ้างทำกิจการอะไรบ้างไหม มหาบุรุษเห็นเขาแล้วจึงถามว่าท่านทำอะไรได้บ้าง

ช่างไม้ : ขึ้นชื่อว่าศิลปะที่ข้าพเจ้าไม่รู้มิได้มี ใครจะใช้ให้สร้างบ้านหรือมณฑปหรือสิ่งใด ข้าพเจ้าทำได้ทั้งนั้น

มหาบุรุษ : ถ้าอย่างนั้น เรามีงานอยู่

ช่างไม้ : นาย งานอะไรหรือ

มหาบุรุษ : เรานิมนต์ภิกษุแสนโกฏิรูปมาฉันภัตตาหารในวันพรุ่งนี้ ท่านจงช่วยสร้างมณฑปสำหรับเป็นที่นั่งให้ภิกษุเหล่านั้น

ช่างไม้ : ถ้าท่านสามารถให้ค่าจ้างแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักกระทำ

มหาบุรุษ : พ่อ เรจักให้ท่าน

ช่างไม้ : ดีละ ข้าพเจ้าจักกระทำ แล้วไปแลดูสถานที่แห่งหนึ่ง

สถานที่นั้นมีประมาณ ๑๒ หรือ ๑๓ โยชน์ มีพื้นเรียบเหมือนวงกลิน ท้าวสักกะนั้นทรงอธิษฐานว่า ขอมณฑปที่สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ จงปรากฏในที่เพียงเท่านั้น แล้วแลดูอยู่ ทันทีนั้นเองมณฑปก็ผุดขึ้นออกจากแผ่นดิน ที่เสาทองของมณฑปนั้น มีบัวเสาเงิน ที่เสาเงิน มีบัวเสาทอง ที่เสากววมณี มีบัวเสากว้วระพาพ ที่เสากว้วระพาพ มีบัวเสากววมณี ที่เสารัตนะ ๗ มีบัวเสารัตนะ ๗

ต่อจากนั้นพระองค์ทรงตั้งอธิษฐานว่า ขอข่ายกระดิ่งจงห้อยในระหว่างๆ ของ

มณฑป แล้วแลดู พร้อมกับการแลดูนั้นแหละ ข่ายกระดิ่งก็ห้อยย้อยแล้ว กระดิ่งที่ถูกกลม
อ่อนๆ พัดก็เปล่งเสียงไพเราะเหมือนเสียงดนตรีมีองค์ ๕ เวลานั้นเป็นเช่นกับเวลาบรรเลง
เพลงทิพย์

[เสียงดนตรีมีองค์ ๕ ตามเครื่องดนตรีที่มีองค์ประกอบ ๕ อย่าง คือ

๑. กลองชั้นหนึ่งหน้าเดียว (อาตตะ)
๒. กลองชั้นหนึ่งทั้ง ๒ หน้า (วิตตะ)
๓. กลองชั้นหนึ่งทั้งหมด (อาตตวิตตะ)
๔. เครื่องตีตีสตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น (ฆนะ)
๕. เครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น (สุสิระ)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๑๓๙) ว่า

อาตตฺ เจว วิตต-

มาตตวิตตฺ ฆนํ

สุสิรํ เจติ ตูริยํ

ปณฺจจกิกมฺหิรติ.^{๗๔}

“เครื่องดนตรีกล่าวว่ามีองค์ ๕ คือ กลองหุ้มหนังด้านเดียว กลองหุ้ม
หนังทั้งสองด้าน กลองหุ้มหนังทั้งหมด เครื่องตีตีสตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น และ
เครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น”]

พระองค์ยังทรงอธิษฐานอีกว่า ขอพวงดอกไม้หอมและพวงมาลัยจงห้อยภายใน
ระหว่าง พวงเหล่านั้นก็ห้อยย้อยแล้ว ต่อจากนั้นพระองค์ทรงดำริว่า ขออาสนะและขา
บาตรสำหรับจำนวนภิกษุแสนโกฏิรูปจงผุดขึ้นจากแผ่นดิน ในทันทีทันใดนั้น สิ่งเหล่านั้น
ก็ปรากฏขึ้น ต่อจากนั้นพระองค์ทรงดำริว่า ขอตุ่มน้ำจงผุดขึ้นมุละหนึ่งตุ่ม แม้ตุ่มน้ำก็
ผุดขึ้นในทันทีทันใดนั้นเอง ท้าวสักกะทรงเนรมิตสรรพสิ่งเช่นนี้แล้ว จึงได้ไปสู่สำนักของ
พราหมณ์แล้วเรียนว่า ท่านพราหมณ์จงมาตรวจดูมณฑปของท่านแล้ว โปรดให้ค่าจ้าง
แก่ข้าพเจ้าเถิด

พระมหาบุรุษไปตรวจดูมณฑปแล้ว เมื่อท่านแลดูอยู่นั้นแหละ ปีติ ๕ อย่างได้
ปรากฏในสรีระแผ่ซ่านโดยไปไม่มีระหว่างคั่น ลำดับนั้น ท่านตรวจดูมณฑปแล้วดำริว่า

มณฑปนี้มีใช้มนุษย์กระทำ แต่อาศัยอริยาสัยและคุณธรรมของเรา ที่พำนักของท้าวสักกะ จึงร้อนเป็นแน่ ดังนั้น ท้าวสักกะจอมเทพจึงให้สร้างมณฑปนี้ และได้ดำริต่อไปว่า การถวายทานเพียงวันเดียวในมณฑปเช่นนี้ไม่ควรแก่เราเลย เราจักถวายทาน ๗ วัน

โดยแท้จริงแล้ว การให้ทานภายนอกร่างกายแม้เพียงนั้นก็ไม้อาจทำให้พระโพธิสัตว์เบิกบานใจได้ แต่พระโพธิสัตว์ย่อมเบิกบานใจเพราะอาศัยการบริจาคในเวลาตัดศีรษะอันประดับแล้ว ควักลูกตาทั้งสองที่หยอดยาแล้ว และควักเนื้อหทัยแล้วให้ไป

ดังจะเห็นได้ว่า ในสมัยที่พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเสวยพระชาติในสิวิชาดก เมื่อพระองค์ทรงสละทรัพย์ทุก ๆ วัน วันละ ๕ แสนหาปณะให้ทานอยู่ในประตูเมืองทั้ง ๔ และภายในเมือง การให้ทานนั้นก็ไม้อาจทำให้พระองค์เบิกบานใจได้ แต่เมื่อท้าวสักกะจอมเทพปลอมเป็นพราหมณ์มาขอพระเนตรทั้งคู่ของพระองค์ เมื่อพระองค์ควักพระเนตรให้อยู่ที่นั่นแหละ ความเบิกบานพระทัยจึงเกิดขึ้น จิตของพระองค์มิได้เป็นอย่างอื่นแม้เท่าปลายผม โดยประการดังนี้ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายจึงมิได้อิ่มใจโดยอาศัยการให้ทาน ดังนั้น แม้พระโพธิสัตว์นั้นก็ดำริว่าเราควรจะถวายทานแก่ภิกษุจำนวนแสนโกฏิ ๗ วัน จึงนิมนต์ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขให้หนึ่งมณฑปนั้น แล้วได้ถวายอาหารชื่อว่า ควปานะ ๗ วัน

ควปานะ คือ โภชนะที่เอาน้ำนมใส่หม้อใหญ่จนเต็มแล้วยกขึ้นตั้งบนเตาไฟ เมื่อน้ำนมข้นแล้วใส่ข้าวสารไปหน่อยหนึ่ง แล้วปรุงด้วยน้ำผึ้งที่หุงแล้ว น้ำตาลทราย และเนยใส

[คำว่า ควปาน มีรูปวิเคราะหฺว่า

- โคหิ นิพพุตฺตํ ควํ (โค ศัพท์ + อ ปัจจัยใน นิพพุตต ตัทธิต แปลง โอ ของ โค เป็น อว)
- ปาตพฺพนฺติ ปานํ (ปา ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ควณฺจ ตํ ปานญฺจาติ ควปานํ (วิเสสนบุรพพท กรรมธารยสมาส)]

อนึ่ง มนุษย์ทั้งหลายไม้อาจอภิสกาศภิกษุได้ทั่วถึง เทวดาทั้งหลายจึงแทรกเข้าไปช่วยอภิสกาศแล้ว แม้สถานที่ราว ๑๒-๑๓ โยชน์ก็ไม่เพียงพอให้ภิกษุหนึ่ง แต่ภิกษุทั้งหลายนั่งได้ด้วยอาณาภาพของตน

ในวันสุดท้าย พระโพธิสัตว์ให้ล้างบาตรของภิกษุทุกรูปแล้วบรรจุเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเพื่อให้เป็นเภสัช แล้วน้อมถวายพร้อมด้วยไตรจีวร ผ้าจีวรที่ ภิกษุหวนะในสงฆ์ได้รับมีราคาถึงแสนกหาปณะ

พระศาสดาจะทรงกระทำอนุโมทนาจึงใคร่ครวญดูว่า บุรุษนี้ได้ให้ทานอันใหญ่ หลวงเช่นนี้ เขาก็เป็นอะไรหนอ ทรงเห็นว่าเขาก็คือพระพุทธานุเจ้าพระนามว่า โคตมะ ในท้ายสองอสงไขยแสนกัปในอนาคตกาล จึงตรัสเรียกมหาบุรุษมาแล้วพยากรณ์ว่า เมื่อ ล่วงกาลเพียงเท่านี้ เธอจักเป็นพระพุทธานุเจ้าพระนามว่า โคตมะ

มหาบุรุษฟังคำพยากรณ์ว่า ได้ยินว่าเราก็คือพระพุทธานุเจ้า การครองเรือนจะมี ประโยชน์อะไรแก่เรา เราก็จบวช แล้วสละสมบัติเช่นนั้นเหมือนถ่มก้อนเขฬะออกบวช ในสำนักของพระศาสดา ครั้นบวชแล้วก็เรียนพระพุทธานุ บำเพ็ญอภิปัญญาและสมาบัติ ทั้งหลายแล้วไปเกิดในพรหมโลกในเวลาสิ้นอายุขัย

อนึ่ง พระนครของพระพุทธานุเจ้ามีชื่อยาว ชื่อว่า อุตตระ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระ- นามว่า อุตตระ พระมารดาพระนามว่า อุตตรา พระสุเทวะและพระธรรมเสนเป็นคู่ พระอัครสาวก พระอุปัชฌาย์ชื่อว่า พระปาลิตะ พระสีวลีเถรีและพระอโศกาเถรีเป็นคู่ พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกาละมัง พระสรณะสูง ๘๐ ศอก เมื่อพระองค์ดำรงอยู่ ๙ หมื่นปีแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพาน หมื่นจักรวาลมีตมณพร้อมกันหมด การร่ำไห้รำพัน อันใหญ่หลวงได้มีแล้วแก่เหล่ามนุษย์ในจักรวาลทั้งหมด

พระพุทธานุเจ้าสุมนะ

เมื่อพระพุทธานุเจ้ามีตมณปรินิพพานทำให้หมีนโลกธาตุมีตมณอย่างนี้แล้ว ตั้งแต่นั้น พระศาสดาพระนามว่า สุมนะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิที่กัญจนบรรพต (ภูเขาทอง) ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิ

ครั้งนั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคพระนามว่า อตุลละ ผู้มีฤทธิ์- ญาณพมาก พระองค์ทรงสดับว่าพระพุทธานุเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว มีหมู่ญาติแวดล้อมแล้วได้

ออกจากราศีพิกษมาประโคมดนตรีทิพย์บูชาพระผู้มีพระภาคผู้มีภิกษุแสนโกฏิเป็นบริวาร ได้ถวายมหาทานแล้วถวายผ้าคู่หนึ่งแต่ละองค์แล้วดำรงอยู่ในสรณคมน์ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโฬิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธรเจ้าสุมนะนั้น ชื่อว่า เมขละ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทัตตะ พระมารดาพระนามว่า สิริมา พระสรณะและพระภาวิตตะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอุเทน พระโสณาเถรีและพระอุปโสณาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกาละทิงนั้นแหละ พระสิริระสูง ๙๐ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธรเจ้าเรวตะ

ภายหลังต่อมา พระศาสดาพระนามว่า เรวตะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกนับจำนวนไม่ถ้วน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๓ ก็เหมือนกัน

ครั้งนั้น พระโฬิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่ออติเทพ สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วตั้งอยู่ในสรณคมน์ ประนมอัญชลีไว้เหนือเศียรเกล้าสรรเสริญการขจัดกิเลสของพระศาสดาพระองค์นั้น แล้วบูชาด้วยผ้าห่ม แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโฬิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธรเจ้าเรวตะนั้น ชื่อว่า สุรัญญวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า วิบุละ พระมารดาพระนามว่า วิบุลา พระวรุณและพระพรหมเทพเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสัมภวะ พระภักทาเถรีและพระสุภักทาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกาละทิงนั้นแหละ พระสิริระสูง ๘๐ ศอก พระชนมายุ ๖ หมื่นปี

พระพุทธรเจ้าโสภิตะ

ภายหลังต่อมา พระศาสดาพระนามว่า โสภิตะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อชิตะ สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วตั้งอยู่ในไตรสรณคมน์ ได้ถวายมหาทานแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้าโสภิตะนั้น ชื่อว่า สุธรรม พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุธรรม พระมารดาพระนามว่า สุธรรมา พระอสมะและพระสุนตะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอโนมะ พระนกุลเถรีและพระสุชาตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกาละทิงนั้นแหละ พระสิริระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าอโนมทัสสี

ภายหลังจากพระพุทธเจ้าโสภิตะล่วงไปหนึ่งอสงไขย ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๓ พระองค์ คือ พระอโนมทัสสี พระปทุมะ และพระนารทะ

พระพุทธเจ้าอโนมทัสสีมีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุแปดแสน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเจ็ดแสน ครั้งที่ ๓ มีภิกษุหกแสน

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเสนาบดียักษ์ตนหนึ่ง มีฤทธานุภาพมากปกครองยักษ์หลายแสนโกฏิ ท่านสดับข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว ท่านจึงมาถวายมหาทานแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้าอโนมทัสสินั้น ชื่อว่า จันทวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า ยสวา พระมารดาพระนามว่า ยโสธรา พระนิสกะและพระอโนมะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระวรุณ พระสุนทรีเถรีและพระสุนมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นรกฟ้า พระสิริระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุแสนปี

พระพุทธเจ้าปทุมะ

ภายหลังต่อมา พระศาสดาพระนามว่า ปทุมะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มี

การประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุสามแสนรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุผู้อาศัยอยู่ป่าชัฏมหาวันในป่าเปลี่ยวมาประชุมสองแสนรูป

ครั้งนั้น เมื่อพระตถาคตประทับอยู่ในป่าชัฏนั้นนั้นแหละ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาราชสีห์ ได้เห็นพระศาสดาเข้านิโรธสมบัติแล้วมีใจเลื่อมใสหมอบลงจบ (ไหว้) กระทำประทักษิณ เกิดความปีติโสมนัสแล้วบันลือสีหนาท ๓ ครั้ง ยืนเฝ้าอยู่ ๗ วันโดยกอบรัดด้วยปิตีที่มีพระพุทธรเจ้าเป็นอารมณ์ ยอมสละชีวิตไม่ออกไปหาอาหาร

พระศาสดาทรงออกจากนิโรธสมบัติแล้ว ทอดพระเนตรเห็นพญาราชสีห์แล้วทรงดำริว่า พญาราชสีห์นี้จักทำให้เลื่อมใสในภิกษุสงฆ์แล้วหมอบลงจบสงฆ์ แล้วดำริต่อไปว่า ขอภิกษุสงฆ์จงมา เหล่าภิกษุมาแล้วในขณะนั้นทีเดียว พญาราชสีห์ก็กระทำใจให้เลื่อมใสในสงฆ์ พระศาสดาทรงตรวจดูจิตของพญาราชสีห์นั้นแล้วทรงพยากรณ์ว่า จักเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธรเจ้าปทุมะ ชื่อว่า จัมปกะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อสมะ พระมารดาพระนามว่า อสมา พระสาละและพระอุปสาละเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระวรุณ พระรามเถรีและพระสุรามเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นอ้อยช้างใหญ่ พระสรีระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุแสนปี

พระพุทธรเจ้านารทะ

ภายหลังจากพระพุทธรเจ้าปทุมะนั้น พระศาสดาพระนามว่า นารทะ ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙ หมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤๅษี เป็นผู้ชำนาญในอภิญญา ๕ และสมาบัติ ๘ ได้ถวายมหาทานแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธรเจ้าเป็นประมุขแล้วบูชาด้วยไม้จันทน์แดง แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธรเจ้านารทะนั้น ชื่อว่า ธัญญวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทเวะ พระมารดาพระนามว่า อโนมา พระภัททสาละและพระชิตมิตตะเป็นคู่

พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระวาสิฏฐะ พระอุตตราเถรีและพระผัดคุนีเถรีเป็นคู่
พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นอ้อยช้างใหญ่ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุ ๙
หมื่นปี

พระพุทธเจ้าปทุมุตตระ

ภายหลังจากพระพุทธเจ้านารทะนั้น เมื่อล่วงไปหนึ่งอสงไขย ในท้ายแสนกัป
ไปจากกัปนี้ พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระทรงอุบัติขึ้นพระองค์เดียวในกัปหนึ่ง แม้
พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มี
ภิกษุ ๙ หมื่นโกฏิมาประชุมที่ภูเขาวะภารบรรพต ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นผู้ปกครองมหารัฐนามว่า ชฎิละ ได้ถวาย
ทานพร้อมทั้งจีวรแต่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรง
พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต อนึ่ง ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนาม
ว่า ปทุมุตตระ มิได้มีเดียรถีย์เลย เหล่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหมดถึงพระพุทธเจ้าพระองค์
เดียวว่าเป็นที่พึ่ง

พระนครของพระพุทธเจ้าปทุมุตตระนั้น ชื่อว่า หังสวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระ-
นามว่า อานนท์ พระมารดาพระนามว่า สุชาดา พระเทวละและพระสุชาตาเป็นคู่พระ
อัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสมณะ พระอมิตาเถรีและพระอสมาเถรีเป็นคู่พระอัคร-
สาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นสาละ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไปรอบ ๑๒
โยชน์ พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้าสุเมธะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าปทุมุตตระนั้น เมื่อล่วงไป ๗ หมื่นกัป ใน
กัปเดียวนั้นเอง มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๒ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้าสุเมธะ และพระ-
พุทธเจ้าสุชาตะ แม้พระพุทธเจ้าสุเมธะก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรก
มีพระชีนาสพหนึ่งร้อยโกฏิมาประชุมกันที่พระนครสุทศนะ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ
ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาณพชื่อว่า อุตตระ สละทรัพย์ที่ฝังเก็บไว้ ๘๐ โกฏิถวายมหาทานแต่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้ฟังธรรมตั้งอยู่ในสรณคณแล้วออกบวช แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้าสุเมธะนั้น ชื่อว่า สุทตะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทตะ พระมารดาพระนามว่า สุทตา พระสวณและพระสัพพกามะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสาคระ พระรามเถรีและพระสุรามเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นสะเดาใหญ่ พระสระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าสุชาตะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าสุเมธะนั้น พระศาสดาพระนามว่า สุชาตะ ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหาล้านรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุห้าล้านรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุสี่ล้านรูป

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงสดับแล้วว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว จึงเข้าไปฟังธรรมแล้วถวายราชสมบัติในทวีปทั้ง ๔ พร้อมด้วยรัตน ๗ ประการแต่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วทรงผนวชในสำนักของพระศาสดา ชาวแคว้นแคว้นทั้งสี่น้อมถวายได้ของวิมุตติมาให้สำเร็จกิจกรรมของอารามถวายมหาทานเป็นนิตย์แต่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธเจ้าสุชาตะนั้น ชื่อว่า สุมังคละ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อุคคตะ พระมารดาพระนามว่า ปภาวดี พระสุทตะและพระสุททะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระนารทะ พระนาถเถรีและพระนาถสมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นไผ่ใหญ่ ได้ยินว่าต้นไผ่นั้นมีโพรงเล็ก ลำต้นแข็ง งดงามด้วยกิ่งใหญ่ขึ้นไปเบื้องบนเหมือนกำหางนกยูง พระสระของพระองค์สูง ๕๐ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธรเจ้าปิยทัสสี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธรเจ้าสุชาตะนั้น นับจากภัททกัปนี้ไปในกัปหนึ่งที่อยู่ท้าย ๑,๘๐๐ กัป มีพระพุทธรเจ้าบังเกิดขึ้น ๓ พระองค์ คือ พระพระพุทธรเจ้าปิยทัสสี พระพระพุทธรเจ้าอตถทัสสี และพระพระพุทธรเจ้าธรรมทัสสี แม้พระพุทธรเจ้าปิยทัสสีก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาณพชื่อว่า กัสสปะ เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งไตรเพท ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วบริจาครัตน์หนึ่งแสนโกฏิสร้างสังฆาราม ดำรงอยู่ในสรณคมน์และศีลทั้งหลายแล้ว ครั้งนั้นพระศาสดาได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธรเจ้าเมื่อล่วงไป ๑,๘๐๐ กัป

พระนครของพระพุทธรเจ้าปิยทัสสีนั้น ชื่อว่า อโนมะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทิน พระมารดาพระนามว่า จันทา พระปาลิตะและพระสัพพทัสสีเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัชฌาย์ชื่อว่า พระโสภิตะ พระสุชาตาเถรีและพระธรรมทินนาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นประยงค์ พระสรีระของพระองค์สูง ๘๐ ศอก พระชนมายุ ๘ หมื่นปี

พระพุทธรเจ้าอตถทัสสี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธรเจ้าปิยทัสสีนั้น พระพุทธรเจ้าอตถทัสสีได้ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุเก้าล้านแปดแสนรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุแปดล้านแปดแสนรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดล้านแปดแสนรูปเหมือนกัน

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสมิถุทธิ์มากชื่อว่า สุสิมะ ได้นำฉัตรดอกมณฑารพจากเทวโลกมาบูชาพระศาสดา แม้พระศาสดาก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธรเจ้าอตถทัสสีนั้น ชื่อว่า โสภณะ พระบิดาเป็นกษัตริย์

พระนามว่า สาคระ พระมารดาพระนามว่า สุทัตตะนา พระสันตะและพระอุปสันตะเป็นคู่
พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอมยะ พระธรรมาเถรีและพระสุธรรมาเถรีเป็นคู่
พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นจำปา พระสรีระสูง ๘๐ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไปรอบ
โยชน์หนึ่งตลอดกาลเป็นนิตย์ พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้าธรรมทัสสี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าอัทธทัสสีนั้น พระพุทธเจ้าธรรมทัสสีได้ทรง
อุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุร้อยโกฏิ ครั้งที่
ที่ ๒ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะจอมเทพ ได้ทรงทำการบูชา
ด้วยดอกไม้หอมและดนตรีอันเป็นทิพย์ แม้พระศาสดาก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธเจ้าธรรมทัสสีนั้น ชื่อว่า สรณะ พระบิดาเป็นกษัตริย์
พระนามว่า สรณะ พระมารดาพระนามว่า สุนันทา พระปทุมะและพระมุสสทวะเป็นคู่
พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสุเนตตะ พระเขมาเถรีและพระสัพพนามาเถรี
เป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นมะพลับ ซึ่งเรียกว่าต้นกฤชบ้าง ต้นพิมพิชาละ
บ้าง พระสรีระของพระองค์สูง ๘๐ ศอก พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้าสิทธัตถะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าธรรมทัสสีนั้น พระพุทธเจ้าสิทธัตถะได้ทรง
อุบัติขึ้นในกัปหนึ่งที่อยู่ท้าย ๔๔ กัปนับจากภัททกัปนี้ แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓
ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ
๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสชื่อว่า มังคละ มีเดชกล้าถึงพร้อม
ด้วยกำลังอภิญญา ได้นำผลหัวไหญ่มาถวายพระตถาคต พระศาสดาเสวยผลหัวนั้น
แล้วได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในกัปที่ ๔๔

พระนครของพระพุทธเจ้าสิทธัตถะนั้น ชื่อว่า เวภาระ พระบิดาเป็นกษัตริย์ พระนามว่า ชยเสนะ พระมารดาพระนามว่า สุปัสสา พระสัมพลและพระสุมิตตะเป็นคู่ พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระเววตะ พระสีวลเถรีและพระสุรามาเถรีเป็นคู่ พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกรรณิการั พระสรีระสูง ๖๐ ศอก พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้าติสสะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าสิทธัตถะนั้น นับจากภัททกัปนี้ไปในกัปหนึ่ง ที่อยู่ท้าย ๙๒ กัป มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๒ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้าติสสะ และพระพุทธเจ้ามุสสะ แม้พระพุทธเจ้าติสสะก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมี ภิกษุร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์สวैयाพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุชาตะ มีพระราชสมบัติและบริวารจำนวนมาก ทรงผนวชเป็นฤๅษีบรรลุความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก ได้สดับว่า พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว จึงถือเอาดอกมณฑารพ ดอกปทุม และดอกปาริชาติ อันเป็นทิพย์มาบูชาพระตถาคตผู้เสด็จไปในท่ามกลางพุทธบริษัท ๔ ดอกไม้นั้นได้เป็น เพดานดอกไม้ตั้งอยู่ในอากาศ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธเจ้าในภัททกัปที่ ๙๒ นับจากกัปนี้

พระนครของพระพุทธเจ้าติสสะนั้น ชื่อว่า เขมะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า ชนสังณะ พระมารดาพระนามว่า ปทุมมา พระพรหมเทวะและพระอุทยะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระมังคละ พระมุสสาเถรีและพระสุทัตตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นประดู่ พระสรีระสูง ๖๐ ศอก พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้ามุสสะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าติสสะนั้น พระศาสดาพระนามว่า มุสสะ ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหกล้านรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุห้าล้านรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุสามล้านสองแสนรูป

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า วิชิตาวิ ทรงสละราชสมบัติอันยิ่งใหญ่ออกผนวชในสำนักของพระศาสดา เรียนจบพระไตรปิฎกแสดงธรรมกถา แก่มหาชน และบำเพ็ญศีลบารมี แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธรเจ้า

พระนครของพระพุทธรเจ้าผู้สละนั้น ชื่อว่า กาสี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า ชยเสนะ พระมารดาพระนามว่า สิริมา พระสุรภิกษิตะและพระธรรมเสนะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสภียะ พระจาลาเถรีและพระอุปจาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นมะขามป้อม พระสิริระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธรเจ้าวิปัสสี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธรเจ้าผู้สละนั้น พระศาสดาพระนามว่า วิปัสสี ทรงอุบัติขึ้นในกัปที่ ๙๑ นับจากภัททกัปนี้ แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหกล้านแปดแสนรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุหนึ่งแสนรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นรูป

[คำว่า อิโต เอกนวุติกัปเป แปลตามศัพท์ว่า ใน ๙๑ กัปจากภัททกัปนี้ หมายถึง ในกัปที่ ๙๑ นับจากภัททกัปนี้ แต่ไม่ลงปุณณปัจจัยท้าย เอกนวุติ ศัพท์ เพราะปัจจัยดังกล่าวมักลงท้ายศัพท์ อ การันต์เท่านั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศยุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงกัป ๙๑ อันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงกัปที่ ๙๑ อันเป็นบางส่วน แม้ในสังขยาศัพท์ว่า ปญญาสาธิกะ ปญจสตทวิสหสเส พุทธวสเส (ในพุทธศักราช ๒๕๕๐) คำว่า ปญจสตทวิสหสเส (๒๕๐๐) ก็มีนัยเดียวกันนี้]

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนาคราชผู้มีฤทธานุภาพมากพระนามว่า อตุละ ได้ถวายตั้งทองอันสูงใหญ่งามสง่าด้วยรัตนะ ๗ แต่พระผู้มีพระภาค แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธรเจ้าในภัททกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้

พระนครของพระพุทธเจ้าวิปัสสีนั้น ชื่อว่า พันธุมดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า พันธุมมา พระมารดาพระนามว่า พันธุมดี พระชนกและพระตีสสะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอโศก พระจันทาเถรีและพระจันทมิตตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นแคฝอย พระสรีระสูง ๘๐ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไปรอบ ๗ โยชน์เสมอ พระชนมายุแปดหมื่นปี

พระพุทธเจ้าสิขี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าวิปัสสีนั้น นับจากภัททกัปนี้ไปในกัปที่ ๓๑ มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๒ พระองค์ คือ พระพระพุทธเจ้าสิขี และพระพระพุทธเจ้าเวสสกุ แม้พระพุทธเจ้าสิขีก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘ หมื่น ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๗ หมื่น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า อรินทมะ ได้ถวายทานพร้อมทั้งจีวรแต่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้ถวายช้างแก้วประดับด้วยรัตน ๗ และถวายกบปียภันท์ (ของใช้ที่ควรแก่สมณะ) มีประมาณเท่ากับช้างเชือกหนึ่ง แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในภัททกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้

พระนครของพระพุทธเจ้าสิขีนั้น ชื่อว่า อรุณวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อรุณวา พระมารดาพระนามว่า ปภาวดี พระอภิกุและพระสัมภวะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระเขมังกระ พระสขิลาเถรีและพระปทุมมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นมะม่วงสวยสอ พระสรีระสูง ๗๐ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไป ๓ โยชน์ มีพระชนมายุ ๗ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าเวสสกุ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าสิขีนั้น พระศาสดาพระนามว่า เวสสกุ ได้ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุ ๘ หมื่น ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๗ หมื่น ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ หมื่น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทิสสนะ ได้ถวายมหาทานพร้อมทั้งจีวรแต่ภิกษุสงฆ์ผู้มีพระพุทธานุภาพเจ้าเป็นประมุข ทรงผนวชในสำนักของพระศาสดา เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์คุณ มีความเคารพและปิติโสมนัสมากในพุทธรัตตะ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธานุภาพเจ้าในภพทุกภพที่ ๓๑ นับจากภพนี้

พระนครของพระพุทธานุภาพเจ้าสืบขึ้น ชื่อว่า อโนมะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุปติตะ พระมารดาพระนามว่า ยสวดี พระโสนะและพระอุตตระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอุปสันตะ พระทามาเถรีและพระสมาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นสาละ พระสิริระสูง ๖๐ ศอก พระชนมายุ ๖ หมื่นปี

พระพุทธานุภาพเจ้ากุกสันธะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธานุภาพเจ้าเวสสภูนั้น ในภพหนึ่งมีพระพุทธานุภาพเจ้า ๔ พระองค์บังเกิดขึ้น คือ พระพุทธานุภาพเจ้ากุกสันธะ พระพุทธานุภาพเจ้าโกณฑาคมนะ พระพุทธานุภาพเจ้ากัสสปะ และพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย พระพุทธานุภาพเจ้ากุกสันธะมีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุมารประชุม ๔ หมื่นรูปในที่นั้น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า เขมะ ได้ถวายมหาทานพร้อมทั้งบาตรจีวรและยาหยอดตาแต่ภิกษุสงฆ์ผู้มีพระพุทธานุภาพเจ้าเป็นประมุข ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วทรงผนวช แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธานุภาพเจ้ากุกสันธะนั้น ชื่อว่า เขมะ พระบิดาเป็นพราหมณ์นามว่า อัคคทัตตะ พระมารดาเป็นนางพราหมณ์นามว่า วิสาखा พระวิภูระและพระสิญชีวะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระพุทธิชะ พระสามาเถรีและพระจัมปาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นชีกใหญ่ พระสิริระสูง ๔๐ ศอก มีพระชนมายุ ๔ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าโกณาคมนะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้ากุกสันธะนั้น พระศาสดาพระนามว่า โกณาคมนะ ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุ ๓ หมื่นรูปมาประชุมในที่นั้น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า บรรพต ทรงแวดล้อมด้วยหมู่อำมาตย์เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดา สดับธรรมเทศนาแล้วนิมนต์ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขถวายมหาทานแล้ว ได้ถวายผ้าเมืองปัตตุนณะ ผ้าเมืองจิน ผ้าแพร ผ้ากัมพล ผ้าขาว และรองเท้าทองแล้วทรงผนวชในสำนักของพระศาสดา แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธเจ้าโกณาคมนะนั้น ชื่อว่า โสภวดี พระบิดาเป็นพราหมณ์นามว่า ยัญญทัตต์ พระมารดาเป็นนางพราหมณ์นามว่า อุตตรา พระภริยาโยสะและพระอุตตราเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระโสติชชะ พระสมุททาเถรีและพระอุตตราเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นมะเดื่อ พระสรีระสูง ๓๐ ศอก พระชนมายุ ๓ หมื่นปี

พระพุทธเจ้ากัสสปะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าโกณาคมนะนั้น พระศาสดาพระนามว่า กัสสปะ ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุ ๒ หมื่นรูปมาประชุมในที่นั้น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์มาณพชื่อว่า โชติปาละ เป็นผู้จบไตรเพทมีชื่อเสียงขจรขยายไปทั้งพื้นดินและในอากาศ ได้เป็นมิตรกับช่างหม้อชื่อหมึกการะ พระโพธิสัตว์นั้นได้เข้าไปเฝ้าพระศาสดาพร้อมกับช่างหม้อนั้น ได้สดับธรรมกถาออกบวช ปรารภความเพียรเรียนจบพระไตรปิฎก เผยแพร่พระพุทธศาสนาให้ดังามด้วยวัตรสมบัติ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครอันเป็นที่กำเนิดของพระพุทธเจ้ากัสสปะนั้น ชื่อว่า พาราณสี พระบิดาเป็นพราหมณ์นามว่า พรหมทัตต์ พระมารดาเป็นนางพราหมณ์นามว่า ธนวดิ พระติสสะและพระกาฬวาชะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสัพพมิตตะ พระอนุพาเถรีและพระอรุเวพาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นไทร พระสิริระสูง ๒๐ ศอก พระชนมายุ ๒ หมื่นปี

หนึ่ง ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้ากัสสปะนั้นมา ขึ้นชื่อว่าพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนยกเว้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้หาไม่มี

โดยประการดังนี้ พระโพธิสัตว์ได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระพุทธเจ้าที่บังกรเป็นต้นแล้ว ได้บำเพ็ญบารมีธรรมอันมีทานบารมีเป็นต้นที่พระองค์ทรงเห็นแล้วว่า วิจิณฺโตะ ตาทกขี, ปจฺม ทานปารมี (เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นทานบารมีที่ ๑) โดยทำอุตสาหะว่า หนุท พุทฺธกเร ธมฺเม วิจิณามิ อิตฺถ จิตฺโต (บัดนี้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าทางโน้นและทางนี้) ซึ่งพระองค์ได้ตั้งความปรารถนาที่แทบพระบาทของพระพุทธเจ้าที่บังกรโดยประมวลธรรม ๘ ประการ เหล่านี้ดังข้อความว่า

มนุสฺสสตฺถํ ลิงฺคสมปตฺติ	เหตุ สตุถารทสฺสนํ
ปพฺพชฺชา คุณสมปตฺติ	อธิกาโร จ จนนฺตาทา
อภฺยจฺจธมฺมสโมธานา	อภิเนหาโร สมิชฺชติ.”๖

“การตั้งความปรารถนาย่อมสำเร็จด้วยการประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง คือ

๑. ความเป็นมนุษย์
๒. ความถึงพร้อมแห่งเพศ [ความเป็นเพศชาย]
๓. ความถึงพร้อมแห่งเหตุ [ติเหตุกปฏิสนธิ]
๔. การเข้าไปเฝ้าพระศาสดา
๕. การออกบวช

๖. การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม [การบรรลุลุณามภิญญา]
๗. การทำอุปการะ[แก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน]
๘. ความปรารถนา[เพื่อความเป็นพระพุทเจ้า]

[คำว่า สตุถารทสสน มีศัพท์เดิมว่า สตุถุทสสน แปลงสระ อุ ของ สตุถุ เป็น อาร ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๔๑๕) ว่า สมาสคตนาเม กวจิ (แปลงสระที่สุดของ สตุถุ ศัพท์ เป็นต้นเป็น อาร ในเพราะนามศัพท์ที่เชื่อมสมาสในบางที่) ดังอุทาหรณ์ว่า

- อมาตปิตรสั่วทุโธ (ผู้ไม่เติบโตในสำนักของมารดาบิดา)
- สตุถารนิทุเทโส (การแสดงพระศาสดา)
- กตตารนิทุเทโส (การแสดงผู้กระทำ)

พระโพธิสัตว์ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์โดยเป็น :-

- พระภิกษุ ๙ ชาติ	- ฤาษี ๕ ชาติ
- พรหมณ์ ๒ ชาติ	- มาณพช็อกัสสปะ ๑ ชาติ
- กษัตริย์ ๒ ชาติ	- คฤหัสถ์ ๕ ชาติ
- ท้าวสักกะจอมเทพ ๑ ชาติ	- ยักษ์เสนาบดี ๑ ชาติ
- พญานาค ๒ ชาติ	- พญาราชสีห์ ๑ ชาติ

อนึ่ง ในกัปเดียวกันที่พระพุทธเจ้าที่ปางทรงอุบัติขึ้น ได้มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นก่อน ๓ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้าตันหังกร พระพุทธเจ้าเมธังกร และพระพุทธเจ้าสรณังกร แต่พระโพธิสัตว์ไม่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ในคัมภีร์พุทธวงศ์จึงกล่าวถึงพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์เท่านั้น อย่างไรก็ตาม เมื่อนับรวมพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์นั้น และพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน เข้ากับพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์ข้างต้น ก็รวมเป็นพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ที่เรียกว่า อฏฐัสติพุทธา

การประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง คือ

๑. **ความเป็นมนุษย์** หมายความว่า พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ผู้ประเสริฐสุด บุคคลที่ปรารถนาความเป็นพระพุทเจ้านั้นจึงต้องตั้งความปรารถนาในภาวะของมนุษย์ที่มีใจอาจหาญกว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์และมนุษย์ชาวอุตตรกูรวิปด้วยความมีจิตใจที่กล้าแข็งกล้าในการทำบุญและบาป ความมีสติ และการประพฤติพรหมจรรย์[คือบวชได้] จะเห็นได้ว่าภาวะของมนุษย์นั้นสามารถ

ออกบวชปฏิบัติธรรมจนบรรลุความหลุดพ้น หรือทำอนัตตปริยกรรมในภาวะของมนุษย์ได้ ในขณะที่ เทวดาชั้นดาวดึงส์ทำกรรมทั้งสองอย่างนั้นเหมือนมนุษย์ไม่ได้ อนึ่ง พระโพธิสัตว์ที่ไปเกิดในสวรรค์ มักไม่เพิลิตเพลินอยู่ในสวรรค์นาน แต่มักอธิษฐานให้มาเกิดเป็นมนุษย์เพื่อสร้างบารมีต่อไป และ ความเป็นมนุษย์ที่จะได้รับพยากรณ์ก็เป็นมนุษย์ชาวชมพูทวีปอันเป็นที่อุปติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

๒. ความถึงพร้อมแห่งเพศ หมายความว่า ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์ต้องเป็นเพศชายเท่านั้น เพราะเพศชายเป็นเพศที่ชาวโลกสมมุติว่าสูงส่งกว่าเพศหญิง พระพุทธเจ้าจึงต้องเป็นบุรุษเท่านั้น เหมือนพระอินทร์รวมทั้งท้าวมหาพรหมและพระเจ้าจักรพรรดิ อย่างไรก็ตาม ในบางชาติพระโพธิสัตว์ ก็ไปเกิดเป็นสตรีบ้าง แต่ไม่ได้รับคำพยากรณ์โดยตรงจากพระพุทธเจ้า

บางคนอ้างเจ้าแม่กวนอิมว่าพระโพธิสัตว์เป็นสตรีก็ได้ แต่ความจริงเจ้าแม่กวนอิมไม่มีจริงในประวัติศาสตร์ดั้งเดิม ในประวัติศาสตร์ของชาวจีนมีประวัติว่าเจ้าแม่กวนอิม เป็นพระราชธิดาของกษัตริย์องค์โน้นหรือองค์นี้ ซึ่งประวัติศาสตร์ก็เขียนกันมาได้ แต่จากการวินิจฉัยของนักวิชาการ ประวัติศาสตร์แล้ว เจ้าแม่กวนอิมนั้นสืบเนื่องมาจากอินเดีย คือในนิยายมหายานิกายหนึ่งได้บูชา พระโพธิสัตว์นามว่าอวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็มี ๒ ภาค คือ ภาคบุรุษ กับภาคสตรี มีรูปปั้นของพระอวโลกิเตศวรหลายรูปด้วยกัน บางรูปก็มีมือ ๒ มือบ้าง ๔ มือบ้าง ๖ มือบ้าง ๘ มือบ้าง ๑๐๐ มือบ้าง ๑,๐๐๐ มือบ้าง และพระอวโลกิเตศวรนี้ก็ได้รับการเผยแพร่ต่อจากประเทศอินเดีย ไปสู่ประเทศเกาหลี และประเทศญี่ปุ่น ถึงตอนนั้นได้ปรากฏในภาคของผู้ชาย ซึ่งภาษาเกาหลีกับ ภาษาญี่ปุ่นได้เรียกว่า กวนนง แต่พระอวโลกิเตศวรนี้เมื่อไปเผยแพร่ถึงประเทศจีนแล้วก็ปรากฏเป็น ๒ ภาค ภาคแรกเป็นภาคเพศชายเรียกว่า กวนชายอิม ภาค ๒ เป็นเพศหญิงเรียกว่า กวนอิม แต่ ภาคแรกซึ่งเป็นภาคเพศชายที่เรียกว่ากวนชายอิมนั้น ไม่ได้รับการนับถือเท่าที่ควร ภาคที่เป็นเพศหญิง คือ กวนอิม ได้รับการนับถือเป็นอย่างมากจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้

อย่างไรก็ตาม สตรีอาจมีบุญมากกว่าบุรุษก็เป็นได้ ดังเช่นนางวิสาขาที่มีข้าทาสและบริวาร มากมาย เพศหญิงจึงไม่ใช่เพศที่มีบุญน้อยกว่าเพศชาย

๓. ความถึงพร้อมแห่งเหตุ คัมภีร์มุล্লิกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑) อธิบายว่า เหตุในที่นี้ คือ ดิเหตุกปฏิสนธิ หมายถึง การปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ อันได้แก่ อโลภเหตุ โทสเหตุ และอโมหเหตุ ผู้ที่ ควรได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าจึงต้องถือปฏิสนธิด้วยเหตุทั้ง ๓ ข้างต้น ในส่วนคัมภีร์อรรถกถา พุทรวงศ์ (หน้า ๑๔๐) กล่าวว่า บุคคลนั้นต้องถึงพร้อมด้วยเหตุคือบารมีที่จะทำให้บรรลุหลุดพ้น ในอดีตภพนั้น ดังสุเมธดาบสที่มีบารมีเต็มพอจะบรรลุธรรมเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าที่บังกรได้

๔. การเข้าไปเฝ้าพระศาสดา หมายความว่า ผู้ที่จะได้รับการพยากรณ์ต้องตั้งความปรารถนาต่อพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าเท่านั้น จึงจะได้รับพยากรณ์ด้วยพระญาณที่จำแนกกรรม (กัมมวิปากญาณ) แต่ถ้าไปตั้งความปรารถนาต่อหน้าพระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์ก็จะได้ไม่ได้รับพยากรณ์ เพราะท่านเหล่านั้นไม่มีญาณดังกล่าว

๕. การออกบวช หมายความว่า พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์เป็นครั้งแรกจึงต้องอยู่ในภาวะของบรรพชิตคือฤๅษีที่เชื่อกกรรมและผลของกรรม หรือพระภิกษุ ผู้ที่อยู่ในเพศฆราวาสไม่อาจได้รับพยากรณ์เป็นครั้งแรกได้ เพราะปราศจากคุณธรรมของบรรพชิต

๖. การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม คือ การบรรลุดมและอภิญญา บุคคลดังกล่าวต้องบรรลุดมและอภิญญาที่ขจัดกิเลสได้ด้วย การข่มไว้ หรือ วิกัมภณพหาน จึงจะเป็นผู้ควรได้รับการพยากรณ์ต่อหน้าพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า

๗. การทำอุปการะแก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน คือ การทอดร่างของตนแทนสะพานเพื่อให้พระพุทธเจ้าและพระสาวกเหยียบผ่านโดยไม่ต้องเหยียบโคลนตม เป็นการสละชีวิตเพื่อทำอุปการะแก่พระศาสดา

๘. ความปรารถนาเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า คือ ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์ต้องมีความปรารถนามั่นคงเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า เหมือนคนว่ายน้ำข้ามห้วงน้ำใหญ่ตลอดจักรวาล หรือคนเดินผ่านถ่านเพลิงที่ลุกโชนเต็มจักรวาล]

พระองค์ดำเนินมาจนถึงการเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเวสสันดร และเมื่อดำเนินมา[จนถึงพระชาติสุดท้าย] ก็ได้รับอานิสงส์ของพระโพธิสัตว์ผู้ตั้งความปรารถนาแล้ว ซึ่งโบราณจารย์พรรณนาไว้ว่า

เอวํ สพฺพกสมฺปนฺนา	โพธิยา นียตา นรา
สํสรํ ทิฆมทฺธานํ	กปฺปโกฏิสเตหิปี.
อวีจิมฺหิ นุปฺปชฺชนฺติ	ตถา โลกนฺตเรสุ จ
นิชฺฌามตณฺหา ขุปฺปิปาสา	น โหนฺติ กาลกณฺชิกา.

“ชนผู้เพียบพร้อมด้วยองค์คุณทั้งปวงอย่างนี้ เป็นผู้เที่ยงในโพธิ-

ญาณ เมื่อยังท่องเที่ยวไปสู่สงสารสิ้นกาลนานแม้ตั้งร้อยโกฏิกัป ก็
ไม่ไปเกิดในอเวจีและโลกันตริกนรก ไม่เกิดเป็นนิชฌามัตถนิกเปรต
ขุปปิสาสิกเปรต และกาลกัฏฐิกเปรต”

[คำว่า โพธิญาณ คือ อรหัตตมรรคญาณและพระสัพพัญญุตญาณ

คำว่า สสรุ สำเร็จรูปมาจาก ส บพหน้า + สร ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + อ ปัจจัย + อนุต
ปัจจัย แม้ควรใช้เป็นรูปพหูพจน์ตามประธานว่า นรา ก็ใช้เป็นเอกพจน์เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ตามกฎหมาย
ของวงวิปัสสนา คือ การเปลี่ยนพจน์ ในบางแห่งบทที่ลง อนุต ปัจจัยนี้ใช้เป็นลิงควิปัสสนา คือ การ
เปลี่ยนลิงค์ วิภตติวิปัสสนา คือ การเปลี่ยนวิภตติ และวงวิปัสสนา คือ การเปลี่ยนพจน์ ดังมี
ข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๙๙) ว่า

ตตฺร ชานนฺตฺวาทีนํ

กตฺถจิ ปริวตฺตํ

ลิงคฺวิภตฺติวจนฺ-

ตฺรโต ปน ทิสฺสตี.^{๗๗}

“อนึ่ง การเปลี่ยนแปลงของบทว่า ชานํ (รู้อยู่) เป็นต้นในเรื่องนั้น ย่อม
ปรากฏโดยลิงค์ วิภตติ และพจน์อื่น”]

น โหนฺติ ชุทฺทกา ปาณา

อุปฺปชฺชนฺตาปิ ทุคฺคตี

ชายนฺนา มนุสฺเสสุ

ชจฺจนฺธา น ภวนฺติ เต.

โสตเวกลฺลตา นตฺถิ

น ภวนฺติ มุคฺคปฺกฺชิกา

อิตฺถิภาวํ น คจฺจนฺติ

อุภโตพฺพญฺชนปณฺฑกา

น ภวนฺติ ปรียาปนฺนา

โพธิยา นิยฺตา นรา.

“เมื่อจะไปเกิดในทุคติ ท่านเหล่านั้นก็ไม่เกิดเป็นสัตว์เล็กๆ [เล็ก
กว่านกกระจาบและไม่ใหญ่กว่าช้าง] เมื่อเกิดในมนุษย์ก็ไม่ใช่คน
บอดแต่กำเนิด ไม่ใช่คนหูหนวก ไม่ใช่คนใบ้ ไม่เกิดเป็นหญิง
ไม่เป็นอุกโตพยุชนก (คนมีสองเพศ) ไม่เป็นบัณฑิต ชนผู้เที่ยง
ในโพธิญาณไม่นับเข้าในบัณฑิต[ในเวลาเกิดเป็นพรหมและมนุษย์
ต้นกัปที่ปราศจากเพศ]”

มุตตา อานนตริเกหิ สพฺพตถ สฺวทฺโธจฺรา
 มิจฺฉาทิฏฺฐิ น เสวนฺติ กมฺมกิริยทสฺสนา.

“ท่านเป็นผู้พ้นจากอนันตริยกรรม มีอารมณ์อันบริสุทธิ์ในภพ
 ทั้งปวง ดังนั้น จึงไม่เสวมิจฉาทิฏฐิ เป็นผู้มีปัญญาเห็นว่าควรทำ
 กรรมดี”

[คำว่า สพฺพตถ สฺวทฺโธจฺรา (มีอารมณ์อันบริสุทธิ์ในภพทั้งปวง) แปลตามคำอธิบายใน
 คัมภีร์อัฐสาลินีโยชนา (หน้า ๑๐๐) ว่า สพฺพตถ สพฺเพสุ ภเวสุ (ในภพทั้งปวง) ส่วนคัมภีร์อนุฎีกา
 (เล่ม ๑ หน้า ๓๑) กล่าวว่า กายาทีสุ อสฺสภสฺสณฺยาทิภาเวน สฺวทฺโธจฺรา (มีอารมณ์อันบริสุทธิ์ใน
 กองรูปเป็นต้นโดยความมีอัสภสฺสณฺยาเป็นต้น) ตามนัยนี้คำว่า สพฺพตถ หมายถึง สติปัฏฐาน ๔ มี
 กองรูปเป็นต้น อย่างไรก็ตาม สติปัฏฐาน ๔ เป็นที่รู้จักของมหาชนเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแนะนำ
 เท่านั้น คำอธิบายตามคัมภีร์อัฐสาลินีโยชนาจึงสมควรกว่า ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

วสฺมานาปิ สคฺเคสุ อสณฺณํ นุปฺปชฺชเร
 สฺวทฺธาวาเสสุ เทเวสุ เหตุํ นาม น วิชฺชติ.

“แม้เมื่ออยู่ในสวรรค์และพรหมโลกก็ไม่ไปเกิดในอสังขญสัตตวภูมิ
 ขึ้นชื่อว่าเหตุเกิดในพรหมชั้นสวธาวาส[คืออนาคามิมรรค]หาไม่”

[คำว่า อสณฺณํ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี เพราะประกอบด้วยกัมมัปปวจนีเย (อุปสรรค
 และนิบาตที่อยู่โดดๆ ไม่เชื่อมสมาสกับบทนามหรืออาชยาต มี ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนฺ โดย
 ทำหน้าที่กิริยาคือการแผ่ไปเป็นต้น) อันได้แก่ อุป ใน อุปฺปชฺชเร]

เนกขมฺมนินฺนา สปฺปฺริสา วิสฺยุตฺตา ภาวาภเว
 จรฺนฺติ โลกตฺถจฺริยาโย ปุเรนฺติ สพฺพปารมี.

“สัตบุรุษ[ผู้ได้รับการพยากรณ์แล้ว]เป็นผู้โน้มไปในทางออกบวช
 ไม่ติดข้องในภพน้อยภพใหญ่ ย่อมประพฤติประโยชน์แก่ชาวโลก
 บำเพ็ญบารมีทั้งปวง”

การบำเพ็ญบารมี ๑๐ ทศ

อนึ่ง เมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีอยู่ในกาลเสวยพระชาติเป็นอกิตติพราหมณ์ สังขพราหมณ์ พระเจ้าธัญชัย พระเจ้ามหาสุทนต์ ปุโรหิตมหาโควินท์ พระเจ้านิรมิตหาราช พระจันทกุมาร วิสัยหเศรษฐี พระเจ้าสิริราช และพระเจ้าเวสสันดร ขึ้นชื่อว่าจำนวน อดภาพที่บำเพ็ญทานบารมีอย่างนี้หาไม่ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติ เป็นสสบัณฑิต ทานบารมีของพระองค์ผู้สละอดภาพชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังพระพุทธดำรัส อย่างนี้ว่า

ภิกขุขา อุปคตํ ทิสฺวา สกตฺตานํ ปริจฺจซี
 ทาเนน เม สโม นตฺถิ เอสา เม ทานปารมี.^{๗๘}

“เราเห็นพราหมณ์มาขอภิกษา จึงสละอดภาพของตน ทานของ
 เราไม่มีใครเสมอ การสละอดภาพนี้เป็นทานบารมีของเรา”

นอกจากนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีอยู่ในกาลเสวยพระชาติเป็นสีลว-
 นาคาราช จัมเปยยนาคาราช ภูริทัตตาคาราช พญานันทันต์ และเจ้าชายอลีนสัตตผู้เป็น
 พระราชโอรสของพระเจ้าชยทิสราช ขึ้นชื่อว่าจำนวนอดภาพที่บำเพ็ญศีลบารมีอย่างนี้หาไม่ โดยแท้จริงแล้ว ศีลบารมีของพระองค์ผู้สละอดภาพชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความใน
 สังฆปาลชาดกอย่างนี้ว่า

สุเลหิปี วิชฺฌิยนฺโต โกฏฺถิยนฺโตปี สตฺติหิ
 โภชปฺตเต น กุปฺปามิ เอสา เม สีลปารมี.^{๗๙}

“แม้เราถูกเสียบด้วยหลาว ถูกแทงด้วยหอก ก็ไม่โกรธนายพราณ
 การรักษาศีลโดยไม่โกรธนี้เป็นศีลบารมีของเรา”

นอกจากนั้น ขึ้นชื่อว่าจำนวนอดภาพที่ทรงสละราชสมบัติอันยิ่งใหญ่บำเพ็ญ
 เนกขัมมบารมีอย่างนี้ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นโสมนัสสกุमार หัตถपालกุมาร และโยฆร-
 บัณฑิต หามีไม่ โดยแท้จริงแล้ว เนกขัมมบารมีของพระองค์ผู้สละราชสมบัติออกผนวช
 โดยไม่ผูกพัน ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในจุฬาสุตโสมชาดกอย่างนี้ว่า

มหาราช หุดคต

เชพปิตุทว ฌททย

จชโต น โหติ ลคน

เอสา เม เนกขมมปารมี.

“เราสละราชสมบัติอันยิ่งใหญ่ที่อยู่ในมือเหมือนสละก้อนเขพะ
เมื่อเราสละอยู่ก็ไม่เสียดายเลย การสละราชสมบัตินี้เป็นเนกขัมม-
บารมีของเรา”

นอกจากนั้น ขึ้นชื่อว่าจำนวนอรรถภาพที่บำเพ็ญปัญญาบารมีอย่างนี้ในกาลที่เสวย
พระชาติเป็นวิธูรบัณฑิต ปุโรหิตมหาโควินท์ กุทาลบัณฑิต อรกบัณฑิต โพธิปริพาชก และ
มโหสถบัณฑิต หามีไม่ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเสนกบัณฑิต
ในสัตตกุสตุชาดก ปัญญาบารมีของพระองค์ที่ชี้ให้เห็นงูที่อยู่ในถุ้งหนัง ชื่อว่าปรมัตถบารมี
ดังพระพุทธดำรัสอย่างนี้ว่า

ปณณาย วิจินนโตห

พราหมณ โมจย ทูชา

ปณณาย เม สโม นตถิ

เอสา เม ปณณายปารมี.

“เราใช้ปัญญาพิจารณาอยู่ ได้ช่วยพราหมณ์ให้พ้นจากทุกข์
ปัญญาของเราไม่มีใครเสมอ บารมีนี้เป็นปัญญาบารมีของเรา”

[คำว่า ทูชา มีศัพท์เดิมมาจาก ทูชชา ลบพยัญชนะสังโยคเพื่อให้ต้องคณะฉันทด้วยสูตร
ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีน (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นยอมสำเร็จ)
ดังอุททาหรณ์ว่า ปุตตานณฺหิ วโร ทูโช (เพราะการเบียดเบียนบุตรนำทุกข์มาให้), มาติโม ลกเต ทูช
(ผู้ทำร้ายมารดายอมได้รับทุกข์), อุปปสสาทา กามา ทูชา (กามมีความพลิตเพลินน้อย เป็นทุกข์),
นตถิ กามปร ทูช (ทุกข์ที่ยิ่งไปกว่ากามไม่มี), เสโช = เสกโช (พระเสกชะ), อเปชา = อเปกชา (การ
มองหา), อุปสมฺปทาเปโช = อุปสมฺปทาเปกโช (ผู้มองหาอุปสมบท)]

นอกจากนั้น ขึ้นชื่อว่าจำนวนอรรถภาพที่บำเพ็ญวิริยบารมีเป็นต้นหามีไม่ แท้จริง
แล้ว วิริยบารมีของพระองค์ผู้ว่าข้ามมหาสมุทรชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในมหา-
ชนกชาดกอย่างนี้ว่า

อติรทสสี ชลมชฌเฒ หตา สพฺเพว มานุสา
จิตฺตสฺส อญฺญถา นตฺถิ เอสา เม วิริยปารมี.

“มนุษย์ทั้งหมดมองไม่เห็นฝั่ง ตายแล้วในกระแสน้ำ จิตของเรา
มิได้เปลี่ยนเป็นอื่น การว้ายข้ามมหาสมุทรนี้เป็นวิริยบารมีของเรา”

ขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้อดกลั้นทุกข์อันใหญ่หลวงเหมือนดังไม่มีจิตใจ
ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในขันติวาทีชาดกอย่างนี้ว่า

อเจตนํ โภฏญฺเฒเต ติณฺเหเน ผรสุนา มมํ
กาสิราเช น กุปฺปามิ เอสา เม ขนฺติปารมี.

“เราไม่โกรธพระเจ้ากาสิราชผู้ใช้ขวานอันคมฟันเราเหมือนฟัน
ท่อนไม้ที่ไม่มีจิตใจ ความไม่โกรธนี้เป็นขันติบารมีของเรา”

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป เมื่อประกอบใช้ธาตุที่มีความหมายว่า โกรธ บุคคลที่ถูกทำให้โกรธ
ต้องลงจุดติวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๗๗) ว่า สิลาฆ เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

- ตสฺส กุซฺสม มหาวีร (ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียรอันยิ่งใหญ่ ท่านจงโกรธพระราชานั้นเถิด)
- ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺย (ถ้าเราโกรธพระราชานั้น)
- ทุหฺยติ ทิสานํ เมโฆ (เมฆฝนทำร้ายทิศทั้งหลาย)
- โย มิตุตานํ น ทุพฺภติ (บุคคลใดไม่ประทุษร้ายมิตร)
- ติตฺถิยา อีสฺสนฺติ สมณานํ (เดียรฉิยวิษยาสมณะ)
- ทุชฺชนา คุณฺวนฺตานํ อุตฺถุนฺติ (คนชั่วย่อมกล่าวโทษผู้มีคุณความดี)
- กา อุตฺถยา วิชานตํ (การกล่าวโทษผู้รู้ทั้งหลายมีประโยชน์อะไร)

อย่างไรก็ตาม อุทาหรณ์ว่า กาสิราเช ลงสัตตมวิภัตติ เพราะ ว่า ศัพท์ติดตตามมาจากสูตรอื่น
ทำให้หน้าที่ของสูตรไม่แน่นอน จึงลงสัตตมวิภัตติแทนจุดติวิภัตติได้]

สัจจบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้ยอมพลีชีพเพื่อรักษาความสัตย์ ชื่อว่าปรมัตถบารมี
ดังข้อความในมหาสุตโสมชาดกอย่างนี้ว่า

สจจวำจ๋ อนุรุษนุโต จชิตวา มม ชีวิต๋
โมเจสี เอกสตั ชตติเย เอสา เม สจจปารมี.

“เราสละชีวิตของเรารักษาวาจาสัตย์ ให้ปล่อยกษัตริย์หนึ่งร้อย
หนึ่งพระองค์ การรักษาวาจาสัตย์นี้เป็นสัจจปารมีของเรา”

อธิษฐานบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้ยอมสละชีพเพื่ออธิษฐานวัตร[เป็นคนเปลี่ยว]
ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในมุคปัณฑกชาดกอย่างนี้ว่า

มาตา ปิตา น เม เทสสา นปิ เทสสั มหายสั
สพฺพญญตุ ปิยั มยหั ตสฺมา วตมธิญฺหี.^{๕๐}

“เราได้เกลียดชังพระมารดาพระบิดา มิได้เกลียดชังเกียรติยศ
แต่พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา ดังนั้น จึงอธิษฐานวัตร”

[คำว่า เทสส สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ (อปปีติยั = ไม่พอใจ, เกลียดชัง) + ญย ปัจจัย
ในกรรมสาธนะ ดังคัมภีร์ธัตถสังคหะกล่าวว่า

ทิสเฏ เปกฺขณหีสา- อปปีตทานโพธเน
จตุ อจฺจุจเรณ ทิโห วุฑฺฒิตกฺกรเลปน.^{๕๑}

“ทิส ธาตุ ฎวาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า มองหา, เบียดเบียน,
ไม่พอใจ, ให้ และแสดง

ทิส ธาตุ จุราทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า กล่าว

ทิห ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า ความเจริญ, การสั่งสม และการ
ฉาบทา”]

เมตตาบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้ทรงเจริญเมตตา มิได้เห็นแก่ชีวิตของพระองค์
ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในเอกราชชาดกอย่างนี้ว่า

น มั โกจิ อุตฺตสติ นปิหิ ภายามิ กสฺสจจิ
เมตฺตาพเลณฺุปตฺถกฺโก รมามิ ปวเน ตทา.^{๕๒}

“สัตว์ใดสัตว์หนึ่งยอมไม่กลัวเรา และเราก็ไม่กลัวสัตว์ใดสัตว์หนึ่ง
เรามีกำลังเมตตาอุปถัมภ์แล้วยอมเพลิดเพลินในป่าใหญ่ในกาลนั้น”

อุเบกขาบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้ไม่สละความวางเฉยในเด็กชาวบ้านผู้ก่อสุขและ
ทุกข์ด้วยการถ่มน้ำลายหรือการบูชาด้วยดอกไม้และของหอม เป็นต้น ชื่อว่าปรมัตถบารมี
ดังข้อความในโลมหังสชาติกถาอย่างนี้ว่า

สุसानะ เสยย์ กปะเปมิ นวญฺจิกํ อุปนินายหํ
คามณฺฑลา อุปาคณฺฑวา รูปํ ทสฺเสนฺตินปฺปกํ.

“เรานอนในป่าช้าหนูนกระดุกศพ พวกเด็กชาวบ้านได้เข้ามาล้อ-
เลียนต่างๆ นานา”

[คำว่า คามณฺฑล สำเร็จรูปมาจาก คาม ศัพท์ + ณฑล ศัพท์ แปลว่า เด็กชาวบ้าน
ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๒) อธิบายว่า คามทารกา (เด็กชาวบ้าน) มีรูปวิเคราะหฺว่า

- ณฑลํ ลาติ คณฺหาตีติ ณฑลโธ.

(ณฑล บทหน้า + ลา ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัย) หมายถึง เด็กที่เล่นฟองไข่

- คามสฺส ณฑฺลลา คามณฺฑลา (นญฺฐิตปฺปรีสสมาส)]

ความย่อในคัมภีร์นี้มีเท่านี้ ส่วนเนื้อความพิสดารพึงถือจากจริยาปิฎก

พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีอย่างนี้แล้ว ดำรงอยู่ในอัตภาพของพระเวสสันดร
สังสมบุญเป็นอันมากอันเป็นเหตุให้แผ่นดินใหญ่ไหวเป็นต้น ตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

อเจตนายํ ปถวี อวิณฺณาย สุขํ ทุขํ
สาปิ ทานพลา มยฺหํ สตฺตกฺขตฺตํ ปกมฺปถ.^{๘๓}

“แผ่นดินนี้ไม่มีจิต ไม่ทราบถึงความสุขและทุกข์ แม้กระนั้นก็ยัง
ไหวถึง ๗ ครั้งด้วยทานานุภาพของเรา”

[คำว่า ปกมฺปถ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + กปิ ธาตุ (กมฺปเน = หวั่นไหว) + อา

อักษตนิวัคตติ แปลง อา เป็น ตถ เมื่อสำเร็จรูปเป็น ปกมปิตุถ แล้ว ให้แปลงสระ อิ ใน ปี เป็น อ และลบ ต อักษรใน ตถ ด้วยสูตรในสัททนต์ปิภกรณ (สูตรมมาลา สูตร ๑๖๙) ว่า อิการิ อการิ ตนุณิมิตต์ตการโลโป (แปลงสระ อิ เป็น อ อักษร และลบ ต อักษรเพราะการแปลงนั้นเป็นเหตุ) ดังอุทาหรณ์ว่า

- อิม่า คากา อภาสถ (ตรัสพระคาถาเหล่านี้แล้ว) <อภาสถ = อภาสตุถ>
- อุทเกนาภิสิญจถ (รดด้วยน้ำแล้ว) <อภิสิญจตุถ = อภิสิญจถ>]

การอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต

พระองค์ทรงสิ้นพระชนมายุแล้วก็ทรงจุติจากโลกนี้ไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต พระองค์ทรงยิ่งใหญ่กว่าทวยเทพอื่นในสวรรค์นั้นด้วยฐานะทั้ง ๑๐ ประการ ทรงเสวยทิพยสมบัติตลอดพระชนมายุ บัดนี้อีก ๗ วันโดยจำนวนปีของมนุษย์จักถึงการสิ้นอายุขัย เพราะฉะนั้น เมื่อเกิดบุพพนิมิต ๕ เหล่านี้ คือ

๑. ทิพยภูษาเศร้าหมอง
๒. ทิพยมालาเหี่ยวแห้ง
๓. พระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะ
๔. ความมีผิวพรรณเศร้าหมองปรากฏในสรีระ
๕. ทรงเบื่อหน่ายในทิพยอาสน์

[ท่านอาจารย์มหาวิสุทธาราม (พระวิสุทธาจารย์) อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม ประพันธ์คาถาที่เปรียบภิกษุผู้กำลังจะลาสิกขาว่าเหมือนท้าวสักกะที่กำลังจะจุติจากสวรรค์ไว้ว่า

สพฐาปุปผา มลิตาตาส	สีลวตุถิ กิลิสฺสติ
กิลิสเสทา มุจฺจนฺติ	กายเ โหติ วิวณฺณตา.
ภิกฺขุ ภิกฺขาสเน นาภิ-	รมเต อิติ ปญฺจธา
สกุทตฺตสทิสา ภิกฺขุ-	ภาวา จุตินิมิตฺตกา. ^{๘๔}

“เหตุในการเคลื่อนจากภาวะของภิกษุ เหมือนความเป็นของท้าวสักกะ มี ๕ อย่าง ดังนี้ ทิพยมาลาคือศรัทธาของภิกษุนั้นเหี่ยวแห้ง ทิพยภูษาคือศีล

เศร้าหมอง พระเสโทคือกิเลสไหลออกมา ความมีผิวพรรณเศร้าหมองปรากฏ
ในสรีระ ภิกษุยอมไม่รับนรมย์ในที่พำนักของภิกษุ”]

เหล่าเทวดาเห็นนิมิตเหล่านั้นก็พากันสลดใจกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ สวรรค์จัก
ว่างเปล่าหนอ ครั้นเมื่อทราบว่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเต็มแล้วจึงคิดว่า บัดนี้ พระโพธิ-
สัตว์จะไม่ทรงอุบัติในเทวโลกอื่น แต่ไปอุบัติในมนุษยโลกแล้วบรรลุปะเป็นพระพุทเจ้า
เหล่ามนุษย์ทำบุญแล้วเคลื่อนจากภพจักยังเทวโลกให้เต็ม จึงกราบทูลเพื่อความเป็น
พระพุทเจ้าอย่างนี้ว่า

ยโหด ทุสสิต กาเย	สนทุสสิต นามหํ ตทา
ทสสทสสี สมากนตุวา	ยาจนติ ปณชลิ มม.
กาโล เทว มหาวีร	อุปปชช มาตุกัจฉนีย
สเทวกํ ตารยนโต	พชฌสสุ อมตํ ปท. ^{๘๕}

“เมื่อเราเป็นเทพบุตรนามว่าสันดุสิต อยู่ในทวยเทพชั้นดุสิต
เหล่าเทพและพรหมในหมื่นโลกธาตูปากันมาประนมอัญชลีวิงวอน
เราว่า

‘ข้าแต่เทพผู้มีความเพียรยิ่ง กาลนี้เป็นเวลาสมควรแล้วที่พระ-
องค์จักทรงอุบัติในครรรค์พระมารดา ตรัสรู้พระนิพพานอันเป็นทาง
ไม่ตายโปรดชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามพ้น’ ”

[ฉบับไทยมีข้อความว่า มนุสสคณนาย สฎฐิสสสทสทสสาธิกานิ สตุตปณณาสวสสโกฏฐโย
(๕๗ โกฏิ ๖ ล้านปีโดยจำนวนปีของมนุษย์) แต่คำว่า มนุสสคณนาย เป็นคำขยายของ สตุตติ ทิวเสหิ
(อีก ๗ วัน) ในประโยคว่า อิทานิ สตุตติ ทิวเสหิ อายุขยํ ปาปณิสสติ (บัดนี้อีก ๗ วันจักถึงการสิ้น
อายุขัย) ดังนั้น ข้อความว่า ๕๗ โกฏิ ๖ ล้านปี จึงน่าจะเกินมาจากเดิม ในที่นี้ได้ใช้ตามฉบับฉฐฐ-
สังคีติ]

ภพสุดท้ายที่เป็นพระพุทธเจ้า

พระองค์ทรงตรวจดูสิ่งที่ควรสอดส่อง ๕ เหล่านี้ คือ กาล ทวีป ประเทศ ตระกูล และกำหนดอายุของพระมารดา ตกลงพระทัยแล้วจึงเสด็จจุติจากดุสิตมาถือปฏิสนธิใน ศากยสกุล ได้รับการบำรุงด้วยสมบัติมากมายในศากยสกุลนั้น ทรงถึงความเป็นหนุ่ม สว่างงามตามลำดับ ในระหว่างนี้พึงทราบความพิสดารบทแห่งพระสูตร และพึงทราบโดย เนื่องด้วยอรรถกถาของบทแห่งพระสูตรเหล่านั้น มีอาทิว่า

สโต สมุปชาโน อานนุท โพธิสตุโต ตุสิตา กายา จิตฺวา มาตุกฺขุณี โอกฺกมิ.”

“ดูกรอานนท์ พระโพธิสัตว์มีสติสัมปชัญญะ จุติจากหมู่เทพชั้นดุสิตแล้วก้าวลงสู่ครรภ์พระมารดา”

[สิ่งที่ควรสอดส่อง (มหาวិโลกนะ) ๕ คือ

๑. กาล คือ เวลาที่พระพุทธเจ้าควรมาตรัสรู้ กล่าวคือ เวลาที่ปัสสัมมังตัมมนุษย์อายุต่ำกว่า ๑ แสนปีจนถึง ๑๐๐ ปี เพราะไตรลักษณ์ไม่ปรากฏชัดในเมื่อมนุษย์ยาวนานกว่า ๑ แสนปี และกิเลสก็หนาแน่นเมื่อมนุษย์มีอายุต่ำกว่า ๑๐๐ ปี

๒. ทวีป คือ ชมพูทวีป

๓. ประเทศ คือ มัชฌิมประเทศ หรือประเทศเนปาลในปัจจุบัน ซึ่งใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในขณะนั้น

๔. ตระกูล คือ สกุลกษัตริย์หรือสกุลพราหมณ์ตามสมัยนิยมในขณะนั้น

๕. กำหนดอายุของพระมารดา คือ พระมารดาเป็นสตรีผู้ทรงศีล และมีอายุเพียง ๗ วัน เมื่อคลอดพระโพธิสัตว์แล้ว เพราะครรภ์ของพระมารดาที่พระโพธิสัตว์พำนักเหมือนกับเจดีย์ที่บุคคลอื่นล่วงเกินมิได้ และไม่ควรเช็ดชุหนิงอื่นขึ้นแทนตำแหน่งอัคมเหสี ดังนั้น พระมารดาจึงต้องสวรรคตหลังคลอดแล้ว ๗ วัน จัดเป็นธรรมเนียมตามปกติของพระพุทธมารดา]

พระโพธิสัตว์นั้นสวยสิริราชสมบัติเช่นกับเทวโลกในปราสาททั้ง ๓ อันเหมาะแก่ฤดูทั้ง ๓ ได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๓ คือ คนแก่ คนเจ็บ และคนตาย ตามลำดับใน

เวลาไปทรงเล่นกีฬาในพระอุทยาน ทรงเห็นบรรพชิตในครั้งที่ ๔ ยังความพอใจในการบรรพชาให้เกิดขึ้นแล้วโดยดำริว่าการบรรพชาดีหนอ เสด็จไปพระอุทยาน ยังกาลเวลาล่วงไปในพระอุทยานนั้น ทรงประทับนั่งใกล้ฝั่งสระโบกขรณีมณฑล ได้รับการประดับตกแต่งโดยวิสุกรรมเทพบุตรแปลงเพศเป็นช่างกลบก ทรงสดับข่าวว่าราहुลกุมารประสูติแล้ว ทรงทราบถึงความสืเนหาในบุตรว่ารุนแรง จึงทรงดำริว่า เราจักตัดเครื่องผูกนั้นเสียก่อนที่มันจะเพิ่มพูน แล้วเสด็จไปสู่พระนครในเวลาเย็น ได้ทรงสดับพระคาถาที่ธิดาพระเจ้าอาพระนามว่ากิสาคโคตมีภาษิตว่า

นิพพุตา นูน सा माता นิพพุโต นून सो पिता
 निपुता नून सा नारी यस्सयं ओति सो पति.

“บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของมารดาใด มารดานั้นเป็นผู้ดับได้แล้วแน่
 บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของบิดาใด บิดานั้นเป็นผู้ดับได้แล้วแน่ บุรุษเช่นนี้
 เป็นสามีของภรรยาใด ภรยานั้นเป็นผู้ดับได้แล้วแน่”

พระองค์ทรงดำริว่า พระนางนี้ให้เราได้นิพพุตบท จึงเปลื้องสร้อยมุกดาหามิค่าแสนหนึ่งจากพระคอส่งประทานแก่พระนางกิสาคโคตมีนั้น แล้วเสด็จไปสู่ที่ประทับของพระองค์ ประทับนั่งบนพระแท่นสิริไสยาสน์ทอดพระเนตรเห็นลักษณะแปรปรวนของหญิงนักฟอนรำทั้งหลายด้วยความหลับใหล จึงมีพระทัยเบื่อหน่าย ปลุกนายฉันทะให้ตื่นขึ้นแล้วตรัสสั่งให้นำม้ากัณฐกะมา เสด็จขึ้นประทับม้ากัณฐกะ มีนายฉันทะเป็นสหาย มีทวยเทพหมื่นโลกธาตุมหาอสูรเสด็จออกมหาภิเนษกรรมโดยราตรีที่ยังเหลืออยู่นั้นแหละ ได้เสด็จผ่านมหาอาณาจักรไป ๓ แคว้นแคว้น ทรงผนวช ณ ริมฝั่งแม่น้ำอนโนมา แล้วเสด็จไปตามลำดับถึงกรุงราชคฤห์ เสด็จเที่ยวไปเพื่อศึกษาในกรุงราชคฤห์นั้น ประทับนั่งที่เงื่อมเขาบิณฑวบรรพต ได้รับทูลเชิญให้ครองราชสมบัติโดยพระราชามคร ทรงปฏิเสธราชสมบัตินั้น ได้ทรงประทานปฎิญาแก่พระราชามครนั้นเพื่อเสด็จมายังแคว้นแคว้น เมื่อตรัสรู้พระสัมพันธุตญาณแล้ว ได้เสด็จเข้าไปหาอาหารดาบสและอุทกดาบส ยังไม่พอพระทัยด้วยธรรมพิเศษ[คืออรูพฌานที่ ๓ และที่ ๔] ที่บรรลุในสำนักของดาบสเหล่านั้น จึงทรงตั้ง

ความเพียรอันยิ่งใหญ่ถึง ๖ พรรษา ครั้นถึงวันเพ็ญเดือน ๖ เวลาเช้า ได้เสวยข้าวปายาส ที่นางสุชาดาชาวเสนานิคมถวาย แล้วเสด็จไปลอยบาปในแม่น้ำเนรัญชรา ทรงปล่อย เวลาให้ล่วงเลยไปตลอดวันด้วยสมบัติต่างๆ ณ ป่าชฎุมหาวันใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในเวลาเย็นทรงรับหญ้า ๘ กำที่พราหมณ์ถวาย เป็นผู้มั่งคั่งที่กาฬนคราษสเรณูแล้ว เสด็จขึ้นสู่ต้นโพธิ์ลาดหญ้าแล้วทรงทำปฏิญญาว่า เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้จนกว่าจิตของเราจักพ้นจากอาสวะโดยความไม่ยึดมั่น แล้วประทับนั่งบำเพ็ญพระพักตร์ไปสู่ทิศปราจีน [ทิศตะวันออก] เมื่อพระอาทิตย์ยังไม่อัสดงนั้นแหละได้กำจัดมารและกองทัพแล้ว ในปฐมยามทรงบรรลุปุพเพนิวาสญาณ ในมัชฌิมยามทรงบรรลุจุตูปปาตญาณ ในที่สุดแห่งปัจฉิมยามทรงแทงตลอดสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยพระพุทธานุภาพทั้งปวงมีทศพลญาณ และเวสารัชชญาณ เป็นต้น ชื่อว่าทรงบรรลุถึงมหาสมุทรคือนัยแห่งพระอภิธรรมนี้

พึงทราบอริคณินิทานของพระอภิธรรมนั้นด้วยประการฉะนี้

[ฉบับไทยมีรูปว่า โสตุติเยน แปลว่า โสตุติยพราหมณ์ แต่ในฉบับฉันทะสังคีติมีรูปว่า โสตุติเยน แปลว่า พราหมณ์ คือ พราหมณ์คนหนึ่งที่ไม่ปรากฏชื่อโคตรซึ่งตายอยู่แถวต้นโพธิ์ นั้นเอง ที่จริงแล้วคำว่า โสตุติย เป็นคำไวพจน์ของ พุราหมณ (พราหมณ์) ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา ๔๑๘) กล่าวว่า

พหุมนพฺพุทฺ ทุวิโช วิปโป	พหุมา โภวาที พุราหมณ
โสตุติโย ฉนฺทโส โสถ	สิสฺสนฺเตวาสิโน ปุเม. ^{๘๗}

“พราหมณ์ = พหุมนพฺพุทฺ ทุวิโช วิปโป พหุมา โภวาที พุราหมณ โสตุติโย
ฉนฺทโส เป็นปุงลิงค์, ศิษย์ = สิสนฺเตวาสิโน เป็นไปในปุงลิงค์”

คำว่า โสตุติย สำเร็จรูปมาจาก สุตฺต ศัพท์+ ติก ปัจจัย แปลง ก เป็น ย มีรูปวิเคราะหว่า สุตฺตํ อีเต โสตุติโย (ผู้สาธยายพระเวท) สุตฺต ศัพท์ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ ฉนฺทโส, เวท (พระเวท) ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา ๔๐๘) กล่าวว่า โสตุติโย ฉนฺทโส โสถ (พระเวท = โสตุติโย, ฉนฺทโส เป็นปุงลิงค์)

แม้จะมีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง รูปนี้ก็มีกรพทฺธิ์ อุ ใน สุตฺต เป็น โอ ข้อนี้นี้จัดเป็นข้อยกเว้นทางไวยากรณ์ เพราะไวยากรณ์เป็นกฎที่กล่าวตามวิธีที่ใช้โดยมาก จึงอาจมีข้อยกเว้น

ในบางที่ ดังนั้น ข้อห้ามที่ปฏิเสธไว้ด้วย น ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๐๐) ว่า วุฑฺฐาภิสรสฺส วาสโยคนตสฺส สณฺเ จ (หนึ่ง ให้พฤทธิสระตันและสระของพญฺชนะตัน ที่มีได้ลงท้ายด้วยพญฺชนะสังโยค ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ได้บ้าง) จึงไม่แน่นอน ดังคัมภีร์ปริภาเนนทุเสชระกล่าวว่

เนน นิตฺติญฺจมนิจํ.^{๔๘}

“วิธีที่แสดงไว้ด้วย น ปฏิเสธ ไม่แน่นอน”

ปริภาษาข้างต้นมีรูปสันสกฤตว่า นณฺณญิตฺตมนินิจํ ซึ่งสามารถปริวรรตตรงตัวเป็นบาลีว่า นณฺณญิตฺตมนิจํ ส่วนคำปริวรรตข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์อภิธานปิฎกปิฎกิกา (คำอธิบายคาถา ๓๑๓, ๔๐๘)

แม้ในภาษาสันสกฤตก็พบรูปว่า โศตรฺตฺริย ซึ่งใกล้เคียงกับภาษาบาลี ส่วนฉบับไทยและฉบับพม่ามีรูปอื่นว่า สุทฺธิเยน บ้าง โสตฺถิเยน บ้าง สุทฺธิเยน บ้าง รูปเหล่านี้ไม่ตรงตามหลักภาษา]

พระผู้มีพระภาคทรงรู้เห็นพระอภิธรรมด้วยประการฉะนี้แล้ว ประทับนั่งบัลลังก์เดียวล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเพ่งที่ต้นโพธิ์ไม่กระพริบพระเนตรล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเดินจงกรมล่วงไป ๑ สัปดาห์ ในสัปดาห์ที่ ๔ ทรงพิจารณาพระอภิธรรมที่รู้ด้วยการตรัสรู้ สยัมภูญาณ แล้วยังสัปดาห์ทั้ง ๓ อื่นให้ล่วงไปที่ดวงไม้ชบาลนิโครธ ดวงไม้มุจลินท์ และดวงไม้ราชายตนะ ในสัปดาห์ที่ ๘ เสด็จกลับไปประทับนั่งที่ดวงไม้ชบาลนิโครธ ทรงถึงความเป็นผู้ชวนชวนน้อยเพราะทรงใคร่ครวญว่าธรรมเป็นสภาพลึกซึ้ง เมื่อจะทรงแสดงพระธรรมที่สัพพัญญูอันมีมหาพรหมหนึ่งหมื่นเป็นบริวารมาทูลอาราธนาแล้ว จึงทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ทรงรับการเชื้อเชิญของมหาพรหมแล้วตรวจดู ว่า เราพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ทรงทราบว่อาฬารดาบสและอุทกดาบสสิ้นชีพแล้ว จึงทรงระลึกว่า พระปัญจวัคคีย์เป็นผู้มีอุปการะมาก ทรงเสด็จจากอาสนะดำเนินไปเมืองกาสิ ในระหว่างทางได้ทรงสนทนากับอุปกาชีวก ในวันอาสาฬหปุรณมีก็ทรงบรรลุถึงที่พำนักของเหล่าพระปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ทรงแนะนำปัญจวัคคีย์ผู้เรียกพระองค์ด้วยคำเรียกอันไม่สมควร ให้เชื่อฟังแล้ว ทรงประกาศธรรมจักรโปรดเหล่าพระปัญจวัคคีย์มีพระอัญญาโกณฑัญญะเถระเป็นประมุข และเหล่าพรหม ๑๘ โกฏิให้ดื่มอมตรสแล้ว พึงทราบเทศนานิทานจนถึงการประกาศธรรมจักรดังพรรณนามาฉะนี้

[ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๙๖), อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๔ หน้า ๗๙), อรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๔๐๘) กล่าวถึงการหว่านไผ่ของมหาปฐพี ตลอดหมื่นจักรวาลที่เรียกว่า ชาติเขต คือ เขตแดนที่อาณาภาพของพระพุทธเจ้าแผ่ไปถึงเมื่อตอนประสูติ ในเวลา ๖ ขณะ คือ เวลาหยั่งลงสู่ครรภ์มารดา เวลาประสูติ เวลาตรัสรู้อนุตรสัมมาโพธิญาณ เวลาแสดงธรรมจักร เวลาปลงอายุสังขาร และเวลาปรินิพพาน ส่วนในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๔) และอรรถกถาของมหานิเทศ (หน้า ๓๘๕-๘๖) ยังเพิ่มเวลาเสด็จออกมหาภิเนษกรรมอีกด้วย จึงรวมเป็นเวลา ๗ ขณะ นอกจากนั้นแล้ว ในคัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๒) ยังอธิบายเพิ่มเติมอีกว่าแม้ในเวลาปรารถนาพุทธภูมิเป็นต้นก็มีการหว่านไผ่ของมหาปฐพี ด้วยเช่นกัน ดังหลักฐานจากคัมภีร์พุทธวงศ์ข้างต้น

อนึ่ง หลักฐานเหตุการณ์วันประสูติและปรินิพพานของพระพุทธเจ้า มีบันทึกไว้โดยราชวงศ์จีนในสมัยพุทธกาล กล่าวคือ ในสมัยราชวงศ์โจว มีการบันทึกประวัติศาสตร์เหตุการณ์อัศจรรย์ที่เกิดขึ้นจริงในสมัยนั้น เหตุการณ์หนึ่งบอกว่า ในสมัยกษัตริย์โจวเจา (โจวเจาหวัง แปลว่า กษัตริย์โจวเจา) ปีที่ ๒๖ เดือน ๔ วันที่ ๘ (นับแบบจีนโบราณ) ได้เกิดเหตุในเมืองจิน คือ

๑. น้ำขึ้นในแม่น้ำ ซึ่งปกติเป็นช่วงน้ำลด
๒. น้ำในแหล่งน้ำธรรมชาติมีน้ำผุดขึ้นมาจนล้นทุกแห่ง
๓. แผ่นดินไหว

๔. มีแสงสว่าง ๕ สี (สำนวนจีนแปลว่าหลายสี) พวยพุ่งไปบนท้องฟ้า ส่องสว่างไปถึงยังนอกอวกาศ สดุดีลูกหลาน

สิ่งเหล่านี้ทำให้กษัตริย์โจวเจาทรงรู้สึกประหลาดพระทัย จึงทรงสอบถามอำมาตย์ว่าเกิดอะไรขึ้น อำมาตย์ได้กราบทูลตอบว่า “ในทิศตะวันตก (ของจีน) ได้มีอริยบุคคลบังเกิดขึ้นแล้ว” กษัตริย์โจวเจาจึงถามว่า “แล้วเราจะได้พบคำสอนของท่านผู้นั้นหรือไม่” อำมาตย์กราบทูลว่า “คำสอนของท่าน (อริยบุคคลนั้น) จะเผยแผ่เข้ามาในแผ่นดินจีนอีก ๑ พันปีข้างหน้า” กษัตริย์โจวเจาจึงมีรับสั่งให้บันทึกเหตุการณ์นี้ไว้โดยแกะสลักลงบนแผ่นศิลาประวัติศาสตร์จีน

๘๐ ปีต่อมา ถึงยุคกษัตริย์โจวหมู่ ก็มีการบันทึกเหตุการณ์อัศจรรย์ที่เกิดขึ้นอีก คือ ได้เกิดเหตุการณ์แผ่นดินไหว มีลมพัดแรงในเมืองจินและแสงสว่างคล้ายกับสีรุ้งจำนวน ๑๒ เส้นส่องมาจากทิศตะวันตก ทาบทูลขึ้นท้องฟ้าของเมืองจินตลอดคืน อำมาตย์ทำนายว่า “กายหายาบของอริยบุคคลกำลังแตกดับจากโลกนี้ไป”

วันที่ถูกจารึกในสมัยกษัตริย์โจวเจา ได้ตรงกับวันประสูติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ส่วนวันที่ถูกจารึกในสมัยกษัตริย์โจวมู่ ได้ตรงกับวันปรินิพพานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นที่น่าอัศจรรย์ที่วันประสูติและปรินิพพานของพระพุทธเจ้าได้เกิดแผ่นดินไหวไปทั่วโลก ซึ่งชาวจีนก็ได้บันทึกไว้ในศิลาจารึกประวัติศาสตร์ของประเทศด้วย ส่วนในวันตรัสรู้ก็ได้มีหลักฐานบันทึกไว้ในบทขยายความว่าได้เกิดเหตุมีแสงสว่างเกิดมาถึงเมืองจีนเช่นกัน

หนึ่งพันปีต่อมา ถึงยุคราชวงศ์ฮั่นของกษัตริย์ฮั่นหมิงตี้ พระองค์ฝันเห็นบุรุษในรูปร่างทองคำสูงใหญ่ มีรัศมีเรืองรองกระจายไปทั่ว อำมาตย์ผู้ซึ่งชำนาญในประวัติศาสตร์ของจีน ทำนายฝันว่า “นั่นเป็นภาพของพระศาสดาพระองค์หนึ่งที่อยู่ทางทิศตะวันตก ที่เรียกว่า “ผอ” หรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งสมัยที่พระองค์มีพระชนม์ชีพก็อยู่ในบริเวณประเทศอินเดีย อำมาตย์คนที่ ๒ ผู้จบการศึกษาสูงสุดกล่าวเสริมว่า “ใช่เลยพระเจ้าข้า เพราะในยุคของกษัตริย์โจวเจาก็มีบันทึกในศิลาจารึกเรื่องอริยบุคคลในทิศตะวันตกนี้ไว้ ซึ่งตอนนั้นก็ครบ ๑ พันปีพอดี ได้ถึงเวลาที่ศาสนาของพระองค์ควรจะเข้ามาในจีนแล้ว เป็นบุญของพวกเราชาวจีนแล้ว”

ดังนั้น กษัตริย์ฮั่นหมิงตี้จึงส่งคณะทูตอันประกอบด้วยขุนนางผู้มีความรู้จำนวน ๑๘ คน ไปอัญเชิญพระพุทธศาสนาที่เมืองจีน โดยใช้เวลาเดินทางไปกลับถึง ๓ ปี ซึ่งคณะทูตทั้ง ๑๘ ได้พบกับพระภิกษุในพระพุทธศาสนาชาวเอเชียกลางผสมกับอินเดีย จำนวน ๒ รูป จึงได้นิมนต์ท่านมาที่จีนพร้อมกับพระสูตร พระบรมสารีริกธาตุ และพระพุทธรูป เมื่อกลับมาถึงจึงได้มีการแปลพระสูตรเป็นภาษาจีนครั้งแรกที่วัดม้าขาว ในปัจจุบันวัดนี้มีอายุถึง ๑,๙๐๐ ปี แต่เดิมเคยเป็นเรื่องของความเชื่ออันมาก่อน จึงถือว่าวัดนี้เป็นต้นกำเนิดพระพุทธศาสนาในประเทศจีน^{๔๔}

อนึ่ง เหตุการณ์พิเศษมีการหวนไหวของปฐพีเป็นต้นนี้เกิดจากการมีธรรมอันสูงส่งของท่านผู้ประเสริฐ ทำให้สะท้อนผลไปหาสิ่งที่ไม่มีชีวิตจิตใจได้ พึงสังเกตข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย อัมพภูมสูตร ที่กล่าวถึงประตูได้เปิดออกเองตามความดำริของพระบรมศาสดาว่า

วิริ ภควา ทวารนฺติ น ภควา อุฏฺฐาย ทวารํ วิริ. วิริยตุติ ปน หตฺถํ ปสาเรสิ. ตโต “ภควา ตุมฺเหหิ อเนกาสุ กปฺปโกฏฺฐิสุ ทานํ ทมฺมานเหติ น สหตฺถา ทวารวिरณกมฺมํ กตฺตุนฺติ สยเมว ทวารํ วิวฺวํ. ตํ ปน ยสฺมา ภควโต มนฺเน วิวฺวํ, ตสฺมา วิริ ภควา ทวารนฺติ วตฺตุํ วฏฺฏติ.”^{๔๕}

“คำว่า วิริ ภควา ทวารํ (พระผู้มีพระภาคทรงเปิดประตูแล้ว) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงลุกไปเปิดประตู แต่พระองค์ทรงเหยียดพระหัตถ์ออกโดยทรงดำริว่า จงเปิดเถิด ลำดับนั้น ประตูได้เปิดออกเองแล้ว โดยเหมือนจะกล่าวว่า ‘ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์ให้ท่านอยู่

หลายโกฏิกับ มิได้ทรงกระทำการเพื่อเปิดประตูด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เลย' อย่างไรก็ตาม ประตูนั้นเปิดแล้วด้วยจิตของพระผู้มีพระภาค ดังนั้น จึงควรกล่าวว่า วิวรี ภควา ทวาริ (พระผู้มีพระภาคทรงเปิดประตูแล้ว)]

เนื้อความย่อในคัมภีร์นี้มีเท่านี้ ส่วนเนื้อความพิสดารพึงทราบโดยเนื้อด้วยอริย-
ปริเยสนสูตร^{๑๑} และปัปพัชชสูตร^{๑๒} เป็นต้น พร้อมด้วยคัมภีร์อรรถกถา

อนึ่ง พระอภิธรรมที่เพียบพร้อมด้วยอริยมหานิทานและเทศนานิทานมีนิทาน ๓
อย่างอื่น คือ ทูเรนิทาน อวิทูเรนิทาน และสันติเกนิทาน

ทูเรนิทาน (เหตุไกล) คือ เรื่องที่เริ่มตั้งแต่แทบพระบาทของพระพุทธเจ้าพระ-
นามว่าที่บังกรจนถึงดุสิตบุรี

อวิทูเรนิทาน (เหตุไม่ไกล) คือ เรื่องที่เริ่มตั้งแต่ดุสิตบุรีจนถึงควงไม้โพธิ์

สันติเกนิทาน (เหตุใกล้) คือ ข้อความนี้ว่า เอกิ สมัย ภควา เทเวสุ วิหริติ ตาว-
ตีเสสุ ปาวิจตุตถกมุเล ปณทุกมพลลิลาย, ตตถ โข ภควา เทวานิ ตาวตีสานิ อภิธมมกถิ
กเถสิ (สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปณทุกมพลลิลาสถาน ณ ควงไม้ปาริชาติ
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสอภิธรรมกถาแก่เทวดาชั้นดาวดึงส์)

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นนิทานกถาก่อน

จบ นิทานกถา

ตารางพระพุทธรเจ้า ๒๘ พระองค์ และพระศรีอริยเมตไตรย

พระนาม	ชื่อทับ	จำนวนกัปปที่ผ่านมานับถึงปัจจุบัน
๑. พระตันหังกรพุทธรเจ้า ๒. พระเมธังกรพุทธรเจ้า ๓. พระสรณังกรพุทธรเจ้า <i>เริมพุทธรวงศ์</i> ๔. พระทีปังกรพุทธรเจ้า	สารมณฑกัปป สารมณฑกัปป สารมณฑกัปป สารมณฑกัปป	๔ อสงไขย แสนกัปป
๕. พระโกณฑัญญพุทธรเจ้า	สารกัปป	๓ อสงไขย แสนกัปป
๖. พระมังคลพุทธรเจ้า ๗. พระสุนนพุทธรเจ้า ๘. พระเรวตพุทธรเจ้า ๙. พระโสภิตพุทธรเจ้า	สารมณฑกัปป สารมณฑกัปป สารมณฑกัปป สารมณฑกัปป	๒ อสงไขย แสนกัปป ๒ อสงไขย แสนกัปป ๒ อสงไขย แสนกัปป ๒ อสงไขย แสนกัปป
๑๐. พระอโนมทัสสีพุทธรเจ้า ๑๑. พระปทุมพุทธรเจ้า ๑๒. พระนารทพุทธรเจ้า	วรกัปป วรกัปป วรกัปป	๑ อสงไขย แสนกัปป ๑ อสงไขย แสนกัปป ๑ อสงไขย แสนกัปป
๑๓. พระปทุมุตตรพุทธรเจ้า	สารกัปป	๑๐๐,๐๐๐ กัปป
๑๔. พระสุเมธพุทธรเจ้า ๑๕. พระสุชาตพุทธรเจ้า	มณฑกัปป มณฑกัปป	๓๐,๐๐๐ กัปป ๓๐,๐๐๐ กัปป
๑๖. พระปิยทัสสีพุทธรเจ้า ๑๗. พระอัทธทัสสีพุทธรเจ้า ๑๘. พระธัมมทัสสีพุทธรเจ้า	วรกัปป วรกัปป วรกัปป	๑,๘๐๐ กัปป ๑,๘๐๐ กัปป ๑,๘๐๐ กัปป

พระนาม	ชื่อกัป	จำนวนกัปที่ผ่านมานับถึงปัจจุบัน
๑๙. พระสิทธัตถพุทธเจ้า	สารกัป	๙๔ กัป
๒๐. พระติสสพุทธเจ้า	มัทธกัป	๙๒ กัป
๒๑. พระมุสสพุทธเจ้า	มัทธกัป	๙๒ กัป
๒๒. พระวิปัสสีพุทธเจ้า	สารกัป	๙๑ กัป
๒๓. พระสิขีพุทธเจ้า	มัทธกัป	๓๑ กัป
๒๔. พระเวสสพุทธเจ้า	มัทธกัป	๓๑ กัป
๒๕. พระกกุสันธพุทธเจ้า	ภัทธกัป	กัปปัจจุบัน
๒๖. พระโกณฑกมนพุทธเจ้า	ภัทธกัป	กัปปัจจุบัน
๒๗. พระกัสสปพุทธเจ้า	ภัทธกัป	กัปปัจจุบัน
๒๘. พระโคตมพุทธเจ้า	ภัทธกัป	กัปปัจจุบัน
๒๙. พระพระศรีอริยเมตไตรย	ภัทธกัป	กัปปัจจุบัน



โจโร ยถา สนธิมุเข คหิโต
สกมมุนา หณฺณติ พชฺฌเต จ
เอวํ อयํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ
สกมมุนา หณฺณติ พชฺฌเต จ.

พ. เถร. ๒๖.๗๘๖.๓๓๖-๗๗

“โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรม
ของตน ฉันทใด เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในโลกด้วย
กรรมของตน ฉันทนั้น”

๑. จิตตูปปาทกัณฑ์

คำอธิบายบทในติกมัตติกา

บัดนี้ ถึงโอกาสที่กล่าวถึงอิทธิธรรมกถาซึ่งได้ให้บัญญัติไว้ดังนี้ว่า

อิติ เม ภาสมานสสุ อภิธมมกถํ อิมํ
อวิกุชิตตา นิสาเมถ ทุลลภา หิ อयํ กถา.

“ขอสาธุชนทั้งหลายอย่ามีจิตฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟังอิทธิธรรม-
กถานี้ของข้าพเจ้าผู้กล่าวอยู่อย่างนี้ เพราะกถานี้หาฟังได้ยาก”

ในอิทธิธรรมกถานั้น ปกรณ์ ๗ มีธรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่า อิทธิธรรม แม้ธรรม-
สังคณีก็นำเนกเป็น ๔ กัณฑ์ คือ จิตตูปปาทกัณฑ์เป็นต้น

ถึงจิตตูปปาทกัณฑ์ก็แบ่งเป็น ๒ คือ

๑. มาติกา (แม่บท) ๒. ปทภาษนีย (คำอธิบายบท)

ในเรื่องนั้น มาติกาเป็นเบื้องต้น

ถึงมาติกานั้นก็ยังแบ่งเป็น ๒ คือ

๑. ติกมัตติกา ๒. ทุกมัตติกา

ในมาติกาทั้ง ๒ อย่างนั้น ติกมัตติกาเป็นเบื้องต้น

แม้ในติกมัตติกาก็มีกุศลติกะเป็นเบื้องต้น ถึงในกุศลติกะก็มีบทว่า กุสลา ธมฺมา
(ธรรมที่เป็นกุศล มีอยู่) นี่เป็นเบื้องต้น ดังนั้น

อิโต ปญฺจาย คมฺภีรํ อภิธมฺมกถํ อิมํ
วุจฺจมานํ นิสาเมถ เอกคฺคา สาธุ สาธโว.

“ต่อแต่นี้ไป ขอสาธุชนทั้งหลายจงมีจิตสงบ ตั้งใจสดับฟังอิทธิธรรม-
กถาอันลึกซึ้งนี้ซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวให้ดีเถิด”

เหตุตั้งชื่อดิเกะและทูกะ

ลำดับแรก **กุสลดิเกะ** คือ ดิเกะที่ได้ชื่อตามบทต้น [อาทิลัทธานามดิเกะ] นี้ว่า กุสลา ฐมา (ธรรมที่เป็นกุศล มีอยู่), อกุสลา ฐมา (ธรรมที่เป็นอกุศล มีอยู่), อพฺยากตา ฐมา (ธรรมที่เป็นอัพฺยากฤต มีอยู่)

เวทนาดิเกะ คือ ดิเกะที่ได้ชื่อตามบททั้งหมด [สัพพลัทธานามดิเกะ] นี้ว่า สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฐมา (ธรรมที่เกิดร่วมกับสุขเวทนา มีอยู่), ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฐมา (ธรรมที่เกิดร่วมกับทุกขเวทนา มีอยู่), อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฐมา (ธรรมที่เกิดร่วมกับอทุกขเวทนา มีอยู่)

พึงทราบชื่อของดิเกะและทูกะทั้งหมดโดยเนื่องด้วยบทต้นหรือบททั้งหมดอย่างนี้

ดิเกะและทูกะ ๑๕ ปริจเฉท

อนึ่ง ดิเกะและทูกะทั้งหมดนั้นแยกไว้ ๑๕ ปริจเฉท คือ ดิเกะมี ๑ ปริจเฉท ทูกะมี ๑๔ ปริจเฉท ดังจะเห็นได้ว่า ทูกะ ๖ มีคำว่า เหตุ ฐมา (ธรรมที่เป็นเหตุมีอยู่), นเหตุ ฐมา (ธรรมที่ไม่ใช่เหตุมีอยู่) ได้ชื่อว่า เหตุโคจณกะ (ช่อดอกไม้คือเหตุ) เพราะดำรงอยู่เหมือนนงดอกไม้และกาดอกไม้โดยเนื่องด้วยกันและกันทั้งโดยศัพท์และความหมาย

ในทูกะได้ตั้งเหตุทูกะไว้ก่อนแล้วกล่าวสเหตุทูกะต่อมา โดยเหตุทูกะและสเหตุทูกะเกี่ยวเนื่องกันโดยศัพท์คือเหตุ และเมื่อมีเหตุสมฺปยุตฺตทูกะต่อมาก็ยังเกี่ยวเนื่องกับเหตุเช่นเดียวกัน จึงเหมือนนงดอกไม้ที่มีขั้วต่อกันเป็นทอดๆ ไป นอกจากนั้น สเหตุทูกะและเหตุสมฺปยุตฺตทูกะก็ไม่เกี่ยวเนื่องกัน เหมือนกาดอกไม้ที่ไม่ต่อขั้วกันแต่อยู่ในมัดเดียวกันคือโคจณกะเหมือนกัน

คำว่า เหตุโคจณกะ แปลว่า ช่อดอกไม้คือเหตุ หมายถึง กลุ่มทูกะที่เหมือนช่อดอกไม้ซึ่งรวมเอาทูกะหน้าและทูกะหลังต่อๆ กันไปโดยความเป็นเหตุและธรรมที่มีเหตุ เป็นต้น]

ต่อจากนั้นไป พึงทราบตามลำดับว่า :-

- จุฬันตรทูกะ (ทูกะเล็กที่ตั้งไว้ในระหว่าง) คือ ทูกะ ๗ มีคำว่า สปปจฺยา

ธมฺมา (ธรรมที่มีเหตุมีอยู่) อปฺปจฺยา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่มีเหตุมีอยู่) เป็นต้น ไม่เกี่ยวเนื่องกันและกัน เพราะตั้งไว้ระหว่างโคจณกะที่ละอย่างโดยเลือกมาจากทุกะทั่วไปล้วนๆ และเพราะเล็กกว่าทุกะใหญ่อื่น (มหันตรทุกะ) [มีคำว่า สารมมณา ธมฺมา (ธรรมที่รู้อารมณ์มีอยู่) เป็นต้น]

- อาสวโคจณกะ โดยจำแนกเป็นอาสวทุกะเป็นต้น
- สัณฺญโคจณกะ โดยจำแนกเป็นทุกะ ๖ มีสัณฺญโคจณกะเป็นต้น
- คันถโคจณกะ โอฆโคจณกะ โยคโคจณกะ และนีวรณโคจณกะ โดยจำแนก

ตามคันถทุกะ โอฆทุกะ โยคทุกะ และนีวรณทุกะ เป็นต้น

- ปรามาสโคจณกะ โดยจำแนกเป็นทุกะ ๕ มีปรามาสทุกะ เป็นต้น
- มหันตรทุกะ คือ ทุกะ ๑๔ มีคำว่า สารมมณา ธมฺมา (ธรรมที่รู้อารมณ์มีอยู่)

เป็นต้น

- อุปาทานโคจณกะ คือ ทุกะ ๖ มีอุปาทานทุกะเป็นต้น
- กิเลสโคจณกะ คือ ทุกะ ๘ มีกิเลสทุกะเป็นต้น
- ปิฎฺฐิทุกะ (ทุกะที่ตั้งไว้ในที่สุดเหมือนแผ่นหลัง) คือ ทุกะ ๑๘ มีทัสสน-

ปหาตัพพทุกะเป็นต้น เพราะตั้งไว้ในที่สุดแห่งอภิธรรมมادتิกา

- สุตตันติกทุกะ คือ ทุกะ ๔๒ มีคำว่า วิชฺชาภาคิโน ธมฺมา (ธรรมที่มีส่วนแห่งวิชา ๘ มีอยู่), อวิชฺชาภาคิโน ธมฺมา (ธรรมที่มีส่วนแห่งอวิชา ๔ มีอยู่) เป็นต้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบวาติกะและทุกะทั้งหมดนั้นกำหนดไว้ ๑๕ ปริจเฉท

[คำว่า จุฬนฺตรทุก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนฺตเร จปิตา ทฺกา อนฺตรทฺกา (มัชฌะโลปิธปฺปฺริสสมาส)
- จุฬา จ เต อนฺตรทฺกา จาติ จุฬนฺตรทฺกา (วิเสสนนุรพพทกรรมธารยสมาส)

คำว่า มหนฺตรทุก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนฺตเร จปิตา ทฺกา อนฺตรทฺกา (มัชฌะโลปิธปฺปฺริสสมาส)
- มหนฺตา จ เต อนฺตรทฺกา จาติ มหนฺตรทฺกา (วิเสสนนุรพพทกรรมธารยสมาส)]

สัปปเทสและนิปปเทส

อนึ่ง ดิกะและทูกะที่กำหนดไว้อย่างนี้ยังแยกออกเป็น ๒ ส่วน คือ สัปปเทส (แสดงไว้ไม่หมด) และนิปปเทส (แสดงโดยสิ้นเชิง)

สัปปเทส คือ ดิกะ ๙ และทูกะ ๗๑ เพราะกำหนดเอาสภาวะธรรมคือรูปนามไว้ยังไม่หมด

นิปปเทส คือ ดิกะ ๑๓ ที่เหลือ และทูกะ ๗๑ [แสดงปรมัตถธรรม ๔ ทั้งหมด ไม่มีเหลือ]

สัปปเทส ได้แก่

- ดิกะ ๙ คือ เวทนาดิกะ วิตักกติกะ ปิตติติกะ อุปันนติกะ อตัตติกะ และ อารัมมณติกะ ๔

- โคจณกะอย่างละ ๓ ทูกะท้ายของโคจณกะ ๙ มีเหตุโคจณกะเป็นต้นจนถึง อุปาทานโคจณกะเป็นที่สุด

- โคจณกะอย่างละ ๔ ทูกะ ท้ายกิเลสโคจณกะ

- มหันตรทูกะอย่างละ ๒ คือ จิตตสมุပ္ปัตตา ฐมา (ธรรมที่เกิดร่วมกับจิตมีอยู่), จิตตวิปยุตตา ฐมา (ธรรมที่ไม่เกิดร่วมกับจิตมีอยู่) จิตตสัสสุจา ฐมา (ธรรมที่เจือด้วยจิตมีอยู่), จิตตวิสสุจา ฐมา (ธรรมที่ไม่เจือด้วยจิตมีอยู่)

- ทูกะ ๓๘ ที่เหลือเว้นทูกะ ๔ เหล่านี้ในสุดตันติกทูกะ คือ อวิจณทูกะ นิรุตติทูกะ ปัญญัตติทูกะ และนามรูปทูกะ

พึงทราบดิกะและทูกะที่เหลือตามที่กล่าวแล้วทั้งหมดว่าเป็นนิปปเทส

[ในคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๒) อธิบายว่า คำว่า ปเทส แปลว่า ส่วน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทิสฺสติ เอเตน สมุทฺทโยติ ปเทโส (ปเทส คือ ส่วนที่เป็นเหตุแสดงหมู่) ดังนั้น สัปปเทสจึงแปลว่า ดิกะและทูกะที่มีส่วนซึ่งมิได้กำหนดเอา ส่วนนิปปเทสนั้นแปลว่า ดิกะและทูกะที่ไม่มีส่วนซึ่งมิได้กำหนดเอา

ท่านแสดงอีกนัยหนึ่งว่า ปเทส แปลว่า เหตุแสดง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เยหิ ติกทุกา สวาเสสาติ ปทิสสนติ อปทิสสนตติ ปเทสา (ปเทสะ คือ ธรรมที่มีได้รวบรวมไว้ซึ่งเป็นเหตุแสดงว่า ติกะและทุกะมีส่วนเหลือ) ส่วนคำว่า สปปเทส มีรูปวิเคราะห์ว่า สวิชชุนติ ปเทสา เยสนติ สปปเทสา (สปปเทสะ คือ ติกะและทุกะที่มีธรรมที่มีได้รวบรวมไว้ซึ่งเป็นเหตุแสดงว่าติกะและทุกะมีส่วนเหลือ)]

คำอธิบายกุสลติกะ

คำอธิบาย กุสล ศัพท์

บัดนี้ ต่อแต่นี้ไปเป็นการอธิบายบทตามบทมัตติกาว่า กุสลา ธมมา (ธรรมที่เป็น กุสล มีอยู่) เป็นต้น

ลำดับแรก กุสล ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาด และมีสุขเป็นวิบาก ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. ความไม่มีโรค เช่น กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ, กจฺจิ โภโต อนามยํ * (ความไม่มีโรคมีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ ความไม่ป่วยไข้มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ)

๒. ความไม่มีโทษ เช่น กตโม ปน ภนฺเต กายสมาจาโร กุสโล. โย โข มหาราช กายสมาจาโร อนวชฺโซ^๒ ([ถามว่า] ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ความประพฤติดังกายที่เป็นกุสลคืออะไร [ตอบว่า] คือ ความประพฤติดังกายที่ไม่มีโทษ), อปรํ ปน ภนฺเต เอตทานุตฺตริยํ ยถา ภควา ธมฺมํ เทเสติ กุสเลสุ ธมฺเมสุ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ยังมีอีกข้อหนึ่งที่ยอดเยี่ยมคือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในธรรมอันไม่มีโทษทั้งหลาย [คือ โพธิปักขิยธรรม])

๓. ความฉลาด เช่น กุสโล ตวํ รตฺตสฺส อํคปจฺจํคานํ^๓ (ท่านเป็นผู้ฉลาดในเครื่องประกอบน้อยใหญ่ของรถ), กุสลา นจฺจคิตฺตสฺส, ลิกฺขิตา จาตุรฺรติโย (หญิงผู้ชำนาญศึกษาดีแล้ว เป็นผู้ฉลาดในการผ่อนรำขับร้อง)

๔. มีสุขเป็นวิบาก เช่น กุสลาณํ ภิกฺขเว ธมฺมานํ สમાทานเหตุ เอวมิทํ ปุณฺณํ ปวตฺตติ^๔ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุญนี้ย่อมเจริญอย่างนี้ เพราะสมทานธรรมที่มีสุขเป็นวิบาก), กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตฺตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญญาณํ อุปปนฺนํ โหติ (วิบากที่เป็นจกขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะกระทำสังกรรมที่มีสุขเป็นวิบาก)

กุสล ศัพท์นั้นในที่นี้ควรใช้ในความหมายว่า ไม่มีโรค ไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก

[พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์มักแสดงความหมายหลายอย่างของศัพท์ เพื่อให้เห็นว่าคำบาลีมีความหมายหลายอย่าง หลังจากนั้นจึงแสดงความหมายเฉพาะแห่งที่ระบุถึงในที่นั้นๆ ตามสมควร ประโยคที่แสดงความหมายหลายอย่างชื่อว่า อตฺตฤทธาธะ คือ ประโยคที่ยกเนื้อความขึ้นแสดง มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺธิรียนติ อตฺถา เอตฺถ เอเตนาคี วา อุทฺธาโร, อตฺถานํ อุทฺธาโร อตฺตฤทธาโร (ประโยคอันเป็นที่/เครื่องยกเนื้อความขึ้นแสดง) ส่วนประโยคที่แสดงความหมายเฉพาะที่ชื่อว่า อตฺตฤทธะธะ คือ ประโยคแสดงเนื้อความ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺธิรียนติ อตฺถา เอตฺถ เอเตนาคี วา อุทฺเทโส, อตฺถสฺส อุทฺธาโร อตฺตฤทธาโร (ประโยคอันเป็นที่/เครื่องแสดงเนื้อความ) ประโยค อตฺตฤทธาธะมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สามัญญวากยะ คือ ประโยคสามัญทั่วไป เพราะแสดงเนื้อความทั่วไปที่มีได้ทั้งหมด ส่วนประโยคอตฺตฤทธะธะชื่อว่า วิเสสวากยะ คือ ประโยคพิเศษ เพราะแสดงเนื้อความเป็นพิเศษไว้

คัมภีร์อภิธานปิปปีกา (คถา ๘๐๓) แสดงความหมายของ กุสล ศัพท์ว่า

อาโรคเย กุสฺลํ อิกฺข-

วิปาเก กุสฺโล ตถา

อนวชฺชมฺหิ เจเก จ

กถิตो วาจจลฺลิกโก.^๔

“กุสล ศัพท์ นปฺงสกลิงค์ ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโรค

กุสล ศัพท์ ปฺงลลิงค์ ใช้ในความหมายว่า มีผลน่าปรารถนา

กุสล ศัพท์ วาจจลลิงค์ (มีเพศตามเนื้อความที่สื่อถึง) ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโทษ และคนฉลาด”]

คำอธิบาย ฐมม ศัพท์

อนึ่ง ฐมม ศัพท์นี้ใช้ในความหมายว่า ปรียติ เหตุ คุณ และสภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. ปรียติ เช่น ฐมมํ ปรียาปฺภนาตี สุตฺตํ เคยยํ ^๖ (กุลบุตรย่อมเล่าเรียนปรียติ คือ สุตตะ เคยยะ)

๒. เหตุ เช่น เหตุมุหิ ฌาณ ฌมมปฏิสัมภิตา” (ญาณในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิตา)

๓. คุณลักษณะ เช่น พระบาลีว่า

น หิ ฌมโม อฌมโม จ อุโภ สมวิปากิโน
อฌมโม นิรยํ เนติ ฌมโม ปาเปติ สุกคตัสส^๔

“ธรรมและอธรรมทั้งสอง มีวิปากเสมอกันหามิได้ อธรรมย่อมนำไปสู่นรก ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ”

๔. สภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ เช่น ตสฺมี โข ปน สมเย ฌมมา โหนติ^๕ (สภาวะธรรมทั้งหลายย่อมมีในสมัยนั้น) ฌมเมสุ ฌมมานุสสึ วิหริติ^๖ (ภิกษุเป็นผู้ตามรู้ในสภาวะธรรมว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่)

ฌมม ศัพท์นั้นแม้ในที่นี้ควรใช้ในความหมายว่า ความไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

รูปวิเคราะห์ของ กุสล ศัพท์

หนึ่ง รูปวิเคราะห์ในคำว่า กุสลา ฌมมา นี้ มีดังต่อไปนี้

กุสล คือ สภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว กล่าวคือ กำจัด

[ในคัมภีร์อัฐฐาสลินี (หน้า ๘๖) มีข้อความว่า กุจฺฉิตเต ปาปเก ฌมเม สลยณฺติ จลยณฺติ กมฺเปณฺติ วิทฺธฺเสนฺตฺติ กุสลา หมายความว่า

- กุ ศัพท์ใน กุสล ใช้ในความหมายว่า น่าตำหนิ (แสดงไว้ด้วย กุจฺฉิตเต)
- สิ่งที่น่าตำหนิที่ กุ ศัพท์หมายถึง คือ บาปธรรม (แสดงไว้ด้วย ปาปเก ฌมเม)
- คำว่า กุสลา มีรากศัพท์มาจาก กุ บทหน้า + สล ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย (แสดงไว้ด้วย สลยณฺติ)
- สล ธาตุใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว (แสดงไว้ด้วย จลยณฺติ ที่มาจาก จล ธาตุ)
- จล ธาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว (แสดงไว้ด้วย กมฺเปณฺติ ที่มาจาก กปิ ธาตุซึ่งปรากฏในความหมายว่า หวั่นไหว)

- ความหมายว่า ให้หวั่นไหว คือ กำจัด (แสดงไว้ด้วย วิทฺธเสนฺติ ที่มาจาก ธฺส ธาตุ)

ดังนั้น คำว่า จลยฺนติ กมฺเปนฺติ จึงต้องแปลร่วมกับ สลยฺนติ เพราะเป็นคำแสดงอรรถของธาตุที่อยู่ข้างหน้า ส่วนคำว่า วิทฺธเสนฺติ เป็นคำอธิบายอีกทอดหนึ่ง ไม่ใช่แสดงคำแปลโดยตรง จึงแปลแยกไว้ต่อมา ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๖) อธิบายว่า

สลยฺนติ ขเปย วิทฺธเสนฺตฺติ เอตถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวจฺนํ”

“ในประโยคที่ว่า สลยฺนติ ขเปย วิทฺธเสนฺติ (ให้หวั่นไหว คือ ทำลาย) คำหลังๆ เป็นคำแสดงเนื้อความของคำหน้าๆ”]

อีกนัยหนึ่ง กุสฺสะ คือ บาปกรรมที่นอนเนื่องในกระแสดิจิตด้วยอาการนำดำหนิ [เพราะประกอบด้วยสิ่งไม่สะอาดมีรากะเป็นต้นและเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ต่างๆ] กุสฺล คือ สภาวะขจัดบาปกรรมที่เรียกว่ากุสล

อีกนัยหนึ่ง กุสฺสะ คือ ปัญญา เพราะทำให้บาปกรรมอันนำดำหนิเบาบางไป [ด้วยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน] และหมดสิ้นไปด้วยสมุจเฉตปหาน กุสฺล คือ สภาวะควรถือเอากล่าวคือให้ดำเนินไปด้วยปัญญา [เพราะปัญญาเป็นอุปนิสัยสยบปัจจัยแก่กรรมที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา]

อีกนัยหนึ่ง หนฺมฺคาย่อมมบาดมือบางส่วนที่ลูบคมหนฺมฺคทั้งสองข้างของใบ ฉันทิ แม้กรรมเหล่านี้ก็ทำลายฝ่ายกิเลสที่ดำเนินไปในส่วนทั้งสองโดยความเกิดขึ้นแล้วและยัง ไม่เกิดขึ้น ดังนั้น กุสฺล จึงหมายถึง สภาวะทำลายอกุสลเหมือนหนฺมฺคาคา

[คำว่า กุสล มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะยังบาปกรรมอันนำดำหนิให้หวั่นไหว = กุจฺฉิตฺเต ปาปธฺมฺเม สลยฺนตฺติ กุสฺลา.
(กุ = บาปกรรมอันนำดำหนิ + สล ธาตุ = หวั่นไหว + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)
- สภาวะขจัดบาปกรรมที่นอนเนื่องในกระแสดิจิตด้วยอาการนำดำหนิ = กุจฺฉิตฺเตนาการเณ สลยฺนตฺติ กุสา, กุเส ลุนฺนติ ฉินฺทิตฺติ กุสฺลา (กุส = บาปกรรม + ลู ธาตุ = ขจัด + อ ปัจจัย)
- สภาวะที่ควรถือเอาด้วยปัญญา = กุจฺฉิตานํ สาทิ ตนุํ กโรตฺติ กุสา, กุเสน ลาทพฺพาทิ กุสฺลา (กุส = ปัญญา + ลา ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัย)

- สภาวะขจัดอกุศลเหมือนหญ้าคา = กุสา วิทยา ลุณฺณติ ฉินฺทนฺตติ กุสลา.
(กุส = หญ้าคา + ลู ธาตุ = ขจัด + อ ปัจจัย)

รูปวิเคราะห์ของ ธมม ศัพท์

หนึ่ง ธรรม คือ สภาวะที่ทรงสภาพของตนไว้

อีกนัยหนึ่ง ธรรม คือ สภาวะที่ถูกปัจจัยทรงไว้

อีกนัยหนึ่ง ธรรม คือ สภาวะที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาพ

[คำว่า ธมม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะที่ทรงสภาพของตนไว้ = อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตติ ธมฺมา.
(กัตตุสาธนะ ธร ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้)
- สภาวะที่ถูกปัจจัยทรงไว้ = ธาริยนฺติ ปจฺเจยฺหิตี ธมฺมา.
(กรรมสาธนะ ธร ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้)
- สภาวะที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาพ = ธารียนฺติ ยถาสภาวโตติ ธมฺมา.
(กรรมสาธนะ ธร ธาตุมีความหมายว่า กำหนด)]

รูปวิเคราะห์ของ อกุศล ศัพท์

อกุศล คือ ธรรมที่ไม่ใช่กุศล ความหมายคือ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือน
อมิตรที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร และอโลภะ (ความไม่โลภ) เป็นต้นที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความโลภ
เป็นต้น

รูปวิเคราะห์ของ อพฺยากต ศัพท์

อพฺยากต คือ ธรรมที่มีได้ตรัสไว้ ความหมายคือ มีได้ตรัสไว้โดยความเป็น
กุศลและอกุศล

[คำว่า อพฺยากต มาจาก น + พฺยากต (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ + ต ปัจจัย)

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบาย อพฺยาคตา ว่า อกฺกิตา เพื่อแสดงว่า พฺยาคต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ กถิต (กล่าว) แม้คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๖) ก็กล่าวไว้โดยตรงว่า น พฺยาคตาติ อกฺกิตา (คำว่า น พฺยาคตา แปลว่า มิได้ตรัสไว้) หมายความว่า อพฺยาคตธรรมเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้ โดยความเป็นกุศลและอกุศลซึ่งตรัสไว้ก่อนอพฺยาคตธรรมในคัมภีร์ธรรมสังคณี และ น ศัพท์ใน อพฺยาคต ใช้ในความหมายว่า อณฺเฏ (อื่น) คำนี้จึงหมายถึง ธรรมอื่นนอกจากกุศลและอกุศล อันได้แก่ วิบากและกิริยา]

คำแสดงลักษณะของกุศลเป็นต้น

อนึ่ง ในบรรดาธรรมทั้ง ๓ นั้น กุศลมีสภาพไม่มีโทษและมีวิบากน่าปรารถนา

อกุศล มีสภาพอันมีโทษและมีวิบากไม่น่าปรารถนา

อพฺยาคต มีสภาพที่ไม่ก่อให้เกิดวิบาก

ถามว่า : บทเหล่านั้น คือ กุสลา หรือ ธมฺมา เป็นต้น มีอรรถอย่างเดียวกัน หรือมีอรรถต่างกัน

ตอบว่า : ท่านผู้ท้วงติงควรกล่าวคำหักท้วงอย่างใดอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ [คำหักท้วงของท่านยังไม่สมบูรณ์ เชิญกล่าวคำหักท้วงที่เหลือก่อน]

[คำว่า กิณฺเจตฺถ ตตฺถทเป็น กิณฺจิ + เอตฺถ เป็นคำกล่าวกระตุ้นของผู้ตอบให้ผู้ถามแสดง เหตุผลให้การท้วงติง คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๔๐) อธิบายคำนี้โดยเพิ่มบท วตฺตพฺพํ เป็นกิริยา คุมพากย์ และเพิ่มประโยคอื่นเข้ามาอีก ๒ ประโยคว่า

เอตฺถ เอกตฺถนํนตฺถตํยํ กิณฺจิ วตฺตพฺพํ. อสมตฺตา เต โจทนา, อวสิฏฺฐํ ตาว พฺรหฺมเหติ วุตฺตํ โหติ.

“ความหมายก็คือ ท่านผู้ท้วงติงควรกล่าวคำหักท้วงอย่างใดอย่างหนึ่งในความมีอรรถอย่างเดียวกันหรือต่างกันอย่างนี้ คำท้วงติงของท่านยังไม่สมบูรณ์ เชิญกล่าวคำหักท้วงที่เหลือก่อน”]

ถามว่า : ถ้าวาททั้งสองนี้มีอรรถอย่างเดียวกัน [ดังคำว่า อินฺโท สกฺโก (พระอินทร์ ท้าวสักกะ) ที่เป็นคนเดียวกัน] ก็จะมีโทษ คือ

- คำว่า กุสลา ฐมา นี้ก็จะเป็นเช่นกับคำกล่าวว่า กุสลา กุสลา (กุศลที่เป็นกุศล) [คือ จัดเป็นปุณรุตติโทษ (โทษที่กล่าวซ้ำคำ)]

- แม้กุศลเป็นต้นก็กลายเป็นสภาพอย่างเดียวกัน เพราะสภาวะธรรมทั้ง ๓ เป็นอย่างเดียวกัน เนื่องจากสภาวะธรรมทั้ง ๓ ที่อยู่ท้ายคำว่า กุสลา เป็นต้นก็มีสภาพอย่างเดียวกันโดยความเป็นสภาวะธรรม แม้กุศลเป็นต้นที่มีอรรถไม่ต่างกับธรรมทั้ง ๓ ก็กลายเป็นสภาพอย่างเดียวกันว่า สภาวะธรรมที่เป็นกุศลก็เป็นอกุศลและอัพยาทุก [คือ จัดเป็นปุณรุตติโทษ (โทษที่กล่าวซ้ำคำ)]

- สภาวะธรรมที่ชื่อว่าสภาพปรมาัตถ์ซึ่งอยู่ท้าย อกุสลา ศัพท์อื่นจากสภาวะธรรมที่อยู่ท้าย กุสลา ศัพท์จึงเป็นนอภาวบัญญัติ [คือ เมื่อถือว่า ฐมา ที่อยู่ท้าย กุสลา เป็นสภาวะธรรม คำว่า ฐมา ที่อยู่ท้าย อกุสลา และ อพยาทุกา ก็ต้องเป็นนอภาวบัญญัติ เพราะไม่ใช่กุศล] เนื่องจากสภาพอื่นจากสภาพปรมาัตถ์ที่ชื่อว่าสภาวะธรรมจัดเป็นนอภาวบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความไม่มี) สภาวะธรรมที่อยู่ท้าย อพยาทุกา ศัพท์ก็เหมือนกัน และแม้สภาวะธรรมซึ่งอยู่ท้าย กุสลา ศัพท์อื่นจากสภาวะธรรมที่อยู่ท้าย อกุสลา และ อพยาทุกา ศัพท์ก็เช่นเดียวกัน แม้กุศลเป็นต้นที่เป็นอย่างเดียวกับสภาวะธรรมอันถึงความเป็นนอภาวบัญญัติก็กลายเป็นนอภาวบัญญัติไปอย่างนี้ [คือ จัดเป็นนอภาวปัตติโทษ (โทษที่ถึงนอภาวบัญญัติ)]

ถ้าบททั้งสองนี้มีอรรถต่างกัน [ดังคำว่า อินโท กุเวโร (พระอินทร์ ท้าวกุเวร) ที่เป็นคนละคนกัน] ก็จะมีโทษ คือ

- ดิกะและทูกะย่อมกลายเป็นฉักกะ [กุสลา ฐมา เป็นต้น] และจตุกกะ [เหตุ ฐมา เป็นต้น] [คือ จัดเป็นฉักกจตุกกภาวปัตติโทษ (โทษที่ถึงความเป็นฉักกะและจตุกกะ)]

- บททั้งหลายไม่เกี่ยวเนื่องกัน [คือ จัดเป็นอสัมพันธโทษ (โทษที่ไม่เกี่ยวเนื่องกัน) เหมือนเมื่อกล่าวว่า กุสลา รูป จกขุมา (กุศล รูป คนมีจักขุ) ความเกี่ยวเนื่องกันใดๆ ของบทที่ไม่มองหากันและกันย่อมไม่มี ฉนใด แม้ในเรื่องนี้บททั้งหลายก็ไม่เกี่ยวเนื่องกัน ฉนนั้น อนึ่ง บทที่เว้นจากความเกี่ยวเนื่องกันของบทหน้าและบทหลังก็ไม่มีประโยชน์ [คือ นำมาประกอบใช้ในประโยคไม่ได้]

- ขัดแย้งกับคำถามต่อไปว่า กตเม ฐมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไหน) [คือ

จัดเป็นวิโรทโทษ (โทษที่ขัดแย้งกัน) เพราะสภาวะธรรมไม่ใช่กุศล[ตามความเห็นที่กล่าวว่า มีอรรถต่างกัน] แต่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคำนี้ว่า กตเม ธมฺมา กุสลา

[ในประโยคว่า กุสลา รูป จกฺขุมฯ (กุศล รูป คนมีจักขุ) คำทั้ง ๓ นี้ไม่มีความเนื่องกัน โดยความเป็นการกหรือวิเสสนะและวิเสสยะ ตามหลักภาษาเรียกว่า อพัทธะ คือ คำที่ไม่เกี่ยวเนื่องกัน ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๑๒๖) กล่าวว่า

สมุทนายตฺถรหิตํ

อพฺพธมฺมิติ กิตฺติตํ.^{๑๒}

“คำที่เว้นจากเนื้อความหมู่ ได้ชื่อว่า อพัทธะ”

ตามหลักอรรถการเรียกว่า อเปตตโทษ คือ โทษปราศจากอรรถ

ในคัมภีร์นยายาษยะ (อธฺยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐) และคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกากฎีกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑) พบอุทาหรณ์ว่า ทส ทาฬิมาณี ฉพฺพุปา กุณฺฑมฺชาชินํ ปลาลปิณฺโฑ (ลูกทับทิม ๑๐ ลูก ขนมห ๖ ก้อน กาน้ำ หนึ่งแพะ ก้อนฟาง) คำเหล่านี้ไม่มีเนื้อความเชื่อมโยงกัน จึงไม่สื่อความหมายใดๆ]

ตอบว่า : การยกโทษทั้งหมดนั้นไม่ใช่เหตุที่สมควร เพราะถ้อยคำสำเร็จตามที่ชาวโลกรับรองกัน

[ความเป็นเอกัตถะ (มีความหมายอย่างเดียวกัน) และความเป็นนानัตถะ (มีความหมายต่างกัน) ของบททั้ง ๒ ว่า กุสลา ธมฺมา เป็นต้น จัดเป็นโทษตามหลักภาษา คือ ความเป็นเอกัตถะเป็นปุณรุตติโทษ และอภาวปตติโทษ ส่วนความเป็นนานัตถะเป็นฉกฺกจตุกกภาวปตติโทษ อสัมพันธโทษ และวิโรทโทษ]

กล่าวโดยพิสดาร ถ้อยคำอันเป็นที่รับรองยอมรับ[ของชาวโลก]ในเนื้อความทั้งหลายโดยประการใดๆ ย่อมปรากฏโดยประการนั้นๆ หนึ่ง ธมฺม ศัพท์ที่มี กุสล อยู่หน้า และ กุสล ศัพท์ที่มี ธมฺม อยู่หลัง ผู้รู้ย่อมไม่ยอมรับว่ามีเนื้อความเหมือนกันไม่พิเศษดังคำว่า กุสลา กุสลา (กุศลที่เป็นกุศล) และไม่ยอมรับว่ามีเนื้อความไม่มองหากันดังคำว่า กุสลา รูป จกฺขุมฯ (กุศล รูป คนมีจักขุ) ที่แก้แล้วในคำว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่) นี้ พึงทราบว่ :-

- กุศล ศัพท์เป็นที่ยอมรับโดยแสดงเนื้อความว่าไม่มีโทษและมีสุขเป็นวิบาก
- อกุศล ศัพท์เป็นที่ยอมรับโดยแสดงเนื้อความว่ามีโทษและมีวิบากไม่น่าปรารถนา

- อพยากต ศัพท์เป็นที่ยอมรับโดยแสดงเนื้อความว่าไม่ก่อให้เกิดวิบาก
- ธมม ศัพท์เป็นที่ยอมรับโดยแสดงเนื้อความว่าทรงสภาพของตนไว้ เป็นต้น ศัพท์ข้างต้นถูกกล่าวไว้ในระหว่างศัพท์ใดศัพท์หนึ่งในศัพท์เหล่านั้นก็แสดงถึงเนื้อความสามัญทั่วไปของตน [คือ การทรงสภาพของตนไว้] เพราะศัพท์ทั้งหมดนั้นชื่อว่า สภาวธรรม ด้วยลักษณะที่ทรงสภาพของตนไว้ เป็นต้น และแม้ กุศล ศัพท์เป็นต้นที่กล่าวไว้ข้างหน้า ธมม ศัพท์ก็แสดงถึงเนื้อความพิเศษของตนๆ โดยแท้จริงแล้ว สภาวธรรมเป็นกุศลก็มี อกุศลก็มี อัพยากตก็มี

โดยประการดังนี้ ศัพท์เหล่านั้น [คือ กุสลา อกุสลา อพยากตา] ที่กล่าวไว้โดยผู้รู้ยอมรับโดยแสดงเพียงเนื้อความของตนๆ [ว่าเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากต] แต่เมื่อกล่าวไว้ร่วมกับ ธมม ศัพท์ ผู้รู้ในโลกยอมรับว่าแสดงเนื้อความทั่วไป [คือ ทรงสภาพของตนไว้] และเนื้อความพิเศษ [คือ สภาพอันไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุข เป็นต้น] ด้วยเหตุดังกล่าว การยกโทษโดยดำริถึงการมีความหมายอย่างเดียวกันหรือต่างกันในเรื่องนี้ทั้งหมดนั้น จึงไม่ใช่เหตุที่สมควร

[สรุปความว่า คำว่า กุสลา ธมมา เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นวิเสสณะและวิเสสยะ คือ กุสลา ทำหน้าที่ขยาย ธมมา ว่าเป็นสภาวธรรมที่เป็นกุศล ส่วน ธมมา ก็ถูกขยายไว้ด้วย กุสลา ศัพท์ คำทั้ง ๒ ไม่จัดว่ามีความหมายอย่างเดียวกันหรือต่างกัน แต่เป็นคำขยายและคำที่ถูกขยาย]

ข้อความนี้เป็นการอธิบายบทตามลำดับกุสลดติกะก่อน แม้ติกะและทุกะที่เหลือ ก็พึงทราบโดยนัยนี้นั้นแหละ ต่อแต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกล่าวถึงความต่างกันเท่านั้น

คำอธิบายเวทนาคะ

[๒] ในคำว่า สุขาย เวทนาย เป็นต้น สุข ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สุขเวทนา

มูลเหตุของสุข อารมณ์เป็นสุข เหตุให้เกิดสุข ที่ตั้งของอริยธรรมอันเป็นเหตุอุปถัมภ์สุข ฌานที่ไม่มีนิวรณ์รบกวนจิต และนิพพาน เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. สุขเวทนา เช่น สุขสส จ ปหานา^{๑๑} (เพราะละสุข)

๒. มูลเหตุของสุข เช่น สุขุ พุทธานํ อุปปาโท^{๑๒} (ความบังเกิดขึ้นแห่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นสุข), สุขา วิราคตา โลเก^{๑๓} (ความไม่กำหนดในโลกเป็นสุข) [คือ เป็นมูลเหตุของสุข]

๓. อารมณ์เป็นสุข เช่น ยสฺมา จ โข มหาลิ รูปํ สุขํ สุขานุปตติํ สุขาวกฺกนฺตํ^{๑๔} (ดูกรมหาภิ เพราะเหตุที่รูปมีอารมณ์เป็นสุข มีสุขตามสนอง หยั่งลงสู่ความสุข)

๔. เหตุให้เกิดสุข เช่น สุขสฺเสตํ ภิกฺขเว อธิวจฺนํ ยทิตํ ปญฺณานิ^{๑๕} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า บุญ นี้เป็นชื่อของความสุข) [คือ เป็นเหตุให้เกิดความสุข]

๕. ที่ตั้งของอริยธรรมอันเป็นเหตุอุปถัมภ์สุข เช่น ยาวณฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ อกฺขาเนน ปาปฺณิตุํ ยาว สุขา สคฺคา^{๑๖} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย การบอกโดยประการที่ สวรรค์นี้เป็นสุขว่า สวรรค์เป็นสุขยิ่ง ไม่ง่ายเลย), น เต สุขํ ปชานนฺติ, เย น ปสฺสนนฺติ นนฺทนํ^{๑๗} (ผู้ที่ไม่เคยเห็นนั้นทวันยอมไม่รู้ถึงสุข)

๖. ฌานที่ไม่มีนิวรณ์รบกวนจิต เช่น ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต ธมฺมา^{๑๘} (ธรรม [คือฌาน]เหล่านี้เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในภาพปัจจุบัน)

๗. นิพพาน เช่น นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ^{๑๙} (นิพพานเป็นบรมสุข)

อนึ่ง สุข ศัพท์นี้ในที่นี้ใช้ในสุขเวทนาเท่านั้น

เวทนา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เสวยอารมณ์ ดังคำว่า วิทิตา เวทนา อุป-
ปชฺชนฺติ^{๒๐} (เวทนาย่อมปรากฏขึ้น)

ทุกฺข ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ทุกขเวทนา มูลเหตุของทุกฺข อารมณ์เป็น
ทุกฺข เหตุให้เกิดทุกฺข ที่ตั้งของอริยธรรมอันเป็นเหตุอุปถัมภ์ทุกฺข เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. ทุกขเวทนา เช่น ทุกฺขสฺส จ ปหานา (เพราะละทุกขเวทนาได้)

๒. มูลเหตุของทุกข์ เช่น ชาติปิ ทุกฺขา^{๒๓} (การเกิดก็เป็นทุกข์) [คือ เป็นเหตุเกิดของทุกข์]

๓. อารมณ์เป็นทุกข์ เช่น ยสฺมา จ โข มหาลิ รูปํ ทุกฺขํ ทุกฺขานุปตติํ ทุกฺขา-
วกฺกนตํ (ดูกรรมมหาลิ เพราะเหตุที่รูปมีอารมณ์เป็นทุกข์ มีทุกข์ตามสนอง หยั่งลงสู่ความทุกข์)

๔. เหตุให้เกิดทุกข์ เช่น ทุกฺโข ปาปสฺส อจฺจโย^{๒๔} (การสั่งสมบาปเป็นทุกข์) [คือ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์]

๕. ที่ตั้งของอนิฏฐารมณ์อันเป็นเหตุอุปถัมภ์ทุกข์ เช่น ยาวณฺจิทํ ภิกฺขเว น
สฺสกรํ อุกฺขาเนน ปาปฺณิตุํ ยาว ทุกฺขา นิรยา^{๒๕} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย การบอกโดยประการที่
นรกรนี้เป็นทุกข์ว่า นรกรเป็นทุกข์ยิ่ง ไม่ง่ายเลย)

อนึ่ง ทุกฺข ศัพท์นี้ในที่นี้ใช้ในทุกขเวทนาเท่านั้น

พึงทราบรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

สุข คือ สภาวะยังสัมปยุตตธรรม (จิตและเจตสิกที่ประกอบร่วมกับสุขเวทนา)
และกรชกาย (ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือด) ให้เป็นสุข

ทุกข์ คือ สภาวะยังสัมปยุตตธรรมและกรชกายให้เป็นทุกข์

[คำว่า สุข, ทุกฺข สำเร็จรูปมาจาก สุข, ทุกฺข ธาตุ (ตฺกิริยา = กิริยาที่เป็นสุขและทุกข์นั้น)
+ เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย โดยเหตุที่ธาตุเหล่านี้เป็นภูวาทิคณะ มีรูปว่า สุขติ (ย่อมเป็นสุข)
ทุกฺขติ (ย่อมเป็นทุกข์) ดังนั้น รูปวิเคราะห์ที่แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาจึงเป็นบทการิตันโตชนะ คือ
มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน หรือการิตโลปะ คือ ลบการิตปัจจัย]

อทุกขมสุขา คือ เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข (อุเบกขาเวทนา)

ม อักษรกล่าวไว้ด้วยการเชื่อมบท

[คำว่า อทุกขมสุขา ตัดบทเป็น อทุกฺข + อสฺุขา ลง ม อักษรเป็นอาคมเพื่อเชื่อมบทตาม
หลักภาษา]

เวทนา คือ สุขเวทนาเป็นต้นทั้งหมดที่เสวยรสของอารมณ์ [คือ รู้สึกอารมณ์ว่าเป็นสุข ทุกข์ หรือว่างเฉย]

สุขเวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนา (อิฏฐารมณ์)

ทุกข์เวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา (อนิฏฐารมณ์)

อุเบกขาเวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ (อิฏฐัมมัจฉัตตารมณ์ = อารมณ์ปานกลาง) ที่ผิดแปลกไปจากเวทนาทั้งสอง

อนึ่ง สมุပ္ปัตต ศัพท์ในบททั้ง ๓ มีความหมายว่า คำว่า สมุပ္ปัตต คือ ธรรมที่ประกอบพร้อมกันโดยประการต่างๆ

[ในรูปวิเคราะห์ว่า สมํ ปกาเรหิ ยุตุตาติ สมุပ္ปัตตา คำว่า สมํ ไช สํ ว่ามีอรรถคือ สมํ (พร้อมกัน) และคำว่า ปกาเรหิ ไช ป อุปสรรคว่ามีอรรถว่า ปการ (ประการต่างๆ)]

ถามว่า : ประกอบโดยประการต่างๆ อย่างไร

ตอบว่า : โดยการเกิดขึ้นขณะเดียวกัน[กับจิต] เป็นต้น

ในคำปฐิเสธคำถามนี้ว่า

นตฺถิ เกจิ ฐมา เกหิจิ ฐเมหิ สมุပ္ปัตตาติ. อามนฺตา^{๒๖}

“ถามว่า : ธรรมบางอย่างที่ประกอบร่วมกับธรรมบางอย่าง ไม่มี มิใช่หรือ

ตอบว่า : ใช่ [ไม่มี]”

พระโมคคัลลีสบุตรเถระได้กล่าวถึงเนื้อความของ สมุပ္โยค ศัพท์โดยเนื่องด้วยการเกิดขึ้นขณะเดียวกัน เป็นต้นอย่างนี้ไว้ในคัมภีร์กถาวัตถุ สัตตมวรรค) ว่า

นนฺ อตฺถิ เกจิ ฐมา เกหิจิ ฐเมหิ สหคตา สหชาตา สัมมจฺจา เอกุปปาธา เอก-
นิโรธา เอกวตฺตูกา เอการมฺมณา.^{๒๗}

“ธรรมบางอย่างที่เป็นไปร่วมกัน เกิดพร้อมระคนกันกับธรรมบางอย่าง มีสภาพเกิดขึ้นขณะเดียวกัน ดับขณะเดียวกัน มีที่ตั้งอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน[กับจิต]”

โดยประการดังนี้ คำว่า สมฺปยุตฺต คือ ธรรมที่ประกอบพร้อมกันโดยประการต่างๆ มีการเกิดขณะเดียวกันเป็นต้นเหล่านี้

[๓] ในวิปากติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

วิปาก คือ ผลของกุศลและอกุศลที่แตกต่างกัน

[ในรูปวิเคราะห์ว่า อณฺณมณฺณวิสิฏฺฐานํ กุสลากุสลาณํ ปากาติ วิปากา คำว่า วิสิฏฺฐานํ ไชยธรรมของ วิ อุปสรรคว่ามีความหมายว่า วิสิฏฺ (แตกต่าง) และลบ น วิภัตติท้าย วิ อุปสรรคนั้น

คำว่า กุสลากุสลาณํ ไชยธรรมของ วิ อุปสรรคาคือกุศลและอกุศล

ดังนั้น คำว่า วิปาก จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นฉันทวิธานูปริสสมาสว่า วิสิฏฺฐานํ ปากาติ วิปากา]

คำว่า วิปาก นี้เป็นชื่อของนามธรรมที่ถึงความสุขงอม

คำว่า วิปากธมฺมธมา แปลว่า ธรรมที่มีสภาพสุขงอม

[องค์ธรรมของ วิปากะ คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘

องค์ธรรมของ วิปากธมฺมธมา คือ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๕๒]

ความหมายก็คือ เหล่าสัตว์ที่มีสภาพเกิดขึ้นและแก่ลง มีปกติเกิดขึ้นและแก่ลง ย่อมได้ชื่อว่า มีสภาพเกิดขึ้น มีสภาพแก่ลง ฉะนั้น ธรรมที่มีสภาพสุขงอม เพราะเป็นสภาวะยังผลให้เกิดขึ้น มีปกติสุขงอม ก็มีอยู่ ฉะนั้น

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิเสธสภาวะทั้งสอง

[๔] ในอุปาทินนุปาทานียติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อุปาทินนะ คือ ธรรมทั้งหลายที่กรรมอันต้นหาและทิวฏฐิเข้าไปติดโดยกระทำให้เป็นอารมณ์ยึดไว้โดยความเป็นผล

คำว่า อุปาทานียะ คือ ธรรมทั้งหลายที่เกี่ยวเนื่องกับอุปาทาน เพราะเนื่องด้วยอุปาทานโดยเข้าถึงความเป็นอารมณ์

คำนี้เป็นชื่อของสภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์ปัจจัยแก่อุปาทาน

[คำว่า อุปาทินน ตัตถเป็น อุป + อาทินน คำว่า อุป ใช้ในความหมายว่า อุปเตน (เข้าไปติด) โดยองค์ธรรมคือกรรมที่ถูกค้นหาและทักสิลเข้าไปติด ส่วน อาทินน มีความหมายว่า ยึดไว้ กล่าวคือ ยึดไว้โดยความเป็นผล ดังนั้น รูปวิเคราะห์ย่อของคำนี้จึงมีรูปว่า อุปเตน กมมฺนา อาทินฺนา อุปาทินฺนา (ตติยาตปฺปฺริสสมาส)

คำว่า อุปาทานีย มาจาก อุปาทาน ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน หิต ตัทธิต ลง อีย ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๖) ว่า ตทสฺส จานมีย จ (ลง อีย ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น และในความหมายอื่น)

องค์ธรรมของ อุปาทินนูปาทานียะ คือ โลกียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กรรมชรูป ๒๐]

คำว่า อุปาทินนูปาทานียะ คือ ธรรมทั้งหลายที่กรรมอันค้นหาและทักสิลเข้าไปติดยึดไว้[โดยความเป็นผล]และเกื้อกูลแก่อุปาทาน

คำนี้เป็นชื่อของรูปธรรม (กรรมชรูป) และนามธรรม (โลกียวิปาก) อันเกิดจากกรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

โดยประการดังนี้ พึงทราบเนื้อความที่ประกอบด้วยการปฏิเสธแม้ในบทที่เหลือทั้งสองตามนัยนี้

[๕] ในสังกิลิฐสังกิลิสติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า สังกิลิสะ คือ สภาพที่บีบคั้นและเร่าร้อน ความหมายก็คือ ทั้งบีบคั้นและเร่าร้อน

[คำว่า สกิลิส หมายถึง กิลิสวตฺถ คือ เหตุให้เกิดกิลิส กล่าวคือ กิลิสที่เกิดก่อนอันเป็นปัจจัยให้เกิดกิลิสในภายหลัง ๑๐ ประการอันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทักสิล วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะ โดยสำเร็จรูปมาจาก ส บพหน้า + กิลิส ธาตุ + อ ปัจจัย ในคัมภีร์ธาตวตถสังคหะกล่าวว่า

กิลิสํ ทิ อุปตาป-

มลิเน ฎฺกิ พาทเน.^{๒๘}

“กิลิส ธาตุ เมื่อเป็นทิวาทิกณะ [กิลิสฺสติ] ใช้ในความหมายว่า เร่าร้อน และเศร้าหมอง

เมื่อเป็นภูวาทิคณะ [กิลิสติ] และภียาทิคณะ [กิลิสฺนาติ] ใช้ในความหมาย
ว่า ปีบคั้น”

ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงความหมายของ กิลิส ธาตุด้วยคำว่า วิพาธติ, อุปตาเปติ จาติ
อตฺโถ (ความหมายก็คือ ทั้งปีบคั้นและเร้าร้อน) ดังนั้น กิลิส ธาตุจึงควรมีรูปเป็นภูวาทิคณะ และมี
รูปวิเคราะห์ว่า สกิลิสตีติ สกิลโส จึงจะถูกต้อง แต่คัมภีร์อรรถกถาทุกฉบับในปัจจุบันมีรูปเป็นบทที่
ลงการิตปัจจัยว่า สกิลเสตีติ สกิลโส เหตุนี้ รูปนี้จึงไม่สมควร นอกจากนั้น คำว่า สกิลิสติ ก็มีรูป
คล้ายคลึงกับรูปทิวาทิคณะว่า สกิลิสฺสตีติ จึงแสดงความหมายว่า ปีบคั้น ได้อีกด้วย ตามปริภาสา
ในคัมภีร์ปริภาเซนุสฺเสหระว่า

เอกเทศวิกิตํ อนณญว.^{๒๔}

“บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น”

ด้วยเหตุนี้ คำว่า สกิลโส จึงมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ธรรมที่ปีบคั้น และธรรมที่เร้าร้อน
การใช้คำเดียวที่มีความหมาย ๒ อย่างนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ดันตนัย คือ นัยที่เหมือน
เส้นด้าย กล่าวคือ มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกัน
ไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

คำว่า สังกิลิฏฐะ คือ ธรรมที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยสังกิลิส

[คำว่า สกิลเสสน สมณฺหาคตาติ สกิลิฏฺฐา ไม่ใช่คำแสดงรูปวิเคราะห์โดยตรง เพราะ
สกิลิฏฺฐ ศัพท์เป็นบทกิตก์ ไม่ใช่บทตัทธิต คำนี้จึงแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะว่า สกิลิสฺสนฺเตติ
สกิลิฏฺฐา เพราะ สมณฺหาคต ศัพท์มักประกอบใช้เพื่อแสดงความเป็นอัสสัดติตัทธิต พหุพฬิหิสมาส
กัตตุสาธนะ และกรรมสาธนะ ตามสมควร]

คำว่า สังกิลิสิกะ คือ ธรรมที่ควร[จะได้รับ]สังกิลิสโดยเป็นไปกระทำตนให้
เป็นอารมณ์

อีกนัยหนึ่ง สังกิลิสิกะ คือ ธรรมที่ประกอบแล้วในสังกิลิส เพราะไม่ล่วงพ้นไป
จากความเป็นอารมณ์ของสังกิลิสนั้น

คำนี้เป็นชื่อของสภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์ปัจจัยแก่สังกิลิส

[องค์ธรรมของ สังกิลิฏฐสังกิลิกะ คือ อุกุศลจิต ๑๒ และเจตสิก ๒๗

คำว่า สกิลิสิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ควรแกสังกิลิส = สกิลิส อรหตฺติ สกิลิสกา.
- ธรรมที่ประกอบแล้วในสังกิลิส = สกิลิส นิยุตฺตาทิ สกิลิสกา.

(อีก ปัจจัย ใน นิยุตฺต ตัทธิ)

คำว่า สังกิลิฏฐสังกิลิกะ คือ ธรรมที่ถูกกิเลสบีบคั้นเผาผลาญและควรจะได้รับกิเลสหรือประกอบแล้วในสังกิลิส

พึงทราบบททั้ง ๒ ที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในติกะต้นนั้นแหละ

[๖] ในวิตกกติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า สวิตกกะ คือ ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยวิตกซึ่งดำเนินไปด้วยการประกอบร่วมกัน[มีการเกิดขึ้นขณะเดียวกันเป็นต้น]

คำว่า สวิจระ คือ ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยวิจระ

คำว่า สวิตกกสวิจระ คือ ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยวิตกและวิจระ

[องค์ธรรมของ สวิตกกสวิจระ คือ สวิตกกสวิจระจิต ๕๕ [คือ กามจิต ๔๔ ปฐมฌานจิต ๑๑] และเจตสิก ๕๐ (เว้น วิตก วิจระ)]

ธรรมที่ปราศจากวิตกและวิจระทั้งสอง ชื่อว่า ธรรมที่ไม่มีวิตกและวิจระ

คำว่า วิจระมัตตะ คือ มีเพียงวิจระเท่านั้นเป็นประมาณในบรรดาวิตกและวิจระหมายความว่า ไม่ประกอบร่วมกับวิตกเกินไปจากวิจระ

คำว่า อวิตกกวิจระมัตตะ คือ ธรรมที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจระ

[๗] ในปิตติติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ปิตติหคตะ (ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยปิตติ) คือ สภาวธรรมที่ถึงภาวะมีการเกิดขึ้นขณะเดียวกันเป็นต้นพร้อมกับปิตติ หมายความว่า ประกอบร่วมกับปิตติ

[ในคำว่า ปิติสหคต ศัพท์ว่า คต ใช้ในความหมาย “ถึง” กล่าวคือ ถึงภาวะมีการเกิดขึ้น ขณะเดียวกันเป็นต้น ดังนั้น คำว่า ปิติสหคต จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ปิตียา สหคตาติ ปิติสหคตา (ตติยาตปฺปริสสมาส)]

แม้บททั้ง ๒ ที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง อุทฺทกขมสุขเวทนากล่าวว่าเป็นอุเบกขาในเรื่องนี้ เพราะเวทนาดังกล่าวนั้น วางเฉยความเป็นไปโดยลักษณะที่เป็นสุขหรือทุกข์ คือ ดำเนินไปโดยลักษณะวางเฉยนั้น เพราะดำรงอยู่ในความเป็นกลาง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า **อุเบกขา**

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ตรัสติกะนี้ไว้โดยถือเอา ๒ หมวดจากเวทนาติกะ นั้นแหละ แล้วแสดงสุขที่ไม่มีปิติ (สุขเวทนาในสุขสหคตกายวิญญูณ และจตุตถฌาน ๑๑) ให้ต่างไปจากสุขที่มีปิติ (สุขเวทนาในปิติสหคตจิต ๕๑)

[๘] ในทสฺสนติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ทสฺสนน แปลว่า โสดาปัตติมรรค โดยแท้จริงแล้ว โสดาปัตติมรรคนั้นได้ชื่อว่า **ทสฺสนะ** เพราะเห็นพระนิพพานเป็นครั้งแรก

ส่วนโคตรภูญาณเห็นพระนิพพานก่อนกว่าก็จริง แต่ไม่เรียกว่าทสฺสนะ เพราะไม่มีการละกิเลสที่ควรกระทำ เหมือนบุรุษผู้มาเข้าเฝ้าพระราชาด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้เห็นพระราชาผู้ประทับบนคอช้างดำเนินไปตามถนนแต่ที่ไกล เมื่อถูกถามว่าท่านเฝ้าพระราชาแล้วหรือ แม้เห็นแล้วก็กล่าวยังมิได้เฝ้า เพราะยังมิได้กระทำกิจที่ควรกระทำ ที่จริงแล้ว โคตรภูญาณนั้นดำรงอยู่ในฐานะแห่งอวิชฺชนจิต (มโนทวารวิชฺชนจิต) ของมรรค

ภาวนา คือ มรรค ๓ ที่เหลือ เพราะเกิดขึ้นด้วยการอบรมธรรม[คืออริยสัจ] ที่ปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ ย่อมไม่เห็นธรรมอะไรๆ ที่ปฐมมรรคไม่เคยเห็น ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า **ภาวนา**

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิเสธ[สภาวะธรรมที่แสดง]ด้วยบททั้ง ๒ [ข้างต้น]

[คำว่า ทสฺสน มีรูปวิเคราะห์ว่า นิพฺพานํ ปสฺสตีติ ทสฺสนํ (ทสฺสนะ คือ สภาวะเห็น

พระนิพพาน) คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๐) อธิบายว่า การเห็นดังกล่าวไม่ใช่การหยั่งเห็น เหมือนการหยั่งเห็นไตรลักษณ์ของรูปนาม แต่เป็นการรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยรับรู้ความดับไปของรูปนาม

คำว่า ภาวนา มีรูปวิเคราะห์ว่า ภเวตีติ ภาวนา (ภาวนา คือ สภาวะอบรมให้เจริญขึ้น) หมายถึง การอบรมจิตให้รู้เห็นอริยสัจ ๔ ซ้ำอีกเป็นครั้งที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔]

[๙] ในติกะถัดไป พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ทสฺสเนนปหาดพฺพเหตุกา คือ มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ

[คำว่า ทสฺสเนนปหาดพฺพเหตุกา เป็นต้น เป็นอรรถสมาสที่ไม่มีการลวิภัตติในบทหน้า มีรูปวิเคราะห์เป็นติปทพฺพพีหิสมาสว่า ทสฺสเนน ปหาดพฺพ เหตุ เอเตสนฺติ ทสฺสเนนปหาดพฺพเหตุกา หรือแยกรูปวิเคราะห์เป็น ๒ อย่างว่า

- ปหาดพฺพ เหตุ เอเตสนฺติ ปหาดพฺพเหตุกา.
- ทสฺสเนน ปหาดพฺพเหตุกา ทสฺสเนนปหาดพฺพเหตุกา.

องค์ธรรมของ ทสฺสเนนปหาดพฺพเหตุกา คือ ทวิฏฐิตสํปยุตตจิต ๔ วิจิกจนาสํปยุตตจิต ๑ และเจตสิกที่ประกอบ ๒๒ (เว้นโมหเจตสิกที่ในวิจิกจนาสํปยุตตจิต ๑) อันโสดาปัตติมรรคพึงละได้โดยเด็ดขาด

ทวิฏฐิตวิปยุตตจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๕ ที่นำไปสู่อบาย (อบายคมนีย) อันโสดาปัตติมรรคพึงละได้โดยสามารถทำให้เบาบางลง (ตณฺกรปหาน)]

แม้บทที่ ๒ ก็มีนัยเดียวกันนั้นนั่นแหละ [คือ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาวนา ปหาดพฺพเหตุ เอเตสนฺติ ภาวนาปหาดพฺพเหตุกา]

ในบทที่ ๓ ไม่พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า “เหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงไม่พึงละ ของสภาวะธรรมเหล่านั้น [คือ สภาวะธรรมที่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงไม่พึงละ]” แต่พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า “เหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ ไม่มีแก่สภาวะธรรมเหล่านั้น [คือ สภาวะธรรมที่ไม่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงไม่พึงละ]”

[องค์ธรรมของ ภาวนายปหาดัพพะเหตุกะ คือ ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ โทสมุลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๕ ที่เป็นอย่างหยาบ (โอฬาริกะ) อันสภทาคามีมรรคพึงจะได้โดยสามารถทำให้เบาบางลง (ตณฺหปรหาน), ทิฏฐิวิปปยุตตจิต ๔ ที่เกี่ยวกับกามราคะ โทสมุลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๕ อันอนาคามีมรรคพึงจะได้โดยเด็ดขาด (สมุจเฉทปรหาน), ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ ที่เกี่ยวกับรูปราคะ อรูปราคะ อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ เจตสิกที่ประกอบ ๒๑ (เว้นโมหเจตสิกที่ในอุทัจจสัมปยุตตจิต ๑) อันอรหัตตมรรคพึงจะได้โดยเด็ดขาด (สมุจเฉทปรหาน)

องค์ธรรมของ เนวทสฺสเนนภาวนายปหาดัพพะเหตุกะ คือ กุศลจิต ๒๑ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิกที่ประกอบ ๓๘ และโมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒ รูป ๒๘ นิพพาน

คำว่า เนวทสฺสเนนภาวนายปหาดัพพะเหตุกา แปลว่า ธรรมที่ไม่มีเหตุอันโสตาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- เนวทสฺสเนน ปหาดัพพะเหตุ เอเตสํ อตถิติ เนวทสฺสเนนปหาดัพพะเหตุกา.

(จตุตถัพฺพพีหิสมาส)

- ภาวนาย ปหาดัพพะเหตุ เอเตสํ อตถิติ ภาวนายปหาดัพพะเหตุกา.

(จตุตถัพฺพพีหิสมาส)

- เนวทสฺสเนนปหาดัพพะเหตุกา จ เต ภาวนายปหาดัพพะเหตุกา จาติ เนวทสฺสเนน

ภาวนายปหาดัพพะเหตุกา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ ปหาดัพพะเหตุก ศัพท์ในบทหน้า ดังคัมภีร์มฐีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๗) กล่าวว่า เอโก เหตุถ มชฺเฌ ปหาดัพพะเหตุกสทโท ลุตฺโตติ ทฎฺฐพฺโพ (โดยแท้จริงแล้ว พึงทราบว่ ปหาดัพพะเหตุก ศัพท์ถูกลบไปในท่ามกลางในบทหน้านี่)]

มิฉะนั้นแล้ว ก็ไม่พึงรวมเอาอเหตุกธรรม (อเหตุกจิต ๑๘ รูป ๒๘) เพราะธรรมดังกล่าวไม่มีเหตุอันโสตาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ

[พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงความไม่เหมาะสมโดยเนื้อความ (อตุถายุตฺติ) โดยในรูปวิเคราะห์แรกที่เป็นฉฐัพฺพพีหิสมาส ซึ่งมีได้เพิ่ม อตฺถิ เข้ามาแปล โดยขึ้นต้นด้วยคำว่า อิตฺธา (มิฉะนั้นแล้ว) ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย อิตฺธา ทั้งหมดแสดงโทษอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ประโยค ลัทธิโทษะ คือ ประโยคแสดงโทษที่ได้รับจากการกล่าวผิด และต้องเพิ่มคำว่า อตฺเถ คยฺหมาเน เข้ามาแปลร่วมกับ อิตฺธา ว่า เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น คือ โดยประการที่มีได้เพิ่ม อตฺถิ เข้ามาอื่นจากการเพิ่ม อตฺถิ

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ตามรูปวิเคราะห์แรกที่มีความหมายว่า “ธรรมที่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงไม่พึงละ” สภาวธรรมหมวดที่ ๓ ก็หมายความว่าธรรมที่มีเหตุเท่านั้น ส่วนเหตุที่ไม่มีเหตุไม่นับเข้าในหมวดนี้ ซึ่งมีได้เป็นเช่นนั้น]

แม้ในสเหตุกรรมทั้งหลาย การละกรรมยกเว้นเหตุย่อมปรากฏ มิได้หมายถึงการละเหตุ เพราะเหตุของธรรมหมวดที่ ๓ นั้นถูกกล่าวว่อันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงไม่พึงละ จึงมิได้กล่าวถึงธรรมหมวดที่ ๓ นั้น[ที่มีเหตุร่วมด้วย]

[ประโยคข้างต้นแสดงความไม่สมควรอย่าง ๒ ว่า รูปวิเคราะห์แรกแสดงการปฏิเสธธรรมหมวดที่ ๓ ที่ยกเว้นเหตุ จึงไม่ถูกตามธรรม]

หนึ่ง ข้อความทั้ง ๒ นั้น พระพุทธองค์มิได้ทรงประสงค์เอา ดังนั้น จึงควรถือเอาเนื้อความนี้ว่า เหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ ไม่มีแก่กรรมเหล่านั้น เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมที่ไม่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ

[พระพุทธองค์ได้ประสงค์เอาข้อความที่ไม่ถูกต้องทั้ง ๒ คือ ข้อความแรกที่ไม่ถือเอาเหตุกรรม และข้อความที่ ๒ ที่ปฏิเสธธรรมที่ยกเว้นเหตุ ประโยคว่า ตสมา นี้ชื่อว่าประโยคลัทธิคุณ คือ แสดงผลที่ได้รับจากการกล่าวมาแล้วข้างต้น]

[๑๐] ในอากยคามิติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อากยะ คือ สภาวะที่ถูกกรรมและกิเลสก่อสร้างไว้ คำนี้เป็นชื่อของปฏิสนธิ จุติ และภพที่ดำเนินไปต่อเนื่อง

[คำว่า ปวตต สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วตฺ (วตฺตเน = เป็นไป) + ต ปัจจัย อุปสรรค คือ ป ในรูปนี้ใช้ในความหมายว่า ต่อเนื่อง]

คำว่า อากยคามิ คือ ธรรมที่เป็นเหตุของปฏิสนธิ จุติ และภพ ซึ่งเข้าถึงปฏิสนธิ จุติ และภพนั้นโดยการยังผลให้สำเร็จ หรือยังบุคคลผู้มีธรรมดังกล่าวให้ถึงปฏิสนธิ จุติ และภพตามที่กล่าวไว้แล้ว คำนี้เป็นชื่อของกุศลและอกุศลที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

[คำว่า อายยคามี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ถึงปฏิสนธิ จุติ และภพ = อายย คจฺจนฺตํ อายยคามิโน (กัตตุสาธนะ)
- ธรรมที่ยังบุคคลถึงปฏิสนธิ จุติ และภพ = อายย คเมฺพนฺตํ อายยคามิโน.
(เหตุกัตตุสาธนะ)

องค์ธรรมของ อายยคามี คือ อกุศลจิต ๑๒ โลภียกุศลจิต ๑๗ เจตสิกที่ประกอบ ๕๒]

คำว่า อปจยะ คือ พระนิพพานที่ปราศจากสภาวะที่ถูกกรรมและกิเลสก่อสร้างไว้ เพราะปราศจากสภาวะที่ถูกก่อสร้างคือปฏิสนธิ จุติ และภพนั้นนั่นแหละ

คำว่า อปจยคามี คือ ธรรมที่ถึงพระนิพพาน เพราะดำเนินไปรับเอาพระนิพพาน นั้นเป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของมรรคญาณอันประเสริฐ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อายยคามี คือ ธรรมที่ก่อสร้างปฏิสนธิ จุติ และภพที่ ดำเนินต่อเนื่องไปเหมือนช้างอิฐก่อสร้างกำแพง

คำว่า อปจยคามี คือ ธรรมที่ทำลายปฏิสนธิ จุติ และภพที่ดำเนินต่อเนื่องไปนั้น นั่นแหละ เหมือนบุรุษทำลายอิฐที่ช้างอิฐก่อสร้างแล้วๆ

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิสรร[ธรรมที่แสดง]ด้วยบททั้ง ๒ [ข้างต้น]

[องค์ธรรมของ อปจยคามี คือ มรรคจิต ๔ เจตสิกที่ประกอบ ๓๖

องค์ธรรมของ เนวอายคามีนปาจยคามี คือ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิกที่ประกอบ ๓๘ รูป ๒๘ นิพพาน

นัยหลังนี้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปวตฺตํ อาจินฺตํ อายยํ, คจฺจนฺตํ คามิโน (ธรรมที่ ก่อสร้างปฏิสนธิ จุติ และภพที่ดำเนินต่อเนื่องไป) และ ปวตฺตํ อปจฺจนฺตํ อายยํ, คจฺจนฺตํ คามิโน (ธรรมที่ทำลายปฏิสนธิ จุติ และภพที่ดำเนินต่อเนื่องไป) ตามนัยนี้คำว่า อายยคามี และ อปจยคามี ไม่ใช่สมาส เพราะบทที่ลง อนฺต ปัจจัยมักไม่เชื่อมสมาสกับบทหลัง จึงแยกเป็น ๒ บท โดย อายย-คามี มาจาก อาจินฺตํ คามิ แปลง นฺต ใน อาจินฺตํ เป็น อํ ด้วยการแบ่งสูตรออกเป็นสองส่วนว่า คจฺจนฺตํ นํ นตฺสทฺโท อํ ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๘๖) ว่า สิมฺหิ คจฺจนฺตํ นํ นต-สทฺโท อํ (แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺจนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติตามอุทาหรณ์) แล้ว ลบ โย วิภัตติ และแปลง อาจัน เป็น อายย ด้วยมหาสูตร เมื่อมีรูปว่า อายยํ คามิ แล้วให้เชื่อม

สนธิด้วยการลบนิคคหิตใน ยัม จึงมีรูปติดกันว่า อาจยคามิโน แม้รูปว่า อปจยคามิโน ก็เช่นเดียวกัน อีกนัยหนึ่ง คำว่า อาจยคามิโน, อปจยคามิโน มีรูปวิเคราะห์ว่า อาจินนตติ อาจยา, คจณนติ ปวตตณตติ คามิโน, อาจยา หุตฺวา คามิโน อาจยคามิโน, อปจยณตติ อปจยา, อปจยา หุตฺวา คามิโน อปจยคามิโน คำอธิบายตามนัยนี้กล่าวตามคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๓) และอนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๕-๖)]

[๑๑] ในเสกขตีกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **เสกขะ** คือ ธรรมที่เกิดในสิกขา ๓ [คือ มรรคจิตและผลจิตชั้นต่ำที่ ประกอบกับอริยมรรคมองค์ ๘ นับเข้าในสิกขา ๓ กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ เป็นอริปัญญาสิกขา, สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เป็นศีลสิกขา ส่วน สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เป็นอธิจิตตสิกขา]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เสกขะ** คือ ธรรมที่เป็นของเสกขบุคคล ๗

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เสกขะ** คือ ธรรมที่กำลังศึกษาอยู่ เพราะยังศึกษาไม่สำเร็จ

[องค์ธรรมของ เสกขะ คือ โลกุตตรจิต ๗ (เวณอรหัตตผลจิต ๑) เจตสิกที่ประกอบ ๓๖

คำว่า เสกฺขา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่เกิดในสิกขา = สิกฺขิตพฺพาติ สิกฺขาโย (สิกขา คือ สิ่งทีพึงเรียนรู้ด้วยตนเอง, พึงปฏิบัติ), สิกฺขาสฺ ซาตาติ เสกฺขา (ลง ณ ปัจจัยใน ซาต ตัทธิต)
- ธรรมที่เป็นของเสกขบุคคล = สิกฺขณฺ สิกฺขา, สิกฺขา สิลฺลํ เอเตสนฺติ เสกฺขา, เสกฺขานํ เอเตติ เสกฺขา (ลง ณ ปัจจัยใน อิหํ ตัทธิต)
- ธรรมที่กำลังศึกษาอยู่ = สิกฺขา เอเตสํ สิลฺลนฺติ เสกฺขา (ลง ณ ปัจจัยใน ตสฺสึลลํ ตัทธิต)]

อเสกขะ คือ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเสกขะ เพราะไม่มีสิ่งที่ต้องศึกษา

อีกอย่างหนึ่ง **อเสกขะ** คือ เสกขธรรมที่ถึงความเจริญที่สุดแล้ว คำนับเป็นชื่อของ ธรรมคืออรหัตตผล

[องค์ธรรมของ อเสกขะ คือ อรหัตตผลจิต ๑ เจตสิก ๓๖

คำว่า อเสกข มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเสกขะ = น เสกขา อเสกขา (น ศัพท์มีอรรณปฏิเสธ แปลง น เป็น อ)
- เสกขธรรมที่ถึงความเจริญที่สุดแล้ว = วุฑฒิปปตฺตา เสกขา อเสกขา.
(อ ศัพท์มีอรรณว่า เจริญ)

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิเสธ[ธรรมที่แสดง]ด้วยบททั้ง ๒ [ข้างต้น]

[๑๒] ในปริตตติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

วัตถุขนาดเล็กได้ชื่อว่า **ปริตตะ** เพราะถูกตัดไว้รอบด้าน ดังอุทาหรณ์ว่า ปริตต์โคมยปิณฺฑํ^{๓๐} (ก้อนขี้วัวเล็กน้อย)

แม้ธรรมเหล่านี้ก็เปรียบเหมือนวัตถุขนาดเล็ก เหตุนี้จึงได้ชื่อว่า **ปริตตะ** (ธรรมที่เหมือนวัตถุขนาดเล็ก) เพราะมีอานุภาพน้อย

[องค์ธรรมของ ปริตตะ คือ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า สมนฺตโต ขณฺหิตตฺตา แสดงว่า ปริตฺต ตัดบทเป็น ปริ + อตฺต (อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ต ปัจจัย ลบ อา ของ ทา แปลง ท เป็น ต) ได้รู้ว่า อาตฺต แล้ววิสสะ อา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะสังโยคคือ ตฺต ในที่นี้ ปริ อุปสรรคมีความหมายว่า รอบด้าน (สมนฺตโต) และ ทา ธาตุมีความหมายว่า ตัด (อวขณฺทน) มีรูปวิเคราะห์ว่า สมนฺตโต อาทียเตติ ปริตฺตํ

คำว่า ปริตฺตํ วิทยาติ ปริตฺตา แสดงรูปวิเคราะห์อุปมาตัดทอนของ ปริตฺตา ศัพท์ คัมภีร์อรรถกถาทุกฉบับมีรูปว่า ปริตฺตา วิทยาติ ปริตฺตา แต่ควรมีรูปว่า ปริตฺตํ วิทยาติ จึงจะถูกต้อง เพราะกล่าวถึงคำว่า ปริตฺตํ ในพากย์ก่อน]

คำนี้เป็นชื่อของกามาวจรธรรม

คำว่า **มหัคคตะ** คือ ธรรมที่ถึงความไพบูรณ์แล้ว เพราะสามารถข่มกิเลส เพราะมีผลใหญ่หลวง และเพราะความสืบต่อยาวนาน

อีกนัยหนึ่ง **มหัคคตะ** คือ ธรรมที่ผู้ประเสริฐกล่าวคือผู้มีฉันทะ วิริยะ จิตตะ และปัญญาอันยิ่งใหญ่บรรลุแล้ว

[องค์ธรรมของ มหัคคตะ คือ มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕

คำว่า มหัคคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ถึงความไพบูลย์แล้ว = มหุตตตํ คตาคิ มหัคคตา.

(ทุติยัตถ์ปริสสมาส, มหุต แปลว่า ไพบูลย์ คต แปลว่า เข้าถึง และลบ ตต ภาว-
ปัจจัยใน มหุตตต)

- ธรรมที่ผู้ประเสริฐบรรลุแล้ว = มหุตเตหิ คตาคิ มหัคคตา.

(ทุติยัตถ์ปริสสมาส, มหุต แปลว่า ประเสริฐ คต แปลว่า บรรลุ)

คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๔) กล่าวว่า บทเหตุทั้ง ๓ คือ

- กิเลสวิฆมณสมตุดตาย เพราะสามารถข่มกิเลส
- วิปุลผลตาย เพราะมีผลใหญ่หลวง
- ทิสมสนฺตานตาย เพราะความสืบทอดยาวนาน

บทเหตุที่ ๑ และที่ ๒ เกี่ยวกับกุศล ส่วนบทเหตุที่ ๓ คือ ทิสมสนฺตานตาย (เพราะความ
สืบทอดยาวนาน) เกี่ยวกับวิบากและกิริยา เพราะมหัคคตกุศลกรรมสามารถข่มกิเลสไว้โดยวิฆมณ-
ปหานเหมือนใช้หินทับหญ้าไว้ ทั้งมีผลใหญ่หลวงที่ให้เกิดเป็นพรหมนานหลายกัป อีกทั้งมี
ความสืบทอดยาวนานด้วยการเข้ามาน ส่วนวิบากมีความสืบทอดยาวนานหลายกัป และกิริยาก็มีความ
สืบทอดยาวนานโดยการเข้ามานสมบัติของพระอรหันต์]

ธรรมมีรากจะเป็นต้นที่กระทำการเทียบเคียง ชื่อว่า ปมาณะ (ธรรมเทียบเคียง)
[คือ รากจะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่ผู้ใดผู้หนึ่งยอมให้คนอื่นเข้าใจว่าผู้นั้นยังเป็นคนธรรมดา ไม่
สูงส่งเหมือนพระอริยะ]

คำว่า อัปมาณะ คือ ธรรมที่ไม่มีธรรมเทียบเคียงโดยการรับอารมณ์หรือโดย
การประกอบรวม

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อัปมาณะ คือ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเทียบเคียง

[องค์ธรรมของ อัปมาณะ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน

คำว่า อปมาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- นตฺถิ ปมาณํ เอเตสฺสนฺติ อปฺปมาณา.
(ฉฺฉฐีพหุพพีหิสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี))
- น ปมาณํ อปฺปมาณา.
(นินิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า วิรุทุธ (ขัดแย้ง))

[๑๓] ในปริตตารัมมณฺติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **ปริตตารัมมณะ** คือ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปริตตธรรม

[องค์ธรรมของ ปริตตารัมมณะ คือ ทวิปัญญวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ สันตிரณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ หลัสสุปปาทจิต ๑ เจตสิก ๓๓ ที่กระทำปริตตธรรมให้เป็นอารมณ์โดยแน่นอน และ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวารวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา) ในขณะที่กระทำปริตตธรรมให้เป็นอารมณ์]

แม้บททั้ง ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกันนี้

[๑๔] ในหีนฺติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **หีนา** แปลว่า ทราม หมายถึง อกุศลธรรม

คำว่า **มัชฌิมะ** คือ ธรรมที่เป็นไปในระหว่างธรรมที่ทรามและประณีต หมายถึง ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ นอกจากธรรมที่ทรามและประณีต

ชื่อว่า ธรรมอันประณีต เพราะเป็นธรรมอันสูงสุดและไม่รู้จักอ้อม หมายถึง โลกุตตรธรรม

[องค์ธรรมของ หีนะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗

องค์ธรรมของ มัชฌิมา คือ โลภียกุศลจิต ๑๗ โลภียวิปากจิต ๓๒ ภิรียาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ ปณีตา คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน]

[๑๕] ในมิจฉัตตติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า มิจฉัตตะ คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นความชั่ว เพราะแม้จะถูกหวังอย่างนี้ว่า การฆ่ามารดาเป็นต้นจักนำประโยชน์สุขมาให้แก่เรา ก็มิได้เป็นอย่างนั้น และเพราะดำเนินไปโดยวิปริตว่างามในสิ่งที่ไม่งาม เป็นต้น

ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า นียตะ (ให้ผลแน่นอน) เพราะให้ผลต่อจากจุดเมื่อการให้ผลยังมีอยู่

คำว่า มิจฉัตตนิยตะ คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นความชั่วและให้ผลแน่นอน

คำว่า สัมมัตตา คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นความดี โดยความหมายที่ตรงกันข้ามจากความหมายที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า สัมมัตตนิยตะ คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นความดีและให้ผลแน่นอน โดยให้ผลไม่มีระหว่างคั่นนั้นแหละ

คำว่า อนียตะ คือ ธรรมที่ไม่แน่นอนโดยลักษณะทั้ง ๒ อย่างนั้น

[องค์ธรรมของ มิจฉัตตนิยตะ คือ ชวณะดวงที่ ๗ ของทิวลิปตสัมปยุตตจิต ๔ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งนิยตมิจฉาทิวลิปกรรม เจตสิกที่ประกอบ ๒๑ และชวณะดวงที่ ๗ ของโทสมูลจิต ๒ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งปัญจันตริยกรรม เจตสิกที่ประกอบ ๒๒

องค์ธรรมของ สัมมัตตนิยตะ คือ มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖

องค์ธรรมของ อนียตะ คือ อกุศลจิต ๑๒ (เว้นชวณะดวงที่ ๗ ของทิวลิปตสัมปยุตตจิต ๔ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งนิยตมิจฉาทิวลิปกรรม และชวณะดวงที่ ๗ ของโทสมูลจิต ๒ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งปัญจันตริยกรรม) โลภียกุศลจิต ๑๗ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน]

[๑๖] ในมัคคารัมมณตีกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า มรรค คือ สภาวะแสวงหาพระนิพพาน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า มรรค คือ สภาวะกำจัดกิเลสไป

[คำว่า มคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะแสวงหาพระนิพพาน = นิพพาน มคฺคตีติ มคฺโค.

(มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะกำจัดกิเลสไป = กิเลส มาเรณโต คจฺจนตีติ มคฺโค.

(มร ธาตุ + คมฺ ธาตุ + กวิ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

ในคัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณ์ยังแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะของ มคฺค ศัพท์ว่า นิพพานตฺถิเกหิ มคฺคียตีติ มคฺโค (สภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา ชื่อว่า มรรค) ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ

ในความหมายแรก ในคำของคัมภีร์อรรถกถาว่า นิพพาน มคฺคตีติ คเวสติ คำว่า คเวสติ แสดงความหมายของ มคฺค ธาตุว่าใช้ในความหมายว่า แสวงหา ดังคัมภีร์ธาตูกล่าวว่า มคฺค (คเวสเน = แสวงหา) จัดเป็นการอธิบายความหมายของธาตุ

ตามความหมายที่ ๒ มคฺค ศัพท์ประกอบรูปศัพท์ด้วยธาตุ ๒ ศัพท์ คือ มร และ คมฺ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นศัพท์เฉพาะที่เรียกว่า ธาตุทหานนัย (นัยประชุมธาตุ) ดังคำว่า มจฺจุทหาน คือ ปลาที่ร่อยเป็นพวง ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๒๕)]

คำว่า **มัตถการัมมณะ** คือ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นมรรค

[องค์ธรรมของ มัตถการัมมณะ คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลอภิญญาจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เวณวิรตี อัมปมัญญา) ของพระโสดาบันบุคคลผู้กระทำโสดาปัตติมรรคให้เป็นอารมณ์

มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลอภิญญาจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เวณวิรตี อัมปมัญญา) ของพระสกทาคามีบุคคลผู้กระทำโสดาปัตติมรรคและสกทาคามีมรรคให้เป็นอารมณ์

มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลอภิญญาจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เวณวิรตี อัมปมัญญา) ของพระอนาคามีบุคคลผู้กระทำโสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรคให้เป็นอารมณ์

มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหาภิรยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ภิรยาอภิญญาจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เวณอัมปมัญญา) ของพระอรหันต์บุคคลผู้กระทำมรรคทั้ง ๔ ให้เป็นอารมณ์]

คำว่า **มัตถเหตุกะ** คือ ธรรมที่มีเหตุคือองค์มรรค ๘ เพราะมีองค์มรรคเป็นปัจจัย

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า มัคคเหตุ คือ เหตุซึ่งประกอบด้วยมรรค (อโลภเหตุและ
อโทสเหตุ) หรือเป็นเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค (อโมหเหตุ)

[คำว่า มคฺคเหตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุซึ่งประกอบด้วยมรรค = มคฺคสมปยุตฺตา เหตุ มคฺคเหตุ.
(วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)
- เหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค = มคฺเค เหตุ มคฺคเหตุ (สัตตมัตุปฺปวีสสมาส)

คำว่า มคฺคเหตุ ใน มคฺคเหตุกา มีรูปวิเคราะห์เป็นเอกเสสว่า

- มคฺคเหตุ จ มคฺคเหตุ จ มคฺคเหตุ (ลป มคฺคเหตุ ศัพทหน้า)]

คำว่า **มัคคเหตุกะ** คือ ธรรมที่มีเหตุซึ่งประกอบด้วยมรรคและมีเหตุซึ่งตั้งอยู่
แล้วในมรรค

[องค์ธรรมของ มัคคเหตุกะ คือ มรรคจิต ๔ เจตสิก ๒๘ (วันมรรคมือองค์ ๘)]

ในหนังสือมาติกาโชติกะ (หน้า ๗๕-๗๖) แสดงความหมายแยกกันและมืองค์ธรรมต่างกัน คือ ธรรมที่มีเหตุซึ่งประกอบด้วยมรรค (มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๔ เว้นโอโลภะ อโทสะ) หรือธรรมที่มีเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค (มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๕ เว้นปัญญา) โดยเขียนตามตำราพม่าคือ ดิกมาติกาอะยะกอก (หน้า ๖๑) แต่คัมภีร์อัฐฐสาลินีภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๓๔) กล่าวว่ารวบรวมความหมายและองค์ธรรมเป็นอย่างเดียวกันในรูปวิเคราะห์เดียว เพราะเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุประกอบรวมกัน ทั้งในคัมภีร์ธรรมสังคณีก็ไม่ได้กล่าวการเว้นเหตุเหล่านั้น

ตั้งข้อความว่า

อริยมคฺคสมงคลิสุ อโลโก อโทโส อโมโห อิมะ ธมฺมา มคฺคเหตุ. ตํสมปยุตฺโต เวทนา-
 ขนโร อปฺเปย วิฆาณกขนโร. อิมะ ธมฺมา มคคเหตุกา.^{๓๑}

“ธรรมเหล่านี้ คือ อโลกะ อโทสะ และอโมหะ ของผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค ชื่อว่า มัคคเหตุ (เหตุซึ่งประกอบด้วยมรรค = อโลกะ อโทสะ และเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค = อโมหะ) เวทนान्हึं ฯลฯ วิญญานาน्हึंทีประกอบด้วยเหตุนั้น ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า มัคคเหตุกะ (มีเหตุซึ่งประกอบด้วยมรรคและมีเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค)”]

อีกอย่างหนึ่ง **มัคคเหตุกะ** คือ ธรรมที่มีเหตุคือมรรค เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรค[ในอริยมรรคมีองค์ ๘]และเหตุ[โดยมีชื่อว่าอโมหเหตุ]

[คำว่า มัคคเหตุก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่มีเหตุคือองค์มรรค = มคฺโค เหตุ เอเตสนฺติ มัคคเหตุกา.

(มรรค คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่มีในมรรค ๔ เหตุ คือ มรรคปัจจัย [ปัจจัยที่เป็นมรรค])

- ธรรมที่มีเหตุซึ่งประกอบด้วยมรรคและมีเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค = มัคคเหตุ เหตุ เอเตสนฺติ มัคคเหตุกา (เมื่อควรกล่าวว่า มัคคเหตุเหตุก ให้ลบ เหตุศัพท์หน้า, มรรค คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เหตุ คือ เหตุ ๓ อันได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ)

- ธรรมที่มีเหตุคือมรรค = มคฺโค เหตุ เอเตสนฺติ มัคคเหตุกา.

(มรรค คือ สัมมาทิฏฐิ, เหตุ คือ อโมหเหตุ)

ในหนังสือมัตติกาโชติกะมีได้แสดงความหมายข้อนี้ไว้ตามคัมภีร์แจกองค์ธรรมของพม่าที่เรียกว่า อะยะกอก แต่ควรมินัยที่ ๓ ดังข้อความในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า

อริยมัคคสมงฺคิสฺส สมมาทิฏฺฐิ มคฺโค เจว เหตุ จ. สมมาทิฏฺฐิ จเปตฺวา ตํสมปยุตฺโต เวทนาขณฺโธ อเปย วิญญาณขณฺโธ. อิม ธมฺมา มัคคเหตุกา.^{๓๒}

“สัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรคและเหตุของผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค เวทนาขันธ์ ๗ วิญญาณขันธ์ที่ประกอบด้วยเหตุนี้ยกเว้นสัมมาทิฏฐิ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า มัคคเหตุกะ (มีเหตุคือมรรค)”

แม้คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๖) ก็อธิบายนัยที่ ๓ นี้ว่า

อริยมัคคสมงฺคิสฺส สมมาทิฏฺฐิ มคฺโค เจว เหตุ จาตฺวาตินา ปน วุตฺตณฺยํ ทสฺเสตุ “สมมาทิฏฐิ สยฺนติอาทิมาห.”^{๓๓}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า สัมมาทิฏฐิ สย (เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรค) เป็นต้น เพื่อแสดงนัยที่กล่าวแล้วด้วยคำว่า อริยมัคคสมงฺคิสฺส สมมาทิฏฺฐิ มคฺโค เจว เหตุ จ (สัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรคและเหตุของผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค)”]

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า สัมมาทิฏฐิ สย (เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรค)

เป็นต้น เพื่อแสดงนัยที่ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อริยมคฺคสมฺภคิสุส สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺโค เจว
เหตุ จ (สัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรคและเหตุของผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค) เป็นต้น

คำว่า **มคฺคาธิปติ** คือ ธรรมที่มีปัจจัยเป็นอธิบดีคือมรรค เพราะเป็นสภาวะ
ครอบงำให้เป็นไป

[องค์ธรรมของ มคฺคาธิปติ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิริตี
อัปปมัญญา) ของพระโสดาบันบุคคลที่กระทำโสดาปัตติมรรคให้เป็นอารมณ์ โดยความเป็นอธิบดี
เป็นต้น

คำว่า อภิภวติว่า ปวตฺตณฺเญน (เพราะเป็นสภาวะครอบงำให้เป็นไป) แสดงความหมาย
ของ อธิปติ ศัพท์ว่าสามารถครอบงำธรรมที่เนื่องด้วยตนได้ ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๗) ได้
จำแนกเป็นอารัมมณฺธิปติและสหชาตาธิปติไว้อีกด้วย]

[๑๗] ในอุปฺปนฺนติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อุปฺปนฺน** คือ ธรรมที่ดำเนินต่อไปตั้งแต่อุปฺปาทขณะจนถึงภังคขณะ

[องค์ธรรมของ อุปฺปนฺน คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่กำลังเกิดขึ้นปรากฏอยู่

ในรูปวิเคราะห์ว่า อุปฺปาทโต ปฏฺจาย ยาว ภงฺกา อุทฺธํ ปนฺนา คตา ปวตฺตาติ อุปฺปนฺนา
คำว่า อุ เป็นอุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุทฺธํ (ต่อไป) คำว่า ปนฺนา ไขเป็น คตา และไข คตา เป็น
ปวตฺตา จึงต้องแปลควบกันทั้ง ๓ ศัพท์ว่า ดำเนินไป เพราะท่านไข ปท ธาตุใน ปนฺนา (ปท ธาตุ + ต
ปัจจัย) ด้วย คตา และไขความหมายของ คมฺ ธาตุด้วยคำว่า ปวตฺตา (ดำเนินไป) เพราะฉะนั้น
รูปวิเคราะห์โดยย่อของคำนี้ คือ อุทฺธํ ปนฺนา อุปฺปนฺนา]

คำว่า **อนุปฺปนฺน** คือ ธรรมที่มีใ้อุปฺปนฺน

[องค์ธรรมของ อนุปฺปนฺน คือ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒
จิตตชรูป ๑๗ อุตฺตชรูป ๑๕ อาหารชรูป ๑๔ ที่จะเกิด

คำว่า อุปฺปนฺนา ฐมา คือ ธรรมปัจจุบันที่ถึงพร้อมด้วยขณะ ๓ อันได้แก่ อุปฺปาทขณะ
ฐิติขณะ และภังคขณะ ส่วนคำว่า อนุปฺปนฺนา ฐมา หมายถึงเฉพาะธรรมที่เป็นอนาคตเท่านั้นโดย

มิได้รวมเอาธรรมที่เป็นอดีต เพราะในอรรถกถาของนิกเขปกัณฑ์ (เล่ม ๑ หน้า ๔๑๘) กล่าวว่า อัยย ปน ติโก ทวินัน อทธานัน วเสน ทสฺสโต (อนึ่ง ติกะนี้ทรงแสดงไว้โดยเนื่องด้วยกาล ๒) และในคัมภีร์ มุลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๗) ก็กล่าวว่า อนุปปนนาติ เอเตน สพฺโพ อุปปนนาโว ปฏิสทฺโธ (พระพุทธรูปทรงปฏิเสศความเป็นธรรมที่เกิดขึ้นแล้วทั้งหมดด้วยพระดำรัสว่า อนุปปนนา นี้)

ตามนัยนี้คำว่า อนุปปนฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปฺปชฺชิสฺสุติ อุปฺปนฺนา (ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว, ธรรมที่เป็นอดีต), อุทฺธํ ปนฺนา อุปฺปนฺนา (ธรรมที่ดำเนินต่อไป, ธรรมที่เป็นปัจจุบัน), น อุปฺปนฺนา อนุปปนฺนา (ธรรมที่มีใช่อุปันนະ, ธรรมที่ไม่ใช่ทั้งอดีตและปัจจุบัน)]

คำว่า **อุปปาที** คือ ธรรมที่จักเกิดขึ้นแน่นอน เพราะมีเหตุส่วนหนึ่งสำเร็จแล้ว

[องค์ธรรมของ อุปปาที คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ กรรมชรูป ๒๐ ที่จะเกิด

คำว่า ปริณิฏฺฐิตการณกเทศตฺตา (เพราะมีเหตุส่วนหนึ่งสำเร็จแล้ว) หมายความว่า กรรมที่เป็นเหตุให้เกิดผลได้ชื่อว่า เหตุส่วนหนึ่ง เพราะเป็นส่วนหนึ่งของกรรมและผลกรรมที่มักใช้คู่กัน

คำว่า อวสฺสํ อุปฺปชฺชิสฺสนฺติ (จักเกิดขึ้นแน่นอน) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อุปปาที ว่า อุปฺปชฺชิสฺสนฺตํติ อุปปาที ลง ณี ปัจจัยในความหมายว่า อวสฺสํ (แน่นอน) ด้วยสูตรในกัจจายนวิยาकरण (สูตร ๖๓๖) ว่า อวสฺสการณมิณฺสฺส ณี จ (ลง ณี ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในอรรถว่า แน่นนอน และหนึ่งสิ้น ค้างชำระ)]

[๑๘] ในอดีตติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อดีตะ** คือ ธรรมที่ล่วงเลยไปเมื่อถึงสภาวะของตนหรืออุปปาทขณะเป็นต้นแล้ว

[องค์ธรรมของ อดีตะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นอดีตกาล

คำว่า อดีต ตตฺตบฺเป็น อติ (ล่วงเลย) + อิต (ดำเนินไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า อติกฺกมฺม อิตาติ อดีตฺตา (อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อติกฺกมฺม (ล่วงเลย) การล่วงเลยไปนั้นเกิดขึ้นเมื่อถึงสภาวะของตนมีสภาวะแข็งของธาตุดินหรือสภาวะกระทบของผัสสะเป็นต้น หรือเกิดขึ้นเมื่อถึงขณะ ๓ แล้ว ท่านจึงกล่าวว่า อตฺตโน สภาวํ อุปฺปาทาติกฺขณํ วา ปตฺวา (เมื่อถึงสภาวะของตนหรืออุปปาทขณะเป็นต้นแล้ว)

คำว่า **อนาคตะ** คือ ธรรมที่ยังไม่ถึงสภาวะของตนหรืออุปาทาขณะเป็นต้นทั้งสองนั้น

[องค์ธรรมของ อนาคตะ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นอนาคตกาล]

คำว่า **ปัจจุปันนะ** คือ ธรรมที่อาศัยเหตุหนึ่งๆ เกิดขึ้น

[องค์ธรรมของ ปัจจุปันนะ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นปัจจุบันกาล]

คำว่า ปัจจุปนฺน ตตฺถปเปตฺติ ปติ + อุปฺปนฺน อุปฺสเรตฺติ ปติ ใช้ในความหมายว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) คำนี้มีรูปวิเคราะห์สั้นๆ ว่า ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนา ปัจจุปนฺนา

คำว่า ตํ ตํ การณํ (เหตุหนึ่งๆ) หมายความว่า เหตุอันเป็นที่อาศัยของกุศลในปัจจุบัน คือ โยนิโสมนสิการ และการตั้งตนไว้ชอบ เป็นต้น เหตุของอกุศลในปัจจุบัน คือ อโยนิโสมนสิการ เป็นต้น เหตุของจักขุวิญญาณในปัจจุบัน คือ จักขุประสาท รูปารมณฺ์ แสงสว่าง และมนสิการ]

[๑๙] ในอดีตารัมมณติกะถัดมา พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อดีตารัมมณะ** คือ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอดีต

แม้สองบทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้นั่นแหละ

[องค์ธรรมของ อดีตารัมมณะ คือ วิญญาณัญญาจยตนณานจิต ๓ เนวสัณฺญาณาสัณฺญาจยตนณานจิต ๓ เจตสิก ๓๐ ที่กระทำอดีตธรรมให้เป็นอารมณ์โดยแน่นอน และมโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชนจิต ๒๙ ตฬารัมมณจิต ๑๑ อภิญญาจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๔๗ (เวณวิรติ อัมปมัญญา) ขณะที่กระทำอดีตธรรมให้เป็นอารมณ์]

[๒๐] ในอัมมัตตติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อัมมัตตะ** (ธรรมที่เป็นภายในสันดานแห่งตน) คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตนเหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ [คือ ด้วยการนับเข้าในกระแสนามอย่างเดียวกันโดยความเป็นจักขุเป็นต้นและโดยความเป็นผัสสะเป็นต้น] ก็จักยึดถือเป็นอัตตา

[องค์ธรรมของ อัชฌัตตะ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นภายในสันดานแห่งตน
 คำว่า อชฺฌตฺต ตັตฺถ เป็น อธิ + อตฺต อุปสรรคคือ อธิ ใช้ในความหมายว่า อธิการ (อาศัย)
 และ ปวตฺติ (ดำเนินไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตานํ อธิกิจจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา (ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตน)]

หนึ่ง อชฺฌตฺต ศัพท์นี้ใช้ในความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. โคจรอัชฌัตตะ (อารมณ์ทั่วไป) ดังอุทาหรณ์ว่า

เตนानนฺท ภิกฺขุณา ตสฺมีเยว ปุริมสฺมี สมารินิมิตฺเต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺ-
 จเปตพฺพ.^{๓๔}

“ดูกรอาณนท ภิกษุ นั้นพึงตั้งจิตไว้ในอารมณ์[มีกสิณเป็นต้น]อันเป็นนิमितของ
 สมาธิ[มีปฐมฌานเป็นต้น]ก่อนนั้นนั่นแหละ”

อชฺฌตฺตรโต สมาริโต.^{๓๕}

“ยินดีในการเจริญกรรมฐานอันเป็นอารมณ์[ของสมาธิ] มีใจตั้งมั่น”

[ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๐-๑) ไซ อชฺฌตฺตรโต ว่า โคจรอชฺฌตฺต-
 สงฺขาทาย กมฺมฏฺฐานภาวนาย รโต (ยินดีในการเจริญกรรมฐานที่เรียกว่าโคจรอัชฌัตตะ) ส่วนคัมภีร์
 มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๘) อธิบายว่า โคจรอชฺฌตฺเต นิพฺพานे สมาริโคจรกมฺมฏฺฐานे वा รโต (ยินดี
 ในพระนิพพานหรือกรรมฐานอันเป็นอารมณ์ของสมาธิที่ชื่อว่าโคจรอัชฌัตตะ)

แต่ที่จริงแล้ว อชฺฌตฺต ศัพท์หมายถึง ธรรมภายในที่เกิดอยู่ในตน กล่าวโดยองค์ธรรม
 คือ จิตตูปาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์อันเป็นอารมณ์นิกะ นอกจากนั้นยังหมายความถึงอารมณ์ของ
 จิตตูปาทดังกล่าวโดยผลอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการ
 กล่าวถึงจิตตูปาทที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงอารมณ์ที่เป็นเหตุ]

๒. นิยักษณัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน) ดังอุทาหรณ์ว่า

อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทณํ เจตโส เอโกทิกาวํ ทฺวติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตี.^{๓๖}

“เธอบรรลุทุติยฌานที่ยังให้ผ่องใสภายใน อันยังสมาธิให้เจริญอยู่”

อชฺมตฺตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุสฺสึ วิหริติ.^{๓๗}

“เธอเป็นผู้ตามรู้ในธรรมภายในว่าเป็นธรรมอยู่”

[คำว่า นิยก สำเร็จรูปมาจาก นิย ศัพท์ + ก ปัจจัยในอรรถสกัณฑ์ คำว่า นิย มาจาก นิ บทหน้า + ชน ธาตุ + กวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สกสนฺตตี นิสฺสาย ชาตํ นิยํ, นิยฺเยว นิยํ (นิยกะ คือ เกิดขึ้นอาศัยกระแสนามของตน) ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัณฑ์]

๓. อัชฌัตตชฌัตตะ (อายตนะภายใน ๖) ดังอุทาหรณ์ว่า

ฉ อชฺมตฺตติกาณิ อายตนาณิ.^{๓๘}

“อายตนะที่มีในภายใน ๖”

[คำว่า อชฺมตฺตชฌัตต ตัดบทเป็น อชฺมตฺต + อชฺมตฺต การใช้ศัพท์ซ้ำกันในลักษณะนี้ เป็นการย้ำความว่าเป็นรูปที่มีอุปการะต่อร่างกายอย่างแท้จริง ซึ่งก็คืออายตนะภายใน ๖ ที่มีอุปการะมากกว่ารูปภายในอย่างอื่น ดังคำว่า รูปรูป (รูปที่แปรปรวนชัดเจน), ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ที่ทนได้ยาก, ทุกข์แท้)]

๔. ผลสมภาติ ดังอุทาหรณ์ว่า

อโย โข ปนํนํท วิหาโร ตถาคเตน อภิสมฺพทุโธ ยทิทํ สพฺพนิมิตฺตานํ อมนสิ-
การา อชฺมตฺตํ สุญฺญตํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ.^{๓๙}

“ดูกรอานนท์ ธรรมเป็นเครื่องอยู่นี้อันพระตถาคตแทงตลอดแล้ว ซึ่งเข้าถึง
ผลสมภาติอันเป็นสุญญตาอยู่ เพราะไม่ใส่ใจนิमित[มีรูปารมณเป็นต้น]ทั้งปวง”

ความหมายก็คือ ในผลสมภาติอันเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่[คืออสีภาวะ ๕]
โดยแท้จริงแล้ว ผลสมภาติเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

อนึ่ง อชฺมตฺต ศัพท์ในที่นี้ประสงค์เอานियกชฌัตตะ ดังนั้น ธรรมที่เป็นเฉพาะ
แต่ละบุคคลอันดำเนินไปในกระแสรูปนามของตนจึงชื่อว่า อัชฌัตตะ

ส่วนธรรมที่เป็นภายนอกจากธรรมที่เป็นภายในนั้น เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่
เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ได้ชื่อว่า พหิทธา

[องค์ธรรมของ พหิทธา (ธรรมภายนอก) คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน ที่
เป็นภายนอกสันดานแห่งตน]

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยบททั้ง ๒ เหล่านี้

[๒๑] หมวด ๓ แห่งอัมมัตตารัมมณตีกะต่อมา กล่าวไว้โดยกระทำธรรมทั้ง ๓
อย่างนั้นให้เป็นอารมณ์

[๒๒] ในสนิทัสสนตีกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **สนิทัสสนะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นไปพร้อมด้วยการเห็นได้ที่เรียกว่าการ
ที่จักขุวิญญาณพึงเห็นได้

[คำว่า ญาจุพพาวสงขาเตน (ที่เรียกว่าการที่จักขุวิญญาณพึงเห็นได้) ไช นิตฺสฺสน ศัพท์ว่า

- ลง ยุ ปัจจัยท้าย ทิส ธาตุในกรรมสาธนะ
- มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า นิตฺสฺสียเตติ นิตฺสฺสน (ธรรมที่พึงเห็นได้ = รูปารมณ)
- มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวตัทธิตและลบ ตต ปัจจัยว่า นิตฺสฺสนสฺส ภาโว นิตฺสฺสน (ความ
เป็นธรรมที่พึงเห็นได้, กิริยาเห็นด้วยจักขุวิญญาณ)

- ส่วนนที่กล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกับไม่ต่างกัน เรียกว่า อเกโทปะจาระ กล่าวคือ
รูปารมณเป็นธรรมที่พึงเห็นได้ซึ่งเรียกว่า อารัมมณะ ส่วนกิริยาที่เห็นด้วยจักขุวิญญาณเป็นอา-
รัมมณิกะ แม้ทั้งสองอย่างจะต่างกันก็กล่าวให้เป็นศัพท์เดียวกันว่า นิตฺสฺสน โดยประสงค์เอาการ
กล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนไม่ต่างกัน ดังอุทาหรณ์ว่า สีลาปุตฺตกสฺส สรีริ (แห่งลูกหินบด) คำว่า
สรีริ (แห่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกัน
เหมือนเป็นสองสิ่ง แม้คัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๒) ก็อธิบายว่า อญฺญํ วิย กตฺวา ยถา สีลา-
ปุตฺตกสฺส สรีริวติ (กระทำให้เหมือนเป็นอย่างอื่น ดังอุทาหรณ์ว่า สีลาปุตฺตกสฺส สรีริ = แห่งลูกหิน
บด)

แม้คำว่า ปฏิช ใน สปปปฏิช และ นิตฺสฺสน ใน อนิตฺสฺสน ก็มีนัยเดียวกัน โดยคำว่า ปฏิช

มีรูปวิเคราะหว่า ปติพณตติ ปฏิกโฆ, ปฏิกขสส ภาโว ปฏิกโฆ หมายถึง กิริยากระทบที่กล่าวไว้ให้เหมือนไมต่างกันปสาทรูป ๕ และอารมณ์ ๖ ซึ่งมีสภาวะกระทบซึ่งกันและกัน]

คำว่า **สัปปฏิฆะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นไปพร้อมด้วยการกระทบได้ที่เรียกว่า การที่จักขุวิญญาณพึงกระทบได้

คำว่า **สนิทัสนสัปปฏิฆะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นไปพร้อมด้วยการเห็นได้และกระทบได้

คำว่า **อนิทัสนะ** คือ ธรรมที่ไม่มีสภาพเห็นได้ซึ่งเรียกว่าการที่จักขุวิญญาณพึงเห็นได้

คำว่า **อนิทัสนสัปปฏิฆะ** คือ ธรรมที่ไม่มีสภาพเห็นได้ แต่มีสภาพเป็นไปพร้อมด้วยการกระทบได้

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิสเทธ[ธรรมที่แสดง]ด้วยบททั้ง ๒ [ข้างต้น]

[องค์ธรรมของ สนิทัสนสัปปฏิฆะ คือ รูปารมณ

องค์ธรรมของ อนิทัสนสัปปฏิฆะ คือ โฬฬาริกรูป ๑๑ (เวณรูปารมณ)

องค์ธรรมของ อนิทัสนอปปปฏิฆะ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน]

จบ คำอธิบายบทในติกมาติกา



คำอธิบายบทในทุกมาติกา

[๑-๖] อนึ่ง ในทุกมาติกา ข้าพเจ้าจักอธิบายบทที่มีได้กล่าวไว้ในติกะทั้งหลาย

ลำดับแรก ในเหตุโคจณกะ พึงทราบเนื้อความดังนี้ :-

คำว่า เหตุธมฺมา คือ ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ เพราะเป็นรากเหง้า

มีปาฐะ[ที่ไม่เชื่อมสมาสในบางแห่ง]ว่า เหตุ ธมฺมา

คำว่า น เหตุ เป็นคำปฏิเสธเหตุเหล่านั้นโดยแท้

[องค์ธรรมของ เหตุธมฺมา คือ เหตุ ๖ (คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ)]

องค์ธรรมของ น เหตุ ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๖ (เว้น เหตุ ๖) รูป ๒๘ และนิพพาน]

คำว่า สเหตุกะ คือ ธรรมที่มีเหตุอันดำเนินไปโดยประกอบร่วมกัน [เพราะธรรมที่มีเหตุย่อมประกอบพร้อมกับเหตุ]

คำว่า อเหตุกะ คือ ธรรมที่ไม่มีเหตุซึ่งดำเนินไปอย่างนั้น

[องค์ธรรมของ สเหตุกะ คือ สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ (เว้นโมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒)

องค์ธรรมของ อเหตุกะ คือ อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทะ) โมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒ รูป ๒๘ นิพพาน]

คำว่า เหตุสัมปยุตตะ คือ ธรรมที่ประกอบด้วยเหตุโดยการเกิดขึ้นขณะเดียวกัน เป็นต้น

คำว่า เหตุวิปยุตตะ คือ ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ

[องค์ธรรมของ เหตุสัมปยุตตะ คือ สเหตุกจิต ๗๑ และเจตสิก ๕๒ (เว้นโมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒)

องค์ธรรมของ เหตุวิปยุตตะ คือ อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทะ) โมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒ รูป ๒๘ นิพพาน]

อนึ่ง ทูกะทั้ง ๒ [สเหตุกทูกะ และเหตุสัมปยุตตทูกะ] แม้มีเนื้อความไม่ต่างกัน แต่พระผู้มีพระภาคตรัสทูกะทั้ง ๒ ไว้ด้วยความไพเราะแห่งเทศนา หรือด้วยอรรถาภัยของผู้ที่เข้าใจได้อย่างนั้น

ต่อจากนั้น พระองค์ทรงประกอบทูกะที่ ๑ กับทูกะที่ ๒ และที่ ๓ แล้วจึงตรัสทูกะ ๓ หมวดอื่น [เหตุสเหตุกทูกะ เหตุเหตุสัมปยุตตทูกะ และนเหตุสเหตุกทูกะ] ตามสมควร โดยเนื่องด้วยบทเหล่านั้นว่า เหตุ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) น เหตุ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่)

ในบรรดาทูกะ ๓ อย่างหลังนั้น ทูกะว่า เหตุ เจว ธมฺมา สเหตุกา จ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และมีเหตุประกอบ มีอยู่) นี้ย่อมมีได้ ฉนฺโต แม้ทูกะว่า เหตุ เจว ธมฺมา อเหตุกา จ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) นี้ก็มีได้ ฉนฺตํ

อนึ่ง ทูกะว่า สเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตุ (ธรรมที่มีเหตุประกอบ แต่ไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) นี้ย่อมมีได้ ฉนฺโต แม้ทูกะว่า อเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตุ (ธรรมที่ไม่มีเหตุประกอบ และไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) นี้ก็มีได้ ฉนฺตํ

[พระอรรถกถาจารย์แสดงทูกะอื่นที่มีได้ตรัสไว้ในพระบาลีซึ่งเรียกว่า สัมภาวทูกะ คือ ทูกะที่มีได้ตามสมควร โดยประกอบบทที่ ๑ ของทูกะที่ ๑ เข้ากับบทที่ ๒ ของทูกะที่ ๒ เป็นรูปว่า เหตุ เจว ธมฺมา อเหตุกา จ เหมือนการประกอบบทที่ ๑ ของทูกะที่ ๑ เข้ากับบทที่ ๑ ของทูกะที่ ๒ เป็นรูปว่า เหตุ เจว ธมฺมา สเหตุกา จ ดังนี้ เป็นต้น]

แม้การประกอบกับเหตุสัมปยุตตทูกะ ก็มีนัยเดียวกันนี้

[ท่านแสดงสัมภาวทูกะอีก ๒ อย่าง คือ เหตุ เจว ธมฺมา เหตุวิปยุตตา จ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ แต่ไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) ซึ่งควรมีได้เหมือนทูกะว่า เหตุ เจว ธมฺมา เหตุสัมปยุตตา จ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และประกอบด้วยเหตุ มีอยู่) และ เหตุวิปยุตตา เจว ธมฺมา น จ เหตุ (ธรรมที่ไม่ประกอบ

ด้วยเหตุ และไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) ซึ่งควรมีได้เหมือนทุกะว่า เหตุสมปยุตตปิ เจว ธมมา น จ เหตุ (ธรรมที่ประกอบด้วยเหตุ แต่ไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่)

ในพระบาลี[คือเหตุโคจณกะ]นั้น เมื่อพระดำรัสว่า น เหตุ ธมมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) สำเร็จได้[โดยปราศจากคำว่า โข ปน] พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบว่า โข ปน ที่เกินมาในพระดำรัสว่า น เหตุ โข ปน ธมมา (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ) จึงรวบรวมข้อความที่เกินมานี้โดยเนื่องด้วยบทดังกล่าว

คำว่า โข ปน แม้จะมีได้ตรัสไว้ก็ได้ความเท่าเดิม คำทั้งสองนี้จึงเกินความจำเป็นที่จะต้องกล่าว ตามหลักภาษาได้อนุญาตให้รวบรวมข้อความอื่นจากข้อความต้นฉบับ เหมือน จ ศัพท์เป็นต้นที่ใช้ในสูตรของคัมภีร์ไวยากรณ์ ดังปริภาสาว่า

สทฺทาทิกา อตฺถาธิโก.

“อรรถเกินย่อมมีเพราะศัพท์เกิน”]

ถามว่า : รวบรวมข้อความที่เกินมาได้อย่างไร

ตอบว่า : ไม่เพียงมีข้อความว่า น เหตุ ธมมา (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) แต่ยังมีธรรมอื่น [คือ เหตุ ธมมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และมีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ แต่ไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่)] และไม่เพียงมีข้อความว่า สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) แต่ยังมีธรรมโดยประการอื่น [เหตุสมปยุตตปิ เหตุวิปยุตตปิ (แต่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่ และไม่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่)]

ความหมายก็คือ ทุกะว่า น เหตุ ธมมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) ย่อมมีได้ ฉนฺได ทุกะว่า เหตุ ธมมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และมีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ แต่ไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) ย่อมมีได้ ฉนฺนํ

อนึ่ง ทุกะว่า น เหตุ ธมมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) ย่อมมีได้ ฉนฺได ทุกะว่า น เหตุ ธมมา เหตุสมปยุตตปิ เหตุวิปยุตตปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่) ย่อมมีได้ ฉนฺนํ

[ท่านแสดงอติเรกทุกะ คือ ทุกะที่เกินมาจากเดิม ๒ ประการต่อจากสัมภวทุกะ ๒ ประการแรก ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๑) ยังแสดงถึงอติเรกทุกะโดยประกอบ เหตุ ศัพท์กับ เหตุสมปยุตต และ เหตุวิปยุตต ว่า เหตุ เจว ธมมา เหตุสมปยุตตปิ เหตุวิปยุตตปิ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และประกอบด้วยเหตุ มีอยู่ ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ แต่ไม่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่)]

[๗-๑๓] ในจุฬันตรทุกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **สัปปัจจัยะ** คือ ธรรมที่มีปัจจัย [๔ อย่าง คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร] อันยังตนให้สำเร็จ

[ข้อความว่า อันยังตนให้สำเร็จ (อตุตโน นิปพาทเคน) หมายถึง ปัจจัยที่ยังธรรมอันเป็นผลให้สำเร็จโดยความเป็นชนกเหตุ คือ เหตุให้สำเร็จ หรืออุปถัมภกเหตุ คือ เหตุอุปถัมภ์ ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๒) จำแนกเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

๑. ปัจจัยที่มีกาลเสมอกัน คือ ปัจจัยประเภทสหชาตะมีเหตุปัจจัยและสหชาตปัจจัย เป็นต้น

๒. ปัจจัยที่มีกาลไม่เสมอกัน คือ ปัจจัยที่เป็นอดีตมีอนันตรปัจจัย และปัจจัยที่เป็นอนาคตมีอาร์มณปัจจัยบางอย่าง เป็นต้น

๓. ปัจจัยที่เป็นกาลวิมุตติ คือ นิพพานและบัญญัติที่นับเข้าในอาร์มณปัจจัย]

คำว่า **อัปปปัจจัยะ** คือ ธรรมที่ไม่มีปัจจัยในอุปปาทขณะหรือฐิตินะ

คำว่า **สังขตะ** คือ ธรรมที่ถูกประชุมกันปรุงแต่งโดยปัจจัยทั้งหลาย

คำว่า **อสังขตะ** คือ ธรรมที่ไม่ถูกประชุมกันปรุงแต่ง

[องค์ธรรมของ สัปปัจจัยะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ อัปปปัจจัยะ คือ นิพพาน

องค์ธรรมของสังขตะและอสังขตะนั้นเช่นเดียวกับกับสัปปัจจัยะและอัปปปัจจัยะ

คำว่า **สงฺขต** สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + ต ปัจจัย
อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่า สมาคนตุวา (ประชุมกัน)]

คำว่า **รูปี** คือ ธรรมที่มีรูปโดยไม่แยกจากกัน

คำว่า **อรูปี** คือ ธรรมที่ไม่มีรูปเหมือนอย่างนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ลักษณะแปรปรวนชื่อว่า รูป (ความแปรปรวน) คำว่า **รูปี** คือ ธรรมที่มีความแปรปรวน

คำว่า **อรูปี** คือ ธรรมที่ไม่ปรากฏความแปรปรวน

[องค์ธรรมของ รูปี คือ รูป ๒๗ (ยกเว้นรูปายตนะ) เพราะ รูป ศัพท์ใน รูปี หมายถึง รูปายตนะหรือปฐวีธาตุเป็นต้น หรือ อีกนัยหนึ่ง คือ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ อรูปี คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ นิพพาน

คำว่า รูปี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่มีรูป = รูปปฐวี รูป, รูป เอเตส อตถิติ รูปโน (รูป ศัพท์เป็นกัตตุสาธนะ)
- ธรรมที่มีความแปรปรวน = รูปปน รูป, รูป เอเตส อตถิติ รูปโน.
(รูป ศัพท์เป็นภาวสาธนะ)

คำว่า อรูปี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ไม่มีรูป = นตถิ เอเตส รูปนติ อรูปโน (นินิบาตบุรพทพหุพีหิสมาส)
- ธรรมที่ไม่ปรากฏความแปรปรวน = น รูปโน อรูปโน.
(นินิบาตบุรพทกรรมธารยสมาส)

ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๒) กล่าวไว้ว่า ในคำว่า รูปโน ตามนัยนั้นแรก รูป ศัพท์ หมายถึงรูปายตนะหรือปฐวีธาตุเป็นต้น ส่วน รูปโน โดยองค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๗ ยกเว้นรูปายตนะ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวนัยที่ ๒ เพื่อรวมเอารูปทั้งหมดไว้]

ในคำว่า โลภียา ธมฺมา (ธรรมที่นับเข้าในสังขารโลก) วัฏฏะได้ชื่อว่า โลก เพราะเป็นสภาวะชำรุดทรุดโทรม

คำว่า **โลกียะ** คือ ธรรมที่ประกอบใน[สังขาร]โลก โดยความนับเข้าในโลกนั้น

ธรรมที่พ้นจาก[สังขาร]โลกนั้น ชื่อว่าอุตตระ คำว่า **โลกุตตระ** คือ ธรรมที่พ้นจาก[สังขาร]โลก โดยไม่นับเข้าในโลก

[องค์ธรรมของ โลภียะ คือ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ โลกุตตระ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน

ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงรูปวิเคราะห์ของ โลกุตตร ศัพท์ว่า อุตฺตนิมฺมาติ อุตฺตรา, โลกโต อุตฺตรา โลกุตฺตรา โดยเหตุที่ อุตฺตนิมฺมา ศัพท์อาจลง ต บัณฑิตในปัจจุบันหรืออดีตตามสมควร จึงมีรูปวิเคราะห์โดยเจาะจงว่า อุตฺตรนตฺติ อุตฺตรา, โลกโต อุตฺตรา โลกุตฺตรา (ธรรมที่กำลังพ้นจากโลก = มรรค) อุตฺตรสีสูติ อุตฺตรา, โลกโต อุตฺตรา โลกุตฺตรา (ธรรมที่พ้นแล้วจากโลก = ผล)

แม้โลกุตตรธรรมจะพินาศไปในภังคขณะเหมือนโลภียจิต แต่เป็นวิสัยของพระอริยะที่ปราศจากความยึดมั่นผิดว่าเที่ยง เพราะพระอริยะสามารถรู้เห็นความเกิดดับของรูปนามได้เสมอไป ไม่ใช่วิสัยของปุถุชน ดังนั้น โลกุตตรธรรมจึงไม่ได้ชื่อว่าโลก เหมือนธรรมที่มีในภูมิ ๓ อันเป็นวิสัยของปุถุชนเท่านั้น]

คำว่า เกณจิ วิญญูญยา (ธรรมที่จิตบางดวงรู้ได้) คือ ธรรมที่พึงรู้ได้โดยจักขุ-วิญญูณจิตหรือโสตวิญญูณจิตอย่างใดอย่างใดในจักขุวิญญูณจิต เป็นต้น

คำว่า เกณจิ น วิญญูญยา (ธรรมที่จิตบางดวงรู้ไม่ได้) คือ ธรรมที่ไม่พึงรู้ได้โดยจักขุวิญญูณจิตหรือโสตวิญญูณจิตนั้นนั่นแหละ

[องค์ธรรมของ เกณจิ วิญญูญยา คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน ที่พึงรู้ได้โดยจิตบางดวงมีจักขุวิญญูณจิต เป็นต้น]

องค์ธรรมของ เกณจิ น วิญญูญยา คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน ที่ไม่พึงรู้ได้โดยจิตบางดวงมีจักขุวิญญูณจิต เป็นต้น]

เมื่อมีเนื้อความอย่างนี้ ทุกะแห่งบททั้ง ๒ ก็ต่างกันโดยองค์ธรรม

[๑๔-๑๙] ในอาสวโคจณกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

อาสวะ คือ ธรรมที่ไหลไป ความหมายก็คือ ดำเนินไปทางจักขุบ้าง ชลช ทางใจบ้าง

[เมื่อบุคคลเห็นรูปที่สวยงาม ย่อมเกิดความพอใจรูปที่เห็น โลภะย่อมไหลออกจากจักขุ

เหมือนน้ำหนองที่ไหลจากฝั ส่วนกุศลธรรมและอัปยาคตธรรมแม้เกิดทางจักขุก็ไม่มีสภาพต่ำทรามเหมือนโลภะเป็นต้น จึงไม่ชื่อว่าอาสวะ]

อีกอย่างหนึ่ง **อาสวะ** คือ ธรรมที่ดำเนินไปถึงโคตรภูโดยธรรมและภวักคภูมิ (เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ) โดยสถานที่เกิด ความหมายก็คือ ย่อมเป็นไปโดยกระทำ ธรรมและภูมิเหล่านั้นไว้ภายใน โดยแท้จริงแล้ว อา อักขร[ที่เป็นอุปสรรค]นี้มีความหมายว่า กระทำไว้ภายใน [ตามหลักภาษาเรียกว่า อภिवิธิ (แฝไป) เช่น อาพुरुหมโลกา สทโท อพุกุคฺคจฺจติ (กิตติศัพท์ฟุ้งขจรถึงพรหมโลก)]

อีกอย่างหนึ่ง **อาสวะ** คือ ธรรมที่เหมือนเครื่องหมักดอง เพราะเครื่องหมักดองมีสุราเป็นต้นชื่อว่า อาสวะ เนื่องจากเป็นสิ่งที่หมักไว้นาน ที่จริงแล้วสุราเป็นต้นที่หมักไว้นานได้ชื่อว่า อาสวะ ในโลก

[คำว่า อาสว มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่ไหลไป = อาสวณฺตีติ อาสวา.

(อา บทหน้า + สุ ธาตุ = ไหล + อ ปัจจัย อา อุปสรรคไม่มีความหมายพิเศษ ใช้ตามสุ ธาตุที่มีความหมายว่า ไหล

- ธรรมที่ดำเนินไปถึงโคตรภูโดยธรรมและภวักคภูมิโดยสถานที่เกิด = ฐมฺโต ยาวโคตรภู, โอกาสโต ยาว ภวคฺคฺ สวณฺตีติ อาสวา (อา บทหน้า + สุ ธาตุ = ดำเนินไป + อ ปัจจัย อา อุปสรรคมีความหมายว่า ถึง)

- ธรรมที่เหมือนเครื่องหมักดอง = อาสวา วียาติ อาสวา.

(อาสว ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)]

อนึ่ง ถ้าโลภะเป็นต้นชื่อว่า อาสวะ เพราะเป็นสิ่งที่ถูกหมักไว้นาน โลภะเป็นต้นเหล่านั้นก็ควรจัดเป็นอาสวะโดยแท้ สมจริงดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ปุริมา ภิกฺขเว โภฏี น ปณฺณายติ อวิชฺชาเย. อิตฺโต ปุพฺเพ อวิชฺชา นาโหสิ.^{๔๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนเบื้องต้นของอวิชชาย่อมไม่ปรากฏว่า อวิชชาไม่เคยมีมาก่อนแต่นี้”

[ข้อความว่า เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงพระบาลีที่ตรัสถึงภวตัณหาว่า

บุริมา ภิกฺขเว โภฏี น ปณฺณายติ ภวตณฺหา. อโธ ปุพฺเพ ภวตณฺหา นาโหสิ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนเบื้องต้นของภวตัณหาย่อมไม่ปรากฏว่า ภวตัณหาไม่เคยมีมาก่อนแต่นี้”]

อีกอย่างหนึ่ง **อาสวะ** คือ ธรรมที่ก่อให้เกิดสังสารทุกข์อันยาวนาน

[ตามนัยนี้ คำว่า อาสว สำเร็จรูปมาจาก อายต ศัพท์ + สฺ ชาติ (ชนเน = ให้เกิด) + อ ปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่ายตสว ให้ลบ ยต เพื่อย่อคำ จึงได้รูปว่า อาสว

องค์ธรรมของ อาสวะ คือ โลภะ ทิฏฐิ และโมหะ]

ธรรมอื่นจากนั้นชื่อว่า ธรรมที่ไม่ชื่อว่าอาสวะ

[องค์ธรรมของ โน อาสวะ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าอาสวะ) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๔๙ (เว้นอาสวะ องค์ธรรม ๓) รูป ๒๘ นิพพาน]

คำว่า **สาสวะ** (ธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ) คือ ธรรมที่ดำเนินไปร่วมกับ อาสวะที่เป็นไปรับเอาตนเป็นอารมณ์

คำว่า **อนาสวะ** (ธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ) คือ ธรรมที่ปราศจากอาสวะ อันดำเนินไปอย่างนั้น

[องค์ธรรมของ สาสวะ คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ อนาสวะ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน]

นัย[ประกอบบท]ที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในเหตุโคจณกะ แต่มีความต่างกันดังนี้ คือ ในอาสวโคจณกะนี้มีได้ตรัสบทสุดท้ายว่า โน อาสวา โข ปน ฐมา สาสวาปิ อนาสวาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าอาสวะ แต่เป็นอารมณ์ของอาสวะ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าอาสวะ และไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ มีอยู่) เหมือนตรัสทุกะสุดท้ายโดยวางบทที่ ๒

ของทูกะที่ ๑ ไว้ข้างหน้าว่า น เหตุ โข ปน ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่า เหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่)

แม้พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้ แต่พึงทราบประเภทนี้และประเภทอื่นตามนัย ที่กล่าวไว้ในเหตุโคจณกะนั้นนั่นแหละ

[๒๐-๒๕] ในสังโยชนโคจณกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **สังโยชน** คือ ธรรมที่ประกอบ กล่าวคือ ผูกบุคคลผู้มีสังโยชนไว้ในวัฏฏะ ธรรมอื่นจากนั้น ชื่อว่า ธรรมที่ไม่ชื่อว่าสังโยชน

คำว่า **สังโยชนิยะ** คือ ธรรมที่เกี่ยวแก่สังโยชน เพราะเนื่องด้วยสังโยชนโดยเข้าถึงความเป็นอารมณ์

คำนี้เป็นชื่อของธรรมที่เป็นอารมณ์ปัจจัยแก่สังโยชน

คำว่า **อสังโยชนิยะ** คือ ธรรมที่ไม่เกี่ยวแก่สังโยชน

[องค์ธรรมของ สังโยชนะ คือ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิฉา อิสสา มัจฉริยะ โมหะ

องค์ธรรมของ โน สังโยชนะ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าสังโยชนะ) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๔๔ (เว้น สังโยชน ๘) รูป ๒๘ นิพพาน

องค์ธรรมของ สังโยชนิยะ คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า สโยชนิย สำเร็จรูปมาจาก สโยชน ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน หิต ตัทธิต หรือลง อีก ปัจจัยแล้วแปลง ก เป็น ย ในคัมภีร์มรฎิกากล่าวว่าลง ฌิก ปัจจัย

องค์ธรรมของ อสังโยชนิยะ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน]

พึงประกอบวิธีที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในเหตุโคจณกะนั้นนั่นแหละ

[๒๖-๓๑] ในคันถโคจณกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **คันถะ** คือ ธรรมที่ผูก กล่าวคือ เชื่อมต่อบุคคลผู้มีคันถะไว้ในวัฏฏะ โดยเนื่องด้วยจิตและปฏิสนธิ

ธรรมอื่นจากนั้น ชื่อว่า ธรรมที่ไม่ชื่อว่า คันถะ

คำว่า คันถนิยะ คือ ธรรมที่ถูกคันถะผูกไว้โดยกระทำให้เป็นอารมณ์

[องค์ธรรมของ คันถะ คือ โลภะ โทสะ ทิฏฐิ

องค์ธรรมของ โน คันถะ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่า คันถะ) คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๔๙ (เว้นคันถะ
องค์ธรรม ๓) รูป ๒๘ นิพพาน

องค์ธรรมของ คันถนิยะ คือ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘]

พึงประกอบวิธีที่เหลื้อมตามนัยที่กล่าวไว้ในเหตุโคจณกะนั้นแหละ

วิธีที่เหลื้อมจากวิธีที่กล่าวไว้แม้ในโคจณกะอื่นจากคันถโคจณกะนี้ พึงทราบตาม
นัยที่กล่าวไว้ในท่อนั้นๆ ดังที่กล่าวไว้ในคันถโคจณกะนี้

[๓๒-๓๗] ในโอฆโคจณกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า โอฆะ คือ ธรรมที่ท่วมทับ กล่าวคือ ยังบุคคลผู้มีโอฆะให้จมลงในวัฏฏะ

คำว่า โอฆนิยะ คือ ธรรมที่ถูกโอฆะก้ำวล่วง เพราะพึงถูกก้ำวล่วงโดยกระทำ
ให้เป็นอารมณ์ พึงทราบว่าเป็นธรรมที่เป็นอารมณ์ของโอฆะทั้งหลาย

[องค์ธรรมของ โอฆะ คือ โลภะ ทิฏฐิ และโมหะ

องค์ธรรมของ โอฆนิยะ คือ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า โอฆนิย มีรูปวิเคราะห์ว่า โอฆะหิ อติกุกมิตพพาติ โอฆนิยา (โอฆ ศัพท์ + อนิย
ปัจจัยใน อติกุกมิตพพ ตัทธิต)

[๓๘-๔๓] ในโยคโคจณกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า โยคะ คือ ธรรมที่ประกอบเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏะ

ธรรมที่ชื่อว่า โยคนิยะ (ธรรมที่ถูกโยคะก้ำวล่วง) พึงทราบเหมือนโอฆนิยะ (ธรรม
ที่ถูกโอฆะก้ำวล่วง)

[องค์ธรรมของ โยคะ คือ โลกะ ทิณฺณิ โมหะ

องค์ธรรมของ โยคินิยะ คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘]

[๔๔-๔๙] ในนิวรรณโคจณกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **นิวรรณ** คือ ธรรมที่กั้น กล่าวคือ หุ้มห่อจิตไว้

ธรรมที่ชื่อว่า **นิวรรณิยะ** (ธรรมที่เกี่ยวเนื่องกับนิวรรณ) พึงทราบเหมือนสังโยชนิยะ (ธรรมที่เกี่ยวเนื่องกับสังโยชน์)

[องค์ธรรมของ นิวรรณะ คือ โลกะ โทสะ ถีนะ มิตฺตะ อุทฺธัจจะ กุกกุจจะ วิจิกิจฉา โมหะ

องค์ธรรมของ นิวรรณิยะ คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า นิวรรณิยะ ลง อีย ปัจจัยใน หิต ตัทธิตเหมือน สโยชนิยะ เพราะรูปว่า นิวรรณ และ สโยชน ประกอบด้วย ยุ ปัจจัยท้ายธาตุ ส่วน โอนนิยะ และ โยคินิยะ ลง อนิยะ ปัจจัยใน อติทุกमितัพพ ตัทธิต เพราะบทนามที่ลง ยุ ปัจจัยเป็นรูปว่า โอนน และ โยคน มีใช้น้อย]

[๕๐-๕๔] ในปรามาสโคจณกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **ปรามาสะ** คือ ธรรมที่ยึดถือโดยความเป็นอย่างอื่น โดยล่วงพ้นลักษณะ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นตามความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายแล้วดำเนินไปว่าเที่ยงเป็นต้น

ชื่อว่า **ปรามัญญะ** (ธรรมที่ถูกปรามาสะยึดถือ) เพราะถูกปรามาสะยึดถือไว้โดย กระทำให้เป็นอารมณ์

[องค์ธรรมของ ปรามาสะ คือ ทิณฺณิ

องค์ธรรมของ ปรามัญญะ (ธรรมที่ถูกปรามาสะยึดถือ) คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า ปรามาส ตัตถเป็น ปร + อามาส มีรูปวิเคราะหว่า ปรโต อามสนฺตติ ปรามาสา ส่วน ปรามัญจ มีรูปวิเคราะหว่า ปรโต อามสฺยณฺเตติ ปรามัญจา]

[๕๕-๖๘] ในมหันตรทุกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **สารัมมณะ** คือ ธรรมที่เป็นไปพร้อมด้วย[การรู้]อารมณ์ เพราะไม่ดำเนินไปโดยไม่รับอารมณ์

คำว่า **อนารัมมณะ** คือ ธรรมที่ไม่มี[การรู้]อารมณ์

[องค์ธรรมของ สารัมมณะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒

องค์ธรรมของ อนารัมมณะ คือ รูป ๒๘ นิพพาน]

ชื่อว่า **จิต** เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **จิต** เพราะเป็นสภาวะวิจิตร

[องค์ธรรมของ จิต คือ จิต ๘๙

คำว่า จิตต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรู้อารมณ์ = อารมณ์ จินตัตติ จิตต์ (จินต ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะวิจิตร ตามนัยนี้เป็นอนิพจน์นปฏิปทิกศัพท์ คือ นามศัพท์ที่แยกราชศัพท์

ไม่ได้ และไม่อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสมาส ตัทธิธ หรือกิตก์]

เจตสิก คือ ธรรมที่ประกอบในจิตโดยไม่พรางจากกัน

จิตตสังสัฏฐะ คือ ธรรมที่เจือด้วยจิตตั้งแต่อุปาทกขณะจนถึงภังคขณะ โดยเข้าถึงความไม่ต่างกัน

[องค์ธรรมของ เจตสิก คือ เจตสิก ๕๒

องค์ธรรมของ จิตตสังสัฏฐะ คือ เจตสิก ๕๒

คำว่า **นิรนตร** (นิ + อนตร) มักแปลว่า ไม่มีระหว่าง, ต่อเนื่อง แต่ในที่นี้แปลว่า ไม่ต่างกัน โดย **อนตร** ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ **เภท** (ความต่างกัน) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๖) ไขว่ นานตต (ความต่างกัน) ในประโยคว่า

ทุพพิณเณยยนานตตตาย เอกีภาวมิรูปคมนํ นิรนตรภาวูปคมนํ

“การเข้าถึงความไม่ต่างกัน คือ การเข้าถึงภาวะที่เหมือนเป็นอย่างเดียวกัน เพราะบุคคลรู้ความต่างกันได้ยาก”

โดยทั่วไปจิตและเจตสิกเจือกันเหมือนเป็นอย่างเดียวกัน ไม่อาจรู้ความต่างกันในขณะที่
จิตรู้อารมณ์ว่า ธรรมนี้คือผัสสะ นี่คือเวทนา นี่คือจิต เหมือนเนยใส น้ามันงา น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย ที่
เจือกันเป็นจตุมธุ (ของหวาน ๔ อย่าง) ซึ่งแยกสไม่ออกกว่าเป็นสิ่งใดโดยเฉพาะ ข้อนี้ต่างจากการที่
จิตเป็นอุปการะแก่รูปโดยสหชาติสัทธิซึ่งปรากฏความต่างกันโดยสภาวะ]

จิตตวิสังสฺฐานะ คือ ธรรมที่ไม่เจือด้วยจิตโดยแม้จะดำเนินไปพร้อมกัน เพราะ
ไม่เข้าถึงความไม่ต่างกัน

คำว่า สมุฏฐาน คือ เหตุเกิด

คำว่า จิตตสมุฏฐาน คือ ธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

คำว่า สหภู คือ ธรรมที่เกิดร่วมกัน

คำว่า จิตตสหภู คือ ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยจิต

คำว่า อนุปริวัตติ คือ ธรรมที่เป็นไปตาม

ถามว่า : เป็นไปตามอะไร

ตอบว่า : เป็นไปตามจิต

คำว่า จิตตานุปริวัตติ คือ ธรรมที่เป็นไปตาม[กระแส]จิต

[องค์ธรรมของ จิตตสมุฏฐาน คือ เจตสิก ๕๒ จิตตขรูป ๑๗

องค์ธรรมของ จิตตสหภู คือ เจตสิก ๕๒ วิญญัตติรูป ๒

องค์ธรรมของ จิตตานุปริวัตติ คือ เจตสิก ๕๒ วิญญัตติรูป ๒]

คำว่า จิตตสังสฺฐานสมุฏฐาน คือ ธรรมที่เจือด้วยจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน

คำว่า จิตตสังสฺฐานสมุฏฐานสหภู คือ ธรรมที่เจือด้วยจิต ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน และ
เกิดพร้อมด้วยจิต

คำว่า จิตตสังสฺฐานสมุฏฐานานุปริวัตติ คือ ธรรมที่เจือด้วยจิต ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน
และเป็นไปตาม[กระแส]จิต

[องค์ธรรมของ จิตตสังสัณฐสมุฏฐาน คือ เจตสิก ๕๒

องค์ธรรมของ จิตตสังสัณฐสมุฏฐานสหกุ คือ เจตสิก ๕๒

องค์ธรรมของ จิตตสังสัณฐสมุฏฐานานุปริวัตติ คือ เจตสิก ๕๒]

บทที่เหลือทั้งหมดพึงทราบโดยปฐิเสธบทที่กล่าวแล้ว

ธรรมที่เป็นภายในนั้นแหละ ชื่อว่า **อชฌัตติกะ** ตามที่กล่าวไว้ในอชฌัตติกะ
โดยหมายเอาธรรมที่เป็นอชฌัตตชฌัตตะ (อายตนะภายใน ๖)

คำว่า **พาหิระ** คือ ธรรมที่เป็นภายนอกจากนั้น

[องค์ธรรมของ อชฌัตติกะ คือ จิต ๘๘ ปสาทรูป ๕

องค์ธรรมของ พาหิระ คือ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๓ (เวณปสาทรูป ๕)]

คำว่า **อุปาทา** คือ ธรรมที่อาศัยเหล่ามหาภูตรูปเกิดขึ้นฝ่ายเดียว มิได้ถูกอาศัย
เหมือนมหาภูตรูป

[องค์ธรรมของ อุปาทา คือ อุปาทายรูป ๒๔

องค์ธรรมของ โน อุปาทา คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ มหาภูตรูป ๔ นิพพาน

คำว่า อุปาทินนติ ในประโยคว่า อุปาทินนเตว ภูตานิ เป็นกัตตุวจาก แปลว่า อาศัย แต่
ในประโยคว่า น ภูตานิ วีย อุปาทินนตติ อุปาทา เป็นกรรมวจาก แปลว่า ถูกอาศัย เพราะ ย ปัจจัย
ที่เป็นทิวาทิคณะมีรูปสำเร็จในกัตตุวจากและกรรมวจากเหมือนกัน]

คำว่า **โน อุปาทา** คือ ธรรมไม่ใช่อาศัย[มหาภูตรูป]เกิดขึ้นฝ่ายเดียว

[๖๙-๗๔] ในอุปาทานโคจณกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อุปาทาน** คือ ธรรมที่ยึดมั่น[ในอารมณ์] หมายความว่า ยึดไว้อย่างมั่นคง
ธรรมอื่นจากนั้นได้ชื่อว่า ธรรมที่ไม่ยึดมั่น[ในอารมณ์]

[องค์ธรรมของ อุปาทานะ คือ โลภะ ทิฏฐิ

องค์ธรรมของ โน อุปาทานะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๐ (เว้น อุปาทานะ องค์ธรรม ๒) รูป ๒๘ นิพพาน]

[๗๕-๘๒] ในกิเลสโคจณกะ พึงทราบเนื้อความตามนัยที่กล่าวไว้ในสังกิลิฏฐติกะ

[ในกิเลสโคจณกะมีรูปว่า กิเลสา โดยไม่มี ส อุปสรรคในรูปว่า สกิเลสา ฉะนั้น รูปว่า กิเลสา จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า กิลิสสนุตติ กิเลสา เป็นต้น]

[๘๓-๑๐๐] ในปิฎกฐิตะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า กามาวจร คือ ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในกามภุมมิ

คำว่า รูปาวจร คือ ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในรูปภุมมิ

คำว่า อรูปาวจร คือ ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในอรูปภุมมิ

[องค์ธรรมของ กามาวจร คือ กามาวจรจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ รูปาวจร คือ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิกที่ประกอบ ๓๕

องค์ธรรมของ อรูปาวจร คือ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๓๐]

ในคำอธิบายมัตติกานี้มีสังเขปเพียงนี้ ส่วนความพิสดารจักมีแจ้งต่อไป

คำว่า ปริยابันนะ คือ ธรรมที่นับเนื่องเข้าในวัฏฏะที่มีในภุมมิ ๓

คำว่า อปริยابันนะ คือ ธรรมที่ไม่นับเนื่องเข้าในวัฏฏะนั้น

คำว่า นิยยานิกะ คือ ธรรมที่ออกไปจากวัฏฏะ โดยตัดรากเหง้าแห่งวัฏฏะ
กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์

คำว่า อนิยยานิกะ คือ ธรรมที่ไม่ออกไปจากวัฏฏะโดยลักษณะนี้

[องค์ธรรมของ ปริยابันนะ คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ อปริยابันนะ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน

องค์ธรรมของ นิยยานิกะ คือ มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖

องค์ธรรมของ อนิยานิกะ คือ โลกียจิต ๘๑ ผลจิต ๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน

คำว่า นิยานิก สำเร็จรูปมาจาก นี บทหน้า + ยา ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + อนิย ปัจจัย
ในกัตตุสาธนะ ทำรัสสะ อี ใน นี เป็น อิ และแปลง ย เป็น ก ด้วยมหาสูตร]

ชื่อว่า **นียตะ** (ธรรมที่แน่นอน) เพราะให้ผลแน่นอนต่อจากจตุติ [หมายถึง นียต-
มิจฉาทิฏฐิกรรมและปัญจानันตริยกรรม] หรือให้ผลแน่นอนต่อจากความเป็นไปของตน
[หมายถึง มรรคจิต]

[องค์ธรรมของ นียตะ คือ ขวณะดวงที่ ๗ ของทวิฏฐิตสัมปยุตตจิต ๔ ที่เกิดขึ้นด้วย
อำนาจแห่งนียตมิจฉาทิฏฐิกรรม เจตสิกที่ประกอบ ๒๑ และขวณะดวงที่ ๗ ของโทสมูลจิต ๒ ที่เกิด
ขึ้นด้วยอำนาจแห่งปัญจानันตริยกรรม เจตสิกที่ประกอบ ๒๒ และมรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖]

คำว่า **อุตตระ** คือ ธรรมที่ข้ามพ้น กล่าวคือ ละธรรมเหล่าอื่นไป

คำว่า **สอุตตระ** คือ ธรรมที่มีธรรมข้ามพ้นอันสามารถล่วงพ้นตนไปได้

คำว่า **อนุตตระ** คือ ธรรมที่ไม่มีธรรมข้ามพ้น

[องค์ธรรมของ สอุตตระ คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ อนุตตระ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน]

คำว่า **รณะ** คือ กิเลสที่เป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ร้องไห้

เหล่าสัตว์ถูกกิเลสเหล่าใดครอบงำแล้วย่อมร้องไห้คร่ำครวญโดยประการต่างๆ

คำว่า **รณ** นี้เป็นชื่อของกิเลสมีราคะเป็นต้นนั้น

[ตามมติของคัมภีร์อรรถกถา คำว่า รณะ เป็นชื่อของกิเลส ๓ อย่าง คือ ราคะ โทสะ และ
โมหะ ส่วนคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๘) กล่าวว่า เป็นกิเลสทั้งหมด]

คำว่า **สรณะ** คือ ธรรมที่เป็นไปกับด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น โดยการประกอบ
ร่วมกัน [สมบุโยค] และโดยความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ [ปหานะกัจจตา]

คำว่า **อรณะ** คือ ธรรมที่ปราศจากกิเลสโดยลักษณะนั้น

[องค์ธรรมของ สรรณะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗)

องค์ธรรมของ อรณะ คือ กุศลจิต ๒๑ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ รูป ๒๘

นิพพาน]



สลล่ว โภ สุนิสต์ หทยะ นิมุคค์
โทสตุตย์ วิวิธปาปมเลน ลิตตุ
นนานาวิธพยุสนภาชนมปฺปสนนํ
ปญญามเยน พลิเสน นิรากรโรถ.

เตลภฏาหคาคา คาคา ๙๔

“ท่านทั้งหลายจงกำจัดโทษ ๓ [คือความโลภ โกรธ หลง] ที่
ชวนมัวจมปลักอยู่ในดวงจิตเหมือนลูกศรคม อันแปดเปื้อนด้วยบาป
มลทินต่างๆ ซึ่งเป็นที่รองรับความหายนะนานัปการ ด้วยปัญญาตั้ง
ขอเหล็ก”

คำอธิบายบทในสุตตันติกทุกมัตติกา

[๑๐๑-๑๐๘] ในสุตตันติกทุกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **วิชาภาคิ** คือ ธรรมที่เข้าถึงวิชาโดยการประกอบร่วมกัน [คือ ธรรมที่ประกอบร่วมกับวิชา]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **วิชาภาคิ** คือ ธรรมที่มีในส่วนแห่งวิชา

[องค์ธรรมของ วิชาภาคิ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาปริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ อรหัตตมรรคจิต ๑ เจตสิก ๓๗ (เว้นปัญญาที่ประกอบด้วยวิชา ๘)]

คำว่า วิชาภาคิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่เข้าถึงวิชา = วิชช ภาชนุตติ วิชชาภาคิโน.

(วิชา บทหน้า + ภาช ธาตุ + ณี ปัจจัย)

- ธรรมที่มีในส่วนแห่งวิชา = วิชาภาเค วตฺตนุตติ วิชชาภาคิโน.

(วิชาภาค ศัพท์ + อี ปัจจัยใน วตฺตนุตติ ตัทธิต)

ตามนัยที่ ๒ อาจมีความหมายว่า ธรรมที่มีส่วนแห่งวิชา โดยลง อี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิชาภาโค เอเตส อตถิติ วิชชาภาคิโน]

วิชา ๘ ที่พบในค่านั้น คือ วิปัสสนาญาณ มโนมยิทธิ และอภิญญา ๖

ตามความหมายแรก ธรรมที่ประกอบกับวิชาเหล่านั้น ชื่อว่า วิชาภาคิ ตามความหมายหลัง วิชาอย่างใดอย่างหนึ่งในวิชา ๘ นั้น ชื่อว่า วิชา วิชาที่เหลือชื่อว่า วิชาภาคิ ดังนั้น วิชาและธรรมที่ประกอบกับวิชาจึงได้ชื่อว่า วิชาภาคิอย่างนี้ แต่ในทูกะนี้หมายเอาธรรมที่ประกอบกับวิชา

[พระอรรถกถาจารย์ได้นำความหมายทั้งหมดของวิชาภาคิมาแสดงก่อน แล้วจึงแสดง ความหมายที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์ในทูกะนี้ การนำความหมายทั้งหมดของศัพท์มาแสดง ชื่อว่า อรรถุทธาระ ส่วนการแสดงความหมายที่ประสงค์เฉพาะที่ ชื่อว่า อรรถุทธะสะ

ข้อความว่า “ในทูกะนี้หมายเอาธรรมที่ประกอบกับวิชา” กล่าวตามพระบาลี ในนิกเขป-
กัณห์ว่า

กตเม ฐมา วิชชาภาคิโน. วิชชาขย สมฺปยุตฺตกา ฐมา. อิม ฐมา วิชชาภาคิโน.

“ธรรมที่เข้าถึงวิชา เป็นไฉน คือ ธรรมที่ประกอบรวมกับวิชา ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เข้าถึงวิชา”]

คำว่า **อวิชชาภาคิ** คือ ธรรมที่เข้าถึงวิชาโดยการประกอบรวมกันนั้นแหละ
อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อวิชชาภาคิ** คือ ธรรมที่มีในส่วนแห่งวิชา

[องค์ธรรมของ อวิชชาภาคิ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๖ (เว้นโมหะ)

คำว่า อวิชชาภาคิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่เข้าถึงวิชา = อวิชข ภาชนตฺติ อวิชชาภาคิโน.
(อวิชชา บทหน้า + ภาช ธาตุ + ณี ปัจจัย)
- ธรรมที่มีในส่วนแห่งวิชา = อวิชชาภาเค วตฺตนตฺติ อวิชชาภาคิโน.
(อวิชชาภาค ศัพท์ + ณี ปัจจัยใน วตฺตนตฺติ ตัทธิต)

ตามนัยที่ ๒ อาจมีความหมายว่า ธรรมที่มีส่วนแห่งวิชา โดยลง ณี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อวิชชาภาโค เอเตสฺส อตฺถิติ อวิชชาภาคิโน]

ในบทว่าอวิชชาภาคินั้น อวิชชามี ๔ อย่าง คือ ความมืดที่ปิดบังทุกข์ และความมืดที่ปิดบังสมุทัยเป็นต้น [๓]

แม้ธรรมที่ประกอบรวมกับวิชาเหล่านั้น ก็ได้ชื่อว่าอวิชชาภาคิตามนัยแรก
นั้นแหละ

ตามนัยหลัง อวิชชาอย่างใดอย่างหนึ่งในอวิชชาเหล่านั้น ได้ชื่อว่า อวิชชา

อวิชชาที่เหลือชื่อว่า อวิชชาภาคิ ดังนั้น อวิชชาและธรรมที่ประกอบรวมกับ
อวิชชาจึงได้ชื่อว่า อวิชชาภาคิ แต่ในทุกๆ ประสงค์เอาธรรมที่ประกอบรวมกับอวิชชา
เท่านั้น

วิชชูปมา คือ ธรรมที่เปรียบเหมือนสายฟ้าแลบ เพราะไม่อาจขจัดความมืด
คือกิเลสไม่ให้ครอบงำอีก

วชิรูปมา คือ ธรรมที่เปรียบเหมือนฟ้าผ่า เพราะสามารถขจัดกิเลสโดยสิ้นเชิง

[องค์ธรรมของ วชิรูปมา คือ ปัญญาเจตสิกในมรรคจิตเบื้องต่ำ ๓

องค์ธรรมของ วชิรูปมา คือ ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตมรรคจิต ๑]

อกุศลธรรมที่ตั้งอยู่ในคนเขลาชื่อว่า พาล โดยชื่อของคนเขลานั้น เพราะดำรง
อยู่ในคนเขลา

กุศลธรรมชื่อว่า บัณฑิต [โดยชื่อของบัณฑิตนั้น] เพราะดำรงอยู่ในบัณฑิต

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า พาล เพราะกระทำให้โง่เขลา ชื่อว่า บัณฑิต เพราะกระทำ
ให้ฉลาด

[องค์ธรรมของ พาล คือ อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิก ๒๗

องค์ธรรมของ บัณฑิต คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘

คำว่า พาล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ชื่อว่าพาล ตามนัยนี้เป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งถึงสิ่ง
ที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงคนเขลา แต่เจตนาหมายถึงธรรม (อกุศลธรรม) ที่เกิดโดยอาศัย
คนเขลา

- ธรรมที่ทำให้โง่เขลา = พาลํ กโรนฺตฺติ พาลกรา (ลบ กร ศัพท์หลังเพื่อย่อคำ)

คำว่า ปณฺฑิต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ชื่อว่าบัณฑิต ตามนัยนี้เป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึง
ถึงสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงบัณฑิต แต่เจตนาหมายถึงธรรม (กุศลธรรม) ที่เกิดโดย
อาศัยบัณฑิต

- ธรรมที่ทำให้ฉลาด = ปณฺฑิตํ กโรนฺตฺติ ปณฺฑิตกรา (ลบ กร ศัพท์หลังเพื่อย่อคำ)]

ธรรมที่มีสภาพดำ คือ กระทำจิตไม่ให้ประภัสสร ชื่อว่า กัณฺหา

ธรรมที่มีสภาพขาว คือ กระทำจิตให้ประภัสสร ชื่อว่า สุขกะ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า กัณฺหา เพราะเป็นเหตุแห่งกำเนิดดำ (การได้รับความลำบาก

ในอบายภูมิและการไม่มีบุญ) ชื่อว่า **สูกะ** เพราะเป็นเหตุแห่งกำเนิดขาว (การได้รับความสุขในสุคติภูมิและการมีบุญ)

[องค์ธรรมของ กัณหา คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗]

องค์ธรรมของ สูกะ คือ อกุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘]

ธรรมที่ทำให้สัตว์ให้เราร้อนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ชื่อว่า **ตปนียะ**

ธรรมที่ไม่ทำให้สัตว์ให้เราร้อนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ชื่อว่า **อตปนียะ**

[องค์ธรรมของ ตปนียะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗]

องค์ธรรมของ อตปนียะ คือ อกุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘]

ทุกะ ๓ มีอริวจนทุกะเป็นต้นเหมือนกันโดยองค์ธรรม มีเพียงศัพท์เท่านั้นที่ต่างกันในเรื่องนี้ เพราะคำว่า สิริวฑฒโก (ผู้เจริญศรี) ธนวฑฒโก (ผู้เจริญทรัพย์) เป็นต้นได้ชื่อว่า

- **อริวจนะ** (ธรรมที่เป็นสหพันธบัญญัติซึ่งเกิดขึ้นโดยมีเสียงเป็นประธาน) อันดำเนินไปโดยกระทำการอาศัยเสียงเท่านั้น [ไม่อาศัยเนื้อความ]

- **อริวจนปละ** คือ ธรรมที่เป็นเหตุของสหพันธบัญญัติซึ่งเกิดขึ้นโดยมีเสียงเป็นประธาน

- **นิรุตติ** คือ สหพันธบัญญัติที่บุคคลกล่าวอยู่กระทำให้มีเหตุแสดงไว้อย่างนี้ว่า

อภิสงฺขโรนฺตฺติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจติ.^{๔๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะปรุ้งแต่งจึงได้ชื่อว่า สังขาร”

- **นิรุตติปละ** คือ ธรรมที่เป็นเหตุของสหพันธบัญญัติอันบุคคลนำออกแล้วเปล่งขึ้น

- **บัญญัติ** เพราะแสดงให้เห็นโดยประการนั้นๆ อย่างนี้ว่า

ตกโก วิตกโก สงกปโป.^{๔๒}

“ความตรึก วิตก ความดำริ”

- **ปัญญาตติยะ** คือ ธรรมที่เป็นเหตุของสัททบัญญัติซึ่งสามารถให้รู้โดยประการต่างๆ ได้

[องค์ธรรมของ อริยฉนะ คือ สัททบัญญัติที่สามารถให้ผู้ฟังรู้ได้ ได้แก่ เสียงที่เปล่งขึ้นซึ่งมีจิตวิญญาณ [สวัญตติกาจิตเภทสท]

องค์ธรรมของ อริยฉนปะ คือ อรรถบัญญัติที่สามารถให้ผู้ฟังรู้ได้ ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน

องค์ธรรมของ นิรุตติและนิรุตติปะเช่นเดียวกับอริยฉนะและอริยฉนปะ

องค์ธรรมของ ปัญญาตติและปัญญาตติปะเช่นเดียวกับอริยฉนะและอริยฉนปะ

ในคำว่า อริยฉน อุปสรรคคือ อธิ ใช้ในความหมายว่า อธิการ (อาศัย) และ ปวตติ (ดำเนินไป) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ อธิกิจจปวตติ (ดำเนินไปอาศัย) ดังคำว่า อชฺฌตฺต (อธิ + ตฺต) มีรูปวิเคราะห์ว่า วจน อธิกิจจ ปวตฺตา อริยฉนา (ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยเสียง)

ในคำว่า นิรุตติ อุปสรรคคือ นิ ใช้ในความหมายว่า นีหริตฺวา (นำออก) มีรูปวิเคราะห์ว่า นีหริตฺวา อฺจฺจนฺเตติ นิรุตติ (ธรรมอันบุคคลนำออกแล้วเปล่งขึ้น)

คำว่า ปณฺณตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรน ฌาเปตฺติ ปณฺณตฺติ (ธรรมซึ่งให้รู้โดยประการต่างๆ)]

อนึ่ง พึงทราบประโยชน์ในการกล่าวถึงทุกะหนึ่งในทุกะทั้ง ๓ นี้แล้วยังกล่าวถึงทุกะอื่นตามนัยที่กล่าวไว้ในเหตุโคจรณกันนั้นแหละ [คือ ความไพเราะแห่งเทศนา หรือ อธิษาศัยของผู้ที่เข้าใจได้อย่างนั้น]

[๑๐๙-๑๑๘] ในนามรูปทุกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า นาม เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ เพราะเป็นสภาวะน้อมไป[สู่อารมณ์] และ เพราะเป็นสภาวะ[ยังจิตและเจตสิก]ให้น้อมไป[สู่ตน]

[องค์ธรรมของ นาม คือ

- เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ : จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ นิพพาน

- เพราะเป็นสภาวะน้อมไปสู่อารมณ์: จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒
- เพราะเป็นสภาวะ[ยังจิตและเจตสิก]ให้น้อมไปสู่ตน : จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ นิพพาน

ข้อความว่า “เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ” หมายความว่า ธรรมมีผัสสะและเวทนา เป็นต้น เป็นเหตุให้ตั้งชื่อว่า ผัสสะ (สภาวะกระทบอารมณ์) เวทนา (สภาวะเสวยอารมณ์) เป็นต้นตามสภาพนั้นๆ ส่วนรูปธรรมมีปฐวีธาตุ เป็นต้นไม่ได้ชื่อว่า นาม เพราะยังมีชื่อเรียกอื่นตามบัญญัติ เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น

คำว่า นาม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะตั้งชื่อ = นามํ กโรตติ นามํ.
(เมื่อมีรูปว่า นามกรณ ให้ลบ กรณ ศัพท์เพื่อย่อคำ)
- สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ = นมตติ นามํ.
(นมฺ ธาตุ = น้อมไป + ณ บัณฑิตในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะยังจิตและเจตสิกให้น้อมไปสู่ตน = นามเมตติ นามํ.
(นมฺ ธาตุ = น้อมไป + เณ การิตบัจจัย + ณ บัณฑิตในเหตุกัตตุสาธนะ)]

ชื่อว่า รูป เพราะเป็นสภาวะแปรปรวน [คือ รูป ๒๘]

ในคำอธิบายมาติกานี้มีความโดยสังเขปเพียงนี้ ส่วนความพิสดารจักแจ่มแจ้งในนิกเขปกัณฑ์

อวิชา คือ ความไม่รู้ในทุกขสัจเป็นต้น

ภวตัณหา คือ ความปรารถนาภพ

[องค์ธรรมของ อวิชา คือ โมหเจตสิก

องค์ธรรมของ ภวตัณหา คือ โลกเจตสิก]

สัสสตทิกฺขุได้ชื่อว่า ภว ในคำว่า **ภวทิกฺขุ** หมายถึง ทิกฺขุที่เกิดขึ้นด้วยความเห็นว่าเป็นเพียง

อุจฺเณททิกฺขุได้ชื่อว่า วิภว ในคำว่า **วิภวทิกฺขุ** หมายถึง ทิกฺขุที่เกิดขึ้นด้วยความเห็นว่าขาดสูญ

สัสสตทัญญู คือ ทัญญูที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกเที่ยง

อุจฺเจตทัญญู คือ ทัญญูที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกขาดสูญ

[องค์ธรรมของ ภวทัญญู คือ ทัญญูเจตสิกที่เป็นภวทัญญู

องค์ธรรมของ วิภวทัญญู คือ ทัญญูเจตสิกที่เป็นวิภวทัญญู

องค์ธรรมของ สัสสตทัญญู คือ ทัญญูเจตสิกที่เป็นสัสสตทัญญู

องค์ธรรมของ อุจฺเจตทัญญู คือ ทัญญูเจตสิกที่เป็นอุจฺเจตทัญญู

คำว่า สสฺสทัญญู มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สทา สโต สสฺสโต (สิ่งที่มีอยู่เสมอ)
- สสฺสโต อิติ ปวตฺตา ทัญญู สสฺสทัญญู. (ทัญญูที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกเที่ยง)

คำว่า ภวทัญญู มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภวตฺติ ภโว. (สิ่งที่มีอยู่เสมอ, สัสสตทัญญู)
- ภโว อิติ ปวตฺตา ทัญญู ภวทัญญู. (ทัญญูที่เกิดขึ้นด้วยสัสสตทัญญู)

คำว่า อุจฺเจตทัญญู มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุจฺจนิชฺชตฺติ อุจฺเจโต. (สิ่งที่ขาดสูญ)
- อุจฺเจโต อิติ ปวตฺตา ทัญญู อุจฺเจตทัญญู. (ทัญญูที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกขาดสูญ)

คำว่า วิภวทัญญู มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น ภวตฺติ วิภโว. (สิ่งที่ขาดสูญ, อุจฺเจตทัญญู)
- วิภโว อิติ ปวตฺตา ทัญญู วิภวทัญญู. (ทัญญูที่เกิดขึ้นด้วยอุจฺเจตทัญญู)

อันวาทัญญู คือ ทัญญูที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกมีที่สุด

อนันวาทัญญู คือ ทัญญูที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกไม่มีที่สุด

[องค์ธรรมของ อันวาทัญญู คือ ทัญญูเจตสิกที่เป็นอันวาทัญญู

องค์ธรรมของ อนันวาทัญญู คือ ทัญญูเจตสิกที่เป็นอนันวาทัญญู]

ปุพฺพพันฺดานุทัญญู คือ ทัญญูที่เป็นไปตามอดีตชั้น [๕]

อปรรันตานุกิฏฐิ คือ ทิฏฐิที่เป็นไปตามอนาคตชั้น [๕]

[องค์ธรรมของ ปุพพันตานุกิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นปุพพันตานุกิฏฐิ
องค์ธรรมของ อปรันตานุกิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นอปรันตานุกิฏฐิ]

คำว่า อหิริกะ (ธรรมที่ไม่ละอายต่อทุจจริต = อหิริกเจตสิก) คือ ความไม่ละอาย
ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงอธิบายไว้ในปทภาษนี]อย่างนี้ว่า

ยํ น หิริยติ หิริยิตพฺเพน.^{๔๓}

“ธรรมใดย่อมไม่ละอาย[กายทุจจริตเป็นต้น]ที่ควรละอาย”

คำว่า อโนตตัมปะ (ธรรมที่ไม่สะดุ้งกลัวต่อทุจจริต = อโนตตัมปะเจตสิก) คือ อาการ
ที่ไม่เกรงกลัวซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงอธิบายไว้ในปทภาษนี]อย่างนี้ว่า

ยํ น โอตตปฺปติ โอตตปฺปิตพฺเพน.^{๔๓}

“ธรรมใดย่อมไม่เกรงกลัว[กายทุจจริตเป็นต้น]ที่ควรเกรงกลัว”

ความละอาย ชื่อว่า หิริ (ธรรมที่ละอายต่อทุจจริต = หิริเจตสิก)

ความสะดุ้งกลัว ชื่อว่า โอตตัมปะ (ธรรมที่สะดุ้งกลัวต่อทุจจริต = โอตตัมปะเจตสิก)

ในคำว่า ไทวจัสสตา พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ทุพพะจะ คือ ผู้ว่ายากซึ่งเป็นบุคคลผู้ถือเอาการขัดแย้งต่างๆ ผู้ชอบโต้แย้ง
ผู้ไม่เคารพ[บุคคลผู้สั่งสอนหรือธรรมอันเป็นคำสอนของพระศาสดา]

คำว่า ไทวจัสสะ คือ การกระทำของผู้ว่ายากนั้น

คำว่า ไทวจัสสตา (ธรรมที่กระทำบุคคลให้เป็นผู้ว่ายาก) คือ ภาวะแห่งการ
กระทำของผู้ว่ายากนั้น

คำว่า ปาปมิตตะ คือ ผู้มีมิตรชั่วเป็นบุคคลผู้ปราศจากศรัทธาเป็นต้น

คำว่า ปาปมิตตตา (ธรรมที่กระทำบุคคลให้เป็นผู้มีมิตรชั่ว) คือ ภาวะของผู้มี
มิตรชำนั้

[องค์ธรรมของ โทวจัสสตา คือ โทสมูลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๒ ที่เกิดขึ้นในขณะที่กระทำกิริยาอาการไม่เคารพบุคคลผู้สั่งสอนหรือธรรมอันเป็นคำสอนของพระศาสดา

องค์ธรรมของ ปาปมิตตา คือ โลภมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๓ ที่เกิดขึ้นในขณะที่สมาคมกับมิตรชั่ว]

ความเป็นผู้ว่าง่ายและความเป็นผู้มีมิตรดี พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

[องค์ธรรมของ โสวจัสสตา (ธรรมที่กระทำบุคคลให้เป็นผู้ว่าง่าย) คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๓ (เวณวิรตี อัปปมัญญา) ที่เกิดขึ้นในขณะที่กระทำกิริยาอาการเคารพต่อบุคคลหรือธรรม

องค์ธรรมของ กัลยาณมิตตตา (ธรรมที่กระทำบุคคลให้เป็นผู้มีมิตรดี) คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๓ [เวณวิรตี อัปปมัญญา] ที่เกิดขึ้นในขณะที่สมาคมกับมิตรดี]

[๑๑๙-๑๒๓] **อาปัตติกุสลตา** คือ ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ ที่ตรัสไว้ในนิก-
เขปกัณฑ์]อย่างนี้ว่า

ปณจปี อาปัตติกุขนฺธา อาปัตติโย, สตฺตปิ อาปัตติกุขนฺธา อาปัตติโย.”

“กองอาบัติ ๕ ก็มี กองอาบัติ ๗ ก็มี”

อาปัตติวุฏฐานกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติเหล่านั้น

[องค์ธรรมของ อาปัตติกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหา-
กิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่รู้ข้ออาบัติต่างๆ]

องค์ธรรมของ อาปัตติวุฏฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔
มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่จะรู้การออกจากอาบัติต่างๆ]

สมาปัตติกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ คำนี้เป็นชื่อของปัญญาที่
กำหนดอุปนาทของสมาบัติทั้งหลาย

สมาบัติวิภูฐานกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ

[อัปปนา คือ ฌานชวณะ มรรคชวณะ และผลชวณะ ก่อนจะบรรลुอัปปนามีชวณจิตเกิดขึ้นก่อน คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู หรือโวทาน เมื่อออกจากอัปปนาฌานแล้ววังจิตย่อมเกิดขึ้น สมาบัติวิภูฐานกุสลตาจึงเป็นปัญญาที่กำหนดส่วนหน้าและส่วนหลังของอัปปนาชวณจิตว่าจิตดังกล่าวได้เกิดขึ้นในระหว่าง

องค์ธรรมของ สมาบัติวิภูฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่รู้เรื่องการเข้าสมาบัติ

องค์ธรรมของ สมาบัติวิภูฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่รู้การออกจากสมาบัติ]

ธาตุกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ๑๘

มนสิการกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในการพิจารณาธาตุเหล่านั้นนั้นแหละ

[องค์ธรรมของ ธาตุกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญาญาจิต ๒ มรรคจิต ๔ ที่รู้ในธาตุ ๑๘

องค์ธรรมของ มนสิการกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญาญาจิต ๒ มรรคจิต ๔ ที่มีความฉลาดในการพิจารณาธาตุ ๑๘]

อายตনกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในจักขายตนะ เป็นต้น

ปฏิจจสมุปบาทกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาทที่มีองค์ ๑๒

[องค์ธรรมของ อายตนกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญาญาจิต ๒ มรรคจิต ๔ ในขณะที่รู้อายตนะ ๑๒

องค์ธรรมของ ปฏิจจสมุปบาทกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญาญาจิต ๒ มรรคจิต ๔ ในขณะที่รู้ปฏิจจสมุปบาทที่มีองค์ ๑๒]

ฐานกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุ[อันสมควร]นั้นๆ

เหตุ[อันสมควร]ได้ชื่อว่า ฐานะ เพราะเป็นที่ตั้งของผลโดยความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า ฐานะ

อฏฐานกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุอันไม่สมควร

[องค์ธรรมของ ฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญาจิต ๒ ที่รู้ในเหตุอันสมควร เช่น จักขุประสาทนี้เป็นต้นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของจักขุวิญญาณจิต เป็นต้น

องค์ธรรมของ อฏฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญาจิต ๒ ที่รู้ในเหตุอันไม่สมควร เช่น รู้ว่าจักขุประสาทนี้ไม่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของโสตวิญาณจิต เป็นต้น]

[๑๒๔-๑๓๔] **อัสชวะ** คือ ความเชื่อถือตรง[ทางกายและจิต]

มัททวะ คือ ความอ่อนโยน[ทางกายและจิต]

[องค์ธรรมของ อัสชวะ คือ กายชุกตาเจตสิกและจิตชุกตาเจตสิก

องค์ธรรมของ มัททวะ คือ กายมุตตาเจตสิกและจิตมุตตาเจตสิก]

ขันติ คือ ความอดทนที่เรียกว่าความอดกลั้น[โดยไม่ตอบโต้]

โสรัจจะ คือ ความเป็นผู้ยินดีร่าเริงในสุจริตกรรมอันดีงาม

[องค์ธรรมของ ขันติ คือ มหากุสลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ ที่มีอโหสะเป็นประธานเจตสิก ๓๘

องค์ธรรมของ โสรัจจะ คือ มหากุสลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ ที่มีศีลเจตนาเป็นประธานและโลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ (เว้นอัปปมัญญา)]

สาขัลยะ คือ ความเป็นผู้อ่อนโยนที่เรียกว่าความอ่อนหวานของผู้ร่าเริง

ปฏิสันถาระ คือ การปฏิสันถารด้วยธรรมและอามิสโดยลักษณะที่ตนไม่มีช่องว่าง[คือเรื่องผิดใจ]กับคนอื่น

[องค์ธรรมของ สาขัลยะ คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๘ ในขณะที่กล่าววาจาสุภาพอ่อนหวาน

องค์ธรรมของ ปฏิสันถาระ คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๘ ในขณะทำการต้อนรับ]

อินทริเยสุ อคฺคตทวารตา คือ ความเป็นผู้ไม่สำรวมทวารในอินทริย์อันมีใจเป็นที่ ๖ ที่เรียกว่าความวิบัติแห่งอินทริย์สังวร

[คำว่า ความเป็นผู้ไม่สำรวมทวารในอินทริย์ มาจากคำบาลีว่า อินทริเยสุ อคฺคตทวารตา เป็นสำนวนที่แปลตามศัพท์บาลี ภาษาไทยใช้เป็น ความเป็นผู้ไม่สำรวมอินทริย์ในทวาร ซึ่งก็มาจากคำบาลีในบางแห่งว่า ทวารesu อคฺคตฺติณฺทริโย]

โภชนะ อมัตตัญญตา คือ ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในอาหารด้วยการรับไว้และการบริโภค

[องค์ธรรมของ อินทริเยสุ อคฺคตทวารตา คือ โลกมุลจิต ๘ โทสมุลจิต ๒ เจตสิก ๒๖

องค์ธรรมของ โโภชนะ อมัตตัญญตา คือ โลกมุลจิต ๘ โมหมุลจิต ๒ เจตสิก ๒๓]

ทุกะต่อมา [คือ ทุกะว่า อินทริเยสุ อคฺคตทวารตา] พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับทุกะที่กล่าวไว้แล้ว

มฺหุจฺจิสฺสัจจะ คือ ความเป็นผู้หลงลืมสติที่เรียกว่าการอยู่ปราศจากสติ

อสมฺปชฺชัญญะ คือ ความเป็นผู้ไม่รู้ทั่วด้วยดี

[องค์ธรรมของ มฺหุจฺจิสฺสัจจะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสติ

องค์ธรรมของ อสมฺปชฺชัญญะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา]

สติ คือ ธรรมที่ระลึกได้

สมฺปชฺชัญญะ คือ ความเป็นผู้รู้ทั่วด้วยดี

[องค์ธรรมของ สติ คือ สติเจตสิก

องค์ธรรมของ สัมปชัญญะ คือ ปัญญาเจตสิก

คำว่า สัมปชัญญะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สัมปชานาดีติ สัมปชาโน. (ผู้รู้ทั่วด้วยดี)
- (ส = ด้วยดี, ป = ประการต่างๆ, ทัว, ณา = รู้)
- สัมปชานสสุ ภาโว สัมปชณัง (สัมปชาน ศัพท์ + ญะ ปัจจัยในภาวตัทธิต)

ปฏิสังขานพละ คือ กำลังที่เรียกว่าปัญญาพิจารณา เพราะเป็นสภาวะไม่หวั่นไหว เพราะโมหะที่ไม่พิจารณา

ภาวนาพละ คือ กำลังที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ โดยอาศัยวิริยะเป็นประธาน

[องค์ธรรมของ ปฏิสังขานพละ คือ ปัญญาเจตสิก

องค์ธรรมของ ภาวนาพละ คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘]

สมถะ คือ สมานัตติที่ทํากุศลธรรมอันเป็นปฏิบัติ[ต่อกุศลธรรม]ให้สงบ

วิปัสสนา คือ ปัญญาที่หยั่งเห็น[รูปนาม]โดยประการต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจ-
ลักษณะ เป็นต้น

[องค์ธรรมของ สมถะ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เป็นสัมมาสมาธิ

องค์ธรรมของ วิปัสสนา คือ ปัญญาเจตสิก

คำว่า วิปัสสนา มาจาก วิ (ประการต่างๆ) + ปัสสนา (หยั่งเห็น) วิ อุปสรรค หมายถึง
ประการ (ประการต่างๆ) ได้แก่ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ]

สมณนิมิตตะ คือ สมานัตติที่เกิดก่อนเป็นเหตุของสมาธิที่บุคคลถือเอาอาการนั้น
แล้วพึงให้เกิดขึ้นอีก

แม้**ปคคหนิมิตตะ**ก็มีนัยเดียวกันนี้ (ปคคหนิมิตตะ คือ ความเพียรที่เกิดก่อนเป็น
เหตุของความเพียรที่เกิดภายหลัง)

[องค์ธรรมของ สมณนิมิตตะ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เป็นสัมมาสมาธิที่เกิดก่อน
องค์ธรรมของ ปัคคหนิมิตตะ คือ วิริยเจตสิกที่เป็นสัมมาวายามะที่เกิดก่อน]

ปัคคาหะ คือ ธรรมที่ประกอบสัมปยุตตธรรมไว้

อวิกเขปะ คือ ธรรมที่ไม่ขัดส่าย

[องค์ธรรมของ ปัคคาหะ คือ วิริยเจตสิกที่เป็นสัมมาวายามะ
องค์ธรรมของ อวิกเขปะ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เป็นสัมมาสมาธิ]

[๑๓๕-๑๔๒] **สีลวิปัตติ** คือ ความวิบัติแห่งศีลที่เรียกว่าความไม่สำรวมอันยังศีล
ให้พินาศ

ทัญญูวิปัตติ คือ ความวิบัติแห่งทัญญูที่เรียกว่าความเห็นผิดอันยังความเห็นถูก
ให้พินาศ

[องค์ธรรมของ สีลวิปัตติ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗
องค์ธรรมของ ทัญญูวิปัตติ คือ ทัญญูเจตสิก]

สีลสัมปทา คือ ความบริบูรณ์แห่งศีลกล่าวคือความเป็นผู้ยินดีร่าเริงในสุจริต
กรรมอันดีงาม เพราะยังศีลให้ถึงพร้อม

ทัญญูสัมปทา คือ ความบริบูรณ์แห่งความเห็นกล่าวคือปัญญาที่บริบูรณ์ด้วยทัญญู

[องค์ธรรมของ สีลสัมปทา คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๘
องค์ธรรมของ ทัญญูสัมปทา คือ ปัญญาเจตสิกคือสัมมาทัญญู]

สีลวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์เป็นพิเศษแห่งศีลกล่าวคือศีลที่ถึงความเป็นวิสุทธิ

ทัญญูวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์เป็นพิเศษแห่งความเห็นที่เรียกว่าปัญญารู้เห็นอัน
สามารถเพื่อให้บรรลุความหมดจดคือพระนิพพาน

[องค์ธรรมของ สลวิสุตฺติ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖

องค์ธรรมของ ทิฏฐิวิสุตฺติ คือ ปัญญาเจตสิกที่เป็นกัมมสกตญาณ และวิปัสสนาญาณที่เรียกว่า สัจจานุโลมิกะ มรรคญาณ ผลญาณ]

ประโยคว่า ทิฏฐิวิสุตฺติ โข ปน ยถาทิฏฐิสส จ ปธานํ (ความบริสุทธิ์เป็นพิเศษแห่งความเห็น มีอยู่) ความเพียรของผู้ที่มีปัญญาอันควรแก่วิริยะ มีอยู่ หมายความว่า ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นที่เรียกว่ากัมมสกตญาณเป็นต้นมีอยู่ และความเพียรที่ประกอบด้วยปัญญานั้นของผู้ที่มีปัญญาอันควรแก่วิริยะ คือ ผู้มีปัญญาอันดีงาม มีอยู่

[องค์ธรรมของ ทิฏฐิวิสุตฺติ โข ปนนะ คือ ปัญญาเจตสิกที่เป็นกัมมสกตญาณ และวิปัสสนาญาณที่เรียกว่า สัจจานุโลมิกะ มรรคญาณ ผลญาณ

องค์ธรรมของ ยถาทิฏฐิสส จะ ปธานัง คือ วิริยะเจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยญาณทั้ง ๔ ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ โลกุตตรจิต ๘]

คำว่า สัมเวโค (ความสลัดใจ) คือ ความสังเวชที่เรียกว่าความกลัวอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยชาติเป็นต้น

คำว่า สัมเวชนิยฺฐาณํ แปลว่า เหตุที่ทำให้สลัดใจมีชาติเป็นต้น

คำว่า สัมวิคคฺสส จ โยนิโสปปธานํ (ความเพียรโดยเหตุอันสมควรของผู้ที่สลัดใจแล้ว) หมายความว่า ความเพียรโดยเหตุอันสมควรของผู้ที่เกิดความสลัดใจแล้วอย่างนั้น

[องค์ธรรมของ สัมเวโค จะ สัมเวชนิยฺฐาณะ คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่เกิดความสลัดใจต่อชาติ ชรา พยาธิ มรณะ

องค์ธรรมของ สัมวิคคฺสสส จ โยนิโสปปธานัง คือ วิริยะเจตสิกที่เป็นสัมมาวายามะในกุศลจิต ๒๑ ผลจิต ๔ และคำว่า โยนิโส ใน โยนิโสปปธานํ ใช้ในความหมายว่า เหตุอันสมควร ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า อุบายปธานํ (ความเพียรโดยเหตุอันสมควร)]

ประโยคว่า อสนนฺตญฺจิตา จ กุสเลสุ ฐมฺเมสุ (ความเป็นผู้ไม่ย่อในกุศลธรรม)

หมายความว่า ความเป็นผู้ไม่สันโดษในการบำเพ็ญกุศลธรรม

ประโยคว่า อปปฏิวานิตา จ ปธานสมิ (เป็นผู้ไม่ทอดทิ้งในความเพียร) หมายความว่า ความไม่ถอยกลับ คือ ความไม่หยุดยั้งความเพียรเมื่อยังมิได้บรรลุอรหัตตผล

[องค์ธรรมของ อสังตัญญิตา จะ กุสเลสุ ฐัมเมสุ คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘

องค์ธรรมของ อปปฏิวานิตา จะ ปธานสมิง คือ วิริยเจตสิกที่เป็นสัมมาวายามะในกุศลจิต

๒๑

คำว่า อปปฏิวานิตา มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- ปฏิวนียเต ปฏิวานโน (ความเพียรที่ตรงกันข้าม, ความทอดทิ้ง มาจากศัพท์ว่า ปติ
บทหน้า + วนฺ ธาตุ = ขวนขวาย + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ปฏิวานโน อสส อตถิติ ปฏิวานี (ปฏิวาน ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัดถิตัตถิต)

- น ปฏิวานี อปปฏิวานี (นินิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อปปฏิวานีโน ภาโว อปปฏิวานิตา (อปปฏิวานี ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัตถิต)]

ชื่อว่า วิชชา (ธรรมที่รู้แจ้ง) เพราะรู้แจ้ง

ชื่อว่า วิมุตติ (ธรรมที่พ้นจากนิเวศธรรม) เพราะหลุดพ้น

คำว่า ขเย ฌาณํ (ฌาณในความสิ้นกิเลส) คือ ปัญญาในอริยมรรคอันกระทำ
ความสิ้นกิเลส

[องค์ธรรมของ วิชชา คือ ปัญญาเจตสิกที่เป็นบุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และ
อาสวักขญาณ)

องค์ธรรมของ วิมุตติ คือ มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ เจตสิก ๓๕ นิพพาน

ในคำว่า อริยมคฺเค ฌาณํ (ปัญญาในอริยมรรค) คำว่า อริยมคฺเค หมายถึง อริยมรรคมี
องค์ ๘ ส่วน ฌาณํ หมายถึง สัมมาทิฏฐิ จึงสัมพันธ์ อริยมคฺเค ว่าเป็นสมุหหาระ (ที่ตั้งอันเป็นเหตุ)
ใน ฌาณํ ส่วน ฌาณํ เป็นอวยวาธะ (สิ่งที่อาศัยอันเป็นส่วนหนึ่ง)]

คำว่า อนุปปาเท ฌาณํ (ฌาณในความไม่เกิดขึ้น[แห่งกิเลส]) คือ ปัญญาใน

อริยผลที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งความดับกิเลสที่มรรคนี้ๆ พึงขจัด อันทำให้ไม่เกิดขึ้นด้วยการเชื่อมไว้อีก

[องค์ธรรมของ ขये ฌาณัง คือ ปัญญาเจตสิกในมรรคจิต ๔

องค์ธรรมของ อนุปาเท ฌาณัง คือ ปัญญาเจตสิกในผลจิต ๔]

ข้อนี้เป็นการอธิบายบทตามลำดับของมัตติกา

จบ คำอธิบายบทในทุกมัตติกา



โจโร ยถา สนธิมุเข คหิโต
สกมมุนา หณฺณติ พชฺฌเต จ
เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปฺรตฺถ
สกมมุนา หณฺณติ พชฺฌเต จ.

พ. เถร. ๒๖.๗๘๖.๓๓๖-๗๗

“โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรม
ของตน ฉันทไถ เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในปรโลกด้วย
กรรมของตน ฉันทัน”

คำอธิบายกามาวจรกุศล

คำอธิบายปทภาษนีย์ของกามาวจรกุศล

[๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มปทภาษนีย์ (คำจำแนกบท) นี้ว่า กตเม ฐมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกธรรมที่ทรงประมวลไว้ด้วย มาติกา (แม่บท) ตามที่ได้ตั้งไว้แล้ว

[คำว่า ปทภาษนีย์ สำเร็จรูปมาจาก ปท ศัพท์ + ภาษนีย ศัพท์ คำว่า ภาษนีย ประกอบ รูปศัพท์จาก ภาษ ธาตุ (ภาเค = จำแนก) + อนีย ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภาษียเต อเนนาติ ภาษนีย์ (คำเป็นเครื่องจำแนก)
- ปทานิ ภาษนีย ปทภาษนีย์ (คำเป็นเครื่องจำแนกบท)

ในคัมภีร์มรฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๒) พบรูปว่า ปทภาษนีย์ และอธิบายคำนี้ไว้ว่า ปท- ภาษนียนติ ปทภาษนเวน ปวตฺตวณิ (คำว่า ปทภาษนีย คือ คำที่ดำเนินไปเนื่องด้วยการจำแนก บท) ตามนัยนี้คำว่า ภาษนีย มาจาก ภาชน ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปทานิ ภาชน ปทภาชน (การจำแนกบท)
- ปทภาชน ปวตฺต ปทภาษนีย (คำที่ดำเนินไปโดยการจำแนกบท)

อย่างไรก็ตาม ในฉบับพม่าปรากฏเป็นรูปว่า ปทภาษนีย์ แต่ฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า ปทภาษนีย์ ที่จริงแล้วควรมีรูปว่า ปทภาษนีย เพราะลง อีย ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิตได้ แต่ลง อีย ปัจจัยไม่ได้]

ในปทภาษนีย์นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงกามาวจรกุศลไว้ก่อนว่า ยสฺมี สมเย กามาวจํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปन्नํ โหติ (กามาวจรกุศลเกิดขึ้นในสมัยใด) คำอธิบายความ (นิเทศ) ของกามาวจรกุศลนั้นมีหมวดใหญ่ ๓ หมวด คือ

๑. ธัมมวัตถถานวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยการกำหนดธรรมมีผัสสะเป็นต้น)
๒. สังคหวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยการรวบรวมชั้นเป็นต้น)
๓. สุกฺขญฺตวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยความว่างจากอตัตะชีวะ)

ธัมมวัตถถานวาระ จำแนกเป็น :-

๑. อุทเทสวาระ ปริจเฉทย่อความ
๒. นิทเทสวาระ ปริจเฉทอธิบายความ

๓. อุทเทสวาระ จำแนกเป็น :-

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน)
- สมยนิเทศ (แสดงเวลา) คือ คำว่า ยสฺมี สมเย กามาวจรํ จิตฺตํ อุปฺปन्नํ โหติ ฯเปฯ ตสฺมี สมเย (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ฯลฯ ในสมัยนั้น)
- ธรรมเทศ (แสดงธรรม) คือ คำว่า ผลฺโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ (ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี)
- อปฺปนา (คำลงท้าย) คือ คำว่า เย วา ปน ตสฺมี สมเย อณฺเณปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา อิมे ธมฺมา กุสลา (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล)

[คำว่า อุปฺปนา สำเร็จรูปมาจาก อุปฺป ชาติ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปฺเปตฺติ อุปฺปนา (อปฺปนา คือ คำที่ให้ถึงที่สุด) หมายถึง คำลงท้ายหรือนิควัจน์ นั้นแหละ ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๗) กล่าวว่า อุปฺเปตฺตุนฺติ นิคมตฺถํ (คำว่า อุปฺเปตฺถํ แปลว่า เพื่อลงท้าย)]

ในปุจฉาปริจเฉท (ปริจเฉทว่าด้วยคำถาม) อย่างแรกของอุทเทสวาระที่ประกอบด้วยปริจเฉท ๔ ตอนอย่างนี้ คำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) นี้ชื่อว่า กถตฺถกัมมตาปุจฉา

กล่าวโดยพิสดารว่า คำถามมี ๕ ประเภท คือ

๑. อธิกฺกุสฺสโชนา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้)
๒. ทิกฺกุสฺสสังฺกนฺนา (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว)
๓. วิมตฺติจเณนา (ถามเพื่อขจัดความสงสัย)

๔. อนุมติ (ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง)

๕. กเถตุกัมยตา (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)

คำถามเหล่านี้มีความแตกต่างกัน ดังนี้

กตมา อทิจฺจโชตนาปุจฺจนา. ปกตียา ลกฺขณํ อณฺเฑาตํ โหติ อทิจฺจํ อตุลิตํ อติริตํ อวิภูตํ อวิภาวิตํ. ตสฺส ฌานาย ทสฺสนาย ตฺถุนาย ตีรณาย วิภูตตฺถาย วิภาวนตฺถาย ปณฺหํ ปุจฺจติ. อयํ อทิจฺจโชตนาปุจฺจนา.^{๔๕}

“ถามว่า : อทิจฺจโชตนาปุจฺจนาเป็นไฉน

ตอบว่า : สิ่งที่ต้องการจะรู้อันตนไม่รู้เห็นโดยปกติ ไม่ได้พิจารณาไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้งชัดเจน บุคคลย่อมถามปัญหาเพื่อให้รู้เห็น เพื่อพิจารณาไตร่ตรอง เพื่อให้แจ่มแจ้งชัดเจนสิ่งที่ต้องการจะรู้นั้น คำถามนี้ชื่อว่า อทิจฺจโชตนาปุจฺจนา”

[คำว่า ลกฺขณ ไม่ใช่แปลว่า “เครื่องหมาย” ตามที่ใช้โดยทั่วไป แต่หมายถึง สิ่งที่ต้องการจะรู้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลกฺขิตพฺพนติ ลกฺขณํ (ลักษณะ คือ สิ่งที่ยังกำหนดหมาย) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๑) อธิบายว่า ลกฺขณนฺติ ฌาตุํ อิจฺฉิตํ โย โกจิ สภาโว (คำว่า ลกฺขณ คือ สภาพ อย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลต้องการจะรู้)]

กตมา ทิจฺจสํสันทนาปุจฺจนา. ปกตียา ลกฺขณํ ฌาตํ โหติ ทิจฺจํ ตฺถุติ ตีรติ วิภูตํ วิภาวิตํ, โส อณฺเฎหิ ปณฺหติเตหิ สทฺธิ สํสันทนตฺถาย ปณฺหํ ปุจฺจติ. อयํ ทิจฺจสํสันทนาปุจฺจนา.^{๔๖}

“ถามว่า : ทิจฺจสํสันทนาปุจฺจนาเป็นไฉน

ตอบว่า : สิ่งที่ต้องการจะรู้อันตนรู้เห็นแล้วโดยปกติ พิจารณาไตร่ตรองแล้ว แจ่มแจ้งชัดเจนแล้ว บุคคลย่อมถามปัญหาเพื่อเทียบเคียงกับบัณฑิตเหล่านั้น คำถามนี้ชื่อว่า ทิจฺจสํสันทนาปุจฺจนา”

กตมา วิมตฺติเจตนาปุจฺจนา. ปกตียา สํสยปฺกฺขนฺโท โหติ วิมตฺติปฺกฺขนฺโท เทวพฺพหฺกฺชาโต “เอวํ นุ โข, นนฺนุ โข, กิ นุ โข, กถํ นุ โขติ. โส วิมตฺติเจตนาตฺถาย ปณฺหํ ปุจฺจติ. อयํ วิมตฺติเจตนาปุจฺจนา.^{๔๗}

“ถามว่า : วิมติเจตนาปุจฉาเป็นไฉน

ตอบว่า : คนที่ประกอบด้วยความสงสัยเคลือบแคลงใจโดยปกติ เกิดความเห็น
สองแง่ว่า “เป็นอย่างนั้นหรือไม่เป็นอย่างนั้น เป็นอะไร หรือเป็นอย่างไร” เขาย่อมถาม
ปัญหาเพื่อขจัดความสงสัย คำถามนี้ชื่อว่า วิมติเจตนาปุจฉา”

กตมา อโนมติปุจฉา. ภควา ภิกขุโน อโนมติยา ปญหํ ปุจฉติ “ตํ ก็ มณณถ ภิกขเว
รูปํ นิจจํ วา อนิจจํ วาติ. “อนิจจํ ภนเต. “ยํ ปนานิจจํ ทุกขํ วา ตํ สุขํ วาติ. “ทุกขํ ภนเต.
“ยํ ปนานิจจํ ทุกขํ วิปริณามธมมํ, กลลํ นุ ตํ สมนุสสสิตฺตํ เอตํ มม, เอโสหมสมฺมิ, เอโส เม
อตฺตาทิ. “โน เหตุํ ภนเตติ. อยํ อโนมติปุจฉา.

ถามว่า : อโนมติปุจฉาเป็นไฉน

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสถามปัญหาเพื่อ[รับเอา]ความเห็นชอบจาก
ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอย่อมสำคัญข้อนั้นเป็นไฉน รูปเที่ยงหรือ
ไม่เที่ยง

ภิกษุ : ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาค : รูปที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า

ภิกษุ : เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาค : รูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
ควรหรือหนอเพื่อรู้เห็นรูปนั้นว่ารูปนี้เป็นของเรา รูปนี้เป็นเรา รูปนี้เป็นอัตตาของเรา

ภิกษุ : การรู้เห็นด้วยตณฺหา มานะ และทณฺฐินี้ไม่ควรเลย พระเจ้าข้า^{๔๘}

คำถามนี้ชื่อว่า อโนมติปุจฉา

[ในประโยคที่ว่า โน เหตุํ คำว่า เอตํ เป็นวิเศษณ์ของคำว่า สมนุสฺสํ (การรู้เห็น) ซึ่ง
เปลี่ยนมาจากบทกริยาในประโยคหน้าว่า สมนุสฺสสิตฺตํ (เพื่อรู้เห็น) และการรู้เห็นดังกล่าวก็เนื่องด้วย
ตณฺหา มานะ และทณฺฐิ ตามที่กล่าวไว้ว่า

- เอตํ มมํ (รูปนี้เป็นของเรา) : เนื่องด้วยตณฺหา

- เอโสหมสมิ (รูปนี้เป็นเรา) : เนื่องด้วยมานะ
- เอโส เม อตฺตา (รูปนี้เป็นอัตตาของเรา) : เนื่องด้วยทิฏฐิ

คำว่า มม ในพระไตรปิฎกทุกฉบับมีรูปว่า มม เป็นประโยคว่า เอต มม ในคัมภีร์นิสสัยพม่าให้เพิ่มคำว่า สนฺตก (ของ) เข้ามาแปลร่วมกับ มม แต่คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๗๘) อธิบายว่า มม สนฺตกนฺติ กตฺวา มมนฺติ (ตรัสว่า มม โดยกระทำการวิเคราะห์ว่า มม สนฺตก (ของของเรา) ตามนัยนี้คำว่า มม เป็นบทัตถิตีที่มาจาก อมฺห ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สนฺตก ตัถธิตฺตํ ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๐) ว่า ทิสฺสนฺตณฺเณปิ ปจฺจยา (แม้ปัจจัยอื่นย่อมปรากฏ) แล้วแปลง อมฺห เป็น มม ด้วยมหาสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาํทนิ (บพว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมถูกให้สำเร็จได้) เมื่อลง สิ วิภัตติ แล้วแปลงเป็น อํ จึงได้รูปว่า มม มีรูปวิเคราะห์ว่า มม อิํ มม (สิ่งนี้ของเรา ได้รูปว่า มม)]

กตมา กเถตุกมฺยตาปฺจุฉา. ภควา ภิกฺขุณฺ กเถตุกมฺยตาย ปณฺหํ ปุจฺจติ “จตุตาโร-
เม ภิกฺขเว สติปฺญฺจานา. กตเม จตุตาโรติ. อयํ กเถตุกมฺยตาปฺจุฉาติ.”^{๔๘}

“ถามว่า : กเถตุกมฺยตาปฺจุฉาเป็นไฉน

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสถามปัญหาเพื่อประสงค์จะตอบแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐานมี ๔ อย่างนี้ สติปัฏฐาน ๔ เป็นไฉน คำถามนี้ชื่อว่า กเถตุกมฺยตาปฺจุฉา”

ในบรรดาคำถามทั้ง ๕ เหล่านั้น คำถาม ๓ คำถามแรกไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งในกาลทั้ง ๓ [รูปและนาม] หรือที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอันพ้นจากกาล [นิพพาน และบุญญัตติ] อันพระองค์ไม่ทรงรู้เห็น ไม่ได้พิจารณาไตรตรอง ไม่แจ่มแจ้งชัดเจน มิได้มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนั้น พระองค์จึงไม่มีอภิภูโสชนาปฺจุฉา

อนึ่ง ธรรมชาติ[คือสังขตธรรมและอสังขตธรรม]อันพระผู้มีพระภาคทรงแทงตลอดแล้วด้วยพระญาณของพระองค์ การเทียบเคียงธรรมชาตินั้นกับบุคคลอื่นจะเป็นสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม หามิได้ ดังนั้น พระองค์จึงไม่มีอภิภูโสชนาปฺจุฉา

อนึ่ง พระองค์ทรงปราศจากความสงสัย ชำมพันวิจิกิจฉาแล้ว ขจัดความสงสัยในธรรมทั้งปวงได้แล้ว ดังนั้น พระองค์จึงไม่มีวิมติเนหนาปุจฉา

อย่างไรก็ตาม คำถามสองอย่างอื่นมีอยู่แก่พระผู้มีพระภาค ในคำถามทั้งสองนั้น พึงทราบประโยชน์ว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) นี่เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา

ในเรื่องนั้น พระพุทธองค์ย่อมตรัสถามธรรมที่ยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า กตเม (เป็นไฉน) เพราะไม่อาจเข้าใจได้ว่ากุศลธรรมถูกกระทำอย่างไร หรือกระทำอะไร ด้วยคำว่า ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรม) แต่เมื่อตรัสถามว่า กตเม แล้ว การเป็นคำถามของกุศลธรรมเหล่านั้นย่อมปรากฏ ฉะนั้น ข้าพเจ้า (พระอรรถกถาจารย์) จึงกล่าวว่า กตเมติ ปเทน นิทฺทิสิตพฺพธมฺเม ปุจฺฉติ (พระพุทธองค์ย่อมตรัสถามธรรมที่ยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า กตเม)

พระพุทธองค์ย่อมทรงแสดงธรรมที่ตรัสถามด้วยคำถามสองบทว่า ธมฺมา กุสลา

เนื้อความของกุศลธรรมเหล่านั้น ได้แสดงไว้แล้วนั้นแหละ

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงไม่ตรัสไว้ในนิตะสนีว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่) เหมือนในมาติกา แต่ตรัสทำตามลำดับบทว่า ธมฺมา กุสลา

ตอบว่า : เพื่อแสดงเทศนา[คือมาติกา]ของธรรมโดยประเภทต่างๆ [คือ กุศล อกุศล เป็นต้น] แล้วแสดงธรรมมีประเภทต่างๆ เพราะควรแสดงธรรมล้วนๆ [ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล] ไว้ในพระอภิธรรมนี้ และธรรมเหล่านั้นก็มีประเภทมิใช่น้อยโดยจำแนกเป็นกุศลเป็นต้น ดังนั้น ธรรมล้วนๆ จึงควรแสดงไว้ในพระอภิธรรมนี้ มิใช่เทศนาโดยโวหาร[เหมือนพระสูตร] และธรรมเหล่านั้นก็ควรแสดงไว้โดยประเภทต่างๆ มิใช่ควรแสดงโดยความเป็นธรรมทั่วไป เพราะการแสดงโดยประเภทต่างๆ ย่อมนำญาณในการแยกกลุ่มและญาณในปฏิสัมภิทามาให้

ด้วยเหตุดังกล่าว พระพุทธองค์จึงทรงแสดงเทศนาของธรรมโดยประเภทต่างๆ แล้วตรัสทำตามลำดับบทว่า กตเม ธมฺมา กุสลา นี้เพื่อแสดงธรรมที่พึงแสดงโดยประเภทต่างๆ นั้น โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรมที่มีประเภทต่างๆ ไว้ก่อน แล้วแสดงประเภท[คือกุศลเป็นต้น]ไว้ต่อมา ย่อมสมควรและเข้าใจได้ง่าย

[พระพุทธองค์ทรงแสดงบทขยาย (วิเสสนะ) คือ กุสลา ไว้ก่อนบทที่ถูกขยาย (วิเสสยะ) คือ ธมฺมา ในมาติกาว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่) เพื่อเน้นประเภทของธรรมเป็นหลักว่าเป็นกุศล อกุศล หรืออภัยากฤต อันก่อให้เกิดญาณในการแยกกลุ่มของธรรมและญาณในปฏิสัมภิทา แต่ในนิเทศหรือปทภาษณียได้ทรงแสดงบทขยายไว้ในภายหลังว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไหน) เพื่อเน้นธรรมเป็นหลักอันจะส่งผลให้เข้าใจง่าย

ภาษาไทยเป็นภาษาที่มีประธานนำหน้า จึงกล่าวถึงบทขยายไว้ต่อมา ประโยคในมาติกาว่า กุสลา ธมฺมา หรือประโยคในนิเทศว่า กตเม ธมฺมา กุสลา จึงต้องแปล ธมฺมา ไว้ก่อนตามความเหมาะสมในภาษา แต่บาลีเรียงไว้ต่างกันโดยมีจุดมุ่งหมายต่างกัน

สรุปความว่าภาษาบาลีมักใช้บทขยายอยู่หน้าบทที่ถูกขยายเพื่อเน้นคุณบท ดังคำว่า มหนโต ปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ), นีลํ อุบลํ (ดอกอุบลเขียว) แต่ในบางที่ก็อาจวางบทขยายไว้หลังได้เพื่อเน้นบทที่ถูกขยาย ดังคำว่า เทวทูตํมานย ฌฏฐารกํ (จงนำเทวทูตผู้ถือหม้อมา)

ข้อความว่า “ญาณในการแยกกลุ่ม” หมายความว่า ถ้าพระพุทธองค์ตรัสโดยสามัญทั่วไปว่า ธมฺมา (ธรรมมีอยู่) ผู้ฟังก็ไม่อาจจำแนกได้ว่าเป็นกุศล อกุศล หรืออภัยากฤต การตรัสโดยจำแนกประเภทว่า กุสลา ธมฺมา เป็นต้นจึงมีประโยชน์เพื่อก่อให้เกิดญาณในการแยกกลุ่มของธรรมนั้นๆ แก่ผู้ฟัง

ข้อความว่า “ญาณในปฏิสัมภิทา” หมายความว่า พระดำรัสว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่) และ อกุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอกุศลมีอยู่) แสดงเหตุ ส่วนพระดำรัสว่า อภัยากตา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอภัยากฤตมีอยู่) แสดงผล การแสดงเหตุย่อมก่อให้เกิดญาณในธรรมปฏิสัมภิทา ส่วนการแสดงผลย่อมก่อให้เกิดญาณในอรรถปฏิสัมภิทา

ในลำดับต่อกันคำถามว่า กตเม ธมฺมา กุสลา พระพุทธองค์มิได้แสดงถึงกุศลธรรมด้วยพระดำรัสว่า ผัสโส โหติ (ผัสสะก็มี), เวทนา โหติ (เวทนาก็มี) เป็นต้น แต่ได้ตรัสประโยคว่า ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) เป็นต้นเพื่อแสดงกามาวจรกุศลจิตโดยพิสดารต่อไป]

บัดนี้ ฟังทราบข้อวินิจฉัยในประโยคว่า ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) นี้ ดังต่อไปนี้

สมเย นิทฺทิสึ จิตฺตํ

จิตฺเตน สมยํ มุนิ

นียเมตฺวาน ทิเปตฺตุ

ธมฺเม ตตฺถ ปเภทฺโต.

“พระมุนีทรงแสดงจิตไว้ในสมัย เพื่อกำหนดสมัยด้วยจิต แล้ว
แสดงธรรม[มีกุศลเป็นต้น]โดยประเภทต่างๆ [คือ ผัสสะ เวทนา
เป็นต้น] ในสมัยนั้น”

[ข้อความว่า “แสดงจิตไว้ในสมัย” คือ ประโยคว่า ยสฺมี สมเย กามาวจร จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ
โหติ ฯเปฯ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) ซึ่งระบุจิตไว้ด้วยสมัยที่ไม่แน่นอนว่า ยสฺมี สมเย
(ในสมัยใด)

ข้อความว่า “กำหนดสมัยด้วยจิต” คือ ประโยคว่า ตสฺมี สมเย ผลฺโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป
โหติ (ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี ๗ข ความไม่ชัดสายก็มี) ซึ่งระบุสมัยที่แน่นอนว่า ตสฺมี สมเย (ในสมัย
นั้น) ด้วยจิตที่แสดงไว้อย่างนั้น]

กล่าวโดยพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอยู่ว่า ยสฺมี สมเย กามาวจร กุศล
จิตฺตํ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) ชื่อว่าทรงแสดงจิตไว้ในสมัย เพราะทรงกำหนด
สมัยอย่างนี้ว่า ตสฺมี สมเย (ในสมัยนั้น) ในที่สุด[ของพากย์ก่อน]ด้วยจิตที่ถูกกำหนดด้วย
สมัยนั้น ได้ทรงแสดงจิตไว้ในสมัยต่อจากนั้นเพื่อให้เข้าใจธรรมมีผัสสะและเวทนาเป็นต้น
เหล่านั้นซึ่งมีประเภทที่รู้ได้ยากด้วยความเป็นกลุ่มโดยความต่อเนื่อง (สันตติชณะ) ความ
เป็นกลุ่มโดยหมู่ (สมุหชณะ) ความเป็นกลุ่มโดยหน้าที่ (กิจจชณะ) และความเป็นกลุ่ม
โดยอารมณ์ (อารัมมชณะ) ในสมัยที่ถูกกำหนดด้วยจิตนั้นอย่างนี้ว่า ผลฺโส โหติ (ผัสสะ
ก็มี) เวทนา โหติ (เวทนาก็มี) ในสมัยที่จิตเกิดขึ้นโดยมีความต่างกันแห่งสมัย

บัดนี้ พึงทราบการอธิบายตามบทในคำวินิจฉัยว่า ยสฺมี สมเย (ในสมัยใด) เป็นต้น

คำว่า ยสฺมี (ใด) แสดงไว้โดยความเป็นสัตตมวิวิคตติอย่างไม่แน่นอน

คำว่า สมเย (สมัย) ระบุถึงข้อความที่แสดงไว้อย่างไม่แน่นอน

ด้วยถ้อยคำดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงสมัยอย่างไม่แน่นอนไว้

ในพากย์นั้น :-

สมวาเย ขณฺเณ กาเล

สมฺมุเห เหตุทิฏฺฐิจฺจุ

ปฏฺฐิลลาเภ ปหาเน จ

ปฏฺฐิเวธฺเ จ ทิสฺสติ.

“สมัย ศัพท์ย่อมใช้ในความหมายว่า ความพร้อมเพรียง ขณะ กาล
การประชุม เหตุ ความเห็น การได้รับ การละ และการแทงตลอด”

พึงทราบตัวอย่างแห่งความหมายของ สมัย ศัพท์ ดังนี้

๑. ความพร้อมเพรียง เช่น อุปเปว นาม เสวปี อุปสงกเมยาม กาลญจ
สมยญจ อุปาทาย^{๕๐} (ถ้ากระไรแม้วันพรุ่งนี้ เราใคร่ครวญกาลและความพร้อมเพรียงกัน
[แห่งเหตุ]แล้วพึงเข้าไปหา)

๒. ขณะ เช่น เอโกว โข ภิกขเว ชโน จ สมโย จ พรหมจริยวาสาย^{๕๑} (โอกาส
และสมัยเพื่อประพาศพรหมจรรย์มีประการเดียว [คือ การอุปบัติของพระตถาคต])

๓. กาล เช่น อุณหสมโย ปริพาหสมโย^{๕๒} (เวลาร้อน เวลาอบอ้าว)

๔. การประชุม เช่น มหาสมโย ปวนสมิ^{๕๓} (การประชุมใหญ่ได้มีแล้วในป่าใหญ่)

๕. เหตุ เช่น สมโยปิ โข เต ภทฺทาลิ อปฺปฏีวิโร อโหสิ “ภควา โข สวตฺถิย
วิหริติ, ภควาปิ มํ ชานิสฺสตี ภทฺทาลิ นาม ภิกขุ สตุฏฺฐาสเน สิขุขาย อปริปุรการิ”ติ. ยมฺปิ
โข เต ภทฺทาลิ สมโย อปฺปฏีวิโร อโหสิ^{๕๔} (ดูกรภททาลิ แม้เธอก็มิได้รู้เห็นเหตุว่า
พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่พระนครสาวัตถี แม้พระองค์ก็จักทรงทราบเราว่า ภิกษุชื่อ
ภททาลิไม่บำเพ็ญสิกขาให้บริบูรณ์ในศาสนาของพระศาสดา ดูกรภททาลิ แม้เธอก็มิได้รู้เห็น
เหตุอย่างนี้)

๖. ความเห็น เช่น เตน โข ปน สมเยน อุกคาหมานิ ปริพฺพาชโก สมณ-
มฺหุติกาปฺตุโต สมยปฺปวาทเก ตินฺทูกาจีเร เอกสาลเก มลฺลิกาย อารามे ปฏฺวิสตี^{๕๕} (ใน
สมัยนั้น ปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ เป็นบุตรของนางสมณะโสน อาศัยอยู่ในอารามของ
พระนางมัลลิกาเทวีอันมีศาลาหลังเดียว แวดล้อมด้วยแถวต้นมะพลับ เป็นที่ประชุมแสดง
ลัทธิ)

๗. การได้รับ เช่น คาถาวา

ทิฏฺเฐ ฐมฺเม จ โย อตฺถโก	โย จตฺถโก สมฺปรายโก
อตฺถภาสิสมยา ธีโร	ปณฺหติโตติ ปวฺจจติ. ^{๕๖}

“ผู้รู้ได้ชื่อว่า ผู้มีปัญญา เพราะได้รับประโยชน์ในภพนี้ และ
ประโยชน์ในภพหน้า”

๘. การละ เช่น สมุมา มานาภิสมยา อนุตมกาสี ทุกขสัส^{๕๗} (ภิกษุกระทำที่สุด
แห่งทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะโดยชอบ)

๙. การแทงตลอด เช่น ทุกขสัส ปิพณฺโฏ โสขตณฺโฏ สนฺตปาณฺโฏ วิปริณามณฺโฏ
อภิสมยณฺโฏ^{๕๘} (สภาพบีบคั้น[เหล่าสัตว์ผู้มีทุกข์]) สภาพถูกปัจจัยปรุงแต่ง สภาพเร่าร้อน
[โดยความเป็นทุกข์ทุกข์เป็นต้น] สภาพถูกทำให้แปรปรวน[โดยชราและมรณะ] และสภาพ
ที่บุคคลพึงแทงตลอด ของทุกขสัจ มีอยู่)

ในบรรดาความหมายของ สมย ศัพท์จำนวนมากอย่างนี้ :-

สมวาโย ขโณ กาโล	สมุโห เหตุเยว จ
เอเต ปณฺจปี วิณฺเฌยยา	สมยา อธิ วิณฺณนา.

“ผู้รู้พึงทราบความหมาย ๕ ประการ ของ สมย ศัพท์ในเรื่อง
กุศลนี้ คือ ความพร้อมเพรียง ขณะ กาล หมู่ และเหตุ”

กล่าวโดยพิสดารว่า ในเรื่องกุศลว่า ยสฺมี สมเย กามาวจโร กุสลํ (กามาวจรกุศล-
จิตเกิดขึ้นในสมัยใด) นี้ บัณฑิตพึงทราบความหมายของ สมย ศัพท์ ๕ ประการมีความ
พร้อมเพรียงเป็นต้นนั้นในความหมายของ สมย ศัพท์ ๙ ประการเหล่านั้นต่อไป

เตสุ ปจฺจยสามคฺคิ	สมวาโย ขโณ ปน
เอโกว นวโม เฌยโย	จกฺกานิ จตุโรปี วา.

“ในความหมายของ สมย ศัพท์ทั้ง ๕ นั้น พึงทราบว่าความ
พร้อมเพรียงแห่งปัจจัยชื่อว่า สมวาเย ส่วนขณะที่ ๙ เพียงอย่างเดียว
หรือจักร ๔ ชื่อว่า ขณะ”

[ขณะที่ ๙ คือ พุทฺธูปาทขณะ (โอกาสที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น) เป็นโอกาสเดียวที่จะ
ประพาศิพรหมจรรย์ ขณะ ๘ อย่างที่เหลือเรียกว่า อักขณะ คือ ขณะที่ไม่เหมาะสม ได้แก่ การเกิด

ในนรก การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน การเกิดเป็นเปรต การเกิดในอสังขยสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ การเกิดในชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง การเป็นคนมีมิจฉาทิฐิ การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา และการไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น^{๕๔}

จักร ๔ คือ

๑. ปุพเพกตปุญญตา (การสั่งสมบุญไว้ก่อน)
๒. ปติรูปเทสวาสะ (การอยู่ในสถานที่อันเหมาะสม)
๓. สัมปรีสุปนิสสยะ (การคบสัตบุรุษ)
๔. อัตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ)

กล่าวโดยพิสดารว่า ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยที่ดำรงอยู่โดยความเป็นสิ่งที่ยังผลทั่วไปให้สำเร็จได้ ชื่อว่า ความพร้อมเพรียง ในเรื่องนี้

ขณะที่ ๙ ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า เอโกว โข ภิกขเว ขโณ จ สมโย จ พุรุมหจริยวาสา^{๕๕} (โอกาสและสมัยเพื่อประพฤติพหุจรรมย์มีประการเดียว) ชื่อว่า ขณะหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง จักร (ธรรมที่หมุนเวียนเหมือนกงล้อ) ๔ คือ ปติรูปเทสวาสะ (การอยู่ในสถานที่อันเหมาะสม), สัมปรีสุปนิสสยะ (การคบสัตบุรุษ), อัตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ) และปุพเพกตปุญญตา (การสั่งสมบุญไว้ก่อน) อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

จตุตาริมานิ ภิกขเว จกุกาณิ, เยหิ สมณนาคตานัน เทวมนุสฺसानัน จตุจกุกัน วุตตติ.^{๕๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักร ๔ เหล่านี้เป็นเครื่องดำเนินไปของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ถึงพร้อมแล้ว”

จักรทั้ง ๔ นั้นรวมเรียกว่า ขณะ เพราะเป็นโอกาส เนื่องจากเป็นโอกาสให้กุศลเกิดขึ้น

[การสั่งสมบุญไว้ในชาติก่อนเป็นเหตุให้บุคคลไปอยู่ในสถานที่อันเหมาะสม การอยู่ในสถานที่อันเหมาะสมทำให้คบสัตบุรุษ การคบสัตบุรุษและฟังคำแนะนำที่ดีทำให้ตั้งอยู่ในความดีที่

จัดเป็นการตั้งตนไว้อชอบ ดังนั้น กุศลที่ทำไว้จึงมีสาเหตุมาจากการตั้งตนไว้อชอบซึ่งเป็นผลของการ
สั่งสมบุญไว้ในชาติก่อน เป็นต้น จักร ๔ เหล่านี้เหมือนกับกงล้อที่หมุนเวียนไปในทุกๆ ภาพจบจน
บรรลुพระนิพพาน]

บัณฑิตทราบความหมายของ สมย ศัพท์ คือ ความพร้อมเพรียง และขณะดังนี้
แล้ว พึงทราบคำชี้แจงในความหมายอื่น [คือ กาล หมู่ และเหตุ] ต่อไป

ตํ ตํ อุปาทาย ปณฺณตฺโต กาลโ โลหามตฺตโก
ปญฺโซ ผสฺสาทิมมานํ สมฺโหติ วิภาวิตฺ.

“โบราณจารย์แสดงว่า กาล คือ สิ่งที่เป็นเพียงชื่อเรียกที่ชาว-
โลกบัญญัติโดยอาศัยเหตุอื่นๆ เป็นหมู่ของธรรมมีผัสสะเป็นต้น”

กล่าวโดยพิสดารว่า กาล คือ สิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้นโดยอาศัยซึ่งเหตุอื่นๆ
อย่างนี้ว่า

- อาศัยธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า จิตตกาล (กาลเกิดขึ้นแห่งจิต) รูปกาล (กาล
เกิดขึ้นแห่งรูป)
- อาศัยความดำเนินไปแห่งธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า อตีต (กาลที่ล่วงไปแล้ว)
อนาคโต (กาลที่ยังมาไม่ถึง)
- อาศัยลำดับแห่ง[บัญญัติ]ธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า พีชกาล (กาลเกิดขึ้นแห่ง
เมล็ดพีช) องฺกุรกาล (กาลเกิดขึ้นแห่งหน่อ)
- อาศัยลักษณะแห่งธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า อุปาทกกาล (กาลแห่งความเกิด
ขึ้น) ชรกาล (กาลแห่งความแก่)
- อาศัยหน้าที่ของธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า เวทยนกาล (กาลแห่งความเสวย)
สณฺขานนกาล (กาลแห่งความหมายรู้)
- อาศัยหน้าที่ของเหล่าสัตว์โดยนัยเป็นต้นว่า นุหํนกาล (กาลแห่งการอาบ)
ปานกาล (กาลแห่งการดื่ม)

- อาศัยอิริยาบถโดยนัยเป็นต้นว่า คมนกาลโ (กาลแห่งการไป) จานกาลโ (กาลแห่งการยืน)

- อาศัยการหมุนเวียนของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้นโดยนัยเป็นต้นว่า ปุพฺพณโ (เวลาเช้า) สายณโ (เวลาเย็น) ทิวา (กลางวัน) รตฺติ (กลางคืน)

- อาศัยการประชุมแห่งกาลที่เรียกว่ากลางวันและกลางคืนเป็นต้นโดยนัยเป็นต้นว่า อหุตฺตมาโส (ครึ่งเดือน) มาโส (เดือนหนึ่ง)

อนึ่ง พึงทราบว่ากาลนั้นเป็นเพียงบัญญัติเท่านั้น เพราะไม่มีจริงโดยสภาวะ ส่วนหมู่ของธรรมมีผัสสะและเวทนาเป็นต้นนั้น โบราณจารย์แสดงว่าเป็นหมู่ในเรื่องนี้

อนึ่ง ครั้นทราบความหมายของ สมย ศัพท์ว่า กาล และหมู่ ดังนี้แล้ว

เหตุติ ปจฺจโยเวตถ ตสฺส ทวารวเสน วา
อเนกภาโว วิญญฺเญโย ปจฺจยานํ วเสน วา.

“ความหมายของ สมย ศัพท์อื่น คือ เหตุ พึงทราบว่าเป็นปัจจัย ในเรื่องนี้พึงทราบเหตุนั้นมีจำนวนมากโดยเนื่องด้วยทวารหรือปัจจัย”

กล่าวโดยพิสดารว่า ปัจจัยนั้นแหละชื่อว่า เหตุ ในเรื่องนี้ พึงทราบเหตุนั้นมีจำนวนมากโดยเนื่องด้วยทวารหรือปัจจัย

ถามว่า : พึงทราบอย่างไร

ตอบว่า : พระพุทธเจ้าตรัสปัจจัย ๔ คือ จักขุ รูป แสงสว่าง และมนสิการ เป็นต้นแก่อักขุวิญญานจิตที่เกิดทางจักขุทวารเป็นต้น และตรัสปัจจัย ๒๔ ในมหาปกรณ์ โดยนัยว่า เหตุปจฺจโย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อารมฺมณปจฺจโย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) เป็นต้น

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น ปัจจัยที่หลีกยกเว้นวิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิปาก) และปัจฉาชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม ปัจจัยทั้งหมดนั้นประสงค์เอาว่าเป็นเหตุในเรื่องนี้

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่ามีจำนวนมากโดยเนื่องด้วยทวารหรือปัจจัย
ความหมาย[ของ สมย ศัพท์]ทั้ง ๕ มีความพร้อมเพรียงเป็นต้นนั้น พึงทราบ
ถูกกำหนดด้วย สมย ศัพท์ในเรื่องกุศลนี้ ด้วยประการดังนี้

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่กำหนดเอาความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว
ในความหมายทั้ง ๕ นั้น แต่กำหนดเอาทั้งหมด

ตอบว่า : เพราะแสดงข้อความที่แตกต่างกันนั้นๆ ด้วยความหมายนั้นๆ

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบรรดาความหมายทั้ง ๕ นั้น สมย ศัพท์ที่มีความหมาย
ว่า ความพร้อมเพรียง ย่อมแสดงถึงการเกิดขึ้นจากเหตุอันมีจำนวนมาก[ของกุศลจิต]
พระพุทธร่องค์ทรงปฏิเสธความเห็นว่ามีเหตุอย่างเดียวเพราะการแสดงดังกล่าว

[คำว่า เตน ในประโยคว่า เตน เอกการณาโท ปฏิเสธโต โหติ หมายถึง ทิปเนน โดย
เปลี่ยนบทบาทในพากย์ต้นว่า ทิเปติ เป็นบทนามว่า ทิปเนน]

อนึ่ง ธรรมดาว่าความพร้อมเพรียงกันย่อมมุ่งถึงสิ่งที่อาศัยกันและกันในการยัง
ผลทั่วไปให้สำเร็จ ดังนั้น จึงแสดงความหมายนี้ว่า ผู้สร้างคนเดียวย่อมไม่มี โดยแท้จริง
แล้ว เมื่อมีเหตุโดยสภาวะ[คือจักขุ รูป แสงสว่าง และมนสิการ เป็นต้น] การมองหาเหตุอื่น
[คือผู้สร้าง]ย่อมไม่สมควร

โดยประการดังนี้ พระพุทธร่องค์ทรงปฏิเสธความเห็นว่ายกต์ สุขทุกขํ (สุข
และทุกข์ถูกอรรถาทำขึ้น) โดยแสดงว่าไม่มีผู้สร้างคนใดคนหนึ่ง

ถามว่า : คำที่กล่าวว่า “แสดงถึงการเกิดขึ้นจากเหตุจำนวนมาก[ของกุศลจิต]”
นั้นย่อมไม่สมควร เพราะไม่มีความเป็นเหตุในเมื่อเหตุไม่พร้อมเพรียงกันและเมื่อธรรม
ที่ไม่เป็นเหตุพร้อมเพรียงกัน ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อคนตาบอดคนหนึ่งมองไม่เห็น คน
ตาบอดทั้งร้อยก็มองไม่เห็นเช่นกัน

ตอบว่า : ย่อมสมควรโดยแท้ เพราะความดำรงอยู่โดยการยังผลทั่วไปให้สำเร็จ
ชื่อว่า ความพร้อมเพรียง มิใช่เพียงการประชุมแห่งเหตุจำนวนมาก และขึ้นชื่อว่าความเห็น

ของคนตาบอดก็ไม่ใช้ผลทั่วไป เนื่องจากแม้มีคนตาบอดตั้งร้อยก็ไม่มีการเห็นนั้น แต่การเห็นนั้นเป็นผลทั่วไปของจักขุเป็นต้น เพราะเมื่อมีจักขุเป็นต้นจึงมีการเห็นได้

อนึ่ง ความเป็นเหตุสำเร็จแล้วในเมื่อเหตุไม่พร้อมเพรียงกันและเมื่อธรรมที่ไม่เป็นเหตุพร้อมเพรียงกัน ความเป็นเหตุดังกล่าวพึงทราบโดยความไม่มีผลเมื่อเหตุไม่พร้อมเพรียงกัน และโดยความมีผลเมื่อเหตุพร้อมเพรียงกัน ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อจักขุเป็นต้นบกพร่อง จักขุวิญญานจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ และเกิดขึ้นได้เมื่อจักขุเป็นต้นไม่บกพร่อง เรื่องนี้ปรากฏโดยประจักษ์แก่ชาวโลก

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ความพร้อมเพรียงก่อน

ขณะที่ ๙ เว้นอีกขณะทั้ง ๘ หรือที่เรียกว่า จักร ๔ มีการอยู่ในสถานที่อันเหมาะสมเป็นต้น ได้ชื่อว่า ขณะ เพราะเป็นโอกาส ขณะดังกล่าวมิได้โดยเว้นความพร้อมเพรียงแห่งขณะ คือ ความเป็นมนุษย์ การเสด็จอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า การดำรงอยู่ในพระสัทธรรม เป็นต้น และความเป็นมนุษย์เป็นต้นก็ตรัสว่าเป็นภาวะที่มีได้ยากโดยการอุปมาด้วยเต้าตาบอดเป็นต้น^๒ โดยประการดังนี้ กุศลอันเป็นอุปการะแก่โลกุตตรธรรม อันเนื่องด้วยขณะ เป็นสิ่งที่มีได้ยากยิ่งนั้นแหละ เพราะขณะมิได้โดยยาก

ในบรรดาความหมายของ สมย ศัพท์นั้น สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ขณะ ย่อมแสดงว่าการเกิดขึ้นของกุศลมีได้ยากอย่างนี้

อนึ่ง สมย ศัพท์ที่แสดงอยู่อย่างนั้นย่อมปฏิเสธการอยู่ด้วยความประมาทของผู้ที่ได้รับโอกาสแล้ว ทำขณะให้เป็นโมฆะโดยไม่บำเพ็ญกุศลที่เนื่องด้วยขณะนั้น

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ขณะ

ขั้นชื่อว่ากาลเป็นที่เกิดขึ้นของกุศลจิตนั้นน้อยยิ่งนัก ความเป็นของน้อยยิ่งนักของจิตดังกล่าวพึงทราบโดยเนื่องด้วยคำอธิบายความของพระสูตรนี้ว่า

ยถา จ ภิกขเว ตสฺส ปุริสสฺส ชโว, ยถา จ จนฺทิมสุริยานํ ชโว, ยถา จ ยา เทวตา จนฺทิมสุริยานํ ปุโรโต ธาวนฺติ ตาสํ เทวตานํ ชโว, ตโต สีมฺตรํ आयุสงฺขารา ชยฺนฺติ.^๓

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเร็วของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เร็วกว่าความเร็วของ
บุรุษ ความเร็วของเทวดาผู้ไปข้างหน้าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เร็วกว่าดวงจันทร์และ
ดวงอาทิตย์ อายุสังขารทั้งหลายย่อมสั้นไปเร็วกว่านั้น”

[คำว่า ยถา ในพระบาลีข้างต้น ไม่ใช่อุปมา แต่เป็นนิบาตมีความหมายเหมือน โย (ใด)]

โดยแท้จริงแล้ว ในคัมภีร์อรรถกถานั้นได้กล่าวถึงกาลเล็กน้อยเพียงนั้นของ
รูปชีวิตินทรีย์ รูป[ทั้งหมดพร้อมด้วยรูปชีวิตินทรีย์]ที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัยย่อมตั้งอยู่
เพียงใด จิต ๑๖ ดวงเกิดขึ้นแล้วดับไปในกาลเพียงนั้น ดังนั้น จึงไม่มีการอุปมาในความมี
กาลเล็กน้อยของจิตดังกล่าว สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ยาวณฺณจิตํ ภิกฺขเว อุปมาปิ น สุกรา, ยาว ลหุปรวิวตฺตํ จิตฺตํ.^{๖๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตเป็นไปรวดเร็ว แม้การเปรียบก็กระทำไม่ได้ง่ายนัก”

[คำว่า ยาวณฺณจิตํ ตัดบทเป็น ยาว + จ + อิํ ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้าย ยาว

อิํ เป็นนิบาตที่ไม่มีความหมายใดๆ ส่วน ยาว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อติสย (ยิ่ง, นึก)
แต่ ยาว ศัพท์ในพากย์หลังเป็นปริจเจตตะ (อรรถกำหนด) แปลตามศัพท์ว่า เพียงใด]

ในบรรดาความหมายของ สมย ศัพท์นั้น สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล
ย่อมแสดงว่ากาลเป็นที่เกิดขึ้นของกุศลจิตน้อยยิ่งนักอย่างนี้

อนึ่ง พระพุทธองค์ประทานโอวาทด้วย สมย ศัพท์ที่แสดงอยู่อย่างนั้นว่า จิตนี้
แทงตลอดได้ยากเหมือนการร้อยแก้วมุกดาด้วยแสงสว่างแห่งสายฟ้าแลบ เพราะมีกาลน้อย
ยิ่ง ดังนั้น พวกเธอพึงทำความอุตสาหะอันใหญ่หลวงและความเฝ้าเพื่อการแทงตลอด
จิตดังกล่าว

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า หมู่ ย่อมแสดงถึงความเกิดขึ้นพร้อมกันของธรรม
มากมาย ดังจะเห็นได้ว่า กองแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นได้ชื่อว่า หมู่ และจิตที่เกิดขึ้นในกอง

แห่งธรรมนั้นย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับธรรมดังกล่าว ดังนั้น จึงแสดงการเกิดขึ้นพร้อมกันของธรรมมากมาย

อนึ่ง สมย ศัพท์ที่แสดงอยู่อย่างนั้นได้ปฏิเสธการเกิดขึ้นของธรรมอย่างเดี่ยวเท่านั้นอย่างนี้

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า หมู่

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า เหตุ ย่อมแสดงถึงความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุหลัก[ของธรรม] โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ยสฺมี สมเย มีหมายความว่า เมื่อมีเหตุอย่างใด [กามาวจรกุศลจิต]ย่อมเกิดขึ้น ดังนั้น จึงแสดงความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุหลัก เพราะเมื่อมีเหตุกามาวจรกุศลจิตจึงเกิดขึ้นได้

อนึ่ง สมย ศัพท์ที่แสดงอยู่อย่างนั้นได้ปฏิเสธความสำคัญผิดว่าธรรมเป็นไปในอำนาจของตนได้

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า เหตุ

ในประโยคสรุปความหมายของ สมย ศัพท์ทุกประโยคว่า เหว่ ที่เพนเตน อเนน ฉบับฉนฺตฺตํมีรูปว่า อเนน ฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า จาเนน ตามฉบับไทยอื่น แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า จาเนน จึงจะถูกต้องตามหลักภาษา โดย จ ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า

คำว่า ปรายตฺตวฺตฺติตา (ความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุหลัก) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรสฺส อายตฺตา ปรายตฺตา (ฉนฺตฺตํปฺริสฺสมาส)
- ปรายตฺตา วฺตฺติ เยสนฺติ ปรายตฺตวฺตฺติโน, ธมฺมา (ฉนฺตฺตํพฺพหิสมาส)
- ปรายตฺตวฺตฺตึนํ ภาโว ปรายตฺตวฺตฺติตา (ภาวตฺตฺติต)

คำว่า ปร ใช้ในความหมายว่า อุตฺตม (สูงสุด, หลัก) และเหตุหลักในที่นี้ก็ได้แก่ รูปารมณฺ์ อันเป็นเหตุหลักของการเห็นในบรรดาเหตุทั้ง ๔ คือ จักขุ รูปารมณฺ์ แสงสว่าง และมนสิการ หรือโยนิโสมนสิการเป็นเหตุหลักของการเกิดกุศลจิตในเหตุทั้ง ๒ คือ อารมณฺ์ และโยนิโสมนสิการ ดังนี้ เป็นต้น]

ในบรรดาบทเหล่านั้น พึงทราบความหมายในคำว่า ยสฺมี สมเย ว่า :-

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล แปลว่า ในสมัยใด กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้น
ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี ฯลฯ

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า หมู่ แปลว่า ในหมู่[แห่งธรรม]ใด กามาวจรกุศล-
จิตเกิดขึ้นในหมู่[แห่งธรรม]ใด ในหมู่[แห่งธรรม]นั้น ผัสสะก็มี ฯลฯ

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ขณะ แปลว่า เมื่อขณะใดมีอยู่ กามาวจรกุศลจิต
ย่อมเกิดขึ้น เมื่อขณะนั้นมีอยู่ ผัสสะก็มี ฯลฯ

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า สมวาเย (ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ) แปลว่า เมื่อ
ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุใดมีอยู่ กามาวจรกุศลจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อความพร้อมเพรียง
แห่งเหตุนั้นมีอยู่ ผัสสะก็มี ฯลฯ

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า เหตุ[หลัก] แปลว่า เมื่อเหตุใดมีอยู่ กามาวจรกุศล-
จิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อเหตุนั้นมีอยู่ ผัสสะก็มี ฯลฯ

โดยแท้จริงแล้ว สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล และหมู่ เป็นที่ตั้งของธรรม
ที่ตรัสไว้ในพระบาลีนั้น ดังนั้น จึงลงสัตตมีวิภักติโดยเนื่องด้วยที่ตั้งเมื่อถือเอา สมย ศัพท์
ที่มีความหมายว่า กาล และหมู่ดังกล่าว

กิริยาเกิดขึ้นของธรรมมีผัสสะเป็นต้นนั้น ย่อมถูกกำหนดด้วยกิริยาเกิดขึ้นของ
สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ขณะ ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ และเหตุ[หลัก] ดังนั้น จึง
ลงสัตตมีวิภักติโดยเนื่องด้วยการกำหนดกิริยา[ที่ไม่ปรากฏ]ด้วยกิริยา[ที่ปรากฏ]เมื่อถือเอา
สมย ศัพท์ที่มีความหมายดังกล่าว

[คำว่า ภาเวนภาวลกฺขณ คือ การกำหนดกิริยาที่ไม่ปรากฏด้วยกิริยาที่ปรากฏ เช่น ภิกขุ-
สฺสเมสุ โกชียมานะสุ คโต (เมื่อภิกษุสงฆ์อันเขาถวายให้ฉันอยู่ บุรุษไปแล้ว) หมายความว่า ใน
ประโยคนี้มีกิริยาสองอย่าง คือ

๑. กิริยาที่ภิกษุสงฆ์ได้รับการประเคนให้ฉันภัตตาหาร

๒. กิริยาไปของบุรุษ

กิริยาไปของบุรุษนั้นถูกกำหนดไว้ด้วยกิริยาที่ภิกษุสงฆ์ได้รับการประเคนให้ฉันภัตตาหาร

กล่าวคือ เขาไปในขณะที่ภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารอยู่ มิได้ไปในขณะที่ภิกษุสงฆ์ยังไม่ฉันภัตตาหาร หรือฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว

แม้ในประโยคหลัง คือ ภิกษุสัณเฑสุ ก็ติดตามมาจากประโยคหน้า มีความหมายว่า บุรุษกลับมาแล้วในขณะที่ภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ดังนั้น บทว่า โภชียมานเสุ และ ภูตฺเตสุ จึงเรียกว่า ลักษณะกริยา คือ กริยาเป็นเครื่องกำหนด ส่วนบทว่า คโต และ อาคโต เรียกว่า ลักษณะกริยา คือ กริยาที่ถูกกำหนด ประโยคแทรกที่มีลักษณะกริยาเช่นนี้ มีองค์ประกอบ ๔ อย่าง คือ

๑. ลักษณะกริยา คือ โภชียมานเสุ
๒. ลักษณะวันตะ คือ ภิกษุสัณเฑสุ
๓. ลักษณะกริยา คือ คโต
๔. ลักษณะวันตะ คือ ปุริโส]

กามาวจร คือ จิตที่นับเข้าในกามาวจรธรรมซึ่งตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

กตเม ฐมา กามาวจรา. เภฏฺจโต อวิจิณฺรยํ ปริยฺนตํ กริตฺวา, อุปริโต ปฺร-
นิมฺมิตฺตวสฺตตี เทเว อนฺโต กริตฺวา, ยํ เอตฺสมี อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปฺริยาปฺนนา
ชนฺธธาตฺถายตนา รูป เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ, อิม ฐมา กามาวจรา.^๕

“ธรรมใดชื่อว่า กามาวจร ธรรมนั้นคือขันธ อายตนะ ธาตุ รูป เวทนา สัญญา
สังขาร และวิญญาณ หยั่งลงเป็นไปในภุมินี นับเข้าในภุมินี เบื้องล่างมือเวจฺจนรกเป็นที่สุด
เบื้องบนครอบคลุมถึงปรนิมิตตวสดีเทพ ที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า กามาวจร”

ในคำนี้มีรูปวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

กามี ๒ ประเภทโดยสังเขป คือ กิเลสกาม และวัตถุกาม

ว่าโดยองค์ธรรม กิเลสกาม คือ ฉันทราคะ วัตถุกาม คือ วัฏฏะที่มีในภุมิ ๓

อนึ่ง กิเลสกามได้ชื่อว่า กาม เพราะเป็นสภาพใคร่ ส่วนวัตถุกามอื่นได้ชื่อว่า
กาม เพราะถูกใคร่

กามทั้งสองประเภทนี้นัยย่อหยั่งลงเป็นไปในสถานที่ใดโดยเนื่องด้วยการเกิดขึ้น
สถานที่นั้นมี ๑๑ อย่าง คือ อบายภูมิ ๔ มนุษย์ และเทวโลก ๖ ชั้น

กามาวจร คือ สถานที่ที่ยังลงเป็นไปของกาม เหมือนสถานที่ดำเนินไปของบุรุษผู้มีศัสตรา อุปมาเหมือนบุรุษผู้มีศัสตราย่อมท่องเที่ยวไปในสถานที่ใด สถานที่นั้นได้ชื่อว่า สสตถาวจร (สถานที่ดำเนินไปของบุรุษผู้มีศัสตรา) ถึงจะมีสัตว์สองเท้าหรือสัตว์สี่เท้าเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปด้วย ก็กำหนดเฉพาะบุรุษผู้มีศัสตราเหล่านั้น ฉะนั้น แม้รูปาวจรธรรมเป็นต้นอื่นก็ท่องเที่ยวไปอยู่ในสถานที่นั้น สถานที่นี้[คือกามภูมิ ๑๑] ก็ได้ชื่อว่า กามาวจร เพราะกำหนดเฉพาะกามาวจรธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น

สถานที่นั้นได้ชื่อว่า กาม โดยทำการลบบทหลัง [คือ อวจร] ดังคำว่า รูป คือ รูปภพ จิตตวงนี้ [มหากุศลจิตตวงที่ ๑] ได้ชื่อว่า กามาวจร เพราะเป็นจิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ กล่าวคือสถานที่ ๑๑ ภูมินี้

[คำว่า กามาวจร เรียกสั้นๆ ว่า กาม โดยลบบทหลังคือ อวจร เหมือนคำว่า รูปภพ ที่เรียกว่า รูป โดยลบ ภว ศัพท์ ในประโยคว่า รูปูปตติยา มคค์ ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ) ตามหลักภาษาบทชนิดนี้เรียกว่า อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทหลัง ดังนั้น กามจึงหมายถึง กามภูมิ หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์ต่อไปว่า กาม อวจรตติ กามาวจร (จิตที่ยังลงเป็นไปในกามภูมิ) ถ้าไม่ลบ อวจร ศัพท์แรกก็จะทำให้ชื่อยาวไปเป็นรูปว่า กามาวจรวจร

คัมภีร์อภิมมวตาร (คาถา ๑๔-๑๗) ประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาว่า

ยสฺมี ปน ปเทเส โส	กาโมยฺ ทฺวิโรปิ จ
สมฺปตฺตึนํ วเสนาว-	จรตฺติ จ โส ปน.๖๖
ปเทโส จตฺตูปายานํ	ฉนฺนํ เทวานเมว จ
มนุสฺसानํ วเสนเว	เอกาทสฺวิโร ปน.๖๗

“กามทั้งสองนั้นย่อมเป็นไปโดยเนื่องกับการประชุมกัน[โดยความเป็นอารมณ์และสิ่งที่รับอารมณ์]ในสถานที่ใด สถานที่นั้นมี ๑๑ ประเภท คือ อบายภูมิ ๔ มนุษย์โลก ๑ เทวโลก ๖”

กาโมวจรตฺเตตฺถ	กามาวจรสมฺมิตฺโต
อสุสาภิลกฺขิตตฺตา หิ	สสตถาวจโร วีย.๖๘

“กิเลสกามและวัตถุกามย่อมยังลงเป็นไปในภูมินี้ เหตุฉนั้น ภูมินั้นชื่อว่า

กามาวจร เพราะกามทั้งสองปรากฏชัด[ในภูมิดังกล่าว] เหมือนสถานที่ดำเนิน
ไปของบุรุษผู้มีศัสตรา”

สวายํ รูปโกโว รูป

เอวํ กาโมติ สมณโต

อุตุตรสส ปทสเสว

โลปํ กตฺวา อุทฺริโต.^{๖๔}

“รูปภพเรียกว่า รูป ฉันทิ กามาวจรก็เรียกว่า กาม โดยกระทำการลบ
บทหลัง ฉันทัน”]

มหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ย่อมหยั่งลงเป็นไปแม้ในรูปภูมิและอรุณภูมิก็จริง แต่จิต
ดวงนี้แม้หยั่งลงเป็นไปในรูปภูมิและอรุณภูมิอื่นก็ได้ชื่อว่า กามาวจร (หยั่งลงเป็นไปใน
กามภูมิ) เหมือนช้างที่ ได้รับชื่อว่า ช้างศึก เพราะหยั่งลงสู่สงคราม แม้จะเที่ยวไปในเมือง
ก็ได้ชื่อว่า ช้างศึก นั่นแหละ และเหมือนสัตว์ที่เที่ยวไปบนบกและในน้ำ แม้จะอยู่ในที่
มิใช่บกและมิใช่ในน้ำ ก็ได้ชื่อว่า สัตว์บก สัตว์น้ำ

อีกอย่างหนึ่ง กิเลสกามย่อมหยั่งลงเป็นไปในจิตนี้โดยกระทำให้เป็นอารมณ์
ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า กามาวจร

[ตามนัยนี้ คำว่า กาม ใน กามาวจร หมายถึง กิเลสทั้งหมดพร้อมด้วยรูปราคะและอรุณ-
ราคะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อวจรติ เอตถาติ อวจํ, กามสฺส อวจํ กามาวจํ (จิตเป็นที่หยั่งลงเป็นไป
ของกิเลสกาม)]

อนึ่ง กิเลสกามนี้ย่อมหยั่งลงเป็นไปแม้ในรูปภูมิและอรุณภูมิ แต่ก็มีอุปไมย
เหมือนชื่อว่า ลูกโค (วจน) เพราะส่งเสียงร้อง หรือชื่อว่า กระบือ (มหีส) เพราะนอนบน
แผ่นดิน ชื่อดังกล่าวไม่ใช่ชื่อของสัตว์ทุกชนิดที่ส่งเสียงร้องหรือนอนบนแผ่นดิน

อีกอย่างหนึ่ง กามาวจร คือ จิตที่ยังปฏิสนธิให้หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ

[ตามนัยนี้ คำว่า กาม ใน กามาวจร หมายถึง กามภูมิ โดยนัยที่ลบ อวจร ศัพท์ใน กามา-
วจร และประกอบรูปศัพท์มาจาก กาม บทหน้า + อว บทหน้า + จร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ
ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กามะ ปฏิสนธิ อวจารยติติ กามาวจํ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า กามาวจร แล้ว
ให้รัสสะ อา ใน จา เป็น อ จึงมีรูปว่า กามาวจร]

คำว่า กุสล์ พึงทราบความหมายดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า [จิตที่เป็น]กุศล เพราะเนื้อความที่ยังบาปกรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว เป็นต้น (ดังที่กล่าวไว้ในรูปวิเคราะห์ของ กุศล ศัพท์ใน กุสลา ฐมา)

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศล เพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค ไม่มีโทษ และเกิดจากความฉลาด

กล่าวโดยพิสดารว่า พึงทราบกุศลเพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค เนื่องจากไม่มีความกระสับกระส่ายคือกิเลส ความป่วยไข้คือกิเลส และโรคคือกิเลส แม้ในนามธรรม เหมือนที่กล่าวถึงกุศลเพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค เนื่องจากไม่มีความกระสับกระส่าย ความป่วยไข้ และโรค แม้ในรูปกาย ดังคำว่า กจจิ นุ โภโต กุสล์ ° (ความสบายมีแก่ท่านผู้เจริญ หรือ)

ชื่อว่ากุศล เพราะเป็นสภาวะไม่มีโทษ เนื่องจากไม่มีโทษคือกิเลส และความกระสับกระส่ายคือกิเลส

ปัญญาได้ชื่อว่า ความฉลาด ชื่อว่ากุศล เพราะเป็นสภาวะเกิดจากความฉลาด เนื่องจากเกิดจากปัญญา

[คำว่า กุศล ที่เป็นไปในความหมายว่า ไม่มีโรค ไม่มีโทษ และเกิดจากความฉลาดจัดเป็นอนิพผันนปาทูปาทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยการประกอบรูปศัพท์ตามนัยของสมาสัตถิต หรือกิตก์ และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ความหมายทั้ง ๓ อย่างนั้นแสดงคำแปลของ กุศล ศัพท์ว่า

- จิตที่ไม่มีโรค กุสล์ จิตฺตํ = จิตที่ไม่มีโรคคือกิเลส
- จิตที่ไม่มีโทษ กุสล์ จิตฺตํ = จิตที่ไม่มีโทษคือกิเลส
- จิตที่เกิดจากความฉลาด กุสล์ จิตฺตํ = จิตที่เกิดจากความฉลาด]

ถามว่า : จิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ย่อมชื่อว่ากุศลได้อย่างไรนั้น[โดยความหมายว่าเกิดจากความฉลาด] แต่จิตที่เป็นญาณวิปยุตต์จะชื่อว่ากุศลได้อย่างไร

ตอบว่า : แม้จิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ย่อมชื่อว่ากุศล โดยรูปศัพท์ (ศัพท์ที่

กล่าวโดยความเป็นสำนวน) เหมือนพัตที่ทำด้วยเสื่อลำแพนเป็นต้นไม้ได้ทำด้วยใบตาล ก็
ได้ชื่อว่า พัตใบตาล โดยรูปหิศัพท เพราะเหมือนใบตาลนั้น ฉันทิ แม้จิตที่เป็นญาณ-
วิปยุตต์ก็ได้ชื่อว่า กุศล ฉันทิ

อนึ่ง ว่าโดยตรง จิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ได้ชื่อว่ากุศล โดยความหมายทั้ง ๓
คือ เพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค ไม่มีโทษ และเกิดจากความฉลาด ส่วนจิตที่เป็นญาณ-
วิปยุตต์ได้ชื่อว่ากุศล โดยความหมาย ๒ ประการเท่านั้น

โดยประการดังนี้ กุศลที่กล่าวไว้โดยชาตกเทศนา พาหิตกสูตรเทศนา และ
พระอภิธรรมเทศนา ทั้งหมดนั้นย่อมมีได้ในจิตดวงแรกนี้โดยความหมายทั้ง ๓

ว่าโดยลักษณะเป็นต้น กุศลนั้น :-

- มีสภาพไม่มีโทษและมีวิบากน่าปรารถนา
- มีหน้าที่กำจัดอกุศล
- มีความหมดจด[จากกิเลส]เป็นเครื่องปรากฏ
- มีความใสใจโดยแยบคายเป็นเหตุไถ่

อีกอย่างหนึ่ง กุศล :-

- มีสภาพอันไม่มีโทษ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อโทษ
- มีความบริบูรณ์คือความผุดผ่อง
- มีวิบากอันน่าปรารถนาเป็นผล
- มีเหตุไถ่ตามที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ [คือ ความใสใจโดยแยบคาย]

โดยแท้จริงแล้ว ลักษณะเป็นต้นมีความหมายดังนี้ :-

ลักษณะ คือ ธรรม (สภาวะลักษณะ) หรือความเสมอกันของธรรม[มีความไม่เที่ยง
เป็นต้น] (สามัญญลักษณะ)

รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์แห่งหน้าที่

ปัจจัยฐาน คือ อาการปรากฏ หรือผล[ที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ]

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงลักษณะเป็นต้นไว้ในธรรมใดๆ พึงทราบความต่างกันแห่งลักษณะเป็นต้นในธรรมนั้นๆ ตามนัยนั้นแหละ

[ธรรม คือ รูปนามทั้งหมด มีลักษณะประจำตัวตามธรรมชาติ ๒ อย่าง คือ

๑. สภาวลักษณะ ลักษณะพิเศษของรูปนาม คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี

๒. สามัญญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)]

คำว่า จิตต์ มีความหมายดังต่อไปนี้ :-

จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์ ความหมายก็คือ รับรู้

[ในรูปวิเคราะห์ว่า อารมณฺณ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ คำว่า จิตตฺ สำเร็จรูปมาจาก จิตฺ หรือ จินฺตฺ ชาติ ใช้ในความหมายว่า ชานน (รู้) ท่านอธิบายว่า วิชาชาติติ อตฺโถ (ความหมายก็คือ รับรู้) เพื่อให้ต่างจากการหมายรู้ด้วยสัญญาและการหยั่งรู้ด้วยปัญญา โดย วิ อุปสรรคในศัพท์ว่า วิชาชาติ ใช้ในความหมายว่า พิเศษ คือ พิเศษกว่าการรู้ทั้งสองอย่าง ดังคำอธิบายในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๙) และอนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๔) ว่า

วิชาชาติติ สณฺญาปณฺณากิจฺจวิสิฎฺฐํ วิสยคฺคหณํ อาห.^{๗๑}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงการรับอารมณ์ที่พิเศษไปจากหน้าที่ของสัญญาและปัญญา ด้วยคำว่า วิชาชาติ”

ตทฺถวิรุจฺจา อารมฺมณฺณูปลทฺธิ วิชาชาติติ อิมินา วุจฺจติ.^{๗๒}

“การได้รับอารมณ์ที่ตรงกันข้ามกับสัญญาและปัญญาทั้งสองนั้น กล่าวด้วยคำว่า วิชาตินี้”]

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า จิต นี้ทั่วไปแก่จิตทุกดวง [มิใช่หมายเฉพาะมหากุศลจิตดวงแรก] ดังนั้น ในบรรดาจิตเหล่านี้ จิตที่เป็นโลกียกุศล อกุศล และกิริยาย่อมสังสม

กระแสนของตนด้วยชวนวิถี จึงได้ชื่อว่า จิต [เช่น มหากุศลจิตดวงแรกสามารถเกิดได้ ๗ ครั้งติดต่อกันในวิถีจิตที่มีชวนจิต]

วิปากจิตย่อมถูกกรรมและกิเลสสังสมไว้ ฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า จิต [เช่น ในขณะที่เกิดวิปากจิตซึ่งทำหน้าที่ปัญญวิญญาน สัมปฏิจฉณะ สันตிரณะ และภวังค์ วิปากจิตย่อมถูกกรรมเก่าที่ยังละกิเลสคืออวิชชาและตัณหาไม่ได้สังสมไว้ แม้ในขณะที่เกิดจุติต่อจากปฏิสันธิและภวังค์ ก็เช่นเดียวกัน]

อนึ่ง จิตทั้งหมดได้ชื่อว่า จิต เพราะความวิจิตรตามสมควร[แก่สัมปยุตตธรรมภูมิ และอารมณ์เป็นต้น]

พึงทราบเนื้อความในบทว่า จิตตํ นี้อย่างนี้ดีกว่า ชื่อว่า จิต เพราะกระทำให่วิจิตร

[คำว่า จิตตํ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- สภาวะรู้อารมณ์ = อารมมณฺ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ.
(จินฺต ชาติ + ต ปัจจัย) หมายถึง จิตทั้งหมด
- สภาวะสังสมกระแสนของตนด้วยชวนวิถี = ชวนวีวิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ.
(จิ ชาติ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หมายถึง โลภกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต
- สภาวะที่ถูกกรรมและกิเลสสังสมไว้ = กมฺมกิเลสฺส หิ จียเตตฺติ จิตฺตํ.
(จิ ชาติ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ) หมายถึง วิปากจิต
- สภาวะวิจิตร ตามนัยนี้เป็นอนิปนันนปฏิปทิกะ (นามศัพท์ที่แยกราชศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้) ใช้ในความหมายว่า วิจิตฺต (วิจิตร)
- สภาวะกระทำให่วิจิตร = จิตฺตํ กโรตฺติ จิตฺตํ.
(เมื่อควรกล่าวว่า จิตตกรรม ให้อลบ กรรม ศัพท์จึงมีรูปเป็น จิตฺตํ) หมายถึง จิตทั้งหมด

ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า ข้อความที่ ๒ เป็นต้นกล่าวไว้ตามสมควร เพราะหมายรวมถึงจิตทั้งหมด จึงอาจมีเนื้อความอื่นโดยหมายถึงจิตแต่ละประเภทได้ดังหลักฐานกล่าวว่า

สพฺพจิตฺตสธารณตฺตา ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา อตฺโถ ลพฺภติ, ตตฺถ ตตฺถ ตถา ตถา
คเหตพฺโพติ.^{๗๓}

“เนื้อความย่อมปรากฏโดยประการใดๆ ในจิตใดๆ ผู้รู้พึงถือเอาเนื้อความโดยประการนั้นๆ ในจิตนั้นๆ เพราะทั่วไปในจิตทั้งหมด”

ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๙๖) ประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาว่า

อตฺถ โลกุตฺตโร ปาสฺโส ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา
ตถา ตถา คเหตฺพุทฺโธ ตตฺถ ตตฺถ วิภาวึนา.^{๗๔}

“เนื้อความที่น่าสรรเสริญย่อมปรากฏโดยประการใดๆ ในที่ใดๆ ผู้มีปัญญาพึงถือเอาเนื้อความโดยประการนั้นๆ ในที่นั้นๆ”]

ในเรื่องนั้น จิตมีราคะ จิตมีโทสะ และจิตมีโมหะ จิตที่เป็นกามาวจร และจิตที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ และจิตที่มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ ล้วนแตกต่างกัน แม้ในจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์ และจิตที่มีสีเหลืองเป็นต้นเป็นอารมณ์ ล้วนแตกต่างกัน แม้จิตที่มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง ในจิตทั้งหมดนั้น หีนจิต (จิตทราวม) มัชฌิมจิต (จิตปานกลาง) และปณีตจิต (จิตประณีต) ล้วนแตกต่างกัน ถึงในหีนจิตเป็นต้น จิตที่มีฉันทะเป็นอธิบดี จิตที่มีวิริยะเป็นอธิบดี จิตที่มีจิตตะเป็นอธิบดี และจิตที่มีวิมังสาเป็นอธิบดี ล้วนแตกต่างกัน ดังนั้น จิตดังกล่าวจึงวิจิตรโดยเนื่องด้วยสัมปยุตตธรรม ภูมิ อารมณ์ หินะ มัชฌิมะ ปณีตะ และอธิบดี

อนึ่ง จิตแต่ละดวงในจิตดังกล่าวมิใช่วิจิตร[ด้วยสัมปยุตตธรรมเป็นต้น]อย่างนั้น แต่จิตดวงใดดวงหนึ่งในจิตเหล่านั้นก็กล่าวได้ว่า วิจิตร เพราะรวมอยู่ในจิตที่วิจิตรทั้งหลาย

โดยประการดังนี้ ชื่อว่า จิต เพราะความวิจิตรก่อน

[ข้อความว่า จิตต (สภาวะวิจิตร) ที่กล่าวถึงจิตแต่ละดวง เป็นสำนวนทางภาษาที่ยกความวิจิตรของจิตทั้งหมดไว้ในจิตแต่ละดวง ตามหลักภาษาเรียกว่า เอกเทศยูปการะ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงจิตทั้งหมด แต่หมายถึงจิตแต่ละดวงได้]

ถามว่า : ชื่อว่า จิต เพราะกระทำให้วิจิตรอย่างไร

ตอบว่า : ขึ้นชื่อว่าสิ่งที่วิจิตรอื่นยิ่งไปกว่าจิตรกรรมไม่มีในโลก แม้ในจิตรกรรมที่วิจิตรนั้น รูปวิจิตรชื่อว่า จรณะ เป็นสิ่งที่วิจิตรอย่างยิ่ง

[ในคัมภีร์อรรถกถาของชั้นสังยุตต์ ๗๕ กล่าวว่า รูปวิจิตรชื่อว่า จรณะ เป็นภาพวาดของพราหมณ์ในกายปาสันตะชื่อว่า สังขา พราหมณ์เหล่านั้นวาดรูปอย่างวิจิตรงดงามอันเป็นภาพของผู้เสวยสุขในสวรรค์มีเทพบุตร เทพธิดา อุทยาน วิมาน เป็นต้น และภาพของผู้เสวยทุกข์ในนรกมีสัตว์นรก เป็นต้น แล้วเที่ยวกล่าวว่า ผู้ทำบุญอย่างนี้ย่อมได้รับผลบุญอย่างนี้ ผู้ทำชั่วอย่างโน้นย่อมได้รับผลชั่วอย่างโน้น ดังนี้ เป็นต้น]

จิตรกรผู้วาดจิตรกรรมนั้นได้เกิดสัญญาอันวิจิตรว่า เราควรวาดรูปมีลักษณะต่างๆ หลากหลายในภาพนี้ ด้วยสัญญาอันวิจิตรนั้นจึงเกิดการกระทำอันวิจิตรที่ทำให้สำเร็จการจับคู่กัน การวาด การระบายสี การแต้มสี และการสลัสี เป็นต้น ต่อจากนั้นจึงสำเร็จเป็นรูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในจิตรกรรมที่เรียกว่า จรณะ ภายหลังจากนั้น รูปจิตรกรรมอื่นย่อมสำเร็จตามลำดับตามที่ดำริไว้โดยคิดว่า รูปนี้จะมีข้างบนรูปนั้น รูปนี้จะมีข้างล่าง รูปนี้จะมีทั้งสองข้าง ศิลปะอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกนั้นย่อมถูกจิตกระทำขึ้นอย่างนี้

โดยประการดังนี้ แม้จิตที่ทำให้สำเร็จจิตรกรรมนั้นๆ ก็เป็นสิ่งที่วิจิตรเหมือนกัน เพราะความวิจิตรแห่งการกระทำดังกล่าว อีกนัยหนึ่ง จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าจิตรกรรมนั้น เพราะให้สำเร็จจิตรกรรมทุกชนิดตามที่คิดไว้ไม่ได้ [คือ ไม่อาจทำได้ตามที่คิดไว้ทุกอย่าง] สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ทิฏฺฐัง โว ภิกฺขเว จรณํ นาม จิตฺตุนฺติ. เอวํ ฆนฺเต. ตมฺปิ โข ภิกฺขเว จรณํ นาม จิตฺตํ จิตฺเตเนว จินฺติตํ. เตนฺปิ โข ภิกฺขเว จรเณน จิตฺเตน จิตฺตํเยว จิตฺตตฺร.^{๗๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตรกรรมชื่อว่า จรณะ พวกเธอเห็นแล้วหรือ

พวกภิกษุกราบทูลว่า เห็นแล้ว พระเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตรกรรมชื่อว่า จรณะ นั้นก็ถูกจิตคิดไว้นั้นแหละ จิตจึงวิจิตรกว่าจิตรกรรมชื่อว่า จรณะ นั้น”

นอกจากนั้น ความวิจิตรภายในที่จำแนกโดยกรรม รูปร่าง สัญญา และชื่อเรียก

เป็นต้นในภพที่ต่างกันโดยความเป็นเทวดา มนุษย์ นรก และสัตว์ดิรัจฉาน ก็ถูกจิตกระทำขึ้นนั้นแหละ

ความต่างกันโดยกรรม คือ กรรมที่เป็นกุศลและอกุศลที่จำแนกเป็นกายกรรม เป็นต้น อันดำเนินไปโดยนัยมีทาน ศีล การเบียดเบียน และการคดโกง เป็นต้น ที่ถูกจิตทำให้สำเร็จ

ความต่างกันโดยรูปร่าง คือ รูปร่างที่ต่างกันมีมือ เท้า ท้อง คอ ใบหน้า เป็นต้น ในภพนั้นๆ เพราะมีกรรมต่างกัน

ความต่างกันโดยสัญญา คือ สัญญาที่ต่างกันซึ่งเกิดขึ้นว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย โดยเนื่องด้วยรูปร่างตามที่ถือเอา เพราะมีเพศต่างกัน

ความต่างกันโดยชื่อเรียก ย่อมมีแก่ชนที่เรียกขานกันว่าเป็นหญิงหรือชายตามสมควรแก่สัญญา เพราะมีสัญญาต่างกัน

อนึ่ง บุคคลย่อมกระทำการอันก่อให้เกิดอัตภาพนั้นๆ ด้วยความต่างกันแห่งชื่อเรียกอย่างนี้ว่า เราจักเป็นหญิง เราจักเป็นชาย เราจักเป็นกษัตริย์ เราจักเป็นพราหมณ์ ดังนั้น กรรมจึงต่างกันเพราะมีชื่อเรียกต่างกัน

ความต่างกันแห่งกรรมนั้นที่ยังภพตามที่ต้องการให้เกิดขึ้นอยู่ ย่อมให้เกิดขึ้นได้ตามคติ ดังนั้น คติจึงต่างกันเพราะมีกรรมต่างกัน

ความไม่มีเท้าหรือความมีสองเท้าเป็นต้นของสัตว์เหล่านั้นในภพนั้นๆ ความมีสกุลสูงหรือสกุลต่ำเป็นต้นของชาติตระกูลนั้นๆ ความมีผิวพรรณงามหรือผิวพรรณทรามเป็นต้นในอัตภาพนั้นๆ ความเป็นผู้มีลาภหรือเสื่อมลาภเป็นต้นในโลกธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏเพราะมีกรรมต่างกัน ดังนั้น ความวิจิตรภายในทั้งหมดนั้นที่จำแนกโดยกรรม เพศ สัญญา และชื่อเรียก เป็นต้น ในภพที่ต่างกันโดยความเป็นเทวดา มนุษย์ สัตว์นรก และสัตว์ดิรัจฉาน จึงถูกจิตกระทำขึ้นนั้นแหละ

พึงทราบข้อความนั้นโดยเนื่องด้วยพระสูตรที่มีได้ยกขึ้นสู่สังคายนานี้ สมจริงดังคำกล่าวว่

“การกำหนดความต่างกันแห่งรูปร่าง ความหลากหลายแห่งรูปร่าง และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดความต่างกันแห่งกรรม ความหลากหลายแห่งกรรม และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ

การกำหนดความต่างกันแห่งสัญญา ความหลากหลายแห่งสัญญา และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดความต่างกันแห่งรูปร่าง ความหลากหลายแห่งรูปร่าง และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ

การกำหนดความต่างกันแห่งชื่อเรียก ความหลากหลายแห่งชื่อเรียก และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดความต่างกันแห่งสัญญา ความหลากหลายแห่งสัญญา และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ

การกำหนดความต่างกันแห่งกรรม ความหลากหลายแห่งกรรม และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดความต่างกันแห่งชื่อเรียก ความหลากหลายแห่งชื่อเรียก และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ

ความต่างกันในภพย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม จึงปรากฏสัตว์ที่ไม่มีเท้า มี ๒ เท้า มี ๔ เท้า มีเท้ามาก มีรูป ไม่มีรูป มีสัญญา ไม่มีสัญญา มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่

ความต่างกันในชาติตระกูลย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม จึงปรากฏความสูงต่ำ เลวประณีต ไปสู่สุคติหรือทุคติ

ความต่างกันในอัตภาพย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม จึงปรากฏความเป็นผู้มีผิวพรรณดีหรือผิวพรรณทราม ความเป็นผู้มีชาติดีหรือไม่ดี ความเป็นผู้มีรูปร่างดีหรือไม่ดี

ความต่างกันในโลกธรรม คือ ความมีลามหรือเสื่อมลาม ความมียศหรือเสื่อมยศ การนิทานหรือสรรเสริญ สุขหรือทุกข์ ย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม”

[ข้อความว่า ความต่างกันแห่งกรรม (กมฺมณานตฺต) หมายความว่า กรรมจำแนกออก

เป็นกรรมดีและกรรมชั่วซึ่งให้ผลต่างกัน โดยกรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่ว

ข้อความว่า ความหลากหลายแห่งกรรม (ปุถุทัต) หมายความว่า กรรมดีแบ่งออกเป็น ทาน ศีล ภาวนา และแบ่งออกเป็นกายสุจริต ดังนี้ เป็นต้น กรรมชั่วแบ่งออกเป็นมัจฉริยะ และแบ่งออกเป็นกายทุจริต ดังนี้ เป็นต้น

ข้อความว่า ความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ (ปเภท) หมายความว่า กลุ่มของกรรมดีมีทาน และศีลเป็นต้นแต่ละอย่างก็จำแนกเป็นการให้ข้าว ให้น้ำ และจำแนกเป็นสุจริตที่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ดังนี้ เป็นต้น กลุ่มของกรรมชั่วแต่ละอย่างก็จำแนกเป็นความตระหนี่ที่พิก และจำแนกเป็นทุจริตที่มีการฆ่าสัตว์ ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า ปเภท มีรูปวิเคราะห์ว่า ปการสส เกโท ปเภท (ปเภทะ คือ ความต่างกันของกลุ่ม) โดย ปการ ศัพท์แปลว่า กลุ่ม]

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระสูตรอื่นอีกว่า

กมฺมโต ลิงฺคโต เจว ลิงฺคสณฺญา ปวตฺตเร
สณฺญาโต เกทํ คจฺจนฺติ อิตถายํ ปุริโสติ วา.

“ความสำคัญว่าเป็นเพศย่อมดำเนินไปเพราะกรรมและเพศ หมู่-
สัตว์ย่อมเข้าใจความต่างกันเพราะสัญญาว่านี้เป็นหญิงหรือเป็นชาย”

กมฺมุนา วตฺตเต โลโก กมฺมุนา วตฺตเต ปชา
กมฺมนิพฺพณฺนา สตุตา รกฺขสฺสานีว ยายโต.^{๗๗}

“สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม ชาวโลกย่อมเป็นไปตามกรรม
เหล่าสัตว์มีกรรมเป็นเครื่องผูกพัน เหมือนลีมสลักเพลารถที่เล่นไป
อยู่”

กมฺเมเน กิตฺติ ลภเต ปสฺสํ
กมฺเมเน ชานินฺจ วรณฺจ พนฺธํ
ตํ กมฺมนานาการณํ วิทิตฺวา
กสฺมา วเท นตฺถิ กมฺมนฺติ โลเก.^{๗๘}

“บุคคลได้รับเกียรติยศสรรเสริญเพราะกรรม ได้รับความเสื่อม
การประหาร และการจองจำ ก็เพราะกรรม เมื่อเข้าใจความต่างกัน
แห่งกรรมนั้นแล้ว ไฉนเล่าจึงกล่าวว่ากรรมไม่มีในโลก”

กมฺมสฺสกา มาณว สตุตา กมฺมทายาทา กมฺมโยนี กมฺมพณฺฐุ กมฺมปฏิสฺสรา. กมฺมํ
สตุเต วิภชตี ยทิทํ หีนปฺปณฺีตตาย.^{๗๙}

“ดูกรรมาณพ เหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด
มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวหรือประณีต”

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าจิตเป็นสภาวะวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งผลที่ถูก
กระทำขึ้น เพราะสิ่งที่วิจิตรมีภาพวาดเป็นต้นทั้งหมดนั้นถูกจิตกระทำขึ้น

อนึ่ง จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าสิ่งที่วิจิตรอันเกิดในตนซึ่งจิตกระทำขึ้นนั้น เพราะจิต
ที่ไม่ได้รับโอกาสหรือจิตที่มีเหตุปัจจัยบกพร่องไปไม่อาจกระทำความวิจิตรบางอย่างได้
สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุสฺสสามิ เอวํ จิตฺตํ, ยถฺยิทํ ภิกฺขเว
ตฺริจฺฉานคฺคตา ปาณา. เตหิปิ โข ภิกฺขเว ตฺริจฺฉานคฺคเตหิ ปาณฺเห จิตฺตํเยว จิตฺตตฺร.^{๘๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นหมู่สัตว์อื่นแม้อย่างหนึ่งที่วิจิตร เหมือนหมู่สัตว์
ตริจฉานเหล่านี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าสัตว์ตริจฉานเหล่านั้น”

ในพระดำรัสว่า อุปฺปन्नํ โหติ (เกิดขึ้น) พึงทราบข้อความดังต่อไปนี้

ธรรมที่ชื่อว่า อุปฺปन्नํ (เกิดขึ้น) มีหลายประเภทโดยจำแนกเป็น

๑. วัตตมานุปปันนะ	(ปัจจุบันที่เกิดขึ้นอยู่)
๒. ภูตาปคตูปฺปันนะ	(ปัจจุบันที่ส่วยอารมณ์แล้วดับไป)
๓. โอกาสกตูปฺปันนะ	(ปัจจุบันที่ให้โอกาสส่งผล)
๔. ภูมิลัทธิูปฺปันนะ	(ปัจจุบันที่ได้อารมณ์คือขั้น ๕)

วัตตมานุปปันนะ คือ สังขตธรรมทั้งหมดที่เรียกว่าสภาวะที่ถึงพร้อมด้วยความเกิดขึ้น ความแก่ และความดับไป

ภูตาปคตูปันนะ คือ กุศลและอกุศลที่เรียกว่าสภาวะเสวยแล้วดับไป (อนุภูตาปคต) ซึ่งเสวยรสของอารมณ์แล้วดับไป และสังขตธรรมที่เหลือ[คือวิบาก กิริยา และรูป] พร้อมทั้งกุศลและอกุศลที่เรียกว่าสภาวะเกิดขึ้นแล้วดับไป (ภูตาปคต) ซึ่งยังไม่ถึงขณะ ๓ มีอุปปาตขณะเป็นต้นแล้วดับไป

โอกาสกตูปันนะ คือ อดีตกรรมที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ยานิสฺส ตานิ ปุพฺเพ กตานิ กมฺมานิ ^{๔๑} (กรรมที่บุคคลผู้ใกล้เสียชีวิตกระทำไว้ในกาลก่อนย่อมมาปรากฏ) ได้ชื่อว่า โอกาสกตูปันนะ เพราะห้ามวิบากอื่นแล้วให้โอกาสส่งผลแก่ตน และคือวิบากที่ได้รับโอกาสแล้วอย่างนั้น ซึ่งแม้จะยังไม่เกิดขึ้นก็ได้ชื่อว่า โอกาสกตูปันนะ เพราะเกิดขึ้นแน่นอนเมื่อได้รับโอกาสเหมือนอย่างนั้น

ภูมิฬัฏฐูปันนะ คือ อกุศลที่ยังมิได้ขจัดไป[ด้วยมรรค]ในภูมินั้นๆ

[คำว่า วัตตมานุปปันน โดยองค์ธรรมคือ สังขตธรรมทั้งหมด มีรูปวิเคราะห์ว่า วัตตตติ วัตตมานํ, อุทฺธํ ปนฺนํ อุปฺปนฺนํ, วัตตมานํ จ ตํ อุปฺปนฺนํ จาติ วัตตมานุปปันนํ (วิเสสนบุรพบทกกรรมธารยสมาส)]

คำว่า ภูตาปคตูปันน โดยองค์ธรรมคือ กุศลและอกุศลที่เสวยรสของอารมณ์แล้วดับไป และสังขตธรรมที่เหลือ คือ วิบาก กิริยา และรูป พร้อมทั้งกุศลและอกุศลที่ยังไม่ถึงขณะทั้ง ๓ มีอุปปาตขณะเป็นต้นแล้วดับไป มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุภวิตฺวา ภวิตฺวา จ อปคตํ ภูตาปคตํ, ภูตาปคตํ จ ตํ อุปฺปนฺนํ จาติ ภูตาปคตูปันนํ (วิเสสนบุรพบทกกรรมธารยสมาส)

ฉบับพม่าบางฉบับและคัมภีร์มฤฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๗) มีรูปว่า ภูตฺวาปคตูปันน แต่ควรมีรูปว่า ภูตาปคตูปันน ตามฉบับฉวีวรรณสังคีต ดังหลักฐานในคัมภีร์มฤฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๒) ว่า

อนุภูตฺวา หิ ภูตฺวาสามญฺเณน ภูตฺสทฺเทน วุตฺตา.^{๔๒}

“โดยแท้จริงแล้ว ธรรมที่บุคคลเสวยแล้วและเกิดขึ้นแล้ว ตรัสไว้ด้วย ภูต ศัพท์โดยความเสมอกันแห่งภาวะของ ภูต ศัพท์ที่อาจแปลได้สองนัยว่า เสวย, เกิดขึ้น”

ตามหลักภาษาเรียกศัพท์เดิมที่แปลได้ ๒ นัยว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่แสดงไว้โดย

ความเสมอกัน หมายความว่า ภูต ศัพท์ใน ภูตูปคต แปลได้สองนัยว่า เสวย, เกิดขึ้น จึงใช้เพียง ศัพท์เดียวเพื่อย่อคำ

คำว่า โอกาสกตูปนุน โดยองค์ธรรมคือ อดีตกรรมที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งมาปรากฏ เป็นกรรมอารมณ์ในขณะที่ใกล้เสียชีวิต หรือได้แก่วิบากของกรรมดังกล่าวที่ได้โอกาสส่งผล

- โอกาสกต จ โอกาสกโต จ โอกาสกต.
- โอกาสกต จ ต อูปนุน จาติ โอกาสกตูปนุน (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตามนัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอภาโส กโต เอเตนาติ โอกาสกต = กम्म (ตติยาพหุพีหิสมาส)

ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอภาโส กโต เอตสฺสชาติ โอกาสกโต = วิปาโก (ฉฐฐีพหุพีหิสมาส)

คำว่า ภูมิลทูปนุน โดยองค์ธรรมคือ อกุศลที่เป็นอนุสัยกิเลส คำว่า ภูมิ แปลว่า อารมณ์ คือ ชั้น ๕ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภวติ เอตถาติ ภูมิ.
- ภูมิ ลทฺธา เยนติ ภูมิลทฺธ.
- ภูมิลทฺธ จ ต อูปนุน จาติ ภูมิลทูปนุน (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

แม้อนุสัยกิเลสจะมีได้เกิดขึ้นจริงในปัจจุบันขณะ ก็อาจเกิดขึ้นได้เสมอเมื่อพบกับอารมณ์ ที่พอจะทำให้เกิดกิเลสได้ จึงได้ชื่อว่า อูปันนะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อูปปชฺชติ อูปนุน (สภาวะที่ อาจเกิดขึ้นได้)]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบความต่างกันของอารมณ์ที่ชื่อว่า ภูมิ และอกุศลที่ชื่อว่า ภูมิลัทธะ ดังนี้

คำว่า ภูมิ คือ เบญจชั้นที่มีในภูมิ ๓ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

คำว่า ภูมิลัทธะ คือ หมู่กิเลสที่ควรเกิดขึ้นในชั้นเหล่านั้น เพราะอารมณ์ ดังกล่าวชื่อว่าถูกหมู่กิเลสเหล่านั้นได้รับแล้ว

โดยประการดังนี้ ในบรรดาอูปันนะทั้ง ๔ เหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์ เอาวัตตมานูปันนะในพระดำรัสว่า อูปนุน โหติ (เกิดขึ้น)

หนึ่ง รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในคำว่า อุปปนฺ โหติ นั้น มีดังต่อไปนี้

คำว่า **อุปปนฺ** คือ จิตที่ไปถึงมุ่งหน้าต่ออุปาทาขณะเป็นต้นต่อจากภังคขณะอันเป็นที่สุดของจิตดวงหน้า

[คำว่า อุปปนฺ สำเร็จรูปมาจาก อุ ปทหน้า + ปท ธาตุ = ถึง + ต ปัจจัย อุปสรรคคือ อุ ใช้ในความหมายว่า อุทฺ (เบื้องบน, ต่อ) หมายความว่า ในขณะที่เกิดวิถีจิตทางมโนทวารโดยความเป็นมโนทวาราวชชนจิต ชวนจิต ชวนจิต เป็นต้น ชวนจิตดวงแรกเกิดขึ้นมุ่งหน้าต่ออุปาทาขณะเป็นต้นต่อจากภังคขณะอันเป็นที่สุดของจิตดวงหน้าคือมโนทวาราวชชนจิต ดังนั้น ชวนจิตที่กำลังเกิดขึ้นจึงได้ชื่อว่า อุปปนฺ ดังนี้ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ จิตดวงหลังทุกดวงที่เกิดต่อจากจิตดวงหน้าจึงชื่อว่า อุปปนฺ]

ศัพท์ว่า อุปปนฺ ใช้ในความหมายหลายอย่าง คือ

๑. ล่วงแล้ว เช่น เตน โข ปน ภิกฺขเว สมเยน กกุสนฺโธ ภควา อรหํ สมมาสมพุทฺโธ โลเก อุปปนฺโน^{๔๓} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้นพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองพระนามว่า กกุสนฺธะ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก)

๒. ได้รับแล้ว เช่น อายสมฺโตะ อานนฺทสฺส อติเรกจิวรํ อุปปนฺ โหติ^{๔๔} (อติเรกจิวรเกิดขึ้นแล้วแก่ท่านพระอานนฺท)

๓. ตั้งขึ้นแล้ว เช่น เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อุปปนฺ มหาเมฆํ, ตเมณฺ มหาวาโต อนฺตรายเว อนฺตรธาเปติ^{๔๕} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฝนใหญ่เกิดขึ้นแล้ว ลมใหญ่ย่อมพัดฝนใหญ่ให้นั้นให้อันตรธานไปในระหว่างนั้นแหละ)

๔. ข่มไม่ได้ เช่น อุปปนฺ คมียจิตฺตํ ทุปฺปฏฺวิโนทนียํ^{๔๖} (จิตของผู้ต้องการจะไปซึ่งเกิดขึ้นแล้ว บรรเทาได้ยาก), อุปปนฺอุปปนฺเน ปาปเก อกุสเล ฐมฺเม จานโส อนฺตรธาเปติ^{๔๗} (ย่อมยังอกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานไปโดยพลัน)

๕. ขจัดไม่ได้ เช่น อริยํ อฏฺฐจฺกิกํ มคฺคํ ภาเวณฺโต พหุสฺสโรโรโร อุปปนฺอุปปนฺเน ปาปเก อกุสเล ฐมฺเม จานโส อนฺตรายเว อนฺตรธาเปติ^{๔๘} (บุคคลผู้เจริญอบรมอริย-

มรรคมืดองศ์ ๘ ให้มากย่อมยังอกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรายไปในระหว่างนั้นแหละ)

๖. ถึงขณะทั้ง ๓ เช่น อุปุปชชมานัน อุปุปนุนนติ. อามนุตาส^{๔๙} (ถามว่า จิตที่กำลังเกิดขึ้นชื่อว่าถึงขณะทั้ง ๓ หรือ ตอบว่า ใช่)

พึงทราบว่ อุปุปนุน ศัพทนั้นแมในพากย์นี้ใช้ในจิตที่ถึงขณะ ๓ นั้นแหละ ดังนั้น ในพากย์ว่า อุปุปนุน โหติ (เกิดขึ้น) นี้ จึงมีความหมายโดยสังเขปอย่างนี้ว่า ถึงขณะ ๓ คือ กำลังเป็นไป กล่าวคือ เป็นปัจจุบัน

อนึ่ง ประโยคว่า จิตต อุปุปนุน โหติ (จิตเกิดขึ้น) เป็นเพียงหลักสำคัญของเทศนา เพราะจิตไม่เกิดขึ้นดวงเดียวเท่านั้น จึงควรทราบว่จิตนี้เกิดขึ้นร่วมกับกุศลธรรม[อื่น]กว่า ๕๐ อย่าง เหมือนเมื่อกล่าวว่ ราชา อาคโต (พระราชเสด็จมาแล้ว) ย่อมปรากฏว่ พระราชามีได้ละบริษัทเสด็จมาพระองค์เดียว แต่เสด็จมาพร้อมกับบริษัททีเดียว

อย่างไรก็ตาม ประโยคว่า จิตต อุปุปนุน โหติ ตรัสไว้เพราะจิตเป็นประธาน

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเกี่ยวกับโลกียธรรม จิตเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นประธาน เมื่อเกี่ยวกับโลกุตตรธรรม ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นประธาน ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะตรัสถามปัญหาเกี่ยวกับวินัยเทศนาจึงถามโดยทำจิตเป็นใหญ่ว่ กิจจิตโต ตูวักกิขุ^{๕๐} (ดูกรภิกษุ เธอมีจิตอย่างไร) มิได้ตรัสถามว่ กิฬสโสสิ (เธอมีผัสสะอย่างไร), กิเวทโนสิ (เธอมีเวทนาอย่างไร), กิสมมโนสิ (เธอมีสัญญาอย่างไร), กิเจตโนสิ (เธอมีเจตนาอย่างไร) และเมื่อภิกษุทูลตอบว่ อถยยจิตโต อหิ ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ไม่มีไถยจิต) ก็ตรัสว่ อนาปัตติ ภิกขุ อถยยจิตตสส (ดูกรภิกษุ ภิกษุผู้ไม่มีไถยจิตไม่ต้องอาบัติ) มิได้ตรัสว่ อนาปัตติ อถยยผลสส^{๕๑} (ภิกษุผู้ไม่มีไถยผัสสะไม่ต้องอาบัติ)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวินัยเทศนากระทำจิตให้เป็นประธานอย่างเดียวกันก็หาได้ พระองค์ทรงแสดงโลกียเทศนาอื่นก็กระทำจิตให้เป็นประธานนั้นเทียว สมจริงดังพระพุทธวจนะว่

เย เกจิ ภิกขเว ธมฺมา อกุสลา อกุสลาภาติยา อกุสลาปฏิกขา, สพุเพ เต มโน-
ปฺพุพฺพคฺมา. มโน เตสํ ธมฺมานํ ปจฺมํ อุปฺปชฺชติ.^{๙๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีส่วนแห่งอกุศล มีในฝ่าย
อกุศล อกุศลธรรมทั้งหมดนั้นมิใช่เป็นใหญ่ ใจย่อมเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น”

มโนปฺพุพฺพคฺมา ธมฺมา	มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปฏฺฐุเจน	ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมนเวติ	จกฺกัว วหโต ปทํ.

“สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วย
ใจ ถ้ามีใจชั่วแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขา
เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค”

มโนปฺพุพฺพคฺมา ธมฺมา	มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน	ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมนเวติ	ฉายาว อนปายินี. ^{๙๓}

“สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วย
ใจ ถ้ามีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขา
เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น เหมือนเงาติดตามตัว”

จิตฺเตน นียติ โลโก	จิตฺเตน ปริกฺขสฺสติ
จิตฺตสฺส เอกธมฺมสฺส	สพุเพว วสมนฺวคฺยุ. ^{๙๔}

“จิตนำโลกไป จุตดึงไป มวลชนย่อมตกอยู่ในอำนาจของธรรม
อันหนึ่งคือจิต โดยแท้”

จิตฺตสํกิลเลสา ภิกขเว สตฺตา สํกิลฺลสฺสนฺติ, จิตฺตโวทานา วิสฺสุขณฺนติ.^{๙๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่าสัตว์ย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง ย่อมหมดจด
เพราะจิตหมดจด”

ปภัสสรมัท ภิขเว จิตต์. ตณจ โข อาคนตุเกหิ อุปกภิเลเสหิ อุปกภิสิญฺจ.^{๔๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้วด้วยอุปกิเลสที่จรมมา”

จิตฺเต คหปติ อรฺกฺขิตฺเต กายกมฺมมฺปิ อรฺกฺขิตํ โหติ, วจฺจกมฺมมฺปิ อรฺกฺขิตํ โหติ, มโน-
กมฺมมฺปิ อรฺกฺขิตํ โหติ. จิตฺเต คหปติ รกฺขิตฺเต อเปยฺย จิตฺเต คหปติ พยาปนฺเน อเปยฺย จิตฺเต
คหปติ อพฺยาปนฺเน อเปยฺย จิตฺเต คหปติ อวสฺสฺสฺเต อเปยฺย จิตฺเต คหปติ อนวสฺสฺสฺเต กาย-
กมฺมมฺปิ อนวสฺสฺสฺเต โหติ, วจฺจกมฺมมฺปิ อนวสฺสฺสฺเต โหติ, มโนกมฺมมฺปิ อนวสฺสฺสฺเต โหติ.^{๔๗}

“ดูกรคหบดี เมื่อบุคคลไม่รักษาจิตแล้ว กายกรรมก็ไม่ถูกรักษา วจีกรรมก็ไม่ถูก
รักษา มโนกรรมก็ไม่ถูกรักษา ดูกรคหบดี เมื่อบุคคลรักษากิจแล้ว ฯลฯ ดูกรคหบดี เมื่อ
จิตพยายามแล้ว ฯลฯ ดูกรคหบดี เมื่อจิตไม่พยายามแล้ว ฯลฯ ดูกรคหบดี เมื่อจิตถูก
กิเลสรวรัดแล้ว ฯลฯ ดูกรคหบดี เมื่อจิตไม่ถูกกิเลสรวรัดแล้ว ฯลฯ กายกรรมก็ไม่ถูกกิเลสรวรัด
วจีกรรมก็ไม่ถูกกิเลสรวรัด มโนกรรมก็ไม่ถูกกิเลสรวรัด”

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่เมื่อเกี่ยวกับโลกียธรรม จิตเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า
เป็นประธาน

อนึ่ง พึงทราบว่าได้แสดงสูตรทั้งหมดโดยไม่กล่าวถึงสูตรหนึ่งหรือสองสูตรใน
สูตร[ทั้ง ๗ สูตร]เหล่านี้ เพื่อรักษาสูตรไว้[ไม่ให้เลือนหายไป]

เมื่อพระผู้มีพระภาคจะตรัสถามโลกุตตรธรรม ก็ไม่ถามว่า เธอบรรลุผัสสะไหน
เวทนาไหน สัญญาไหน เจตนาไหน จิตไหน แต่ตรัสถามระบุปัญญาให้เป็นประธานว่า เธอ
บรรลุมรรคญาณที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ หรือที่ ๔

อนึ่ง พึงทราบสูตรในเรื่องนี้อาจมีอาทิว่า

ปณฺณตฺตฺรา สพฺเพ กุสลา ธมฺมา น ปริหาณฺติ.^{๔๘}

“กุศลธรรมทั้งหมดที่มีปัญญาเป็นเยี่ยมย่อมไม่เสื่อม”

ปณฺณา ปนาวุโส กิमतฺถิยาติ. ปณฺณา โข อาวุโส อภิณฺณตฺตา ปริณฺณตฺตา
ปหานตฺตาติ.^{๔๙}

“ถามว่า : ผู้มีอายุ ปัญญามีประโยชน์อะไรเล่า

ตอบว่า : ผู้มีอายุ ปัญญามีประโยชน์เพื่อการรู้อย่าง มีประโยชน์เพื่อกำหนดรู้ มีประโยชน์เพื่อการละ”

ปณณวโต ภิกขเว อริยสาวกสฺส ตทณฺวยา สทฺธา สณฺจติ, ตทณฺวํ วิริยํ สณฺจติ, ตทณฺวยา สติ สณฺจติ, ตทณฺวโย สมฺมาธิ สณฺจติ.^{๑๐๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ศรัทธาที่คล้อยตามปัญญานั้นของอริยสาวกผู้มีปัญญาอ่อนดั่งมัน วิริยะที่คล้อยตามปัญญานั้นอ่อนดั่งมัน สติที่คล้อยตามปัญญานั้นอ่อนดั่งมัน สมาธิที่คล้อยตามปัญญานั้นอ่อนดั่งมัน”

โดยประการดังนี้พึงทราบว่เมื่อเกี่ยวกับโลกุตตรธรรม ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้าเป็นประธาน

อนึ่ง เทศนา[ว่า กามาวจร จิตตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรจิตเกิดขึ้น)] นี้เป็นโลกียเทศนา (เทศนาที่แสดงถึงโลกียกามาวจรจิต) ดังนั้น เมื่อจะทรงแสดงจิตให้เป็นประธานจึงตรัสว่า จิตตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (จิตเกิดขึ้น)

คำว่า โสมนสฺสสหคตํ (เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา) หมายความว่า ถึงภาวะมีการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้นร่วมกับโสมนัสที่เรียกว่าสภาวะเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจเหมือนรสอร่อย

อนึ่ง ศัพท์ว่า สหคต นี้อยู่ในความหมายเหล่านี้ คือ

๑. เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตัปภาวะ) เช่น ยายํ ตณฺหา โปโนภาวิกา นนฺทิตราศสหคตา ตตฺตรตฺตราภินนฺทินี ^{๑๐๑} (ความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ อันเป็นความยินดีพอใจที่เพิลิตเพลินภพและอารมณ์นั้นๆ) ความหมายก็คือ อันเป็นความยินดีพอใจ

๒. เจือแล้ว (โวภินณะ) เช่น ยา ภิกขเว วิมฺสา โกสขฺชสหคตา โกสขฺชสมฺปยุตฺตา^{๑๐๒} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิมัสสาได้เจือแล้วด้วยความเกียจคร้าน ประกอบแล้วด้วยความเกียจคร้าน) ความหมายก็คือ เจือแล้วด้วยความเกียจคร้านที่เกิดขึ้นในระหว่างๆ

๓. ที่อาศัย (นิสสยะ) เช่น อกุจฉิสถาสนาคตํ สติสมโพชนงค์ ภาเวติ^{๑๐๓}
(ย่อมเจริญสติสมโพชนงค์ที่อาศัยอวัฉฐิกลัทธิญา [ความสำคัญว่าเป็นกระดุก]) ความหมาย
ก็คือ ซึ่งอาศัยอวัฉฐิกลัทธิญา คือ เจริญอวัฉฐิกลัทธิญาแล้วบรรลุได้

๔. อารมณฺ์ (อาร์มณะ) เช่น ลาภี โหติ รูปสหคตานิ วา สમાปตฺติํ อรูป-
สหคตานิ วา^{๑๔} (ภิกษุได้บรรลุสมบัติที่เป็นไปกับด้วยรูป[มีปฏิวิสัยเป็นต้น] หรือเป็นไป
กับด้วยนาม[มีอากาศเป็นต้น]) ความหมายก็คือ อันมีอารมณ์เป็นรูปหรือนาม

๕. เกี้ยวข้องแล้ว (สังสัจจระ) เช่น อิทัํ สุขํ อิมาย ปิตียา สหคตํ โหติ สหชาตํ
 สัมมัจจํ สมฺปยุตฺตํ^{๑๐๕} (สุขนี้เป็นไปร่วมกัน เกิดร่วมกัน ระคนกัน ประกอบกันกับปิตินี้)

เนื้อความนี้นั้นแหละประสงค์เอาแม่ในบทนี้ เพราะจิตที่เกี่ยวข้องกับโสมนัสย่อมเรียกว่าเกิดร่วมกับโสมนัส

[ตัฟภาวะ คือ เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัฟภาวะ คือ อรรถของบทหน้านั้น) อรรถตัฟภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์โดยประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัฟภาวะนี้ ดังสัททนีติปกรณ (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิทธิภูจตุถํ อนุตตตาทินี ปตฺนติ ปทฺนเต (อนุต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมตกไปท้ายบทเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ) เช่น

- สุตตํ เอว สุตตันโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั้นแหละ)
- กัมมํ เอว กัมมโนโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั้นแหละ)
- คฺคุโธ เอว คฺคุคคํ (คฺคุคตะ คือ คฺคุนั้นแหละ)
- ภิญฺญํ เอว ภิญฺญิตํ (ภิญฺญิตตะ คือ ความเห็นผิคนั้นแหละ)
- อตฺตํ เอว อตฺตชาตํ (อตฺตชาตะ คือ อรรถนั้นแหละ)
- ธมฺมํ เอว ธมฺมชาตํ (ธัมมชาตะ คือ ธรรมนั้นแหละ)

อนึ่ง แม้ศัพท์ว่า สัมมัจจ นี้ก็ใช้ในความหมายหลายอย่าง คือ

๑. อย่างเดียวกัน (สทิสะ) เช่น กิเส ญฺล วิวุชเชตฺวา สํสฺสุจา โยชิตา หยา^{๑๖}
(น้ำทั้งหลายถูกเติมไว้ระคนกันยกเว้นน้ำหอมและน้ำอ้วน)

๒. ญกรั้วรดแล้ว (อวัสสุตะ) เช่น สัสสุจาว ตุมเห อยเย วิหรธ^{๑๐๗} (แม่เจ้าทั้งหลาย พวกท่านจงอยู่ปะปนกันเกิด)

๓. ความสนิทสนมฉันท์มิตร (มิตตสันถวะ) เช่น คิหิสิสฺสุโจ วิหรติ^{๑๐๘} (อยู่ปะปนกับคฤหัสถ์)

๔. เกิดร่วมกัน (สหชาตะ) เช่น อิทํ สุขํ อิมาย ปิตียา สหคตํ โหติ สหชาตํ สัสฺสุจํ สมฺปยุตฺตํ^{๑๐๙} (สุขนี้เกิดร่วมกัน เป็นไปร่วมกัน ระคนกัน ประกอบกับปิตีนี้)

สัสฺสุจ ศัพท์แม่ในที่นี้ประสงค์เอาในการเกิดร่วมกัน

ในเรื่องนั้น ขึ้นชื่อว่าธรรมที่เกิดร่วมกันแล้วไม่ใช่ธรรมที่เป็นไปร่วมกัน ระคนกัน ประกอบกัน หามีไม่ แต่ธรรมที่เป็นไปร่วมกัน เกี่ยวข้องประกอบกัน มีบ้าง ไม่มีบ้าง จะเห็นได้ว่าเมื่อรูปธรรมและนามธรรมเกิดร่วมกัน รูปย่อมเกิดร่วมกับนาม แต่ไม่เกี่ยวข้องประกอบกัน นามก็เหมือนกัน เกิดพร้อมกับรูปแต่ไม่เกี่ยวข้องประกอบกัน และรูปที่เกิดพร้อมกับรูปก็ไม่เกี่ยวข้องประกอบกัน แต่นามเกิดร่วมกัน เป็นไปร่วมกัน ระคนกัน ประกอบกับนามอย่างแน่นอนนั้นแหละ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า โสมนสฺสสหคตํ (เกิดร่วมกับโสมนัสสเวทนา) โดยหมายเอา สหคต ศัพท์ที่เป็นการเกิดร่วมกันนั้น

คำว่า ฌาณสมฺปยุตฺตํ แปลว่า ประกอบด้วยปัญญา หมายความว่า ประกอบร่วมกันโดยลักษณะมีการเกิดขณะเดียวกันเป็นต้น

[ในคำว่า สมฺปยุตฺต อุปสรรค คือ ส มีความหมายว่า สม (ร่วมกัน) ส่วนอุปสรรค คือ ป มีความหมายว่า ปการ (ลักษณะ)]

อนึ่ง คำที่ควรกล่าวในที่นี้มีนัยที่ได้กล่าวไว้ในเวทนาติกะในการอธิบายมาติกา (แม่บท) นั้นแหละ ดังนั้น [กามาวจรกุศล]จิตนี้จึงประกอบกันโดยลักษณะนี้ คือ เกิดขณะเดียวกัน ดับขณะเดียวกัน มีที่ตั้งอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน

[ข้อความว่า เอกุปฺปาทา เอกนิโรธา เอกวตฺตูกา เอการมฺมณา พพบในคัมภีร์กถาวัฏฏ (สัมปยุตตกถา ข้อ ๔๗๓ หน้า ๒๑๑) ท่านจึงใช้เป็นรูปพหูพจน์ตามต้นฉบับ ไม่ประกอบวจะจะเป็นเอกพจน์ว่า เอกุปฺปาทํ เอกนิโรธํ เอกวตฺตูกํ เอการมฺมณํ ตาม จิตฺตํ (จิต)]

หนึ่ง การแสดงลักษณะ ๔ นั้นเป็นการแสดงอย่างยิ่งยวด เพราะการประกอบกันปรากฏได้ในอรูปภูมิแม้ปราศจากควมมีที่ตั้งอย่างเดียวกัน

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอะไรไว้ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้[ว่า ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด)]

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมหาจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสในกามาวจรกุศลจิต อันประกอบด้วยปัญญามีเหตุ ๓ และเป็นอสังขาริก

กล่าวโดยพิสดารว่า กุศลจิตที่มีในภูมิ ๔ ย่อมถูกถือเอาด้วยคำถามที่ไม่เจาะจงว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) แต่ด้วยพระดำรัสว่า กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้น) จึงถือเอากามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงโดยเว้นกุศลจิตที่มีในภูมิ ๓

ด้วยพระดำรัสว่า โสมนสฺสสหคตํ (เกิดร่วมกับโสมนัส) ทรงถือเอาจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๔ ดวงโดยเว้นจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๔ ดวงจากกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงนั้น

ด้วยพระดำรัสว่า ฌาณสมฺปยุตฺตํ (ประกอบด้วยฌาณ) ทรงถือเอากามาวจรกุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญญา ๒ ดวงโดยเว้นจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา ๒ ดวงจากจิตเหล่านั้น

ส่วนความเป็นอสังขาริกมิได้ทรงถือเอา[โดยความเป็นธรรมที่แสดงไว้โดยตรง] เพราะมิได้ตรัสไว้ แม้พระองค์มิได้ทรงถือเอาความเป็นอสังขาริกก็จริง แต่พึงทราบความเป็นอสังขาริกได้แม้จะมีได้ตรัสว่า อสงฺขารเณ เพราะพระดำรัสว่า สสงฺขารเณ ที่จะตรัสไว้ต่อไป โดยแท้จริงแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเริ่มแสดงพระเทศนานี้โดยเจาะจงเพื่อแสดงจำแนกมหาจิตดวงแรกนี้ตั้งแต่ต้นไปทีเดียว ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถานี้จึงกระทำการตัดสินไว้อย่างนี้

[คำว่า อนาภฺยจตา ตัตถเป็น น + อาภฺยจตา คำว่า อาภฺยจ สำเร็จรูปมาจาก อาบพหน้า + ภาส ธาตุ = กล่าว + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาภาสียเตติ อาภฺยโจ (กรรมสาธนะ)
- น อาภฺยโจ อนาภฺยโจ (นินิยาตบุรพพทกรรมธารยสมาส)

- อนาภาวสส ภาโว อนาภาวตา (ภาวตัทธิต)]

บัดนี้ เพื่อแสดงจิตโดยอารมณ์ จึงตรัสว่า รูปารมณฺ ภา (มีรูปเป็นอารมณ์) เป็นต้น ที่จริงแล้วพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงนามธรรมย่อมทรงแสดงด้วย :-

๑. วัตถุ เช่น จกฺขุสมฺผลสฺส ๒เปยฺ มโนสมฺผลสฺส. จกฺขุสมฺผลสฺสา เวทนา ๒เปยฺ มโนสมฺผลสฺสา เวทนา. จกฺขุวิญญาณํ ๒เปยฺ มโนวิญญาณํ (จักขุสัมผัส ๒ลย มโนสัมผัส เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ๒ลย เวทนาเกิดแต่มนัสสัมผัส จักขุวิญญาณ [วิญญาณอาศัยจักขุ] ๒ลย มโนวิญญาณ [วิญญาณอาศัยจิต])

๒. อารมณ์ เช่น รูปสณฺญา ๒เปยฺ ธมฺมสณฺญา, รูปสณฺญาเจตนา ๒เปยฺ ธมฺมสณฺญาเจตนา (รูปสัญญา [สัญญาในรูปารมณฺ] ๒ลย ธรรมสัญญา [สัญญาในธรรมารมณฺ] รูปสณฺญาเจตนา [ความตั้งใจในรูปารมณฺ] ๒ลย ธรรมสัญญาเจตนา [ความตั้งใจในธรรมารมณฺ])

๓. วัตถุและอารมณ์ เช่น จกฺขุญจ ปฏฺิจจ รูปเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญญาณํ ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺส ๒เปยฺ มนญจ ปฏฺิจจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญาณํ ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺส^{๑๐๐} (จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูป ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓ [คือ จักขุวิญญาณ จักขุ และรูป] มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจิตและธรรมารมณฺ ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓ [คือ มโนวิญญาณ จิต และธรรมารมณฺ])

๔. ความมีหน้าที่ของตน เช่น อวิชฺชาปจฺจยา ภิกฺขเว สงฺขารา. สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ ^{๑๐๑} (อวิชชาทั้งหลาย สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย)

[คำว่า จกฺขุวิญญาณํ (วิญญาณอาศัยจักขุ) แสดงถึงวัตถุคือจักขุประสาท ส่วนคำว่า มโนวิญญาณํ มิได้แสดงวัตถุที่อาศัยของจิตเหมือนคำดังกล่าว แต่แสดงมโนทวารคืออวิชชาจิตว่าเป็นที่อาศัยของจิต เพราะ ทวาร ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ การณ (เหตุ) จึงกล่าวถึงทวารว่าเป็นที่ตั้งของจิตได้ ตามนัยนี้มโนทวารได้ชื่อว่า วตฺถุ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วตฺถุ วียาติ วตฺถุ (วัตถุ คือ สภาวะอันเหมือนกับที่ตั้ง) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๔) อธิบายว่า

มโนวิญญานนติ เอตถ ทวาร วตฺตติ วุตฺต.^{๑๑๖}

“ในคำว่า มโนวิญญาน (มโนวิญญาน) นี้ ทวารกล่าวว่า เป็นวัตถุ”

นอกจากนี้ ปาฐะว่า สงฺคติ ในประโยคว่า ติณฺณ สงฺคติ ผสฺโส (ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓) มีศัพท์เดิมมาจาก สงฺคติยา ลป ยา ศัพท์เพื่อย่อคำ

ในประโยคว่า อวิชชาปจฺยา ภิกฺขเว สงฺขารา (สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) แสดงว่าอวิชชามีหน้าที่เกื้อกูลให้เกิดสังขาร ดังนี้ เป็นต้น]

อนึ่ง ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงนามธรรมด้วยอารมณฺ์ จึงตรัสว่า รูปารมณฺ์ วา (มีรูปเป็นอารมณฺ์) เป็นต้น

รูปารมณฺ์ คือ รูปมีสมุฏฐาน ๔ [กรรม จิต อกุ และอาหาร] ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

สัททารมณฺ์ คือ เสียงมีสมุฏฐาน ๒ [จิตและอกุ] ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

คันธารมณฺ์ คือ กลิ่นมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

รสารมณฺ์ คือ รสมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

โผฏฐัพพารมณฺ์ คือ สัมผัสมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

ธรรมารมณฺ์ คือ ธรรมที่เรียกว่าอารมณฺ์ของจิต จำแนกเป็น

- รูปที่มีสมุฏฐาน ๑ [รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานแน่นอนและวิญญัตติรูป] มีสมุฏฐาน ๒ [เสียง] มีสมุฏฐาน ๓ [ลหุตาเป็นต้น] มีสมุฏฐาน ๔ [อาโป โอชา และอากาศธาตุ] และมีได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ [ลักษณะรูป ๔] ที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

- จิตและเจตสิกที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

- บัญญัติที่เหลือจากรูป จิต เจตสิกที่กล่าวไว้แล้ว ซึ่งไม่พึงกล่าวไว้เหมือนอย่างนั้นว่ามีสมุฏฐาน ๑ หรือเป็นอดีต เป็นต้น]

[สรุปความว่า ธรรมารมณฺ์ คือ ธรรมที่เป็นอารมณฺ์ของจิตทั้งหมดอันได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ คำว่า ตถา นวตตพฺพา จ วุตฺตาวเสสา (บัญญัติที่เหลือจากรูป จิต เจตสิกที่

กล่าวไว้แล้ว ซึ่งไม่เพียงกล่าวไว้เหมือนอย่างนั้น) หมายถึง บัญญัติ ส่วนนิพพานนับเข้าในธรรมที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานใด ๆ]

บางคนกล่าวว่า แม้รูปเป็นต้นที่ไม่มาปรากฏก็เป็นธรรมารมณ์ เพียงถูกคัดค้านด้วยพระสูตรนี้ สมจริงดังคำกล่าวว่า

“อิเมสฺ โข อาวุโส ปญฺจนํ อินฺทริยานํ นานาวิสยานํ นานาโคจรานํ น อณฺณ-
มณฺณสฺส โคจวิสยํ ปจฺจุณฺโณตานํ มโน ปฏิสฺสณํ มโน เนสฺ โคจวิสยํ ปจฺจุณฺโภติ”^{๑๓}

“ดูกรผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้มีวิสัยต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน ไม่รับเอาวิสัย
อารมณ์ของกันและกัน มีใจเป็นที่พึง ใจเท่านั้นย่อมรับวิสัยอารมณ์ของอินทรีย์ ๕ เหล่านั้น”

โดยแท้จริงแล้ว รูปารมณ์เป็นต้นชื่อว่าวิสัยอารมณ์ของอินทรีย์ ๕ เหล่านั้น จึง
สำเร็จข้อความนี้ว่า รูปารมณ์เป็นต้นที่ถูกใจเสวยอยู่นั้นก็คือรูปารมณ์เป็นต้นนั้นแหละ
ข้อความนี้ย่อมสำเร็จได้อีก เพราะทักขิยจักขุญาณเป็นต้นมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ เนื่องจาก
รูปารมณ์เป็นต้นที่ยังไม่มาปรากฏนั้นแหละเป็นอารมณ์ของทักขิยจักขุญาณเป็นต้น และ
อารมณ์ดังกล่าวก็ไม่ใช้ธรรมารมณ์ ดังนั้น พึงทราบการกำหนดอารมณ์ตามนัยที่กล่าวไว้
แล้วนั้นแหละ

ในการมาปรากฏของอารมณ์นั้น อารมณ์แต่ละอย่างย่อมมาปรากฏทางทวารทั้ง
๒ ดังจะเห็นได้ว่า รูปารมณ์กระทบจักขุประสาทแล้วมาปรากฏทางมโนทวารในขณะนั้น
ทันที ความหมายคือ เป็นปัจจัยให้ภวังค์ไหว (ภวังคจลนะ) [คือ ภวังคจิตย่อมไหวเพราะ
รูปารมณ์มาปรากฏในภวังค์คือมโนทวาร]

แม้สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ ก็มีนัยเดียวกันนี้

อุปมาเหมือนนกบินมาทางอากาศ พักอยู่ที่ยอดไม้ย่อมกระทบกิ่งไม้ และเงา
ของมันก็กระทบแผ่นดิน การกระทบกิ่งไม้และการแผ่ไปแห่งเงาย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน
ไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น การที่รูปซึ่งเป็นปัจจุบันเป็นต้นกระทบจักขุประสาทเป็นต้น และการ
มาปรากฏทางมโนทวารเพราะสามารถทำให้ภวังค์ไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อน
ไม่หลัง ฉะนั้น

ต่อจากขณะภวังค์ไหวนั้น มหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งจากอารมณ์เหล่านั้นในลำดับถัดจากจิตหลายดวงมีอาวัชชนจิตเป็นหนต้นและมีโงฐฐัพพนจิตเป็นหนปลายซึ่งตัดภวังค์แล้วเกิดขึ้นในจักขุทวารเป็นต้น [คือ มหากุศลจิตดวงแรกเกิดขึ้นทำหน้าที่ชวนกิจ]

แต่ในมโนทวารล้วนๆ ไม่มีหน้าที่ในการกระทบกับปสาทรูป [คือ ในมโนทวารที่ไม่ใช่มโนทวารซึ่งมีอารมณ์มาปรากฏทางทวาร ๕ แล้วจึงรับเอาอารมณ์ด้วยตทณูวัตตก-มโนทวารวิธี (มโนทวารวิธีที่คล้ายตามปัญญาทวารวิธีนั้น)] อารมณ์ดังกล่าวย่อมมาปรากฏตามปกติโดยเนื่องด้วยรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟังแล้ว กลิ่นที่ดมแล้ว รสที่ลิ้มแล้ว และสิ่งที่กระทบสัมผัสแล้ว

ถามว่า : อารมณ์ดังกล่าวย่อมปรากฏอย่างไร

ตอบว่า : บุคคลบางคนในโลกนี้กระทำประทัภษณพระมหาเจดีย์ที่ประดับตกแต่งแล้ว ฉาบทาด้วยปูนขาว วิจิตรด้วยสีมีหรรดลและมโนสิลาเป็นต้น บักรงชัยและธงแผ่นผ้าหลากสี ผูกพวงดอกไม้ล้อมประทีปและมาลัยรุ่งโรจน์อยู่ด้วยสิริที่น่าพึงใจอย่างยิ่ง น้อมกราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์ที่ฐานพระเจดีย์ ๑๖ ชั้น แล้วยืนไหว้แลดู ถือบิดีที่มีพระพุทธรูปเป็นอารมณ์ยืนอยู่ เมื่อเขาเห็นพระเจดีย์แล้วยังบิดีที่มีพระพุทธรูปเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้นอย่างนี้ ต่อมาไปสู่ที่ใดที่หนึ่งแล้วนั่งรำลึกอยู่ในที่พักเวลากลางคืนและกลางวัน พระมหาเจดีย์ที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมเป็นเช่นกับที่มาปรากฏทางจักขุทวารนั้นแหละ เป็นเสมือนเวลาก่อกระทำประทัภษณแล้วไหว้พระเจดีย์ รูปารมณ์ย่อมมาปรากฏโดยเนื่องด้วยรูปที่ตนเห็นมาก่อนอย่างนี้

เมื่อบุคคลฟังเสียงของพระธรรมกถึกผู้กล่าวธรรมกถาด้วยเสียงอันไพเราะ หรือฟังเสียงของผู้สาธยายทำนองสรภัญญะ ต่อมาไปในที่ใดที่หนึ่งแล้วรำพึงอยู่ ธรรมกถาหรือเสียงสรภัญญะย่อมเป็นเหมือนมาปรากฏทางโสตทวาร และเหมือนเวลาเปล่งสาธการฟังธรรม สัทธารมณ์ย่อมมาปรากฏโดยเนื่องด้วยเสียงที่ได้ฟังแล้วอย่างนี้

เมื่อบุคคลได้ของหอมหรือดอกไม้หอมแล้วบูชาที่อาสน์พระหรือพระเจดีย์ด้วยจิตที่มีกลิ่นเป็นอารมณ์ ต่อมานั่ง ณ ที่ใดที่หนึ่งรำพึงอยู่ คันธารมณ์นั้นย่อมเป็นเหมือน

มาปรากฏทางฆาตกรรม และเหมือนเวลาบุชชาสักการะ คันธารมณ์ย่อมมาปรากฏโดย
เนื่องด้วยกลิ่นที่เคยดมแล้วอย่างนี้

เมื่อบุคคลได้ของเคี้ยวของบริโภคอันประณีตแล้ว แบ่งปันให้แก่เพื่อนพรหม-
จรรย์แล้วบริโภค ต่อมาได้อาหารมีหญ้ากับแกล้เป็นต้นในที่ใดที่หนึ่งแล้วรำพึงว่า เมื่อก่อน
เราแบ่งอาหารอันประณีตกับเพื่อนพรหมจรรย์แล้วบริโภค รสารมณ์นั้นย่อมเป็นเหมือนมา
ปรากฏทางชีวหาตกรรม และเหมือนเวลาบริโภค รสารมณ์ย่อมมาปรากฏโดยเนื่องด้วยรส
ที่ตนได้ลิ้มแล้วอย่างนี้

อนึ่ง เมื่อบุคคลใช้สอยเตียง ตั้ง เครื่องปูลาด หรือผ้าห่มที่มีเนื้ออ่อนนุ่ม มี
สัมผัสเป็นสุขแล้ว ต่อมาต้องนอนที่นอนไม่ดีในที่ใดแห่งหนึ่งก็รำพึงว่า เมื่อก่อนเราใช้
เตียง ตั้ง เครื่องปูลาด และผ้าห่มอันอ่อนนุ่ม โภกวิพพารมณ์ย่อมเป็นเหมือนมาปรากฏ
ทางกายตกรรม และเหมือนเวลาเสวยสัมผัสเป็นสุข โภกวิพพารมณ์ย่อมมาปรากฏโดย
เนื่องด้วยสิ่งที่ได้กระทบสัมผัสแล้วอย่างนี้

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่ามีโนทวารล้วนๆ ไม่มีหน้าที่ในการกระทบกับ
ปสาทรูป อารมณ์ดังกล่าวย่อมมาปรากฏตามปกติโดยเนื่องด้วยรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟัง
แล้ว กลิ่นที่ดมแล้ว รสที่ลิ้มแล้ว และสิ่งที่กระทบสัมผัสแล้ว

บัดนี้ มีอีกนัยหนึ่งที่นอกเหนือจากคัมภีร์อรรถกถา [คือ คัมภีร์มหาอรรถกถาที่
ปริวรรตจากภาษาสิงหล] ในการมาปรากฏโดยเนื่องด้วยรูปที่ได้เห็นแล้วโดยปกติเป็นต้น

ลำดับแรก พึงทราบทิวฐะเป็นต้นเหล่านี้ว่า ทิวฐะ (อารมณ์ที่พบเอง) สุตะ
(อารมณ์ที่ได้ยินจากบุคคลอื่น) และอุภยสัมพันธ์ (อารมณ์ที่เกี่ยวกับทั้งสองอย่าง)

ทิวฐะ คือ อารมณ์ที่บุคคลรับเอาแล้วทางทวาร ๕

สุตะ คือ รูปเป็นต้นที่บุคคลไม่เห็นโดยประจักษ์ แต่รับเอาโดยได้ยินมา

อุภยสัมพันธ์ คือ อารมณ์ที่เกี่ยวกับทั้งสองอย่างเหล่านั้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่ามีอารมณ์ดังกล่าวย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดย
เนื่องด้วยอารมณ์ที่พบเองเป็นต้นเหล่านี้

ในเรื่องนั้น การมาปรากฏโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่พบเอง ได้กล่าวไว้โดยนัย ๕ ข้างต้นก่อน

อนึ่ง บางคนได้ยินว่า รูปที่เกิดจากบุญอันยิ่งใหญ่ของพระผู้มีพระภาคเป็นเช่นนี้ พระสุรเสียงก็ไพเราะยิ่ง กลิ่นดอกไม้บางอย่างในบางที่หอมชื่นใจยิ่งนัก รสของผลไม้บางชนิดมีรสอร่อย สัมผัสของผ้าห่มเป็นต้นบางอย่างก็เป็นสุขยิ่ง รูปเป็นต้นนั้นมิได้กระทบกับจักขุประสาทเป็นต้นของเขาย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดยเพียงแต่ฟังมาเท่านั้น ลำดับนั้นจิตตั้งกล่าวย่อมดำเนินไปด้วยความเลื่อมใสในรูปหรือเสียง หรือดำเนินไปในกลิ่นเป็นต้นด้วยความต้องการจะถวายแก่พระอริยะ หรือด้วยการอนุโมทนาในทานที่บุคคลอื่นถวายแล้ว รูปารมณ์เป็นต้นเหล่านี้ย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่ได้ยินจากบุคคลอื่นอย่างนี้

อีกบุคคลหนึ่งเห็นหรือได้ยินรูปเป็นต้นดังที่กล่าวไว้แล้ว อารมณ์เหล่านั้นย่อมมาปรากฏทางมโนทวารของเขาโดยเนื่องด้วยสิ่งที่เห็นและได้ยินแล้วโดยปราศจากการกระทบกับจักขุประสาทเป็นต้นโดยนัยว่า รูปเช่นนี้จักมีแก่พระพุทธรเจ้าผู้จะอุบัติขึ้นในอนาคตกาล เป็นต้น มหากุศลจิตดวงแรกนี้ก็มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในรูปารมณ์เป็นต้นนั้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ย่อมดำเนินไปแก่เขา รูปเป็นต้นเหล่านี้ย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่เกี่ยวกับทั้งสองอย่างด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง คำแสดงความปรากฏของอารมณ์โดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่พบแล้วเป็นต้นดังกล่าว เป็นเพียงนัยโดยสังเขป พึงทราบการปรากฏทางมโนทวารของอารมณ์เหล่านั้นโดยพิสดารด้วยศรัทธา ความพอใจ ความดำริอาการ การพิจารณาด้วยปัญญาแล้วพอใจ เป็นต้น

[คำว่า ทิวณินฺชฌานชฺชนฺติ มีรูปวิเคราะหฺว่า

- นิสฺเสเสน ฌานํ นิชฺฌานํ (การเพ่งไม่มีเหลือ)
- นิชฺฌาเนน ชฺชนฺติ นิชฺฌานชฺชนฺติ (ความพอใจโดยการเพ่งไม่มีเหลือ)
- ทิวณฺจฺยา นิชฺฌานชฺชนฺติ ทิวณฺจฺยนิชฺฌานชฺชนฺติ (ความพอใจโดยการเพ่งไม่มีเหลือด้วยปัญญา)]

อนึ่ง อารมณ์ที่ปรากฏอย่างนี้เป็นจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง ดังนั้น จึงมิได้กล่าวถึง
นัยนี้ไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าชวนจิตที่มีอารมณ์อย่างหนึ่งๆ ย่อมเกิดขึ้นทางทวาร
ทั้ง ๒ ดังจะเห็นได้ว่า ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ย่อมเกิดทางจักขุทวารบ้าง ทางมโนทวาร
บ้าง

แม้อารมณ์มีเสียงเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

ในชวนจิตเหล่านั้น ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ซึ่งเกิดทางมโนทวาร แบ่งออกเป็น
๓ อย่าง คือ

๑. ทานมัย (ชวนจิตเกิดจากการให้ทาน)
๒. ศีลมัย (ชวนจิตเกิดจากการรักษาศีล)
๓. ภาวนามัย (ชวนจิตเกิดจากการอบรมจิต)

แต่ละอย่างในชวนจิตเหล่านั้นก็มี ๓ ประการ คือ กายกรรม วจีกรรม และ
มโนกรรม

แม้ชวนจิตที่มีเสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์เป็นอารมณ์ ก็มีนัยเดียวกัน

ในบรรดาอารมณ์ ๖ นั้น ลำดับแรก มหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ซึ่งเกิดขึ้นรับเอา
รูปเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นรับเอาอารมณ์เป็นสิ่งที่เรียกว่าศุภนิมิต ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่
น่าพอใจ น่ายินดี อย่างใดอย่างหนึ่งในดอกไม้ ผ้า และธาตุไม่มีดินสอพอง หรดาล และ
ยาทาตาเป็นต้น] ที่มีสีเขียว เหลือง แดง และขาว

ถามว่า : อวิชฐารมณ์เป็นเหตุให้เกิดความโลภมิใช่หรือ เหตุใดจิตดวงนี้จึงได้
ชื่อว่า กุศล

ตอบว่า : จิตดังกล่าวได้ชื่อว่า กุศล โดยเนื้อด้วย

- จิตที่กำหนดแน่นอน คือ จิตของผู้ที่กำหนดแน่นอนในการทำกุศลว่า เรา
ควรทำกุศลอย่างเดียว

- จิตที่น้อมไป คือ จิตที่ห้ามไม่ให้กุศลเกิดขึ้นแล้วน้อมไปในการทำกุศล

- จิตที่คุ่นเคย คือ จิตที่คุ่นเคยด้วยความเกิดขึ้นแห่งกุศลโดยกระทำอย่างต่อเนื่อง

- การใส่ใจ คือ การใส่ใจโดยแยกกายด้วยเหตุที่มีกำลังอันได้แก่ การอยู่ในสถานที่อันเหมาะสม การคบสัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม และการบำเพ็ญบุญไว้ในกาลก่อน เป็นต้น

ขึ้นชื่อว่ากุศลจิตย่อมเกิดขึ้นแก่เขาด้วยจิตที่กำหนดแน่นอน จิตที่นุ่มไป จิตที่คุ่นเคย และการใส่ใจ[ในการทำกุศล]ดังกล่าว

อนึ่ง ความเกิดร่วมกับโสมนัสในจิตดวงแรกนี้ พึงทราบโดยเนื่องด้วยอารมณ์ เพราะจิตดังกล่าวเกิดร่วมกับโสมนัสได้ เนื่องจากเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ์

แม้ความเป็นผู้มีศรัทธามากเป็นต้นก็เป็นเหตุในความเกิดร่วมกับโสมนัสนี้ ดังจะเห็นได้ว่า ผู้ไม่มีศรัทธาและผู้ที่เป็นมิจฉาทิฎฐิมักไม่เกิดโสมนัสเมื่อพบรูปพระตถาคตที่เป็นอิฏฐารมณ์โดยแท้ อีกทั้งผู้ที่ไม่เห็นอานิสงส์ในการบำเพ็ญกุศล แม้ถูกบุคคลอื่นผู้ชักชวนทำกุศลก็ไม่เกิดโสมนัส ดังนั้น ความเกิดร่วมกับโสมนัสในเรื่องนี้จึงควรทราบอย่างนี้ว่า ความเป็นผู้มีศรัทธามาก ความเป็นผู้มีความเห็นบริสุทธิ์ และการรู้เห็นอานิสงส์

อีกนัยหนึ่ง ความเกิดร่วมกับโสมนัสในจิตดวงแรกนี้ พึงทราบโดยเนื่องด้วยเหตุเหล่านี้ คือ ธรรม ๑๑ ประการย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดปีติสัมโพชฌงค์ ได้แก่

๑. ระลึกถึงพระพุทธคุณ (พุทธานุสสติ)
๒. ระลึกถึงพระธรรมคุณ (ธรรมานุสสติ)
๓. ระลึกถึงพระสังฆคุณ (สังฆานุสสติ)
๔. ระลึกถึงศีล (ศีลानุสสติ)
๕. ระลึกถึงการบริจาคทาน (จาคานุสสติ)
๖. ระลึกถึงเทวดา (เทวดานุสสติ)
๗. ระลึกถึงความสงบจากกิเลส (อุปสมานุสสติ)
๘. หลีกเลียงจากคนหยาบกระด้าง คือ ผู้มีโทษะมาก (ลูฆบุคคลปรีวัชชนตา)

๙. คบหากับคนนุ่มนวล คือ ผู้มีเมตตามาก (สินิทรบุคคฺลเสวนตา)

๑๐. พิจารณาพระสูตรที่น่าเลื่อมใส (ปสาทนียสุตตันตปัจจุเวกขนตา)

๑๑. น้อมใจไปเพื่อให้เกิดความปีติปราโมทย์นั้น (ตทริมุตตตา)

[โดยทั่วไปปีติต้องเกิดร่วมกับโสมนัสแน่นอน ดังนั้น ธรรมที่ก่อให้เกิดปีติจึงเป็นเหตุเกิดของโสมนัสอีกด้วย]

อนึ่ง ความพิสดารของธรรม ๑๑ ประการนี้ จักแจ่มแจ้งในโพชฌังควิมังส

พึงทราบการประกอบกับปัญญาในมหากุศลจิตดวงแรกนี้ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ กรรม[ที่เป็นอุปการะแก่ปัญญา] การเกิดขึ้น[ในพรหมโลก] ความสูงส่งแห่งอินทรีย์[คือปัญญา] และความไกลจากกิเลส

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลใดแสดงธรรมแก่ชนเหล่าอื่น สอนศิลปวิทยา[มีการชี้แจง เป็นต้น] การประกอบอาชีพ[มีกสิกรรม พาณิชยกรรม เป็นต้น] และวิชาความรู้[มีอายุรเวท เป็นต้น] อันปราศจากโทษ ถวายเครื่องสักการะ อาราธนาพระธรรมกถึกให้แสดงธรรม หรือให้ท่านนานับประการโดยตั้งความปรารถนาว่า เราจักเป็นผู้มีปัญญาในอนาคต กุศลจิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกรรมเช่นนั้นของเขาย่อมบังเกิดเป็นกุศลจิตที่ประกอบกับปัญญา

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้เกิดในโลกที่ไม่เบียดเบียนกัน[คือรูปภพ] ย่อมเกิดกุศลจิตที่ประกอบกับปัญญาเกิดขึ้นโดยอาศัยการอุบัติเกิด[ในรูปภพ]โดยนัยนี้ว่า

ตสฺส ตตฺถ สุขีโน ฐมฺมปทา ปิลวนฺติ. ทนฺโธ ภิกฺขเว สตฺตูปปาโต, อถ โส สตฺโตชิปปเยว วิเสสภาคี โหติ.^{๑๑๔}

“ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่เขาผู้เสวยสุขในพรหมโลกนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย การเกิดขึ้นแห่งสติปัฏฐาน แต่บุคคลนั้นมักเป็นผู้มีโอกาสนบรรลุธรรมวิเศษได้เร็ว”

[คำว่า ปิลวนฺติ สำเร็จรูปมาจาก ปิลุ คติยํ = ไป + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ดังคัมภีร์อรรถสาลีนี้ภาสากฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๘) กล่าวว่า เป็น ปิลุ ธาตุ โดยถือว่าสันสกฤตใช้เป็น ปฺลฺ ธาตุ

บาลีจึงควรมีรูปเป็น ปิรุ ธาตุ ในบางที่ก็มีรูปว่า ปุลวนติ โดยลบ อี อักษรดังกล่าวว่า กุริยา = กิริยา ส่วนคัมภีร์ธาวัตถสังคหะ (คาถา ๒๒๗) และสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๒๘๐) กล่าวว่าป็น ปุรุ ธาตุ (สปปเน หรือ คติย = ไป) ตามมตินี้ให้ลง อี อักษรเป็นอาคม ความหมายของ ปิรุ หรือ ปุรุ ธาตุ คือ ไป, ลอยไป ซึ่งก็คือความปรากฏนั่นเอง ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๖) อธิบายว่า อุပ္พลฺลหนติ ปทิสฺสนฺติ (ย่อมปรากฏ)]

บุคคลผู้บรรลุความสุขอมแห่งอินทรีย์แล้วลุถึงระยะกาลแห่งปัญญา ย่อมเกิดกุศลจิตที่ประกอบกับปัญญาเกิดขึ้นอาศัยความสุขอมแห่งอินทรีย์

[คำว่า ปณฺณาทสกะ (ระยะกาลแห่งปัญญา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทสายุเว ทสกะ (ทสกะ คือ ระยะกาลนั้นแหละ) : ลง ก ปัจจัยในสกตถตฺตทิต
- ปณฺณาย ทสกะ ปณฺณาทสกะ (ปัญญาทสกะ คือ ระยะกาลแห่งปัญญา) : ัญญุตฺตปฺปฺริสฺสมาส

ระยะกาลแห่งปัญญา คือ ช่วงอายุ ๔๐ ถึง ๕๐ ปี ระยะกาลของชีวิตมี ๑๐ อย่าง คือ

๑. มันททสกะ	ระยะกาลแห่งความเป็นเด็กทารก อยู่ใน ๑๐ ปีแรก
๒. ชิททาทสกะ	ระยะกาลแห่งการเล่น อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๒
๓. วณฺณทสกะ	ระยะกาลแห่งผิวพรรณ อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๓
๔. พลทสกะ	ระยะกาลแห่งพลังกำลัง อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๔
๕. ปณฺณาทสกะ	ระยะกาลแห่งปัญญา อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๕
๖. หานิทสกะ	ระยะกาลแห่งความเสื่อมของพลังกำลัง อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๖
๗. ปัพพาททสกะ	ระยะกาลแห่งการโง่งของหลัง อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๗
๘. วังกทสกะ	ระยะกาลแห่งการงอหลัง อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๘
๙. โมหทสกะ	ระยะกาลแห่งความหลงลืม อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๙
๑๐. สยณทสกะ	ระยะกาลแห่งการนอนบนเตียงโดยลุกไม่ขึ้น อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๑๐]

บุคคลผู้ข่มกิเลสได้แล้วย่อมเกิดกุศลจิตที่ประกอบกับปัญญาเกิดขึ้นอาศัยความไกลจากกิเลส สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

โยคา เว ชายเต ฐริ	อโยคา ฐริสงขโย
เอตํ ทวิธาปถํ ฌตฺวา	ภวาย วิภวาย จ
ตถตฺตานํ นิเวสเยย	ยถา ฐริ ปวทุตฺตติ. ^{๑๑๕}

“ปัญญาเกิดมิได้ เพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะไม่พากเพียร
เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อมของปัญญาแล้ว ควรจะทำตนโดยวิถีทาง
ที่ปัญญาจะเจริญ”

โดยประการดังนี้ พึงทราบการประกอบกับปัญญาด้วยเหตุเหล่านี้ คือ กรรม
[ที่เป็นอุปการะแก่ปัญญา] การเกิดขึ้น[ในพรหมโลก] ความสุขงามแห่งอินทรีย์[คือปัญญา]
และความไกลจากกิเลส

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบการประกอบกับปัญญาโดยเนื่องด้วยเหตุเหล่านี้ คือ ธรรม
๗ ประการย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่

๑. สอบถาม[คำอธิบายเรื่องขั้นต้นและอายตนะเป็นต้น] (ปริจฉนคตา)
๒. ชำระร่างกายและของใช้ให้สะอาด (วัตถุวิสทกิริยา)
๓. ปรับอินทรีย์ ๕ ให้สม่ำเสมอ (อินทริยสมัตตปฎิปาทนา)
๔. หลีกเลี้ยงผู้ที่ไม่มีความรู้ (ทูปปัญญูปคคลปรีวชชนา)
๕. คบหากับผู้ที่มีความรู้ (ปัญญวันตูปคคลเสวนา)
๖. พิจารณาพระสูตรที่ลึกซึ้งพึงใคร่ครวญด้วยปัญญา (คัมภีรญาณจริยปัจจ-
เวกขณา)
๗. น้อมใจในการเจริญธรรมวิจยนั้น (ตทนิมุตตตา)

อนึ่ง ความพิสดารของธรรม ๗ ประการนี้ จักแจ่มแจ้งในโพชฌังควิมังส

อนึ่ง มหากุศลจิตดวงแรกที่เกิดขึ้นประกอบกับปัญญาอย่างนี้ ได้ชื่อว่า อสังขาริก
(จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขารล้วนๆ) เพราะเกิดขึ้นโดยปราศจากหมู่ปัจจัยที่ไม่มี
สังขาร คือ ไม่มีความเพียร[ทางกายและวาจาของตน] และไม่มีการดำริถึงอุปายะ [อุปายะ
ที่ทำให้เกิดความพากเพียรอันได้แก่การคิดถึงคุณและโทษหรือการชักชวนของผู้อื่น]

[คำว่า อสงฺขาริก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขโรตฺติติ สงฺขารโ (สภาวะปรุงแต่ง คือ กระตุ้นเตือนให้ทำกรรมนั้นๆ ทางกายอัน ได้แก่ การลุกขึ้น การสะบัดแขนขา หรือทางวาจาอัน ได้แก่ การทอ้งบ่นสาธยายข้อความที่ทำให้จิตตื่นตัวไม่ทอดลอย หรือทางใจอัน ได้แก่ การพิจารณาถึงคุณและโทษ พร้อมทั้งการชักชวนทางวาจาของผู้อื่น)

- นตฺถิ สงฺขารโ อสฺสาติ อสงฺขารโ, ปจฺยคโณ (หมู่ปัจจัยที่ปราศจากสภาวะปรุงแต่ง ได้แก่ อารมณ์ ทวาร และมนสิการ เป็นต้น เช่น ถ้าไม่มีอารมณ์มาปรากฏ จิตที่รับอารมณ์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีจักขุทวาร จิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ทางจักขุทวารก็เกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีโยนิโสมนสิการ กุศลจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีโยนิโสมนสิการ อกุศลจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ หรือถ้าไม่ใช่กระแสจิตของพระอรหันต์ที่ปราศจากอนุสัย กิริยาจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น)

- อสงฺขารเณ อุปฺปนฺนํ อสงฺขาริกํ (จิตที่เกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขารล้วนๆ)]

มหากุศลจิตดังกล่าวที่เกิดขึ้นร่วมกับโสมนัส ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร เกิดขึ้นมีอารมณ์ที่น่ายินดี ย่อมปรากฏโดยลักษณะ ๓ ประการ คือ ทานมัย ศีลมัย และภาวนามัย

ถามว่า : มหากุศลจิตดังกล่าวย่อมปรากฏอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อใด บุคคลได้รับดอกไม้สี่เชียว เหลือง แดง หรือขาวเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ระลึกถึงสีดอกไม้นั้นแล้วบูชาพุทธรัตน์เป็นต้นโดยดำริว่า เราถวายสี่เป็นทาน เมื่อนั้น บุญย่อมเป็นทานมัย

เรื่องเล่าในทานมัยนั้น มีดังนี้

ดังได้สดับมาว่า ขุนคลังชื่อว่าสังฆมิตรได้ฝ้ายลายทองผืนหนึ่งแล้วดำริว่า ฝ้านี้มีสีทอง แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็มีพระฉวีวรรณดังทอง ฝ้ายสีทองย่อมสมควรแก่ผู้ที่มีผิวพรรณดังทอง และพวกเราก็จักให้สีเป็นทาน จึงให้นำเอาขึ้นไปห่มพระมหาเจดีย์ พึงทราบวามหากุศลจิตในกาลเช่นนั้นเป็นทานมัย

เมื่อใด บุคคลได้รับวัตถุที่ควรบริจาคเช่นนั้นแล้วบูชาพระรัตนตรัยมีพุทธรัตน์เป็นต้นโดยดำริว่า การให้ทานนี้เป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล วัตรปฏิบัติในตระกูลของเรา เมื่อนั้นย่อมเป็นศีลมัย

เมื่อใด บุคคลบูชาพระไตรรัตน์ด้วยวัตถุเช่นนั้นแล้วเจริญความเสื่อมสิ้นไปโดยดำริว่า สิ้นจักถึงความเสื่อมสิ้นไป เมื่อนั้นย่อมเป็นภวานามัย

[โดยทั่วไปการเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นการรู้เห็นรูปนามภายในร่างกายที่ยาวา หนา คีบ กว้าง คอก ไม่ใช่การรู้เห็นรูปนามภายนอกในร่างกาย ดังจะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าตรัสถึงที่สุดของโลก แก่พรหมโลहितัสสะว่าอยู่ภายในร่างกายนี้เท่านั้น^{๓๓} ดังนั้น ข้อความข้างต้นจึงไม่ใช่หมายถึงการใคร่ครวญถึงความเสื่อมสิ้นไปโดยใช้การดำริเป็นหลัก แต่หมายถึงการปรากฏของความเสื่อมสิ้นไปในวัตถุภายนอกอย่างชัดเจน ซึ่งอาจปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาบางท่าน เช่น ในครั้งที่พระปัจเจก-พระพุทธเจ้าชื่อว่าพระโสณกะ ผู้เป็นสหายของพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าอรินทมะ ได้เห็นใบไม้แก่ร่วงหล่นจากต้นสาละแล้วเกิดญาณทัสนะรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะเคลื่อนไหวภายนอกนั้น ในที่สุดได้บรรลุปัจเจกโพธิญาณ^{๓๔} และกรณีนางปฏาจาราเห็นน้ำล้างเท้าไหลไปในขณะล้างเท้าแล้ว ยังเห็นความเกิดดับของน้ำที่ไหลไป^{๓๕} ข้อนี้เป็นการหยั่งเห็นความเกิดดับในอารมณ์ภายนอกในบางโอกาส]

อนึ่ง ทานมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่ดำเนินไปแก่ผู้บูชาพระรัตนตรัยด้วยมือของตน
๒. วจีกรรม ในขณะที่ต้องการจะบูชาพระรัตนตรัยได้สิ่งบุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และบุรุษเป็นต้นให้บูชา
๓. มโนกรรม ในขณะที่ปรารถนาวัตถุที่มีอยู่ตามที่กล่าวไว้แล้ว แล้วดำริว่าเราจักให้สืบทาน

ที่จริงแล้ว ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาอรรคถาว่า “ตามวินัยเทศนา กุศลจิตนั้นชื่อว่าเป็นทานโดยลักษณะ โดยได้เปล่งวาจาว่า เราจักถวาย จักกระทำ แต่ตามอภิธรรม-เทศนา จัดเป็นกุศลตั้งแต่เวลาที่ใจคิดปรารถนาวัตถุที่มีอยู่ว่า เราจักถวาย ภายหลังต่อมา เขาจึงกระทำให้สิ่งที่ควรทำทางกายและวาจา”

โดยประการดังนี้ ทานมัยกุศลมี ๓ ประการ โดยจำแนกเป็นกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

ศีลมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่ได้รับวัตถุตามที่กล่าวไว้แล้วบูชาพระรัตนตรัยด้วยมือของตนโดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลเป็นต้น

๒. วจีกรรม ในขณะที่สั่งบุตรภรรยาเป็นต้นให้บูชาพระรัตนตรัยโดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลเป็นต้นนั้นแหละ

๓. มโนกรรม ในขณะที่ปรารภวัตถุที่มีอยู่โดยดำริว่าการให้ทานนี้เป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล วัตรปฏิบัติในตระกูลของเรา แล้วคิดว่าเราจักให้สืบทอด

โดยประการดังนี้ ศีลมัยกุศลมี ๓ ประการ โดยจำแนกเป็นกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

ภาวนามัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่ได้รับวัตถุ[คือดอกไม้]ตามที่กล่าวไว้แล้วบูชาพระรัตนตรัยแล้วเดินจงกรมเจริญความเสื่อมสิ้นไป

๒. วจีกรรม ในขณะที่เข้าไปตั้งการพิจารณาทางวาจา

๓. มโนกรรม ในขณะที่เข้าไปตั้งการพิจารณาทางใจโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

โดยประการดังนี้ ภาวนามัยกุศลมี ๓ ประการ โดยจำแนกเป็นกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์นี้ด้วยกรรมทวาร (ทวารอันเป็นเหตุเกิดของกรรม) ๙ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

แม้กุศลจิตที่มีเสียงเป็นอารมณ์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า มหากุศลจิตนี้ย่อมเกิดขึ้นรับเอาเสียงที่น่าพอใจมีเสียงกลองเป็นต้นเป็นอารมณ์ด้วยลักษณะ ๓ ประการตามนัยที่กล่าวไว้นั้นแหละ

ในการเกิดกุศลจิตที่มีเสียงเป็นอารมณ์ดังกล่าว ไม่มีใครสามารถให้เสียงเหมือน

หยิบมาวางไว้ในมือแล้วจึงให้ เหมือนถอนเหง้าบัวหรือวางดอกบัวเชื่อมมัดหนึ่งไว้ในมือ แต่เมื่อบุคคลให้เสียงพร้อมทั้งที่ตั้ง[มีกลองเป็นต้น]ย่อมชื่อว่าให้เสียงเป็นทาน ดังนั้น เมื่อใด บุคคลบูชาพระไตรรัตน์ด้วยเครื่องดนตรีอย่างใดอย่างหนึ่งมีกลองและตะโพน เป็นต้นโดยดำริว่า เราจักให้เสียงเป็นทาน หรือให้จัดตั้งกลองเป็นต้นไว้โดยดำริว่า เราจักให้เสียงเป็นทาน หรือถวายยาทำให้เสียงเพราะ น้ำมัน และน้ำอ้อยเป็นต้นแก่พระธรรมกถึก หรือปาวประกาศการฟังธรรม หรือสวดทำนองสรภัญญะ หรือกล่าวธรรมกถา หรือกล่าวคำที่ควรแสดงแก่ผู้หนึ่งใกล้ หรือกล่าวอนุโมทนากถา เมื่อนั้นย่อมเป็นทานมัย

เมื่อใด บุคคลทำวิธีอย่างนี้โดยความเป็นวัตรปฏิบัติเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลเป็นต้น เมื่อนั้นย่อมเป็นศีลมัย

เมื่อใด บุคคลกระทำวิธีทั้งหมดนั้นแล้วเข้าไปตั้งการพิจารณาว่า เสียงเพียงเท่านี้ แม้ดังไปถึงพรหมโลกก็จักถึงความเสื่อมสิ้นไป เมื่อนั้นย่อมเป็นภาวนามัย

ลำดับแรก ทานมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่ถือเอากลองเป็นต้นแล้วบูชาพระรัตนตรัยด้วยมือของตน หรือเมื่อจะวางไว้เพื่อการบูชาเสมอก็วางด้วยมือของตน หรือเพื่อปาวประกาศการฟังธรรม หรือเดินไปเพื่อกล่าวธรรมกถา หรือสวดสรภัญญะโดยดำริว่า เราให้เสียงเป็นทาน

๒. วจีกรรม ในขณะที่สั่งบุคคลอื่นว่า พ่อทั้งหลาย พ่อจงไป จงทำเสียงของพวกเราให้เป็นทานบูชาพระรัตนตรัย หรือขณะสั่งบุคคลอื่นว่า พวกท่านจงวางกลองนี้วางตะโพนนี้ ที่ลานพระเจดีย์ โดยดำริว่าเราให้เสียงเป็นทาน หรือปาวประกาศการฟังธรรมเอง หรือกล่าวธรรมกถา หรือสวดสรภัญญะ

๓. มโนกรรม ในขณะที่สละวัตถุที่มีอยู่[มีกลองเป็นต้น]โดยดำริว่า เราให้เสียงเป็นทาน โดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

ศีลมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่บูชาด้วยกลองเป็นต้นด้วยมือของตนโดยดำริว่า ขึ้นชื่อ

ว่าการให้เสียงเป็นทานจัดเป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล ประเพณีในตระกูลของเรา หรือวางกลองเป็นต้นไว้ที่ลานพระเจดีย์เป็นต้นด้วยมือของตน หรือถวายยาทำให้เสียง เพราะแก่พระธรรมกถึก หรือเดินไปเพื่อป่าวประกาศธรรม กล่าวธรรมกถา และสวดสรภัญญะโดยมีวัตรปฏิบัติเป็นหลัก

๒. วจีกรรม ในขณะที่สั่งว่าขึ้นชื่อว่าการให้เสียงเป็นทานจัดเป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล ประเพณีในตระกูลของเรา พ่อทั้งหลาย พ่อจงไป จงบูชาพุทธรัตน์เป็นต้น หรือกล่าวธรรมกถาสวดสรภัญญะเองโดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูล

๓. มโนกรรม ในขณะที่ดำริว่าขึ้นชื่อว่าการให้เสียงเป็นทานจัดเป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล ประเพณีในตระกูลของเรา แล้วสละวัตถุที่มีอยู่ทางใจโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

ภาวนามัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่เดินจงกรมเจริญความเสื่อมสิ้นไปในเสียง
๒. วจีกรรม ในขณะที่เข้าไปตั้งการพิจารณาทางวาจาโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายเคลื่อนไหว
๓. มโนกรรม ในขณะที่เข้าไปตั้งการพิจารณาเสียงทางใจโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีเสียงเป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๔ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

มหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยลักษณะ ๓ ประการตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว โดยรับเอากลิ่นหอมของกลิ่นรากไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์

ในเรื่องนั้น เมื่อใด บุคคลได้กลิ่นหอมอย่างใดอย่างหนึ่งในกลิ่นรากไม้เป็นต้นแล้ว คำหนึ่งถึงโดยเนื่องด้วยกลิ่น ดำริว่าเราจะให้กลิ่นเป็นทานของเรา จึงบูชาพุทธรัตน์เป็นต้น เมื่อนั้น กุศลจิตย่อมเป็นทานมัย

พึงทราบวิธีทั้งหมดโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ใน การให้สืเป็นทานนั้นแหละ

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีกลิ่นเป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๘ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

มหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยลักษณะ ๓ ประการตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว โดยรับเอารสอร่อยของรสราກไม่เป็นต้นเป็นอารมณ์

ในเรื่องนั้น เมื่อใด บุคคลได้ลิ้มมีรสอร่อยอย่างใดอย่างหนึ่งในรสราກไม่เป็นต้น แล้วคำนึงถึงโดยเนื่องด้วยรส สละให้โดยดำริว่าเราจะให้รสเป็นทานของเรา เมื่อนั้น กุศลจิตย่อมเป็นทานมัย

พึงทราบวิธีทั้งหมดโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในกาให้สเป็นทานนั้นแหละ

อนึ่ง ในการให้รสเป็นทานที่เป็นศีลมัยนี้ พบเรื่องเล่าในคัมภีร์มหาอรรคกถา ตั้งแต่เรื่องพระเจ้าทูลุฐคามณีอภัยทรงดำริว่า การไม่ถวายพระสงฆ์ก่อนบริโภคไม่ใช่ความประพฤติของเรา จึงให้ถวายทานแก่ภิกษุราว ๑๒,๐๐๐ รูป แล้วจึงเสวยพระกระยาหารมีรสอร่อย การพบเรื่องเล่าดังกล่าวเป็นความต่างกันั้นแหละ

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีรสเป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๘ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

แม้ในมหากุศลจิตที่มีสัมผัสเป็นอารมณ์ พึงทราบคำวินิจฉัยว่า โผฏฐัพพารมณ์ คือ มหาภูตรูป ๓ อันได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ในที่นี้ไม่พึงทำการประกอบ โดยเนื่องด้วยธาตุ ๓ ดังกล่าว แต่พึงทำการประกอบโดยเนื่องด้วยเตียงและตั้ง เป็นต้น

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อใด บุคคลได้รับวัตถุที่สัมผัสได้อันอ่อนนุ่มอย่างใดอย่างหนึ่งในเตียงและตั้งเป็นต้นแล้วคำนึงถึงโดยเนื่องด้วยสัมผัส สละให้โดยดำริว่าเราจะให้สัมผัสเป็นทานของเรา เมื่อนั้น กุศลจิตย่อมเป็นทานมัย

พึงทราบวิธีทั้งหมดโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในกาให้สเป็นทานนั้นแหละ

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีสัมผัสเป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๘ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ในธรรมารมณ์ (มโนสัมผัส) พึงทราบว่า ธรรมารมณ์ คือ ธรรมที่นับเข้าและ

ไม่นับเข้าในธรรมายตนะ อันได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ลักษณะรูป ๓ [รูปที่เกิดขึ้น (ชาติรูป) ความชราของรูป ความไม่เที่ยงของรูป ในที่กล่าวถึงลักษณะรูป ๓ โดยรวมความเกิดขึ้นของรูปและความสืบทอดของรูปเป็นชาติรูป คือ รูปที่เกิดขึ้น ตามข้อความในคัมภีร์ธรรมสังคณี] นามขันธ์ ๓ [เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์] สุขุมรูป ๑๕ [เว้นหทัยวัตถุที่มีได้ระบุไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณี] นิพพาน และบัญญัติ

[ธรรมารมณมี ๒ ประเภท คือ ธรรมารมณที่นับเข้าในธรรมายตนะ และไม่นับเข้าในธรรมายตนะ ท่านจึงกล่าวว่า “ธรรมารมณ คือ ธรรมที่นับเข้าและไม่นับเข้าในธรรมายตนะ” ธรรมารมณที่นับเข้าในธรรมายตนะ คือ เจตสิกที่เป็นนามขันธ์ สุขุมรูป และนิพพาน ส่วนธรรมารมณที่ไม่นับเข้าในธรรมายตนะ คือ อายตนะภายใน ๖ ลักษณะรูป และบัญญัติ โดยเหตุที่อายตนะภายในได้รับชื่อว่าจักขายตนะเป็นต้นแล้ว และลักษณะรูปพร้อมทั้งบัญญัติก็ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตม์ ดังนั้นธรรมเหล่านี้จึงไม่นับเข้าในธรรมายตนะ ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๗) อธิบายว่า

อปปริยาปนฺนา จาติ ปรมตฺถโต อวิชฺขมานตฺตา อณฺณายตฺนตฺตา จ อสงฺคหิตา.^{๑๑๔}

“คำว่า อปริยาปนฺนา จ (และไม่นับเข้า) หมายความว่า ไม่จัดเข้าเพราะไม่มีจริงโดยปรมาตม์ และเป็นอายตนะอื่น”]

ในที่นี้ไม่พึงทำการประกอบโดยเนื่องด้วยธรรมารมณดังกล่าว แต่พึงทำการประกอบโดยเนื่องด้วยการให้โอชา เครื่องดื่ม และชีวิตเป็นทาน เป็นต้น

กล่าวโดยพิสดารว่า มหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยลักษณะ ๓ ประการ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วโดยรับเอาธรรมารมณที่น่าชอบใจในโอชาเป็นต้นมาเป็นอารมณ ในเรื่องนั้น เมื่อใด บุคคลให้เนยใส เนยข้นเป็นต้นโดยดำริว่าเราจะให้โอชาเป็นทาน หรือให้เครื่องดื่ม ๘ อย่างโดยดำริว่าเราจะให้เครื่องดื่มเป็นทาน หรือถวายสลากภัตและสังฆภัตเป็นต้นโดยดำริว่าเราจะให้ชีวิตเป็นทาน หรือถวายเภสัชแก่ภิกษุเจ็บป่วย หรือให้หมอมารักษา หรือให้ตัดตาขาย ทำลายแห หรือกรงนก ทำให้พ้นจากเรือนจำ ให้ติกลองห้ามฆ่าสัตว์ หรือทำกรรมอื่นเช่นนี้เพื่อรักษาชีวิต เมื่อนั้น กุศลจิตย่อมเป็นทานมัย

เมื่อใดย่อมดำเนินการให้โอชาเป็นต้นโดยมีวัตรปฏิบัติเป็นหลักกว่าการให้โอชา

เครื่องดื่ม และชีวิตเป็นทาน เป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล ประเพณีในตระกูลของเรา เมื่อนั้นย่อมเป็นศีลมัย

เมื่อใด ย่อมเจริญความเสื่อมสิ้นไปในธรรมารมณ เมื่อนั้นย่อมเป็นภาวนามัย

ทานมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่ให้อาชา เครื่องดื่ม หรือชีวิตเป็นทานด้วยมือตน
๒. วจีกรรม ในขณะที่สั่งให้บุตรภรรยาเป็นต้นให้ทาน
๓. มโนกรรม ในขณะที่ดำริทางใจว่าเรจักให้สิ่งที่มีอยู่โดยเนื่องด้วยการให้อาชา เครื่องดื่ม หรือชีวิตเป็นทาน โดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

ศีลมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่ให้สิ่งที่มีอยู่ตามที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูล เป็นต้นด้วยมือของตน
๒. วจีกรรม ในขณะที่สั่งบุตรภรรยาเป็นต้นให้ทำทานโดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูล เป็นต้นนั้นแหละ
๓. มโนกรรม ในขณะที่ดำริทางใจว่าเรจักให้สิ่งที่มีอยู่โดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูล เป็นต้นนั้นแหละ โดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

ภาวนามัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่เดินจงกรมแล้วเจริญความเสื่อมสิ้นไปในธรรมารมณ
๒. วจีกรรม ในขณะที่เจริญความเสื่อมสิ้นไปทางวาจาโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายเคลื่อนไหว
๓. มโนกรรม ในขณะที่เจริญความเสื่อมสิ้นไปทางใจในธรรมารมณโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีธรรมารมณนี้เป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๙ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมหากุศลจิตดวงแรกนั้นโดยเนื่องด้วยอารมณ์ต่างกัน
ในวัตถุต่างกันอย่างนี้ แต่จิตนี้ย่อมปรากฏแม้ในวัตถุเดียวกันโดยเนื่องด้วยอารมณ์ต่างกัน

ถามว่า : ย่อมปรากฏอย่างไร

ตอบว่า : ในบรรดาปัจจัย ๔ อารมณ์ ๖ ย่อมปรากฏในจิวร กล่าวคือ

- รูปอารมณ์ ได้แก่ สีของจิวรที่ย่อมใหม่ย่อมหน้าดูน่าชอบใจ
- สัททารมณ์ ได้แก่ การส่งเสียงดังพลิบๆ ในเวลาใช้สอย
- คันธารมณ์ ได้แก่ กลิ่นเปลือกไม้ไทรดำเป็นต้นในจิวรนั้น
- รสอารมณ์ ได้แก่ รสคือการใช้สอย
- โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ การกระทบสัมผัสเป็นสุขในจิวรนั้น
- ธรรมารมณ์ ได้แก่ สุขเวทนาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจิวร

รสอารมณ์ย่อมปรากฏในภินทบาทโดยตรงนั้นแหละ

โดยประการดังนี้ พึงทราบความต่างกันของทานมัยเป็นต้นโดยประกอบจิตไว้ใน
ปัจจัย ๔ ด้วยอารมณ์ที่ต่างกัน

[ในคำว่า ปฏปฏสทฺท กโรติ (ส่งเสียงดังพลิบๆ) คำว่า ปฏปฏ เป็นอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง ไม่มีรากศัพท์เหมือนศัพท์ทั่วไป คนมคธได้ยินเสียงผ้าว่า ปฏ แต่คนไทยได้ยินเป็นเสียงว่า พลิบ ตามเสียงพูดในภาษาของตน]

อนึ่ง อารมณ์เป็นสภาพมีอยู่เสมอแก่จิตนี้ เพราะเกิดขึ้นปราศจากอารมณ์ไม่ได้
แต่ทวารไม่มีอยู่เสมอ เพราะกรรมไม่แน่นอน เนื่องจากทวารไม่แน่นอนตามกรรมที่ไม่
แน่นอน

[ข้อความว่า “ทวารไม่แน่นอนตามกรรมที่ไม่แน่นอน” หมายความว่า ปาณาติบาตที่มัก
เกิดทางกายทวาร อาจเกิดทางวจีทวารก็ได้ในเวลาสั่งให้คนอื่นฆ่า มุสาวาทที่มักเกิดทางวจีกรรม
เสมอ อาจเกิดทางกายกรรมก็ได้ในเวลาหลอกลวงด้วยการแสดงอาการปรีชาทางกาย หรือทานกุศล

อาจเป็นกายกรรมในเวลาให้ทานเอง หรือเป็นวจีกรรมเมื่อสั่งให้คนอื่นทำ หรือเป็นมโนกรรมในเวลา
คิดว่าจะให้สิ่งที่มีอยู่ ดังนั้น กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลจึงไม่แน่นอนโดยทวาร]



ทวารกถาในกามาวจรกุศล

คำอธิบายทวารแห่งกายกรรม

อนึ่ง ทวารกถากล่าวไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาในที่นี้ เพื่อแสดงข้อความข้างต้น

[ทวารกถา คือ ถ้อยคำว่าด้วยทวารมีกรรมทวาร วิญญานทวาร เป็นต้น พระอรรถกถาจารย์นำมากล่าวไว้ในเรื่องนี้เพราะมีความเกี่ยวข้องกับข้อความว่า “ทวารไม่มีอยู่เสมอ เพราะกรรมไม่แน่นอน”]

ในคัมภีร์มหาอรรถกถานั้น ได้ตั้งมาติกาไว้ในทวารกถาดังนี้ คือ

- กรรม ๓	- ทวารแห่งกรรม ๓
- วิญญาน ๕	- ทวารแห่งวิญญาน ๕
- ผัสสะ ๖	- ทวารแห่งผัสสะ ๖
- ความไม่สำรวม ๘	- ทวารแห่งความไม่สำรวม ๘
- ความสำรวม ๘	- ทวารแห่งความสำรวม ๘
- กุศลกรรมบถ ๑๐	- อกุศลกรรมบถ ๑๐

[ในที่นี้กล่าวถึงวิญญาน ๕ และทวารแห่งวิญญาน ๕ โดยไม่กล่าวถึงวิญญานที่ ๖ คือ มโนวิญญาน และทวารแห่งวิญญานที่ ๖ คือ มโนทวาร เพราะภวังคจิตคือมโนทวารและมโนวิญญานไม่เกิดคู่กันเหมือนจักขุวิญญานที่เกิดคู่กับจักขุทวาร]

ในการตั้งมาติกาขึ้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวถึงกรรม ๓ ไว้ก่อน แต่ท่านได้แสดงแจกแจงทวารแห่งกรรม ๓ ไว้ก่อนตั้งแต่ต้นโดยเว้นกรรม ๓ นั้น [ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงจะแสดงตามอาจารย์เหล่านั้น]

ถามว่า : ทวารแห่งกรรม ๓ คืออะไร

ตอบว่า : คือ ทวารแห่งกายกรรม ทวารแห่งวจีกรรม และทวารแห่งมโนกรรม

ในเรื่องนั้น กายมี ๔ ประการ คือ

๑. อุปาทินนกาย (กายที่มีใจครอง) คือ รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๘ อันได้แก่ รูปที่มีจักขายตนอยู่ต้นและมีชีวิตินทรีย์อยู่ท้าย พร้อมทั้งรูป ๘ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันได้แก่ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส และโอชา

๒. อาหารสมุฏฐานิกกาย (กายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน) คือ รูป ๘ ที่เกิดจากอาหารเหล่านั้น

๓. อุตตสมุฏฐานิกกาย (กายที่มีอุตตเป็นสมุฏฐาน) คือ รูป ๘ ที่เกิดจากอุตต

๔. จิตตสมุฏฐานิกกาย (กายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน) คือ รูป ๘ ที่เกิดจากจิต

ในบรรดากายเหล่านั้น คำว่า ทวารแห่งกายกรรม มิได้เป็นชื่อของอุปาทินนกาย หรือกายอื่นจากนั้น แต่เป็นวิญญัตติรูปอย่างหนึ่งในรูป ๘ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

กตมํ ตํ รูปํ กายวิมฺวตฺติ. ยา กุสฺลจิตฺตสฺส วา, อกุสฺลจิตฺตสฺส วา, อพฺยาทจิตฺตสฺส วา, อภิกฺกมฺนตฺสฺส วา, ปฏิกฺกมฺนตฺสฺส วา, อาโลเกนตฺสฺส วา, วิโลเกนตฺสฺส วา, สมฺมิชฺเชนตฺสฺส วา, ปสาเรนตฺสฺส วา, กายสฺส ฅมฺภนา สนฺณมฺภนา สนฺณมฺภิตตํ, วิมฺวตฺติ วิมฺวาปนา วิมฺวาปิตตํ, อิทํ ตํ รูปํ กายวิมฺวตฺติ.^{๒๐}

“รูปชื่อว่ากายวิมฺวตฺตินั้นเป็นไฉน ความค้ำจุน ความค้ำจุนด้วยดี กิริยาค้ำจุนด้วยดี การเคลื่อนไหวกายให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่ให้ผู้อื่นรู้ความหมาย ของกายแห่งผู้มีจิตเป็นกุศล หรือผู้มีจิตเป็นอกุศล หรือผู้มีจิตเป็นอัพยากฤต ผู้ก้าวไปหรือถอยกลับ แลดูหรือเหลียวดู เหยียดหรือคู้ รูปนี้ชื่อว่า กายวิมฺวตฺติ”

กล่าวโดยพิสดารว่า จิตที่เกิดขึ้นว่า เราจักก้าวไป จักถอยหลัง ย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในภายในแห่งรูปกลาปทั้ง ๘ เหล่านี้ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ สี กลิ่น รส และโอชา ที่อาศัยธาตุทั้ง ๔ นั้น ย่อมค้ำจุนทรงรูปกายที่เกิดร่วมกับตนไว้ ให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไป ให้ถอยกลับ

ในเรื่องนั้น วาโยธาตุที่เกิดด้วย[ขวน]จิตดวงแรกในขวนจิต ๗ ดวงในอารัชชนวิถีหนึ่ง ย่อมสามารถค้ำจุนดำรงรูปกายที่เกิดพร้อมกับตนได้ แต่ไม่อาจทำให้เคลื่อนไหวไปมา

แม้ชวนจิตดวงที่ ๒ เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

วาโยธาตุที่เกิดด้วย[ชวน]จิตดวงที่ ๗ ได้วาโยธาตุที่เกิดด้วยชวนจิต ๖ ดวงแรก เป็นปัจจัยอุปถัมภ์แล้ว ย่อมสามารถค้ำจุนทรงไว้ยังรูปกายที่เกิดพร้อมกับตนให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไปหรือถอยกลับ ให้แลดูหรือเหลียวดู ให้รู้เข้าหรือเหี่ยยอดอก ดังนั้น การเดินไป การเดินมา การเดินไปมา จึงมีได้ และควรกล่าวได้ว่า เดินไปโยชน์หนึ่ง เดินไปสิบโยชน์

[เมื่อรูปกลาปที่มีวาโยธาตุมากเกิดขึ้นหลายครั้งเป็นเวลานาน จึงกล่าวได้ว่า เดินไปโยชน์หนึ่ง เดินไปสิบโยชน์ ถ้ารูปกลาปดังกล่าวเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะก็ทำให้ไปถึงระยะทางเช่นนั้นไม่ได้]

อุปมาเหมือนโคที่เทียมไว้ในแอกคู่แรกของเกวียนที่พึงลากไปด้วยแอก ๗ แอก ย่อมสามารถค้ำจุนทรงแอกไว้ก่อน แต่ไม่อาจทำให้ลื้อหมุนไป แม้แอกคู่ที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือนกัน เมื่อใด สารถิผู้ฉลาดเทียมคู่โคที่ ๗ ในแอกนั้นบนทูลเกวียน ถือเชือกแล้วเอาปลายปฏักกระตุ้นคู่โคตั้งแต่โคคู่แรกทั้งหมด เมื่อนั้น คู่โคทั้งหมดก็รวมกำลังกันทรงแอก และให้ลื้อหมุนไป ย่อมควรกล่าวได้ว่า โคพาเกวียนไป ๑๐ โยชน์ พาไป ๒๐ โยชน์ ฉะนั้น พึงทราบคำอุปไมยนี้ ฉะนั้น

ในเรื่องนั้น กายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่ใช่วิมุตติ แต่อาการพิเศษที่สามารถเป็นปัจจัยค้ำจุนทรงรูปกายที่เกิดพร้อมกับวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานให้ไหวได้ ชื่อว่า วิมุตติ วิมุตติดังกล่าวไม่ใช่มีจิตเป็นสมุฏฐานเหมือนรูป ๘ อย่าง แต่ได้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะแสดงให้เห็นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน สมดังพระพุทธดำรัสว่า ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ^{๒๑} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) เพราะเป็นชรามรณะของ[สังขต]ธรรมที่จำแนกเป็นความไม่เที่ยงเป็นต้น

อนึ่ง อาการพิเศษนั้นได้ชื่อว่า วิมุตติ เพราะแสดงให้เห็น

[ข้อความว่า “เพราะแสดงให้เห็น” แสดงรูปวิเคราะห์ของ วิมุตติ เป็นเหตุกัตตุสาธนะว่า วิมุตติ วิมุตติ (วิมุตติ คือ รูปแสดงให้เห็น) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ฌา ธาตุ = ฐิ + ฌ การิตปัจจัย + ติ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ]

ถามว่า : แสดงให้รู้อะไร

ตอบว่า : แสดงให้รู้เกี่ยวกับกิริยาทางกายอย่างหนึ่ง

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลผู้ยืนอยู่ในคลองแห่งจักขุย่อมยกมือหรือเท้า สั้น ศีรษะหรือยกคิ้ว อาการของมือเป็นต้นนี้ถูกรู้ได้ด้วยจักขุ แต่วิญญูติรู้ไม่ได้ด้วยจักขุ เป็นสภาวะรู้ได้ด้วยจิตอย่างเดียว เพราะบุคคลเห็นสีเป็นอารมณ์ที่เคลื่อนไหวอยู่ด้วยอาการแห่งมือเป็นต้นนี้ได้ด้วยจักขุ แต่คิดถึงรูปที่แสดงให้รู้ด้วยจิตทางมโนทวารแล้วจึงรู้ว่า บุคคลนั้นเห็นจะให้เราทำสิ่งนั้นสิ่งนี้

อุปมาเหมือนคนทั้งหลายให้ผูกใบตาลเป็นต้นที่ยอดต้นไม้ในที่ที่มีน้ำ คราวฤดูแล้งในป่าโดยประสงค์ว่า บุคคลอื่นจักรู้ว่ามีน้ำด้วยเครื่องหมายนี้ หรือชักธงขึ้นที่ประตูร้านสุราหรือลมพัดต้นไม้สูงให้สั่นไหว หรือพองน้ำผุดขึ้นข้างบนเมื่อปลาแหวกว่ายอยู่ในน้ำ หรือเศษไม้และใบไม้ที่ถูกน้ำพัดไปติดอยู่ที่ทางไปของห้วงน้ำใหญ่ บุคคลเห็นใบตาล ธง กิ่งไม้ พองน้ำ เศษหญ้า และใบไม้ในที่เหล่านั้นแล้ว แม้ไม่เห็นก็รู้ทางมโนวิญญูติว่า น้ำคงจะมีในที่นี้ สุราคงจะมี ต้นไม้นี้คงจะถูกลมพัด ปลาคงจะมีภายในน้ำ ห้วงน้ำคงจะไหลท่วมที่เพียงเท่านั้น ฉันทิ วิญญูติก็รู้ไม่ได้ด้วยจักขุ เป็นสภาวะรู้ได้ด้วยจิตอย่างเดียว ฉันทิ เพราะบุคคลเห็นสีเป็นอารมณ์ที่เคลื่อนไหวอยู่ด้วยอาการแห่งมือเป็นต้นนี้ได้ด้วยจักขุ แต่คิดถึงรูปที่แสดงให้รู้ด้วยจิตทางมโนทวารแล้วจึงรู้ว่า บุคคลนั้นเห็นจะให้เราทำสิ่งนั้นสิ่งนี้

อนึ่ง อาการพิเศษนี้ชื่อว่า วิญญูติ เพราะแสดงให้รู้อย่างเดียว หามิได้ แต่ยังได้ชื่อว่า วิญญูติ เพราะเป็นสภาวะที่ควรถูกรู้ เนื่องจากวิญญูติดังกล่าวย่อมประจักษ์แก่เหล่าชนอื่น โดยที่สุตมัมแก่สัตว์วิจิตรจกานบ้าง ดังจะเห็นได้ว่า สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก กา และโคเป็นต้นที่ชุมนุมกันในที่นั้นๆ เมื่อบุคคลจับท่อนไม้หรือจับก้อนดินแสดงอาการขว้างปา ก็เข้าใจว่าเขาต้องการตีเรา จึงหนีไปทางใดทางหนึ่ง แต่เมื่อบุคคลอื่นอยู่ภายในกำแพงหรือฝาเรือนเป็นต้น เวลานั้นก็เป็นเวลาที่รูปไม่ประจักษ์ แม้วิญญูติรูปจะไม่ประจักษ์ในขณะนั้น ก็ได้ชื่อว่า วิญญูติ เพราะประจักษ์แก่ผู้อยู่เฉพาะหน้า

[ตามนัยนี้คำว่า วิญญูติ เป็นกรรมสาธนะมีรูปวิเคราะห์ว่า วิญญายตีติ วิญญตติ (วิญญูติ คือ รูปที่ควรถูกรู้) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ภา ธาตุ + ติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ]

ถามว่า : เมื่อกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานกำลังไหว กายที่สมุฏฐาน ๓ ย่อมไหวไปด้วย หรือไม่ไหวไป

ตอบว่า : กายที่สมุฏฐาน ๓ ย่อมไหวไปเหมือนกัน มีคติเหมือนกายนั้น คล้อยตามกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นโดยแท้

อุปมาเหมือนเมื่อน้ำไหลไปอยู่ แม้เศษไม้แห้ง หญ้าแห้ง และใบไม้แห้งเป็นต้น ก็ลอยไป เมื่อน้ำหยุดก็หยุด ฉะนั้นได้ พึงทราบคำอุปมาเช่นนั้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าวิญญัตติรูปนี้ในรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม

อนึ่ง เจตนาที่ปรากฏทางทวาร[แห่งกายกรรม]นั้น อันทำให้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ อันเจ้าของไม่ให้ และประพฤติมิจฉาจาร หรือทำให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น ชื่อว่า กายกรรม

เมื่อปรวามีอยู่[ในที่กล่าวข้างต้น] พึงตั้งไว้ว่า กาย[ที่ทำให้เคลื่อนไหว]เป็นทวาร เจตนาที่ปรากฏในทวารนั้นเป็นกุศลหรืออกุศลกายกรรม แต่เมื่อปรวามี ไม่มี ก็พึงตั้งติกะว่า เจตนาดังกล่าวเป็นกุศล อกุศล หรืออัปยาगत

[เมื่อกายวิญญัตติหรือกายทวารทำให้เกิดอกัปกิริยาทางกายมีอยู่ บุคคลอื่นจึงรู้ถึงความปรากฏแห่งเจตนาคือกายกรรม ดังนั้น เจตนาจึงได้ชื่อว่า กายกรรม เพราะกายทวารดังกล่าว ท่านจึงกล่าวว่า เจตนาที่ปรากฏในทวารนั้น (ตมฺหิ ทฺวาเร สิทฺธา เจตนา)

ปรวามีเห็นว่า เจตนาที่ให้ผลเท่านั้นเป็นกรรม ส่วนกิริยาเจตนาที่เป็นอัปยาगतซึ่งให้ผลไม่ได้ไม่ชื่อว่า กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ดังนั้น ถ้ามีปรวามีในบริษัทก็ควรกล่าวว่า เจตนาที่ปรากฏในทวารนั้นเป็นกุศลหรืออกุศลกายกรรม ถ้ากล่าวว่าเป็นอัปยาगतก็จะถูกคัดค้าน

ส่วนสกวามีเห็นว่า เจตนาจะให้ผลหรือไม่ ไม่ใช่หลักสำคัญ ถ้ายังกายวิญญัตติให้เกิดขึ้นก็จัดเป็นกายกรรม และมโนทวารวชิชชนจิตพร้อมทั้งมหากิริยาจิตก็ก่อให้เกิดวิญญัตติรูปได้ จึงควรได้ชื่อว่ากายกรรมเช่นเดียวกัน และควรเพิ่มกุศลติกะให้บริบูรณ์เป็นกุศล อกุศล และอัปยาगत]

ในกรรมและทวารเหล่านั้น ประตุพระนครย่อมตั้งอยู่ในที่สร้างไว้ ไม่เคลื่อนไหวไป

มาแม่สัถกองค์หนึ่ง และมหาชนก็สัญจรไปทางประตูนั้นๆ ฉันทใด ทวารก็ฉันทนั้น จะเที่ยวไปในทวาร[อื่น]ไม่ได้ แต่กรรมย่อมเที่ยวไปโดยเกิดขึ้นในทวารนั้นๆ สมจริงดังคำกล่าวของโบราณจารย์ว่า

ทวารเร จรณติ กมฺมานิ น ทวารา ทวารจาริโน
 ตสฺมา ทวารเรหิ กมฺมานิ อญฺณมณฺณํ ววตฺถิตา.

“กรรมทั้งหลายย่อมเที่ยวไปในทวาร ทวารทั้งหลายไม่เที่ยวไปในทวาร[อื่น] ดังนั้น จึงตั้งชื่อกรรมโดยทวารไว้ด้วยกัน”

[กายทวารต้องเป็นกายทวารเท่านั้น ไม่เป็นวจีทวารหรือมนทวาร เหมือนประตูนครทิศตะวันออกไม่เป็นประตูทิศตะวันตก ดังนี้ เป็นต้น]

ในเรื่องนั้น ทวารย่อมได้ชื่อตามกรรม กรรมก็ได้ชื่อตามทวาร อุปมาเหมือนสถานที่เกิดแห่งวิญญาณเป็นต้นย่อมได้ชื่อว่า ทวารแห่งวิญญาณ ทวารแห่งผัสสะ ทวารแห่งความไม่สำรวม และทวารแห่งความสำรวม ฉันทใด สถานที่เกิดของกายกรรมก็ได้ชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม ฉันทนั้น

แม้ทวารแห่งวจีกรรมและมนกรรมก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง เทวดาที่สิงอยู่ในต้นไม้ต่างๆ ย่อมได้ชื่อตามต้นไม้ต่างๆ ว่า เทวดาไม้จิว (สิมฺพลีเทวดา) เทวดาไม้ทองกวาว (ปฺลาสเทวดา) เทวดาไม้สะเดา (ปฺจิมนฺทเทวดา) และเทวดาไม้สะคร้อ (พฺนฺทนเทวดา) ฉันทใด แม้กรรมที่ทำทางกายทวารย่อมได้ชื่อตามทวารว่า กายกรรม ฉันทนั้น

แม้วจีกรรมและมนกรรมก็มีนัยเดียวกันนี้

ในกายและกรรมเหล่านั้น กายเป็นอย่างหนึ่ง กรรมก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่กรรมนั้นได้ชื่อว่า กายกรรม เพราะทำทางกายทวาร สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

กาเยน เจ กตํ กมฺมํ กายกมฺมณฺติ วุจฺจติ
 กาโย จ กายกมฺมณฺจ อญฺณมณฺณํ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ทางกาย ก็ได้ชื่อว่า กายกรรม กาย[คือกาย
วิญญูติ]และกายกรรม[คือเจตนา] ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉะนั้นได้”

สุจิตา เจ กตํ กมฺมํ	สุจิตมฺมนฺติ วุจฺจติ
สุจิ จ สุจิตมฺมญจ	อญฺณมญฺญํ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ด้วยเข็ม ก็ได้ชื่อว่า สุจิกรรม เข็มและสุจิกรรม
ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉะนั้นได้”

วาสิตา เจ กตํ กมฺมํ	วาสิกมฺมนฺติ วุจฺจติ
วาสิ จ วาสิกมฺมญจ	อญฺณมญฺญํ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ด้วยมีด ก็ได้ชื่อว่า วาสิกรรม มีดและวาสิกรรม
ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉะนั้นได้”

ปุริเสน เจ กตํ กมฺมํ	ปุริสกมฺมนฺติ วุจฺจติ
ปุริโส จ ปุริสกมฺมญจ	อญฺณมญฺญํ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ด้วยบุรุษ ก็ได้ชื่อว่า ปุริสกรรม บุรุษและ
ปุริสกรรม ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉะนั้นได้”

กาเยน เจ กตํ กมฺมํ	กายกมฺมนฺติ วุจฺจติ
กาโย จ กายกมฺมญจ	อญฺณมญฺญํ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ทางกาย ก็ได้ชื่อว่า กายกรรม กาย[คือ
กายวิญญูติ]และกายกรรม[คือเจตนา] ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉะนั้นได้”

[ฉบับฉันทะสังคีติมีรูปว่า ววตฺถิตา โดย ววตฺถิต สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อว บทหน้า
+ ถาตุ = ห้ามการไป, ยืน, ตั้ง + ต ปัจจัย ฉบับไทยมีรูปว่า ววฏฺฐิตา โดยแปลง ตถ เป็น ฏฐ รูป
ทั้งสองอย่างถูกต้อง โดยฉบับฉันทะสังคีติใช้ตามรากศัพท์เดิม ส่วนฉบับไทยใช้ตามนัยที่แปลง ตถ
เป็น ฏฐ ด้วยสูตรในสหพันธปิฎก (สุตตมาลา สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานํ ฏฐยฺกํ (แปลง ตถ เป็น ฏฐ คู่)

เนื่องด้วยคำที่เป็นทนต์อักษรในสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็นมูทรชอักษรในบาลี โดยอักษร ทุ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฑ ในภาษาบาลี เช่น

บาลี	สันสกฤต
อฑฒ	อรุฑ
วฑฒ	วฤฑ
วุฑฒ	วฤฑ
วฑฒิ	วฤฑิ

แม้อักษร ต, ถ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฏ, จ ในภาษาบาลี เพราะบาลีนิยมใช้มูทรชอักษร (อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก) มากกว่าทนต์อักษร (อักษรเกิดที่ฟัน) เช่น

บาลี	สันสกฤต
ปฏิปตติ	ปรติปตติ
ปจฺม	ปรถม
อฏฺจกถา	อรุถกถา
สงฺขตฏฺจ	สัสฤถตารุถ
อุฏฺจान	อุตุถาน
วุฏฺจาน	อุตุถาน
โวฏฺจปน	ววยวสุถापन
คณฺจ	คุรฺนถ
คณฺจิ	คุรฺนถิ
นิคณฺจ	นิคุรฺนถ

ส่วนคำว่า คณฺถ (คัมภีร์) ที่ใช้ในภาษาบาลีปัจจุบัน สันสกฤตใช้เป็น คณฺถ เช่นเดียวกัน คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๒) เห็นว่าเมื่อเทียบกับรูปว่า นิคณฺจ, คณฺจิปท ในภาษาบาลี ก็ควรมีรูปเป็น คณฺจ แต่ประเทศพม่าสมัยอังวะใช้เป็น คณฺธ ดังชื่อว่า จุฬคันธวงศ์ และพบหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์มณีสารมัญชุสา (เล่ม ๑ หน้า ๖๐) นอกจากนั้น ท อักษรในสันสกฤตก็เปลี่ยนเป็น ฑ ในบาลี เช่น

บาลี	สันสกฤต
ทาท	ทาห
ทาทิ	ทหติ]

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น การกำหนดชื่อทวารด้วยกรรมย่อมไม่ถูก การกำหนดชื่อกรรมด้วยทวารก็ไม่ถูก เพราะวจีกรรมก็เป็นไปได้ในกายวิญญูติ ดังคำกล่าวว่า ทวาเร จรณติ กมฺมานิ (กรรมทั้งหลายย่อมเที่ยวไปในทวาร) ดังนั้น การกำหนดกายวิญญูตินั้นว่าเป็นทวารแห่งกายกรรมจึงไม่ถูก ทั้งกายกรรมก็เป็นไปแม้ในจิตวิญญูติ ดังนั้น การกำหนดกายกรรมนั้นว่าเป็นกายกรรมจึงไม่ถูก

ตอบว่า : การกำหนดชื่อว่าทวารแห่งกายกรรม และการกำหนดชื่อว่ากายกรรม ย่อมถูก เพราะความเป็นไปโดยมาก และเพราะเป็นไปมากในทวารนั้น กล่าวคือ กายกรรม อย่างเดียวย่อมเป็นไปโดยมากในกายวิญญูติ วจีกรรมและมโนกรรมอื่นไม่เป็นไปโดยมาก ดังนั้น จึงปรากฏภาวะที่กายวิญญูตินั้นเป็นทวารแห่งกายกรรม เพราะกายกรรมเป็นไปโดยมาก เหมือนบ้านพราหมณ์ สวนมะม่วง และป่าไม้กาะทิงเป็นต้นได้ชื่อว่าบ้านพราหมณ์เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ การกำหนดชื่อด้วยทวารจึงถูก

[ทุจจิต ๓ มีปาณาติบาตเป็นต้นเกิดขึ้นเสมอในกายทวารคือกายวิญญูติ ส่วนวจีทุจจิต ๔ มีมุสาวาทเป็นต้นไม่เกิดขึ้นเสมอ ดังนั้นจึงตั้งชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม คือ ทวารที่เกิดของกายกรรม โดยเยภยยนัย คือ นัยที่กล่าวถึงจำนวนมากเป็นหลัก ด้วยเหตุนี้ การกำหนดชื่อทวารด้วยกรรมที่เกิดขึ้นโดยมากจึงถูก เหมือนหมู่บ้านที่มีพราหมณ์มากกว่าชนวรรณะอื่นๆ ชื่อว่า บ้านพราหมณ์ (พราหมณคาม) สวนที่มีต้นมะม่วงมากกว่าต้นไม้ชนิดอื่นชื่อว่า สวนมะม่วง (อมฺพวน) และป่าที่มีไม้กาะทิงมากกว่าต้นไม้อื่นชื่อว่า ป่าไม้กาะทิง (นาควน) แม้ป่าที่มีไม้ตะเคียนมากกว่าต้นไม้อื่นก็ได้ชื่อว่า ป่าตะเคียน (ขทิวรณ) ดังนี้เป็นต้น]

กายกรรมย่อมเป็นไปโดยมากในกายทวารเท่านั้น เป็นไปน้อยในวจีทวาร ดังนั้น จึงปรากฏภาวะที่กายกรรมนั้นเป็นกายกรรม เพราะเป็นไปโดยมากในกายทวาร เหมือนพรานป่าและผู้มีสาวเพื่อเป็นที่โคจรเป็นต้นได้ชื่อว่าพรานป่าเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ การกำหนดชื่อด้วยกรรมจึงถูก

[ปาณาติบาตเป็นต้นเกิดขึ้นเสมอในกายทวาร จึงได้ชื่อว่า กายกรรม โดยตัพพหุลนัย คือ นัยที่แสดงถึงความเป็นไปเสมอในสิ่งนั้น เหมือนพรานป่าที่มักอยู่ในป่าจึงได้ชื่อว่าพรานป่า (วนจรก

= ผู้เที่ยวไปในป่า) หรือภิกษุผู้มีสาวเทื่อเป็นที่โคจรเพราะมักเที่ยววิธินาถาในบ้านของสาวเทื่อได้
ชื่อว่าผู้มีสาวเทื่อเป็นโคจร (อุลลภุมาริกาโคจร) แม้ช้างที่เที่ยวไปในสงครามก็ได้ชื่อว่า ช้างศึก
(สงคามาวจร) ดังนี้ เป็นต้น]

จบ เรื่องทวารแห่งกายกรรม

เรื่องทวารแห่งวจีกรรม

อนึ่ง ในเรื่องทวารแห่งวจีกรรม ขึ้นชื่อว่า วาจา มี ๓ อย่าง คือ

๑. เจตนา ความตั้งใจ ที่ตรัสว่า จตุทิ ภิกขเว องฺเคหิ สมฺนาคตา วาจา
สุภาสิตา โหติ โน ทฺพภาสิตา, อนนฺวชา จ อนนฺวชา จ วิญญฺณ^{๑๒๒} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย
วาจาประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นคำกล่าวดี มิใช่คำกล่าวไม่ดี เป็นวาจาไม่มีโทษ และผู้รู้ไม่
ตำหนิ)

๒. วิรติ ความงดเว้น ที่ตรัสว่า ยา จตุทิ วจีทุจฺจริเตหิ อารติ วิรติ ยเปย
อํ วุจฺจติ สมฺมาวาจา^{๑๒๓} (วาจานี้ว่า การงด การเว้นจากวจีทุจริต ๔ ฯลฯ นี้ชื่อว่า สัมมา-
วาจา)

๓. สัททะ เสียง ที่ตรัสว่า วาจา คิรา พฺยบฺปโก อุทฺธิรณฺ โสโส โสสกมฺมํ
วาจา วจีเภาโต^{๑๒๔} (วาจาที่กล่าว เสียงพูดที่เปล่งออก คลองแห่งคำ คำกล่าว เสียงก็ก้อง
เสียงก็ก้องที่หาไว้ต่างๆ การเปล่งเสียงคือคำพูด)

ในบรรดาวาจาเหล่านั้น คำว่า ทวารแห่งวจีกรรม มิใช่เป็นชื่อของเจตนาหรือ
วิรติ แต่เป็นวิญญูติอย่างหนึ่งที่มีเสียงประกอบรวม ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

กตมํ ตํ รูปํ วจีวิญญตฺติ. ยา กุสลจิตฺตสฺส วา อกุสลจิตฺตสฺส วา อพฺยาगतจิตฺตสฺส
วา วาจา คิรา พฺยบฺปโก อุทฺธิรณฺ โสโส โสสกมฺมํ วาจา วจีเภาโต, อํ วุจฺจติ วาจา. ยา ตาย
วากาย วิญญตฺติ วิญญาปนา วิญญาปิตตตํ, อิทํ ตํ รูปํ วจีวิญญตฺติ.^{๑๒๕}

“รูปที่เป็นวจีวิญญูติเป็นไฉน วาจาที่กล่าว เสียงพูดที่เปล่งออก พากย์ที่เป็น

คลองแห่งคำ คำกล่าว เสียงกึกก้อง เสียงกึกก้องที่ทำได้ต่างๆ การเปล่งเสียงคือคำพูด
แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต นี้เรียกว่า วาจา

การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่ให้ผู้รู้ความ-
หมายด้วยวาจานั้น รูปนี้ชื่อว่า วจีวิญญูติ”

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อบุคคลดำริว่า เราจักกล่าวคำนี้ เราจักกล่าวคำนั้น เสียง
ที่เกิดจากวิตกอันทำให้ลั่นและเพดานเป็นต้นสั่นไหวย่อมเกิดขึ้น เสียงดังกล่าวรู้ไม่ได้ทาง
โสตรประสาท แต่รู้ได้ทางใจ ความเห็นนี้พบในคัมภีร์มหาอรรถกถา แต่ในอรรถกถาของ
พระสุตรทั้งหลาย^{๓๖} กล่าวว่า “คำว่า วิตกวิปัสการสทฺท (เสียงที่เกิดจากวิตกอันทำให้ลั่น
และเพดานเป็นต้นสั่นไหว) คือ เสียงของคนหลับและลืมสติแล้วกำลังบ่นเพ้ออยู่ อัน
เกิดขึ้นด้วยวิตกที่ทำให้ลั่นและเพดานเป็นต้นสั่นไหว คำว่า สุตฺวา (ฟังแล้ว) หมายความว่า
ฟังเสียงนั้นแล้วย่อมระบุนำใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นอย่างนั้น โดยเนื่องด้วย
เสียงที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ดำรียุ่” แล้วกล่าวถึงเรื่องราวหลายเรื่อง

[พระอรรถกถาจารย์อ้างคัมภีร์อรรถกถาของพระสุตรในอังคุตตรนิกาย ดิกนิบาต และ
คัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคแล้ว ได้คัดค้านข้อความของคัมภีร์มหาอรรถกถาที่มีความ
คลาดเคลื่อนจากการจารใบลานผิดต่อๆ กันมาช้านาน ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสุตรข้างต้นระบุว่า
เสียงที่เกิดจากวิตกอันทำให้ลั่นและเพดานเป็นต้นสั่นไหวนั้นต้องเกิดขึ้นร่วมกับวิญญูติรูปแน่นอน
จึงทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมายของผู้พูดได้]

แม้ในคัมภีร์ปัฏฐานก็พบข้อความว่า

จิตตสมฺภูจํ สทฺทายตํ โสตฺวิญญฺณสฺส อารมฺมณปจฺเจยฺน ปจฺจโย.

“สทฺทายตนะที่มีจิตเป็นสมฺภูจํ เป็นปัจจัยแก่โสตฺวิญญฺณโดยความเป็น
อารมฺมณปัจจัย”

[ข้อความว่า “สทฺทายตนะที่มีจิตเป็นสมฺภูจํ” หมายรวมถึงเสียงทุกอย่างซึ่งเป็นทั้ง
เสียงละเอียดตามคำอธิบายข้างต้นและเสียงทั่วไปที่ได้ยินตามปกติ จึงไม่มีเสียงละเอียดที่ได้ยินไม่ได้
เพราะเสียงทุกอย่างเป็นอารมฺมณปัจจัยแก่โสตฺวิญญฺณ]

ด้วยเหตุดังกล่าว ขึ้นชื่อว่าเสียงที่เกิดจากวิตกอันทำให้ลึนและเพดานเป็นต้น สันไหวซึ่งรู้ไม่ได้ทางโสตประสาธอันเกิดขึ้นเว้นจากการกระทบที่เกิดจากวิญญูติย่อมมีไม่ได้

อนึ่ง จิตที่เกิดขึ้นอยู่ว่า เราจักกล่าวคำนี้ เราจักกล่าวคำนั้น ย่อมยังรูป ๘ ให้เกิดขึ้น คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ สี กลิ่น รส และโอชา ปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานภายในรูปดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นกระทบปฐวีธาตุที่เกิดจากปัจจัย ๔ อันเป็นอุปาตินนกะ เสียงย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับการกระทบของธาตุนั้น ดังนั้น เสียงดังกล่าวจึงชื่อว่า เสียงที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่ใช่วิญญูติ ส่วนวจีวิญญูติเป็นอาการพิเศษอย่างหนึ่งที่เป็นปัจจัยแก่การกระทบปฐวีธาตุที่เกิดจากปัจจัย ๔ อันเป็นอุปาตินนกะของปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้น

แต่นี้ไปคำทั้งหมดว่า สา อญฺจ รูปานิ วีย น จิตตสมุฏฐานา (วิญญูติดังกล่าว ไม่ใช่มีจิตเป็นสมุฏฐานเหมือนรูป ๘ อย่าง) เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

[คำว่า อุปาตินนกะ คือ กรรมชรูป ส่วนอุปาตินนกะ คือ รูปทั้ง ๔ มีกรรมชรูปเป็นต้น ทั้งหมดในร่างกาย รูปทั้ง ๔ เหล่านั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปอย่างต่อเนื่อง เมื่อจิตตกกลางที่มี ปฐวีธาตุยังเกินได้เกิดขึ้น รูปทั้ง ๔ ข้างต้นย่อมเกิดขึ้นกระทบรูปกลาง ๔ ที่มีอยู่เดิม (โดยเฉพาะอย่างยิ่งปฐวีธาตุที่มีในรูปทั้ง ๔) ด้วยอำนาจของอาการพิเศษที่ชื่อว่า วิญญูตติรูป ซึ่งเกิดพร้อมกัน (อันไม่สงบเหมือนในเวลาหลับสนิท) จึงก่อให้เกิดสัททรูปคือเสียง เหมือนการนำท่อนไม้ ๒ ท่อน มากระทบเสียดสีกันย่อมก่อให้เกิดเสียงได้]

กล่าวโดยพิสดารว่า แม้ในเรื่องทวารแห่งวจีกรรมนี้ บุคคลฟังเสียงของผู้พูดว่า ติสสะ ทัตตะ มิตตะ แล้วคิดถึงวิญญูติด้วยจิตที่เกิดทางมโนทวารแล้วย่อมรู้ว่า ผู้นี้เห็นจะให้ทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ และแม้วจีวิญญูตินี้ก็ปรากฏแม้แก่สัตว์ดิรัจฉานเหมือนกายวิญญูติ ดังจะเห็นได้ว่า แม้สัตว์ดิรัจฉานฟังเสียงว่า เจ้าจงมา จงไป ก็รู้ว่าบุคคลนี้เห็นจะให้ทำสิ่งนี้ จึงเดินมาและเดินไป

อนึ่ง วาระนี้ว่า เสียงย่อมยังกายที่มีสมุฏฐาน ๓ ให้ไหวหรือไม่ไหว ไม่ปรากฏในเรื่องทวารแห่งวจีกรรมนี้ [คือ ข้อความว่า “ถามว่า : เมื่อกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานกำลังไหว กายที่มีสมุฏฐาน ๓ ย่อมไหวไปด้วย หรือไม่ไหวไป” เป็นต้น]

แม่น้ำที่อุปถัมภ์ปฐวีธาตุที่มีเสียงเป็นสมุฏฐานก็ไม่มี

[คำว่า “แม่น้ำที่อุปถัมภ์ปฐวีธาตุที่มีเสียงเป็นสมุฏฐานก็ไม่มี” คือ เมื่อบุคคลต้องการจะพูด ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตดวงแรกย่อมเกิดขึ้นกระทบกับปฐวีธาตุอื่นทันที จึงไม่จำเป็นต้องอุปถัมภ์เพื่อให้ธาตุยังไม่กระทบสามารถกระทบได้]

อนึ่ง **วจีกรรม** คือ เจตนาที่ปรากฏทางวจีวารนั้น ซึ่งทำให้พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ หรือทำให้งดเว้นจากการพูดเท็จเป็นต้น

แต่จะไปการกำหนดชื่อกรรมและการกำหนดชื่อทวารทั้งหมด ฟังทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในทวารแห่งกายกรรมข้างต้นนั้นแหละ

จบ เรื่องทวารแห่งวจีกรรม

เรื่องทวารแห่งมโนกรรม

อนึ่ง ในเรื่องทวารแห่งมโนกรรม ขึ้นชื่อว่า มโน (ใจ) คือ จิต ๔ ประเภทโดยจำแนกเป็นกามาวจรจิตเป็นต้น

จิตทั้งหมดมี ๘๘ ดวง คือ

๑. กามาวจรจิต มี ๕๔ ดวง

๒. รูปาวจรจิต มี ๑๕ ดวง

๓. อรูปาวจรจิต มี ๑๒ ดวง

๔. โลกุตตรจิต มี ๘ ดวง

ในบรรดาจิตเหล่านั้น ไม่เพียงกล่าวว่าขึ้นชื่อว่าจิตย่อมไม่ใช่มนทวาร เหมือนที่ไม่ควรกล่าวว่าขึ้นชื่อว่าเจตนาไม่ใช่กรรม เพราะแม้เจตนาที่ประกอบด้วยทวิปัญญาวิญญานก็ทรงแสดงไว้ในมหาปกรณ์ (คัมภีร์ปฐฐาน) ว่าเป็นกรรม จึงไม่เพียงกล่าวว่าขึ้นชื่อว่าจิตย่อมไม่ใช่มนทวาร

ถามว่า : ในเรื่องนี้ ขึ้นชื่อว่ากรรมย่อมทำอะไร

ตอบว่า : กรรมย่อมรวบรวม ประชุมแต่ง ทำเป็นกอง ตั้งใจ จัดแจง จัดแจงโดยประการต่างๆ

[คำว่า आयुหติ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + อุห ธาตุ + อ ปัจจัย + ति วิภัติ อุห ธาตุ มักใช้ในความหมายว่า ดำริ (ตกเ) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า รวบรวม ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๖๔) อธิบายว่า

อเนกตฤตตา ธาตุโน อุหน ราสิกรรมนติ วตฺวา ปฺน ตทตถ วิวริติ ทุกฺขนิพฺพตฺตฺนฺติ.^{๑๒๗}

“พระฎีกาจารย์กล่าวว่า อุหน ราสิกรรม (คำว่า อุหนะ แปลว่า การทำเป็นกอง, การรวบรวม) เพราะธาตุมีอรรถมากเป็นอเนก แล้วอธิบายข้อความนั้นอีกว่า ทุกฺขนิพฺพตฺตฺนฺติ (คือ การยังทุกข์ให้เกิดขึ้น)”]

ถามว่า : เมื่อเป็นดังนี้ เจตนาในทวิปัญญญาณย่อมรวบรวม ประชุมแต่ง ทำเป็นกอง ตั้งใจ จัดแจง จัดแจงโดยประการต่างๆ ซึ่งอะไร

ตอบว่า : ย่อมรวบรวม ประชุมแต่ง ทำเป็นกอง ตั้งใจ จัดแจง จัดแจงโดยประการต่างๆ ซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลาย เพราะเจตนาดังกล่าวย่อมรวบรวม ประชุมแต่ง ทำเป็นกอง ตั้งใจ จัดแจง จัดแจงโดยประการต่างๆ ซึ่งสัมปยุตตชั้นที่เกิดขึ้นร่วมกัน

[สหชาตธรรม คือ รูปนามที่เกิดขึ้นร่วมกัน ส่วนสัมปยุตตชั้น คือ นามที่ประกอบร่วมกัน ไม่เกี่ยวกับรูป ในที่นี้จึงระบุถึงสัมปยุตตชั้น]

อีกอย่างหนึ่ง การกล่าวเช่นนี้[ว่าจิตทั้งหมดเป็นมโนทวาร]จะมีประโยชน์อะไร เพราะค่านันกล่าวไว้โดยประมวณจิตทั้งหมด

อนึ่ง ข้อวินิจฉัยในเรื่องนี้มีดังต่อไปนี้

ทวารแห่งมโนกรรม คือ จิตที่เป็นกุศลและอกุศลที่มีในภุมิ ๓ รวม ๒๙ ดวง

[ท่านกล่าวถึงจิตที่มีในภุมิ ๓ เท่านั้น เพราะมรรคกุศลเป็นธรรมที่ทำให้กรรมหมดสิ้นไป ไม่ส่งผล ที่จริงแล้วเมื่อมรรคกุศลขจัดอวิชชาและตัณหาที่เป็นสหายของกรรมแล้ว กรรมก็ส่งผลไม่ได้]

มโนกรรม คือ เจตนาที่ปรากฏทางมโนทวารนั้น ซึ่งทำให้ยึดมั่นอธิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ หรือทำให้ไม่มีอธิชฌา ไม่พยาบาท และสัมมาทิฏฐิ

แต่เมื่อไปการกำหนดชื่อกรรมและการกำหนดชื่อทวารทั้งหมด พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในทวารแห่งวชิกรรมข้างต้นนั้นแหละ

ทวารทั้ง ๓ นี้ชื่อว่า กรรมทวาร

จบ เรื่องทวารแห่งมโนกรรม

เรื่องกรรม

ข้าพเจ้าได้แสดงทวารแห่งกรรมเหล่านั้นโดยเว้นกรรม ๓ ไว้ บัดนี้ จะกล่าวโดยพิสดารการตั้งมาติกาเรื่องทวารอื่นเริ่มตั้งแต่กรรม ๓ เหล่านั้น

กล่าวโดยพิสดารว่า กรรมมี ๓ ประเภท คือ กายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม

ถามว่า : อะไรคือกรรมนั้น

ตอบว่า : เจตนา และธรรมบางอย่างที่ประกอบกับเจตนา

ในเรื่องนั้น สูตรแสดงเจตนาเป็นกรรม มีดังนี้

เจตนาหํ ภิกขเว กมฺมํ วทามิ. เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรติ กาเยน วาจาเย มนสา.^{๑๒๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลตั้งใจแล้วจึงทำกรรมทางกาย วาจา ใจ”

กาเย วา หิ อานนฺท สติ กาเยสฺสเจตนาเหตุ อุปฺปชฺชติ อชฺฌตฺตํ สุขทุกฺขํ. วาจาเย วา อานนฺท สติ วจีสฺสเจตนาเหตุ อุปฺปชฺชติ อชฺฌตฺตํ สุขทุกฺขํ. มเน วา อานนฺท สติ มโนสฺสเจตนาเหตุ อุปฺปชฺชติ อชฺฌตฺตํ สุขทุกฺขํ.^{๑๒๙}

“ดูกรอานนท์ เพราะเมื่อกายมีอยู่ สุขและทุกข์ภายในย่อมเกิดมีเพราะเจตนาที่ยังกายให้เกิดขึ้นเป็นเหตุ หรือเมื่อวาจามีอยู่ สุขและทุกข์ภายในย่อมเกิดมีเพราะเจตนาที่

ยังวาจาให้เกิดขึ้นเป็นเหตุ หรือเมื่อใจมีอยู่ สุขและทุกข์ภายในย่อมเกิดมีเพราะเจตนาที่ยังใจให้เกิดขึ้นเป็นเหตุ”

[ธรรมทุกอย่างที่ประกอบกับเจตนาไม่เป็นกรรม ธรรมบางอย่างดังกล่าว คือ โพชฌงค์ อังคแห่งมรรค อภิขฌา และความไม่ละโมภเป็นต้นที่จะกล่าวต่อไป

คำว่า กาย สติ (เมื่อกายมีอยู่) หมายถึง กายทวารคือกายวิญญูติ แม้ กาย ศัพท์ในศัพท์ว่า กายสญเจตนา ก็หมายถึงกายทวารเช่นเดียวกัน]

ติวิธา ภิกขเว กายสญเจตนา อกุสล กายกมมํ ทุกขุทฺธํ ทุกขวิปากํ. จตุพฺพิธา ภิกขเว วสฺสญเจตนา อเปยฺย ติวิธา ภิกขเว มโนสญเจตนา อกุสล มโนกมมํ ทุกขุทฺธํ ทุกขวิปากํ. ติวิธา ภิกขเว กายสญเจตนา กุสล กายกมมํ สุขุทฺธํ สุขวิปากํ. จตุพฺพิธา ภิกขเว วสฺสญเจตนา อเปยฺย ติวิธา ภิกขเว มโนสญเจตนา กุสล มโนกมมํ สุขุทฺธํ สุขวิปากํ.^{๓๓๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจตนาที่ยังกายให้เกิดขึ้น ๓ อย่าง เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก เจตนาที่ยังวาจาให้เกิดขึ้น ๔ อย่าง ฯลฯ เจตนาที่ยังใจให้เกิดขึ้น ๓ อย่าง เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจตนาที่ยังกายให้เกิดขึ้น ๓ อย่าง เป็นกายกรรมฝ่ายกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก เจตนาที่ยังวาจาให้เกิดขึ้น ๔ อย่าง ฯลฯ เจตนาที่ยังใจให้เกิดขึ้น ๓ อย่าง เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก”

[คำว่า ทุกขุทฺธํ และ สุขุทฺธํ มีศัพท์เดิมมาจาก ทุกขุทฺท (ทุกข + อุทฺท), สุขุทฺท (สุข + อุทฺท) แปลง ท เป็น ทฺร ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นिरुตติที่ปนี (สูตร ๔๕) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺโซ อุทฺโทยสฺสาติ ทุกขุทฺธํ (มีทุกข์เป็นกำไร), สุขฺโซ อุทฺโทยสฺสาติ สุขุทฺธํ (มีสุขเป็นกำไร)]

สจายํ อานนฺท สมิตฺติ โมชปุริโส โปฏฺฐลิปฺตตสฺส ปริพฺพาชกสฺส เอวํ ปุณฺณโจ เอวํ พยากรเวยฺย “สญเจตนิยํ อาวุโส โปฏฺฐลิปฺตต กมมํ กตฺวา กาเยน วาจาย มนสา สุขเวทนียํ สุขํ โส เวทยติ อเปยฺย อทุกขมสุขเวทนียํ อทุกขมสุขํ โส เวทยตีติ. เอวํ พยากรมาโน โข อานนฺท สมิตฺติ โมชปุริโส โปฏฺฐลิปฺตตสฺส ปริพฺพาชกสฺส สมมา พยากรมาโน พยากรเวยฺย.”^{๓๓๑}

“ดูกรอานนท์ ถ้าโมฆบุรุษชื่อว่าสมิทธิถูกปริพาชกชื่อโปฏลิบุตรถามอย่างนี้ พึงตอบอย่างนี้ว่า ท่านโปฏลิบุตร เขาทำกรรมที่มีเจตนาประกอบด้วยสุขเวทนาทางกาย วาจา และใจไว้แล้ว ย่อมเสวยสุข ฯลฯ เขาทำกรรมที่มีเจตนาประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาทางกาย วาจา และใจไว้แล้ว ย่อมเสวยอุเบกขา ดูกรอานนท์ โมฆบุรุษชื่อว่าสมิทธิพึงตอบปริพาชกชื่อโปฏลิบุตรโดยชอบอย่างนี้”

[บางฉบับพบรูปว่า ปาฏลิบุตร แต่ในมหาวิภังคสูตรของอุปปิณณาสกัพบรูปว่า โปฏลิบุตร มีเรื่องเล่าว่าปริพาชกชื่อโปฏลิบุตรถามพระสมิทธิว่า บุคคลทำกรรมที่มีเจตนาทางกาย วาจา และใจไว้แล้วย่อมเสวยอะไร พระสมิทธิตอบว่า บุคคลทำกรรมที่มีเจตนาทางกาย วาจา และใจไว้แล้วย่อมเสวยทุกข์ พระพุทธองค์จึงตรัสเรียกท่านว่าเป็นโมฆบุรุษ เพราะมิได้จำแนกตามเวทนา ๓

คำว่า สมุเจตนิย สำเร็จรูปมาจาก สมุเจตนา ศัพท์ + อีย ปัจจัยในอัสสติตัตถิตี ดังอุทาหรณ์ว่า กบปิโย = กบโป อสส อตถิติ กบปิโย (ผู้มีการกระทำให้สมควร, กับปิยการ), ชฎิโย = ชฎา อสส อตถิติ ชฎิโย (ผู้มีมุ่นผม), หานภาคิโย = หานภาโค อสส อตถิติ หานภาคิโย (ผู้มีส่วนแห่งความเสื่อม) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๔) อธิบายว่า สมุเจตนาสภาวนตํ (มีสภาวะตั้งใจ)]

สูตรเหล่านี้เป็นสูตรแสดงว่าเจตนาเป็นกรรมก่อน ส่วนความเป็นกรรมของกรรมที่ประกอบกับเจตนา พึงแสดงด้วยกรรมจตุกกะ (หมวด ๔ แห่งกรรม)

จตุตาริmani ภิกขเว กมmani มยา สยํ อภิญญา สจฺจนิตฺวา ปเวทิตานิ. กตmani จตุตาริ. อตฺถิ ภิกขเว กมมํ กณ्हํ กณ्हวิปากํ. อตฺถิ ภิกขเว กมมํ สุกกํ สุกกวิปากํ. อตฺถิ ภิกขเว กมมํ กณ्हสูกกํ กณ्हสูกกวิปากํ. อตฺถิ ภิกขเว กมมํ อกณ्हํ อสูกกํ อกณ्हอสูกกวิปากํ กมมกฺขยาย สวตฺตติ.^{๑๓๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ อย่างนั้น เราจำแนกด้วยปัญญาอันยิ่งประกาศไว้แล้ว กรรม ๔ เป็นไฉน คือ กรรมดำมีวิบากดำก็มี กรรมขาวมีวิบากขาวก็มี กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาวก็มี กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมก็มี”

กตมณฺจ ภิกฺขเว กมฺมํ อภณฺหํ อสุกํ อภณฺหอสูกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ. ยทิทํ สตฺต โพชฌนฺคา สติสสฺสโพชฌนฺโค อเปยฺย อูปะกขาสมฺโพชฌนฺโค. อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว กมฺมํ อภณฺหํ อสุกํ อภณฺหอสูกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ.^{๓๓๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมเป็นไฉน คือ โพชฌงค์ ๗ อันได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อูปะกขาสัมโพชฌงค์ เราเรียกขื่อนี้ว่ากรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม”

กตมณฺจ ภิกฺขเว กมฺมํ อภณฺหํ อสุกํ อภณฺหอสูกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ. อยเมว อริโย อภฺยจุจฺจิโก มคฺโค. เสยฺยถิทํ, สมฺมาทิฏฺฐิ อเปยฺย สมฺมาสมาธิ. อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว กมฺมํ อภณฺหํ อสุกํ อภณฺหอสูกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ.^{๓๓๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมเป็นไฉน คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ เราเรียกขื่อนี้ว่ากรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม”

[โลกุตตรมรรคแม้เป็นกรรม ก็ทำให้โลกียกรรมหมดสิ้นไป จึงเป็นกรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว]

โดยประการดังนี้ ธรรม ๑๕ ประการโดยประเภทแห่งโพชฌงค์และองค์แห่งมรรค แสดงไว้โดยกรรมจตุกกะ

พึงทราบธรรมที่ประกอบกับเจตนา ๒๑ ประการพร้อมกับธรรม ๖ ประการเหล่านี้ คือ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ (อกุศลมโนกรรม ๓) ความไม่ละโมภ ความไม่พยาบาท และสัมมาทิฏฐิ (กุศลมโนกรรม ๓)

ในโพชฌงค์และองค์แห่งมรรคนั้น โลกุตตรมรรคที่รวมไว้เป็นพวก ย่อมนับเข้าในกรรม ๓ มีกายกรรมเป็นต้น [คือ โลกุตตรมรรคมิได้กล่าวไว้โดยตรงในเรื่องกรรม (กรรมกถา) ข้างต้น แต่ก็จัดเป็นกรรม ๓ ได้ตามนัยนี้] กล่าวคือ ความสํารวมจากการละเมิดความหุนีลทางกาย เป็นสิ่งที่เกิดทางกายหวาร ความสํารวมจากการละเมิดความหุนีล

ทางวาจา เป็นสิ่งที่เกิดทางวจีทวาร โดยประการดังนี้ สัมมากัมมันตะ เป็นกายกรรม สัมมาวาจา เป็นวจีกรรม เมื่อถือเอาทั้งสองอย่างนี้ก็เป็นอันถือเอาสัมมาอาชีวะ เพราะอยู่ในฝ่ายของทั้งสองอย่างนั้นนั่นแหละ [คือ เมื่องดเว้นจากความทุจริตโดยเนื่องด้วยอาชีวะ ก็จัดเป็นสัมมาอาชีวะ]

ความสำรวมจากการละเมิดความทุจริตทางใจ เป็นสิ่งที่เกิดทางมโนทวาร มี ๕ ประการโดยจำแนกเป็นทิวาสัตถ์ สังกัปปะ วายามะ สติ และสมาธิ แม้ทั้ง ๕ อย่างนี้ชื่อว่า มโนกรรม

โลกุตตรมรรคที่รวมกันไว้เป็นพวก ย่อมนับเข้าในกรรม ๓ มีกายกรรมเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

ขอแสดงการเทียบเคียงกับทวารในที่นี้ กล่าวคือ กรรมที่ถึงความเคลื่อนไหวในกายทวารและวจีทวาร แต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี กรรมที่ถึงความเกิดขึ้นในมโนทวาร แต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี อาจารย์ทั้งหลายจึงถือเอากรรมนั้นแล้วทำให้นับเข้าในฝ่ายของทวารนั้นๆ ที่เดียว

ในเรื่องนั้นฉันยั้งตั้งนี้ว่า บุคคลใดคิดว่าจักไปล่าเนื้อ จึงจัดแจงธนู ฟันเชือก ลับหอก บริโภคอาหาร แล้วนุ่งห่มเสื่อผ้า กรรมก็ถึงความเคลื่อนไหวแล้วในกายทวาร ด้วยกิริยาเพียงเท่านั้น เขาเที่ยวไปในป่าตลอดวันย่อมไม่ได้แม้เพียงกระต่ายและแมวเป็น อย่างต่ำ

ถามว่า : อกุศลนี้เป็นกายกรรมหรือไม่

ตอบว่า : ไม่เป็น

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะไม่ถึงกรรมบถ แต่ชื่อว่ากายทุจริตเท่านั้น

แม้ความเพียรมีการจับปลาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้นั่นแหละ

แม้ในวจีทวาร บุคคลสั่งว่า เราจักไปล่าเนื้อ พวกเจ้าจงเตรียมธนูเป็นต้นโดยเร็ว เมื่อไม่ได้อะไรในป่าตามนัยก่อนนี้นั่นแหละ กรรมนั้นถึงความเคลื่อนไหวในวจีทวารก็จริง แต่ไม่จัดเป็นกายกรรม เพราะไม่ถึงกรรมบถ เป็นเพียงวจีทุจริตเท่านั้น

ส่วนในมโนทวาร เมื่อเจตนาที่จะฆ่าเพียงเกิดขึ้นเท่านั้น ก็เป็นการทำลายกรรมบถโดยแท้ แต่ก็มีโดยเนื่องด้วยความพยายาม มิใช่มีโดยเนื่องด้วยการฆ่าสัตว์ เพราะกายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในกายทวารและวจีทวาร ไม่เกิดขึ้นในมโนทวาร วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็เหมือนกัน ส่วนมโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในทวารทั้ง ๓

กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมที่เป็นอกุศลก็เช่นเดียวกันนั้น

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อบุคคลฆ่าสัตว์ ถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของไม่ให้ ประพฤติมิชฌาจาร ย่อมเป็นกายกรรมเท่านั้น แม้ทวารก็เป็นกายทวารเหมือนกัน กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในกายทวารอย่างนี้ก่อน ส่วนอกิฆมา พยาบาท และมิชฌาภิภูติที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง [คือ ได้ชื่อว่ากายกรรม] เป็นอัปโพรหริกบ้าง [คือ ไม่ได้ชื่อว่ามโนกรรม]

[คำว่า อัปโพรหริก แปลตามศัพท์ว่า “ไม่ถึงชื่อที่บุคคลเรียกขาน” คือ ไม่พอที่จะเรียกด้วยชื่อนั้นๆ ได้ เพราะมีเพียงเล็กน้อย เหมือนดินที่มีธาตุดินมากจึงได้ชื่อว่าปฐวีธาตุ ส่วนธาตุน้ำเป็นต้นมีน้อย จึงไม่พอที่จะทำให้เรียกว่าปฐวีธาตุ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โวรหริยเตติ โวรหาโร.

(วิ บทหน้า + อว บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- โวรหาร คจณนตติ โวรหริกา (โวรหาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน คจณนตติ ตัทธิต)

- น โวรหริกา อัปโพรหริกา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

เมื่อบุคคลสั่งว่า เจ้าจงไปฆ่าผู้นี้ จงลักสิ่งนี้ชื่อนี้ กรรมเป็นกายกรรม ส่วนทวารเป็นวจีทวาร กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในวจีทวารอย่างนี้ ส่วนอกิฆมา พยาบาท และมิชฌาภิภูติที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัปโพรหริกบ้าง

ถ้อยคำเพียงเท่านั้นเป็นคำกล่าวเพื่อความที่เสมอกันของอาจารย์ทั้งหลายในกาลก่อน]

วิตถกทวาที่บุคคลกล่าวว่า กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในมโนทวารก็มี เขาย่อมถูกทักท้วงว่า ท่านจงนำสูตรที่ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้งมาเถิด จึงนำสูตรชื่อว่ากุลมพสูตรนี้มาว่า

ปุณ จปร ภิภขเว อิเธกัจโจ สมโณ วา พราหมโณ วา อิทธิมา เจโตวิสัปปโตโต
อณฺณิสสา กุจฺฉิตํ คพฺภํ ปาปเกน มนสา อญฺเปกฺขโก โหติ “อโห วตายํ กุจฺฉิตโต คพฺภो น
โสตุธินา อภินิภขเมยฺยา”ติ. เอว ภิภขเว กุลฺมพฺสส อุปฺมาโต โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้มีฤทธิ์ถึง
ความชำนาญจิต เพ่งดูสัตว์ที่เกิดในครรภ์ของหญิงอื่นด้วยใจอันต่ำช้าว่า โอหนอ สัตว์ใน
ครรภ์นี้อะไรพึงคลอดออกมาโดยสวัสดิ์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย การฆ่าสัตว์ในครรภ์ย่อมมีโดย
นัยนี้”

เขานำพระสูตรนี้มาอ้างแล้วกล่าวว่า สัตว์เกิดในครรภ์ย่อมย่อยยับไปเหมือน
ก้อนฟองน้ำโดยเพียงความคิดอย่างนั้น การเคลื่อนไหวส่วนแห่งกายหรือวาจาในการทำ
ลายสัตว์เกิดในครรภ์นี้จะมีแต่ที่ไหนเล่า กายกรรมที่เป็นอกุศลนี้ย่อมเกิดขึ้นในมโนทวาร
เท่านั้น

[วิัตถทวาทิ คือ ผู้กล่าวถ้อยคำขัดแย้ง โดยกล่าวแย้งมติของโบราณจารย์ในกาลก่อน
อีกทั้งยังอ้างพระสูตรฝ่ายมหายานที่ไม่พบในพระไตรปิฎกซึ่งยกสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง]

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวกับวิัตถทวาทินั้นว่า เราจักพิจารณาพระสูตรของท่าน
แล้วพิจารณาอย่างนี้ว่า ท่านกล่าวถึงการฆ่าสัตว์อื่นด้วยฤทธิ์ อนึ่ง ธรรมดว่าฤทธิ์มี ๑๐
ประเภท^{๑๓๔} คือ

๑. อธิฐานิทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากการอธิษฐาน
๒. วิภวณิทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากการเนรมิต
๓. มโนมยิทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากฌานจิต
๔. ญาณวิปฬาริทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากการแผ่ไปของอรหัตตมรรคญาณ
๕. สมာธิวิปฬาริทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากการแผ่ไปของสมาธิ
๖. อริยิทธิ	ฤทธิ์ของพระอริยะ
๗. กัมมวิปากชิทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม

๘. ปุณฺณวโตอิทธิ ฤทธิ์ของผู้มีบุญ

๙. วิชชามยิทธิ ฤทธิ์ที่เกิดจากเวทมนต์

๑๐. ฤทธิ์คือความสำเร็จแห่งกรรมนั้นๆ เพราะเป็นสภาวะสำเร็จ เนื่องด้วยความเพียรชอบเป็นเหตุ

[ในฉบับภูมิพโลภิกขุ พบฤทธิ์ที่ ๑๐ ว่า ภาวนามยิทธิ (ฤทธิ์ที่เกิดจากภาวนา) แต่ข้อความนี้ไม่ปรากฏในฉบับฉนฺทสิริสังคีติ และคัมภีร์ปฐีสัมภิทามรรค อิทธิกถา^{๓๓}]

ถามว่า : ท่านกล่าวถึงฤทธิ์อย่างไรในฤทธิ์เหล่านั้น

วิตถฺทวาที่ตอบว่า : ภาวนามยิทธิ

ถามว่า : กรรมคือการฆ่าสัตว์มีได้ด้วยภาวนามยิทธิหรือ

วิตถฺทวาที่ตอบว่า : ใช่ อาจารย์บางคนกล่าวว่ามิได้ครั้งหนึ่ง เหมือนหมอน้ำเต็มด้วยน้ำถูกขวางไปโดยผู้ที่ต้องการทำร้ายบุคคลอื่น ทั้งหมดก็แตก น้ำก็วิบัติไป ฉนฺใดกรรมคือการฆ่าผู้อื่นด้วยภาวนามยิทธิย่อมมิได้ครั้งหนึ่ง ฉนฺนั้น ต่อแต่นั้นไป ฤทธิ์นั้นก็เสื่อม

ลำดับนั้น อาจารย์ทั้งหลายถามวิตถฺทวาที่นั้นว่า กรรมคือการฆ่าผู้อื่นด้วยภาวนามยิทธิ มิไม่ได้เพียงครั้งเดียวหรือสองครั้ง แล้วถามเขาที่มาพบให้รู้ว่า ภาวนามยิทธิเป็นกุศล อกุศล หรืออัปยากฤต ประกอบด้วยสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ หรือไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ เป็นกามาวจร รูปาวจร หรืออรูปาจร

บุคคลใดเข้าใจปัญหานี้ เขาก็กล่าวอย่างนี้ว่า ภาวนามยิทธิเป็นกุศลบ้าง อัปยากฤตบ้าง เป็นที่ตั้งของอุเบกขาเวทนา เป็นสภาพไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ และเป็นรูปาวจรอย่างเดียว

วิตถฺทวาที่นั้นพึงถูกถามว่า เจตนาในการฆ่าสัตว์ย่อมนับเข้าเป็นส่วนไหนในกุศลเป็นต้น

เขารู้จักตอบว่า เจตนาในการฆ่าสัตว์เป็นอกุศล เป็นที่ตั้งของทุกขเวทนา มีทั้งวิตกและวิจารณ์ และเป็นกามาวจรอย่างเดียว

เมื่อเป็นเช่นนั้น พึงบอกวิัตถกถาที่ว่า ปัญหาของท่านไม่สอดคล้องกับกุสลติกะ เวทนาติกะ วิตักกติกะ และขอบเขตของภูมิ[มีกามาวจรเป็นต้น]

ถามว่า : พระสูตรที่ยิ่งใหญ่อย่างนั้นไม่มีประโยชน์หรือ

ตอบว่า : มิใช่ไม่มีประโยชน์ แต่ท่านไม่รู้ประโยชน์ของพระสูตรนั้น กล่าวคือ พระดำรัสว่า อิทธิมา เจโตสิปปตโต (มีฤทธิ์ ถึงความชำนาญทางใจ) นี้ มิใช่หมายถึง ภาวนามยิทธิ แต่หมายถึงอาถัพพนิธิ เพราะอาถัพพนิธินั้นปรากฏในการฆ่าผู้อื่นดังกล่าว

อนึ่ง อาถัพพนิธินั้นไม่อาจทำได้โดยพ้นไปจากกายทวารและวจีทวาร เพราะผู้มีฤทธิ์เวทมนต์ต้องบริโภคน้ำของไม้เค็ม ปลูกดหญ้าแพรกนอนบนพื้นดิน ประพฤติบะตลอด ๗ วัน จึงเตรียมพื้นที่ป่าช้าไว้ในวันที่ ๗ แล้วยืนอยู่ในก้าวที่ ๗ [จากปะรำพิธี] หมุนมือไปมาใช้ปากกรวยเวทมนต์ ลำดับนั้นการกระทำของเขาจึงสำเร็จ แม้ฤทธิ์ประเภทนี้ก็ไม่อาจทำได้โดยพ้นไปจากกายทวารและวจีทวารอย่างนี้ ในเรื่องกายกรรมนี้จึงตัดสินได้ว่า กายกรรมย่อมไม่เกิดขึ้นในมโนทวาร

[ในเบื้องต้นพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ อิรุเวท ยชฺฐเวท และสามเวท คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่านมีอัฐกพราหมณ์ วามกพราหมณ์ เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญาได้บรรลุทิพยจักขุ จึงเทียบเคียงกับคำสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนแล้วประพันธ์คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมาได้มีการเพิ่มเติมการบูชาเป็นต้นที่ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤๅษีท่านหนึ่งคิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔ ชื่อว่า อาถัพพะเน ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือเวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟแล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่น เป็นต้น

ฤๅษีท่านนั้นชื่อว่า อถัพพะ คัมภีร์พระเวทที่ฤๅษีอถัพพะบัญญัติขึ้นจึงชื่อว่า อาถัพพะเน แม้วิธีที่แสดงไว้ในคัมภีร์อาถัพพะเนก็ได้ชื่อว่าอาถัพพะเนเช่นเดียวกัน (สันสกฤตมีรูปว่า อาถรวุณ) คำว่า อาถัพพนิธิ จึงมีรูปวิเคราะหตามข้อความในคัมภีร์ศัพทสโตมมทานิธิ (หน้า ๖๔) ว่า

- อถพุเพน ทิฏฺฐโ จ อาถพุพโน.

(อถพุพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ทิฏฺฐ ตัถธิต ลง น อักษรเป็นอาคม)

- อาถพพเน วิหิต์ อาถพพณ (อถพพณ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน วิหิต ตัทธิต)
- อาถพพนโต อาคตา อิทธิ อาถพพนิหิ (มชฌเโลปีปัญจมีตปฐิสสมาส)

อนึ่ง เมื่อบุคคลกล่าวมธุสวาทเป็นต้นด้วยการขยับมือ กรรมเป็นวจีกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร แม้วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็เกิดได้ในกายทวารอย่างนี้ ส่วนอภิขฌา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง [คือ ได้ชื่อว่าวจีกรรม] เป็นอัปโหหาริกบ้าง [คือ ไม่ได้ชื่อว่ามโนกรรม]

ถ้อยคำเพียงเท่านี้ชื่อว่าคำชี้แจงที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลาย

ส่วนวิตถนทวารที่กล่าวแล้วว่า วจีกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในมโนทวารก็ได้ เขาได้ถูกผู้อื่นชักว่า ท่านจงนำสูตรที่ขึ้นสู่การสังคายนาทั้ง ๓ ครั้งมาอ้าง จึ่งนำสูตรจากอุโปสถักขันธกะมาว่า

โย ปน ภิกขุ ยาวตติยํ อนุสสาวียมาเน สรมาโน สนฺตี อาปตฺตี นาวิกเรยฺย, สมฺปชานมธุสวาทสฺส โหติ.^{๑๓๕}

“ภิกษุใดเมื่อถูกสวดประกาศถึง ๓ ครั้ง ระลึกได้แต่ไม่เปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ ภิกษุนั้นย่อมต้องอาบัติที่พูดเท็จทั้งที่รู้อยู่”

เขอ้างอิงสูตรนี้แล้วกล่าวว่า ภิกษุนั้นไม่เปิดเผยอาบัติอย่างนี้ เป็นผู้หนึ่งเคย ย่อมต้องอาบัติอื่น การไหวส่วนแห่งกายหรือวาจาในการต้องอาบัตินี้มีได้อย่างไร วจีกรรมที่เป็นอกุศลนี้จึงเกิดได้ในมโนทวารนั้นแหละ

เขาพึงถูกถามว่า สูตรที่ท่านเอ่ยถึงนี้มีเนื้อความโดยอ้อม (เนยยัตถะ) หรือมีเนื้อความโดยตรง (นีตัตถะ)

[เนื้อความของพระพุทธพจน์มี ๒ ประการ คือ

๑. นีตัตถะ เนื้อความโดยตรง เช่น รูปิ อนิจฺจํ (รูปไม่เที่ยง) เวทนา อนิจฺจา (เวทนาไม่เที่ยง)

๒. เนยยัตถะ เนื้อความที่รู้ได้ด้วยคำอื่นที่น่ามากล่าว เช่น รูปิ ภิกขเว น ตมฺหากํ,

ตัม ปชห. ตัม โว ปหีนํ ที่มรตตํ หิตาย สุขาย ภวิสสตี (ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของเธอ จงละรูปนั้น รูปที่เธอละได้แล้วนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขตลอดตราตรีนาน) คำว่า ตัม (รูปนั้น) เป็นเนื้อความโดยอ้อม เพราะรูปเป็นทุกขสัจที่นับเข้าในปริณญะยธรรม คือ ธรรมที่ควรกำหนดรู้ แต่ในที่นี้หมายถึงราคะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูป การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพุโป คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาลเป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงรูปอันเป็นที่ตั้งของราคะ แต่เจตนาหมายถึง ราคะอันอาศัยรูปเกิดขึ้น

คัมภีร์สหสรวรรตชาลีนีกล่าวถึงเนื้อความ ๒ ประเภทว่า

เนยฺยตุโถ จ นีตฺตโถ จ	สพุโท ทูริธา ปกาสิโต
สพุทฺทเรน ฌาเปโต	เนยฺยตุโถติ ปวฺจุจติ
สยเมว คมิตฺตโถ	นีตฺตโถติ ตถา มโต. ^{๑๖๖}

“ท่านแสดงศัพท์ไว้ ๒ ประการ คือ เนยฺยตฺถะ และนีตฺตตฺถะ เนยฺยตฺถะ คือ ศัพท์ที่บุคคลรู้ได้ด้วยคำอื่น นีตฺตตฺถะ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความซึ่งบุคคลรู้ได้เองนั้นเดียว”

คำว่า นีตฺตตฺถะ มีรูปวิเคราะห์ว่า นียิตฺถาติ นีโต (นี ธาตุ = นำไป + ต ปัจจัยในอดีตกาลและกรรมสาธนะ), นีโต อตฺโถ ยสฺสาติ นีตฺตโถ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “มีเนื้อความที่นำออกแล้ว” คือ มีเนื้อความโดยตรงตามที่กล่าวไว้ ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๖) อธิบายว่า สยเมว คมิตฺตพุตฺถํ (มีเนื้อความที่พึงรู้ได้เอง[ตามศัพท์])

คำว่า เนยฺยตฺถะ มีรูปวิเคราะห์ว่า นีตฺตพุตฺติ เนยฺโย (นี ธาตุ = นำไป + ตพุพ ปัจจัยในอรรถอหะและกรรมสาธนะ), เนยฺโย อตฺโถ ยสฺสาติ เนยฺยตฺตโถ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “มีเนื้อความที่พื้งนำมา” คือ มีเนื้อความที่พื้งนำออกมาแสดงจากสูตรอื่น เพราะมีเนื้อความไม่บริบูรณ์ตามที่กล่าวไว้ ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๖) อธิบายว่า วจนนฺตฺเรน คมิตฺตพุตฺถํ (มีเนื้อความที่พึงรู้ได้ด้วยถ้อยคำอื่น)]

บุคคลนั้นกล่าวว่า สูตรของเรามีเนื้อความโดยตรง

เขาฟังถูกกล่าวเตือนว่า ท่านอย่าพูดอย่างนี้ พวกเราจักพิจารณาเนื้อความกัน
แล้วถามอย่างนี้ว่า มีอาบัติอะไรในเพราะการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่

เขารู้อยู่จักตอบว่า เป็นอาบัติทุกกฏในเพราะการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่

ภายหลังจากนั้น เขาฟังถูกกล่าวว่า วินัยมีมูลเหตุ ๒ อย่าง คือ กายและวาจา
กล่าวคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติอาบัติทั้งหมดในทวาร ๒ เหล่านี้เท่านั้น ขึ้นชื่อ
ว่าการบัญญัติอาบัติไม่มีในมโนทวาร ท่านรู้วินัยบัญญัติมากไป ผู้ใดบัญญัติอาบัติในฐานะ
ที่พระศาสดาไม่ได้บัญญัติไว้ ผู้นั้นชื่อว่ากล่าวต่อพระองค์ ทำลายอำนาจของพระชินเจ้า

ครั้นเขาถูกขัดด้วยถ้อยคำเป็นต้นอย่างนั้นแล้วก็ฟังถามปัญหาต่อไปว่า การพูด
เท็จทั้งที่รู้อยู่เกิดจากการกระทำหรือการไม่กระทำ

เขารู้อยู่จักตอบว่า เกิดจากการกระทำ

หลังจากนั้น เขาฟังถูกกล่าวถามว่า ภิกษุผู้ไม่เปิดเผยอาบดีย่อมทำกิจอย่างไหน

เขาไม่เห็นการกระทำจักถึงความลำบากใจโดยแท้ ลำดับนั้นเขาฟังถูกทำให้ยอม
จำนนด้วยเนื้อความแห่งสูตรนี้

อนึ่ง เนื้อความในสูตรนี้มีดังนี้

ถามว่า : การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่า สมฺปชานมุสวาโต โหติ
(ต้องอาบัติที่พูดเท็จทั้งที่รู้อยู่) เป็นอาบัติอะไร เป็นอาบัติประเภทไหน

ตอบว่า : เป็นอาบัติทุกกฏ อนึ่ง อาบัติทุกกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการ
พูดเท็จ แต่พึงทราบว่าเป็นอาบัติที่มีการไม่ทำ[การเปล่งเสียง]ทางวจีทวารเป็นสมุฏฐาน
ตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค

สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในคัมภีร์บริวาร เสทโฆจนคคา]ว่า

อนาลปนโต มนุเชน เกนจิ

วาจาจิรํ โน จ ปเร ภณฺเญย

อาปชฺเชยฺย วาจสิกํ น กายิกํ

ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา.^{๑๓๗}

“ภิกษุไม่เจรจากับมนุษย์ใดๆ ไม่เปล่งวาจาพูดกับผู้อื่น แต่ต้อง
อาบัติทางวาจา ไม่ต้องอาบัติทางกาย ท่านผู้รู้ทั้งหลายได้คิดปัญหานี้
ไว้”

โดยประการดังนี้ พึงตัดสินเรื่องนี้ว่า วชิรกรรมที่เป็นอกุศลไม่เกิดในมโนทวาร

เมื่อใด บุคคลมีจิตประกอบด้วยยอกิขฌายังส่วนแห่งกายให้ไหวระทำการจับมือ
[ของสตรี] เป็นต้น มีจิตประกอบด้วยพยาบาททำการถือท่อนไม้ เป็นต้น มีจิตประกอบ
ด้วยมิจฉาทิฎฐิทำการอภิวาท อัญชลีกรรม และตกแต่งเตียงน้อยของเทวรูป เป็นต้น โดย
ดำริว่า พระชนกพุทธมารและพระคิเว เป็นต้นเป็นผู้ประเสริฐ เมื่อนั้น กรรม[ของเขา]เป็น
มโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดได้ในกายทวาร แต่เจตนาใน
เรื่องนี้เป็นอัปโพหาริก

เมื่อใด บุคคลมีจิตประกอบด้วยยอกิขฌา ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหวเพ่งดูทรัพย์สิน
ของผู้อื่นโดยพูดว่า โอหนอ ของผู้อื่นพึงเป็นของเรา มีจิตประกอบด้วยพยาบาทพูดว่า ขอ
สัตว์เหล่านี้จงถูกเบียดเบียน จงถูกฆ่า จงขาดสูญ หรือจงอย่าได้มี มีจิตประกอบ
ด้วยมิจฉาทิฎฐิพูดว่า ทานที่ให้ไม่มีผล ยัญที่บวงสรวงไม่มีผล เป็นต้น เมื่อนั้น กรรม[ของ
เขา]เป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดได้ในวจีทวาร แต่เจตนาในเรื่อง
นี้เป็นอัปโพหาริก

เมื่อใด บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายวาจาให้ไหวหนึ่งในที่ลับแล้ว ยังจิตที่ประกอบ
ด้วยยอกิขฌา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิให้เกิดขึ้น เมื่อนั้น กรรม[ของเขา]เป็นมโนกรรม
แม้ทวารเป็นมโนทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดได้ในมโนทวาร แต่ทั้งเจตนา
และธรรมที่ประกอบกับเจตนาในเรื่องนี้ย่อมเกิดในมโนทวารอย่างเดียว

พึงทราบว่ามีมโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดได้ในทวารทั้ง ๓ ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง คำที่กล่าวว่า ตถา กุสลานิ กายวจิมโนกมฺมานิ (กายกรรม วจกรรม และ มโนกรรมที่เป็นกุศลก็เช่นเดียวกันนั้น) มีนัยดังต่อไปนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อใด บุคคลไม่อาจเปล่งวาจาด้วยเหตุบางอย่างย่อมถือเอาสิกขาบทเหล่านั้นด้วยการขยับมือว่า ข้าพเจ้างดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ และการประพฤติดีกในกาม เมื่อนั้น ทั้งกรรมและทวารเป็นกายกรรมนั้นแหละ

โดยประการดังนี้ กายกรรมที่เป็นกุศलय่อมเกิดได้ในกายทวาร ความไม่ละโมภเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตดังกล่าวย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัมโพหาริกบ้าง

เมื่อใด บุคคลเปล่งวาจารับสิกขาบทเหล่านั้น เมื่อนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร

โดยประการดังนี้ กายกรรมที่เป็นกุศलय่อมเกิดได้ในวจีทวาร ความไม่ละโมภเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตดังกล่าวย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัมโพหาริกบ้าง

เมื่อใด ครั้นพระภิกษุให้สิกขาบทเหล่านั้นอยู่ บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหวย่อมรับเอาด้วยใจอย่างเดียวว่า ข้าพเจ้างดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ และการประพฤติดีกในกาม เมื่อนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นมโนทวาร

โดยประการดังนี้ กายกรรมที่เป็นกุศलय่อมเกิดได้ในมโนทวาร ความไม่ละโมภเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตดังกล่าวย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัมโพหาริกบ้าง

เมื่อบุคคลรับเอาสิกขาบททั้ง ๔ มีการเว้นจากการพูดเท็จ ฯลฯ ด้วยกายเป็นต้นตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว วจกรรมที่เป็นกุศलय่อมเกิดได้ในทวารทั้ง ๓ แม้ความไม่ละโมภเป็นต้นในเรื่องนี้ย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัมโพหาริกบ้าง

บุคคลยังส่วนแห่งกายให้ไหวไปด้วยจิตที่ประกอบด้วยความไม่ละโมภเป็นต้นกระทำการกวาดลานพระเจดีย์ บูชาของหอมและดอกไม้เป็นต้น และไหว้พระเจดีย์เป็นต้นกรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นกุศलय่อมเกิดได้ในกายทวาร ส่วนเจตนาในเรื่องนี้เป็นอัมโพหาริก

เมื่อบุคคลมีจิตประกอบด้วยความไม่ละโมภ ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหว ไม่เพ่งเล็งว่า โอหนอ ทรัพย์สินของผู้อื่นนั้นพึงเป็นของเรา มีจิตประกอบด้วยความไม่พยายามบริโภคอยู่ว่า สพุเพ สตุตา อเวรา (สัตว์ทั้งปวงอย่ามีเวรกัน) อพฺยาพชฺชา (อย่าเบียดเบียนกัน) อนินฺหา (อย่ามีความทุกข์) สุขี อุตฺตานํ ปริหรนฺตุ (รักษาตนให้มีความสุข) หรือมีจิตประกอบด้วยสัมมาทิฐิ เปล่งวาจาว่า ทานที่ให้แล้วมีผล กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมเกิดได้ในวจีทวาร ส่วนเจตนาในเรื่องนี้เป็นอัปโหหาริก

เมื่อบุคคลไม่ให้กายและวาจาไหว นิ่งในที่ลับก่อให้เกิดจิตที่ประกอบด้วยความไม่ละโมภเป็นต้นทางใจ กรรมเป็นมโนกรรม ทั้งทวารก็เป็นมโนทวารนั้นแหละ

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมเกิดได้ในมโนทวาร แต่ทั้งเจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนาในเรื่องนี้ย่อมเกิดในมโนทวารอย่างเดียว

ในบรรดาการฆ่าสัตว์เป็นต้นนั้น ถ้าบุคคลกล่าวว่า กรรมของการฆ่าสัตว์และการลักทรัพย์ที่เกิดขึ้นด้วยการสัง เป็นกายกรรม แม้ทวารก็เป็นกายทวารโดยเนื่องด้วยกรรม ย่อมชื่อว่ารักษากรม แต่ทำลายทวาร [เพราะเกิดในวจีทวารเนื่องจากการสัง] ถ้ากล่าวว่า ทวารที่ปรากฏในการพูดเท็จเป็นต้นซึ่งเกิดจากการขยับมือ เป็นกายทวาร แม้กรรมก็เป็นกายกรรมโดยเนื่องด้วยทวาร ย่อมชื่อว่ารักษาทวาร แต่ทำลายกรรม

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่ควรทำลายทวารโดยคิดว่า เราจักรักษากรม และไม่ควรถ่ายกรรมโดยคิดว่า เราจักรักษาทวาร พึงเข้าใจกรรมและทวารโดยนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ เพราะผู้ที่กล่าวอย่างนี้จึงไม่ทำลายกรรมและทวาร

จบ เรื่องกรรม

บัดนี้ ในคำว่า ปญจ วิญญานานิ ปญจวิญญานทวารานิ (วิญญาน ๕ ทวารแห่งวิญญาน ๕) เป็นต้น พึงทราบข้อความดังต่อไปนี้

ขึ้นชื่อว่า วิญญาณ ๕ คือ

๑. จักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยตา
๒. โสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยหู
๓. ฆานวิญญาณ วิญญาณอาศัยจมูก
๔. ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยลิ้น
๕. กายวิญญาณ วิญญาณอาศัยกาย

ขึ้นชื่อว่า ทวารแห่งวิญญาณ ๕ คือ

๑. ทวารแห่งจักขุวิญญาณ
๒. ทวารแห่งโสตวิญญาณ
๓. ทวารแห่งฆานวิญญาณ
๔. ทวารแห่งชิวหาวิญญาณ
๕. ทวารแห่งกายวิญญาณ

เจตนาที่เกิดขึ้นเนื่องด้วยทวาร ๕ เหล่านี้ พึงทราบว่าจะไม่ใช่กายกรรม หรือ วจีกรรม แต่เป็นมโนกรรมอย่างเดียว

[วิญญาณ ๕ ดังกล่าวไม่อาจก่อให้เกิดความเคลื่อนไหวทางกายที่เรียกว่า กายวิญญูติ หรือการเปล่งเสียงที่เรียกว่า วจีวิญญูติ ซึ่งเป็นเหตุให้สำเร็จความเป็นกายกรรมหรือวจีกรรม ดังนั้น เจตนาที่เกิดในทวาร ๕ จึงเป็นมโนกรรมเท่านั้น และไม่ใช่มโนกรรมที่ให้สำเร็จความเป็นกรรมบถ]

ขึ้นชื่อว่า สัมผัส ๖ คือ

๑. จักขุสัมผัส ๒. โสตสัมผัส
๓. ฆานสัมผัส ๔. ชิวหาสัมผัส
๕. กายสัมผัส ๖. มโนสัมผัส

ขึ้นชื่อว่า ทวารแห่งสัมผัส ๖ คือ

๑. ทวารแห่งจักขุสัมผัส	๒. ทวารแห่งโสตสัมผัส
๓. ทวารแห่งฆานสัมผัส	๔. ทวารแห่งชีวหาสัมผัส
๕. ทวารแห่งกายสัมผัส	๖. ทวารแห่งมโนสัมผัส

ขึ้นชื่อว่าความไม่สำรวม ๘ เหล่านี้ คือ

๑. ความไม่สำรวมตา
๒. ความไม่สำรวมหู
๓. ความไม่สำรวมจมูก
๔. ความไม่สำรวมลิ้น
๕. ความไม่สำรวมกายประสาท (ปสาทกาย)
๖. ความไม่สำรวมกายวิญญูติที่ทำร่างกายเคลื่อนไหว (โจปนกาย)
๗. ความไม่สำรวมวาจา[ในวจีทวาร]
๘. ความไม่สำรวมใจ[ในมโนทวาร]

[ในคัมภีร์ธรรมบท ภิกขุวรรค เรื่องภิกษุ ๕ รูป มีความสำรวม ๗ อย่าง คือ ความสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย วาจา และใจ ดังข้อความว่า

จักขุณา ส่วโร สารุ	สารุ โสเตน ส่วโร
ฆาเนน ส่วโร สารุ	สารุ ชิวหาย ส่วโร.
กาเยน ส่วโร สารุ	สารุ วาจาเย ส่วโร
มนสา ส่วโร สารุ	สารุ สัพพตถ ส่วโร
สัพพตถ ส่วโต ภิกขุ	สัพพททุกขา ปมุจจติ.

“สำรวมทางตา เป็นการดี สำรวมทางหู เป็นการดี สำรวมทางจมูก เป็นการดี สำรวมทางลิ้น เป็นการดี สำรวมทางกาย เป็นการดี สำรวมทางวาจา เป็นการดี สำรวมทางใจ เป็นการดี ภิกษุผู้สำรวมทุกทางย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”

ด้วยเหตุดังกล่าว ในคัมภีร์อัฐสาลินีจึงแสดงความสำรวม ๘ อย่างโดยแบ่งความสำรวม

ทางกายออกเป็นความสำรวมกายประสาทและกายวิญญูติ และแสดงความไม่สำรวม ๘ อย่างโดยตรงกันข้ามกับความสำรavnนั้น]

ความไม่สำรวมเหล่านั้นโดยองค์ธรรมคือธรรม ๕ ประการเหล่านี้ อันได้แก่

๑. ความทุศีล (ทุสสีลยะ)
๒. ความหลงลืมสติ (มูฏฐัสสัจจะ)
๓. ความไม่รู้ (อัญญาณะ)
๔. ความไม่อดทน (อักขันติ)
๕. ความเกียจคร้าน (โกสัชชะ)

แม้ธรรมอย่างหนึ่งในธรรมเหล่านั้นก็ไม่เกิดขึ้นในจิตที่มีโวกุฐัพพนจิตอยู่ทำยในปัญจทวาร แต่เกิดขึ้นในขณะแห่งชวนจิตเท่านั้น และแม้เกิดขึ้นในชวนจิตก็ได้ชื่อว่าความไม่สำรวมทางปัญจทวาร

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร จักขุสัมผัส คือ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ เจตนาชื่อว่า มโนกรรม จิตดังกล่าวชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม ความไม่สำรวม ๕ อย่างย่อมไม่มีในจักขุสัมผัสเป็นต้นนี้

มโนสัมผัส คือ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับสัมปฏิจฉนจิต เจตนาชื่อว่า มโนกรรม จิตดังกล่าวชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม ความไม่สำรวม ๕ อย่างย่อมไม่มีแม้ในมโนสัมผัสที่เกิดพร้อมกับสัมปฏิจฉนจิตนี้ แม้สันตริณจิตและโวกุฐัพพนจิตก็มีนัยเดียวกันนี้ และมโนสัมผัสยังได้แก่ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับชวนจิต เจตนาชื่อว่า มโนกรรม จิตดังกล่าวชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม ไม่มีความไม่สำรวม ๕ อย่างแม้ในมโนสัมผัสที่เกิดพร้อมกับชวนจิตนี้ ความไม่สำรวมในเรื่องนี้ชื่อว่า ความไม่สำรวมจักขุ [เพราะเป็นชวนจิตที่เกิดทางจักขุทวาร]

แม้โสททวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร ก็มีนัยเดียวกันนี้

เมื่อใด ชวนจิตทางมโนทวารมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในรูปเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นให้ถึงความไหวที่เรียกว่ากายทวารล้วนๆ โดยปราศจากวจีทวาร เมื่อนั้น ผัสสะที่เกิด

พร้อมกับจิตนั้นชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่า กายกรรม แต่จิตดังกล่าวเป็นอัปโหหาริก ไม่ถึงการนับว่าเป็นมโนทวาร เพราะมีความไหวเกิดขึ้น ความไม่สำรวมในเรื่องนี้ชื่อว่า **ความไม่สำรวมกายวิญญูติที่ทำร่างกายเคลื่อนไหว**

เมื่อใด ชวนจิตเช่นนั้นย่อมเกิดขึ้นให้ถึงความไหวที่เรียกว่าวจิตวารล้วนๆ โดยปราศจากกายทวาร เมื่อนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้นชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่า วจิตกรรม แต่จิตดังกล่าวเป็นอัปโหหาริก ไม่ถึงการนับว่าเป็นมโนทวาร เพราะมีความไหวเกิดขึ้น ความไม่สำรวมในเรื่องนี้ชื่อว่า **ความไม่สำรวมวาจา**

เมื่อใด ชวนจิตเช่นนั้นย่อมเกิดขึ้นเป็นมโนทวารล้วนๆ โดยปราศจากกายทวาร และวจิตวาร เมื่อนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้นชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่า มโนกรรม แต่จิตดังกล่าวชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม ความไม่สำรวมในเรื่องนี้ชื่อว่า **ความไม่สำรวมใจ**

โดยประการดังนี้ พึงทราบทวารแห่งความไม่สำรวม ๘ อย่างเหล่านี้ โดยเนื่องด้วยความไม่สำรวม ๘ เหล่านั้น ได้แก่

๑. ทวารแห่งความไม่สำรวมตา
๒. ทวารแห่งความไม่สำรวมหู
๓. ทวารแห่งความไม่สำรวมจมูก
๔. ทวารแห่งความไม่สำรวมลิ้น
๕. ทวารแห่งความไม่สำรวมกายประสาท
๖. ทวารแห่งความไม่สำรวมกายวิญญูติที่ทำร่างกายเคลื่อนไหว
๗. ทวารแห่งความไม่สำรวมวาจา
๘. ทวารแห่งความไม่สำรวมใจ

ขึ้นชื่อว่าความสำรวมมี ๘ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. ความสำรวมตา	๒. ความสำรวมหู
๓. ความสำรวมจมูก	๔. ความสำรวมลิ้น

๕. ความสํารวมกายประสาท (ปสาทกาย)

๖. ความสํารวมกายวิญญูติที่ทําร่างกายเคลื่อนไหว (โจปนกาย)

๗. ความสํารวมวาจา[ในวจีทวาร]

๘. ความสํารวมใจ[ในมโนทวาร]

ความสํารวมเหล่านั้นโดยองค์ธรรมคือธรรม ๕ ประการเหล่านี้ อันได้แก่

๑. คีล

๒. สติ

๓. ญาณ

๔. ชันติ

๕. วิริยะ

แม้ธรรมอย่างหนึ่งในธรรมเหล่านั้นก็ไม่เกิดขึ้นในจิตที่มีโวกุฬัพพนจิตอยู่ท่ายในปัญจทวาร แต่เกิดขึ้นในขณะแห่งชวนจิตเท่านั้น และแม้เกิดขึ้นในชวนจิตก็ได้ชื่อว่า ความสํารวมทางปัญจทวาร

พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งผัสสะทั้งหมดนั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในความไม่สํารวม อันมีคำว่า จกฺขุวิญญานสหาโต หิ ผลโส จกฺขุสมฺผลโส (ดังจะกล่าวโดยพิสดาร จักขุสัมผัส คือ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาน) เป็นต้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบทวารแห่งความสํารวม ๘ อย่างเหล่านี้โดยเนื่องด้วย ความสํารวม ๘ เหล่านั้น ได้แก่

๑. ทวารแห่งความสํารวมตา

๒. ทวารแห่งความสํารวมหู

๓. ทวารแห่งความสํารวมจมูก

๔. ทวารแห่งความสํารวมลิ้น

๕. ทวารแห่งความสํารวมกายประสาท

๖. ทวารแห่งความสํารวมกายวิญญูติที่ทําร่างกายเคลื่อนไหว

๗. ทวารแห่งความสํารวมวาจา

๘. ทวารแห่งความสํารวมใจ

เรื่องอกุศลกรรมบถ

ขึ้นชื่อว่าอกุศลกรรมบถเหล่านี้ มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. ปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์)
๒. อทินนาทาน (การลักทรัพย์)
๓. กาเมสุมิฉฉาจาร (การประพฤติดีในกาม)
๔. มุสาวาท (การพูดเท็จ)
๕. ปิสุณวาจา (การพูดส่อเสียด)
๖. ผรุสวาจา (การพูดคำหยาบ)
๗. สัมผัปปลาปะ (การพูดเพ้อเจ้อ)
๘. อภิชฌา (ความละโมภ)
๙. พยาบาท (ความปองร้าย)
๑๐. มิจฉาทิฎฐิ (ความเห็นผิด)

[คำว่า กัมมบถ คือ กรรมที่เป็นทางให้เกิดสุคติภพ ทุกคติภพ และสุขทุกข์ที่มีในภพเหล่านั้น มีรูปวิเคราะหว่า กัมมเยว ปโย กัมมปโย (ทางคือกรรม) ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๗) อธิบายว่า

กัมมเยว จ สุคติทุกคติโน ตตฺตูปปชฺชนสุขทุกฺขานญจ ปถภาเวน ปวตตํ กัมมปโยติ วุจฺจตีติ ปากโฏ ตสฺสา กัมมปถภาโว.^{๑๓๘}

“อนึ่ง กรรมนั้นแหละที่ดำเนินไปโดยความเป็นทางให้เกิดสุคติภพ ทุกคติภพ และสุขทุกข์ที่เกิดขึ้นในภพเหล่านั้น จึงได้ชื่อว่า กรรมบถ ดังนั้น ความเป็นกรรมบถแห่งเจตนานั้นจึงปรากฏชัด]

ปาณาติบาต คือ การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว[ก่อนถึงอายุขัย] ความหมายก็คือ การฆ่าสัตว์ กล่าวคือ การทำลายสัตว์

หนึ่ง คำว่า ปาโณ (สัตว์มีชีวิต) ในเรื่องนี้ เป็นสัตว์โดยบัญญัติ เป็นชีวิตินทรีย์ โดยปรมาตม์

ปาณาติบาต คือ เจตนาฆ่าของผู้มีความสำคัญในสัตว์นั้นว่ามีชีวิต เกิดขึ้นทาง กายทวารหรือวจีทวารอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งก่อให้เกิดความพยายามตัดชีวิตินทรีย์

การฆ่าสัตว์ดังกล่าวพึงทราบว่

- มีโทษน้อยในสัตว์เล็กในหมู่สัตว์ดิรัจฉานเป็นต้นที่ไม่มีคุณ
- มีโทษมากในสัตว์ใหญ่ เพราะมีความพยายามมาก
- มีโทษมากแม้จะมีความพยายามเสมอกัน เพราะเป็นวัตถุใหญ่
- มีโทษน้อยในมนุษย์ผู้ไม่มีคุณในบรรดามนุษย์เป็นต้นผู้มีคุณ
- มีโทษมากในมนุษย์ผู้มีคุณ
- มีโทษน้อยเพราะกิเลสและความพยายามอ่อน เมื่อมีสรีระและคุณเสมอกัน
- มีโทษมากเพราะกิเลสและความพยายามกล้า

องค์ประกอบของการฆ่าสัตว์นั้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. ปาโณ (สัตว์มีชีวิต)
๒. ปาณสญฺเจตา (รู้ว่าสัตว์มีชีวิต)
๓. วธกจิตฺตํ (มีจิตคิดฆ่า)
๔. อุปกุกโม (ความพยายามในการฆ่า)
๕. เตน มรณํ (ความตายมีขึ้นด้วยความพยายามนั้น)

ความพยายาม ๖ อย่าง คือ

๑. สาหัตถิกะ (ทำด้วยมือของตน)
๒. อาณัตติกะ (สั่งคนอื่น)
๓. นิสัสคคิยะ (ยิงปล่อยออกไป)
๔. ถาวระ (กับดัก)

๕. วิชขามยะ (ร้ายเวทมนต์)

๖. อิทิมยะ (ทำฤทธิ์ที่เกิดจากกรรม)

อนึ่ง ถ้าข้าพเจ้าอธิบายข้อความนี้ก็จะเยิ่นเย้อเกินไป ดังนั้น จึงไม่ขออธิบายข้อความดังกล่าวและข้อความอื่นเช่นนั้น ผู้ต้องการจะทราบพึงตรวจดูรรถกถาพระวินัยชื่อว่า สมันตปาสาทิกา^{๓๓๙} แล้วรับเอาเถิด

อทินนาทาน คือ การถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่ของไม่แท้ ความหมายก็คือ การนำของคนอื่นไป คือ การลัก กล่าวคือ การขโมย

ในเรื่องนั้น คำว่า อทินนะ (สิ่งที่ไม่ใช่ของไม่แท้) คือ สิ่งของที่บุคคลอื่นครอบครอง ซึ่งเจ้าของทรัพย์อื่น[จากผู้ลักทรัพย์]ใช้สอยตามชอบใจได้ ไม่มีความผิด ไม่มีโทษ

อทินนาทาน คือ เจตนาคิดลักของบุคคลผู้รั่วัตถุครอบครองของคนอื่นนั้นว่า เป็นวัตถุครอบครองของคนอื่น ซึ่งก่อให้เกิดความพยายามถือเอาสิ่งนั้น

การลักทรัพย์ดังกล่าวพึงทราบว่

- มีโทษน้อยในของทราวม
- มีโทษมากในของประณีต เพราะเป็นของประณีต
- มีโทษมากในของมีอยู่แห่งผู้มีคุณธรรมสูง เมื่อมีวัตถุเสมอกัน
- มีโทษน้อยในของมีอยู่แห่งผู้ไม่มีคุณธรรมโดยเทียบกับผู้มีคุณธรรมนั้นๆ

อทินนาทานนั้นมีองค์ ๕ คือ

๑. ปรปริคคหิต์ (สิ่งที่คนอื่นครอบครอง)
๒. ปรปริคคหิตสณฺณิตา (รู้ว่าเป็นสิ่งที่คนอื่นครอบครอง)
๓. เถยฺยจิตฺตํ (มีจิตคิดขโมย)
๔. อุปกุกโม (มีความพยายาม)
๕. เตน หรณํ (นำสิ่งของไปด้วยความพยายามนั้น)

ความพยายาม ๖ คือ การทำด้วยมือของตน (สาหัตถิกะ) เป็นต้นนั้นแหละ

หนึ่ง ความพยายามเหล่านี้ย่อมดำเนินไปด้วยการขโมย ๕ ประการเหล่านี้ คือ

๑. เถยยาวหาระ (การแอบขโมย)
๒. ปลั้วหาหาระ (การข่มขู่ขโมย)
๓. ปฏิจันนาวหาระ (การขโมยสิ่งที่ถูกปกปิดไว้)
๔. ปริกัปปาวหาระ (การขโมยด้วยการคาดคะเน)
๕. กุสาวหาระ (การขโมยด้วยการเปลี่ยนสลาก)

เนื้อความดังกล่าวเป็นความย่อในคัมภีร์อรรถสาลีนี้ ส่วนความพิสดารกล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา^{๔๐}

ในคำว่า กาเมสุมิฉาจาโร นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า กาเมสุ (ในกาม) หมายความว่า การเสพเมถุน

[คำว่า กาม อาจหมายถึงกิเลสกามและวัตถุกามได้ตามฐานะ ในที่นี้หมายถึงวัตถุกามอันเป็นโณฏฐัพพารมณ์]

คำว่า มิฉาจาโร (ความประพฤติดี) หมายความว่า ความประพฤติต่ำทรามที่น่าตำหนิโดยแท้

โดยองค์ธรรม กาเมสุมิฉาจาร คือ เจตนาทำให้ล่วงฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง ซึ่งเป็นไปทางกายทวารโดยต้องการเสพเมถุน

ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง (อคมนียฐานะ) ของบุรุษ คือ หญิง ๒๐ จำพวก อันได้แก่

หญิงที่มารดารักษาเป็นต้น ๑๐ จำพวกแรก คือ

๑. หญิงที่มารดารักษา	๒. หญิงที่บิดารักษา
๓. หญิงที่มารดาบิดารักษา	๔. หญิงที่พี่ชายน้องชายรักษา
๕. หญิงที่พี่สาวน้องสาวรักษา	๖. หญิงที่ญาติรักษา

๗. หญิงที่ตระกูลรักษา

๘. หญิงที่มีธรรมรักษา

๙. หญิงที่รับหมั้นแล้ว

๑๐. หญิงที่กฎหมายคุ้มครอง

หญิงที่เป็นภรรยา มีการซื้อมาด้วยทรัพย์เป็นต้น ๑๐ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. ภรรยาที่ซื้อไถ่มาด้วยทรัพย์

๒. ภรรยาที่อยู่ด้วยความพอใจ

๓. ภรรยาที่อยู่ด้วยทรัพย์

๔. ภรรยาที่อยู่ด้วยผ้า

๕. ภรรยาที่ทำพิธีสมรส

๖. ภรรยาที่ชายปลดเทริดลงจากศีรษะ

๗. ภรรยาที่เป็นทาสีในบ้าน

๘. ภรรยาที่จ้างมาทำงาน

๙. ภรรยาที่เป็นเชลย

๑๐. ภรรยาที่อยู่ด้วยกันครู่หนึ่ง

ฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องกับสตรีทั้งหลาย คือ บุรุษอื่น[จากสามี]ของหญิง ๑๒ จำพวก คือ หญิงที่รับหมั้นแล้ว หญิงที่กฎหมายคุ้มครอง รวม ๒ จำพวก และหญิงที่เป็นภรรยา ๑๐ จำพวก มีภรรยาที่ซื้อไถ่มาด้วยทรัพย์เป็นต้น

ความประพจน์พิสดังกล่าวพึงทราบว่

- มีโทษน้อยในฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องที่ปราศจากคุณมีศีลเป็นต้น
- มีโทษมากในฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องที่ถึงพร้อมคุณมีศีลเป็นต้น

มิถนาคานั้นมีองค์ ๔ คือ

๑. อคมนียวตถุ (วัตถุคือบุรุษสตรีที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง)
๒. ตสฺมี เสวนจิตตํ (มีจิตคิดเสพในวัตถุนั้น)

๓. เสวนปปโยโค (ความพยายามเสพ)

๔. มคฺเคนมคฺคปฺปฏิตฺตอธิวาสนํ (ความพอใจในการยังมรรคให้ถึงมรรค)

ความพยายาม[ของมิชฌาจารย์]มีอย่างหนึ่ง คือ การทำด้วยมือของตน (สาหัตถิกะ) นั้นแหละ

คำว่า มุสา (ความพยายามเท็จ) คือ ความพยายามทางวาจาหรือทางกายอันทำลายประโยชน์ของผู้มุ่งจะพูดหลอกลวง

มุสาวาท (การพูดเท็จ) คือ เจตนาที่ก่อให้เกิดความพยายามทางกายและวาจาที่หลอกลวงผู้อื่นของบุคคลนั้นโดยต้องการจะหลอกลวง

อีกนัยหนึ่ง คำว่า มุสา (เรื่องเท็จ) คือ เรื่องอันไม่เป็นจริง ไม่ใช่ของแท้

คำว่า วาโท คือ การพูดให้เข้าใจเรื่องนั้นว่ามีจริงแท้

โดยองค์ธรรม มุสาวาท คือ เจตนาที่ก่อให้เกิดวิญญูติ[คือกายวิญญูติและวจีวิญญูติ]โดยลักษณะนั้นของบุคคลผู้ต้องการให้คนอื่นรู้เรื่องที่ไม่จริงแท้

[คำว่า มุสาวาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เจตนาเป็นเหตุกล่าวด้วยความพยายามทางกายหรือวาจาอันเป็นเท็จ = มุสา วทติ เอเตนาติ มุสาวาโท (มุสา ศัพท์ หมายถึง ความพยายามทางกายหรือวาจาอันเป็นเท็จ ลง นา ตติยาวิภตติท้าย มุสา แล้วลบเสีย)

- เจตนาเป็นเหตุกล่าวเรื่องเท็จ = มุสา วุจฺจติ เอเตนาติ มุสาวาโท.

(มุสา ศัพท์ หมายถึง เรื่องเท็จ ลง สิ ปฐมวิภตติท้าย มุสา แล้วลบเสีย)

ตามนัยแรกมุสาวาทมีองค์ ๓ นัยที่ ๒ ครอบคลุมถึงองค์ ๔ ท่านจึงแสดงนัยที่ ๒ ไว้เพื่อให้ครอบคลุมองค์ของมุสาวาททั้งหมด]

การพูดเท็จนั้นพึงทราบว่

- มีโทษน้อย เพราะประโยชน์ที่ถูกทำลายมีน้อย
- มีโทษมาก เพราะประโยชน์ที่ถูกทำลายมีมาก

อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบ่ว่า

- มุสาวาทของคฤหัสถ์ที่ดำเนินไปโดยนัยว่าไม่มีเป็นต้น เพราะไม่ต้องการจะให้ทรัพย์ของตน มีโทษน้อย

- มุสาวาทที่ตนเป็นพยานกล่าวเพื่อทำลายประโยชน์ มีโทษมาก

- มุสาวาทของบรรพชิตที่ดำเนินไปโดยนัยพูดเกินไป (ปुरुณกถา) ว่า น้ำมันในหม้อบ้าน วันนี้เห็นจะไหลไปเหมือนแม่น้ำ โดยต้องการจะหยอกล้อ เพราะได้น้ำมันหรือเนยใสเล็กน้อย มีโทษน้อย

- มุสาวาทของผู้ที่พูดสิ่งที่ไม่เห็นว่าเห็น เป็นต้น มีโทษมาก

มุสาวาทนั้นมีองค์ ๔ คือ

๑. อตถ วตถุ (เรื่องไม่จริง)
๒. วิสัวาทนจิตตัม (มีจิตคิดจะพูดหลอกลวง)
๓. ตชฺโซ วายาโม (ความพยายามอันเกิดด้วยจิตนั้น)
๔. ปรสฺส ตทตถวิชานนํ (คนอื่นรู้เนื้อความนั้น)

ความพยายามมีอย่างเดียว คือ การทำด้วยมือของตน (สาหัตถิกะ) นั้นแหละ

อนึ่ง ความพยายามดังกล่าวฟังทราบในการทำกิจของผู้พูดหลอกลวงคนอื่น ด้วยกาย ของเนื่องด้วยกาย หรือวาจา ถ้าผู้อื่นรู้เนื้อความนั้นด้วยกิจยานั้น บุคคลนี้ถูกมุสาวาทกรรมผูกไว้ในขณะมีเจตนาที่ก่อให้เกิดกิจ

[ฉบับบัญญัติสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า กิริยสมุจฺจาปิกเจตนาฯ แต่ผู้แปลคิดว่า ควรมีรูปว่า กิริยสมุจฺจาปิกเจตนาฯ เพราะ สมุจฺจาปิก ศัพท์ควรแสดงความเป็นปungling ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๓๒) ว่า กมฺมธารยสณฺเณ จ (ถ้ามีศัพท์อดีตถึงคฺที่เคยกกล่าว ปungling มาก่อน ฟังทราบเหมือนปungling ในเพราะบทหลังอันเป็นตุลยาธิกรณะที่เป็นไปในอดีตถึงคฺในสมาสที่มีชื่อว่ากรรมธารยะ) ดังอุทาหรณ์ว่า

- ขตฺติยกุมารี (เด็กหญิงวรรณะกษัตริย์) = ขตฺติยา จ สา กุมารี จาติ ขตฺติยกุมารี.

- รตตลตา (เถาวัลย์แดง) = รตตะ จ สา ลตา จาติ รตตลตา.
- ทุตติยภิกขา (ภิกษามือที่สอง) = ทุตติยา จ สา ภิกขา จาติ ทุตติยภิกขา.
- กุมารสมณี (นักบวชสาว) = กุมาริ จ สา สมณี จาติ กุมารสมณี.
- ตรุณพราหมณี (นางพราหมณีสาว) = ตรุณิ จ สา พราหมณี จาติ ตรุณพราหมณี.
- พราหมณทาริกา (เด็กหญิงวรรณะพราหมณ์) = พราหมณี จ สา ทาริกา จาติ พราหมณทาริกา.
- นาคมาณวิกา (หญิงสาวนาค) = นาคี จ สา มาณวิกา จาติ นาคมาณวิกา.]

อนึ่ง บุคคลผู้สั่งว่า จงพูดคำนี้แก่บุคคลนี้ หรือบุคคลผู้เขียนหนังสือทิ้งไว้ข้างหน้า หรือบุคคลผู้เขียนติดไว้ที่ข้างฝาเรือนเป็นต้นโดยประสงค์ว่าบุคคลอื่นพึงทราบข้อความนี้ อย่างนี้ ก็เหมือนพูดหลอกลวงคนอื่นทางกาย ของเนื่องด้วยกาย หรือวาจา ดังนั้น ความพยายามที่เป็นอาณัตติกะ (สั่งคนอื่น) นิสสัคคิยะ (ยิ่งปล่อยออกไป) และถาวรระ (กับดัก) ก็มีได้ในมุสาวาทนี้ แต่ไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย จึงควรพิจารณา ก่อนแล้วเถิด

[ข้อความข้างต้นเป็นมติของพระพุทธโฆसाจารย์ที่เห็นว่ามุสาวาทประกอบด้วย ความพยายามที่เป็นอาณัตติกะเป็นต้น แต่เนื่องจากคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับเก่ามิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ ท่านจึงกล่าวด้วยความถ่อมตัวว่าผู้อ่านควรพิจารณาก่อนแล้วเถิดเถิด ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสลักขันธ์-วรรคกล่าวว่า

วิมลิตวา คเหตุพพาติ อตฺตโนมตฺติยา สพฺพพุทฺทผลตฺตา อนตฺตูกํสเนน วุตฺตํ. กิณฺเหตฺถ วิจาเรตฺตพฺพการณํ อตฺถิ สยเมว วิจาริตตฺตา.”^{๔๑}

“คำว่า วิมลิตวา คเหตุพพา (จึงควรพิจารณาก่อนแล้วเถิดเถิด) กล่าวไว้โดยมิได้ยกตนข่มท่าน เพราะอัตโนมตฺติมีกำลังน้อยกว่าอย่างอื่น แต่จะมีเหตุอะไรที่ต้องพิจารณาเล่า เพราะท่านได้พิจารณาไว้เองแล้ว”]

คำว่า ปิสุณวาจา เป็นต้น พึงทราบเนื้อความพร้อมด้วยคำวินิจฉัยดังนี้

ปิสุณวาจา คือ วาจาที่ทำให้ผู้ฟังมีความรักแก่ผู้พูดและทำให้คนอื่นปราศจากความรัก

[คำว่า ปิสุณา ใน ปิสุณวาจา สำเร็จรูปมาจาก ปิยสุณณกรณา ลบอักษรที่ไม่ต้องการจนเหลือเพียง ปิสุณา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิโย จ สุณณํ จ ปิยสุณณํ, ปิยสุณณํ กโรตติ ปิยสุณณกรณา โดยปิย และ สุณณ ศัพท์เป็นภาวโลปะ (ลบ ภาว ศัพท์) มีรูปเดิมว่า ปิยภาว, สุณณภาว อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปิสุณา มาจาก ปิส ธาตุ (จุดณเณ = บด) + อุณ ปัจจัย แปลง น เป็น ณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิสตติ ปิสุณา (ปิสุณา คือ คำที่บดคนปรองดองกันให้แตกแยก) สันสกฤตมีรูปว่า ปิสุนา ตามปัจจัยเดิม]

ผรุสวาจา คือ วาจาที่ทำให้ตนและผู้อื่นหยาบคาย

อีกนัยหนึ่ง **ผรุสวาจา** คือ วาจาที่หยาบคายเอง ไม่เสนาะโสต ไม่จับใจ

[คำว่า ผรุสา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วาจาที่ทำให้ตนและผู้อื่นหยาบคาย = ผรุสํ กโรตติ ผรุสา.

(เมื่อควรกล่าวว่า ผรุสกรณา ลบ กรณ ศัพท์ หรือเป็นผลูปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงผลโดยอาศัยเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคือคำหยาบโดยอาศัยเหตุของการพูดคำหยาบคือ โทสะ)

- วาจาที่หยาบคาย ตามนัยนี้เป็นรูปหิศัพท์ คือ ศัพท์ที่ปรากฏชัดในความหมายนั้นๆ โดยแยกรากศัพท์ไม่ได้ หรือเป็นการอุปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงเหตุโดยอาศัยผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุของการพูดคำหยาบคือโทสะ โดยอาศัยผลคือคำหยาบ

มีหลักฐานในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลกันธวรรคว่า

เอตถ ปน ปจมนเย ผรุสํ กโรตติ วจนตเถน วา ผลูปจาเรน วา วาจาเย ผรุสสททปวัตติ เวทิตพฺพา. ทุตฺติยนเย มมฺมจฺเณทวเสน ปวตฺติยา เอกนตฺตนิฏฺฐรฺตาย รุพฺพิสททวเสน สภาเวน, การณูปจาเรน วา วาจาเย ผรุสสททปวัตติ ทนฺนจพฺพา.^{๑๔๒}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ :-

ตามนัยแรก ฟังทราบความเป็นไปแห่ง ผรุส ศัพท์ของวาจาโดยรูปวิเคราะห์ว่า ผรุสํ กโรติ (ทำให้ตนและผู้อื่นหยาบคาย) หรือโดยผลูปจาระ

ส่วนตามนัยที่ ๒ ฟังทราบความเป็นไปแห่ง ผรุส ศัพท์ของวาจาโดยสภาวะโดยเนื่องด้วยรูปหิศัพท์ หรือโดยการอุปจาระ เพราะเป็นวาจาหยาบคายโดยแท้ อันดำเนินไปด้วยการตัดความรัก”]

สัมผัปปลาปะ คือ วาจาทำให้บุคคลพูดเพื่อเจ้อคือไร้ประโยชน์

[คำว่า สัมผัปปลาปะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ส หิตสุขํ ผลติ วินาเสตีติ สัมผํ (สํ บทหน้า + ผล ธาตุ = ทำลาย + กุวิ ปัจจัย)
- ปลปติ เอเตนาติ ปลาโป (ป บทหน้า + ลป ธาตุ = พูด + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สัมผัสส ปลาโป สัมผัปปลาโป (กัมมัญญัญญีตปฺปริสสมาส)]

แม้เจตนาอันเป็นมูลเหตุของวาจาเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า ปิสุณวาจา เป็นต้น และเจตนาดังกล่าวก็ประสงค์เอาในที่นี้

[คำว่า ปิสุณวาจา เป็นต้น หมายถึงเจตนาโดยตรงเมื่อเชื่อมบทสมาสเป็นรูปว่า วจนฺติ เอตยาติ วาจา, ปิสุณาย วาจา ปิสุณวาจา แต่ถ้าใช้แยกเป็นสองบทว่า ปิสุณา วาจา ก็หมายถึงถ้อยคำโดยตรง และหมายถึงเจตนาโดยอ้อม ตามหลักภาษาเรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลโดยอาศัยเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคือคำส่อเสียดโดยอาศัยเหตุของการพูดส่อเสียดคือเจตนา ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลขันธวรรคกล่าวว่า

สมาสวิสเย หิ มุขยวเสน อตฺถิ คเหตุพฺโพ. พฺยาสวิสเย อุปจารวเสนาติ ทญฺจพฺพ.^{๑๔๓}

“โดยแท้จริงแล้ว ฟังถือเอาเนื้อความโดยตรงในวิสัยแห่งสมาส และฟังถือเอาโดยอ้อมในวิสัยแห่งคำที่ไม่ใช่สมาส”]

ปิสุณวาจา คือ เจตนาของผู้ที่มีจิตเศร้าหมอง อันก่อให้เกิดความพยายามทางกายและวาจาเพื่อทำลายคนอื่นให้แตกกันหรือเพื่อให้รักตน

การพูดส่อเสียดนั้นพึงทราบว่

- มีโทษน้อย เพราะผู้ที่ถูกยุยงให้แตกแยกมีคุณน้อย
- มีโทษมาก เพราะบุคคลดังกล่าวมีคุณมาก

การพูดส่อเสียดนั้นมีองค์ ๔ คือ

๑. ภินทิตพฺโพ ปโร (มีคนอื่นที่ควรยุยงให้แตกกัน)
๒. เกทปฺุเรกฺขารตา (มุ่งความแตกกัน) โดยประสงค์ว่า เมื่อเราพูดอย่างนี้

ชนเหล่านั้นจักแตกแยกกัน หรือ ปิยกมุตา (ต้องการจะทำตนให้เป็นที่รัก) โดยประสงค์ว่า เมื่อเราพูดอย่างนี้ เราจักเป็นที่รักสนิทสนม

๓. ตชฺโช วายาโม (มีความพยายามอันเกิดด้วยจิตนั้น)

๔. ตสฺส ตทตฺถวิธานํ (บุคคลนั้นรู้ความหมายนั้น)

เมื่อบุคคลอื่นไม่แตกกัน กรรมบถย่อมไม่วิบัติ ครั้นเมื่อบุคคลอื่นแตกกันแล้ว นั้นแหละ กรรมบถจึงวิบัติ

ผรุสวาจา คือ เจตนาอันหยาบคายโดยแท้ที่ก่อให้เกิดความพยายามทางกาย และวาจาอันตัดความรักของผู้อื่น มีตัวอย่างเพื่อความแจ่มแจ้งแห่งผรุสวาจานั้น ดังนี้

ดังได้สดับมาว่า เด็กชายคนหนึ่งไม่เชื่อฟังคำของมารดาแล้วไปป่า มารดาไม่อาจทำให้เขากลับได้จึงด่าว่า ขอให้แม่ควายดูจงไล่ตามเจ้า ลำดับนั้นแม่ควายในป่าได้ปรากฏแก่เขาตามคำของมารดา เด็กชายทำสังกิริยาว่า “คำที่แม่ของเราพูดทางปาก จงอย่ามีเลย คำที่แม่คิดทางใจจงมีเถิด” แม่ควายได้ยืนอยู่เหมือนถูกผูกไว้ในที่นั้นนั้นแหละ ความพยายามที่แม้จะตัดความรักก็ไม่ใช่ผรุสวาจาอย่างนี้ เพราะมีจิตอ่อนโยน

ดังจะเห็นได้ว่า ในบางคราวมารดาบิดาย่อมพูดกับบุตรน้อยอย่างนี้ว่า “ขอให้โจรสลัดเจ้าเป็นขึ้นเล็กขึ้นน้อย” แต่ท่านเหล่านั้นไม่ต้องการให้สิ่งของแม่เพียงใบบัวตกไปถูกบุตรเหล่านั้น อนึ่ง อาจารย์และอุปัชฌาย์ย่อมกล่าวกับศิษย์ผู้อาศัยอย่างนี้ในบางคราวว่า “เหตุใดภิกษุเหล่านี้จึงประพฤดิไร้หิริ โอตตปปะ จงไล่พวกเขาไป” แต่ปรารถนาให้ภิกษุเหล่านั้นเพียบพร้อมด้วยปริยัติและการบรรลุลหรรณ

อนึ่ง ความพยายามแม้จะตัดความรักก็ไม่ใช่ผรุสวาจา เพราะมีจิตอ่อนโยน ฉันทิใด ความพยายามดังกล่าวไม่ใช่ผรุสวาจา เพราะมีวาจาอ่อนหวาน ฉันทันนั้นก็หาไม่ เพราะคำของผู้ต้องการจะฆ่าว่า พวกท่านจงให้บุคคลนี้หลับสบาย ย่อมเป็นผรุสวาจาโดยแท้ อนึ่ง คำนั้นเป็นผรุสวาจา เพราะมีจิตหยาบ

การพูดคำหยาบนั้นพึงทราบว่

- มีโทษน้อย เพราะผู้ที่ถูกพูดถึงมีคุณน้อย

- มีโทษมาก เพราะบุคคลดังกล่าวมีคุณมาก

การพูดคำหยาบนั้นมียोगค์ ๓ คือ

๑. อุกุโธสิตพุโพ ปโร (มีคนอื่นที่ตนฟังด่า)
๒. กุปิตจิตตัม (มีจิตโกรธ)
๓. อุกุโธสนั (การด่า)

สัมผัปปลาปะ คือ อุกุศลเจตนาที่ก่อให้เกิดความพยายามทางกายและวาจา อันให้รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์

การพูดเพื่อเจอนั้นฟังทราบว่

- มีโทษน้อย เพราะมีการช้องเสพน้อย
- มีโทษมาก เพราะมีการช้องเสพมาก

การพูดเพื่อเจอนั้นมียोगค์ ๒ คือ

๑. การตยทุธสีตาทรรณาทินิรตุกกถาปุเรกขารตา (การมุ่งกล่าวถึงเรื่องไรประโยชน์มีการรบของพระเจ้าภรตและลักพานางสีตาไปเป็นต้น)

๒. ตถารูปีกถากถนั (การกล่าววาทาเช่นนั้น)

เมื่อบุคคลอื่นไม่เชื่อคำพูดนั้น กรรมบถย่อมไม่วิบัติ ครั้นบุคคลอื่นเชื่อคำเพื่อเจอแล้วนั้นแหละ กรรมบถจึงวิบัติ

อภิขณา (ความละโมภ) คือ สภาวะเพ่งเล็ง[สิ่งของของคนอื่น] ความหมายคือ มุ่งหน้าสู่สิ่งของของคนอื่นดำเนินไปโดยความเป็นผู้น้อมไปในสิ่งนั้น

อภิขณานั้นมีลักษณะเพ่งเล็งสิ่งของของคนอื่นอย่างนี้ว่า โอหนอ สิ่งนี้พึงเป็นของเรา มีโทษน้อยหรือมีโทษมากเหมือนอกินนาทาน

อภิขณานั้นมียोगค์ ๒ คือ

๑. ปรภณทั (สิ่งของของคนอื่น)
๒. อตตโน ปริณามนั (น้อมมาเพื่อตน)

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อความโลภที่มีสิ่งของๆ คนอื่นเป็นที่ตั้งเกิดขึ้นแล้ว กรรมบถยังไม่วิบัติไปจนกว่าเขาจะน้อมมาเพื่อตนโดยประสงค์ว่า โอหนอ สิ่งนี้พึงเป็นของเรา

พยาบาท (ความปองร้าย) คือ สภาวะทำลายประโยชน์และความสุข

พยาบาทนั้นมีลักษณะมุ่งร้ายเพื่อให้คนอื่นพินาศไป มีโทษน้อยหรือมีโทษมากเหมือนผรุสวาจา

พยาบาทนั้นมีองค์ ๒ คือ

๑. ปรสตุโต (สัตว์อื่น)

๒. ตสฺส วินาสจินตา (คิดให้สัตว์นั้นพินาศไป)

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อความโกรธที่มีสัตว์อื่นเป็นที่ตั้งเกิดขึ้นแล้ว กรรมบถยังไม่วิบัติไปจนกว่าเขาจะคิดถึงความพินาศโดยประสงค์ว่า โอหนอ บุคคลนี้พึงย่อยยับวิบัติไป

มิจฉาทิฏฐิ คือ สภาวะเห็นผิดโดยไม่ถือเอาตามความเป็นจริง

มิจฉาทิฏฐินั้นมีลักษณะเห็นแปรปรวนโดยนัยว่า นตฺถิ ทิณฺณํ (ทานที่ให้แล้วไม่มีผล) เป็นต้น มีโทษน้อยหรือมีโทษมากเหมือนสัมผัสปลาดิบ หรือความเห็นผิดที่ไม่แน่นอน (อนิยตมิจฉาทิฏฐิ) มีโทษน้อย ความเห็นผิดที่แน่นอน (นิยตมิจฉาทิฏฐิ) มีโทษมาก

มิจฉาทิฏฐินั้นมีองค์ ๒ คือ

๑. วตฺถุโน คหิตการวิปริตตา (ความแปรปรวนของเรื่องจากอาการที่ถือเอา) [คือ การที่ทานมีผล ซึ่งแปรปรวนไปจากความเชื่อว่าทานที่ให้ไม่มีผล]

๒. ยถา ตํ คณฺหาติ, ตถาภาเวน ตสฺสุปฺปจํ (ความปรากฏ[ในจิต]แห่งเรื่องนั้นโดยลักษณะที่รู้เรื่องนั้น)

[คำว่า ตถาภาเวน ฉบับไทยแปลว่า “โดยไม่เป็นอย่างที่รู้” บ้าง “โดยไม่เป็นตามที่ยึดถือ” บ้าง ตามความเห็นนี้ต้องตัดบทเป็น ตถา + ภาเวน แต่คำบาลีที่ตัดบทอย่างนี้ไม่มีใช้ เพราะไม่สามารถลบสระ อ ห้ายสระ อา ที่อยู่ข้างหน้าได้ เนื่องจากไม่มีสูตรทางไวยากรณ์อนุญาตให้ใช้ เช่นนี้ ถ้าท่านผู้แต่งต้องการจะให้ความหมายปฏิเสธ ควรเขียนบาลีแยกกันว่า ตถา ภาเวน จิงจะ ถูกหลักภาษา]

ในบรรดามิจฉาทิฏฐิเหล่านั้น กรรมบถย่อมวิบัติด้วยนัตถิกทิฏฐิ อเหตุกทิฏฐิ และอกริยทิฏฐิ ไม่วิบัติไปด้วยทิฏฐิอื่น

พึงทราบข้อวินิจฉัยอกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านั้นโดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. ธรรม คือ เจตนาอันได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๗ ตามลำดับในอกุศลกรรมบถ เหล่านั้น หรือเป็นธรรมที่ประกอบด้วยเจตนา ได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๓ มีอภิขมาเป็นต้น

๒. ส่วน คือ อกุศลกรรมบถ ๘ ที่ไม่เป็นมูล อันได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๗ ตามลำดับ และมิจฉาทิฏฐิ ส่วนอภิขมาและพยาบาทเป็นทั้งกรรมบถและมูล เพราะอภิขมาที่ถึงความเป็นมูลย่อมเป็นอกุศลมูลคือโลภะ และพยาบาทย่อมเป็นอกุศลมูลคือโทสะ

๓. อารมณฺ์ จำแนกเป็น :-

๓.๑ ปาณาติบาต มีสังขารเป็นอารมณฺ์ เพราะมีอารมณฺ์คือชีวิตินทรีย์

๓.๒ อทินนาทาน มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณฺ์

๓.๓ มิจฉาจาร มีสังขารเป็นอารมณฺ์โดยเนื่องด้วยสัมผัส บางท่านกล่าวว่า มีสัตว์เป็นอารมณฺ์ [เพราะมีสัตว์บัญญัติคือหญิงหรือชายเป็นอารมณฺ์]

๓.๔ มุสาวาท มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณฺ์

๓.๕ ปิสุณวาจา มีอารมณฺ์เหมือนมุสาวาท

๓.๖ ผรุสวาจา มีสัตว์เป็นอารมณฺ์

๓.๗ สัมผัสปปลาปะ มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณฺ์โดยเนื่องด้วยสิ่งที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระแทบสัมผัส และนึกคิดเรื่องราว

๓.๘ อภิขมา มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณฺ์เหมือนกัน

๓.๙ พยาบาท มีสัตว์เป็นอารมณฺ์นั้นแหละ

๓.๑๐ มิจฉาทิฏฐิ มีสังขารเป็นอารมณฺ์โดยเนื่องด้วยธรรมที่มีในภูมิ ๓

๔. เวทนา จำแนกเป็น :-

๔.๑ ปาณาติบาต เป็นทุกขเวทนา ดังจะเห็นได้ว่า พระราชาทอด

พระเนตรเห็นโจรแล้วแม้ทรงพระสรวลอยู่ก็รับสั่งว่า พวกเธอจงฆ่ามัน แต่เจตนาที่ตกลงพระทัยของพระองค์ประกอบด้วยทุกขเวทนาโดยแท้

๔.๒ อทินนาทาน มีเวทนา ๓ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อบุคคลเห็นสิ่งของของคนอื่นแล้วร่ำเรงยินดีถือเอาอยู่ เป็นสุขเวทนา เมื่อเป็นผู้หวาดกลัวถือเอาก็เป็นทุกขเวทนา หรือเมื่อพิจารณาผลโดยตรง[มีการเกิดในนรกเป็นต้น]และผลต่อเนื่อง[มีความเป็นคนที่ขี้ใจเป็นต้น]ของอทินนาทาน ก็เป็นทุกขเวทนาเช่นกัน แต่เมื่อมีใจเป็นกลางในเวลาถือเอา ก็เป็นอุเบกขาเวทนา

๔.๓ มิจฉาจาร มีเวทนา ๒ คือ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา ถึงอย่างนั้นอุเบกขาเวทนาย่อมไม่มีในจิตที่ตกลงใจ [คือ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา อาจเกิดขึ้นในปุพพเจตนาได้ แต่ในขณะที่ล่วงละเมิดต้องเป็นสุขเวทนาเท่านั้น ไม่เป็นอุเบกขาเวทนา]

๔.๔ มุสาวาท มีเวทนา ๓ ตามนัยที่กล่าวไว้ในอทินนาทาน

๔.๕ ปิสุณวาจา ก็มีเวทนา ๓ เหมือนกัน

๔.๖ ผรุสวาจา เป็นทุกขเวทนา

๔.๗ สัมผัสปปลาปะ มีเวทนา ๓ ดังจะเห็นได้ว่า ในเวลาที่บุคคลร่ำเรงยินดีแล้วเมื่อคนอื่นให้สาธารณและสละมัดแกว่งผ้าเป็นต้นได้เล่าเรื่องการลักพา นางสีดาและการรบของพระเจ้าภารตะเป็นต้น สัมผัสปปลาปะนั้นเป็นสุขเวทนา เมื่อบุคคลหนึ่งให้สินจ้างไว้ก่อน ต่อมาคนอื่นพูดว่าท่านจงเล่าเรื่องตั้งแต่ต้น ในเวลาเล่าเรื่องเขาเกิดโทมนัสโดยคิดว่า เราจักกล่าวคำทั่วไปไม่สืบต่อกันหรือไม่หนอ ย่อมเป็นทุกขเวทนา เมื่อเขาว่างเฉยกล่าวอยู่ ก็เป็นอุเบกขาเวทนา

๔.๘ อภิขเฌา มีเวทนา ๒ คือ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา

๔.๙ มิจฉาทิฎฐิ ก็มีเวทนา ๒ เหมือนกัน

๔.๑๐ พยาบาท เป็นทุกขเวทนา

๕. มูล จำแนกเป็น :-

- ๕.๑ ปาณาติบาต มีมูล ๒ คือ โทสเหตุและโมหเหตุ
 ๕.๒ อทินนาทาน มีมูล ๒ คือ โทสเหตุและโมหเหตุ หรือโลภเหตุและ
 โมหเหตุ
 ๕.๓ มิจฉาจาร มีมูล ๒ คือ โลภเหตุและโมหเหตุ
 ๕.๔ มุสาวาท มีมูล ๒ คือ โทสเหตุและโมหเหตุ หรือโลภเหตุและ
 โมหเหตุ
 ๕.๕-๖ ปิสุณวาจาและสัมผัปปลาปะ มีมูล ๒ เหมือนมุสาวาท
 ๕.๗ ผรุสวาจา มีมูล ๒ คือ โทสเหตุและโมหเหตุ
 ๕.๘ อภิขิมา มีมูลเดียว คือ โมหเหตุ
 ๕.๙ พยาบาท มีมูลเดียวเหมือนอภิขิมา
 ๕.๑๐ มิจฉาทิฎฐิ มีมูล ๒ คือ โลภเหตุและโมหเหตุ
 จบ เรื่องอกุศลกรรมบถ

เรื่องกุศลกรรมบถ

ขึ้นชื่อว่ากุศลกรรมบถเหล่านี้ มี ๑๐ อย่าง คือ การงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น
 [๗ อย่าง] อนภิขิมา (ความไม่ละโมภ) อัพยาบาท (ความไม่ปองร้าย) และสัมมาทิฎฐิ
 (ความเห็นชอบ)

ในเรื่องนั้น ปาณาติบาตเป็นต้น ได้กล่าวเนื้อความไว้แล้วนั้นแหละ

คำว่า วิรติ คือ สภาวะทำให้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง วิรติ คือ สภาวะงดเว้นเอง

อีกนัยหนึ่ง วิรติ คือ การงดเว้นนั้นแหละ

[คำว่า วิรติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำไห้งดเว้น = วิรมนุติ เอตายาติ วิรติ (ลง ตี ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะงดเว้น = วิรมตติ วิรติ (ลง ตี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- การงดเว้น = วิรมณิ วิรติ (ลง ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

การงดเว้นที่ประกอบด้วยกุศลจิตของผู้ที่งดเว้นจากปาณาติบาต ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า

ยา ตสฺมี สมเย ปาณาติปาตา อารติ วิรติ.^{๑๔๔}

“การงด การเว้นจากปาณาติบาตอันใด มีในสมัยนั้น”

การงดเว้นดังกล่าวมี ๓ ประเภท คือ

๑. **สัมปัตตวิรติ** (การงดเว้นในขณะมาถึง) คือ การงดเว้นที่เกิดแก่บุคคลผู้มิได้สมทานสิกขาบท แต่พิจารณาชาติตระกูล วัย และวิชาความรู้เป็นต้นของตนแล้ว ไม่ล่วงละเมิดวัตถุที่มาถึงโดยคิดว่า เราไม่ควรทำบาปอย่างนั้น เหมือนการงดเว้นของอุบาสกซื้อชัคคนะในเกาะสิงหล

ดังได้สดับมาว่า โรคเกิดขึ้นแก่มารดาของเขาเมื่อเขายังเล็กอยู่ที่เดียว และหมอได้กล่าวว่า ควรได้เนื้อกระต่ายสด ลำดับนั้น พี่ชายของนายชัคคนะใช้เขาไปโดยกล่าวว่า พ่อจงไป จงเที่ยวหาที่ไร่นา เขาไปในที่นั้นแล้ว และในสมัยนั้นมีกระต่ายตัวหนึ่งมาเคี้ยวกินข้าวกล่ำอ่อน มันเห็นเขาแล้วก็วิ่งหนีไปโดยเร็ว แต่ถูกเถาวัลย์รัดไว้จึงส่งเสียงร้องว่า กริก กริก นายชัคคนะเดินไปตามเสียงนั้น จับมันแล้วคิดว่า เราจักปรงยาให้มารดา แล้วคิดอีกว่า เราฆ่าสัตว์อื่นเพราะชีวิตมารดาเป็นเหตุนี้ไม่ควรแก่เรา ลำดับนั้นจึงปล่อยไปโดยกล่าวว่า เจ้าจงไปกินหญ้าและน้ำพร้อมกับกระต่ายทั้งหลายในป่าเถิด

อนึ่ง เขาถูกพี่ชายถามว่า พ่อ เจ้าได้กระต่ายแล้วหรือ จึงบอกเรื่องนั้น ลำดับนั้นพี่ชายได้ด่าเขา เขาไปหามารดาแล้วยืนกล่าวว่าสัตย์อธิฐานว่า เราไม่เคยจงใจฆ่าสัตว์ ตั้งแต่เราเกิดแล้ว [ขอมารดาจงหายจากโรคเถิด] ทันใดนั้น มารดาของเขาก็หายจากโรค

๒. **สมาทานวิรติ** (การงดเว้นด้วยการสมทาน) คือ การงดเว้นที่เกิดขึ้นแก่

บุคคลผู้สมาทานสิกขาบทแล้ว ถึงสละชีวิตของตนก็ไม่ล่วงละเมิดวัตรในเวลามาสนาสิกขาบทและเวลาถัดจากนั้น เช่นเดียวกับการงดเว้นของอุบาสกผู้อาศัยอยู่ที่ภูเขาคือว่า อุตตรวัตรมานะ

ดังได้สดับมาว่า อุตตรวัตรมานะนั้นรับสิกขาบทในสำนักของพระเถระชื่อ ปิงคลพุทธรักขิตตะ ผู้อยู่ในวัดอัมพริยะแล้วไปไถนา ครั้งนั้น โคของเขาหายไป เขาตามหาโคนั้นจึงขึ้นไปยังภูเขาคือว่าอุตตรวัตรมานะ ภูใหญ่นี้ได้รัดเขาในที่นั้น เขาคิดว่าเรากำลังติดหัวมันด้วยมีดอันคมนี้ แล้วคิดอีกว่า เรารับสิกขาบทในสำนักครูที่ควรแก่การยกย่องแล้วพึงทำลายเสีย ข้อนี้ไม่สมควรแก่เราเลย เขาคิดอย่างนี้จนถึง ๓ ครั้งแล้วตัดสินใจว่า เราจะสละชีวิต จะไม่สละสิกขาบท จึงทิ้งมีดอันคมที่วางบนบ่าไปในป่า ทันทินั้นแหละภูใหญ่นี้ก็ปล่อยเขาไป

๓. สมุจเฉทวิริติ (การงดเว้นโดยเด็ดขาด) คือ การงดเว้นที่ประกอบด้วยอริยมรรค จำเดิมแต่สมุจเฉทวิริติเกิดขึ้นแล้ว แม้จิตของพระอริยบุคคลทั้งหลายก็ไม่เกิดขึ้นว่าเรากำลังฆ่าสัตว์

กุศลกรรมบถ ๕ ประเภท

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยของกุศลกรรมบถเหล่านี้ โดยลักษณะ ๕ อย่างเหมือนอกุศลกรรมบถ คือ

๑. ธรรม คือ กรรมบถ ๗ ในกรรมบถเหล่านั้นตามลำดับ [กายสุจริต ๓ วาสุจริต ๔] ย่อมเป็นทั้งเจตนาและวิริติ กรรมบถ ๓ เบื้องปลายเป็นธรรมที่ประกอบด้วยเจตนาเท่านั้น

๒. ส่วน คือ กรรมบถ ๗ ตามลำดับ เป็นกรรมบถอย่างเดียว ไม่เป็นมูล เพราะอนภิชณาที่ถึงความเป็นมูลย่อมเป็นกุศลมูลคืออโลภะ และอัปยาบาทย่อมเป็นกุศลมูลคืออโทสะ สัมมาทิฐิย่อมเป็นมูลคืออโมหะ

๓. อารมณ คือ อารมณ[คือชีวิตินทรีย์]ของปาณาติบาตเป็นต้นนั้นแหละก็เป็นอารมณของกุศลกรรมบถเหล่านั้น เพราะเป็นการงดเว้นจากวัตรที่พึงล่วงละเมิด [คือ

ชีวิตินทรีย์] หนึ่ง อริยมรรคที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ย่อมละกิเลสได้ ฉะนั้น แม้กรรมบถเหล่านี้ที่มีชีวิตินทรีย์เป็นต้นเป็นอารมณ์ก็จะความเป็นผู้ทุศีลมีปาณาติบาตเป็นต้น ฉะนั้น

๔. เวทนา คือ กุศลกรรมบถทั้งหมดเป็นสุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนา เพราะเมื่อถึงความเป็นกุศลแล้วขึ้นชื่อว่าทุกขเวทนาหาไม่มี

๕. มูล จำแนกเป็น :-

- กรรมบถ ๗ ตามลำดับมี ๓ มูล คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ แก่บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา

- กรรมบถ ๗ ตามลำดับมี ๒ มูล คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ แก่บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันไม่ประกอบด้วยปัญญา

- อนภิขมา มี ๒ มูล แก่บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา

- อนภิขมา มี ๑ มูล แก่บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันไม่ประกอบด้วยปัญญา แต่อโลภะไม่เป็นมูลของตนเอง

- แม้อัปยาบาทก็มีน้อยเหมือนกัน

- สัมมาทิฏฐิ มี ๒ มูล คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ

ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กุศลกรรมบถ ๑๐

[กุศลมนกรรม ๓ คือ อนภิขมา อัปยาบาท สัมมาทิฏฐิ โดยองค์ธรรมนั้นไม่ใช่วิรัตติเจตสิก แต่เป็นเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

ข้อความว่า “บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา” จึงหมายถึง บุคคลผู้ละกุศลมนกรรมเหล่านั้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา โดยคำว่า วิรมนตสฺส (งดเว้น) ก็คือ ปชนตสฺส (สละ) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๙) กล่าวว่า

อนภิขมา ยเปย วิรมนตสฺสาติ อภิขมฺ ปชนตสฺสาติ อตฺถโธ.^{๑๔๕}

“คำว่า อนภิขมา ยเปย วิรมนตสฺส (บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา) หมายความว่า ผู้สละอภิขมา”]

การเทียบเคียงกรรมบท

บัดนี้ พึงทราบการเทียบเคียงกรรมบทในที่นี้

กล่าวโดยพิสดารว่า ความไม่สำรวมที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งผัสสะ ๕ ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ความไม่สำรวมที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยมโนสัมผัสย่อมเป็นกรรมทั้ง ๓ อย่าง คือ

๑. กายกรรมฝ่ายอกุศล คือ ความไม่สำรวมที่ถึงการไหวในกายทวารแล้ว

๒. วจีกรรมฝ่ายอกุศล คือ ความไม่สำรวมที่ถึงการไหวในวจีทวารแล้ว

๓. มโนกรรมฝ่ายอกุศล คือ ความไม่สำรวมที่ไม่ถึงการไหวในทวารทั้ง ๒

ความไม่สำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวร ๕ เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ความไม่สำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางร่างกายที่ไหว ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ความไม่สำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางวาจา ย่อมเป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ความไม่สำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางใจ ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเหมือนกัน

กายทุจริต ๓ เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

วจีทุจริต ๔ เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

มโนทุจริต ๓ เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเหมือนกัน

แม้ความสำรวมอันเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งผัสสะ ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ส่วนความสำรวมอันเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งมโนสัมผัสนี้ ก็เป็นกรรมทั้ง ๓ อย่างเหมือนความไม่สำรวม

ความสำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสังวร ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ความสำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสังวรทางร่างกายที่ไหว ก็เป็นกายกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

ความสำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสังวรทางวาจา ก็เป็นวจีกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

ความสำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสังวรทางใจ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเหมือนกัน

กายสุจริต ๓ ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

วจีสุจริต ๔ ย่อมเป็นวจีกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

มโนสุจริต ๓ ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเหมือนกัน

กายกรรมที่เป็นอกุศलय่อมไม่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งผัสสะ ๕ แต่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งมโนสัมผัสเท่านั้น

วจีกรรมฝ่ายอกุศลก็เหมือนกัน

มโนกรรมฝ่ายอกุศलय่อมเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสัมผัส ๖ เมื่อถึงความไหวทางกายทวารและวจีทวารแล้ว ก็เป็นกายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศล แต่เมื่อไม่ถึงความไหวทางกายทวารและวจีทวาร ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลอย่างเดียว

อนึ่ง กายกรรมฝ่ายอกุศलय่อมไม่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งผัสสะ ๕ ฉะนั้น กายกรรมฝ่ายอกุศลก็ไม่เกิดขึ้นแม้ด้วยทวารแห่งอสังวร ๕ ฉะนั้น แต่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางกายที่ไหว และด้วยทวารแห่งอสังวรทางวาจา ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางใจ

แม้วจีกรรมที่เป็นอกุศलय่อมไม่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวร ๕ ย่อมเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางกายที่ไหวและวาจา ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางใจ

มโนกรรมฝ่ายอกุศलय่อมเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวร ๘ นั้นแหละ

แม้กายกรรมที่เป็นฝ่ายกุศลเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง ความต่างกันมีดังนี้ คือ กายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศलय่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอสังวรทางมโนทวาร ฉะนั้น กายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศลก็ไม่เกิดขึ้นโดย

เนื่องด้วยสังวรทางมโนทวาร ฉะนั้น ห้ามได้ แต่กายกรรมและวจีกรรมฝ่ายกุศลเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหวรับสีกขาบทแม้ในทวารแห่งมโนสังวร

ในทวารแห่งกรรมเป็นต้นนั้น กามาวจรกุศลจิตชื่อว่าย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งกรรม ๓ ไม่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยวิญญาณ ๕ แต่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งผัสสะ ๖ ตามนัยนี้ว่า

ยมิทํ จกฺขุสมฺผลสฺสพจฺยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ, สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา. ตมปิ อนิจฺจนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ.

“การเสวยอารมณ์เป็นสุข ทุกข์ หรืออุเบกขาอันใดย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ภิกษุย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่าการเสวยอารมณ์นั้นไม่เที่ยง”

กามาวจรกุศลจิตนั้นย่อมไม่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอสังวร ๘ ย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งสังวร ๘ ย่อมไม่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ ดังนั้น กามาวจรกุศลจิตนี้จึงเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งกรรม ๓ ทวารแห่งผัสสะ ๖ ทวารแห่งสังวร ๘ หรือกุศลกรรมบถ ๑๐ เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสว่า กามาวจร กุศล จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ ยเปยฺ รุปารมฺมณํ วา ยเปยฺ ธมฺมารมฺมณํ วา (กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์) กามาวจรกุศลจิตทั้งหมดก็เป็นอันตรัสไว้แล้ว ดังนี้แล”

จบ เรื่องทวาร

คำอธิบาย ยํ ยํ วา ปนารพฺภ

การประกอบ[ผล]ในปาฐะว่า ยํ ยํ วา ปนารพฺภ (หรือปรารภอารมณ์ใดๆ) นี้ มีดังต่อไปนี้

[คำว่า โยชนา (การประกอบ) ในภาษาบาลีมีวิธีใช้ ๓ ประการ คือ

๑. ปทโยชนา (การประกอบบท) คือ การเชื่อมบทในพากย์
๒. อรรถโยชนา (การประกอบเนื้อความ) คือ การแสดงความหมายของบทในพากย์
๓. ผลโยชนา (การประกอบผล) คือ การแสดงประโยชน์ของการกล่าวบทใดบทหนึ่ง หรือวลีในพากย์

ในที่นี้เป็นการแสดงผลโยชนา (การประกอบผล) โดยแสดงประโยชน์ของการตรัสว่า ยัม ยัม วา ปนารพฺภ ในประโยคว่า

ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคํ ฌาณสมฺปยุตฺตํ รูปา-
รम्मณํ วา สหฺทการมฺมณํ วา คนฺธารมฺมณํ วา รสธารมฺมณํ วา โผฏฺฐพฺพการมฺมณํ วา ธมฺมารมฺมณํ วา ยัม
ยัม วา ปนารพฺภ

“กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยฌาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียง
เป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือ
ปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด”

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๔) ว่า

อยํ โยชนาติ รูปารมฺมณํ วา ฌเปยฺย ธมฺมารมฺมณํ วาติ เอเตน สห ยัม ยัม วา ปนาติ เอตสฺส อยํ
สมฺปนฺนโรติ อตฺถโก โภ ปนายํ สมฺปนฺนโรติ. เยน วจนานิ อณฺณมณฺณํ สมฺพชฺฌนฺติ, ตํ ปุพฺพพาปวฺจเน
ปโยชนํ สมฺปนฺนโร.^{๑๔๖}

“คำว่า อยํ โยชนา (การประกอบ[ผล]) มีดังต่อไปนี้) หมายความว่า การประกอบ
[ผล]ของพระดำรัสว่า ยัม ยัม วา ปน (หรือปรารภอารมณ์ใดๆ) นี้ กับพระดำรัสว่า รูปารมฺมณํ วา ฌเปยฺย
ธมฺมารมฺมณํ วา (มีรูปเป็นอารมณ์ ฌเปยฺย มีธรรมเป็นอารมณ์) ย่อมมีดังต่อไปนี้

ถามว่า : การประกอบ[ผล]นี้คืออะไร

ตอบว่า : ถ้อยคำย่อมถูกเชื่อมโยงซึ่งกันและกันไว้ด้วยประโยชน์ใด ประโยชน์ในการ
กล่าวคำก่อนและหลังนั้นชื่อว่า สัมพันธ์”

สัมพันธ์ในภาษาบาลีมี ๔ ประเภท คือ

๑. สามีสัมพันธ์ บทสัมพันธ์ที่ลงบัญญัติเพื่อแสดงความเป็นเจ้าของ เช่น
ภิกขุโน จีวรํ (จีวรของภิกษุ)

๒. อนุสันนิษัณห์ การเชื่อมโยงประโยคหลังเข้ากับประโยคหน้า พบทั่วไปในคัมภีร์
อรรถกถาและฎีกา
๓. ปโยชนสัมพันธ์ การเชื่อมโยงข้อความโดยแสดงประโยชน
๔. ปทสัมพันธ์ การเชื่อมโยงบทโดยแสดงบทที่เพิ่มเข้ามา (ปาฐเสสสะ) เป็นต้น]

ความหมายก็คือ ในรูปารมณเป็นต้นตามที่ได้อธิบายไว้ข้างต้น [จิตดังกล่าว]
ปรารภรูปเป็นอารมณ์ คือ กระทำรูปให้เป็นอารมณ์ หรือปรารภเสียงเป็นอารมณ์ ฯลฯ หรือ
ปรารภธรรมารมณเกิดขึ้น

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นเช่นกับทรงรับรองอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง
เท่านั้นเพียงอารมณ์เดียวในบรรดาอารมณ์เหล่านั้นของจิตนี้

อนึ่ง จิตดังกล่าวเกิดขึ้นปรารภรูปารมณของบุคคลคนหนึ่ง ในสมัยหนึ่ง แล้ว
ปรารภอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งมีเสียงเป็นต้นของบุคคลอื่นในสมัยอื่น จึงเกิดขึ้นอีกทีเดียว
แต่ไม่มีลำดับของจิตที่เกิดขึ้นอยู่อย่างนั้นว่า จิตดวงหนึ่งปรารภรูปารมณก่อนในภพหนึ่ง
เป็นไป แล้วจึงปรารภสัทธารมณในภายหลัง อีกทั้งยังไม่มีกำหนดแน่นอนดังนี้ว่า ในรูป
เป็นต้น จิตต้องมีสีเขียวเป็นอารมณ์ก่อนแล้ว จึงมีสีเหลืองเป็นอารมณ์ในภายหลัง

โดยประการนี้ เพื่อแสดงว่าจิตนั้นมีอารมณ์ทุกอย่างได้ และไม่มีลำดับ พร้อมทั้ง
ไม่มีกำหนดแน่นอนในรูปมีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้นโดยถึงจะไม่มีลำดับ จึงตรัสว่า ยัม ยัม วา
ปนารพุท (หรือปรารภอารมณ์ใดๆ)

ความหมายก็คือ ในบรรดารูปารมณเป็นต้นนี้ กามาวจรกุศลจิตมิใช่อารมณ์
อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอารมณ์เดียว แต่ปรารภอารมณ์อะไรก็ได้เกิดขึ้น และจิตที่เกิดขึ้น
อย่างนี้ก็ไม่เกิดขึ้นตามลำดับอย่างนั้นว่า ต้องมีรูปเป็นอารมณ์ก่อนจึงมีเสียงเป็นอารมณ์
ในภายหลัง แต่ปรารภอารมณ์ใดๆ ก็ได้เกิดขึ้น หมายความว่า รับอารมณ์อย่างใดก็ตาม
ในรูปารมณเป็นต้นเกิดขึ้นโดยปฏิโลม โดยอนุโลม หรือโดยนัยมีอารมณ์อย่างหนึ่งคั่น
หรือสองอย่างคั่นเป็นต้น

อนึ่ง แม้ในรูปารมณทั้งหลาย จิตดังกล่าวก็ไม่เกิดขึ้นโดยกำหนดแน่นอนดังนี้ว่า

จิตมีสีเขียวเป็นอารมณ์ก่อน จึงมีสีเหลืองเป็นอารมณ์ในภายหลัง แต่ปรารภอารมณ์ใดๆ ก็ได้ กล่าวคือ จิตเกิดขึ้นปรารภรูปารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในรูปารมณ์มีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น

แม้สัททอารมณ์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

คำที่กล่าวมานี้เป็นการประกอบ[ผล]อย่างหนึ่งก่อน

อนึ่ง การประกอบ[เนื้อความ]อย่างอื่น มีดังต่อไปนี้

คำว่า รูปารัมมณะ คือ มีรูปเป็นอารมณ์

คำว่า ธรรมารัมมณะ คือ มีธรรม (มโนสัมผัส) เป็นอารมณ์

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์หรือที่มีธรรมเป็นอารมณ์เกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว จึงตรัสอีกว่า ยัม ยัม วา ปนารพุก (หรือจิตปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น) ความหมายก็คือ จิตปรารภอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปเป็นต้นเหล่านั้น

[นัยที่ ๒ แสดงอรรถโยชนา คือ การประกอบเนื้อความ โดยแสดงว่า คำว่า รูปารัมมณัม มีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพิหิสมาสว่า รูปิ อารัมมณัม เอตสฺสชาติ รูปารัมมณัม (มีรูปเป็นอารมณ์) และเป็นวิเสสของ จิตตํ ข้อนี้ต่างจากนัยแรกที่คำว่า รูปารัมมณัม มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า รูปเมว อารัมมณัม รูปารัมมณัม (อารมณ์คือรูป) และเป็นกรรมของ อารพุก (ปรารภ)]

ส่วนในมหาอรรถกถาพบคำเพียงเท่านั้นว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมใหม่ไม่มีในเยวาปนกรรม คือเป็นธรรมที่ถือเอาแล้วในหนหลังนั้นแหละ แล้วตรัสพระดำรัสว่า ยัม ยัม วา ปนารพุก นี้ไว้เพื่อแสดงว่า จิตเกิดขึ้นปรารภรูป ฯลฯ หรือปรารภธรรม คือเกิดขึ้นปรารภอารมณ์นี้หรืออารมณ์นั้น

[คัมภีร์มหาอรรถกถาแสดงข้อความนี้ไว้โดยสังเขป ที่จริงแล้วก็คือการแสดงถึงความมีอารมณ์ทุกอย่าง (สพฺพารัมมณตา) ความไม่มีลำดับ (กมาภาว) และความไม่มีกำหนดแน่นอน (นิยมาภาว) ดังที่กล่าวไว้โดยพิสดารในคัมภีร์อัฐสาสนี

คำว่า เยวาปนก แปลตามศัพท์ว่า “ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง” ซึ่งในที่นี้คืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง (ในบางที่ระบุถึงเจตสิก แปลว่า เจตสิกดวงใดดวงหนึ่ง) คือ เป็นธรรมหรือเจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าเป็นธรรมชนิดไหนหรือเจตสิกดวงไหน แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นธรรมหรือเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น

อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ยัม ยัม วา ปน กล่าวไว้เป็นชื่อว่า เยวาปนก ความจริงควรมีชื่อว่า ยววาปนก แต่ได้ชื่ออย่างนี้ตามชื่อว่า เยวาปนก ที่หมายถึงเจตสิกดวงใดดวงหนึ่งคือผัสสะเป็นต้น ซึ่งนิยมใช้ในพระอภิธรรม คำว่า เยวาปนก สำเร็จรูปมาจาก เยวาปนบพหน้า + เก ธาตุ (สทฺเท = สงเสียง) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๙๕) ว่า เย วา ปน อติ วจเนน ภควตา กียเต กถียเตติ เยวาปนโก (เยวาปนกะ คือ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง)]



คำอธิบายธัมมเทศสวาระของกามาวจรกุศล

คำอธิบายหมู่ธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕

คำว่า ตสฺมี สมเย นี้ เป็นคำแสดงซ้ำ (ปฏิनिเทศ) โดยกำหนดสมัยที่ทรงยกขึ้นแสดงโดยไม่แน่นอน ดังนั้น จึงมีเนื้อความดังนี้ว่า ยสฺมี สมเย กามาวจร กุสล จิตตํ อุปปนํ โหติ, ตสฺมีเยว สมเย ผสฺโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้นนั่นแหละ ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ขัดส่ายก็มี)

ในพระบาลีนั้น[ว่า ผสฺโส โหติ เป็นต้น] พึงทำการประกอบ[บท]โดยเนื่องด้วยบทที่ควรได้ตามนัยว่า จิตเป็นกามาวจรเป็นต้น ฉะนั้น ผัสสะในหมู่เจตสิกมีผัสสะเป็นต้นก็เป็นกามาวจร เป็นกุศล เกิดร่วมกับโสมนัส เป็นต้น เพราะบทว่า โสมนสฺสสหคตา (เกิดร่วมกับโสมนัส) ไม่ควรได้ในเวทนา และบทว่า ฌาณสมฺปยุตฺตํ (ประกอบกับปัญญา) ก็ไม่ควรได้ในปัญญินทรีย์ จึงกล่าวว่า “โดยเนื่องด้วยบทที่ควรได้”

ความเห็นข้างต้นเป็นมติของอาจารย์ที่พ้นไปจากอรรถกถา ผู้รู้ไม่ควรเชื่อมตินั้นว่าเป็นสาระ

[คำว่า อาจริยานํ (อาจารย์ทั้งหลาย) แม้จะใช้เป็นพหูพจน์ก็หมายถึงอาจารย์รูปเดียว คือ พระเวรตะ ในที่นี้ใช้เป็นพหูพจน์เพื่อแสดงความนับถือ แต่พระอรรถกถาจารย์ไม่เห็นด้วยกับมติข้างต้น จึงกล่าวคัดค้าน กล่าวคือ พระเวรตะเห็นว่าประโยคว่า ผสฺโส โหติ เป็นต้น ควรเพิ่มบทที่ติดตามมาจากประโยคหน้าและเปลี่ยนลิงค์ตาม ผสฺโส เป็นรูปว่า กามาวจโร กุสโล โสมนสฺสสหคโต ฌาณสมฺปยุตฺโต รูปารมฺมณํ วา ฯเปฯ ฐมฺมารมฺมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ ผสฺโส โหติ (ผัสสะที่เป็นกามาวจรกุศล อันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรรวากอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น) โดยคล้อยตามคำขยายของ จิตตํ ในประโยคต้นว่า ยสฺมี สมเย กามาวจร กุสล จิตตํ อุปปนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ฌาณสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา สทฺทารมฺมณํ วา คนฺธารมฺมณํ วา รสสารมฺมณํ วา โสณฺฑจฺพฺพารมฺมณํ วา ฐมฺมารมฺมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ (กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรรวากอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด)

ความเห็นนั้นถูกคัดค้านไว้เพราะพระพุทธองค์ทรงประสงค์จะแสดงว่า ผัสสะและเวทนา เป็นต้นเกิดขึ้นได้ในขณะเกิดกามาวจรกุศลจิต มิใช่ประสงค์จะจำแนกผัสสะออกเป็นกามาวจรกุศล อันเกิดร่วมกับโสมนัส และประกอบกับปัญญา ดังคัมภีร์มุลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๔) อธิบายว่า

น ปเนตฺ สारโต ทฏฺจตพฺพํ น हि ผสฺสชาติํ กามาวจราทิกาวทสฺสนตฺถํ อิทฺมมารทํ. กิณฺตุ ตสฺมี สมเย ผสฺสชาติสกาทสฺสนตฺถนฺติ.^{๑๔๗}

“ประโยคว่า น ปเนตฺ สारโต ทฏฺจตพฺพํ (ผู้รู้ไม่ควรเห็นมตินี้ว่าเป็นสาระ) หมายความว่า พระดำรัสนี้มีได้ปรารภไว้เพื่อแสดงว่าผัสสะเป็นต้นเป็นกามาวจรเป็นต้น แต่ปรารภไว้เพื่อแสดง ความปรากฏของผัสสะเป็นต้นในสมัยนั้น”]

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงตรัสผัสสะไว้ก่อนในหมู่ผัสสะและเวทนาเป็นต้นนี้

ตอบว่า : เพราะผัสสะทำให้จิตให้ตกไปก่อน ดังจะเห็นได้ว่า ผัสสะทำให้จิตตกไปก่อนในอารมณ์ ถูกต้องอารมณ์เกิดขึ้นอยู่ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสผัสสะก่อน

อนึ่ง บุคคลถูกต้องอารมณ์ด้วยผัสสะแล้วจึงเสวยอารมณ์ด้วยเวทนา หมายรู้ อารมณ์ได้ด้วยสัญญา ตั้งใจทำด้วยเจตนา สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

สุญฺโฆ ภิกฺขเว เวทติ. สุญฺโฆ สยฺขานาติ. สุญฺโฆ เจเตติ.^{๑๔๘}

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลถูกต้องอารมณ์แล้วจึงเสวยอารมณ์ ถูกต้องอารมณ์ แล้วจึงหมายรู้อารมณ์ ถูกต้องอารมณ์แล้วจึงตั้งใจทำ”

อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะนี้เป็นปัจจัยที่มีกำลังของสัมปยุตตธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกัน เหมือนเสาในปราสาทเป็นปัจจัยสำคัญของวัตถุสิ่งของที่เหลือ คือ ช่อ ไม้ระแนง เเชิงฝายอด กลอน จั่ว ตั้ง และแป เป็นสิ่งที่เนื่องด้วยเสา ตั้งอยู่บนเสา ที่จริงแล้วผัสสะนี้เป็น เช่นกับเสา สัมปยุตตธรรมอื่นที่เกิดขึ้นร่วมกันเป็นเช่นกับวัตถุสิ่งของ ดังนั้น พระพุทธองค์จึง ตรัสผัสสะก่อน

อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นมิใช่เหตุอันสมควร เพราะไม่อาจกล่าวเรื่องนี้ได้ ว่า ในบรรดาธรรมที่เกิดขึ้นในจิตดวงหนึ่ง ธรรมนี้เกิดขึ้นก่อน ธรรมนี้เกิดภายหลัง อีก ทั้งเหตุในความเป็นปัจจัยที่มีกำลังของผัสสะก็ไม่ปรากฏ โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธองค์

ตรัสผัสสะไว้ก่อนตามวาระแห่งเทศนาเท่านั้น [คือ เป็นเทศนากัม (ลำดับการแสดง) ไม่ใช่ อุปัตติกัม (ลำดับแห่งการเกิดขึ้น)] เพราะควรจะนำมาแสดงได้อีกอย่างหนึ่งว่า

- เวทนา โหติ ผสฺโส โหติ (เวทนามี ผัสสะก็มี)
- สมฺญา โหติ ผสฺโส โหติ (สมฺญามี ผัสสะก็มี)
- เจตนา โหติ ผสฺโส โหติ (เจตนามี ผัสสะก็มี)
- จิตฺตํ โหติ ผสฺโส โหติ (จิตฺตํมี ผัสสะก็มี)
- เวทนา โหติ สมฺญา โหติ (เวทนามี สมฺญามี)
- เจตนา โหติ วิตกฺโก โหติ (เจตนามี วิตกฺกํมี)

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงควรทราบว่พระพุทธรองค์ตรัสผัสสะไว้ก่อนตามวาระแห่งเทศนา

อนึ่ง ผู้รู้ไม่พึงแสวงหาลำดับแห่งธรรมที่เกิดก่อนและเกิดหลังแม้ในธรรมที่เหลือเหมือนในผัสสะนี้ แต่พึงแสวงหาธรรมโดยความหมายแห่งศัพท์ (วจนัตถะ) ลักษณะ และหน้าที่ เป็นต้น ดังต่อไปนี้

ความหมายของผัสสะ

ผัสสะ คือ สภาวะกระทบ

ผัสสะนั้น :-

- มีสภาพกระทบ[อารมณ์]
- มีหน้าที่ประสาน[วัตถุ อารมณ์ และจิตในปัญจโวการภูมิ หรือประสานอารมณ์และจิตในจุลโวการภูมิ]
- มีการประชุมพร้อมกัน[ระหว่างวัตถุ อารมณ์ และจิต หรือระหว่างอารมณ์และจิต]เป็นเครื่องปรากฏ
- มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นเหตุไถ่

กล่าวโดยพิสดารว่า ผัสสะนี้แม้เป็นนามธรรมก็เป็นไปโดยอาการกระทบอารมณ์
ดังนั้นจึงมีสภาพกระทบ

อนึ่ง แม้ไม่ติดกันเป็นบางส่วนก็ประสานจิตกับอารมณ์เหมือนรูปกับจักขุและ
เสียงกับโสต ดังนั้น จึงชื่อว่ามีหน้าที่ประสาน[วัตถุ อารมณ์ และจิตในปัญจโวการภูมิ หรือ
ประสานอารมณ์และจิตในจุตโวการภูมิ]

อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่ ผัสสะมีการประสานเป็นความบริบูรณ์ โดย รส ศัพท์
ที่มีความหมายว่า บริบูรณ์ เพราะเกิดขึ้นจากการประสาน[วัตถุ อารมณ์ และจิตในปัญจ-
โวการภูมิ หรือประสานอารมณ์ และจิตในจุตโวการภูมิ] สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์มหา-
อรรคถาว่า

จตุกฺกมผสฺโส หิ โนหฺสนลกฺขโณ นาม นตฺถิ. สงฺฆมฺภูณฺรโส ปน ปญฺจทวาริโกว
โหติ. ปญฺจทวาริกสฺส หิ หฺสนลกฺขโณติปิ สงฺฆมฺภูณฺรโสติปิ นามํ. มโนทวาริกสฺส หฺสน-
ลกฺขโณเตว นามํ, น สงฺฆมฺภูณฺรโส.

“ผัสสะที่มีในภูมิ ๔ ชื่อว่าไม่มีสภาพกระทบอารมณ์หาไม่ได้ ส่วนผัสสะที่เป็นไป
ทางปัญจทวารเท่านั้น มีหน้าที่ประสาน โดยแท้จริงแล้ว คำว่า มีสภาพกระทบอารมณ์ก็ดี
มีหน้าที่ประสานก็ดี เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางปัญจทวาร ส่วนคำว่า มีสภาพกระทบ
อารมณ์ เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางมโนทวาร คำว่า มีหน้าที่ประสาน หาได้เป็นชื่อ
ของผัสสะที่เป็นไปทางมโนทวารไม่”

อนึ่ง ครั้นกล่าวคำนี้ไว้[ในคัมภีร์มหาอรรคถา]แล้วจึงนำสูตรนี้มาแสดง[จาก
คัมภีร์มิลินทปัญหา]ว่า

ยถา มหาราช เทว เมณฑา ยฺชฺฌเยยฺยํ, เตสฺส ยถา เอโก เมณฑो เอวํ จกฺขุ ทฺวฺจฺจพฺพํ.
ยถา ทฺติโย เมณฑो เอวํ รูปํ ทฺวฺจฺจพฺพํ. ยถา เตสํ สนนฺนิปาโต เอวํ ผสฺโส ทฺวฺจฺจพฺพโ. เอวํ
หฺสนลกฺขโณ จ ผสฺโส สงฺฆมฺภูณฺรโส จ.

ยถา มหาราช เทว สมฺมา วชฺเชยฺยํ ๗เปยฺ เทว ปาณิ วชฺเชยฺยํ, ยถา เอโก ปาณิ
เอวํ จกฺขุ ทฺวฺจฺจพฺพํ. ยถา ทฺติโย ปาณิ เอวํ รูปํ ทฺวฺจฺจพฺพํ. ยถา เตสํ สนนฺนิปาโต เอวํ ผสฺโส
ทฺวฺจฺจพฺพโ. เอวํ หฺสนลกฺขโณ จ ผสฺโส สงฺฆมฺภูณฺรโส จ.^{๑๔๙}

“ดูกรมหาบพิตร แปะสองตัวชนกัน ในแปะเหล่านั้น ฟังทราบจักขุเหมือนแปะตัวหนึ่ง ฟังทราบรูปเหมือนแปะตัวที่สอง ฟังทราบผัสสะเหมือนการชนกันของแปะทั้งสองนั้น ผัสสะมีสภาพกระทบอารมณ์และมีหน้าที่ประสานอย่างนี้

ดูกรมหาบพิตร เหมือนฝ่ามือทั้งสองประสานกัน คือ ฟังทราบจักขุเหมือนฝ่ามือข้างหนึ่ง ฟังทราบรูปเหมือนฝ่ามือข้างที่สอง ฟังทราบผัสสะเหมือนการประสานกันของฝ่ามือทั้งสองนั้น ผัสสะมีสภาพกระทบอารมณ์และมีหน้าที่ประสานอย่างนี้”

บัณฑิตฟังทราบความพิสดารมืออย่างนี้เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง จักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นถูกตรัสไว้โดยชื่อจักขุเป็นต้นในพระบาลีนี้ เหมือนตรัสจักขุวิญญาณเป็นต้นไว้โดยชื่อจักขุในอุทาหรณ์ว่า จกขุนา รูปํ ทิสวา^{๕๐} (เห็นรูปด้วยจักขุ) [ด้วยฐานูปจาระ คือ ส่วนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยอันได้แก่จักขุ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ] ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความในคำว่า เอวํ จกขุทกฺขพฺพํ เป็นต้นโดยนัยนี้ว่า ฟังทราบจักขุวิญญาณ[เหมือนแปะ] เมื่อเป็นดังนี้ ย่อมสำเร็จเนื้อความในพระสูตรนี้ว่า ผัสสะมีหน้าที่ประสานด้วย รส ศัพท์ที่มีความหมายว่า หน้าที่เพราะประสานจิตและอารมณ์

[ถ้า จกขุ ศัพท์แปลว่า จักขุ ซึ่งหมายความว่า จักขุประสาท รส ศัพท์ย่อมบ่งถึงความบริบูรณ์ที่เรียกว่า สัมปัตติรส คำว่า สงฺฆฏฺฐนโรโส มีความหมายว่า มีการประสานจักขุกับรูปารมณ์เป็นความบริบูรณ์ แต่ถ้า จกขุ ศัพท์แปลว่า จักขุวิญญาณ ก็บ่งถึงหน้าที่ซึ่งเรียกว่า กิจจรส คำดังกล่าวก็มีความหมายว่า มีหน้าที่ประสานจิต[คือจักขุวิญญาณ]กับอารมณ์[คือรูปารมณ์] ดังนี้ เป็นต้น]

อนึ่ง ผัสสะชื่อว่าการประชุมพร้อมกัน[ระหว่างวัตถุ อารมณ์ และจิต หรือระหว่างอารมณ์และจิต]เป็นเครื่องปรากฏ เพราะถูกแสดงให้รู้โดยเนื้อด้วยเหตุของตนที่เรียกว่าการประชุมแห่งวัตถุ อารมณ์ และวิญญาณทั้ง ๓ ดังจะเห็นว่าผัสสะนี้ถูกแสดงให้รู้โดยเนื้อด้วยเหตุในพระบาลีนั้นๆ อย่างนี้ว่า ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส^{๕๑} (ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓ [คือ จักขุวิญญาณ จักขุ และรูป])

อนึ่ง บทแห่งพระสูตรข้างต้นมีความหมายดังนี้ว่า ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓ มิใช่การประชุมกันได้ชื่อว่าผัสสะ

ผัสสะย่อมปรากฏโดยอาการนั้นนั่นแหละ เพราะถูกแสดงให้รู้อย่างนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สนนิปาตปัจจุภูจฺจานโน (มีการประชุมพร้อมกันเป็นเครื่องปรากฏ)

อนึ่ง ผัสสะนั้นเชื่อว่ามีผลคือเวทนา โดยปัจจุภูจฺจานโนที่มีความหมายว่าผล ดังจะเห็นได้ว่า ผัสสะนี้ย่อมยังเวทนาให้เกิดขึ้น

อนึ่ง เมื่อจะให้เวทนาเกิดขึ้น แม้จะมีปัจจัยอื่นคือวัตถุและอารมณ์ ก็จะทำให้เวทนาเกิดขึ้นเฉพาะในจิตซึ่งเป็นที่อาศัยของตนเท่านั้น เพราะตนอาศัยจิต ไม่ทำให้เกิดเวทนาในวัตถุหรืออารมณ์ที่แม้จะเป็นปัจจัยของตน เหมือนกับไออุ่นที่อาศัยอยู่ในธาตุคือครั้ง อันมีความร้อนภายนอกเป็นปัจจัย ย่อมทำให้เกิดความอ่อนในครั้งอันเป็นที่อาศัยของตน แต่ไม่ทำให้เกิดความอ่อนในความร้อนคือถ่านที่ปราศจากเปลวไฟในภายนอกอันเป็นปัจจัยของตน

ผัสสะนี้เรียกว่า อาปาถคตวิสยปทฺฐจฺจานโน (มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นเหตุไกล) เพราะเกิดขึ้นไม่มีการขัดขวางในอารมณ์ที่ปรุงแต่งแล้วโดยการใส่ใจ (อวัชชนจิต) ที่สมควรแก่ผัสสะนั้นและโดยอินทรีย์[มีจักขุเป็นต้น]

ความหมายของเวทนา

เวทนา คือ สภาวะเสวย

เวทนานั้น :-

- มีสภาพเสวยอารมณ์[ที่น่าปรารถนาซึ่งเป็นสภาวะอิฏฐารมณ์ หรือปรีกัปป-อิฏฐารมณ์]
- มีหน้าที่เสวย[อารมณ์] หรือมีหน้าที่เสวยอาการที่น่าพอใจ[ของอารมณ์]
- มีความยินดีทางใจเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความสงบ[กายและใจ]เป็นเหตุไกล

กล่าวโดยพิสดารว่า [ในคัมภีร์มหาอรรคถา]กล่าวว่า “เวทนาที่มีในภุมิ ๔ ชื่อว่าไม่มีสภาพเสวยอารมณ์หาไม่ได้ แต่ความมีหน้าที่เสวยอารมณ์ย่อมปรากฏในสุขเวทนาเท่านั้น” แล้วกลับปฏิเสธวาทะนั้นอีก ได้กล่าวว่า “สุขเวทนาจึงตาม ทุกขเวทนาจึงตาม อุเบกขาเวทนาจึงตาม ทั้งหมดนั้นมีหน้าที่เสวยอารมณ์” แล้วแสดงเนื้อความนี้ว่า ครั้นถึงฐานะการเสวยรสแห่งอารมณ์แล้ว สัมปยุตตธรรมที่หล่อหลอมเสวยอารมณ์ได้เพียงบางส่วน กล่าวคือ ผัสสะก็เพียงกระทบอารมณ์ สัญญามีเพียงจำอารมณ์ เจตนามีเพียงความตั้งใจ วิญญาณมีเพียงการรู้อารมณ์ แต่เวทนาเท่านั้นย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์โดยแท้ด้วยความ เป็นใหญ่ เป็นผู้สมควร เป็นเจ้าของ

[คำว่า อิสสรวตา (ความเป็นใหญ่) มาจาก อิสสร ศัพท์ + วนตุ ปัจจัย + ตา ปัจจัย คำว่า อิสสร และ อิสสรวนตุ มีความหมายว่า ผู้เป็นใหญ่ เหมือนกัน จึงต้องถือว่า อิสสร เป็นภาวโลปศัพท์ ที่ลบ ภาว ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ว่า อิสสรสส ภาโว อิสสรโร (ความเป็นใหญ่) ดังนั้น อิสสรวนตุ จึงมีความหมายว่า ผู้มีความเป็นใหญ่ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อิสสรโร เอติสสา อตถิติ อิสสรวา, เวทนา คำนี้จัดเป็นลิงควิปลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอธิถิลิงค์ว่า อิสสรวตี ก็กล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า อิสสรวา ส่วนคัมภีร์อัฐสาลินีภาสากฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๕๓) กล่าวว่าให้ลบ นตุ ปัจจัยดังอุทาหรณ์ว่า มหนตสส ภาโว มหตต (ความเป็นใหญ่) ที่มาจาก มหนต ศัพท์ + ตต ปัจจัย แต่คิดว่าการเป็นลิงควิปลาสน่าจะถูกต้องกว่า เพราะบทที่ลง วนตุ ปัจจัยหรือ นตุ ปัจจัยมักใช้เป็นลิงควิปลาส วิภคตวิปลาส และวจนวิปลาส ดังสัททนิติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๙๙) กล่าวว่า

ตตฺร ชานนฺตฺวาทีนํ

กตฺถจิ ปรีวตฺตณํ

ลิงฺควิภคตฺวิจฺจนน-

ตฺรโต ปน ทิสฺสติ.^{๑๕๒}

“ในเรื่องนั้น การเปลี่ยนบทว่า ชานํ เป็นต้นโดยความเป็นลิงค์ วิภคต
และพจน์อื่น ย่อมปรากฏในบางที่”

คำว่า วิสฺสวตา แปลว่า ความเป็นผู้สมควร หรือ ความเป็นผู้สามารถ สำเร็จรูปมาจาก วิสฺสวี่ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต คำว่า วิสฺสวี่ มาจาก วิ บทหน้า + สฺ ฐาตุ = สมควร + อ ปัจจัย + อี อธิปัจจัย หรือมาจาก วิ บทหน้า + สฺ ฐาตุ = สมควร + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสฺสวตีติ วิสฺสวี่ (สภาวะสมควร หมายถึง เวทนา หรือ ผู้สมควร หมายถึง บุคคล) อีกนัยหนึ่ง สำเร็จมาจาก วิ บทหน้า + สฺ ฐาตุ = สามารถ + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสฺสวตีติ วิสฺสวี่ (ผู้สามารถ)]

โดยแท้จริงแล้ว เวทนาเปรียบเหมือนพระราชา ธรรมทั้งหลายที่เหลือเหมือนพ่อครัว พ่อครัวยังโภชนะมีรสอันเลิศต่างๆ ให้เรียบร้อยแล้วใส่สมุกประทับตรา ยกไปวางไว้ใกล้พระราชา ทำลายตราแล้วเปิดสมุก แล้วหยิบเอาส่วนข้างบนจากกับแกงทั้งหมดมาใส่ภาชนะเพื่อลองชิมดูว่ามีโทษหรือไม่มีโทษ หลังจากนั้นจึงน้อมโภชนะมีรสเลิศต่างๆ ไปถวายพระราชา พระราชาเท่านั้นทรงเป็นเจ้าของเสวยได้ตามปรารถนา เพราะทรงเป็นใหญ่เป็นผู้สมควร

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่ :-

- การเสวยรสอารมณ์บางส่วนของธรรมที่เหลือจากเวทนา เหมือนการทดลองชิมพระกระยาหารเพียงบางส่วนของพ่อครัว
- พ่อครัวเพียงแต่ทดลองชิมพระกระยาหารเพียงบางส่วน ฉนใด แม้ธรรมที่เหลือก็ย่อมเสวยรสอารมณ์เพียงบางส่วน ฉนนั้น
- พระราชาทรงเป็นเจ้าของโดยความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควร ย่อมเสวยตามความพอพระทัย ฉนใด แม้เวทนาจึงเสวยรสแห่งอารมณ์โดยความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควรเป็นเจ้าของ ฉนนั้น ดังนั้นจึงกล่าวว่า อนุภวนรสา (มีหน้าที่เสวยอารมณ์)

ในประเภทแห่งเนื้อความที่ ๒ [ว่า อิฏฐจากการสมโภครสา (มีหน้าที่เสวยอาการที่น่าพอใจ[ของอารมณ์])] โสมนัสเวทนาที่ประสงค์เอาในมหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเสวยอาการที่น่าพอใจของอารมณ์โดยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น จึงกล่าวว่า อิฏฐจากการสมโภครสา (มีหน้าที่เสวยอาการที่น่าพอใจ)

เวทนานี้กล่าวว่า เจตสิกอสุสาทปจฺจุปฺปจฺจนา (มีความยินดีทางใจเป็นเครื่องปรากฏ) โดยหมายถึงการปรากฏโดยสภาวะของตน[แก่ผู้ปฏิบัติธรรม]

บุคคลผู้มีกายสงบแล้วย่อมเสวยความสุข จึงควรทราบว่าเวทนานี้มีความสงบ[กายและใจ]เป็นเหตุใกล้

ความหมายของสัญญา

สัญญา คือ สภาวะหมายรู้อารมณ์ต่างๆ มีสีเขียวเป็นต้น

สัญญานั้น :-

- มีสภาพหมายรู้
- มีหน้าที่กระทำความหมายรู้ต่อมาอีก

โดยแท้จริงแล้ว สัญญาที่มีในภูมิ ๔ ชื่อว่าไม่มีสภาพหมายรู้อารมณ์หาไม่ได้ สัญญาทั้งหมดมีสภาพหมายรู้เหมือนกัน

อนึ่ง สัญญาที่หมายรู้ด้วยการจำได้ในสัญญาเหล่านี้ชื่อว่า มีหน้าที่กระทำความหมายรู้ต่อมาอีก

พึงทราบความเป็นไปแห่งสัญญานั้นในเวลาเหล่านี้ คือ

- เวลาที่นายช่างทำเครื่องหมายที่ไม่แล้วหมายรู้ต่อมาอีกด้วยเครื่องหมายนั้น
- เวลาที่บุรุษกำหนดเครื่องหมายมิใช่ดำเป็นต้น แล้วจำบุคคลนั้นอีกด้วยเครื่องหมายนั้นว่า บุคคลนี้เป็นคนชื่อนั้น
- เวลาที่ขุนคลังผู้รักษาเครื่องประดับของพระราชาผูกชื่อหนังสือไว้กับเครื่องประดับนั้นๆ เมื่อพระราชาตรัสว่าเจ้าจงนำเครื่องประดับชื่อนั้นมา ขุนคลังก็จุตประทีปแล้วเข้าไปในห้องเก็บรัตนะ อ่านหนังสือแล้วก็นำเครื่องประดับนั้นๆ มาได้

อีกนัยหนึ่ง สัญญามีสภาพจำได้ โดยเนื่องด้วยการรวมเอาสัญญาทุกอย่าง

มีหน้าที่ทำเครื่องหมายอันเป็นเหตุให้หมายรู้อีก เหมือนช่างไม้เป็นต้นกระทำเครื่องหมายที่ไม่เป็นต้น

[ข้อความว่า “สัญญาทุกอย่าง” คือ สัญญาที่จำได้ก่อน และสัญญาที่กระทำความหมายรู้เพื่อให้รู้ต่อมาในภายหลัง

ช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ที่ไม้ก่อนเพื่อให้รู้ว่าต้องการใช้ไม้ส่วนไหน ความจำได้นี้เป็นเครื่องหมายเพื่อให้รู้ในโอกาสต่อไป

ดังนั้น ความจำได้ที่เกิดขึ้นเป็นเบื้องต้นแรกจึงเป็นสภาพของสัญญา ส่วนการทำความหมาย
รู้เพื่อให้รู้ในภายหลังเป็นหน้าที่ของสัญญา]

มีการกระทำความใส่ใจโดยความเป็นอารมณ์ตามที่ถือเอาแล้วเป็นเครื่องปรากฏ
เหมือนคนตาบอดแสดงช้าง หรือมีการตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่นานเป็นเครื่องปรากฏ เพราะไม่
หยั่งลงในอารมณ์เหมือนสายฟ้า

มีอารมณ์ตามที่ปรากฏแล้วเป็นเหตุใกล้ เหมือนสัญญาที่เกิดขึ้นแก่เหล่าลูกเนื้อ
ในหุ่นหยู่ว่าเป็นคน

อนึ่ง ในสัญญาเหล่านี้ สัญญาใดประกอบกับปัญญา สัญญานั้นย่อมคล้อยตาม
ปัญญานั้นแหละ [คือ ไม่ทำความยึดมั่น (อภินิเวส) และไม่ถือเอาผิด (วิปริตคฺคาห)] เหมือน
ธรรมชาติเหลือ[มีอาโปธาตุเป็นต้น]ในสัสมการปฐวิธาตุ (ปฐวิธาตุพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง) เป็นไป
ตามปฐวิธาตุเป็นต้น

ความหมายของเจตนา

เจตนา คือ สภาวะตั้งใจ หมายความว่า สืบต่อธรรมชาติที่เกิดร่วมกับตนไว้ในอารมณ์

เจตนาที่มีสภาพตั้งใจ หมายความว่า มีสภาพคือความตั้งใจ

มีหน้าที่ชวนชวาย

โดยแท้จริงแล้ว เจตนาที่มีในภูมิ ๔ ชื่อว่ามีสภาพไม่ตั้งใจไม่ได้ เจตนาทั้งหมด
มีสภาพตั้งใจเหมือนกัน

อนึ่ง ความมีหน้าที่ชวนชวายย่อมมีได้ในกุศลและอกุศล เพราะเมื่อถึงฐานะที่
ประมวลกุศลกรรมและอกุศลกรรมมาแล้ว สัมปยุตตธรรมที่เหลือก็มีกิจเพียงบางส่วน
แต่เจตนามีความอุตสาหะพยายามยิ่งนัก คือ มีความอุตสาหะพยายามเป็นสองเท่า
ดังโบราณจารย์กล่าวว่า ถาวரியสภาวะสณฺหิตา จ ปเนสา เจตนา (อนึ่ง เจตนาที่ตั้งอยู่
ในความเป็นเจ้าของนา)

คำว่า ถาวริโย (เจ้าของนา) กล่าวถึงบุคคลผู้เป็นเจ้าของแห่งนา

[คำว่า ถาวรีย สำเร็จรูปมาจาก ถาวร ศัพท์ + อีย ปัจจัยในอัสสติดัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ถาวรโ อสส อตถิติ ถาวรโย (ผู้มีนา) โดย ถาวร ศัพท์คือทรัพย์ที่มั่นคงเคลื่อนย้ายไม่ได้ ในที่นี้หมายถึง นา]

อุปมาเหมือนบุรุษเจ้าของนาชนวนบุรุษรวมแรงกัน ๕๕ คน หยั่งลงนาพร้อมกัน โดยบอกว่า เราจักเกี่ยวข้าว เขามีความอุตสาหะยิ่งพยายามยิ่ง คือ มีความอุตสาหะพยายามเป็นสองเท่า ย่อมกล่าวว่าพวกท่านจงเกี่ยวติดต่อกันไปเถิด บอกกล่าวถึงเขตนา เขาจัดแจงสุรา อาหาร และของหอมเป็นต้นแก่ชนเหล่านั้น ย่อมชี้ทางให้เท่าๆ กัน ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็พึงทราบฉันนั้น

- เจตนาเหมือนบุรุษเจ้าของนา
 - กุศลธรรม ๕๕ ที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต เหมือนบุรุษผู้ร่วมแรงกัน ๕๕ คน
 - เจตนามีความอุตสาหะพยายามเป็นสองเท่าเมื่อถึงฐานะประมวลกุศลกรรมและอกุศลกรรมมาแล้ว เหมือนเวลาบุรุษเจ้าของนาทำความอุตสาหะพยายามเป็นสองเท่า
- พึงทราบว่าเจตนาอันมีหน้าที่ชวนชวย ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เจตนาอันมีความจัดแจงเป็นเครื่องปรากฏ กล่าวคือ เจตนาที่ย่อมปรากฏโดยความเป็นสภาพจัดแจง เหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้เป็นต้นผู้ทำกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ

อุปมาว่าศิษย์ผู้ใหญ่เห็นพระอุปัชฌาย์มาแต่ไกล เมื่อตนเองสาธยายอยู่ก็ยังเตือนศิษย์ผู้น้อยอื่นให้ดำเนินไปในกรรมคือการสาธยายของตนๆ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเขาเริ่มสาธยายแล้ว ศิษย์ผู้น้อยเหล่านั้นก็สาธยายตามโดยคล้อยตามเขา ฉันใด และเปรียบเหมือนหัวหน้าช่างไม้ เมื่อตนเองถากอยู่ก็ชักช่างไม้อื่นให้ดำเนินไปในกรรมคือการถากของตนๆ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเขาเริ่มถากแล้ว ช่างไม้เหล่านั้นก็ย่อมถากโดยคล้อยตามเขา ฉันใด และเปรียบเหมือนแม่ทัพ เมื่อตนเองรบอยู่ก็เตือนนักรบอื่นให้ทำการรบ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเขาทำการรบแล้ว นักรบเหล่านั้นก็ทำการรบโดยคล้อยตามแม่ทัพนั้น ฉันใด แม้

เจตนานี้ก็ฉนั้น เมื่อดำเนินไปในอารมณ์ด้วยกิจของตนอยู่ก็ยังไม่สัมปยุตตธรรมอื่นให้เป็นไปในการกระทำของตนๆ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเจตนานั้นเริ่มกิจของตนเองแล้ว ธรรมที่ประกอบกับเจตนานั้นก็เริ่มทำ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “เหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้เป็นต้นผู้ทำกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ”

อนึ่ง เจตนานี้พึงทราบว่าเป็นไปโดยภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้อุตสาหะในการระลึกถึงการทำงานที่ริบถ้วนเป็นต้น

ความหมายของจิต

ความหมายของศัพท์แห่งจิต ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยนัยว่า อารมณฺณ จินตตํ จิตฺตํ (จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์) เป็นต้น

อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบว่า จิต :-

- มีสภาวะรู้อารมณ์ (วิชานนลกฺขณํ)
- มีหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ (บุพพวงฺคมรฺสํ)
- มีความเป็นไปต่อเนื่องเป็นเครื่องปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปจฺจํ)
- มีรูปร่างเป็นเหตุไกล (นามรูปปทฺทจฺจํ)

โดยแท้จริงแล้ว จิตที่มีในภุมิ ๔ ชื่อว่าไม่รู้อารมณ์หาไม่ได้ จิตทั้งหมดมีสภาพรู้อารมณ์เหมือนกัน แต่เมื่อถึงทวารแล้ว[โดยความเป็นจักขุวิญญาณเป็นต้น] จิตก็เป็นใหญ่ คือ เป็นหัวหน้า ในที่ยังอารมณ์ให้ปรากฏ ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลย่อมรู้รูปารมณฺที่พึงเห็นทางจักขุด้วยจิต ฯลฯ ย่อมรู้ธรรมารมณฺที่พึงรู้ทางใจด้วยจิต

อุปมาว่าบุคคลผู้รักษาพระนครนั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่งท่ามกลางพระนครแล้วย่อมใคร่ครวญกำหนดชนผู้มาแล้วทุกคนว่า คนนี้เป็นเจ้าถิ่น คนนี้เป็นผู้จรมา ฉันทใด พึงทราบข้ออุปไมยนี้ฉนั้น สมจริงดังพระมหาเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า

ยถา มหาราช นครคุตฺติโก นาม มชฺฌเณ นครสฺส สิงฆาภูเก นิสินฺโน ปุรตฺถิมโต ทิสโต ปุริสํ อากฺคจฺจนฺตํ ปสฺสเสยฺย ๒เปยฺ ปจฺฉิมโต ๒เปยฺ ทกฺขิณโต ๒เปยฺ อุตฺตรโต ทิสโต ปุริสํ

อาคจณฺตํ ปสฺเสยฺย, เอวเมว โข มหาราช ยํ จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ, ตํ วิญญาเณน วิชานาติ.
 ยํ โสเตน สทฺทํ สุณนฺติ, ฆาเนน คนฺธํ ฆายติ, ชิวหา ย รสํ สายติ, กาเยน โภจฺจพฺพํ ผุสฺติ,
 มนสา ธมฺมํ วิชานาติ, ตํ วิญญาเณน วิชานาติ.”^{๑๕๓}

“ธรรมดาบุคคลผู้รักษาพระนครนี้อยู่ที่ทาง ๔ แพร่งท่ามกลางพระนคร พึงเห็น
 บุคคลผู้มาจากทิศตะวันออก...จากทิศตะวันตก...จากทิศทักษิณ...จากทิศอุดร ฉนั้นได้
 ข้าแต่มหาบพิตร ชั่วอุปไมยก็ฉนั้นนั้น บุคคลย่อมเห็นรูปใดทางจักขุ ย่อมทราบรูปนั้นด้วย
 วิญญาณ ย่อมฟังเสียงใดทางโสต ย่อมสูดกลิ่นทางจมูก ย่อมลิ้มรสทางลิ้น ย่อมถูกต้อง
 โภจณูปะทางกาย ย่อมรู้ธรรมารมณ์ทางใจ ย่อมรู้สิ่งนั้นๆ ด้วยวิญญาณ”

โดยประการดังนี้ เมื่อถึงทวารแล้วจิตก็เป็นใหญ่ คือ เป็นหัวหน้า ในที่อารมณ์
 ให้ปรากฏ ดังนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “มีหน้าที่เป็นใหญ่[ในการรู้อารมณ์]”

จิตดังกล่าวเมื่อเกิดขึ้นในภายหลังย่อมปรากฏติดต่อกันโดยทำจิตดวงแรกๆ ให้
 ต่อเนื่องกัน[กับจิตดวงหลังๆ] ดังนั้น จึงมีความเป็นไปต่อเนื่องเป็นเครื่องปรากฏ

[บุคคลที่เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งรู้เห็นความเกิดดับของจิตได้ ย่อมเข้าใจว่าจิตเกิดดับ
 อย่างต่อเนื่องเหมือนดวงไฟที่กระพริบอย่างต่อเนื่อง ความเกิดดับของจิตนั้นมักปรากฏในลักษณะ
 ของดวงไฟเพราะจิตเป็นนามธรรมที่รู้อารมณ์ได้ จึงปรากฏในลักษณะที่สว่าง ไม่เหมือนกับรูปที่
 ไม่รู้อารมณ์ จึงปรากฏความเกิดดับต่างกับจิต เช่น สภาวะเกิดดับของรูปที่เคลื่อนไหวมีลักษณะ
 เป็นชิ้นๆ หรือเหมือนภาพจอทีวีที่ลี้มไป]

จิตนั้นมีรูปร่างเป็นเหตุไกล่แน่นอนในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๕) มีนาม
 เท่านั้นเป็นเหตุไกล่ในจุตโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๔) ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “มีรูปร่าง
 เป็นเหตุไกล่”

ถามว่า : จิต[ที่ตรัสไว้ในพระดำรัสว่า เจตนา โหติ จิตฺตํ โหติ (เจตนา ก็มี จิตก็
 มี)] นี้ เป็นจิตดวงเดียวกันกับจิตที่แสดงไว้ข้างต้น[ว่า จิตฺตํ อุปฺปन्नํ โหติ (จิตย่อมเกิดขึ้น)]
 หรือเป็นจิตดวงอื่น

ตอบว่า : เป็นจิตดวงเดียวกันนั้นแหละ

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสถึงจิตที่แสดงไว้ก่อนอีก

ตอบว่า : อาจารย์ทั้งหลายมิได้พิจารณาคำถามนี้ไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถา

กระนั้นก็ตาม ความสมควรในการตรัสว่า จิตตํ โหติ (จิตก็มี) นั้น มีดังนี้

เหมือนอย่างว่าพระอาทิตย์เป็นต้นที่บัญญัติโดยอาศัยรูปเป็นต้น โดยความหมายก็มีใช้สิ่งอื่นที่นอกไปจากรูปเป็นต้น ดังนั้น แม้จะกล่าวว่าสมัยใดพระอาทิตย์ย่อมอุทัย สมัยนั้น รูปคือแสงแห่งพระอาทิตย์นั้นย่อมปรากฏ ขึ้นชื่อว่าพระอาทิตย์อื่น นอกจากรูปเป็นต้นย่อมไม่มี ฉะนั้นใด จิตนี้ย่อมมีฉนั้นนั้นหาไม่ได้ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติจิตโดยอาศัยธรรมมีผัสสะเป็นต้น แต่โดยความหมาย จิตนั้นก็เป็นอย่างหนึ่งนอกจากธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นโดยแท้ ดังนั้น จึงตรัสคำนั้นไว้อีกเพื่อแสดงเนื้อความนี้ว่า สมัยใด จิตย่อมเกิดขึ้น สมัยนั้น จิตดวงนั้นที่นอกจากธรรมมีผัสสะเป็นต้นโดยสภาวะย่อมเกิดขึ้นแน่นอน

อุปมาว่าในสมัยที่ถูกกำหนดด้วยบุคคลผู้เจริญมรรคในพระบาลีว่า ยสฺมี สมเย รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาวเต ยเปย ปถวิกสิณฺณํ ตสฺมี สมเย ผลฺโส โหติ เวทนา โหติ ^{๑๔๔} (สมัยใด บุคคลเจริญมรรค ฯลฯ มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์เพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ สมัยนั้น ผัสสะก็มี เวทนาก็มี) บุคคลโดยย่อมเจริญมรรค ว่าโดยองค์ธรรม ผู้นั้นไม่ชื่อว่าเกิดขึ้น ดังนั้น จึงไม่ตรัสไว้ในพระบาลีนี้ว่า โย ภาวเต, โส โหติ (บุคคลโดยย่อมเจริญมรรค ผู้นั้นย่อมมี) เหมือนที่ตรัสว่า ผลฺโส โหติ เวทนา โหติ (ผัสสะก็มี เวทนาก็มี)

ในสมัยที่ถูกกำหนดด้วยจิตในพระบาลีว่า ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสฺลํ จิตฺตํ อุปฺปन्नํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) จิตที่ถูกกำหนดด้วยสมัย ว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นเหมือนอย่างนั้นหาไม่ได้ ดังนั้นจึงตรัสจิตนี้อีกเพื่อแสดงเนื้อความนี้ว่า แม้จิตก็มีได้ในสมัยนั้นเหมือนที่ผัสสะและเวทนาก็มีได้

ในเรื่องรูปาวจรกุศล พระพุทธองค์ตรัสว่า ยสฺมี สมเย รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาวเต ยเปย ปถวิกสิณฺณํ ตสฺมี สมเย ผลฺโส โหติ เวทนา โหติ (สมัยใด บุคคลเจริญมรรค ฯลฯ มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์เพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ สมัยนั้น ผัสสะก็มี เวทนาก็มี) ข้อความนี้ได้กำหนดสมัยด้วยบุคคลผู้เจริญมรรค (ผู้เป็นกัตตาของกริยา ภาวเต) แต่บุคคลดังกล่าวไม่มีจริงโดยสภาวะ จึงไม่ตรัส

ว่า โย ภาเวติ, โส โหติ (บุคคลใดย่อมเจริญมรรค ผู้นั้นย่อมมี) เหมือนที่ตรัสว่า ผลุโส โหติ เวทนา โหติ (ผัสสะก็มี เวทนามี)

ในเรื่องของกามาวจรกุศล ได้ตรัสว่า ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) ข้อความนี้ได้กำหนดสมัยด้วยจิตก่อน แล้วแสดงว่าแม้จิตก็เกิดขึ้นเหมือนผัสสะเป็นต้นในสมัยที่ถูกกำหนดด้วยจิตว่า ตสฺมี สมเย (ในสมัยที่เกิดกามาวจรกุศลจิตนั้น)

อนึ่ง คำวินิจฉัยในเรื่องนี้มีดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสอีกว่า จิตฺตํ โหติ (จิตก็มี) เพื่อรวบรวมจิตไว้ในอุทเทสวาระ[เป็นต้นว่า ผลุโส โหติ ๗เปฯ อวิกฺเขโป โหติ (ผัสสะก็มี ๗ลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี)] และจำแนกจิตไว้ในนิตเทสวาระ[เป็นต้นว่า กตโม ตสฺมี สมเย ผลุโส โหติ (ผัสสะที่มีในสมัยนั้นเป็นไฉน)] กล่าวคือ พระองค์ทรงกำหนดสมัยไว้ด้วย จิตฺตํ ศัพท์ ซึ่งเป็นศัพท์ต้นอย่างเดียว อนึ่ง ได้เริ่มตรัสว่า ผลุโส โหติ เป็นต้น เพื่อแสดงธรรมที่มีได้ในสมัยซึ่งถูกกำหนดไว้ด้วยจิต แม้จิตนั้นก็มิได้ในสมัยนั้นเหมือนกัน ดังนั้น จึงตรัสจิตนี้อีกเพื่อรวบรวมจิตดังกล่าว

อนึ่ง เมื่อไม่ตรัสจิตนี้ไว้อีกในที่นี้ ก็ไม่อาจจำแนกในนิตเทสวาระว่า จิตในสมัยนั้น เป็นไฉน การจำแนกจิตนั้นก็หายไปอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้จึงตรัสจิตนี้อีกเพื่อจำแนกจิตนั้นไว้ในนิตเทสวาระ

อีกอย่างหนึ่ง คัมภีร์มหาอรรถกถาได้พิจารณาว่า คำว่า จิตฺตํ อุปปนฺนํ (จิตเกิดขึ้น) ในคำว่า จิตฺตํ อุปปนฺนํ โหติ นี้ เป็นเพียงข้อความโดยสังเขปแห่งเทศนา มิใช่จิตเกิดขึ้นได้เพียงดวงเดียว ดังนั้น จึงถือเอาจิตร่วมกับกุศลธรรม ๕๐ กว่า[มีผัสสะเป็นต้น] โดยมีได้ถือเอาจิตอย่างเดียว

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์เริ่มตรัสว่า ผลุโส โหติ เป็นต้น เพื่อถือเอาจิตและเจตสิกธรรมทั้งหมดโดยสังเขปในพระดำรัสว่า จิตฺตํ อุปปนฺนํ แล้วแสดงจำแนกโดยองค์ธรรมในอุทเทสวาระนี้ ด้วยเหตุดังกล่าว พระพุทธองค์จึงตรัสจิตไว้เหมือนเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น

คำอธิบายหุ่องค์ฌานในธัมมเทศวาระ

วิตก คือ สภาวะตรีก[อารมณ์]

อีกอย่างหนึ่ง วิตก คือ ความตรีก ความหมายก็คือ ความดำริ[อารมณ์]

[คำว่า วิตก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะตรีก = วิตกเกตติ วิตกโก (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสภาระ)
- ความตรีก = วิตกณ วิตกโก (ลง ณ ปัจจัยในภาวสภาระ)]

วิตกนั้นมีสภาพยกจิตไว้ในอารมณ์ (อารมณ์ ฌิตตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ) ดังจะเห็นได้ว่า วิตกนั้นยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์เสมอ อุปมาว่าคนบางคนอาศัยญาติหรือมิตรที่เป็นราชวัลลภ จึงเข้าไปสู่พระราชมณเฑียรได้ ฉะนั้น จิตก็อาศัยวิตกเข้าไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ดังนั้น วิตกนั้นจึงกล่าวว่ามีสภาพยกจิตไว้ในอารมณ์

อนึ่ง พระนาคเสนเถระกล่าวว่า

อาโกฏฺฐนลกฺขโณ วิตกโก. ยถา มหาราช เภรี อาโกฏฺฐิตา อถ ปจฺจนา อนุรเวติ อนุสฺสทฺทายติ, เอวเมว โข มหาราช ยถา อาโกฏฺฐนา, เอว วิตกโก ทฏฺฐพฺโพ. ยถา ปจฺจนา อนุรเวนา อนุสฺสทฺทายนา, เอว วิจาโร ทฏฺฐพฺโพ.^{๔๔}

“วิตกมีสภาพเคาะอารมณ์ ขอลถวายพระพรมหาบพิตร เปรียบเหมือนบุคคลตีกลองก่อน หลังจากนั้นก็มีเสียงกลองดังกระหึ่มออกไป ฉะนั้น มหาบพิตรจึงเข้าพระทัย วิตกเหมือนการตีกลอง จึงเข้าพระทัยวิจารณ์เหมือนเสียงกลองดังกระหึ่ม ฉะนั้น”

วิตกนั้นมีหน้าที่เริ่มกระทบอารมณ์และกระทบอารมณ์โดยรอบ (อาหนนปริยาหนนโรโส) สมจริงดังคำโบราณจารย์กล่าวว่า พระโยคาวจรย่อมกระทำอารมณ์ให้ถูก วิตกกระทบบ่อยๆ ด้วยวิตกนั้น

วิตกนั้นมีการนำจิตมาไว้ในอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ (อารมณ์ ฌิตตสฺส อานยฺนปจฺจุปฺปฺภาโน)

[ฉบับมหามกุฏฯ มีข้อความเพิ่มมาอีกว่า เสสขนุรตตยปฏฺฐาโน (มีนามชั้น ๓ ที่เหลือ
[เวทนาชั้น สัมมุตตยชั้น และวิญญูณชั้น] เป็นเหตุไถ่)]

วิจารณ์ คือ สภาวะทำให้จิตตรองอารมณ์

อีกนัยหนึ่ง **วิจารณ์** คือ ความตรอง ความหมายก็คือ การตามแล่นไป[ในอารมณ์]

[คำว่า วิจารณ์ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้จิตตรองอารมณ์ = อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ วิจาโร.
(ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- ความตรอง = วิจรณํ วิจาโร (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

วิจารณ์ :-

- มีสภาพเคล้าคลึงอารมณ์ (อารมฺมณานุมชนนลกฺขณ)
- มีหน้าที่ยังธรรมที่เกิดร่วมให้ประกอบในอารมณ์นั้นได้เสมอ (ตตฺถ สหชาตานุ-
โยชนโรโส)
- มีการติดตามจิตเป็นเครื่องปรากฏ (จิตตสฺส อนุปฺปนฺนปจฺจุปฺปฏฺฐาโน)

อนึ่ง เมื่อความไม่แยกจากกันแห่งวิตกและวิจารณ์เหล่านั้นมีอยู่ในจิตบางดวง[คือ
จิตที่ประกอบด้วยวิตก ๕๕ ดวง] การตกไปในอารมณ์ครั้งแรกของจิตโดยเป็นสภาพยก
จิตไว้[ในอารมณ์] ชื่อว่า วิตก เพราะเป็นสภาพหยาบและถึงก่อน เหมือนการเคาะระฆัง

การตามผูกจิตไว้เสมอ[ในอารมณ์] ชื่อว่า วิจารณ์ เพราะเป็นสภาพละเอียดและ
เคล้าคลึงอารมณ์ เหมือนเสียงครางของระฆัง

อนึ่ง ในวิตกและวิจารณ์ทั้งสองนั้นพึงทราบ ว่า :-

- วิตกมีการสั่นไหว เป็นสภาพหวั่นไหวของจิตในเวลาที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก
เหมือนการขยับปีกของนกที่ต้องการบินขึ้นไปในอากาศ และเหมือนภมรมีจิตผูกพันใน
กลิ่นมุ่งหน้าบินลงสู่ดอกปทุม ฉะนั้น

- วิจารณ์ความเป็นไปสงบ ไม่มีการหวั่นไหวของจิตเกินไป เหมือนการกางปีกของนกที่ต้องการบินไปในอากาศ และเหมือนภุมรตัวบินลงที่ดอกปทุมแล้วบินเคล้าเคลียเบื่องบน ฉะนั้น

[คำว่า วิปัสสวาท สำเร็จรูปมาจาก วิปัสสวาท ศัพท์ (วิ บทหน้า + ผร ธาตุ + ณ ปัจจัย) + วนตุ ปัจจัยในอัสสัถิตถิต คำว่า วิปัสสวาท โดยทั่วไปแปลว่า การแผ่ไป ตามอรรถของ ผร ธาตุว่า ผรณ (แผ่ไป) แต่ในที่นี้แปลว่า สันไหว ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๘) อธิบายว่า วิจลนญุตโต (ประกอบด้วยการสันไหว)]

ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถากล่าวว่า

อากาศ คจฺจนโต มหาสกุณสฺส อุโภหิ ปกฺเขหิ วาตํ คเหตุวา ปกฺเข สนนีสีทาเปตฺวา คมนํ วีย อารมฺมณ เจตฺโส อภินิโรปนภาเวน ปวตฺโต วิตฺกโก. โส หิ เอกคฺโค หุตฺวา อปฺเปติ. วาตคฺคหณตฺถํ ปกฺเข ผนฺทาปยมานสฺส คมนํ วีย. อนุมชฺชภาเวน ปวตฺโต วิจาโร. โส หิ อารมฺมณํ อนุมชฺชติ.

“วิตกเป็นไปโดยการยกจิตไว้ในอารมณ์ เพราะวิตกนั้นมีอารมณ์เป็นหนึ่งแน่วแน่ ส่วนวิจารณ์เป็นไปโดยการเคล้าคลึงอารมณ์ เหมือนนกตัวใหญ่ขยับปีกเพื่อให้จับลมเป็นไป เพราะวิจารณ์ย่อมเคล้าคลึงอารมณ์เสมอ”

ถ้อยคำในคัมภีร์นั้นเหมาะสมอย่างยิ่งในการเป็นไปโดยติดตามจิต[ในอุปการสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ]

อนึ่ง ความต่างกันแห่งวิตกและวิจารณ์ย่อมปรากฏชัดในฉานที่ ๑ และที่ ๒

[ข้อความจากคัมภีร์มหาอรรถกถาดูเหมือนจะขัดแย้งกับคำอธิบายในคัมภีร์นี้ที่จัดเป็นสังคหฎฐกถา คือ อรรถกถาประมวลความ กล่าวคือ คัมภีร์นี้กล่าวว่า “วิตกมีการสันไหว” แต่คัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวลักษณะของวิตกเหมือนเป็นลักษณะของวิจารณ์ว่า “เหมือนนกตัวใหญ่ขยับปีกเพื่อให้จับลมเป็นไป” นอกจากนั้น ในคัมภีร์นี้ยังกล่าวว่า “วิจารณ์มีความเป็นไปสงบ” แต่คัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวลักษณะของวิจารณ์เหมือนเป็นลักษณะของวิตกว่า “เหมือนนกใหญ่บินไปในอากาศ กระพือปีกทั้งสองให้จับลมแล้วให้ปีกทั้งสองติดลมบินไป”

ที่จริงแล้วข้อความทั้งสองไม่ขัดแย้งกัน เพราะคัมภีร์นี้กล่าวถึงลักษณะของวิตกในเวลาเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ดังที่กล่าวไว้ว่า ปจฺมุปฺปตฺติกาเล ปรีปนฺนทฺภูโต จิตฺตสฺส (เป็นสภาพหวั่นไหวของจิตในเวลาเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก)

แต่ว่าคัมภีร์มหาอรรคถกกล่าวถึงเวลาเกิดวิตกในอุچارสมาธิหรืออัปนาสมาธิที่มีการเกิดขึ้นอย่างไม่ขาดช่วง วิตกจึงมีสภาพโน้มจิตสู่อารมณ์อย่างสงบ ท่านจึงกล่าวว่า ตํ อฺนุปฺปนฺนเนน ปวตฺติยํ อติวีย ยฺชฺชติ (ถ้อยคำในคัมภีร์นั้นเหมาะสมอย่างยิ่งในการเป็นไปโดยติดตามจิต)]

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลเอามือข้างหนึ่งจับภาชนะสำริดที่ติดสนิมไว้ให้มัน แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดสีด้วยน้ำมันผสมผงสบู่หรือมูลสัตว์ที่เหมาะสม วิตกเหมือนมือที่จับไว้มัน วิचारเหมือนมือที่ขัดสี

อนึ่ง เมื่อช่างหม้อใช้ไม้ตีหมุนวงล้อทำภาชนะ วิตกเหมือนกับมือที่กดไว้ วิचारเหมือนกับมือที่หมุนไปทางโน้นและทางนี้

อนึ่ง เมื่อบุคคลทำวงกลม วิตกคือการโน้มจิตสู่อารมณ์เหมือนเหล็กแหลมที่ปักย่นไว้ท่ามกลาง วิचारเคล้าคลึงอารมณ์ เหมือนเหล็กแหลมที่หมุนไปรอบๆ ข้างนอก ฉะนั้น

ความหมายของปีติ

ปีติ คือ สภาวะทำให้อิ่มเอิบ

ปีตินั้น :-

- มีสภาพชื่นชมยินดี
- มีหน้าที่ยังกายกับจิตให้อิ่มเอิบ หรือมีหน้าที่ชานไป[ทั่วร่างกาย]
- มีความพอใจเป็นเครื่องปรากฏ

อนึ่ง ปีตินั้นจำแนกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. ขุททกปีติ (ปีติเล็กน้อย) คือ ปีติที่สามารถเพื่อทำเพียงชนในสรีระให้สูงขึ้นเท่านั้น

๒. ขณิกาปีติ (ปีติชั่วขณะ) คือ ปีติที่เป็นเช่นกับความเกิดขึ้นแห่งฟ้าแลบ
 ขณะหนึ่งๆ

๓. โลกกันติกาปีติ (ปีติซึมซับ) คือ ปีติที่ยังลงสู่ร่างกายแล้วดับไป เหมือน
 คลื่นที่ฝั่งสมุทร

๔. อุพเพกคาปีติ (ปีติโลดโผน) คือ ปีติที่มีกำลังทำกายให้ฟูขึ้นถึงลอยไปใน
 อากาศได้

๕. ปรณปีติ (ปีติซาบซ่าน) คือ ปีติที่เกิดขึ้นแล้วก็แผ่ไปสู่สรีระทั้งสิ้น
 เหมือนนุฏที่เป่าลมจนเต็ม และเหมือนท้องภูเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลเข้าไปซึมซาบแล้ว

ดังจะเห็นได้ว่า พระมหาตีสสเถระผู้อยู่ในปฏณวลลิกวิหารไปสู่ลานพระเจดีย์
 เวลาเย็น เห็นแสงสว่างดวงจันทร์ในวันเพ็ญ จึงหันหน้าไปทางพระมหาเจดีย์แล้วรำพึง
 ว่า ในเวลานี้เหล่าบริษัททั้ง ๔ กำลังไหว้พระมหาเจดีย์กันหนอ ได้ยังอุพเพกคาปีติที่มี
 พระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่เห็นตามปกติ ลอยขึ้นไปใน
 อากาศแล้วไปยืนอยู่ที่ลานพระมหาเจดีย์นั้นแหละ เหมือนลูกช่างอันวิจิตรที่ขว้างไปบน
 พื้นที่ฉาบปูนขาวไว้

อนึ่ง แม้กุลธิดาคนหนึ่งในบ้านวัดตกาลกะอันเป็นที่โคจรคามของคิริกัณฑก-
 วิหาร ได้ลอยขึ้นไปในอากาศด้วยอุพเพกคาปีติมีพระพุทธคุณที่มีกำลังเป็นอารมณ์ ดังได้
 สดับมาว่า มารดาบิดาของกุลธิดานั้นต้องการไปวิหารเพื่อจะฟังธรรมในเวลาเย็นได้บอกว่า
 แม่ เจ้ามีครรภ์ใหญ่ ไม่อาจเพื่อเที่ยวไปในเวลาอันไม่ควรได้ พวกเราจะฟังธรรมแล้วให้
 ส่วนบุญนั้นแก่เจ้า แล้วพากันไป

นางแม้อยากจะไปก็ไม่สามารถขัดขืนคำของมารดาบิดาได้ จึงคอยที่บ้าน ได้ยินอยู่
 ที่ประตูบ้านแลดูลานพระเจดีย์ที่คิริกัณฑกวิหารด้วยแสงจันทร์ ได้เห็นการบูชาดวงประทีป
 แห่งพระเจดีย์ และได้เห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาพระเจดีย์ด้วยวัตถุทั้งหลายมีมาลาและ
 ของหอมเป็นต้นแล้วกระทำประทักษิณ อีกทั้งได้ฟังเสียงสาธยายเป็นคณะของหมู่ภิกษุ

ลำดับนั้นเมื่อนางคิดว่า โอ มนุษย์ผู้มีบุญเหล่านั้นพากันไปวิหารได้เดินเวียน
 ที่ลานพระเจดีย์และได้ฟังธรรมกถาที่ไพเราะเช่นนั้น ขณะกำลังมองดูพระเจดีย์เช่นกับ

กองแก้วมุกดานั้นแหละ อุพเพงคาปิตีก็เกิดขึ้น นางลอยไปในอากาศแล้วหยั่งลงที่ลานพระเจดีย์ก่อนกว่ามารดาบิดาที่เดียว แล้วไหว้พระเจดีย์ ยืนฟังธรรมอยู่

ที่นั่น มารดาและบิดาจึงมาถึงแล้วถามนางว่า แม่ เจ้ามาทางไหน นางตอบว่า ลูกมาทางอากาศ มิได้มาตามทาง มารดาบิดากล่าวว่า แม่ ชื่อว่าพระชินาสพทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปทางอากาศได้ เจ้ามาได้อย่างไร นางตอบว่า เมื่อลูกยืนแลดูพระเจดีย์อยู่ด้วยแสงจันทร์ ปิตีมีกำลังที่มีพุทธคุณเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น ในขณะนั้น ลูกไม่ทราบว่ามันยืนหรือนั่งลอยไปสู่อากาศด้วยนิมิตที่ถือเอานั่นแหละ แล้วยืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์ อุพเพงคาปิตีทำให้ลอยไปในอากาศได้อย่างนี้

อนึ่ง ปิตี ๕ อย่างเหล่านั้น เมื่อถือเอากรรมถึงความแก่กล้า ย่อมยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิให้บริบูรณ์

ปัสสัทธิเมื่อถือเอากรรมถึงความแก่กล้า ย่อมยังสุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข และเจตสิกสุขให้บริบูรณ์

ความสุขเมื่อถือเอากรรมถึงความแก่กล้า ย่อมยังสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิให้บริบูรณ์

ในบรรดาปิตีเหล่านั้น ปิตี ๒ อย่างอื่นเว้นปิตีที่ยังอัปปนาสมาธิให้บริบูรณ์ ย่อมควรในเรื่องกามาวจรกุศลนี้

[เมื่อปิตีแก่กล้าขึ้นย่อมก่อให้เกิดปัสสัทธิทั้ง ๒ จึงกล่าวเปรียบว่าปิตีตั้งกรรมเพื่อให้เกิดปัสสัทธิต่อไป ดังนี้ เป็นต้น]

ความหมายของสุข

สุข คือ สภาวะทำให้เป็นสุข หมายความว่า กระทำบุคคลผู้เกิดความสุখনั้นให้เป็นสุข

อีกนัยหนึ่ง สุข คือ สภาวะเคี้ยวกิน[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง

อีกนัยหนึ่ง สุข คือ สภาวะทำลาย[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง

สะอาด เขาก็มีความยินดีรำเรงยิ่ง จึงเดินลงสู่สัระรรมาชาติ อาบและดื่มตามชอบใจระงับความกระวนกระวายแล้ว เคี้ยวกินเหง้ารากใบบัวเป็นต้น ประดับดอกกุบลเขียวเป็นต้น พาดรากบัวขาวไว้บนบ่า ขึ้นจากสระนุ่งผ้าที่ตากผ้าไว้ที่แดด นอนอยู่ไ้ร่มเงาอันเย็นเมื่อลมอ่อนๆ โขยมาก็พึงกล่าวว่า สุขหนอ สุขหนอ คำอุปไมยนี้ก็พึงทราบฉนั้น

อนึ่ง ปีติมีลักษณะรำเรงยินดีในอารมณ์อันเป็นส่วนเบื้องต้น เหมือนเวลารำเรงยินดีนับตั้งแต่เวลาที่บุรุษนั้นได้ยินว่ามีสัระรรมาชาติและไพโรสณฑ์ จนกระทั่งเห็นน้ำ

สุขดำรงอยู่โดยลักษณะสวयरสอารมณ์อันมีกำลังมาก เหมือนบุคคลอาบน้ำดื่มแล้วนอนรำพึงว่า สุขหนอ สุขหนอ ที่ร่มเงาไม้อันเย็นเมื่อลมอ่อนๆ โขยมากระทบ

อนึ่ง พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสุขนี้ไว้ เพราะเป็นสภาวะปรากฏชัดในสมัยนั้นๆ ที่แท้แล้วข้าพเจ้าได้กล่าวคำนี้ว่า ในจิตใดมีปีติ แม้สุขก็มีอยู่ในจิตที่มีปีตินั้น

คำอธิบายจิตเตกัคคตา

จิตเตกัคคตา คือ ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต คำนี้เป็นชื่อของสมาธิ

ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถาได้กล่าวถึงลักษณะเป็นต้นของสภาวะนั้นก่อนว่า สมาธิมีสภาพเป็นประธาน หรือมีสภาพไม่พึงชาน สมาธิชื่อว่าเป็นประธานของธรรมทั้งหมดนั้น เพราะกุศลธรรมทั้งปวงสำเร็จด้วยจิตที่ประกอบด้วยสมาธิ เหมือนข้อฟ้าเรือนยอดชื่อว่า เป็นประธานของวัตถุสิ่งของที่เหลือ เพราะเป็นเครื่องยึดไว้ ดังหลักฐานกล่าวว่า

ยถา มหาราช ภูฏาคารสส ยา กาจิ โคปานลโย สพพา ตา ภูฏงคมา โหนติ ภูฏนินนา ภูฏสโมสธนา, ภูฏํ ตาสํ อคคฺมกฺขายติ, เอวเมว โข มหาราช เย เกจิ กุสลาธมฺมา สพฺเพ เต สมาธินินนา โหนติ สมาธิโปณา สมาธิปพฺพารา. สมาธิ เตสํ อคคฺมกฺขายติ.^{๑๕๖}

“มหาบพิตร ไม่จันทันทั้งหลายไม่ว่าอันใดแห่งเรือนยอด ไม่จันทันทั้งหมดเหล่านั้นไปรวมที่ยอดเรือน น้อมไปที่ยอด ไปประชุมกันที่ยอด ยอดเรือนถูกกล่าวว่า เป็นเลิศกว่าไม่จันทันเหล่านั้น ฉนใด ขอถวายพระพรมหาบพิตร กุศลธรรมไม่ว่าชนิดใด กุศล

ธรรมทั้งหมดนั้นย่อมไปสู่สมาธิ ประชุมลงที่สมาธิ เจื่อมไปสู่สมาธิ สมาธิถูกกล่าวว่าเป็นเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น

ยถา จ เสนงค์ ปตฺวา ราชานาม ยตถ ยตถ เสนา โอสีหติ ตํ ตํ จานํ คจฺฉติ, ตสฺส คตคตญฺจาเน เสนา ปริปฺรติ, ประเสนา ภิชฺชิตฺวา ราชานเมว อนฺวตฺตติ, เอวเมว สหชาตธมฺมานํ วิภฺชิปิตุํ วิปฺปกริตฺตุํ อปฺปทานโต สมาธิ อวิกฺเขปลกฺขณํ นาม โหตีติ.

“สมาธิชื่อว่ามีสภาพไม่ฟุ้งซ่าน เพราะไม่ให้สหชาตธรรมฟุ้งซ่านกระจัดกระจาย เหมือนพระราชารู้จอมทัพเสด็จไปสู่ที่กองทัพล่าถอยไปสู่ที่ถอยทัพนั้นๆ กองทัพย่อมพร้อมพร้อมทำลายทหารข้าศึกคล้อยตามพระราชานี้ที่ที่พระองค์เสด็จไปทุกแห่ง”

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าสมาธิคือจิตแตกคตตานี้มีสภาพไม่ซัดส่าย หรือมีสภาพไม่ฟุ้งซ่าน มีหน้าที่รวบรวมธรรมที่เกิดร่วมกัน เหมือนน้ำรวมเครื่องจรรณสำหรับอาบ มีความสงบเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีญาณเป็นเครื่องปรากฏ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า สมาธิโต ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตี^{๑๕๗} (ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง) มีสุขเวทนาเป็นเหตุไถ่โดยเฉพาะ ฟังทราบว่าเป็นความตั้งมั่นแห่งจิต เหมือนการตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่ปราศจากลม ฉะนั้น

[ข้อความว่า “มีสุขเวทนาเป็นเหตุไถ่โดยเฉพาะ” หมายความว่า มีสุขเวทนาเป็นเหตุไถ่เป็นส่วนใหญ่ เพราะส่วนใหญ่เมื่อมีสุขเวทนามักก็มีสมาธิประกอบร่วม แต่สมาธิในจุตุดมฺมานไม่มีสุข คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๘) จึงอธิบาย วิเสสโต (โดยเฉพาะ) ว่า เยภฺยุเยน (โดยมาก)]

คำอธิบายอินทริยราสี

ความหมายของสัทินทรี

ศรัทธา คือ สภาวะทำให้เชื่อ

อีกนัยหนึ่ง ศรัทธา คือ สภาวะเชื่อ

อีกนัยหนึ่ง ศรัทธา คือ ความเชื่อมั่นเอง

[คำว่า สทฺธา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เชื่อ = สทฺทหนฺติ เอตยาติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะเชื่อ = สทฺทหตีติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความเชื่อ = สทฺทหนฺ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

ศรัทธานั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น] เนื่องจากครอบงำความไม่มีศรัทธาได้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพตัดสิน ศรัทธานั้นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า สัทธินทรีย์

[ข้อความว่า “ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]” แสดงว่า อินทรีย์ ศัพท์เป็นอนิพจน์ปาฏิพิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้ ใช้ในความหมายว่า เป็นใหญ่ (อธิปัตติ)

ข้อความว่า “เนื่องจากครอบงำความไม่มีศรัทธาได้” แสดงเหตุของความเป็นใหญ่กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น กล่าวคือ ความไม่มีศรัทธาในพระรัตนตรัยและไม่เชื่อถือกรรมและผลกรรม โดยองค์ธรรมคืออกุศลจิตูปบาทที่เป็นไปโดยอาการอย่างนั้น ในบางที่ก็หมายถึงมิจฉาโรโมกข์ คือ อริโมกข์ที่หลงผิดเชื่อมั่นศาสตา ๖ คนใดคนหนึ่งมีปุณณกัสสปะเป็นต้นอย่างแน่นแฟ้น

ในข้อความว่า “ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพตัดสิน” สภาพตัดสินในเรื่องนี้ไม่ใช่อริโมกข์เจตสิกที่นับเข้าในปกิณณกเจตสิก ซึ่งได้ชื่อว่า เยวอปนกอริโมกข์ คือ อริโมกข์ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ด้วย เยวอปน ก ศัพท์ในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า เย วา ปน ตสฺมี สมเย อญฺเฌปิ อตฺถิ ปฏฺิจจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ฐมา, อิเม ฐมา กุสลา (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล) แต่เป็นสัทธาเจตสิกที่เรียกว่า สัทธาโรโมกข์ คือ ศรัทธาที่เชื่อมั่นอย่างแน่นแฟ้นในพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม]

อนึ่ง ศรัทธานั้นมีสภาพยังจิตให้ผ่องใส (สมฺปสาทนลกฺขณา) หรือมีสภาพแล่นไป (สมฺปฏฺกฺขนทนลกฺขณา) ศรัทธาเกิดขึ้นอยู่ย่อมข่มนิวรณ์ยังกิเลสให้สงบ ทำให้จิตผ่องใสไม่ให้ขุ่นมัว เหมือนแก้วมณีพระเจ้าจักรพรรดิอันทำน้ำให้ใสสะอาด ใสในน้ำแล้วย่อมทำให้โคลน สาทร้าย จอกแห่น และเปือกตมสงบ ย่อมทำให้น้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว ฉะนั้น

กุลบุตรผู้เพียรปฏิบัติธรรมมีจิตผ่องใสแล้ว จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถกรรม และปรารภภาวนา โดยประการดังนี้ พึงทราบศรัทธาอันว่ามีสภาพยังจิตให้ผ่องใส สมจริงดังท่านพระนาคเสนกล่าวว่า

ยถา มหาราช ราชชา จกุกวตติ จตฺตุงคินียา เสนาย สทฺธิ อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน ปริตฺตํ อุทกํ ตเรยฺย, ตํ อุทกํ หตฺถิหิ จ อสฺสเสหิ จ รเถหิ จ ปตฺติหิ จ สงฺขุภิตํ ภเวยฺย อาวิฬฺหุลิตํ กลลฺลฺภิตํ. อุตฺตติณฺโณ จ ราชชา จกุกวตติ มนุสฺเส อาณาเปยฺย “ปานีโย ภณฺเ อาหฺรต, ตํ ปิวิสุสํมิตฺติ. รณฺโณ จ อุทกปฺปสาทโก มณฺธิ ภเวยฺย. “เอวํ เทวาติ โข เต มนุสฺสา รณฺโณ จกุกวตฺติสฺส ปฏิสฺสุตฺวา ตํ อุทกปฺปสาทกํ มณฺธิ อุทเก ปกฺขิเปยฺย. ตสฺมี อุทเก ปกฺขิตตมตฺเต ปงฺกเสวาลปนํ วิคฺจฺเจยฺย. กทฺทโม จ สนฺนิสีเทยฺย. อจฺฉํ ภเวยฺย อุทกํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลฺ. ตโต รณฺโณ จกุกวตฺติสฺส ปานีโย อุปนาเมยฺย “ปิวตุ เทโว ปานียนฺติ.

“มหาบพิตร พระเจ้าจักรพรรดิข้ามแม่น้ำน้อยพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนา น้ำนั้น พึงกระทบกระเทือนด้วยช้าง ม้า รถ และพลเดินเท้า ก็ชุ่มมัว ชุ่มชื้น เป็นเปือกตม พระราชาทรงข้ามไปแล้วจึงตรัสสั่งมนุษย์ทั้งหลายว่า แะพนาย พวกเธอจงนำน้ำดื่มมา เราจักดื่มน้ำนั้น อนึ่ง พระราชามีแก้วมณีสำหรับทำน้ำให้ใสสะอาด พวกมนุษย์จึงกราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า แล้วเอาแก้วมณีอันทำน้ำให้ใส่นั้นใส่ลงในน้ำ พร้อมกับการใส่ลงในน้ำ โคลน สาทร้าย จอกแหน และเปือกตมก็สงบ น้ำจึงเป็นน้ำใสสะอาดไม่ชุ่มมัว ต่อจากนั้น พวกมนุษย์จึงน้อมน้ำดื่มถวายพระราชา กราบทูลว่า ขอสมมุติเทพจงทรงดื่มพระเจ้าข้า”

ยถา มหาราช อุทกํ เอวํ จิตฺตํ ทฏฺฐพฺพ. ยถา เต มนุสฺสา เอวํ โยคาวจโร ทฏฺฐพฺพ. ยถา ปงฺกเสวาลปนํ กทฺทโม จ เอวํ ภิลเส ทฏฺฐพฺพา. ยถา อุทกปฺปสาทโก มณฺธิ เอวํ สทฺธา ทฏฺฐพฺพา. ยถา อุทกปฺปสาทเก มณฺธิหิ ปกฺขิตตมตฺเต ปงฺกเสวาลปนํ วิคฺจฺจติ กทฺทโม จ สนฺนิสีหติ, อจฺฉํ ภวติ อุทกํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลฺ, เอวเมว โข มหาราช สทฺธา อุปฺปชฺชมานา นีวรณฺ วิกฺขมฺเภติ, วินีวรณฺ จิตฺตํ โหติ อจฺฉํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลฺ.

“มหาบพิตร พระองค์พึงทราบจิตเป็นเหมือนน้ำ พึงทราบกุลบุตรผู้เพียรปฏิบัติธรรมเหมือนมนุษย์เหล่านั้น พึงทราบภิลเสเหมือนโคลน สาทร้าย จอกแหน และเปือกตม พึงทราบศรัทธาเหมือนแก้วมณีทำน้ำให้ใสสะอาด ขอถวายพระพรมหาบพิตร ศรัทธาเกิด

ขึ้นอยู่ย่อมข่มนิวรณ จิตที่ปราศจากนิวรณย่อมใสสะอาดไม่ขุ่นมัว เหมือนเมื่อใสแก้วมณี อันทำน้ำให้ใสสะอาดแล้ว โคลน สาทราย จอกแหน และเปือกตมย่อมสงบ น้ำย่อมใสสะอาดไม่ขุ่นมัว ฉะนั้น”

อุปมาเหมือนเหล่าชนผู้กลัวมาถึงมหานทีที่มีน้ำเต็มฝั่งเกลื่อนกล่นไปด้วยจระเข้ มังกร และรากษสผู้จับมนุษย์กิน เป็นต้น ก็ยืนอยู่ที่ริมฝั่งทั้งสอง ส่วนขุนศึกผู้กล้าหาญใน สงครามมาถึงจึงถามว่า เหตุใดพวกท่านจึงยืนอยู่ เมื่อเขากล่าวว่า พวกเราไม่อาจข้าม เพราะมีภัย จึงจับดาบที่คมกล้าแล้วกล่าวว่า พวกท่านจงมาข้างหลังเรา อย่ากลัวเลย แล้ว ก้าวลงสู่แม่น้ำ ป้องกันจระเข้เป็นต้นที่มาแล้วๆ กระทำความสวัสดิ์แก่มนุษย์ทั้งหลาย นำจากฝั่งนี้ไปฝั่งโน้น นำจากฝั่งโน้นมาฝั่งนี้ ฉันทใด เมื่อบุคคลให้ทาน รักษาศีล กระทำ อุโบสถกรรม เริ่มภาวนา ศรัทธาย่อมเป็นหัวหน้าเป็นภาวะนำหน้าไป ดังนั้นจึงกล่าวว่า ศรัทธามีสภาพแล่นไป

อีกนัยหนึ่ง ศรัทธา :-

- มีสภาพเชื่อมั่น หรือมีสภาพยังลงแล้วตัดสินใจ[ในวัตถุที่ควรเชื่อ]
- มีหน้าที่ทำให้ดวงใส เหมือนแก้วมณีที่ทำให้น้ำใส หรือมีหน้าที่แล่นไป[ในวัตถุที่ควรเชื่อ] เหมือนขุนศึกผู้ข้ามห้วงน้ำ
- มีความไม่ขุ่นมัวเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความตัดสินใจเป็นผล
- มีวัตถุที่ควรเชื่อ [สภาวะ ๓ กรรม และผลของกรรม] เป็นเหตุใกล้ หรือมี เหตุเกิดของโศดาปัตติมรรคเป็นเหตุใกล้

ศรัทธานั้นพึงทราบเหมือนมือ ทรัพย์ และเมล็ดพืช

[เหตุเกิดของโศดาปัตติมรรคมี ๔ ประการ คือ

๑. การคบหาสัตบุรุษ (สปปุริสุปเสวน)
๒. การฟังพระสัทธรรม (สัทธมมสุสวน)
๓. การพิจารณาโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)

๔. การปฏิบัติข้อประพจน์ที่ควรแก่โลกุตตรธรรม (ธมฺมานุสรมฺมปฏิบัติ)

ศรัทธาเหมือนมือ คือ ผู้มีมือได้พบเห็นภูเขาที่ดารดาษด้วยรัตนหรงค่าแล้วย่อมใช้มือหยิบฉวยได้ ส่วนผู้ไม่มีมือไม่อาจหยิบฉวยได้ ฉนใด สัตบุรุษได้พบกับภูเขารัตนาคือพระพุทธานันดารดาษด้วยรัตนาคือมรรค ผล และนิพพานแล้ว ย่อมใช้มือคือศรัทธาหยิบฉวยได้ ส่วนผู้ไม่มีมือคือศรัทธาไม่อาจหยิบฉวยได้ ฉนนั้น

ศรัทธาเหมือนทรัพย์ คือ ผู้เข้าไปสู่ร้านตลาดขายรัตนะต่าง ๆ ต้องมีทรัพย์จึงจะซื้อไว้ได้ ส่วนผู้ไม่มีทรัพย์ไม่อาจซื้อได้ ฉนใด ผู้เข้าไปสู่ร้านตลาดคือพระพุทธานันดารดาษด้วยรัตนาคือมรรค ผล และนิพพานแล้ว ย่อมใช้มือคือศรัทธาหยิบฉวยได้ ส่วนผู้ไม่มีทรัพย์คือศรัทธาไม่อาจซื้อได้ ฉนนั้น ดังพระพุทธานันดารดาษว่า สทธีธ วิตุตฺ ปุริสสฺสเสฏฺฐํ (ศรัทธาเป็นทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้)

ศรัทธาเหมือนเมล็ดพืช คือ ผู้มีเมล็ดพืชจึงจะหว่านไว้ในพื้นดินที่มีลมนดี ส่วนผู้ไม่มีเมล็ดพืชไม่อาจหว่านได้ ฉนใด ผู้มีเมล็ดพืชคือศรัทธาย่อมหว่านไว้ในพื้นดินคือพระธรรมได้ ส่วนผู้ไม่มีเมล็ดพืชไม่อาจหว่านได้ ฉนนั้น ดังพระพุทธานันดารดาษว่า สทฐา พืชฺ ตโป วุฏฺฐิ (ศรัทธาเหมือนเมล็ดพืช ตบะเหมือนฝน)

ความหมายของวิริยนิทรี

วิริยะ คือ ภาวะของผู้อาจหาญ[ในการทำงาน]

อีกนัยหนึ่ง วิริยะ คือ กิริยาของผู้อาจหาญ

อีกนัยหนึ่ง วิริยะ คือ ธรรมที่พึงให้ดำเนินไปด้วยวิธี คือ ด้วยนัย กล่าวคือ ด้วยเหตุอันเหมาะสม

[คำว่า วิริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภาวะของผู้อาจหาญ = วีรณํ ภาโว วิริยํ (วีร ศัพท์ + ญะ ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- กิริยาของผู้อาจหาญ = วีรณํ กมฺมํ วิริยํ (วีร ศัพท์ + ญะ ปัจจัยในกัมมตัทธิต)
- ธรรมที่พึงให้ดำเนินไปด้วยวิธี = วิธินา อีริยิตพฺพํ ปวตฺตยิตพฺพนฺติ วิริยํ.

(วิ บทหน้า = วิริ (วิธี) + อีริ ธาตุ = เป็นไป + ญะ การิตปัจจัย + ญะ ปัจจัย)

ในภาษาบาลีมีรูปทั้งสองอย่างว่า วิริยะ และ วิริยะ สองนัยแรกแสดงรูปสำเร็จของ วิริย เพราะมาจาก วีร ศัพท์เป็นหลัก ส่วนนัยหลังแสดงรูปสำเร็จของ วิริย เพราะเริ่มด้วย วิ อุปสรรค

อย่างไรก็ตาม สองนัยแรกก็อาจมีรูปเป็น วิริย ได้ โดยรัสสระ อี ใน วิ เป็น อี และ นัยหลังก็อาจมีรูปเป็น วิริย ได้ โดยทีฆะสระ อี เป็น อี ฉบับฉันทมฤตจึงสันนิษฐานว่า วิริย ส่วนฉบับไทยมักพบรูปว่า วิริย]

วิริยะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นอธิบดีเนื่องจากครอบงำความ เกี่ยวจรรณ

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครอบครองความเป็นใหญ่ในลักษณะ สนับสนุน[สัมปยุตตธรรม] ความเพียรนั้นแหละเป็นอินทรีย์ จึงชื่อว่า วิริยอินทรีย์

วิริยะนี้มีสภาพอุปถัมภ์ และมีสภาพสนับสนุน อุปมาเหมือนเรือนเก้าย่อม ตั้งอยู่ได้ด้วยเสาค้ำชั่วคราว ฉันทะ พระโยคาวจรก็เหมือนกัน เป็นผู้ได้อุปถัมภ์แล้วด้วยความอุปถัมภ์ของความเพียร จึงไม่เสื่อมสูญไปจากกุศลธรรมทั้งปวง

พึงทราบวิริยอินทรีย์นี้ว่ามีสภาพอุปถัมภ์อย่างนี้ก่อน ดังพระนาคนเสนากล่าวว่า

ยถา มหาราช ปุริโส เคเห ปตฺนเต ตมณฺเณน ทารุณา อุปฺตถมฺเภยฺย, อุปฺตถมฺภิตํ
สนฺตํ เอวํ ตํ เคหํ น ปเตยฺย, เอวเมว โข มหาราช อุปฺตถมฺภณฺณลฺกฺขณํ วิริยํ, วิริยฺอุปฺตถมฺภิตา
สพฺเพ กุสลา ธมฺมา น หายนฺติ น ปริหายนฺติ.^{๔๕}

“มหาบพิตร วิริยะมีสภาพอุปถัมภ์ กุศลธรรมทั้งหมดมีวิริยะอุปถัมภ์ค้ำจุนแล้ว ย่อมไม่เสื่อมสูญไปเหมือนเมื่อเรือนเก้าย่อมพังไป ได้ไม้อื่นมาค้ำจุนไว้ เรือนที่มีเสาอุปถัมภ์ ค้ำจุนแล้วอย่างนั้นก็ไม่พังทรุดลง”

ยถา วา ปน ชุทฺทิกาย จ มหฺติกาย จ เสนาย สงฺคาเม ปวตฺเต ชุทฺทิกา เสนา
โอสฺสียะย, ตโต รณฺโณ อาโรเจยฺย, ราชฯ พลวาทนํ เปเสยฺย, เตน ปคฺคหิตา สกเสนา ปฺรเสนํ
ปฺราเชยฺย, เอวเมว วิริยํ สหชาตสมฺปยุตฺตธมฺมานํ โอสฺสียตุํ โอสกฺกิตุํ น เทติ, อุกฺกชิปติ,
ปคฺคณฺหาติ. เตน วุตฺตํ ปคฺคหณฺณลฺกฺขณญจ วิริยนฺติ.

“อุปมาเหมือนกองทัพน้อยและกองทัพใหญ่ทำสงครามกัน กองทัพน้อยถอยร่น มา นายทหารจึงกราบทูลแด่พระราชฯ พระราชฯพึงส่งกองทัพที่มีกำลังไป กองทัพของ

พระองค์มีกองทัพที่กำลังสนับสนุนแล้ว พึงยังกองทัพของข้าศึกให้พ่ายแพ้ ฉะนั้น วิริยะ ก็เหมือนกันนั่นแหละ ย่อมไม่ทำให้สัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกันให้ล้าให้ถอยย่อมยกขึ้น ประคองไว้ ดังนั้นจึงกล่าวว่า วิริยะมีสภาพสนับสนุน”

อีกนัยหนึ่ง วิริยะ :-

- มีสภาพทำให้อุตสาหะ
- มีหน้าที่ต้านจุนธรรมที่เกิดร่วมกัน
- มีความไม่ท้อแท้เป็นเครื่องปรากฏ

มีสังเวควัตถุ ๘ เป็นเหตุใกล้ ดังพระพุทธดำรัสว่า สวิคโค โยนิโส ปทหติ ^{๑๔๘} (บุคคลผู้สลัดใจแล้วย่อมพากเพียรด้วยปัญญา) หรือมีเหตุของการปรารภความเพียรเป็นเหตุใกล้

วิริยะที่บุคคลปรารภไว้โดยชอบ พึงทราบว่าเป็นมูลเหตุของสมบัติทั้งปวง [คือ มนุษย์สมบัติ เทวสมบัติ และนิพพานสมบัติ]

[สังเวควัตถุ ๘ พบในคัมภีร์อรรถกถา^{๑๔๙} คือ

๑. ความเกิด	๒. ความแก่
๓. ความเจ็บ	๔. ความตาย
๕. ภัยในอบาย	
๖. ทุกข์คือมูลเหตุของวิญญูะในอดีต	
๗. ทุกข์คือมูลเหตุของวิญญูะในอนาคต	
๘. ทุกข์คือการแสวงหาอาหารในปัจจุบัน	

เหตุของการปรารภความเพียร เรียกว่า อาร์มภวัตถุ มี ๘ ประการ^{๑๕๐} คือ

๑. การปรารภความเพียรในเวลาก่อนจะทำงานโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาทำงานอยู่
๒. การปรารภความเพียรในเวลาทำงานแล้วโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาทำงานอยู่

๓. การปรารภความเพียรในเวลาก่อนจะเดินทางโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาเดินทางอยู่
๔. การปรารภความเพียรในเวลาเดินทางแล้วโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาเดินทางอยู่
๕. การปรารภความเพียรในเวลาได้รับอาหารน้อยทำให้ร่างกายเบา จึงดำริว่าเราจะปฏิบัติธรรมเมื่อร่างกายเบา
๖. การปรารภความเพียรในเวลาได้รับอาหารพอสมควรทำให้ร่างกายมีกำลัง จึงดำริว่าเราจะปฏิบัติธรรมเมื่อร่างกายมีกำลัง
๗. การปรารภความเพียรในเวลาเจ็บป่วยเล็กน้อยโดยดำริว่า เราจะปฏิบัติธรรมเมื่อโรครยังไม่กำเริบ
๘. การปรารภความเพียรในเวลาหายป่วยโดยดำริว่า เราจะปฏิบัติธรรมเมื่อโรครยังงไม่เกิดขึ้นอีก]

ความหมายของสตินทรีย์

สติ คือ สภาวะทำให้ระลึกได้

อีกนัยหนึ่ง สติ คือ สภาวะระลึกได้

อีกนัยหนึ่ง สติ คือ ความระลึกได้นั่นเอง

[คำว่า สติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ระลึกได้ = สรณฺติ เอตยาติ สติ (ลง ตี ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะระลึกได้ = สรตฺติติ สติ (ลง ตี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความระลึกได้ = สรณฺ สติ (ลง ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สตินั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่เนื่องจากครอบงำความลืมสติได้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพเข้าไปตั้งไว้[ซึ่งปัจจุบันอารมณ์] สตินั่นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า สตินทรีย์

อนึ่ง สตินั้นมีสภาพไม่เลือนลอย[เหมือนสมอบักลงดิน] และมีสภาพประทับ
 ประคอง[สัมปยุตตธรรม] สติย่อมให้กำหนด ให้ระลึกกุศลธรรมโดยชอบ เหมือนขุนคลัง
 ของพระราชารักษารัตนะ ๑๐ อย่าง ย่อมยังพระราชให้กำหนด ให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติ
 ในเวลาเย็นและเวลาเช้า

สมจริงดังพระนาเคนธระกล่าวว่า

ยถา มหาราช รมโณ จกฺกวตฺติสฺส ภณฺทาคาโรโก ราชานํ จกฺกวตฺตี สายํ ปาตํ ยสํ
 สราเปติ “เอตตกา เทว หตฺถิ, เอตตกา อสฺสา, เอตตกา รธา, เอตตกา ปตฺตี, เอตตกํ
 หิรณฺณํ, เอตตกํ สุวณฺณํ, เอตตกํ สพฺพํ สาปเตยฺยํ, ตํ เทโว สรตุติ, เอวเมว โข มหาราช สติ
 กุสเล ฐมฺเม อปฺปิลเปติ “อิเม จตฺตาโร สติปญฺจานา, อิเม จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, อิเม
 จตฺตาโร อธิปาทา, อิมานิ ปญฺจินฺทริยานิ, อิมานิ ปญจ พลานิ, อิเม สตฺต โพชฌนฺคา, อยํ
 อริโย อญฺจกโก มคฺโค, อยํ สมโถ, อยํ วิปสฺสนา, อยํ วิชฺชา, อยํ วิมุตฺติ, อิเม โลกุตฺตรา
 ฐมฺมาติ. เอว โข มหาราช อปฺปิลปนฺนทฺตนา สติ.”^{๑๖๒}

“มหาบพิตร ขุนคลังของพระเจ้าจักรพรรดิยอมให้พระองค์ให้ระลึกถึงอิสริย-
 สมบัติทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าว่า ข้าแต่ท้าวะ ช้างมีประมาณเท่านี้ ม้ามีประมาณเท่านี้
 รถม้ามีประมาณเท่านี้ พลเดินเท้ามีประมาณเท่านี้ เงินมีประมาณเท่านี้ ทองมีประมาณเท่านี้
 สมบัติทั้งปวงมีประมาณเท่านี้ ขอท้าวะจงระลึกถึงอิสริยสมบัตินั้น ฉันใด ขอถวายพระพร
 มหาบพิตร สติก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมให้ระลึกถึงกุศลธรรมทั้งหลายว่า

- ธรรม ๔ อย่างนี้คือสติปัฏฐาน
- ธรรม ๔ อย่างนี้คือสัมมปธาน
- ธรรม ๔ อย่างนี้คืออธิบาท
- ธรรม ๕ อย่างนี้คืออินทริย์
- ธรรม ๕ อย่างนี้คือพละ
- ธรรม ๗ อย่างนี้คือโพชฌงค์
- ธรรมเหล่านี้คืออริยมรรคมีองค์ ๘

- สมานีนีคือสมณะ
- ปัญญาณีคือวิปัสสนา
- ปัญญาณีคือวิชา
- อรหัตตผลนี้คือวิมุตติ
- ธรรมเหล่านี้คือโลกุตตรธรรม

มหาบพิตร สติมีสภาพไม่เลื่อนลอยอย่างนี้”

อนึ่ง สติใคร่ครวญความสำเร็จแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์

- รู้ว่าธรรมมีกายทุจริตเป็นต้นเหล่านี้ ไม่เป็นประโยชน์ ย่อมบรรเทาซึ่งธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์
- รู้ว่าธรรมมีกายสุจริตเป็นต้นเหล่านี้ เป็นประโยชน์ ย่อมประคับประคองซึ่งธรรมที่เป็นประโยชน์

เหมือนปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์ของพระราชา ย่อมนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ออกไป และนำสิ่งที่เป็นประโยชน์เข้ามา

สมจริงดังพระนาคเสนเถระกล่าวว่า

ยถา มหาราช รมฺโฆ จกฺวตฺติสฺส ปรีณายกรตํ รมฺโฆ หิตาหิตะ ชานาติ “อิเม รมฺโฆ หิตา อิเม อหิตา, อิเม อุปการา อิเม อนุปการาติ, ตโต อหิตะ อปฺนุเทติ หิตะ อุปคฺคณฺหาติ, เอวเมว โข มหาราช สติ อุปชฺชมานา หิตาหิตานํ รมฺมานํ คติโย สมฺนเวสติ “อิเม รมฺมา หิตา อิเม รมฺมา อหิตา, อิเม รมฺมา อุปการา อิเม รมฺมา อนุปการาติ. ตโต อหิตะ รมฺเม อปฺนุเทติ หิตะ รมฺเม อุปคฺคณฺหาติ. เอว โข มหาราช อุปคฺคณฺหณฺทฺชา สติ.

“มหาบพิตร ปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่พระราชาว่า สิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่พระราชา สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ สิ่งเหล่านี้มีอุปการะ สิ่งเหล่านี้ไม่มีอุปการะ หลังจากนั้นจึงบรรเทาสิ่งไม่เป็นประโยชน์ และประคับประคองสิ่งที่เป็นประโยชน์ ฉะนั้นใด ขอถวายพระพรมหาบพิตร

สติอันนั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นย่อมใคร่ครวญความสำเร็จแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์และ
ไม่เป็นประโยชน์ว่าธรรมเหล่านี้เป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้
มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ หลังจากนั้นจึงบรรเทาธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ และ
ประดับประดาธรรมที่เป็นประโยชน์ มหาบพิตร สติมีสภาพประดับประดาอย่างนี้”

อีกนัยหนึ่ง สติ :-

- มีสภาพไม่เลื่อนลอย
- มีหน้าที่ไม่หลงลืม
- มีการรักษา[อารมณ์ไว้ไม่ให้ออกไปจากจิต]เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีการมุ่ง
ต่ออารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ
- มีสัญญาที่มั่นคงเป็นเหตุไถล หรือมีอารมณ์ที่ตั้งของสติคือกองรูปเป็นต้น
เป็นเหตุไถล

พึงทราบสติเหมือนเสาเชื่อน เพราะตั้งอยู่มั่นคงในอารมณ์ และเหมือนนายทหาร
ผู้รักษาประตู เพราะรักษาจักขุทวารเป็นต้น

[สติที่ระลึกถึงกุศลมีทานเป็นต้นมีสัญญาที่มั่นคงเป็นเหตุไถล เพราะหากสัญญาไม่แน่น
แฟ้นก็จะระลึกถึงไม่ได้ สติดังกล่าวรับเอาสมมุติบัญญัติเป็นอารมณ์ ส่วนสติในการปฏิบัติวิปัสสนา
รับเอาธรรมคือรูปและนาม กล่าวอีกนัยหนึ่งคืออารมณ์ที่ตั้งของสติ (สติปัฏฐาน) ๔ อันได้แก่ กองรูป
เวทนา จิต และธรรม

ท่านกล่าวว่า อปโร นโย (อีกนัยหนึ่ง) เพื่อแสดงหน้าที่เป็นต้นของสติ แต่ลักษณะของสติ
เหมือนกับที่กล่าวไว้แล้ว]

ความหมายของสมาธิในทรี

สมาธิ คือ สภาวะตั้งจิตไว้ในอารมณ์โดยชอบ

สมาธินั้นชื่อว่า อินทรี เพราะเป็นใหญ่เนื่องจากครอบงำความซัดส่ายได้ อีก
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรี เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพไม่
ซัดส่าย สมาธินั้นเองเป็นอินทรี จึงได้ชื่อว่า สมาธิในทรี

พึงทราบลักษณะเป็นต้นของสมาธิในทริยนั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง [คือ
เอกัคคตา]

ความหมายของปัญญินทริย

ปัญญา คือ สภาวะรู้โดยประการต่างๆ

ถามว่า : ย่อมรู้โดยประการต่างๆ ซึ่งอะไร

ตอบว่า : ย่อมรู้หรือริยสัจโดยประการต่างๆ ตามนัยว่า รูปนามนี้เป็นทุกข์ เป็นต้น
อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถากล่าวว่า

ปญญาเปตติติ ปญญา.

“ปัญญา คือ สภาวะให้รู้โดยประการต่างๆ”

ถามว่า : ย่อมให้รู้อะไรโดยประการต่างๆ

ตอบว่า : ย่อมให้รู้ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน

[คำว่า อิหิ ทุกข์ แปลตามอภิธรรมนัยว่า “ธรรมที่มีในภูมิ ๓ เว้นตัณหานี้ เป็นทุกข์”
และแปลตามสูตรต้นตนัยว่า “ธรรมมีชาติเป็นต้นนี้ เป็นทุกข์”

คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปญญา เป็นกัตตุสาธนะว่า ปชานาตติติ ปญญา (ปัญญา คือ
สภาวะรู้โดยประการต่างๆ = ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) ส่วนคัมภีร์มหา-
อรรถกถาแสดงรูปวิเคราะห์เป็นเหตุกัตตุสาธนะว่า ปญญาเปตติติ ปญญา (ปัญญา คือ สภาวะให้รู้
โดยประการต่างๆ = ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)
อุปสรรคคือ ป ใน ปญญา ใช้ในความหมายว่า ปการ (ประการต่างๆ)]

ก็ปัญญานั้นชื่อว่า อินทริย เพราะเป็นใหญ่เนื่องจากการครอบงำความหลงได้
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทริย เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพ
รู้เห็น ปัญญานั้นเองเป็นอินทริย จึงได้ชื่อว่า ปัญญินทริย

อนึ่ง ปัญญานั้นมีสภาพส่องสว่าง และมีสภาพรู้โดยประการต่างๆ อุปมาดังว่า

เมื่อบุคคลจุดประทีปให้สว่างในเวลากลางคืนในบ้านที่มีฝา ๔ ด้าน ความมืดย่อมหมดไป
แสงสว่างย่อมปรากฏ ฉะนั้น ปัญญาก็มีสภาพส่องสว่าง ฉะนั้น

ขึ้นชื่อว่าแสงสว่างที่เสมอด้วยแสงสว่างของปัญญาย่อมไม่มี ดังจะเห็นได้ว่า
เมื่อมหาบุรุษผู้มีปัญญานั่งโดยบัลลังก์หนึ่ง หมื่นโลกธาตุมิมีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน

[ข้อความว่า “หมื่นโลกธาตุมิมีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน” หมายความว่า แสงสว่างที่
เป็นวิปัสสนูปกิเลสทำให้พระองค์เห็นหมื่นโลกธาตุทั้งหมดได้พร้อมกัน ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า
๑๑๐) อธิบายว่า

เอกาโลกา โหติติ วิปัสสนูปกิเลสภาสํ สนธายาห.^{๖๓}

“คำว่า เอกาโลกา โหติ (มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน) กล่าวไว้โดยหมายถึงแสงสว่างที่
เป็นวิปัสสนูปกิเลส”

วิปัสสนูปกิเลส คือ เครื่องเครื่องหมองของวิปัสสนา เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมสำคัญ
ผิดว่าได้บรรลุธรรมแล้ว และพอใจที่จะดูแต่แสงสว่างโดยมิได้ปฏิบัติธรรมต่อไป เหล่าวิปัสสนูปกิเลสนี้
เริ่มเกิดขึ้นด้วยอำนาจของสมาธิในวิปัสสนาญาณที่ ๓ คือ สัมมสมณญาณ และมีความแก่กล้าใน
วิปัสสนาญาณที่ ๔ คือ อุทยัพพญาณ ด้วยอำนาจของวิปัสสนา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (หน้า ๓๐๖-๗)
กล่าวว่าแสงสว่างดังกล่าวของพระผู้มีพระภาคส่องสว่างทั้งหมื่นโลกธาตุ ความจริงวิปัสสนูปกิเลส
เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับทุกคนตามหลักธรรมนิยามเหมือนป้ายบอกทางว่าได้เดินทางมาถึงสถานที่ใดแล้ว
ไม่เว้นแม้แต่พระโพธิสัตว์ที่กำลังจะตรัสรู้ ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจว่าแสงสว่างและความปิติปราโมทย์
เป็นต้นไม่ใช่มรรคผล ก็จะผ่านวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ไปได้เอง และแสงสว่างเป็นต้นก็จะไม่ใช่
วิปัสสนูปกิเลส แต่ถ้าเข้าใจผิดว่าเป็นมรรคผลซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของการปฏิบัติ ก็จะพอใจหลง
ติดอยู่ไม่เพียรปฏิบัติต่อไป ในกรณีเช่นนี้จึงจัดเป็นวิปัสสนูปกิเลสอย่างแท้จริง]

สมจริงดังพระนาคนเสนาเถระกล่าวว่า

ยถา มหาราช ปุริโส อนธการ เคาเป ปทีป ปเวเสยฺย, ปวิภูโจ ปทีโป อนธการ
วิทุสฺเสติ, โอภาสํ ชเนติ, อาโลกํ วิทฺเสติ, ปากฺขวานิ จ รูปานิ กโรติ, เอวเมว โข มหาราช
ปณฺณา อุปฺปชฺชมานา อวิชฺชนธการํ วิทุสฺเสติ, วิชฺโชภาสํ ชเนติ, ฌาณโลกํ วิทฺเสติ,
ปากฺขวานิ จ อริยสจฺจานิ กโรติ. เอว โข มหาราช โอภาสนลกฺขณา ปณฺณา.^{๖๔}

“มหาบพิตร ในเวลาที่มืดค่ำแล้ว บุรุษพึงเอาประทีปเข้าไปวางไว้ในบ้าน ประทีปที่นำเข้าไปแล้วย่อมกำจัดความมืด ย่อมยังโอกาสให้เกิดขึ้น ย่อมยังแสงสว่างให้รุ่งโรจน์ ย่อมทำรูปทั้งหลายให้ปรากฏ ฉนฺโต มหาบพิตร ปัญญาก็นั้นนั่นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้น ย่อมกำจัดความมืดคืออวิชชา ย่อมยังโอกาสคือวิชชาให้เกิด ย่อมยังแสงสว่างคือญาณให้รุ่งโรจน์ และย่อมทำอริยสัจให้ปรากฏ มหาบพิตร ปัญญามีสภาพส่องสว่างอย่างนี้”

[คำว่า วิทฺเสติ มีการสำเร็จรูปมาจาก

- วิ บทหน้า + ทส ธาตุ ทสฺสเน (แสดง) + เณ ปัจจัย + ติ วิภัตติ]

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเกิดขึ้นอยู่ย่อมรู้ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลโดยประการต่างๆ ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ เหมือนแพทย์ผู้ฉลาดย่อมรู้เภสัชเป็นต้นอันเหมาะสมและไม่เหมาะสมแก่บุคคลผู้ป่วย ดังพระธรรมเสนาบติกกล่าวไว้[ในมหาเวทลลสูตร]ว่า

ปชานาติ ปชานาติตี โข อาวุโส ตสฺมา ปณฺณาติ วุจฺจติ. กิณฺจ ปชานาติ. อิหํ ทุกฺขนฺติ ปชานาติ.^{๖๕}

“ดูก่อนผู้มีอายุ สภาวะใดย่อมรู้โดยประการต่างๆ เหตุที่นั้นสภาวะนั้นจึงชื่อว่า ปัญญา ย่อมรู้อะไรโดยประการต่างๆ ย่อมรู้โดยประการต่างๆ ว่ารูปนามนี้เป็นทุกข์”

ข้อความนี้บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร

พึงทราบว่าเป็นปัญญานั้นมีสภาพรู้โดยประการต่างๆ อย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง ปัญญา :-

- มีสภาพแทงตลอดตามสภาวะ หรือสภาพแทงตลอดไม่ผิดพลาด เหมือนการเสียบแทงของลูกศรที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไป
- มีหน้าที่กระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง เหมือนดวงประทีป
- มีความไม่หลง[ในอารมณ์]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนคนชี้ทางแก่คนหลงป่า

ความหมายของมโนทริย

มนะ คือ สภาวะรู้ ความหมายคือ รู้โดยพิเศษ[กว่าสัญญาและปัญญา]

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาว่า

นาฬิยา มินมาโน วีย มหาตุลาย ธารยมาโน วีย จ อารมมณฺ มินาติ น ชานาตีติ มโน.

“มนะ คือ สภาวะซึ่งอารมณ์ เหมือนบุคคลนับอยู่ด้วยทะนาน และเหมือนซึ่งอยู่ด้วยตาซึ่งใหญ่ กล่าวคือ ไม่รู้โดยประการต่างๆ [เหมือนปัญญา]”

[ท่านแสดงคำอธิบายของโบราณจารย์ว่า มน ศัพท์มีรากศัพท์มาจาก มิ ธาตุ มาเน = ชั่ง + นา ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะหว่า มินาตีติ มโน (มนะ คือ สภาวะซึ่ง)

ฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า มินติ ชานาตีติ มโน ฉบับฉกฐสัจจคัมภีร์มีรูปว่า มินติ ปชานาตีติ มโน ในที่นี้ใช้ตามคัมภีร์อัฐสาลินีภาสากฎีกาว่า มินาติ น ชานาติ เพราะ มิ ธาตุที่ใช้ในความหมายว่า ชั่ง เป็นกิริยาที่คณเฑาะ์ลง นา ปัจจัย และคำว่า น ชานาติ (ไม่รู้โดยประการต่างๆ [เหมือนปัญญา]) ก็เป็นคำอธิบายของ มินาติ]

มนะนั้นชื่อว่า อินทริย เพราะครอบครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพรู้[อารมณ์] มนะนั้นเองเป็นอินทริย จึงได้ชื่อว่า มโนทริย

ชื่อว่า มนะ นี้เป็นคำไวพจน์ของจิตตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง

ความหมายของโสมนัสสินทริย

คำว่า สุขมนะ คือ ผู้มีใจงาม เพราะประกอบด้วยปีติและโสมนัส

คำว่า โสมนัสสะ คือ ความเป็นบุคคลผู้มีใจงาม

โสมนัสสะนั้นชื่อว่า อินทริย เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพยินดี โสมนัสสะนั้นเองเป็นอินทริย จึงได้ชื่อว่า โสมนัสสินทริย

ชื่อนี้เป็นคำไวพจน์ของเวทนาตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง

ความหมายของชีวิตินทรีย์

ชีวิต (ชีวิตินทรีย์) คือ สภาวะทำให้ธรรมที่ประกอบรวมกันเป็นไปได้

ชีวิตนั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพตามรักษา ชีวิตนั่นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์

ชีวิตินทรีย์นั้นเป็นประธานแห่งกระแสน้ำที่ดำเนินไปไม่ขาดช่วง

อนึ่ง เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น ชีวิต :-

- มีสภาพดูแลรักษาสหชาตธรรม
- มีหน้าที่ยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไป
- มีการดำรงธรรมเหล่านั้นไว้เป็นเครื่องปรากฏ
- มีสหชาตธรรมที่ควรดูแลรักษา[ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป]เป็นเหตุใกล้

เมื่อสภาพคุ้มครองธรรมเหล่านั้นเป็นต้นปรากฏอยู่ ชีวิตินทรีย์ย่อมคุ้มครองธรรมเหล่านั้นได้ในขณะมีอยู่[แห่งชีวิตินทรีย์และธรรมที่ถูกคุ้มครอง] เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกอุบลเป็นต้น และชีวิตินทรีย์ย่อมคุ้มครองธรรมที่เกิดขึ้นตามปัจจัยของตนๆ เหมือนแม่นมดูแลเด็กอยู่ ย่อมดำเนินไปโดยเนื่องกับธรรมที่ตนทำให้เป็นไป เหมือนนายเรือ[ผู้ดำเนินไปโดยเนื่องกับเรือที่ตนควบคุมอยู่] และไม่ทำให้เป็นไปหลังจากภังคขณะ เพราะตนและธรรมที่พึงให้เป็นไปไม่มีอยู่[ในภังคขณะ] ทั้งไม่ดำรงอยู่ในภังคขณะ เพราะพินาศเอง เหมือนเกลียวไส้และน้ำมันที่หมดย่อมไม่ก่อให้เกิดเปลวไฟ แต่มีได้เว้นจากอานุภาพแห่งการรักษา การให้เป็นไป และการดำรงไว้ เพราะชีวิตินทรีย์ยังหน้าที่นั้นๆ ให้สำเร็จในขณะตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำอธิบายมัคคังคราสี

สัมมาทิฐิเป็นต้น

คำว่า สัมมาทิฐิ เป็นต้น มีเนื้อความดังต่อไปนี้

ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเป็นสภาวะรู้เห็น

ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะเป็นสภาวะน้อม[สัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์]

ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะเป็นสภาวะประคับประคอง[สัมปยุตตธรรม]

ชื่อว่า สัมมาสติ เพราะเป็นสภาวะเข้าไปตั้งไว้ในอารมณ์

ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะเป็นสภาวะไม่ซัดส่าย

โดยรูปวิเคราะห์ (ความหมายของศัพท์) พึงทราบ ว่า :-

สัมมาทิฏฐิ คือ สภาวะเพราะเห็นชอบหรือทำให้เห็นชอบ

สัมมาสังกัปปะ คือ สภาวะดำริชอบหรือทำให้ดำริชอบ

สัมมาวายามะ คือ สภาวะพยายามชอบหรือทำให้พยายามชอบ

สัมมาสติ คือ สภาวะระลึกชอบหรือทำให้ระลึกชอบ

สัมมาสมาธิ คือ สภาวะตั้งมั่นโดยชอบหรือทำให้ตั้งมั่นโดยชอบ

[รูปวิเคราะห์ข้างต้นของทุกศัพท์เป็นกัตตุสาธนะและกรณสาธนะทั้งสองอย่าง ที่จริงแล้ว ธรรมทั้งหมดเป็นเพียงสภาวะที่มีจริง ปราศจากภาวะของกัตตาผู้ทำกิจหรือภาระที่เป็นเครื่อง กระทำกิจ แต่อาจวิเคราะห์เป็นสาธนะทั้งสองได้โดยอ้อม ตามหลักภาษาเป็นสำนวน ๒ ประเภท ดังนี้

๑. อเหตุปจวาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน เช่น สัมมาทิฏฐิ เป็นผู้ทำการเห็นชอบและเป็นเครื่องมือในการเห็นชอบของสัมปยุตตธรรม การใช้สำนวนในลักษณะนี้มีจุดมุ่งหมายให้ทราบว่า อัตตา ชีวะ สัตว์ หรือบุคคลที่เดียวยกย่นอกศาสนาพุทธดำรงขึ้น ไม่มีจริง โดยสภาวะ

อุทาหรณ์ของอเหตุปจวาระ เช่น กณิการสส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือน เป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รมณเณ ปุตุโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน หรือเช่น อุทาหรณ์ว่า สิลาปุตุตกสส สรีร (แห่งลูกหินบด) คำว่า สรีร (แห่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง มีใช้อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง

๒. ตัทธัมมูปจวาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง กล่าวคือ สัมมา-

ทิวฏฐิที่เป็นเพียงสภาวะเห็นชอบ ถูกกล่าวให้เป็นกัตตาและภะระเหมือนมืออยู่จริงโดยความเป็นผู้ทำ
 กิริยาและเครื่องมือในการกระทำ เหมือนนุทาหรณ์ว่า กจณโถม (หนวดเต่า) สสวีสาน (เขากะต่าย)
 วาตปุปผ (ดอกไม้ลม) วณณาปุตต (บุตรหญิงหมั้น) กกุฏโหลหิต (เลือดปู)

มีคาถาที่เกี่ยวกับตัณห์มุปจาระในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

วณณาปุตโต ปิลนธโนโต	วาตปุปผ สส ธนุ
คยห นุหายิตุ ติตถ	มรีจิลลมาคโต. ^{๑๖๖}

“บุตรหญิงหมั้นตัดดอกไม้ลมอยู่ จับธนูเขากะต่ายแล้ว มาสู่ท่าที่มีน้ำ
 คือพยับแดดเพื่อส่นานกาย”]

อนึ่ง พึงทราบรูปวิเคราะห์ขององค์มรรคเหล่านั้นโดยนัยนี้ว่า :-

สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นอันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว

อีกนัยหนึ่ง **สัมมาทิฏฐิ** คือ ความเห็นอันดีงาม

[คำว่า สัมมาทิฏฐิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเห็นอันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว = ปสตุตา ทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ
- ความเห็นอันดีงาม = สุนหฺรา ทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ]

ส่วนลักษณะเป็นต้นได้กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ

คำอธิบายพลราสี

ศรัทธาพละเป็นต้น

ศรัทธาพละเป็นต้นมีเนื้อความตามกล่าวไว้แม้ในศรัทธาพละนั้นแหละ แต่พึง
 ทราบชื่อว่า พละ เพราะเป็นสภาพไม่หวั่นไหว

ในบรรดาพละทั้ง ๗ นั้น พึงทราบว่า :-

ศรัทธาพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา [คือ อกุศล-
 จิตตูปบาท หรือมิฉะนั้น]

วิริยพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในความเกียจคร้าน [คือ อกุศลจิตตูปบาท]

สติพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในความหลงลืมสติ [คือ อกุศลจิตตูปบาท]

สมาธิพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในความซัดส่าย

ปัญญาพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในอวิชา

หิริพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในอหิริกะ

โอตตปปะพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในโอตตปปะ

ข้อความนี้เป็นคำอธิบายเนื้อความโดยเนื่องด้วยบททั้งสอง[คือ สกฐา และ พล เป็นต้น]

ในบรรดาพละ ๗ เหล่านั้น พละ ๕ เบื้องต้นได้แสดงไว้โดยลักษณะเป็นต้นแล้ว พละ ๒ บทหลัง มีคำอธิบายดังนี้

หิริ คือ สภาวะละอายกายทุจริตเป็นต้น

คำนี้เป็นชื่อของความละอาย

โอตตปปะ คือ สภาวะเกรงกลัว[ผลของ]กายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้น

คำนี้เป็นชื่อของความสะดุ้งกลัว[ผล]บาป

พระอรรถกถาจารย์ตั้งมาติกา (แม่บท) นี้เป็นบาทคาถาว่า สมุฏฐานํ อธิปติ-
ลชชาภยลกฺขณเณ จ (สมุฏฐาน อธิปติ ลักษณะของความละอาย และลักษณะของความ
กลัว) เพื่อแสดงความต่างกันแห่งหิริและโอตตปปะเหล่านั้น แล้วกล่าวคำอธิบายโดย
พิสดารไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ดังต่อไปนี้

หิริ มีเหตุภายใน[คือตน]เป็นสมุฏฐาน

โอตตปปะ มีเหตุภายนอก[คือบุคคลอื่น]เป็นสมุฏฐาน

หิริ มีตนเป็นใหญ่

โอตตปปะ มีโลกเป็นใหญ่

หิริ ตั้งอยู่โดยสภาพละอาย

โอดตปปะ ตั้งอยู่โดยสภาพสะดุ้งกลัว

หิริ มีลักษณะเคารพเชื่อฟัง

โอดตปปะ มีลักษณะกลัวโทษและเห็นภัย

ในเรื่องนั้น บุคคลย่อมให้เกิดหิริอันมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. พิจารณาถึงชาติ คือ บุคคลพิจารณาถึงชาติอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการกระทำ ความชั่วนี้ไม่ใช่การงานของบุคคลสมบุรณ์ด้วยชาติ การงานนี้เป็นของบุคคลผู้มีชาติทราหม คือพวกประมงเป็นต้น การงานนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้สมบุรณ์ด้วยชาติเช่นดังเรา แล้วไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมยังหิริให้เกิดขึ้น

๒. พิจารณาถึงวัย คือ บุคคลพิจารณาถึงวัยอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการทำบาปนี้ เป็นการกระทำที่พวกคนหนุ่มพึงทำ การกระทำนี้ไม่สมควรแก่ผู้ดำรงอยู่ในวัยเช่นเรา แล้วไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมยังหิริให้เกิดขึ้น

๓. พิจารณาถึงความกล้า คือ บุคคลพิจารณาถึงความเป็นผู้กล้าอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการทำบาปนี้เป็นการกระทำของบุคคลผู้มีสภาพอ่อนแอ การกระทำนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้สมบุรณ์ด้วยความกล้าเช่นเรา แล้วไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมยังหิริให้เกิดขึ้น

๔. พิจารณาถึงความเป็นผู้คงแก่เรียน คือ บุคคลพิจารณาถึงความเป็นผู้คงแก่เรียนอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการทำบาปนี้เป็นการกระทำของคนเขลา ไม่ใช่ของการกระทำของบัณฑิต การกระทำนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้เป็นพหูสูตรทรงปัญญาเช่นเรา แล้วไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมยังหิริให้เกิดขึ้น

โดยประการดังนี้ บุคคลย่อมให้เกิดหิริอันมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานด้วยเหตุ ๔ ประการ อนึ่ง ครั้นให้เกิดขึ้นแล้วย่อมยังหิริให้เข้าไปตั้งไว้ในจิตของตนไม่กระทำบาปกรรม หิริมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานด้วยประการฉะนี้

ถามว่า : โอดตปปะมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐานอย่างไร

ตอบว่า : คือ ถ้าท่านจักทำบาป ท่านก็จักถูกบริษัท ๔ ตีเตียน ที่จริงแล้วเมื่อบุคคลพิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า

ครหิสฺสนฺติ ตํ วิณฺญ อสุจํ นาครโก ยถา
วชฺชิตํ สีลวนฺเตหิ กถํ ภิกฺขุ กริสฺสสึ.

“วิญญูชนทั้งหลายจักตีเตียนเธอ เธอจักถูกเว้นจากผู้ทรงศีล
เหมือนชาวเมืองหลีกเลียงของไม่สะอาด ดูกรภิกษุ เธอจักทำอย่างไร”

เขาย่อมไม่ทำบาปกรรมเพราะโอตตปปะอันมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน
โอตตปปะมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐานด้วยประการฉะนี้

ถามว่า : หิริมีตนเป็นใหญ่อย่างไร

ตอบว่า : กุลบุตรบางคนในโลกนี้กระทำตนให้เป็นใหญ่ ให้เป็นหัวหน้าแล้วคิดว่า
การทำความชั่วไม่สมควรแก่บุคคลผู้บวชด้วยศรัทธาอย่างเรา ผู้คงแก่เรียนปฏิบัติถูกต้อง
แล้วไม่ทำบาปกรรม หิริย่อมมีตนเป็นใหญ่อย่างนี้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

โส อตฺตานํเยว อธิปตึ เชฏฺฐกํ กริตฺวา อกุสลํ ปชหติ กุสลํ ภาเวติ. สวชฺชํ
ปชหติ. อนวชฺชํ ภาเวติ. สุทฺธมตฺตานํ ปริหริติ.^{๑๖๗}

“บุคคลนั้นกระทำตนเท่านั้นให้เป็นใหญ่เป็นหัวหน้าแล้วย่อมละอกุศล เจริญกุศล
ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มีโทษ ย่อมรักษาตนให้หมดจด”

ถามว่า : โอตตปปะมีโลกเป็นใหญ่อย่างไร

ตอบว่า : กุลบุตรบางคนในโลกนี้กระทำโลกให้เป็นใหญ่เป็นหัวหน้า แล้วไม่
ทำบาปกรรม ดังพระพุทธดำรัสว่า

มหา โข ปณายํ โลกสฺสนฺนิวาโส. มหฺนตฺสฺมึ โข ปน โลกสฺสนฺนิวาเส สนฺติ สมณ-
พฺราหฺมณา อิทธิมนฺโต ทิพฺพจกฺขุภา ปรจิตฺตวิรุโน. เต ทูรโตปิ ปสฺสสนฺติ. อาสนฺนาปิ น
ทิสฺสสนฺติ. เจตฺสาปิ จิตฺตํ ปชานนฺติ. เตปิเม อเอว ชานิสฺสสนฺติ “ปสฺสสฺถ โภ อิมํ กุลปฺปตฺตํ. สทฺธา
อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชิตํ สมานโณ วอภินฺโน วิหริติ ปาปเกหิ อกุสเลหิ ธมฺเมหิตฺติ.

สนฺติ เทวตา อธิมฺมฺนฺตฺนํ โย ทิพฺพจกฺขุภา ปรจิตฺตวิทฺธํ โย. ตา ทูรโตปิ ปสฺสนฺติ. อาสนฺนาปิ น ทิสฺสนฺติ. เจตสาปิ จิตฺตํ ปชานฺนฺติ. ตาปิ มํ ชานิสฺสนฺติ “ปสฺสธ โก อิมํ กุลฺลปุตฺตํ. สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตฺวา สมานํ วอภินฺโน วิหริติ ปาปเกหิ อกุลฺเลหิ ธมฺเมหิตฺติ. โส โลกํเยว อธิปตฺติ เชฏฺฐกํ กตฺวา อกุลฺลํ ปชหติ. กุลฺลํ ภาเวติ. สวชฺชํ ปชหติ. อนวชฺชํ ภาเวติ. สุตฺตมตฺตานํ ปริหริติ.”^{๑๖๗}

“โลกสันนิวาสนี้ใหญ่แล หนึ่ง ในโลกสันนิวาสนี้ใหญ่อย่อมมีสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้จิตของผู้อื่น สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้พวกท่านอยู่ใกล้พวกเราก็ไม่เห็น ย่อมรู้ชัดถึงจิตแม้ด้วยจิตของตน แม้พวกท่านจักรู้เราอย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูกุลบุตรนี้ซิ เขาออกจากเรือนด้วยศรัทธาเข้าถึงภาวะของนักบวชแล้ว ยังเกลื่อนกล่นด้วยอกุศลธรรมอันทรามอยู่’ ถึงเหล่าเทพที่มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้ใจผู้อื่นก็มีอยู่ เทพเหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้พวกท่านอยู่ใกล้พวกเราก็ไม่เห็น ย่อมรู้ชัดถึงจิตแม้ด้วยจิตของตน แม้เทพเหล่านั้นจักรู้เราอย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูกุลบุตรนี้ซิ เขาออกจากเรือนด้วยศรัทธาเข้าถึงภาวะของนักบวชแล้ว ยังเกลื่อนกล่นไปด้วยอกุศลธรรมอันทรามอยู่’ บุคคลนั้นกระทำโลกเท่านั้นให้เป็นใหญ่เป็นหัวหน้าแล้วย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มีโทษ ย่อมรักษาตนให้หมดจด”

โอตตปปะมีโลกเป็นใหญ่ด้วยประการฉะนี้

หนึ่ง ในคำว่า ลชฺชาสภาสณฺจิตา หิริ, ภยสภาสณฺจิตํ โอตตปปะ (หิริ ตั้งอยู่ โดยสภาพละอาย โอตตปปะ ตั้งอยู่โดยสภาพสะดุ้งกลัว) พึงทราบว่ :-

คำว่า ลชฺชา (ความละอาย) ได้แก่ อาการที่น่าละอาย หิริตั้งอยู่โดยสภาพละอายนั้น

คำว่า ภย (ความกลัว) คือ ความกลัวอภัย โอตตปปะตั้งอยู่โดยสภาพสะดุ้งกลัวนั้น

ธรรมทั้งสองอย่างนั้นย่อมปรากฏในการหลีกเลี่ยงจากความชั่ว กล่าวคือ คนบางคนยังลงสู่สภาพละอายในภายในย่อมไม่ทำบาป เหมือนอย่างกุลบุตรบางคนเมื่อต้องการจะถ่ายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น เมื่อเห็นบุคคลแม้คนเดียวที่ตนควรละอาย ก็พึงถึงอาการละอาย พึงถูกตำหนิ

คนบางคนเป็นผู้กลัวต่อภัยในอบายแล้วก็ไม่ทำบาปกรรม

[ในประโยคอุปมาว่า เอกจโจ หิ ยถา นาม เอโก गुलपुटो अज्जरपस्सावातिनि กรโณโต लच्छित्पुपुत्तโก ऐकं तिस्र लच्छनान्तरपुटो भवेय्य हीพิटो (เหมือนอย่างกลุบุตรบางคนเมื่อต้องการจะถ่ายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น เมื่อเห็นบุคคลแม้คนเดียวที่ตนควรละอาย ก็พึงถึงอาการ ละอาย พึงถูกตำหนิ) คำว่า อจฺจารปสฺสาวาตินิ กรโณโต แปลตามศัพท์ว่า ต้องการจะทำการถ่าย อุจจาระปัสสาวะเป็นต้น โดย อนุต บัจจัยใน กรโณโต (กร ธาตุ = กระทำ + โอ บัจจัย + อนุต บัจจัย) ลงในลักษณะและอนาคตกาล โดยมีกามัตถะ (อรรถต้องการ) เพิ่มเข้ามา เหมือนอรรถอระหะ (สมควร) และสักกะ (สามารถ) ที่เป็นอรรถเพิ่มเข้ามาของกิจจัจจัยที่ลงในกรรมสาธนะหรือภาวะสาธนะ เป็นหลัก

แม้คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีจะมีได้ระบุถึงกามัตถะของ อนุต บัจจัยและ มาน บัจจัยที่ลงใน อนาคตกาลไว้ แต่กฎข้างต้นเป็นข้อสังเกตของโบราณจารย์พม่าที่กล่าวไว้ตามคำอธิบายในคัมภีร์ อรรถกถาและฎีกา ปรากฏในหนังสือคัมภีร์ถณินยาม (ข้อ ๕๓๔) ว่า “อนุต และ มาน บัจจัยที่ลงใน อนาคตกาล อาจแสดงถึงอรรถว่า ต้องการ ในบางที่”

ดังอุทาหรณ์ว่า

ตสฺมาสฺส อนุรูปเสนาสนํ ทสฺเสนโต ภควา “อรรถณคโต วาติอาทิมาห.”^{๖๖}

“ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อประสงค์จะแสดงเสนาสนะอันควรแก่กลุบุตรนั้น จึงตรัสว่า อรรถณคโต วา (ไปสู่ป่าก็ดี) เป็นต้น”]

ในการไม่ทำบาปนั้น มีข้ออุปมาดังนี้ อุปมาเหมือนก้อนเหล็ก ๒ ก้อน ก้อนหนึ่ง เย็นแต่เปื้อนคุด ก้อนหนึ่งร้อนลุกโพลง ในก้อนเหล็กทั้งสองนั้น คนฉลาดรังเกียจก้อน เหล็กเย็น จึงไม่จับเพราะกลัวเปื้อนคุด รังเกียจก้อนเหล็กร้อนอื่น จึงไม่จับเพราะเกรงกลัว ความร้อน

ในการอุปมานั้น พึงทราบการหยั่งลงสู่สภาพละอายภายในแล้วไม่ทำบาป เหมือน การไม่จับก้อนเหล็กเย็นเพราะรังเกียจจะเปื้อนคุด พึงทราบการไม่ทำบาปเพราะกลัวอบาย เหมือนการไม่จับก้อนเหล็กร้อนเพราะกลัวความร้อน

หิริมีลักษณะเคารพเชื่อฟัง โอตตปปะลักษณะกลัวโทษและเห็นภัย ธรรมทั้งสอง

นี้ย่อมปรากฏในการหลีกเลี่ยงจากบาปเหมือนกัน กล่าวคือ บางคนยังหิริอันมีลักษณะ
เคารพเชื่อฟังให้เกิดขึ้นแล้วไม่ทำบาปด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. พิจารณาถึงความประเสริฐแห่งชาติ
๒. พิจารณาถึงความประเสริฐแห่งศาสนา
๓. พิจารณาถึงความประเสริฐแห่งความเป็นทนายา[มีโลกุตตรธรรม ๙ เป็นต้น]
๔. พิจารณาถึงความประเสริฐแห่งเพื่อนพรหมจรรย์

บางคนยังโอดตปปะอันมีลักษณะกลัวโทษและเห็นภัยให้เกิดขึ้นแล้วไม่ทำบาป
ด้วยเหตุ ๔ ประการ ได้แก่

๑. ภัยคือการตำหนิตนเอง	๒. ภัยคือการตำหนิของผู้อื่น
๓. ภัยคืออาชญา	๔. ภัยคือทุกคติ

ในเรื่องนั้น บัณฑิตพึงกล่าวการพิจารณาความประเสริฐแห่งชาติเป็นต้น และภัย
คือการตำหนิตนเองเป็นต้นให้พิสดาร

[การพิจารณาความประเสริฐแห่งชาติเป็นต้นพบในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย เอกก-
นิบาต อปรอัจฉราสังฆาตวรรค ส่วนภัยคือการตำหนิตนเองเป็นต้นพบในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย
จตุกกนิบาต ภยวรรค อัฏฏกนิบาต ฐาปนาสูตร เป็นต้น

พระพุทธโฆสะจารย์ผู้แต่งคัมภีร์นี้คงจะแต่งอรรถกถาของพระสูตรก่อน จากนั้นจึงรจนา
อรรถกถาของพระอภิธรรมที่ลึกซึ้งกว่าอรรถกถาของพระสูตร ดังนั้น ท่านจึงแนะนำให้ไปอ่านคำอธิบาย
ในอรรถกถาของพระสูตร]

คำอธิบายมูลราสี

ความหมายของอโลกะ

อโลกะ คือ สภาวะทำให้ไม่โลภ

อีกนัยหนึ่ง อโลกะ คือ สภาวะไม่โลภ

อีกนัยหนึ่ง **อโลภะ** คือ ความไม่โลภนั่นเอง

[คำว่า อโลภ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ไม่โลภ = ลุพฺภนฺติ เตนาติ โลภ, น โลภ อโลภ.
(ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะไม่โลภ = ลุพฺภตฺติ โลภ, น โลภ อโลภ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความไม่โลภ = ลุพฺภน โลภ, น โลภ อโลภ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

แม้โทสะและอโมหะก็มีนัยเดียวกัน

อโลภะ :-

- มีสภาพที่จิตไม่ลุ่มหลงในอารมณ์ หรือมีสภาพที่จิตไม่ผูกพันในอารมณ์ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดใบบัว
- มีหน้าที่ไม่ครอบครอง เหมือนภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว
- มีความไม่ต้องการยึดติดเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรก

[แม้สรีระของบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรกจะแปดเปื้อน แต่จิตของเขาไม่ยึดติดกับของสกปรก ฉะนั้น อโลภะเจตสิกก็ฉะนั้น แม้รับเอาอารมณ์ก็ปราศจากความยึดติดในอารมณ์]

อโทสะ :-

- มีสภาพไม่ดุร้าย หรือมีสภาพไม่ขัดแย้ง เหมือนมิตรเกื้อกูล
- มีหน้าที่กำจัดความอาฆาต หรือมีหน้าที่กำจัดความเร่าร้อนเหมือนไม้จันทน์
- มีความสงบเย็นเป็นเครื่องปรากฏเหมือนจันทร์เพ็ญ

อโมหะ ได้แสดงไว้โดยลักษณะเป็นต้นในบทว่าปัญญูนิทริย[ตามที่ได้กล่าวไว้] ในหนหลังนั้นแหละ

อโลภะ เป็นข้าศึกต่อมลทินคือความตระหนี่

อโทสะ เป็นข้าศึกต่อมลทินคือความเป็นผู้ทุศีล

อโมหะ เป็นข้าศึกต่อนิรวรณที่ไม่บำเพ็ญกุศลธรรม

อโลภะ เป็นเหตุแห่งทาน

อโทสะ เป็นเหตุแห่งศีล

อโมหะ เป็นเหตุแห่งภาวนา

อโลภะ ทำให้ไม่ถือเอามาก เพราะผู้โลภจึงถือเอามาก

อโทสะ ทำให้ไม่ถือเอาพร่อง เพราะผู้ที่มีโทสะประทุษร้ายจึงถือเอาพร่อง

อโมหะ ทำให้ไม่ถือเอาวิปริต เพราะผู้หลงจึงถือเอาวิปริต

[ในคำว่า อนนิกัง คณฺหาติ (ไม่ถือเอามาก) คำว่า อนนิกัง มีรูปวิเคราะห์ว่า น อนนิกัง คำนี้เป็นยตุตสมาส ฉะนั้น เวลาแปลต้องแปล น ศัพท์เข้ากับบทกริยาว่า คณฺหาติ แม้คำว่า อนนฺนํ คณฺหาติ (ไม่ถือเอาพร่อง) อวิปริตํ คณฺหาติ (ไม่ถือเอาวิปริต) ก็เช่นเดียวกัน

ยตุตสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความของบทหน้าและบทหลังไม่สัมพันธ์กัน โดยมีการมองหาบทอื่นจากบทที่เชื่อมสมาส ดังเช่น น ศัพท์ในศัพท์ว่า อนนิกัง มองหาบทกริยา คือ คณฺหาติ ไม่มีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกับ อนนิกัง ศัพท์ที่เชื่อมสมาส จึงเข้าสมาสด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า นามานํ สมาส (กลุ่มบทของคำนาม ชื่อว่า สมาส) ในสูตรว่า นามานํ สมาส ยตุตตโต (กลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันของคำนาม ชื่อว่า สมาส)]

บุคคลทรงจำโทษที่มีอยู่ว่าเป็นโทษ ย่อมเปิดเผยโทษ เพราะความไม่โลภ เนื่องจากบุคคลผู้โลภย่อมปกปิดโทษ

บุคคลทรงจำคุณที่มีอยู่ว่าเป็นคุณ ย่อมดำเนินไปในคุณ เพราะความไม่โกรธ เนื่องจากบุคคลผู้มีโทสะประทุษร้ายย่อมลบล้างคุณท่าน

บุคคลทรงจำสภาวะตามความเป็นจริงว่าเป็นสภาวะตามความเป็นจริง ย่อมดำเนินไปในสภาวะตามความเป็นจริง เพราะความไม่หลง เนื่องจากบุคคลผู้หลงย่อมถือเอาสิ่งที่มีจริงว่าเป็นสิ่งที่ไม่จริง และถือเอาสิ่งที่ไม่จริงว่าเป็นสิ่งที่มีจริง

อนึ่ง ทุกข์มีการพลัดพรากจากของที่รักย่อมไม่มีเพราะความไม่โลภ เนื่องจากคนโลภแล้วมีสภาวะพอใจและอดทนต่อการพลัดพรากของที่รักไม่ได้

ทุกข์อันประสบกับของอันไม่เป็นที่รักย่อมไม่มีเพราะความไม่โกรธ เนื่องจากบุคคลมีโทสะประทุษร้ายแล้วมีสภาวะไม่พอใจและอดทนต่อการประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักไม่ได้

ทุกข์มีการไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง เนื่องจากบุคคลผู้ไม่หลงมีการพิจารณาอย่างนี้ว่า ต่ กุเตตถุ ลพฺภา^{๑๑๙} (ความปรารถนานั้นในธรรมที่มีสภาพแก่ชราจะมีได้อย่างไร)

ชาติทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโลภะ เนื่องจากอโลภะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา และชาติทุกข์ก็มีตัณหาเป็นมูล

ชราทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโทสะ เนื่องจากบุคคลผู้มีโทสะกล้าเป็นผู้แก่ชราเร็ว

มรณทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโมหะ เนื่องจากการตายด้วยความหลงเป็นทุกข์ แต่ทุกข์นั้นย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่หลง

อนึ่ง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์ย่อมมีได้เพราะความไม่โลภ การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของบรรพชิตย่อมมีได้เพราะความไม่หลง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหมดย่อมมีได้เพราะความไม่โกรธ

กล่าวโดยพิเศษ การเกิดในวิสัยแห่งเปรตย่อมไม่มีเพราะความไม่โลภ เนื่องจากเหล่าสัตว์มักเข้าถึงวิสัยแห่งเปรตโดยมากด้วยตัณหา และความไม่โลภก็เป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา

การเกิดในนรกย่อมไม่มีเพราะความไม่โกรธ เนื่องจากเหล่าสัตว์มักเข้าถึงนรกอันเป็นเช่นกับโทสะโดยความเป็นผู้ดุร้ายด้วยโทสะ และความไม่โกรธก็เป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ

การเกิดในกำเนิดแห่งสัตว์ดิรัจฉานย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง เนื่องจากเหล่าสัตว์มักเข้าถึงกำเนิดแห่งสัตว์ดิรัจฉานที่หลงเป็นนิตย์ด้วยโมหะ และความไม่หลงก็เป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ

อโลกะ ไม่ทำการเข้าหาด้วยอำนาจระคะ

อโทสะ ไม่ทำการหลีกเลี่ยงไปด้วยอำนาจโทสะ

อโมหะ ไม่ทำความไม่เป็นกลางด้วยอำนาจโมหะ

อนึ่ง อโลกะเป็นต้นทั้ง ๓ นั้น ทำให้มีสัญญา ๓ เหล่านี้ตามลำดับ คือ

๑. เนกขัมมสัญญา สัญญาที่ประกอบด้วยอโลกะอันเป็นเครื่องออกจาก
กาม
๒. อัปปยาปาทสัญญา สัญญาที่ประกอบด้วยเมตตาอันตรงกันข้ามกับความ
ปองร้าย
๓. อวิหิงสาสัญญา สัญญาที่ประกอบด้วยกรุณาอันตรงกันข้ามกับความ
เบียดเบียน

และมีสัญญา ๓ เหล่านี้ คือ

๑. อสุภสัญญา สัญญาว่าไม่งาม
๒. อัปปรมาณสัญญา สัญญาที่ประกอบด้วยเมตตาอันมีเหล่าสัตว์หาประมาณ
มิได้เป็นอารมณ์

๓. ธาตุสัญญา สัญญาว่าเป็นธาตุ ไม่ใช่สัตว์ ชีวะ บุคคล

อโลกะ ทำให้หลีกเลี่ยงการปฏิบัติที่สุดโต่ง คือ กามสุขัลลิกานุโยค

อโทสะ ทำให้หลีกเลี่ยงการปฏิบัติที่สุดโต่ง คือ อัตตกิลมณานุโยค

อโมหะ ทำให้ดำเนินไปด้วยข้อปฏิบัติอันเป็นมัชฌิมาปฏิปทา

อโลกะ ทำให้ทำลายอภิชฌาภายคันถะ

อโทสะ ทำให้ทำลายพยาบาทภายคันถะ

อโมหะ ทำให้ทำลายคันถะที่เหลือทั้ง ๒ [คือ สีสัพพตปราคายคันถะ และ
อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ]

สติปัฏฐาน ๒ ประการเบื้องต้น [คือ กายานุปัสสนา (การตามรู้กายรูป) และ

เวทนานุปัสสนา (การตามรู้เวทนา)] ย่อมสำเร็จด้วยอานูกาภาพแห่งอโลกะและอโทสะ ๒ อย่างแรก

สติปัฏฐาน ๒ ประการหลัง [คือ จิตตานุปัสสนา (การตามรู้จิต) และธรรมานุปัสสนา (การตามรู้ธรรม)] ย่อมสำเร็จด้วยอานูกาภาพแห่งอโมหะอย่างหลังเท่านั้น

อโลกะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค เพราะบุคคลผู้ไม่โลภย่อมไม่เสพสิ่งที่ไม่เหมาะสม [คือ อาหาร อุณหภูมิ และที่พักเป็นต้น] อันเป็นอารมณ์ของความโลภ ดังนั้น เขาจึงไม่มีโรค

อโทสะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความหนุ่มสาว เพราะบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ไม่ถูกแผดเผาโดยไฟคือโทสะอันนำความเป็นผู้มีสีหนึ่งเหี่ยวแห้งและผมหงอกมาให้ย่อมเป็นหนุ่มสาวได้นาน

อโมหะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความมีอายุยืน เพราะบุคคลผู้ไม่หลงทราบสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์แล้ว ย่อมเว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และเสพสิ่งที่เป็นประโยชน์ จึงเป็นผู้มีอายุยืน

อโลกะ เป็นปัจจัยแก่การได้รับโรคสมบัติ เพราะคนผู้ไม่โลภย่อมได้รับโรคสมบัติด้วยการบริจาค

อโทสะ เป็นปัจจัยแก่การได้รับมิตตสมบัติ เพราะได้มิตรและการไม่เสื่อมมิตร ด้วยเมตตา

อโมหะ เป็นปัจจัยแก่การได้รับอัตตสมบัติ เพราะบุคคลผู้ไม่หลงทำประโยชน์ แก่ตนอยู่ย่อมเชื่อว่ายังตนให้ถึงพร้อม

อโลกะ เป็นปัจจัยแก่ทิพยวิหาร [ฌาน ๔]

อโทสะ เป็นปัจจัยแก่พรหมวิหาร [เมตตาเป็นต้น ๔]

อโมหะ เป็นปัจจัยแก่อริยวิหาร [พลสมมัตติ]

อโลกะ ทำให้บุคคลสงบระงับในสัตว์และสังขารฝ่ายตน เพราะไม่มีความทุกข์ อันมีความผูกพันเป็นเหตุเมื่อสัตว์และสังขารเหล่านั้นพินาศไป

อโทสะ ทำให้บุคคลสงบระงับในสัตว์และสังขารฝ่ายอื่น เพราะผู้ที่ไม่มีโทสะ ประทุษร้ายแล้วย่อมปราศจากความสำคัญว่ามีเวรแม้ในบุคคลที่จองเวรกัน

อโมหะ ทำให้บุคคลสงบระงับในสัตว์และสังขารที่เป็นกลาง เพราะคนไม่หลง ย่อมปราศจากความผูกพันในฝ่ายทั้งหมด

อโลภะ ทำให้รู้เห็นความไม่เที่ยง เพราะบุคคลผู้โลภแล้วย่อมไม่เห็นสังขารที่ไม่เที่ยงโดยความไม่เที่ยง เพราะผูกพันในเครื่องใช้สอย

อโทสะ ทำให้รู้เห็นทุกข์ เพราะคนมีอหิยาตัยไมโกรธเป็นผู้ครอบงำสละอาฆาต วัตถุได้ย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นทุกข์

อโมหะ ทำให้รู้เห็นอนัตตา เพราะคนไม่หลงเป็นผู้ฉลาดในการถือเอาสภาวะ ตามความเป็นจริงย่อมรู้ชั้น ๕ ซึ่งไม่มีอัตตาเป็นใหญ่โดยความไม่มีอัตตาเป็นใหญ่

การรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นย่อมมีด้วยคุณธรรม ๓ เหล่านี้ ฉันทะ แม้ คุณธรรม ๓ เหล่านี้ ก็ได้ด้วยการรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นฉันทะเหมือนกัน ดังจะ เห็นได้ว่า ความไม่โลภย่อมมีเพราะรู้เห็นว่าไม่เที่ยง ความไม่โกรธย่อมมีเพราะรู้เห็นว่า เป็นทุกข์ ความไม่หลงย่อมมีเพราะรู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน ใครเล่ารู้โดยชอบว่ารูปนามนี้ไม่ เที่ยง แล้วพึงให้ความรักเกิดขึ้นเพื่อต้องการรูปนามที่ไม่เที่ยงนั้น หรือรู้สังขารอยู่ว่าเป็น ทุกข์ แล้วพึงก่อให้เกิดทุกข์คือโทสะที่แรงกล้าอีก หรือรู้ถึงความว่างเปล่าจากอัตตาแล้วก็ พึงหลงใหลอีก ดังนี้แล

คำอธิบายกัมมปถราสี

ความหมายของอนภิขณา

อนภิขณา คือ สภาวะไม่เฟื่องเลี้ยง (ไม่ละโมภ)

อภัยบาท คือ สภาวะไม่ทำลายสุขทางกายและสุขทางใจ ประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และกิตติศัพท์ที่ได้รับด้วยอานุภาพแห่งความดี

สัมมาทิฐิ คือ สภาวะเห็นโดยชอบ [เห็นอย่างถูกต้องไม่ผิดพลาด]

อีกนัยหนึ่ง **สัมมาทิฏฐิ** คือ สภาวะเห็นอันงาม [เห็นอย่างตั้งมั่นน่าสรรเสริญ]

[คำว่า สัมมาทิฏฐิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเห็นโดยชอบ = สัมมา อวิปริตฺ ติฏฐิ สัมมาทิฏฐิ.
(สัมมา มีความหมายว่า ไม่แปรปรวน (อวิปริต)
- สภาวะเห็นอันงาม = สัมมา โสภณา ติฏฐิ สัมมาทิฏฐิ.
(สัมมา มีความหมายว่า งาม (โสภณ))

คำเหล่านั้นเป็นชื่อของความไม่โลภเป็นต้นนั้นแหละ

อนึ่ง พึงทราบว่าธรรมเหล่านั้นตรัสไว้โดยความเป็นมูลในตอนต้น แต่ตรัสไว้โดย
ความเป็นกรรมบถในที่นี้

คำอธิบายโลกपालทุกะ

แม้หิริและโอตตปปะกัตรัสไว้โดยความเป็นผลในตอนต้น แต่ตรัสไว้โดยความเป็นธรรมคัมครองโลกในที่นี้ โดยแท้จริงแล้ว ธรรมทั้งสองนี้ย่อมคัมครองโลก ดังพระพุทธรักษาว่า

เทวเม ภิกขเว สุกกา ฐมา โลกํ ปาเลนฺติ. กตเม เทว. หิริ จ โอตตปฺปญฺจ. อิม
โข ภิกขเว เทว สุกกา ฐมา โลกํ ปาเลนฺติ. สเจ ภิกขเว เทว สุกกา ฐมา โลกํ น ปาเลยฺยํ,
นยิธ ปญฺญาเยถ มาตาติ วา, มาตุจฺฉาติ วา, มาตุลानीติ วา, อาจริยภริยาติ วา, ครุณฺ
ทาราติ วา. สมฺเภทํ โลโก อคฺมิสฺส ยถา อเชพฺภา กุกฺกุฏสฺสุกรา โสณฺสังคาลา. ยสฺมา จ โข
ภิกขเว อิม เทว สุกกา ฐมา โลกํ ปาเลนฺติ, ตสฺมา ปญฺญาติ มาตาติ วา มาตุจฺฉาติ วา
มาตุลानीติ วา อาจริยภริยาติ วา ครุณฺ ทาราติ วา.^{๑๗๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสะอาดทั้ง ๒ ประการนี้ย่อมคัมครองโลก ธรรมทั้ง ๒
ประการเป็นไฉน คือ หิริและโอตตปปะ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสะอาดทั้ง ๒ ประการ
นี้แลย่อมคัมครองโลก ถ้าธรรมสะอาด ๒ ประการนี้ไม่พึงคัมครองโลกไซ้ ในโลกนี้ก็ไม่
พึงปรากฏว่าเป็นแม่ น้า ป้า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของพราหมณ์ผู้เป็นครู

ชาวโลกจักถึงการปะปนกันเหมือนอย่างพวกแพะ แกะ ไก่ สุกร สุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอก
ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสะอาด ๒ ประการนี้ย่อมคุ้มครองโลก ดังนั้นจึงยังปรากฏเป็น
แม่ น้า ป้า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของพราหมณ์ผู้เป็นครู”

คำอธิบายยุคลธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้น

กายปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งนามขันธ์

จิตตปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งจิต

อนึ่ง คำว่า กาย ในที่นี้ คือ [นาม]ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น

กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิทั้ง ๒ อย่างนี้เกิดร่วมกัน :-

- มีสภาพเสมอกันคือความสงบแห่งความร้อนของนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความร้อนของนามขันธ์และจิต
- มีความไม่ดิ้นรนและความสงบเย็นของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีอุทธัจจะ เป็นต้นที่ทำให้ความไม่
สงบแก่นามขันธ์และจิต

กายลหุตา คือ ความเบาแห่งนามขันธ์

จิตตลหุตา คือ ความเบาแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนี้มีสภาพสงบแห่งความหนักของนามขันธ์และจิต

- มีหน้าที่กำจัดความหนักของนามขันธ์และจิต
- มีความเบาของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีถีนมิทธะ เป็นต้นที่กระทำ
ความหนักแก่นามขันธ์และจิต

กายมุตฺตา คือ ความอ่อนแอแห่งนามขันธ์

จิตตมุตฺตา คือ ความอ่อนแอแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น :-

- มีสภาพพระรับความแข็งของนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความแข็งของนามขันธ์และจิต
- มีความไม่กระทบกระทั่ง[ในอารมณ์]ของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีทวิขันธ์และมานะเป็นต้น ที่กระทำความแข็งแก่นามขันธ์และจิต

กายกัมมัญญตา คือ ความเหมาะสมในกิริยาแห่งนามขันธ์

จิตตกัมมัญญตา คือ ความเหมาะสมในกิริยาแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น :-

- มีสภาพพระรับความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต
- มีความถึงพร้อมแห่งการรับเอาอารมณ์ของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นอื่น[จากอุท-
ธัจจะและถีนมิทธะ] ซึ่งทำให้นามขันธ์และจิตไม่เหมาะสมในกิริยา

ธรรมเหล่านั้นนำความเลื่อมใสมาให้ในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส[คือ
พระไตรรัตน์] และนำมาซึ่งความเหมาะสมในการประกอบกับกิริยาที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล
ประดุจทองบริสุทธิ์ฉะนั้น [ทองบริสุทธิ์ที่หลอมดีแล้วย่อมควรแก่การทำให้เป็นรูปพรรณต่าง ๆ
มีตุ้มหู กำไล เป็นต้น ฉะนั้นได้ กัมมัญญตาทั้งสองนี้ก็ประกอบจิตและเจตสิกให้เหมาะสม
แก่การปฏิบัติอันเป็นกิจอันดีงาม ฉะนั้น]

กายปาคุญญตา คือ ความคล่องแคล่วแห่งนามขันธ์

จิตตปาคุญญตา คือ ความคล่องแคล่วแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น :-

- มีสภาพสบายแห่งนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความไม่สบายแห่งนามขันธ์และจิต
- มีความไม่มีโทษ[คือกิเลส]เป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีความไม่ศรัทธาเป็นต้นที่ทำให้นามขันธ์และจิตไม่สบาย

กายชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งนามขันธ์

จิตตชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น :-

- มีสภาพไม่คดโกงแห่งนามขันธ์และจิต หรือมีสภาพตรงแห่งนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธ์และจิต
- มีความตรงไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีมารยาและสาไถยเป็นต้นที่ทำให้ความคดโกงแก่นามขันธ์และจิต

สติ คือ สภาวะระลึก

สัมปชัญญะ คือ สภาวะหยั่งรู้ ความหมายก็คือ รู้ทั่วโดยประการต่างๆ

[คำว่า สมปชฌณ สำเร็จรูปมาจาก ส บพหน้า + ป บพหน้า + ฉา ธาตุ = รู้ + นา ปัจจัย + ญย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เมื่อประกอบรูปศัพท์เป็นรูปว่า สมปชาน + ญย แล้ว ให้แปลง ญย

เป็น ณ, ช้อน ณ เป็น ณณ แล้วทำรัสสระ อา ใน ชา ในพระบาลีบางแห่งมีรูปว่า สโต สมฺปชาโน (มีสติ มีสัมปชัญญะ) ตามนัยนี้คำว่า สมฺปชาน เป็นรูปกัตตุสภาระที่ระบุบุคคล จึงอาจลง ณฺย ปัจจัย ในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปชานสฺส ภาโว สมฺปชณฺณํ (ภาวตัทธิต)

พระอรรถกถาจารย์อธิบายบทนี้ว่า สมฺนโต ปกาเรหิ ชานาตีติ อตฺโถ (ความหมายก็คือ รู้ทั่วโดยประการต่างๆ) โดย สํ อุปสรรคมีความหมายว่า ทั่ว, รอบด้าน (สมฺนโต) ส่วน ป อุปสรรคมีความหมายว่า ประการต่างๆ (ปการ)

อนึ่ง พึงทราบสัมปชัญญะ ๔ ประเภทเหล่านี้ คือ

๑. สาทถกสัมปชัญญะ หยั่งรู้ว่ามิประโยชน์ [คือ การรู้ว่าการไปไหว้พระเจดีย์ มิประโยชน์ จึงเดินทางไปไหว้ แต่การไปไหว้ในที่ที่มีคนพลุกพล่านมิมีประโยชน์ อาจทำให้กรรมฐานเสียหาย จึงไม่ควรไป]

๒. สัปปายสัมปชัญญะ หยั่งรู้ว่าเหมาะสม [คือ การกำหนดรู้รูปเป็นต้น ที่มี ความเหมาะสมกับตนในปัจจุบันขณะนั้นๆ]

๓. โจรสัมปชัญญะ หยั่งรู้อารมณ์ [คือ การไม่สละอารมณ์กรรมฐานใน ขณะที่ยกยวณทบาทเป็นต้น]

๔. อสัสมโหสัมปชัญญะ หยั่งรู้โดยไม่หลง [คือ การรู้เห็นว่าการก้าวไปเป็นเพียง ธาตุ เป็นต้น ไม่ใช่บุคคล เรา ของเรา]

ลักษณะเป็นต้นของสติและสัมปชัญญะเหล่านี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ใน สตินทริยและปัญญินทริยนั้นแหละ

โดยประการดังนี้ ธรรมคูนีตรัสไว้ในหนหลังแล้ว ได้ตรัสไว้อีกในที่นี้โดยความ เป็นธรรมเกื้อกูลแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา

สมถะ คือ สภาวะระงับธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทะเป็นต้น

วิปัสสนา คือ สภาวะรู้เห็นธรรมโดยลักษณะต่างๆ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น โดย องค์ธรรมวิปัสสนานี้ก็คือปัญญานั้นเอง

ลักษณะเป็นต้นของสมถะและวิปัสสนาทั้งสองนี้ ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแล แต่ตรัสไว้ในที่นี้อีกโดยความเป็นธรรมที่ถูกผูกไว้เป็นคู่

ปัดคาหะ คือ สภาวะประคองสหชาตธรรม [หมายถึง วิริยะ]

อวิกเขปะ คือ สภาวะไม่ฟุ้งซ่าน [หมายถึง สมาธิ] เพราะเป็นปฏิบัติกับความฟุ้งซ่านคืออุทธัจจะ

ลักษณะเป็นต้นของธรรมเหล่านี้ กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ

อนึ่ง พึงทราบว่าธรรมทั้ง ๒ นี้ตรัสไว้ในที่นี้เพื่อแสดงการประกอบวิริยะกับสมาธิ

[ธรรมทั้งสองคือวิริยะและสมาธิต้องสมดุลกันอยู่เสมอ จึงจะทำให้การปฏิบัติก้าวหน้าต่อไป เพราะผู้มีวิริยะย่อหย่อนย่อมเกิดถีนมิทธะครอบงำ ส่วนผู้ที่มีสมาธิน้อยมักซัดส่ายฟุ้งซ่าน ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๑) กล่าวว่า

วิเสสโต ปเนตฺถ สทฺธาปญฺญานํ สมาธิวิริยานญฺจ สมตํ ปสฺสนติ.

“อนึ่ง ในบรรดาอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ พระอริยะทั้งหลายย่อมสรรเสริญความสมดุลแห่งศรัทธากับปัญญา สมาธิกับวิริยะ”

ศรัทธาที่ยิ่งกว่าปัญญาอาจทำให้เป็นคนงมงาย ปัญญาที่ยิ่งกว่าศรัทธามักทำให้เป็นคนไม่เชื่อถ้อยแล้วคิดเกินเลยกว่าเหตุผลทั่วไป ส่วนสมาธิที่มากกว่าวิริยะมักทำให้ง่วง วิริยะที่มากกว่าสมาธิมักทำให้ฟุ้งซ่าน ในปัจจุบันมีบางท่านอ้างข้อความนี้แล้วกล่าวว่าสมาธิจะมากจนเกินไป จึงต้องพยายามลดสมาธิลง ที่จริงแล้วการปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญสติปัฏฐานนั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างสมาธิ เมื่อสมาธิแก่กล้าแล้วจึงจะเกิดปัญญาต่อมา เหมือนน้ำใสที่ส่งผลให้เห็นพืชและสัตว์ที่อยู่ในน้ำ สมาธิของผู้ปฏิบัติธรรมในระดับวิปัสสนาญาณจัดเป็นขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะที่มีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิ จึงทำให้เกิดจิตตวิสุทธิได้ ต่อมาเมื่อสมาธิแก่กล้าจนได้บรรลุมรรคญาณแล้วจึงจะมีกำลังเทียบเท่าอัปปนาสมาธิ ดังนั้น สมาธิที่ท่านกล่าวว่ายังไม่สมดุลกับวิริยะนี้จึงไม่ใช่สมาธิจริงๆ แต่เป็นเอกัคคตาเจตสิกที่ยังไม่มีกำลังเท่านั้น

ที่จริงแล้วเอกัคคตาเป็นเจตสิกที่เป็นกลไกทางจิตอย่างหนึ่ง ทำหน้าที่ในการทำให้สัตว์ทั้งหลายรู้อารมณ์อย่างเดียวกันในขณะเดียว แม้สัตว์ดิรัจฉานก็มีเจตสิกดวงนี้ ส่งผลให้สัตว์เหล่านั้นสามารถสื่อสาร กินอาหาร สืบพันธุ์ ฯลฯ เอกัคคคตาที่ได้รับการพัฒนาด้วยการเจริญสมถภาวนาหรือ

วิปัสสนาภาวนาแล้วจึงจะบรรลุความเป็นสมาธิ ซึ่งมาจาก ส (ดี) + อาธิ (ตั้งไว้) สมาธิ = สภาวะตั้งไว้ดี คือ ตั้งจิตไว้ไม่ให้เกิดนิวรณ์ ๕ หรือมาจาก สม (สมาเสมอ) + อาธิ (ตั้งไว้) สมาธิ = สภาวะตั้งไว้สมาเสมอ คือ ตั้งจิตไว้ให้อินทรีย์ ๕ สมดุลกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีและอนุทีปนี ว่า

สาเยว จิตตํ นานารมณเณสุ วิกฺขิปปิตุํ อทฺตวา เอกสฺมึเยวารมฺมเณ ปฏิปทฺชรมฺมานํ ทูริภาเวน สมฺมา จ อาธิยติ จเปติ. อินฺทฺริยานญจ สมฺภาวํ กตฺวา ตตฺถเวย ลีลฺลทฺธจฺจาภาวปาทเนน สมญจ อาธิยติ จเปตํ อตฺเถน สมฺมาธิตํ จ วุจฺจติ.^{๑๗๑}

“เอกัคคตานั้นชื่อว่า สมาธิ เพราะเป็นสภาวะไม่ให้จิตซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ ตั้งไว้ในอารมณ์เดียวโดยความไกลจากปฏิภังษธรรม และตั้งไว้สมาเสมอโดยกระทำความสมาเสมอแห่งอินทรีย์แล้วให้ถึงภาวะอันไม่มีความหวั่นและความซัดส่ายในอารมณ์”

สมาธิตํ ปทสฺส ส-อาธิตํ วา, สม-อาธิตํ วา ทฺวิธา ปทฺจเนโท. ตตฺถ สํอุปสคฺโค สมฺมา-สทฺทตฺโถ. สมสทฺโท ปน ฐมฺเมน สเมน รชฺชํ กาเรตฺติอาทิสฺส วิย นามิกสทฺโทติ ทฺวิธา วิกฺกปฺปํ ทสฺเสนโต “สาเยว จิตฺตุนฺตฺวาทิมหา. สาเยว จิตฺตํ สมฺมา จ อาธิยตฺติ สมาธิ, สาเยว จิตฺตํ สมญจ อาธิยตฺติ สมาธิตํ ทฺวิธา วิกฺกปโป.^{๑๗๒}

“คันทรงนาจารย์เมื่อจะแสดงนัย ๒ ประการว่า คำว่า สมาธิ ตัดบท ๒ อย่าง คือ ส + อาธิ หรือ สม + อาธิ ในข้อนั้น อุปสรรคคือ ส มีอรรถเหมือน สมมา ศัพท์ ส่วน สม ศัพท์เป็นบทนามดังคำว่า ฐมฺเมน สเมน รชฺชํ กาเรติ (ย่อมครองราชย์โดยสมาเสมอด้วยธรรม) จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สาเยว จิตฺตํ (เอกัคคตนั้นได้ชื่อว่า สมาธิ เพราะเป็นสภาวะไม่ให้จิตซัดส่ายในอารมณ์ต่างๆ ตั้งไว้ในอารมณ์เดียวโดยความไกลจากปฏิภังษธรรม และตั้งไว้สมาเสมอโดยกระทำความสมาเสมอแห่งอินทรีย์ ให้เข้าถึงภาวะอันไม่มีความหวั่นและความซัดส่ายในอารมณ์นั้น) นัย ๒ ประการมีดังนี้คือ สมาธิ คือ เอกัคคตาที่ตั้งจิตไว้ดี หรือ เอกัคคตาที่ตั้งจิตไว้สมาเสมอ”]

คำอธิบายเยวาปนกเจตสิก

พระดำรัสว่า เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อณฺเวยปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมฺบุปฺปนา อรูปิโน ฐมฺมา, อิเม ฐมฺมา กุสลา (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล) หมายความว่า มิใช่มีเพียงกุศลธรรม ๕๐ กว่าเหล่านี้ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยลำดับบพว่า ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี โดยที่แท้ในสมัยที่เกิด

กามาวจรมหากุศลจิตอันเป็นอสังขาริกดวงที่หนึ่ง อันเกิดร่วมกับโสมนัสที่เป็นดิเหตุกะ แม้ธรรมเหล่าอื่นที่ประกอบด้วยผัสสะเป็นต้นนั้นนั้นแหละดำเนินไปก็มีอยู่ ธรรมทั้งหมดนี้ อันอาศัยปัจจัยอันสมควรแก่ตนๆ เกิดขึ้น ชื่อว่านามธรรม เพราะความไม่มีรูป ซึ่งปรากฏ อยู่โดยสภาวะ เป็นกุศล

[พระอรรถกถาจารย์จัดข้อความว่า เย วา ปน ตสมิ สมเย อณฺเณปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมฺบุ-
ปฺปนา อรูปิโน ฐมฺมา, อิเม ฐมฺมา กุสลา (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น
ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล) เข้าในเรื่องตอนลงท้าย (อัปฺปนาปริจฺเณท) จึงอธิบายประโยคนี้เอาไว้รวมกัน
ความหมายก็คือ มิใช่มีเพียงธรรม ๕๖ อย่างที่ตรัสไว้โดยตรงว่าผัสสะเป็นต้น หากแต่ยังมีธรรมอื่น
อีกด้วย ทั้งหมดนั้นจัดเป็นกุศล

พระดำรัสว่า ปฏิจฺจสมฺบุปฺปนา (อาศัยกันเกิดขึ้น) หมายความว่า อาศัยปัจจัยอันสมควร
แก่ตนๆ เกิดขึ้น

พระดำรัสว่า อรูปิโน ฐมฺมา (นามธรรม) ตรัสไว้เพราะความไม่มีรูป คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า
รูปปนํ รูปํ, นตฺถิ รูปํ เอเตสนฺติ อรูปิโน (สภาวะไม่มีรูป)]

พระธรรมราชาทรงแสดงธรรม ๕๐ กว่าอย่างที่ยกขึ้นไว้ในพระบาลีโดยความ
เป็นส่วนประกอบของจิตด้วยพระดำรัสเพียงเท่านั้นแล้ว จึงทรงแสดงธรรม ๙ อย่างอื่นอีก
โดยความเป็นเยวาปนกธรรม

โดยแท้จริงแล้ว ในบทพระบาลีนั้นๆ ธรรม ๙ อย่างเหล่านี้ คือ ฉันทะ อธิโมกข์
มนสิการ ตัตถัมชฌัตตตา กรุณา มุทิตา กายทุกฺขจริตฺตวิริตฺติ วจีทุกฺขจริตฺตวิริตฺติ และมิฉนาชิววิริตฺติ
ย่อมปรากฏ อนึ่ง ฉันทะในกุศลธรรมคือความต้องการจะกระทำก็มีอยู่แม้ในมหากุศลจิต
ดวงที่ ๑ นี้ แต่ไม่ได้ยกไว้ในพระบาลีโดยความเป็นส่วนประกอบของจิต จึงถือเอาฉันทะ
นั้นโดยความเป็นเยวาปนกธรรมในมหากุศลจิตดวงแรกนี้

อธิโมกข์ก็มี มนสิการก็มี ตัตถัมชฌัตตตาก็มี บุรพภาคของเมตตา (ปริกรรม
เมตตาที่เกิดก่อนเมตตามาน) ก็มี [ที่นี้ไม่ถือเอาเมตตามาน เพราะเป็นเรื่องมหากุศลจิต
ดวงที่ ๑ จึงถือเอาปริกรรมเมตตาเท่านั้น แม้บุรพภาคของกรุณาเป็นต้นก็เหมือนกัน] เมื่อ

ทรงถือเอาโอทสะแล้ว ก็เป็นอันถือเอาบุรพภาคของเมตตานั้นเหมือนกัน บุรพภาคของ
กรุณาก็มี บุรพภาคของมุทิตาก็มี [แต่มิได้ตรัสถึงกรุณาและมุทิตาด้วยชื่ออื่นเหมือนอุเบกขา]
บุรพภาคของอุเบกขาก็มี เมื่อทรงถือเอาตัตรมัชฌัตตดาแล้ว ก็ย่อมเป็นอันถือเอาบุรพ-
ภาคของอุเบกขานั้น

สัมมาวาจาก็มี สัมมากัมมันตะก็มี สัมมาอาชีวะก็มี แต่มิได้ยกขึ้นไว้ในบาลีโดย
ความเป็นส่วนประกอบของจิต จึงถือเอาสัมมาวาจาเป็นต้นนั้นโดยความเป็นเยวาปนก-
กรรมในที่นี้

หนึ่งในบรรดาธรรม ๘ อย่างเหล่านี้ ธรรม ๔ อย่างย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน คือ
ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตดา ธรรมที่เหลือมีได้ในขณะต่างกัน [เพราะ
เป็นอนิยตโยคีเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบไม่แน่นอน และเพราะมีอารมณ์ต่างกัน] ดังจะ
เห็นได้ว่า เมื่อใด บุคคลย่อมละมิจฉาจากด้วยจิตดวงนี้ ย่อมบำเพ็ญสัมมาวาจาโดย
เนื่องด้วยวิรติเจตสิก เมื่อนั้น ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ ฉันทะเป็นต้น ๔ อย่าง และสัมมา-
วาจา ย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน

เมื่อใด บุคคลย่อมละมิจฉากัมมันตะบำเพ็ญสัมมากัมมันตะโดยเนื่องด้วยวิรติ-
เจตสิก ฯลฯ ย่อมละมิจฉาอาชีวะบำเพ็ญสัมมาอาชีวะโดยเนื่องด้วยวิรติเจตสิก ฯลฯ เมื่อ
ใดทำบริกรรมด้วยกรุณา ฯลฯ เมื่อใดทำบริกรรมด้วยมุทิตา เมื่อนั้น ธรรม ๕ เหล่านี้ย่อม
มีได้ในขณะเดียวกัน คือ ฉันทะเป็นต้น ๔ อย่าง และบุรพภาคของมุทิตา

อนึ่ง เมื่อบุคคลให้ทาน บำเพ็ญศีล และเจริญภาวนา โดยพ้นไปจากการบำเพ็ญ
สัมมาวาจาเป็นต้น [คือ วิรติ ๓ กรุณา และมุทิตา] ย่อมมีธรรม ๔ อย่าง [คือฉันทะ
อธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตดา] ซึ่งเป็นส่วนประกอบที่แน่นอน

คำอธิบายฉันทะเป็นต้น

ในเยวาปนกรรมทั้ง ๘ เหล่านี้ ดังพรรณนามาฉะนี้ พึงทราบว่า :-

คำว่า ฉันทะ นี้ เป็นชื่อของความต้องการจะทำ ดังนั้น ฉันทะ :-

- มีสภาพต้องการจะทำ
- มีหน้าที่แสวงหาอารมณ์
- มีความต้องการอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ
- มีอารมณ์นั้นแหละเป็นเหตุไถ่

อนึ่ง ในการรับเอาอารมณ์ ฟังทราบว่ามันเหมือนจิตเหยียดมือออกไป

อริโมกข์ คือ ความตัดสิน

อริโมกข์นั้น :-

- มีสภาพตกลงใจ
- มีหน้าที่ไม่รวนเร
- มีการตัดสินชี้ขาดเป็นเครื่องปรากฏ
- มีธรรมที่ฟังตัดสินเป็นเหตุไถ่

ฟังทราบว่ายอโมกข์เหมือนเสาเขื่อน เพราะไม่หวั่นไหวในอารมณ์

การะ คือ การกระทำ

มนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจ [ความใส่ใจ]

อีกนัยหนึ่ง **มนสิการ** คือ สภาวะกระทำจิตใจให้ต่างจากจิตดวงก่อน

[คำว่า มนสิการ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การกระทำอารมณ์ไว้ในจิต = มนสฺมี กาโร มนสิกาโร (สัตตมัตตปุริสสมาส)
- สภาวะกระทำจิตใจให้ต่างจากจิตดวงก่อน = ปุริมมนโต วิสทิสํ มนํ กโรตฺติ มนสิกาโร.
(กิตันตตปุริสสมาส)]

มนสิการนั้นมี ๓ อย่าง คือ

๑. อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ
๒. วิถีปฏิปาทกมนสิการ
๓. ชวนปฏิปาทกมนสิการ

อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป
มนสิการนั้น :-

- มีสภาพยังสัมปยุตตธรรมให้แล่นไปสู่อารมณ์
- มีหน้าที่ประกอบสัมปยุตตธรรมไว้ในอารมณ์
- มีความเป็นเฉพาะหน้าต่ออารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ

[ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารมีข้อความที่แสดงถึงหลักฐานว่า อารัมมณปทฏจาโน (มีอารมณ์เป็นเหตุใกล้) แต่ไม่พบในคัมภีร์นี้]

พึงทราบว่่านับเข้าในสังขารชั้นนี้ ประดุจดั่งนายสารถิ[ที่ชักม้าให้ไปสู่ทางที่ตนต้องการไปให้ตรง] เพราะยังสัมปยุตตธรรมให้เป็นไปสมำเสมอในอารมณ์

คำว่า **วิธิปฏิปาทกมนสิการ** (มนสิการที่ยังวิธิจิตให้เป็นไป) นี้ เป็นชื่อของปัญจทวาราวชชนจิต

คำว่า **ชวนปฏิปาทกมนสิการ** (มนสิการที่ยังชวนะให้เป็นไป) นี้ เป็นชื่อของมโนทวาราวชชนจิต

มนสิการเหล่านั้น [วิธิปฏิปาทกมนสิการ และชวนปฏิปาทกมนสิการ] ไม่พึงประสงค์ในเรื่องนี้

ตัตตรมัชฌัตตตา คือ ความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ

ตัตตรมัชฌัตตตานี้ :-

- มีสภาพยังจิตและเจตสิกให้ดำเนินไปเสมอกัน
- มีหน้าที่ห้ามความหย่อนและความยิ่งไป หรือมีหน้าที่กำจัดความตกไปในฝ่าย[ที่ยิ่งหรือหย่อน]
- ความเป็นกลางเป็นเครื่องปรากฏ

พึงทราบตัตตรมัชฌัตตตานี้เหมือนสารถิผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนยที่วิ่งไปสมำเสมอด้วยการวางเฉยต่อจิตและเจตสิก

กรุณาและมุทิตาจักแจ่มแจ้งในนิเทศของพรหมวิหาร ที่จริงแล้วกรุณาและมุทิตานั้นเมื่อถึงอัปทานก็เป็นรูปาวจร แต่ในเรื่องกามาวจรกุศลจิตนี้จัดเป็นกามาวจร ความ เป็นรูปาวจรและกามาวจรดังกล่าวเป็นความต่างกัน

กายทุจริตวิรติ คือ การงดเว้นจากทุจริตทางกาย

แม้วิรติ ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง โดยสภาพเป็นต้น วิรติทั้งสามเหล่านี้ :-

- มีสภาพไม่ล่วงอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น
- มีหน้าที่ถอยออกจากอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น
- มีการไม่กระทำกายทุจริตเป็นต้นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีคุณธรรมคือศรัทธา หิริ โอตตัปปะ และความมักน้อยเป็นต้นเป็นเหตุไถ่

พึงทราบวิรติเจตสิกว่าเป็นการเบือนหน้าจากการทำบาปของจิต

ในธัมมเทศสวาระ (วาระแสดงธรรม) นี้ มีกลุ่มธรรมทั้งหมด ๖๕ อย่าง คือ ธรรม ๕๖ มีผัสสะเป็นต้น และธรรม ๙ ที่ตรัสไว้โดยความเป็นเยวปนกธรรม

ในกลุ่มธรรม ๖๕ อย่างนั้น บางคราวมีกลุ่มธรรม ๖๑ อย่างในขณะเดียวกัน บางคราวมีกลุ่มธรรม ๖๐ อย่างถ้วน เพราะกลุ่มธรรมเหล่านั้นมี ๖๑ อย่างในฐานะ ๕ [วิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒] ในขณะเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยการบำเพ็ญสัมมาวาจาเป็นต้น กลุ่มธรรม ๖๐ อย่างถ้วนย่อมมีได้ในฐานะหนึ่งที่พ้นไปจากฐานะทั้ง ๕ เหล่านั้น [คือ ฐานะที่ไม่มีสัมมาวาจาเป็นต้น]

อนึ่ง กลุ่มธรรมที่ถือเอาตามพระดำรัสที่ตรัสไว้โดยตรงเว้นเยวปนกธรรม มี ๕๖ อย่าง และถ้าไม่นับบทที่ซ้ำกันในกลุ่มธรรม ๕๖ อย่างนี้ ก็มีกลุ่มธรรม ๓๐ อย่างถ้วน คือ

- หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น (ผัสสปัญจกะ)
- วิตก
- วิจารณ์
- ปีติ
- จิตเตกัคคตา

- อินทรีย์ ๕ [คือ ศรัทธา วิริยะ สติ ปัญญา และชีวิตินทรีย์]
- พละ ๒ คือ หิริพละ และโอตตปปละ
- มूल ๒ คือ อโลภะ และอโทสะ
- ธรรม ๑๒ มีกายปััสสัทธิ และจิตตปััสสัทธิ เป็นต้น

[ในผัสสปัญจะ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต ได้ถือเอาเวทนาแล้ว จึงไม่นับ
เอาสุขินทรีย์และโสมนัสสินทรีย์อีก

และในฉานราศีถือเอาเอกัคคตาแล้ว จึงไม่นับเอาสมาธิอินทรีย์อีก

แม้คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะจะกล่าวว่าเจตสิก ๓๘ ดวงประกอบได้ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑
เมื่อถอนเยวอปนเจตสิก ๙ ดวง และเพิ่มจิตในผัสสปัญจะ ก็รวมเป็นกลุ่มธรรม ๓๐ อย่างถ้วน

คำว่า อคฺคหิตคฺคหณ (การไม่นับบทที่ซ้ำกัน) อาจแปลอีกนัยหนึ่งว่า “การนับบทที่ไม่ซ้ำ
กัน” นัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า คหิตสฺส อคฺคหณํ อคฺคหิตคฺคหณํ จัดเป็นยุดัตตสมาส คือ สมาสที่มี
เนื้อความไม่สัมพันธ์กัน โดย อ ศัพท์แม่อยู่หน้า คหิต ศัพท์ก็สัมพันธ์กับ คหณ ศัพท์ นัยที่ ๒ เป็น
สมาสตามปกติ มีรูปวิเคราะห์ว่า อคฺคหิตสฺส คหณํ อคฺคหิตคฺคหณํ

ในบรรดาธรรม ๓๐ อย่างนั้น ธรรม ๑๘ อย่างไม่มีประเภทแบ่งไว้ [เช่น
ผัสสะไม่มีชื่ออื่นจากนี้] ธรรม ๑๒ อย่างมีประเภทแบ่งไว้ [เช่น เวทนาแบ่งเป็นชื่ออื่นว่า
สุข โหติ (สุขก็มี) โสมนัสส โหติ (โสมนัสก็มี)]

ธรรม ๑๘ อย่างไม่มีประเภทแบ่งไว้ คือ ธรรม ๑๘ อย่างเหล่านี้ ได้แก่ ผัสสะ
สัญญา เจตนา วิจารณ์ ปิตี ชีวิตินทรีย์ และธรรม ๑๒ มีกายปััสสัทธิ เป็นต้น

ธรรม ๑๒ อย่างมีประเภทแบ่งไว้ คือ ธรรม ๑๒ อย่างเหล่านี้ ได้แก่ เวทนา จิต
วิตก จิตเตกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ ปัญญินทรีย์ หิริพละ โอตตปปละ
อโลภะ และอโทสะ

ในธรรม ๑๒ อย่างนั้น พึงทราบว่ :-

ธรรม ๗ อย่าง คือ จิต วิตก ศรัทธา หิริ โอตตปปะ อโลภะ และอโทสะ จำแนก
ไว้ในฐานะ ๒ ได้แก่

๑. จิต

- ถึงความเป็นผัสสปัญจะ (ธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น) ได้ตรัสว่า จิตตํ โหติ (จิตก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นอินทรีได้ตรัสว่า มนินทรียํ โหติ (มนินทรียก็มี)

๒. วิตก

- ถึงความเป็นองค์ฌาน ได้ตรัสว่า วิตกโก โหติ (วิตกก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมมาสงกปโป โหติ (สัมมาสังกัปปะก็มี)

๓. ศรัทธา

- ถึงความเป็นอินทรี ได้ตรัสว่า สทฺธิณทรียํ โหติ (สทฺธิณทรียก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นพละ ได้ตรัสว่า สทฺธาพลํ โหติ (ศรัทธาพละก็มี)

๔. หิริ

- ถึงความเป็นพละ ได้ตรัสว่า หิริพลํ โหติ (หิริพละก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นธรรมหมวด ๒ แห่งโลกบาล ได้ตรัสว่า หิริ โหติ (หิริก็มี)

๕. แม่โอดตปปะกัมมินัยเดียวกัน

๖. อโลกะ

- ถึงความเป็นมูล ได้ตรัสว่า อโลโก โหติ (อโลกะก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นกรรมบท ได้ตรัสว่า อนภิชฺฐา โหติ (อนภิชฺฐาก็มี)

๗. อโทสะ

- ถึงความเป็นมูล ได้ตรัสว่า อโทโส โหติ (อโทสะก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นกรรมบท ได้ตรัสว่า อพฺยาปาโท โหติ (อพฺยาบาทก็มี)

ธรรม ๑ อย่าง คือ เวทนา จำแนกไว้ในฐานะ ๓ ได้แก่

๑. เวทนา

- ถึงความเป็นธรรมหมวด ๕ แห่งผัสสะ ได้ตรัสว่า เวทนา โหติ (เวทณาก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นองค์ฌาน ได้ตรัสว่า สุข โหติ (สุขก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า โสมนสฺสอินทรีย์ โหติ (โสมนสฺสอินทรีย์ก็มี)

ธรรม ๒ อย่าง คือ วิริยะ และสติ จำแนกไว้ในฐานะ ๔ ได้แก่

๑. วิริยะ

- ถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า วิริยอินทรีย์ โหติ (วิริยอินทรีย์ก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมฺมาวายาโม โหติ (สมฺมาวายามะก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นผล ได้ตรัสว่า วิริยพลโหติ (วิริยพละก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นปฏิสัมภิทากะ ได้ตรัสว่า ปคฺคาโห โหติ (ปคฺคาหะก็มี)

๒. สติ

- ถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า สตินฺทริย โหติ (สตินฺทริยก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมฺมาสติ โหติ (สมฺมาสติก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นผล ได้ตรัสว่า สติพล โหติ (สติพละก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นปฏิสัมภิทากะ ได้ตรัสว่า สติ โหติ (สติก็มี)

ธรรม ๑ อย่าง คือ สมาธิ จำแนกไว้ในฐานะ ๖ ได้แก่

๑. สมาธิ

- ถึงความเป็นองค์ฌาน ได้ตรัสว่า จิตฺตสฺสเอกคฺคตา โหติ (จิตฺตเอกคฺคตาก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า สมาธิทฺทริย โหติ (สมาธิทฺทริยก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมฺมาสมาธิ โหติ (สมฺมาสมาธิก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นผล ได้ตรัสว่า สมาธิพล โหติ (สมาธิพละก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นปฏิสัมภิทากะ ได้ตรัสว่า สมโถ โหติ อวิกุเขโป โหติ (สมถะก็มี ความไม่ซัดส่ายก็มี)

ธรรม ๑ อย่าง คือ ปัญญา จำแนกไว้ในฐานะ ๗ ได้แก่

๑. ปัญญา

- ถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า ปณฺณินฺทริยํ โหติ (ปณฺณินฺทริยํกัมมิ)
- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ (สมฺมาทิฏฺฐิํกัมมิ)
- เมื่อถึงความเป็นพละ ได้ตรัสว่า ปณฺญาพลํ โหติ (ปณฺญาพลํกัมมิ)
- เมื่อถึงความเป็นมูล ได้ตรัสว่า อโมโห โหติ (อโมหํกัมมิ)
- เมื่อถึงความเป็นกรรมบถ ได้ตรัสว่า สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ (สมฺมาทิฏฺฐิํกัมมิ)
- เมื่อถึงความเป็นปฏิสัมภิทากะ ได้ตรัสว่า สมฺปชฌณํ วิปสฺสนา (สมฺปชฌณญํกัมมิ วิปสฺสนาํกัมมิ)

ถ้าบางคนพึงท้วงว่า เมื่อธรรมที่มีประเภทแบ่งไว้เหล่านี้[ถูกจำแนกไว้ในฐานะที่ ๒ เป็นต้น] ขึ้นชื่อว่าบทยใหม่หามีไม่ เพียงแต่ถือเอาธรรมที่ได้ถือเอาแล้วในหนหลังนั้นแหละมาทำเป็นบทยว่า ฌานํ เป็นต้นให้เต็มในฐานะนั้นๆ [มีฐานะที่ ๒ เป็นต้น] พระพุทธองค์ไม่ทรงรู้แล้วจึงตรัสสภาพที่ไม่มีอนุสนธิไว้ผิดลำดับ เหมือนกับสิ่งของที่ถูกรังแกมาไว้ หรือเหมือนกับหญ้าที่ฝูงโคเหยียบย่ำที่ทางเดิน

[ข้อความว่า “การทำบทยว่า ฌานํ เป็นต้นให้เต็มในฐานะนั้นๆ” มีหมายความว่า แม้พระพุทธองค์ตรัสบทยว่า เวทนา ไว้ก่อนแล้ว ทรงเติมเวทนาให้เต็มองค์ฌาน ๕ อันเป็นองค์ธรรมของ ฌานํ โดยตรัสว่า สุขํ ซ้ำอีกในฌานราสี แม้ตรัสบทยว่า จิตฺตํ ไว้ก่อนแล้วก็เติมอินทรีย์อันเป็นองค์ธรรมของ อินฺทริยํ ให้ครบโดยตรัสซ้ำอีกว่า มนินฺทริยํ

ข้อความว่า “ตรัสสภาพที่ไม่มีอนุสนธิไว้ผิดลำดับ” หมายความว่า การตรัสถึงเวทนาและจิตที่ตรัสไว้ก่อนในระหว่างผัสสปัญจกรารสี แล้วตรัสซ้ำอีกในราสีต่อไป จัดเป็นการตรัสที่ไม่ตามลำดับ เหมือนสิ่งของที่ถูกรังแกมาไว้ซึ่งวางกระจัดกระจายไม่มีระเบียบ หรือเหมือนหญ้าที่ฝูงโคเหยียบย่ำที่ทางเดินก็รุงรังไม่มีระเบียบ]

บุคคลนั้นพึงถูกกล่าวปฏิเสธว่า ท่านไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ธรรมด่าว่าเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ไม่มีอนุสนธิ มิได้มี เป็นเทศนาที่มีอนุสนธิโดยแท้ แม้ถ้อยคำที่

ไม่ทรงทราบตรัสไว้ก็ไม่มี พระองค์ทรงทราบเรื่องทั้งหมดแล้วจึงตรัสไว้ทั้งนั้น กล่าวคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบหน้าที่ของธรรมนั้นๆ ครั้นทรงทราบหน้าที่แล้วจึงยกขึ้น จำแนกไปตามหน้าที่

- ทรงทราบว่าธรรม ๑๘ อย่างมีหน้าที่แต่ละอย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกใน ฐานะแต่ละอย่าง

- ทรงทราบว่าธรรม ๗ อย่างมีหน้าที่อย่างละ ๒ จึงทรงยกขึ้นจำแนกใน ฐานะ ๒

- ทรงทราบว่าเวทนามีหน้าที่ ๓ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๓

- ทรงทราบว่าวิริยะและสติมีหน้าที่ ๔ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๔

- ทรงทราบว่าสมาธิมีหน้าที่ ๖ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๖

- ทรงทราบว่าปัญญาที่ ๗ จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๗

ในเรื่องนั้นมีอุปมาดังนี้ว่า ดังได้สดับมา พระราชาพระองค์หนึ่งทรงเป็นบัณฑิต เสด็จประทับอยู่ในที่เฉพาะพระองค์แล้วทรงดำริว่า เราจักเพิ่มสินจ้างอันสมควรแก่ผู้รู้ ศิลปะโดยประการที่ไม่พึงเสียทรัพย์พระคลังหลวงนี้ ท้าวเธอจึงตรัสให้เรียกผู้รู้ศิลปะ ทั้งหมดประชุมกันแล้วตรัสว่า พวกเธอจงเชิญคนที่มีความรู้เฉพาะอย่างเดี๋ยวมา เมื่อ พระองค์ตรัสให้เรียกอย่างนี้ ชนทั้ง ๑๘ ก็ลุกขึ้นมา ท้าวเธอได้พระราชทานให้ชนเหล่านั้น คนละส่วน

เมื่อพระราชาตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๒ อย่างจงมา คน ๗ คนพากันมาเฝ้า พระองค์ ก็ทรงพระราชทานให้คนเหล่านั้นคนละ ๒ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๓ อย่างจง มา มีคนเพียงคนเดียวเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนนั้น ๓ ส่วน เมื่อพระองค์ ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๔ อย่างจงมา ก็มีคน ๒ คนเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนละ ๔ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๕ อย่างจงมา แม้คนเดียวก็ไม่มา เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๖ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ก็พระราชทานให้ ๖ ส่วน แก่เขา เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๗ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ ก็พระราชทานให้เขาถึง ๗ ส่วน

ในอุปมานั้นพึงทราบว่ :-

- พระสัมมาสัมพุทธะผู้ทรงเป็นธรรมราชาที่ไม่มีผู้ใดยิ่งกว่า เปรียบเหมือนพระราชผู้เป็นบัณฑิต

- ธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นจิตและองค์ของจิต เปรียบเหมือนชนผู้รู้ศิลปะ [จิต คือ พระดำรัสว่า จิตฺตํ โหติ (จิตก็มี) ส่วนองค์ของจิต เช่น ผัสโส โหติ (ผัสสะก็มี) เป็นต้น]

- การยกธรรมนั้นๆ ขึ้นจำแนกตามหน้าที่ เปรียบเหมือนการเพิ่มค่าจ้างให้สมควรแก่ผู้รู้ศิลปะ

อนึ่ง ธรรมทั้งหมดนี้เป็นกองแห่งธรรม ๑๗ หมวด คือ

๑. หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น (ผัสสปัญจกะ)

๒. องค์แห่งฌาน (ฌานังกะ)

๓. อินทรีย์

๔. มรรค

๕. พละ

๖. มุล

๗. กรรมมถ

๘. โลกบาล

๙. ปัสสัทธิ

๑๐. ลหุตา

๑๑. มุทุตา

๑๒. กัมมัณฺญตา

๑๓. ปาคุณฺญตา

๑๔. อชุกตา

๑๕. สติและสัมปชัญญะ

๑๖. สมถะและวิปัสสนา

๑๗. ปัคคาหะและอวิกเขปะ

จบ คำอธิบายธัมมเทศสวาระ

เอว ยถาวิหิตโทส'มัท สรริ
นิจจว ตคตตมนา หทเย กโรถ
เมตตัม ปริตต'มสุภัม มรณสฺสตีญจ
ภาเวถ ภาวนรตา สตตัม ยตตตทา.

เตลกฎาทคธา คธา ๘๘

“ท่านทั้งหลายพึงใส่ใจเสมอว่าร่างกายนี้มีโทษตามที่กล่าวไว้แล้ว
อย่างนี้ พึงยินดีในภาวนา สำนวมจิตเจริญเมตตา พระปริตร อสุภ-
กรรมฐาน และมรณสติกรรมฐานเสมอ”

คำอธิบายนิทเทสวาระของกามาวจรกุศล

[๒] บัดนี้ ทรงประสงค์จะจำแนกบท ๕๖ บทที่ยกขึ้นสู่พระบาลีเหล่านั้นใน รัหมุทเทสวาระ จึงทรงเริ่มนิทเทสวาระโดยนัยว่า กตโม ตสฺมี สมเย ผสฺโส โหติ (ผัสสะ ย่อมมีในสมัยนั้น เป็นไฉน) เป็นต้น

พึงทราบเนื้อความนี้แห่งคำถามในนิทเทสวาระนั้นก่อนว่า ผัสสะที่ตรัสไว้ว่า กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส มีเหตุ ๓ ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือน เกิดขึ้นใน สมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี ผัสสะนั้นเป็นไฉน แล้วจึงทราบเนื้อความในคำถามทั้งหมด โดยนัยที่กล่าวไว้

พระดำรัสว่า โย ตสฺมี สมเย ผสฺโส (ผัสสะโดยย่อมมีในสมัยนั้น) หมายความว่า ผัสสะอันใดที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นด้วยสามารถแห่งการกระทบสัมผัส ผัสสะนั้นชื่อว่า ผัสสะ

คำว่า ผัสสะนี้ ชื่อว่า บทแสดงธรรม เพราะแสดงสภาวะของผัสสะ

พระดำรัสว่า ผุสนา (การกระทบ) หมายความว่า อาการคือการกระทบ

[คำว่า ผุสนากาโร (อาการคือการกระทบ) แสดงว่า ผุสนา ลง ยุ บัจจัยในภาวสาธนะ เพราะไขความหมายของ ยุ บัจจัยด้วย อาการ ศัพท์ คำว่า ผุสนา จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ผุสียเต ผุสนา (การกระทบ) หนึ่ง บทที่ลง ยุ บัจจัยในภาวสาธนะ แม้จะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เป็นส่วนใหญ่ เช่น คตฺ (การไป) ก็อาจใช้เป็นอดีตลึงค์ได้บ้าง ดังคำว่า เวทนา เป็นต้น]

พระดำรัสว่า สมฺผุสนา (การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) หมายความว่า อาการคือการกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์นั้นแหละ ตรัสไว้โดยเพิ่มบทอุปสรรคเข้ามา

พระดำรัสว่า สมฺผุสิตตฺตํ แปลว่า ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์

[ในคำว่า สมฺผุสนา อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่า สมาคม, สโมสราน (ประจวบ) คำนี้จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีตปฺปฺริสสมาสว่า สมาคเม ผุสนา สมฺผุสนา (การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์)]

คำว่า สมมุติตตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมาคเม มุสฺสํ สมมุสฺสํ, สมมุสฺสํสส ภาโว สมมุสฺสํตตํ.
(ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์)]

อนึ่ง การประกอบความในผัสสนิเทศ[ว่า โย ตสฺมี สมเย ผลโส เป็นต้น] มีดังนี้
ผัสสะอันใดที่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการกระทบย่อมมีในสมัยนั้น การกระทบอันใดย่อมมี
ในสมัยนั้น การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์อันใดย่อมมีในสมัยนั้น ภาวะของจิตที่
กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์อันใดย่อมมีในสมัยนั้น อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะใดที่เกิดขึ้น
ในสมัยนั้นด้วยสามารถแห่งการกระทบ ถูกตรัสไว้โดยคำไวพจน์คำอื่นว่า มุสนา สมมุสนา
สมมุสฺสํตตํ ผัสสะนี้ย่อมมีในสมัยนั้น

พึงทราบการประกอบบทโดยนัยนี้นั้นแหละแม้ในนิเทศของเวทนาเป็นต้น

ส่วนข้อวินิจฉัยแจกแจงที่ทั่วไปกับนิเทศของบททั้งหมดในนิเทศสวาระนี้ มี
ดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงจำแนกกามาจรรวมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ได้วางบทไว้
๕๐ กว่าบทโดยความเป็นมาติกาแล้ว จึงทรงยกขึ้นทีละบทจำแนกอีก บทเหล่านั้นเมื่อ
ถึงการจำแนก ย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการ เมื่อแตกต่างกันก็ย่อมแตกต่าง
กันด้วยเหตุ ๔ ประการ อนึ่ง การแสดงด้วยคำไวพจน์อื่นในบทเหล่านี้ย่อมถึงฐานะ ๒
ประการ

ถามว่า : บทเหล่านั้นเมื่อถึงการจำแนก ย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓
ประการอย่างไร เมื่อมีบทต่างกันก็ย่อมต่างกันด้วยเหตุ ๔ ประการอย่างไร การแสดงด้วย
คำไวพจน์อื่นในบทเหล่านี้ย่อมถึงฐานะ ๒ ประการอย่างไร

ตอบว่า : บทเหล่านั้นย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการเหล่านี้ คือ ศัพท์
บทอุปสรรค และเนื้อความ

การจำแนกด้วยศัพท์ พึงทราบอย่างนี้ว่า ความโกรธ (โกโธ) กิริยาที่โกรธ
(กุชฌณา) ความเป็นผู้โกรธ (กุชฌิตตํ), ความประทุษร้าย (โทโส) กิริยาที่ประทุษร้าย

(ทุสสนา) ความเป็นผู้ประทุษร้าย (ทุสสิตุตฺต) ดังจะเห็นได้ว่า ความโกรธอย่างเดียวยังถึงการจำแนกในปาฐะนั้นด้วยศัพท์อย่างนี้

การจำแนกด้วยบทอุปสรรค พึงทราบอย่างนี้ว่า จาโร (การเล่นไป) วิจาโร (การพิจารณา) อนุวิจาโร (การตามพิจารณา) อุปวิจาโร (การเข้าไปพิจารณา)

การจำแนกด้วยเนื้อความ พึงทราบอย่างนี้ว่า ปณฺทิจฺจํ (ความเป็นบัณฑิต) โกสลลํ (ความเป็นคนฉลาด) เนปฺพญํ (ความเฉลียวฉลาด) เวทพฺยา (ความเป็นผู้แสดงอย่างชัดเจน) จินฺตา (ความคิด) อุปปริกฺขา (ความไคร่ครวญ)

[พระพุทธร่องค์ทรงจำแนกบทไว้ในนิทเทสวาระโดยเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. ศัพท์ เช่น โกโร (ลง ณ ปัจจัย) กุชฌนา (ลง ยุ ปัจจัย) กุชฌิตตฺตํ (ลง ตต ปัจจัย) แม้ทั้งสามศัพท์จะหมายถึงโทสเจตสิกเหมือนกัน ก็ตรัสไว้ตามปัจจัยของบทสำเร็จ

๒. บทอุปสรรค เช่น ศัพท์ว่า วิจาโร ที่ประกอบด้วย วิ อุปสรรค เป็นต้น แม้ทั้ง ๔ ศัพท์จะหมายถึงวิจาร์เจตสิกเหมือนกัน ก็ตรัสไว้ตามบทอุปสรรค

๓. เนื้อความ มีอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

- ปณฺทิจฺจํ (ความเป็นบัณฑิต) = ปณฺทิตสฺส ภาโว ปณฺทิจฺจํ หมายถึง ปัญญาที่ได้ยินได้ฟังมามาก

- โกสลลํ (ความเป็นคนฉลาด) = กุสลสฺส ภาโว โกสลลํ หมายถึง ปัญญาที่เชี่ยวชาญศิลปอย่างใดอย่างหนึ่ง

- เนปฺพญํ (ความเฉลียวฉลาด) = นิปฺพณฺส ภาโว เนปฺพญํ หมายถึง ปัญญาที่เข้าใจสิ่งที่ละเอียดลึกซึ้ง

- เวทพฺยา (ความเป็นผู้แสดงอย่างชัดเจน) = วิภาเวตฺติ วิภาโว, วิภาโวเยว เวทพฺยา หมายถึง ปัญญาที่แสดงให้บุคคลเข้าใจไตรลักษณ์ได้อย่างชัดเจนด้วยการสื่อภาษาโดยวิธีพูดหรือเขียน

- จินฺตา (ความคิด) = หมายถึง ปัญญาพิจารณาให้เข้าใจไตรลักษณ์

- อุปปริกฺขา (ความไคร่ครวญ) = หมายถึง ปัญญาไคร่ครวญถึงเหตุผลของรูปนาม]

ในบรรดานิเทศของบท ๕๐ กว่าบทนั้น การจำแนกทั้ง ๓ ประการนี้ย่อมมีได้

ในนิเทศแห่งบทผัสสะก่อน ดังจะเห็นได้ว่า การจำแนกว่า ผัสโส ผุสนา เป็นการจำแนกด้วยศัพท์ การจำแนกว่า สมฺผุสนา เป็นการจำแนกด้วยบทอุปสรรค การจำแนกว่า สมฺผุสิตตุดฺตํ เป็นการจำแนกด้วยเนื้อความ

พึงทราบการจำแนกในนิเทศของบททั้งปวงตามนัยนี้

ธรรมที่แม้มีบทต่างกัน ก็ย่อมต่างกันด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. ความต่างกันโดยชื่อ คือ ธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ ได้แก่ ความพยายาม หรือ โทสะ ก็คือความโกรธนั่นเอง แต่ถึงความต่างกันโดยชื่อพระบาลีนี้ว่า

กตโม ตสฺมี สมเย พยาปาโท โหติ. โย ตสฺมี สมเย โทโส หุสฺสนา.^{๑๗๓}

“ความพยายามมีในสมัยนั้นเป็นไฉน ความประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้ายอันใด มีในสมัยนั้น”

๒. ความต่างกันโดยลักษณะ คือ ชั้นทั้ง ๕ อย่างชื่อว่าชั้นหนึ่ง เพราะเป็นกอง ในบรรดาชั้นเหล่านี้ รูปมีสภาพแปรปรวน เวทนามีสภาพสวैयाรมณ์ สัญญามีสภาพหมายรู้อารมณ์ เจตนามีสภาพตั้งใจ วิญญาณมีสภาพรู้อารมณ์ [เจตนาเป็นประธานในสังขารชั้นที่จำแนกเป็นเจตสิก ๕๐ ดวง ท่านจึงแสดงลักษณะของเจตนาว่าเป็นลักษณะของสังขารชั้น]

๓. ความต่างกันโดยหน้าที่ คือ ความเพียรอย่างเดียวพบในฐานะทั้ง ๔ อย่างตามความต่างกันโดยหน้าที่ในพระบาลีว่า

จตฺตาโร สมฺมปฺปณฺนา. อิทฺ ภิกฺขุ อณฺุปฺพนํ ปาปกาณฺ์ อุกฺกุสลาณฺ์ ธมฺมานํ อณฺุปปาทาย ๕เปยฺ จิตฺตํ ปคฺคณฺฺหาติ ปทฺทติ.^{๑๗๔}

“สัมมปฺปณ ๔ คือ ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด ประคองจิตไว้ ทำความเพียร ฯลฯ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังมีเกิดมิให้เกิดขึ้น”

๔. ความต่างกันโดยการปฏิเสธ พบในพระบาลี เป็นต้น อย่างนี้ว่า

จตฺตาโร อสทฺธมฺมา. โกธครุตา น สทฺธมฺมครุตา, มกฺขครุตา น สทฺธมฺมครุตา, ลามครุตา น สทฺธมฺมครุตา, สกฺการครุตา น สทฺธมฺมครุตา.^{๑๗๕}

“อธรรม ๔ ประการ คือ

๑. ความเป็นผู้หนักในความโกรธ มิใช่เป็นผู้หนักในสัทธรรม
๒. ความเป็นผู้หนักในความลบหลู่ มิใช่หนักในสัทธรรม
๓. ความเป็นผู้หนักในลาภ มิใช่หนักในสัทธรรม
๔. ความเป็นผู้หนักในสักการะ มิใช่หนักในสัทธรรม”

อนึ่ง ความต่างกัน ๔ อย่างเหล่านี้ย่อมมีได้ในผัสสะเท่านั้นก็หาไม่ แต่มีได้ในธรรมทั้งหมดอาทิเช่น ผัสสปัญจกะ (ธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น) กล่าวคือ คำว่า ผลโส เป็นชื่อของผัสสะ ฯลฯ คำว่า จิตตัม เป็นชื่อของจิต [ข้อนี้คือความต่างกันโดยชื่อ]

ผัสสะมีสภาพกระทบสัมผัส เวทนามีสภาพเสวยอารมณ์ สัญญามีสภาพหมายรู้อารมณ์ เจตนามีสภาพตั้งใจ จิตมีสภาพรู้อารมณ์ [ข้อนี้คือความต่างกันโดยลักษณะ]

ผัสสะมีหน้าที่กระทบสัมผัส เวทนามีหน้าที่เสวยอารมณ์ สัญญามีหน้าที่หมายรู้อารมณ์ เจตนามีหน้าที่ตั้งใจ จิตมีหน้าที่รู้อารมณ์ พึงทราบความต่างกันโดยกิจอย่างนี้

ความต่างกันโดยการปฏิเสธในธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น หามิได้

อย่างไรก็ตาม ความต่างกันโดยการปฏิเสธมีได้ในนิเทศของธรรมมีโอโลกะเป็นต้น ตามนัยว่า อโลโก อลฺหณนา อลฺหณิตตํ (ความไม่โลก กิริยาที่ไม่โลก ความเป็นผู้ไม่โลก) เป็นต้น พึงทราบความต่างกันโดยการปฏิเสธอย่างนี้

[ข้อความว่า อโลโก อลฺหณนา อลฺหณิตตํ (ความไม่โลก กิริยาที่ไม่โลก ความเป็นผู้ไม่โลก) กล่าวไว้โดยปฏิเสธข้อความก่อนว่า โลโก ลฺหณนา ลฺหณิตตํ (ความโลก กิริยาที่โลก ความเป็นผู้โลก)]

โดยประการดังนี้ พึงทราบความต่างกันทั้ง ๔ อย่าง โดยเนื่องด้วยความต่างกันที่มีได้ในนิเทศของบททั้งหมด

การแสดงด้วยคำไวพจน์คำอื่นย่อมถึงฐานะ ๒ ประการอย่างนี้ คือ การแสดงเนื้อความของบท (ปทัตฺถติ) และการพูดย้ำ (ทัพพีกรรม)

[คำว่า ปทตถุติ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๖) อธิบายว่า ปทตถุสส ปทนต์เรน วิภาวนํ ปทตถุติ (การแสดงเนื้อความของบทด้วยบทอื่น ชื่อว่า ปทตถุติ) โดยตามนัยนี้คำว่า ปทตถุติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทตถุสส ถุติ ปทตถุติ (ลบ อตถ ศัพท์เพื่อย่อคำ)]

การแสดงเนื้อความของบท คือ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผสฺโส (ผัสสะ) เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับงู] บทดังกล่าวยังไม่เชื่อว่ามี การตกแต่งประดับประดาแล้ว ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า ผสฺโส (ผัสสะ) ผุสนา (การกระทบ) สมฺผุสนา (การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) สมฺผุสิตตํ (ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงเชื่อว่ามี การตกแต่งประดับประดาแล้ว เปรียบเหมือนพีเลียงอาบน้ำให้กุมารแล้วเอาผ้าที่ขอบใจห่ม แล้วเอาดอกไม้ประดับทาขอบตา ต่อจากนั้นก็เอาหรีดลึงหน้าผากของกุมารนั้นเพียงจุดเดียว เพียงเท่านี้เขายังไม่เชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม แต่เมื่อพีเลียงเอาสีหลากหลายมาเจิมล่อม จึงเชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม พึงทราบอุปไมยนี้ฉันนั้น

การพุดย้า คือ การพุดซ้ำกันโดยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ เหมือนเมื่อกล่าวว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) กิติ ภันเต (ท่านผู้เจริญ) กิติ ยักษั กิติ งู กิติ ไม่เชื่อว่ามี พุดย้า แต่เมื่อกล่าวว่า อาวุโส อาวุโส ภันเต ภันเต ยักษั ยักษั งู งู จึงเชื่อว่ามี พุดย้า ฉันใด เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ผสฺโส (ผัสสะ) เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับงู] บทดังกล่าวยังไม่เชื่อว่ามี พุดย้า ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า ผสฺโส (ผัสสะ) ผุสนา (การกระทบ) สมฺผุสนา (การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) สมฺผุสิตตํ (ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงเชื่อว่ามี พุดย้า

โดยประการดังนี้ การแสดงด้วยคำไวพจน์อื่นย่อมถึงฐานะ ๒ ประการ

พึงทราบเนื้อความในนิเทศของบททั้งหมดที่มีได้โดยเนื่องด้วยการแสดงด้วยคำไวพจน์อื่นนั้น

พระดำรัสว่า อโย ตสมิ สมเย ผสฺโส โหติ (ผัสสะนี้ย่อมมีในสมัยนั้น) หมาย-

ความว่า กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด ธรรมที่ชื่อว่าผัสสะนี้ย่อมมีในสมัยนั้น

การอธิบายนิเทศของบทว่าผัสสะมีเพียงเท่านี้ก่อน

อนึ่ง ข้าพเจ้าจักอธิบายเพียงความต่างกันในนิเทศของบทว่าเวทนาเป็นต้นต่อจากนี้ไป

พึงทราบข้อความที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศของบทว่าผัสสะนี้

คำอธิบายนิเทศของเวทนาเป็นต้น

[๓] ในพระดำรัสว่า ยํ ตสฺมี สมเย นี พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำ[โดยความเป็นอติถิลีงค์]มีอาทิว่า กตมา ตสฺมี สมเย เวทนา โหติ (เวทนาในสมัยนั้นเป็นไฉน) แม้ก็จริง แต่ได้ตรัสคำว่า ยํ ไว้โดยเนื่องด้วยบทว่า สาตะ [ที่เป็นนปุงสกลิงค์]

มนโวิญญานธาตุที่สมควรแก่สภาวะที่น่ายินดีหรือความสุขนั้น ได้ชื่อว่า ตัชชา ในพระดำรัสว่า ตชฺชามโนวิญญานธาตุสมฺมุสฺสํ (เกิดจากสัมผัสแห่งมนโวิญญานธาตุที่สมควรแก่สภาวะที่น่ายินดีหรือความสุขนั้น) ที่จริงแล้ว ศัพท์ว่า ตชฺชา นี้มีความหมายว่าเหมาะสม ได้บ้าง ดังอุทาหรณ์ว่า ตชฺชํ ตสฺสารูปํ ถ้า มนุเตติ^{๓๖} (ย่อมปรักษาถ้อยคำอันสมควรแก่ประโยชน์นั้น อันเหมาะสมแก่ประโยชน์นั้น)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ตัชชา คือ มโนวิญญานธาตุที่เกิดจากอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้นเหล่านั้นอันเป็นปัจจัยแก่ความสุขนี้

[คำว่า ตชฺชา ตามนัยแรกเป็นอนิปผันนปาฏิพิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกราากศัพท์และวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ นัยหลังประกอบรูปศัพท์มาจาก ต ศัพท์ + ชน ธาตุ = เกิด + กุวิปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า เตหิ ชาตา ตชฺชา (ตัชชา คือ มโนวิญญานธาตุที่เกิดจากอารมณ์เหล่านั้น)]

คำว่า มโนวิญญานธาตุ หมายถึง ธาตุคือมนโวิญญาน เพราะเป็นสภาวะไม่ใช่สัตว์ [คือ เป็นเพียงสภาวะของธาตุที่ไม่ใช่สัตว์ ชีวะ]

คำว่า สัมผัสสชะ คือ ความสุขอันเป็นที่ยินดีเกิดจากสัมผัส หรือเกิดในสัมผัส

[นัยแรกคือ สภาวะที่น่ายินดี (สาต) และความสุข (สุข) เกิดจากสัมผัส กล่าวไว้ตามสภาพที่ผัสสะและสุขเวทนาที่น่ายินดีเกิดร่วมกัน แต่เวทนาเกิดจากผัสสะตามพระพุทธรพจน์ว่า ผัสสปจฺจยา เวทนา (เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย) นัยหลังแสดงความเป็นสหชาติปัจจัยและนิสสยปัจจัย

คำว่า สมุผลสซ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะที่น่ายินดีหรือความสุขเกิดจากสัมผัส = สมุผลสโต ชาตํ สมุผลสซํ.
(ปัญจมีตัมปฐิสสมาส)
- สภาวะที่น่ายินดีหรือความสุขเกิดในสัมผัส = สมุผลเส ชาตํ สมุผลสซํ.
(สัตตมีตัมปฐิสสมาส)]

ชื่อว่า เจตสิก เพราะอาศัยจิต

ชื่อว่า สาตะ เพราะเป็นสภาวะที่น่ายินดี

[ข้อความข้างต้นแสดงว่า สาต ศัพท์เป็นอนิพนธ์นปาทิปกศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น่ายินดี ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๖) ยังแสดงนัยอื่นอีกโดยกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า ตสมังคิ ปุคฺคํ สมฺปยุตฺตรมฺเม วา อตฺตนิ สาทยตฺติ สาตํ (สาตะ คือ สภาวะที่ยังบุคคลที่ถึงพร้อมด้วยสุขเวทนานั้นให้ยินดีในตน หรือสภาวะที่ยังสัมปยุตตรมให้ยินดีในตน) ตามนัยนี้มาจาก สาท ธาตุ (อสุสาทเน = ยินดี) + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย แปลง ท เป็น ต]

ความหมายก็คือ สภาวะที่น่ายินดีอันอาศัยในจิตเกิดจากสัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่ชื่อตชชาโดยความหมายดังที่กล่าวแล้ว อันใดมีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะที่น่ายินดีนี้ชื่อว่าเวทนาย่อมมีในสมัยนั้น

พึงทราบการประกอบกับบททั้งปวง ด้วยประการฉะนี้

บัดนี้ ในพระดำรัสว่า เจตสิกํ สุขํ (สุขอาศัยในจิต) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธสุขทางกายด้วยบทว่า เจตสิกํ ทรงปฏิเสธทุกข์ทางใจด้วยบทว่า สุขํ

พระดำรัสว่า เจโตสมุสสข คือ เกิดในสัมผัสแห่งจิต

พระดำรัสว่า สาท สุกข์ เวทยิต (ความรู้สึกเป็นสุขที่น่ายินดี) หมายความว่า ความรู้สึกที่น่ายินดี มิใช่ความรู้สึกที่ไม่น่ายินดี ความรู้สึกที่เป็นสุข มิใช่ความรู้สึกที่เป็นทุกข์

ส่วนสามบทถัดไป [คือ เจโตสมุสสข สาทา สุขา] ตรัสไว้โดยความเป็นอติ-
ลิงค์ อนึ่ง ในสามบทเหล่านี้มีเนื้อความดังนี้ว่า เวทนาที่น่ายินดี มิใช่เวทนาที่ไม่น่ายินดี
เวทนาที่เป็นสุข มิใช่เวทนาที่เป็นทุกข์

[๔] ในนิเทศแห่งสัญญา คำว่า ตชฺชามโนวิญญาณธาตุสมุสสขฯ แปลว่า
สัญญาเกิดในสัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่กุศลสัญญานั้น.

คำว่า สัญญา เป็นชื่อสภาวะ [เหมือนผัสสะที่กล่าวไว้ในผัสสะนิเทศว่าเป็นบท
แสดงสภาวะ (สภาวะปทั นาม)]

คำว่า สมฺชานนา (ความจำได้) หมายความว่า อาการที่จำได้

คำว่า สมฺชานิตตํ แปลว่า ภาวะแห่งจิตที่จำได้

[๕] แม้ในนิเทศแห่งเจตนา ก็พึงทราบตามนัยนี้นั้นแหละ

ในนิเทศแห่งจิต ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาวะวิจิตร

คำว่า มโน คือ สภาวะกำหนดรู้อารมณ์

[ประโยคว่า อารมฺมณฺ มินฺมานํ ชานาตีติ มโน (คำว่า มโน คือ สภาวะกำหนดรู้อารมณ์)
แสดงรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- สภาวะกำหนดอารมณ์ = มนตีติ มโน (มน ธาตุ (ญาณ = ฐิ) + อ ปัจจัย)

- สภาวะรู้อารมณ์ = มินาตีติ มโน.

(มิ ธาตุ (ปริมาณ = กำหนด) + ยุ ปัจจัย) แปลง ยุ เป็น อน]

คำว่า มานัส คือ มโนนั้นแหละ

คำว่า มานัส หมายถึง :-

๑. สัมปยุตตธรรม[คือราคะ] พบในพระบาลีนี้ว่า

อนตฺลิกฺขโร ปาโส ยวายํ จรติ มาโนโส
 เดน ตํ พารยิสฺสามิ น เม สมณ โมกฺขสิ.^{๑๗๗}

“บ่วงใดมีในใจไปได้ในอากาศ กำลังเที่ยวไป เราจักคล้อยพระองค์
 ไว้ด้วยบ่วงนั้น สมณะท่านไม่พ้นเรา”

๒. อรหัตตผล พบในพระบาลีนี้ว่า

กถณฺหิ ภควา ตฺยํ สาวโก สาสเน รโต
 อปฺปตฺตมานโส เสโ กาลํ กยิรา ชนฺสุตา.^{๑๗๘}

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้ปรากฏในหมู่ชน สาวกของพระองค์
 รื่นรมย์ในพระศาสนา ยังมิได้บรรลุอรหัตตผลเป็นพระเสกขะอยู่
 เหตุใดจึงทำกาละเสีย”

๓. ใจนั่นเอง ชื่อว่า มานัส ในนิเทศนี้ โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธองค์ทรง
 ยังบทว่า มานสํ นี้ให้เจริญด้วยศัพท์ [คือคำว่า มโน มี ๒ พยางค์ ส่วนคำว่า มานสํ เพิ่ม
 จาก ๒ พยางค์เป็น ๓ พยางค์]

[คำว่า มานส มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะมีในใจ หมายถึง สัมปยุตตธรรม = มนสิ ภโว มาโนโส.
 (มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- สภาวะทำมานะให้สิ้นสุด หมายถึง อรหัตตผล = มานํ สาทิ โอสานํ กโรตฺติติ มานสํ.
 (มาน ศัพท์ + สา ธาตุ (โอสานกรณ = ทำให้สิ้นสุด) + อ ปัจจัย)
- ใจ = มโนเยว มาโนโส.
 (มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต พฤทธิ อ เป็น อา และลง ส อักษรเป็นอาคม)]

คำว่า หทัย คือ จิต

คำนี้หมายถึง :-

๑. อก พบในพระบาลีนี้ว่า จิตฺตํ วา เต ขิปีสุสामी, หทยํ วา เต ผาเลสฺสามิ ^{๑๗๙}
(เราจักขว้างจิตของท่านไป หรือจักฝ่าออกของท่านเสีย)

๒. จิต พบในพระบาลีนี้ว่า หทยา หทยํ มณฺเฒ อณฺเวย ตจฺจติ ^{๑๘๐} (บุตรช่าง
ทำรถย่อมถากไม้เหมือนจะรู้ใจด้วยใจ)

๓. หทัยวัตถุ พบในพระบาลีนี้ว่า วกฺกํ หทยํ ^{๑๘๑} (ม้าม หัวใจ)

แต่ในนิเทศนี้ จิตเท่านั้นเรียกว่า หทัย เพราะเป็นสภาวะอยู่ภายใน [คำว่า หทย
แปลว่า จิตที่อยู่ภายใน กล่าวไว้เพราะเป็นอัมมัตตกกรรม คือ ธรรมภายใน]

จิตนั้นแหละชื่อว่าปัณฺฑระ เพราะเป็นสภาวะบริสุทธิ์ คำนี้หมายเอาภวังคจิต
ดังพระพุทธรดำรัสว่า

ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ. ตณฺจ โข อาคนตุเกหิ อุปฺกุกิเลเสหิ อุปฺกุกิลฺลิจฺ. ^{๑๘๒}

“ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้วด้วยอุปกิเลสที่จรมา”

อนึ่ง แม้อกุศลกัทรัสเรียกว่าปัณฺฑระเหมือนกัน เพราะออกจากภวังคจิตนั้น
เหมือนแม่น้ำที่ไหลมาจากแม่น้ำคงคาได้ชื่อว่าคงคา และแม่น้ำที่ไหลมาจากแม่น้ำโคธาวรี
ก็ได้ชื่อว่าโคธาวรี

[อกุศลจิตที่เกิดจากภวังคจิต คือ อกุศลชวนจิตในวิถิจิตว่า ภวังคจลนะ มโนทวาราวชชนะ
และชวนะ การเรียกอกุศลจิตดังกล่าวว่าปัณฺฑระ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การอุปมา
สำนวนที่กล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวผลคืออกุศลจิตโดยใช้เหตุคือภวังคจิต
เป็นชื่อเรียก]

ส่วน มโน ศัพท์ในปาฐะว่า มโน มนายตนํ (มนายตนะคือใจ) นี้ เพื่อแสดงว่า
ใจนั้นแหละว่าเป็นอายตนะ ศัพท์นั้นแสดงข้อความนี้ว่า ธรรมนี้ชื่อว่ามนายตนะ เพราะ
เป็นที่ตั้งของใจ เหมือนคำว่า เทวายตนํ (ที่ตั้งของเทพ, เทวาลัย) ห้ามได้ แต่ใจนั้นแหละ
เป็นที่ตั้ง จึงได้ชื่อว่า มนายตนะ

[ปาฐะว่า มโน มนายตนํ แปลว่า มนายตนะคือใจ โดย มโน เป็นสรูปะใน มนายตนํ

ดังนั้น คำว่า มนายตน์ จึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอวธานบุรพทกรรมธารยสมาสว่า มโน เอว อายตน์ มนายตน์ ไม่ใช่ตั้งวิเคราะห์เป็นบัญญัติปฐิสมาสว่า มนสฺส อายตน์ มนายตน์ (ที่ตั้งของใจ คือ หทัยวัตถุ เป็นต้น)

ปาฐะว่า มโน มนายตน์ แปลว่า มนายตนะคือใจ แต่คำว่า มนายตน์ ก็แปลว่า มนายตนะ คือใจเหมือนกัน ดังนั้น คำว่า มนายตน์ แม้จะแปลตามศัพท์อย่างนั้นก็หมายถึงอายตนะโดยทั่วไป จึงต้องขยายความด้วยคำว่า มโน ศัพท์บาลีที่มีความหมายไม่ตรงตามรูปวิเคราะห์ในลักษณะนี้ มีใช้น้อยมาก พบในอุทาหรณ์ที่เป็นสมาสและตัทธิตว่า

- เทวานํ เทวานุกาโว (อานุภาพของทวยเทพ) มีใช้ในประโยคว่า อติกุหมม เทวานํ เทวานุกาโว (ล่วงพ้นอานุภาพของทวยเทพ)

- สุตตสฺส สุตตจิวํ (จิ๋วของพระสุตต) มีใช้ในประโยคว่า ตตฺริทํ สุตตสฺส สุตตจิวํป-
ปมาณํ (ขนาดจิ๋วของพระสุตตในเรื่องนั้นมีดังนี้)

- ติลสฺส เตลํ (น้ำมันของงา, น้ำมันงา) ความจริงคำว่า เตลํ ก็คือน้ำมันงา ตาม
รูปวิเคราะห์ว่า ติลสฺส อิทํ เตลํ (สิ่งนี้ของงา = น้ำมันงา)

คัมภีร์มณีสารมัญญชูลากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ตทฺธิโต จ สมาสो จ

วากยตฺถสฺส วิเสสกา

ปฐิทฺธิยนฺตํ สามณฺณํ

เตลํ สุตตจิวํ.^{๑๘๓}

“บทตัทธิตและสมาสเป็นศัพท์ที่มีความหมายพิเศษในรูปวิเคราะห์ แต่
ในบทสำเร็จมีความหมายโดยสามัญทั่วไป ดังคำว่า เตลํ (น้ำมัน) สุตตจิวํ
(จิ๋ว)”

อย่างไรก็ตาม การใช้คำในลักษณะแบบนี้เป็นสำนวนที่ใช้เฉพาะศัพท์เท่านั้น ไม่พบในบท
ตัทธิตและสมาสโดยทั่วไป ในกรณีตรงกันข้าม บทตัทธิตและสมาสมักแสดงความหมายพิเศษที่ยิ่ง
กว่าความหมายปกติ ดังบทสมาสว่า สทฺโธ ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์) และบทตัทธิตว่า ธนวา ปุริโส (บุรุษ
ผู้มีทรัพย์) หมายถึง ผู้มีทรัพย์มาก มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อนุทีปนีวว่า

สทฺโธ ปุริโส, ธนวา ปุริโสติอาทโย สมาสตทฺธิตสทฺทา เยภฺยฺเยน อติสฺสยตฺถทีปกา โหนฺติ.
น หิ อปฺปเกน ธเนน ตถา โวหฺรณฺติ.^{๑๘๔}

“บทสมาสและตัทธิตเป็นต้นว่า สทฺโธ ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์), ธนวา ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์)
มักแสดงอรรถที่ยิ่งกว่าสามัญ เพราะไม่ควรเรียกอย่างนั้นด้วยทรัพย์เล็กน้อย”]

ในคำว่ำนายตนะนั้น ฟังทราบชื่อว่า อายตนะ เพราะความหมายดังนี้ คือ

๑. ที่อยู่ พบในอุทาทรรณ์ว่า อิสสรายตน์ (ที่อยู่ของพระอิศวร) วาสุทเวายตน์ (ที่อยู่ของพระวิษณุ) เป็นต้น

๒. ป่อเกิด พบในอุทาทรรณ์ว่า สุณณายตน์ (ป่อเกิดแห่งทอง) รชตายตน์ (ป่อเกิดแห่งเงิน) เป็นต้น

๓. ที่ชุมนุม พบในอุทาทรรณ์เกี่ยวกับศาสนาว่า มโนรม อายตเน เสวนติ นัง วิหังคมา^{๔๔} (มวลสกุณาย่อมพากันเสพต้นโพธิ์นั้น ในที่ชุมนุมอันน่ารื่นรมย์) เป็นต้น

๔. ถิ่นเกิด พบในอุทาทรรณ์ว่า ทกฺขินาปโถ คุนฺหนํ อายตน์ (ทักษิณาบถเป็นถิ่นเกิดของโคทั้งหลาย) [ทักษิณาบถ คือ ดินแดนตอนใต้ของแม่น้ำคงคา] เป็นต้น

๕. เหตุ พบในอุทาทรรณ์ว่า ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิปพฺพตํ ปาปฺพณฺาติ สติ สติ-อายตเน^{๔๕} (เมื่อเหตุ[คืออภิญญา]ที่ปรากฏชัดมีอยู่ เธอย่อมถึงความเป็นผู้ควรเห็นประจักษ์ในธรรมนั้นๆ [มีการแสดงฤทธิ์เป็นต้น])

อนึ่ง ในที่นี้ย่อมควรทั้ง ๓ ความหมาย คือ ชื่อว่า อายตนะ :-

- เพราะเป็นถิ่นเกิด - เพราะเป็นที่ชุมนุม - เพราะเป็นเหตุ

กล่าวโดยพิสดารว่า ธรรมมีผัสสะเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นในใจนี้ จึงเรียกใจนี้ว่า อายตนะ (ถิ่นเกิด) เพราะเป็นที่เกิดขึ้น

รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมัพพะในภายนอกย่อมประชุมลงใจโดยความเป็นอารมณ์ จึงเรียกใจนี้ว่า อายตนะ (ที่ชุมนุม) เพราะเป็นสถานที่ประชุม

ฟังทราบว่าใจเป็นอายตนะ (เหตุ) เพราะเป็นเหตุ เนื่องจากเป็นปัจจัยแก่ผัสสะเป็นต้นโดยความเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น

มโนทริยมีความหมายที่ได้กล่าวไว้นั้นแหละ

วิญญาณ คือ สภาวะรู้เป็นพิเศษ[ไปจากสัญญาและปัญญา]

วิญญาณขันธ์ หมายถึง ขันธ์คือวิญญาณ

พึงทราบเนื้อความแห่งวิญญานชั้นนั้นโดยเนื้อด้วยความเป็นกองเป็นต้น ดังนี้

๑. กอง พบในพระบาลีนี้ว่า มหาอุทกฺขณฺโธเตวฺว สงฺขยํ คจฺจติ ^{๑๘๗} (น้ำในมหาสมุทรย่อมนับว่าเป็นกองน้ำใหญ่)

๒. คุณ พบในพระบาลีเป็นต้นว่า สิลกฺขณฺโธ (คุณคือศีล) สมาธิกฺขณฺโธ ^{๑๘๘} (คุณคือสมาธิ)

๓. บัญญัติ พบในพระบาลีว่า อทุกฺสา โข ภควา มหฺนตํ ทารุกฺขณฺธํ ^{๑๘๙} (พระผู้มีพระภาคได้ทรงเห็นท่อนไม้ใหญ่)

อนึ่ง ในวิญญานชั้นนี้ ตรัสชั้นไว้โดยความเป็นสำนวน เพราะวิญญานนี้เป็นส่วนหนึ่งแห่งวิญญานชั้น เนื่องจากเป็นกอง เพราะฉะนั้น วิญญานแม้ดวงเดียว ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งวิญญานชั้นจึงเรียกว่า วิญญานชั้น โดยความเป็นสำนวน เหมือนคนตัดส่วนหนึ่งแห่งต้นไม้ก็กล่าวได้ว่า ตัดต้นไม้

[ข้อความว่า โดยความเป็นสำนวน (รูปหิโต) แสดงถึงเอกเทศอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน จะเห็นได้ว่า วิญญานชั้นที่หมายถึงมหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้เป็นจิตที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ไม่ใช่หมู่จิตในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต คำว่า วิญญานชั้น จึงเป็นการกล่าวถึงหมู่จิตทั้งหมด แต่เจตนาหมายถึงจิตดังกล่าวเพียงดวงเดียว]

คำว่า ตชฺชมนโวิญญานธาตุ แปลว่า มโนวิญญานธาตุอันสมควรแก่ธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า จิตอย่างเดียวกฤตรัสไว้เป็น ๓ ชื่อในบทเดียว คือ

๑. ชื่อว่ามโน เพราะเป็นสภาวะกำหนดอารมณ์
๒. ชื่อว่าวิญญาน เพราะเป็นสภาวะรู้อารมณ์
๓. ชื่อว่าธาตุ เพราะเป็นธรรม หรือเพราะเป็นสภาวะมิใช่สัตว์

โดยประการดังนี้ ในหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นนี้ ผัสสะที่กล่าวไว้ก่อน[เวทนา] เป็นผัสสะเท่านั้น มิใช่ผัสสะที่เกิดด้วยสัมผัสแห่งตชฺชามโนวิญญานธาตุ [คือ ผัสสะไม่ใช่ธรรมที่เกิดด้วยสัมผัส = สัมผัสสชา] และจิตก็เป็นตชฺชามโนวิญญานธาตุเท่านั้น [จิต

คือมโนวิญญูณธาตุเป็นเหตุเกิดของผัสสะ ผัสสะไม่ใช่เหตุเกิดของจิต จิตจึงไม่ใช่ธรรมที่เกิดด้วยสัมผัส] ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงยกบัญญัติไว้ในสองบทนี้[คือ ผัสสะ และจิต] ว่า ตัชชามโนวิญญูณธาตุสัมผัสผัสสา [คือ ในนิเทศของผัสสะและจิต ไม่มีการตรัสถึงชื่อว่า ตัชชามโนวิญญูณธาตุสัมผัสผัสสา]

แม้ตัชชามโนวิญญูณธาตุสัมผัสผัสสาจะปรากฏในบทว่าวิตกเป็นต้น ก็มีได้ทรงยกขึ้นแสดงไว้เพราะขาดลำดับไปในจิตตนิเทศนี้

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสดงข้อบัญญัติของธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้โดยจำแนกไว้ทีละอย่าง ชื่อว่าทรงกระทำไดยาก เมื่อบุคคลใส่น้ำสีต่างๆ น้ำมันชนิดต่างๆ ลงในภาชนะหนึ่งแล้วกวตลอดวัน การมองดูสี หรือการสูดกลิ่น หรือการลิ้มรสก็อาจรู้ความต่างกันได้เพราะความต่างกันแห่งสี กลิ่น และรส แม้จะเป็นถึงอย่างนั้น ก็กล่าวว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นการกระทำไดยาก แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงข้อบัญญัติของนามธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านี้ที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันโดยจำแนกไว้ทีละอย่าง ชื่อว่าทรงกระทำไดยากอย่างยิ่ง

ดังท่านพระนาคเสนเถระถวายพระพรพระเจ้ามิลินท์ว่า

ทุกกัร มหาราช ภควตา กตฺตติ. กิ ฆนฺเต นาคเสน ภควตา ทุกกัร กตฺตติ. ทุกกัร, มหาราช ภควตา กตฺ, ยํ อิมสํ อรุปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ ฐมฺมานํ เอการมฺมเณ ปวตฺตมานานํ ววตฺถานํ อุกฺขาตํ อยํ ผสฺโส, อยํ เวทนา, อยํ สญฺญา, อยํ เจตนา, อิทํ จิตฺตฺตติ. โอปมฺมํ ฆนฺเต กโรหิตฺติ. ยถา มหาราช โกจิเทว ปุริโส นาวาย สมฺพุทฺธํ อชฺโฌคาเหตฺวา หตฺถปฺปฺเณน อุทกํ คเหตฺวา ชิวฺหาย สายิตฺวา ชาเนยฺย นุ โข มหาราช โส ปุริโส อิทํ คจฺจาย อุทกํ, อิทํ ยมฺุนาย อุทกํ, อิทํ อจิรวติยา อุทกํ, อิทํ สรญฺยา อุทกํ, อิทํ มหิยา อุทกฺกตฺติ. ทุกกัร ฆนฺเต ชานิตฺตฺตติ. ตโต ทุกกัรตฺร โข มหาราช ภควตา กตฺ, ยํ อิมสํ อรุปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ ฐมฺมานํ ๒เปยฺย อิทํ จิตฺตฺตติ.^{๓๙๐}

“พระนาคเสน : มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคทรงกระทำสิ่งที่ทำได้โดยยาก

พระเจ้ามิลินท์ : ท่านพระนาคเสน พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรซึ่งทำได้โดยยาก

พระนาคเสน : มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคตรัสบอกการกำหนดนามธรรมคือ จิตและเจตสิกเหล่านี้ที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี่เป็นผัสสะ นี่เป็นเวทนา นี่เป็นสัญญา นี่เป็นเจตนา นี่เป็นจิต

พระเจ้ามลิந்த : ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ฟัง

พระนาคเสน : มหาบพิตร อุปมาเหมือนคนบางคนโดยสารเรือข้ามสมุทร แล้ว ใช้อุ้งมือวกน้ำชิมดู เขาจะทราบได้ไหมว่า นี่น้ำแม่น้ำคงคา นี่น้ำแม่น้ำยมุนา นี่น้ำแม่น้ำ อจิรวดี นี่น้ำแม่น้ำสรภู นี่น้ำแม่น้ำมही

พระเจ้ามลิந்த : ข้าแต่ท่านนาคเสน รู้ได้ยาก

พระนาคเสน : มหาบพิตร การที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกการกำหนดนาม- ธรรมคือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี่เป็นผัสสะ ฯลฯ นี่เป็นจิต ชื่อว่า ทรงกระทำสิ่งที่ทำได้ยากกว่านั้นมาก”

คำอธิบายวิตักกนิเทศเป็นต้น

[๗] ในนิเทศแห่งวิตัก ชื่อว่า ตักกะ โดยเนื่องด้วยการตั้ง[จิตเข้าสู่อารมณ์]

พึงทราบความเป็นไปแห่งธรรมที่ชื่อว่าตักกะนั้น ด้วยการตั้ง[จิตเข้าสู่อารมณ์]ที่ ปรากฏอย่างนี้ว่า ตั้งได้เพียงใด ตั้งหม้อ ตั้งเกวียน ตั้งถึงโยชน์ ตั้งถึงครึ่งโยชน์ คำนี้เป็น บทแสดงสภาวะของวิตัก

[คำว่า ตักก โดยทั่วไปใช้ในความหมายว่า ตรึก มาจาก ตกฺก ธาตุ = วิตักฺเก (ตรึก) แต่ใน ที่นี้ใช้ในความหมายว่า ตั้ง คือ ตั้งจิตเข้าสู่อารมณ์ ซึ่งตรงกับลักษณะของวิตักกว่า อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ (มีลักษณะน้อมจิตสู่อารมณ์) คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๗) จึงอธิบายว่า อารมฺมณสฺส อากฺขุณฺณ (การตั้งจิตเข้าสู่อารมณ์) ส่วนความหมายว่า การตรึก จะตรัสไว้ในบทว่า สงฺกปฺป]

ชื่อว่าวิตัก โดยเนื่องด้วยการตั้ง[จิตเข้าสู่อารมณ์]โดยประการต่างๆ คำนี้เป็น ชื่อของการตั้งจิตที่มีกำลังมากกว่า

ชื่อว่า สังกัปปะ โดยเนื่องด้วยการตรีกอย่างดี

อัปปนา คือ สภาวะแนบจิตที่มีอารมณ์เดียวไว้ในอารมณ์ [คำว่า อัปปนา สำเร็จรูปมาจาก อปป ฐาตุ (ปาปฺณเณ = ถึง) + เณ การิตปัจจย + ยุ ปัจจย]

บทที่สองทรงเพิ่มขึ้นด้วยอำนาจอุปสรรค [คือ วิ อุปสรรคไม่มีความหมายใดๆ] อีกอย่างหนึ่ง พยัปปนา คือ สภาวะแนบจิตไว้ในอารมณ์ที่มีกำลังกว่า [ตามนัยนี้ วิ อุปสรรคมีความหมายว่า พลวตฺรา (มีกำลังกว่า)]

ชื่อว่า การยกจิตขึ้น เพราะยกจิต คือตั้งจิตไว้ในอารมณ์

ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะเป็นความดำริที่น่าสรรเสริญอันถึงความเป็นกุศล เนื่องจากเป็นความจริง และนำออกจากวิภวภูติได้

[๘] ในนิเทศแห่งวิจารณ์ ชื่อว่าจระ โดยเนื่องด้วยการเที่ยวไปในอารมณ์ [เหมือนแมลงภูบินว่อนไปมาเหนือดอกไม้] คำนี้เป็นบทแสดงสภาวะของวิจารณ์

ชื่อว่าวิจารณ์ โดยเนื่องด้วยการเที่ยวไปบ่อยๆ

ชื่อว่าอนุวิจารณ์ เพราะติดตามเที่ยวไป

ชื่อว่าอุปวิจารณ์ เพราะเที่ยวไปใกล้

อีกอย่างหนึ่ง บทเหล่านั้นเพิ่มมาด้วยอำนาจอุปสรรค [คือ วิจโร อนุจโร และ อุปจโร มีความหมายเหมือน จาโร อุปสรรคคือ วิ, อนุ และ อุป ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ]

ชื่อว่าความสืบท่อจิต เพราะการตั้งจิตสืบท่อไว้ในอารมณ์ ดุจนายพรานพาตรไว้ที่สายธนู

ชื่อว่าการเข้าไปเพ่ง เพราะดำรงอยู่เหมือนเพ่งอารมณ์

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าการเข้าไปเพ่ง โดยเนื่องด้วยการเที่ยวไป[ในอารมณ์]

[๙] ในนิเทศแห่งปิติ คำว่า ปิติ เป็นบทแสดงสภาวะ

คำว่า ปาโมชชะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้ปราโมทย์แล้ว

คำว่า อาโมทนา คือ อาการร่าเริงยิ่ง

คำว่า ปโมทนา คือ อาการร่าเริงโดยประการต่างๆ

อีกอย่างหนึ่ง การรวมกันแห่งยาหรือน้ำมัน หรือน้ำร้อนและน้ำเย็นเข้าด้วยกัน เรียกว่า โมทนา ฉนฺได แม้ปิตินี้ก็ฉนฺนํ ชื่อว่า โมทนา เพราะรวมสัมปยุตตธรรมเข้าด้วยกัน แต่พระผู้มีพระภาคทรงประดับคำนั้นด้วยอุปสรรคแล้วตรัสว่า อาโมทนา และ ปโมทนา

[ในคำว่า อาโมทนา และ ปโมทนา ตามนัยแรก มุท ธาตุใช้ในความหมายว่า ร่าเริง (หสฺส) และ อา อุปสรรคมีความหมายว่า ยิ่ง ส่วน ป อุปสรรคมีความหมายว่า ประการต่างๆ ตามนัยหลัง มุท ธาตุใช้ในความหมายว่า รวม (มิสฺสน) และอุปสรรคทั้งสองก็ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ ใช้ระดับบทเท่านั้น]

คำว่า หาสะ คือ สภาวะทำให้ร่าเริง

คำว่า ปหาสะ คือ สภาวะทำให้ร่าเริงโดยประการต่างๆ

คำทั้งสองนี้เป็นชื่อของอาการร่าเริงและร่าเริงโดยประการต่างๆ

คำว่า วิตตะ แปลว่า ทรัพย์ คำนี้เป็นชื่อของทรัพย์

อนึ่ง ปิตินี้ชื่อว่าวิตติ เพราะเหมือนกับทรัพย์ เนื่องจากเป็นปัจจัยให้เกิดโสมนัส อุปมาเหมือนคนมีทรัพย์อาศัยทรัพย์เกิดโสมนัส ฉนฺได คนมีปิตินี้ก็อาศัยปิตินี้เกิดโสมนัสขึ้น ฉนฺนํ ดังนั้นจึงเรียกปิตินี้ว่า วิตติ คำนี้เป็นชื่อของปิตินี้ที่ดำรงอยู่ในสภาพยินดี

อนึ่ง บุคคลผู้มีปิตินี้ เรียกว่า อุทฺทคะ เพราะกายและใจฟูขึ้นและฟูขึ้นยิ่งนัก

[คำว่า อุทฺทค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ผู้มีปลายในเบื้องบน, ผู้ฟูกายและใจ = อุทฺธํ อคฺโค ยสฺสาคิ อุทฺทคฺโค (ฉฺฉฐีพหุพหิสมาส)]

คำว่า โอทฺทคะ คือ ภาวะแห่งผู้มีกายและใจฟูขึ้น

คำว่า อตฺตมนตา (ความมีใจเป็นของตน, ความมีใจปลาบปลื้ม) คือ ความเป็น

ผู้มีใจเป็นของตน ที่จริงแล้วใจของบุคคลผู้โกรธแล้วไม่ถือว่าเป็นใจของตน เพราะเป็นเหตุไถ่แห่งทุกข์ แต่บุคคลผู้ปลาบปลื้มแล้วได้ชื่อว่ามีใจเป็นของตน เพราะเป็นเหตุไถ่แห่งสุข

โดยประการดังนี้ อตตมโนตา จึงหมายถึง ความมีใจเป็นของตน คือ ภาวะที่มีใจเป็นของตน กล่าวคือ สภาพที่มีใจเป็นของตน

อนึ่ง ความมีใจเป็นของตนมิใช่ของใครอื่น แต่สภาพคือธรรมที่มีใจนั้นเป็นของจิตนั่นเอง ฉะนั้น จึงตรัสว่า อตตมโนตา จิตตสฺส (ความมีใจเป็นของตนแห่งจิต)

[๑๑] ในนิเทศแห่งเอกัคคตา คำว่า ฐิติ (ความตั้งอยู่) คือ สภาวะตั้งมั่นในอารมณ์โดยไม่หวั่นไหว

สองบทข้างหน้า[คือ สณฺธิติ (ความดำรงอยู่) และ อวฺภูติ (ความมั่นคงอยู่)] ได้เพิ่มบทอุปสรรคเข้ามา [อุปสรรคคือ ส์ และ อว ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สณฺธิติ (ความประมวลมาตั้งไว้) คือ สภาวะประมวลสัมปยุตตธรรมมาตั้งไว้ในอารมณ์ [อุปสรรคคือ ส์ มีความหมายว่า สโมธาน (ประมวล)]

คำว่า อวฺภูติ (ความหยั่งลงตั้งไว้) คือ สภาวะหยั่งลงสู่อารมณ์ กล่าวคือเข้าไปแล้วตั้งอยู่ [อุปสรรคคือ อว มีความหมายว่า โอคาหน (หยั่งลง)] ดังจะเห็นได้ว่า ธรรมทั้ง ๔ คือ ศรัทธา สติ สมาธิ และปัญญา ย่อมหยั่งลงสู่อารมณ์ในฝ่ายกุศล ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

ศรัทธา คือ โอกัปปนา (สภาวะหยั่งลงเชื่อมั่นในอารมณ์)

สติ คือ อปิลปนตา (การทำให้จิตไม่เลือนลอย)

สมาธิ คือ อวฺภูติ (สภาวะหยั่งลงสู่อารมณ์)

ปัญญา คือ ปรีโยคาหนา (การหยั่งลงโดยรอบในอารมณ์)

ในฝ่ายอกุศล ธรรม ๓ อย่าง คือ ตัณหา ทิฏฐิ และอวิชชา ย่อมหยั่งลงสู่อารมณ์ ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสธรรมเหล่านั้นว่าเป็นโอฆะ [คือ กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏฐิฆะ และอวิชโชฆะ]

อนึ่ง เอกัคคตาแห่งจิตไม่มีกำลังในฝ่ายอกุศลนี้ เปรียบเหมือนบุคคลเอาน้ำรดในที่ที่มีฝุ่นแล้วกวาด ฝุ่นย่อมระงับไปชั่วขณะ เมื่อที่นั่นแห้ง ฝุ่นนั้นก็ตั้งขึ้นเป็นปกติอีก แต่ในฝ่ายกุศล เอกัคคตาแห่งจิตมีกำลังมาก เปรียบเหมือนบุคคลเอามือน้ำราดน้ำลงในที่นั่น แล้วใช้จอบขุดทำการทาบ ขยาดิน ขัดสีแล้วฉาบปูนไว้จนเงาปรากฏเหมือนในกระจก แม้จะผ่านไปร้อยปีก็เป็นเหมือนถูกกระทำไว้ครู่หนึ่ง

ชื่อว่า อวิสาหาระ (สภาวะไม่กระจัดกระจาย) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความกระจัดกระจายที่เป็นไปด้วยอำนาจของอุทัจจะและวิจิกิจฉา

[คำว่า วิสาหาร สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + สฺ บทหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วิรูปุ สัณห วิสาหาโร (การนำไปรอบด้านอย่างแปรปรวน) หรือ วิวิธ สัณห วิสาหาโร (การนำไปรอบด้านต่าง ๆ) ซึ่งก็คือ ความกระจัดกระจายนั่นเอง เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า วิสาหาโร ให้ลบนิคคหิตใน สฺ และทำที่ชะ อ ใน ส เป็น อา

ส่วน อวิสาหาโร มีรูปวิเคราะห์ว่า น วิสาหาโร อวิสาหาโร]

จิตที่ดำเนินไปด้วยอำนาจของอุทัจจะและวิจิกิจฉา ชื่อว่าย่อมขัดส่าย แต่เอกัคคตานี้มิใช่สภาวะขัดส่ายอย่างนั้น จึงได้ชื่อว่า อวิกเขปะ (สภาวะไม่ขัดส่าย)

อนึ่ง จิตชื่อว่าถูกทำให้กระจัดกระจายด้วยอำนาจของอุทัจจะและวิจิกิจฉา คือ ย่อมถูกอุทัจจะและวิจิกิจฉานำไปทางนี้และทางโน้น แต่เอกัคคตานี้เป็นภาวะของใจที่ไม่กระจัดกระจายอย่างนั้น จึงได้ชื่อว่า อวิสาหฏมานस्ता (ความเป็นผู้มีใจไม่ส่ายไป)

ในคำว่า สมโถ (สมณะ) สมณะมี ๓ อย่าง ดังนี้

๑. จิตตสมณะ (ธรรมทำให้จิตสงบ) คือ ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตในสมบัติ ๘ [รูปสมบัติ ๔ อรูปสมบัติ ๔] เพราะความตื่นรณหวั่นไหวแห่งจิตย่อมสงบระงับได้โดยอาศัยความสงบแห่งจิตนั้น

๒. อธิกรณสมณะ (ธรรมทำให้อธิกรณสงบ) คือ สมณะ ๗ อย่างมีสัมมุขาวินัยเป็นต้น เพราะอธิกรณนั้น ๆ ย่อมสงบระงับได้โดยอาศัยอธิกรณสมณะนั้น

๓. สัพพสังขารสมณะ (ธรรมทำให้สังขารทั้งปวงสงบ) คือ พระนิพพาน เพราะสังขารทั้งหมดย่อมสงบระงับได้โดยอาศัยพระนิพพาน

[อธิกรณสมณะ คือ ธรรมทำให้อธิกรณ์สงบ กล่าวคือ วิธีดำเนินการเพื่อระงับอธิกรณ์ มี ๗ อย่าง^{๑๙๑} คือ

๑. สัมมุขาวินัย	สมณะเครื่องระงับอธิกรณ์ในเบื้องต้นสงฆ์
๒. สติวินัย	วินัยที่ควรให้แก่พระชีนาสพผู้ถึงความไพบุลย์แห่งสติ
๓. อมูพหวินัย	วินัยที่ควรให้แก่ผู้ไม่หลง
๔. ปญฺญญาตการณะ	การกระทำโดยปญฺญญาต
๕. เยภุยยสิกา	การตัดสินใจตามคำของคนข้างมาก
๖. ตัสสปาปิยสิกา	การตัดสินใจลงโทษแก่ผู้ผิดที่ไม่รับ
๗. ตินวัตถการกะ	วิธีกลบไว้ด้วยหญ้า คือ ประนีประนอม]

อนึ่ง พระพุทธร่องค์ทรงประสงค์เอาความสงบแห่งจิตในความหมายนี้

สมาธินทรีย์ คือ สภาวะยังสัมปยุตตธรรมให้ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งสมาธิ

สมาธิพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวเพราะอุทัจจะ

สัมมาสมาธิ คือ สมาธิที่จริงแท้ไม่แปรผัน กล่าวคือ สมาธิที่นำออก[จากวิภว]

หมายถึง สมาธิฝ่ายกุศล

[๑๒] ในนิเทศแห่งสัทธินทรีย์ ชื่อว่าศรัทธา โดยเนื่องด้วยการเชื่อมั่นพระพุทธรูปเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ศรัทธา คือ สภาวะดำเนินไปสู่รัตนะมีพระพุทธรัตนะเป็นต้น

[คำว่า สทฺธา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเชื่อมั่นพระพุทธรูปเป็นต้น = พุทฺธาทิกุณฺเณ สทฺทหตฺติ สทฺธา.

(ธา ธาตุมี ส เป็นบทหน้า ใช้ในความหมายว่า เชื่อมั่น)

- สภาวะดำเนินไปสู่รัตนะมีพระพุทธรัตนะเป็นต้น = พุทฺธาทีนํ รตนานิ สทฺทหตฺติ

ปัตติยาตติ สทฺธา (ธา ธาตุมี ส เป็นบทหน้า ใช้ในความหมายว่า ดำเนินไป)]

สมานาธิกรณาโว ทุวินฺนํ พหุํ วา ปทานํ เอกสฺมึ อตุเถ ปวตฺติ.

“ความมีเนื้อความเสมอกัน คือ ความเป็นไปในเนื้อความอย่างเดียวกันของบทสองบทหรือบทหลายบท”]

โดยประการดังนี้ ฟังทราบประโยชน์ในการตรัสซ้ำบทแรกในนิเทศของบททั้งปวง

สัทินทริยํ คือ สภาวะยังสัมปยุตตรธรรมให้ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการตัดสินด้วยความเชื่อมั่น

ศรัทธาพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา

[๑๓] ในนิเทศแห่งวิริยินทริยํ คำว่า เจตสิโก (อาศัยในจิต) นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงว่าวิริยะเป็นสภาพอาศัยในจิตอย่างแน่นนอน กล่าวคือ วิริยะนี้แม้จะกล่าวว่าเป็นไปทางกาย เพราะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เดินจงกรมเป็นต้นในพระสูตรเป็นต้นว่า ยทปิ ภิกฺขเว กายิกํ วิริยํ, ตทปิ วิริยสมฺโพชฌณฺโค. ยทปิ เจตสิกํ วิริยํ, ตทปิ วิริยสมฺโพชฌณฺโคติ. อิติ หิ ทุทฺเทสํ คจฺฉติ ^{๑๙๒} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิริยะเป็นไปทางกายก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะที่เป็นไปทางใจก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะนี้ย่อมมาสู่อุทเทสด้วยประการฉะนี้) แต่ไม่ เป็นไปทางกายเหมือนกายวิญญาณ จึงตรัสว่า เจตสิโก (อาศัยในจิต) เพื่อแสดงว่าวิริยะ นั้นอาศัยจิตอย่างเดียว [คือ วิริยะมิได้เกิดทางกายทวารเหมือนกายวิญญาณ]

คำว่า วิริยารมฺโก แปลว่า ความเพียรที่เรียกว่า วิริยะ คำนี้ปฏิเสธความเพียร ที่เหลือนอกจากนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า อารมฺภ ศัพท์นี้ใช้ในความหมายเป็นอันมาก คือ

๑. กรรม พบในพระบาลีนี้ว่า

ยํ ภิณฺจิ ทุกฺขํ สมฺภอติ

สพฺพํ อารมฺภปจฺจยา

อารมฺภานํ นิโรธเณ

นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว. ^{๑๙๓}

“ทุกข์ทั้งหมดอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเกิดเพราะกรรมเป็นปัจจัย เพราะกรรมดับ โดยไม่เหลือ ทุกข์จึงไม่เกิดขึ้น”

๒. อาบัติ พบในพระบาลีนี้ว่า อารมฤติ จ วิปปฏิสารี จ โหติ ^{๑๙๔} (ภิกษุยอม
ต้องอาบัติและเป็นผู้มีวิปปฏิสาร)

๓. กิริยามีปักหลักบัญชาญเป็นต้น พบในพระบาลีนี้ว่า

มหายัญญา มหารมภา น เต โหนติ มหปผลา. ^{๑๙๕}

“มหายัญญมีกิริยาใหญ่ แต่มหายัญญเหล่านั้นนั้นมีผลใหญ่ไม่”

๔. วิริยะ พบในพระบาลีนี้ว่า

อารมฤถ นิทุกมถ ยุณชถ พุทธสาสน. ^{๑๙๖}

“ท่านทั้งหลายจงเพียร จงพยายาม จงชวนชวายเป็นพระพุทธ
ศาสนา”

๕. ความเบียดเบียน พบในพระบาลีนี้ว่า สมณ โคตม อุตฺทิสส ปาณ อาร
มณฺติ ^{๑๙๗} (ชนทั้งหลายเบียดเบียนสัตว์โดยหมายเฉพาะพระสมณโคตม)

๖. การทำลายมีการตัดและการผ่าเป็นต้น พบในพระบาลีนี้ว่า พิชคามภูตคาม-
สมารมภา ปฏิวีโรโต โหติ ^{๑๙๘} (พระสมณโคตมเว้นขาดจากการพรากพิชคาม <กลุ่มเมล็ด
พืช> และภูตคาม <กลุ่มต้นไม้>)

แต่ในนิเทศของวิริยินทรีย์นี้ประสงค์เอาวิริยะเท่านั้น เพราะเหตุนี้ข้าพเจ้าจึง
กล่าวว่า “คำว่า วิริยารมฺโห แปลว่า ความเพียรที่เรียกว่า วิริยะ” เพราะวิริยะเรียกว่า
อารัมภะ โดยเนื่องด้วยความเพียร

คำว่า อารมฺโห นี้เป็นบทแสดงสภาวะของวิริยะ

ชื่อว่า นิวกมมะ โดยเนื่องด้วยการพ้นไปจากการเกียจคร้าน

ชื่อว่า ปรักกมะ โดยเนื่องด้วยการก้าวไปสู่ประโยชน์อย่างยิ่งข้างหน้า

ชื่อว่า อุยยามะ โดยเนื่องด้วยความพยายามยิ่งๆ ขึ้นไป

ชื่อว่า วายามะ โดยเนื่องด้วยความเพียรอย่างยิ่ง

ชื่อว่า อุตสาหะ โดยเนื่องด้วยความพากเพียร

[ศัพท์ว่า นิกุกม สำเร็จรูปมาจาก

- นิกุขมน์ นิกุโกโม = นิ บทหน้า + กมุ ธาตุ + อ ปัจจัย

ศัพท์ว่า ปรกุกม สำเร็จรูปมาจาก

- ปรอ อุกุขมน์ ปรกุกโม = ปรอ บทหน้า + กมุ ธาตุ + อ ปัจจัย

ศัพท์ว่า อุกุขยาม สำเร็จรูปมาจาก

- อุกุคณตฺวา ยมน์ อุกุขยาโม = อุกุ บทหน้า + ยมุ ธาตุ + ณ ปัจจัย

ศัพท์ว่า วายาม สำเร็จรูปมาจาก

- พุยายมน์ วายาโม = วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ยมุ ธาตุ + ณ ปัจจัย

ศัพท์ว่า อุกุสสาห สำเร็จรูปมาจาก

- อุกุสสน์ อุกุสสาโห = อุกุ บทหน้า + สห ธาตุ + ณ ปัจจัย]

ชื่อว่า อุกุโสฬหี โดยเนื่องด้วยความอุตสาหะยิ่ง

ชื่อว่า ถามะ เพราะเป็นสภาวะมั่นคง

ชื่อว่า ธิติ เพราะทรงกระแสนุศลไว้ โดยเนื่องด้วยการทรงจิตและเจตสิกไว้ หรือ
โดยเนื่องด้วยความเป็นไปไม่ขาดสาย

อีกนัยหนึ่ง วิริยะนั้นพึงทราบว่

- เป็นเครื่องพ้นไปจากกามเพื่อบรรเทาความทุกข์ทั้งหลาย
- เป็นเหตุบรรลุประโยชน์อย่างยิ่งข้างหน้าเพื่อการตัดกิเลสเครื่องผูก
- เป็นเครื่องพยายามยิ่งๆ ขึ้นไปเพื่อข้ามห้วงโอฆะ
- เป็นความเพียรอย่างยิ่งเพราะเป็นเครื่องบรรลู่ถึงฝั่งพระนิพพาน
- เป็นความพากเพียร เพราะเป็นหัวหน้า
- เป็นความอุตสาหะยิ่ง เพราะมีกำลังมาก
- เป็นกำลัง เพราะถอดลิมสลัก[คืออวิชชา]
- เป็นความตั้งมั่น เพราะทำให้หยั่งลงมั่น

วิธีนี้นั้นก็คือความบากบั่นไม่ย่อท้อด้วยการไม่ย่อหย่อนในขณะที่เกิดขึ้นอย่างนี้ ว่า กามํ ตโจ จ นหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ^{๑๙๙} (เนื้อและเลือดในสรีระของเราจงเหือดแห้งไป จะเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น และกระดูกก็ตามที่) ความหมายก็คือ ความบากบั่นมั่นคง คือความบากบั่นเด็ดเดี่ยว

อนึ่ง วิธีนี้ไม่ทอดทิ้งฉันท์ะ ไม่ทอดทิ้งฐานะ ไม่ให้ความเกียจคร้านได้โอกาส ไม่สละ นำความตั้งใจไม่ทอดทิ้งในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉะนั้นจึงตรัสว่า อนิกฺขิตตณฺหา (ความไม่ทอดทิ้งฉันท์ะ) อนิกฺขิตตฐฺรตา (ความไม่ทอดทิ้งฐานะ) อุปมาเหมือนในสถานที่ที่มีโคลนตมซึ่งมีสภาพควรสละความเพียรนั้น เจ้าของโคกล่าว่าว่า พวกเธอจงเอาโคตัวที่นำภาระไป โคนั้นแม้จะคุยกเข้ายันที่พื้นดินก็สู้นำไปไม่ยอมให้สิ่งของตกที่พื้นดินฉันใด วิธีนี้ก็ฉันนั้น ย่อมไม่ทอดทิ้ง ย่อมประคองฐานะไปในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉะนั้นจึงตรัสว่า ฐฺรสมฺปคฺคาโห (ธรรมเครื่องประคองฐานะอย่างดี)

ชื่อว่า วิริยินทริยํ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะแห่งการประคับประคอง

ชื่อว่า วิริยพละ เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน

ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะเป็นความพยายามที่ถูกต้องในกุศลอันนำออกจากสังสารวัฏ

[๑๔] ในนิเทศแห่งสตินทริยํ ชื่อว่า สติ โดยเนื่องด้วยการระลึก คำว่า สติ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของสติ

ชื่อว่า อนุสสติ โดยเนื่องด้วยการตามระลึก เพราะระลึกถึงบ่อยๆ [อนุ อุปสรรคมีความหมายว่า ปุณฺปฺปุณฺ (บ่อยๆ, ตาม)]

ชื่อว่า ปภิสสติ โดยเนื่องด้วยการระลึกเฉพาะ เพราะเป็นการระลึกเหมือนไปข้างหน้า [ปติ อุปสรรคมีความหมายว่า อภิมุขํ (เฉพาะหน้า)]

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นเพียงเพิ่มเติมด้วยบทอุปสรรค [ปติ อุปสรรคไม่มีความหมายใดๆ ใช้เพื่อประดับคำให้สละสลวย]

อาการที่ระลึก ชื่อว่า สรณตา

อนึ่ง คำว่า สรณตา เป็นชื่อแห่งสรณะทั้ง ๓ [มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น] ดังนั้น จึงตรัส สติ ศัพท์ไว้อีกเพื่อปฏิเสธความหมายว่าที่ฟังนั้น ความหมายในที่นี้ก็คือ ภาวะที่ระลึกคือสติ

ชื่อว่า ธารณตา เพราะทรงจำสิ่งที่สดับและเรียนรู้

อปีลาปนา คือ ความไม่เลื่อนลอย เพราะเป็นสภาพหยั่งลงที่เรียกว่าการตามหยั่งลง[ในอารมณ์] เปรียบเหมือนกระโหลกน้ำเต้าเป็นต้นลอยอยู่บนน้ำไม่จมน้ำ ฉะนั้นใดสติก็ฉนั้น ตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่จมลง เพราะสติยอมตามหยั่งลงสู่อารมณ์ ดังนั้นจึงตรัสว่า อปีลาปนา (ความไม่เลื่อนลอย)

ชื่อว่า อสัมมุสนตา (ความไม่หลงลืม) เพราะความไม่หลงลืมในการทำงานที่ทำและคำพูดที่ล่วงมานานได้

ชื่อว่า อินทริย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะแห่งการเข้าไปตั้งไว้[ในจิต]และลักษณะแห่งการแสดงอารมณ์ให้ประจักษ์ อินทริย์ คือ สติ จึงเรียกว่า สตินทริย์

ชื่อว่า สติพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะความประมาท

สติที่จริงแท้ไม่แปรปรวน เป็นเครื่องนำออกจากภพ เป็นกุศล ชื่อว่า สัมมาสติ

[๑๖] ในนิเทศแห่งปัญญินทริย์ ชื่อว่า ปัญญา เพราะเป็นสภาวะทำให้ประจักษ์ คือ กระทำเนื้อความนั้น ๆ ให้แจ่มแจ้ง

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปัญญา เพราะรู้ธรรมโดยประการต่างๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นนั้นๆ

[คำว่า ปญญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ประจักษ์ = ปญญาเปตติ ปญญา.

(ป บทหน้า + ณา ธาตุ = ประจักษ์ + ณาเป การติดปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิทธิปัจจัย)

- สภาวะรู้ธรรมโดยประการต่างๆ = ปกาเรน ฐมเม ชานาดีติ ปญญา.

(ป บทหน้า + ฌา ธาตุ = ฐ + อ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย))

คำว่า ปญญา นี้เป็นบทแสดงสภาวะของปัญญานั้น

อาการที่รู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปชานนา

ชื่อว่า วิจัย เพราะหยั่งเห็นธรรมมีความไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า ปวิจัย นี้เป็นบทที่เพิ่มอุปสรรคเข้ามา [คือ ป อุปสรรคไม่มีความหมายใด]

ชื่อว่า ธรรมวิจัย เพราะหยั่งเห็นธรรมคือสัจจะ ๔

ชื่อว่า สัลลักษณ์ โดยเนื่องด้วยการกำหนดความไม่เที่ยงเป็นต้น

สัลลักษณ์นั้นแหละ ตรัสเรียกอีกว่า อุปลักษณ์ ปัจจุปลักษณ์ โดยความ
ต่างกันแห่งอุปสรรค [คือ อุป และ ปติ อุปสรรคไม่มีความหมายใดๆ]

ความเป็นบัณฑิต ชื่อว่า ปันติจจะ

ความเป็นผู้ฉลาด ชื่อว่า โกสลละ

[คำว่า โกสลล์ เป็นบทภาวตัทธิตที่มาจาก กุสล ศัพท์ + ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีนัย
ของพระภิกษุว่า โกสลโล แปลว่า ผู้ฉลาด ตามนัยนี้ต้องลง ฌ ปัจจัยในอัสสัดถิตัทธิตอีกครั้งหนึ่ง
โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า โกสลล์ อสส อตถิติ โกสลโล (ผู้มีปัญญาฉลาด) แต่อาจารย์มหาวิสุทธารามมี
ความเห็นทำให้วิเคราะห์เป็นรูปว่า กี สลล์ อสสาติ โกสลโล (ผู้มีลูกศรอะไร) แล้วถือว่าเป็น
รูปศัพท์ที่ไม่มีความหมายตามรูปวิเคราะห์เหมือนคำว่า ปงกข (ดอกไม้เกิดในน้ำ, ดอกบัว),
โค (สัตว์ผู้ไป, วัว), มหิโส (สัตว์ผู้นอนบนแผ่นดิน, กระบือ)]

ความเป็นผู้ละเอียดอ่อน ชื่อว่า เนปฺญญะ

ชื่อว่า เวภฺพยา ด้วยการทำให้แจ้งความไม่เที่ยงเป็นต้น

[คำว่า เวภฺพยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิภาเวตติ วิภาโว (วิ บทหน้า + ภู ธาตุ = ปรากฏ + ฌ การิตปัจจัย + ฌ ปัจจัย)

- วิภาโวเยว เวภฺพยา (วิภาว ศัพท์ + ฌย ปัจจัยในสกตถิตัทธิต)]

ชื่อว่า จินตา ด้วยการรู้ความไม่เที่ยงเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า จินตา เพราะยังบุคคลที่มีปัญญานั้นให้รู้ความไม่เที่ยงเป็นต้น

[คำว่า จินตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรู้ความไม่เที่ยงเป็นต้น = อนิจจาทีนิ จินเตตตี จินตา.

(จินต ธาตุ + อ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)

- สภาวะให้รู้ความไม่เที่ยงเป็นต้น = อนิจจาทีนิ จินตาเปตตี จินตา.

(จินต ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)]

ชื่อว่า อุปปริกขา เพราะใคร่ครวญความไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า ฐฐี เป็นชื่อของแผ่นดิน แม้ปัญญานี้ก็เรียกว่า ฐฐี เพราะมีสภาพดุจแผ่นดิน เนื่องจากเป็นสภาวะละเอียดอ่อนและกว้างขวาง ดังนั้นจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์มหา-

ฐฐี วุจจติ ปถวี. ตาย ปถวีสมาย วิตถุญญาย วิปุลาย ปณญาย สมณนาคโตติ ฐฐีปณโณ.^{๒๐๐}

“แผ่นดินเรียกว่า ฐฐี บุคคลชื่อว่า ฐฐีปัญญา (ผู้มีปัญญาดุจแผ่นดิน) เพราะประกอบด้วยปัญญาอันกว้างขวางไพศาลเสมอด้วยแผ่นดินนั้น”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ฐฐี นี้เป็นชื่อของปัญญา และชื่อว่า ฐฐี เพราะรื่นรมย์ในเนื้อความ[คือปรมัตถ์]ที่มีจริง

[คำว่า ฐฐี ตามนัยนี้แปลว่า “ปัญญาดุจแผ่นดิน” โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ฐฐี วียาติ ฐฐี ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย ฐฐี ศัพท์ นัยที่ ๒ แปลว่า “ปัญญา” เป็นรูปศัพท์ที่ปรากฏในความหมายว่า ปัญญา โดยแยกรากศัพท์ไม่ได้

และนัยที่ ๓ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฐเต อตุเถ รมติติ ฐฐี แปลว่า “สภาวะรื่นรมย์ในเนื้อความที่มีจริง” ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก ฐต ศัพท์ + รมุ ธาตุ = รื่นรมย์ + กวิ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า ฐตธี ให้ลบ ต อักษรตามวิณณโลปนัย คือ นัยลบอักษร]

คำว่า เมธา คือ สภาวะทำลายกิเลสเหมือนสายฟ้าผ่าภูเขาหิน
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะเรียนและทรงจำได้เร็ว

[คำว่า เมธา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำลายกิเลส = กิเลส เมตติ หีสติติ เมธา.
(เมธ ธาตุ = เบียดเบียน + อ ปัจจัย + อา อิทธิปัจจัย)
- สภาวะรับเอาได้เร็ว = เมตติ ขิปปิ คณหาติติ เมธา.
(เมธ ธาตุ = รับเอาเร็ว + อ ปัจจัย + อา อิทธิปัจจัย)]

คำว่า ปริณายิกา คือ สภาวะนำพาผู้ที่เกิดปัญญานั้นไปในการปฏิบัติประโยชน์ที่
เกื้อกูลแก่ตน และในการแทงตลอดลักษณะตามความเป็นจริงในสัมปยุตตธรรม

คำว่า วิปัสสนา คือ สภาวะรู้เห็นธรรมโดยประการต่างๆ โดยจำแนกเป็นความ
ไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า สัมปชัญญะ คือ สภาวะรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยชอบด้วยประการต่างๆ

คำว่า ปโตหะ คือ สภาวะเหมือนปลัก เพราะแทงจิตที่คดโกงวิ่งไปผิดทางให้
ขึ้นสู่ทาง เหมือนปลักแทงม้าสินธพที่วิ่งไปผิดทางให้ไปถูกทาง

ที่ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะ
แห่งการรู้เห็น อินทรีย์ คือปัญญา จึงเรียกว่า ปัญญินทรีย์

ชื่อว่า ปัญญาพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะอวิชา

ศาสตราคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาสัตถะ เพราะเป็นสภาวะทำลายกิเลส

ปราสาทคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาปราสาทะ เพราะเป็นสภาวะสูงยิ่ง

แสงสว่างคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาอาโลกะ เพราะเป็นสภาวะส่องสว่าง

โอภาสคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาโอภาสะ เพราะเป็นสภาวะสว่าง

ประทีปคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาปัทมัตตะ เพราะเป็นสภาวะโชติช่วง ดังจะเห็นได้ว่า

เมื่อบุคคลผู้มีปัญญานั่งโดยบัลลังก์เดียวแล้ว หมั่นโลกธาตุก็แสงสว่างเป็นอันเดียวกัน มี
โอภาสเป็นอันเดียวกัน มีการโชติช่วงเป็นอันเดียวกัน ด้วยเหตุนี้จึงตรัสพระดำรัสนั้นไว้

อนึ่ง บทที่แสดงถึงปัญญาทั้ง ๓ เหล่านี้ แม้บทเดียวก็สำเร็จเนื้อความได้ ใน
นิเทศนี้พระพุทธองค์ก็ทรงแสดงเทศนาตามอัธยาศัยของเหล่าสัตว์โดยคล้อยตามพระสูตร
เหล่านั้นว่า

จตุตาโรเม ภิกขเว อาโลกา. กตเม จตุตาโร. จนฺทาลोโก สุริยาลोโก อคฺยาลोโก
ปญฺญาลोโก. อีเม โข ภิกขเว จตุตาโร อาโลกา. เอตทคฺคํ ภิกขเว อีเมสํ จตฺตุนํ อาโลกาณํ
ยทิทํ ปญฺญาลोโก.^{๒๐๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านี้มี ๔ อย่าง แสงสว่าง ๔ อย่างเป็นไฉน คือ
แสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ แสงสว่างแห่งไฟ และแสงสว่างแห่ง
ปัญญา ดูกรภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างมี ๔ อย่างนี้แล ในบรรดาแสงสว่าง ๔ อย่างนี้
แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ”

จตุตาโรเม ภิกขเว โอภาสา ๒เปยฺ จตุตาโรเม ภิกขเว ปชฺโชตา ๒เปยฺ^{๒๐๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย โอภาสเหล่านี้มี ๔ อย่าง ๒ลย”

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความโชติช่วงเหล่านี้มี ๔ อย่าง ๒ลย”

โดยแท้จริงแล้ว เนื้อความที่ถูกจำแนกไว้หลายลักษณะย่อมเชื่อว่าการ
จำแนกไว้เป็นอย่างดี เพราะบุคคลพวกหนึ่งย่อมเข้าใจได้โดยประการอย่างหนึ่ง และพวก
อื่นก็เข้าใจได้โดยประการอื่น

[การประกอบคำศัพท์หลายคำที่มีเนื้อความเหมือนกัน เป็นโทษทางภาษาที่กล่าวเรียกว่า
นิตถกโทษ คือ โทษไม่มีความหมาย แต่ในที่นี้ไม่จัดเป็นโทษ เพราะบางคนเข้าใจได้เมื่อตรัสว่า
ปญฺญาอาโลโก บางคนเข้าใจด้วยพระดำรัสว่า ปญฺญาโอภาโส หรือ ปญฺญาปชฺโชโต]

รัตนะคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญารัตนะ เพราะเป็นสภาวะ:-

- กระทำความยินดี
- ให้ความยินดี

- ให้เกิดความยินดี
- ปรากฏได้โดยยาก
- เป็นเครื่องใช้ของสัตว์ชั้นสูง
- ควรกระทำความเคารพ
- หาที่เปรียบมิได้

[ตามความหมายข้างต้น ความหมาย ๓ อย่างแรกสามารถแยกรากศัพท์ได้ คือ

- สภาวะกระทำความยินดี = รติ กโรตติ รติกรณ
- (เมื่อควรกล่าวว่า รติกรณ ให้ลบสระ อิ ใน ตี และ กร แล้วแปลง ณ เป็น น จึงมี

รูปว่า รตน)

- สภาวะให้ความยินดี = รติ ททาตติ รติทาน
- (เมื่อควรกล่าวว่า รติทาน ให้ลบสระ อิ ใน ตี และ ทา จึงมีรูปว่า รตน)
- สภาวะให้เกิดความยินดี = รติ ชเนตติ รติชนน
- (เมื่อควรกล่าวว่า รติชนน ให้ลบสระ อิ ใน ตี และ ชน จึงมีรูปว่า รตน)

ส่วนความหมายหลังเป็นการแสดงคุณลักษณะล้วนๆ ไม่มีความหมายตามรากศัพท์ ดัง
พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

จิตตีกตัม มหคฺชณฺจ อตุลํ ทูลลภทฺสสนํ
อโนมสตุตฺตปริโกคํ รตนํ เตน วุจฺจติ.

“พระไตรรัตน์เป็นสิ่งที่ควรกระทำความเคารพ มีค่ามาก หาที่เปรียบมิได้
เห็นได้โดยยาก เป็นเครื่องใช้ของสัตว์ชั้นสูง ดังนั้นจึงเรียกว่า รัตนะ”]

คำว่า อโมหะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ไม่หลง

อีกอย่างหนึ่ง อโมหะ คือ สภาวะไม่หลงในอารมณ์เอง

อีกอย่างหนึ่ง อโมหะ คือ ความไม่หลงเท่านั้น

[คำว่า อโมหะ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ไม่หลง = เตน สตุตา มุยุหนฺตติ โมโห, น โมโห อโมโห.
- (กรณสาธนะ)

- สภาวะไม่หลง = อารมมณ มุขหัตติ โมโห, น โมโห อโมโห (กัตตุสาธนะ)
- ความไม่หลง = มุขหน โมโห, น โมโห อโมโห (ภาวสาธนะ)]

บทว่า ธรรมวิจย มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

ถามว่า : เหตุใดจึงตรัสธรรมวิจยนี้อีก

ตอบว่า : เพื่อแสดงว่าอโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ บทนั้นแสดงข้อความนี้ว่า อโมหะนั้นมิใช่เป็นธรรมอื่นนอกจากโมหะอย่างเดียว แต่เป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะด้วย ในที่นี้ จึงประสงค์เอาอโมหะที่เรียกว่าธรรมวิจยนั้น

ทิวฏฐิที่จริงแท้ไม่แปรปรวน เป็นเครื่องนำออกจากภพ และเป็นกุศล ชื่อว่า สัมมา-
ทิวฏฐิ

[๑๙] ในนิเทศแห่งชีวิตินทรีย์ พระบาลีว่า โย เตสํ อรูปีนํ ฐมมานํ อายุ (อายุใดของนามธรรมเหล่านั้น) หมายความว่า อายุใดของนามธรรมที่ประกอบร่วมกันเหล่านั้น เพราะเป็นสภาวะให้เกิดขึ้น ที่จริงแล้วเมื่ออายุนั้นมีอยู่ นามธรรมย่อมดำเนินไป ดังนั้นจึงเรียกว่า อายุ

บทว่า อายุ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของอายุนั้น

อนึ่ง เมื่ออายุนั้นมีอยู่เท่านั้น นามธรรมเหล่านั้นจึงดำรงอยู่ ย่อมเป็นไปได้ ย่อมดำรงชีพได้ ย่อมดำเนินไป ย่อมรักษา ดังนั้น จึงตรัสบทว่า จิตฺติ เป็นต้น

มีรูปวิเคราะห์ในบทเหล่านั้น ดังนี้

ชื่อว่า จิตฺติ เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมตั้งอยู่ได้

ชื่อว่า ยปนา เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมเป็นไปได้

ชื่อว่า ยาปนา ก็เหมือนกัน แต่พระองค์ทรงทำความเป็นรัสสะในบทแรกโดยเนื่องด้วยสัตว์ผู้เข้าใจด้วยอาการอย่างนั้น

[คำว่า อายุ สำเร็จรูปมาจาก อย ธาตุ (คติมหิ = ไป) + ณฺ ปัจจยฺ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อยฺหนฺติ เอเตนาติ อายุ (สภาวะทำให้นามธรรมดำเนินไป)

คำว่า ยปนา และ ยาปนา มีความหมายเหมือนกัน โดยมีศัพท์เดิมว่า ยาปนา มาจาก ยป ธาตุ (ยาปเน = เป็นไป) + เณ บัจจัย + ยุ บัจจัย โดยเหตุที่ ยป ธาตุเป็นจฺรธาภิธานะ จึงต้องพฤทธิสระ อ ใน ย เป็น ยา บทว่า ยาปนา จึงเป็นรูปปกติ ส่วนรูปว่า ยปนา ทำการรัสสะ อา ใน ยา เป็น ย เพื่อให้คนฟังธรรมบางคนเข้าใจคำนี้สามารถเข้าใจหลักธรรมได้ชัดเจน

พระพุทธองค์ทรงแสดงพระอภิธรรมในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีผู้ฟังเป็นเทวดาและพรหมเท่านั้น แต่ก็ยังแสดงคำไวพจน์หลายแห่งเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจชัดเจนขึ้น จึงอาจสันนิษฐานว่าเทวดาและพรหมเหล่านั้นอาจเข้าใจคำบาลีตามการสั่งสมของตนในตอนเป็นมนุษย์โดยขึ้นอยู่กับท้องถิ่นในแต่ละแห่งที่อาจใช้คำศัพท์ต่างกัน]

ชื่อว่า อิริยนา เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมดำรงชีพได้ [เหมือนน้ำรักษาดอกกุหลาบ]

ชื่อว่า วัตตนา เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมดำเนินไป

ชื่อว่า ปาลนา เพราะทำให้รักษาสัมปยุตตธรรม

ชื่อว่า ชีวิต เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมเป็นอยู่

ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะแห่งการตามรักษา

[๓๐] ในนิเทศแห่งหิริพละ พระบาลีว่า ยํ ตสฺมี สมเย แปลว่า ในสมัยนั้นย่อมละอายด้วยธรรมใด

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเนื้อความว่า ในสมัยนั้น ธรรมใดย่อมละอาย โดยทำการเปลี่ยนลิ้งค์

บทว่า หิริยิตฺตพฺเพณ ลงตติยาวิภัติในอรรถของทุตติยาวิภัติ หมายความว่า ย่อมละอาย คือรังเกียจธรรมมีกายทุจริตเป็นต้น อันควรแก่การละอาย

บทว่า ปาปกาณํ แปลว่า อันต่ำทราม

บทว่า อุกุสลานํ ฐมฺมานํ (อุกุศลธรรม) คือ ธรรมที่เกิดจากความไม่ฉลาด

แม้คำว่า สมาปตฺติยา นี้ก็ลงตติยาวิภัติในอรรถแห่งทุตติยาวิภัติ หมายความว่า

ว่า ย่อมละอายคือรังเกียจการเข้าถึงอกุศลธรรมเหล่านั้น คือ การได้รับ กล่าวคือ การถึงพร้อมแห่งธรรมเหล่านั้น

[๓๑] ในนิเทศแห่งโอตตปปะ บทว่า โอตตปิตพฺเพน ลงตติยวิภัติในอรรถแห่งเหตุ หมายความว่า ย่อมหวั่นเกรง คือย่อมกลัว เพราะกายทุจริตเป็นต้นซึ่งควรแก่ความเกรงกลัว อันเป็นเหตุแห่งความเกรงกลัว และเพราะการเข้าถึงมีประการตามที่กล่าวแล้วอันเป็นเหตุแห่งความเกรงกลัว

[๓๒] ในนิเทศแห่งอโลกะ ชื่อว่า อโลกะ เพราะความไม่โลภ

อีกอย่างหนึ่ง อโลกะ คือ สภาวะไม่โลภ

[นัยแรกแสดงว่า อโลภ เป็นภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลุพฺภณํ โลภ, น โลภ อโลภ นัยหลังแสดงรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า ลุพฺภตฺติ โลภ, น โลภ อโลภ ความจริงศัพท์ที่แสดงถึงธรรมทั้งหมดอาจมีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะ ภาวสาธนะ และกรณสาธนะได้ทั้ง ๓ ประการ (ดู ปรมัตถทีปนี คำอธิบายบทว่า จิตฺตํ)]

บทว่า อโลกะ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของความไม่โลภนั้น

บทว่า อลุพฺภนา (กิริยาที่ไม่โลภ) คือ อาการที่ไม่โลภ

บุคคลผู้พร้อมด้วยโลภะ ชื่อว่าผู้ละโมภ บุคคลผู้ไม่ละโมภ ชื่อว่า อลุพฺภิตะ (ผู้ไม่ละโมภ)

คำว่า อลุพฺภิตตตะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่ละโมภ

คำว่า อสาราคะ คือความไม่กำหนัดนัก เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความกำหนัด

คำว่า อสารัชชนา (กิริยาที่ไม่กำหนัดนัก) คือ อาการที่ไม่กำหนัดนัก

คำว่า อสารัชชิตตตะ คือ ภาวะแห่งผู้ไม่กำหนัดนัก

[คำว่า สาราโค ตัตถะเป็น ส + ราโค อุปสรรคคือ ส ใช้ในความหมายว่า ภูส (ยั้ง) ลบ นิคคหิต และทัชชะ อ ใน ส เป็น อา]

คำว่า อนภิขณา คือ สภาวะไม่เฟื่องเลี้ยง

บทว่า อโลโก กุศลมูล์ แปลว่า กุศลมูลคืออโลกะ โดยแท้จริงแล้ว อโลกะเป็น
มูลแก่กุศลธรรมทั้งหลาย เพราะเป็นปัจจัย ดังนั้นจึงชื่อว่ากุศลมูล

ทั้งกุศลนั้นก็เป็นมูลด้วย เพราะเป็นปัจจัย จึงได้ชื่อว่า กุศลมูล

[๓๓] ในนิเทศแห่งอโทสะ ชื่อว่า อโทสะ เพราะความไม่โกรธ

อีกอย่างหนึ่ง อโทสะ คือ สภาวะไม่โกรธ

บทว่า อโทสะ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของความไม่โกรธนั้น

บทว่า อทุสสนา (กิริยาที่ไม่โกรธ) คือ อาการที่ไม่โกรธ

คำว่า อทุสสิตัตตะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่โกรธ

คำว่า อัพยาบาท คือ สภาวะไม่ปองร้าย เพราะเป็นปฏิบัติต่อพยาบาท

คำว่า อัพยาพัชณะ คือ สภาวะไม่ใช่ทุกข์ที่บีบคั้นยิ่ง เพราะเป็นปฏิบัติต่อทุกข์
คือความโกรธ

[คำว่า อพฺยาพชฺฌม มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน อา ภูโส พารตติ พฺยาพาโร (วิ บทหน้า + อา
บทหน้า + พาร ธาตุ = เบียดเบียน + ณ ปัจจัย), พฺยาพาโรเยว พฺยาพชฺฌม (พฺยาพาร ศัพท์ + ณ
ปัจจัยในสกัตถัตถิต), น พฺยาพชฺฌม อพฺยาพชฺฌม

ฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า อพฺยาปชฺช ศัพท์นี้แม้ใช้ในที่อื่นได้ แต่ไม่ควรปรากฏในที่นี้
เพราะมีความหมายซ้ำกับศัพท์ว่า อพฺยาปาโท ในคำแรก และ พฺยาพาร ศัพท์ก็มีความหมายว่า ทุกข์
ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า

พฺยาพารณฺฏเฐน พฺยาพาโร. พฺยาพาโรว พฺยาพชฺฌมฺ. ทุกฺขนฺติ อตฺถโก.^{๒๐๒}

“ชื่อว่า พฺยาพาระ เพราะเป็นสภาวะบีบคั้นยิ่งเป็นพิเศษ สภาวะบีบคั้นยิ่งเป็นพิเศษ
นั้นแหละ ชื่อว่า พฺยาพัชณะ หมายถึง ทุกข์”]

บทว่า อโทโส กุศลมูล์ แปลว่า กุศลมูลคืออโทสะ

บทว่ากุศลมูลนั้นมีเนื้อความตามกล่าวแล้วนั้นแหละ

[๔๐-๔๑] ในนิเทศแห่งกายปััสสัทธิเป็นต้น [นาม]ชั้น ๓ (เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น) ทรงประสงค์เอาด้วยบทว่า กาโย (หมุ่นาม) นี้ ดังนั้นจึงตรัสว่า เวทนา-กฺขณฺสุสฺส (เวทนาชั้น) เป็นต้น

ปััสสัทธิ คือ สภาวะที่ทำให้สัมปยุตตรธรรมเหล่านั้นสงบ กล่าวคือ ปราศจาก ความกระวนกระวายถึงความปลอดโปร่งยิ่ง

บทที่ ๒ [ปฏิบัติปัสสัทธิ] ทรงเพิ่มบทอุปสรรค [คือ ปติ แล้วแปลง ปติ เป็น ปฏิ]

คำว่า ปัสสัสมณา (กิริยาที่สงบ) คือ อาการที่สงบ

บทที่ ๒ [ปฏิบัติปัสสัสมณา] ก็ทรงเพิ่มบทอุปสรรค

คำว่า ปฏิปัสสัสมกิตฺตเต คือ ภาวะแห่งชั้น ๓ ที่สงบ เพราะพร้อมด้วยปััสสัทธิ

ความสงบแห่งความกระวนกระวายด้วยกิเลสของชั้น ๓ ตรัสไว้แต่ด้วยบททั้งหมด

ความสงบความกระวนกระวายของวิญญูณชั้น ๓ ตรัสไว้ด้วยนัยที่ ๒ [คือ จิตฺตปัสสัทธิ]

[๔๒-๔๓] คำว่า ลหุตา (ความเบา) คือ อาการแห่งภาวะที่เบา

[คำว่า กายลหุตา (ความเบาแห่งนามชั้น) หมายถึง การที่นามชั้น ๓ สามารถออกจากกระแสวงค์ได้เร็ว]

คำว่า ลหุปริณามตา มีรูปวิเคราะหฺ์ดังนี้ คำว่า ลหุปริณามะ คือ ธรรมที่มีการเปลี่ยนไปเร็ว

คำว่า ลหุปริณามตา คือ ภาวะแห่งธรรมที่มีการเปลี่ยนไปเร็วเหล่านั้น ความหมายก็คือ สามารถเกิดขึ้นบ่อยๆ ได้โดยพลัน

การเกิดขึ้นบ่อยๆ ได้โดยพลันของนามชั้น ๓ เช่น ในเวลาทำกุศลทั่วไป หรือเวลา เจริญวิปัสสนาภาวนา วิถีจิตก่อนและหลังย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยไม่มีภวังคจิตคั่นมากนัก และปราศจากความซึมเซาเหมือนอกุศลจิตที่มีถีนมิทธะเป็นประธาน]

คำว่า อหฺนฺธนา (ความไม่หนัก) นี้เป็นคำปฏิเสธความหนัก คือ ไม่ใช่ภาระหนัก

คำว่า อวิตถนา (ความไม่กระด้าง) หมายความว่า ความไม่กระด้าง เพราะ
ความไม่มีภาระหนักคือกิเลสอันมีมานะเป็นต้น

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ตรัสอาการคือความเบาของชั้นที่ ๓ ไว้ด้วยนัย
แรก และของวิญญานชั้นด้วยนัยที่ ๒ [คือ จิตตลหุตา]

[๔๔-๔๕] คำว่า มุทุตา คือ ความอ่อน

ในคำว่า มุทุตา จิตที่สนิทเกลี้ยงเงลา เรียกว่า มัททวะ

คำว่า มัททวะ คือ ความเป็นจิตที่สนิทเกลี้ยงเงลานั้น

คำว่า อักขพตา คือ ภาวะที่ไม่หยาบ

คำว่า อกถินตา คือ ภาวะที่ไม่กระด้าง

แม้ในนิเทศนี้ พระพุทธองค์ก็ตรัสอาการคือความเบาของชั้นที่ ๓ ไว้ด้วยนัย
แรก [คือ กายลหุตา] และของวิญญานชั้นด้วยนัยหลัง

[๔๖-๔๗] คำว่า กัมมัญญตา คือ ความสำเร็จแห่งกิริยา หมายถึง ความควร
แก่การประกอบในการทำความดี[ที่เกี่ยวกับกุศลและอัปยากฤต]

สองบทที่เหลือ [คือ กมฺมณฺณตํ กมฺมณฺณภาโว] ได้เพิ่มมาโดยเนื่องด้วยศัพท์
[คือ ตตฺ ศัพท์ และ ภาว ศัพท์] เพราะพระพุทธองค์ตรัสอาการคือความควรแก่กิริยา
ของชั้นที่ ๓ ไว้ด้วยนัยแรก และของวิญญานชั้นด้วยนัยหลัง

[๔๘-๔๙] คำว่า ปคุณตา คือ ภาวะแห่งจิตที่คล่องแคล่ว หมายถึง ความไม่ป่วย
ความไม่เจ็บไข้

บทที่เหลือ [คือ ปคุณตํ ปคุณภาโว] เป็นบทที่เพิ่มมาโดยเนื่องด้วยศัพท์ [คือ
ตตฺ ศัพท์ และ ภาว ศัพท์]

แม้ในนิเทศนี้ก็ตรัสอาการคือความไม่เจ็บป่วยของชั้นที่ ๓ ไว้ด้วยนัยแรก และ
ของวิญญานชั้นด้วยนัยหลัง

คำว่า อุชุกตา คือ ภาวะแห่งความซื่อตรง หมายถึง ความเป็นไปโดยอาการอันตรง

ภาวะแห่งขั้นที่ ๓ และวิญญานขั้นที่อันตราย ชื่อว่า อุชุกตา

คำว่า อชิเมหตา (ความไม่คด) เป็นคำปฏิเสธแห่งความคดเหมือนมูตรโค

คำว่า อวฏกตา (ความไม่โค้ง) เป็นคำปฏิเสธความโค้งเหมือนวงจันทร์

บทว่า อุกุณฺณิตา (ความไม่งอ) เป็นคำปฏิเสธความงอเหมือนปลายงอนไถ

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลใดทำบาปแล้วกล่าวว่าเราไม่ได้กระทำ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้คดเหมือนมูตรโค (ปัสสาวะโค) เพราะความไปกววน ผู้ใดกำลังทำบาปแล้วพูดว่าเรากลัวบาป ผู้นั้นชื่อว่าโค้งเหมือนวงจันทร์ เพราะมีความโค้งมาก ผู้ใดกำลังทำบาปแต่กล่าวว่าใครไม่กลัวบาปแล้ว ผู้นั้นชื่อว่างอเหมือนงอนไถ เพราะไม่คดมาก

อีกอย่างหนึ่ง กรรมทวาร ๓ ของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อเป็นผู้คดเหมือนมูตรโค

กรรมทวาร ๒ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้โค้งเหมือนวงจันทร์

กรรมทวารหนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้งอเหมือนปลายงอนไถ

ภิกษุผู้ทรงจำที่มณิกายกล่าวว่า ภิกษุบางรูปย่อมประพฤติดุชนิสัย ๒๑ และโอจฺร ๖ ในวัยทั้งหมด ภิกษุนี้ชื่อว่าคดเหมือนมูตรโค

บางรูปในปฐมวัยย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจบาป ใครต่อสีกขา แต่ในมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัยเป็นเช่นกับภิกษุรูปก่อน ภิกษุนี้ชื่อว่าเป็นผู้โค้งเหมือนวงจันทร์

บางรูปในปฐมวัยและมัชฌิมวัยย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจบาป ใครต่อสีกขา แต่ในปัจฉิมวัยเป็นเช่นกับภิกษุรูปก่อนภิกษุนี้ชื่อว่างอเหมือนปลายงอนไถ

ภาวะของบุคคลผู้คดอย่างนี้ด้วยอำนาจกิเลสนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ชิมฺหตา วฏกตา กุณฺณิตา (ความคด ความโค้ง ความงอ)

และตรัสความไม่คดเป็นต้นโดยปฏิเสธความคดเป็นต้นเหล่านี้น

พระพุทธรองค์ทรงแสดงเทศนาที่มีชั้นเป็นที่ยึดด้วยพระดำรัสว่า เวทนาขณฺธสฺส สญฺญาขณฺธสฺส สงฺขารขณฺธสฺส และ วิญฺญาณขณฺธสฺส] เพราะความไม่คิดเป็นต้นนี้ ย่อมมีแก่ชั้นทั้งหลาย หามิแก่บุคคลไม่

โดยประการดังนี้ พระพุทธรองค์ตรัสอาการคือความตรงของชั้น ๓ ไว้ตามนัย แรก และของวิญฺญาณชั้นตามนัยหลังด้วยบททั้งหมดนี้ จึงควรทราบว่าได้ตรัสอาการ คือความตรงแห่งนามธรรมทั้งหลาย เพราะความไม่มีกิเลส

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสนิเทศไว้โดยสังเขปแห่งธรรมที่ชื่อว่าเยวาปนกะ นั้นแหละ ซึ่งแสดงไว้ในธัมมทศสวาระ ด้วยอัปพนาวาระที่ตรัสว่า เย วา ปน นั้น

จบ เรื่องนิทศสวาระ



ด้วยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันจบสัมมวัตถานวาระ (ประจักษ์ว่าด้วยการกำหนดธรรมมีผัสสะเป็นต้น) อันประดับด้วยปริจเฉท ๘ ปริจเฉท คือ

- ในอุทเทสวาระ (ปริจเฉทย่อความ) ๔ ได้แก่ ปุจฉา (คำถาม) สมยนิเทศ (แสดงเวลา) ธรรมเทศ (แสดงธรรม) และอัปปนา (คำลงท้าย)

- ในนิเทศวาระ (ปริจเฉทอธิบายความ) ๔ ได้แก่ ปุจฉา สมยนิเทศ ธรรมเทศ และอัปปนา

คำอธิบายโกฏฐาสวาระ

[๕๘-๑๒๐] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มสังคหวาระด้วยพระดำรัสว่า ตสฺมี โข ปน สมเย จตุตารโ ขนฺธรา โหณฺติ (ก็ในสมัยนั้นแล ชั้นที่ ๔ ย่อมมี) เป็นต้น

สังคหวาระนั้นมี ๓ อย่าง คือ

๑. อุเทศ คือ คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า ตสฺมี โข ปน สมเย จตุตารโ ขนฺธรา (ก็ในสมัยนั้นแล ชั้นที่ ๔ ย่อมมี)

๒. นิเทศ คือ คำเป็นต้นว่า กตเม ตสฺมี สมเย จตุตารโ ขนฺธรา (ชั้นที่ ๔ มีในสมัยนั้นเป็นไฉน)

๓. ปฏินิเทศ คือ คำเป็นต้นว่า กตโม ตสฺมี สมเย เวทนาขณฺโธ (เวทนาชั้นที่มีในสมัยนั้นเป็นไฉน)

ในบรรดาสวาระเหล่านั้น อุทเทสวาระแบ่งออกเป็น ๒๓ กลุ่ม

- มีคำว่า จตุตารโ ขนฺธรา เป็นต้น [เช่น จตุตารโ ขนฺธรา (ชั้นที่ ๔) เป็น ๑ กลุ่ม
- เทว อายตนาหิ (อายตนะ ๒) เป็น ๑ กลุ่ม
- และ จนถึง เอกา ฐมฺมธาทู (ธรรมธาตุ ๑) ที่ตรัสไว้ในพระบาลี]

พึงทราบเนื้อความของกลุ่มธรรมเหล่านั้นดังนี้ว่า กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้นธรรมทั้งหลาย ๕๐ กว่าซึ่งปรากฏในพระบาลี ที่เกิดขึ้นเป็นส่วนประกอบของจิตเวทนาปนกรรม เมื่อประมวลเข้าด้วยกันทั้งหมด มีชื่อว่า :-

- ชั้นที่ ๔ เพราะเป็นกอง
- อายตนะ ๒ เพราะเป็นอายตนะตามที่กล่าวไว้ในหนัน [คำอธิบายนิเทศของเวทนาเป็นต้น ข้อ ๕]
- ธาตุ ๒ เพราะเป็นเพียงสภาวะ ว่างเปล่า และไม่ใช้สัตว์
- อาหาร ๓ [คือ ผัสสะ เจตนา และวิญญาณ] ตามความหมายของอาหารที่เรียกว่าอาหารปัจจัย ธรรมที่เหลือ [คือ ธรรม ๕๒ อย่างที่นอกจากผัสสะ เจตนา และวิญญาณ เพราะวิญญาณพบในฐานะ ๒ อย่าง คือ จิตต์ และ มนินทรีย์] ไม่ใช่อาหาร

ถามว่า : ธรรมเหล่านั้น [คือ ผัสสะ เจตนา และวิญญาณ] ไม่เป็นปัจจัยแก่กันและกัน หรือไม่เป็นปัจจัยแก่รูปซึ่งมีธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานหรือ

ตอบว่า : ไม่เป็นปัจจัยหาไม่ได้ แต่ธรรมเหล่านั้นย่อมเป็นปัจจัย โดยอาการอย่างนั้นก็ได้ [คือ โดยลักษณะที่เป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้นอันเป็นอุปการะแก่เวทนาและสัญญาเป็นต้น] ย่อมเป็นโดยประการอื่นก็ได้ [คือ โดยลักษณะอื่นคือการอุปการะโดยความเป็นอาหารปัจจัย] เพราะฉะนั้น แม้มีความเป็นปัจจัยเสมอกันก็ย่อมเป็นปัจจัยกันไป ดังนั้น จึงตรัสธรรมเหล่านั้นว่าเป็นอาหาร

ถามว่า : ธรรมดังกล่าวเป็นปัจจัยเกินไปอย่างไร

ตอบว่า : ในบรรดาอาหารเหล่านั้น ผัสสาหารเป็นอุปการะแก่ธรรมที่มีจิตและเจตสิกเป็นปัจจัย และยอมนำมาซึ่งเวทนา ๓ มโนสัจเจตนาหารย่อมเป็นอุปการะแก่ธรรมเหล่านั้น และยอมนำมาซึ่งภพ ๓ วิญญาณาหารย่อมเป็นอุปการะแก่ธรรมเหล่านั้น และยอมนำมาซึ่งปฏิสนธิ และนามรูป [ธรรมดังกล่าวจึงเป็นปัจจัยเกินไป]

ถามว่า : วิญญาณาหารนั้นเป็นวิปากอย่างเดียว [คือ เป็นวิปากจิตกล่าวคือ ปฏิสนธิวิญญาณ] ส่วนมหากุศลดวงแรกนี้เป็นกุศลวิญญาณ มิใช่หรือ

ตอบว่า : มหากุศลดวงแรกนี้เป็นกุศลวิญญาณก็จริง แต่กุศลวิญญาณนั้นก็เรียกว่าวิญญาณาหารเหมือนกัน เพราะเป็นสภาพเหมือนกับวิปากจิตนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ตรัสเรียกว่า อาหาร เพราะเป็นธรรมอุปถัมภ์

กล่าวคือ ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยที่อุปถัมภ์แก่สัมปยุตตธรรมเหมือนกพพีการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปกาย ดังนั้นจึงตรัสว่า

อรุปีโน อาหารา สมปยุตตกานํ ธมฺมานํ ตํสมฺภูจฺจนาณญจ รูปานํ อาหารปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๒๐๓}

“อาหารที่เป็นนามย่อมเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมและแก่รูปที่มีอาหารนั้นเป็นสมภูฐาน โดยความเป็นอาหารปัจจัย”

อีกนัยหนึ่ง กพพีการาหารและธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้เรียกว่าอาหาร เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่กระแสนันธ์ภายใน กล่าวคือ กพพีการาหารเป็นปัจจัยพิเศษแก่รูปกายของเหล่าสัตว์ผู้มีอาหารคือกพพีการาหาร ในหมู่نامทั้งหลาย ผัสสะเป็นปัจจัยพิเศษแก่เวทนา มโนสัญญาเจตนาเป็นปัจจัยพิเศษแก่วิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยพิเศษแก่นามรูป ดังพระพุทธานุญาตว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อโย กาโย อาหารภูจฺจิตฺโก อาหารํ ปฏฺิจฺจ ติฏฺฐติ, อนาหาโร โน ติฏฺฐติ.^{๒๐๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายนี้ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ ไม่อาศัยอาหารก็ดำรงอยู่ไม่ได้”

ผสฺสปจฺจยา เวทนา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป.^{๒๐๕}

“เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป”

- อินทรีย์ คือ ธรรม ๘ อย่าง [ได้แก่ ชีวิต จิต เวทนา ศรัทธา วิริยะ สติ เอกัคคตา และปัญญา] เพราะเป็นใหญ่กว่าธรรมที่เนื่องกับตน ธรรมที่เหลือไม่ถือว่าเป็นอินทรีย์ จึงตรัสว่า อกฺกจฺินทฺริยานิ โหนติ (อินทรีย์มี ๘)

- องค์ฌาน คือ ธรรม ๕ อย่าง เพราะเป็นสภาวะเข้าไปเพ่ง จึงตรัสว่า ปณฺจจฺกิกํ ฌานํ โหติ (ฌานมีองค์ ๕)

- องค์มรรค คือ ธรรม ๕ อย่าง เพราะเป็นสภาวะนำออกจากภพ และเพราะเป็นเหตุให้บรรลुพระนิพพาน] จึงตรัสว่า ปญจกโก มคโค โหติ (มรรคมองค์ ๕) โดยแท้จริงแล้ว แม้อริยมรรคมองค์ ๘ แต่องค์มรรคในโลภียจิตไม่ปรากฏวิรติ ๓ พร้อมกัน จึงตรัสว่า ปญจกโก (อริยมรรคมองค์ ๕) [ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ไม่ตรัสว่า อญจกโก มคโค (อริยมรรคมองค์ ๘) เพราะเป็นโลภียจิต]

ถามว่า : แม้วิปัสสนามรรคที่เป็นเบื้องต้น[ของโลกุตตรมรรค]ก็มีองค์ ๘ เช่นโลกุตตรมรรคในพระสูตรนี้ว่า ยถาคตมคโคติ โข ภิกขุ อริยสเสต อญจกิกสส มคคสส อธิวณฺ ^{๒๐๖} (ดูกรภิกษุ คำว่า ยถาคตมคโค นี้ เป็นชื่อของอริยมรรคมองค์ ๘) แม้โลกิยมรรคก็พึงมีองค์ ๘ มิใช่หรือ เพราะทรงแสดงข้อความนี้ด้วยพระดำรัสว่า ยถาคตมคค (โลกุตตรมรรคที่ควรแก่วิปัสสนามรรคฝ่ายโลภียจิตที่ปรากฏมาก่อน)

ตอบว่า : โลภียมรรคไม่พึงมีองค์ ๘ เพราะชื่อว่าพระเทศนาฝ่ายพระสูตรนี้เป็นการแสดงโดยปริยาย ด้วยเหตุนี้จึงตรัสต่อไปว่า

ปุพฺพเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสฺสุทฺโธ โหติ. ^{๒๐๗}

“อนึ่ง กายกรรม วจกรรม และการเลี้ยงชีพของเขา ย่อมหมดจดอย่างยิ่งก่อนโดยแท้”

ส่วนพระเทศนานี้เป็นการแสดงโดยตรง เพราะในโลภียจิตไม่ปรากฏวิรติ ๓ พร้อมกัน จึงตรัสถึงมรรคมองค์ ๕ เท่านั้น[ในมหากุศลจิตดวงแรก]

[ในพระสูตรข้างต้นได้รวมเอาวิรติ ๓ ที่มีความหมจดจทางกายกรรม วจกรรม และมโนกรรมในขณะที่เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาจนถึงเวลาบรรลุลโลกุตตรมรรค จึงตรัสต่อไปว่า เอวมสฺสาย อริโย อญจกโก มคโค ภาวนาปาริปุรี คจฺฉติ (อริยมรรคมองค์ ๘ นี้ของเขาย่อมถึงความบริบูรณ์แห่งภavanaด้วยประการฉะนี้) มิใช่หมายถึงมรรคมองค์ ๘ ในขณะที่เกิดมหากุศลจิตเมื่อเริ่มปฏิบัติวิปัสสนา]

- พละ คือ ธรรม ๗ อย่าง [อันได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หิริ และโอตตปปะ] เพราะเป็นสภาวะไม่หวั่นไหว

- เหตุ คือ ธรรม ๓ อย่าง [อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ] เพราะเป็นมูล
- ผัสสะ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะกระทบสัมผัส
- เวทนา คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะเสวยรสอารมณ์
- สัญญา คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะจำได้
- เจตนา คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะตั้งใจ
- จิต คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะวิจิตร
- เวทนาขันธ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นกอง และเพราะเป็นสภาวะเสวยรสอารมณ์
- สัญญาขันธ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นกอง และเพราะเป็นสภาวะจำได้
- สังขารขันธ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นกอง และเพราะเป็นสภาวะปรุงแต่ง
- วิญญาณขันธ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นกอง และเพราะเป็นสภาวะวิจิตร
- มนายตนะ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] และเพราะเป็นอายตนะตามที่กล่าวแล้ว
- มนินทรีย์ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] และเพราะเป็นอธิบดี
- มโนวิญญาณธาตุ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] และเพราะเป็นเพียงสภาวะ ว่างเปล่า และมีใช้สัตว์ ธรรมที่เหลือไม่ใช่มนโนวิญญาณธาตุ
- ธรรมายตนะ คือ ธรรมทั้งหมดที่เหลือยกเว้นจิต และเป็นธรรมธาตุหนึ่งนั้นแหละ เพราะตามเนื้อความที่กล่าวไว้แล้ว

อนึ่ง แม้ในสังคหوارهนี้ได้ทรงรวมเอาเยวาปนกธรรม[มีฉันทะและอธิโมกข์ เป็นต้น]ที่ตรัสไว้ในหนหลังด้วยอุปนาวาระนี้ว่า เย วา ปน ตสมิ สมเย

ในวาระทั้งหมด [คือ สุธมฺมวาระและวาระที่กล่าวไว้ในจิตตวาทที่ ๒ เป็นต้น] ก็ทรงรวมเอาเยวปนกรรมที่ตรัสไว้ในหนหลัง เหมือนกับที่ทรงรวมไว้ในสังคหวาระนี้ ข้าพเจ้าจักไม่พิจารณาคำดังกล่าวไว้ต่อจากสังคหวาระนั้น พึงทราบเนื้อความในนิเทศวาระและปฏิภาณวาระตามนัยที่กล่าวมาแล้วในหนหลังนั้นแหละ

จบ สังคหวาระ

แม้โกฏฐาสวาระก็เป็นชื่อของสังคหวาระนั้นแหละ

คำอธิบายสุธมฺมวาระ

จิตตวาทที่ ๑

[๑๒๑-๔๕] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มสุธมฺมวาระมีคำว่า ตสฺมี โข ปณสมเย ธมฺมา โหนติ (ในสมัยนั้นแล ธรรมทั้งหลายย่อมมี) สุธมฺมวาระนั้นแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ อุทเทสวาระ และนิเทศวาระ

ในเรื่องนั้น อุทเทสวาระมีกลุ่มธรรม ๒๔ กลุ่ม รวมทั้งกลุ่มนี้ว่า ธมฺมา โหนติ (ธรรมทั้งหลายย่อมมี) และในกลุ่มธรรมทั้งหมดไม่มีการกำหนดจำนวนนับว่าเป็น ๔ เป็น ๒ และเป็น ๓ [คือ ไม่มี จตฺตาริ ชนฺธา (ชั้น ๔) เทว आयตनानि (อายตนะ ๒) เป็นต้น] เพราะได้กำหนดไว้ในสังคหวาระแล้ว ดังจะเห็นได้ว่าธรรมทั้งหลายที่กำหนดไว้ในสังคหวาระนั้นนั้นแหละได้ถูกกล่าวไว้ในสุธมฺมวาระนี้ เพราะไม่พบสัตว์ วัตถุสิ่งของ หรืออิตฺตาในสุธมฺมวาระนี้

อนึ่ง ธรรมทั้งหลายตรัสไว้เพื่อแสดงสุญญตา (ความว่าง) นี้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นเพียงธรรม ไม่มีสาระ ไม่มีผู้ขึ้น เพราะฉะนั้น จึงควรทราบเนื้อความอย่างนี้ในพระบาลีว่า ตสฺมี โข ปณสมเย ธมฺมา โหนติ นั้นอย่างนี้ว่า ในสมัยใด กามาวจรมหากุศลจิตตวาทที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ธรรม ๕๐ กว่าที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต เป็นเพียงธรรม เพราะเป็นสภาวะปรมาตฺถ คือ ไม่มีสัตว์ วัตถุสิ่งของ บุรุษ หรือบุคคล อย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากธรรม และยังเป็นชั้น (กองรูปนาม) เพราะเป็นกลุ่มนั้นแหละ

พึงทราบการประกอบเนื้อความในบททั้งปวงตามนัยก่อน ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง องค์ฌานอื่นจากฌาน หรือว่าองค์มรรคอื่นจากมรรคย่อมไม่มี ฉะนั้น ใน
สุญญตวาระนี้จึงตรัสว่า ฌานํ โหติ (ฌานย่อมมี) มคฺโค โหติ (มรรคย่อมมี) [ไม่ตรัสว่า
ฌานํคานิ (องค์ฌาน) มคฺคํคานิ (องค์มรรค) เหมือนในสังคหวาระ] โดยแท้จริงแล้ว
ชื่อว่าฌาน ตามอรรถว่าการเข้าไปเพ่ง ชื่อว่ามรรค ตามอรรถว่าเป็นเหตุให้บรรลุพระ
นิพพาน] สัตว์หรือวัตถุสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นหาไม่

พึงทราบการประกอบเนื้อความในบททั้งปวงด้วยประการฉะนี้

นิทเทสวาระ มีเนื้อความง่ายขึ้นแหละ

จบ สุญญตวาระ

และจบการอธิบายเนื้อความของจิตดวงที่ ๑ ซึ่งทรงแสดงไว้ประดับด้วยมหาวาระทั้ง ๓

จิตดวงที่ ๒

[๑๔๖] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ฐมา (ธรรมทั้งหลายเป็นไฉน)
เป็นต้นอีก เพื่อแสดงมหากุศลจิตมีจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น

พึงทราบมหาวาระดวงละ ๓ วาระแม้ในจิตทั้งหมดนั้น ตามนัยที่กล่าวไว้ในจิต
ดวงที่ ๑ และไม่ใช้มหาวาระอย่างเดียวกันเท่านั้น แม้เนื้อความของบททั้งหมดที่เช่นกับคำที่
กล่าวในจิตดวงที่ ๑ ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้เหมือนกัน ต่อแต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกระทำ
การอธิบายบทใหม่เท่านั้น

ลำดับแรก ในนิเทศของจิตดวงที่ ๒ นี้ คำว่า สสงฺขารเณ นีเท่านั้นเป็นคำยังไม่เคยอธิบาย จึงมีความหมายของคำนั้นว่า หมู่ปัจจัยอันเป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้น
เตือนชื่อว่า สสังขาร หมายความว่า [เกิด]ด้วยหมู่ปัจจัย[อันมีอารมณ์ และมนสิการ
เป็นต้น]ที่มีสภาพกระตุ้นเตือน คือเป็นไปพร้อมกับบโยคะ (ความเพียร) และเป็นไป
พร้อมกับอุปายะ (อุปาย) ที่จริงแล้ว มหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยมี
อารมณ์เป็นต้นใด จิตดวงที่ ๒ นี้ก็เกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยอันมีบโยคะและอุปายนั้นเหมือนกัน

[คำว่า สงฺขาร คือ สภาวะกระตุ้นเตือนจิตที่ท้อถอยในการทำความดีให้สูงขึ้น มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺขโรตฺติ สงฺขารโ หมายถึง ปโยคะ คือ ความเพียรทางกายของตน เช่น การเหยียดแขน การยืดตัว หรือความเพียรทางวาจา เช่น การสาธยายคาถาหรือสุภาสิตที่ก่อให้เกิดความพอใจ และหมายถึง อุปายะ คือ อุปายหรือเหตุที่เหมาะสม อันได้แก่ การดำริทางใจของตน หรือการชักชวนทางกาย และวาจาของบุคคลอื่น

คำว่า สสงฺขาร มีรูปวิเคราะห์ว่า สห สงฺขารเณ โย วตตตฺติ สสงฺขารโ (มีสภาวะกระตุ้นเตือน) หมายถึง หมู่ปัจจัยที่เป็นเหตุให้เกิดมหากุศลจิตดวงที่ ๑ คือ อารมณฺ และมนสิการ เป็นต้น เพราะจิตเกิดขึ้นไม่ได้โดยไม่มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเมื่อไม่มีโยนิโสมนสิการคืออาวัชชนจิตกุศลจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนั้น ยังหมายถึงเหตุอื่นตามหลักปฏิฐานมีเหตุปัจจัยเป็นต้นตามสมควร

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจึงแสดงรูปวิเคราะห์ของ สสงฺขาริกํ ว่า สสงฺขารเณ อุปฺปนฺนํ สสงฺขาริกํ (จิตที่เกิดจากหมู่ปัจจัยที่มีสภาวะกระตุ้นเตือน) โดยลง อีก ปัจจัยในอรรถว่า อุปฺปนฺนํ (เกิดขึ้น) รูปวิเคราะห์ข้างต้นสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา]

พึงทราบความเกิดขึ้นของจิตดวงที่ ๒ นั้นอย่างนี้ว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนา นี้อาศัยอยู่ทำยวิหาร เมื่อถึงเวลากวาดลานพระเจดีย์หรือถึงเวลาบำรุงพระเถระ หรือถึงวันฟังธรรม ก็คิดว่าเมื่อเราไปแล้วกลับมาจักไกลยิ่ง เราจักไม่ไป แล้วคิดอีกว่า ขึ้นชื่อว่า การไม่ไปกวาดลานพระเจดีย์ บำรุงพระเถระ หรือฟังธรรม ไม่สมควรแก่ภิกษุ เราจักไป ครั้นดำริแล้วจึงไป

กุศลจิตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นผู้กระทำให้ด้วยความเพียรของตน หรือแก่ภิกษุผู้ถูกบุคคลอื่นแสดงโทษในการไม่ทำวัตรเป็นต้นและอานิสงส์ในการกระทำแล้วกล่าวสอนอยู่ หรือแก่ภิกษุที่ถูกสั่งให้กระทำว่า เจ้าจงมา จงกระทำสิ่งนี้ ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน

จบ จิตดวงที่ ๒

จิตดวงที่ ๓

[๑๔๗-๔๘] ในจิตดวงที่ ๓ จิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา ชื่อว่า ญาณวิปยุตต์

ถึงจิตดวงนี้จะร่าเริงยินดีในอารมณ์ ก็ไม่มีญาณที่กำหนดผลในจิตดวงนี้ ดังนั้น จิตที่เป็น ญาณวิปยุตต์นี้จึงเกิดขึ้นในกาลที่พวกเด็กเล็กๆ เห็นภิกษุแล้วไหว้ด้วยคิดว่า พระเถระ นี้ของพวกเรา และในกาลต่างๆ มีการไหว้พระเจดีย์และการฟังธรรมเป็นต้นตามนัยนั้น นั้นแหละ

อนึ่ง ในจิตดวงที่ ๓ นี้ในพระบาลี ไม่มีปัญญาในที่ ๗ แห่ง คำที่เหลือเป็นไปตามเดิม [คือ เหมือนกับที่กล่าวไว้ในจิตดวงที่ ๑ และที่ ๒]

จบ จิตดวงที่ ๓

จิตดวงที่ ๔

[๑๔๙] แม้ในจิตดวงที่ ๔ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง เพราะพระบาลีว่า สสงฺขารเณ (ด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน) จิต ดวงนี้จึงปรากฏในกาลที่มารดาบิดาจับศีรษะเด็กเล็กๆ ให้ก้มไหว้พระเจดีย์เป็นต้น ถึงแม้ เด็กเหล่านั้นไม่ปรารถนาจะไหว้ก็ร่าเริงยินดี

จบ จิตดวงที่ ๔

จิตดวงที่ ๕

[๑๕๐] ในจิตดวงที่ ๕ คำว่า อุเปกขาสหคตะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา เพราะ จิตดวงนี้มีความวางเฉยต่ออารมณ์ แต่ปัญญาที่กำหนดรู้ผลย่อมมีได้ในจิตดวงนี้

อนึ่ง ในจิตดวงที่ ๕ นี้ พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระบาลีว่า อุเปกฺขา โหติ (อุเบกขา ย่อมมี) ในหมวด ๔ แห่งฌาน, อุเปกฺขินฺทริยํ โหติ (อุเบกขินทริยย่อมมี) ในหมวด ๘ แห่ง อินทริย์ แล้วทรงแสดงเทศนาโดยปฏิเสธสภาพที่น่ายินดีและไม่น่ายินดี พร้อมทั้งปฏิเสธ สุขและทุกข์ในนิเทศแห่งบทว่า เวทนา เป็นต้นทั้งหมด แล้วตรัสอุเบกขาเวทนา

[พระพุทธร่องค์ทรงแสดงเทศนาว่า เนวสาตํ นาสาตํ (อันไม่ใช่สภาพที่น่ายินดี อันไม่น่า
ยินดีก็หามิได้), อทุกขมสุขํ (อันมิใช่ทุกข์มิใช่สุข) เพื่อแสดงถึงอุเบกขาเวทนา]

พึงทราบว่ายอุเบกขาเวทนานั้นเป็นอุเบกขินทรีย์ โดยเนื่องด้วยการครองความ
เป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะเสมอต่อดอารมณ์

อนึ่ง ปิติไม่พบในฐานะหนึ่ง[คือองค์ฌาน]ตามลำดับบท ดังนั้น จึงทรงยกธรรม
๕๕ อย่างขึ้นสู่พระบาลีโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต

พึงทราบวินิจฉัยในกลุ่มธรรมทั้งปวงและในวาระทั้งปวงโดยเนื่องด้วยธรรมเหล่านั้น

จิตดวงที่ ๖ เป็นต้น

[๑๕๖-๕๙] พึงทราบจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ ตามนัยที่กล่าวแล้วในจิตดวงที่
๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นั้นแหละ

การเปลี่ยนไปแห่งเวทนาและการลดปิติอย่างเดียวย่อมมีในจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และ
ที่ ๘ เหล่านี้

วิธีที่เหลื่อมกับนัยแห่งการเกิดขึ้น[ของจิต]เป็นเหมือนที่กล่าวไว้ในจิตดวงที่ ๒
เป็นต้นนั้น

แม้ในการบริกรรมกรุณาและมุทิตา ความเกิดขึ้นแห่งจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘
เหล่านี้ ได้รับรองไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาทีเดียว

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๒ ข้อ ๓๐) กล่าวว่า อุเบกขาสหคเตสุ ปเนตถ กรุณา
มุทิตา น สนตติ เกจิ วทนติ (บางอาจารย์อ้างว่า กรุณาและมุทิตาไม่มีในจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา)
บางอาจารย์ที่พูดถึงนี้คือพระพุทธรัตตะซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์รูปารูปวิภาค แต่ในคัมภีร์มหาอรรถกถา
อนุญาตการเกิดขึ้นของกรุณามุทิตาไว้ในจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา พระอนุรุทธาจารย์จึงปฏิเสธความ
เห็นนั้น]

จิต ๘ ดวงนี้ชื่อว่า กามาวจรกุศลจิต

เรื่องบุญกิริยาวัตถุเป็นต้น

พึงแสดงกามาวจรกุศลจิตทั้งหมดนั้นด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการ

ถามว่า : พึงแสดงอย่างไร

ตอบว่า : บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. ทานมัย บุญกิริยาวัตถุคือทาน
๒. สीलมัย บุญกิริยาวัตถุคือศีล
๓. ภาวนามัย บุญกิริยาวัตถุคือภาวนา
๔. อปจิสหคตะ บุญกิริยาวัตถุที่ประกอบด้วยการนอบน้อม
๕. เวยยาวัจจสหคตะ บุญกิริยาวัตถุที่ประกอบด้วยการชวนชวาย
๖. ปัตตานุปทานมัย บุญกิริยาวัตถุคือการแผ่ส่วนบุญ
๗. อัปภานุโมทนามัย บุญกิริยาวัตถุคือการอนุโมทนา
๘. เทศนามัย บุญกิริยาวัตถุคือการแสดงธรรม
๙. สวณมัย บุญกิริยาวัตถุคือการฟังธรรม
๑๐. ทิฏฐชุกกรรม บุญกิริยาวัตถุคือการทำความเห็นให้ตรง

ในเรื่องนั้น ทานนั้นแหละชื่อว่า ทานมัย [โดยลง มย ปัจจัยในสกัถตัทธิต]

ทั้งบุญที่ควรทำนั้นก็เป็นที่ตั้งของอานิสงส์นั้นๆ จึงชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ

แม้ในบุญกิริยาวัตถุที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

[คำว่า บุญกิริยาวัตถุ แปลตามศัพท์ว่า “บุญที่ควรทำอันเป็นที่ตั้งของอานิสงส์นั้นๆ” มี

รูปวิเคราะห์ว่า

- กตตพฺพาติ กิริยา (กรรมสาธนะ)
- ปุณฺณํ จ ตํ กิริยา จาติ ปุณฺณกิริยา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ปุณฺณกิริยา จ สา วตฺถุ จาติ ปุณฺณกิริยวตฺถุ (วิเสสนุตตรบทกรรมธารยสมาส)]

บุญกิริยาวัตถุคือทาน เป็นเจตนาที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ ในกาลเบื้องต้น ในขณะบริจาค และในขณะตามระลึกถึงด้วยจิตโสมนัสในภายหลัง ตั้งแต่การเกิดขึ้นแห่งปัจจัยเป็นต้นนั้นๆ มีแก่บุคคลผู้ให้ปัจจัยเป็นต้นในบรรดาปัจจัยทั้ง ๔ มีจีวรเป็นต้น หรือในอาภรณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น หรือในทานวัตถุ ๑๐ มีข้าวเป็นต้นนั้น

บุญกิริยาวัตถุคือศีล เป็นเจตนาที่เป็นไปแก่บุคคลผู้สมาทานศีล ๕ ศีล ๘ หรือศีล ๑๐ หรือแก่ผู้ไปวัดโดยคิดว่าเราจักบวช หรือแก่ผู้บวชอยู่ หรือแก่ผู้ยังฉันทะให้สำเร็จแล้วรำพึงว่า เราบวชแล้วเป็นการดียิ่งหนอก็ดี แก่ผู้สัสมปาติโมกข์ก็ดี แก่ผู้พิจารณาปัจจัยมีจีวรเป็นต้นก็ดี แก่ผู้สัสมจักขุทวารเป็นต้นในรูปเป็นต้นที่มาปรากฏก็ดี แก่ผู้ชำระการเลี้ยงชีพให้บริสุทธิ์ก็ดี

บุญกิริยาวัตถุคือภาวนา เป็นเจตนาที่เป็นไปแก่บุคคลผู้รู้เห็นจักษุว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ผู้รู้เห็นโสต ฯลฯ ผู้รู้เห็นมนะ ฯลฯ ผู้รู้เห็นรูป ฯลฯ ผู้รู้เห็นธรรมารมณ์ ผู้รู้เห็นจักขุวิญญาณ ฯลฯ ผู้รู้เห็นมโนวิญญาณ ผู้รู้เห็นจักขุสัมผัส ฯลฯ ผู้รู้เห็นมโนสัมผัส ผู้รู้เห็นเวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ผู้รู้เห็นเวทนาอันเกิดแต่มโนสัมผัส ผู้รู้เห็นรูปสัญญา ฯลฯ ผู้รู้เห็นขารมณณะว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ตามลำดับวิปัสสนาญาณที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๒๐๘} หรือเป็นเจตนาทั้งหมดที่ไม่ถึงอัปปนาในอาภรณ์ ๓๘ อย่าง

[ข้อความว่า “เป็นเจตนาทั้งหมดที่ไม่ถึงอัปปนา” หมายถึง มหากุศลจิตที่ยังไม่บรรลุอัปปนาสมาธิอยู่ในช่วงของปริกรรมสมาธิและอุปจารสมาธิตามกามาวจรกัณฑ์ที่กล่าวถึงอยู่นี้ ถ้าบรรลุอัปปนาแล้วก็จัดเป็นรูปาวจรภาวนา]

อาภรณ์ ๓๘ อย่าง คือ สมถกรรมฐาน ๓๘ ประเภทที่รวมเอาอาโลกกสิณ (กสิณแสง) เข้าในโอทาทกสิณ (กสิณสีขาว) และรวมอากาศกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตอากาศกสิณ (กสิณอากาศหาขอบเขตมิได้) เพราะในธรรมสังคณีปกรณ์^{๒๐๙} กล่าวถึงกสิณ ๘ ประเภท แต่โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักกล่าวถึงอาภรณ์ ๔๐ อย่าง หรือกรรมฐาน ๔๐ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ ประเภทตามสุดต้นตอที่ปรากฏในมัชฌิมนิกายมหาสกุททายสูตร^{๒๑๐}

บุญกิริยาวัตถุที่ประกอบด้วย การนอบน้อม คือ การเห็นผู้ใหญ่แล้วต้อนรับ การ
รับบาตรและจีวร การอภิวาท และการหลีกทางให้เป็นต้น

[คำว่า ผู้ใหญ่ (วฑฺฒ) หมายถึง ผู้ใหญ่โดยชาติ ผู้ใหญ่โดยวัย และผู้ใหญ่โดยคุณธรรม
ดังคัมภีร์สรวัตถทีปนีอธิบายว่า

เย วฑฺฒมปจายนตฺติ ชาติวฑฺฒ โวยวฑฺฒ คุณวฑฺฒตฺติ ตโย วฑฺฒา. เตสุ ชาติสมฺปนฺโน
ชาติวฑฺฒ นาม, วเย จิตฺโต โวยวฑฺฒ นาม, คุณสมฺปนฺโน คุณวฑฺฒ นาม. เตสุ คุณสมฺปนฺโน
วโยวฑฺฒ อิมสฺมี จาเน วฑฺฒตฺติ อธิปเปโต.^{๒๑๑}

“บาทคาถาว่า เย วฑฺฒมปจายนตฺติ (ชนเหล่าใดเคารพบูชาท่านผู้ใหญ่) หมายความว่า ผู้ใหญ่
มี ๓ จำพวก คือ

๑. ผู้ใหญ่โดยชาติ คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยชาติ
๒. ผู้ใหญ่โดยวัย คือ ผู้ดำรงอยู่ในวัย
๓. ผู้ใหญ่โดยคุณ คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยความดี

ในบรรดาผู้ใหญ่เหล่านั้น ผู้ใหญ่โดยวัยที่ถึงพร้อมด้วยความดี ประสงค์เอาว่าเป็นผู้ใหญ่
ในที่นี้”]

บุญกิริยาวัตถุที่ประกอบด้วย การชวนชวาย คือ การชวนชวายทางกายโดยทำ
วัตรและปรนนิบัติแก่ภิกษุผู้แก่กว่าก็ดี โดยเห็นภิกษุผู้เข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑบาต แล้ว
รับบาตรชักชวนให้เข้าไปรับภิกษาในหมู่บ้านก็ดี โดยได้ยินคำว่า ท่านจงไป จงนำบาตร
ของเหล่าภิกษุมา แล้วรีบไปนำบาตรมาให้ก็ดี เป็นต้น

บุญกิริยาวัตถุคือการให้ส่วนบุญ มีแก่บุคคลผู้ให้ทาน หรือกระทำการบูชาด้วย
ของหอม เป็นต้น แล้วให้ส่วนบุญว่า ขอส่วนบุญจงมีแก่บุคคลชื่อโน้น หรือขอส่วนบุญ
จงมีแก่สรรพสัตว์

ถามว่า : เมื่อบุคคลให้ส่วนบุญนี้อยู่ บุญไม่หมดไปหรือ

ตอบว่า : ไม่หมดไป อุปมาเหมือนบุคคลตามประทีปให้โพลงอยู่หนึ่งดวง แล้ว
ก็ยังประทีปหนึ่งพันดวงให้สว่างโพลงได้เพราะประทีปหนึ่งดวงนั้น ใครๆ ไม่พึงพูดได้ว่า

ประทีปดวงแรกสิ้นไปแล้ว แต่แสงสว่างแห่งประทีปดวงหลังๆ รวมกันกับประทีปดวงแรก แล้วก็เป็นแสงสว่างมากยิ่งขึ้น ฉันทใด เมื่อบุคคลให้ส่วนบุญอยู่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ชื่อว่าบุญที่จะลดลงไปหาไม่มี มีแต่เจริญขึ้นไปเท่านั้น

บุญกิริยาวัตถุคือการอนุโมทนา เป็นการอนุโมทนาส่วนบุญที่บุคคลอื่นให้แล้ว หรือเป็นการอนุโมทนาบุญกิริยาอื่นด้วยการเปล่งวาจาว่า สาธุ สาธุ (ดีละๆ)

ภิกษุรูปหนึ่งตั้งอยู่ในความอยากโดยคิดว่า ชนทั้งหลายจักรู้จักว่าเราเป็นพระธรรมกถึก แล้วเป็นผู้หนักในลาภแสดงธรรม การแสดงธรรมนั้นไม่มีผลมาก ส่วนภิกษุอีกรูปหนึ่งไม่หวังผลตอบแทนแสดงธรรมที่ตนเชี่ยวชาญแก่ชนเหล่าอื่น โดยมุ่งถึงการบรรลุพระนิพพาน การแสดงนั้นชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุคือการแสดงธรรม**

[ในคำว่า วิมุตตายนสึเสน คำว่า วิมุตติ หมายถึงอิสรหัตถผล แต่ในที่นี้คือพระนิพพาน ส่วน อายตน ศัพท์แปลว่า “เหตุ” คำว่า สีส แปลว่า ประธาน, มุ่งถึง คำว่า วิมุตตายนสึเสน จึงแปลตามศัพท์ว่า “โดยความเป็นประธานแห่งเหตุคือพระนิพพาน” (คำว่า สีส เป็นภาวโลปศัพท์ มีศัพท์เดิมมาจาก สีสภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ]

ภิกษุรูปหนึ่งฟังธรรมอยู่ย่อมฟังโดยคิดว่า ชนทั้งหลายจักรู้ว่าเราเป็นผู้มีศรัทธา การฟังนั้นไม่มีผลมาก ส่วนภิกษุรูปหนึ่งย่อมฟังธรรมด้วยจิตอ่อนโยนแผ่ประโยชน์เกื้อกูลไปว่า ผลมากจักมีแก่เราอย่างนี้ การฟังนั้นชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุคือการฟังธรรม**

บุญกิริยาวัตถุคือการทำความเห็นให้ตรง ย่อมมีแก่บุคคลผู้กระทำความเห็นให้ตรง

ท่านผู้สหายที่ขนิมิกายกล่าวว่า “ทิฏฐชุกกรรมเป็นลักษณะกำหนด[ความมีผลมาก]ของบุญกิริยาวัตถุทั้งหมด เพราะเมื่อบุคคลจะทำบุญอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเป็นบุญมีผลมาก เนื่องด้วยความเห็นอันตรง”

[ข้อความข้างต้นแสดงความเห็นอีกมติหนึ่งของท่านผู้สหายที่ขนิมิกาย ซึ่งมีความเห็นว่าทิฏฐชุกกรรมมีความสำคัญมากและประกอบกับบุญกิริยาวัตถุอื่น ฉะนั้น ลักษณะที่กำหนดความมีผลมากของบุญกิริยาทั้งหมด ก็คือการทำจิตให้เป็นญาณสัมปยุตต์นั่นเอง]

ในบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น บุญกิริยาวัตถุคือทานย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้คิดก่อนว่า เราจักให้ทาน เมื่อบุคคลกำลังให้ทาน บุญกิริยาวัตถุคือทานก็เกิดขึ้น เมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่าเราให้ทานแล้ว บุญกิริยาวัตถุคือทานก็เกิดขึ้น บุญกิริยาวัตถุคือทานย่อมมีได้เพราะรวมเจตนาทั้ง ๓ คือ บุพเจตนา มุญจเจตนา และอปฺรเจตนาไว้

แม้บุญกิริยาวัตถุคือศีลก็เกิดแก่บุคคลผู้คิดว่า เราจักบำเพ็ญศีล ย่อมเกิดขึ้นในเวลาที่กำลังบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ และเกิดขึ้นเมื่อพิจารณาว่า เราได้บำเพ็ญศีลแล้ว บุญกิริยาวัตถุคือศีลย่อมมีได้เพราะรวมเจตนาทั้งหมดนั้นไว้ ฯลฯ

แม้บุญกิริยาวัตถุคือทิวชฺฐุกรรมก็เกิดแก่บุคคลผู้คิดว่า เราจักทำความเห็นให้ตรง ย่อมเกิดขึ้นเมื่อบุคคลกำลังทำความเห็นให้ตรง และเกิดขึ้นเมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่า เราทำความเห็นให้ตรงแล้ว บุญกิริยาวัตถุคือทิวชฺฐุกรรมย่อมมีได้เพราะรวมเจตนาทั้งหมดนั้นไว้

[ข้อความข้างต้นเป็นการแสดงการเกิดขึ้นบุญกิริยาวัตถุโดยเนื่องด้วยเจตนา ๓]

ในพระสูตรพบบุญกิริยาวัตถุ ๓ เท่านั้น ฟังทราบการประมวลบุญกิริยาวัตถุอื่น เข้าในบุญกิริยาวัตถุ ๓ เหล่านั้น กล่าวคือ ความประพฤติดอ่อนน้อมและการชวนชววยรวม เข้าในศีล การให้ส่วนบุญและการอนุโมทนาส่วนบุญรวมเข้าในทาน การแสดงธรรม การ ฟังธรรม และทิวชฺฐุกรรม รวมเข้าในภาวนา ส่วนตามความเห็นของบุคคลที่ย่อมกล่าวว่า “ทิวชฺฐุกรรมเป็นลักษณะกำหนด[ความมีผลมาก]ของบุญกิริยาวัตถุทั้งหมด” ทิวชฺฐุกรรม รวมเข้าในบุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓

โดยประการดังนี้ บุญกิริยาวัตถุเหล่านั้นโดยย่อมี ๓ โดยพิสดารมี ๑๐

ในเรื่องนั้น เมื่อบุคคลคิดอยู่ว่า เราจักให้ทาน ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งโดยแท้ แม้เมื่อให้ทานก็ให้ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใด ดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้ให้ทานแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน

แม้เมื่อคิดว่า เราจักบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง

ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้กำลังบำเพ็ญศีลอยู่ ก็บำเพ็ญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้พิจารณาว่า เราได้บำเพ็ญศีลแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน

แม้เมื่อคิดว่า เราจักเจริญภาวนา ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้เมื่อเจริญภาวนา ก็เจริญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้เจริญภาวนาแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน

แม้เมื่อคิดว่า เราจักทำความอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้เมื่อกระทำอยู่ก็กระทำด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อพิจารณาว่าเราได้กระทำความอ่อนน้อมแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักทำกรรมของผู้ชวนชวายเป็นทางกาย แม้เมื่อกระทำอยู่ แม้เมื่อพิจารณาว่า เราทำการชวนชวายเป็นแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักให้ส่วนบุญ แม้เมื่อกำลังให้ แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้ให้ส่วนบุญแล้ว แม้คิดว่าเราจักอนุโมทนาส่วนบุญ หรือกุศลที่เหลือ ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่ออนุโมทนาอยู่ ก็อนุโมทนาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้อนุโมทนาแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักแสดงธรรม ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อแสดงอยู่ก็แสดงด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้แสดงธรรมแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักฟังธรรม ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อฟังอยู่ก็ยอมฟังด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้ฟังธรรมแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักกระทำทวิปฏิภาณให้ตรง ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อกระทำความเห็นให้ตรงอยู่ก็กระทำด้วยญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อพิจารณาว่า เราได้กระทำความเห็นให้ตรงแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

[คำว่า กายเวຍယาวဂ္ဂิกกม္မ มีรูปวิเคราะหตามลำดับว่า

- พยารยติ เอเตนาคิ พยารโณ.

(วิ บพหน้า + อา บพหน้า + วร ธาตุ = รัปไซ้ + ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- พยารฏฺ กโรตติ เวຍယาวဂ္ဂิก.

(พยารฏฺ ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน กโรติ ตัทธิต ลง เอ อักษรเป็นอาคมท้าย วิ อุปสรรค เหมือน เวຍยากรณิก ศัพท์ที่มีรูปวิเคราะหว่า พยารณํ อธิเต เวຍยากรณิก = ผู้สาธยายไวยากรณ์)

- เวຍယาวဂ္ဂิกสส กม္မံ เวຍယาวဂ္ဂิกกม္မံ (ฉฐฐิตูปปริสสมาส)

- กาเยน เวຍယาวဂ္ဂิกกม္မံ กายเวຍယาวဂ္ဂิกกม္မံ (ตติยาตูปปริสสมาส)

ในบางแห่ง พยารฏฺ ศัพท์แปลว่า “ผู้ชวนชวย” ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะหว่า พยารยติ พยารโณ แล้วลง ฌย ปัจจัยต่อท้ายเป็นรูปว่า เวຍยวจจ โดยมีรูปวิเคราะหว่า พยารฏฺสส ภาโว กม္มံ วา เวຍยวจจ (ภาวะหรือกรรมของผู้ชวนชวย)]

อนันตะ (สิ่งไม่มีที่สุด) ๔ อย่างเป็นต้น

[พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวถึงการเกิดขึ้นของมหากุศลจิต ๘ ดวงในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ จึงกล่าวประโยคต่อไปนี้]

ในฐานะ[ที่แสดงกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง]นี้ โบราณจารย์ถือเอาอนันตะ ๔ อย่าง โดยแท้จริงแล้ว อนันตะมี ๔ อย่าง คือ

๑. อากาโส อนนโต (อากาศไม่มีที่สุด)
๒. จกฺกวาพานิ อนนตานิ (จักรวาลไม่มีที่สุด)
๓. สตุตฺตนิกาโย อนนโต (หมู่สัตว์ไม่มีที่สุด)
๔. พุทฺธญาณํ อนนตํ (พุทธญาณไม่มีที่สุด)

กล่าวโดยพิสดารว่า การกำหนดอากาศว่า ในทิศบูรพา ทิศปัจฉิม ทิศอุดร หรือ ทิศทักษิณ มีเพียงร้อยโยชน์เท่านั้น หรือมีเพียงพันโยชน์เท่านั้น ย่อมไม่ได้ ถ้าเอาค้อนเหล็ก เอาขุนเขาสิเนรุผ่าแผ่นดินเป็นสองส่วนแล้วโยนไป ค้อนเหล็กก็ฟุ้งตกไปข้างล่างโดยแท้ หามที่รองรับไว้ได้ไหม อากาศจึงเป็นอนันตะอย่างนี้

การกำหนดแม้จักรวาลว่ามีหลายร้อย หลายพัน หรือหลายแสนจักรวาล หาได้ไม่ กล่าวคือ แม้ถ้าท้าวมหาพรหมทั้ง ๔ ผู้เกิดในอกนิฏฐภพ ผู้ประกอบด้วยความเร็ว สามารถผ่านแสนจักรวาลไปด้วยเวลาเพียงเท่าที่ลูกศรที่เร็วมากของนายขมังธนูผู้มีธนู มั่นคงผ่านเงาต้นตาลด้านขวา ฟุ้งวิ่งไปด้วยความเร็วนั้นโดยคิดว่า เราจักดูที่สุดของ จักรวาล ท้าวมหาพรหมเหล่านั้นไม่ทันเห็นที่สุดของจักรวาลก็จะพึงปรินิพพานโดยแท้ จักรวาลจึงเป็นอนันตะอย่างนี้

[การกล่าวถึงอกนิฏฐพรหมในที่นี้มีประโยชน์เพื่อแสดงถึงเหล่าสัตว์ชั้นสูงสุดในหมู่สัตว์ ผู้มีรูปร่าง ท่านกล่าวเปรียบเรื่องนี้ว่าพรหมที่สามารถเคลื่อนผ่านแสนจักรวาลได้ด้วยความเร็วเท่ากับ ลูกศรของนายขมังธนูที่ยิงผ่านเงาของต้นตาล ก็จะมีปรินิพพานเมื่อหมดอายุขัยที่ยาวนานถึง ๑๖,๐๐๐ ภัย แต่ไม่อาจไปถึงที่สุดของจักรวาลได้]

การนับจำนวนเหล่าสัตว์ที่อยู่ในน้ำและที่อยู่บนบกในจักรวาลมีประมาณเท่านั้น ย่อมไม่มี หมู่สัตว์จึงชื่อว่า เป็นอนันตะอย่างนี้

พุทธญาณชื่อว่า เป็นอนันตะกว่าอนันตะทั้ง ๓ นั้นโดยแท้

กุศลจิตที่เป็นกามาวจร เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา เป็น อสังขาริก ย่อมเกิดขึ้นมากมายแก่สัตว์หนึ่งของสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีประมาณ ในจักรวาล ที่หาประมาณมิได้โดยประการฉะนี้ กุศลจิตหลายดวงย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์จำนวนมาก

กุศลจิตทั้งหมดนั้นชื่อย่อมถึงความ เป็นอันเดียวกัน เพราะเป็นกามาวจร เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา และประกอบกับปัญญา

มหากุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา อันมีเหตุ ๓ [คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ที่เป็นอสสังขาริก มีดวงเดียวเท่านั้น มหากุศลจิตที่เป็นสสังขาริกก็มีดวงเดียวเหมือนกัน ฯลฯ จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ไม่ประกอบกับปัญญา มีเหตุ ๒ อันเป็นสสังขาริก ก็เหมือนกัน

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดกามาวจรกุศลจิตทั้งหมดที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ ไม่มีประมาณในจักรวาลที่ไม่มีประมาณอย่างนี้ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ เป็นดุจทรงชั่งอยู่ด้วยตาชั่งใหญ่ ดุจใส่ในทะนานนับอยู่ ทรงแสดงกระทำให้เป็น ๘ ส่วนโดยสภาวะเป็นเช่นเดียวกันว่าจิตเหล่านั้นมี ๘ ดวงเท่านั้น

[ข้อความต่อไปนี้เป็นการแสดงการประมวลมหากุศลจิต ๘ ด้วยการสังสมบุญ ๖ อย่าง]

ขึ้นชื่อว่าการสังสมบุญ ๖ อย่าง โบราณจารย์ได้ถือเอาในฐานะนี้อีก คือ

๑. บุญที่กระทำเอง (สยัการ) คือ บุญที่ทำตามปกติของตน
๒. บุญที่กระทำตามผู้อื่น (ปรักการ) คือ บุญที่เห็นคนอื่นกระทำก็กระทำ
๓. บุญที่ทำด้วยมือของตน (สาหตุถิก) คือ บุญที่ทำด้วยมือของตนเอง
๔. บุญที่สั่งให้คนอื่นกระทำ (อาณตฺถิก) คือ บุญที่ใช้ให้บุคคลกระทำ
๕. บุญที่กระทำด้วยความรู้ (สมฺปชานกต) คือ บุญที่กระทำโดยเชื่อกรรมและผลกรรม
๖. บุญที่กระทำด้วยความไม่รู้ (อสมฺปชานกต) คือ บุญที่กระทำโดยไม่รู้กรรมและผลกรรม

[คำว่า สยัการ (บุญที่กระทำเอง) มีรูปวิเคราะหฺ คือ

- กรียเตติ การ, สยั การ สยัการ

คำว่า ปรีการ (บุญที่กระทำตามผู้อื่น) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- ปรี อนุการ ปรีการ (ลบ อนุ อุปสรรค และลงนิคคหิตอาคมท้าย ปรี ศัพท์ หรือจัดเป็นอูลุตตสมาสที่ไม่ลบลวิภตติท้าย ปรี ศัพท์)

คำว่า สาเหตุติ (บุญที่ทำด้วยมือของตน) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- สเหตุเถน กต สาเหตุติ (สเหตุ ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน กต ตัทธิต)

คำว่า อาณตติ (บุญที่สั่งให้คนอื่นกระทำ) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- อาณตติยา การิต อาณตติ (อาณตติ ศัพท์ + ฦก ปัจจัยใน การิต ตัทธิต)

คำว่า สมปะชานกต (บุญที่กระทำด้วยความรู้) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- สมปะชานเนน หุตวา กต สมปะชานกต (ตติยัตปุปริสสมาส)

คำว่า อสมปะชานกต (บุญที่กระทำด้วยความไม่รู้) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- อสมปะชานเนน หุตวา กต อสมปะชานกต (ตติยัตปุปริสสมาส)]

ในบุญทั้ง ๖ อย่างนั้น แม้บุคคลกระทำบุญเองก็ย่อมกระทำด้วยกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ เมื่อกระทำตามผู้อื่นก็ดี เมื่อกระทำด้วยมือของตนเองก็ดี เมื่อสั่งให้คนอื่นกระทำก็ดี ก็ย่อมกระทำด้วยกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน แต่การกระทำด้วยความรู้ไม่ได้ด้วยจิตที่ประกอบกับปัญญา ๔ ดวง การกระทำด้วยความไม่รู้ไม่ได้ด้วยจิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา ๔ ดวง

โบราณจารย์ได้ถือเอาทักษิณาวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งทักษิณา) ๔ อย่างอื่น อีกในฐานะนี้ คือ

๑. ความชอบธรรมของปัจจัย (ปัจจัยานํ ธมฺมิกตา) คือ ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยชอบธรรม

๒. ความมีกำลังมากของเจตนา (เจตนามหุต) มีอยู่แก่บุคคลผู้มีความเชื่อมั่น แน่วแน่แล้วให้อยู่

๓. ความถึงพร้อมแห่งผู้รับ (วตฺถุสมฺปตฺติ) คือ ความเป็นพระชินาสพ

๔. ความเป็นผู้มากยิ่งด้วยคุณธรรม (คุณาติเรกตา) คือ การที่พระชินาสพ นั้นแหละออกจากนิโรธสมาบัติ

เมื่อบุคคลสามารถให้ทานโดยรวมเอาทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้ กามาวจรกุศลจิต ย่อมให้วิบากในอัตภาพนี้โดยแท้ เหมือนกามาวจรกุศลจิตที่ให้วิบากแก่ปุณณกเศรษฐี นายกาลวลียะ และนายมาลาการชื่อว่าสุมนะ เป็นต้น

[คำว่า ทกฺขินาวิสูทฺธิ เป็นอิตถิลิงค์ แต่ท่านประกอบใช้คำว่า อิมานิ จตตาริ สโมธานะตฺวา (โดยรวมเอาทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้) โดยไม่ใช่เป็นคำว่า อิมานิ จตฺตสฺส เพราะบทสรรพนามที่แสดง จำนวนอาจใช้เป็นลิงค์ทั่วไปที่ไม่ระบุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่ผู้อ่านสามารถรู้ได้จากข้อความในประโยคต้น ว่าหมายถึงอะไร การใช้เป็นลิงค์ทั่วไปนี้อาจประกอบเป็นบุงฺกลิงค์หรือนบุงฺสกลิงค์ก็ได้ โดยไม่ต้องเพิ่มวิเศษยะของบทสรรพนามดังกล่าว ดังรูปวิเคราะห์ว่า เอโก จ ทส จ เอกาทส (สิบเอ็ด) หรือ เอกํ จ ทส จ เอกาทส คัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวถึงลิงค์ทั่วไปไว้ว่า

สามณฺเณภิมเต สทฺโท

นิทฺทิสฺสติ ปุเมเน วา

นบุสฺสเกเน วาปีติ

สทฺทสฺตถฺวิฑู วิฑู.^{๒๑๒}

“ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ทราบว่ เมื่อปรารธนาอรรถสามัญทั่วไป ศัพท์ ย่อมแสดงด้วยบุงฺกลิงค์หรือนบุงฺสกลิงค์”

นบุสฺสเกเน ลิงฺเคน

สทฺโททาหุ ปุเมเน วา

นิทฺทิสฺสติติ ฌาตพฺพ-

มวิเสเส ปนิจฺฉิตเต.^{๒๑๓}

“อนึ่ง เมื่อปรารธนาอรรถสามัญ ฟังทราบว่ ศัพท์ย่อมแสดงด้วย นบุงฺสกลิงค์ หรือนบุงฺกลิงค์”]

อนึ่ง เมื่อรวมไว้โดยย่อว่ากามาวจรกุศลจิตทั้งหมดนั้นเป็นจิตเหมือนกัน จึงมี อย่างเดียวเพราะเป็นสภาวะวิจิตร

[ในคำว่า จิตฺตวิจิตฺตญฺเฐน คำว่า วิจิตฺต ใช้อธิบาย จิตฺต อีกทอดหนึ่งเพื่อให้รู้ว่า จิตฺต ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า วิจิตร จึงแปลร่วมกัน การใช้บทนามเพื่อขยายบทนามในลักษณะนี้มี ใช้น้อยมากในภาษาบาลี แต่มักนิยมใช้บทอาขยาตขยายความหมายของธาตุมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรูปวิเคราะห์ของบทกิตฺก เช่น ประโยคว่า สรณฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตฺติ สรา คำว่า คจฺฉนฺติ ใช้ขยายความหมายของ สร ธาตุใน สรณฺติ ว่ามีความหมายว่า คติ ส่วนคำว่า ปวตฺตนฺติ ใช้ขยาย ความหมายของ คมฺ ฐาตุใน คจฺฉนฺติ ว่ามีความหมายว่า ปวตฺติ (เป็นไป) จึงต้องแปลร่วมกันว่า สระ คือ อักษรที่เป็นไปได้ หมายถึง อักษรที่ออกเสียงได้โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะ ดังนี้ เป็นต้น]

มี ๒ อย่างโดยเนื่องด้วยเวทนา คือ จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส และจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา

มี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยเทศนาที่จำแนกตามปัญญา คือ

- จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร และจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร จัดเป็นจิตดวงหนึ่ง เพราะเป็นสภาวะประกอบกับปัญญาและไม่มีสังขาร

- จิตที่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

โดยประการดังนี้ ในกามาวจรกุศลจิตที่มี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยเทศนาที่จำแนกตามปัญญานั้น มีกุศลจิต ๘ ดวง คือ จิตที่ไม่มีสังขาร ๔ ดวง และจิตที่มีสังขาร ๔ ดวง โดยจำแนกตามอสังขารและสังขาร

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญูผู้ประเสริฐกว่าเจ้าคณะทั้งหลาย ทรงเป็นมุณีผู้ประเสริฐสุด ทรงทราบกามาวจรกุศลจิตเหล่านั้นตามความเป็นจริงแล้ว จึงตรัสบอก แสดง ปัญญาติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก และกระทำให้ง่าย

จบ กามาวจรกุศลนิเทศ

ในคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคหะชื่ออัฐสาลินี

คำอธิบายรูปาวจรกุศล

จตุกกนัย - ปฐมฌาน

[๑๖๐] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงรูปาวจรกุศล

ในพากย์นั้น คำว่า รูปูปปตติยา มคฺคํ ภาเวติ (ย่อเมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภพ) หมายความว่า รูปภพได้ชื่อว่า รูป

[คำว่า รูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปสุส ภโว รูปิ (อุตตรโลปสมาส) โดยลบบทหลังคือ ภว ในรูปภว (รูปภพ)]

คำว่า อุปฺปตฺติ แปลว่า ความบังเกิด คือ ความเกิดขึ้น กล่าวคือ การปฏิสนธิ

คำว่า มคฺโค (มรรค) คือ ทางให้ถึง มีรูปวิเคราะห์ในคำนี้ว่า มรรค คือ สภาวะแสวงหาความบังเกิดนั้น กล่าวคือ ให้เกิดขึ้น หมายถึง ให้สำเร็จ

ความหมายก็คือ ความบังเกิด คือ ความเกิดขึ้น กล่าวคือ การปฏิสนธิ ย่อมมีในรูปภพด้วยฌานอันเป็นทางใด บุคคลย่อเมเจริญฌานอันเป็นทางนั้น

ถามว่า : ความบังเกิดในรูปภพมีได้แน่นอนด้วยมรรคนีหรือ

ตอบว่า : มีได้โดยไม่แน่นอน เพราะแม้การก้าวล่วงรูปภพย่อเมได้ด้วยฌานอันเป็นมรรคที่มีในส่วนทำลายกิเลสตามพระพุทธรังสีอย่างนี้ว่า

สมามิ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี.^{๒๑๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมามิ บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง”

อย่างไรก็ตาม ขึ้นชื่อว่ามรรคอื่นนอกจากมรรคนีเพื่อความบังเกิดในรูปภพหาไม่ เพราะเหตุนี้จึงตรัสว่า รูปูปปตติยา มคฺคํ ภาเวติ (ย่อเมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ)

อนึ่ง เมื่อว่าโดยองค์ธรรม ขึ้นชื่อว่ามรรคนี้ คือ

๑. เจตนา เช่น นิรยจาหํ สาริปุตฺต ปชานามิ นิรยคามิณฺจ มคฺคํ^{๒๑๕} (ดูกร สาริปุตฺร เรารู้ชัดนรกและทางที่ให้สัตว์ไปสู่ นรก)

๒. ธรรมที่ประกอบกับเจตนา พบในอุททาหรณ์นี้ว่า

สทฺธา หิริยํ กุสลณฺจ ทานํ

ธมฺมา เอเต สปปุริสาณฺยตา

เอตณฺหิ มคฺคํ ทิวิยํ วทนฺติ

เอเตน หิ คจฺฉนฺติ เทวโลกํ^{๒๑๖}

“ธรรมเหล่านี้ คือ ศรัทธา หิริ และทานอันเป็นกุศล เป็นทางดำเนินของสัตบุรุษ ความจริงแล้วสัตบุรุษย่อมกล่าวทางนี้เป็นทางทิพย์ เพราะบุคคลไปสู่เทวโลกด้วยทางนี้”

๓. เจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนา พบในสังขารูปัตติสูตรเป็นต้นว่า อโย ภิกฺขเว มคฺโค อโย ปฏฺิปปทา^{๒๑๗} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนาเป็นทาง เป็นข้อปฏิบัติ)

แต่ในเรื่องรูปาวจรกุศลนี้ทรงประสงค์เอาธรรมที่ประกอบกับเจตนา เพราะตรัสว่า ฌานํ (ฌาน) อย่างไรก็ตาม ทั้งเจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนา ก็สมควรเหมือนกัน เพราะเจตนาที่ประกอบกับฌานนำปฐิสันธิมาให้

[คำศัพท์บางศัพท์ในภาษาบาลีมีเนื้อความหลายอย่าง บางแห่งแม้มีเนื้อความอย่างเดียว ก็หมายถึงองค์ธรรมต่างกัน เหมือนคำว่า มคฺค ในที่นี้ซึ่งแปลว่า มรรค, ทาง ก็หมายถึงเจตนา ธรรมที่ประกอบกับเจตนา หรือทั้งสองอย่าง

ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักแสดงเนื้อความที่ต่างกันของศัพท์ หรือแสดงองค์ธรรมต่างกัันก่อน แล้วจึงระบุถึงเนื้อความหรือองค์ธรรมที่ทรงหมายถึงในเรื่องนั้นๆ ตามฐานะ ประโยคแรกที่แสดงข้อความดังกล่าวมักประกอบด้วย หิ ศัพท์ ซึ่งทำหน้าที่วิตถารโชตกะ คือ แสดงความพิสดาร ส่วนประโยคสุดท้ายที่ระบุถึงสิ่งที่ผู้กล่าวหมายถึง มักขึ้นต้นด้วย ปน ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่

วิเสสโชคกะ คือ แสดงความพิเศษ ดังนั้น ตั้งแต่ประโยคแรกเป็นต้นมา จึงจัดเป็นกลุ่มประโยค
 วิตถาระ (ในประโยควิตถาระหลายประโยคก็แยกเป็นประโยคปักกะ และประโยคปักขันตระ) ส่วน
 ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ปน ชื่อว่า ประโยควิเสสะ คือ ประโยคแสดงความพิเศษ และประโยคหน้าของ
 ประโยควิเสสะทั้งหมดชื่อว่า ประโยคสามัญญะ คือ ประโยคแสดงความทั่วไป

นอกจากนั้น ประโยคสามัญญะทั้งหมดมีชื่อพิเศษว่า ประโยคอัตถุทธาระ คือ ยกเนื้อความ
 ขึ้นแสดง ส่วนประโยควิเสสะมีชื่อว่า ประโยคอัตถุทธะสะ คือ ระบุถึงเนื้อความ]

คำว่า ภาเวติ (ย่อมเจริญ) หมายความว่า ย่อมให้เกิดขึ้น คือ ย่อมให้เพิ่มพูน

เนื้อความแห่งภาวนา (การเจริญ) ในที่นี้มีเพียงนี้ก่อน แต่ในพระบาลีอื่นมี
 เนื้อความโดยเป็นอีกอย่างหนึ่งโดยเนื่องด้วยอุปสรรคอย่างนี้ว่า

๑. สัมภาวนา คือ ความเชื่อมั่น พบในพระบาลีนี้ว่า

อิฐุทายี มม สวากา อธิสึเล สมภาเวนติ สึลวา สมโณ โคตโม พรเมน สึลกฺขนุเรน
 สมฺนาคโตติ.^{๒๑๘}

“ดูกรอุทายี สวากของเราในศาสนาที่ย่อมเชื่อมั่นเราในอธิสึลว่า พระสมณโคตม
 มีศีล ประกอบด้วยศีลชั้นอย่างยิ่ง”

๒. ปริภาวนา คือ การอบรม พบในพระบาลีนี้ว่า

สึลปริภาวโต สมานิ มหปฺพลโ หิติ มหานิสฺโส. สมานิปริภาวิตา ปญฺญา มหป-
 ผลา โหติ มหานิสฺสา. ปญฺญาปริภาวิตํ จิตฺตํ สมฺมเทว อาสเวหิ วิมุจฺจติ เสยฺยถิํ กามาสวา
 ภาสวา อวิชฺชาสวา.^{๒๑๙}

“สมาธิอันอบรมแล้วด้วยศีลย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันอบรมแล้ว
 ด้วยสมาธิย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันอบรมแล้วด้วยปัญญาย่อมหลุดพ้นจาก
 อาสวะโดยชอบ คือ กามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ”

๓. วิภาวนา คือ การให้อันตรธานไป พบในพระบาลีนี้ว่า

อิงฺฆ รูปํ วิภาเวหิ, เวทณํ อเปยฺย สญฺญํ อเปยฺย สงฺขาราเร อเปยฺย วิญฺญาณํ วิภาเวหิ.^{๒๒๐}

“เชิญท่านยังรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ให้อันตรธานไป”

ส่วนในพระบาลีว่า

ปุณ จปรํ อุทายี อุกขาตา มยา สวากานํ ปฏิปทา, ยถา ปฏิปนฺนา เม สวากา
จตุตาโร สติปฏฺจาเน ภาเวนติ.^{๒๒๐}

“ดูกรอุทายี ยังมีข้ออื่นอีก เราได้บอกปฏิปทาแก่เหล่าสาวกซึ่งสาวกของเราได้
ปฏิบัติแล้ว ชื่อว่าย่อมเจริญสติปัฏฐาน ๔ ”

[ในพระบาลีนี้ คำว่า ยถา เป็นนิบาตที่มีความหมายเหมือน ยํ จึงใช้แทน ยํ ปฏิปทํ (ปฏิปทา
ใด) หรือตามคัมภีร์โยชนากล่าวว่า ยถา มีความหมายว่า เยน การณ (เหตุใด)]

ภาวนาดังกล่าวชื่อว่า ภาวนา เพราะเป็นสภาวะให้เกิดขึ้น และให้เจริญขึ้น แม้
ในฐานะนี้ก็ทรงประสงค์เอาข้อความนั้นแหละ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ภาเวตติ
ชเนติ วฑฺฒติ (คำว่า ภาเวติ หมายความว่า ย่อมให้เกิดขึ้น คือ ย่อมให้เพิ่มพูน)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับไทยมีรูปว่า ภาเวตติ ชเนติ อุปฺปาเทติ วฑฺฒติ แต่คำว่า
อุปฺปาเทติ เกินมา เพราะไม่พบในคัมภีร์มูลฎีกา]

คำว่า ภาวนา แปลว่า การเจริญ ส่วนคำว่า ภาเวติ เป็นบทอาขยาตที่แปลว่า ย่อมเจริญ
คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ จึงแปลตามศัพท์ว่า ย่อมให้เกิดขึ้น โดย
ภู ธาตุใช้ในความหมายว่า สดุดาย (มี, เป็น) และแปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า ย่อมให้เจริญ โดย ภู ธาตุ
ใช้ในความหมายว่า วฑฺฒติ (เจริญ) การที่พระอรหันตถาจารย์อธิบาย ภาเวติ ให้มีความหมาย ๒
อย่าง ก็เพราะว่าบุคคลต้องยังฌานที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และยังฌานที่เกิดขึ้นแล้วให้ถึงความชำของ
ด้วยวิสภาพ ๕ อย่างมีการเข้าฌานเป็นต้น

คำนี้แม้มีเพียงศัพท์เดียวก็สามารถแปลได้ ๒ นัย ในหลักภาษาเรียกว่า สามัญญนิเทศนัย
คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า ภาเวติ ทั้งสองจะมี
ความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียก
อีกอย่างหนึ่งว่า ดันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่
ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ยัม ปทํ สุตติสามณณํ

อเนกอดตุททีปกัม

ตัม สามณณินิทุเทโสติ

เอกเสสนโยติ วา.^{๒๒๑}

“บทใดมีเสียงเหมือนกัน แสดงข้อความหลายอย่าง บทนั้นชื่อว่า
สามัญญนิเทศนัย หรือเอกเสสนนัย”]

ถามว่า : เหตุใดจึงทรงแสดงเทศนาที่มีธรรมเป็นประธานในกามาวจรกุศลนิเทศ
แต่ในรูปาวจรกุศลนิเทศนี้ได้ทรงแสดงเทศนาที่มีบุคคลเป็นประธานโดยไม่ทรงกระทำ
เหมือนอย่างนั้น

ตอบว่า : เพราะควรให้สำเร็จฉฉานด้วยปฏิบัติ[ก่อนจะบรรลุปฐม] เนื่องจาก
รูปาวจรฉฉานนี้พึงให้สำเร็จด้วยปฏิบัติ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นจากปฏิบัติเสียจะเกิด
เหมือนกามาวจรหาได้ไม่ อนึ่ง ธรรมตาปฏิบัติที่ย่อมปรากฏได้เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติยังมีอยู่
ดังนั้น เพื่อแสดงเนื้อความนั้น จึงทรงแสดงเทศนาที่มีบุคคลเป็นประธานตรัสว่า รูปูป-
ปัตติยา มคัค ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภาพ)

คำว่า วิวิจฺเจว กามเมหิ (สังัดแล้วจากกามนั้นแหละ) หมายความว่า สังัดแล้ว
คือ เว้นแล้ว กล่าวคือ พ้นไปจากกามแล้ว

อนึ่ง เอว ศัพท์ในคำว่า วิวิจฺเจว กามเมหิ นี้ พึงทราบว่าจะใช้ในอรรถว่า นิยม (แน-
นอน) และเพราะ เอว ศัพท์มีอรรถว่าแนนอน จึงทรงแสดงว่ากิเลสกามซึ่งแม้ไม่มีอยู่
ในขณะที่บรรลุปฐมฉฉานอยู่นั้นเป็นปฏิบัติต่อปฐมฉฉาน และแสดงถึงการบรรลุปฐมฉฉาน
นั้นเพราะสละกิเลสกามได้นั้นเทียว

ถามว่า : แสดงอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อพระพุทธองค์ทรงกำหนดอย่างนี้ว่า วิวิจฺเจว กามเมหิ ผลของการ
ใช้ เอว ศัพท์ [ที่มีความหมายว่า นั้นแหละ] ย่อมปรากฏว่า กิเลสกามเป็นปฏิบัติต่อฉฉาน
นี้แน่ เมื่อกิเลสกามยังมีอยู่ปฐมฉฉานนี้ก็เกินไปไม่ได้ เปรียบเหมือนเมื่อความมืดยังมีอยู่
แสงสว่างแห่งประทีปก็มิได้ การบรรลุปฐมฉฉานนั้นมิได้เพราะการสละกิเลสกาม

เหล่านั้น เปรียบเหมือนการละฝั่งนี้แล้วจึงไปถึงฝั่งโน้นได้ ดังนั้น เอว ศัพท์นั้นจึงกระทำความแน่นอน

ถามว่า : ในปาฐะว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (สังัดจากกามนั้นแหละ สังัดจากอกุศลธรรมนั้นแหละ) นั้น เหตุใดจึงตรัส เอว ศัพท์ไว้ในบทต้นอย่างเดียว ไม่ตรัสไว้ในบทหลัง บุคคลไม่สังัดจากอกุศลธรรมแล้วอาจบรรลุมานอยู่ได้หรือ

ตอบว่า : การตรัสถึง เอว ศัพท์ในบทต้นอย่างเดียวนี้ไม่พึงเห็นอย่างนั้น เพราะ เอว ศัพท์นี้ตรัสไว้ในบทต้น เนื่องจากเป็นเครื่องสลัดออกจากกามนั้น ดังจะเห็นได้ว่า ปฐมฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากกาม เพราะเป็นเหตุพ้นไปจากกามธาตุ [คือ กามภูมิ ๑๑] และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ ดังพระพุทธดำรัสว่า

กามานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิตฺถํ เนกขมมํ.^{๒๒๒}

“ปฐมฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากกามทั้งหลาย”

กระนั้นก็ตาม เอว ศัพท์นี้ควรนำมากล่าวไว้แม้ในบทหลัง[ว่า วิวิจฺจ] เหมือน เอว ศัพท์ที่นำมากล่าวไว้ในพระบาลีนี้ว่า

อิเธว ภิกฺขเว สมโณ, อธิ ทฺติโย สมโณ.^{๒๒๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะ[คือ พระโสดาบัน]มีในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ [คือ พระสกทาคามี] ก็มีในธรรมวินัยนี้เหมือนกัน”

[ในพระบาลีข้างต้น แม้จะมี เอว ศัพท์ในบทต้นว่า อิเธว (อิธ + เอว) ไม่มีในบทหลังว่า อธิ แต่ เอว ศัพท์ติดตามจากประโยคหน้าไปประโยคหลังได้โดยอริการนัย คือ การติดตามมาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลัง]

โดยแท้จริงแล้ว ใครๆ ที่ยังไม่สละอกุศลธรรมกล่าวคือนิ वर्ณอื่นจากกามนี้แล้ว ก็ไม่อาจเข้าปฐมฌานอยู่ได้ ดังนั้น พึงทราบ เอว ศัพท์นี้แม้ในบททั้งสอง อย่างนี้ว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (สังัดแล้วจากกามนั้นแหละ สังัดแล้วจากอกุศลธรรมนั้นแหละ)

อนึ่ง วิเวกทั้งหมดมีตทั้งคิเวกเป็นต้นและกายวิเวกเป็นต้นย่อมนับเข้าแม่ใน
บททั้งสองด้วยคำทั่วไป[กับวิเวกทั้งหมด]ว่า วิวิจฺจ นี้ แต่พึงทราบวิเวก ๓ เท่านั้น คือ
กายวิเวก จิตตวิเวก และวิกขัมภณวิเวก

[อาทิ ศัพท์ใน ตทงฺคิเวกาทโย (ตทงฺคิเวกเป็นต้น) หมายถึง วิกขัมภณวิเวก คือ ฌาน
สมุจฺเจทวิเวก คือ มรรค ปฏิปัสสัทธิวิเวก คือ ผล และนิสสรณวิเวก คือ นิพพาน

อาทิ ศัพท์ใน กายวิเวกาทโย (กายวิเวกเป็นต้น) หมายถึง จิตตวิเวก คือ ฌาน และ
อุปธิวิเวก คือ นิพพาน]

บทว่า กาเมหิ นี้รวมเอาทั้งวัตถุกามและกิเลสกามทั้งหมด ซึ่งวัตถุกามตรัสไว้ใน
ในคัมภีร์[มหา]นิเทศตามนัยว่า กตเม วตฺถุกามา. มนาปิยา รูปา^{๒๒๔} (วัตถุกามเป็นไฉน
คือรูปที่น่าชอบใจ) เป็นต้น และกิเลสกามซึ่งตรัสไว้ใน[ฌาน]วิภังค์ของคัมภีร์มหานิเทศ
นั้นอย่างนี้ว่า

ฉนฺโท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม. สงฺกปโป กาโม, ราโค กาโม, สงฺ-
กปฺปราโค กาโม. อิมะ วุจฺจณฺติ กามา.^{๒๒๕}

“ความโลภที่ต้องการกามคุณ (ฉันทะ) ชื่อว่า กาม ความโลภที่กำหนดเพิ่มขึ้น
จากฉันทะ (ราคะ) ชื่อว่า กาม ความโลภที่กำหนดเพิ่มขึ้นจากราคะ (ฉันทราคะ) ชื่อว่า
กาม

ความโลภที่คิดถึงอวัยวะน้อยใหญ่ (สังกัปปะ) ชื่อว่า กาม ความโลภที่กำหนด
เพิ่มขึ้นจากสังกัปปะ (ราคะ) ชื่อว่า กาม ความโลภที่กำหนดเพิ่มขึ้นจากราคะ (สังกัปฺปราคะ)
ชื่อว่า กาม

ฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ชื่อว่า กาม”

เมื่อเป็นดังนี้ คำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ (สังเกตจากกามนั้นแหละ) พึงมีความหมายว่า
สังเกตแล้วจากวัตถุกามบ้าง ก็สมควร คำดังกล่าวตรัสถึงกายวิเวก

[ข้อความว่า เอวเมหิ สติ (เมื่อเป็นดังนี้) คือ เมื่อรวมวัตถุกามและกิเลสกามทั้งสองไว้ด้วย

คำว่า กาเมหิ อย่างนี้ หิ นิบาตในคำว่า เอวเมหิ สติ ใช้ในความหมายว่า ลัทธคุณ คือ แสดงประโยชน์ที่ได้รับจากการกล่าวประโยคต้น (ส่วนใหญ่ประโยคลัทธคุณมักใช้ต่อจากประโยคแสดงผล เพราะเป็นประโยคที่แสดงผลพลอยได้ ไม่ใช่ผลโดยตรง แต่ในบางแห่งก็กล่าวไว้ต่อจากประโยคธรรมดาก็มี ดังเช่นในที่นี้) ส่วนประโยคต้นเรียกว่าประโยคลัทธคุณิยะ คือ เนื่องด้วยประโยชน์ที่ได้รับ]

คำว่า วิวิจ อกุสเลหิ ฐมเมหิ (สังัดแล้วจากอกุศลธรรมนั้นแหละ) หมายความว่า สังัดแล้วจากกิเลสกาม หรือสังัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหมด ก็สมควร คำดังกล่าวตรัสถึงจิตตวิเวก

อนึ่ง ในบรรดาบททั้ง ๒ เหล่านี้ พึงทราบว่ :-

- บทที่ ๑ กล่าวถึงการสละกามสุข เพราะตรัสความสังัดจากกามัตถกาม บทที่ ๒ แสดงการกำหนดเอาฌานสุข เพราะตรัสถึงความสังัดจากกิเลสกาม

- บทที่ ๑ กล่าวถึงการขจัดที่ตั้งของความเศร้าหมอง[มีตัณหาเป็นต้น] เพราะตรัสความสังัดจากกามัตถกามและกิเลสกาม บทที่ ๒ กล่าวถึงการขจัดความเศร้าหมอง

- บทที่ ๑ กล่าวถึงการสละเหตุ[คือกามัตถกาม]แห่งความโลเล[คือ การเกิดตัณหาในรูปเป็นต้นนั้นๆ] บทที่ ๒ กล่าวถึงการสละเหตุ[คืออโยนิโสมนสิการ หรืออกุศลธรรมทั้งหมด]แห่งความเป็นพาล[คืออวิชชา หรือการดำริสิ่งที่ไม่ควรดำริ]

- บทที่ ๑ กล่าวถึงความหมจดจดแห่งความเพียร[ทางกาย วาจา และใจ] บทที่ ๒ กล่าวถึงการอบรมอริยาศัย

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นนัยในฝ่ายกามัตถกามในกามที่ตรัสไว้ในพระดำรัสว่า กาเมหิ (จากกาม) ก่อน

ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม กามฉันทะที่มีหลายประเภท [คือ กามาสวะ กามราคสังโยชน์ และรูปตัณหา เป็นต้น] ประสงค์เอาว่าเป็นกาม ด้วยพระดำรัสว่า ฌนโท กาโม (ความโลภที่ต้องการกามคุณ (ฉันทะ) ชื่อว่า กาม) เป็นต้น

อนึ่ง กามฉันทะนั้นแนับเข้าในอกุศลธรรม[ด้วยพระดำรัสว่า วิวิจ อกุสเลหิ ฐมเมหิ] ก็ตรัสแยกไว้ใน[ฉาน]ในวิภังค์โดยนัยว่า ตตถ กตโม กามจณฺโท. กาโม^{๒๖} (บรรดากามเหล่านั้น กามฉันทะเป็นไฉน คือ กาม) เป็นต้น เพราะเป็นปฏิบัติก่อน

อีกนัยหนึ่ง กามตรัสไว้ในบทที่ ๑ เพราะเป็นกิเลสกาม ตรัสไว้ในบทที่ ๒ เพราะนับเข้าในอกุศล

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัส[ไว้เป็นรูปพหูพจน์อย่างชัดเจน]ว่า กามะหิ (จากกามทั้งหลาย) โดยไม่ตรัสว่า กามโต (จากกาม) เพราะกามนั้นมีหลายประเภท

[ตามหลักภาษา โต บัจจัยสามารถแสดงเนื้อความที่เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่างได้ แม้ในภาษาสันสกฤตก็ลง ตสฺ บัจจัยที่มักปรากฏรูปว่า ตะ โดยแปลง ส เป็นวิสรรชนีย์ (เครื่องหมายรูปสระ -ะ ใช้ประหลังอักษร) และอาจลบลวิสรรชนีย์ในเพราะสระหลังได้ โดยแสดงเนื้อความทั้งสองได้เช่นเดียวกัน เพราะจัดเป็นอสังขยะ คือ ศัพท์ที่ไม่ปรากฏจำนวนอย่างชัดเจน แต่แสดงจำนวนทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ได้ตามสมควร ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า กามะหิ เพื่อชี้ชัดความเป็นพหูพจน์ว่ากามคุณมีจำนวนมาก ในคัมภีร์ปาณินิ (อธยายะ ๕ ปาทะ ๔ सूत्र ๔๕) กล่าวว่า อปาทานะ จาหियुरुหान (ลง ตสฺ บัจจัยในที่ประกอบแห่งธาตุที่ไม่ใช่ หา และ รุห ธาตุ) [มีรูปสันสกฤตว่า อปาทานะ จาหियुरुหะ] เช่น ครามต อาคจฺจติ หรือ ครามตาคจฺจติ (ย่อมาจากหมู่บ้าน)]

อนึ่ง แม้มีธรรมเหล่าอื่นที่เป็นอกุศล แต่ตรัสเฉพาะนิ वर्ณเท่านั้น เพราะต้องการแสดงว่านิ वर्ณเป็นข้าศึกโดยตรงต่อองค์ฌาน[ที่จะกล่าว]ต่อไปใน[ฎาน]วิวัฏฺฐกโดยนัยว่า ตตฺถ กตเม อกุสลา ฐมา. กามจฺจนโท^{๒๒} (ในมาติกาเหล่านั้น ธรรมที่เป็นอกุศลเป็นไฉน คือ กามฉันทะ) เป็นต้น กล่าวคือ นิ वर्ณเป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน และองค์ฌานก็เป็นข้าศึกต่อนิ वर्ณเหมือนกัน ความหมายคือ เป็นสิ่งที่กำจัด คือ ทำลาย สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์เปฏฺโปกเทศว่า

สมาธิ กามจฺจนทสฺส ปฏิปฺกฺโข, ปีติ พยาบาทสฺส, วิตฺกโก ถินมิทฺทสฺส, สุขํ อุทฺธจฺจ-
กุกฺกจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺจาย.

“สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถินมิทระ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทฺธจฺจกุกฺกจจะ และวิจารณ์เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจจา”

[คำว่า ปจฺจณิก และ ปฏิปฺกฺข เป็นคำไวพจน์กัน จึงมีความหมายว่า “ข้าศึกโดยตรง” การ

ใช้คำไวพจน์ซ้ำกันมีประโยชน์เพื่อแสดงความหมายอันยิ่งกว่าปกติที่เรียกว่า อติสยัตตะ ดังคำว่า
ทุกขทุกข (ทุกข์ที่เป็นทุกข์, ทุกข์แท้), ราชราช (พระราชเป็นผู้เป็นพระราช, พระจักรพรรดิราช) เป็นต้น]

โดยประการดังนี้ ในบททั้ง ๒ เหล่านั้น พึงทราบว่า :-

- บทที่ ๑ ว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มกามฉันทะ
- บทที่ ๒ ว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฐมฺเมหิ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มนิวรณ์ ๕
- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มกามฉันทะ โดยการไม่นับบทที่ซ้ำกัน
- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มนิวรณ์ที่เหลือ
- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มความโลภอันมีอารมณ์ที่จำแนกเป็นกามคุณ ๕

ในอกุศลมูล ๓

- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มความโกรธและความหลงอันมีอารมณ์ที่
จำแนกเป็นอาฆาตวิตถุ (ที่ตั้งของความโกรธ) เป็นต้น

- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มวิเวกกาโมหะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน
อภิขฌาภายคันถะ และกามราคสังโยชน์

- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มโอหะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คันถะ และ
สังโยชน์ที่เหลือ

- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มตัณหาและธรรมที่ประกอบกับตัณหา

- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มอวิชชา และธรรมที่ประกอบกับอวิชชา

- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มจิตตูปบาท ๘ ดวงที่ประกอบกับโลภะ

- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มอกุศลจิตตูปบาท ๔ ดวงที่เหลือ

การแสดงเนื้อความในพระดำรัสว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฐมฺเมหิ
นี้ มีเท่านั้นก่อน

องค์ฌาน

อนึ่ง ด้วยคำเพียงเท่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงองค์ที่ปฐมฌานละได้แล้ว บัดนี้ ได้ตรัสว่า สวิตกัม สวิจารัม (อันมีวิตก มีวิจาร์) เป็นต้นเพื่อแสดงองค์ที่ประกอบได้

ในพากย์นั้น ปฐมฌานนี้เรียกว่า สวิตกัม สวิจารัม (มีวิตกวิจาร์) เพราะความเป็นไปร่วมกับวิตกและวิจาร์ซึ่งถึงความเป็นรูปาวจร ดุจต้นไม้ที่เป็นไปร่วมกับดอกและผล เพราะประกอบด้วยอัปปนาโดยการจำแนกลักษณะเป็นต้นตามที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง

ส่วนใน[ฌาน]วิภังค์ได้แสดงเทศนาเป็นบุคคลลาธิฐานโดยนัยว่า

อิมินา จ วิตกเกณ อิมินา จ วิจาเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต โหติ.^{๒๒๗}

“บุคคลเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยวิตกและวิจาร์นี้”

อย่างไรก็ตาม พึงทราบเนื้อความแม่ในฌานวิภังค์นั้นตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

ในคำว่า วิเวกชัม นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า วิเวกะ คือ ความสงัด หมายความว่า ความปราศจากนิวรณ์

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิเวก คือ หมู่ธรรมที่สงัดแล้ว หมายความว่า หมู่ธรรมที่ประกอบกับฌาน ซึ่งสงัดแล้วจากนิวรณ์

[คำว่า วิเวก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความสงัด = วิวิตติ วิเวโก (ภาวสาธนะ)
- หมู่ธรรมที่สงัดแล้ว = วิวิตโตติ วิเวโก (กัตตุสาธนะ)]

คำว่า วิเวกชะ คือ เกิดจากความสงัดนั้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิเวกชะ คือ เกิดในหมู่ธรรมที่สงัดแล้วนั้น

[คำว่า วิเวกช มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เกิดจากความสงัด = วิเวกา ชาตัม วิเวกชัม (ปัญจมีตัมปฐิสสมาส)
- เกิดในหมู่ธรรมที่สงัดแล้ว = ตสฺมี วิเวเก ชาตัม วิเวกชัม (สัตตมีตัมปฐิสสมาส)]

ในคำว่า ปิติสฺส นี ปิตีและสฺสได้อธิบายไว้ในหนหลังแล้วนั้นแหละ

อนึ่ง ในบรรดาปิตีและสฺสเหล่านั้น ในปิตี ๕ อย่างที่จำแนกประเภทไว้แล้ว
 พรรณาปิตีที่เจริญขึ้นเป็นฐานของอัปนาสมาธิ อันถึงการประกอบร่วมกับสมาธิ ประสงค์
 เอาว่าเป็นปิตีในอรรถ[ของบทว่า ปิติสฺส] นี ปิตีและสฺสนี้ของฌานนั้นมีอยู่ หรือมีอยู่
 ในฌานนั้น เหตุอันนั้นจึงเรียกว่า มีปิตีและสฺส

[คำว่า ปิติสฺส ที่มีความหมายว่า “มีปิตีและสฺส” มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- ปิติสฺส อสฺส อตฺถิติ ปิติสฺส (ใช้ อสฺส ร่วมกับ อตฺถิ)
- ปิติสฺส อสฺมี อตฺถิติ ปิติสฺส (ใช้ อสฺมี ร่วมกับ อตฺถิ)

รูปวิเคราะห์ทั้งสองมีชื่อเหมือนกัน คือ อัสนัตถิตยัตถิ อาจประกอบใช้ อสฺส หรือ อสฺมี
 ในรูปวิเคราะห์ก็ได้ ถ้าประกอบใช้ อสฺส ก็มีความหมายว่า ฌานเป็นเจ้าของปิตีและสฺส เพราะ อสฺส
 ลงบัญญัติในอรรถสามีสัมพันธ์ ถ้าประกอบใช้ อสฺมี ก็มีความหมายว่า ฌานเป็นที่ตั้งของปิตีและ
 สฺส เพราะ อสฺมี ลงสัตตมยัตถิในอรรถอาธาระคือที่ตั้งของกิริยา]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปิติสฺส คือ ปิตีและสฺส เหมือนศัพท์ว่า ธัมมวินยะ (ธรรม
 และวินัย) เป็นต้น

[ตามนัยนี้คำว่า ปิติสฺส เป็นทวันทสมาสซึ่งมีรูปเป็นเอกพจน์ เหมือนคำว่า ธมฺมวินโย ที่มี
 รูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า ธมฺโม จ วินโย จ ธมฺมวินโย (ธรรมและวินัย)]

ปิตีและสฺสอันเกิดจากความสงบของฌานนั้นมีอยู่ หรือมีอยู่ในฌานนั้น เหตุอัน
 ฌานนี้จึงชื่อว่า วิเวกขมฺปิติสฺส (มีปิตีและสฺสอันเกิดจากความสงบ)

[นัยที่ ๒ นี้แสดงรูปวิเคราะห์ของบทสมาสบทเดียวว่า วิเวกขมฺปิติสฺส เป็น ๒ ประการ คือ

- วิเวกขํ ปิติสฺส อสฺสาติ วิเวกขมฺปิติสฺส (บัญญัติพหุพหีสมาส)
- วิเวกขํ ปิติสฺส อสฺมินฺติ วิเวกขมฺปิติสฺส (สัตตมยพหุพหีสมาส)]

โดยแท้จริงแล้ว แม้ปิตีและสฺสในฌานนี้ก็เกิดจากความสงบ เหมือนฌานที่เกิด

จากความสังัดนั้นแหละ และปีติและสุขดังกล่าวนั้นก็มีอยู่ จึงควรกล่าวเป็นบทเดียวเท่านั้นว่า วิเวกขมปีติสุข (มีปีติและสุขอันเกิดจากความสังัด)

ส่วนใน[ฉาน]วิภังค์ ได้ตรัสไว้โดยนัยว่า อิหํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ ^{๒๒๘} (สุขนี้ประกอบกับปีตินี้) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พึงทราบเนื้อความแม้ในฉานวิภังค์นั้นตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

ในคำว่า ปจฺมํ ฉานํ นี้ ชื่อว่า ปฐม ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า ปฐม เพราะเกิดขึ้นก่อน หรือชื่อว่า ปฐม เพราะควรเข้าถึงก่อน

[คำว่า ปจฺมํ ฉานํ แปลตามศัพท์ว่า “ฉานอันเป็นเบื้องต้น” ท่านแสดงนัย ๓ ประการไว้ในที่นี้ คือ

นัยที่ ๑ เป็นเทศนามะ คือ ลำดับแห่งเทศนา

นัยที่ ๒ เป็นอุปปัตติกะ คือ ลำดับแห่งการเกิดขึ้น

นัยที่ ๓ เป็นปวัตติกะ คือ ลำดับแห่งการเป็นไปในขณะเข้าฉาน]

อนึ่ง ลักษณะ[คือการเข้าปฐมฉานก่อน]นี้ไม่ใช่ลักษณะที่แน่นอน เพราะผู้ที่บรรลุสมาบัติ ๘ ประพฤติความช้าของมาแล้วย่อมสามารถเพื่อจะเข้าฉานตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดก็ได้ สามารถเข้าฉานตั้งแต่ที่สุดลงมาถึงเบื้องต้นก็ได้ สามารถเข้าฉานภายในระหว่างก็ได้

โดยประการดังนี้ ฉานนั้นชื่อว่าปฐมฉาน เพราะเป็นฉานที่เกิดขึ้นก่อน

ในคำว่า ฉานํ (ฉาน) ฉานมี ๒ ประเภท ดังนี้

๑. อารัมมณูปนิชฉาน (เพ่งอารมณ์) คือ สมาบัติ ๘ ที่ถึงการนับว่าเป็นอารัมมณูปนิชฉาน เพราะเพ่งอารมณ์มีปฏิวิกิจเป็นต้น

๒. ลักขณูปนิชฉาน (เพ่งไตรลักษณ์) คือ วิปัสสนา มรรค และผล

วิปัสสนาชื่อว่า ลักขณูปนิชฉาน เพราะเพ่งไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น

มรรคชื่อว่า ลักขณูปนิชฉาน เพราะกิจที่วิปัสสนาทำแล้วสำเร็จด้วยมรรค

ผลชื่อว่า ลักษณะนิชฌาน เพราะเพ่งลักษณะคือความจริงอันได้แก่นิโรธัส

ในบรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น ทรงประสงค์เอาอารัมมณูปนิชฌานในความหมายของ
บทว่า ปจฺมํ ฌานํ นี้ จึงควรทราบว่ ชื่อว่า ฌาน เพราะเพ่งอารมณ์ หรือเพราะเพา
ธรรม[คือนิเวรณ]ที่เป็นข้าศึก

[คำว่า ฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเพ่งอารมณ์ = อารมฺมณํ อุปนิชฌายตฺติ ฌานํ
(ฉเ ฐาตุ = เพ่ง + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะเพาธรรมที่เป็นข้าศึก = ปจฺจนีกธฺมเม ฌายตฺติ ฌานํ
(ฉเ ฐาตุ = เพา + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

คำว่า อุปสมฺปชฺช แปลว่า เข้าถึงแล้ว ความหมายคือ บรรลุแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ให้เข้าถึงแล้ว หรือให้สำเร็จแล้ว

[คำว่า อุปสมฺปชฺช มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เข้าถึงแล้ว = อุป บทหน้า + สํ บทหน้า + ปท ฐาตุ = ถึง + ตฺวา ปัจจัย
- ให้เข้าถึงแล้ว = อุป บทหน้า + สํ บทหน้า + ปท ฐาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย +

ตฺวา ปัจจัย]

อนึ่ง ใน[ฌาน]วิภังค์ตรัสว่า

อุปสมฺปชฺชาติ ปจฺมสฺส ฌานสฺส ลาโภ ปฏฺฐิลาโภ ปตฺติ สมฺปตฺติ ผุสนา สจฺฉิกิริยา
อุปสมฺปทา.^{๒๒๙}

“คำว่า อุปสมฺปชฺช หมายความว่า การได้ การบรรลุ การถูกต้อง การทำให้แจ้ง
การเข้าถึงปฐมฌาน”

[ในพระบาลีข้างต้น คำว่า ลาโภ และ ปฏฺฐิลาโภ แปลร่วมกัน เพราะเป็นคำไวพจน์ที่แปล
ร่วมกัน แม้คำว่า ปตฺติ และ สมฺปตฺติ ก็แปลร่วมกันเหมือนกัน ในที่นี้จึงแปลร่วมกันตามคัมภีร์
นิสสัยของพม่าที่ถือว่าคำไวพจน์ที่เป็นบทหลังแสดงเนื้อความของบทหน้าให้ชัดเจน]

พึงทราบความหมายของฉานวิภังค์นั้นตามที่กล่าวไว้อย่างนี้นั้นแหละ

บทว่า วิหริติ (อยู่) หมายความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยฉานมีประการตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้โดยการอยู่คืออิริยาบถอันสมควรแก่ฉานนั้น ย่อมให้สำเร็จการเคลื่อนไหว การเป็นไป การคุ้มครอง การให้ถึง[กาลอันยาวนาน] การเที่ยวไป การนำอรรถภาพไม่ให้ลุ่มไป ดังพระพุทธานุญาตใน[ฉาน]วิภังค์ว่า

วิหริตติ อิริยติ วตตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ วิหริติ, เตน วุจจติ วิหริติ.^{๒๓๐}

“คำว่า วิหริติ หมายความว่า ย่อมเคลื่อนไหว ย่อมเป็นไป ย่อมคุ้มครอง ย่อมให้ถึง[กาลอันยาวนาน] ย่อมเที่ยวไป ย่อมนำอรรถภาพไม่ให้ลุ่มไป เหตุฉะนั้น จึงกล่าวว่า วิหริติ”

[คำว่า ยเปติ และ ยาเปติ สำเร็จรูปมาจาก ยา ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ มีรูปเดิมว่า ยาเปติ แต่เมื่อรัสสะ อา ใน ยา เป็น อ ก็มีรูปว่า ยเปติ คำทั้งสองนี้จึงแปลร่วมกัน]

ปฐวิภังค

ในคำว่า ปถวิภังค (ปฐวิภังค) นี้ ปฐวิภังค คือ

๑. วงดินทั้งหมด เพราะ กสิณ ศัพท์มีความหมายว่า ทั้งหมด [คือ วงกสิณที่ต้องเพ่งดูทั้งหมด ไม่เพ่งดูเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง]

๒. [ปฏิภาณ]นิมิตที่ได้รับแล้วเพราะอาศัยปฐวิภังค

๓. ฉานที่ได้รับแล้วใน[ปฏิภาณ]นิมิตคือปฐวิภังค

[คำว่า ปถวิภังค มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- วงดินทั้งหมด = ปถวิเยว กสิณ ปถวิภังค (อวชารณบุรพทกรรมธารยสมาส)
- ปฏิภาณนิมิตที่ได้รับแล้วเพราะอาศัยปฐวิภังค = เป็นสทิสูปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน เพราะปฏิภาณนิมิตที่ปรากฏในจิตของผู้ปฏิบัติธรรมมีลักษณะเหมือนวงกสิณ
- ฉานที่ได้รับแล้วในปฏิภาณนิมิตคือปฐวิภังค = เป็นการอุปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าว

ถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวงกสณอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงฉานที่
ได้รับแล้วในปฏิกาคณิมิตคือปฐวิกสณอันเป็นผล]

ในเรื่องนั้น พึงทราบว่าฉานเป็นปฐวิกสณในความหมายนี้ว่า ปถวิกสณ (ฉาน
ที่มีปฐวิกสณเป็นอารมณ์)]

เนื้อความย่อในคำว่า ปถวิกสณ ฉาน นี้ มีดังนี้ว่า ย่อมเข้าถึงฉานที่เรียกว่ามี
ปฐวิกสณเป็นอารมณ์อยู่

ถามว่า : กุลบุตรผู้ใคร่บรรลุอรหัตผลกระทำบริกรรมในปฐวิกสณนี้ ยังฉาน
๔ [ตามจตุกกนัย] หรือฉาน ๕ [ตามปัญจกนัย] ให้เกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสสนาที่มีฉาน
เป็นปทัฏฐาน พึงทำอย่างไร

ตอบว่า : ในเบื้องต้นควรชำระศีล ๔ คือ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล
อาชีวนปาริสุทธิศีล และปัจจัยสันนิสสิตศีลให้หมดจดก่อน เมื่อดำรงอยู่ในศีลอันหมดจด
ดีแล้วก็ตัดปลิโพธอย่างหนึ่งในปลิโพธ ๑๐ มีอवासปลิโพธเป็นต้นนั้น แล้วเข้าไปหา
กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน ใคร่ครวญกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตของตนในกรรมฐาน ๓๘
ประเภทที่พบในพระบาลี

ถ้าปฐวิกสณนี้สมควรแก่กุลบุตรนั้น ก็พึงถือเอากรรมฐานนี้เท่านั้น ละวิหารที่
ไม่สมควรแก่การเจริญฉาน อยู่ในวิหารที่เหมาะสม ตัดความกังวลเล็กน้อย ทำบริกรรม
กสณ รักษา[ปฏิกาคณ]นิมิต เว้นสถานที่ไม่เหมาะสม ๗ แห่ง เสพสถานที่เหมาะสม ๗ แห่ง
พึงทำภาวนาวิธีทั้งหมดอันมีอุปปนาโกศล ๑๐ อย่างไม่ให้ตกหล่น พึงปฏิบัติเพื่อบรรลุฉาน

เนื้อความสังเขปมีเพียงนี้ พึงทราบความพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์
วิสุทธิมรรค^{๒๓๑}

อนึ่ง แม้ในกสณอื่นจากกสณนี้ ก็พึงทราบเหมือนในปฐวิกสณนี้ โดยแท้จริงแล้ว
วิธีทั้งหมดในการเจริญกรรมฐานทั้งปวง ข้าพเจ้าถือเอาตามนัยแห่งคัมภีร์อรรถกถาแล้ว
อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จะมีประโยชน์อะไรด้วยวิธีการเจริญกรรมฐานนั้นซึ่งกล่าว
ซ้ำอีกในคัมภีร์อรรถกถานั้นๆ เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจักไม่ขยายความอีก

อนึ่ง ข้าพเจ้าจักอธิบายตามลำดับบทโดยมีทำเนือความที่ยังมิได้กล่าวไว้ในพระบาลีในหนหลังให้ตกหล่น

คำว่า ตสฺมี สมเย (ในสมัยนั้น) หมายความว่า ในสมัยที่เข้าปฐมฌานอยู่นั้น

คำว่า ผสฺโส โหติ ขเบย อวิกเขโป โหติ (ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี) หมายความว่า ธรรมเหล่านี้เป็นธรรม ๕๖ อย่างตามลำดับบทมีประการตามที่กล่าวไว้ในกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑

แท้จริงแล้วความต่างกัน ในธรรม ๕๖ อย่างนี้มีอย่างเดียว คือ ธรรมเหล่านั้นเป็นกามาวจรธรรม ๕๖ อย่างที่กล่าวนี้เป็นรูปาวจรที่ถึงความยิ่งใหญ่

ธรรมที่เหลือนอกจากนี้เป็นเช่นเดียวกันทั้งนั้น

ส่วนธรรม ๔ อย่างมีฉันทะเป็นต้นที่เป็นเยวอปนกรรมเท่านั้น ย่อมมิได้ในรูปาวจรกุศลนี้

[ในเยวอปนกรรม ๔ อย่าง มีเพียงฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตตมชฌัตตตา ไม่มีกรุณาและมุทิตา เพราะเป็นเรื่องปฐวีภิกขุญาณ และไม่มีวิรติ ๓ เพราะวิรติไม่ประกอบในมหัคคจิต]

โกฏฐาสวาระและสุญญตวาระย่อมเป็นไปตามเดิมนั้นแหละ ดังนี้แล

จบ ปฐมฌาน

ทุติยฌาน

[๑๖๑-๑๖๒] ในนิเทศแห่งทุติยฌาน คำว่า วิตกฺกวิจารานํ รูปสมา (เพราะวิตกวิจารสงบ) หมายความว่า เพราะความสงบ คือ เพราะความล่งพันธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือวิตกและวิจาร ความหมายก็คือ เพราะวิตกและวิจารไม่ปรากฏในขณะบรรลุมุขทุติยฌาน

ในคำนั้นพึงทราบอย่างนี้ว่า แม้ธรรมที่เป็นปฐมฌานทั้งหมดย่อมไม่มีในทุติยฌาน เพราะผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานก็อย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ก็อย่างหนึ่ง แต่พึงทราบ

ว่าได้ตรัสอย่างนี้ว่า วิตกุกิจารานํ รูปสมา (เพราะวิตกและวิจารณ์) เพื่อแสดงว่าการบรรลุนิยามเป็นต้นอื่นจากปฐมนิยามได้เพราะลวงพ้องคํหายา

ในนิยามกถานี้ทรงประสงค์เอา ธรรมที่เกิดขึ้นในตน (นิกขัณณัตตะ) ว่าเป็นอชณตํ (ภายใน) แต่ใน[นิยาม]วิภังค์ตรัสคํ่าเพียงเท่านั้นว่า

อชณตํ ปจฺจตํ.^{๒๓๒}

“คํ่าว่า อชณตตะ คือ เฉพาะตัว”

โดยเหตุที่ทรงประสงค์เอา นิกขัณณัตตะ ดังนั้น ในคํ่าว่า อชณตํ นี้จึงมีความหมายว่า เกิดอยู่ในตน คือ เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน

[อชณตตะในที่นี้เป็นนิกขัณณัตตะในอชณตตะ ๔ อย่าง คือ

๑. โคจรชณตตะ (อารมณ์ทั่วไป)
๒. นิกขัณณัตตะ (ธรรมที่เกิดขึ้นในตน)
๓. อชณตตชณตตะ (อายตนะภายใน ๖)
๔. ผลสมบัตติ

ในพระบาลีนิยามวิภังค์มิได้ระบุถึงอชณตตะที่ประสงค์เอาในที่นี้ เพียงแต่แสดงความหมายของ อชณตต ศัพท์เท่านั้น]

ในบทว่า สมฺปสาทํ (อันเป็นความผ่องใส) นี้ ศรัทธา เรียกว่า สัมปสาทนะ (ความผ่องใส) แม้นิยามก็เรียกว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความผ่องใส เหมือนผ้าชื่อว่าผ้าเขียวเพราะประกอบด้วยสีเขียว

อีกอย่างหนึ่ง นิยามนั้นย่อมยังจิตให้ผ่องใส เพราะประกอบด้วยความผ่องใส และเพราะระงับความกระเพื่อมแห่งวิตกและวิจารณ์ ฉะนั้นจึงตรัสว่า สมฺปสาทํ (อันยังจิตให้ผ่องใส)

[คํ่าว่า สมฺปสาทํ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความผ่องใส = สมฺปสาทียเต สมฺปสาทํ.

(สํ บพหน้า + ป บพหน้า + สท ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
 - อันยังจิตให้ผ่องใส = สมุปสาทยตฺติ สมุปสาทนํ
 (สํ บพหน้า + ป บพหน้า + สท ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

อนึ่ง ในการกำหนดเนื้อความนี้ พึงทราบความสัมพันธ์แห่งบทอย่างนี้ว่า สมุปสาทนํ เจตโส (อันยังจิตให้ผ่องใส) ส่วนในการกำหนดเนื้อความอย่างแรก บทว่า เจตโส นี้ พึงประกอบกับบทว่า เอโกทิภาวํ

[คำว่า อชฺฌตฺตํ สมุปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ ทุตฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ แปลได้ ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ เข้าถึงทุตฺติยฌานอันเป็นความผ่องใสในภายใน อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญอยู่ (คำว่า เจตโส เป็นสามีสัมพันธ์ใน เอโกทิ ศัพท์ใน เอโกทิภาวํ)

นัยที่ ๒ เข้าถึงทุตฺติยฌานอันยังจิตให้ผ่องใสในภายใน อันยังสมาธิให้เจริญอยู่ (คำว่า เจตโส เป็นการิตกรรมของ เณ การิตปัจจัยใน สมุปสาทนํ)]

ในคำว่า เจตโส เอโกทิภาวํ นั้น มีการประกอบเนื้อความดังนี้

คำว่า เอโกทิ คือ สภาวะที่เกิดขึ้นเป็นธรรมประเสริฐ หมายความว่า สภาวะที่เกิดขึ้นเป็นธรรมดีเลิศ คือ ยอดเยี่ยม เพราะไม่มีวิตกและวิจารณ์เข้าถึง โดยแท้จริงแล้ว แม้สิ่งที่ประเสริฐก็เรียกในโลกว่า เอโก

อีกนัยหนึ่งควรกล่าวอีกว่า สภาวะที่เกิดขึ้นอย่างเดียว คือ ไม่มีสหาย เพราะเว้นจากวิตกและวิจารณ์

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อุทิ คือ สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้สูงขึ้น หมายความว่า ทำให้สูงขึ้นไป คำว่า เอโกทิ คือ สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้สูงขึ้นอันประเสริฐ

คำว่า เอโกทิ นั้นเป็นชื่อของสมาธิ

[คำว่า เอโกทิ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะที่เกิดขึ้นเป็นธรรมประเสริฐ = เอโก เสฏโฐ อุเทตติ เอโกทิ.
(เอก (ประเสริฐ) บทหน้า + อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = เกิดขึ้น + อิ ปัจจัยในกัตตุ-
สาธนะ)
- สภาวะที่เกิดขึ้นอย่างเดียว = เอโก อสหาโย อุเทตติ เอโกทิ.
(เอก (อย่างเดียว, ไม่มีสหาย) บทหน้า + อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = เกิดขึ้น + อิ ปัจจัย
ในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้พูนขึ้นอันประเสริฐ = สมปยุตตธมฺเม อุทายตติ อุทิ, เอโก
จ โส อุทิ จาติ เอโกทิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส อุทิ ศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ =
พูนขึ้น + เณ การิตปัจจัย + อิ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

โดยประการดังนี้ ทุติยฉานนี้ชื่อว่า เอโกทิภาวะ (ยังสมาธิให้เจริญ) เพราะอรรถ
ว่า ย่อมยังสมาธิให้เจริญ

[คำว่า เอโกทิภาวะ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโกทิ ภาเวติ วฑฺฒเตตติ เอโกทิภาวํ สำเร็จรูปมาจาก
เอโกทิ บทหน้า + ภู ธาตุ = เจริญ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ]

อนึ่ง สมาธินั้นเป็นของจิต ไม่ใช่ของสัตว์ หรือชีวะ ดังนั้น จึงตรัสบทว่า เจตโส
เอโกทิภาวํ (อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ) นี้

ถามว่า : ศรัทธาและสมาธิที่มีชื่อว่า เอโกทิ นี้ มีอยู่แม้ในปฐมฉานมิใช่หรือ
เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสถึงทุติยฉานนี้ว่า สมุสสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ (เข้าถึง
ทุติยฉานอันเป็นความพอใจในภายใน อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ)

ตอบว่า : ปฐมฉานนั้นยังไม่พอใจในแท้ เพราะกระพือด้วยวิตกวิจารณ์ เหมือน
น้ำที่ระคนด้วยระลอกคลื่น ดังนั้น แม้เมื่อมีศรัทธาอยู่ก็ไม่ตรัสว่า สมุสสาทนํ (อันเป็น
ความพอใจ) อนึ่ง แม้สมาธิในปฐมฉานนี้ก็ยังไม่ปรากฏชัดเจน เพราะยังไม่พอใจในแท้
นั้นแหละ ดังนั้น จึงไม่ตรัสปฐมฉานว่า เอโกทิภาวะ (อันยังสมาธิให้เจริญ) แต่ในทุติย-
ฉานนี้ศรัทธามีกำลังได้โอกาส เพราะไม่มีวิตกและวิจารณ์รบกวน แม้สมาธิก็ปรากฏชัดเจน
เพราะได้ศรัทธาที่มีกำลังยังเป็นสหาย ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสทุติยฉานนี้ไว้อย่างนั้น

ส่วนใน[ฉาน]วิภังค์ ได้ตรัสไว้เพียงเท่านั้นว่า

สมุปสาทนนฺติ ยา สทฺธา สทฺทหนา โอบปฺปนา อภิปปสาโท. เจตโส เอโกทิ-
ภาวนนฺติ ยา จิตฺตสฺส จิตฺติ ฆเปยฺย สมฺมาสมาธิ.^{๒๓๓}

“คำว่า สมุปสาทน (อันเป็นความผ่องใส) หมายความว่า ศรัทธา (ความเชื่อ) กิริยา
ที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง

คำว่า เจตโส เอโกทิภาว (อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ) หมายความว่า ความตั้ง
อยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ฯลฯ สมฺมาสมาธิ”

พึงทราบการอธิบายเนื้อความดังกล่าวมานี้กับพระดำรัสที่ตรัสไว้อย่างนั้นย่อมไม่
ผิดเทียบเคียงกันอยู่ย่อมลงกันได้

[พระบาลีฉานวิภังค์กล่าวถึงคำไวพจน์ของ สมุปสาทน ซึ่งก็คือศรัทธา และ เอโกทิ ซึ่งก็
คือสมาธินั่นเอง แต่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายถึงรากศัพท์และสัมพันธของบทเหล่านั้น]

คำว่า อวิตกกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

ชื่อว่า อวิตกกะ (ไม่มีวิตก) เพราะวิตกไม่มีในทุติยฉานนี้ หรือวิตกของทุติย-
ฉานนี้ไม่มี เนื่องจากถูกละได้ด้วยภาวนา

ชื่อว่า อวิจารณ์ (ไม่มีวิจารณ์) ตามนัยนี้เหมือนกัน

แม้ใน[ฉาน]วิภังค์ก็ตรัสว่า

อิตฺติ อยฺยจฺจ วิตกฺโก อยฺยจฺจ วิจาโร สนฺตา โหณฺติ สมิตา รูปสนฺตา อตฺถงฺคตา
อพฺภตฺถงฺคตา อปฺปิตา พฺยบฺปิตา โสสิตา วิโสสิตา พฺยนฺตีกตา, เตน วุจฺจติ อวิตกกํ
อวิจารํ.^{๒๓๔}

“โดยประการดังนี้ วิตกและวิจารณ์สงบแล้ว ถึงความสงบแล้ว สงบโดยพิเศษแล้ว
ถึงความพินาศแล้ว ถูกให้ถึงความพินาศแล้ว ถึงความแห้งไปแล้ว ถูกทำให้สิ้นสุดแล้ว
ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวว่า อวิตกกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์)”

[คำว่า อตถกตฺตา และ อพทถกตฺตา, อปปีตา และ พยปปีตา, โสสีตา และ วิโสสีตา เป็นคำไวพจน์ที่แปลร่วมกัน

คำว่า อปปีตา คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๕) อธิบายว่า วินาสํ คมิตา (ถูกให้ถึงความพินาศแล้ว) ซึ่งตรงกับคำอธิบายในคัมภีร์วิมตฺติวินทนี (เล่ม ๑ หน้า ๙๕) ว่า อปปีตาติ คมิตา วินาสํ ปาปีตา (คำว่า อปปีตา แปลว่า ให้ถึงความพินาศแล้ว) ตามนัยนี้คำว่า อปปีตา สำเร็จรูปมาจาก อปฺป ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย]

ถามว่า : ในคำว่า อวิตกํ อวิจาร์ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์) นี้ เนื้อความ[ว่า ความไม่มีวิตกวิจาร์เพราะละด้วยภาวนา]นั้นเป็นอันสำเร็จได้ด้วยคำว่า วิตกวิจารานํ รูปสมา (เพราะวิตกวิจาร์สงบ) นี้ มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสอีกว่า อวิตกํ อวิจาร์ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์)

ตอบว่า : คำนั้นจริงแท้ เนื้อความนี้เป็นอันสำเร็จได้แน่นอน แต่คำนั้นมิได้แสดงเนื้อความนั้น[คือความไม่มีวิตกวิจาร์] ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอย่างนี้ว่า วิตกวิจารานํ รูปสมา (เพราะวิตกและวิจาร์สงบ) เพื่อแสดงว่าการบรรลุนิพพานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌานมิได้เพราะล่วงพ้นองค์หยาบๆ

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า เอตถาห เป็นประโยคคำถามที่เรียกว่า ปุจฉาวากยะ ส่วนประโยคต่อมาเป็นประโยคคำตอบ เรียกว่า วิสัชชนาวากยะ

ในคำว่า เอตถาห มีข้อความเต็มว่า เอตถ จตฺวา โจทโก อาห (ผู้ท้วงติงดำรงอยู่ในคำว่า อวิตกํ อวิจาร์ นี้แล้ว กล่าวแล้ว)

ส่วนประโยคคำตอบมักขึ้นต้นว่า วุจฺเจเต มีข้อความเต็มว่า ปริหาโร มया วุจฺเจเต (ข้าพเจ้าจะกล่าวคำตอบ))

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นคำแสดงเหตุแห่งสัมปสาทนะและเอโกทิกาวะอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ชื่อว่า สัมปสาทนะ เพราะวิตกและวิจาร์สงบ มิใช่สงบกิเลสที่กำเริบ[ตามเหตุปัจจัย] และฌานดังกล่าวชื่อว่า เอโกทิกาวะ เพราะวิตกและวิจาร์สงบ มิใช่เพราะละนิวรณ์ได้เหมือนอุปจารฌาน และมีใช่เพราะองค์ฌานปรากฏเหมือนปฐมฌาน

นอกจากนั้น คำนี้ยังเป็นคำแสดงเหตุแห่งความไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มิใช่เป็นคำแสดงเพียงความไม่มีวิตกวิจารณ์อย่างนี้ว่า ทุตติยานนี้ชื่อว่า ไม่มีวิตกวิจารณ์ เพราะวิตกและวิจารณ์สงบ มิใช่เพราะไม่มีวิตกวิจารณ์ (ไม่ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์) เหมือนตุตติยานและจตุตถฌาน และเหมือนจักขุวิญญาณเป็นต้น ส่วนคำว่า อวิตกกัม อวิจารณ์ นี้ เป็นคำแสดงเพียงความไม่มีวิตกและวิจารณ์เท่านั้น ดังนั้นแม้ตรัสคำก่อนแล้วก็ควรตรัสอีกโดยแท้

คำว่า สมาธิชฺ (เกิดจากสมาธิ) หมายความว่า เกิดจากสมาธิในปฐมฌาน หรือเกิดจากสมาธิที่ประกอบร่วมกัน

[คำว่า สมาธิ ใน สมาธิชฺ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สมาธิในปฐมฌาน
- สมาธิที่ประกอบร่วมกันในทุตติยาน]

ในคำว่า สมาธิชฺ นั้น แม้ปฐมฌานจะเกิดจากสมาธิที่ประกอบร่วมกัน แต่สมาธินี้เท่านั้นควรเรียกว่าเป็นสมาธิ เพราะไม่หวั่นไหวยิ่งนักและผ่องใสดี เนื่องจากปราศจากการกระเพื่อมของวิตกและวิจารณ์ ดังนั้น จึงตรัสคำว่า สมาธิชฺ นั้นเพื่อยกย่องทุตติยานนี้

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ภิกขุจาปิ (แม้ก็จริง) มักตามมาด้วยประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถ โข (ถึงอย่างนั้น) ถ้าประโยคหน้าแสดงการตำหนิ ประโยคหลังก็แสดงการยกย่อง หรือถ้าประโยคหน้าแสดงการยกย่อง ประโยคหลังก็แสดงการตำหนิ ดังตัวอย่างในเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่าประโยคหน้าแสดงการตำหนิปฐมฌานว่าเกิดจากสมาธิที่ประกอบร่วมกัน แต่ไม่ได้คุณบทรว่า สมาธิชฺ เหมือนทุตติยาน ประโยคหลังแสดงการยกย่องว่าสมาธิในทุตติยานจึงควรเรียกว่าสมาธิที่แท้จริง เพราะไม่หวั่นไหวยิ่งนักและผ่องใสดี เนื่องจากปราศจากการกระเพื่อมของวิตกและวิจารณ์

อนึ่ง คำไวพจน์ของ ภิกขุจาปิ คือ ยทิปิ, กามัม, กามณฺจ

ส่วนคำไวพจน์ของ อถ โข คือ ตถาปิ, ยทิปิ

ในคัมภีร์ฎีกามักแสดงสัมพันธของประโยคทั้งสองที่ขึ้นต้นด้วย ตตฺถ ว่า ตตฺถ โจทนา โสธนาโน เอว เวทิตพฺโพ (พึงทราบนัยที่แสดงการถามและการชำระในคำนั้นอย่างนี้)]

คำว่า ปิติสฺสํ นี้ มีนัยตามที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า ทุตฺติยํ (ฉานที่ ๒) หมายความว่า ชื่อว่า ทุตฺติยะ ตามลำดับการนับ หรือ
ชื่อว่า ทุตฺติยะ เพราะควรเข้าถึงเป็นครั้งที่ ๒

ในคำว่า ตสฺมี สมเย ผสฺโส โหติ (ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี) เป็นต้น พึงทราบการ
ลดทอนวิตรกและพิจารณาในฉานปัจจุภินันท์ พึงทราบการลดทอนสัมมาสังกัปปะในหมวด ๕ แห่ง
มรรค (มัคคปัญจกะ)

พึงทราบการวินิจฉัยบทที่มีการจำแนกและไม่มีการจำแนกด้วยบทที่ถูกลดลง
เหล่านั้น

แม้ในโกฏฐาสวาระก็พบพระบาลีว่า ติวฺงคิโก ฉานํ โหติ (ฉานประกอบด้วยองค์
๓) จตฺตฺรํคิโก มคฺโค โหติ (มรรคประกอบด้วยองค์ ๔)

คำที่เหลือเป็นเช่นกับปฐมฉานนั้นแล

จบ ทุตฺติยฉาน

ตติยฉาน

[๑๖๓] ในตติยฉานนิตฺเต ในคำว่า ปิตฺติยา จ วิราคา (เพราะรังเกียจปิตฺติ) ขึ้น
ชื่อว่า วิราคะ (ความรังเกียจ/ล่งพิน) เป็นความรังเกียจปิตฺติหรือความล่งพินปิตฺติมีประการ
ตามที่กล่าวแล้ว

อนึ่ง จ ศัพท์ในระหว่างศัพท์ทั้งสอง [คือ ปิตฺติยา และ วิราคา] มีความหมายว่า
สัมปยุตฺตนะ (รวบรวมเนื้อความที่มีได้กล่าวไว้โดยตรง) จ ศัพท์ดังกล่าวย่อรวบรวม
ความสงบ[ปิตฺติ] หรือรวบรวมความสงบวิตรกและพิจารณา

เมื่อ จ ศัพท์รวบรวมความสงบ พึงทราบการประกอบบทย่างนี้ว่า เพราะ
รังเกียจปิตฺติ และเพราะสงบปิตฺติยิ่งขึ้นไปอีก อนึ่ง ในการประกอบบทเช่นนี้ วิราคะ ศัพท์มี
ความหมายว่า รังเกียจ ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะรังเกียจและสงบปิตฺติ

เมื่อ จ ศัพท์รวบรวมความสงบวิตกและวิจารณ์ ฟังทราบการประกอบบทย่างนี้ว่า เพราะล่องพ้นปิติ และเพราะวิตกและวิจารณ์สงบยิ่งขึ้นไปอีก อนึ่ง ในการประกอบบทเช่นนี้ วิราด ศัพท์มีความหมายว่า ล่องพ้น ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะล่องพ้นปิติ และเพราะวิตกและวิจารณ์สงบ

[คำว่า ปิตียา จ วิราดา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เพราะรังเกียจและสงบปิติ = วิราด ศัพท์มีความหมายว่า รังเกียจ และ จ ศัพท์รวบรวมความสงบ ตามนัยนี้มีคำแปลยกศัพท์ว่า ปิตียา วิราดา จ ปิตียา วูปสมา จ (เพราะความรังเกียจซึ่งปิติ และเพราะความสงบแห่งปิติ)

- เพราะล่องพ้นปิติ และเพราะวิตกและวิจารณ์สงบ = วิราด ศัพท์มีความหมายว่า ล่องพ้น และ จ ศัพท์รวบรวมความสงบวิตกและวิจารณ์ ตามนัยนี้มีคำแปลยกศัพท์ว่า ปิตียา วิราดา จ วิตกภิวิจารณ์ วูปสมา จ (เพราะความล่องพ้นซึ่งปิติ และเพราะความสงบแห่งวิตกและวิจารณ์ ท.)]

อนึ่ง วิตกและวิจารณ์เหล่านั้นสงบแล้วในหุตติยฌานก็จริง แต่พระพุทธองค์ตรัสว่า วิตกภิวิจารณ์ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารณ์สงบ) เพื่อแสดงทางบรรลุตติยฌานนี้ และเพื่อจะกล่าวชม กล่าวคือ เมื่อตรัสว่า วิตกภิวิจารณ์ วูปสมา ย่อมทำให้เข้าใจได้ว่า ความสงบวิตกและวิจารณ์เป็นทางบรรลุฌานนี้แน่แท้ นอกจากนั้น เมื่อกล่าวถึงการละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้นซึ่งมิได้ถูกละในอริยมรรคที่ ๓ อย่างนี้ว่า ปญฺจนํ โอรมภาคิยาํ สโยชนาํ ปหานา^{๒๓๕} (เพราะละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕) ย่อมเป็นการกล่าวชมอันก่อให้เกิดความอูตสาหะแก่บุคคลผู้ชวนชวายเป็นบรรลุมรรคนั้น ฉะนั้น เมื่อกล่าวถึงการสงบวิตกวิจารณ์แม้ที่ได้ถูกระงับไว้ในตติยฌานนี้ ย่อมเป็นการกล่าวชมฉันนั้น เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวเนื้อความ[ที่ ๒] นี้ว่า “เพราะล่องพ้นปิติ และเพราะวิตกและวิจารณ์สงบ”

ในคำว่า อุเปกฺขโก จ วิหริติ นี้ อุเปกฺขา คือ สภาวะเห็นตามสมควร กล่าวคือ เห็นโดยเสมอภาค หมายถึง เห็นโดยไม่ตกไปเป็นฝ่ายไหน

ผู้ที่พร้อมด้วยตติยฌานได้ชื่อว่า อุเปกฺขโก (ผู้วางเฉย) เพราะประกอบด้วย อุเปกฺขาอันบริสุทธิ์ไพบูลย์มีกำลังนั้น

อุเบกขา ๑๐ อย่าง

อนึ่ง อุเบกขามี ๑๐ ประเภท คือ

๑. ฉัพพังอุเบกขา (อุเบกขาของพระชีณาสพคือตัตตรมัชฌัตตตา)
๒. พรหมวิหารอุเบกขา (อุเบกขาในพรหมวิหารคือตัตตรมัชฌัตตตา)
๓. โพชฌังคอุเบกขา (อุเบกขาในสัมโพชฌงค์คือตัตตรมัชฌัตตตา)
๔. วิริยอุเบกขา (อุเบกขาคือความเพียร)
๕. สังขารอุเบกขา (อุเบกขาในฌานและวิปัสสนาคือปัญญา)
๖. เวทนอุเบกขา (อุเบกขาเวทนา)
๗. วิปัสสนอุเบกขา (อุเบกขาในวิปัสสนาคือปัญญา)
๘. ตัตตรมัชฌัตตอุเบกขา (ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก)
๙. ฌานอุเบกขา (อุเบกขาในฌานคือตัตตรมัชฌัตตตา)
๑๐. ปาริสุทธิอุเบกขา (อุเบกขาทำสติให้บริสุทธิ์คือตัตตรมัชฌัตตตา)

ฉัพพังอุเบกขา คือ อุเบกขาของพระชีณาสพ อันเป็นอาการไม่สละความเป็นปกติ[คือความไม่มีกิเลส]ของท่านผู้บริสุทธิ์แล้วในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาในทวาร ๖ ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อิธ ชีณาสโว ภิกขุ จกขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ, น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก จ
 วิหริติ สโต สมฺปชาโน.^{๒๓๖}

“ภิกษุผู้เป็นชีณาสพในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่ตีใจ ไม่เสียใจ มีสติ มีความรู้สึกตัว เพียงวางเฉยอยู่”

พรหมวิหารอุเบกขา คือ อุเบกขาที่มีลักษณะเป็นกลางในเหล่าสัตว์ ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อุเปกฺขาสหคเตน เจตฺสา เอกํ ทิสฺ ฝรติวฺวา วิหริติ.^{๒๓๗}

“ภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยอุเบกขา แฝ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่”

โพชฌังคูปেকขา คือ อุเบกขาที่มีความเป็นกลางในสหชาตธรรม ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อุเปกขาสมฺโพชฌงฺคํ ภาวเตติ วิเวกนิสฺสิตํ.^{๒๓๘}

“ภิกษุเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อาศัยวิเวก”

วิริยูปেকขา คือ อุเบกขาที่เรียกว่าความเพียรอันไม่หย่อนไม่ยิ่ง ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

กาเลน กาลํ อุเปกขานิमितฺตํ มนสิ กโรติ.^{๒๓๙}

“ภิกษุใส่ใจอุเบกขาอันเป็นเหตุให้เกิดอุเบกขาบ่อยๆ”

[คำว่า อุเปกขานิमितฺตํ แปลว่า “อุเบกขาอันเป็นเหตุให้เกิดอุเบกขาบ่อยๆ” หมายถึง ใส่ใจต่อความเพียรที่จะเป็นเหตุให้เกิดความเพียรในโอกาสต่อไป

คำว่า กาเลน กาลํ แปลตามศัพท์ว่า “ในกาลภายหลัง[อันสมควร]กับกาล[ก่อน]” โดยลงหุติยาวิภัติทิทัย กาลํ ในอรรถสัสดมฺ และเพิ่มคำว่า อนุรูป เป็นวิเสสนะของ กาลํ คำนี้ปรากฏความหมายเท่ากับ ปุณฺณปุณฺ (บ่อยๆ)]

สังขารูปেকขา คือ อุเบกขาที่กำหนดรู้นิर्वรณเป็นต้น[โดยความเป็นธรรมที่ควรละ] อันตั้งอยู่ด้วยดี ซึ่งมีความเป็นกลางในการรับเอา[นิर्वรณเป็นต้น] ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

กตฺติ สงฺขารูปেকฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กตฺติ สงฺขารูปেকฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ. อญฺจ สงฺขารูปেকฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทสฺ สงฺขารูปেকฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ.^{๒๔๐}

“ถามว่า : สังขารูปেকขาเท่าไรย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารูปেকขาเท่าไรย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา

ตอบว่า : สังขารูปেকขา ๘ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ [คือ สังขารูปেকขา ๘ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุสมาบัติ ๘] สังขารูปেকขา ๑๐ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา [คือ สังขารูปেকขา ๑๐ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ สุกขัญตวิหารสมาบัติ และอนิมิตตวิหารสมาบัติ]

เวทนูปেকขา คือ อุปেকขาที่เรียกว่าความไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสฺลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุปฺเปกฺขาสหคตํ.^{๒๔๑}

“กามาวจรกุศลจิตอันประกอบกับอุปเปกขาย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด”

วิปัสสนูปেকขา คือ อุปเปกขาที่มีความเป็นกลางในการรู้เห็น[สังขาร] ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

ยทตฺถิ ยํ ภุตํ, ตํ ปชฺหติ, อุปฺเปกฺขํ ปฏฺฐิลภติ.^{๒๔๒}

“หมู่ชั้น ๕ ไฉมียอยู่ ปรากฏอยู่ ย่อมละหมู่ชั้น ๕ นั้น ย่อมได้รับอุปเปกขา”

[พระบาลีข้างต้นพบในอุปปริภณาสก อาเนญชสัปปายสูตร ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

ยทตฺถิ ยํ ภุตนฺติ ยํ อตฺถิ ยํ ภุตํ เอตฺรหิ ขนฺธปญฺจกํ.^{๒๔๓}

“คำว่า ยทตฺถิ ยํ ภุตํ (หมู่ชั้น ๕ ไฉมียอยู่ ปรากฏอยู่) หมายความว่า หมู่ชั้น ๕ ไฉมียอยู่ ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน”

คำว่า เอตฺรหิ (ในปัจจุบัน) แสดงว่าชั้น ๕ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาต้องเป็นปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่อดีตหรืออนาคตที่ไม่มีจริงโดยสภาวะ แต่ชั้น ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคตก็ถูกละได้โดยอนุमानญาณ คือ ปัจจุบันที่อนุমানรู้ว่าแม้ชั้นดังกล่าวก็ตกอยู่ในไตรลักษณ์เหมือนชั้น ๕ ในปัจจุบันที่ตนรู้เห็นโดยประจักษ์

ในคำว่า ตํ ปชฺหติ (ย่อมละหมู่ชั้น ๕ นั้น) อาจมีคำถามว่า ชั้น ๕ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ (ปริณิญาเยยธรรม) ไม่ใช่ธรรมที่ควรละคือตัณหา (ปหาตัพพธรรม) เหตุใดจึงตรัสถึงการละชั้น ๕ ในคัมภีร์อรรถกถาตอบว่า

เมื่อบุคคลละนิจจสัญญาเป็นต้นด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นในขณะเกิดมุกฺขจิตกัมมตาญาณ

ย่อมรู้เห็นโทษของขั้นที่ ๕ จึงสละความยินดีพอใจในขั้นเหล่านั้น การสละความยินดีพอใจดังกล่าวเป็นการไม่ถือเอาขั้นที่ ๕ ต่อไป จึงจัดเป็นการละขั้นที่ ๕]

คำว่า อุเบกขา คือ การวางเฉย เมื่อหมายถึงเวทนาก็เป็นความรู้สึกที่เป็นกลางไม่สุขไม่ทุกข์ ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาที่วางเฉยในการรู้เห็นไตรลักษณ์ของขั้นที่ ๕]

ตัตรมัชฌัตตูปেকขา คือ อุเบกขาที่เป็นสภาพพยายามโดยสม่ำเสมอของสหชาตธรรม ปรากฏในเยวาปนกธรรมมีฉันทะเป็นต้น

[คำว่า วาหิต ใน สมวาหิต ไม่ใช่มาจาก วห ธาตุ (พาไป) = ให้ถึง, นำไป) + ณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย แต่มาจาก วาห ธาตุ + ต ปัจจัย โดย วาห ธาตุ มีความหมายว่า พยตเน (พยายาม)]

ฉานูปেকขา คือ อุเบกขาที่ไม่ตกไปในฝ่ายแห่งสุขของตติยฉานนั้นแม้เป็นสุขอันเลิศ ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อุเปกขโก จ วิหริติ.^{๒๔๐}

“เป็นผู้วางเฉยอยู่”

ปาริสุทธิอุเปกขา คือ อุเบกขาที่บริสุทธิ์จากธรรมฝ่ายตรงกันข้ามทั้งปวง ไม่ต้องขวนขวายแม้ในการระงับธรรมฝ่ายตรงกันข้าม ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อุเปกขาสติปาริสุทธิ จตุตถ ฉานํ อุปสมปชช วิหริติ.^{๒๔๑}

“ย่อมบรรลुฉานที่ ๔ อันมีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้นอยู่”

ในบรรดาอุเบกขาเหล่านั้น ฉฬงคุเปกขา พรหมวิหารอุเปกขา โพชฌังคุเปกขา ตัตรมัชฌัตตูปেকขา ฉานูปেকขา และปาริสุทธิอุเปกขา โดยองค์ธรรมเป็นตัตรมัชฌัตตูปেকขาอย่างเดียวกัน แต่อุเบกขาดังกล่าวมีความต่างกันโดยจำแนกตามระยะเวลา เช่นกับความต่างกันแห่งคนแม้คนเดียวโดยเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี และเป็นพระราชเป็นต้น^{๒๔๒} ดังนั้น ในอุเบกขาเหล่านั้น ในจิตตูปบาทใดมีฉฬงคุเปกขา ในจิตตูปบาทนั้นไม่มีโพชฌังคุเปกขาเป็นต้น หรือในจิตตูปบาทใดมีโพชฌังคุเปกขา ในจิตตูปบาทนั้นไม่มีฉฬงคุเปกขาเป็นต้น

หนึ่ง อุเบกขาทั้ง ๖ นั้นมีภาวะเป็นอันเดียวกันโดยองค์ธรรม ฉันทะ แม้สังขารุ-
 เปกขาและวิปัสสนูปেকขาก็มีภาวะเป็นอันเดียวกัน ฉันทะ โดยแท้จริงแล้ว ปัญญา
 นั้นแหละจำแนกเป็น ๒ ตามประเภทของกิจ อุปมาว่าเมื่อบุรุษถือไม้มีสัณฐานเหมือนเท้า
 แพะแสวงหาทุ่งซึ่งเข้าไปสู่บ้านในเวลาเย็น เห็นงูนั้นนอนในกองกลบที่เป็นหลบซ่อน
 ก็มองดูอยู่ด้วยสงสัยว่าใช่หรือไม่หนอ ครั้นเห็นเครื่องหมายดอกจันทน์แล้วก็หมดความ
 สงสัย จึงเป็นผู้วางเฉยในการที่จะวินิจฉัยว่าเป็นงูหรือมิใช่ ฉันทะ เมื่อผู้ปรารถนาวิปัสสนารู้เห็น
 ไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางเฉยในการรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น
 ของสังขารย่อมเกิดขึ้น ฉันทะ ความเป็นผู้วางเฉยนี้ ชื่อว่า **วิปัสสนูปেকขา**

เมื่อบุรุษนั้นเอาไม้มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะกุดคองแล้วแสวงหาอาการปล่อยงู
 ว่า เราจะปล่อยงูนี้ไม่เบียดเบียนมัน และไม่ให้งูกัดเราได้อย่างไร การวางเฉยในการจับจึง
 มี ฉันทะ เมื่อบุคคลรู้เห็นภาพทั้ง ๓ เหมือนถูกไฟเผาเพราะเห็นไตรลักษณ์แล้ว ก็มีความ
 วางเฉยในการรับเอาสังขาร[เป็นอารมณ์] ฉันทะ ความวางเฉยนี้ชื่อว่า **สังขารูปেকขา**

โดยประการดังนี้ เมื่อวิปัสสนูปেকขาสำเร็จแล้ว แม้สังขารูปেকขาก็เป็นอันสำเร็จ
 ได้โดยแท้ กระนั้นก็ตาม อุเบกขานี้ก็ต่างกันเป็นสองอย่างโดยกิจที่เรียกว่าความวางเฉย
 ในการรู้เห็น[ไตรลักษณ์]และรับเอา[สังขารเป็นอารมณ์]

วิริยูปেকขา และเวทณูปেকขาโดยองค์ธรรมต่างกัน และต่างจากอุเบกขาที่เหลือ
 ด้วย

ในอุเบกขาทั้ง ๑๐ นั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาฉานูปেকขาในตติยฌาน
 นี้ ฉานูปেকขานั้น :-

- มีสภาพวางตนเป็นกลาง
- มีหน้าที่ไม่ใส่ใจ[แม้ในสุขอันประณีต]
- มีการไม่ชวนชวายเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความคลายปิติเป็นเหตุใกล้

ถามว่า : ในคำอธิบายบทว่า อุเบกขโก นี้ ฉานูปেকขานี้ก็คือตัมมัมมัตต-

เปกขาโดยองค์ธรรมมิใช่หรือ และตัตรมัชฌัตตุเปกขาดังกล่าวก็มีอยู่ในปฐมฌานและทุติยฌาน จึงควรตรัสถึงฌานูเปกขาแม้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นอย่างนี้ว่า อุเปกขโก จ วิหริติ (เป็นผู้วางเฉยอยู่) เหตุใดจึงไม่ตรัสไว้

ตอบว่า : เพราะมีกิจยังไม่ชัดเจน กล่าวคือ กิจของตัตรมัชฌัตตุเปกขาในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นยังไม่ชัดเจน เพราะถูกวิตกเป็นต้นครอบงำแล้ว แต่ในตติยฌานนี้เป็นเหมือนนกคีรีพระชั้นได้มีกิจอันชัดเจน เพราะไม่ถูกครอบงำโดยวิตก วิจาร และปีติ ดังนั้น จึงตรัสถึงฌานูเปกขาไว้ในตติยฌานนี้]

จบ การอธิบายความของคำว่า อุเปกขโก จ วิหริติ โดยสิ้นเชิง

บัดนี้ จะกล่าวการอธิบายความในคำว่า สโต จ สมุปชาโน (มีสติและสัมปชัญญะ) ต่อไป

คำว่า สตะ คือ ผู้ระลึกได้

คำว่า สัมปชานะ คือ ผู้รู้ชอบโดยประการต่างๆ

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสสติและสัมปชัญญะไว้โดยบุคคลลาธิฐานในเรื่องนั้น สติ :-

- มีสภาพระลึกได้
- มีหน้าที่ไม่หลงลืม
- มีการรักษาเป็นเครื่องปรากฏ

สัมปชัญญะ :-

- มีสภาพไม่หลง
- มีหน้าที่พิจารณา
- มีการใคร่ครวญเป็นเครื่องปรากฏ

[บทตั้งที่ลงท้ายด้วย อิติ ศัพท และมิ เอตถ คัมภีรโยชนาของไทยมักเพิ่มคำว่า วินิจจโย เวทิตพฺโพ (พึงทราบวินิจจย) แต่คัมภีร์นิสสัยของพม่าเห็นว่าไม่จำเป็นต้องเพิ่มปาฐเสสดังกล่าว เพราะอาจสัมพันธ์บทตั้งแรกเป็นสมุหาราธะ คือ อาหาระที่เป็นส่วนรวมทั้งหมด และสัมพันธ์บทตั้ง

ทีละบทที่อธิบายต่อมาเป็นอวยวาธะยะ คือ สิ่งที่สำคัญซึ่งเป็นส่วนหนึ่ง ดังคำว่า รุกฺเข สาขา (กิ่งในต้นไม้) จะเห็นได้ว่าต้นไม้เป็นองค์ประกอบรวมของกิ่งไม้เป็นต้น ส่วนกิ่งไม้เป็นเพียงองค์ประกอบย่อยของต้นไม้ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

“รุกฺเข สมุหาราธะในสาขา ๙ สาขา อวยวาธะยะ ๙”

อย่างไรก็ตาม ในประโยคที่ว่า อิทานิ สโต จ สมฺปชาโนติ เอตถ สรตติ สโต. สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโน ไม่มีบทตั้งทีละบทที่ใช้อธิบายต่อมา คัมภีร์นิสสัยพมาจึงเพิ่มข้อความว่า อตถวณฺณนา วุจฺจติ (จะกล่าวการอธิบายความ)]

ในคำว่า สโต จ สมฺปชาโน (มีสติและสัมปชัญญะ) นั้น สติและสัมปชัญญะนี้มีอยู่แม้ในฌานเบื้องต้นก็จริง เพราะเมื่อบุคคลหลงลืมสติและไม่มีสัมปชัญญะ แม้แต่เพียงอุปจารฌานก็ไม่สำเร็จ จะป่วยกล่าวไปไปถึงอัปปนาแล้ว ถึงอย่างนั้นความเป็นไปของจิต [ในฌานเหล่านั้น] เป็นสภาพง่าย เพราะฌานดังกล่าวมีองค์ฌานหยาบ เหมือนทางไปของบุคคลบนแผ่นดิน กิจแห่งสติและสัมปชัญญะในฌานต้นๆ นั้นยังไม่ชัดเจน แต่ความเป็นไปของจิต [ในตติยฌาน] เหมือนบุรุษเดินไปในที่แหลมคม มีหน้าที่ของสติและสัมปชัญญะประคองไว้แล้ว เป็นสิ่งที่พึงปรารถนา เพราะตติยฌานนี้มีอารมณ์ละเอียด เนื่องจากละองค์ฌานหยาบๆ ได้ ดังนั้น จึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้เท่านั้น

พึงทราบเนื้อความนี้ให้ยิ่งขึ้นอีกว่า ลูกโคที่ยังดื่มนมแม่โค เมื่อถูกเจ้าของพรากออกไปแล้วไม่ดูแลไว้ ย่อมกลับมาหาแม่โคอีกนั่นแหละ ฉนฺได สุขในตติยฌานนี้ก็ฉนฺนํ แม้ถูกพรากจากปิติได้แล้ว เมื่อมิได้รักษาไว้ด้วยสติและสัมปชัญญะ ก็พึงกลับมาหาปิตีอีกนั่นแหละ คือ พึงประกอบด้วยปิติโดยแท้

อนึ่ง เหล่าสัตว์ย่อมยินดียิ่งในสุข และสุขในตติยฌานนี้ก็สุขที่น่าชอบใจยิ่ง เพราะไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่านั้น แต่ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะในตติยฌานนี้ จึงไม่มีความยินดียิ่งในสุข หาใช่ด้วยเหตุอื่นไม่ ดังนั้น เพื่อแสดงข้อความที่ต่างกัน [จากข้อความก่อน] นี้ จึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้

[คำว่า กิณฺจ กิโยโย เป็นนิบาต ๒ บทที่ใช้บ่อยมาก มีความหมายเหมือน อถ วา หรือ อปโร นโย คัมภีร์อรรถสาลีภาสชาติกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๙๐) แปลว่า กิณฺจ ไม่เพียงเท่านั้น กิโยโย ยังมี

ข้อความยิ่งกว่านั้น และกล่าวว่าคัมภีร์นิสสัยฉบับเก่าแปลว่า ภิชโย สิ่งที่ควรกล่าวยิ่งกว่านั้น ภิชฺย คืออะไร]

บัดนี้ พึงทราบเนื้อความในคำว่า สุขณฺจ กาเยน ปฏิสฺสเวทติ (และเสวยสุขด้วยนามกาย) นี้ ดังต่อไปนี้

ความใส่ใจในการเสวยสุขของบุคคลผู้พึงพร้อมด้วยตติยฌานย่อมไม่มีแม้ก็จริง กระนั้นก็ตาม เพราะสุขของบุคคลนั้นประกอบด้วยนามกาย หรือเพราะรูปกายของเขาถูกแผ่ชานไปโดยรูปอันประณีตยิ่งที่เกิดจากสุขที่ประกอบด้วยนามกาย ซึ่งทำให้บุคคลนั้นแม้ออกจากฌานแล้วก็พึงเสวยสุขอยู่เพราะรูปกายดังกล่าวถูกสุขแผ่ชานไป ดังนั้น เมื่อจะแสดงเนื้อความนั้นจึงตรัสว่า สุขณฺจ กาเยน ปฏิสฺสเวทติ (และเสวยสุขด้วยนามกาย)

[คำว่า ฌุญ ใน รูปกาโย ฌุญฺโณ และ ยสฺส ฌุญฺตฺตา สำเร็จรูปมาจาก ผร ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง อ ของ ผ เป็น อุ และแปลง ต เป็น ญ ดังคัมภีร์นิรุติที่ปนี (สูตร ๗๒๗) กล่าวว่า มหาจุตฺตินา ผสฺส อุตฺตํ, ตสฺส ญฺตฺตํ (แปลงสระ อ ของ ผ เป็น อุ และแปลง ต เป็น ญ ด้วยมหาสูตร) เหมือนคำว่า สํวตฺ (สํวรมแล้ว) ที่สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + วร ธาตุ + ต ปัจจัย เพราะพบรูปอาชยาดที่มาจาก วร ธาตุว่า สํวติ (ย่อมสํวรม) อย่างไรก็ตาม รูปว่า สํวตฺ อาจสำเร็จรูปมาจาก ว ธาตุ ก็ได้ ดังมีรูปอาชยาดว่า สํวโนติ (ย่อมสํวรม)

ในพระบาลีมีตัวอย่างอื่นที่คล้ายคลึงกันว่า เจตสา ฌุญฺโณ (อันจิตแผ่ชานแล้ว) และคัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓๔๓) ก็อธิบาย ฌุญฺ ว่าสำเร็จรูปมาจาก ผร ธาตุโดยกล่าวว่า เจตสา ฌุญฺโณติ จิตฺเตน ผริโต (คำว่า เจตสา ฌุญฺ แปลว่า อันจิตแผ่ชานแล้ว)]

บัดนี้ พึงทราบเนื้อความในคำว่า ยํ ตํ อริยา อาจิขฺชนติ อุเปกฺขโก สติมา สุข-วิหาริ (พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวว่า บุคคลผู้บรรลุตติยฌานนั้นเป็นผู้วางเฉย มีสติอยู่เป็นสุข) ดังนี้

พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมกระทำให้ง่าย ย่อมประกาศ ความหมายคือ ย่อมสรรเสริญบุคคลผู้พึงพร้อมด้วยตติยฌานนั้น เพราะฌานดังกล่าวเป็นเหตุ

[ฉบับมหาจุฬาย พิมพ์ ย สรรพนามติดกับบทหลังเป็นรูปว่า ยัณฺหานเหตุ ยัณฺหานการณา ตามฉบับฉันทวิสุทธิสังคีติ แต่ความจริงรูปนี้ควรพิมพ์แยกกันเป็นรูปว่า ยัณฺหานเหตุ ยัณฺหานการณา เพราะคำว่า ญาณเหตุ เป็นบทวิเสสยะของ ยัณฺหา ที่เพิ่มเข้ามา และคำว่า ญาณการณา ก็ใช้อธิบาย ญาณเหตุ อีกทอดหนึ่ง จึงแปลพร้อมกันว่า ญาณดังกล่าวเป็นเหตุ และ ย ศัพท์ก็ไม่มองหา ต ศัพท์ (แต่ ย ศัพท์ในกรณีนี้ไม่ใช่กริยาปรามาส เพราะไม่สัมพันธ์เข้ากับบทกริยา)

คำว่า ยัณฺหา ในประโยคที่ว่า ยัณฺหา ต อริยา เป็นต้น เป็นบทนิบาตที่แสดงเหตุ อีกนัยหนึ่งคำว่า ยัณฺหา เป็นสรรพนามที่ลงปฐมวิภัติในอรรถเหตุด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๓) ว่า สพฺพาทิโต สพฺพา (ลงวิภัติทั้งปวงท้าย สพฺพ ศัพท์เป็นต้น) ตัวอย่างของ ย สรรพนาม ที่ลงวิภัติทั้งหมดในอรรถเหตุ เช่น ยัณฺหา, ยัณฺหา, เยน, ยสฺส, ยสฺมา, ยสฺส, ยสฺมี (เพราะเหตุใด) เป็นต้น]

ถามว่า : พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวอย่างไร

ตอบว่า : ย่อมกล่าวว่า อุกฺเขโก สติมา สุขวิหารี (เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข)

[ประโยคนี้แสดงว่า อิติ ศัพท์ใน สุขวิหารี ใช้ในความหมายว่า อาการะ คือ อาการทางกาย วาจา หรือเป็นความดำริทางใจ]

พึงทราบการประกอบบท[ที่ต่างกัน]ในเรื่องนี้อย่างนี้ว่า บุคคลนั้นบรรลุดติยฌานนั้นอยู่

[คำว่า ต ใน ยัณฺหา เป็นวิเสสยะของ ดติยฌาน แต่คำนี้อยู่ห่างกับ ดติยฌาน มาก เพราะมีบทอื่นมาคั่น ท่านจึงแสดงการประกอบบทที่เรียกว่า โยชนา เพื่อแสดงสัมพันธ์ของบท การประกอบใช้คำว่า โยชนา (การประกอบบท) ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาต่างๆ นิยมแสดงสัมพันธ์ของบทในพากย์เช่นนี้]

ถามว่า : เหตุใดพระอริยะทั้งหลายจึงสรรเสริญผู้บรรลุดติยฌานนั้นอย่างนี้

ตอบว่า : เพราะท่านเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ กล่าวคือ ท่านเป็นผู้วางเฉยในดติยฌานอันมีสุขที่น่าชอบใจยิ่ง แม้ถึงที่สุดแห่งความสุขก็ไม่ถูกความติดใจในสุขของดติยฌานนั้นดึงดูดมา และเชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะมีสติตั้งมั่นโดยลักษณะที่ปีติไม่เกิดขึ้น

อีกทั้งย่อมเสวยสุขที่ไม่เศร้าหมองซึ่งพระอริยะพอใจเสพคั่นแล้วด้วยนามกาย ดังนั้น ท่านจึงเป็นผู้ควรสรรเสริญ

[ในประโยคว่า ตสฺมา ปัสสารโห (ดังนั้น ท่านจึงเป็นผู้ควรสรรเสริญ) คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น, เพราะเหตุนี้) คือ เพราะท่านเป็นผู้วางเฉยในตติยฌาน เป็นผู้มีสติ และเสวยสุขที่ไม่เศร้าหมองด้วยนามกาย

แม้คำว่า ตสฺมา มักเพิ่มคำว่า การณา เป็นวิเศษยะ ก็เป็นการเพิ่มโดยย่อ ถ้าจะเพิ่มให้เต็มข้อความจริงๆ ต้องเพิ่มเป็น ตสฺมา ตติยชฺฌาเน อุกฺเขกตฺตา สติมนตฺตฺตา อสํกิลฺลํ สุขํ นามกาเยน ปฏิสเวทกตฺตา จ (แปลง อุเพกขโก, สติมา และ ปฏิสเวเทติ เป็นบทแสดงเหตุ) โดยสังเกตจากประโยคหน้า ๓ ประโยคที่เป็นประโยคแสดงเหตุ (การณวากยะ)]

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าพระอริยะเหล่านั้นจะประกาศคุณอันเป็นเหตุควรแก่การสรรเสริญอย่างนั้น ย่อมสรรเสริญอย่างนี้ว่าบุคคลผู้บรรลุตติยฌานนั้นเป็นผู้วางเฉย มีสติอยู่เป็นสุข เพราะท่านควรแก่การสรรเสริญ

คำว่า ตติยํ (ฌานที่ ๓) หมายความว่า ชื่อว่า ตติยะ ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า ตติยะ เพราะควรเข้าถึงเป็นครั้งที่ ๓

ในคำว่า ตสฺมี สมเย ผสฺโส โหติ (ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี) เป็นต้น พึงทราบการลดบทปิตินิฉานปัญจกนัย

พึงทราบการวินิจฉัยยับยั้งทั้งที่มีการจำแนกและไม่มีการจำแนกด้วยบทปิตินิฉานปัญจกนัย

แม้ในโกฏฐาสวาระก็พบพระบาลีว่า ทฺวํคิกิ ฌานํ โหติ (ฌานประกอบด้วยองค์ ๒)

คำที่เหลือเป็นเช่นกับทตฺติยฌานนั้นแล

จบ ตติยฌาน

จิตตุดมมาน

[๑๖๕] ในนิเทศแห่งจิตตุดมมาน คำว่า สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา (เพราะละสุขและทุกข์ได้) หมายความว่า เพราะละสุขทางกายและทุกข์ทางกายได้

คำว่า ปุพฺเพว (ในกาลก่อนทีเดียว) หมายความว่า การละดังกล่าวมีในกาลก่อนทีเดียว มิใช่มีในขณะบรรลุจิตตุดมมาน

คำว่า โสมนสฺสโทมนสฺसानํ อตฺถงฺคมา (เพราะดับโสมนัสและโทมนัส) หมายความว่า เพราะดับธรรมซึ่งทั้งสองเหล่านี้คือสุขทางใจและทุกข์ทางใจในกาลก่อนทีเดียว ความหมาย คือ เพราะละได้แล้ว

ถามว่า : การละสุขและทุกข์ทางใจเหล่านั้นมีในกาลใดหรือ

ตอบว่า : ในขณะแห่งอุปจารมณทั้ง ๔ กล่าวคือ บุคคลผู้บรรลุจิตตุดมมานละโสมนัสได้ในขณะแห่งอุปจาระของจิตตุดมมานเท่านั้น ส่วนทุกข์ โทมนัส และสุขย่อมถูกละได้ในขณะแห่งอุปจาระของปฐมมณ ทุตติยมณ และตติยมณ

โดยประการดังนี้ พึงทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัส ซึ่งแม้ไม่ตรัสไว้ตามลำดับแห่งการละองค์มณเหล่านั้น แต่ก็ตรัสในจิตตุดมมานนี้ตามลำดับอุเทศของอินทรีย์ในอินทริยวิภังค์ ^{๒๔๗} นั้นแล

[ในประโยคคำถาม (ปุจฉาภาว) บางแห่ง ท่านประกอบใช้ ปน ศัพท์เป็นรูปว่า กทา ปน, กสฺมา ปน เป็นต้น นิบาตคือ ปน ที่อยู่ท้ายบทแสดงคำถาม ใช้ในความหมายว่า ปุจฉา คือ การถาม แปลว่า “หรือ”]

ถามว่า : ถ้าสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเหล่านั้นถูกละได้ในขณะแห่งอุปจาระของมณนั้นๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสความดับในมณทั้งหลายอย่างนี้ว่า

กตฺถ จุปฺปนํ ทุกฺขินฺทริยํ อปริเสสํ นิรุชฺชติ. อิท ภิภฺขเว ภิภฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ ยเปยฺย ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ. เอตฺถุปฺปนํ ทุกฺขินฺทริยํ อปริเสสํ นิรุชฺชติ. กตฺถ จุปฺปนํ โทมนสฺสินฺทริยํ ยลฺล สุขินฺทริยํ ยลฺล โสมนสฺสินฺทริยํ อปริเสสํ นิรุชฺชติ.

อิธ ภิกขเว ภิกขุ สุขุสฺส จ ปหานา ยเปยฺย จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ. เอตถูปปन्नํ โสมนสฺสสินทริยํ อปริเสสํ นิรุชฺชติ.^{๒๔๘}

“ทุกขินทริย์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือเพราะอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังตจากกาม สังตจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดจากความสังตอยู่ ทุกขินทริย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงเพราะปฐมฌานนี้ โทมนัสสินทริย์ ฯลฯ สุขินทริย์ ฯลฯ โสมนัสสินทริย์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงเพราะอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าจตุตถฌานไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละทุกข์และสุข และดับโสมนัสและโทมนัสก่อนๆ ได้ อันมีสติบริสุทธิที่อุเบกขา ทำให้เกิดขึ้นอยู่ โสมนัสสินทริย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงเพราะจตุตถฌานนี้”

ตอบว่า : เพราะฌานเหล่านั้นมีความดับสนิท โดยแท้จริงแล้ว ความดับของสุข เป็นต้นนั้นในปฐมฌาน เป็นต้นเป็นความดับสนิท มิใช่ความดับโดยปกติ แต่ความดับในขณะแห่งอุปจาระแห่งฌานเป็นความดับโดยปกติ ไม่ชื่อว่าความดับสนิท กล่าวคือ เมื่อทุกขินทริย์ดับไปแล้วในอุปจาระแห่งปฐมฌานที่มีอาวัชชนจิตแตกต่างกัน[จากฌานวิถี] ทุกขินทริย์อาจเกิดขึ้นได้เพราะสัมผัสของเหลือบยุ่ง เป็นต้น หรือเพราะความลำบากเกิดจากการนั่งผิดท่า แต่ไม่เกิดขึ้นภายในอัปปนา

[คำว่า อติสยนิโรธตา เพิ่มบทสัมพัทธ์คือบทว่า ฌานานํ เข้ามา ตามประโยคคำถามว่า ฌาเนสฺสว นโรธโร วุตโต (ตรัสความดับในฌานทั้งหลายอย่างนี้)]

อีกอย่างหนึ่ง แม้ทุกขินทริย์ในอุปจาระฌานนี้ยังไม่ดับอย่างสนิทเพราะยังมิได้ถูกปฏิบัติกรรม[คือฌาน]กำจัด แต่ร่างกายทั้งหมดได้หยั่งลงสู่ความสุขแล้วด้วยการแผ่ไปแห่งปีติภายในอัปปนา และทุกขินทริย์ของท่านผู้มีร่างกายอันหยั่งลงแล้วในความสุขย่อมดับสนิท เพราะถูกปฏิบัติกรรมกำจัดได้

[ประโยคว่า อุปจาเร วา นิรุทฺธมฺเปตํ น สุภฺภู นิรุทฺธํ โหติ ปฏิปทฺเตน อวิหตฺตตา. อนฺโตอุปปนายํ ปน ปิตฺติผรณฺเณน สพฺโพ กาโย สุโขกฺกนฺโต โหติ จํแนกเปณ]

๑. ประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคแสดงความตรงกันข้ามซึ่งเป็นการปฏิเสธข้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง มักประกอบด้วย น นิบาตที่แสดงการปฏิเสธ เช่น ในประโยคว่า อุปะจาเร วา นิรุทฺธมเปตํ น สฺมฺมจฺจุ นิรุทฺธํ โหติ ปฏิปทฺเขน อวิหตฺตดา (อีกอย่างหนึ่ง แม้ทุกขินทรีย์ในอุปะจารมานนี้ยังไม่ดับอย่างสนิทเพราะยังมิได้ถูกปฏิบัติกัษรรรม[คือฉาน]กำจัด)

๒. ประโยคอันวยะ คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม มักอยู่ต่อจากประโยคพยติเรก มีศัพท์ว่า จ หรือ ปน ที่ทำหน้าที่อันวยโชตกะ คือ แสดงอันวยะ เช่น ประโยคว่า อนฺโตปฺปนา ยํ ปน ปิตฺติผเรณน สพฺโพ กาโย สุโขภกฺกโต โหติ (แต่ร่างกายทั้งหมดได้หยั่งลงสู่ความสุขแล้วด้วยการแผ่ไปแห่งปิติกายในอัมปนา)

ถ้าประโยคอันวยะอยู่หน้า ประโยคพยติเรกะก็อยู่หลัง หรือถ้าประโยคพยติเรกอยู่หน้า ประโยคอันวยะก็อยู่หลัง นิบาตคือ จ หรือ ปน ในประโยคหลังทำหน้าที่อันวยะหรือพยติเรกะตามสมควร]

อนึ่ง แม้โหมนัสสินทรีย์จะถูกจะได้ในอุปะจาระแห่งทุติยฉานที่มีอาวัชชนจิตต่างกัน[จากฉาน] โหมนัสสินทรีย์นี้ก็อาจเกิดขึ้นเพราะความลำบากกายและความกระทบทางใจอันมีวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัย แต่เมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์ โหมนัสสินทรีย์จะไม่เกิดเลย อนึ่ง โหมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทใด ย่อมเกิดขึ้นในจิตตูปบาทนั้น เพราะมีวิตกและวิจารณ์ อีกทั้งวิตกและวิจารณ์ยังถูกละไม่ได้ในอุปะจาระแห่งทุติยฉาน ดังนั้น โหมนัสสินทรีย์จึงเกิดขึ้นในอุปะจาระแห่งทุติยฉาน แต่ไม่เกิดขึ้นในทุติยฉาน เพราะละปัจจัย[คือวิตกและวิจารณ์]ได้แล้ว

นอกจากนั้น แม้สุขินทรีย์จะถูกจะได้ในอุปะจาระแห่งตติยฉาน ก็อาจเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีร่างกายแผ่ซ่านไปโดยรูปอันประณีตอันมีปิตีเป็นสมุฏฐาน แต่ไม่เกิดขึ้นในตติยฉาน เพราะปิตีอันเป็นปัจจัยแก่สุขดับไปแล้วโดยสิ้นเชิงในตติยฉาน

นอกจากนั้น แม้โสมนัสสินทรีย์จะถูกจะได้ในอุปะจาระแห่งจตุตถฉาน ก็อาจเกิดขึ้นได้ เพราะความเป็นสภาวะใกล้[ต่อสุข] และเพราะยังไม่ล่วงพ้นโดยชอบเนื่องจากไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัมปนา แต่ไม่เกิดขึ้นในจตุตถฉาน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสศัพท์ว่า อปริเสสํ (โดยสิ้นเชิง) ไว้ในฉานนั้นๆ ว่า เอตถูปฺปนํ ทุกฺขินฺทริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ (ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงเพราะปฐมฉานนี้) เป็นต้น

ถามว่า : ในคำว่า สุขสฺส จ ปหانا เป็นต้นนี้ ถ้าเวทนาเหล่านั้นถูกละได้แล้ว ในอุปจาระแห่งฌานนั้นๆ อย่างนี้แล้ว เหตุใดจึงนำมาตรัสไว้ในจตุตถฌานนี้อีกเล่า

ตอบว่า : เพื่อให้เข้าใจ[อุเบกขาเวทนา]ได้ง่าย กล่าวคือ เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขซึ่งตรัสไว้ในองค์แห่งฌานนี้ว่า อทุกขมสุข (ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข) เป็นสภาวะที่สุขุม รู้ได้โดยยาก ใครๆ ไม่อาจเข้าใจได้โดยง่าย ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงนำเวทนาทั้งหมดนี้มาอีกเพื่อให้เข้าใจ[อุเบกขาเวทนา]ได้ง่าย เปรียบเหมือนนายโคบาลต้องการจับโคตัวหนึ่งที่ใครๆ ไม่อาจเข้าไปจับโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง จึงต้อนโคทั้งหมดเข้าไปในคอกเดียวกัน หลังจากนั้นจึงต้อนออกไปทีละตัว มันก็ออกมาโดยลำดับ จึงชี้ให้จับว่าโคตัวนี้คือโคคุณั้น พวกท่านจงจับมัน

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเวทนาเหล่านั้นที่ทรงประมวลมาอย่างนี้แล้ว ก็อาจเพื่อแสดงให้เห็นเข้าใจอุเบกขาเวทนาได้ว่า เวทนาใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส เวทนานี้เป็นอุเบกขาเวทนา

[ในประโยคที่ว่า ยํ เนว สุขํ น ทุกฺขํ, น โสมนสฺสํ น โทมนสฺสํ คำว่า ยํ เป็นวิเศษณะของบทนปุงสกลิงค์ว่า เวยยิต् ส่วนในประโยคที่ว่า อयํ อทุกขมสุขา เวทนา คำว่า อयํ เป็นวิเศษณะของบทอิตถิลิงค์ว่า เวทนา โดยคล้ายตาม อทุกขมสุขา เวทนา ศัพท์ที่เป็นอนิยมะ คือ ย และนิยมคือ ต (หรือ เอต, อิม) อาจมีลิงค์ต่างกันได้ตามสมควร แต่ต้องหมายถึงสิ่งเดียวกัน

हि นิบาตในประโยคที่ว่า เอวเมหิ สมหาภู เอตา ทสฺเสตฺวา ยํ เนว สุขํ น ทุกฺขํ น โสมนสฺสํ น โทมนสฺสํ, อयํ อทุกขมสุขาเวทนาติ สกฺกา โหติ เอสา คาหยิตฺ (ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเวทนาเหล่านั้นที่ทรงประมวลมาอย่างนี้แล้ว ก็อาจเพื่อให้บุคคลเข้าใจอุเบกขาเวทนาได้ว่า เวทนาใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส เวทนานี้เป็นอุเบกขาเวทนา) ทำหน้าที่ลัทธคุณะ คือ แสดงผลที่ได้รับจากประโยคก่อน]

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาเหล่านั้นเพื่อทรงแสดงปัจจัยแห่งการบรรลุเจโตวิมุตติ [ความหลุดพ้นแห่งใจ, จตุตถฌาน] อันไม่มีทุกข์และสุข กล่าวคือ การละสุขและทุกข์เป็นต้นเป็นปัจจัยเพื่อการบรรลุเจโตวิมุตตินั้น สมจริงดังคำกล่าวที่ว่า

จตุตถาโร โข อารุโสะ ปัจจยา อทุกขมสุขาย เจโตวิมุตติยา สมาปตติยา. อิธารุโสะ ภิกขุ สุขุสส จ ปหانا ขเปย จตุตถัง ฌานัง อุปสมบพชช วิหริติ. อิมเ โข อารุโสะ จตุตถาโร ปัจจยา อทุกขมสุขาย เจโตวิมุตติยา สมาปตติยา.^{๒๔๙}

“ดูกรท่านผู้มีอายุ บัณฑิตแห่งการบรรลุเจโตวิมุตติอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มี ๔ อย่าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าจตุตถฌานไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละทุกข์และสุข และดับโสมนัสและโทมนัสก่อนๆ ได้ อันมีสติบริสุทธิที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้นอยู่ ดูกรท่านผู้มีอายุ บัณฑิตแห่งการบรรลุเจโตวิมุตติอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุขมี ๔ อย่างนี้แล”

อีกอย่างหนึ่ง สังโยชนมีสักกายทิฏฐิเป็นต้นที่ถูกละได้ใน[โสดาปัตติ]มรรคอื่น พระผู้มีพระภาคตรัสว่าถูกละได้ในมรรคที่ ๓ นั้น เพื่อยกย่องมรรคที่ ๓ ฉะนั้นได้^{๒๕๐} ได้ตรัสอุเบกขาเวทนานั้นในฌานที่ ๔ นี้เพื่อยกย่องฌานดังกล่าว ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบตรัสถึงอุเบกขาเวทนานั้นเพื่อแสดงว่าราคะและโทสะอยู่ไกลยิ่งในฌานที่ ๔ นี้ เพราะขจัดปัจจัยได้แล้ว กล่าวคือ ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเป็นปัจจัยแก่โสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแก่โทสะ ราคะและโทสะพร้อมทั้งปัจจัยได้ถูกจตุตถฌานขจัดแล้ว เพราะขจัดความสุขเป็นต้นได้ ดังนั้น ราคะและโทสะจึงชื่อว่าอยู่ไกลยิ่ง

คำว่า อทุกขมสุข (ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข) หมายความว่า ชื่อว่า[ฌาน]ไม่มีทุกข์ เพราะปราศจากทุกข์ ชื่อว่า[ฌาน]ไม่มีสุข เพราะปราศจากสุข

คำนี้แสดงถึงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุขในจตุตถฌานนี้ มิใช่แสดงเพียงความไม่มีทุกข์ไม่มีสุข

ขึ้นชื่อว่าเวทนาที่ ๓ คือ เวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุข เรียกว่าอุเบกขา ก็มี

[น ธิบาตโน อทุกขมสุข ทำหน้าที่ ปฏิปักษ์ะ คือ แสดงความตรงกันข้าม ดังเช่น

- คำว่า อมิตโต (ผู้มีชัยมิตร) หมายถึง ศัตรู ไม่ใช่หมายถึงบุคคลทั่วไปที่ไม่รู้จักกัน
- คำว่า อกุศล (อกุศล) หมายถึง กุศลที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศล]

อุเบกขาเวทนานั้น :-

- มีสภาวะเสวยอารมณ์อันตรงกันข้ามกับอภิวรรณธรรมและอนิภิวรรณธรรม
- มีหน้าที่เป็นกลาง
- มีการไม่ปรากฏชัดเป็นเครื่องปรากฏ
- มีการดับสุข[ในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน]เป็นเหตุไถ่

คำว่า อุเบกขาสติปาริสุทธิ แปลว่า มีสติปาริสุทธิที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น เพราะสติในฌานนี้ปาริสุทธิยิ่ง และความปาริสุทธิของสตินี้ถูกอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น มิใช่ธรรมอื่นกระทำ ดังนั้น จึงตรัสจตุตถฌานนี้ว่า อุเบกขาสติปาริสุทธิ (มีสติปาริสุทธิที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

แม้ใน[ฌาน]วิภังคก็ตรัสว่า

อัย สติ อิมาย อุเบกขาย วิสทา โหติ ปริสุทธา ปริโยทาทา, เตน วุจฺจติ อุเบกขา-
สติปาริสุทธิ.^{๒๔๑}

“สตินี้เป็นธรรมชาติสะอาด ปริสุทธิ ผ่องแผ้ว ด้วยอุเบกขานี้ เหตุนี้จึงตรัสว่า
อุเบกขาสติปาริสุทธิ (มีสติปาริสุทธิที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)”

อนึ่ง ความปาริสุทธิแห่งสติในจตุตถฌานนี้ย่อมมีได้ด้วยอุเบกขาใด อุเบกขานั้น
พึงทราบโดยองค์ธรรมว่าเป็นัตถมัมมัตตตา

สติเท่านั้นปาริสุทธิแล้วด้วยอุเบกขานั้นในจตุตถฌานนี้เพียงอย่างเดียวก็มีใช่ ที่
แท้แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหมดก็ปาริสุทธิเพราะอุเบกขาเช่นกัน แต่ตรัสเทศนาไว้โดยยกสติ
เป็นประธาน

[คำว่า สพเพปิ สมฺปยุตฺตธมฺมา โดยทั่วไปมักแปลว่า “สัมปยุตตธรรมแม้ทั้งหมด” แต่ใน
ที่นี้แปลว่า “แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหมด” เพราะ ปิ หรือ อปิ ศัพท์เป็นอัญฐานปยุตตะ คือ ประกอบ
ไว้ในที่ไม่เหมาะสมกับคำแปล เพราะประกอบไว้ทำยบทวิเสสนะ แต่เวลาแปลต้องนำไปแปลร่วมกับ
บทวิเสสยะ เพราะมีเนื้อความเนื่องกับวิเสสยะโดยรวบรวมสัมปยุตตธรรมอื่นจากสติ ดังข้อความ
ในคัมภีร์สัทททุติว่า

โย ปุพฺโพ พรสทุเทน

อจุณฺตํ น ปยุชฺชเต

ตถาปิ อตฺถสมฺพนฺธ

โสว ปรี ปยุชฺชเต.^{๒๕๒}

“ศัพท์หน้าใดมิได้ประกอบแน่นอนกับศัพท์หลัง เมื่อเป็นเช่นนั้น ครั้น
มีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกัน ศัพท์หน้านั้นก็ถูกนำมาประกอบกับศัพท์หลังได้”]

ในเรื่องนั้น แม่อุเบกขานี้จะมีอยู่ในฉานชั้นต่ำ ๓ แต่ก็ไม่ทำให้สติและสัมปยุตต-
ธรรมบริสุทธิผุดผ่อง เปรียบเหมือนดวงจันทร์แรมมีอยู่ในกลางวันก็ไม่บริสุทธิผ่องใส เพราะ
กลางวันถูกรัศมีพระอาทิตย์ข่มไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีอันเป็นฝ่ายเดียวกันโดยเป็นราตรี
ที่แจ่มใสหรือราตรีที่เกือกุลแก่ตน ฉะนั้นได้ แม้ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตอุเบกขานี้ก็ฉนั้น
เหมือนกัน แม้จะมีอยู่ในฉานต่างๆ มีปฐมฉานเป็นต้น ก็ไม่บริสุทธิ เพราะถูกเดชแห่ง
ธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ และไม่ได้ราตรีอันเป็นฝ่ายเดียวกันคืออุเบกขา-
เวทนา เมื่อตัตรมัชฌัตตอุเบกขานี้ไม่บริสุทธิ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็ไม่บริสุทธิ
เหมือนกัน เหมือนรัศมีแห่งดวงจันทร์ไม่บริสุทธิในเวลากลางวัน ดังนั้น แม่ฉานหนึ่งใน
ฉานเหล่านั้นก็ไม่ตรัสว่า อุเบกขาสติปาริสุทธิ (มีสติบริสุทธิที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

อย่างไรก็ตาม ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตอุเบกขานี้บริสุทธียิ่งนักในจตุตถฉาน
นี้ เพราะได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาอันเป็นฝ่ายเดียวกัน และไม่ถูกเดชแห่งข้าศึกมีวิตก
เป็นต้นครอบงำ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็บริสุทธิผ่องใส เพราะอุเบกขานี้เป็นธรรม
บริสุทธิ จุจรัลมีแห่งดวงจันทร์ที่บริสุทธิผ่องใสแล้ว ดังนั้น จึงตรัสจตุตถฉานนี้เท่านั้นว่า
อุเบกขาสติปาริสุทธิ (มีสติบริสุทธิที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย อิธ ปน วิตกฺกาปิ จจฺณิณฺณมฺมเตชาภิภาว ๒เปฯ ปริโยทาตา
(อย่างไรก็ตาม ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตอุเบกขานี้บริสุทธียิ่งนักในจตุตถฉานนี้ เพราะได้ราตรี
คืออุเบกขาเวทนาเป็นฝ่ายเดียวกัน และไม่ถูกเดชแห่งข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ) เป็นประโยค
อันวยะ คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม เพราะไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ ปน ศัพท์ทำหน้าที่
อันวยโชตกะ ส่วนประโยคหน้าที่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ คือ ประโยคว่า ตสฺมา เตสุ เอกมฺปิ
อุเบกขาสติปาริสุตฺติ น วุตฺตํ (ดังนั้น แม่ฉานหนึ่งในฉานเหล่านั้นก็ไม่ตรัสว่า อุเบกขาสติปาริสุทธิ)
เป็นประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง

ในประโยคว่า ตตถ กิญาปิ เป็นต้น มีคำแสดงเหตุว่า ทิชา สूरียปภาภิกวา โสมมภาเวน จ อตตโน อุปการกตฺเตน वा सभाकय रत्तिया ओलभा (เพราะกลางวันญักรัศมีพระอาทิตย์ข่มไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีอันเป็นฝ่ายเดียวกันโดยเป็นราตรีแจ่มใสหรือราตรีที่เกือกุลแก่ตน) จ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมบทแสดงเหตุ ๒ บท คือ สूरียปภาภิกวา และ ओलभा เพราะบททั้งสองลงบัญญัติวิภัติเหมือนกัน (บทแสดงเหตุที่มีสองบทขึ้นไปต้องลงวิภัติเหมือนกันแน่นอน) ส่วนคำว่า โสมมภาเวน และ อุปการกตฺเตน เป็นตติยาวิเสสที่ใช้ขยาย ओलभा จึงลงตติยาวิภัติเพื่อให้ต่างจาก ปัญจมีวิภัติ และ वा ศัพท์ในประโยคนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถวิภัติคือความไม่แน่นอน]

คำว่า จตฺตถ (ฉานที่ ๔) หมายความว่า ชื่อว่า จตฺตถ ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า จตฺตถ เพราะควรเข้าถึงเป็นครั้งที่ ๔

ในคำว่า ตสฺมี สมเย ผลุโส โหติ (ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี) เป็นต้น ฟังทราบใน ผัสสปัญจกะ (หมวด ๕ แห่งผัสสะ) ก่อนว่า เวทนานั้นเป็นอุเบกขาเวทนาเท่านั้น

อนึ่ง ในฉานปัญจกะ (หมวด ๕ แห่งฉาน) และอินทริยอัฏฐกะ (หมวด ๘ แห่งอินทริย์) ได้ตรัสไว้[โดยตรง]ว่า อุเบกขา โหติ (อุเบกขาก็มี) อุเบกขินทฺริย โหติ (อุเบกขินทฺริยก็มี)^{๒๕๓}

บทที่เหลือซึ่งถูกลดลงในฉานที่ ๓ ก็ถูกลดลงแม้ในฉานที่ ๔ นี้เหมือนกัน

พระบาลีว่า ทฺวํคิกํ ฉานํ (ฉานประกอบด้วยองค์ ๒) แม้ในโกฏฐาสวาระ ฟังทราบโดยเนื้อด้วยอุเบกขาและจิตเตกัคคตานั้นแหละ

คำที่เหลือเป็นเช่นกับตติยฉานนั้นแล

จบ จตฺกณฺย

ปัญจกณฺย

[๑๖๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปัญจกณฺย (นัยแห่งฉานหมวด ๕) ว่า กตเม ฐมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงฉานปัญจกนัย

ตอบว่า : เพราะแสดงตามอัธยาศัยของบุคคล และเพราะความไพเราะแห่งเทศนา กล่าวคือ ในเทวบริษัทที่ประชุมกัน วิตกของเทวดาบางพวกเท่านั้นปรากฏเป็นของหายาบ ส่วนวิจาร ปิติ สุข และจิตเตกัคคตาปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาทรงจำแนกหุติยฉานเมืองค์ ๔ ซึ่งไม่มีวิตกมีแต่วิจารเพื่อให้เหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น เทวดาบางพวกมีวิจารปรากฏเป็นของหายาบ ปิติ สุขเอกัคคตาจิตปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกตติยฉานเมืองค์ ๓ เพื่อให้เหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น เทวดาบางพวกมีปิติปรากฏเป็นของหายาบ สุขและจิตเตกัคคตาปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกจตุตถฉานเมืองค์ ๒ เพื่อให้เหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น เทวดาบางพวกมีสุขปรากฏเป็นของหายาบ อุเบกขาและจิตเตกัคคตาปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกปัญจฉานเมืองค์ ๒ เพื่อให้เหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น ข้อนี้ชื่อว่า **อัธยาศัยของบุคคล**

ส่วนเทศนาย่อมถึงความไพเราะ เพราะพระพุทธรองค์ทรงแห่งตลอดธรรมาตุ [คือพระสัพพัญญุตญาณ] ได้ดีแล้ว พระตถาคตได้ทรงแห่งตลอดธรรมาตุ นั้นเป็นอย่างดี ดังนั้น พระศาสดาผู้ทรงบรรลุถึงความไพเราะแห่งเทศนา ผู้ฉลาดในวิธีเทศนาเพราะมีพระญาณอันยิ่งใหญ่ ทรงกำหนดเทศนาได้ตามพระประสงค์โดยเนื่องด้วยองค์ฌานที่ปรากฏชัดนั้น ๆ จึงทรงจำแนกปฐมฉานเมืองค์ ๕ หุติยฉานเมืองค์ ๔ ซึ่งปราศจากวิตกมีแต่วิจาร ตติยฉานเมืองค์ ๓ จตุตถฉานเมืองค์ ๒ ปัญจฉานเมืองค์ ๒ ไว้ในปัญจกนัยนี้ ข้อนี้ชื่อว่า **ความไพเราะแห่งเทศนา**

[คำว่า ธมมธาดู (ธรรมธาดู) ในเรื่องนี้ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๗) อธิบายว่าเป็นพระสัพพัญญุตญาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมเม ธาเรตติ ธมมธาดู (สภาวะทรงธรรมไว้) หมายถึงสภาวะรู้แจ้งญายธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธรเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร นามธรรม ๕๓ [ได้แก่ จิตและเจตสิก ๕๒] นิปผันนรูป ๑๘
๒. วิศวาร วิศวารรูป ๕ [ได้แก่ วิทยัญญัติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา
๓. ลักษณะ ลักษณะรูป ๔ [ได้แก่ อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา
๔. นิพพาน สภาพดับกิเลสและกองทุกข์
๕. ปัญญุตติ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น]

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมาธิ ๓ ไว้ในพระสูตรว่า

ตโยเม ภิกขเว สมาธิ. สวิตกฺกสฺวิจโร สมาธิ, อวิตกฺกวิจารมตฺโต สมาธิ,
อวิตกฺกอวิจโร สมาธิ.^{๒๕๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมาธิ ๓ เหล่านี้ คือ

๑. สมาธิมีวิตกและวิจารณ์
๒. สมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์
๓. สมาธิไม่มีวิตกและวิจารณ์”

ในสมาธิเหล่านั้น พระศาสดาทรงแสดงแจกแจงสมาธิมีวิตกและวิจารณ์ พร้อมทั้งสมาธิไม่มีวิตกและวิจารณ์ไว้ในหนหลัง[คือจตุกกนัย] มิได้แสดงสมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ไว้ จึงทรงแสดงปัญจกนัยนี้เพื่อจำแนกสมาธิตังกล่าว

ในนิเทศแห่งหุตติยฌานตามปัญจกนัยนั้น วิตกเท่านั้นในผัสสะเป็นต้นลดลง [คือวิตกตกลงในหุตติยฌานตามปัญจกนัย ไม่เหมือนกับวิตกและวิจารณ์ลดลงพร้อมกันในหุตติยฌานตามจตุกกนัย]

ส่วนในโกฏฐาสวาระ พระบาลีว่า จตุรงฺคิโก ฌานํ โหติ (ฌานมีองค์ ๔) ต่างกันเพียงเท่านี้ คำที่เหลือทั้งหมดเช่นกับปฐมฌานนั้นแหละ

[แม้ในพระสูตรตันตปิฎกจะแสดงฌานจตุกกนัยไว้เป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีบางแห่งตรัสถึงฌานปัญจกนัยไว้ ดังพระบาลีที่นำมายืนยันข้างต้น ซึ่งแสดงถึงปฐมฌานอันเป็นสมาธิมีวิตกและวิจารณ์ และแสดงถึงหุตติยฌานอันเป็นสมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ ส่วนสมาธิไม่มีวิตกและวิจารณ์ก็คือตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน

ในนิเทศแห่งหุตติยฌานตามจตุกกนัย พบคำว่า ติวฺงคิโก ฌานํ โหติ (ฌานมีองค์ ๓) เพราะไม่มีวิตกและวิจารณ์ แต่ในนิเทศแห่งหุตติยฌานตามปัญจกนัย พบคำว่า จตุรงฺคิโก ฌานํ โหติ (ฌานมีองค์ ๔) เพราะไม่มีวิตกเท่านั้น ข้อนี้เป็นความต่างกันโดยฌาน ไม่ต่างกันโดยมรรค จึงควรมีปาฐะว่า จตุรงฺคิโก ฌานํ โหติ (ฌานมีองค์ ๔) อย่างเดียว ไม่ควรมีปาฐะที่พบในฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับจุฬาลงกรณ์ว่า จตุรงฺคิโก มคฺโค โหติ (มรรคมีองค์ ๔)]

อนึ่ง ฌานที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ตามจตุกกนัยนั้น เป็นฌานที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ในปัญจกนัยนี้ พึงทราบนัยเพื่อแสดงลำดับการบรรลุฌานเหล่านั้น ดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า บุตรของอำมาตย์คนหนึ่งมาสู่พระนครจากชนบทเพื่อเข้าเฝ้าพระราชา เขาเฝ้าพระราชาเพียงวันเดียวเท่านั้น แล้วผลาญทรัพย์ทั้งหมดด้วยการดื่มสุรา

วันหนึ่ง พวกนักเลงถอดเสื้อผ้าเขาซึ่งเมาสุรา แล้วเอาเสื้อลำแพนเก่ามาคลุมไว้ แล้วนำออกจากโรงสุรา บุคคลผู้รู้วิชาดูลักษณะคนหนึ่งเห็นเขานอนหลับที่กองหยากเยื่อ จึงตกลงใจว่า บุรุษนี้จักเป็นที่พึงแก่มหาชนได้ เราควรช่วยเขา จึงให้อาบน้ำชำระร่างกายด้วยดินเหนียว ให้นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบคู่หนึ่ง แล้วให้อาบด้วยน้ำหอมอีก แล้วให้นุ่งห่มผ้าปานเนื้อละเอียด ให้ขึ้นสู่ปราสาทบริโภคอาหารอย่างดี แล้วมอบคนปรนนิบัติให้โดยสั่งว่า พวกเธอจงบำเรอเขาอย่างนี้ แล้วหลีกไป

ต่อจากนั้น พวกคนใช้เหล่านั้นก็นำเขาขึ้นสู่ที่นอน และเพื่อป้องกันไม่ให้เขาไปร้านเพื่อดื่มสุรา คนปรนนิบัติ ๔ คนได้ยืนกดมือและเท้าทั้ง ๔ ของเขาไว้ คนหนึ่งนวดเท้า คนหนึ่งเอาพัดใบตาลมาพัดโบก คนหนึ่งนั่งติดพิณขับกล่อมอยู่

เขาบรรเทาความเมื่อยล้าด้วยการเข้าไปสู่ที่นอนแล้วหลับไปหน่อยหนึ่ง แล้วตื่นขึ้น ไม่สามารถทนการกดมือและเท้าได้ จึงคุกคามโดยกล่าวว่า ใครมากดเท้ากดมือเราไว้ จงออกไป คนเหล่านั้นก็ออกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขาก็หลับไปอีกหน่อยหนึ่งแล้วก็ตื่นขึ้น ทนการนวดเท้าไม่ได้จึงพูดว่า ใครมานวดเท้าของเรา จงออกไป แม้คนนวดเท่านั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวนั้นแหละ เขาหลับไปอีกหน่อยหนึ่งแล้วตื่นขึ้น ทนลมพัดใบตาลเหมือนลมเจือฝนไม่ได้ จึงพูดว่านั่นใคร จงออกไป แม้คนนั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขาหลับไปอีกหน่อยหนึ่งตื่นขึ้น ทนเสียงขับร้องประโคมเหมือนหลาวแทงหูไม่ได้ จึงคุกคามคนติดพิณ แม้คนติดพิณก็ออกไปเพียงคำเดียวเหมือนกัน

ลำดับนั้นเขาละความรบกวน คือ ความเมื่อยล้า การกด การบีบกด การถูกลมพัด และเสียงขับร้องประโคม จึงนอนสบาย ครั้นตื่นขึ้นแล้วได้ไปเฝ้าพระราชา

แม้พระราชาที่พระราชทานอิศริยยศให้แก่เขา เขาได้เป็นที่พึงแก่มหาชนแล้ว

ในเรื่องนั้น ฟังทราบว่า :-

- กุลบุตรผู้ครองเรือนถึงความเสื่อมเพราะความพินาศไป[แห่งศีลเป็นต้น] เป็นอันมาก เหมือนบุตรของอำมาตย์ผู้ถึงความเสื่อม เพราะความพินาศไปด้วยการดื่มน้ำเมานั้น
- พระตถาคต เหมือนบุคคลผู้รู้วิชาสัญลักษณ์
- การที่พระตถาคตทรงตกลงใจว่า กุลบุตรนี้จักเป็นที่พึงแก้มหาชนได้ สมควรบรรพชา เหมือนบุรุษผู้รู้วิชาสัญลักษณ์ตกลงใจว่า บุคคลนี้จักเป็นที่พึงแก้มหาชน สมควรจะช่วยเหลือ
- ต่อมากุลบุตรได้บรรพชา เหมือนบุตรอำมาตย์นั้นได้อาบน้ำชำระร่างกาย ด้วยดินเหนียวอย่างเดียว
- ต่อมากุลบุตรนี้ ได้นุ่งห่มผ้าคือศีล ๑๐ เหมือนบุตรอำมาตย์นั้น นุ่งผ้าเนื้อหยาบ
- การที่กุลบุตรนี้ได้อาบน้ำหอมคือปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นได้อาบน้ำหอมอีก
- การที่กุลบุตรนี้ได้นุ่งห่มผ้าปานที่เรียกว่าความถึงพร้อมด้วยศีลวิสุทธิตามที่กล่าวไว้ เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นได้นุ่งห่มผ้าปานคู่เนื้อละเอียดอีก
- การที่กุลบุตรนี้นุ่งห่มผ้าปานคือศีลวิสุทธิแล้วขึ้นสู่ปราสาทคือสมาธิภาวนา เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นนุ่งห่มผ้าปานเนื้อละเอียดขึ้นสู่ปราสาท
- ต่อจากนั้นกุลบุตรนี้ได้บริโภคมตธรรมมีสติและสัมปชัญญะเป็นต้นซึ่งมีอุปการะต่อสมาธิ เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารอย่างดี
- การที่กุลบุตรนี้ถูกวิตกเป็นต้นยกขึ้นสู่อุปจาระแห่งฌาน เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารแล้วถูกผู้บ่าวเรานำขึ้นสู่ที่นอน
- เนกขัมมวิตกของกุลบุตรนี้บีบคั้นจิตในอารมณ์เพื่อป้องกันการมุงหน้า

ต่อถามสัญญา เหมือนชาย ๔ คนกดเท้ากดมือของบุตรแห่งอำมาตย์นั้นไว้เพื่อมิให้ไป
สู่โรงตีหมอก

- วิจารณ์ที่เคล้าเคลียจิตในอารมณ์ของกุลบุตรนี้ เหมือนบุรุษบีบนิ้วเท้าของ
อำมาตย์นั้น

- ปิตินให้ความเย็นใจแก่กุลบุตรนี้ เหมือนบุรุษเอาพัดใบตาลพัดโบกให้บุตร
ของอำมาตย์นั้น

- โสมนัสอนุเคราะห์จิตของกุลบุตรนี้ เหมือนนักดนตรีทำการอนุเคราะห์โสต
แก่บุตรของอำมาตย์นั้น

- การที่กุลบุตรนี้บรรเทาความเมื่อยล้าคือการปราศจากนิเวศน์ โดยอาศัย
อุปจาระแห่งฌานเข้าถึงปฐมฌานนี้ เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบรรเทาความเมื่อยล้า
ด้วยการเข้าไปสู่ที่นอนแล้วหลับไปหน่อยหนึ่ง

- การที่กุลบุตรนี้ออกจากปฐมฌานเห็นโทษของวิตก เพราะทณวิตกบีบคั้นจิต
ไม่ได้ และเพราะละวิตกได้ จึงเข้าทุติยฌานที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ เหมือนการที่บุตร
ของอำมาตย์นั้นหลับแล้วตื่นขึ้นคุกคามคนผู้กดมือกดเท้า เพราะทนต่อการกดมือกดเท้า
ไม่ได้ และเพราะคนเหล่านั้นหลีกไป จึงหลับไปหน่อยหนึ่ง

- ต่อจากนั้น การที่กุลบุตรนี้ออกจากทุติยฌานเป็นต้นบ่อยๆ เห็นโทษของ
วิจารณ์เป็นต้นตามลำดับ เพราะไม่อาจทนต่อวิจารณ์เป็นต้นซึ่งมีโทษตามที่กล่าวไว้ และ
เพราะละวิจารณ์เป็นต้นเหล่านั้น จึงเข้าฌานที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปิติ ละโสมนัสได้แล้ว
เหมือนบุตรอำมาตย์นั้นนอนหลับแล้วตื่นขึ้นบ่อยๆ คุกคามคนผู้บีบนิ้วเท้าเป็นต้นตาม
ลำดับดังที่กล่าวไว้ เพราะไม่อาจทนต่อการบีบนิ้วเท้าเป็นต้น และเพราะคนกดเท้า
เป็นต้นเหล่านั้นออกไปแล้ว จึงหลับไปหน่อยหนึ่งบ่อยๆ

- เมื่อกุลบุตรนี้ออกจากปัญจฌานเข้าถึงทางของวิปัสสนาบรรลุลหัตตผล
เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นลุกจากที่นอนไปเฝ้าพระราชา แล้วได้รับอิสริยยศ

- การที่กุลบุตรนี้บรรลุลหัตตผลแล้วเป็นที่พึงแก่ชนเป็นอันมาก เหมือน
การที่บุตรของอำมาตย์นั้นได้รับอิสริยยศแล้วเป็นที่พึงแก่ชนเป็นอันมาก

โดยแท้จริงแล้ว กุลบุตรนี้ชื่อว่าเป็นนาบุญอันประเสริฐ ด้วยลำดับการปฏิบัติ ดังที่กล่าวมานี้ ฉะนั้นแล

จบ ปัญจนัย

ด้วยคำเพียงเท่านี้ย่อมเป็นอันประกาศชื่อว่า สุทธิกนวกะ (ฉนวนล้วนๆ ไม่ระคน ด้วยอารมณ์ ๙) อันจำแนกเป็นฉนวนจตุกกนัยและฉนวนปัญจนัย

อนึ่ง โดยองค์ธรรมพึงทราบว่าสุทธิกนวกะนั้นเป็นฉนวนปัญจนัยนั่นเอง เพราะฉนวนจตุกกนัยรวมเข้าในฉนวนปัญจนัยได้

ปฏิบัติ ๔

[๑๗๖-๑๘๐] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศล-ธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงประเภทแห่งปฏิบัติของฉนวนนั้น เพราะธรรมดา ฉนวนนี้สำเร็จด้วยลำดับปฏิบัติ

ในพากย์นั้น คำว่า ทุกขปฏิบัติ คือ ฉนวนที่ปฏิบัติลำบาก

คำว่า ทนธาภิญญา คือ ฉนวนที่บรรลุล้ำ

โดยประการดังนี้ แม้คำทั้ง ๓ คือ ทุกขปฏิบัติ ทนธาภิญญา ปฐวีกสิณ ก็เป็นชื่อของฉนวน

แม้ในคำว่า ทุกขาปฏิบัติ ขิปฺปาภิญญํ (ฉนวนที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุล้ำ) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ปฏิบัติ คือ การเจริญฉนวนที่ดำเนินไปตั้งแต่เริ่มใส่ใจในครั้งแรก[ในปฐวีกสิณ เป็นต้น] จนถึงอุปจาระแห่งฉนวนนั้นๆ เกิดขึ้น

อภิญญา คือ ปัญญาที่ดำเนินไปตั้งแต่อุปจาระจนถึงอัปปนา

อนึ่ง ปฏิบัตินั้นย่อมเป็นทุกข์แก่บุคคลบางคน กล่าวคือ ปฏิบัติยาก ไม่ได้เสพ โดยสะดวก เพราะธรรมฝ่ายตรงกันข้ามมีนิวรณ์เป็นต้นเกิดขึ้นหนาแน่น

ปฏิบัติของบางคนสะดวก เพราะไม่มีธรรมฝ่ายตรงกันข้ามเช่นนั้น แม้อภิญญาของบางคนก็ช้า คือ อ่อน ไม่เป็นไปเร็ว อภิญญาของบางคนรวดเร็ว คือไม่ช้า เป็นไปโดยรวดเร็ว เพราะฉะนั้น บุคคลใดข่มกิเลสตั้งแต่ต้นอยู่ ย่อมลำบากข่มได้โดยยาก มีสังขารกระตุ้นเตือน มีความเพียร ปฏิบัติของบุคคลนั้น ชื่อว่าทุกขปฏิบัติ (ปฏิบัติลำบาก)

บุคคลใดข่มกิเลสได้แล้วบรมอัปนาอยู่ ย่อมบรรลุถึงความปรากฏขององค์ฌานได้ช้า ปฏิบัติของบุคคลนั้น ชื่อว่าทันทาภิญญา (บรรลุช้า)

บุคคลใดย่อมบรรลุถึงความเป็นองค์ฌานได้โดยเร็ว ปฏิบัติของบุคคลนั้นชื่อว่า ขิปปาภิญญา (รู้ได้เร็ว)

บุคคลใดข่มกิเลสอยู่ ไม่ลำบากข่มได้โดยง่าย ปฏิบัติของบุคคลนั้นชื่อว่า สุขปฏิบัติ (ปฏิบัติสะดวก)

ในเรื่องฌานนั้น สัมปายะและอัมปายะกัฏฐิ บุรพกิจมีการตัดปัลลโธเป็นต้นกัฏฐิ อัปนาโกศลกัฏฐิ ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้ในจิตตาวานานิเทศของคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๔๔}

ในสัมปายะเป็นต้นเหล่านั้น :-

บุคคลใดเสพอัมปายะ ปฏิบัติของเขาเป็นทุกขปฏิบัติ และทันทาภิญญา

บุคคลใดเสพสัมปายะ ปฏิบัติของเขาเป็นสุขปฏิบัติ และขิปปาภิญญา

บุคคลใดเสพอัมปายะในเบื้องต้นแล้วเสพสัมปายะในภายหลัง หรือเสพสัมปายะในเบื้องต้นแล้วเสพอัมปายะในภายหลัง พึงทราบปฏิบัติและอภิญญาของเขาปะปนกัน

นอกจากนั้น บุคคลที่ไม่ทำบุรพกิจมีการตัดปัลลโธเป็นต้นอย่างนั้นให้สำเร็จก่อน แล้วเจริญภาวนา ปฏิบัติของเขาเป็นทุกขปฏิบัติและเป็นสุขปฏิบัติโดยฝ่ายตรงกันข้าม

อนึ่ง เมื่อบุคคลไม่ทำอัปนาโกศลให้สำเร็จ อภิญญาของเขาเป็นทันทาภิญญา เมื่อทำอัปนาโกศลให้สำเร็จ อภิญญาของเขาก็เป็นขิปปาภิญญา

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทของปฏิบัติและอภิญญาเหล่านั้นโดยเนื่องด้วย ตัณหาและอวิชชา และโดยเนื่องด้วยการบำเพ็ญสมณะและวิปัสสนา กล่าวคือ

- ปฏิปทาของบุคคลผู้ถูกตัดหาคอบงำแล้ว เป็นทุกขปฏิปทา ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกตัดหาคอบงำแล้ว เป็นสุขปฏิปทา

- ปฏิปทาของบุคคลผู้ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว เป็นทันทาภิณฺญา ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว เป็นชิปปาภิณฺญา

- บุคคลใดมิได้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่งไว้ในสมณะ ปฏิปทาของเขาเป็นทุกข-
ปฏิปทา ปฏิปทาของบุคคลผู้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่งไว้ในสมณะ เป็นสุขปฏิปทา

- บุคคลใดมิได้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่งไว้ในวิปัสสนา ปฏิปทาของเขาเป็น
ทันทาภิณฺญา ปฏิปทาของบุคคลผู้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่งไว้ในวิปัสสนา เป็นชิปปาภิณฺญา

[คำว่า กตาทิการ มีรูปวิเคราะหฺว่า อธิกรียเตติ อธิกาโร (ความเพียรที่บุคคลกระทำยิ่ง),
กโต อธิกาโร เยนาคิ กตาทิการโ (ผู้กระทำความเพียรอันยิ่ง) คำว่า อธิการ คือ ความเพียรอันยิ่งที่
ปฏิบัติสมถภาวนาหรือวิปัสสนาในภพก่อน]

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทของปฏิปทาและอภิณฺญาเหล่านั้นโดยเนื่องด้วย
กิเลสและอินทรีย์ กล่าวคือ

ปฏิปทาและอภิณฺญาของบุคคล :-

- ผู้มีกิเลสกล้า มีอินทรีย์อ่อน เป็นทุกขปฏิปทา ทันทาภิณฺญา
- ผู้มี [มีกิเลสอ่อน] อินทรีย์กล้า เป็นชิปปาภิณฺญา [เป็นสุขปฏิปทา]
- ผู้มีกิเลสอ่อน มีอินทรีย์อ่อน เป็นสุขปฏิปทา ทันทาภิณฺญา
- ผู้มีอินทรีย์กล้า [มีกิเลสกล้า] เป็นชิปปาภิณฺญา [เป็นทุกขปฏิปทา]

โดยประการดังนี้ ในปฏิปทาและอภิณฺญาเหล่านั้น บุคคลโดยย่อมบรรลฺลุฌานด้วย
ปฏิปทาอันลำบากบรรลฺลุ ฌานของบุคคลนั้นชื่อว่า ทุกขปฏิปทา ทันทาภิณฺญา

แม้ฌานที่เหลือ [คือ ทุกขปฏิปทา ชิปปาภิณฺญา] ก็มีนัยเดียวกัน

ในปฏิปทาและอภิณฺญาเหล่านั้น พึงทราบปฏิปทาในการข่มสติตามที่ตรัสไว้
อย่างนี้ว่า ตทณฺฐมฺมตา สติ สนฺติภูจฺติ, จิตฺตาคินิ ปณฺญา^{๒๕๖} (ถ้าสติอันเป็นสภาพสมควรแก่

ฉานนั้นตั้งอยู่โดยชอบ ปัญญาที่มีในฝ่ายตั้งอยู่ย่อมเกิดขึ้น) หรือในการข่มตัณหาที่พอใจ ฉานนั้นๆ และพึงทราบอภิญญาในการอบรมอัปปนาของผู้บรรลุปัจจฉานนั้นๆ

[เมื่อบุคคลบรรลุปัจจฉานแล้ว ถ้ามีสติที่ประกอบด้วยความพอใจในฉาน ปัจจฉานของ เขาก็ตั้งอยู่คงที่ โดยไม่เสื่อมลงหรือก้าวหน้าขึ้นจนบรรลุถึงทุกขนิมิต ฉานในลักษณะนี้เรียกว่า ลีติ- ภาคิยะ คือ มีในฝ่ายตั้งอยู่ ไม่ใช่หวนภาคิยะ คือ มีในฝ่ายเสื่อม, วิเสสภาคิยะ คือ มีในฝ่ายพิเศษ หรือนิพเพธภาคิยะ คือ มีในฝ่ายแทงตลอด]

อนึ่ง ปฏิปทาและอภิญญาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยฉานต้นอันเป็นเหตุเกิดของ ฉานต่อไป กล่าวคือ แม้ทุกขนิมิตที่บุคคลบรรลุปัจจฉานที่ปฏิบัติลำบากบรรลุล้ำ ก็เป็น เช่นเดียวกันนั้นแหละ แม้ตติยฉานและจตุตถฉานก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบความต่างกัน ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยปฏิปทาแม้ในฉานปัจจุกนัย เหมือน ในฉานจตุกนัย

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ตรัสฉานหมวด ๙ (นวกะ) ไว้เป็น ๔ อย่างโดย เนื่องด้วยปฏิปทา

ในฉานหมวด ๙ ปฏิปทา ๔ เหล่านั้น ได้[ฉาน]จิต ๓๖ ดวงโดยพระบาลี [คือ ฉาน ๙ x ปฏิปทา ๔] แต่โดยองค์ธรรมได้[ฉาน]จิต ๒๐ ดวงเท่านั้น [คือ ฉาน ๕ x ปฏิปทา ๔] เพราะฉานจตุกนัยรวมอยู่ในฉานปัจจุกนัยแล้ว

จบ ปฏิปทา

อารมณ์ของฉาน ๔

[๑๘๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรม เป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกอารมณ์ของฉานนั้น เพราะฉานนี้มี ๔ อย่างโดย จำแนกตามอารมณ์เหมือนจำแนกตามปฏิปทา

ในพากย์นั้น ในพระดำรัสว่า ปรีตติ ปรีตตารมมณ (ฌานมีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย) เป็นต้น คำว่า **ปรีตตะ** (ฌานมีกำลังน้อย) คือ ฌานที่ไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานขั้นสูง

คำว่า **ปรีตตารมมณะ** คือ ฌานที่มีอารมณ์[อันเป็นปฏิภาคนิมิตมีกสิณ เป็นต้น] เล็กน้อย ซึ่งดำเนินไปในอารมณ์เท่ากระดิ่งหรือขนน้ำอันขยายขึ้นไม่ได้

คำว่า **อัปปมาณะ** (ฌานมีขอบเขตกว้างขวาง) คือ ฌานที่คล่องแคล่วอบรมดีแล้ว สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานขั้นสูง

คำว่า **อัปปมาณารมมณะ** คือ ฌานที่มีอารมณ์อันมีขอบเขตกว้างขวาง เพราะมีขอบเขตกว้างขวาง ซึ่งดำเนินไปในอารมณ์อันกว้างขวาง

[น ศัพท์ใน อุปปมาณ และ อุปปมาณารมมณ ใช้ในความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) ดังคำว่า ผลาผล (ผลไม้ไม่น้อยใหญ่), อเสกฺขา ฐมา (เสกขธรรมที่เจริญสูงสุด) เพราะคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า วุฑฺฒิปปมาณตฺตา (เพราะมีขอบเขตกว้างขวาง)]

อนึ่ง พึงทราบนัยที่ระคนกันเพราะความเจือกันของลักษณะตามที่กล่าวแล้ว

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมหมวด ๙ ไว้ ๔ หมวดโดยจำแนกตามอารมณ์อีกด้วย แม้จำนวนจิตในอารมณ์ของฌาน ๔ นี้ก็เหมือนกับปฏิปทา ๔ นั้นแล

จบ อารมณ์ของฌาน ๔

อารมณ์และปฏิปทาระคนกัน

[๑๘๖] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ฐมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นโนน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงนัย ๑๖ ที่ระคนด้วยอารมณ์และปฏิปทา

[นัย ๑๖ คือ การตั้งปฏิปทา ๔ ไว้ในฌานแต่ละอย่าง แล้วคุณด้วยอารมณ์ ๔ คือ ปรีตตะ ปรีตตารมมณะ อัปปมาณะ และอัปปมาณารมมณะ รวมเป็นนัย ๑๖]

ในบรรดานัยเหล่านั้น ฌานที่ตรัสไว้ในนัยที่ ๑ ชื่อว่า หีนะ (ฌานทราม) เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ

๑. เป็นทุกขาปฏิบัติ (ปฏิบัติลำบาก)
๒. เป็นทันทธาภิณฺญา (บรรลुช้า)
๓. เป็นปริตตะ (ไม่ชำนาญ)
๔. เป็นปริตตารัมมณะ (มีอารมณ์เล็กน้อย)

ฌานที่ตรัสไว้ในนัยที่ ๑๖ ชื่อว่า ปณีตะ (ฌานประณีต) เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ

๑. เป็นสุขปฏิบัติ (ปฏิบัติสะดวก)
๒. เป็นชิปปาภิณฺญา (บรรลุเร็ว)
๓. เป็นอัปปมาณะ (ชำนาญ)
๔. เป็นอัปปมาณารัมมณะ (มีอารมณ์อันมีขอบเขตกว้างขวาง)

ในนัย ๑๔ นัยที่เหลือ พึงทราบความเป็นหีนะและปณีตะ ด้วยเหตุหนึ่ง เหตุสอง และเหตุสาม

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธรองค์จึงทรงแสดงนัยนี้ไว้

ตอบว่า : เพราะเป็นเหตุให้ฌานเกิดขึ้น กล่าวคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงสุทธิกฌาน (ฌานที่ไม่ระคนด้วยปฏิบัติและอารมณ์) ไว้ในปฐวิกสิณโดยความเป็นฌานจตุกกนัยและฌานปัญจกนัย อีกทั้งทรงแสดงสุทธิกปฏิบัติ (ปฏิบัติที่ไม่ระคนด้วยอารมณ์) และสุทธิการมณ (อารมณ์ที่ไม่ระคนด้วยปฏิบัติ) ไว้ในปฐวิกสิณโดยความเป็นฌานจตุกกนัยและฌานปัญจกนัยเหมือนกัน

ในเรื่องนั้น เทวดาเหล่าใดสามารถเข้าใจสุทธิกฌานในปฐวิกสิณที่ทรงแสดงโดยความเป็นฌานจตุกกนัย ก็ทรงแสดงจตุกกนัยในสุทธิกฌานโดยเนื่องด้วยความเหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น

เทวดาเหล่าใดสามารถเข้าใจสุทธิกฌานในปฐวิกสิณที่ทรงแสดงโดยความเป็น

ฉานปัญจกนัย ก็ทรงแสดงปัญจกนัยในสุทธิกฉานโดยเนื่องด้วยความเหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น

เทวดาเหล่านี้สามารถเข้าใจสุทธิกฉานที่ทรงแสดงโดยความเป็นจตุกกนัยในสุทธิกปฏิบัติและสุทธิกกรรม ก็ทรงแสดงจตุกกนัยในสุทธิกปฏิบัติและสุทธิกกรรมโดยเนื่องด้วยความเหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น

เทวดาเหล่านี้สามารถเข้าใจสุทธิกฉานที่ทรงแสดงโดยความเป็นปัญจกนัยในสุทธิกปฏิบัติและสุทธิกกรรม ก็ทรงแสดงปัญจกนัยในสุทธิกปฏิบัติและสุทธิกกรรมโดยเนื่องด้วยความเหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเทศนาโดยเนื่องด้วยอัธยาศัยของบุคคลไว้ในข้างต้น[ก่อนถึงนัย ๑๖]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้บรรลुพระสัพพัญญุตญาณที่ยังเทศนาให้ไพเราะทรงแตกฉานในปฏิสัมภิทา ทรงมีพระญาณอันบริสุทธิ์คือทศพลญาณและเวสัชชญาณ ๔ สามารถกำหนดเทศนาโดยเนื่องด้วยนัยที่มีได้ทุกอย่าง เพราะพระองค์เป็นผู้ฉลาดในการบัญญัติธรรม เนื่องจากทรงแทงตลอดลักษณะคือสภาวะของตนตามความเป็นจริงไว้ดีแล้ว ดังนั้น จึงทรงแสดงเทศนานั้นโดยความเป็นสุทธิกจตุกกนัยเป็นต้นในปฐวิกสินนั้น เพราะทรงเป็นผู้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณที่ยังเทศนาให้ไพเราะนี้

อนึ่ง บุคคลใดบุคคลหนึ่งชื่อว่ายังฉานให้เกิดขึ้น ย่อมไม่อาจจะให้ฉานเกิดขึ้นได้โดยเว้นอารมณ์และปฏิบัติ ดังนั้น จึงตรัสนัย ๑๖ นี้เพราะเป็นเหตุให้บรรลุฉานแน่นอน

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันตรัสหมวด ๙ ไว้ ๒๕ นัย คือ สุทธิกนวกะ ๑ นัย ปฏิปทานวกะ ๔ นัย อารัมมณนวกะ ๔ นัย และนวกะ ๑๖ นัยนี้ บรรดานวกะ ๒๕ นัยเหล่านั้น ในนวกะหนึ่ง ๆ มีนัย ๕๐ โดยจำแนกตามจตุกกนัยและปัญจกนัย คือ จตุกกนัย ๒๕ ปัญจกนัย ๒๕ บรรดานัย ๕๐ เหล่านั้น มีฉานจิต ๒๒๕ ดวงโดยพระบาลี คือ นัย ๒๕ ในจตุกกนัย ได้ ๑๐๐ นัย (๒๕ x ฉาน ๔) ในปัญจกนัยได้ ๑๒๕ นัย แต่โดยองค์ธรรมมีจิต ๑๒๕ ดวงเท่านั้น เพราะฉานจตุกกนัยรวมเข้าในฉานปัญจกนัย

อนึ่ง ในนิเทศแห่งฉานจิตแต่ละดวงของฉานจิต ๒๒๕ ดวงในพระบาลีเหล่านั้น

มหาวาระอันมีธัมมวัตถานะเป็นต้น มีอย่างละ ๓ และมหาวาระเหล่านั้นถูกย่อไว้โดยแสดงพอเป็นนัยเท่านั้นในนิเทศของฌานจิตนั้นๆ

จบ ปฐวิกสิณ

อาโปกสิณเป็นต้น

[๒๐๓] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไหน) อีก เพื่อแสดงรูปาวจรฌานเหล่านั้น เพราะรูปาวจรฌานดังกล่าวเกิดขึ้นแม้ในอาโปกสิณเป็นต้น

นัยแห่งบาลี การอธิบายเนื้อความ จำนวนจิต และการย่อวาระทั้งหมดในฌานเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสิณนั้นแหละ แต่ภาวนานัยทั้งหมดตั้งแต่ทำบริกรรมกสิณ ข้าพเจ้าแสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว^{๒๕๗}

[ในประโยคว่า

สพฺโพ ปาฬินโย จ อตฺถวิภาวนา จ จิตฺตคณนา จ วารสงฺเขโป จ ปถวิกสิณ วุตฺตนเยเนว เวทิตฺตฺโพ.

“นัยแห่งบาลี การอธิบายเนื้อความ จำนวนจิต และการย่อวาระทั้งหมดในฌานเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสิณนั้นแหละ”

คำว่า สพฺโพ อยู่หน้าบทปุงลิงค์ว่า ปาฬินโย จึงประกอบรูปศัพท์เป็นปุงลิงค์ แต่ยังมีความหมายรวมไปถึงบทวิเสสยะทั้งหมดที่เป็นประธานในพากย์ สมมุติว่าถ้าบทสุดท้ายเป็นอดีตถึงค์แล้วประกอบ สพฺพ ศัพท์ท้ายบทสุดท้าย ก็ต้องประกอบลิงค์ตามบทสุดท้ายที่อยู่ติดกับตนเป็นสพฺพา นอกจากนั้นแล้ว กิริยาคุมพากย์คือ เวทิตตฺโพ ใช้ตามบทสุดท้ายว่า วารสงฺเขโป ถ้าบทสุดท้ายเป็นอดีตถึงค์หรืออนุปุงสกลิงค์ ก็ต้องประกอบลิงค์ให้สอดคล้องกับบทสุดท้ายที่อยู่ติดกัน

อนึ่ง กิริยาคุมพากย์ที่มีประธานหลายศัพท์ และมี จ ศัพท์คุมอยู่ อาจประกอบใช้เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ โดยสังขยาศัพท์แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. จยาสิตสังขยา จำนวนอาศัยหมู่ คือ มุ่งกล่าวถึงหมู่เป็นหลัก จึงใช้เป็นเอกพจน์ เพราะเหมือนรวมไว้เป็นกลุ่มเดียว เช่น สมโณ จ พุราหฺมโณ จ คจฺจติ (สมณะและพราหมณ์ไป)

๒. อังคาสิตสังขยา จำนวนอาศัยส่วน คือ มุ่งกล่าวถึงแต่ละส่วนเป็นหลัก จึงใช้เป็นพหูพจน์ เพราะกล่าวแยกไว้ทีละอย่าง เช่น สมโน จ พราหมโน จ คจฺจนฺติ (สมณะและพราหมณ์ไป) คัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวถึงสังขยาทั้งสองอย่างว่า

นามานญฺเจ จเย วากุยฺ โคณสงฺขยา จยฺกฺสา.^{๒๕๘}

“ถ้าประกอบประโยคให้รวบรวมบทนามทั้งหลาย[เข้าด้วยกัน] พจน์ของ [บทอาขยาตซึ่งเป็น]คุณบท ย่อมคล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่และคล้อยตามองค์ประกอบแต่ละส่วน”

สมฺจุจเย กเต ทวนฺทำ

พหุณฺมปิ ปตฺติยเต

จยฺกฺคานุกฺตา สงฺขยา

วากุเย ทวนฺทานุสารินา.^{๒๕๙}

“เมื่อท่านกระทำการรวบรวมแล้ว บัณฑิตผู้รู้บทในวากยะ (วลีที่มีใช้สมาส) ย่อมรู้พจน์ที่คล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่และองค์ประกอบแต่ละส่วนแม้แห่งเนื้อความเป็นอันมาก”

สตฺถา จ สาริปฺตุโต จ

ธมฺมํ เทเสติ เกวลํ

เถโร จ ททโร เจว

ปิณฺฑาย จรณฺตีติ จ.^{๒๖๐}

“ดังอุทาหรณ์ว่า

- สตฺถา จ สาริปฺตุโต จ เกวลํ ธมฺมํ เทเสติ (พระศาสดาและพระสารีบุตร แสดงธรรมทั้งปวง)

- เถโร จ ททโร เจว ปิณฺฑาย จรณฺตีติ (พระเถระและพระภิกษุหนุ่มเที่ยว บิณฑบาต)”]

อนึ่ง ในมหาสกุลุทายีสสูตร^{๒๖๑} พระพุทธองค์ตรัสกสิณ ๑๐ ไว้ [โดยเพิ่มวิญญานกสิณและอากาศกสิณในกสิณ ๘ ที่ตรัสไว้ในธรรมสังคณี] ในกสิณ ๑๐ เหล่านั้น วิญญานกสิณเป็นมหัคคตวิญญานที่ให้เข้าไปในอากาศ (ปฐมารูปวิญญาน) และวิญญานัญจายตนสมบัติที่เกิดขึ้นโดยกระทำปริกรรมในอากาศนั้น (ทุตียารูปวิญญาน) จึงนับเข้าในอรูปเทศนาโดยประการทั้งปวง ดังนั้น จึงไม่ตรัสวิญญานกสิณไว้ในที่นี้

[วิญญานกสิณที่ตรัสไว้ในมหาสกุลุทายีสสูตร นับเข้าในอรูปเทศนา เพราะเป็นทั้งปฐมารูปวิญญานและทุตียารูปวิญญาน จึงไม่ตรัสไว้ในเรื่องกสิณนี้

ปี ศัพท์ในคำว่า ปวตฺติตมหคฺคตวิญญาณมปี และ นิพฺพตฺตวิญญาณจายตนสมปตฺติปิ ใช้แทน จ ศัพท์ เพื่อเปลี่ยนบรรยากาศของวรรณกรรม

คำว่า ปวตฺต แปลว่า เป็นไป, ดำเนินไป สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วตุ ธาตุ + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า ปวตฺติต แปลว่า ให้เป็นไป, ให้ดำเนินไป สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วตุ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย

คำว่า นิพฺพตฺต แปลว่า เกิดขึ้น สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + วตุ ธาตุ + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า นิพฺพตฺติต แปลว่า ให้เกิดขึ้น สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + วตุ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย]

ส่วนกลุณฺคสมาภูมิกาส (อากาศที่เพิกกลุณฺคทั้ง ๙ ออกเว้นอากาศกลุณ) กิตฺติขันธ์ที่เป็นไปเพราะทำอากาศที่เพิกนั้นให้เป็นอารมณ์กิตฺติ ปริจฺเฌทากาสมีนิมิตที่พึงถือเอาในช่องฝาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งกิตฺติ ฌานจตุกกนัยและฌานปัญจกนัยที่เกิดขึ้นเพราะทำอากาศนั้นให้เป็นอารมณ์กิตฺติ ได้ชื่อว่า อากาศกลุณ

ในบรรดานัยเหล่านั้น นัยต้น [๒ นัยแรก] รวมอยู่ในรูปเทศนา นัยหลัง [๒ นัยหลัง] รวมอยู่ในรูปาวจรเทศนา ดังนั้น จึงไม่ตรัสอากาศกลุณไว้ในรูปาวจรเทศนานี้ เพราะระคนกัน[ระหว่างรูปฌานกับอรูปฌาน] แต่ฌานที่เกิดขึ้นในปริจฺเฌทากาสย่อมเป็นมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ ดังนั้น จึงควรถือเอาปริจฺเฌทากาสนั้น

[แม้ในพระบาลีจะมีได้ตรัสถึงปริจฺเฌทากาส ก็ควรถือเอาปริจฺเฌทากาสนั้นตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา เพราะเป็นมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิเหมือนกลุณอื่น เมื่อนับปริจฺเฌทากาสเข้าในกลุณ ๘ ก็กลายเป็นกลุณ ๙ และเมื่อรวมอากาศกลุณอีกอย่างหนึ่งก็เป็นกลุณ ๑๐]

อนึ่ง ฌานที่เป็นจตุกกนัยและปัญจกนัยเท่านั้นย่อมเกิดขึ้นในปริจฺเฌทากาสนั้น อรูปฌานย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะไม่ได้เพิกกลุณออก เนื่องจากปริจฺเฌทากาสนั้นแม้ถูกเพิกอยู่บ่อยๆ ก็เป็นอากาศนั้นแหละ ย่อมไม่ได้รับการเพิกกลุณขึ้นในปริจฺเฌทากาสนั้น ดังนั้น รูปาวจรฌานที่เกิดขึ้นในปริจฺเฌทากาสนั้นจึงเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นบาทให้เกิดอภิญญา เป็นบาทให้เกิดวิปัสสนา ไม่เป็นบาทให้เกิดนิโรธสมาบัติ [คือ ไม่อาจก่อให้เกิดสมาบัติ ๘ จนถึงอรูปฌาน]

การดับตามลำดับในปริจเฉทากาศนี้ย่อมมิได้จนถึงปัญจมณาน [คือ ไม่เป็นบาทให้เกิดอรุณมณาน] เป็นเหตุแห่งวัฏฏะเท่านั้น [คือ ส่งผลให้เกิดในอรุณภูมิ]

อนึ่ง ฌานที่เป็นไปในปริจเฉทากาศนี้เป็นฉันใด แม้ฌานทั้งหลายที่เกิดขึ้นในกสิณก่อนกัณณนั้น แต่ความเป็นบาทให้เกิดนิโรธสมบัติของฌานที่เกิดขึ้นในกสิณก่อนนี้ จึงเป็นการแปลกกัน

ในเรื่องรูปาวจรฌานนี้ คำที่เหลือทั้งหมดที่ควรจะกล่าวในอากาสกสิณ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว^{๒๖๒}

อนึ่ง พระโยคาวจรผู้ปรารภแสดงฤทธิ์ต่างๆ มีนัยเป็นต้นว่า เอโกปิ หุตวา พหุธา โหติ^{๒๖๓} (แม้คนเดียวก็เป็นหลายคนได้) ยังสมบัติ ๘ ให้เกิดขึ้นในกสิณ ๘ อันเป็นเบื้องต้นแล้ว พึงฝึกจิตโดยลักษณะ ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. กสิณานุโลมโต (เข้าฌานตามลำดับกสิณ)
๒. กสิณปฏิโลมโต (เข้าฌานย้อนกสิณ)
๓. กสิณานุโลมปฏิโลมโต (เข้าฌานตามลำดับและย้อนกสิณ)
๔. ฌานานุโลมโต (เข้าตามลำดับฌาน)
๕. ฌานปฏิโลมโต (เข้าย้อนลำดับฌาน)
๖. ฌานานุโลมปฏิโลมโต (เข้าฌานตามลำดับและย้อนฌาน)
๗. ฌานุกันติกโต (เข้าฌานโดยข้ามลำดับ)
๘. กสิณุกันติกโต (เข้าฌานโดยข้ามกสิณ)
๙. ฌานกสิณุกันติกโต (ข้ามทั้งฌานและกสิณ)
๑๐. อังคสังกันติกโต (เข้าฌานโดยล่วงพ้นองค์ฌาน)
๑๑. อารัมมณสังกันติกโต (เข้าฌานโดยล่วงพ้นอารมณ์)
๑๒. อังคารัมมณสังกันติกโต (เข้าล่วงพ้นตามลำดับองค์ฌานและกสิณ)
๑๓. อังคววัฏฐานโต (กำหนดรู้องค์ฌาน)
๑๔. อารัมมณวัฏฐานโต (กำหนดรู้อารมณ์)

คำอธิบายโดยพิสดารแห่งลักษณะเหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิ-
มรรคแล้ว^{๒๖๔}

อนึ่ง พระโยคาวจรผู้ไม่เคยอบรมภาวนามาก่อน เป็นผู้เริ่มเจริญกรรมฐาน ไม่
ฝึกจิตโดยลักษณะ ๑๔ อย่างนี้ จักยังการแสดงฤทธิ์ต่างๆ ให้สำเร็จ ข้อนี้มีฐานะที่
มีได้ โดยแท้จริงแล้ว

แม้การบริกรรมกสิณของพระโยคาวจรผู้เริ่มเจริญกรรมฐานเป็นของยาก มีเพียง
ผู้เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้

การทำนิมิตให้เกิดขึ้นของผู้ทำกสิณบริกรรมแล้ว ก็เป็นของยาก มีเพียงผู้
เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้ เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว การขยายนิมิตให้เจริญ
ขึ้น แล้วบรรลุอุปนา ก็เป็นของยาก มีเพียงผู้เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้

แม้การฝึกจิตโดยลักษณะ ๑๔ ของผู้ได้บรรลุอุปนาแล้ว ก็เป็นของยาก มีเพียง
ผู้เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้

แม้การแสดงฤทธิ์ต่างๆ ของผู้ฝึกจิตแล้วโดยลักษณะ ๑๔ อย่าง ก็เป็นของยาก
มีเพียงผู้เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้

แม้ความเป็นผู้เนรมิตได้เร็วของผู้แสดงฤทธิ์ได้แล้ว ก็เป็นของยาก มีเพียง
ผู้เดียวในร้อยหรือพันคนเป็นผู้เข้าอภิญญาเร็ว เหมือนพระรักขิตเถระผู้มีพรรษา ๘
โดยการอุปสมบท ในหมู่ท่านผู้มีฤทธิ์ราว ๓ หมื่นรูปที่มาเยี่ยมไข้ของพระมหาโรหณคุตต-
เถระในที่ชื่อว่า เถรัมปัตถละ (เนินดินปลูกต้นมะม่วงที่พระมหินทเถระมาถึงเป็นครั้งแรก)
เรื่องทั้งหมดกล่าวไว้พิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นแหละ^{๒๖๕}

[ในขณะที่พระอรหันต์ผู้ทรงอภิญญา ๓ หมื่นรูปมาเยี่ยมไข้ของพระมหาโรหณคุตตเถระ
ได้มีพญานาคมาปรนนิบัติพระเถระ ขณะนั้นพญาครุฑบินลงมาเพื่อโฉบพญานาคไปกิน แต่พระ
รักขิตเถระได้เนรมิตภูเขาขึ้นแล้วจับแขนพญานาคหนีเข้าไปในภูเขา เมื่อพญาครุฑบินลงมาด้วยความ
เร็วก็กระแทกภูเขาแล้วหนีไป ความเร็วของพญาครุฑในการจับนาคนั้นกล่าวว่าปีกของพญา
ครุฑสามารถพัดให้น้ำในมหาสมุทรแยกออกเป็นช่องใหญ่ แล้วบินลงไปในหาคพิภพโฉบนาคขึ้นมา
ได้ก่อนที่น้ำทะเลจะมารวมตัวกัน

คำว่า ขิปปนิสฺสนติภาโว (ความเป็นผู้เนรมิตได้เร็ว) แปลตามศัพท์ว่า “ความเป็นผู้มีการ สอดส่อง[ด้วยปัญญา]อันเร็ว” หมายถึง การเนรมิตสิ่งที่ต้องการจะเนรมิตได้เร็วนั่นเอง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิสามนํ นิสฺสนติ (การสอดส่อง[ด้วยปัญญา]) = นิ บทหน้า + สม ธาตุ ทสฺสเน (เห็น) + ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ (สม ธาตุที่มี นิ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า เห็นและได้ยิน ดังคัมภีร์ ธาตวัตถสังคหะ คาถา ๓๘๙ กล่าวว่า นิบุพุโพ ทสฺสนสฺสฺเต (สม ธาตุที่มี นิ อยู่หน้าเป็นไปใน ความหมายว่า เห็นและได้ยิน)

- ขิปปา นิสฺสนติ ยสฺสาติ ขิปปนิสฺสนติ (ฉฐฐีพหุพีหิสมาส)
- ขิปปนิสฺสนติยา ภาโว ขิปปนิสฺสนติภาโว (ฉฐฐีพหุพีหิสมาส)

จบ เรื่องกสิณ

เรื่องอภิกายตนะ

[๒๐๔] พระผู้มีพระภาคทรงแสดงรูปาวจรกุศลในกสิณ ๘ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงรูปาวจร- กุศลกล่าวคืออภิกายตนะนั้น เพราะรูปาวจรกุศลกล่าวคืออภิกายตนะดังกล่าวมาแล้ว[จาก กสิณายตนะ] ซึ่งไม่เหมือนกันโดยภาวนา[มีบริกรรมเป็นต้น]แม้จะมีอารมณ์[คือกสิณ เป็นต้น]เหมือนกัน ย่อมเป็นไปในกสิณ ๘ เหล่านี้

[รูปาวจรกุศลที่ชื่อว่า อภิกายตนะ (อภิกุ + อายตน = อภิกุ อายตนํ ยสฺสาติ อภิกายตนํ <มานมีที่ตั้งคือบริกรรมที่ครอบงำอารมณ์ได้>) รับเอากสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์เหมือนกสิณายตนะ แต่การเจริญภาวนามีบริกรรมเป็นต้นไม่เหมือนกับกสิณมาน เพราะสามารถครอบงำอารมณ์โดยทำ ให้นิมิตปรากฏชัดแล้วบรรลุมานทันที เนื่องจากพระโยคาวจรมีปัญญากลับ]

ในพากย์นั้น คำว่า อชฺฌตฺตํ อรูปสณฺณิ (ไม่มีสัญญาในกสิณรูปในภายใน) หมายความว่า เว้นบริกรรมสัญญาในรูปภายใน เพราะมิได้[บรรลุมาน] หรือเพราะไม่ต้องการ [จะบริกรรมรูปภายใน]

[รูปภายใน คือ รูปที่เกิดภายในร่างกายที่สามารถใช้เพ่งกลืนได้ เช่น ผม ตับ และสี
ครามของลูกตา ที่ใช้ทำนกลืน หรือมันเหลวและผิวสีเหลืองที่ใช้ทำปดกลืน ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า รูปสณฺณิ แปลตามศัพท์ว่า ผู้มีสัญญาในกสิณรูป ในที่นี้มุ่งกล่าวถึงสัญญาให้เป็น
ประธาน แต่หมายถึงรูปฌาน คำนี้จึงหมายถึง ผู้ไม่มีรูปฌานที่ตนให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีผมเป็นต้น
ซึ่งเป็นรูปภายใน (อชฺฌตฺต)

คำว่า อรูปสณฺณิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปเป สณฺณา รูปสณฺณา (สัญญาในกสิณรูป)
- รูปสณฺณา อสฺส อตฺถิติ รูปสณฺณิ (ผู้มีสัญญาในกสิณรูป)
- น รูปสณฺณิ อรูปสณฺณิ (ผู้ไม่มีสัญญาในกสิณรูป)]

บทว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ (เห็นรูปในภายนอก) หมายความว่า ย่อมเห็นรูป
ในกสิณ ๘ อันเป็นภายนอกเหล่านั้น โดยเนื่องด้วยบริกรรมและอัปปนา เพราะเป็นผู้
ทำบริกรรมในกสิณ ๘ ภายนอก

คำว่า ปริตฺตานิ (เล็กน้อย) หมายความว่า ขยายเพิ่มขึ้นไม่ได้

คำว่า ตานิ อภิกุญฺย (ครอบงำกสิณรูปเหล่านั้น) หมายความว่า บุคคลผู้มี
ปัญญาชัดเจนยิ่งดำริว่า จะมีประโยชน์อะไรที่ตนพึงเข้าสมาบัติในอารมณ์อันเล็กน้อยนี้
กสิณรูปนี้ไม่ใช่ภาระของเรา แล้วครอบงำรูปเหล่านั้นเสียแล้วเข้าสมาบัติ คือ ยังอัปปนา
ให้เกิดขึ้นในอารมณ์นี้พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่ง[ปฐฺวิภาค]นิมิต [หมายความว่า เมื่อปฐฺวิภาค-
นิมิตปรากฏแล้วอุปจารสมาธิเกิดขึ้น อัปปนาฌานย่อมเกิดขึ้นเร็วโดยไม่มีภวังค์คั่นมาก
นัก] เปรียบเหมือนบุคคลผู้มีไฟธาตุแรงได้เข้ามาเพียงซอเดียวก็คิดว่า เราจะพึงบริโภค
อย่างไรในภัตเพียงซอเดียวนี้ จึงรวมทำเป็นเพียงคำเดียวเท่านั้น

อนึ่ง การใส่ใจไว้มาก่อน[บรรลุฌาน]ของพระโยคาวจรนั้น ตรัสด้วยคำว่า ชานามิ
ปสฺสามิ (เราย่อมรู้เห็น) นี้ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสุตตันตปิฎกกล่าวว่า “การใส่ใจ
ไว้มาก่อนของพระโยคาวจรนั้น ตรัสไว้ด้วยคำว่า ชานามิ ปสฺสามิ (เราย่อมรู้เห็น) นี้ อนึ่ง การ
ใส่ใจนั้นย่อมมีได้แก่ผู้ออกจากสมาบัติแล้ว ไม่มีภายในสมาบัติ”

คำว่า อปฺปมาณานิ (มีขอบเขตกว้างขวาง) หมายความว่า ได้แก่ มีขอบเขตเจริญกว้างใหญ่

ส่วนในคำว่า อภิภุญฺญ (ครอบงำ) นี้ มีอธิบายว่า บุคคลผู้มีปัญญาชัดเจนยิ่ง คิดว่า ประโยชน์อะไรที่เราจะเข้าอารมณ์นี้ อารมณ์นี้ไม่มีขอบเขตกว้างขวาง การทำจิตให้แน่วแน่ทำให้เป็นภาระของเราไม่ ดังนั้น จึงครอบงำอารมณ์นั้นแล้วเข้าสมาบัติ คือ ยังอุปมาให้เกิดขึ้นในอารมณ์นี้พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่ง[ปฏิภาณ]นิมิต เหมือนคนที่กินจุได้ภักที่เขาขอให้ส่วนหนึ่งก็คิดว่า ส่วนอื่นๆ ยังมีอีก ภักส่วนนี้จักทำประโยชน์อะไรให้แก่เรา จึงไม่เห็นภักส่วนนั้นว่ามาก

ในคำว่า ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ (ฌานมีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย, ฌานมีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย) นี้ มิได้ทรงถือเอาฌานที่มีอารมณ์ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง เพราะได้ตรัสมาแล้วว่าเป็นปริตตะ (มีกำลังน้อย)

[พระพุทธองค์ตรัสว่า ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ มิได้ตรัสอุปมาฌานัมมถวาระว่า ปริตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณํ, อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมฺมณํ (ฌานมีกำลังน้อย มีอารมณ์ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง, ฌานมีกำลังมาก มีอารมณ์ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง) เพราะตรัสไว้แล้วว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี ปริตฺตานิ (เห็นรูปในภายนอกอันมีกำลังน้อย)]

[ในวาระที่สอง] มิได้ทรงถือว่าฌานนั้นมีอารมณ์เล็กน้อย เพราะตรัสไว้ในอุปมาฌานัมมถวาระต่อมาว่า อปฺปมาณานิ (มีอารมณ์ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง)

[ฌานที่มีอารมณ์เล็กน้อยย่อมไม่มี เพราะตรัสว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี อปฺปมาณานิ (เห็นรูปในภายนอกอันมีขอบเขตกว้างขวาง) จึงมิได้ตรัสว่า ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ (ฌานมีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย, ฌานมีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย)]

อนึ่ง ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถากล่าวว่า

อิมสฺมี จาเน จตฺตารี จตฺตารี อารมฺมณานิ อคฺคเหตุวา เทว เทวว คหิตานิ กิการณา. จตุสฺส หิ คหิตสฺส เทสณา โสฬสขตฺตุกา โหตี, สตฺถารา จ เหฏฺฐา โสฬสขตฺตุกา

เทศนา กิลณชมฺหิ ติเล ปตฺถนฺเตน วีย วิตุถารโต กถิตา. ตสฺส อิมสฺมึ จาเน อฏฺฐกฺขตฺตํ เทสนํ กาคํ อชฺฌาสโย. ตสฺมา เทว เทวเยว คหิตานิ.

“ในที่นี้มีได้ทรงถือเอาอารมณ์อย่างละ ๔ แต่ทรงถือเอาอย่างละ ๒ เท่านั้น เพราะเมื่อถือเอาอารมณ์อย่างละ ๔ เทศนาก็จะเป็น ๑๖ ครั้ง และเทศนา ๑๖ ครั้งก็จะตรัสไว้โดยพิสดาร เหมือนหว่านเมล็ดงาบนเสื่อลำแพน ในที่นี้พระองค์มีพระประสงค์เพื่อแสดงเทศนาเพียง ๘ ครั้ง ดังนั้นจึงทรงถือเอาอารมณ์อย่างละ ๒ เท่านั้น”

บทว่า สุวณฺณทฺตพฺพณฺณานิ (มีสีงามและสีไม่งาม) หมายความว่า มีสีบริสุทธิและไม่บริสุทธิ จริงอย่างนั้น อารมณ์มีสีเขียวเป็นต้นที่บริสุทธิ ทรงประสงค์เอาว่ามีสีงาม และอารมณ์มีสีไม่บริสุทธิ ทรงประสงค์เอาว่ามีสีไม่งามในที่นี้

ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสุตตันตปิฎกกล่าวว่า

สุวณฺณานิ วา โหนตุ ทฺตพฺพณฺณานิ วา, ปริตฺตอปฺปมาณวเสนเนว อิมานิ อภิกายตณฺหานิ เทสิตานิ.

“พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอภิกายตนะเหล่านี้โดยเนื่องด้วยปริตตารมณ์ และอัปปมาณารมณ์เท่านั้นว่าเป็นอารมณ์ที่มีสีงาม หรืออารมณ์ที่มีสีไม่งาม”

อนึ่ง ในอารมณ์ ๔ อย่างเหล่านี้ ปริตตารมณ์สมควรแก่บุคคลผู้มีวิตกจริต อัปปมาณารมณ์สมควรแก่บุคคลผู้มีโมหจริต อารมณ์ที่มีสีงามสมควรแก่บุคคลผู้มีโทสจริต อารมณ์ที่มีสีไม่งามสมควรแก่บุคคลผู้มีราคะจริต เพราะอารมณ์เหล่านี้เป็นสัปปายะแก่บุคคลเหล่านั้น และความเป็นสัปปายะแก่บุคคลเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยพิสดารแล้ว ในจริยนิเทศของคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๖๖}

ถามว่า : เหตุใดในพระอภิธรรมนี้จึงตรัสถึงความไม่มีบริกรรมสัญญาที่เป็นไปในกสิณรูปภายใน (อชฺฌตฺตํ อรูปสณฺณํ) ในอภิกายตนะทั้ง ๔ โดยไม่ตรัสเหมือนที่ตรัสในพระสูตรว่า อชฺฌตฺตํ รูปสณฺณํ เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ^{๒๖๗} (บุคคลคนหนึ่งมีบริกรรมสัญญาในรูปภายในว่าเป็นกสิณรูป เห็นรูปภายนอกอันมีอารมณ์เล็กน้อย) เป็นต้น

ตอบว่า : เพราะไม่ครอบครองถึงรูปในภายใน [เนื่องจากไม่ปรากฏชัด] ดังจะ

เห็นได้ว่า กสิณรูปภายในถูกครอบครองในพระสูตรนั้นหรือในพระอภิธรรมนี้ จึงควรตรัสถึงกสิณรูปภายนอกเหล่านั้นอย่างแน่นอน ดังนั้น จึงตรัสไว้ในพระสูตรนั้นและในพระอภิธรรมนี้

คำว่า อชุตตัม อรูปสณฺณิ (ผู้ไม่มีบริกรรมสัญญาที่เป็นไปในกสิณรูปภายใน) นี้เป็นเพียงความไพเราะแห่งเทศนาของพระศาสดาเท่านั้น

คำที่กล่าวมานี้เป็นคำอธิบายบทใหม่ในอภิกายคณะทั้ง ๔ ก่อน

อนึ่ง สุทธิกนัยและประเภทของปฏิปทาในอภิกายคณะทั้ง ๔ นี้ พึงทราบในอภิกายคณะแต่ละอย่างตามนัยที่กล่าวไว้ในปฐมวิกสิณ

ในอภิกายคณะเหล่านี้มีเพียงอารมณ์ ๔ อย่างเป็นอารมณ์ ๒ อย่าง [คือ เมื่อตรัสว่า ปริตฺตานิ ก็ไม่ตรัสว่า อปฺปมาณารมฺมณานิ เมื่อตรัสว่า อปฺปมาณานิ ก็ไม่ตรัสว่า ปริตฺตารมฺมณานิ] และฌานที่ตรัสไว้ ๑๖ ครั้ง ก็เป็นฌานที่แสดงไว้ ๘ ครั้ง ข้อความที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ

อนึ่ง ในอภิกายคณะ ๔ เหล่านี้ อภิกายคณะแต่ละอย่างมีนวกะ ๑๕ คือ

- สุทธิกนวกะ ๑
- ปฏิปทานวกะ ๔
- อารัมมณนวกะ ๒
- นวกะที่มีอารมณ์เจือกับปฏิปทา ๘

พึงทราบว่าในอภิกายคณะทั้ง ๔ รวมเป็นนวกะ ๖๐ หมวดพอดี

[๒๔๖] ในอภิกายคณะที่ ๕ เป็นต้น คำว่า นีลานิ (เขียว) ตรัสไว้โดยรวมสีเขียวทั้งหมด

[คือ นีลานิ (เขียว) นีลวณฺณานิ (มีสีเขียว) นีลนิทสฺสนานิ (เห็นเป็นสีเขียว) นีลนิภาสานิ (มีรัศมีเขียว) ซึ่งหมายถึง รูปานิ (กสิณรูป)]

คำว่า นีลวณฺณานิ (มีสีเขียว) ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยสี

คำว่า นิลินทสฺสนานิ (เห็นเป็นสีเขียว) ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยการเห็น ความหมายก็คือ เป็นสีเขียวล้วนทีเดียว ไม่ปรากฏมีช่องว่าง เป็นสีเขียวที่ไม่เจือปน[กับสีอื่น]

คำว่า นิลินภาสานิ (มีรัศมีเขียว) นี้ ตรัสโดยเนื่องด้วยการส่องแสง อธิบายว่ามีแสงสีเขียว ประกอบด้วยรัศมีเขียว

คำนั้นแสดงว่ากสิณรูปเหล่านั้นเป็นรูปบริสุทธิ์ดีแล้ว จริงอยู่ พระพุทธองค์ตรัสอภิกายตนะ ๔ เหล่านี้ด้วยอำนาจสีที่บริสุทธิ์ดีแล้วนั้นแหละ

แม้คำว่า ปีตานิ (เหลือง) เป็นต้น ก็พึงทราบเนื้อความตามนัยนั้นแหละ

อนึ่ง ข้อความทั้งหมดในอภิกายตนะนี้ คือ การทำกสิณ การบริกรรม หรือวิธีบรรลุปัปปนา ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๔}ว่า พระโยคาวจรผู้กำหนดเอานิลกสิณย่อมถือเอานิมิตเขียวในดอกไม้ หรือในวัตถุ หรือในวรรณธาตุเขียว

พึงทราบนวกะ ๒๕ นั้นแหละของอภิกายตนะแต่ละอย่างในอภิกายตนะเหล่านี้เหมือนในปฐวิกสิณนั้นแหละ

จบ เรื่องอภิกายตนะ

เรื่องวิโมกข์ ๓

[๒๔๘] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงนัยที่รูปาวจรกุศลเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยวิโมกข์นั้น เพราะขึ้นชื่อว่ารูปาวจรกุศลนี้ย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอภิกายตนะ เพราะครอบงำอายตนะ ที่เรียกว่าอารมณ์อย่างเดียวกันก็หาได้ แต่ยังเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยวิโมกข์อีก

[ข้อความว่า เพราะครอบงำอายตนะที่เรียกว่าอารมณ์ (อายตนานํ อภิกวณโต) แสดงความหมายของ อายตน (ที่ตั้ง) ว่าเป็นที่ตั้งคืออารมณ์ และแสดงรูปวิเคราะห์ของ อภิกายตน ว่า อภิกวตฺติ อภิกุ = กุศลชฺฌานํ อายตนานํ อภิกุ อภิกายตนํ (กุศลฌานที่ครอบงำอารมณ์ได้) โดยสลับบทหน้าและบทหลังดังอุทาหรณ์ว่า อาหิตโต อคฺคิ เยนาคิ อคฺยาหิตโต (ผู้มีไฟอันตนบูชาแล้ว)

รูปวิเคราะห์นี้ไม่เหมือนกับข้อความที่คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๙) กล่าวไว้ก่อนว่า อภิกุ
อายตนฺ เอตสฺสชาติ อภิกายตนฺ (ฌานมีที่ตั้งคือบริกรรมที่ครอบงำอารมณ์ได้) เพราะมุ่งถึงประเด็นที่
แตกต่างกัน]

ถามว่า : ฟังทราบฉานธรรมว่าเป็นวิโมกข์ เพราะเป็นสภาพอะไร

ตอบว่า : เพราะเป็นสภาพหลุดพ้น และหยั่งลง

[ในประโยคแสดงคำถามและแสดงคำตอบในภาษาบาลี ต้องมีบทที่ลงวิภัตติเดียวกัน ถ้า
คำถามเป็นคำแสดงเหตุที่ลงตติยาวิภัตติ คำตอบก็ต้องลงตติยาวิภัตติด้วย แต่ถ้าคำถามเป็นบท
ที่ลงจตุตถิวิภัตติโดยถามว่า เพื่ออะไร คำตอบก็ต้องลงจตุตถิวิภัตติเช่นเดียวกัน ในที่นี้จึงมีคำถามว่า
เกณฺณฺเจน (เพราะเป็นสภาพอะไร) และมีคำตอบว่า อธิมุจฺจนฺณฺเจน (เพราะเป็นสภาพหลุดพ้นและ
หยั่งลง)

คำว่า เกณฺณฺเจน ตัณฺทปฺเป็น เกณ + อตฺเถน แปลง ตถ เป็น ญฺ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ
(สูตรมालา สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานํ ญฺยํ (แปลง ตถ เป็น ญฺ คุ) ส่วน อตฺถ ศัพท์มีความหมายว่า
สภาพ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๕) ว่า

เกณฺณฺเจนาติ เกณ สภาเวน. สภาโว หิ ญาเณน ยาถาโต อรณฺเฑโต ฆาตพฺพโต อตฺโถติ
วุจฺจติ. โส เอว ตถการสฺส ญฺจการํ กตฺวา อญฺโจติ วุจฺโต.

“คำว่า เกณฺณฺเจน แปลว่า เพราะเป็นสภาพอะไร โดยแท้จริงแล้ว สภาพได้ชื่อว่า อตฺโถ
เพราะเป็นสิ่งที่ควรเข้าใจด้วยปัญญาตามความเป็นจริง คำว่า อตฺโถ นั้นแหละเรียกว่า อญฺโจ โดย
แปลง ตถ อักษรเป็น ญฺ อักษร”

คำว่า อธิมุจฺจนฺณฺเจน แปลตามศัพท์ว่า “เพราะเป็นสภาพหลุดพ้นอย่างยิ่งและหยั่งลง
อย่างยิ่ง” โดย อธิ อุปสรรคมีความหมายว่า อธิก (ยิ่ง) ส่วน มุจฺจน ศัพท์มีความหมาย ๒ อย่าง คือ
หลุดพ้น และหยั่งลง ท่านจึงอธิบายไว้เป็น ๒ นัย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สามัญญนิตินัย คือ
นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า มุจฺจน ทั้งสองจะมีความ
หมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียกอีก
อย่างหนึ่งว่า ตันตณัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ใน
ศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทาบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

ถามว่า : สภาพหลุดพ้นและหยั่งลง คืออะไร

ตอบว่า : คือ การหลุดพ้นอย่างดีจากกรรมฝ่ายตรงกันข้าม[มีนิวรณ์เป็นต้น] และเป็นการหยั่งลงด้วยดีโดยเนื่องด้วยความยินดียิ่งในอารมณ์ ความหมายก็คือ ความ เป็นไปในอารมณ์อย่างผ่อนคลายเพราะไม่ต้องกดทับไว้ เหมือนทารกปล่อยอวัยวะน้อย ใหญ่ นอนบนตักของบิดา ที่จริงแล้วนัยนี้ปรารภไว้เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลที่ถึงความเป็น วิโมกข์ซึ่งมีลักษณะอย่างนี้

[คำว่า วิโมกข์ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพหลุดพ้นจากกรรมฝ่ายตรงกันข้าม = ปัจฉเนกธมฺเมหิ วิมุจฺจตีติ วิโมกฺโข.
(มฺจ ธาตุมีความหมายว่า หลุดพ้น)
- สภาพหยั่งลงในอารมณ์ = อารมฺมเณ วิมุจฺจตีติ วิโมกฺโข.
(มฺจ ธาตุมีความหมายว่า หยั่งลง)]

ในพากย์นั้น คำว่า รูปี (ผู้มีรูปฌาน) หมายความว่า คำว่า รูป คือ รูปฌานที่ ให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีฌมเป็นต้นในภายใน

คำว่า รูปี คือ ผู้มีรูปฌาน

[คำว่า รูป มีศัพท์เดิมมาจาก รูปฌาน ลบ ฌาน ศัพท์เพื่อย่อคำ ท่านจึงกล่าวว่า คำว่า รูป คือ รูปฌานที่เกิดขึ้น ฯลฯ

คำว่า รูปี สำเร็จรูปมาจาก รูป ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต โดย อี ปัจจัยแสดง หมายความว่า อติสย (ความยิ่ง) ดังคำว่า พุทธิมา (ผู้มีความรู้), วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ)]

กล่าวโดยพิสดารว่า พระโยคาวจรผู้ทำบริกรรมนึลกสิณในภายในย่อมกระทำที่ ผม ที่น้ำดี หรือที่ดวงตา เมื่อจะทำบริกรรมปีตกสิณย่อมกระทำที่มันข้น ที่ผิวหนัง หรือที่ สีเหลืองของลูกตา เมื่อจะทำบริกรรมโลหิตกสิณ ย่อมกระทำที่เนื้อ ที่เลือด ที่ลิ้น ที่ฝ่ามือ ฝ่าเท้า หรือที่สีแดงแห่งลูกตา เมื่อจะทำบริกรรมโอทาทกสิณ ก็ย่อมกระทำที่กระดูก ที่ฟัน ที่เล็บ หรือที่สีขาวของลูกตา

คำว่า รูปี นี้ตรัสหมายเอาบุคคลผู้พร้อมด้วยฌานที่เกิดขึ้นโดยทำบริกรรม
อย่างนี้

คำว่า พหิทธานิ รูปานิ ปสฺสติ (เห็นกสิณรูปในภายนอก) หมายความว่า เห็น
รูปมีนัลลกสิณเป็นต้นแม้ในภายนอกด้วยฌานจักขุ (จักขุคือฌาน) คำนี้แสดงการได้ฌาน
ในกสิณอันมีที่ตั้งในภายในและภายนอก

[คำว่า รูปานิ มีศัพท์เดิมมาจาก กสิณรูปานิ ลบ กสิณ ศัพท์เพื่อย่อคำ ท่านจึงอธิบายว่า
เห็นรูปมีนัลลกสิณเป็นต้น]

บทว่า อชฺฌตฺตํ อรูปสณฺณิ แปลว่า ไม่มีสัญญาในกสิณรูปภายใน หมายความว่า
ไม่มีรูปาวจรฌานที่เกิดขึ้นในกสิณรูปมีฌมเป็นต้นของตน คำนี้แสดงถึงการได้ฌาน
ในอารมณ์ภายนอกโดยทำบริกรรมในวัตถุภายนอก

คำว่า สุภํ (งาม) นี้แสดงถึงฌานในวรรณกสิณมีสีเขียวเป็นต้นที่บริสุทธิ์ดีแล้ว

ในวิโมกข์ที่ ๓ นั้น[ว่า สุภนฺติ วิวิจฺเจว กาเมหิ เป็นต้น] แม้ความใสใจว่างาม
จะไม่มีในภายในอัปปนา แต่บุคคลผู้ทำกสิณอันงามที่บริสุทธิ์ดีแล้วให้เป็นอารมณ์อยู่
ย่อมใสใจว่างามแล้ว สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมแล้วเข้าถึงปฐมฌานอยู่ ทุติยฌาน
เป็นต้นก็เหมือนกัน ดังนั้น จึงทรงแสดงเทศนาไว้อย่างนี้

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

กถํ สุภนฺตเวว อธิมุตฺโต โหตีติ วิโมกฺโข. อธิ ภิกฺขุ เมตฺตาสหคเตน เจตฺสา เอกํ
ทิสํ ๗เปยฺ วิหฺรติ, เมตฺตาย ภาวิตตฺตา สตฺตา อปฺปฏิกฺกุลา โหนฺติ. กรุณา ๗เปยฺ มุทิตา ๗เปยฺ
อุเปกฺขาสหคเตน เจตฺสา เอกํ ทิสํ ๗เปยฺ วิหฺรติ, อุเปกฺขาย ภาวิตตฺตา สตฺตา อปฺปฏิกฺกุลา
โหนฺติ. เอวํ สุภนฺตเวว อธิมุตฺโต โหตีติ วิโมกฺโขติ.^{๒๖๙}

“ธรรม ที่ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่าเป็นผู้น้อมไปในคำว่า งาม ดังนี้ เป็นอย่างไร
ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้มีจิตสหระต (ประกอบ) ด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ๗ลย อยู่
สัตถ์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิฆล เพราะเจริญเมตตา ภิกษุมีจิตสหระตด้วยกรุณา มุทิตา

อุเบกขา แฝ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ฯลฯ อยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิกูล เพราะเจริญอุเบกขา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นผู้โน้มไปในอารมณ์ว่า งาม ด้วยประการฉะนี้”

แต่ในพระอภิธรรมนี้ พระองค์ทรงปฏิเสธนัยนั้น เพราะความที่พรหมวิหารมาแล้วในพระบาลีข้างหน้านั้นแหละ ทรงตรัสอนุญาตสุภาวิโมกข์ไว้ด้วยอำนาจนีกาสกฺขิณที่ดี ปิตกาสกฺขิณที่ดี โลหิตกาสกฺขิณที่ดี โสทกาสกฺขิณที่ดี นีกาสกฺขิณที่บริสุทธิ ปิตกาสกฺขิณที่บริสุทธิ โลหิตกาสกฺขิณที่บริสุทธิ และโสทกาสกฺขิณที่บริสุทธิเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้คำว่า กาสกฺขิณ หรือคำว่า อภิกายตนะ หรือคำว่า วิโมกข์ ก็คือรูปาวจรฌานนั่นเอง

จริงอยู่ รูปาวจรฌานนั้น ตรัสว่า ชื่อว่ากาสกฺขิณ เพราะอรรถว่าทั่วไปแก่อารมณ์ ชื่อว่าอภิกายตนะ เพราะอรรถว่า ครอบงำอารมณ์ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า โหม้ใจไปในอารมณ์ และเพราะอรรถว่าหลุดพ้นจากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย บรรดาเทศนากาสกฺขิณ อภิกายตนะและวิโมกข์เหล่านั้น เทศนากาสกฺขิณ ฟังทราบทั่ว ตรัสไว้ด้วยอำนาจพระอภิธรรมส่วนเทศนา ๒ อย่างนอกจากนี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจการเทศนาในพระสูตร

นี่เป็นการพรรณนาบทตามลำดับในวิโมกข์นี้ แต่ว่า วิโมกข์แต่ละข้อ ฟังทราบทวนกัน ๗๕ หมวด โดยทำเป็นข้อละ ๒๕ จุจปฐวีกาสกฺขิณแล

จบ เรื่องวิโมกข์

เรื่องพรหมวิหาร

[๒๕๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลเป็นไปโดยความเป็นพรหมวิหารมีเมตตา ฌานเป็นต้น

ในพาทย์นั้น คำว่า เมตตาสหคตฺ แปลว่า ประกอบด้วยเมตตา

แม้คำว่า กรุณาสหคตฺ (ประกอบด้วยกรุณา) เป็นต้นข้างหน้า ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง พระโยคาวจรนั้นปฏิบัติแล้วโดยวิธีใด จึงบรรลุลุณอันประกอบด้วยเมตตา เป็นต้นอยู่ วิธีเจริญเมตตาเป็นต้นนั้น ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว^{๒๗๐} ส่วนเนื้อความพระบาลีที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสินนั้นแหละ

ในปฐวิกสินมีธรรมหมวด ๙ รวม ๒๕ หมวดเท่านั้น ในเรื่องพรหมวิหารนี้มีธรรมหมวด ๗ รวม ๒๕ หมวดโดยความเป็นตักกาน (ฉานหมวด ๓) และจตุกกาน (ฉานหมวด ๔) ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ส่วนในอุเบกขาพรหมวิหารมีธรรมหมวดหนึ่ง ๒๕ หมวดโดยความเป็นฉานที่ ๔

อนึ่ง เยวปนกธรรมเหล่านี้ คือ กรุณา และมุทิตา พร้อมกับฉันทะเป็นต้น ย่อมมีได้ในกรุณาและมุทิตา

[ข้อความว่า ฉันทะเป็นต้น หมายถึงเอาอิโมกข์ มนสิการ และตัตตมชฌัตตตา]

ไม่เพียงเท่านั้น พึงทราบความเป็นทุกขปฏิบัติเป็นต้นในพรหมวิหารนี้โดยการช่มพยาบาลด้วยเมตตา การช่มวิหิงสาด้วยกรุณา การช่มมรติด้วยมุทิตา และการช่มราคะปฏิเสธด้วยอุเบกขา

ความเป็นปริตตารมณีย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยเหล่าสัตว์จำนวนน้อยเป็นอารมณ ส่วนความเป็นอัปमारมณีย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยเหล่าสัตว์จำนวนมากเป็นอารมณ ข้อนี้เป็นความต่างกัน วิธีที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันทั้งหมด

พฺรหฺมุตฺตเมเน กถิตะ	พฺรหฺมวิหาระ อิมะ อิติ วิทิตวา
ภิกฺขุโย เอเตสุ อัย	ปภิกฺขณกกาปิ วิญญะยยา. ^{๒๗๑}

“บัณฑิตทราบพรหมวิหารเหล่านี้อันพระผู้มีพระภาค ผู้เป็นพรหมอันสูงสุด ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยพระบาลีอย่างนี้ก่อนแล้ว พึงทราบแม้ภิกษุในพรหมวิหารเหล่านี้ให้ยิ่งขึ้นไป”

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยความหมาย[ของศัพท์ก่อน]

[ท่านจะแสดงความหมายของศัพท์ที่เรียกว่า วจันตละ หรือวิคคหัตตะ อันเป็นคำจำกัดความ
แล้วจะแสดงลักษณะของเมตตาเป็นต้นต่อไป]

เมตตา คือ สภาวะสนิทสนมกลมกลืนกัน[เหมือนเป็นบุคคลคนเดียวกันดูจนม
ผลสมน้ำที่แยกจากกันไม่ได้ว่านี่คือน้ำหรือนม]

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** คือ สภาวะมีในมิตร

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** คือ สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร

[คำว่า เมตตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะสนิทสนมกลมกลืนกัน = มิชฺชติ สนิยหตีติ เมตตา.
(มิต ฐาตุ สนิเนเห ติตถเนน, กลมกลืน + ต ปัจจัย)
- สภาวะมีในมิตร = มิตเต ภวา เมตตา.
(มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร = มิตฺตสฺส เอสา เมตตา.
(มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิํ ตัทธิต)]

กรุณา คือ สภาวะกระทำความห่วงใยแก่สัตว์บุรุษเมื่อคนอื่นมีทุกข์

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะทำให้แผ่ไปด้วยการแผ่ไปในสัตว์ผู้มีทุกข์

[คำว่า กรุณา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะกระทำความห่วงใยแก่สัตว์บุรุษ = สาธุํ หทยกมฺปนํ กโรตีติ กรุณา.
(กร ฐาตุ = กระทำ + รุณ ปัจจัย)
- สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น = กิณาติ ปรทุกฺขํ หีสติ วินาเสตีติ กรุณา.
(กิ ฐาตุ = ทำลาย + รุณ ปัจจัย แปลง อิ ใน กี เป็น อ)
- สภาวะทำให้แผ่ไปด้วยการแผ่ไปในสัตว์ผู้มีทุกข์ = กิริยติ ทุกฺขิตฺเตสุ ผนวเสน
ปสวริยตีติ กรุณา (กิริ ฐาตุ = แผ่ไป + รุณ ปัจจัย แปลง อิ ใน กี เป็น อ และลบ ร ของ กิริ ฐาตุ)]

มุกิตา คือ สภาวะทำให้ผู้ประกอบด้วยมุกิตานั้นยินดี

อีกนัยหนึ่ง **มุกิตา** คือ สภาวะยินดี

อีกนัยหนึ่ง **มุกิตา** คือ ความยินดี

[คำว่า มุกิตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ยินดี = โมทนติ ตายาติ มุกิตา (ลง ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะยินดี = โมทตีติ มุกิตา (ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความยินดี = โมทนํ มุกิตา (ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

อุเบกขา คือ สภาวะวางเฉยด้วยการกำจัดความพยาบาทตามนัยว่า ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีเวรเกิด และด้วยการเข้าถึงการวางเฉยอยู่

พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นในพรหมวิหารเหล่านี้ ดังนี้

เมตตา :- มีสภาพเป็นไปด้วยอาการปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล

- มีหน้าที่นำประโยชน์มาให้
- มีการกำจัดความอาฆาตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีการเห็นความน่าพอใจของเหล่าสัตว์เป็นเหตุไกล

เมตตานี้มีการสงบโทสะเป็นสมบัติ มีการเกิดขึ้นแห่งความรักใคร่เป็นวิบัติ

[คำว่า หิตาการปวัตติลกฺขณา มีศัพท์เดิมมาจาก หิตกามาการปวัตติลกฺขณา ลบ กาม ศัพท์ท้าย หิตกาม เพื่อย่อคำ]

กรุณา :- มีสภาพเป็นไปโดยอาการกำจัดทุกข์ของผู้อื่น

- มีหน้าที่ทนเห็นทุกข์ของผู้อื่นไม่ได้
- มีความไม่เบียดเบียนเป็นเครื่องปรากฏ
- มีการพบเห็นว่าผู้ถูกทุกข์ครอบงำไม่มีที่พึ่งเป็นเหตุไกล

กรุณานี้ มีความสงบจากความเบียดเบียนเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความ
โศกเป็นวิบัติ

มุกิตา :- มีสภาพยินดี

- มีหน้าที่ไม่ริษยา
- มีการกำจัดความไม่รื่นรมย์[ในกุศล]เป็นเครื่องปรากฏ
- มีการเห็นสมบัติของเหล่าสัตว์เป็นเหตุไถ่

มุกิตานี้มีความสงบอติเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความร่าเริงเป็นวิบัติ

อุเบกขา :- มีสภาพเป็นไปโดยอาการเป็นกลางในเหล่าสัตว์

- มีหน้าที่เห็นความเสมอกันในเหล่าสัตว์
- มีความสงบความรักและความชังเป็นเครื่องปรากฏ
- มีเหตุไถ่คือการเห็นว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ว่า
สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน สัตว์เหล่านั้นจักมีความสุข หรือจักพ้นจากทุกข์ หรือจัก
ไม่เสื่อมจากสมบัติตามความพอใจของใครได้

อุเบกขานี้มีความสงบความรักและความชังเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งอัญญ-
ญาณอุเบกขา (ความวางเฉยด้วยโมหะ คือ โมหะที่ปราศจากโสมนัสและโทมนัส) ซึ่งอาศัย
เรือนเป็นวิบัติ

อนึ่ง วิปัสสนาสุขและภาวสมบัติเป็นประโยชน์ทั่วไปของพรหมวิหารเหล่านั้น
ทั้ง ๔ แต่การจัดพยาบาลเป็นต้นเป็นประโยชน์เฉพาะองค์ กล่าวคือ ในบรรดาเมตตา
เป็นต้นนี้ เมตตา มีการจัดพยาบาลเป็นประโยชน์ พรหมวิหาร ๓ อื่นมีการกำจัดความ
เบียดเบียน ความไม่ยินดี และราคะเป็นประโยชน์

[คำว่า อาเวณิก (เฉพาะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น วินา อวินา (นินิบาทนุรพทกรรมธารยสมาส)
- อวินา ปวตตตีติ อาเวณิก (อวินา ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ปวตตติ ตัทธิติ)]

สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวว่

นิสฺสรณญเหตํ อวฺสุ พยาบาทสฺส ยทิตํ เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณญเหตํ
อวฺสุ วิหเสาย ยทิตํ กรุณาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณญเหตํ อวฺสุ อรติยา ยทิตํ มุทิตาเจโต-
วิมุตฺติ, นิสฺสรณญเหตํ อวฺสุ รากสฺส ยทิตํ อุเปกฺขาเจโตวิมุตฺติ.^{๒๗๒}

“ดูกรอวสุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความพยาบาท
กรุณาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความเบียดเบียน มุทิตาเจโตวิมุตตินี้เป็น
เครื่องสลัดออกจากอริ อุเบกขาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากราคะ”

[คำว่า ยทิตํ ตັดบทเป็น ยํ + อิทํ คำนี้เป็นลิงควิปลาสที่อาจหมายถึงรูปบุลงค์ คือ โย
อยํ หรือรูปอิตถิลิงค์ คือ ยา อยํ ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลขันธวรรคว่

“ยทิตฺตํ ปทสฺส จ อยํ สภาโว, ยา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วตฺตพฺพสฺส ลิงฺคานูรูปํ “โย
อยนฺติ วา “ยา อยนฺติ วา “ยํ อิทนฺติ วา โยเชตพฺพตา ตถาเยวสฺส ตตฺถ ตตฺถ ทสฺสิตตฺตา.”^{๒๗๓}

“อนึ่ง การควรประกอบว่ โย อยํ, ยา อยํ หรือ ยํ อิทํ ตามสมควรแก่ลึงค์ที่ควรกล่าว
แก่เนื้อความนั้นๆ นี้ เป็นปกติของบทว่ ยทิตํ เพราะแสดงไว้อย่างนั้นในที่นั้นๆ”]

อนึ่ง ในพรหมวิหารเหล่านี้ มีธรรมที่เป็นข้าศึกอย่างละ ๒ โดยความเป็นข้าศึก
ใกล้และไกล กล่าวคือ เมตตาพรหมวิหารมีราคะเป็นเหตุใกล้ เพราะเห็นว่าเป็นคุณเท่ากัน
เหมือนศัตรุของบุรุษผู้เกี่ยวไปใกล้กัน ราคะนั้นย่อมได้โอกาสเร็ว ดังนั้น จึงควรรักษา
เมตตาให้ดีจากราคะนั้น

พยาบาทเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน เหมือนศัตรุของบุรุษซึ่งอาศัย
อยู่ในที่รกรงมีภูเขเป็นต้น ดังนั้น จึงควรแผ่เมตตาออกไปโดยปราศจากความกลัว
ต่อพยาบาทนั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักแผ่เมตตาและจักโกรธพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

โทมนัสอาศัยเรือนเป็นข้าศึกไกลของกรุณาพรหมวิหาร เพราะเห็นความวิบัติ
เหมือนกัน ซึ่งตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่

จกฺขุวิญญเญยานํ รูปานํ อิกฺขจํ กนฺตานํ มนฺาปานํ มโนรมานํ โลกามิสปฺภิส-

ยุตตานํ อปปฏิลาภํ वा अपปฏิลาโภ समनुสसโต पुพเพ वा ปฏิทत्तपुพฺพํ อตีตํ นิรุทฺธं
 วิปริณตํ समनुสสรโต อุปฺปชฺชติ โทมนสฺสํ. ยํ เอวรูปํ โทมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ केहसฺसितं
 โทมนสฺสํ.^{๒๗๔}

“โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่พบเห็นความไม่ได้รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันน่าปรารถนา
 น่าใคร่ น่าชอบใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยโลกามิส โดยการไม่ได้รับ หรือหวน
 ระลึกถึงรูปที่เคยได้ในกาลก่อนอันล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว โทมนัส
 เช่นนี้เรียกว่า โทมนัสอาศัยเรือน”

ความเบียดเบียนเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรเจริญ
 กรุณาโดยปราศจากความกลัวต่อความเบียดเบียนนั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักทำกรุณา และ
 จักเบียดเบียนสัตว์ด้วยการประหารด้วยฝ่ามือเป็นต้นพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

โสมนัสอาศัยเรือนเป็นข้าศึกใกล้ของมุกิตาพรหมวิหาร เพราะเห็นว่าเป็นสมบัติ
 เสมอกัน ซึ่งตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

จกฺขุวิญญेयฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กณฺถานํ มนาปानํ มโนรมานํ โลกามิสปฏิสํ-
 ยุตตานํ ปฏิลาภํ वा ปฏิลาโภ समनुสसโต पुपฺเพ वा ปฏิทत्तपुพฺพํ อตีตํ นิรุทฺธं วิปริณตํ
 समनुสสรโต उपฺपชฺชติ โสมนสฺสํ. ยํ เอวรูปํ โสมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ केहसฺसितं โสมนสฺสํ.^{๒๗๕}

“โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่พบเห็นความได้รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันน่าปรารถนา
 น่าใคร่ น่าชอบใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยโลกามิส โดยการได้รับ หรือหวน
 ระลึกถึงรูปที่เคยได้ในกาลก่อนอันล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว โสมนัส
 เช่นนี้เรียกว่า โสมนัสอาศัยเรือน”

อรติเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรเจริญมุกิตาโดยไม่มี
 ความกลัวต่ออรตินั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักเป็นผู้ขึ้นชมยินดี และจักเบียดหน่ายในเสนาสนะ
 อันสงัดและในกุศลธรรมอันยิ่งพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

[อรติ คือ ความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่น ความเบียดหน่ายในเสนาสนะอันสงัด และความ
 ไม่รื่นรมย์ในกุศลธรรมอันยิ่ง]

อัญญาณเบกขาที่อาศัยเรือนเป็นข้าศึกใกล้ของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะเป็น
ธรรมเสมอกันด้วยการไม่ใคร่ครวญถึงโทษและคุณ ซึ่งตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

จกขุณา รูปํ ทิสฺวา อุปปชฺชติ อุเปกฺขา พาลสฺส มุพฺพสฺส ปุณฺณชนสฺส อนินฺธิชนสฺส
อวิปากชินสฺส อนาทีนทสฺสวโน อสฺสุตวโต ปุณฺณชนสฺส. ยา เอวรูปา อุเปกฺขา รูปํ สา
นาตีวตฺตติ. ตสฺมา สา อุเปกฺขา เคหสฺสิตาติ วุจฺจติ.^{๒๗๖}

“อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่ปุณณผู้เห็นรูปด้วยจักขุแล้วโง่เขลา คือ ปุณณผู้ยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบาก ไม่เห็นโทษ ไม่ได้สดับ อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อุเบกขาอาศัยเรือน”

ราคะและปฏิฆะเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรวางเฉยโดยปราศจากความกลัวราคะและปฏิฆะเหล่านั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักวางเฉย และจักยินดีจักโกรธพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่มีได้

[ข้อความว่า “อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้” หมายถึง การละเลยกิเลสที่มีรูปเป็นอารมณ์ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายว่า

รูปํ สา นาทิวตฺตติติ รูปานํ สมติกกมนาย การณํ น โหติ, รูปารมฺมณํ กิเลสํ นาทิวตฺตติติ อธิปฺปาโย.^{๒๗๗}

“คำว่า รูปํ สา นาทิวตตติ (อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้) หมายความว่า เหตุเพื่อจะละเลยรูปหาไม่ ความหมายก็คือ ย่อมไม่ละเลยกิเลสที่มีรูปเป็นอารมณ์”]

อนึ่ง ความพอใจคือความต้องการจะทำ (กัตตุกัมยตาฉันทะ) เป็นเบื้องต้น การข่มนิวรณ์เป็นต้น เป็นท่ามกลาง อับปนาเป็นปริโยสานของพรหมวิหารเหล่านั้นทั้งหมด

สัตว์ตนหนึ่งหรือมาก เป็นอารมณ์ของพรหมวิหารนั้นโดยบัญญัติธรรม เมื่อบุคคลบรรลู่อุปจาระหรืออับปนาแล้วจึงขยายอารมณ์ได้

[ในประโยคว่า อุปจาระ วา อับปนาย วา ปตฺตาย อารมฺมณวฑฺฒนํ คำว่า ปตฺตาย เป็นลักษณะกิริยา (กิริยาที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย) ที่มีเนื้อความเกี่ยวกับลักษณะวันตักตดา (กัตตาที่มี

ลักษณะกิริยา) ว่า อุปจาเร และ อุปนาย แต่ใช้เป็นอิตถิลิงค์ตามบทหลังคือ อุปนาย ตามหลักภาษาโดยทั่วไป บทที่เป็นลักษณะกิริยาในลักษณะนี้ บทวิเสสนะที่ใช้ขยายกัตตา บทวิกติกัตตา (ที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวิเสสกัตตา) หรือบทกิริยาคุมพากย์ มักใช้ลิงค์ตามประธานต้นหรือประธานปลายที่อยู่ติดกันเท่านั้น ดังตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาว่า

[ตัวอย่างรูปปุงลิงค์ตามประธานต้น]

- ยถา ปน โส ปาสาณ วา ลตา วา นาคจฺจติ, เอว สรีรมฺปิ นาคจฺจติ.^{๒๗๘}
“อนึ่ง ก้อนหินหรือเถาว์ลั่นนั้นย่อมมาไม่ได้ ฉันใด แม้สรีระก็มาไม่ได้ ฉันนั้น”
- สเจ หิ โส เอตสฺส สมึเป จิโต ปาสาณ วา ลตา วา อาคจฺเจยฺย, สรีรมฺปิ อาคจฺเจยฺย.^{๒๗๙}
“ถ้าก้อนหินหรือเถาว์ลั่นที่อยู่ใกล้สรีระนั้นพึงมาได้ แม้สรีระก็พึงมาได้”

[ตัวอย่างรูปอิตถิลิงค์ตามประธานต้น]

- วิราคานุปสฺสนาติ ตทฺทุกยทสฺสนวเสน ปวตฺตา วิปสฺสนา จ มคฺโค จ.^{๒๘๐}
“วิปัสสนาและมรรคที่ดำเนินไปเนื่องด้วยการรู้เห็นความดับไปในทุกๆ ขณะของสังขารและนิพพานทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า วิราคานุปัสสนา”

[ตัวอย่างรูปนปุงสกลิงค์ตามประธานต้น]

- ยถา หิ โอกาสทฺธานํ ผริตฺวา จิตฺตํ อุทกํ วา วาลิกา วา “ทีฆมุทกํ ทีฆา วาลิกา, รสสมุทกํ รสสา วาลิกาติ วุจฺจติ.”^{๒๘๑}
“อุปมาเหมือนน้ำหรือทรายที่ตั้งแผ่ไปตลอดเนื้อที่แห่งหนึ่ง เขาก็เรียกว่าน้ำมาก ทรายกว้าง หรือน้ำน้อย ทรายแคบ ฉันใด”

[ตัวอย่างรูปปุงลิงค์ตามประธานปลาย]

- เอกปฏฺฐิกุปาทนา จ กตฺตรทณฺโฑ จ อิจฺฉิตฺตพฺโ. ^{๒๘๒}
“พึงปรารถนารองเท้าชั้นเดียวและไม่เท้า”
- ตสฺสเว วิญฺญาณญฺจายตนารมฺมณฺฏตสฺส อากาसानญฺจายตนวิญฺญาณสฺส อภาโว สฺสณฺดา วิวิตฺตากาโร มนสิกาตพฺโ. ^{๒๘๓}
“พึงใส่ใจความไม่มี ความว่างเปล่า อาการสงบไปแห่งอากาसानญฺจายตนวิญฺญาณอันเป็นอารมณ์ของวิญฺญาณญฺจายตนมานั้นนั่นเอง”

[ตัวอย่างรูปนปุงสกลิงค์ตามประธานปลาย]

- ตโต อุกุคเตน จ คนฺเณ อุทเทโกปิ มุขมฺปิ **ทุกุคฺณํ ปุติกุณฺณสทิสํ** โหติ.^{๒๘๔}
“ทั้งกลิ่นเรอและกลิ่นปากก็พลอยเหม็นเช่นกลิ่นศพเน่าไปด้วยกลิ่นที่ฟุ้งมาจากท้องนั้น”
- กายทรเถ วูปสนฺเต กาโยปิ จิตฺตมฺปิ **ลหุํ** โหติ.^{๒๘๕}
“เมื่อความเร่าร้อนในกายสงบแล้ว ทั้งกายและจิตก็เบา”
- กายคตาสติ ปน อสุภานิ จ น **วฑฺฒเตตฺตพฺพานิ**.^{๒๘๖}
“ส่วนกายคตาสติและอสุภกรรมฐาน บุคคลไม่ควรขยาย”

มีข้อยกเว้นพิเศษในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

- อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย จ จิตฺตมฺจ **สทฺธา** โหติ **โอฬาริกา**.^{๒๘๗}

“กล่าวโดยพิสดารว่า ในกาลที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจ]มาก่อน ทั้งกายและจิตของภิกษุนี้ยังมีความกระวนกระวาย ยังหยาบ”

- อสฺสาสาทิมชฺฌปรีโยสานํ สติยา อนุคฺจจโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ **สารทฺธา จ โหติ อัญชิตา จ ผนฺทิตา จ**.^{๒๘๘}

“เมื่อภิกษุใช้สติติดตามเบื้องต้น กลางและปลายลมอัสสาสะปัสสาสะ มีจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายใน ทั้งกายและจิตย่อมกระสับกระส่ายหวั่นไหว และดิ้นรน”

- ยทา ปนสฺส กาโยปิ จิตฺตมฺปิ **ปรีคฺคหิตา** โหติ, ตทา เต สนฺตา โหติ วูปสนฺตา.^{๒๘๙}
“แต่เมื่อใดทั้งกายและจิตของเธอดูกำหนดแล้ว เมื่อนั้นลมหายใจออกเข้าเหล่านั้นย่อมสงบ”]

ในการขยายอารมณ์นั้น ลำดับแห่งการขยาย มีดังนี้

พระโยคาวจรพึงกำหนดอาวาสหนึ่งก่อนทีเดียว แล้วพึงเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายในอาวาสนั้นโดยนัยว่า อิมสฺมี อาวาเส สตุตา อเวรา โหนตุ (ขอให้สัตว์ทั้งหลายในอาวาสนี้จึงเป็นผู้ไม่มีเวรเกิด) เป็นต้น เหมือนชาวนาผู้ฉลาดกำหนดสถานที่ตนพึงไถแล้วจึงไถ เธอพึงทำจิตให้อ่อนและควรแก่การงานในเหล่าสัตว์นั้น แล้วพึงกำหนดอาวาส ๒ แห่ง หลังจากนั้นก็กำหนดอาวาส ๓ แห่ง ๔ แห่ง ๕ แห่ง ๖ แห่ง ๗ แห่ง ๘ แห่ง ๙ แห่ง ๑๐ แห่ง ตรอกหนึ่ง กิ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง แคว้นหนึ่ง รัฐหนึ่ง ทิศหนึ่งตามลำดับ พึงกำหนดจนกระทั่งจักรวาลหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์นั้นๆ กรุณา

พรหมวิหารเป็นต้นก็เหมือนกัน ข้อนี้เป็นลำดับแห่งการขยายอารมณ์ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้

ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลสืบเนื่องของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น [เพราะผู้บรรลุเมตตาตามานเป็นต้นเท่านั้นจึงจะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารได้ ส่วนผู้ที่บรรลุตามด้วยกรรมฐานอื่นไม่อาจเจริญพรหมวิหารที่ ๔ ได้] เหมือนอุปมาปฏิบัติเป็นผลสืบเนื่องของกสิณทั้งหลาย [เพราะในเวลาเจริญรูปฌานต้องเจริญด้วยการเริ่มกำหนดอากาศที่ได้รับจากการเพิกกสิณ] เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นผลสืบเนื่องของสมาธิทั้งหลาย [เพราะรูปฌานนี้เป็นสมาธิระดับสูงสุด] ผลสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของวิปัสสนา [เพราะบุคคลบรรลุมรรคต่อจากวิปัสสนาแล้วจึงบรรลุผลต่อมา] และนิโรธสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของสมถะและวิปัสสนา [เพราะต้องเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไปจึงเข้านิโรธสมาบัติได้]

อุปมาเหมือนบุคคลผู้จะสร้างบ้าน ยังไม่ได้ยกเสาขึ้นตั้ง ยังมิได้ยกช่อและอกไก่ ก็ไม่สามารถจะยกยอดเรือนและกลอนหลังคาตั้งไว้ในอากาศได้ ฉะนั้น พระโยคาวจรก็ไม่สามารถจะเจริญจตุตถฌานได้โดยปราศจากตติยฌานที่เกิดขึ้นในพรหมวิหารข้างต้น ฉะนั้น

อนึ่ง อุเบกขาพรหมวิหารนี้ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ยังตติยฌานให้เกิดขึ้นแล้วในกสิณทั้งหลาย เพราะมีอารมณ์ที่ไม่เสมอกัน [คือ ตติยฌานดังกล่าวรับกสิณเป็นอารมณ์ ส่วนอุเบกขาจับสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ จึงมีอารมณ์ไม่เสมอกัน]

ถามว่า : ในพรหมวิหารเหล่านี้

- เหตุใดเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาเหล่านี้จึงเรียกว่า พรหมวิหาร
- เหตุใดพรหมวิหารจึงมี ๔ และลำดับของพรหมวิหารเหล่านั้นเป็นอย่างไร และเหตุใดจึงเรียกว่าอัมปมัญญาในคัมภีร์วิวัฏฏ์

ตอบว่า : ลำดับแรก พึงทราบความเป็นพรหมวิหารในเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ เพราะเป็นสภาวะประเสริฐ และเพราะเป็นธรรมไม่มีโทษ กล่าวคือ ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ เพราะเป็นข้อปฏิบัติโดยชอบในสัตว์ทั้งหลาย อนึ่ง เหล่าพรหมมีจิตปราศจากโทษอยู่ ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารเหล่านี้ก็เป็น

ผู้เสมอกับพรหมอยู่นั้นเหมือนกัน ดังนั้นจึงตรัสเรียกกรรมเหล่านั้นว่า พรหมวิหาร เพราะเป็นสภาวะประเสริฐ และเพราะเป็นธรรมไม่มีโทษ

[ข้อความว่า “เพราะเป็นสภาวะประเสริฐ” หมายความว่า กรรมฐานอื่นมีอาณาปาสติ เป็นต้นก่อให้เกิดสมานธิและปัญญาแก่ผู้ปฏิบัติธรรม แต่ไม่ส่งผลแก่บุคคลรอบข้าง แต่เมตตาเป็นต้น ยังส่งผลให้บุคคลรอบข้างเกิดเมตตาตอบสนองแก่ผู้แผ่เมตตาอีกด้วย จะเห็นได้ว่าพระเวสสันดร เจริญเมตตาตามอยู่ในเขวังกต ทำให้เนื้อร้ายไม่เบียดเบียนกันและกันรอบอาศรม ๗ โยชน์

ข้อความว่า “เพราะเป็นธรรมไม่มีโทษ” คือ เป็นธรรมของพรหมผู้ไม่มีโทษ ดังคัมภีร์ มุลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๑) อธิบายว่า นิทโทสกาเวนาคี นิปปฎิฆภาเวน (คำว่า นิทโทสกาเวน แปลว่า เพราะเป็นธรรมไม่มีโทษ) ตามนัยนี้คำว่า พรหม แสดงความหมายว่า พรหม โดยตรง และ แสดงความหมายว่า บุคคลผู้เสมอกับพรหม ด้วยการลง ณ ปัจจัยในอุปมาดัตถิตต่อมา

คำว่า พรหมวิหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ = พรหมาน วิหารา พรหมวิหารา.

(วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)

- ธรรมเครื่องอยู่ของบุคคลผู้เสมอกับพรหม = พรหมา วียาติ พรหมา, พรหมาน วิหารา พรหมวิหารา (ฉนฺฐิตูปุริสสมาส)

คำว่า วิหาร สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรณีสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิหรณฺติ เอเตหิ วิหารา]

คำวิเศษของคำถามว่า เหตุใดพรหมวิหารจึงมี ๔ เป็นต้น มีดังนี้

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตฺสโส

หิตาทิอาการวสา ปนาสํ

กโม ปวตฺตณฺติ จ อปฺปมาเณ

ตา โคจเร เยน ตทปฺปมณฺเณ.

“พรหมวิหารชื่อว่ามี ๔ โดยเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้น

หนึ่ง ลำดับแห่งพรหมวิหารเหล่านี้ย่อมมี โดยเนื่องด้วยลักษณะ

มีความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น

พรหมวิหารเหล่านั้นย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังนั้น
จึงเรียกว่า อัมปมัญญา”

[คำว่า ปณาส์ ตัตถะเป็น ปณ + อาสฺ คำว่า อาสฺ มีความหมายเหมือน อิมาสฺ แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๓๒) ว่า ภู สสฺมาสมีสสยสฺสสสา-
สฺมฺหามฺหิสฺวิมฺสส จ (แปลง อิม เป็น ภู [คือ อ ที่มี ภู เป็นอนุพันธ์] ในเพราะ ส, สฺมา, สฺมี, สฺสย, สฺส, สฺสา, สฺ, มฺหา และ มฺหิ)

คำว่า ตทปมณฺญา ตัตถะเป็น ตํ + อปมณฺญา คำว่า ตํ (ดังนั้น) เป็นบทนิบาตที่แสดงเหตุ
มีความหมายเหมือน เยน

คำว่า อปฺปมาเณ โคจเร ปวตฺตุนฺติ แสดงรูปวิเคราะห์ของ อปฺปมณฺญา ว่า อปฺปมาเณสุ
ปวตฺตา อปฺปมณฺญา (ธรรมที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) หรือ อปฺปมาเณสุ ภวา อปฺปมณฺญา
(ธรรมที่มีในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) โดย อปฺปมาเณ มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ปมาณํ เอเตสฺนฺติ อปฺปมาณา
(เหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) ดูเทียบความหมายของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๒ ข้อ ๘]

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้

- เมตตาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยพยาบาท
- กรุณาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยวิหิงสา
- มุทิตาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยอวดดี อุเบกขาเป็นทางหมดจด
ของบุคคลผู้มากด้วยราคะ

อนึ่ง มนสิการในสัตว์ทั้งหลายของพรหมวิหารก็มี ๔ อย่างนั้นแหละด้วยการ
น้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูล การนำออกซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ การพลอยยินดี
สมบัติ[ของผู้อื่น] และการไม่ผูกใจ อุปมาเหมือนมารดาที่มีบุตร ๔ คน ในบรรดาบุตร ๔ คน
เป็นเด็กคนหนึ่ง เป็นคนป่วยคนหนึ่ง เป็นหนุ่มสาวคนหนึ่ง และชวนชวายเป็นหน้าที่ของตน
คนหนึ่ง มารดาเยอปรารถนาให้บุตรคนเล็กเจริญเติบโต ปรารถนากำจัดความป่วยไข้ของ
บุตรที่ป่วย ปรารถนาให้บุตรผู้เป็นหนุ่มสาวดำรงอยู่ในสมบัติแห่งความเป็นหนุ่มสาวตลอด
กาลนาน และไม่ได้ชวนชวายช่วยกิจการงานอย่างใดอย่างหนึ่งของบุตรผู้ชวนชวายเป็น
หน้าที่ของตน ฉะนั้นได้ แม้พระโยคาวจรผู้อยู่ด้วยอัมปมัญญาเสมอ ก็พึงเจริญไปด้วยเมตตา

เป็นต้นในสัตว์ทั้งปวงฉนั้น ดังนั้น อปัมัญญาจึงมี ๔ อย่าง โดยเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้นนี้

อนึ่ง พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอปัมัญญาทั้ง ๔ เหล่านี้พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความเป็นไปแห่งลักษณะอันปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลก่อน และเมตตาก็มีลักษณะเป็นไปด้วยความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลแก่เหล่าสัตว์ ต่อแต่นั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความเป็นไปแห่งลักษณะนำทุกข์ออกไปในเมื่อเห็น ได้ยิน หรือดำริถึงการเกิดทุกข์ครอบงำของเหล่าสัตว์ที่ตนปรารถนาเกื้อกูลแล้วอย่างนี้ และกรุณาก็มีลักษณะนำทุกข์ออกไป ต่อจากนั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความยินดีในสมบัติ เพราะเห็นสมบัติของเหล่าสัตว์ที่ตนปรารถนาเกื้อกูลและปรารถนาให้ปราศจากทุกข์แล้ว เหล่านั้น และมุทิตาก็มีลักษณะพลอยยินดี[ต่อสมบัติผู้อื่น] ต่อแต่นั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยลักษณะเป็นกลางคือความเป็นผู้วางเฉย เพราะไม่มีกิจที่พึงทำอีก และอุเบกขาก็มีลักษณะเป็นไปแห่งอาการเสมออยู่ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสเมตตาไว้ก่อน โดยเนื่องด้วยลักษณะมีความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น ถัดจากนั้นจึงตรัสกรุณา มุทิตา และอุเบกขา พึงทราบลำดับนี้โดยประการฉะนี้

อนึ่ง อปัมัญญาทั้งหมดนี้ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า อปัมัญญา กล่าวคือ สัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของอปัมัญญาเหล่านี้ อนึ่ง บุคคลไม่ถือเอาประมาณอย่างนี้ว่าพึงเจริญเมตตาเป็นต้นไปในสถานที่เพียงเท่านั้นแก่สัตว์หนึ่ง แต่ให้เป็นไปด้วยการแผ่ไปสู่เหล่าสัตว์ทั้งหมด ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตฺสฺโส

หิตาทิอาการวสา ปนาสํ

กโม ปวตฺตุนติ จ อปฺปมาเณ

ตา โคจเร เยน ตทปฺปมณฺเณ.^{๒๙๐}

“พรหมวิหารชื่อว่ามี ๔ โดยเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้น

อนึ่ง ลำดับแห่งพรหมวิหารเหล่านี้ย่อมมี โดยเนื่องด้วยลักษณะ

มีความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น

พรหมวิหารเหล่านั้นย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังนั้น
จึงเรียกว่า อัมปมัญญา”

อนึ่ง ในอัมปมัญญาเหล่านั้นที่มีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความมีอารมณ์ไม่มีประมาณอย่างนี้ อัมปมัญญา ๓ ข้างต้นประกอบด้วยฌาน ๓ (ติกฌาน) และฌาน ๔ (จตุกกฌาน) เพราะยังไม่ปราศจากโสมนัส

ถามว่า : เหตุใดอัมปมัญญา ๓ ข้างต้นจึงยังไม่ปราศจากโสมนัส

ตอบว่า : เพราะเป็นธรรมสลดพยาบาทเป็นต้นอันเกิดขึ้นเพราะโทมนัส

ส่วนอัมปมัญญาสุดท้ายประกอบด้วยฌานเดียวที่เหลือ เพราะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา โดยแท้จริงแล้ว อุเบกขาในพรหมวิหารที่เป็นไปโดยลักษณะเป็นวางเฉยในสัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากอุเบกขาเวทนา

จบ เรื่องพรหมวิหาร

เรื่องอสุกะ

[๒๖๓] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไหน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลที่เกื้อกูลโดยแท้แก่เหล่าสัตว์ผู้มีราคะจิต ซึ่งเป็นไปโดยเนื่องด้วยฌานหนึ่งๆ ในอารมณ์ต่างๆ นั้นแหละ

ในพากย์นั้น พึงทราบข้อวินิจฉัยในพระบาลีว่า อุทฺธุมาทกสณฺณาสหคตํ (ประกอบด้วยอุทฺธุมาทกสณฺณญา) เป็นต้น ดังนี้

ชาคศพ ชื่อว่า อุทฺธุมาทะ (ชาคศพพองขึ้น) เพราะพองขึ้นโดยความพองอืดขึ้นตามลำดับหลังจากสิ้นชีวิตไปแล้ว เหมือนลูกหนังพองด้วยลม ชาคศพพองขึ้นนั้นแหละชื่อว่า อุทฺธุมาทกะ

[คำว่า อุทฺธุมาท สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ฐมา ธาตุ + ต ปัจจัย สันสกฤตใช้เป็น

ธูมา ธาตุ บาลีจึงมีรูปเป็น ธูมา ธาตุ ใช้ในความหมายว่า เป่า มีรูปวิเคราะห์ว่า ธูมายตีติ ธูมาตา หมายถึง สูบที่ใช้เป่าลม ส่วนชากศพพองขึ้นมีรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัดทิตต่อมาว่า ธูมาตา วียาติ ธูมาตา (ชากศพพองขึ้นที่เหมือนสูบ)]

อีกนัยหนึ่ง อุทฺธูมาตกะ คือ ชากศพพองขึ้นน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

คำว่า อุทฺธูมาตกะ นี่เป็นชื่อของชากศพอย่างนั้น

[คำว่า อุทฺธูมาตก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ชากศพพองขึ้น = อุทฺธูมาตเมว อุทฺธูมาตก.

(ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัถ์ ดังคำว่า ปิตก (สีเหลือง)

- ชากศพพองขึ้นน่าเกลียด = กุจฺฉิตฺ อุทฺธูมาตนฺติ อุทฺธูมาตก.

(ลง ก ปัจจัยในอรรถว่า น่าเกลียด) ดังคำว่า ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺพกุคฺโคโต (กิตติศัพท์ ที่ชั่วชาน่าเกลียดขจรไปแล้ว)]

ชากศพมีสีเขียวคล้ำอันต่างไปจากสีเดิมชื่อว่า วินิละ ชากศพที่มีเขียวคล้ำนั้นแหละชื่อว่า วินิลกะ

อีกนัยหนึ่ง วินิลกะ คือ ชากศพมีสีเขียวคล้ำอันน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

อนึ่ง คำว่า วินิลกะ นี่เป็นชื่อของชากศพที่มีสีแดงในที่มีเนื้อมาก มีสีขาวในที่ มีน้ำหนองรวมตัวกัน และมีสีเขียวโดยมากในที่ที่มีสีเขียวเหมือนคลุ้มด้วยผ้าสีเขียว

[คำว่า วินิลก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ชากศพมีสีเขียวคล้ำ = วินิลเมว วินิลก (ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัถ์)

- ชากศพมีสีเขียวกลำน่าเกลียด = กุจฺฉิตฺ วินิลนฺติ วินิลก.

(ลง ก ปัจจัยในอรรถว่า น่าเกลียด)]

ชากศพที่มีน้ำหนองไหลออกในที่แตกออกแล้ว ชื่อว่า วิปฺพพะ (ชากศพมีน้ำหนองไหลออก) ชากศพมีน้ำหนองไหลออกนั้นแหละ ชื่อว่า วิปฺพพะกะ

อีกนัยหนึ่ง วิปฺพกะ คือ ชากศพมือน้ำนองไหลออกนํ้าเกลียด เพราะเป็นของ
ปฏิกูล

คำว่า วิปฺพกะ นี้เป็นชื่อของชากศพที่เป็นเช่นนั้น

ชากศพขาดเป็น ๒ ท่อน ชื่อว่า วิจฺฉิทฺตะ ชากศพขาดเป็น ๒ ท่อนนั้นแหละ
ชื่อว่า วิจฺฉิทฺตะ

อีกนัยหนึ่ง วิจฺฉิทฺตะ คือ ชากศพขาดเป็น ๒ ท่อนนํ้าเกลียด เพราะเป็นของ
ปฏิกูล

คำว่า วิจฺฉิทฺตะ นี้เป็นชื่อของชากศพที่ขาดในท่ามกลาง

ชากศพที่ถูกสุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นกัดกิน โดยลักษณะต่างๆ
กระจัดกระจายไป ชื่อว่า วิกฺขายิตฺตะ ชากศพที่ถูกกัดกินนั้นแหละ ชื่อว่า วิกฺขายิตฺตะ

อีกนัยหนึ่ง วิกฺขายิตฺตะ คือ ชากศพที่ถูกกัดกินนํ้าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

คำว่า วิกฺขายิตฺตะนี้เป็นชื่อของชากศพเช่นนั้น

ชากศพที่กระจัดกระจายไป ชื่อว่า วิกฺขิตฺตะ ชากศพกระจัดกระจายไปนั้นแหละ
ชื่อว่า วิกฺขิตฺตะ

อีกนัยหนึ่ง วิกฺขิตฺตะ คือ ชากศพที่กระจัดกระจายไปนํ้าเกลียด เพราะเป็น
ของปฏิกูล

คำว่า วิกฺขิตฺตะ นี้เป็นชื่อชากศพที่กระจัดกระจายไปแต่ที่นั้นๆ อย่างนี้ว่า
มือไปทางหนึ่ง เท้าไปทางหนึ่ง ศีรษะไปทางหนึ่ง

ชากศพที่ถูกฟันยับเยินกระจัดกระจายโดยนัยก่อนนั้นแหละ ชื่อว่า หตฺวิกฺขิตฺตะ
คำว่า หตฺวิกฺขิตฺตะ นี้เป็นชื่อของชากศพที่ถูกสับฟันด้วยศาสตราในอวัยวะน้อยใหญ่
แล้วกระจัดกระจายโดยลักษณะเหมือนตีนกาตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

ชากศพที่มีโลหิตหยดเรื่อยไหลไปข้างโน้นข้างนี้ ชื่อว่า โลหิตฺตะ

คำว่า โลหิตฺตะ นี้เป็นชื่อของชากศพที่เปื้อนโลหิตไหลไป

หมู่นอนชื่อว่า ปุพฺพะ ชากศพที่เคลื่อนไปด้วยหมู่นอนซ่อนไซ ชื่อว่า ปุพฺพะ

คำว่า ปุพพะกะ นี่เป็นชื่อของซากศพที่เต็มไปด้วยหมู่นอน

ซากกระดูกนั้นแหละ ชื่อว่า อัฏฐิกะ

อีกนัยหนึ่ง อัฏฐิกะ คือ ซากกระดูกนำเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

คำว่า อัฏฐิกะ นี่เป็นชื่อของซากศพที่มีร่างกระดูกบ้าง มีกระดูกท่อนหนึ่งบ้าง

อนึ่ง ชื่อเหล่านั้นเป็นชื่อเรียกของ[ปฏิกาค]นิमितที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยซากศพ
ขึ้นพองเป็นต้นเหล่านี้บ้าง หรือเป็นชื่อเรียกของฌานที่บรรลุใน[ปฏิกาค]นิमितบ้าง

ในซากศพพองขึ้นเป็นต้นนั้น คำว่า อุทฐมาตกสัณญะ คือ สัณญะที่เกิดขึ้นด้วย
ความเป็นอัปนาใน[ปฏิกาค]นิमितคือซากศพพองขึ้น

คำว่า อุทฐมาตกสัณญาสหคตะ คือ จิตที่ประกอบด้วยสัณญะที่เกิดขึ้นใน
[ปฏิกาค]นิमितคือซากศพพองขึ้นนั้น เพราะเป็นสภาวะประกอบร่วมกัน

แม้จิตที่ประกอบด้วยวินิลกสัณญะเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง วิธีเจริญที่ข้าพเจ้าพึงกล่าวไว้ในเรื่องอสุภะนี้ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิ-
มรรคโดยประการทั้งปวงทีเดียว^{๒๙๑} พึงทราบการอธิบายพระบาลีที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้
แล้วนั้นแหละ

มีข้อต่างกันว่า ในอสุภะนี้ฌานแต่ละหมวดมีหมวดละ ๒๕ ด้วยความเป็น
ปฐมฌานอย่างเดียวเหมือนในอุเบกขาพรหมวิหารมีได้ด้วยความเป็นจตุตถฌาน

อนึ่ง พึงทราบฌานที่มีอารมณ์เป็น[ปฏิกาค]นิमितที่เกิดขึ้นในที่ซากศพพองขึ้น
อันเล็กน้อยว่าเป็นปริตตารมณ์ (มีอารมณ์เล็กน้อย) ส่วนฌานที่เกิดขึ้นในที่ซากศพพอง
ขึ้นอันใหญ่เป็นอัปมาณารมณ์ (มีอารมณ์ไม่มีประมาณ) เพราะอารมณ์อสุภะไม่ควรขยาย

แม้อสุภะที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกันนั้นแหละ

อิติ อสุภานิ สุกกุโณ

ทสสโตจเนน ฤตีกิตติ

ยานิ อโวจ ทสพโล

เอเกกขุฌานเหตุนิ.

เอวํ ปาพินเยเนว

ตาว สพฺพานิ ตานิ ชานิตฺวา

เตสฺสเวว อयํ ภิกฺขุโย

ปภินฺนกกถาปิ วิญญेยฺยา.^{๒๗๒}

“พระทศพลทรงพระคุณอันงาม ทรงพระเกียรติที่ท้าวสักกะผู้มี
ปัญญาจักษุณับพันสรรเสริญแล้ว ตรัสอสุภะอันเป็นเหตุแห่ง[ปฐม]
ฌานแต่ละอย่างไว้ ด้วยประการฉะนี้

บัณฑิตทราบอสุภะทั้งหมดนั้นตามนัยแห่งพระบาลีอย่างนี้ก่อน
แล้ว ฟังทราบแม้ปภินกถานี้ในอสุภะเหล่านั้นให้ยิ่งขึ้นไป”

[คำว่า ทสสโตจเนน หมายถึง ท้าวสักกะ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ สหสฺสกฺข (ผู้มีปัญญ-
าจักษุณับพัน)

พึงสังเกตว่าท่านผู้แต่งกล่าวถึงคุณบทของพระพุทธเจ้าไว้ด้วยคำว่า สุภาคุณ, ฤติกิตติ และ
ทสฺสโล โดยมีได้กล่าวถึงคุณบทอื่น เพราะเป็นฐานะที่กล่าวถึงอสุภะ การใช้คุณบทตามสมควรแก่
ฐานะเช่นนี้เป็นอรรถรสทางภาษาอย่างหนึ่ง ตามหลักอรรถการชื่อว่า โอจิตยสัมปสกะ คือ คุณที่
เพิ่มความเหมาะสม]

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลผู้บรรลุ[ปฐม]ฌานแล้วในอสุภะอย่างใดอย่างหนึ่งใน
บรรดาอสุภะเหล่านั้น เป็นผู้ปราศจากความประพฤติโลเล เหมือนพระชีณาสพผู้ปราศจาก
ราคะแล้ว เพราะข่มราคะได้ดีแล้ว แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ประเภทแห่งอสุภะที่กล่าวไว้นั้น
พึงทราบว่ตรัสไว้โดยการถึงสภาวะ[ที่พองขึ้นเป็นต้น]แห่งซากศพ และด้วยความต่างกัน
แห่งราคจริต กล่าวคือ ซากศพเมื่อถึงความเป็นของปฏิกูล ก็จะพึงถึงสภาพขึ้นพองหรือ
ถึงสภาพเป็นซากศพอย่างใดอย่างหนึ่งมีสีเขียวคล้ำเป็นต้น เพราะเหตุนี้ กุลบุตรพึง
กำหนด[ปริกรรม]นิมิตในอสุภะเช่นนั้นเท่าที่จะหาได้อย่างนี้ว่า ซากศพพองขึ้นเป็นของ
ปฏิกูล ซากศพมีสีเขียวคล้ำเป็นของปฏิกูล เป็นต้น

โดยประการดังนี้ ฟังทราบว่าพระพุทธองค์ตรัสประเภทอสุภะไว้ ๑๐ อย่างโดย
การถึงสภาวะ[ที่พองขึ้นเป็นต้น]แห่งซากศพ

อนึ่ง ว่าด้วยความต่างกันในอสุภะ ๑๐ เหล่านี้ ซากศพพองขึ้นเป็นสัปปายะ
แก่บุคคลผู้ยินดีในสรีรสังฐาน เพราะแสดงความวิบัติของสรีรสังฐาน

ซากศพมีสีเขียวคล้ำเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในสรีรวรรณะ เพราะแสดงความวิบัติแห่งผิว

ซากศพมีน้ำหนองไหลเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในกลิ่นแห่งสรีระที่ปรุ้งแต่งขึ้นด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น เพราะแสดงความเป็นกลิ่นเหม็นอันเนื่องด้วยแผลในร่างกาย

ซากศพถูกตัดเป็นท่อนเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในความเป็นกลุ่มก้อนแห่งสรีระ เพราะแสดงความโพรงภายในร่างกาย

ซากศพที่ถูกสัตว์แทะกินเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในที่มีเนื้อนุ่มในส่วนแห่งร่างกายมีถิ่นเป็นต้น เพราะแสดงความพินาศแห่งการสมบูรณ์ด้วยเนื้อนุ่ม

ซากศพที่มีอวัยวะกระจายระเจจายเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการเยื้องกรายแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ เพราะแสดงความกระจายแห่งอวัยวะน้อยใหญ่

ซากศพที่ถูกตัดเป็นท่อนๆ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการถึงพร้อมแห่งโครงร่างกาย เพราะแสดงความพิการของโครงร่างกาย

ซากศพที่มีเลือดติดเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในความงามอันเกิดจากการประดับตกแต่ง เพราะแสดงความปฏิกูลโดยการเปื้อนเลือด

ซากศพที่มีหมู่หนอนชอนไชเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในร่างกายว่าเป็นของเรา เพราะแสดงถึงความเป็นของสาธารณะแก่ตระกูลหมู่หนอนเป็นอันมาก

ซากศพที่เหลือแต่กระดูกเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการสมบูรณ์แห่งฟัน เพราะแสดงความเป็นของปฏิกูลแห่งกระดูกในสรีระ

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าพระพุทธรองค์ตรัสประเภทอสุกะไว้ ๑๐ อย่างแม้โดยความต่างกันแห่งราคะจริต

อนึ่ง ในอสุกะทั้ง ๑๐ อย่างนี้ จิตจะสงบดำรงอยู่ได้ด้วยกำลังของวิตกเท่านั้น ไม่อาจดำรงอยู่ได้โดยปราศจากวิตก เพราะอารมณ์มีกำลังน้อย เหมือนเรือจอดอยู่ที่แม่น้ำ มีกระแสเชี่ยวไหลไม่หยุดนิ่งย่อมหยุดได้ด้วยกำลังไม้ถ่อเท่านั้น ไม่อาจจอดอยู่ได้โดย

ปราศจากไม้ถ่อ ดังนั้น จึงมีเพียงปฐมฌานเท่านั้นในอสุภกรรมฐานนี้ ทุติฌานเป็นต้น
หาไม้ได้ไม้

[ข้อความว่า “เพราะอารมณ์มีกำลังน้อย” หมายถึง การที่อารมณ์ไม่อาจหยุดยั้งจิตให้
ตั้งมั่นไม่ซัดส่ายได้]

อนึ่ง ปิติและโสมนัสก็ย่อมเกิดได้แม้ในอารมณ์[อสุภะ]ที่เป็นของปฏิกูลนี้ เพราะ
การเห็นอนิสงส์อย่างนี้ว่า อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมหา ปริมุจฺจิสฺสามิ (เราจัก
พ้นจากชราและมรณะเพราะปฏิปทานี้แน่แท้) และเพราะขจัดความเร่าร้อนแห่งนิวรณ์
ได้ เหมือนคนเหตดอกไม้เห็นอนิสงส์ว่า วันนี้เราจักได้ค่าจ้างมาก จึงเกิดปิติโสมนัสใน
กองคูถ และเหมือนคนมีโรคเป็นทุกข์เพราะโรคหนักเกิดความปิติโสมนัสในขณะมีการ
อาเจียนและถ่ายยา

[ข้อความว่า “คนเหตดอกไม้” (บุปฺผผลทุทฺถก) คือ คนเหตุนั่นเอง ในสมัยก่อนมักมีถึง
ถ้อยอุจจาระและปัสสาวะไว้ในพระราชวัง เมื่อพระราชหรือนางสนมในขับถ่ายแล้วก็วางดอกไม้ไว้
บนกองคูถ คนที่เหตุดจึงได้ชื่อว่า คนเหตดอกไม้ ภาษาบาลีใช้เป็น บุกกุส, บุปฺผผลทุทฺถก]

อนึ่ง อสุภะทั้ง ๑๐ นี้มีอย่างเดียวโดยลักษณะ กล่าวคือ อสุภะทั้ง ๑๐ อย่างนี้ มี
ลักษณะเป็นของไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็นน่ารังเกียจปฏิกูล อสุภะนั้นจึงไม่ปรากฏในสรีระที่
ตายแล้วอย่างเดียว แต่ปรากฏแม้ในร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ เหมือนปรากฏแก่พระมหา-
ติสสเถระผู้เห็นกระดูกพินอยู่ในเจตียบรรพต^{๒๙๓} และเหมือนปรากฏแก่สามเณรอุปัฏฐาก
พระสังฆรักขิตเถระซึ่งเฝ้าหน้าดูพระราชผู้ประทับเหนือคอช้าง ดังจะเห็นได้ว่า ร่างกายที่
ตายแล้วเป็นอสุภะ ฉันทใด แม้สรีระที่กำลังเป็นอยู่ก็เป็นอสุภะ ฉันทนั้นนั่นแหละ แต่ลักษณะ
แห่งอสุภะย่อมไม่ปรากฏในร่างกายที่ยังเป็นอยู่นี้ เพราะถูกปิดบังด้วยเครื่องประดับที่สวม
ใส่ไว้

จบ เรื่องอสุภะ

ถามว่า : รูปาวจรอัปปนาที่มีปฐวิกสิณเป็นต้น มีอภิสัทธาเป็นปริโยสานนี้ มีอยู่เท่านั้นหรือ หรือแม้รูปาวจรอัปปนาอื่นก็มีอยู่

ตอบว่า : แม้รูปาวจรอัปปนาอื่นก็มีอยู่ กล่าวคือ อานาปานฌานและกายคตาสติภาวนาได้ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนี้ แม้ได้ตรัสไว้ แต่เมื่อตรัสถึงวาโยกสิณ ก็เป็นอันถือเอาอานาปานฌานโดยแท้ [เพราะวาโยกสิณและลมหายใจเข้าออกมีลักษณะเป็นลมเหมือนกัน]

อนึ่ง เมื่อตรัสถึงวรรณกสิณ ก็เป็นอันถือเอากายคตาสติที่เกิดขึ้นด้วยจตุกกฌาน และปัญจกฌานในโกฏฐาสะมีผมเป็นต้น

เมื่อตรัสถึงอสุภะ ๑๐ ก็เป็นอันถือเอากายคตาสติที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งฌานที่พิจารณาความปฏิกูลในอาการ ๓๒ และด้วยอำนาจแห่งฌานอันรับเอาสีในป่าช้า ๘ ชนิดเป็นอารมณ์

รูปาวจรอัปปนาทั้งหมดย่อมเป็นอันตรัสแล้ว ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนี้ ด้วยประการฉะนี้

- [- สีเขียวของผมมีลักษณะคล้ายกับนิลกสิณ
- สีเหลืองของผิวมีลักษณะคล้ายกับปิตกสิณ
- สีแดงของเลือดมีลักษณะคล้ายกับโลหิตกสิณ
- สีขาวของลูกตาขาวมีลักษณะคล้ายกับโอทาทกสิณ

ดังนั้น ฌานที่บุคคลบรรลุด้วยการรับสีเขียวเป็นต้นที่มีในร่างกายเป็นอารมณ์จึงจัดเป็นกายคตาสติภาวนา และเมื่อพระพุทธองค์ตรัสวรรณกสิณไว้โดยตรง ก็เป็นอันถือเอากายคตาสติที่เป็นไปในกายได้โดยอ้อม

หมวดโกฏฐาสะ ๓๒ มีผม ขน เป็นต้นและหมวดสิวถิกา (ป่าช้า) ทั้ง ๘ ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร เมื่อพระพุทธองค์ตรัสอสุภะไว้โดยตรงในคัมภีร์ธรรมสังคณี ก็เป็นอันถือเอากายคตาสติที่กำหนดอาการ ๓๒ และกายคตาสติที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยป่าช้าทั้ง ๘ ได้ เพราะเป็นการพิจารณาของปฏิกูลเหมือนกัน

คำว่า สิวถิกา (ป่าช้า) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าว

ถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงป่าช้าอันเป็นที่อาศัยของซากศพ แต่
เจตนาหมายถึงซากศพทั้ง ๙]

จบ เรื่องรูปาวจร



คำอธิบายอรูปาวจรกุศล

คำอธิบายอาภาสานัญญาตนะ

[๒๖๕] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อทรงแสดงอรูปาวจรกุศล

ในพากย์นั้น คำว่า อรูปูปตติยา มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า อรูปะ คือ อรูปภาพ คำว่า อรูปปัตติ คือ การเกิดขึ้นในอรูปภาพ [พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในอรูปภาพ]

[คำว่า อรูป ใน อรูปูปตติยา มาจาก อรูปภว ลป ภว ศัพท์หลังเพื่อย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า อรูปสส ภโว อรูป (ภาพของพรหมผู้ไม่มีรูป)]

คำว่า มคฺคํ ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรค) หมายความว่า ย่อมยังฉานอันเป็นเหตุบรรลู่ คือ เหตุเกิด กล่าวคือ เหตุทำให้เกิดขึ้น ให้ปรากฏ คือ ให้เจริญ

คำว่า สพฺพโส แปลว่า โดยอาการทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า ทั้งหมด คือ ไม่มีเหลือ

[คำว่า สพฺพโส พบในประโยคว่า สพฺพโส รูปสณฺณานํ สมติกฺกมา แปลว่า เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง หรือแปลว่า เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาทั้งหมด โดยตามนัยแรก ลง โส ปัจจัยในอรรถอาการด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ทำยสังขยาศัพท์ในการจำแนก) มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพภากาเรน สพฺพโส (โดยอาการทั้งปวง, โดยสิ้นเชิง) และตามนัยหลังลง โส ปัจจัยในอรรถสกัถ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพภา เอว สพฺพโส (ทั้งหมดนั้นแหละ)]

คำว่า รูปสณฺณานํ (รูปสัญญา) คือ รูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธาน และกสิณรูปที่เป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้น ดังจะเห็นได้ว่า แม้รูปาวจรฌานก็ได้ชื่อว่า รูป ดังเช่นคำว่า รูปี รูปานิ ปสฺสตี^{๒๙๔} (ผู้มีรูป[ฌาน]ย่อมเห็น[กสิณ]รูป) เป็นต้น แม้อารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้นได้ชื่อว่า รูป ดังเช่นคำว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี สุวณฺณ-ทพฺพณฺณานิ^{๒๙๕} (ย่อมเห็น[กสิณ]รูปภายนอกซึ่งมีผิวพรรณดีและไม่ดี) ดังนั้น คำว่า

รูปสณฺณานํ ในที่นี้จึงเป็นชื่อของรูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธานอย่างนี้ว่า
รูปสัญญา คือ สัญญาในรูปฌาน หรือ รูปสัญญา คือ อารมณ์ที่มีชื่อว่ากสิณรูป ความหมาย
ก็คือ ชื่อว่ากสิณรูปของอารมณ์นั้นมียู่ ฟังทราบว่าคำนี้เป็นชื่อของกสิณรูปที่เป็นอารมณ์
ของรูปาวจรฌานนั้นอันจำแนกเป็นปฐวิกกสิณเป็นต้นอย่างนี้

[คำว่า รูปสณฺณา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สัญญาในรูปฌาน = รูป สณฺณา รูปสณฺณา (สัตตมัตตปฐิสสมาส)
- อารมณ์ที่มีชื่อว่ากสิณรูป = รูป สณฺณา อสสาติ รูปสณฺณ (ฉนฺนวิพพหิสมาส)]

คำว่า สมติกุมา (เพราะล่องพ้น) หมายความว่า เพราะรังเกียจและดับสนิท
ความหมายก็คือ พระโยคาวจรเข้าอากาศาณญายตนะอยู่ เพราะรังเกียจและดับสนิท คือ
เพราะมีความรังเกียจและความดับสนิทเป็นเหตุ ในรูปสัญญาเหล่านั้น คือ ฌาน ๑๕ โดย
จำแนกตามกุศล วิบาก และกิริยา และในอารมณ์ที่มีชื่อว่ากสิณรูปเหล่านั้น คือ อารมณ์ ๘
โดยจำแนกตามปฐวิกกสิณเป็นต้น โดยสิ้นเชิง หรือไม่มีส่วนเหลือ โดยแท้จริงแล้ว บุคคล
ผู้ยังมิได้ล่องพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิงไม่อาจเข้าอากาศาณญายตนฌานนั้นอยู่ได้

ในเรื่องนั้น ผู้ยังไม่คลายความยินดีในอารมณ์ย่อมล่องพ้นสัญญาไปไม่ได้ และ
เมื่อล่องพ้นสัญญาได้แล้ว ก็เป็นอันล่องพ้นอารมณ์ได้เหมือนกัน ดังนั้น ในคัมภีร์วิวัฏฏ์
จึงไม่ตรัสถึงการล่องพ้นอารมณ์ ตรัสแต่การล่องพ้นสัญญาเท่านั้นไว้อย่างนี้ว่า

ตตฺถ กตมา รูปสณฺณายโย. รูปาวจรสมุปตฺติ สมุปนฺนสฺส วา อุปนฺนสฺส วา
ทิฏฺฐมฺมสุขวิหาริสฺส วา สณฺณา สณฺชานนา สณฺชานิตตตฺ, อิมา วุจฺจนฺติ รูปสณฺณายโย. อิมา
รูปสณฺณายโย อติกฺกนฺโต โหติ วิตฺติกฺกนฺโต สมติกฺกนฺโต, เตน วุจฺจติ สพฺพโส รูปสณฺณานํ
สมติกุมา.^{๒๙๖}

“ในพากย์นั้น รูปสัญญาเป็นไฉน การจำ กิริยาที่จำ ความจำของพระโยคาวจร
บุคคลผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ หรือของบุคคลผู้อุบัติในรูปภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่
เป็นสุขในภพปัจจุบัน เหล่านี้เรียกว่า รูปสัญญา ภิกษุล่องพ้นแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว
ซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า เพราะล่องพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง”

อนึ่ง สมาบัติเหล่านี้พึงบรรลุด้วยการล่วงพ้นอารมณ์ แตกต่างกับปฐมฌาน เป็นต้นที่พึงบรรลู่ในอารมณ์หนึ่งเท่านั้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกระทำการอธิบายความโดยการล่วงพ้นอารมณ์อีกด้วย

คำว่า ปฏิสมณญาณํ อตถงคมา (เพราะความดับไปแห่งปฏิสมณญาณ) หมายความว่า ปฏิสมณญาณ คือ ญาณที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบกันระหว่างวัตถุมีจักขุเป็นต้นกับอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น คำว่า ปฏิสมณญาณ นี้เป็นชื่อของญาณในรูปเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตตถ กตมา ปฏิสมณญาณโย. รูปสมณญาณ สททสมณญาณ คนธสมณญาณ รสสมณญาณ โผฏฐพพสมณญาณ, อิมมา วุจจนติ ปฏิสมณญาณโย.^{๒๙๖}

“ในพากย์นั้น ปฏิสมณญาณเป็นไฉน คือ ญาณในรูป ญาณในเสียง ญาณในกลิ่น ญาณในรส และญาณในสัมผัส เหล่านี้เรียกว่า ปฏิสมณญาณ”

ความหมายก็คือ เพราะความดับไป คือ เพราะละทิ้ง กล่าวคือ เพราะความไม่เกิดขึ้น ได้แก่ ไม่กระทำให้เป็นไปแห่งปฏิสมณญาณทั้ง ๑๐ นั้นโดยสิ้นเชิง คือ กุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕

อนึ่ง ปฏิสมณญาณ (ทวิปัญจวิญญาณญาณ) เหล่านี้ย่อมไม่มีแม่แก่ผู้เข้าปฐมฌานเป็นต้นโดยแท้ เพราะจิตไม่เป็นไปทางปัญจทวารในสมัยนั้น แต่พึงทราบพระพุทธวณะที่ตรัสถึงญาณเหล่านี้ในอากาสนัญญายตนฌานนี้ โดยเนื่องด้วยการยกย่องฌานนี้เพื่อให้เกิดความอุตสาหะในฌานนี้ เหมือนการกล่าวถึงสุขและทุกข์ที่ถูกละได้ในฌานอื่นไว้ในฌานที่ ๔ และเหมือนการกล่าวถึงสัkkายทิฏฐิเป็นต้นที่ถูกละได้ในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓

อีกนัยหนึ่ง ปฏิสมณญาณเหล่านี้แม้ไม่มีอยู่แก่ผู้เข้าอุปปาจารย์ฌาน แต่ย่อมไม่มีเพราะละได้แล้วก็ไม่ เพราะการเจริญอุปปาจารย์ฌานมิใช่เป็นไปเพื่อความคลายความยินดีในรูป และการเจริญอุปปาจารย์ฌานนั้นก็มีความเป็นไปอาศัยรูป แต่การเจริญอุปปาจารย์ฌานนี้ย่อมเป็นไปเพื่อคลายความยินดีในรูป ดังนั้นจึงควรกล่าวได้ว่าปฏิสมณญาณเหล่านี้

ถูกละได้ในอุปาวจรมานนี้ และไม่ควรจะกล่าวเพียงเท่านั้น แต่ควรทรงจำไว้อย่างนี้ โดยแท้ ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า^{๒๙๗} เสี่ยงเป็นเครื่องรบกวนของผู้เข้าปฐมฌาน เพราะยังละไม่ได้ในกาลก่อนจากอุปาวจรสมาบัตินี้ แต่ในอุปาวจรมานนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่าอุปสมาบัติไม่มีความหวั่นไหว และเป็นวิโมกข์อันสงบ เพราะละปฏิขันธ์สัญญาได้แล้วโดยแท้ อนึ่ง อาหารดาบสกาลามโคตรเข้าเมื่ออุปฌานแล้ว มิได้เห็น และไม่ได้ยินเสียงเกวียนร้าวหาร้อยเล่มซึ่งผ่านไปใกล้ๆ^{๒๙๘}

คำว่า นานตตสณฺณานํ อมณสิการา (เพราะไม่ใส่ใจในนันทสัญญา) แปลว่า [เพราะไม่ใส่ใจ]สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน หรือ[เพราะไม่ใส่ใจ]สัญญาต่างกัน

[สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน คือ สัญญาที่มีในอารมณ์หลากหลาย คือ กสิณรูป หรือรูปารมณฺเณ เป็นต้น หรืออารมณ์บัญญัติอื่นๆ ซึ่งแตกต่างกับรูปสัญญาที่มีกสิณรูปเป็นอารมณ์ และปฏิขันธ์สัญญาที่มีอารมณ์ ๕ มีรูปารมณฺเณ เป็นต้นเป็นอารมณ์ ส่วนสัญญาต่างหากก็มีความหมายคล้ายคลึงกันนี้

คำว่า นานตตสณฺณา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน = นานตเต โคจเร ปวตฺตา สณฺณา นานตตสณฺณา. (มัชฌิเมปิ สัตตมัตตปปริสสมาส)
- สัญญาต่างกัน = นานตฺตา สณฺณา นานตตสณฺณา (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)

คำว่า นานตต แปลตามศัพท์ว่า มีสภาพต่างกัน มาจาก นานา + อตต ตามนัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า นานา สภาโว อสฺสชาติ นานตฺโต (อารมณ์ที่มีสภาพต่างกัน) ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า นานา สภาโว เอตาสนฺติ นานตฺตา (สัญญาที่มีสภาพต่างกัน)]

สัญญาที่นับเข้าในมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ [คือ ทวิปัญจวิญญาณสัญญา ที่นับเข้าในคำว่า ปฏิขันธ์สณฺณานํ] ของผู้ไม่เข้าสมาบัติ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ต่างหากมีรูปารมณฺเณและสัททารมณฺเณ เป็นต้น ซึ่งพระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในคำว่า นานตตสณฺณานํ นี้ ดังที่ตรัสจำแนกไว้ในคัมภีร์วิวัฏฐค้อย่างนี้ว่า

ตตฺถ กตฺมา นานตตสณฺณา. อสมานนฺนสฺส มโนธาตุสมํคิสุสฺส วา มโนวิญญาณธาตุสมํคิสุสฺส วา สณฺณา สณฺณานนา สณฺณานิตตฺตํ, อีมา วุจฺจนฺติ นานตตสณฺณาย. ^{๒๙๙}

“ในพากย์นั้น นานัตตสัญญาเป็นไฉน สัญญา กิริยาที่จำได้ ความเป็นผู้จำได้ ของผู้ไม่เข้าสมบัติที่ประกอบด้วยมโนธาตุหรือมโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้เรียกว่า นานัตตสัญญา”

ดังนั้นจึงตรัสว่านานัตตสัญญา [สัญญาเหล่านี้ก็คือสัญญาที่ประกอบกับกามาวจรจิต ๔๔ ดวง เว้นปฏิขัมมสัญญา ๑๐ อย่าง]

อนึ่ง สัญญาเหล่านี้ทั้ง ๔๔ อย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ อกุศลสัญญา ๑๒ กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๑๑ อกุศลวิปากสัญญา ๒ กามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑ มีสภาพต่างกัน คือ ไม่เหมือนกันและกัน ดังนั้นจึงตรัสว่า นานัตตสัญญา

เพราะไม่ใส่ใจ คือ ไม่ใคร่ครวญ กล่าวคือ ไม่คำนึง ได้แก่ ไม่พิจารณา นานัตตสัญญาเหล่านี้ โดยสิ้นเชิง ความหมายคือ โดยเหตุที่บุคคลย่อมนิโครครวญ คือ ไม่ใส่ใจ กล่าวคือ ไม่พิจารณากามาวจรสัญญาเหล่านั้น ดังนั้น บุคคลจึงเข้าอากาสานัญจายตนฌานนี้อยู่

อนึ่ง ในสัญญาทั้ง ๓ อย่างนี้ รูปสัญญาและปฏิขัมมสัญญาข้างต้นย่อมไม่มีแม้ใน[อรูปร]ภพที่เกิดขึ้นด้วยฌานนี้ จะป่วยกล่าวไปไปถึงในกาลที่เข้าฌานนี้ในภพนั้นอยู่ ดังนั้น จึงตรัสความไม่มีสัญญาแม้ทั้ง ๒ นั้นด้วยพระดำรัสว่า สมตักกมา (เพราะล่องพ้น) อตถกมา (เพราะความดับไป)

แต่ในนานัตตสัญญา สัญญา ๒๗ อย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ กิริยาสัญญา [คือ มหากิริยาจิต ๘ มโนทวาราวชชนจิต ๑] ๙ อกุศลสัญญา [เว้นโทสะ ๒] ๑๐ ไม่มีในภพที่เกิดแล้วด้วยฌานนี้ ดังนั้นจึงตรัสว่า ตาส อมนสิการา (เพราะไม่ใส่ใจ สัญญาเหล่านี้) เพราะบุคคลผู้เข้าฌานนี้อยู่ในอรูปรภูมินั้น ต้องเข้าฌานอยู่ได้เพราะไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้น แต่เมื่อใส่ใจสัญญาเหล่านี้ก็เข้าฌานไม่ได้

อนึ่ง กล่าวโดยสรุปในเรื่องนี้ คำว่า รูปสมณณานํ สมตักกมา (เพราะล่องพ้น รูปสัญญา) นี้ กล่าวถึงการละอุปาวจรธรรมทั้งหมด

คำว่า ปฏิขัมมณณํ อตถกมา นานตตสมณณานํ อมนสิการา (เพราะความดับ

ไปแห่งปฏิขันธ์สัญญา และเพราะไม่ใส่ใจในอนัตตสัญญา) นี้ กล่าวถึงการละและไม่ใส่ใจจิต และเจตสิกที่เป็นกามาวจรทุกดวง

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสยกย่องอากาสนัญญาตนสมาบัติไว้ด้วย บททั้ง ๓ คือ เพราะล่วงพ้นรูปสัญญา ๑๕ อย่าง เพราะความดับไปแห่งปฏิขันธ์สัญญา ๑๐ อย่าง เพราะไม่ใส่ใจในอนัตตสัญญา ๔๔ อย่าง

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสยกย่องอากาสนัญญาตนสมาบัติ

ตอบว่า : เพื่อให้เกิดความอดุทธาหะ และเพื่อจูงใจผู้ฟังทั้งหลาย

ถ้าบุคคลบางคนผู้โง่เขลาไร้ปัญญาจะฟังกล่าวว่า พระศาสดาย่อมตรัสว่าพวกท่านจงยังอากาสนัญญาตนสมาบัติให้เกิด อะไรหนอเป็นผลานิสงส์ของอากาสนัญญาตนสมาบัติที่เกิดขึ้นนั้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสยกย่องสมาบัติด้วยลักษณะเหล่านี้ โดยพระดำริว่า ขอชนเหล่านั้นอย่าได้กล่าวอย่างนี้ แท้จริงแล้วเมื่อพวกเขาได้ฟังพระพุทธดำรัสนั้นแล้วก็จักคิดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่าสมาบัตินี้สงบอย่างนี้ ประณีตอย่างนี้ พวกเรายังสมาบัตินั้นให้เกิด ลำดับนั้นพวกเขาจักทำอดุทธาหะเพื่อให้สมาบัตินั้นเกิดขึ้น

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสยกย่องอากาสนัญญาตนสมาบัตินี้แก่ชนผู้โง่เขลาไร้ปัญญาเหล่านั้นเพื่อจูงใจ เหมือนพ่อค้าบ่น้ำอ้อย ชื่อ วิสกัณฐกะ (หนามพิษ) พ่อค้าบ่น้ำอ้อยเรียกว่า วิสกัณฐกะ (พ่อค้าหนามพิษ) ได้ยินว่าพ่อค้าน้ำอ้อยบ่นั้นใช้เกวียนบรรทุกน้ำอ้อยบ่น น้ำอ้อย น้ำตาลแดง และน้ำตาลกรวดเป็นต้นไปหมู่บ้านชายแดน แล้วประกาศว่า พวกท่านจงมารับหนามพิษ (วิสกัณฐกะ) พวกท่านจงมารับหนามพิษ (วิสกัณฐกะ)

ชาวบ้านฟังเสียงประกาศนั้นแล้วคิดว่า สิ่งที่เขาเรียกว่าพิษเป็นของร้ายแรง บุคคลใดเคี้ยวกินมัน เขาต้องตาย แม้หนามแพงแล้วก็ทำให้ตายได้เหมือนกัน สิ่งทั้งสองนี้ร้ายนัก อะไรหนอเป็นอนานิสงส์ในที่นี้ จึงปิดประตูบ้าน และให้เด็กหนีไป

พ่อค้าเห็นการกระทำนั้นแล้วจึงคิดว่า ชาวบ้านเหล่านี้ไม่ฉลาดในถ้อยคำ แต่เอาเถอะเราจักให้เขาซื้อของด้วยอุบาย จึงประกาศว่า พวกท่านจงมารับเอาของหวานยิ่ง

จงมารับเอาน้ำตาลอ้อย พวกท่านจะได้น้ำอ้อยงบ น้ำอ้อย และน้ำตาลกรวดราคาถูก จะเอามาสกปloomและกหาปณะปloomเป็นต้นมาซื้อก็ได้ ชาวบ้านฟังคำนั้นแล้วต่างร่าเริง ดีใจไปซื้อเอาโดยให้ราคาเพิ่มขึ้นอีกด้วย

[คัมภีร์อิทธิกานัปปิคา (คาถา ๔๖๒) กล่าวว่า คุณผู้มี วิสกณฺฏกั (วิสกณฺฏ ศัพท์ย่อ เป็นไปในน้ำอ้อยงบ) คำว่า วิสกณฺฏกั แปลตามศัพท์ว่า หนามพิษ แต่เป็นรูปพินาม คือ ชื่อที่ตั้ง ตามใจ ไม่มีความหมายตามศัพท์ ดังคำว่า สิริวิฑูโณ (คนเจริญศรี) ที่เป็นชื่อของทาส หรือคำว่า อสฺสสณฺโณ แปลว่า ต้นหูวาง แต่ตามศัพท์แปลว่า ต้นหูก

คำว่า สมคฺช ตัดบทเป็น ส + อคฺช แปลว่า ราคาถูก โดย ส อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุป (น้อย)]

ในเรื่องนั้น พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคว่า พวกเธอจงยังอากาศาณญายตนสมาบัติให้เกิดขึ้น เหมือนการโฆษณาของพ่อค้าว่า พวกท่านจงรับน้ำอ้อยงบวิสกณฺฏกะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า พวกเธอพึงยังอากาศาณญายตนสมาบัติให้เกิดขึ้น เหมือน ชาวบ้านคิดว่า สิ่งทั้งสองนี้ร้ายนัก อะไรหนอเป็นอาณิสสในที่นี้

ผู้ฟังเกิดความดำริว่า อะไรหนอเป็นอาณิสสในที่นี้ พวกเราอย่าไม่ทราบคุณ ของสิ่งนี้ ในลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอาณิสสมีการลวงพันรูปสัญญาเป็นต้น เหมือนคำโฆษณาของพ่อค้านั้นเป็นต้นว่า พวกท่านจงมารับเอาของหวานยิ่ง

พระผู้มีพระภาคตรัสยกย่องอากาศาณญายตนสมาบัติ เพื่อให้เกิดความ อุตสาหะและเพื่อจูงใจด้วยทรงพระดำริว่า ชนเหล่านี้ได้รับการจูงใจแล้วด้วยอาณิสสนี้ จักทำอุตสาหะใหญ่แล้วยังสมาบัติให้เกิดขึ้น เหมือนชาวบ้านเหล่านั้นฟังคำโฆษณาของ พ่อค้าแล้วเพิ่มราคามากขึ้น แล้วถือเอางบน้ำอ้อย

ในคำว่า อากาศาณญายตนสมุทฺทสํหคตํ (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาในอารมณ์ ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะหฺ ดังนี้

คำว่า อนันตะ คือ สิ่งที่ไม่มีที่สุด

คำว่า อากาสนันตะ คือ อากาศอันไม่มีที่สุด

คำว่า อากาสนัญจะ คือ อากาศอันไม่มีที่สูดนั้นแหละ

คำว่า อากาสนัญจายตนะ คือ อารมณ์ที่ตั้งของฌานพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม กล่าวคืออากาศอันไม่มีที่สูดนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง (อายตน) เหมือนที่ตั้งของเทพชื่อว่า เทวายตนะ

[คำว่า อายตน ใน อากาสนัญจายตน ใช้ในความหมายว่า ที่ตั้ง คือ อารมณ์ที่ตั้งของ ฌาน]

ด้วยประการฉะนี้ ทั้งอากาศอันไม่มีที่สูดนั้นก็เป็นที่ตั้ง[ของฌานพร้อมด้วย สัมปยุตตธรรม] จึงได้ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ คำนี้เป็นชื่อของกสิณคณาภิมาภาส (อากาศที่ได้จากการเพิกกสิณ ๘ อย่างใดอย่างหนึ่ง)

คำว่า อากาสนัญจายตนสัณณาสหคตะ คือ ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่ถึง อัปปนาในอารมณ์ที่ตั้งของฌานพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมกล่าวคืออากาศอันไม่มีที่สูด

[ในอังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต^{๓๐๐} พระพุทธรองค์ตรัสว่า อนนโต อากาโสติ อากาสนัญจายตนํ อุปสมปชฺช วิหริติ (ย่อมเข้าอากาสนัญจายตนฌานอยู่โดยใสใจว่า อากาศไม่มีที่สูด) แต่ พระพุทธรองค์มิได้ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนี้ว่า อนนตํ (อากาศอันไม่มีที่สูด) หรือ ปริตตํ (อากาศเล็กน้อย) ท่านจึงกล่าวประโยคต่อมาเพื่ออธิบายข้อความนี้ในลักษณะปุจฉาและวิสัชนา]

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธรองค์จึงมิได้ตรัสว่า อนนตํ (อากาศอันไม่มีที่สูด) หรือ ปริตตํ (อากาศเล็กน้อย) ในพระอภิธรรมนี้ เหมือนที่ตรัสไว้ในพระสูตรอื่นว่า อนนโต อากาโส (อากาศอันไม่มีที่สูด)^{๓๐๑}

ตอบว่า : เพราะถ้าทรงถือเอาอากาศอันไม่มีที่สูด ก็ไม่ถือเอาอากาศเล็กน้อย เมื่อถือเอาอากาศเล็กน้อยก็ไม่ถือเอาอากาศอันไม่มีที่สูด ครั้นเมื่อเป็นเช่นนั้น อารมณ์ ๔ หมวดก็ไม่สมบูรณ์ เทศนา ก็ไม่ได้ ๑๖ ครั้ง แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีอัธยาศัย เพื่อทำเทศนาในที่นี้ ๑๖ ครั้ง ดังนั้นจึงไม่ตรัสว่า อนนตํ (อากาศอันไม่มีที่สูด) หรือ ปริตตํ (อากาศเล็กน้อย) แต่ตรัสว่า อากาสนัญจายตนสัณณาสหคตํ (ประกอบด้วยอากาสา-

นัญจายตนสัญญา) เมื่อเป็นเช่นนั้น ทั้งอากาศไม่มีที่สุดและอากาศเล็กน้อยทั้งสองอย่าง ก็เป็นอันถือเอาเหมือนกัน อารมณ์ ๔ หมวดก็สมบูรณ์ เทศนาถึง ๑๖ ครั้ง

เนื้อความพระบาลีที่เหลือ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

อนึ่ง ในอากาสนัญจายตนฌานนี้ ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ เพราะทำความสิ้นไปแห่งความพอใจในรูปาวจรจตุตถฌานได้ยาก

ชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรมอัปปนาของผู้หมดความพอใจแล้ว[ในรูปาวจรจตุตถฌาน]

ฟังทราบสุขาปฏิบัติและชิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม

อนึ่ง ฟังทราบฌานที่เป็นไปในอากาศที่ได้จากการเพิกกลีณขนาดเล็กกว่าเป็นปริตตารมณ์ ฌานที่เป็นไปในอากาศที่ได้จากการเพิกกลีณขนาดใหญ่ ชื่อว่า อัปปมาณารมณ์

แม้ในอากาสนัญจายตนฌานนี้ก็มีธรรมหมวดละ ๒๕ โดยเนื่องด้วยจตุตถฌาน เหมือนในอุเบกขาพรหมวิหาร

อนึ่ง แม้ในวิญญาณัญจายตนฌานเป็นต้นอื่นจากนี้ก็มีธรรมหมวดละ ๒๕ เหมือนในอากาสนัญจายตนะนี้

แต่ข้าพเจ้าจักอธิบายเพียงข้อความพิเศษเท่านั้นในฌานหลังเหล่านี้น

คำอธิบายวิญญาณัญจายตนะ

[๒๖๖] ในคำว่า อากาสนัญจายตน สมตักกมฺ (เพราะล่องพ้นฌานมีอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุดและอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด) ฟังทราบเนื้อความดังนี้

ลำดับแรก ฌานชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ เพราะมีอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง และอารมณ์ก็ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแหละ

[คำว่า อากาสนัญจายตน ในประโยคข้างต้น มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ฌานมีอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด = อากาสนาณัจ อายตนมสุชาติ อากาสนาณจายตน (นัฏฐีพหุพีหิสมาส)

- อารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด = อากาสนาณจณจ ตํ อายตณจชาติ อากาสนาณจายตน (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)]

โดยประการดังนี้ พระโยคาวจรพึงล่วงพ้นธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ฌาน และ อารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เป็นไปและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วพึงเข้าถึงวิญญาณญจายตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสพระดำรัสว่า อากาสนาณจายตน สมตักกมม (เพราะล่วงพ้นฌานมีอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุดและอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด) นี้ โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

ในคำว่า วิญญาณญจายตนสณฺหาสหคตํ (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารูปวิญญาณอันไม่มีที่สุด) นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า อนันตะ คือ ปฐมารูปวิญญาณอันไม่มีที่สุด เพราะเป็นสภาพที่ควรใส่ใจว่าไม่มีที่สุด

คำว่า อานัญจะ คือ ปฐมารูปวิญญาณอันไม่มีที่สุดนั้นแหละ

ปฐมารูปวิญญาณอันไม่มีที่สุด มิได้ตรัสเรียกว่า วิญญาณานณัจ แต่ตรัสว่า วิญญาณญจํ เพราะคำนี้เป็นรูปหิศัพท์ในปาฐะว่า วิญญาณญจายตนสณฺหาสหคตํ นี้

[คำว่า อานณจ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนนฺตเมว อานณจํ.

(ณฺย ปัจจัยใน อรรถสกตถตฺถิธิต แปลง น เป็นนิกคหิต แล้วแปลง ตฺย เป็น จ แปลงนิกคหิตเป็น ณ)

รูปหิศัพท์ แปลตามศัพท์ว่า ศัพท์ที่ปรากฏชัด คือ ศัพท์ที่นิยมใช้กันทางโลกซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป กล่าวคือ ศัพท์ว่า วิญญาณณจ เป็นศัพท์ที่ปรากฏในเนื้อความของบทว่า วิญญาณานณจ โดยลยสระ อา และ น อักษรเพื่อย่อคำ เหมือนพระอรหันต์ผู้ขจัดกิเลสทั้งสิ้นอาจเรียกได้ว่า สุตต (สัตว์, ผู้ติดข้องในกามคุณ) หรือพัดที่ทำจากไม้ไผ่อาจเรียกว่า ตาลวณฺณ (พัด ก้านตาล) ดังคัมภีร์มหาภูทิกของวิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๔๖๕) อธิบายว่า

รूपุหิสทโทติ อิมินา วิญญานนญจนติ เอตสฺส ปทสฺส อตฺเถ วิญญานนญจ-สทฺโท นิรूपุโหติ
ทสฺเสติ.^{๓๐๒}

“ด้วยคำว่า รุปุหิสทโท (รูปุหิศัพท์) นี้ ท่านแสดงว่า ศัพท์ว่า วิญญานนญจ ปรากฏใน
เนื้อความของบทว่า วิญญานนญจ นี้”]

คำว่า วิญญานัญจายตนะ คือ อารมณ์ที่ตั้งกล่าวคือปฐมารูปวิญญานอันไม่มี
ที่สุดนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง

คำว่า วิญญานัญจายตนะสัญญาสหคตะ คือ ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่เป็นไป
ในอารมณ์ที่ตั้งกล่าวคือปฐมารูปวิญญานอันไม่มีที่สุดนั้น คำนี้เป็นชื่อของฌานซึ่งมี
อารมณ์คือปฐมารูปวิญญานที่เป็นไปในอากาศ

อนึ่ง ในวิญญานัญจายตนะฌานนี้ ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา เพราะทำความสิ้นไป
แห่งความพอใจในอากาศาณัญจายตนะสมาบัติได้ยาก

ชื่อว่า ทนฺธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรมอัปปนาของผู้หมดความ
พอใจแล้ว[ในอากาศาณัญจายตนะสมาบัติ]

พึงทราบสุขาปฏิปทาและชิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม

พึงทราบความเป็นปริตตารมณ์ของฌาน เพราะปรารภสมาบัติที่มีอารมณ์คือ
อากาศที่ได้จากการเพิกกลีณขนาดเล็ก พึงทราบความเป็นอัปปมาณารมณ์โดยปริยายตรง
กันข้าม

วิธีที่เหลือเช่นเดียวกับวิธีก่อนนั้นแหละ

คำอธิบายอาภิญญายตนะ

[๒๖๗] แม้ในคำว่า วิญญานนญจายตนะ สมตฺกุกมฺม (เพราะล่วงพ้นฌานมี
อารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารูปวิญญานอันไม่มีที่สุด และอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารูปวิญญานอัน
ไม่มีที่สุด) นี้ ก็พึงทราบเนื้อความดังนี้

ฌานชื่อว่า วิญญานัญจายตนะ เพราะมีอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารูปวิญญานอัน

ไม่มีที่สุด เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง (อายตนะ) ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อน และอารมณ์ก็ชื่อว่า วิญญาณัญญาตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแหละ

โดยประการดังนี้ พระโยคาวจรพึงลวงพันธุกรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ฌาน และ อารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เป็นไปและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วพึงเข้าถึงอาภิญญายตนะฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสคำว่า วิญญาณัญญาตนะ สมตักกมม (เพราะลวงพันธุกรรมมีอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารูปวิญญาณอันไม่มีที่สุด และอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารูปวิญญาณอันไม่มีที่สุด) นี้ โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

ในคำว่า อาภิญญายตนะสมาสหคต (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่ตั้งคือนัตถิภาวะบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน้อยหนึ่ง) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า อภิญชนะ คือ ปฐมารูปวิญญาณที่ไม่มีแม้หน้อยหนึ่ง ความหมายก็คือ โดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะก็ไม่มีเหลือ

[ระยะเวลาของธรรมมี ๓ อย่าง คือ อุปาทกขณะ วิถีขณะ และภังคขณะ ขณะที่จัดว่า เหลือน้อยที่สุดเป็นภังคขณะ ท่านจึงกล่าวว่า “โดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะก็ไม่มีเหลือ”]

คำว่า อาภิญญายตนะ คือ ความไม่มีแม้หน้อยหนึ่ง คำนี้เป็นชื่อของนัตถิภาวะบัญญัติคือความปราศจากปฐมารูปวิญญาณ

คำว่า อาภิญญายตนะ คือ อารมณ์ที่ตั้งกล่าวคือนัตถิภาวะบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน้อยหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง

คำว่า อาภิญญายตนะสมาสหคต คือ ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่ตั้งกล่าวคือนัตถิภาวะบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน้อยหนึ่ง คำนี้เป็นชื่อของฌานที่มีอารมณ์คือนัตถิภาวะบัญญัติอันเป็นความปราศจากปฐมารูปวิญญาณอันบุคคลให้เกิดขึ้นในอากาศ

อนึ่ง ในอาภิญญายตนะฌานนี้ ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ เพราะทำความสิ้นไปแห่งความพอใจในวิญญาณัญญาตนะสมาบัติได้ยาก

ชื่อว่า ทันทาภิญา เพราะความชักช้าในการอบรมอัปนาของผู้หมดความ
พอใจแล้ว[ในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ]

พึงทราบสุขาปฏิบัติและชิปปาภิญา โดยปริยายตรงกันข้าม

พึงทราบความเป็นปริตตารมณ์ของฌาน เพราะความมีนัตถิภาวัญญุตี คือ
ความปราศจากปฐมารูปวิญญาณเป็นอารมณ์ อันบุคคลให้เกิดขึ้นในอากาศที่ได้จากการ
เพิกถอนขนาดเล็ก และพึงทราบความเป็นอัปปมาณารมณ์ของฌานโดยปริยายตรงกันข้าม

วิธีที่เหลือเช่นเดียวกับวิธีก่อนนั้นแหละ

คำอธิบายเนวสัญญานาสัญญายตนะ

[๒๖๘] แม้ในคำว่า อากิญจัญญายตน สมตักกมม (เพราะล่องพ้นอารมณ์ที่ตั้ง
คือนัตถิภาวัญญุตีที่เป็นความไม่มีแม้หน้อยหนึ่ง) นี้ ก็พึงทราบเนื้อความดังนี้

ฌานชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ เพราะมีอารมณ์ที่ตั้งคือนัตถิภาวัญญุตีที่เป็น
ความไม่มีแม้หน้อยหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อน และอารมณ์ก็ชื่อ
ว่า อากิญจัญญายตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแหละ

โดยประการดังนี้ โยคาวจรพึงล่องพ้นซึ่งธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ฌานและ
อารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เป็นไปและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วพึงเข้าถึงเนวสัญญานา
สัญญายตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสคำว่า อากิญจัญญายตน สมตักกมม (เพราะล่อง
พ้นอารมณ์ที่ตั้งคือนัตถิภาวัญญุตีที่เป็นความไม่มีแม้หน้อยหนึ่ง) นี้ โดยรวมฌานและ
อารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

ในคำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนสมณาสหคต (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาอัน
เป็นที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็หามิได้) นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้

พระพุทธองค์ทรงยกบทว่า เนวสัญญินาสถิ (ผู้ไม่มีสัญญาหยาบมีสัญญา
ละเอียด) ในคัมภีร์วิภังค์เพื่อแสดงข้อปฏิบัติที่ทำให้มีสัญญาละเอียดนั้นซึ่งเป็นเหตุให้ตรัส
ว่า เนวสัญญานาสัญญายตน (ที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็หามิได้) แล้วตรัสว่า

ตณฺเฑว อากิญจัญญายตนํ สนฺตโต มนสิโกโรติ สงฺขาราวเสสสมาปตฺติํ ภาเวติ,
เตน วุจฺจติ เนวสณฺณินาสณฺณิ.^{๓๐๓}

“พระโยคาวจรย่อมใส่ใจอากิญจัญญายตนฌานนั้นนั่นแหละโดยความสงบ ย่อม
เจริญสมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ ดังนั้นจึงตรัสเรียกว่า เนวสณฺณิ-
นาสณฺณิ”

ในพาทย์นั้น คำว่า สนฺตโต มนสิโกโรติ (ย่อมใส่ใจโดยความสงบ) หมายความว่า
ย่อมใส่ใจจิตตियารูปสมาบัตินั้นว่าสงบ เพราะมีอารมณ์สงบอย่างนี้ว่า สมาบัตินี้สงบหนอ
เพราะทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้

[ในประโยคที่ว่า สนฺตตา วตายํ สมาปตฺติ, ยตฺร หิ นาม นตฺถิภาวมฺปิ อารมฺมณํ กริตฺวา จสฺสติ
(สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้) หิ ศัพท์ในประโยคหลังเป็นไปใน
อรรถเหตุ ส่วน ยตฺร ศัพท์เป็นบทที่ลง ตฺร บัณฑิตในอรรถปฐมาวาจิตติ จึงมีความหมายว่า ยา
สมาปตฺติ และ นาม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อัจจรรยํ จึงลง สสฺติ วิภัตติในปัจจุบันกาลในที่ประกอบ
ด้วย นาม ศัพท์ตามสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๖ สูตร ๓) ว่า นาเม ครหาวิมฺหเยสุ
(เมื่อมี นาม ศัพท์ และปรากฏการดำเนินพร้อมทั้งความอิจจรรยํ ให้ลง สสฺติ วิภัตติเป็นต้น)]

ถามว่า : ถ้าบุคคลใส่ใจโดยความสงบแล้ว การล่องพ้น[จิตตियารูปสมาบัติ]จะ
มีได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะความเป็นผู้ต้องการจะไม่นึกถึง^{๓๐๔} กล่าวคือ แม้พระโยคาวจร
นั้นย่อมใส่ใจจิตตियารูปสมาบัตินั้นโดยความสงบ แต่ไม่มีการคำนึง ไม่มีการประมวลมา
และไม่มีการใส่ใจนั้นแก่เขาว่า เราจักนึกถึง เราจักเข้า เราจักอธิษฐาน เราจักออก เรา
จักพิจารณาจิตตियารูปสมาบัตินั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะเนวสณฺณินาสณฺณายตนฌานเป็นธรรมที่สงบและประณีตกว่า
อากิญจัญญายตนฌาน

อุปมาเหมือนพระราชาเสด็จขึ้นทรงบนคอช้าง เสด็จเที่ยวไปในทางพระนครด้วย

ราชานุภาพอันยิ่งใหญ่ ทอดพระเนตรเห็นช่างแกะสลักงาเป็นต้นนุ่งผ้าผืนหนึ่งโพกผ้าผืนหนึ่งที่ศีรษะทะมัดทะแมง มีตัวเกลื่อนกล่นด้วยผงงาเป็นต้น กำลังทำศิลปะแกะสลักงาเป็นต้นหลากหลาย ก็ทรงพอพระทัยในความฉลาดของช่างเหล่านั้นอย่างนั้นว่า น่าอัศจรรย์หนอ อาจารย์ผู้ฉลาดสามารถกระทำศิลปะแม้เช่นนี้ได้ แต่มิได้มีพระดำริอย่างนั้นว่า โอหนอ ตัวเราก็พึงสละราชสมบัติแล้วเป็นนายช่างเช่นนี้ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร เพราะสิริราชสมบัติเป็นสิ่งมีค่ามาก พระองค์จึงเสด็จผ่านนายช่างไป ฉันทใด พระโยคาวจรก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมใส่ใจติดยารูปสมบัตินั้นโดยความสงบ แต่ไม่มีการคำนึง ไม่มีการประมวลมา และไม่มีการใส่ใจนั้นแก่เขาว่า เราจักนึกถึง เราจักเข้า เราจักอธิษฐาน เราจักออก เราจักพิจารณาติดยารูปสมบัตินั้น เขาใส่ใจสมบัตินั้นโดยความสงบอยู่ย่อมบรรลุสัญญาถึงอุปปนาอันละเอียดอย่างยิ่งนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญี (ผู้ไม่มีสัญญาหยาบมีสัญญาละเอียด) และเป็นเหตุให้ตรัสว่า สงขาราวเสสสมาปตฺติภาเวติ (ย่อมเจริญสมบัตินี้ที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ)

คำว่า สงขาราวเสสสมาปตฺติ (สมบัตินี้ที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ) หมายถึง อรูปสมบัตินี้ที่ ๔ คือสังขารที่ถึงความละเอียดยิ่งนัก

[ภาวนาที่เจริญให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปเหมือนการเดินทางภาวนานั้นเมื่อบรรลุถึงอรูปสมบัตินี้ที่ ๔ ย่อมชื่อว่าทำให้สังขารถึงที่สุด ถ้าเจริญภาวนาอย่างยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็ยังมีเพียงนิโรธสมบัติที่ดับสังขารทุกอย่าง ไม่มีความเกิดขึ้นของสังขารใดๆ ดังนั้น อรูปสมบัตินี้ที่ ๔ จึงเรียกว่าสมบัตินี้ที่มีสังขารละเอียดยิ่งซึ่งเหลืออยู่โดยความเป็นสังขารสุดท้ายจากสังขารหยาบก่อนๆ]

บัดนี้ เพื่อแสดงฌานที่ตรัสเรียกว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยเนื่องด้วยสัญญาอันพระโยคาวจรบรรลุแล้วอย่างนี้โดยองค์ธรรม จึงตรัสไว้ในฉานวิภังค์ว่า

เนวสณฺณานาสณฺณายตนะติ เนวสณฺณานาสณฺณายตนะ สมุปนฺนสฺส วา, อุปนฺนสฺส วา, ภิญฺญมฺมสุขวิหริสฺส วา จิตฺตเจตสิกกา ฐมา.^{๓๐๔}

“คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึง ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิก

ของบุคคลผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ หรือผู้บังเกิดขึ้นในเนวสัญญานาสัญญายตนภาพ หรือพระชินาสพผู้อยู่เป็นสุขในภาพปัจจุบัน”

ในบรรดาบุคคลทั้ง ๓ เหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาธรรมคือจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติในที่กล่าวถึงอุปาวจรกุศลमानที่ ๔ นี้

ส่วนรูปวิเคราะห์ในปาฐะว่า เนวสญญานาสญญายตน พิงทราบดังนี้

เนวสัญญานาสัญญา (मानที่ไม่มีสัญญา[หายาบ] ไม่มีสัญญา[ละเอียดย]ก็หาไม่ได้) คือ मानพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมที่ไม่มีสัญญา[หายาบ] เพราะปราศจากสัญญาหายาบ และไม่มีสัญญา[ละเอียดย]ก็หาไม่ได้ เพราะยังมีสัญญาละเอียดยอยู่

คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึง อายตนะคือमानที่ไม่มีสัญญา[หายาบ] ไม่มีสัญญา[ละเอียดย]ก็หาไม่ได้ เพราะนับเข้าในมนายตนะและธรรมายตนะ

[อุปमानที่ ๔ ประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา เมื่อจำแนกमानพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นขั้นและอายตนะ ก็นับเข้าในมนายตนะและธรรมายตนะเท่านั้น

คำว่า เนวสญญานาสญญ มีรูปวิเคราะห์ที่ละบทตามลหุกันยว่า

- เนว สญญา อสสาติ เนวสญญ (ฉฐฐีพหุพีหิสมาส)
- น สญญา อสญญา (นินิบาตบุรพทกรรมธารยสมาส)
- น อสญญา อสสาติ นาสญญ (ฉฐฐีพหุพีหิสมาส)
- เนวสญญ จ ตํ นาสญญจาติ เนวสญญานาสญญ (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)]

อีกนัยหนึ่ง สัญญาในอุปमानที่ ๔ นี้ ชื่อว่า เนวสัญญา (สัญญาก็มิใช่) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้ชัดเจน และชื่อว่า นาสัญญา (มิใช่สัญญาก็หาไม่ได้, เป็นสัญญาละเอียดย) เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดยอันเหลือจากสังขารหายาบ เหตุฉะนั้นมานั้นจึงได้ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา

คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึง ที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็หาไม่ได้ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งของสัมปยุตตธรรมที่เหลือ

[นัยแรกแสดงรูปวิเคราะห์ เนวสณฺณ และ นาสณฺณ เป็นพหุพหิสมาส และ อายตน ศัพท์ ก็คือมนายตนะและธรรมาตนะ นัยที่ ๒ แสดงรูปวิเคราะห์กรรมธรรมาสมาสของทั้งสองบพว่า เนวสณฺณา นาสณฺณา และ น อสณฺณา นาสณฺณา อีกทั้ง อายตน ศัพท์ตามนัยนี้ใช้ในความหมายว่า ที่ตั้ง คือ ที่อาศัยโดยความเป็นนิสสยปัจจัยเป็นต้น

คำว่า นาสณฺณา แปลตามศัพท์ว่า มิใช่สัญญา ก็ห้ามมิได้ ความหมายก็คือ เป็นสัญญา ละเอียดยันเอง การใช้คำปฏิเสธซ้อนปฏิเสธนี้มีความหมายเท่ากับคำปกติ ดังข้อความกล่าวว่า

ทวิปฏิเสธโ สห อติสเยน ปกตยตุถทีปโก.^{๓๐๖}

“การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติพร้อมกับความยิ่งยวด”

ทวิปฏิเสธโ ปกตยตุถโก.^{๓๐๗}

“การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ”

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๓) จึงกล่าวว่า สมณภาโว จ เอติสสา อตฺถิติ อตฺถโก (ความหมายก็คือ ความเป็นสัญญาของสมาบัตินั้นมิอยู่)]

อนึ่ง สัญญาอย่างเดียวเป็นเช่นนี้ในรูปฌานที่ ๔ นี้ ก็หาไม่ โดยที่แท้ แม้ เวทนาก็ชื่อว่า เนวเวทนานาเวทนา (เวทนาก็มิใช่ มิใช่เวทนาก็ห้ามมิได้) แม้จิตก็ชื่อว่า เนวจิตตนาจิตตะ (จิตก็มิใช่ มิใช่จิตก็ห้ามมิได้) แม้ผัสสะก็ชื่อว่า เนวผัสสณาผัสสะ (ผัสสะก็มิใช่ มิใช่ผัสสะก็ห้ามมิได้)

แม้สัมปยุตตธรรมที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้ แต่พระพุทธองค์ทรงแสดงเทศนานี้ โดยระบุสัญญาเป็นประธาน

พึงทราบเนื้อความนี้ด้วยคำอุปมาที่มีเรื่องน้ำมันทาบาตรเป็นต้น

กล่าวโดยพิสดาร สามเณรเอาน้ำมันทาบาตรวางไว้ พระเถระกล่าวกับสามเณร ในเวลาตีไม้ข้าวยาคุ่ว่า สามเณรจงนำบาตรมา สามเณรเรียนท่านว่าในบาตรมีน้ำมันขอรับ เมื่อئั้นพระเถระจึงกล่าวว่า สามเณรจงนำมา เราจักใส่น้ำมันให้เต็มกระบอ ก สามเณรจึงเรียนว่า ท่านขอรับน้ำมันไม่มี

ในเรื่องนั้น น้ำมันชื่อว่ามิอยู่ เพราะเป็นของไม่ควรกับข้าวยาคุ เพราะเป็นของ

มีอยู่ในภายใน น้ำมันนั้นชื่อว่าไม่มี เพราะความไม่มีการใส่ไว้ในกระบอกเป็นต้น ฉนั้นใด แม้สัญญานั้นก็ฉนั้นนั้น ชื่อว่า สัญญาก็มิใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้ชัดเจน ชื่อว่า มิใช่สัญญาก็หาไม่ได้ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ

ถามว่า : กิจของสัญญาในเรื่องนี้เป็นอย่างไรหรือ

ตอบว่า : กิจของสัญญา คือ การหมายรู้อารมณ์ และการเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณ (ญาณรู้เห็นความเบื่อหน่าย) กล่าวคือ สัญญานั้นไม่อาจทำกิจคือการหมายรู้ได้ชัดเจน เหมือนเตโชธาตุในน้ำเย็น ไม่สามารถทำกิจคือการเผาไหม้ อีกทั้งไม่อาจเพื่อเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณ เหมือนสัญญาในสมบัติอื่นที่เหลือ ที่จริงแล้วภิกษุผู้มีได้กระทำการกำหนดรู้ชั้นอื่น ขึ้นชื่อว่าสามารถเพื่อพิจารณาแนวสัญญานาสัญญายตนชั้นแล้วบรรลุนิพพิทาญาณ หามีไม่ แม้กระทั่งท่านพระสารีบุตร

อนึ่ง ท่านผู้เจริญวิปัสสนาโดยปกติผู้มีปัญญามากเช่นกับพระสารีบุตรพึงสามารถ แม้ท่านนั้นก็พึงเห็นได้ด้วยการพิจารณาเป็นกลาปะ (กองๆ) เท่านั้นอย่างนี้ว่า “นัยว่า ธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็มีขึ้น ครั้นมีแล้วก็ปรวนแปรไป”^{๓๐๘} มิใช่เห็นด้วยการหยั่งรู้ธรรมที่ละเอียด สมบัตินี้ถึงความละเอียดอย่างนี้

[อนุปัทมวิปัสสนา คือ การหยั่งรู้ธรรมที่ละเอียด ด้วยการรู้เห็นผัสสะอย่างหนึ่ง เวทนาอย่างหนึ่ง เป็นต้น การจำแนกรู้ธรรมที่ละเอียดนี้เป็นสิ่งที่ผู้มีปัญญาแม้กระทั่งพระสารีบุตรก็ทำไม่ได้ เพราะธรรมในรูปฌานที่ ๔ ละเอียดยิ่งนัก อาจทำได้แต่เพียงรู้เห็นเป็นกองๆ เท่านั้น

ประโยคว่า อปิ อายสฺมา สาริปุโตะ จบฺบพมาและจบบฺไทยมีรูปว่า อปิจ แต่ควรใช้เป็น อปิ ที่เป็นไปในอรรถว่า สัมภาวนา (สรรเสริญ) เช่น อปิ ทิพเพสุ กาเมสุ รตฺติ โส นาธิคฺฉนฺติ (เขาไม่ได้รับความรื่นรมย์แม้ในกามทั้งหลายอันเป็นทิพย์ [ไหนเล่าจะยินดีกามของมนุษย์]) เมรุเมปิ วิจิ- วิชฺฌิตฺวา คจฺเฉยฺย ([เขา]พึงทะลวงแม้ภูเขาศรีสุเมรุไปได้ [ปวยการกล่าวถึงภูเขาลูกเล็ก ๆ])]

อนึ่ง พึงทราบเนื้อความนี้ด้วยการอุปมาเหมือนน้ำในหนทาง เหมือนอุปมาด้วย น้ำมันทาบาตรต่อไป

กล่าวโดยพิสดารว่า สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทาง เห็นน้ำหน้อย
หนึ่งแล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ มีน้ำ โปรดถอดรองเท้าเถอะครับ ลำดับนั้นพระ
เถระกล่าวว่า ถ้ามีน้ำ เธอจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉันจักสร้งน้ำ สามเณรเรียนว่า น้ำไม่มีขอรับ
ในคำอุปมานั้น ชื่อน้ำมีอยู่ เพราะเป็นสิ่งที่เปียกรองเท้าเท่านั้น ที่ชื่อว่าไม่มี เพราะไม่
พอที่จะอาบ ฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉันนั้น ชื่อว่า สัญญาก็มิใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจของ
สัญญาได้ชัดเจน ชื่อว่า มิใช่สัญญาก็หามิได้ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียด
อันเหลือจากสังขารหยาบ

อนึ่ง บัณฑิตไม่พึงแสดงเนื้อความนี้ด้วยข้ออุปมาเหล่านี้อย่างเดียว แต่พึงแสดง
ด้วยข้ออุปมาที่สมควรอื่นอีก

โดยประการดังนี้ คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาสหคตะ คือ ฌานที่
ประกอบด้วยสัญญาอันเป็นไปในอายตนะคือฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ] ไม่มีสัญญา
[ละเอียด]ก็หามิได้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาสหคตะ คือ ฌานที่ประกอบ
ด้วยสัญญาอันเป็นที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็หามิได้

คำนี้เป็นชื่อของฌานที่มีอารมณ์คืออาภิญญัญญายตนสมาบัติ

อนึ่ง ในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ เพราะทำความ
สิ้นไปแห่งความพอใจในอาภิญญัญญายตนสมาบัติได้ยาก

ชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรมอุปปนาของผู้หมดความ
พอใจแล้ว[ในอาภิญญัญญายตนสมาบัติ]

พึงทราบสุขาปฏิบัติและชิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม

พึงทราบความเป็นปริตตารมณ์ของฌาน เพราะเกิดขึ้นโดยการปรารภนัตถิภาว-
บัญญัติคือความมีอารมณ์ปราศจากวิญญาณที่มีในอากาศที่ได้จากการเพิกกลืนขนาดเล็ก
พึงทราบความเป็นอัปปมาณารมณ์โดยปริยายตรงกันข้าม

คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนนั้นแหละ

อสทิสรูป นาโถ อารูปปี ยัม จตฺพุพฺพิ ออาห
 ตํ อิติ ฌตฺวา ตสฺมี ปกิณฺณกกถาปิ วิญญฺเอยยา.

“พระพุทธรูปผู้ทรงเป็นนาถะ มีคุณธรรมไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน
 ตรัสรูปรูปมาณ ๔ อย่างอันใดไว้ พระโยคีเข้าใจรูปรูปมาณ ๔ เหล่านั้น
 อย่างนี้แล้ว พึงทราบปณิกกถาในรูปรูปมาณนั้นอีกด้วย”

จะกล่าวโดยละเอียดว่า :-

อารมฺมณาทิกุมโต จตฺสโสปี ภาวนติมา
 อองฺคาทิกุมเมตาสํ น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน.

“รูปสมบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ย่อมมีเพราะการล่องพ้นอารมณ์ ผู้มี
 ปัญญาไม่ บรรณนาการล่องพ้นองค์ฌานของสมบัติเหล่านั้น”

ความหมายก็คือ ในบรรดาสมบัติเหล่านั้น พึงทราบรูปสมบัติทั้ง ๔ เหล่านี้
 มีได้เพราะล่องพ้นอารมณ์โดยสิ้นเชิง คือ

- รูปสมบัติที่ ๑ มีได้เพราะล่องพ้นอารมณ์คือกสิณรูป
- รูปสมบัติที่ ๒ มีได้เพราะล่องพ้นอากาศ
- รูปสมบัติที่ ๓ มีได้เพราะล่องพ้นวิญญูณที่เป็นไปในอากาศ
- รูปสมบัติที่ ๔ มีได้เพราะล่องพ้นการปราศจากวิญญูณที่เป็นไปในอากาศ

บัณฑิตไม่บรรณนาการล่องพ้นองค์ฌานของสมบัติเหล่านั้น เพราะไม่มีการ
 ล่องพ้นองค์ฌานในสมบัติเหล่านั้นเหมือนในรูปาวจรสมบัติ ดังจะเห็นได้ว่า รูปาวจร-
 สมบัติทั้งหมดมีองค์ฌาน ๒ เท่านั้น คือ อุเบกขา และเอกัคคตา

แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น :-

สฺพณีตตรา โหนฺติ ปจฺจิมมา ปจฺจิมมา อธิ
 อุปมา ตตฺถ วิญญฺเอยยา ปาสาทตลสาฎิกา.

“ในรูปสมบัติเหล่านี้ สมบัติที่เกิดภายหลังๆ ประณีตดีกว่า

สมบัติก่อนๆ ฟังทราบ อุปมาในความประณีตดีกว่านั้นเหมือนกับ
พื้นปราสาทและผ้าสาฎก”

[คำว่า ตตฺถ ในบาทที่ ๓ เพิ่มคำว่า สุปณีตตรภาเว หรือ สุปณีตตรตเต เป็นวิเศษยะ ใน
ประโยคบาลีบางแห่งมีการเปลี่ยนประธานเป็นบทนามที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์หรือมีภาวปัจจัย
ต่อท้าย ในบางแห่งก็เปลี่ยนกริยาคุณพากย์เป็นบทนามบ้าง โดยเฉพาะประโยคที่มี ย ศัพท์เป็นกริยา
ปรามาส คือ ระบุงริยาเป็นหลักโดยไม่ใช้วิเศษณะของบทนามใดๆ ต้องเปลี่ยนกริยาคุณพากย์เป็น
บทนามแน่นอน]

อุปมาเหมือนปราสาท ๔ ชั้น ปราสาทชั้นล่างสุดมีกามคุณ ๕ อันประณีตด้วย
การฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี พวงดอกไม้มีกลิ่นหอม เครื่องดื่มโภชนะมีรสอันดี
ที่นอน และเสื้อผ้าอันเป็นทิพย์เป็นต้นปรากฏแล้ว ปราสาทชั้นที่ ๒ มีกามคุณเหล่านั้น
ประณีตกว่าชั้นที่ ๑ ปราสาทชั้นที่ ๓ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่ ๒ ปราสาท
ชั้นที่ ๔ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าทุกชั้น

ในข้ออุปมานั้น พื้นของปราสาททั้ง ๔ เหล่านั้น เป็นพื้นปราสาทเหมือนกัน ไม่มี
ความต่างกันโดยความเป็นพื้นปราสาทก็จริง แต่ปราสาทชั้นบนๆ ก็ประณีตกว่าปราสาท
ชั้นล่างๆ โดยมีความบริบูรณ์แห่งกามคุณ ๕ พิเศษต่างกัน

อนึ่ง เปรียบเหมือนผ้าหนัก ๔ ตำลึง หนัก ๓ ตำลึง หนัก ๒ ตำลึง และหนัก ๑
ตำลึงของด้ายอย่างหยาบ ละเอียด ละเอียดกว่า หรือละเอียดที่สุด ซึ่งหญิงนางหนึ่งทอไว้
มีด้านกว้างและยาวเท่ากัน

[ผ้าหนัก ๔ ตำลึง เพราะทอด้วยด้ายอย่างหยาบ ผ้าหนัก ๓ ตำลึง เพราะทอด้วยด้าย
อย่างละเอียด ผ้าหนัก ๒ ตำลึง เพราะทอด้วยด้ายอย่างละเอียดกว่า ส่วนผ้าหนัก ๑ ตำลึง เพราะ
ทอด้วยด้ายอย่างละเอียดที่สุด]

ในข้ออุปมานั้น แม้ผ้าทั้ง ๔ มีด้านกว้างยาวเท่ากัน ขนาดของผ้าเหล่านั้นไม่
ต่างกัน แต่ผ้าชนิดหลังๆ มีความประณีตกว่าผ้าชนิดก่อนๆ ด้วยการมีสัมผัสที่สบาย มี

เนื้อละเอียด และมีค่ามาก ฉันทใด ในรูปสมบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ก็ฉันทนั้น องค์ฌานมีเพียง ๒ อย่างนี้ คือ อุเบกขา และเอกัคคตาเท่านั้น แต่พึงทราบว่าเป็นรูปสมบัติเหล่านี้ สมบัติที่เกิดภายหลังๆ ประณีตดีกว่า ด้วยความประณีตและประณีตกว่าขององค์ฌาน เหล่านี้เพราะภาวนาที่มีความพิเศษต่างกัน

อนึ่ง อรูปฌานเหล่านี้ที่ประณีตยิ่งตามลำดับอย่างนี้ :-

อสุจิมหิ มณฑปเป ลคโค เอโก ตํ นิสสิโต ปโร

อณฺโณ พหิ อนิสสาย ตํ ตํ นิสสาย จาปโร.

จิตฺ จตุหิ เอเตหิ บุริเสหิ ยถากุมํ

สมานตาย ฌาตพฺพา จตสฺโสปี วิภาวina.^{๓๐๙}

“ผู้มีปัญญาพึงทราบรูปสมบัติทั้ง ๔ โดยความเสมอกับบุรุษ ๔ คนเหล่านี้ ตามลำดับว่า บุรุษคนหนึ่งยืนเกาะมณฑปในที่ที่ไม่สะอาด อีกคนหนึ่งยืนอาศัยบุรุษผู้นั้น อีกคนหนึ่งไม่อาศัย[บุรุษผู้นั้น]ยืนอยู่ ภายนอก อีกคนหนึ่งอาศัยคนที่อยู่ภายนอกยืนอยู่”

ในคานานี้มีการประกอบเนื้อความ ดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า มณฑปหลังหนึ่งมีอยู่ในที่ไม่สะอาด ลำดับนั้น บุรุษคนหนึ่ง เดินมาแล้วรังเกียจของไม่สะอาดนั้นอยู่ จึงเอามือโหนมณฑปนั้นอยู่ ดุจยึดติดที่มณฑปนั้น ภายหลังอีกคนหนึ่งมายืนพิงบุรุษซึ่งโหนที่มณฑปนั้น ต่อมาคนอื่นอีกมาแล้วคิดว่า บุคคล คนที่ยืนโหนมณฑป และบุรุษที่ยืนพิง ทั้งสองคนนี้นั้นไม่ดี และเขาทั้งสองนั้นจะตกลงไป แน่หนอน เพราะมณฑปล้มไป เอาเถอะเราจักยืนในภายนอกมณฑป เขาจึงไม่ยืนอาศัยคนที่ ยืนพิงนั้น แล้วไปยืนอยู่ภายนอกมณฑปทีเดียว ต่อมาบุรุษอีกคนหนึ่งมาแล้วดำริว่า บุรุษคนที่ยืนโหนมณฑปและบุรุษที่ยืนพิงบุรุษนั้นไม่มีความปลอดภัย และรู้เห็นว่าคนที่ ยืนอยู่ภายนอกมณฑปยืนดีแล้ว จึงได้ยืนพิงบุรุษคนนั้น

ในข้ออุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- อากาสที่ได้จากการเพิกกลีณ เหมือนมณฑปในที่ที่ไม่สะอาด

- อากาสนัญญายตนฌานที่มีอากาศเป็นอารมณ์เพราะรังเกียจอารมณ์ คือ กสิณรูป เหมือนบุรุษยืนโหนมณฑป เพราะรังเกียจของไม่สะอาด
- วิญญูณัญญายตนฌานที่ปรารภอากาสนัญญายตนฌานซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์ เป็นไปแล้ว เหมือนบุรุษที่ยืนพึงคนที่ยืนโหนมณฑป
- อากิญจัญญายตนฌานที่มีอารมณ์คือความไม่มีแห่งอากาสนัญญายตนะนั้น โดยไม่ทำอากาสนัญญายตนฌานให้เป็นอารมณ์ เหมือนบุรุษคิดถึงความไม่ปลอดภัยของ บุรุษทั้งสองนั้น จึงไม่อาศัยบุรุษที่โหนมณฑปนั้นแล้วไปยืนภายนอก
- เนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่ปรารภอากิญจัญญายตนะ ซึ่งตั้งอยู่ในที่ ภายนอก คือความไม่มีวิญญูณเป็นไปแล้ว เหมือนบุรุษดำริว่า บุรุษคนที่ยืนโหนมณฑป และบุรุษที่ยืนพึงบุรุษนั้นไม่มีความปลอดภัย และรู้เห็นว่าคนที่ยืนอยู่ภายนอกมณฑปยืน ดีแล้ว จึงยืนพึงบุรุษคนนั้น

อนึ่ง เนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่เป็นไปอย่างนี้ :-

อารมณ์ กโรเตว

อณฺเฎภาเวน ตํ อิทํ

ทิวฺจโทสมปิ ราชานํ

วฺตุตฺติเหตุ ยถา ชโน.^{๓๐๐}

“ฌานดังกล่าวกระทำรูปฌานที่ ๓ นี้ให้เป็นอารมณ์ เพราะ ความไม่มีอารมณ์อื่น เหมือนประชาชนอาศัยพระราชาทิตนเห็นว่าไม่ ดีเลี้ยงชีพ เพราะความเป็นอยู่เป็นเหตุ”

กล่าวโดยละเอียดว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ย่อมทำอากิญจัญญายตนะ ฌานนั้นแม้ที่ตนเห็นแล้วว่าไม่ดีอย่างนี้ว่า อากิญจัญญายตนสมาบัตินี้มีวิญญูณัญญายตนะ ฌานเป็นข้าศึกไฉน เพราะความไม่มีอารมณ์อื่น

ถามว่า : เหมือนอะไร

ตอบว่า : เหมือนดังประชาชนอาศัยพระราชาทิตนเห็นว่าไม่ดีเลี้ยงชีพ เพราะ ความเป็นอยู่เป็นเหตุ

อุปมาเหมือนประชาชนผู้ไม่มีอาชีพในด้านอื่น จำต้องอาศัยเลี้ยงชีพ เพราะ

การเป็นอยู่เป็นเหตุ จึงอาศัยพระราชผู้ปกครองทิศทั้งหมดองค์หนึ่งแม่ที่ตนเห็นแล้วว่า
ไม่ดีอย่างนี้ว่า พระราชองค์นี้มีความประพฤติหยาบคาย ผู้ไม่สำรวม มีความประพฤติ
ทางกาย วาจา และทางใจหยาบคาย ฉันทใด เนวสัณญานาสัณญายตนะนี้ไม่ได้อารมณ์
อื่นอยู่ จึงทำอาภิญจัญญายตนะแม่ที่ตนเห็นแล้วว่าไม่ดีนั้นให้เป็นอารมณ์ ฉันทนั้น

อนึ่ง เนวสัณญานาสัณญายตนะนี้ที่รับอารมณ์อยู่อย่างนี้ :-

อารุฬโห ทิฆนินฺสเสถิ	ยถา นินฺสเสถินิพาหุํ
ปพฺพตคฺคณฺจ อารุฬโห	ยถา ปพฺพตมตฺถกํ.
ยถา วา คิริमारุฬโห	อตตโนเยว ชณฺณกํ
โอลฺลพฺภติ ตเถเวตํ	ฉมานโมลฺลพฺภ วตฺตติ. ^{๓๑๑}

“ฉานดังกล่าวย่อมาศัยอรูปฉานที่ ๓ นี้ จึงเป็นไปได้ เหมือน
บุคคลขึ้นบันไดยาวพึงเกาะราวบันไดไว้ และเหมือนบุคคลขึ้นสู่ยอด
ภูเขาพึงเกาะยอดภูเขา หรือเหมือนบุคคลขึ้นสู่ภูเขา ก็ต้องอาศัยเข้า
ของตนเท่านั้น”

จบ คำอธิบายอรูปาวัจจกฺขล

คำอธิบายเตฏมิกกุศล

[๒๖๙] บัดนี้ กุศลที่เป็นไปในกุมิ ๓ ทั้งหมดนี้ย่อมเป็นไปโดยประเภท ๓ มีประเภทต่ำเป็นต้น ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงประเภทดังกล่าวของธรรมเหล่านั้น

ในพากย์นั้น คำว่า หีน (อย่างต่ำ) หมายความว่า อย่างทราม

พึงทราบกุศลจิตอย่างต่ำนั้นโดยเนื่องด้วยความเพียร กุศลจิตที่มีในท่ามกลางแห่งกุศลจิตอย่างต่ำและกุศลจิตอย่างสูง ชื่อว่า มัชฌิมะ (กุศลจิตอย่างกลาง) กุศลจิตที่นำไปสู่ความเป็นประธาน ชื่อว่า ประณีต หมายความว่า กุศลจิตอย่างสูง

พึงทราบกุศลจิตเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยความเพียรเหมือนกัน กล่าวคือ ในขณะที่พยายามทำกุศลใด จันตะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสาเป็นหีนะ (อย่างต่ำ) มีอยู่ กุศลนั้นชื่อว่าอย่างต่ำ ในขณะที่พยายามทำกุศลใด ธรรมเหล่านั้นเป็นอย่างกลางหรือเป็นอย่างประณีต กุศลนั้นชื่อว่า มัชฌิมะ และปณีตะ

อนึ่ง กุศลได้อันบุคคลเพียรทำไว้โดยกระทำจันตะที่เรียกว่าความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะให้เป็นธุระ ให้เป็นใหญ่ ให้เป็นประธาน กุศลนั้นชื่อว่า จันทาธิปไตย (มีจันตะเป็นใหญ่) เพราะมาจากจันทาธิปัตติ แม้วิริยาธิปไตยก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง ตั้งแต่ฐานะ[ที่แสดงจันทาธิปไตยเป็นต้น]นี้ พึงนับนัยทั้งหลาย คือ นัยที่จำแนกไว้ก่อน (สุทธิกนัย) เป็นนัย ๑ นัยที่จำแนกว่า หีนะ เป็นนัย ๑ นัยที่จำแนกว่า มัชฌิมะ เป็นนัย ๑ นัยที่จำแนกว่า ปณีตะ เป็นนัย ๑ และนัยที่จำแนกว่า จันทาธิปไตย เป็นนัย ๑ นัยทั้ง ๕ เหล่านี้มีในจันทาธิปไตยก่อน

แม้ในวิริยาธิปไตยเป็นต้นก็เหมือนกัน ดังนั้น ปัญจกนัยทั้ง ๕ จึงเป็น ๒๐ นัย

อีกอย่างหนึ่ง นัยมี ๒๐ อย่างนี้อีก คือ นัยแรกเป็นสุทธิกนัย ๑ นัย นัยที่จำแนกว่าหีนะเป็นต้น (มัชฌิมะ และปณีตะ) ๓ นัย และนัยที่จำแนกว่า จันทาธิปไตยเป็นต้น ๕ นัย (วิริยะ จิตตะ วิมังสา) และนัยที่จำแนกว่า จันทาธิปไตย หีน (จันทาธิปไตยอย่างต่ำ) ๑๒ นัย

ถามว่า : ทรงจำแนกหานัย ๒๐ เหล่านั้นไว้ในที่ไหน

ตอบว่า : ทรงจำแนกไว้ในหีนติกะของมหาปกรณ^{๓๑๒} แต่ในฐานะนี้[คือที่สุดของคำอธิบายเตฏฐิกกุศล] ฟังถือเอากองธรรมมัชฌิมะจากหีนติกะ แล้วแบ่งเป็น ๓ ส่วนโดยจำแนกเป็นหีนะ มัชฌิมะ และปณีตะ ฟังเว้นกองธรรมมัชฌิมะแม้จากหีนติกะนั้นแล้วถือเอาหีนะและปณีตะ แล้วแบ่งออกอย่างละ ๙ ส่วน

[ข้อความว่า “ฟังถือเอากองธรรมมัชฌิมะจากหีนติกะ” หมายความว่า ในหีนติกะมีธรรม ๓ อย่าง คือ หินา ฐมฺมา (ธรรมอันต่ำ) มชฺฌิมมา ฐมฺมา (ธรรมอย่างกลาง) ปณีตา ฐมฺมา (ธรรมอย่างประณีต) ให้ถือเอากองธรรมมัชฌิมะอย่างเดียวกันแล้วจำแนกเป็นหีนะ มัชฌิมะ และปณีตะอีก

ข้อความว่า “ฟังเว้นกองธรรมมัชฌิมะ” หมายความว่า ในฐานะที่แสดงกรรมทวาร ๑๘ กุศลกรรมของบุคคลผู้หลุดพ้นไม่ได้ จัดเป็นหีนกรรมทวาร ส่วนกุศลกรรมของบุคคลผู้หลุดพ้นได้ จัดเป็นปณีตกรรมทวาร นอกจากนั้น กุศลที่เป็นอโหสิกรรมซึ่งให้ผลไม่ได้จัดเป็นมัชฌิมกรรมทวาร จึงไม่นับกุศลอย่างกลางเข้าในกรรมทวาร ๑๘]

กล่าวโดยละเอียดว่า ในหีนะนั้นแหละ

- กุศลอย่างต่ำก็มี
- กุศลอย่างกลางก็มี
- กุศลอย่างประณีตก็มี

ถึงแม้ในปณีตะเล่า

- กุศลอย่างต่ำก็มี
- กุศลอย่างกลางก็มี
- กุศลอย่างประณีตก็มี

[ท่านจำแนกหีนกุศลเป็นหีนะ มัชฌิมะ และปณีตะ อีกทั้งยังจำแนกปณีตกุศลเป็นหีนะ มัชฌิมะ และปณีตะอีกทอดหนึ่ง]

ในบรรดากุศลที่เป็นหีนะและปณีตะเหล่านั้น :-

- ในกุศลที่เป็นหีนะและหีนะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและหีนะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและหีนะ กุศลอย่างประณีตก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและมัชฌิมะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและมัชฌิมะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและมัชฌิมะ กุศลอย่างประณีตก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและปณิตะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและปณิตะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและปณิตะ กุศลอย่างประณีตก็มี

ข้อนี้เรียกว่า นวกะหนึ่ง

- ในกุศลที่เป็นปณิตะและหีนะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณิตะและหีนะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณิตะและหีนะ กุศลอย่างประณีตก็มี

อนึ่ง ในกุศลที่เป็นปณิตะและมัชฌิมะ กุศลอย่างต่ำก็มี

- ในกุศลที่เป็นปณิตะและมัชฌิมะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณิตะและมัชฌิมะ กุศลอย่างประณีตก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณิตะและปณิตะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณิตะและปณิตะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณิตะและปณิตะ กุศลอย่างประณีตก็มี

ข้อนี้เป็นนวกะที่ ๒ รวมนวกะทั้งสองเป็นกุศล ๑๘

กุศล ๑๘ เหล่านี้ ชื่อว่า กรรมทวาร (กรรมที่เป็นเหตุเกิดของผลนั้นๆ) พึง
ทราบกษัตริย์ ๑๘ พราหมณ์ ๑๘ แพทย์ ๑๘ ศูทร ๑๘ โคตรจรรณะ ๔๘ เพราะความเป็น
ผู้เกิดขึ้นแล้วด้วยกรรมทวาร ๑๘ เหล่านี้

[คำว่า กัมมทวาร มีรูปวิเคราะหว่า กัมมานิ จ ตานิ ทวารานิ จาติ กัมมทวารานิ (กรรมที่เป็นเหตุเกิดของผลนั้นๆ)]

คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๕) กล่าวว่า อัญจตตาลีส โคตตจรรณานิ เตสญเณว ขตติยาทีนเณ เกทา (โคตรจรรณะ ๔๘ เป็นประเภทของกษัตริย์เป็นต้น) โดยมีได้ระบุชื่อไว้ชัดเจน หรือ จำแนกว่า โคตรมี ๒๔ จรรณะมี ๒๔ รวมเป็น ๔๘ หรือมีอย่างละ ๔๘ ส่วนคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๕) อธิบายว่า ภารทวาชโคตมาทโย อัญจตตาลีส โลเก โคตตานิ มุลกุตานิ, ตถา กัญจกลาปาทยอ อัญจตตาลีเสว จรรณานิติ อาห อัญจตตาลีสนติอาทิ (โคตรเป็นบรรพบุรุษในโลก ๔๘ ชื่อ อันมี ภารทวาชและโคตมะเป็นต้น ส่วนจรรณะมี ๔๘ ชื่อ อันมีผู้สารถยาคัมภีร์กัฏฐะและผู้สารถยาคัมภีร์ กลาปะเป็นต้น) ตามคำอธิบายในคัมภีร์อนุฎีกา คำว่า โคตตจรรณ เป็นวันทสมาสโดยมีรูปวิเคราะหว่า โคตตานิ จ จรรณานิ จ โคตตจรรณานิ (โคตรและจรรณะ) อีกทั้งยังจำแนกว่าโคตรมี ๔๘ จรรณะมี ๔๘ ในที่นี้ขอนำข้อความจากพจนานุกรมสันสกฤตมาอ้างอิงไว้เป็นหลักฐาน ดังนี้

คัมภีร์ศัพทัทธมมทานิธิ (หน้า ๑๖๐) กล่าวถึงความหมายนี้เป็นประการสุดท้ายว่า อิลิสททวาชเจสุ อาทิปริเสสุ สาณทิลยาทีสุ จตุวีสติย มนุเตสุ จ (และในบุรุษต้นตระกูลที่พึงกล่าวด้วย อิลิ ศัพทที่มีสาณทิลยะเป็นต้น ๒๔ ชื่อซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์มนุธรรมศาสตร์) [มีรูปสันสกฤตว่า ฤชศททวาชเยษุ อาทิปุรุเชษุ สาณทิลยาทีษุ จตุรวีสเตา มนุกเตสุ จ] และคัมภีร์ข้างต้น (หน้า ๑๗๐-๑) แสดงอรรถของ จรรณ ศัพท์ว่า ปาเท เวเทกเทเส สาขารูป คนเถ ตทชเณตริ ชเน โคตเต จ (ในเท้า, คัมภีร์ที่มีลักษณะย่ออันเป็นพระเวทบางส่วน, ชนที่สารถยาคัมภีร์จรรณะนั้น และโคตร) [มีรูปสันสกฤตว่า ปาเท ไวไทกเทเส ศาขารูป ครนเถ ตทชเณตริ ชเน โคตเร จ]

คัมภีร์วาลส์ปัตยะ (เล่ม ๔ หน้า ๒๖๕๖-๕๗) กล่าวว่า ในคัมภีร์ธรรมประทีปแสดงว่าโคตรมี ๒๔ ชื่อ ส่วนคัมภีร์วฤททมนุแสดงว่าโคตรมี ๒๔ ชื่อ รวมเป็นโคตรทั้งหมด ๔๘ ชื่อ ดังข้อความว่า สหุเพ ทวีจตุวีสติโคตตการา (ทั้งหมดเป็นผู้ตั้งโคตร ๒๔ ชื่อ ๒ กลุ่ม) [มีรูปสันสกฤตว่า สรวเว ทวีจตุตวาวีศตโคตรการา] นอกจากนั้น คัมภีร์วาลส์ปัตยะได้นำโคลงจากคัมภีร์ธรรมประทีปและวฤททมนุมาแสดงไว้ตามลำดับว่า

สาณทิลยะ กาศยปศุใจ	วาทสยะ สวารุกสฤตา
ภารทวาช เคาตมศจ	เสากาลีนสฤตาประ.
กลกิชสจาคนิเวศยศจ	กฤษณาดเรยวศิษุเกา
วิศวามิตระ กุศิกศจ	เกาศิกศจ ตถาประ.

ฆฤตเกาศิกเมาทุคฺลเยา	อาลัมพยานะ ปราศระ
เสาปายนตตถาตฺริศจ	วาสูกิ โรหิตสฺตถา.
ไวยาฆรปทุมกศุโจว	ชามทคฺนยสฺตถาประ
จตุรววีสฺตริโว โคตฺรา	กถิตา ปุรววปณฺหิไตะ.

“บัณฑิตในกาลก่อนกล่าวถึงโคตร ๒๔ ชื่อโดยแท้ คือ ศาณฺทิลยะ กาศยปะ วาตสยะ สวารรกะ ภรทวาชะ เคาตมะ เสากาลีนะ กัลลิกะ อัคนิ-เวศยะ กฤษณาทเรยะ วศิษฐ์ วิศวามิตร กุติกะ เกาศิกะ ฆฤตเกาศิกะ เมาทคฺล อาลัมพยานะ ปราศระ เสาปายนะ อัตริ วาสูกิ โรหิตะ ไวยาฆรปทุมกะ และ ชามทคฺนยะ”

อนึ่ง เพื่อให้ผู้ที่ไม่ได้เรียนรู้ภาษาสันสกฤตสามารถที่จะศึกษาข้อความข้างต้นได้ จึงขอปริวรรตเป็นบาลีว่า

สาณฺทิลโย กสฺสโป เจว	วาสโส สาวณฺณโก ตถา
ภรทวาโช โคตโม จ	โสกาลิโน ตถา ปโร.
กกุภิสฺ จาคฺคิเวสฺโส จ	กณฺหาเตรยวสิฏฺฐกา
วิสุสฺสามิตฺโต กุสิโก จ	โกสิโก จ ตถา ปโร.
ธฺตโกสิโกโมคฺคลลีสฺ	อาลัมพยานโ ปราสโร
โสปายโน ตถาตฺริ จ	วาสูกิ โรหิตฺ ตถา.
เวยคฺชปชฺชโก เจว	ชามทคฺคิ ตถา ปโร
จตุวีสฺติ เว โคตฺตา	กถิตา ปุพฺพวิญญูมิ.

โคตรอีก ๒๔ ชื่อหลัง พึงทราบตามโคลกสันสกฤตว่า

เสากาลีนกเมาทุคฺลเยา	ปราศรวฤหฺสปตี
กาณฺจโน วิษฺณุเกาศิกเยา	กาตฺยายนาตฺเรยกาณฺวกะ.
กฤษณาทเรยะ สาณฺกฤตฺติศจ	เกาณฺลิโย ครุคฺสํชฺฌกะ
อางฺคิรฺส อิติ ชฺยาคะ	อนาวฤกาชฺยสํชฺฌิตะ.
นวยฺไมนิวฤทฺธาชฺยาะ	ศาณฺทิลโย วตฺส เอว จ
สวารณฺยาลมฺพยานไวยา-	ฆรปทุมมา ฆฤตเกาศิกะ
ศกฺติชะ กาณฺวายนศุโจว	วาสูกิโรคฺตมฺสฺตถา.

ศรुณกะ เสาปายนศจ	มุนโย โคตรการิณะ
เอเตชะ ยานุยปตฺยานิ	ตานิ โคตฺรานิ มนฺยเต.

“มุนีเหล่านี้ผู้ก่อตั้งโคตร คือ เสากาลิณะ เมทคลี ปราศรวฤหัสติ กาญจนะ วิษณุ เกาศิกิ กาดยายนาตเรยะ กาณวกะ กฤษณนาตเรยะ สางกฤติ วรรณเกณณิลยะ อนุวฤกอาจิรสะ นัพยไซมินิวฤทระ วัดสศานทิลยะ สาวรณิ อลัมพยานะ ไวยาฆรปัทมะ ฆฤตเกาศิกะ ศักติ กาณวายนะ วาสูกิ เคาตมะ ศรुณกะ และเสาปายนะ เหล่ากอดีของมุนีเหล่านี้ดำรงอยู่ เหล่าก่อนั้นชื่อว่า โคตร”

คาถาข้างต้นปรีวรตเป็นภาษาบาลีว่า

โสกาลินโก โมคฺคฺลลฺลฺ	ปราศรววิหฺปตี
กาณฺจโน วิณฺหุโกสิกิ	กจฺจายนตฺเรยกณฺณกา.
กณฺหาตฺเรโย สงฺกิตฺติ จ	โกณฺทิลโย ภคฺคสณฺณโก
องฺคิรฺโส อิตฺติ ขฺยาโต	อนาวุกขยสณฺณโต.
นพฺยาสมิติ วุฑฺฒาขฺยา	สณฺทิลโย วสฺส เอว จ
สาวณฺยาลมฺพฺยานเวยฺยาคุ-	ฆปฺขุโข ฐโกสิโก
สตุตฺติ กณฺณายโน เจว	वासูกิ โคตโม ตถา.
สุนโก โสปายโน เจว	มุนโย โคตฺตการิโน
เอเตสํ ยานุยปจฺจานิ	ตานิ โคตฺตานิ มนฺยเต.

นอกจากนั้น ในคัมภีร์วาจัสปัตตะ (เล่ม ๔ หน้า ๒๙๐๐) แสดงว่า จรณ ศัพท์ใช้ในความหมาย ๗ อย่าง คือ เพ้าอันเป็นอวัยวะอย่างหนึ่งของร่างกาย (เทหาวยวเกเท ปาเท), คัมภีร์ที่เป็นส่วนหนึ่งของพระเวทอันเป็นคำไวพจน์อื่นของคัมภีร์ย่อย (เวไทกเทเศ ศาชาปรปรุยาเย), แสงของดวงอาทิตย์เป็นต้น (อรุกาเทะ กิรเณ), บาทอันเป็นส่วนที่ ๔ ของโคลก (โคลกานำ จตุรฤภาค ปาเท จ), จำนวนอันเป็นส่วนที่ ๔ (จตุรฤภาคมาตุเร), จำนวนอันเป็นส่วนหนึ่ง (เอกเทศมาตุเร) และการขวนขวาย (อนุชฺจาเน) โดยมีได้กล่าวถึงความหมายว่าโคตรของ จรณ ศัพท์ไว้

คัมภีร์ศัพท์กัลปทรมะ (เล่ม ๒ หน้า ๓๕๕) แสดงถึงโคตร ๔๘ ชื่อเหมือนที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วาจัสปัตตะ และในคัมภีร์ดังกล่าว (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๕) กล่าวถึงความหมายของ จรณ ศัพท์ที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า จรณสทฺโท เวเทกเทสวาจี้ กจาทิสฺโร อิตฺติ มุคฺธโพธิกาการกทฺตุคทาโส. มุลฺ,

โคตติ อิติ เมทินี (ท่านทศคทาหาสะผู้รจนาคัมภีร์มุคฺชโพรหมีกากล่าวว่า จรณ ศัพท์มีลักษณะเป็น คัมภีร์กฐะเป็นต้นที่กล่าวถึงพระเวทบางส่วน คัมภีร์เมทินีกล่าวว่า ใช้ในความหมายว่า ราก, โคตร) [มีรูปสันสกฤตว่า จรณศฟฺโห เวไทยเทศวาจี กจาทิรูปะ อิติ มุคฺชโพรหมีกากถุฑุคทาหาสะ. มูลม, โคตรม อิติ เมทินี] แต่คัมภีร์ข้างต้นมิได้ระบุจำนวนของจรณะไว้

ความจริงแล้วจรณะเป็นชื่อของกลุ่มพราหมณ์ผู้สาธยายคัมภีร์จรณะอันเป็นวิชาประกอบ การศึกษาพระเวท มีคัมภีร์กฐะและคัมภีร์กาลปะหรือกาดันตระนั่นเอง ดังนั้น คำในคัมภีร์อนุฎีกาว่า กฏจกกาลปาทย ไควมีรูปเดิมว่า กจกกาลปาทย (ผู้สาธยายคัมภีร์กฐะและผู้สาธยายคัมภีร์กาลปะ) จึงจะถูกต้องตามหลักภาษา จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๒) กล่าวถึงการเชื่อมทวนท-สมาสของ กจ และ กาลาป เป็นเอกพจน์ นปฺงสกลิงค์ว่า เอกชฌายนพฺราหมณานํ กจกาลาปํ อิจฺจาติ (ความเป็นเอกพจน์และนปฺงสกลิงค์ย่อมมีแก่[ศัพท์ที่แสดงถึง]พราหมณ์ผู้สาธยายเป็นกลุ่ม) เช่น กจกาลาปํ = ผู้สาธยายคัมภีร์กฐะและผู้สาธยายคัมภีร์กาลปะ ดังนี้เป็นต้น) แม้คัมภีร์ฎีกาใหม่ของ พาลาวตาร (หน้า ๑๘๑) ก็อธิบายว่า ตตฺถ กจา นาม อุชฺฐุเพทสาขาวิเสสชฌายกา, กาลาปาติ กาลาป-นามพฺยากรณเพทชฌายกา (ในพากย์นั้น กฐะ คือ ผู้สาธยายคัมภีร์ย่อยของฤคเวทโดยเฉพาะ คำว่า กาลาปะ คือ ผู้สาธยาย[องค์ประกอบของ]พระเวทคือไวยากรณ์ชื่อว่ากาลปะ) คำอธิบายข้างต้น สอดคล้องกับความหมายของ กจ ศัพท์ในคัมภีร์ศัพท์สโตมมทานิธิ (หน้า ๑๐๑) ว่า มฺนิเกเท ฤคเวท-ยสาขายาม ตจฺจนายาธฺยเอตริ จ (ในมฺนิผู้หนึ่ง[ชื่อกฐะ] คัมภีร์ย่อยที่มีในฤคเวท[ชื่อกฐะ] และผู้สาธยายคัมภีร์ย่อยนั้น)

สรุปความว่า โคตรคือมฺนิผู้เป็นบรรพบุรุษ ๔๘ ชื่อ ส่วนจรณะคือพราหมณ์ ๔๘ กลุ่มผู้สาธยายคัมภีร์จรณะอันเป็นคัมภีร์สำคัญที่เป็นวิชาประกอบการศึกษาพระเวทมีคัมภีร์กฐะและคัมภีร์กาลปะเป็นต้น]

อนึ่ง บรรดาฤคสูตรธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ เหล่านี้ กามาวจรฤคสูตรเป็นติเหตุกะ (มีเหตุ ๓) บ้าง เป็นทุเหตุกะ (มีเหตุ ๒) บ้าง โดยประเภทแห่งฤคสูตรที่เป็นญาณสัมปยุตต์ และญาณวิปยุตต์ แต่รูปาวจรฤคสูตรและอรูปาวจรฤคสูตรเป็นติเหตุกะอย่างเดียว ประกอบกับปัญญาเท่านั้น

ในฤคสูตรที่เป็นไปในภูมิ ๓ เหล่านี้ แม้กามาวจรฤคสูตรย่อมเกิดร่วมกับอริบตีบ้าง เว้นจากอริบตีบ้าง แต่รูปาวจรฤคสูตรและอรูปาวจรฤคสูตรย่อมประกอบด้วยอริบตีโดยแท้

ในกุศลเหล่านี้ กามาวจรกุศलय่อมได้อริบตีเพียง ๒ เท่านั้น คือ อารัมมณาริบัติ และสหชาตาริบัติ ส่วนรูปาวจรและอรูปาวจรกุศलय่อมไม่ได้อารัมมณาริบัติ ย่อมได้เฉพาะ สหชาตาริบัติเท่านั้น

[ข้อความว่า “ย่อมได้อริบตี” คือ เป็นปัจจัยยุบับของอริบตีนั่นๆ]

ในบรรดาอริบตีเหล่านั้น ความเป็นจิตตาริบัติโดยของจิต ตรัสไว้โดยเนื่องด้วย สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย[มีผัสสะเป็นต้น] แต่เพราะจิต ๒ ดวงไม่มีอยู่พร้อมกัน ขึ้นชื่อว่า จิตตาริบัติ ของสัมปยุตตจิตจึงไม่มี ฉันทาริบัติเป็นต้นของธรรมมีฉันทะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

บุคคลบางคนปรารถนาอริบตีโดยเนื่องด้วยจิตดวงเดิมอันเป็นเหตุเกิดของจิต ดวงต่อมาอย่างนี้ว่า กุศลจิตดวงหลังกระทำจิตใดให้เป็นธุระให้เป็นใหญ่ ถูกพยายามแล้ว อย่างนี้ว่า ถ้ากุศลมีอยู่แก่บุคคลผู้มีจิต กุศลก็จักมีแก่เรา จิตดวงเดิมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่าเป็นจิตตาริบัติ จิตดวงหลังนี้ชื่อว่า จิตตาริบัติโดย เพราะมาจากจิตดวงเดิมนั้น กระนั้นก็ตาม นัยนี้ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา ดังนั้น จึงควรทราบความเป็นอริบตีตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

อนึ่ง ในมหานัย ๑๙ เหล่านี้ มีจิต นวกะ และวาระแห่งพระบาลี เท่ากับจำนวน ที่ตรัสไว้ในสุทธกนิยัตน ดังนั้น จึงควรทราบประเภทของจิต นวกะ และวาระ ซึ่งคุณด้วย ๒๐ จากจำนวนที่ตรัสไว้ในญาณสัมปยุตต์ และคุณด้วย ๑๖ จากจำนวนที่ตรัสไว้ใน ญาณวิปยุตต์

คำอธิบายที่กล่าวมานี้ชื่อว่าปกิณกกถาของกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓

จบ คำอธิบายกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓

คำอธิบายโลกุตตรกุศล

[๒๗๗] พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกุศลที่ยังสมบัติในภพ ๓ ให้เกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงโลกุตตรกุศลเพื่อล่องพ้นภพทั้งหมด

ในพากย์นั้น ถาถามว่า : ธรรมที่ชื่อว่า โลกุตตระ ในคำว่า โลกุตฺตร เพราะเป็นสภาวะอะไร

ตอบว่า : โลกุตตระ คือ ฌานที่ข้ามโลก [คือ วัฏฏทุกข์ที่มีในภูมิ ๓]

อีกนัยหนึ่ง โลกุตตระ คือ ฌานที่ล่องพ้นโลก [คือ วัฏฏทุกข์ที่มีในภูมิ ๓]

อีกนัยหนึ่ง โลกุตตระ คือ ธรรมชาติที่ล่องพ้นครอบงำโลกตั้งอยู่ ^{๓๑๔}

[คำว่า โลกุตฺตร มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ฌานที่ข้ามโลก หมายถึง โลกุตตรฌานคือมรรคที่เป็นสภาวะข้ามพ้นวัฏฏทุกข์ = โลกั ตรตีติ โลกุตฺตร (อุ อุปสรรคไม่มีความหมายใดๆ, ตร ธาตุมีความหมายว่า ข้าม)

- ฌานที่ล่องพ้นโลก หมายถึง โลกุตตรฌานคือผลที่เป็นสภาวะล่องพ้นจากวัฏฏทุกข์ภายหลังข้ามพ้นไปด้วยมรรคแล้ว = โลกั อุตฺตรตีติ โลกุตฺตร (อุ อุปสรรคและ ตร ธาตุมีความหมายว่า ล่องพ้น)

- ธรรมชาติที่ล่องพ้นครอบงำโลกตั้งอยู่ หมายถึง นิพพาน = โลกั สมติกุหมฺม อภิกุญฺย ติฏฺฐตีติ โลกุตฺตร (อุ อุปสรรคมีความหมายว่า ล่องพ้น, ตร ธาตุมีความหมายว่า ครอบงำ) ท่านจึงอธิบาย ตร ธาตุด้วยคำว่า อภิกุญฺย ติฏฺฐติ (ครอบงำตั้งอยู่)]

บทว่า ฌานํ ภเวติ (เจริญโลกุตตรฌาน) หมายความว่า พระโยคาวจรยังอัปปมาทานอันประกอบด้วยขณะจิตดวงหนึ่งให้เกิด คือ ให้เจริญ

คำว่า นิยานิกะ คือ ฌานที่ออกไปจากโลก กล่าวคือ ออกไปจากวัฏฏทุกข์

อีกนัยหนึ่ง นิยานิกะ คือ ฌานที่กระทำใ้บุคคลออกไปจากโลก ดังจะเห็นว่า บุคคลผู้พร้อมด้วยโลกุตตรฌานนั้น :-

- กำหนดรู้ทุกข้ออยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป
- ละสมุทัยอยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป
- รู้แจ้งนิโรธอยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป
- เจริญมรรคอยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป

ดังนั้น โลกุตตรมานั้นจึงชื่อนิยยานิกะ

[คำว่า นิยยานิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ฌานที่ออกไปจากโลก = โลกโต นิยยาตติ นิยยานิกิ. (นิ บทหน้า + ยา ธาตุ = ไป + อนีย ปัจจัยในกัตตุสภาระ รัสสะสระ อี ใน นิ เป็น อิ และแปลง ย เป็น ก)

- ฌานที่ทำให้บุคคลออกไปจากโลก = โลกโต นิยยาติ เอเตนาติ นิยยานิ นิยยานิ เอว นิยยานิกิ (นิยยานิ ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยในสกัตถัตถิต แต่ไม่พฤทธิสระ อี ใน นิ เป็น เอ เพราะการพฤทธิไม่แน่นอน)

ในขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมยังเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน เมื่อมีผัสสะกระทบ เขาสามารถกำหนดรู้ได้ทันปัจจุบัน จึงไม่เกิดสุขเวทนาที่รู้สึกชอบใจ ทุกขเวทนาที่รู้สึกไม่ชอบใจ และอุเบกขาเวทนาที่วางเฉยด้วยความไม่รู้เท่าทัน เมื่อเวทนาไม่ปรุงแต่ง ตัณหาที่ต้องการจะได้รับสุขเวทนายิ่งๆ ขึ้นไปเมื่อมีสุขเวทนา หรือตัณหาที่ต้องการจะได้รับสุขเวทนาเมื่อมีทุกขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนาจึงไม่เกิดขึ้น เมื่อไม่มีตัณหาปรุงแต่ง อุปาทานที่ยึดมั่นในตัวตนก็ไม่เกิดขึ้น ส่งผลให้ภพคือการทำความดีหรือกรรมชั่วไม่เกิดขึ้น และเมื่อไม่มีภพชาติ ชรา และมรณะเป็นต้นก็ไม่ได้การกำหนดรู้ทันปัจจุบันตามหลักสติปัฏฐาน ๔ จนกระทั่งยังเห็นอริยสัจ ๔ จึงเป็นการตัดภพชาติให้สิ้นลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อบรรลุโลกุตตรมาน ก็นับว่าได้ออกไปจากภพอย่างแท้จริง]

อนึ่ง กุศลอันเป็นไปในภูมิ ๓ ย่อมก่อจติและปฏิสนธิ คือ ทำให้เจริญในวิภูษะ เหตุนี้กุศลนั้นจึงชื่อว่า อายจคามิ ฉันทิ โลกุตตรกุศลนี้เป็นเช่นนั้นหามิได้ ที่แท้แล้ว โลกุตตรกุศลนี้ทำลายไปซึ่งจติและปฏิสนธิอันกุศลในภูมิ ๓ สร้างไว้ โดยทำให้ขาดแคลนปัจจัย เหมือนเมื่อบุรุษคนหนึ่งสร้างกำแพงสูง ๑๘ ศอก แต่อีกคนหนึ่งเอาค้อนใหญ่ทุบทำลายที่อันบุรุษนั้นก่อแล้วๆ ฟังไป ดังนั้น โลกุตตรมานั้นจึงชื่อว่า อปจยคามิ (สภาวะทำลายจติและปฏิสนธิไป)

[ในประโยคที่มี จ และ ปน คู่กัน ดังประโยคว่า ยถา จ ปน เตภูมกกุสล ฆณฺณสฺมี จุตฺตปฏิสนฺธิโย อาจินาติ วฑฺฒเตตฺติ อาจยคามิ นาม โหติ เป็นต้น จ ศัพท์ทำหน้าที่ปาลังการ คือ ประดับบท ไม่มีความหมายใดๆ ส่วน ปน ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคต้น]

ในคำว่า ทิฏฺฐิตฺตานํ ปหานาย นี้ ทิฏฺฐินั้นแหละ ชื่อว่า ทิฏฺฐิตตะ ดังคำว่า คุถคตํ (คุถ) มุตฺตคตํ (มุตฺร) เป็นต้น^{๓๔}

อีกนัยหนึ่ง ทิฏฺฐิตตะ คือ ทิฏฺฐิที่เป็นไปในทิฏฺฐิ [๖๒] เพราะอยู่ภายในทิฏฺฐิ ๖๒

อีกนัยหนึ่ง ทิฏฺฐิตตะ คือ อกุศลที่มีความเป็นไปเหมือนทิฏฺฐิ ความหมายก็คือ มีความเป็นไปเช่นเดียวกับทิฏฺฐิ

ถามว่า : อกุศลดังกล่าวคืออะไร

ตอบว่า : คือ สักกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฉา สัลลพตปราคาส และอกุศลคือราคะ โทสะ โมหะซึ่งยังสัตว์ให้ไปสู่อบาย พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม[ของอกุศลเหล่านั้น]

[คำว่า ทิฏฺฐิตฺต มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ทิฏฺฐินั้นแหละ = ทิฏฺฐิโย เอว ทิฏฺฐิตฺตานิ (ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คำว่า คต เป็นศัพท์ตัพภาวะ คือ มีอรรถของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ)

- ทิฏฺฐิที่เป็นไปในทิฏฺฐิ ๖๒ = ทิฏฺฐิสฺส คตานิ ทิฏฺฐิตฺตานิ.

(สัตตมัตตปฺปฺริสสมาส คำว่า คต มีความหมายว่า เป็นไป)

- อกุศลที่มีความเป็นไปเหมือนทิฏฺฐิ = ทิฏฺฐิยาว คตํ เอเตสนฺติ ทิฏฺฐิตฺตานิ.

(อุปมาบุรพบทพหุพหิสมาส คำว่า คต มีความหมายว่า เป็นไป)]

ดังจะเห็นได้ว่า อกุศลเหล่านั้นเรียกว่ามีความเป็นไปเหมือนทิฏฺฐิ เพราะปรากฏความเป็นไปจนถึงการก่อให้เกิดปฐมมรรค ดังนั้น ทิฏฺฐิและอกุศลที่มีความเป็นไปเหมือนทิฏฺฐิ จึงได้ชื่อว่า ทิฏฺฐิตตะ [ย่อมเจริญโลกุตตรฌานเพื่อละ]ทิฏฺฐิและอกุศลที่มีความเป็นไปเหมือนทิฏฺฐิเหล่านั้น

คำว่า ปหานาย (เพื่อละ) หมายความว่า เพื่อละด้วยสมุจเฉตปหาน (ละโดยเด็ดขาด)

คำว่า ปจมาย (เบื้องต้น) หมายความว่า

- อันเป็นเบื้องต้นด้วยการนับข้าง - ด้วยการเกิดขึ้นครั้งแรกบ้าง

คำว่า ภูมียา (ภูมิ) หมายความว่า :-

๑. พื้นดิน เช่น อนนทรหิตาย ภูมียา ปตุโต น นิชิปิตโพ^{๓๖๖} (ไม่ควรวางบาตรบนพื้นอันปราศจากเครื่องปูลาด)

๒. จิตตูปบาท (จิตและเจตสิก) เช่น สุขภูมิย์ กามาวจร^{๓๖๗} (ในกามาวจรธรรมเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนา)

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ทรงประสงค์เอาสามัญญผล (โสตาปัตติผลอันเป็นผลของมรรคซึ่งเป็นเหตุแห่งความเป็นสมณะ) เพราะสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น[มีผัสสะและเวทนาเป็นต้น]ย่อมเกิดขึ้นในกลุ่มจิตและเจตสิกคือผลนี้ เนื่องจากเป็นที่อาศัยของสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น ดังนั้น สามัญญผลนั้นจึงได้ชื่อว่า ภูมิ

อีกนัยหนึ่ง แม้เมื่อมีความเป็นโลกุตตระ[ของผลและนิพพานโดยเป็นสภาวะข้ามพ้นแล้ว]เหมือนกัน สามัญญผลย่อมมีอยู่จริง คือ เกิดขึ้นจริง มิใช่ไม่ปรากฏเหมือนนิพพาน ดังนั้น จึงเรียกว่า ภูมิ [ยอมเจริญโลกุตตรญาณ]เพื่อบรรลुภูมินั้น

[คำว่า ภูมิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเป็นที่เกิดขึ้นของสัมปยุตตธรรม = ภวนติ เอตถาติ ภูมิ.
(ลง มิ ปัจจัยในอธิกธรรมาสนะ)
- สภาวะมีอยู่จริง = ภวตีติ ภูมิ (ลง มิ ปัจจัยในกัตตุสาสนะ)

ตามข้อความข้างต้น คำว่า ปจมาย ภูมิ ปตติยา ในคัมภีร์ธรรมสังคณีจึงมีความหมายตามศัพท์ ๒ ประการ คือ

- เพื่อบรรลุภูมิคือโสตาปัตติผลอันเป็นที่เกิดของสัมปยุตตธรรม
- เพื่อบรรลุภูมิคือโสตาปัตติผลอันมีอยู่จริง]

คำว่า ปตติยา (เพื่อบรรลุ) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุ คือ เพื่อ

ประโยชน์แก่การได้รับสามัญญผลอย่างแรกที่เรียกว่า โสตาปัตติผล พึงทราบเนื้อความในคำว่า ปตติยา นั้นอย่างนี้

คำว่า วิวิจ (สังัดแล้ว) หมายความว่า สังัดแล้ว คือ เว้นแล้วโดยเนื้อด้วย สมุจเฉทวิเวก (ความสังัดโดยเด็ดขาด)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุกขปฏิบัติ ทนธาภิณฺณ (อันเป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิณฺณ) เป็นต้น เพราะทรงประสงค์ที่จะแสดงย่ำถึงโลกุตตรมานพร้อมทั้งปฏิบัติ โดยละสุทธิกนัยในโลกุตตรมานนี้ แม้เมื่อโลกียมานจะไม่สำเร็จโดยปราศจากปฏิบัติที่เป็นเหตุบรรลุมานก็ตาม

[ในพระบาลีที่แสดงถึงโลกียมาน ทรงแสดงสุทธิกมานล้วนๆ ไม่ระคนด้วยปฏิบัติมาก่อน แต่ในโลกุตตรมานนี้มีได้แสดงสุทธิกนัยดังกล่าวไว้ เพราะทรงประสงค์จะแสดงย่ำถึงโลกุตตรมานพร้อมทั้งปฏิบัติกันนั้นแหละ]

ในพากย์นั้น พระโยคาวจรบุคคลใดข่มกิเลสตั้งแต่เริ่มต้นอยู่ ย่อมข่มได้ลำบาก โดยยากด้วยหมู่ปัจฉัย[คือการใส่ใจกรรมฐานเพื่อข่มกิเลส]ที่มีสภาพกระตุ้นเตือน อันเป็นไปพร้อมกับความเพียร ปฏิบัติของท่านนั้นเป็นทุกขาปฏิบัติ ส่วนพระโยคาวจรบุคคลใดมีกิเลสข่มไว้แล้ว เมื่ออบรมวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน[ในวิปัสสนาญาณที่ ๑๑] จึงถึงความปรากฏแห่งมรรค การตรัสรู้ของท่านนั้นเป็นทนธาภิณฺณ

โดยประการดังนี้ วาระอย่างใดอย่างหนึ่ง โบราณจารย์กำหนดชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิณฺณ

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์ชอบใจวาระไหน

ตอบว่า : ในวาระใด กิเลสที่โยคาวจรข่มไว้ครั้งเดียวแล้วก็ฟุ้งขึ้นอีก ครั้นข่มแล้วครั้งที่สองก็ย่อมฟุ้งขึ้นอีก แต่เมื่อข่มครั้งที่สามแล้วจึงทำให้ถูกข่มไว้ได้เหมือนอย่างนั้น แล้วจึงให้ถึงการขจัดด้วยมรรค พระอรรถกถาจารย์ชอบใจวาระนี้ จึงตั้งชื่อวาระนี้ว่า ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิณฺณ

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้น ข้อความก็ยังไม่ชัดเจน ดังนั้น จึงควรทราบการอธิบาย

ตั้งแต่ต้นในเรื่องนี้อย่างนี้ว่า พระโยคาวจรบุคคลใดกำหนดมหาภูตรูป ๔ แล้วจึงกำหนดอุปาทายรูปและนามธรรม เมื่อกำหนดรูปและนามก็ลำบากอยู่ด้วยความยากเข็ญย่อมสามารถเพื่อกำหนดได้ ปฏิปทาของท่านจึงชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ส่วนโยคาวจรบุคคลใดกำหนดรูปและนามได้แล้ว การตรัสรู้ของท่านชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความชักช้าแห่งความปรากฏของมรรคในขณะเจริญวิปัสสนา

แม้โยคาวจรบุคคลใดกำหนดรูปและนามได้แล้ว เมื่อกำหนดแยกรูปนามอยู่ ย่อมลำบากกำหนดแยกได้โดยยากเข็ญ และเมื่อกำหนดแยกรูปนามได้แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมสามารถให้มรรคเกิดขึ้นช้า แม้ปฏิปทาของท่านนั้นก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา

อีกรูปหนึ่งกำหนดแยกรูปและนามได้แล้ว เมื่อกำหนดเหตุปัจจัย ย่อมลำบากกำหนดได้โดยยากเข็ญ และเมื่อกำหนดเหตุปัจจัยได้แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมทำให้มรรคเกิดขึ้นช้า แม้ปฏิปทาของท่านนั้นก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา

อีกรูปหนึ่งกำหนดเหตุปัจจัยได้แล้ว เมื่อแทงตลอดไตรลักษณ์ ย่อมลำบากกำหนดได้โดยยากเข็ญ และเมื่อแทงตลอดไตรลักษณ์ได้แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมทำให้มรรคเกิดขึ้นช้า แม้ปฏิปทาของท่านนั้นก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา

รูปอื่นอีกแทงตลอดไตรลักษณ์นำวิปัสสนาญาณอันคมกล้าและผ่องใสมา เมื่อขจัดนิกันติ (ความพอใจ) แห่งวิปัสสนาที่เกิดขึ้น ย่อมลำบากกำจัดได้โดยยากเข็ญ และเมื่อกำจัดนิกันติได้แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมทำให้มรรคเกิดขึ้นช้า แม้ปฏิปทาของท่านนั้นก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา อย่างนี้

พระอรรถกถาจารย์ชอบใจวาระนี้ และตั้งชื่อดังกล่าวของวาระนี้ไว้ พึงทราบปฏิบัติ ๓ ข้างหน้าโดยนัยนี้นั้นแหละ

ในธรรมทูตเทศมิตีคำว่า ผสฺส โหติ (ผัสสะก็มี) เป็นต้น มีอริกบท ๔ คือ

๑. อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย

๒. สัมมาวาจา

๓. สัมมากัมมันตะ

๔. สัมมาอาชีวะ [เพราะโสดาปัตติมรรคได้ชื่อเฉพาะว่า อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ และสัมมาวาจาเป็นต้นก็เป็นนิตยโยคีเจตสิกในโลกุตตรจิต]

และบทว่า มคฺคํ เป็นต้นในนิเทศของวิตก เป็นต้นในนิเทศสวาระ เป็นอธิกบท

คำที่เหลือทั้งหมดเช่นเดียวกับคำที่กล่าวไว้ในมหากุศลจิตดวงแรกในหนหลังนั้นแหละ แต่ความเป็นโลกุตตระเป็นความต่างกันในเรื่องโลกุตตรกุศลสถานะ ด้วยความต่างกันของภูมิ

ในบรรดาอธิกบททั้ง ๔ เหล่านั้น บทว่า อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ หมายความว่า อินทรีย์อันเกิดขึ้นด้วยการใส่ใจอย่างนี้ของโยคีผู้ปฏิบัติด้วยมนสิการว่า เราจักรู้แจ้งพระนิพพานอันเป็นเหตุไม่ตาย หรือจักรู้แจ้งสัจธรรม ๔ ที่ยังไม่เคยรู้ในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น

ลักษณะเป็นต้นของอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์นั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในปัญญินทรีย์ในหนหลังนั้นแหละ

[คำว่า อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนญฺญา + ญฺญู + สสามิ + อิติ + อินฺทฺริยํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

อนญฺญา + ญฺญู + สสามิ + อิติ + อินฺทฺริยํ

“อินทรีย์อันเกิดขึ้นด้วยมนสิการว่า เราจักรู้แจ้งนิพพาน/สัจธรรม ๔ ที่ยังไม่เคยรู้”]

สัมมาวาจา คือ วาจาดี หรือวาจาที่บัณฑิตสรรเสริญ [โดย สมฺมา ศัพท์มีความหมายว่า ดี หรือสรรเสริญ] คำว่า สัมมาวาจา นี้เป็นชื่อของการงดเว้นมิจวาจาที่กำจัดวจีทุจริต

สัมมาวาจานั้นมีลักษณะกำหนดเอา[สัมปยุตตธรรม] มีหน้าที่งดเว้น มีการกำจัดมิจวาจาเป็นเครื่องปรากฏ

[คำว่า สัมมาวาจา หมายถึง วาจาหรือเสียงพูดโดยตรง แต่ในที่นี้หมายถึงวิธีเจตสิกโดย

อ้อม ด้วยผลูปจาระ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึง วาจาอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงวิรตอันเป็นเหตุ แม้สัมமாகัมมันตะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน]

สัมமாகัมมันตะ คือ การงานดี หรือการงานที่บัณฑิตสรรเสริญ คำว่า สัมมา-
กัมมันตะ นี้เป็นชื่อของการงดเว้นมิจนากัมมันตะที่ก่อกายทุจริต

สัมமாகัมมันตะนั้นมีลักษณะก่อให้เกิด[สัมปยุตตธรรม] มีหน้าที่งดเว้น มีการ
กำจัดมิจนากัมมันตะเป็นเครื่องปรากฏ

สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพดี หรือการเลี้ยงชีพที่บัณฑิตสรรเสริญ คำว่า
สัมมาอาชีวะ นี้เป็นชื่อของการงดเว้นมิจนาอาชีวะ

สัมมาอาชีวะนั้นมีลักษณะผ่องแผ้ว มีหน้าที่คือความเป็นไปแห่งอาชีพโดยชอบ
ธรรม มีการกำจัดมิจนาอาชีวะเป็นเครื่องปรากฏ

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบลักษณะเป็นต้นในโลกุตตรวิรตีเหล่านี้ โดยเนื่องด้วย
ลักษณะเป็นต้นที่กล่าวไว้ในวิรตี ๓ หนหลัง [มหากุศลจิตดวงแรก]

โดยประการดังนี้ พึงทราบมรรค ๕ ที่กล่าวไว้ในหนหลัง [มหากุศลจิตดวงแรก]
โดยเนื่องด้วยธรรม [คือ วิรตี] ๓ เหล่านี้ว่าเป็นมรรค ๘ ในโลกุตตรกุศลจิตนี้

อนึ่ง สัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้นไม่มีในเยวปนกธรรม กรุณาและมุทิตาก็ไม่มี
เหมือนกัน ที่แท้แล้ว[วิรตี]ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้มีได้ถือเอาในเยวปนกธรรม เพราะเป็น
ธรรมที่มาโดยตรงในพระบาลีของโลกุตตรกุศลจิตนี้ ส่วนกรุณาและมุทิตามีสัตตบัญญัติ
เป็นอารมณ์ [โลกุตตร]ธรรมเหล่านี้มีนิพพานเป็นอารมณ์ ดังนั้น จึงไม่ถือเอากรุณาและ
มุทิตาเหล่านั้นในโลกุตตรกุศลจิตนี้

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเนื้อความที่ต่างกันในอุทเทสวาระก่อน

[๒๘๓] ส่วนในนิทเทสวาระ ลำดับแรก ในคำว่า มคฺคังคํ (เป็นองค์แห่งมรรค)
มคฺคปริยาปนฺนํ (นับเนื่องในมรรค) นี้ คำว่า มคฺคังคะ คือ องค์แห่งมรรค [อริยมรรคมี
องค์ ๘] ความหมายก็คือ ส่วนหนึ่งของมรรค

อุปมาเหมือนกับสิ่งที่นับเนื่องในป่า ชื่อว่า อรัญญปริยาบันนะ ฉนฺได ธรรมที่
นับเนื่องในมรรค [อริยมรรคมีองค์ ๘] ชื่อว่า มัคคปริยาบันนะ ฉนฺนํ ความหมายก็คือ
ธรรมอันอาศัยมรรค

[วิตกจัดเป็นสัมมาสังกัปปะ วิตกนั้นนับเข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นหมู่ จึงชื่อว่า
มัคคปริยาบันนะ และชื่อว่าเป็นธรรมอันอาศัยมรรค เพราะธรรมที่เป็นส่วนหนึ่งย่อมอาศัยธรรมที่
เป็นองค์รวม]

[๒๘๕] ในคำว่า ปิติสัมโพชฌงโค (ปิติสัมโพชฌงค์) นี้ ปิติสัมโพชฌงค์
หมายถึง สัมโพชฌงค์คือปิตินั้นแหละ

ในคำว่า สมุโพชฌงโค (สัมโพชฌงค์) นั้น พึงทราบรูปวิเคราะหฺ์ดังนี้

คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์แห่งธรรมสามัคคีที่ชื่อว่า โพธิ (เหตุทำให้ตื่นจากการ
นิทราคือกระแสกลีส, เหตุทำให้แทงตลอดอริยสัจ ๔, เหตุทำให้รู้แจ้งนิพพาน)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์ของบุคคลผู้รู้แจ้ง

คำนี้มีอธิบายว่า ธรรมสามัคคีได้ชื่อว่า โพธิ เพราะอริยสาวกผู้รู้แจ้งด้วยธรรม-
สามัคคีกล่าวคือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเกิดขึ้นใน
ขณะแห่งโลกุตตรมรรค ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะมากมายมีความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน
ความตั้งมั่นในภพ ความเพียรเพื่อให้ตั้งมั่นในภพ กามสุขัลลิกานุโยค อตตกิลมณานุโยค
ความยึดมั่นอุจเฉทกิเลส และความยึดมั่นสัสสตกิเลส เป็นต้น

คำว่า พุชฺฌติ แปลว่า ย่อมตื่นจากความหลับคือกระแสกลีส หรือย่อมแทง
ตลอดอริยสัจ ๔ หรือย่อมรู้แจ้งนิพพาน

คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์แห่งโพธิที่เรียกว่าธรรมสามัคคีนั้น เหมือนองค์ฌาน
และองค์มรรคเป็นต้น

แม้อริยสาวกนี้ก็ได้ชื่อว่า โพธิ เพราะรู้แจ้งด้วยธรรมสามัคคีอย่างทีกล่าวไว้
แล้วนั้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์ของบุคคลผู้รู้แจ้งนั้น เหมือนองค์ของ กองทัพและองค์ของรถเป็นต้น สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

พุชฌนกลุส ปุคฺคกลุส อญฺคาติ วา โพชฌนฺคา.

“อีกนัยหนึ่ง คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์ของบุคคลผู้รู้แจ้ง”

[ประโยคว่า อิหํ วุตฺตํ โหติ (คำนี้มีอธิบาย) มักเป็นประโยคตปปากฎิกรณะ คือ กระทำให้ชัดเจน แต่ในที่นี้จัดเป็นประโยควิตถาณะ คือ ประโยคขยายความ ประโยคว่า อิหํ วุตฺตํ โหติ นี้ ต้องวางอยู่หน้าประโยคอื่นเสมอ และแสดงวากยปินทฺตละ คือ ใจความของพากย์ ในข้อความ บางแห่งพบคำว่า อิติ วุตฺตํ โหติ (ความหมายก็คือ) อยู่ท้ายประโยคอื่น ทำหน้าที่แสดงปทปินทฺตละ คือ ใจความของบท

คำว่า โพชฌนฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- องค์แห่งธรรมสามัคคีที่เป็นเหตุทำให้ตื่นจากการนิทราคือกระแสกลิเลส, ที่เป็นเหตุทำให้แทงตลอดอริยสัจ ๔, ที่เป็นเหตุทำให้รู้แจ้งนิพพาน = โพธิยา อญฺโคติ โพชฌนฺโค (โพธิ ศัพท์เป็นกรณสาธนะ หมายถึง ธรรมสามัคคี และ พุร ธาตุใช้ในความหมายว่า ตื่น, แทงตลอด, รู้แจ้ง)
- องค์ของบุคคลผู้รู้แจ้ง = โพธิสฺส อญฺโคติ โพชฌนฺโค (โพธิ ศัพท์เป็นกัตตุสาธนะ หมายถึง อริยสาวก และ พุร ธาตุใช้ในความหมายทั้ง ๓ อย่างข้างต้น)]

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความหมายของโพชฌงค์ตามนัยแห่งคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอีกอย่างนี้ว่า

โพชฌนฺคาติ เกณฺฐเจเน โพชฌนฺคา. โพธาย สํวตฺตณฺตํติ โพชฌนฺคา, พุชฌนฺตํติ โพชฌนฺคา, อนฺพุชฌนฺตํติ โพชฌนฺคา, ปฏฺิพุชฌนฺตํติ โพชฌนฺคา, สมฺพุชฌนฺตํติ โพชฌนฺคา.^{๓๑๘}

“ในคำว่า โพชฌนฺคา (โพชฌงค์)

ถามว่า : ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นสภาวะอะไร

ตอบว่า : ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นไปเพื่อการรู้

ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้

ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้ตามสมควร[แก่เหตุมีวิปัสสนาเป็นต้นและแก่สัจจะที่
ควรรู้]

ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้เฉพาะ[โดยความเป็นเฉพาะหน้า]

ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้ชอบ [คือ ไม่ผิดพลาด]”

[คำว่า โพธาย สัตตุนตติ โพชฌงคา (ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นไปเพื่อการรู้) แสดง
รูปวิเคราะห์ว่า พุชฌตติ โพธิ, โพธิยา องคา โพชฌงคา (เหตุแห่งมรรคที่รู้ยัสจ ๔) โดย องค
ศัพท์มีความหมายว่า เหตุ

คำว่า พุชฌนตติ โพชฌงคา (ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า พุชฌนตติ
โพธิโย, โพธิโย เอว องคา โพชฌงคา (เหตุคือธรรมสามัคคีที่รู้)

คำว่า โพธิ ใน โพชฌงคา มีความหมายว่า รู้ ความหมายว่า รู้ ดังกล่าวเป็นความหมาย
โดยสามัญทั่วไป จึงอาจครอบคลุมกับความหมายว่า รู้ตามสมควร รู้เฉพาะ และรู้ชอบ ตามหลัก
ภาษาแล้วเนื้อความที่เป็นสามัญทั่วไปอาจแสดงถึงเนื้อความพิเศษได้บ้าง ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑
หน้า ๑๓๘) อธิบายว่า

โพธิสทโท หิ สพฺพวิเสสยุตํ พุชฺฌนํ สามณฺเณน สงฺคณฺหาติ.^{๓๑๔}

“โดยแท้จริงแล้ว โพธิ ศัพท์ย่อมรวมเอาความรู้ที่ประกอบด้วยความพิเศษทั้งหมดไว้โดย
สามัญทั่วไป”]

คำว่า สัมโพชฌงค์ คือ โพชฌงค์อันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว

อีกนัยหนึ่ง สัมโพชฌงค์ คือ โพชฌงค์อันดี

ด้วยประการฉะนี้ สัมโพชฌงค์คือปตินันท์แหละ ชื่อว่าปติสัมโพชฌงค์

พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้นั้นแหละแม้ในนิเทศของเอกัคคตาแห่งจิตเป็นต้น

[คำว่า สัมโพชฌงค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- โพชฌงค์อันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว = ปสตุโก โพชฌงคฺติ สัมโพชฌงคฺ.

(สํ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปสตุถ (สรรเสริญ)

- โพชฌงค์อันดี = สุนทรโร โพชฌงค์โคติ สมโพชฌงค์โค.

(สํ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า สุนทร (ดี)

แม้ในนิเทศของเอกัคคตาแห่งจิตเป็นต้น ก็มีสมาธิสัมโพชฌงค์ ท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อย่อความ ประโยคที่มีข้อความว่า ตามนัยนี้ หรือ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว หรือ มีนัยเดียวกันนี้ จัดเป็นประโยคคติเทศสังฆคณนา คือ อธิบายด้วยการอ้างถึงข้อความที่กล่าวไว้แล้ว นับเข้าในประโยคสังเขปที่ย่อความ]

[๒๙๖] คำว่า เตสํ ธรรมานํ (ธรรมเหล่านั้น) หมายความว่า สัจธรรม ๔ ย่อมถึงการแทงตลอดในสมัยนั้น ชื่อว่าธรรมเหล่านั้น

บทว่า อนณฺณตาทนํ (ที่ยังไม่เคยรู้) หมายความว่า สัจธรรมเหล่านั้นอันโยคาวจรซึ่งารู้แล้วด้วยปฐมมรรค แต่ก็ตรัสว่า อนณฺณตาทนํ (ที่ยังไม่เคยรู้) เพราะบุคคลนี้ไม่เคยรู้สัจธรรมเหล่านั้นมาก่อน เหมือนบุคคลมาสู่วิหารที่ไม่เคยตามปกติ แม้ยืนอยู่ในท่ามกลางวิหารก็พูดว่า ข้าพเจ้ามาสู่ที่ไม่เคยมา เพราะอาศัยความเป็นผู้ไม่เคยตามปกติ และเหมือนบุคคลประดับดอกไม้ที่ไม่เคยประดับตามปกติ นุ่งผ้าที่ยังไม่เคยนุ่ง หรือบริโภคอาหารที่ไม่เคยบริโภค จึงกล่าวว่าข้าพเจ้าบริโภคอาหารที่ยังไม่เคยบริโภค เพราะอาศัยความเป็นผู้ไม่เคยบริโภคตามปกติ

แม้คำว่า อทิกฺขจ (ที่ยังไม่เคยเห็น) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อทิกฺขจํ (ที่ยังไม่เคยเห็น) คือ ไม่เคยเห็นด้วยปัญญาจักขุในกาลก่อนแต่กาลนี้

บทว่า อปฺปตฺตาทนํ (ที่ยังไม่เคยบรรลุ) คือ ที่ยังไม่เคยบรรลุด้วยการได้รับ

บทว่า อวิทิตานํ (ที่ยังไม่เคยทราบ) คือ ที่ยังไม่ทำให้ปรากฏด้วยญาณ

บทว่า อสจฺจิกิตานํ (ที่ยังไม่เคยทำให้แจ้ง) คือ ที่ยังไม่เคยทำให้ประจักษ์

บทว่า สจฺจิกิริยา (เพื่อทำให้แจ้ง) หมายความว่า เพื่อทำให้ประจักษ์

พึงประกอบสัมพันธ์เข้ากับบทที่เหลือเหมือนกับบทว่า อสจฺจิกิตานํ สจฺจิกิริยา (เพื่อทำให้แจ้งสัจธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้ง) อย่างนี้ว่า เพื่อบรรลุสัจธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อ

เห็นสังขารที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุสังขารที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบสังขารที่ยังไม่เคยทราบ

[๒๘๘] ในคำว่า จตุหิ วจีทฺถจฺจเรตฺติ (วจีทฺถจฺจเรตฺติ ๔) เป็นต้น คำว่า วจี ฟังทราบว่าเป็นวจีวิญญูติ

คำว่า ทฺถจฺจเรตฺติ คือ ความประพจน์ที่ถูกทำลายโดยโทษ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง

วจีทฺถจฺจเรตฺติ คือ ทฺถจฺจเรตฺติที่เป็นไปทางวาจา

อีกนัยหนึ่ง วจีทฺถจฺจเรตฺติ คือ ทฺถจฺจเรตฺติให้สำเร็จแล้วด้วยวาจา

[การงดเว้น]จากวจีทฺถจฺจเรตฺติเหล่านั้น

[คำว่า วจีทฺถจฺจเรตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทฺถจฺจเรตฺติที่เป็นไปทางวาจา = วจีโต ปวตฺตานิ ทฺถจฺจเรตฺตานิ วจีทฺถจฺจเรตฺตานิ.

(มัชฌิมาปัฏฐกัมมัฏฐสสมาส)

- ทฺถจฺจเรตฺติให้สำเร็จแล้วด้วยวาจา = วจียา นิปฺพาตฺตานิ ทฺถจฺจเรตฺตานิ วจีทฺถจฺจเรตฺตานิ.

(มัชฌิมาปัฏฐกัมมัฏฐสสมาส)]

คำว่า อารตฺติ คือ สภาวะรื่นรมย์จากที่ไกล [อา อุปสรรคมีความหมายว่า ไกล]

คำว่า วิรตฺติ คือ สภาวะรื่นรมย์เว้นห่างไกลจากวจีทฺถจฺจเรตฺติเหล่านั้น [วิ อุปสรรคมีความหมายว่า เว้น]

คำว่า ปฏฺวิรตฺติ คือ สภาวะถอยจากวจีทฺถจฺจเรตฺตินั้นๆ แล้วรื่นรมย์งดเว้นจากวจีทฺถจฺจเรตฺติเหล่านั้น [ปติ อุปสรรคมีความหมายว่า ถอย ส่วน วิ อุปสรรคมีความหมายว่า เว้น]

อีกอย่างหนึ่ง บททั้งสามนี้ถูกเพิ่มไว้โดยเนื่องด้วยบทอุปสรรค [คือ อา, วิ และ ปติ ไม่มีความหมายใดๆ เป็นปทาลังการ คือ เครื่องประดับบทให้สละสลวย]

บททั้งสามนี้เป็นชื่อของการงดเว้นทั้งหมด

คำว่า เวรมณฺี คือ สภาวะทำลายเวร[มีมุสาวาทเป็นต้น]

แม้คำว่า เวรณิ นี้ก็เป็นชื่อของการงดเว้นนั้นแหละ

อนึ่ง เมื่อบุคคลพุดมฺสาวาทเป็นต้นด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมทำ[ทุจริต] วิรติที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เกิดเพื่อกระทำเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำนั้น กล่าวคือ ย่อมตัดขาดทางแห่งเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำ ดังนั้น จึงชื่อว่า อภิรียา (การไม่ทำ)

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า อกรรมะ (การไม่ประกอบ) คือ การไม่ให้เกิดเพื่อกระทำเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำนั้น กล่าวคือ ย่อมตัดขาดทางแห่งเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำ

อนึ่ง เมื่อบุคคลพุดวจีทุจริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมล่วงละเมิด วิรติที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เกิดเพื่อล่วงละเมิดเหมือนอย่างนั้น ดังนั้น จึงชื่อว่า อนัชฌาปัตติ (การไม่ล่วงละเมิด)

คำว่า เวลาอนติทุกโม (การไม่ล้าฝั่ง) นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

ลำดับแรก เวลา ศัพท์พบในความหมายว่า

๑. กาลเวลา เช่น ตาย เวลาย^{๓๒๐} (ในเวลานั้น)
๒. กอง เช่น อรุณเวลาย^{๓๒๑} (ประทับอยู่ที่ตำบลอรุณเวลา, ตำบลกองทรายใหญ่)
๓. เขตฝั่ง เช่น จิตฺธิมโม เวล^{๓๒๒} นาทิวตฺตติ (ผู้มีสภาพตั้งมั่นย่อมไม่ประพาศติล้าฝั่ง)

แม้ในที่นี้ทรงประสงค์เอาเขตฝั่งเท่านั้น ที่จริงแล้ววิสุจริต ๔ ทรงประสงค์เอาว่าเป็นเขตฝั่ง เพราะเป็นสิ่งที่น้ำล่องพันไม่ได้

โดยประการดังนี้ เมื่อบุคคลพุดวจีทุจริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมล่วงพันเขตฝั่ง วิรติที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เกิดเพื่อล่วงพันเขตฝั่งนั้น ดังนั้น จึงตรัสว่า เวลาอนติทุกโม (การไม่ล้าฝั่ง[คือวิสุจริต])

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เวลา คือ สภาวะที่ทำให้หวั่นไหว หมายความว่า ทำให้โยกคลอน ทำให้กระจัดกระจายไป

ถามว่า : ทำให้อะไรหวั่นไหว

ตอบว่า : ทำให้วชิจุจริต ๔ หวั่นไหว

ด้วยประการฉะนี้ จึงชื่อว่าเวลา เพราะทำให้[วชิจุจริต ๔] หวั่นไหว และชื่อว่า
อนติกกมะ (การไม่ล่วงพ้น) เพราะดำเนินไปไม่ล่วงพ้นประโยชน์สุขของบุคคล

โดยประการดังนี้ พึงทราบเนื้อความโดยเนื้อด้วยบททั้ง ๒ ในคำว่า เวลา-
อนติกกโม นี้

[คำว่า เวลาอนติกกโม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะไม่ล้ำฝั่ง = เวล ์ อนติกกโม เวลาอนติกกโม (ทุติยาตปปริสสมาส)
 - สภาวะทำให้วชิจุจริตหวั่นไหว = เวลายตติ เวลา.
- (เวล ธาตุ จาเล = หวั่นไหว + เณ การิตปัจจย + อ ปัจจย + อา อิตถิปัจจย)

หรือ

- สภาวะไม่ล่วงพ้นประโยชน์สุขของบุคคล = ปุริสสส หิตสุข ์ อนติกกมตติ อนติกกโม.
- (น บทหน้า + อติ บทหน้า + กม ธาตุ ปทวิกเขเป = ก้าวเท้า + อ ปัจจย)

ความหมายแรกเป็นบทเดียวว่า เวลาอนติกกโม ส่วนความหมายหลังเป็น ๒ บทว่า
เวลา และ อนติกกโม]

คำว่า เสตุฆาตะ คือ สภาวะทำลายเหตุ[ของวชิจุจริต] หมายความว่า สภาวะ
ย้ายเหตุของวชิจุจริต ๔ โดยแท้จริงแล้ว ปัจจยประสงค์เอาว่าเป็น เสตุ ในบทนี้

ในคำว่า เสตุฆาตะ นั้น มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้

คำว่า เสตุ คือ ปัจจยแห่งวชิจุจริต ๔ มีรากะเป็นต้น ย่อมผูกบุคคลไว้ในวิภูฏะ

คำว่า เสตุฆาตะ คือ สภาวะทำลายเหตุ[ของวชิจุจริต] คำนี้เป็นชื่อของวิรติ
ที่กำจัดเหตุของวชิจุจริต

อนึ่ง วิรติคือสัมมาวาจาย่อมมีได้ในจิตต่างกันในส่วนเบื้องต้น[ก่อนโลกุตตร-
มรรค] ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลย่อมงดเว้นจากมูสาวาทด้วยจิตดวงอื่น ย่อมงดเว้นจาก

เปสฺสญฺญวาทเป็นต้นด้วยจิตตวงอื่น แต่วิรตินี้มิได้ในจิตตวงเดียวในขณะที่เกิดโลกุตตรมรรค เพราะวิรตี[คือสัมมาวาจา]ตวงเดียวเกิดขึ้นทำลายเหตุของเจตนาในวิจฺจทุกฺขจิต ๔ ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์

[สัมมาวาจาที่เกิดขึ้นพร้อมกับโลกียจิต ทำหน้าที่งดเว้นจากวจีทุกฺขจิตที่ละอย่าง เช่น เมื่องดเว้นจากมุสาวาท ก็มีมุสาวาทวิรตีเกิดตวงเดียว ดังนี้เป็นต้น วิรตีเจตสิก ๔ อย่างจึงประกอบกับจิต ๔ ประเภทในขณะงดเว้นจากวจีทุกฺขจิต ๔ แต่ในขณะที่เกิดโลกุตตรจิต วิรตีตวงเดียวเกิดขึ้นแล้วขจัดรากะเป็นต้นอันเป็นเหตุของวจีทุกฺขจิต ๔]

[๓๐๐] คำว่า กายทุกฺขจิตฺเตหิ แปลว่า ทุกฺขจิตมีปาณาติบาตเป็นต้นที่เป็นไปทางกาย หรือทุกฺขจิตอันให้สำเร็จแล้วด้วยกาย

พึงทราบคำที่เหลือโดยนัยก่อนนั้นแล

[คำว่า กายทุกฺขจิต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทุกฺขจิตที่เป็นไปทางกาย = กายโต ปวตฺตานิ ทุกฺขจิตานิ กายทุกฺขจิตานิ.
(มัชฌิโมปปีฏญฺจมีตฺตปฺปวิสสฺมาส)
- ทุกฺขจิตที่ให้สำเร็จแล้วด้วยกาย = กาเยน นิปฺภาทิตานิ ทุกฺขจิตานิ กายทุกฺขจิตานิ.
(มัชฌิโมปปีตติยาตฺตปฺปวิสสฺมาส)]

แม้วิรตีคือสัมมากรรมันตะนี้ย่อมมิได้ในจิตต่างกันในส่วนเบื้องต้น[ก่อนโลกุตตรมรรค] ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลย่อมงดเว้นจากปาณาติบาตด้วยจิตตวงอื่น ย่อมงดเว้นจากอกุศลนาทานและมิฉนาคด้วยจิตตวงอื่น แต่วิรตินี้มิได้ในจิตตวงเดียวในขณะที่เกิดโลกุตตรมรรค เพราะวิรตี[คือสัมมากรรมันตะ]ตวงเดียวเกิดขึ้นทำลายเหตุของเจตนาในกายทุกฺขจิต ๔ ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์

[๓๐๑] ในนิเทศของสัมมาอาชีวะ พึงทราบข้อความในบทว่า อภิรียา (การไม่ทำ) เป็นต้น ดังนี้

พึงทราบการประกอบเนื้อความตามนัยนี้ว่า เมื่อบุคคลเลี้ยงชีพอยู่ด้วยเจตนาใด

ชื่อว่าย่อมกระทำการ[ทางกายและวาจา] วิตติที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ทำให้เพื่อกิจการนั้น ดังนั้น จึงตรัสว่า อภิรียา (การไม่ทำ)

อนึ่ง ชื่อว่าอาชีวะนี้มีได้มีโดยเฉพาะ เมื่อบุคคลถือเอาสัมมาวาจาและสัมมา-
กัมมันตะแล้ว สัมมาอาชีวะก็เป็นอันถือเอาแล้วเหมือนกัน เพราะนับเข้าในฝ่ายวาจาและ
กัมมันตะนั้น แต่อาชีวะนั้นถูกนำออกมาจากวาจาและกัมมันตะเหล่านั้นแสดงไว้ด้วยการ
เสพอาศัยอยู่เป็นนิตย์ เมื่อเป็นเช่นนั้น สัมมาอาชีวะก็ไม่มีหน้าที่ของตน มรรค ๘ ย่อม
ไม่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น สัมมาอาชีวะพึงมีหน้าที่ของตน องค์มรรค ๘ ก็พึงบริบูรณ์

พึงทราบนัยในการทำองค์มรรค ๘ ให้บริบูรณ์นั้นดังนี้ ขึ้นชื่อว่าอาชีวะ เมื่อ
วิบัติอยู่ก็ย่อมวิบัติในกายทวารและวจีทวารนั้นแหละ ไม่มีความวิบัติของอาชีวะในมโน-
ทวาร แม้เมื่อบริบูรณ์อยู่ก็ย่อมบริบูรณ์ในทวารทั้ง ๒ นั้นนั่นเอง ชื่อว่าความบริบูรณ์แห่ง
อาชีวะมิได้มีทางมโนทวาร แต่การล่วงละเมิดทางกายทวารมีอาชีวะเป็นเหตุบ้าง ไม่มีอาชีวะ
เป็นเหตุบ้าง ในวจีทวารก็เหมือนกัน

ในเรื่องนั้น พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา เป็นผู้ชวนชวายุในการ
สนุกสนาน เมื่อจะแสดงความเป็นผู้กล้าหาญย่อมทำการล่าเนื้อบ้าง ปล้นคนเดินทางบ้าง
ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นบ้าง การกระทำเช่นนี้ชื่อว่า อุกุศลกายกรรม แม้เจตนาถว้น
จากอกุศลกายกรรมนั้นก็ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ

อนึ่ง บุคคลเหล่านั้นย่อมกล่าววจีทุจริต ๔ มิใช่มีอาชีวะเป็นเหตุ การพูดเช่นนี้
ชื่อว่า อุกุศลวจีกรรม แม้เจตนาถว้นจากอกุศลวจีกรรมนั้นก็ชื่อว่า สัมมาวาจา

นายพรานและชาวประมงเป็นต้นย่อมฆ่าสัตว์ ย่อมถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ให้
ย่อมประพฤติมิฉฉาจารใดเพราะอาชีวะเป็นเหตุ การฆ่าสัตว์เป็นต้นนี้ชื่อว่า มิฉฉาอาชีวะ
การงดเว้นจากมิฉฉาอาชีวะนั้นชื่อว่า สัมมาอาชีวะ คนที่รับค่าจ้างแล้วพูดมุสา ย่อมยัง
เปสุญญวาท ผรุสวาท และสัมผัปปลาปะให้เป็นไป แม้การพูดมุสาเป็นต้นนี้ก็ชื่อว่า
มิฉฉาอาชีวะ การงดเว้นจากมิฉฉาอาชีวะนั้นชื่อว่า สัมมาอาชีวะ

พระมหาสิวลเถระกล่าวไว้ว่า “การล่วงละเมิดทางกายทวารและวจีทวาร จะมี
อาชีวะเป็นเหตุหรือไม่มีอาชีวะเป็นเหตุก็ตาม ย่อมนับว่าเป็นกายกรรมและวจีกรรม

ฝ่ายอกุศลโดยแท้ แม้การงดเว้นจากกายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศลก็ได้ชื่อว่า สัมมา-
กัมมันตะและสัมมาวาจา ถ้าถามว่า ‘อาชีวะไปไหนเสียเล่า’ ก็ตอบได้ว่า ‘การอาศัย
กุหนวัตถุ (เรื่องโกหก) ๓ อย่างแล้วยังปัจจัย ๔ ให้เกิดขึ้น แล้วจึงบริโภคปัจจัยนั้น เป็น
มิจณาอาชีวะ’ กระนั้นก็ตาม มิจณาอาชีวะดังกล่าวเป็นมิจณาอาชีวะอันถึงที่สุด การงดเว้น
จากมิจณาอาชีวะนั้นชื่อว่า สัมมาอาชีวะ

[กุหนวัตถุ (เรื่องโกหก) ๓ คือ

๑. การแสวงเสพปัจจัย
๒. การพูดกระซิบ
๓. การสร้างทำอริยาบถให้น่าเลื่อมใส

เป็นมิจณาอาชีวะที่เกี่ยวกับภิกษุ ส่วนมิจณาอาชีวะที่กล่าวไว้ข้างต้นเกี่ยวกับคฤหัสถ์โดย
ทั่วไป]

แม้สัมมาอาชีวะนี้ก็มีได้ในจิตต่างกันในส่วนเบื้องต้น[ก่อนโลกุตตรมรรค] ดังจะ
เห็นได้ว่า บุคคลย่อมงดเว้นจากการล่วงละเมิดทางกายทวารด้วยจิตดวงอื่น ย่อมงดเว้น
จากการล่วงละเมิดทางวจีทวารด้วยจิตดวงอื่น แต่วิรตินี้มีได้ในจิตดวงเดียวในขณะที่เกิด
โลกุตตรมรรค เพราะวิรติ[คือสัมมาอาชีวะ]ดวงเดียวเกิดขึ้นทำลายเหตุของเจตนาอันเป็น
เหตุเกิดของความทุกข์คือมิจณาอาชีวะอันเกิดขึ้นด้วยประเภทแห่งกรรมบถ ๗ [กายกรรม
๓ และวจีกรรม ๔] ในกายทวารและวจีทวาร ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์ ข้อที่กล่าวมานี้
เป็นความต่างกันไปในทิเตสวาระ

[คำว่า อยมปิ สุมมาอาชีโว บางแห่งแปลว่า สัมมาอาชีวะแม่นี้ แต่ตามหลักภาษาควร
จะแปลว่า แม้สัมมาอาชีวะนี้ เพราะ ปิ หรือ อปิ ศัพท์นี้จะประกอบท้ายวิเสสณะว่า อยม ก็ควร
นำมาแปลร่วมกับ สุมมาอาชีโว เพราะวิเสสยะเป็นหลักสำคัญมากกว่าวิเสสณะ การประกอบนิบาต
ท้ายวิเสสณะเช่นนี้เรียกว่า อัญฐานปยุตตะ หรือ อัญฐานปโยคะ คือ การประกอบในที่ที่ไม่เหมาะสม
ดังคัมภีร์สัทททุตติอธิบายว่า

โย ปุพฺโพ ปรสทฺเทน

ตถาปิ อตฺถสมฺพนฺธเ

อจฺจนฺตํ น ปยุชฺชเต

โสว ปรี ปยุชฺชเต.^{๓๒๓}

“ศัพท์หน้าใดมิได้ประกอบแน่นอนกับศัพท์หลัง กระนั้นก็ตาม เมื่อมีการสัมพันธ์เพื่อความ ศัพท์หน้านั้นย่อมถูกรวบรวมได้ในศัพท์หลัง”

ข้อนี้หมายความว่า ปี หรือ อปี ศัพท์ข้างหน้า สมมาอาชีโว อาจนำมาประกอบกับศัพท์หลังได้ เพราะมีการสัมพันธ์เนื้อความกับศัพท์หลัง เนื่องจากทำหน้าที่รวบรวมสมมาอาชีวะเป็นหลัก มิได้รวบรวมความหมายของ อิม ศัพท์ใน อยู่]

อนึ่ง อนุญาตัญญัสสามิตินทรีย์ถูกเพิ่มไว้[กว่าโลกียกุศล]ในอินทรีย์ทั้งหลาย และในองค์แห่งมรรคทรงเพิ่มสัมมาวาจาเป็นต้น จึงตรัสว่า นวิทุริยานิ (อินทรีย์ ๙) อภุจคิโก มคโค (มรรคมองค์ ๘) ไว้ในสังคหาวาระโดยเนื่องด้วยอนุญาตัญญัสสามิตินทรีย์และสัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้น

สุญญตวาระเป็นไปตามเดิมนั้นแหละ

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นความต่างกันในสุทธิกปฏิบัติที่แสดงไว้ก่อน[สุทธิกสุญญตวาระเป็นต้น]

[๓๔๓] แต่ต่อไป เป็นประเภทแห่งเทศนา คือ สุทธิกสุญญตา สุญญตปฏิบัติ สุทธิกอัปปณิหิตะ และอัปปณิหิตปฏิบัติ

ในพากย์นั้น คำว่า สุญญตา เป็นชื่อของโลกุตตรมรรค กล่าวคือ โลกุตตรมรรคนั้นย่อมได้ชื่อเพราะเหตุ ๓ อย่าง คือ วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค คุณของตน[คือมรรค] และอารมณ์

ถามว่า : โลกุตตรมรรคนั้นย่อมได้ชื่ออย่างไร

ตอบว่า : ภิกษุในพระศาสนานี้ใส่ใจมั่นอยู่โดยความเป็นอนัตตา ย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นอนัตตา อนึ่ง มรรคที่พ้นออกไป[จากสังขารและวัฏฏทุกข์] ย่อมไม่มี เพราะการรู้เห็นว่าเป็นอนัตตาเท่านั้น การรู้เห็นโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง จึงสมควร ดังนั้น เธอจึงยกจิตขึ้นสู่นุปัสสนา ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา แล้วพิจารณาอยู่เที่ยวไป

อนึ่ง ฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) ของภิกษุนั้นย่อม

เห็นสังขารทั้งหลายอันเป็นไปในภุมิ ๓ โดยความเป็นของว่างเปล่าทีเดียว วิปัสสนานี้ชื่อว่าสุญญตา วิปัสสนานี้ดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค จึงให้ชื่อมรรคของตนว่า สุญญตะ (ว่างเปล่า) มรรคยอมได้ชื่อว่าสุญญตะ เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคอย่างนี้

[มรรคเป็นธรรมที่พ้นไปจากสังขาร เพราะรับเอานิพพานที่ดับสังขารเป็นอารมณ์ และพ้นไปจากวิภูฏทุกข์ที่มีในภุมิ ๓ จึงได้ชื่อเพิ่มอีกว่า วุฏฐานะ รวมชื่อว่า มัคควุฏฐานะ คือ มรรคที่พ้นออกไปจากสังขารและวิภูฏทุกข์

มรรคของโยคาวจรที่ใส่ใจถึงความเป็นอนัตตาเป็นหลัก ย่อมได้ชื่อว่า อนัตตานุวิปัสสนา ในขณะเกิดวุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่ใกล้จะบรรลุมรรค เพราะอาศัยอนัตตาเป็นพื้นฐานหลักในการปฏิบัติ]

อนึ่ง มรรคนั้นว่างเปล่าจากราคะเป็นต้น ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า สุญญตะ ด้วยคุณของตน แม้พระนิพพานก็ได้ชื่อว่า สุญญตะ เพราะเป็นสภาวะว่างเปล่าจากราคะเป็นต้น

มรรคยอมได้ชื่อสุญญตะโดยอารมณ์ เพราะเกิดขึ้นรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น โลกุตตรมรรคยอมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง ตามสุดต้นตอเทศนา ที่จริงแล้วสุดต้นตอเทศนาคือเป็นปริยายเทศนา (เทศนาโดยอ้อม) ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา (เทศนาโดยตรง) ดังนั้น โลกุตตรมรรคจึงไม่ได้ชื่อโดยคุณของตนหรือโดยอารมณ์ในอภิธรรมกถานี้ แต่ได้ชื่อโดยวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเท่านั้น เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเป็นประธาน

เหตุมาปรากฏนั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในที่มาปรากฏของมรรค

๒. มรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล เป็นประธานในที่มาปรากฏของผล

วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในเรื่องโลกุตตรกุศลนี้ เพราะมรรคมาปรากฏแล้ว

[๓๕๐] แม้ในคำว่า อปฺปณฺหิตํ (ไม่มีความปรารถนา) นี้ พึงทราบความหมายดังต่อไปนี้

คำว่า อปฺปณฺหิตํ นี้เป็นชื่อของมรรค มรรคยอมได้ชื่อนี้ด้วยเหตุ ๓ เช่นกัน

ถามว่า : มรรคยอมได้ชื่อนี้ด้วยเหตุ ๓ อย่างไร

ตอบว่า : ภิกษุในพระศาสนานี้ใส่ใจมั่นอยู่โดยความเป็นทุกขแต่ต้นทีเดียว ย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นทุกข อนึ่ง มรรคที่พ้นออกไป[จากสังขารและวิภวทุกข] ย่อมไม่มีเพราะการรู้เห็นว่าเป็นทุกขเท่านั้น การรู้เห็นโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง จึงสมควร ดังนั้น เธอจึงยกจิตขึ้นสู่นุสสนา ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา แล้วพิจารณาอยู่เที่ยวไป

อนึ่ง ฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) ของภิกษุนั้นยังปณฺธิ (ความปรารถนา) ในสังขารที่มีในภุมิ ๓ ให้เหือดแห่งสิ้นไปจึงปล่อยวาง วิปัสสนานี้ชื่อว่า อปฺปณฺหิตะ (ไม่มีความปรารถนา) วิปัสสนานั้นดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค จึงให้ชื่อมรรคของตนว่า อปฺปณฺหิตะ มรรคยอมได้ชื่อว่า อปฺปณฺหิตะ เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคอย่างนี้

อนึ่ง รากะ โทสะ และโมหะที่ปรารถนาไม่มีอยู่ในมรรคนั้น ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า อปฺปณฺหิตะ ด้วยคุณของตน แม้พระนิพพานก็ได้ชื่อว่า อปฺปณฺหิตะ เพราะไม่มีความปรารถนาเหล่านั้น มรรคยอมได้ชื่ออปฺปณฺหิตะโดยอาร์มณฺ เพราะเกิดขึ้นรับเอาพระนิพพานเป็นอาร์มณฺ

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น โลกุตตรมรรคยอมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอาร์มณฺบ้าง ตามสุดต้นตอเทศนา ที่จริงแล้วสุดต้นตอเทศนานี้เป็นปริยายเทศนา (เทศนาโดยอ้อม) ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา (เทศนาโดยตรง) ดังนั้น โลกุตตรมรรคจึงไม่ได้ชื่อโดยคุณของตนหรือโดยอาร์มณฺในอภิธรรมกถานี้ แต่ได้ชื่อโดยวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเท่านั้น เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเป็นประธาน

[คำว่า ฐุ ในประโยคว่า อาคมนเมว हि ฐุ (เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของ

มรรคเป็นประธาน) ใช้ในความหมายว่า ประธาน ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คถา ๑๐๐๔) แสดงความหมายของ อรุ ศัพท์ไว้ ๕ ประการว่า

ยูเคธิกาเร วีริเย

ปธานะ จานติกะ อรุโร.^{๓๒๔}

“อรุ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า แยก, อุปกรณ์ของเกวียน (มีหัวเกวียนเป็นต้น), ความอดุทธาหะ, ประธาน และใกล้”]

เหตุมาปรากฏนั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค

๒. มรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล

วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในที่มาปรากฏของมรรค

มรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล เป็นประธานในที่มาปรากฏของผล

วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในเรื่องโลกุตตรกุศลนี้ เพราะมรรคมาปรากฏแล้ว

ถามว่า : มรรคมีชื่อ ๓ อย่าง[ในพระสูตร] คือ สุกญญตะ อนิมิตตะ และ อปฺปณฺหิตะ มิใช่หรือ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตโยเม ภิกฺขเว วิโมกฺขา- สุกฺญโต วิโมกฺโข, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข, อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข^{๓๒๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์เหล่านี้มี ๓ อย่าง คือ

๑. สุกญุตวิโมกข์ ๒. อนิมิตตวิโมกข์ ๓. อปฺปณฺหิตวิโมกข์”

เหตุใดในอภิธรรมกถาจึงตรัสมรรค ๒ ในมรรค ๓ เหล่านี้ มิได้ตรัสอนิมิตต-วิโมกข์เล่า

ตอบว่า : เพราะไม่มีวิปัสสนาเป็นเหตุมาปรากฏ กล่าวคือ อนิมิตตวิปัสสนา ดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคแล้วไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนได้ กระนั้นก็ตาม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสอนิมิตตวิปัสสนาแก่พระราหุลเถระผู้เป็นโอรสของพระพุทธองค์ว่า

อนิมิตตญจ ภาเวहि

มานานุสย'มฺหุชฺช

โตโต มานาภิสมยา

อุปสนฺโต จริสฺสลิ.^{๓๒๖}

“เธอจงเจริญอนิมิตตวิปัสสนา (การรู้เห็น[ด้วยความไม่เที่ยง]ว่า ไม่มีรูปร่างสัณฐาน) จงละมานานุสยเสีย เธอจักเป็นผู้สงบเที่ยวไป เพราะละมานะนั้นได้”

โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนาย่อมถอนรูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเที่ยง รูปร่างสัณฐานที่เห็นว่ายั่งยืน รูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเป็นอัตตา และรูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเป็นสุข ฉะนั้น จึงตรัสว่า อนิมิตตา (ไม่มีรูปร่างสัณฐาน) วิปัสสนานั้นย่อมถอนรูปร่างสัณฐานนั้นแม้ก็จริง แต่ก็ยังเป็นไปด้วยสังขารที่มีรูปร่างสัณฐาน เพราะดำเนินไปในธรรมที่บุคคลสำคัญว่า]เป็นรูปร่างสัณฐาน ดังนั้น วิปัสสนานั้นจึงดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของ มรรคด้วยตนเองแล้วไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนได้

อีกนัยหนึ่ง ธรรมดาพระอภิธรรมเป็นปรมัตถเทศนา (เทศนาที่แสดงปรมัตถ์) และมรรคที่เป็นอนิมิตตาก็มีความบกพร่องแห่งเหตุโดยปรมัตถ์ทีเดียว

ถามว่า : ความบกพร่องแห่งเหตุมีได้อย่างไร

ตอบว่า : อนิมิตตวิโมกข์ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอนิจจานุปัสสนา และสัทธินทรีย์ก็มีกำลังยิ่งด้วยวิโมกข์นั้น สัทธินทรีย์นั้นไม่เป็นมรรคหนึ่งในอริยมรรค เพราะมิใช่องค์มรรค จึงไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมัตถ์ได้

ส่วนในวิโมกข์ ๒ อื่นจากนี้ สุกญตวิโมกข์ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอนัตตานุปัสสนา อปฺปณฺหิตวิโมกข์ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยทุกขานุปัสสนา ปญฺญินทรียมิกำลังยิ่งด้วยสุกญต-วิโมกข์ในวิโมกข์เหล่านั้น สมานิทธียมิกำลังยิ่งด้วยอปฺปณฺหิตวิโมกข์ ปญฺญินทรีย และสมานิทธียเหล่านั้นสามารถให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมัตถ์ได้ เพราะเป็นองค์แห่งอริยมรรค ดังจะเห็นได้ว่า ในพระบาลีที่จำแนกธรรมอันเป็นมคฺคาธิปติแม้ในมคฺคารัมมณฺติกะ พระพุทธองค์มิได้ตรัสความเป็นมคฺคาธิปติไว้ในเวลาที่ฉันทะและจิตตะเป็นอธิบดี เพราะธรรมเหล่านั้น[คือฉันทะและจิตตะ]มิใช่องค์มรรค พึงทราบคำอุปมาขึ้น ฉะนั้น ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นคำวินิจฉัยตามมติของอาจารย์รูปหนึ่งนอกจากคัมภีร์อรรถกถาในเรื่องนี้

โดยประการดังนี้ อนิมิตตวิปัสสนาดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคด้วยตนเองแล้วไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนได้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ตรัสมรรคที่เป็นอนิมิตตะไว้

บางคนกล่าวว่า มรรคที่เป็นอนิมิตตะแม้ไม่ได้ชื่อโดยวิปัสสนาเป็นเหตุมาปรากฏก็ได้ชื่อโดยคุณของตน และโดยอารมณ์ ตามสูตรต้นตเทศนา พวกเขาถูกคัดค้านโดยกล่าวคำนี้ว่า “เมื่อมรรคที่เป็นอนิมิตตะได้ชื่อโดยคุณของตนและโดยอารมณ์ แม้มรรคที่เป็นสัพพัญญุตะและอัปปณิหิตะก็พึงได้ชื่อนี้ตามคุณของตนและโดยอารมณ์ แต่ก็ได้ไม่ได้ เพราะมรรคนี้ย่อมได้ชื่อด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ โดยสภาวะของตน และโดยความเป็นปฏิบัติ ความหมายก็คือ โดยสภาวะ และโดยความตรงกันข้าม”

ในเรื่องนั้น มรรคที่เป็นสัพพัญญุตะและอัปปณิหิตะย่อมได้ชื่อโดยสภาวะของตนบ้าง โดยความเป็นปฏิบัติบ้าง กล่าวคือ มรรคที่เป็นสัพพัญญุตะและอัปปณิหิตะย่อมได้ชื่อโดยสภาวะของตนอย่างนี้ว่า ชื่อว่าว่างจากราคะเป็นต้น และชื่อว่าไม่ถูกปรารภนาโดยราคะที่ปรารภนาเป็นต้น และย่อมได้ชื่อโดยความเป็นปฏิบัติอย่างนี้ว่า มรรคที่เป็นสัพพัญญุตะเป็นปฏิบัติต่อการยึดถืออัสสว ส่วนมรรคที่เป็นอัปปณิหิตะเป็นปฏิบัติต่อความปรารภนา

มรรคที่เป็นอนิมิตตะย่อมได้ชื่อโดยสภาวะของตนเท่านั้น เพราะไม่มีอารมณ์แห่งราคะเป็นต้น และเพราะไม่มีรูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเที่ยงเป็นต้น มิใช่ได้ชื่อโดยความเป็นปฏิบัติ เพราะมรรคที่เป็นอนิมิตตะนั้นมิใช่เป็นปฏิบัติต่ออนิจจานุสสนาซึ่งมีสังขารนิमितเป็นอารมณ์ แต่อนิจจานุสสนาตั้งอยู่ในความเป็นอนุโลมแก่มรรคนั้น ดังนั้น มรรคที่เป็นอนิมิตตะนั้นจึงไม่มีตามอภิธรรมเทศนาโดยสิ้นเชิง

มรรคที่เป็นอนิมิตตะนั้น [พระอรรถกถาจารย์ในกาลก่อน]ได้นำมาแสดงไว้ตามสูตรต้นตเทศนาอย่างนี้ กล่าวคือ มรรคที่พ้นไปจากสังขารและวัฏฏทุกขมีอยู่ในวาระใดลักษณะทั้ง ๓ ย่อมมาปรากฏเหมือนมาปรากฏด้วยอวชชณะเดียวกัน และขึ้นชื่อว่าการมาปรากฏแห่งลักษณะทั้ง ๓ พร้อมกันมิได้มี[ในมโนทวาราวชชณจิตตดวงเดียวกัน] ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพื่อแสดงความปรากฏชัดแห่งกรรมฐาน

กล่าวโดยพิสดารว่า ความใส่ใจมั่นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งตั้งแต่ต้นย่อมมี

ได้อย่างไรก็ตาม แต่วิปัสสนาอันเป็นนุฏฐานคามินีพิจารณาลักษณะใดๆ แล้วย่อมออก[จากสังขาร] ตั้งอยู่ในที่ควรมาปรากฏโดยเนื่องด้วยลักษณะนั้นๆ ย่อมให้ชื่อมรรคของตน

ถามว่า : ให้ชื่อมรรคของตนอย่างไร

ตอบว่า : กล่าวโดยละเอียดว่า โยคาวจรใส่ใจมั่นในลักษณะมีความไม่เที่ยง เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็สมควรรู้เห็นลักษณะทั้ง ๒ อันอีก ธรรมตามรรคที่พ้นไปจากสังขารและวัฏฏทุกข์ย่อมไม่มีโดยเพียงการเห็นลักษณะเดียว ดังนั้น ภิกษุใส่ใจมั่นแล้ว โดยความไม่เที่ยงย่อมออกไป[จากสังขาร] โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง แม้ผู้ใส่ใจมั่นโดยความเป็นทุกข์และอนัตตา ก็มีนัยเดียวกันนี้

โดยประการดังนี้ ความใส่ใจมั่นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งตั้งแต่ต้นย่อมมีได้ อย่างใดก็ตาม แต่วิปัสสนาอันเป็นนุฏฐานคามินีพิจารณาลักษณะใดๆ แล้วย่อมออก[จากสังขาร] ตั้งอยู่ในที่ควรมาปรากฏโดยเนื่องด้วยลักษณะนั้นๆ ย่อมให้ชื่อมรรคของตน

ในบรรดามรรคเหล่านั้น เมื่อโยคาวจรออกจากสังขารที่ไม่เที่ยง มรรคก็ชื่อว่า อนิมิตตะ เมื่อออกจากสังขารที่เป็นทุกข์ มรรคก็ชื่อว่า อัปปณิหิตะ เมื่อออกจากสังขารที่เป็นอนัตตา มรรคก็ชื่อว่า สุกญญตะ

มรรคที่เป็นอนิมิตตะนั้น [พระอรรถกถาจารย์ในกาลก่อน]ได้นำมาแสดงไว้ตาม สุตตันตเทศนาอย่างนี้

ถามว่า : วิปัสสนาที่เป็นนุฏฐานคามินี มีอะไรเป็นอารมณ์

ตอบว่า : มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์

ขึ้นชื่อว่าไตรลักษณ์ มีความเป็นไปเหมือนบัญญัติ เป็นธรรมที่ไม่ควรกล่าว [ว่าเป็นปริตตะและมหัคคตะ เป็นต้น] แต่ภิกษุใดกำหนดไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ขั้น ๕ ของภิกษุนั้นย่อมเป็นเหมือนซากศพผูกไว้ที่คอ ญาณมีสังขารเป็นอารมณ์นั้นแหละย่อมออกไปจากสังขาร

อุปมาเหมือนภิกษุรูปหนึ่งต้องการจะซื้อบาตร เห็นบาตรที่พ่อค้าบาตรนำมาแล้ว

ก็มีความยินดีร่าเริง คิดว่าเราจักถือเอาบาตร เมื่อทดลองดูจึงเห็นรูทะลุ ๓ แห่ง ภิกษุนั้น
หมดความอาลัยในรูทะลุก็หาไม้ ที่แก้หมดความอาลัยในบาตร ฉนั้นได้ ภิกษุกำหนด
ไตรลักษณ์แล้วจึงเป็นผู้หมดความอาลัยในสังขาร ฉนั้นนั้น พึงทราบวิปัสสนานั้นย่อมออก
ไปจากสังขารด้วยญาณอันมีสังขารเป็นอารมณ์นั้นแหละ แม้อุปมาด้วยผ้า ก็มีนัยนี้เหมือน
กัน [คือ ผู้ที่ต้องการจะซื้อผ้า เมื่อเห็นผ้าเป็นรู ๓ รูแล้วก็หมดความอาลัยในผ้า]

พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงจำแนกฉานโลกุตตระ จึงทรงนำนัยทั้ง ๒ มาแสดง คือ
จตุกกนัย และปัญจกนัย ในสุทธกปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้

เช่นเดียวกันนี้ ทรงนำนัยมาแสดงในสุทธกสุญญตา สุญญตปฏิบัติ สุทธก-
อัปปณิหิตะ และอัปปณิหิตปฏิบัติ

ถามว่า : เหตุใดจึงทรงนำมาแสดงอย่างนี้

ตอบว่า : เพราะอริยาศัยของบุคคล[ผู้ที่เข้าใจได้อย่างนั้น] และเพราะความ
ไพเราะแห่งเทศนา [คือ พระสัพพัญญุตญาณอันเป็นเหตุทำให้เทศนาไพเราะ]

พึงทราบเหตุทั้งสองอย่างนั้นตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลัง

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงจำแนกนัยทั้ง ๑๐ ไว้ในส่วนทั้ง ๕ ทั้งหมด
คือ ทรงจำแนก ๒ นัยไว้โดยเนื่องด้วยจตุกกนัยและปัญจกนัยในสุทธกปฏิบัติ และทรง
จำแนก ๒ นัยไว้เช่นกันในปฏิบัติที่เหลือ [คือ สุทธกสุญญตา สุญญตปฏิบัติ สุทธก-
อัปปณิหิตะ และอัปปณิหิตปฏิบัติ]

ปกิณกกถาในโลกุตตรกุศล

ในโลกุตตรฉานนั้น พึงทราบปกิณกกถา ดังนี้

อชุตตตมฺจ พหิทฺธา จ	รูปารูเปสุ ปณฺจสุ
สตฺตมฺจคปริณามํ	นิมิตฺตํ ปฏิปทา ปติ.

“ชั้นภายใน ชั้นภายนอก รูปชั้น นามชั้น ชั้น ๕ การ
เปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘ นิมิต ปฏิปทา และอธิบดี”

[ข้อความว่า “ชั้นภายใน” แสดงอารมณ์กรรมฐานว่าเป็นชั้นภายในคือรูปชั้นและนามชั้น ไม่ใช่ชั้นภายนอก

ข้อความว่า “การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘” ยังครอบคลุมถึงการเปลี่ยนโพชฌงค์ ๗ เป็น ๖ การเปลี่ยนองค์ฌาน ๕ เป็น ๔ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ปติ ในบาทที่ ๔ มาจาก อธิปติ ลบ อธิ ศัพท์เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา]

กล่าวโดยพิสดารว่า ในโลกุตตรมรรค ภิกษุใส่ใจมั่นในชั้นภายในแล้วย่อมออกจากชั้นภายใน ใส่ใจมั่นในชั้นภายในแล้วย่อมออกจากชั้นภายนอก ใส่ใจมั่นในชั้นภายนอกแล้วย่อมออกจากชั้นภายนอก ใส่ใจมั่นในชั้นภายนอกแล้วย่อมออกจากชั้นภายใน ภิกษุใส่ใจมั่นในรูปแล้วย่อมออกจากรูป ใส่ใจมั่นในรูปแล้วย่อมออกจากรูป ใส่ใจมั่นในนามแล้วออกจากนาม ใส่ใจมั่นในนามแล้วย่อมออกจากรูป ย่อมออกจากชั้น ๕ พร้อมกัน

บาทคาถาว่า สตตัญญุจคปริณามํ (การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘) หมายความว่า มรรคนั้นมีองค์ ๘ บ้าง [มรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌาน] มีองค์ ๗ บ้าง [มรรคที่ประกอบด้วยทุติยฌานเป็นต้นที่ไม่มีสัมมาสังกัปปะ] แม้โพชฌงค์เป็น ๗ ก็มี [มรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน] เป็น ๖ ก็มี [มรรคที่ประกอบด้วยจตุตถฌานและปัญจฌานที่ไม่มีปีติ] ถึงฌานมีองค์ ๕ ก็มี มีองค์ ๔ ก็มี มีองค์ ๓ ก็มี มีองค์ ๒ ก็มี พึงทราบการเปลี่ยนองค์มรรคมี ๗ และ ๘ เป็นต้นอย่างนี้

ในบาทคาถาว่า นิमितฺตํ ปฏิปทา ปติ (นิमित ปฏิปทา และอธิปติ) คำว่า นิमितฺตํ (นิमित) คือ แดนเป็นที่ออก

ในคำว่า ปฏิปทา ปติ (ปฏิปทาและอธิปติ) พึงทราบความห้วนไหวและความไม่ห้วนไหวแห่งปฏิปทาและอธิปติเท่านั้น

[พระอรรถกถาจารย์แสดงอุเทศคือหัวข้อของปกิณกกถาด้วยคาถาแล้ว ได้กล่าวนิเทศคือคำอธิบายโดยย่อ ต่อไปจะกล่าวถึงปฏินิเทศ คือ คำอธิบายโดยพิสดารอีก จึงกล่าวข้อความว่า ตตฺถ เป็นต้น]

ในพากย์นั้น พึงทราบปฏิทินเทศในคำว่า อชฺมตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺมตฺตํ วุฏฺฐจติ (ภิกษุใส่ใจมั่นในชั้นร่างกายในแล้วย่อมออกจากชั้นร่างกายใน) เป็นต้นก่อน

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ย่อมใส่ใจมั่นในชั้น ๕ ภายในจำเดิมแต่ต้น ครั้นใส่ใจมั่นแล้วย่อมเห็นชั้น ๕ เหล่านั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แต่เพราะมรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]ย่อมมีโดยการเห็นชั้นร่างกายในล้วนๆ เท่านั้นก็หาไม่ พึงเห็นในชั้นร่างกายนอกอีกด้วย ดังนั้น เธอจึงพิจารณาชั้นของคนอื่นบ้าง สังขารชั้นอันไม่มีใจครองบ้างว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เธอย่อมพิจารณาเห็นชั้นร่างกายในโดยกาลอันควร ย่อมพิจารณาเห็นชั้นร่างกายนอกตามกาลอันควร เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในกาลพิจารณาชั้นร่างกายในย่อมเชื่อมต่อกับมรรค เธอจึงชื่อว่าใส่ใจมั่นในชั้นร่างกายในแล้วออกจากชั้นร่างกายในอย่างนี้

อนึ่ง ถ้าในเวลาพิจารณาชั้นร่างกายนอกของเธอ วิปัสสนาย่อมเชื่อมต่อกับมรรค เธอชื่อว่าใส่ใจมั่นในชั้นร่างกายในแล้วออกจากชั้นร่างกายนอกอย่างนี้ แม้การออกเพราะใส่ใจมั่นในชั้นร่างกายนอกแล้วย่อมออกจากชั้นร่างกายนอกและชั้นร่างกายใน ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

[ในคำว่า วิปัสสนา มคฺเคน สทฺธิ ฌญฺยติ (วิปัสสนาย่อมเชื่อมต่อกับมรรค) คำว่า ฌญฺยติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ฌญฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลงสระ อ เป็น อีย ดังคำว่า เวทียามหํ ภนฺเต เวทียตฺติ มํ สงฺโฆ ธาเรตุ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมขอประกาศให้ทราบ ขอสงฆ์โปรดจำ กระผมว่าประกาศให้ทราบ) บางฉบับมีรูปว่า ฌญฺยติ มาจาก ฌญฺ ธาตุ + ฌย ปัจจัย + ติ วิภัตติ รูปทั้งสองถูกต้อง เพราะ ฌญฺ ธาตุที่ใช้ในความหมายว่า สงฺขมาณฺเฏ (เชื่อมต่อ) เป็นได้ทั้งภูวาทิคุณะ และจฺรฐาทิคุณะ ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธาวตฺถสังคหะ (คาถา ๑๐๓)]

ภิกษุอีกรูปหนึ่งย่อมใส่ใจมั่นในรูปตั้งแต่ต้น ครั้นใส่ใจมั่นแล้วก็กำหนดกฏตุรูป และอุปาทายรูป ย่อมเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น แต่เพราะมรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]ย่อมมีโดยการเห็นรูปล้วนๆ เท่านั้นหามิได้ พึงเห็นนามอีกด้วย ดังนั้น เธอจึงทำรูปนั้นให้เป็นอารมณ์ แล้วกำหนดเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญานซึ่งเกิดขึ้นแล้วว่า สภาวะนี้เป็นนาม ย่อมเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น เธอย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยกาลอันควร ย่อมพิจารณาเห็นนามตามกาลอันควร เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ วิปัสสนา

ที่เกิดขึ้นในการพิจารณา रूपย่อ มเชื่อมต่อกับมรรค เธอจึงชื่อว่าใสใจมั่นในรูปแล้วออกจาก
รูปอย่างนี้

อนึ่ง ถ้าในเวลาพิจารณานามของเธอ วิปัสสนาย่อมเชื่อมต่อกับมรรค เธอชื่อ
ว่าใสใจมั่นในนามแล้วออกจากรูปอย่างนี้ แม้การออกเพราะใสใจมั่นในนามแล้วย่อมออก
จากรูปและนาม ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง ในการที่ภิกษุใสใจมั่นอย่างนี้ว่า ยัม ภิกฺขุ สมุทฺยธมฺมํ, สพุพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมํ ^{๓๒๗}
(สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งมวลนั้นมีความดับเป็นธรรมดา) แล้วออก
ไป[จากสังขตธรรม]อย่างนี้ ชื่อว่าย่อมออกจากชั้น ๕ พร้อมกันทีเดียว การออกจาก
ชั้น ๕ พร้อมกันนี้เป็นวิปัสสนาของภิกษุผู้มีปัญญามากเห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้า

[คำว่า ยัม ภิกฺขุ สมุทฺยธมฺมํ, สพุพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมํ (สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
สิ่งทั้งมวลนั้นมีความดับเป็นธรรมดา) เป็นคำแสดงการเกิดขึ้นของปัจเจกขณญาณที่ปรากฏแก่
ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นต้น จัดเป็นคำแสดงปัจเจกขณญาณที่ใช้มากที่สุด ในพระสูตรต่างๆ

ในประโยคที่ว่า อยัม ติกฺขวิปสฺสกุสฺส มหาปณฺณสฺส ภิกฺขุโน วิปสฺสนา (การออกจากชั้น ๕
พร้อมกันนี้เป็นวิปัสสนาของภิกษุผู้มีปัญญามาก ผู้เห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้า) คำว่า อยัม เป็นบท
วิเสสนะของคำว่า เอกุปฺพาเรน ปณฺจหิ ขนฺธเหติ วุฏฺฐานสภาโว (สภาวะคือการออกจากชั้น ๕
พร้อมกัน) โดยเปลี่ยนบทกริยาว่า วุฏฺฐาติ เป็นบทนามว่า วุฏฺฐานสภาโว เพื่อให้สอดคล้องกับบท
วิเสสนะ ปุณฺณลึงค์ว่า อยัม]

อุปมาเหมือนกับบุคคลวางก้อนตุกในท่ามกลางอาหารแล้วน้อมถาดอันเต็มด้วย
อาหารมีรสอันเลิศต่างๆ ไปให้แก่บุรุษผู้อดอยาก เขาเอามือเขี่ยกับข้าวออกเห็นก้อนตุก
แล้วพูดว่า นี่อะไร เมื่อคนอื่นกล่าวว่าก้อนตุก จึงกล่าวว่า ฤยๆ จงเอาออกไป ย่อมเป็น
ผู้หมดความอาลัยในอาหารและถาด ฉันทใด คำอุปไมยนี้ก็พึงทราบ ฉันทนั้น

กล่าวโดยอุปมาอุปไมยว่า กาลที่ภิกษุนี้ออกจากชั้น ๕ ว่าเป็นเรา ของเรา ในกาลที่
ยังเป็นบุรุษคนเขลา เหมือนกาลที่บุรุษอดอยากนั้นมีใจยินดีในการเห็นถาดอาหาร

กาลที่กำหนดไตรลักษณ์ เหมือนบุรุษนั้นเห็นก้อนตุก

กาลที่ภิกษุผู้มีปัญญามากเห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้าเห็นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งมวลนั้นมีความดับเป็นธรรมดา แล้วออกจากชั้น ๕ พร้อมกันนั้นแหละ เหมือนกาลที่บุรุษอดอยากนั้นหมดความอาลัยในอาหารและถาด

ในคำว่า สตตฺถุจฺจปริณามํ (การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘) นี้ ฟังทราบการเปลี่ยนองค์ธรรมมีประเภทตามที่กล่าวนี้โดยประการที่มีอยู่ กล่าวคือ สังขารูปেকชาญาณ เท่านั้นย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ (องค์แห่งธรรมเครื่องตรัสรู้) องค์มรรค (มัคคังคะ) และองค์ฌาน (ฌานังคะ) ของอริยมรรค

พระเถระบางรูปกล่าวว่า ฌานที่เป็นบาท (บาทกฌาน) ย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ องค์มรรคและองค์ฌาน [ความเห็นนี้ชื่อว่า บาทกฌานวาทะ คือ ความเห็นว่าบาทกฌานเป็นเครื่องกำหนดโพชฌงค์เป็นต้น]

พระเถระบางรูปกล่าวว่า ชั้นที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาย่อมกำหนด [ความเห็นนี้ชื่อว่า สัมมสิตวาทะ คือ ความเห็นว่าอารมณ์ที่รู้เห็นด้วยวิปัสสนาญาณเป็นเครื่องกำหนด]

พระเถระบางรูปกล่าวว่า อริยาคัยของบุคคลย่อมกำหนด [ความเห็นนี้ชื่อว่า บุคคลลัษณาสยวาทะ คือ ความเห็นว่าอริยาคัยของบุคคลเป็นเครื่องกำหนด]

ในความเห็นของพระเถระทั้ง ๓ จำพวกนั้น ฟังทราบภูฏฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) ที่เป็นบุรพภาคกล่าวคือสังขารูปেকชาญาณนี้ย่อมกำหนด

ในความเห็นเหล่านี้ มีถ้อยคำตามลำดับ ดังนี้ กล่าวคือ มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกขวิปัสสกะก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้สมบัติที่ไม่ทำมานให้เป็นบาทก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณาปกิณกสังขารก็ดี ย่อมเป็นมรรคประกอบด้วยปฐมฌานทั้งนั้น ตามวิปัสสนาที่กำหนด[โพชฌงค์เป็นต้น] ในมรรคจิตทั้งหมดย่อมมีโพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘ และองค์ฌาน ๕ ที่จริงแล้ววิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรคจิตเหล่านั้น เป็นสภาพประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง เมื่อบรรลุลุความเป็นสังขารูปেকชาญาณในเวลาออกจากสังขารและวัฏฏทุกข์ ย่อมประกอบด้วยโสมนัสอย่างเดียว

ฉนวนในมรรคที่บุคคลบรรลุแล้วเพราะทำทุติยฉนวน ตติยฉนวน และจตุตถฉนวน ในปัญจกณัฏฐให้เป็นบาท มืองค้ ๔ องค้ ๓ และองค้ ๒ ตามลำดับนั้นแหละ อนึ่ง ในมรรคจิตทั้งหมดย่อมมืองค้มรรค ๗ ในมรรคที่ประกอบด้วยจตุตถฉนวน มีโพชฌงค้ ๖ [โดยไม่มีปีติสัมโพชฌงค้] ข้อนี้เป็นความต่างกัณโดยเครื่องกำหนดคือปาทกฉนวนและโดยเครื่องกำหนดคือวิปัสสนา ที่จริงแล้ววิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรคจิตเหล่านั้น เป็นสภาพประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ส่วนวุฏฐฐานคามินีวิปัสสนาย่อมประกอบด้วยโสมนัสอย่างเดียว

ส่วนในมรรคจิตที่โยคาวจรทำปัญจฉนวนให้เป็นบาทแล้วบรรลุได้ องค้ฉนวนมี ๒ โดยจำแนกเป็นอุเบกขาและเอกัคคตา โพชฌงค้มี ๖ และมรรคมืองค้ ๗ เท่านั้น แม้ความต่างกัณนี้ย่อมมีโดยเนื่องด้วยเครื่องกำหนดทั้งสอง [คือ ปาทกฉนวนและวิปัสสนา] เพราะวิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคย่อมประกอบด้วยโสมนัส หรือประกอบด้วยอุเบกขาตามนัย[ที่ทำฉนวน ๕ ให้เป็นบาท]นี้ ส่วนวุฏฐฐานคามินีวิปัสสนาประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น

แม้ในมรรคจิตที่โยคาวจรทำอรุพฉนวนให้เป็นบาทแล้วบรรลุได้ ก็มีนัยนั้นแหละ

สมบัตติที่โยคาวจรออกในท่ใกล้กัณมรรคซึ่งได้ออกจากฉนวนที่เป็นบาทอย่างนี้ แล้วพิจารณาสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งจึงบรรลุได้ ย่อมกระทำภาวะเช่นเดียวแก่ตน ดุจสีพื้นดินกระทำเหี้ยให้มีสีเหมือนกัน [ถ้ารู้เหี้ยเป็นดินแดง เหี้ยก็มีสีแดงตามดินที่อยู่ เพราะอยู่ใกล้ที่สุด ถ้ารู้เหี้ยเป็นดินดำ เหี้ยก็มีสีดำตามดินที่อยู่เหมือนกัน]

ฟังทราบข้อวินิจฉัยในความเห็นของพระเถระรูปที่ ๒ ดังนี้

มรรคจิตที่โยคาวจรออกจากสมบัตติใดๆ แล้วพิจารณาธรรมในสมบัตติธรรมใดๆ จึงบรรลุได้ ก็เป็นเช่นกัณสมบัตตินั้นๆ ความหมายก็คือ เป็นเช่นเดียวกับสมบัตติที่ท่านพิจารณาแล้ว ถ้าท่านพิจารณากามาวจรธรรม มรรคจิตก็เป็นอันประกอบด้วยปฐมฉนวน [บุคคลผู้พิจารณากามาวจรธรรมมิได้รังเกียจองค้ฉนวนอย่างใดอย่างหนึ่ง มรรคจิตของท่านจึงประกอบด้วยปฐมฉนวน] ฟังทราบเครื่องกำหนดคือวิปัสสนาในความเห็นนั้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

ฟังทราบข้อวินิจฉัยในความเห็นของพระเถระรูปที่ ๓ ดังนี้

มรรคจิตที่โยคาวจรกระทำมานใดๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณาตามธรรมใดๆ ตามสมควรแก่อัธยาศัยของตนว่า โอหนอ เราพึงบรรลุมรรคประกอบด้วยองค์ ๗ หรือ องค์ ๘ แล้วจึงบรรลुได้ ก็เป็นเช่นเดียวกับมานนั้นๆ อนึ่ง การเกิดขึ้นของมรรคที่เหมือนกับมานนั้นย่อมไม่สำเร็จเพียงอัธยาศัยอย่างเดียว โดยเว้นมานที่เป็นบาทหรือมานที่พิจารณาแล้ว พึงแสดงเนื้อความนั้นด้วยนันทโกวาทสูตร สมจริงดังพระพุทธวาทะว่า

เสยยถาปิ ภิกขเว ตทหุโปสเถ ปนุรเส น โหติ พหุโน ชนสฺส กงฺขา วา วิมตี วา “อุโน นุ โข จนฺโท ปุณฺณโน นุ โข จนฺโทติ, อถ โข ปุณฺณโน จนฺโทเตวว โหติ, เอวเมว โข ภิกขเว ตา ภิกขุณีโย นนฺทกสฺส ฐมฺมเทสฺสนาย อุตฺตมฺนา เจว ปริปุณฺณสงฺกปฺปา จ. ตาสฺ ภิกขเว ปณฺจนฺนํ ภิกขุณิสฺตานํ ยา ปจฺฉิมิกา ภิกขุณี, สา โสตาปนฺนา อวินิปาตธฺมฺมานิยา สมฺโพธิปรายณา.”^{๓๒๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำนั้น ชนเป็นอันมากย่อมไม่มีความเคลือบแคลงหรือสงสัยว่า ดวงจันทร์พร่องหรือเต็มหนอ แต่แท้จริงแล้วดวงจันทร์ก็เต็มแล้วทีเดียว ฉะนั้นดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีเหล่านั้นเป็นผู้ซึ่งชมธรรมเทศนาของนันทกะ และมีความดำริอันบริบูรณ์แล้ว ฉะนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุณีทั้ง ๕๐๐ รูปเหล่านั้น รูปที่ทรงคุณต่ำยังเป็นถึงพระโสตาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา แน่แน่นอนที่จะตรัสรู้ในเบื้องต้น”

กล่าวโดยอุปมาอุปไมยว่า ภิกษุณีรูปใดในภิกษุณีเหล่านั้นมีอุปนิสัย (กุศลอันมีกำลัง) แห่งโสตาปัตติผล ภิกษุณีนั่นก็ได้มีความดำริบริบูรณ์แล้วด้วยโสตาปัตติผลนั้นแหละ ฯลฯ รูปใดมีอุปนิสัยแห่งอรหัตตผล รูปนั้นก็มีความดำริบริบูรณ์แล้วด้วยอรหัตตผลนั้นแหละ ฉะนั้นดูกรภิกษุณีนั่นที่โยคาวจรทำมานใดๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณาตามธรรมใดๆ ตามสมควรแก่อัธยาศัยของตนแล้วจึงบรรลुได้ ย่อมเป็นเช่นเดียวกับมานนั้นเหมือนกัน อนึ่ง การเกิดขึ้นของมรรคที่เหมือนกับมานนั้นย่อมไม่สำเร็จเพียงอัธยาศัยอย่างเดียว โดยเว้นมานที่เป็นบาทหรือมานที่พิจารณาแล้ว พึงทราบเครื่องกำหนดคือวิปัสสนาแม้ในความเห็นนี้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

ในเรื่องนั้น พระจุฬานาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกมีความเห็นอย่างนี้ว่า “มานที่

เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด” ได้ถูกอันเตวาสิกถามว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในที่ใดมีฉานที่เป็นบาทอยู่ก่อน ฉานที่เป็นบาทนั้นก็กำหนดได้ในที่นั้น แต่ในอรุณภูมิใดไม่มีฉานที่เป็นบาท ในอรุณภูมินั้นอะไรย่อมกำหนด”

พระเถระกล่าวตอบว่า “ดูกรอาวุโส แม้ในอรุณภูมินั้น ฉานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด กล่าวคือ ภิกษุใดบรรลุมรรคสมาบัติ ๘ ทำปฐมฉานให้เป็นบาทยังโสดาปัตติมรรค และผลให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้ที่มีฉานไม่เสื่อม ทำกาลกิริยาไปเกิดในอรุณภูมิ ท่านออกจากสมาบัติแห่งโสดาปัตติผลอันประกอบด้วยปฐมฉานแล้ว ย่อมเจริญวิปัสสนายังมรรคและผลชั้นสูง ๓ ให้เกิดขึ้น มรรคและผลเหล่านั้นของท่านก็ประกอบปฐมฉานเหมือนกัน แม้มรรคผลที่ประกอบกับทุกขฉานเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้ ติกฉาน (ฉานหมวด ๓) และจตุกกฉาน (ฉานหมวด ๔) ย่อมเกิดขึ้นในอรุณภูมิ อนึ่ง ฉานเหล่านั้นเป็นโลกุตระอย่างเดียว มิใช่โลกียะ ดูกรอาวุโส ฉานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนดในอรุณภูมินั้นอย่างนี้”

พวกอันเตวาสิกเรียนว่า ท่านขอรับ ท่านตอบปัญหาดีแล้ว

[ข้อความว่า “ติกฉาน (ฉานหมวด ๓) และจตุกกฉาน (ฉานหมวด ๔)” กล่าวขึ้นเพื่อเฉลยคำถามว่า ในอรุณภูมิมีปัญจฉานอย่างเดียวมิใช่หรือ เหตุใดจึงกล่าวถึงทุกขฉานเป็นต้นในประโยคหน้า]

แม้พระมหาทตเถระผู้อยู่ที่โมรวาปีวิหารผู้มีความเห็นอย่างนี้ว่า “ขั้นที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาย่อมกำหนด อันที่จริงแล้วบุคคลพิจารณาขั้น ๕ ใดๆ แล้วออก[จากสังขาร] มรรคย่อมเป็นเช่นกับขั้นนั้นๆ นั้นแหละ” ถูกพวกอันเตวาสิกถามว่า “ท่านขอรับ ข้อควรตำหนิย่อมปรากฏในความเห็นของท่าน กล่าวคือ ภิกษุผู้พิจารณารูปแล้วออก[จากสังขาร]ได้ มรรคก็พึงเป็นอภัยากฤตเหมือนรูป โยคาวจรผู้กำหนดเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยนัย[พิจารณากลาง]แล้วออก[จากสังขาร]ได้ มรรคของท่านพึงถึงความ เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะเช่นเดียวกันกับเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น”

พระเถระตอบว่า “ดูกรอาวุโส เป็นเช่นนั้นหามิได้ เพราะโลกุตตรมรรคชื่อว่าไม่ถึงอัปนามิได้มี ดังนั้น ภิกษุผู้พิจารณารูปแล้วออก[จากสังขาร]มีมรรคประกอบด้วย

โสมนัสมีองค์ ๘ เมื่อท่านพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้วออกไปได้ มรรคของท่านย่อมเป็นเช่นนั้นโดยสิ้นเชิงก็หาได้ จัดเป็นมรรคที่ประกอบด้วยอุเบกขามีองค์ ๗”

[ในเวลากำหนดรู้รูปว่าไม่เที่ยงเป็นต้นด้วยวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติมิได้ใช้รูปาวจรมานเป็นบาทในวิปัสสนาญาณ ทั้งมิได้พิจารณาองค์ฌาน และไม่มีวิราคาวนาที่คลายความพอใจในองค์ฌานนั้นๆ เพราะไม่มีอุปนิสัยสยบปัจจัยคือการล่วงพ้นองค์ฌานนั้นๆ ด้วยเหตุนี้ มรรคของท่านจึงประกอบด้วยองค์ ๘

ผู้ที่พิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยนัยพิจารณากลาป (กลาปสัมมสนนัย) แล้วออกจากสังขารได้ ก็มีอุเบกขาที่เสมอกับจตุตถฌาน มรรคของท่านจึงประกอบด้วยองค์ ๗ เว้นสัมมาสังกัปปะ]

แม้พระจุฬายเถระผู้มีความเห็นว่า “อริยาคัยของบุคคลย่อมกำหนด” ได้ถูกพวกอันเตวาสิกนำความเห็นของท่านไปถามกะพระจุฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก พระจุฬนาคเถระจึงได้กล่าวว่า “ฌานที่เป็นบาทมีอยู่แก่ภิกษุใด อริยาคัยของบุคคลย่อมกำหนด[โพฆมงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน]ของท่านได้ ฌานที่เป็นบาทนั้นไม่มีแก่ภิกษุใด อริยาคัยอะไรของท่านจักกำหนดเล่า ย่อมเป็นเหมือนเวลาแสวงหากำไรของคนไร้ทรัพย์”

พวกอันเตวาสิกได้นำเรื่องนั้นมาเรียนแก่พระจุฬายเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกอีก ท่านจึงกล่าวว่า “ดูกรอาวุโส คำนี้กล่าวไว้สำหรับบุคคลผู้มีฌานเป็นบาท” อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้สำหรับอริยาคัยของบุคคลผู้มีฌานเป็นบาท ฉนใด แม้บุคคลผู้มีฌานอันพิจารณาแล้วก็พึงทราบฉนนั่นเหมือนกัน เพราะมรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ออกจากปัญจมฌานแล้วพิจารณาปฐมฌานเป็นต้น ย่อมเป็นมรรคที่ประกอบด้วยปัญจมฌานตามความเห็นของพระเถระรูปแรก และเป็นมรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌานเป็นต้นตามความเห็นของพระเถระรูปที่ ๒ ด้วยเหตุดังกล่าว ความเห็นทั้ง ๒ ย่อมขัดแย้งกัน

ในความเห็นของพระเถระรูปที่ ๓ ในฌานเหล่านั้นว่า “โยคาวจรย่อมปรารภนาในฌานใด มรรคก็ประกอบด้วยฌานนั้น” ดังนั้น ความเห็นทั้งสองอย่างแรกนั้นจึงไม่ขัดแย้งกัน และอริยาคัยก็มีประโยชน์[ที่ช่วยให้ไม่ขัดแย้งกัน]

[เมื่อความเห็นทั้งสองอย่างแรกขัดแย้งกันว่ามรรคควรเป็นปัญจมณานหรือปฐมมณาน โดยความเห็นแรกกล่าวว่ามรรคเป็นปัญจมณาน ความเห็นที่ ๒ กล่าวว่าปฐมมณาน อริยาคัยของบุคคลช่วยให้ไม่ขัดแย้งกันว่า ถ้าโยคาวจรมีอริยาคัยในปัญจมณาน มรรคก็เหมือนปัญจมณานมืองค์ ๗ ถ้าท่านมีอริยาคัยในปฐมมณาน มรรคก็เหมือนปฐมมณานมืองค์ ๘]

โดยประการดังนี้ พระเถระทั้ง ๓ รูปเป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา ด้วยเหตุนี้ โบราณจารย์ทั้งหลายจึงตั้งความเห็นของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านั้นให้เป็นแบบแผนไว้ อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้ายกเนื้อความไว้แสดงในคัมภีร์นี้ว่า วิปัสสนา ย่อมกำหนด[ญาณที่เป็นไปกับด้วย]ความเห็นทั้ง ๓ นี้

[คำว่า อาปชฺชติ มักแปลว่า ย่อมถึง, เข้าถึง, ประสบ แต่ในที่นี้แปลว่า ย่อมเป็น โดยมี ความหมายเหมือน โหติ ในพระสูตรมักพบคำว่า สมฺปชฺชติ ที่ใช้เหมือน โหติ (ย่อมเป็น)]

บัดนี้ พึงทราบการวินิจฉัยในคำว่า นิमितฺตํ ปฏิปทา ปติ (นิमित ปฏิปทา และ อธิปัตติ) นี้ ดังต่อไปนี้

ถามว่า : โคตรภูในกาลเกิดขึ้นแห่งมรรคที่เปลี่ยนองค์อย่างนี้ ย่อมออกไปจากที่ไหน มรรคย่อมออกไปจากที่ไหน

ตอบว่า : โคตรภูย่อมไปออกจากอารมณ์[คือสังขารนิमित]ก่อน แต่ไม่อาจตัด กระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่องได้ เพราะโคตรภูนั้นมีการออกไปอย่างเดียว มรรคย่อม ออกจากอารมณ์ ทั้งตัดกระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่องได้ เพราะมรรคนี้มีการออกไป ทั้ง ๒ อย่าง

นัยแสดงความเกิดขึ้นของโคตรภูและมรรคนั้น มีดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า มรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]มีอยู่ในวิปัสสนาวาระใด อนุโลมย่อมไม่มีครั้งเดียวในวิปัสสนาวาระนั้น และไม่มือนุโลมดวงที่ ๕ เพราะอนุโลม มีครั้งเดียวย่อมไม่ได้อาเสวนปัจจย อนุโลมดวงที่ ๕ ย่อมหวนไหว[คือ ไม่นั่นคงที่จะ กระทำอุปการะให้เกิดโคตรภูได้] เพราะใกล้ตกภวังค์ โดยแท้จริงแล้ว ในคราวที่จิตใกล้

ภวังค์ดวงที่ ๕ นั้น ชวนจิตชื่อว่าตกไปแล้ว ดังนั้น อนุโลมจึงไม่มีครั้งเดียว และไม่มี อนุโลมดวงที่ ๕

บุคคลผู้มีปัญญามากมีอนุโลม ๒ ดวง ดวงที่ ๓ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๔ เป็น มรรคจิต มีผลจิต ๓ ดวง หลังจากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์

บุคคลผู้มีปัญญปานกลาง อนุโลมมี ๓ ดวง ดวงที่ ๔ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๒ ดวง ถัดจากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์

บุคคลมีปัญญาน้อยมีอนุโลมมี ๔ ดวง ดวงที่ ๕ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๖ เป็น มรรคจิต ดวงที่ ๗ เป็นผลจิต ถัดจากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์

[นัยที่กล่าวมานี้เป็นคำอธิบายจากคัมภีร์มหาอรรคกถาที่สืบทอดมาแต่โบราณ มิใช่ ความเห็นของพระพุทธโฆษาจารย์ ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงห้ามการเกิดอนุโลม ๔ ดวง แม้ใน คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะก็กล่าวถึงอนุโลมที่แยกชื่อออกเป็นบริกรรม อุปจาระ และอนุโลม ๓ ดวง เท่านั้น]

ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น ข้าพเจ้าไม่กล่าวโดยเนื่องด้วยบุคคลผู้มีปัญญามาก และมีปัญญาน้อย แต่พึงกล่าวโดยเนื่องด้วยบุคคลผู้มีปัญญปานกลาง

กล่าวโดยละเอียดว่ามรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]มีอยู่ในวิปัสสนาวาระใด ในวิปัสสนาวาระนั้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นเหตุกิริยาอันประกอบด้วยอุเบกขา เป็น มโนทวาราวชชนจิต ย่อมกระทำขั้นที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาให้เป็นอารมณ์แล้วตัด ภวังค์ ถัดจากนั้นไป ชวนะดวงแรกชื่ออนุโลมญาณย่อมเกิดขึ้นถือเอาขั้นที่มโนทวาราวชชนจิตนั้นถือเป็นอารมณ์ อนุโลมญาณนั้นเป็นไปในขั้นเหล่านั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือเป็นอนัตตา บรรเทาความมืดหมายๆ ซึ่งปกปิดสัจจะ กระทำไตรลักษณ์ให้แจ่มแจ้ง ยิ่งๆ ขึ้นแล้วดับไป

ถัดจากนั้นอนุโลมญาณดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น ในอนุโลมญาณ ๒ ดวงนั้น ดวงแรกไม่มีอาเสวนปัจจย ดวงที่ ๒ มีดวงแรกเป็นอาเสวนปัจจย ดวงที่ ๒ นั้นได้รับ อาเสวนปัจจยแล้วจึงเป็นญาณคมกล้าส่องใส เป็นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ โดยอาการ

นั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดปานกลางซึ่งปกปิดสัจจะไว้ กระทำพระไตรลักษณ์ให้แจ่มแจ้งยิ่งๆ ขึ้นแล้วดับไป

ในลำดับถัดจากนั้น อนุโลมญาณดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้นมีอนุโลมญาณดวงที่ ๒ เป็นอาเสวนปัจจัย แม้อนุโลมญาณดวงที่ ๓ นั้นก็ได้รับอาเสวนปัจจัยแล้วจึงคมกล้าพุ่งใสเป็นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละโดยอาการนั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดอันละเอียดที่เหลือซึ่งปกปิดสัจจะนั้นให้หมดไป กระทำไตรลักษณ์ให้แจ่มแจ้งยิ่งๆ ขึ้นแล้วดับไป

เมื่ออนุโลมญาณทั้ง ๓ บรรเทาความมืดซึ่งปกปิดสัจจะไว้อย่างนี้แล้ว ลำดับต่อจากนั้น โคตรภูญาณย่อมเกิดขึ้นกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์

ในค่านั้นมีข้ออุปมาดังนี้ กล่าวคือ บุรุษผู้มีจักขุดีคนหนึ่งดำริว่า เราจักรู้การประกอบของนักษัตร[กับดวงจันทร์] จึงออกไปในยามราตรีแห่งนูดวงจันทร์ ดวงจันทร์ไม่ปรากฏแก่เขาเพราะถูกเมฆปิดบังไว้ ขณะนั้นลมหอบหนึ่งก่อตัวขึ้นแล้วพัดเมฆหนาให้กระจัดกระจายไป ลมอื่นก่อตัวขึ้นแล้วพัดเมฆอย่างกลาง ลมอีกอย่างหนึ่งก็ก่อตัวขึ้นพัดเมฆอย่างละเอียดให้กระจัดกระจายไป

ลำดับนั้น บุรุษนั้นเห็นดวงจันทร์บนท้องฟ้าที่ปราศจากเมฆ จึงรู้การประกอบนักษัตร

ในคำอุปมาเหล่านั้น ฟังทราบ ว่า :-

- ความมืดคือกิเลสอย่างหยาบ อย่างกลาง และอย่างละเอียดซึ่งปกปิดสัจจะไว้ เหมือนเมฆ ๓ ชนิด

- อนุโลมจิต ๓ ดวง เหมือนลม ๓ ชนิด

- โคตรภูญาณ เหมือนบุรุษผู้มีจักขุดี

- พระนิพพาน เหมือนดวงจันทร์

- การบรรเทาความมืดอันปกปิดสัจจะของอนุโลมจิตแต่ละดวง เหมือนลมแต่ละชนิดทำลายเมฆ ๓ ชนิดโดยลำดับ

- การทำพระนิพพานอันบริสุทธิ์ให้เป็นอารมณ์ของโคตรภูญาณเมื่อความมืด

อันปกปิดสัจจะไว้ปราศจากไปแล้ว เหมือนการที่บุรุษนั้นเห็นดวงจันทร์แจ่มกระจ่างบนท้องฟ้าที่ปราศจากเมฆ

อุปมาเหมือนลม ๓ ชนิดย่อมสามารถกำจัดเมฆอันปกปิดดวงจันทร์ไว้ ฉันใดอนุโลมญาณก็สามารถกำจัดความมืดอันปกปิดสัจจะไว้ ฉันนั้น แต่ไม่อาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ บุรุษย่อมอาจเห็นดวงจันทร์ได้อย่างเดียว แต่ไม่อาจกำจัดเมฆได้ ฉันใดโคตรภูญาณก็อาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้อย่างเดียว แต่ไม่อาจกำจัดความมืดคือกิเลสได้ ฉันนั้น

โดยประการดังนี้ อนุโลมญาณมีสังขารเป็นอารมณ์ ส่วนโคตรภูญาณมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

ถ้าโคตรภูญาณพึงรับอารมณ์ที่อนุโลมญาณรับไว้แล้ว อนุโลมญาณอีกดวงหนึ่งก็พึงติดตามโคตรภูญาณนั้น ดังนั้น มรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]ก็ไม่พึงมี แต่โคตรภูญาณไม่รับอารมณ์ของอนุโลมญาณ กระทำอนุโลมญาณนั้นไม่ให้เกิดขึ้นต่อมา โคตรภูญาณเองแม้มีใช่อาววัชชนะก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอวัชชนะ เป็นดุจให้สัญญาแก่มรรคนั้นว่าจงเกิดขึ้นอย่างนี้ แล้วก็ดับไป

แม้มรรคก็ได้ละสัญญาที่โคตรภูนั้นให้แล้วติดตามญาณนั้นโดยเนื่องด้วยกระแสไม่ขาดระยะ ย่อมเกิดขึ้นจะทำลายกองโลภะ กองโทสะ และกองโมหะ ซึ่งไม่เคยจะทำลายมาก่อน

[หิ ศัพท์ที่ประกอบท้าย สเจ หรือ ยทิ ใช้ในความหมายว่า ลทุธโทส คือ แสดงโทษที่ปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ในประโยคว่า ยทิ หิ โคตรภู อนุโลเมน คหิตารมมณิ คณเหยฺย (ถ้าโคตรภูญาณพึงรับอารมณ์ที่อนุโลมญาณรับไว้แล้ว) เป็นต้น

ข้อความว่า “มรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]ก็ไม่พึงมี” หมายความว่า ถ้าโคตรภูญาณไม่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ แต่รับเอาสังขารอารมณ์ของอนุโลมญาณข้างหน้า ก็ควรได้ชื่อว่าอนุโลมญาณ ไม่ได้ชื่อว่าโคตรภูญาณ และควรมีอนุโลมญาณติดตามมาอีก และถ้ามีอนุโลมญาณติดตามต่อมาเช่นนี้ก็ไม่ว่าจะออกจากสังขารอารมณ์ได้ เพราะไม่มีโคตรภูญาณที่ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอวัชชนจิตซึ่งมีอารมณ์คือพระนิพพานเหมือนมรรค]

ในเรื่องนั้น มีคำอุปมาดังนี้ กล่าวคือ นายขมังธนูคนหนึ่งให้ตั้งโล่ไว้หนึ่งร้อยโล่ในที่ไกลสุดชั่วร้อยธนู เอาผ้าผูกหน้าแล้วเหินลูกศรยืนอยู่ที่บนเครื่องยนต์มีล้อ บุรุษคนอื่นหมุนล้อยนต์ เมื่อใดแผ่นโล่อยู่ตรงหน้านายขมังธนู เมื่อนั้นก็จะให้สัญญาณด้วยท่อนไม้ในแผ่นโล่นั้น นายขมังธนูไม่ละสัญญาณในท่อนไม้ ปล่อยลูกศรออกไปเจาะแผ่นโล่ตั้งร้อยได้

ในข้ออุปมานั้น พึงทราบว่า

- โคตรภูญาณ เหมือนท่อนไม้
- มรรคญาณ เหมือนนายขมังธนู
- การที่มรรคญาณไม่ละสัญญาณที่โคตรภูญาณให้แล้วนั้นแหละ ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วเจาะทำลายกองโลภะเป็นต้นที่ไม่เคยเจาะทำลายมาก่อน เหมือนการที่นายขมังธนูไม่ละสัญญาณในท่อนไม้ แล้วยิงเจาะแผ่นโล่ตั้งร้อยได้

แม้การเจาะทำลายกองโลภะเป็นต้น ก็เรียกว่า การขจัด[อนุสัย]กิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะซึ่งได้รับที่ตั้ง[คืออุปาทานขันธ]แล้ว เพราะกิจของมรรคมีอย่างเดียวเท่านั้น คือ การละอนุสัย

[คำว่า ภูมิลทวภูฏเสตฺตสมุคฺชาตกรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภูมิ ลทฐา เยหิติ ภูมิลทฐา (ตติยาพหุพหิสมาส)
- วฏฺฐํ สีนฺติ พนฺธนํตีติ วฏฺฐเสตฺต.
(วฏฺฐ บทหน้า + สิ ฐาตุ = ผูก + ตฺ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สมุคฺชาตณํ สมุคฺชาโต.
(สํ บทหน้า + อฺ บทหน้า + หน ฐาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สมุคฺชาตสฺส กรณํ สมุคฺชาตกรณํ (กัมมัญฺญณฺฺฐิตํปฺริสสมาส)
- ภูมิลทฐา จ เต วฏฺฐเสตฺต จาติ ภูมิลทวภูฏเสตฺต.
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ภูมิลทวภูฏเสตฺตณํ สมุคฺชาตกรณํ ภูมิลทวภูฏเสตฺตสมุคฺชาตกรณํ
(กัมมัญฺญณฺฺฐิตํปฺริสสมาส)]

มรรคนั้นละอนุสัยไปอยู่ ชื่อว่าย่อมออกจากอาารมณ์[คือสังขารนิมิต] ชื่อว่า
ย่อมตัดกระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่อง

คำว่า นิมิตต์ (อาารมณ์[คือสังขารนิมิต]) หมายถึง อาารมณ์อันได้แก่ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร และวิญญาน

คำว่า ปวตต์ (กระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่อง) หมายถึง กระแสวัฏฏะที่
ดำเนินไปต่อเนื่องอันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน

กระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่องนั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. อุปาทินนกะ ชั้นที่มีใจครอง (นามชั้นที่เป็นโลกียวิบาก และกรรมช-
รูปที่เป็นผลของกรรม)

๒. อนุปาตินนกะ ชั้นที่ไม่มีใจครอง

ในกระแสทั้งสองอย่างนั้น บางท่านกล่าวว่า การออกไปจากอนุปาตินนกะคล้าย
กับปรากฏแก่มรรค แล้วกล่าวว่าย่อมออกจากอนุปาตินนกะชั้น

กล่าวโดยพิสดารว่า อกุศลจิต ๕ ดวง คือ จิตที่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง และจิต
ที่ประกอบด้วยวิกิจจา ๑ ดวง ย่อมละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค

อกุศลจิต ๕ ดวงเหล่านั้นย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น รูปนั้นชื่อว่ารูปชั้นที่เป็นอนุ-
ปาตินนกะ (กรรมชรูป) จิต ๕ ดวงเหล่านั้นเป็นวิญญานชั้น ชั้น ๓ คือ เวทนา สัญญา
และสังขารที่ประกอบด้วยจิตเหล่านั้นเป็นนามชั้น

ในการละอกุศลจิตเหล่านั้น ถ้าพระโสดาบันจักไม่เจริญให้โสดาปัตติมรรคเกิดขึ้น
แล้ว อกุศลจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ก็พึงถึงความพัวพันในอาารมณ์ ๖ แต่โสดาปัตติมรรคห้ามการ
ถึงความพัวพันของอกุศลเหล่านั้น ทำการขจัด[อนุสัย]กิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะให้เป็นสิ่ง
ที่ไม่ควรเกิดขึ้น จึงชื่อว่าย่อมออกจากอนุปาตินนกะชั้น

สกทาคามีมรรคยอมละอกุศลจิต ๖ ดวง โดยจำแนกเป็นกามราคะและพยาบาท
อย่างหยาบ คือ จิต ๔ ดวงที่ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ และจิต ๒ ดวงที่ประกอบด้วยโทมนัส

อนาคามีมรรคย่อมละจิต ๖ ดวงเหล่านั้น โดยจำแนกออกเป็นกามราคะและ
พยาบาทอย่างละเอียด

อรหัตตมรรคย่อมละอกุศลจิต ๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๔ ดวงที่ไม่ประกอบกับทวิภูติ
และจิตที่ประกอบกับอุทัจจะ

ในการละอกุศลจิตดังกล่าว ถ้าท่านพระอริยะเหล่านั้นไม่พึงเจริญมรรคให้เกิดขึ้น
อกุศลจิตเหล่านั้นก็พึงถึงความพัวพันในอาารมณ์ ๖ แต่มรรคเหล่านั้นห้ามการถึงความพัวพัน
ของอกุศลเหล่านั้น ทำการขจัด[อนุสัย]กิเลสที่ผูกสัตว์ไว้[ในวัฏฏะ]ให้เป็นสิ่งที่ไม่ควรเกิด
ขึ้น จึงชื่อว่าย่อมออกจากอนุปาตินนกขันธ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “การออกไปจากอนุปาตินนกขันธคล้ายกับย่อมปรากฏ
แล้วกล่าวว่า ย่อมออกจากอนุปาตินนกขันธ”

ถ้าพระโสดาบันจักไม่เจริญให้โสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นแล้ว กระแสอนุปาตินนกขันธ
ก็พึงเป็นไปในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นมิใช่เพียง ๗ ชาติ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะยังมีเหตุให้เกิดกระแสอนุปาตินนกขันธนั้น อนึ่ง โสดาปัตติมรรค
เกิดขึ้นอยู่ที่เดียวย่อมขจัดกิเลส ๕ อย่างเหล่านี้ คือ สังโยชน์ ๓ [ทวิภูติ สัลลพตปราคาส
และวิจิกิจฉา] ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย บัดนี้ กระแสอนุปาตินนกจักเป็นไปในสังสาร-
วัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นแก่พระโสดาบันมิใช่เพียง ๗ ชาติได้อย่างไร

โดยประการดังนี้ โสดาปัตติมรรคหยุดกระแสอนุปาตินนกขันธอยู่ ชื่อว่าย่อม
ออกจากอนุปาตินนกขันธ

ถ้าพระสกทาคามีจักไม่เจริญให้สกทาคามีมรรคเกิดขึ้นแล้ว กระแสอนุปาตินนก-
ขันธก็พึงเป็นไปในชาติทั้ง ๕ มิใช่เพียง ๒ ชาติ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะยังมีเหตุให้เกิดกระแสอนุปาตินนกขันธนั้น อนึ่ง สกทาคามีมรรค
เกิดขึ้นอยู่ที่เดียวย่อมขจัดกิเลส ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์

อย่างหยาบ พร้อมทั้งการราคานุสัยและปฏิฆานุสัยอย่างหยาบ บัดนี้ กระแสอุปาทินนกะ
จักเป็นไปชาติทั้ง ๕ มิใช่เพียง ๒ ชาติได้อย่างไร

โดยประการดังนี้ สกทาคามีมรรคหยุดกระแสอุปาทินนกะขึ้นอยู่ ชื่อว่าย่อมออก
จากอุปาทินนกะขึ้น

ถ้าพระอนาคามีจักไม่เจริญให้อนาคามีมรรคเกิดขึ้นแล้ว กระแสอุปาทินนกะ
ก็พึงเป็นไปในชาติที่ ๒ มิใช่เพียง ๑ ชาติ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะยังมีเหตุให้เกิดกระแสอุปาทินนกะขึ้นนั้น อนึ่ง อนาคามีมรรค
เกิดขึ้นอยู่ที่เดียวย่อมจำกัดกิเลส ๔ อย่างเหล่านี้ คือ การราคสังโยชน์และปฏิฆ-
สังโยชน์อย่างละเอียดยกเว้นการราคานุสัยและปฏิฆานุสัยอย่างละเอียดยกเว้น บัดนี้ กระแส
อุปาทินนกะจักเป็นไปในชาติที่ ๒ มิใช่เพียง ๑ ชาติได้อย่างไร

โดยประการดังนี้ อนาคามีมรรคหยุดกระแสอุปาทินนกะขึ้นอยู่ ชื่อว่าย่อมออก
จากอุปาทินนกะขึ้น

ถ้าพระอรหันต์จักไม่เจริญให้อรหันต์มรรคเกิดขึ้นแล้ว กระแสอุปาทินนกะก็
พึงเป็นไปในรูปภูมิหรืออรูปภูมิ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะยังมีเหตุให้เกิดกระแสอุปาทินนกะขึ้นนั้น อนึ่ง อรหันต์มรรค
นั้นเกิดขึ้นอยู่ที่เดียวย่อมจำกัดกิเลส ๘ อย่างเหล่านี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ
อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัย บัดนี้ กระแสอุปาทินนกะจักเป็นไปใน
ภพใหม่แก่พระชินาสพได้อย่างไร

โดยประการดังนี้ อรหันต์มรรคหยุดกระแสอุปาทินนกะขึ้นอยู่ ชื่อว่าย่อมออก
จากอุปาทินนกะขึ้น

[ท่านกล่าวถึงข้อความดังต่อไปนี้เพื่อแสดงถึงอุปาทินนกะด้วยชื่อว่าภูมิ]

อนึ่ง ในบรรดามรรคเหล่านี้

- โสตาปัตติมรรคย่อมออกจากอบายภูมิ
- สกทาคามิมรรคย่อมออกจากภูมิบางส่วนคือกามสุคติภูมิ
- อนาคามิมรรคย่อมออกจากกามภูมิ
- อรหัตตมรรคย่อมออกจากรูปภูมิและอรูปรภูมิ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “อรหัตตมรรคย่อมออกจากภูมิทั้งปวงอีกด้วย”

พึงทราบพระบาลี [จุฬินิเทศ ปารายนวรรค อชิตมาณวปุจฉานิเทศ]นี้ เพื่อแสดงข้อความนั้น [คือ กระแสอุปาทินนกะ] ดังนี้

โสตปาตติมคคณาณน อภิสงขารวิญญาณสส นิโรธเน สตต ภเว จเปตวา
อนมตคเค สัสสารวณฺเณ เย อุปฺปชฺเชยฺยํ นามณฺจ รูปณฺจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ ฐปสมนฺติ
อตถํ คจฺจนฺติ ปฏิปฺปสฺสมณฺติ.

สกทาคามิมคคณาณน อภิสงขารวิญญาณสส นิโรธเน เทว ภเว จเปตวา ปณฺจสุ
ภเวสุ เย อุปฺปชฺเชยฺยํ นามณฺจ รูปณฺจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ ฐปสมนฺติ อตถํ คจฺจนฺติ
ปฏิปฺปสฺสมณฺติ.

อนาคามิมคคณาณน อภิสงขารวิญญาณสส นิโรธเน เอกํ ภวํ จเปตวา กาม-
ธาทูยา ทวีสํ ภเวสุ เย อุปฺปชฺเชยฺยํ นามณฺจ รูปณฺจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ ฐปสมนฺติ อตถํ
คจฺจนฺติ ปฏิปฺปสฺสมณฺติ.

อรหตฺตมคคณาณน อภิสงขารวิญญาณสส นิโรธเน รูปธาทูยา วา อรูปธาทูยา
วา เย อุปฺปชฺเชยฺยํ นามณฺจ รูปณฺจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ ฐปสมนฺติ อตถํ คจฺจนฺติ
ปฏิปฺปสฺสมณฺติ.

อรหโต อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาทูยา ปรินิพฺพายนตฺสส จริมฺวิญญาณสส
นิโรธเน ปณฺญา จ สติ จ นามณฺจ รูปณฺจ เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ ฐปสมนฺติ อตถํ คจฺจนฺติ
ปฏิปฺปสฺสมณฺติ.^{๓๒๙}

“ธรรมคือรูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นมิใช่เพียง ๗ ชาติ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในโศดาปัตติมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญานที่ปรุงแต่งผลด้วยโศดาปัตติมรรคญาณ

ธรรมคือรูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในชาติทั้ง ๕ ชาติ มิใช่เพียง ๒ ชาติ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในสกทาคามิมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญานที่ปรุงแต่งผลด้วยสกทาคามิมรรคญาณ

ธรรมคือรูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในกามภูมิทั้ง ๒ ชาติ มิใช่เพียง ๑ ชาติ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในอนาคามิมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญานที่ปรุงแต่งผลด้วยอนาคามิมรรคญาณ

ธรรมคือรูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในรูปภูมิหรืออรูปภูมิ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในอรหัตตมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญานที่ปรุงแต่งผลด้วยอรหัตตมรรคญาณ

เมื่อพระอรหันต์กำลังปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือ [ไม่มีวิบากนามขันธ์และกฏัตตารูป] ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญา สติ และรูปนาม ย่อมดับ คือย่อมสงบ ย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในอรหัตตมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปแห่งวิญญานจิตดวงสุดท้าย [จุติจิต]”

ข้อวินิจฉัยในนิมิต [อารมณ์คือขันธ์ ๕] มีเพียงนี้ก่อน[จากปฏีปทา]

[ในคำว่า อภิสังขารวิญญาน คำว่า อภิสังขาร แสดงความหมายว่า กรรมที่ปรุงแต่งผลเหมือนคำว่า ปุณฺณภิสังขาร เป็นต้น ดังนั้น อภิสังขารวิญญานจึงเป็นวิญญานที่ประกอบกับกรรมเจตนา เมื่อบุคคลบรรลู่โศดาปัตติมรรคญาณอยู่ อภิสังขารวิญญานที่จะให้ผลถัดจากภพที่ ๗ ย่อมดับไป จึงไม่มีนามขันธ์ที่เป็นวิบากและกรรมชรูปในภายหลังจากภพที่ ๗ ดังนี้ เป็นต้น

ข้อความว่า “เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญานที่ปรุงแต่งผลด้วยโศดาปัตติมรรคญาณ” หมายความว่า มรรคญาณมิใช่สภาวะทำลายกรรมคืออภิสังขารวิญญาน แต่วิญญานดังกล่าวนั้น ปรุงแต่งผลได้เมื่อมีสหายคืออวิชชาและตัณหา อวิชชาและตัณหาเหล่านั้นเป็นสภาวะที่ถูกมรรคทำลาย เมื่อมรรคทำลายอวิชชาและตัณหาที่เป็นเหตุ อภิสังขารวิญญานก็ดับไปตามเหตุ ดังนั้น

จึงกล่าวถึงการดับของอวิชชาและตัณหาว่าเป็นการดับของอภิสังขารวิญญูณ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลุปจาระ คือ การกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงอภิสังขารวิญญูณอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงเหตุคืออวิชชาและตัณหา]

พึงทราบข้อวินิจฉัยในคำว่า ปฏิปทา ปติ (ปฏิปทา และอธิปติ) นี้ต่อไป

ถามว่า : ปฏิปทาย่อมหวั่นไหว (คือ เปลี่ยนแปลงได้) หรือไม่หวั่นไหว (คือ ไม่เปลี่ยนแปลง]

ตอบว่า : ย่อมหวั่นไหว กล่าวคือ มรรคทั้ง ๔ ของพระตถาคต และพระสารีบุตรเถระเป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา มรรคแรกของพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา แต่มรรค ๓ ขั้นสูงของท่านเป็นทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา เพราะท่านถูกความง่วงครอบงำ

ดังได้สดับมาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าดูแลพระเถระดุจเป็นเด็กน้อยตลอด ๗ วัน แม้พระเถระก็นั่งหลับอยู่ในวันหนึ่ง ครั้งนั้น พระศาสดาตรัสกับท่านว่า ปจลายสิ โน ตวฺ โมคคัลลาน, ปจลายสิ โน ตวฺ โมคคัลลาน^{๓๓๐} (ดูกรโมคคัลลานะ เธอ่วงอยู่หรือ ดูกรโมคคัลลานะ เธอ่วงอยู่หรือ) ปฏิปทาของพระสาวกผู้บรรลุมหาภิญญาเช่นนี้ยังหวั่นไหว ปฏิปทาของพระสาวกที่เหลืจักไม่หวั่นไหวได้อย่างไร

[คำว่า ปจลายสิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปจล นามศัพท์ + อาย ปัจจัยในอรรถาจาระ (ประพฤติ) + สิ วิภัติ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ประพฤติซึ่งความหวั่นไหวอยู่

คำว่า ปจล สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + จล ธาตุ (หวั่นไหว) + อ ปัจจัย คำนี้จัดเป็นนามธาตุ คือ นามศัพท์ที่ใช้เหมือนธาตุ ซึ่งลงปัจจัยและอาชยาตวิภัติได้

คำว่า โน มาจาก นุ นิบาต ลบสระ อุ แล้วลง โอ อักษรเป็นอาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โลปณจ ตตฺรภาโร ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวดาร (หน้า ๗)]

ดังจะเห็นได้ว่า มรรค ๔ ของภิกษุบางรูปเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา บางรูปเป็นทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา บางรูปเป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา บางรูปเป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา

มรรคที่ ๑ ของภิกษุบางรูปเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา มรรคที่ ๒ เป็นทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิณฺญา มรรคที่ ๓ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา มรรคที่ ๔ เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิณฺญา

อนึ่ง อธิปัตถีย่อมหวั่นไหวเหมือนปฏิกานันแห่งละ กล่าวคือ มรรคทั้ง ๔ ของภิกษุบางรูปเป็นฉันทาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิริยาธิปไตย ของบางรูปเป็นจิตตาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิมังสาธิปไตย มรรคที่ ๑ ของบางรูปเป็นฉันทาธิปไตย มรรคที่ ๒ เป็นวิริยาธิปไตย มรรคที่ ๓ เป็นจิตตาธิปไตย มรรคที่ ๔ เป็นวิมังสาธิปไตย

จบ ปกิณกกถา

มหานัย ๒๐ ในปฐมมรรค

[๓๕๗] บัดนี้ โยคาวจรผู้เจริญโลกุตตรกุศลย่อมเจริญโลกุตตรกุศลที่ชื่อว่ามาน เพราะเป็นสภาวะเข้าไปเพ่งอย่างเดียวกันเท่านั้นก็หาไม่ ที่แท้ย่อมเจริญโลกุตตรกุศลที่ได้ชื่อว่า :-

- มรรค เพราะเป็นสภาวะนำออก[จากวัฏฏทุกข์]
- สติปัฏฐาน เพราะเป็นสภาวะเข้าไปตั้งไว้[ในอารมณ์]
- สัมมปธาน เพราะเป็นความเพียร
- อิทธิบาท เพราะเป็นความสำเร็จ
- อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่กว่าธรรมที่เนื่องกับตน
- พละ เพราะเป็นสภาวะอันปฏิบัติรักษัธรรมให้หวั่นไหวไม่ได้
- โพชฌงค์ เพราะเป็นสภาวะตรัสรู้
- สัจจะ เพราะเป็นความจริง
- สมณะ เพราะเป็นสภาวะไม่ซัดส่าย
- ธรรม เพราะเป็นสภาวะว่างเปล่า

- ชันธ เพราะเป็นกอง
- อายตนะ เพราะเป็นที่ตั้ง
- ธาตุ เพราะเป็นของว่างเปล่า เป็นสภาวะ และไม่ใช้สัตว์บุคคล
- อาหาร เพราะเป็นเหตุ
- ผัสสะ เพราะเป็นสภาวะกระทบ
- เวทนา เพราะเป็นสภาวะเสวย[รสอารมณ์]
- สัญญา เพราะเป็นสภาวะหมายรู้
- เจตนา เพราะเป็นสภาวะจงใจ
- จิต เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์]

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงปรารภคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น
อีก เพื่อแสดงนัย ๑๙ อย่างเหล่านั้น

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงนัย ๒๐ ตามอรรถาธิบายของบุคคล
(บุคคลัชฌาย) และโดยความไพเราะแห่งเทศนา (เทศนาวิลาส) ว่า บุคคลย่อมเจริญ
ธรรมอย่างนี้ ย่อมเจริญธรรมอย่างนี้ [มีฉานและมรรคเป็นต้น] กล่าวคือ ในเทพบริษัท
ผู้นั่งฟังธรรม เทพเหล่าใดย่อมเข้าใจเมื่อตรัสว่า โลกุตตร ฉาน ภเวติ (ย่อมเจริญฉาน
อันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็นสภาวะเข้าไปฟัง จึงตรัสว่า ฉาน โดยคล้อยตามความ
เหมาะสมแก่เทพเหล่านั้น ฯลฯ เทพเหล่าใดย่อมเข้าใจเมื่อตรัสว่า โลกุตตร จิตฺต ภเวติ
(ย่อมเจริญจิตอันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] จึงตรัสว่า จิตฺต โดยคล้อย
ตามความเหมาะสมแก่เทพเหล่านั้น

ข้อนี้เป็นอรรถาธิบายของบุคคล (บุคคลัชฌาย) ในการตรัสนัย ๒๐ อย่างนี้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดเทศนาแสดงไว้ตามความพอพระทัยได้ เพราะ
ความตรัสรู้ดีแล้วของพระพุทธเจ้า เพราะเป็นผู้ทรงทศพลญาณ เวสัชชญาณ ๔
ปฐีสัมภิทาญาณ ๔ และเพราะเพียบพร้อมด้วยยอสาธารณะญาณ ๖ เมื่อพระองค์ทรง
ปรารภนั้นก็แสดงว่า โลกุตตร ฉาน ภเวติ (ย่อมเจริญฉานอันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็น

สภาวะเข้าไปเพ่ง เมื่อทรงปรารณาก็แสดงว่า โลกุตตร มคค์ ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรคอันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็นสภาวะนำออก[จากวิภวทุกข] ฯลฯ เมื่อทรงปรารณาก็แสดงว่า โลกุตตร จิตตํ ภาเวติ (ย่อมเจริญจิตอันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] ข้อนี้ชื่อว่าความไพบราหะแห่งเทศนา (เทศนาวิลาส)

ในบรรดาฉานเป็นต้นนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกนัย ๑๐ ไว้ในที่ตรัสว่า ฉานอันเป็นโลกุตตระ ฉันใด พึงทราบนัยเหล่านั้นแม้ในมรรคเป็นต้น ฉันนั้น

โดยประการดังนี้ ย่อมเป็นอันจำแนกนัย ๒๐๐ นัย กระทำในฐานะ ๒๐ นัยไว้เป็นฐานะละ ๑๐ นัย

[๓๕๘] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงประเภทแห่งอริบดี

ในพากย์นั้น โลกุตตรฉานที่โยคาวจรเจริญให้เกิดขึ้นโดยทำฉันทะให้เป็นประธานให้เป็นใหญ่ ให้เป็นหัวหน้า ชื่อว่า ฉันทาธิปไตย

แม้วิริยาธิปไตยเป็นต้นที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

โดยประการดังนี้ พระธรรมราชาทรงแสดงมรรคจิตดวงที่ ๑ จำแนกเป็นพันนัย คือ ในโลกุตตรฉานเบื้องต้นล้วนๆ [ที่ไม่ระคนกับอริบดี] ๒๐๐ นัย และโลกุตตรฉานที่มีฉันทาธิปไตยเป็นต้นอย่างละ ๒๐๐ นัย (๒๐๐ x ๔)

จบ มรรคจิตดวงที่ ๑

มรรคจิตดวงที่ ๒

[๓๖๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงมรรคที่ ๒ เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำเหล่านี้ว่า กามราคพยาปาทานํ ตณฺหาวย (ย่อมเจริญฉานเพื่อบรรเทาการกามราคะและพยาบาท) หมายความว่า เพื่อบรรเทาภิเลสเหล่านั้น

ในเรื่องนั้น ฟังทราบการบรรเทากิเลสด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ

๑. การเกิดขึ้นบางครั้ง คือ กิเลสย่อมไม่เกิดขึ้นเสมอแก่พระสกทาคามี เหมือนมหาชนผู้ท่องเที่ยวไปในวัฏฏะ ย่อมเกิดขึ้นบางครั้งบางครั้ง แม้เมื่อเกิดขึ้นก็มีลักษณะนานๆ ครั้ง เหมือนหน่อพืชในนาที่บุคคลหว่านไว้ห่างๆ

๒. การพุดขึ้นอย่างอ่อน คือ แม้เมื่อเกิดขึ้นก็ไม่เกิดขึ้นย่ำแย่ไปปกปิดทำให้มืดมนเหมือนมหาชนผู้ท่องเที่ยวไปในวัฏฏะ แต่เกิดขึ้นอ่อนกำลังมีลักษณะเบาบางเหมือนกลีบเมฆและเหมือนปีกแมลงวัน เพราะถูกมรรคทั้งสองขจัดแล้ว

[คำว่า อริจุปปตติ ตัตถะเป็น อริจุ + อุปตติ

ในคำว่า อริจุ นั้นเป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า “บางครั้ง” เหมือน ลียา ในคำว่า ลียา กิริยโต ลียา กิริยาภิรียโต ([ต้องอาบัติ]เพราะทำก็มี และเพราะทำและไม่ทำก็มี) ดังในคัมภีร์ อัฐสาลินีโยชนา (หน้า ๒๗๒) กล่าวว่า อริจุปปตติยาติ กทาจิ อุปตติยา (คำว่า อริจุปปตติยา แปลว่า การเกิดขึ้นบางครั้ง]

ในเรื่องนี้ พระเถระบางรูปกล่าวว่า “กิเลสเกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีนานๆ ครั้ง แม้ก็จริง แต่ก็เกิดขึ้นเป็นกิเลสหนาทีเดียว เพราะท่านยังมีบุตรและธิดาปรากฏอยู่”

อย่างไรก็ตาม คำนั้นไม่เป็นประมาณ เพราะบุตรและธิดาย่อมมิได้ด้วยการสัมผัสสวียะระน้อยใหญ่เท่านั้น แต่ท่านไม่มีความหนาของกิเลส เพราะถูกขจัดแล้วด้วยมรรคทั้งสอง

โดยประการดังนี้ ฟังทราบการบรรเทากิเลสด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ การเกิดขึ้นบางครั้ง และการพุดขึ้นอย่างอ่อน

[พระสกทาคามีไม่มีกามราคะอย่างหยาบ ท่านจึงไม่เสพกามเหมือนพระโสดาบัน ส่วนพระอนาคามีขจัดกามราคะอย่างละเอียดได้ จึงปราศจากความยินดีในรสอาหาร เสื้อผ้า ฯลฯ แต่ยังขจัดรูปราคะและอรูปราคะไม่ได้ ท่านจึงยินดีในการเจริญฌานและไปเกิดเป็นรูปพรหมหรืออรูปรพรหมด้วยกำลังของรูปราคะและอรูปราคะ]

คำว่า ทุตติยา (ที่ ๒) หมายความว่า อันเป็นที่ ๒ ด้วยการนับข้าง ด้วยการ
เกิดขึ้นครั้งที่ ๒ บ้าง

คำว่า ภูมิยา ปตติยา (เพื่อบรรลุมิ) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่การ
ได้รับสามัญญผล

แม้มรรคที่ ๓ และที่ ๔ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงความต่างกันเท่านั้น

บทว่า อณฺเฑนทฺริยํ (อณฺเฑนทฺริย) หมายความว่า อินทรีที่รู้ตามขอบเขต
ความหมายก็คือ อินทรีที่รู้สัจธรรม ๔ เหล่านั้นอันปฐมมรรคนี้รู้แล้วไม่เกินขอบเขต
ที่ปฐมมรรครู้

พึงทราบเนื้อความแม้ในนิทเทสวาระ[ว่า กตมํ ตสฺมี สมเย อณฺเฑนทฺริยํ โหติ
(อณฺเฑนทฺริยย่อมมีในสมัยนั้นเป็นไฉน)] ของบทว่า อณฺเฑนทฺริยํ (อณฺเฑนทฺริย) นั้นตามนัยนี้

อินทรี ๔ ย่อมมีในโกฏฐาสวาระร่วมกับอณฺเฑนทฺริยนี้

คำที่เหลือพึงทราบตามนัยก่อนนั้นแหละ

จบ มรรคที่ ๒

คำอธิบายมรรคที่ ๓ และ ๔

[๓๖๒] ในมรรคที่ ๓ คำว่า อนวเสสปปหานาย (เพื่อละมิให้มีเหลือ) หมายความว่า [ย่อมเจริญโลกุตตรมาน] เพื่อประโยชน์แก่การละสังโยชน์ที่เบาบางเหล่านั้นด้วย
สกทาคามีมรรคมิให้เหลือ

ในมรรคที่ ๔ คำว่า รูปราคะ รูปราคะมานอุทฺทจฺจวิชฺชาเย อนวเสสปปหานาย (เพื่อ
ละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทฺทจฺจ และวิชชา มิให้มีเหลือ) หมายความว่า [ย่อม
เจริญโลกุตตรมาน] เพื่อประโยชน์แก่การละอุทฺธัมมภาคิยสังโยชน์ ๕ เหล่านั้น มิให้เหลือ

ในบรรดาอุทฺธัมมภาคิยสังโยชน์เหล่านั้น คำว่า รูปราโค (รูปราคะ) คือ ความ
ยินดีพอใจในรูปภพ

[คำว่า อนุทราศ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุทน์ อนุโท (ความพอใจ)
- รชชนน์ ราโค (ความยินดี)
- อนุโท เอว ราโค อนุทราโค (ความยินดีคือความพอใจ)]

บทว่า อรูปราโค (อรูปราคะ) คือ ความยินดีพอใจในรูปภพ

บทว่า มาโน (มานะ) คือ มานะที่อหัตตมรรคพึงกำจัดนั้นแหละ

อุทัจจะและอวิชชาก็เป็นอกุศลที่อหัตตมรรคพึงกำจัดเหมือนกัน

แม้ในมรรคทั้ง ๒ [คือ มรรคที่ ๓ และที่ ๔] เหล่านี้ อินทรีย์ที่ ๙ เป็นอัญญินทรีย์ทีเดียว

คำอธิบายพินัยในมรรค ๔

ในมรรคทั้งหมดมีบท ๖๐ ถ้วนตามลำดับบท รวมกับองค์ที่แน่นอน (อัปภัณ-
กัณคะ) ๔ [คือฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตตาที่นับเข้าในเยวาปนกรรม]
เป็น ๖๔ บท หนึ่ง บทที่ไม่ปะปนกันมี ๓๓ บท ส่วนโกฏฐาสวาระและสุญญตวาระเป็น
ตามปกติกันแหละ

พระธรรมราชาทรงจำแนกมรรคทั้ง ๔ แสดงไว้ ๔,๐๐๐ นัย คือ แม้ในมรรคที่
๒ เป็นต้นก็มีพินัยเหมือนในมรรคที่ ๑ นั้นแหละ

[ข้อความว่า “บทที่ไม่ปะปนกันมี ๓๓ บท” หมายความว่า ธรรมบางอย่างที่นับเข้า
ในหลายฐานะจัดเป็นบทที่ปะปนกัน เช่น วิตกอยู่ในองค์ฌานและองค์มรรค ศรัทธาอยู่ในอินทรีย์
และพละ ส่วนธรรมที่ได้ปะปนเช่นนั้นมี ๓๓ อย่างพร้อมกับจิต กล่าวคือ เจตสิก ๓๖ แม้ประกอบ
ร่วมกับโลกุตตรจิต ถ้าวัดองค์ที่แน่นอน ๔ ก็เหลือ ๓๒ เมื่อรวมจิตเข้าไปก็เป็นธรรม ๓๓ อย่าง]

หนึ่ง ในสังขวิภังค์พระพุทธร่องค์ทรงตั้งโลกุตตรจิตไว้ ๖ หมื่นนัยโดยเนื่องด้วย
มรรค ๔ เหล่านี้ ในสติปัฏฐานวิภังค์ทรงตั้งโลกุตตรจิตไว้ ๒ หมื่นนัย ในสัมมปปธาน-

วิภังค์ ๒ หมื่นน้อย ในอิทธิบาทวิภังค์ ๓ หมื่น ๒ พันน้อย ในโพชฌงค์วิภังค์ ๓ หมื่น ๒ พันน้อย ในมรรควิภังค์ทรงตั้งโลกุตตรจิตไว้ ๒ หมื่น ๘ พันน้อย โดยเนื่องด้วยมรรค ๔ เหล่านั้น

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนี้ทรงตั้งโลกุตตรจิตไว้ ๔ พันน้อยในมรรคทั้ง ๔ ในบรรดามรรคเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกองค์ ๘ ไว้ในมรรคที่ ๑ ซึ่งประกอบด้วยปฐมฌาน ในทุติยมรรคเป็นต้นก็เหมือนกัน

ในบรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฐิในมรรคที่ ๑ ชื่อว่า สัมมาทิฐิ เพราะละมิจฉาทิฐิ แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็พึงทราบเพราะเป็นสภาพละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น ขึ้นชื่อว่าทิฐิอันมรรคชั้นสูง ๓ พึงละก็ไม่มี เพราะทิฐิ ๖๒ ฤกมรรคที่ ๑ อย่างเดียวละได้แล้ว ชื่อว่าสัมมาทิฐิในมรรคชั้นสูง ๓ นั้นย่อมมีได้อย่างไร

ตอบว่า : พิชมีอยู่ก็ตาม ไม่มีอยู่ก็ตาม ยาขจัดพิษก็เรียกว่า อคทะ ฉันทะ มิจฉาทิฐิมียู่หรือไม่มีอยู่ก็ตาม ธรรมที่ละมิจฉาทิฐิได้นี้ก็ชื่อว่าสัมมาทิฐิ ฉันทะ

ถามว่า : ถ้าเช่นนั้นชื่อว่าสัมมาทิฐินี้ก็เป็นเพียงชื่อเท่านั้น แต่สัมมาทิฐิไม่มีกิจในมรรค ๓ ชั้นสูง องค์มรรคก็ไม่บริบูรณ์ ดังนั้น สัมมาทิฐิจึงควรมีกิจที่ต้องกระทำ องค์มรรคจึงจะบริบูรณ์ มิใช่หรือ

ตอบว่า : สัมมาทิฐิมีกิจในมรรค ๓ ชั้นสูงนี้ พึงแสดงโดยกำหนดธรรมตามที่ได้ กล่าวคือ ยังมีมานะอีกหนึ่งที่มรรค ๓ ชั้นสูงพึงละ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฐิ สัมมาทิฐินั้นชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะละมานะนั้นได้ [กิจของสัมมาทิฐิคือการละมานะ]

กล่าวโดยละเอียดว่า สัมมาทิฐิในโสดาปัตติมรรคย่อมละมิจฉาทิฐิ แต่มานะอันสกทาคามิมรรคพึงละมีอยู่แก่พระโสดาบัน มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฐิ สัมมาทิฐินั้นชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะละมานะนั้นได้

สังกัปปะที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวง ก็ยังมีอยู่แก่พระโสดาบันนั้น การเคลื่อนไหวกองค์แห่งวากก็มีอยู่ด้วยอกุศลจิตเหล่านั้น การเคลื่อนไหวกองค์แห่งกายก็มีอยู่ การ

บริโศกปัจจัย[มีจิวรเป็นต้น]ก็มีอยู่ ความเพียรที่เกิดพร้อมกันก็มีอยู่ ความไม่มีสติก็มีอยู่ เอกัคคตาแห่งจิตที่เกิดพร้อมกันก็มีอยู่ สังกัปปะเป็นต้นเหล่านี้ชื่อว่า มิจฉาสังกัปปะเป็นต้น พึงทราบสังกัปปะเป็นต้นในสภทาคามีมรรคเป็นสัมมาสังกัปปะเป็นต้น เพราะละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น องค์มรรค ๘ ในสภทาคามีมรรคทำกิจของตนมาปรากฏอย่างนี้

มานะของพระสภทาคามีอันอนาคามีมรรคพึงละยังมีอยู่ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ สังกัปปะเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวงก็ยังมีอยู่แก่พระสภทาคามีนั้น พึงทราบว่าองค์มรรค ๘ ในอนาคามีมรรคกระทำกิจของตนด้วยการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น

มานะของพระอนาคามีอันอรหัตมรรคพึงละมีอยู่ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ หนึ่ง อกุศลจิต ๕ ดวงเหล่านี้มีอยู่แก่พระอนาคามีนั้น มิจฉาสังกัปปะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับอกุศลจิตเหล่านั้นยังมีอยู่ พึงทราบว่าองค์มรรค ๘ ในอรหัตมรรคกระทำกิจของตนด้วยการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น

ถามว่า : ในบรรดามรรค ๔ เหล่านี้ ปฐมมรรคเห็นสัจจะทั้ง ๔ มรรค ๓ ชั้นสูง ย่อมเห็นสัจจะอันปฐมมรรคเห็นแล้ว หรือเห็นสัจจะอันปฐมมรรคมิได้เห็น

ตอบว่า : มรรค ๓ ชั้นสูงย่อมเห็นสัจจะอันปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ ถ้อยคำนี้เป็นคำกล่าวอรรถาธิบายที่เสมอกันของอาจารย์ทั้งหลาย

อย่างไรก็ตาม วิตถุทวาทีกล่าวว่า มรรค ๓ ชั้นสูงย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคมิได้เห็น พึงได้วิตถุทวาทีนั้นว่า บุคคลเจริญอินทรีย์ไหนในปฐมมรรค เมื่อวิตถุทวาทีรู้ก็จักตอบว่า บุคคลเจริญอัญญาตัญญูสามิตินทรีย์ แม้ถามว่า บุคคลเจริญอินทรีย์ไหนในมรรค ๓ ชั้นสูง ก็ตอบว่า อัญญินทรีย์

พึงกล่าวกับวิตถุทวาทีอีกว่า เมื่อการเห็นสัจจะอันปฐมมรรคไม่เห็นมีอยู่ ก็จงแจกอนัญญาตัญญูสามิตินทรีย์แม้ในมรรคชั้นสูง เมื่อเป็นอย่างนั้น ปัญหาของท่านก็จักสงบ

[วิตถุทวาทีกล่าวว่า มรรค ๓ ชั้นสูงย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคมิได้เห็น ตามความเห็นนี้ บุคคลต้องเจริญอัญญาตัญญูสามิตินทรีย์แล้วจึงอบรมจิตให้รู้สัจจะใหม่ที่ยังมีให้เห็น แต่การเจริญ

อัญญิทธิยเป็นการรู้เห็นสัจจะที่มรรคขั้นต่ำเห็นแล้ว คำว่า ย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคมิได้เห็น จึงไม่ถูกต้อง]

ถามว่า : มรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่น[จากกิเลสที่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว] หรือละกิเลสที่ถูกละได้แล้ว

ตอบว่า : มรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่น[จากกิเลสที่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว]

ถามว่า : ถ้ามรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่นที่ยังไม่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว มรรค ๓ ขั้นสูงก็เห็นสัจจะอันปฐมมรรคมิได้เห็นอีกด้วย

บุคคลก็พึงมีวาทะอย่างนี้พึงถูกย้อนถามว่า ชื่อว่าสัจจะมีเท่าไร

เขาทราบอยู่ก็จักตอบว่า มี ๔

พึงท้วงเข่าว่า ในวาทะของท่าน สัจจะปรากฏถึง ๑๖ อย่าง ท่านย่อมเห็นสัจจะแม้พระพุทธเจ้าไม่ทรงเห็นแล้ว จึงชื่อว่าเป็นผู้มีสัจจะมาก ท่านอย่าได้ถือเอาอย่างนี้เลย การเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็นย่อมไม่มี แต่มรรคย่อมละกิเลสที่ยังมิได้ละ

ในเรื่องนั้น พระอรรถกถาจารย์ถือเอาการเปรียบด้วยหีบรัตนะในความจริงไม่มีการเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็น ดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า บุรุษคนหนึ่งวางหีบรัตนะ ๔ ใบไว้ในห้องอันเป็นที่เก็บรัตนะทองคำ เขามีธุระเกิดขึ้นในหีบยามราตรี จึงเปิดประตูจุดประทีปให้สว่างไสว เมื่อความมืดถูกประทีปขจัดแล้ว หีบทั้งหลายก็ปรากฏ เขาทำธุระในหีบนั้นแล้วปิดประตูออกไป ความมืดก็ปกคลุมตามเดิม แม้ในครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ ก็ได้กระทำเหมือนอย่างนั้น ในครั้งที่ ๔ เมื่อเขาจะทดลองดูว่าครั้งเปิดประตูแล้ว หีบรัตนะจะไม่ปรากฏในความมืดหรือไม่ พระอาทิตย์ก็อุทัยขึ้น เมื่อความมืดถูกแสงพระอาทิตย์ขจัดแล้ว เขาก็ทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วออกไป

[คำว่า ปกฺกามิ มีศัพท์เดิมมาจาก ปกฺกมิ (ป บพหน้า + กมฺ ธาตุ + อี วิภคิต) ทำที่สะสมระ
อ ใน กมฺ ธาตุเป็น อา ด้วยมหาสุตร]

ในคำอุปมาเหล่านั้น ฟังทราบ ว่า :-

- สัจจะ ๔ เหมือนหีบรัตนะ ๔ ใบ
- เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่โสดาปัตติมรรค เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นมีธุระเกิดขึ้นในหีบรัตนะแล้วเปิดประตู
- ความมืดอันปกปิดสัจจะ เหมือนความมืดของราตรี
- แสงสว่างแห่งโสดาปัตติมรรค เหมือนแสงสว่างแห่งประทีป
- การที่สัจจะปรากฏแก่มรรคญาณ เหมือนการที่หีบรัตนะปรากฏแก่บุรุษนั้นเมื่อความมืดถูกขจัดไป อนึ่ง สัจจะที่ปรากฏแก่มรรคญาณย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคโดยแท้
- เวลาที่โสดาปัตติมรรคละกิเลสอันตนพึงละแล้วดับไป เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะแล้วไป
- ความมืดอันปกปิดสัจจะที่พึงละด้วยมรรค ๓ ขั้นสูง เหมือนความมืดที่ปกคลุมต่อไป
- เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่สกทาคามีมรรค เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นเปิดประตูในครั้งที่ ๒
- แสงสว่างแห่งสกทาคามีมรรค เหมือนแสงสว่างแห่งประทีป
- เวลาที่สกทาคามีมรรคละกิเลสอันตนพึงละแล้วดับไป เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะเสร็จแล้วไป
- ความมืดอันปกปิดสัจจะที่มรรค ๒ ขั้นสูงพึงละ เหมือนความมืดที่ปกคลุมต่อไป
- เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่อนาคามีมรรค เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นเปิดประตูในครั้งที่ ๓
- แสงสว่างแห่งอนาคามีมรรค เหมือนแสงสว่างแห่งประทีป
- เวลาที่อนาคามีมรรคละกิเลสอันตนพึงละแล้วดับไป เหมือนบุรุษทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วไป

- ความมืดอันปกปิดสัจจะที่อรหัตตมรรคขั้นสูงพึงละ เหมือนความมืดปกคลุมอีก
- เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่อรหัตตมรรค เหมือนเวลาที่บุรุษเปิดประตูในครั้งที่ ๔
- การเกิดขึ้นแห่งอรหัตตมรรค เหมือนการอุทัยขึ้นแห่งพระอาทิตย์
- การจัดความมืดอันปกปิดสัจจะแห่งอรหัตตมรรค เหมือนการจัดความมืด
- การที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่อรหัตตมรรคญาณ เหมือนการที่หีบรัตนะปรากฏแก่บุรุษนั้นเมื่อความมืดถูกขจัดไป อนึ่ง สัจจะอันปรากฏแก่ญาณย่อมปรากฏแก่บุคคลนั้นนั้นแหละ
- การที่อรหัตตมรรคยังกิเลสทั้งหมดให้สิ้นไป เหมือนเวลาที่บุรุษทำธุระในหีบรัตนะเสร็จแล้วไป
- การไม่มีความมืดปกปิดสัจจะอีกจำเดิมแต่เวลาเกิดขึ้นแห่งอรหัตตมรรค เหมือนเวลาที่แสงสว่างปรากฏจำเดิมแต่การอุทัยขึ้นแห่งดวงอาทิตย์

ข้อนี้เป็นการอุปมาความไม่มีการเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็นก่อน

ในคำว่า มรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่น[จากกิเลสที่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว] นี้ พระอรรถกถาจารย์ถือเอาการเปรียบด้วยน้ำต่าง ดังนี้

บุรุษคนหนึ่งมอบผ้าสกปรกแก่ช่างย้อม ช่างย้อมก็แชไว้ในน้ำต่าง ๓ ชนิด คือ น้ำต่างเกลือ น้ำต่างขี้เถ้า และน้ำต่างโคลมัย เขาเห็นว่าน้ำต่างกัดสิ่งสกปรกแล้วก็ซักล้างมลทินหายาบๆ ในน้ำ แต่นั่นเขาก็รู้ว่าผ้ายังไม่สะอาดพอ จึงแชในน้ำต่างเหมือนอย่างนั้นในครั้งที่ ๒ แล้วซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้นในน้ำ หลังจากนั้นเขาก็รู้ว่ายังไม่สะอาดพอ จึงแชในน้ำต่างเหมือนอย่างนั้นในครั้งที่ ๓ แล้วซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้นในน้ำ ต่อแต่นั้นก็รู้ว่าผ้ายังไม่สะอาดพอ จึงแชในน้ำต่างเหล่านั้นแม้ครั้งที่ ๔ ซักล้างมลทิน แม้อยู่ในเส้นด้ายมิให้มีเหลือ แล้วจึงมอบให้แก่เจ้าของ เจ้าของนั้นก็พับเก็บไว้ในหีบอบกลิ่นแล้ว ย่อมชุ่มชุ่มในเวลาอันตนปรารถนาแล้วๆ

ในคำอุปมาเหล่านั้น พึงทราบว่ :-

- จิตที่เป็นไปตามกิเลส เหมือนผ้าที่เปื้อนแล้ว
- เวลาที่เป็นไปแห่งการปฏิบัติวิปัสสนาในอนุปัสสนาทั้ง ๓ [คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา] เหมือนการแช่ด้วยน้ำต่าง ๓ ชนิด
- การยังกิเลส ๕ อย่าง[คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส พร้อมทั้งกามราคะและภริยะที่ให้ไปเกิดในอบายภูมิ]ให้สิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค เหมือนการซักล้างมลทินหยาบๆ ในน้ำ
- การรู้ว่าจิตนี้ยังไม่บริสุทธิ์พอ แล้วยังการปฏิบัติวิปัสสนาให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้น เหมือนการแช่ด้วยน้ำต่างเหล่านั้นแม้ครั้งที่ ๒
- การยังสังโยชน้อย่างหยาบ ๒ อย่าง[คือ กามราคะและภริยะ]ให้สิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค เหมือนการซักล้างมลทินที่ไม่ละเอียดยิ่งนัก
- การที่เขาคิดว่าจิตนี้ยังบริสุทธิ์ไม่พอ แล้วยังการปฏิบัติวิปัสสนาให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้น เหมือนเขาคิดว่าผ้านี้ยังสะอาดไม่พอ จึงแช่ด้วยน้ำต่าง ๓ อย่างอีก
- การยังสังโยชน้อย่างละเอียด ๒ อย่าง[คือ กามราคะและภริยะ]ให้สิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค เหมือนการซักล้างมลทินผ้าที่ละเอียดกว่านั้น
- การที่เขาคิดว่าจิตนี้ยังบริสุทธิ์ไม่พอ แล้วยังการปฏิบัติวิปัสสนาให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้น เหมือนเขาคิดว่าผ้านี้ยังสะอาดไม่พอ จึงแช่ด้วยน้ำต่าง ๓ อย่างอีก
- การที่จิตของพระชีณาสพบริสุทธิ์เพราะกิเลส ๘ อย่าง[คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ มিতระ อหิริกะ และอโนตตปปะ]ถูกขจัดด้วยอรหัตตมรรคแล้ว ยังกาลให้ผ่านไปด้วยวิหารธรรมคือผลสมาบัติในขณะที่ตนปรารภมาแล้วๆ ต่อจากนั้น เหมือนการนุ่งห่มผ้าบริสุทธิ์ เพราะซักฟอกมลทินที่อยู่ภายในเส้นด้ายออกไปด้วยการซักล้าง ซึ่งเป็นผ้าที่เช้นกับแผ่นเงินเก็บไว้ในผอบหอม

ข้อนี้เป็นการอุปมาในคำว่า มรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่น [จากกิเลสที่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว] นี้

สมจริงดังคำกล่าวว่

เสยยถาปิ อาวุโส วตถํ สํกิลฺลจํ มลคฺคหิตํ, ตเมณํ สามิกา รชกสฺส อนฺนปทฺทเชยฺยํ.
 ตเมณํ รชโก อุเส วา ขาเร วา โคมเย วา สมฺมทฺทิตฺวา อจฺเณ อุทเท วิทฺธาเลติ. กิณฺจาปิ ตํ
 โหติ วตถํ ปริสุทฺธํ ปริโยทาทํ, อถ ขวสฺส โหติเยว อนฺนสทฺทโต อุสคฺนฺโรวา วา ขารคฺนฺโรวา วา
 โคมยคฺนฺโรวา วา อสมฺมุทโต. ตเมณํ รชโก สามิกานํ เทติ. ตเมณํ สามิกา คณฺธปริภาวิเต
 กรณฺฑเก นิทฺธิขินฺนติ. โยปิสุส โหติ อนฺนสทฺทโต อุสคฺนฺโรวา วา ขารคฺนฺโรวา วา โคมยคฺนฺโรวา วา
 อสมฺมุทโต, โสปิ สมฺมุทฺทาทํ คจฺจติ. เอวเมว โข อาวุโส กิณฺจาปิ อริยสวากสฺส ปณฺโณจรม-
 ภาคิยานิ สํโยชนานิ ปหีนานิ ภวนฺติ, อถ ขวสฺส โหติเยว ปณฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธสฺส
 อนฺนสทฺทโต อสฺมิมฺติ มาโน, อสฺมิมฺติ จนฺโท, อสฺมิมฺติ อนฺนสโย อสมฺมุทโต, โส อปเรน สมเยน
 ปณฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธสฺส อุทฺทพฺพยานุปสฺสี วิหริติ อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมฺมุทโย, อิติ รูปสฺส
 อตฺตงฺคโม. อิติ เวทนา อิติ สญฺญา อิติ สงฺขารวาทิ วิมฺภวณฺณํ, อิติ วิมฺภวณฺณสฺส สมฺมุทโย,
 อิติ วิมฺภวณฺณสฺส อตฺตงฺคโมติ. ตสฺสิเมสฺส ปณฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธสฺส อุทฺทพฺพยานุปสฺสีโน
 วิหริโต โยปิสุส โหติ ปณฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธสฺส อนฺนสทฺทโต อสฺมิมฺติ มาโน, อสฺมิมฺติ จนฺโท,
 อสฺมิมฺติ อนฺนสโย อสมฺมุทโต, โสปิ สมฺมุทฺทาทํ คจฺจติ.^{๓๓๑}

“ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ผ้าสกปรกเปื้อนมลทิน เจ้าของพึงมอบผ้านั้นแก่ช่าง
 ซักฟอก ช่างซักฟอกผู้ฉลาดขยี้ผ้านั้น แขน้ำต่างเกลือ ในน้ำต่างขี้เถ้า หรือน้ำต่างโคลมัย
 แล้วซักในน้ำสะอาด ผ้านั้นย่อมเป็นของสะอาดผ่องใสแม้ก็จริง แต่ผ้านั้นยังไม่หมดกลิ่น
 น้ำต่างเกลือ กลิ่นน้ำต่างขี้เถ้า หรือกลิ่นโคลมัยที่ละเอียด ช่างซักฟอกมอบผ้านั้นให้แก่
 เจ้าของ เจ้าของจึงเก็บผ้านั้นใส่ไว้ในหีบอบกลิ่น แม้ผ้านั้นยังไม่หมดกลิ่นน้ำต่างเกลือ
 กลิ่นน้ำต่างขี้เถ้า หรือกลิ่นโคลมัยที่ละเอียด แต่กลิ่นนั้นก็หายไป ฉันทดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย
 พระอริยสาวกละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ได้แล้วก็จริง แต่ท่านก็ยังขจัดมานะ ฉันทะ และ
 อนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานชั้น ๕ ว่าเป็นเราไม่ได้ สมัยต่อมา ท่านยังเห็นความ
 เกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ว่าสภาวะนี้คือรูป สภาวะนี้คือความเกิดขึ้น
 แห่งรูป สภาวะนี้คือความดับแห่งรูป สภาวะนี้คือเวทนา ฯลฯ สภาวะนี้คือสัญญา ฯลฯ
 สภาวะนี้คือสังขาร ฯลฯ สภาวะนี้คือวิมฺภวณฺณ สภาวะนี้คือความเกิดขึ้นแห่งวิมฺภวณฺณ

สภาวะนี้คือความดับแห่งวิญญาน เมื่อท่านยังเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปใน
อุปาทานขันธ ๕ เหล่านี้อยู่ แม้ท่านยังขจัดมานะ ฉันทะ และอนุสัยอย่างละเอียดใน
อุปาทานขันธ ๕ ว่าเป็นเราไม่ได้ แต่มานะ ฉันทะ และอนุสัยนั้นย่อมถึงการขจัดไป ฉะนั้น

[คำว่า ตเมณํ ตตฺตปฺเปณํ ตํ + เอนํ คำว่า เอน มาจาก เอต ศัพท์ แปลง ต เป็น น ด้วย
สูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๗) ว่า อิมเตนานเมนาวาเทเส ทุตฺติยาโย (ใน
เพราะเหตุยิวาวัตติ แปลง อิม หรือ เอต ศัพท์เป็น เอน ในที่กล่าวตาม)]

ในบรรดาบรรคเหล่านั้น โสตาปัตติบรรคย่อมละอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมกับ
บาปธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต

จิตที่เกิดขึ้นร่วมกับโทมนัสเวทนา ๒ ดวงพร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นโดยความ
เป็นองค์ประกอบของจิต ย่อมบรรเทาด้วยสกทาคามิมรรค

จิตที่เกิดขึ้นร่วมกับโทมนัสเวทนา ๒ ดวงเหล่านั้นนั้นแหละพร้อมกับสัมปยุตตธรรม
ย่อมถูกละได้ด้วยอนาคามิมรรค

อกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต
ย่อมถูกละได้ด้วยอรหัตตมรรค

ขึ้นชื่อว่ากิเลสที่ติดตามไปอีกโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต ย่อมไม่มีแก่
พระชินาสพตั้งแต่กาลที่อกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ถูกละได้แล้ว

การอุปมาในการที่กิเลสไม่ติดตามไปอีกนั้น มีดังนี้ :-

กล่าวโดยพิสดารว่า พระราชาผู้ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่งให้การคุ้มครองปัจฉินต-
ชนบท (แคว้นชายแดน) แล้วเสวยอิสริยยศในมหานครอยู่ ภายหลังปัจฉินตชนบทของ
พระองค์เกิดจลาจล สมัยนั้น มีหัวหน้าโจร ๑๒ คนพร้อมกับบุรุษหลายพันพากันไปปล้น
แคว้นแคว้น มหาอำมาตย์ผู้อยู่ปัจฉินตชนบทส่งข่าวกราบทูลพระราชาว่า ปัจฉินตชนบท
เกิดจลาจล พระราชาทรงส่งพระราชสาส์นไปว่า จงกล้าหาญจับโจร เราจักตอบแทนพวก
ท่าน อำมาตย์เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนกับบุรุษโจรอีกหลายพันคนโดยการต่อสู้ครั้ง
แรก หัวหน้าโจร ๗ คนที่เหลือพาบริวารของตนๆ หนีเข้าไปยังภูเขา

เหล่าอำมาตย์ก็ส่งข่าวกราบทูลความเป็นไปนั้นแด่พระราชา พระราชาจึงส่งพระราชทรัพย์ไปด้วยพระราชสาส์นว่า เราจักรู้สิ่งที่ควรทำแก่พวกท่าน พวกท่านจงปราบโจรที่เหลือเหล่านั้น อำมาตย์เหล่านั้นได้ประหารหัวหน้าโจร ๒ คน โดยการต่อสู้ครั้งที่ ๒ ได้กระทำแม้บริวารของโจรเหล่านั้นให้อ่อนกำลัง แม้พวกโจรทั้งหมดนั้นก็พากันหนีไปยังภูเขา เหล่าอำมาตย์ส่งข่าวสาส์นความเป็นไปนั้นไปกราบทูลพระราชา พระราชาจึงส่งพระราชทรัพย์ไปอีกด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงกล้าหาญปราบโจร พวกอำมาตย์เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คนพร้อมกับบุรุษสหายโจร โดยการต่อสู้ครั้งที่ ๓ แล้วส่งสาส์นกราบทูลแด่พระราชา พระราชาก็ส่งพระราชทรัพย์พร้อมด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงกล้าหาญปราบโจรที่ยังเหลืออยู่ อำมาตย์เหล่านั้นจึงฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนพร้อมกับบริวารโจรโดยการต่อสู้ครั้งที่ ๔ จำเดิมแต่พวกหัวหน้าโจร ๑๒ คน ถูกฆ่าตายแล้ว ชื่อว่าโจรคนใดคนหนึ่งมิได้มี แวนแคว้นได้ถึงความเกษมอยู่ดุจให้บุตรพ่อนำนอก ฉะนั้นพระราชาทรงแหวดล้อมด้วยโยธามุขพิชิตสงคราม เสด็จขึ้นสู่ปราสาทอันประเสริฐทรงเสวยพระมหาสมบัติแล้ว

ในคำอุปมาเหล่านั้น ฟังทราบว่า :-

- พระธรรมราชา เหมือนพระราชาผู้ใหญ่
- กุลบุตรผู้ปรารถนาความเพียร เหมือนอำมาตย์ผู้อยู่ในปัจจุบันชนบท
- อุกุศลจิต ๑๒ ดวงเหมือนหัวหน้าโจร ๑๒ คน
- บาปธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต เหมือนบุรุษสหายหลายพันของหัวหน้าโจรเหล่านั้น
- เวลาที่กิเลสเกิดขึ้นในอารมณ์แล้วกราบทูลพระศาสดาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กิเลสเกิดขึ้นแก่ข้าพระองค์ เหมือนเวลาอำมาตย์ส่งข่าวสาส์นกราบทูลพระราชาว่า ปัจจุบันชนบทเกิดจลาจล
- การที่พระธรรมราชาตรัสบอกกรรมฐานว่า ภิกษุ เธอจงข่มกิเลสเสีย เหมือนการพระราชทานทรัพย์พร้อมกับข่าวสาส์นว่า พวกเธอจงกล้าหาญปราบโจร

- การละอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมด้วยโสดาปัตติมรรค เหมือนเวลาที่อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนพร้อมทั้งบริวาร
- การกราบทูลคุณธรรมที่ตนบรรลุแล้วแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เหมือนการส่งข่าวถวายพระราชาก็
- การที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกวิปัสสนาแห่งสกทาคามิมรรค เหมือนการพระราชทานทรัพย์อีกพร้อมกับข่าวสาส์นว่าจงปราบโจรที่เหลือ
- การบรรเทาจิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ๒ ดวงพร้อมด้วยสัมปยุตตธรรมด้วยสกทาคามิมรรค เหมือนการชมหัวหน้าโจร ๒ คนพร้อมทั้งบริวารให้อ่อนกำลังด้วยการต่อสู้ครั้งที่ ๒
- การกราบทูลคุณธรรมที่ตนบรรลุแล้วแต่พระศาสดา เหมือนการส่งสาส์นถวายพระราชาก็ให้ทรงทราบความเป็นไปอีก
- การที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกวิปัสสนาแห่งอนาคามิมรรค เหมือนการพระราชทานทรัพย์อีกพร้อมกับข่าวสาส์นว่า จงกล้าหาญปราบโจร
- การละจิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ๒ ดวง พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมด้วยอนาคามิมรรค เหมือนการฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คนพร้อมทั้งบริวารด้วยการต่อสู้ครั้งที่ ๓
- การกราบทูลคุณธรรมที่ตนบรรลุแล้วแต่พระผู้มีพระภาค เหมือนการส่งข่าวถวายพระราชาก็ให้ทรงทราบอีก
- การที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกวิปัสสนาแห่งอรหัตตมรรค เหมือนการพระราชทานทรัพย์อีกพร้อมกับข่าวสาส์นว่า จงกล้าหาญปราบโจร
- ความไม่มีอกุศลธรรมอันเกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิตอีก จำเดิมแต่อกุศลจิต ๑๒ ดวงถูกอรหัตตมรรคละได้แล้วในเมื่ออกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมด้วยสัมปยุตตธรรมถูกละได้ก่อน เหมือนเวลาที่แวนแคว้นเป็นแดนเกษมจำเดิมแต่กาลที่อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนพร้อมด้วยบริวาร ด้วยการต่อสู้ครั้งที่ ๔
- พึงทราบการเสวยสุขด้วยผลสมาบัติตามที่ตนปรารถนาแล้วในสุขที่เกิดขึ้นจาก

สมบัติอันจำแนกเป็นสุญญตะ อนิมิตตะ และอัปนิหิตะของพระธรรมราชาผู้มีพระ-
ชื่อนาสพแวดล้อมแล้ว เหมือนการเสวยมหาสมบัติของพระราชผู้พิชิตสงคราม ผู้มี
อำมาตย์แวดล้อมแล้ว บนปราสาทอันประเสริฐ

จบคำอธิบายบทว่า กุสลา ธมฺมา



คำอธิบายธัมมเทศสวาระในบทว่า อกุสลา ฐมา คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑

[๓๖๕] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ฐมา อกุสลา (อกุศลธรรม เป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกบท[มาติกา]ว่า อกุสลา ฐมา

ในพากย์นั้น พึงทราบประเภทของธัมมวัตถสถานวาระ (ปริเฉทว่าด้วยการ กำหนดธรรมมีผัสสะ เป็นต้น) เป็นต้น และการวินิจฉัยเนื้อความของบทที่มีในหนหลัง ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว อนึ่ง ข้าพเจ้าจักอธิบายเพียงความต่างกันในที่นั้น

ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ในการกำหนดสมัย คือ อกุศลนี้แม้เป็นกามาวจรเท่านั้น พระองค์ก็ได้ตรัสว่าเป็นกามาวจร เพราะอกุศลไม่ต่างภูมิกันเหมือนกุศล

ในคำว่า ทิฏฐิจิตตสมุปยุตต์ (อันประกอบกับทิฏฐิ) นี้ ทิฏฐินั้นแหละชื่อว่า ทิฏฐิ-
คตะ ดังคำว่า คุณคตํ (คุณ) มุตตคตํ (มุต) เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทิฏฐิคตะ คือ การเป็นไปแห่งทิฏฐิเท่านั้น เพราะไม่มีสภาวะ
ที่ควรรู้

คำว่า ทิฏฐิจิตตสมุปยุตตะ คือ จิตที่ประกอบกับทิฏฐินั้น

ในทิฏฐิจิตตสมุปยุตตจิตนั้น พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งความเห็นผิดที่เรียกว่า
ทิฏฐิคตะนี้ด้วยเหตุมีอย่างนี้ว่า การฟังธรรมผิด ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว ความเป็นผู้ไม่
ต้องการเห็นพระอริยะ เป็นต้น และการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย

[คำว่า ทิฏฐิจิต ใน ทิฏฐิจิตตสมุปยุตต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทิฏฐิ = ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิจิตตํ (ตัพภาววูตติกรรมธารยสมาส)
- ความเป็นไปแห่งทิฏฐิ = ทิฏฺฐิยา คตํ ทิฏฺฐิจิตตํ (ณฺฐิตตปฺปฺริสสมาส)

ตามนัยทั้งสองนี้ คำว่า ทิฏฐิจิตตสมุปยุตต มีคำแปล ๒ ประการ คือ

- อันประกอบกับทิฏฐิ
- อันประกอบกับความเป็นไปแห่งทิฏฐิ

พึงเทียบดูรูปวิเคราะห์ของ ทิฏฐิจิต ในข้อ ๒๗๗]

กล่าวโดยละเอียดว่า พึงทราบความเห็นนั้นว่าย่อมเกิดขึ้นด้วยการพึงเว้นจากความใคร่ครวญล่วงพ้นความเป็นกลาง อันมีความนับถือธรรมผิดที่ประกอบด้วยวาตะผิเป็นประธาน ด้วยความเป็นผู้มีอภัยลามิตรที่เรียกว่าความเป็นผู้คบหามิตรชั่วผู้มีทิวฏฐิวิบัติ ด้วยไม่ต้องการเห็นพระอริยะและสัตบุรุษมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ด้วยความเป็นผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรมอันจำแนกเป็นสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ด้วยความไม่ฝึกตนที่เรียกว่าความเสียหายแห่งสังวรในอริยธรรมและสัปปริสธรรม อันจำแนกเป็นปาติโมกขสังวร (การสำรวมในพระปาติโมกข์) อินทรีย์สังวร (การสำรวมอินทรีย์มิให้กิเลสเกิดขึ้นทางทวาร ๖) สติสังวร (การเจริญสติระลึกจรรูปนามปัจจุบัน) ญาณสังวร (การรู้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง) และปหานสังวร (การจัดกิเลสได้โดยเด็ดขาด) ด้วยการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคายซึ่งอบรมไว้ด้วยเหตุเหล่านั้นนั้นแหละ และด้วยความเป็นผู้ที่ชวนชวายนในมงคลต้นข่าวเป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบความไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนของจิตดวงนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนังสือแห่งนั้นแหละ

ในธัมมทเทศวาระ คำว่า ผลโส (ผัสสะ) คือ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต

แม้ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

ธรรมเหล่านี้ มีผัสสะเป็นต้นต่างจากธรรมที่แสดงไว้ก่อนเพียงเป็นอกุศลเท่านั้น โดยประการฉะนี้

คำว่า จิตตสเสกคคตา โหติ (เอกัคคตาแห่งจิต ก็มี) หมายความว่า ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตย่อมมี เพราะการไม่ซัดส่ายแม้ในปาณาติบาต เป็นต้น กล่าวคือ มนุषย์ทั้งหลายตั้งจิตไว้มั่นไม่ซัดส่ายจึงยังศาสตราให้ตกไปในสรีระของเหล่าสัตว์ได้ไม่ผิดพลาด เป็นผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมนำวัตถุอันเป็นสมบัติของคนอื่นไป ย่อมประพฤติมิจฉาจารด้วยจิตมีหน้าที่อย่างหนึ่ง[คือการเสพกามสุข] เอกัคคตาแห่งจิตย่อมมีแม้ในการประพฤติอกุศลโดยประการฉะนี้

มิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นไม่มีตามความเป็นจริง

อีกนัยหนึ่ง มิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นคลาดเคลื่อน เพราะถือเอาผิด

อีกนัยหนึ่ง **มิจฉาทิฏฐิ** คือ ความเห็นอันบัณฑิตตั้งเกี่ยว เพราะนำมาแต่ความ
ฉิบหาย

แม้มิจฉาสังกับปะเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

อีกนัยหนึ่ง **มิจฉาทิฏฐิ** คือ สภาวะทำให้เห็นผิด หรือสภาวะเห็นผิดเอง หรือ
ความเห็นผิดเท่านั้น

[คำว่า มิจฉา (ผิด) ใน มิจฉาทิฏฐิ ตามนัยแรกมีความหมายว่า อยาถาว (ไม่มีตาม
ความเป็นจริง) ตามนัยที่ ๒ คือ วิตถ (คลาดเคลื่อน) ตามนัยที่ ๓ คือ ชิคุจฺจน (น่ารังเกียจ)

คำว่า มิจฉาทิฏฐิ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เห็นผิด = มิจฉา ปสฺสนติ ตายาติ มิจฉาทิฏฐิ.
(ลง ตี ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะเห็นผิด = มิจฉา ปสฺสตีติ มิจฉาทิฏฐิ (ลง ตี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความเห็นผิด = มิจฉา ทสฺสนํ มิจฉาทิฏฐิ (ลง ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

มิจฉาทิฏฐิ :-

- มีสภาพไม่ใส่ใจโดยแยบคาย
- มีหน้าที่ยึดมั่น
- มีความใส่ใจผิดเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความไม่ต้องการเห็นพระอริยะเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดไว้ว่าเป็นโทษอย่างยิ่ง [เพราะการกระทำที่มีมิจฉาทิฏฐิเป็นพื้นฐาน
เป็นความผิดทั้งหมด]

แม้ในมิจฉาสังกับปะเป็นต้น มีความต่างกันเพียงบทว่า มิจฉา เท่านั้น

พึงทราบคำที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในเรื่องกุศลนั้นแหละ

เนื้อความแห่งพลในคำว่า อหิริกพลํ อโนตฺตปปพลํ (อหิริกพละ อโนตตปปพละ)
นี้ จักแจ่มแจ้งในนิทเทศสวาระ

คำอื่น[คือ อหิริก และ อนอตตปป] มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า อหิริกะ คือ ผู้ไม่ละอาย

อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย

คำว่า โอตตปปะ คือ สภาวะสะดุ้งกลัว

อนอตตปปะ คือ สภาวะไม่สะดุ้งกลัว[ผลของกายทุจริตเป็นต้น]

[คำว่า อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ (อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย) แสดงนัยทางภาษา ๓ ประการ คือ

๑. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ ตามหลักภาษา เรียกว่า อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทท้าย

๒. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกตฺต ลง ตฺต บัณฑิตในภาวตัทธิต แล้วลบ ตฺต บัณฑิต ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตบัณฑิต)

๓. คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภาวประธาน คือ มีกิริยาเป็นประธาน, ระบุ กิริยาเป็นหลัก โดยมีศัพท์เดิมว่า อหิริก (ผู้ไม่ละอาย) แต่มุ่งให้หมายถึงภาวะของผู้ไม่ละอาย]

ในเรื่องนั้น อหิริกะมีสภาพไม่รังเกียจกายทุจริตเป็นต้น หรือมีสภาพไม่ละอาย ส่วนอนอตตปปะมีสภาพไม่หวาดหวั่นต่อผลของทุจริตเหล่านั้น หรือมีสภาพไม่สะดุ้งกลัว

คำว่า อหิริกพละ หมายถึง กำลังคือภาวะของผู้ไม่ละอาย

คำว่า อนอตตปปละ หมายถึง กำลังคือภาวะของผู้ไม่สะดุ้งกลัว

เนื้อความโดยสังเขปในเรื่องอกุศลนี้มีเท่านี้ ส่วนความพิสดารพึงทราบโดยความเป็นปฏิกฤษกันตามที่กล่าวไว้ในหนหลัง

โลภะ คือ สภาวะทำให้อยากได้

อีกนัยหนึ่ง โลภะ คือ สภาวะอยากได้

อีกนัยหนึ่ง โลภะ คือ ความอยากได้นั่นเอง

[คำว่า โลก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้อยากได้ = ลุพฺภนฺติ เตนาติ โลโก (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะอยากได้ = ลุพฺภตฺติ โลโก (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความอยากได้ = ลุพฺภนํ โลโก (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โมหะ คือ สภาวะทำให้หลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ สภาวะหลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ ความหลงนั่นเอง

[คำว่า โมห มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้หลง = มุยุหนฺติ เตนาติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะหลง = มุยุหฺตฺติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความหลง = มุยุหนํ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

ในเรื่องนั้น โสกะ :-

- มีสภาพยึดเอาอารมณ์ เหมือนลิงติดตัง
- มีหน้าที่ติดแน่น[ในอารมณ์] เหมือนชิ้นเนื้อที่วางไว้บนกระเบื้องร้อน
- มีการไม่ยอมปล่อย[อารมณ์]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนการติดย้อมของยา

ทาขอบตาที่ขโลมด้วยน้ำมัน

- มีการเห็นสุขในธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์เป็นเหตุไถ่

โสกะนั้นเมื่อเจริญขึ้นโดยความเป็นแม่น้ำตันทหา ย่อมพาไปสู่อบายเท่านั้น เหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยวย่อมไหลพัดพาไปสู่มหาสมุทร ฉะนั้น

โมหะ :-

- มีสภาพเป็นความมืดบอดแห่งจิต หรือมีสภาพเป็นปฏิบัติที่ท้อแท้ต่อปัญญา
- มีหน้าที่ไม่แทงตลอดโดยชอบ หรือมีหน้าที่ปิดบังสภาพของอารมณ์
- มีการปฏิบัติผิดเป็นเครื่องปรากฏหรือมีการกระทำให้มีมืดบอดเป็นเครื่องปรากฏ

- มีความไม่ใส่ใจโดยแยกกายเป็นเหตุไถ่

พึงกำหนดไว้ว่าเป็นมูลเหตุของอกุศลธรรมทั้งหมด

อภิขณา คือ สภาวะทำให้เพ่งเฉพาะ[สมบัติของผู้อื่น]

อีกนัยหนึ่ง **อภิขณา** คือ สภาวะเพ่งเฉพาะ

อีกนัยหนึ่ง **อภิขณา** คือ ความเพ่งเฉพาะนั่นเอง

อภิขณานั้น :-

- มีสภาพปรารถนากระทำสมบัติของผู้อื่นให้เป็นของตน
- มีหน้าที่แสวงหาโดยอาการอย่างนั้น
- มีความมุ่งหมายสมบัติของผู้อื่นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความยินดียิ่งในสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุไถ่

โดยแท้จริงแล้ว อภิขณานั้นย่อมปรากฏมุ่งหน้าสู่สมบัติของผู้อื่นเท่านั้น และเมื่อความยินดียังมีอยู่ อภิขณานั้นก็ย่อมเป็นไปในสมบัติของผู้อื่น พึงกำหนดว่าเหมือนจิตเหี่ยยดมือไปในสมบัติของผู้อื่น ฉะนั้น

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สมโถ โหติ (สมถะก็มี) เป็นต้นดังนี้

ชื่อว่า สมถะ เพราะระงับความฟุ้งซ่านในกิจอื่น

คำว่า ปัคคาหะ คือ สภาวะระงับจิตให้เป็นไปในอกุศล

คำว่า อวิกเขปะ คือ สภาวะไม่ซัดส่ายไป

พระพุทธองค์ไม่ทรงถือเอาธรรมเหล่านี้คือ ศรัทธา สติ ปัญญา และธรรม ๖ คู่ ในอกุศลจิตนี้ เพราะขึ้นชื่อว่าความเลื่อมใสในจิตที่ไม่มีศรัทธาหาไม่ได้ ฉะนั้น จึงไม่ทรงถือเอาศรัทธาก่อน

ถามว่า : คนมีทิวฐิไม่เชื่อศาสดาของตนๆ หรือ

ตอบว่า : เชื่อ แต่ความเชื่อนั้นไม่เชื่อว่าศรัทธา ความเชื่อนี้เป็นเพียงการรับคำเท่านั้น โดยองค์ธรรมคือความเชื่อที่ปราศจากความใคร่ครวญบ้าง [โมหะ] เป็นทิวฐิบ้าง

อนึ่ง สติย่อมไม่มีในอกุศลจิตเพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งสติ ดังนั้น พระพุทธรองค์ จึงไม่ทรงถือเอา

ถามว่า : บุคคลผู้มีวิปฏิญญีย่อมไม่ระลึกถึงการทำงานอันตนกระทำบ้างหรือ

ตอบว่า : ย่อมระลึก แต่การระลึกนั้นไม่เชื่อว่าเป็นสติ แต่เป็นความเป็นไปของ อกุศลจิตโดยลักษณะนั้นอย่างเดียวนั้น ดังนั้น จึงไม่ทรงถือเอาสติ

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น เหตุใดจึงตรัสไว้ในพระสูตรว่า มิจฉาสติ (ความ ระลึกผิด)^{๓๓๒}

ตอบว่า : พระพุทธรองค์ทรงแสดงเทศนามิจฉาสตินั้นไว้ในพระสูตรนั้นโดยอ้อม เพื่อจะทรงยังธรรมที่เป็นมิจฉามรรคและมิจฉัตตะให้บริบูรณ์ เพราะอกุศลขันธเป็นสภาวะ เว้นจากสติและเป็นปฏิปักษ์ต่อสติ จึงทรงแสดงเทศนามิจฉาสตินั้นไว้ในพระสูตรนั้นโดย อ้อม แต่มิจฉาสตินั้นย่อมไม่มีโดยตรง ดังนั้น จึงไม่ทรงถือเอา

อนึ่ง ปัญญาย่อมไม่มีในจิตของอัมพาตนั้น ดังนั้น จึงไม่ทรงถือเอา

ถามว่า : ความรู้ที่ใช้หลอกลวงของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิปฏิญญิ ไม่มีหรือ

ตอบว่า : มีอยู่ แต่ความรู้ที่ใช้หลอกลวงนั้นไม่เชื่อว่า ปัญญา แต่เชื่อว่ามารยา โดยองค์ธรรมมารยานั้นก็คือตัณหานั่นเอง

อนึ่ง จิตนี้เป็นจิตกระวนกระวาย หนัก หยาบ แฉ่ง กระด้าง ไม่ควรแก่การทำงาน ป่วย คด โกง ดังนั้น พระพุทธรองค์จึงไม่ทรงถือเอาธรรม ๖ คู่มือปัสสัทธิเป็นต้น

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงบท ๓๒ ที่ขึ้นสู่พระบาลีโดยความเป็นองค์ประกอบ ของจิตตามลำดับบทด้วยคำเพียงเท่านั้นแล้ว บัดนี้ ได้ตรัสพระพุทธพจน์มีอาทิว่า เย วา ปน ตสฺมี สมเย (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้นเป็น อกุศล) เพื่อแสดงเยวาปนกรรม

[คำว่า ตตฺถ คัมภีร์โยชนาของไทยมักโยกว่า วินิจฺฉโย เวทิตฺตฺโพ แต่คัมภีร์ภาสากฎีกา มัก เพิ่มวิเสสยะของ ตตฺถ ว่า วากฺเย (ในพากย์นั้น) แล้วสัมพันธ์ ตตฺถ วากฺเย เป็นอาวาระ (ที่ตั้ง) ส่วน ข้อความที่ท่านอธิบายจัดเป็นอาเรยยะ (สิ่งที่อาศัย)]

ธรรมทั้ง ๑๐ เหล่านี้เท่านั้น คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ มานะ อิสสา มัจฉริยะ ถีนะ มितระ อุทัจจะ และกุกกุจะ เป็นเยวาปนกธรรมในอกุศลจิตทั้งหมด ได้รับการกล่าวว่ามีในพระบาลี ปราภฏในบทบาลี ส่วนในอกุศลจิตดวงแรกนี้มีเยวาปนกธรรม ๔ ที่ชื่อว่าเป็นองค์ที่แน่นอน [ธรรมที่ประกอบร่วมกันแน่นอน] (อปณณกฺค) คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และอุทัจจะ

ในบรรดาฉันทะเป็นต้นนั้น พึงทราบฉันทะเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง อนึ่ง ฉันทะเป็นต้น [ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตตรมัชฌัตตตา]นั้น เป็นกุศลเท่านั้น แต่ฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ [ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และอุทัจจะ] เป็นอกุศล

อุทัจจะอื่นจากนี้ พึงทราบว่า :-

อุทัจจะ คือ ภาวะของผู้ซัดส่าย

อุทัจจะ :-

- มีสภาพไม่สงบ เหมือนน้ำกระเพื่อมด้วยแรงลม
- มีหน้าที่ไม่หยุดนิ่ง เหมือนธงชัยและธงแผ่นผ้าที่โบกสะบัดเพราะลมพัด
- มีความเป็นเหตุทำให้จิตไม่สงบเป็นเครื่องปราภฏ เหมือนช้างเถาลอยขึ้น

เพราะถูกหินกระทบ

- มีความไม่ใส่ใจโดยแยกกายเป็นเหตุไกล

ส่วนธรรมนอกนี้ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อุทัจจะ

พึงกำหนดว่าเป็นความซัดส่ายแห่งจิต

โดยประการดังนี้ กลุ่มธรรม ๓๒ อย่างมีผัสสะเป็นต้น [มีอวิกเขปะเป็นที่สุด] กับ กลุ่มธรรม ๔ มีฉันทะเป็นต้นที่ตรัสไว้โดยความเป็นเยวาปนกธรรม รวมทั้งหมดเป็น กลุ่มธรรม ๓๖ อย่างมีอยู่ในอัมมุตเทสวาระ[ของอกุศลจิตดวงแรก]นี้

กลุ่มธรรมที่ปราภฏในพระบาลีเหล่านี้ลดกลุ่ม[เยวาปนก]ธรรมซึ่งเป็นองค์ที่แน่นอน ๔ อย่างออกแล้ว ก็เหลือ ๓๒ อย่างเท่านั้น

หนึ่ง ในกลุ่มธรรม ๓๖ อย่างนี้ มีธรรม ๑๖ อย่างโดยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน คือ ผัสสปัญจกะ (หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น) วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตาแห่งจิต วิริยอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อนัตตตัปปะ โลภะ และโมหะ

ในธรรม ๑๖ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๗ อย่างจำแนกไม่ได้ ธรรม ๙ จำแนกได้

ถามว่า : ธรรม ๗ อย่างที่จำแนกไม่ได้คืออะไร

ตอบว่า : ธรรมที่จำแนกไม่ได้เหล่านี้ คือ ผัสสะ สัญญา เจตนา วิจาร ปีติ ชีวิตินทรีย์ และโมหะ

ส่วนธรรมที่จำแนกได้ ๙ อย่างเหล่านี้ คือ เวทนา จิต วิตก เอกัคคตาแห่งจิต วิริยอินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อนัตตตัปปะ และโลภะ

ในธรรม ๙ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๖ อย่างจำแนกได้ ๒ ฐาน ธรรมอย่างหนึ่ง จำแนกได้ ๓ ฐาน ธรรมอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๔ ฐาน และธรรมอีกอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๖ ฐาน

ถามว่า : จำแนกได้อย่างไร

ตอบว่า : ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ คือ จิต วิตก มิจฉาทิฏฐิ อหิริกผละ อนัตตตัปปะ และโลภะ จำแนกได้ ๒ ฐาน กล่าวคือ ในธรรมดังกล่าว ลำดับแรก จิตเพ่งถึงผัสส-
ปัญจกะ[คือมาถึงตามลำดับเทศนา] จึงตรัสว่า จิตฺตํ โหติ (จิตก็มี) เพ่งถึงอินทรีย์ ตรัสว่า มนินฺทริยํ โหติ (มนินทรีย์ก็มี)

วิตกเพ่งถึงองค์ฌาน จึงตรัสว่า วิตกโก โหติ (วิตกก็มี) เพ่งถึงองค์มรรค ตรัสว่า มิจฺฉาสกฺขโป โหติ (มิจฉาสกกับปะก็มี)

มิจฉาทิฏฐิก็เป็นมิจฉาทิฏฐิเหมือนกันทั้งในองค์มรรคและกรรมบถ

อหิริกะเพ่งถึงผละ จึงตรัสว่า อหิริกผลํ โหติ (อหิริกผละก็มี) เพ่งถึงหมวดสองแห่งธรรมที่ทำลายโลก ตรัสว่า อหิริกํ โหติ (อหิริกะก็มี) แม้อนัตตตัปปะก็มีนัยเดียวกันนี้

โลภะเพ่งถึงมูล จึงตรัสว่า โลภโก โหติ (โลภะก็มี) เพ่งถึงกรรมบถ ตรัสว่า อภิชฺฌา โหติ (อภิชฌาก็มี)

ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้จำแนกไว้ในฐานะทั้ง ๒ โดยประการดังนี้

เวทนาเพ่งถึงผัสสปัญจะ จึงตรัสว่า เวทนา โหติ (เวทนามี) เพ่งถึงองค์ฌาน
ตรัสว่า สุข โหติ (สุขก็มี) เพ่งถึงอินทรีย์ ตรัสว่า โสมนสฺสินฺทริย โหติ (โสมนสฺสินฺทริยก็มี)
ธรรมอย่างเดียว[คือเวทนา]จำแนกได้ ๓ ฐานโดยประการดังนี้

อนึ่ง วิริยะเพ่งถึงอินทรีย์ จึงตรัสว่า วิริยนฺทริย โหติ (วิริยนฺทริยก็มี) เพ่งถึง
องค์มรรค ตรัสว่า มิจฺฉาวายาโม โหติ (มิจฺฉาวายาโมก็มี) เพ่งถึงพละ ตรัสว่า วิริยพล
โหติ (วิริยพละก็มี) เพ่งถึงธรรมปิฎกฏุกะ ตรัสว่า ปคฺคาโห โหติ (ปคฺคาโหก็มี) ธรรม
อย่างเดียว[คือวิริยะ]นี้จำแนกได้ ๔ ฐานโดยประการดังนี้

อนึ่ง สมาธิเพ่งถึงองค์ฌาน จึงตรัสว่า จิตฺตสฺเสกคฺคตา โหติ (เอกัคคตาแห่งจิต
ก็มี) เพ่งถึงอินทรีย์ ตรัสว่า สมาธินฺทริย โหติ (สมาธินฺทริยก็มี) เพ่งถึงองค์มรรค ตรัสว่า
มิจฺฉาสมาธิ โหติ (มิจฺฉาสมาธิก็มี) เพ่งถึงพละ ตรัสว่า สมาธิพล โหติ (สมาธิพละก็มี) เพ่ง
ถึงธรรมปิฎกฏุกะ ตรัสว่า สมถ โหติ (สมถะก็มี) โดยความเป็นธรรมหมวดหนึ่งในทุกะ
ที่ ๒ และตรัสว่า อวิกฺเขโป โหติ (อวิกฺเขปะก็มี) ในทุกะที่สาม ธรรมอย่างเดียว[คือ
สมถะ]นี้จำแนกได้ ๖ ฐานโดยประการดังนี้

อนึ่ง แม้ธรรมทั้งหมดนั้นแบ่งเป็น ๙ กอง คือ ผัสสปัญจะ องค์ฌาน อินทรีย์
องค์มรรค พละ มูล กรรมบถ โลกนาสกรรม และปิฎกฏุกะ

คำวินิจฉัยที่ควรกล่าวในธรรม ๙ กองนั้น ได้กล่าวไว้ในนิเทศแห่งกุศลจิตดวงที่
หนึ่งแล้ว

จบ คำอธิบายอัมมุตเทสวาระ

คำอธิบายนิทเทสวาระ

[๓๗๕] ในนิทเทสวาระ ลำดับแรก ในนิเทศของเอกัคคตาแห่งจิต คำว่า สณฺหิ (ความดำรงอยู่) อวฺภูติ (ความมั่นคง) เป็นคำไวพจน์ของบพ จิต (ความตั้งอยู่) นั้นแหละ

ส่วนคำที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งกุศลว่า อารมฺมณฺ โอคฺคาเหตุว อนฺนปวิสิตฺวา ติฏฺฐตฺติ อวฺภูติ (คำว่า อวฺภูติ (ความหยั่งลงตั้งไว้) คือ สภาวะหยั่งลงสู่อารมณ์ กล่าวคือเข้าไปแล้วตั้งอยู่) คำนั้นไม่ได้ในนิเทศแห่งอกุศลนี้ เพราะเอกัคคตาแห่งจิตในอกุศลมีกำลังทรม ข้ำพเจ้าได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ในหนหลังแล้ว

แม้ความหมายเช่นนี้ในกุศลนิเทศว่า อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสน ปวตฺตสฺส วิสาลฺลสฺส ปฏฺิปกฺขโต อวิสาหาโร (ชื่อว่า อวิสาหาระ (สภาวะไม่กระจัดกระจาย) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความกระจัดกระจายที่เป็นไปด้วยอำนาจของอุทฺธจฺจและวิจิกิจฉา) ย่อมไม่ได้ในนิเทศแห่งอกุศลนี้ แต่ชื่อว่า อวิสาหาระ เพราะไม่ยังสัมปยุตตรวมให้สลายไป

ชื่อว่า อวิกฺเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่าน) เพราะเป็นสภาวะไม่ฟุ้งไป

ภาวะแห่งใจที่ไม่สลายไปด้วยเอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นอกุศล ชื่อว่า อวิสาหฺมานสตา (ความเป็นผู้มีใจไม่สลายไป)

สมาธิพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรม

มิจฺฉาสมาธิ คือ สภาวะตั้งมั่นตามความไม่เป็นจริง

พึงทราบเนื้อความในอกุศลนิเทศอย่างนี้

[๓๗๖] ในนิเทศแห่งวิริยอินทรีย์ นัยเป็นต้น[ที่กล่าวไว้แล้ว]ว่า

“วิริยะนี้เป็นเครื่องพ้นไปจากกามเพื่อบรรเทาทุกขทั้งหลาย”

ย่อมไม่ได้ในนิเทศแห่งอกุศลนี้

พึงทราบชื่อว่า วิริยพละ เพราะไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรมเท่านั้น

[๓๗๗] ในนิเทศแห่งมิจฉาทิฏฺฐิ ชื่อว่า มิจฉาทิฏฺฐิ เพราะเป็นสภาวะเห็นตามความไม่เป็นจริง

ทวิจิตตะ คือ ความเห็นที่เป็นไปในทวิจิตทั้งหลาย เพราะนับเข้าในทวิจิต ๖๒
 เนื้อความแห่งทวิจิตนี้ ได้กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ

คำว่า ทวิจิตคหะ (ป้าชู้คือทวิจิต) หมายถึง ทวิจิตนั้นแหละ เพราะเป็นสิ่งที่
 ล่วงพ้นไปโดยยาก เหมือนชู้หญ้า ชู้ป่า และชู้ภูเขา

คำว่า ทวิจิตกันดาร (กันดารคือทวิจิต) หมายถึง ทวิจิตนั้นแหละ เพราะเป็นสิ่งที่
 น่ารแวงและมีภัยเฉพาะหน้า เหมือนกันดารโจร กันดารสัตว์ร้าย กันดารทราย กันดาร
 น้ำ และกันดารทุกภิกขภัย

ชื่อว่า ทวิจิตวิสุกายิกะ (ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทวิจิต) เพราะเป็นสิ่งที่
 ทำลายและขัดแย้งกับสัมมาทวิจิต ดังจะเห็นได้ว่า ความเห็นผิดเกิดขึ้นอยู่ย่อมทำลายและ
 ขัดแย้งกับสัมมาทวิจิต

คำว่า ทวิจิตวิปผันทิตะ (ความผันแปรแห่งทวิจิต) คือ ความผันแปรผิดสภาพแห่ง
 ทวิจิต เพราะบางครั้งก็ถือเอาความเที่ยง บางครั้งก็ถือเอาความขาดสูญ โดยแท้จริงแล้ว
 คนผู้มีความเห็นผิดมักตั้งอยู่ในความเห็นอย่างเดียวไม่ได้ บางครั้งก็คล้อยตามความ
 เที่ยง บางครั้งก็คล้อยตามความขาดสูญ

คำว่า ทวิจิตสังโยชน์ หมายถึง ทวิจิตคือสังโยชน์ เพราะเป็นเครื่องผูก

คำว่า คาหะ (ความยึดถือ) คือ สภาวะยึดอารมณ์ไว้มัน เหมือนกับจระเข้
 เป็นต้น กัดคนไว้มัน

ชื่อว่า ปติภูฐาหะ (ความตั้งมั่น) เพราะตั้งไว้โดยเฉพาะ ที่จริงแล้ว ความตั้งมั่น
 นี้ย่อมยึดไว้โดยตั้งมั่นด้วยความเป็นไปอย่างมีกำลัง

คำว่า อภินิเวสะ (ความยึดมั่น) คือ สภาวะยึดมั่นโดยความเป็นของเที่ยงเป็นต้น

คำว่า ปรามาสะ (ความถือผิด) คือ สภาวะล่วงพ้นสภาวะธรรมแล้วถือเอาโดย
 ประการอื่นด้วยความเที่ยงเป็นต้น

คำว่า กุมมัตตะ (ทางชั่ว) คือ ทางที่น่ารังเกียจ เพราะนำความพินาศมาให้ หรือ
 เป็นทางแห่งอบายที่บัณฑิตรังเกียจ

[คำว่า กุมฺมคฺโค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทางที่น่ารังเกียจ = กุจฺฉิโต มคฺโค กุมฺมคฺโค (กุบุรพทกรรมธารยสมาส)
- ทางแห่งอบายที่บัณฑิตรังเกียจ = กุจฺฉิตานํ วา อปายานํ มคฺโค กุมฺมคฺโค.
(ฉฺฉฐิตูปริสสมาส)]

ชื่อว่า มิจฉापละ (ทางผิด) เพราะเป็นทางตามความไม่เป็นจริง อุปมาเหมือน
ชนผู้หลงทิศ แม้ยึดถือว่าทางนี้เป็นทางไปหมู่บ้านโน้น ก็ไม่ยังบุคคลนั้นให้ถึงหมู่บ้านได้
ฉันใด บุคคลผู้มิจฉาทิฏฐิแม้ยึดถือว่าทางนี้เป็นทางไปสู่สุคติ ก็ไม่สามารถให้ถึงสุคติได้
ฉันนั้น ดังนั้น จึงชื่อว่า มิจฉापละ (ทางผิด) เพราะเป็นทางตามความไม่เป็นจริง

สภาวะธรรมนี้ชื่อว่า มิจฉัตตะ (สภาพผิด) เพราะมีสภาวะผิด

คำว่า ติตถะ (ลัทธิเป็นดังท่าน้ำ) คือ ลัทธิเป็นที่ซึ่งพวกคนพาลข้ามไป โดยการ
หมุนไปมาในที่นั้นนั้นแหละ

คำว่า ติตถายตนะ (ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ) คือ ทั้งลัทธินั้นก็
บ่อเกิดแห่งความพินาศ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ติตถายตนะ (ลัทธิเป็นบ่อเกิดของเดียรฉิย) คือ ลัทธิเป็น
บ่อเกิดของเดียรฉิยทั้งหลาย เพราะเป็นที่เกิดและที่อาศัย

[คำว่า ติตถายตนะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ = ติตฺถญฺจ ตํ อายตฺตนํ ติตฺถายตฺนํ
(วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)
- ลัทธิเป็นบ่อเกิดของเดียรฉิย = ติตฺถิณํ อายตฺนํ ติตฺถายตฺนํ (ฉฺฉฐิตูปริสสมาส)

คำว่า ติตฺถ มีรูปวิเคราะห์ตามนัยแรกว่า ตรนฺติ เอตฺถาติ ติตฺถํ (ท่าน้ำ) ติตฺถํ วยาติ ติตฺถํ
(ลัทธิเหมือนท่าน้ำ) ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า ติตฺถํ เยสํ อตฺถิตี ติตฺถิ (ผู้มีลัทธิ, เดียรฉิย)]

คำว่า วิปริยสะคคาหะ คือ การถืออันเป็นวิปลาส หรือการถือโดยวิปลาส
ความหมายก็คือ การถือเอาตลาดเคลื่อน

[คำว่า วิปริเยสคคาห มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การถืออันเป็นวิปลาส = วิปริเยสภูโต คาโห วิปริเยสคคาโห.

(วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)

- การถือโดยวิปลาส = วิปริเยสโต คาโหติ วิปริเยสคคาโห (ปัญจมีตปุริสสมาส)

คำว่า วิปริเยส เป็นคำไวพจน์ของคำว่า วิปลาส ในบางที่พบรูปว่า วิปริยาส ดังคัมภีร์
อภิธานปิปปิกา (คาถา ๗๗๖) กล่าวว่า

วิปลาสโสมณณภาวโ

พยุตตโย วิปริยาโย

วิปริยาโส'ติกกโม

ตฺวติปาโต อุปฺจโย.^{๓๓๓}

“วิปลาส ๕ ศัพท์ = วิปลาส, อณณณภาว, พยุตตย, วิปริยาย, วิปริยาส

การล่องไป ๓ ศัพท์ = อติกกม, อติปาต, อุปฺจย”]

[๓๘๗-๔๘] ในนิเทศแห่งอหิริกะและอโนตตปปะ พึงทราบเนื้อความ[แห่งอหิริกะ
และอโนตตปปะ]โดยปริยายตรงกันข้ามกับนิเทศแห่งหิริและโอตตปปะ

พึงทราบอหิริกผลและอโนตตปปะผล เพราะเป็นสภาวะไม่หวั่นไหวในสหชาติ-
ธรรมทั้งหลายเท่านั้น

[๓๘๘] ในนิเทศแห่งโลกะและโมหะ คำว่า โลกะ คือ สภาวะอยากได้

คำว่า ลุพฺภนา (กิริยาที่โลภ) คือ อาการที่โลภ

จิตที่ประกอบด้วยโลกะ หรือบุคคลผู้ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า ลุพฺภิตะ
ภาวะแห่งจิตที่ประกอบด้วยโลกะหรือภาวะแห่งบุคคลผู้ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า
ลุพฺภิตัตตะ (ความโลภ)

คำว่า สาราคะ คือ สภาวะกำหนดนัก

อาการแห่งความกำหนดยิ่ง ชื่อว่า สารัชชนา (กิริยาที่กำหนดยิ่ง)

ภาวะแห่งจิตที่กำหนดนัก ชื่อว่า สารัชชิตัตตะ (ความกำหนดยิ่ง)

ชื่อว่า อภิขณา (ความละโมภ) เพราะเป็นสภาวะเพ่งเล็ง

เหตุในการตรัสศัพท์ว่าโลภะอีก ได้กล่าวไว้แล้วทีเดียว

คำว่า อกุศลมูล หมายถึง มูลคืออกุศล หรือเป็นมูลของอกุศล

[คำว่า อกุศลมูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มูลคืออกุศล = อกุศลฉจฺจ ตํ มูลฉจฺจ อกุศลมูลํ (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)
- มูลของอกุศล = อกุศลानํ มูลํ อกุศลมูลํ (ฉนฺตวิปปกปริสสมาส)]

[๓๙๐] ความหลงเชื่อว่า อัญญาณะ (ความไม่รู้) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อญาณ-
ทัศนะ

เชื่อว่า อทัสสนะ (ความไม่เห็น) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความเห็น

เชื่อว่า อนภิสัมย (การไม่ตรัสรู้) เพราะเป็นสภาวะเผชิญหน้าที่ไม่ตรัสรู้ตามธรรม
ได้ คือยอมไม่ถึงโดยชอบ

ปัญญาเชื่อว่า อนุโพธะ (การตรัสรู้โดยสมควร) เพราะเป็นสภาวะตรัสรู้ธรรมโดย
สมควร

โมหะเชื่อว่า อนนุโพธะ (การไม่ตรัสรู้ตามสมควร) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อการ
ตรัสรู้โดยสมควรนั้น

เชื่อว่า อสัมโพธะ (การไม่ประกอบรู้) เพราะเป็นสภาวะไม่รู้โดยประกอบกับ
ความไม่เที่ยงเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง เชื่อว่า อสัมโพธะ (การรู้สิ่งที่ไม่จริงและไม่สม่าเสมอ) เพราะเป็น
สภาวะรู้อัตตาที่ไม่มีจริงและวิปลาสที่ไม่สม่าเสมอ

[คำว่า อสมโพธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะไม่ประกอบรู้ = พุชฌตติ โฟโธ, โยเซตฺวา โฟโธ สมฺโพโธ, น สมฺโพโธ
อสมฺโพโธ (สํ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ประกอบ)

- สภาวะรู้สิ่งที่ไม่จริงและไม่สม่าเสมอ = พุชฌตติ โฟโธ, อสนฺตํ โฟโธ อสมฺโพโธ
หรือ อสมํ โฟโธ อสมฺโพโธ (เมื่อควรกล่าวว่า อสนฺตโพธ ให้ลบ นฺต ศัพท์แล้วลงนิคคหิตเป็นอาคม
แล้วจึงแปลงนิคคหิตเป็น มฺ หรือเมื่อควรกล่าวว่า อสมโพธ ให้ลบ ม อักษร]

ชื่อว่า อัมปฏิวะระ (การไม่แทงตลอด) เพราะเป็นสภาวะไม่แทงตลอดธรรมคือ
สัจจะ ๔

ชื่อว่า อสังคาหนา (การไม่ถือเอาให้ถูกต้อง) เพราะเป็นสภาวะไม่ถือเอาแม้
ธรรมหนึ่งในรูปเป็นต้นโดยสามัญญลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น

ชื่อว่า อปริโยคาหนา (การไม่หยั่งลง) เพราะเป็นสภาวะไม่หยั่งลงสู่[สัจ]ธรรม
นั้นนั่นแหละ

ชื่อว่า อสมเปกขนา (ความไม่พินิจ) เพราะเป็นสภาวะไม่เพ่งโดยสม่ำเสมอ

ชื่อว่า อปัจจเวกขณา (ความไม่พิจารณา) เพราะเป็นสภาวะไม่เพ่งโดยอาศัย
สภาวะที่มีจริงแห่งธรรมทั้งหลาย

ชื่อว่า อปัจจกขกัมมะ (การไม่ทำให้ประจักษ์) เพราะแม้กรรมข้อหนึ่งก็ไม่
ประจักษ์แก่สภาวะนี้ในกุศลกรรมและอกุศลกรรมด้วยความเป็นไปโดยวิปริตบ้าง ด้วยไม่
มีการกำหนดตามสภาวะบ้าง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าการทำให้ประจักษ์แก่กรรมใดๆ ด้วย
ตนเอง[คือโมหะ]มิได้มี ดังนั้น จึงชื่อว่า อปัจจกขกัมมะ

[คำว่า อปจกขกัมม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะไม่มีการกระทำอันประจักษ์ = ปจกขํ กัมมํ ปจกขกัมมํ, นตฺถิ ปจกขกัมมํ
เอตสฺสชาติ อปจกขกัมมํ (ฉนฺทวิพฺพทฺธิสมาส)

- การกระทำอันไม่ประจักษ์ = น ปจกขํ อปจกขํ, อปจกขํ กัมมํ อปจกขกัมมํ.

(วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)]

เมื่อโมหะนี้ยังไม่เกิดขึ้น กระแสจิตใดพึงเป็นจิตบริสุทธิ์ คือ สะอาดผ่องแผ้ว
กระแสจิตอันบริสุทธิ์นั้นถูกโมหะนี้ทำลายแล้ว ดังนั้น โมหะจึงชื่อว่า ทุมเมษณะ (สภาวะ
ทำลายกระแสจิตอันบริสุทธิ์)

คำว่า พาลยะ (ความโง่เขลา) คือ ภาวะของพวกคนเขลา

คำว่า โมหะ (ความหลง) คือ สภาวะหลง

โมหะมีกำลังแรงชื่อว่า ปโมหะ (ความหลงยิ่ง) [ป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปกฏ (ยิ่ง)]

คำว่า สัมโมหะ (ความหลงรอบ) เพราะเป็นสภาวะหลงรอบด้าน

คำว่า อวิชชา (ความไม่รู้) คือ สภาวะไม่ใช้วิชา เพราะเป็นปฏิบัติต่อวิชา

ความหมายของโอฆะและโยคะ ได้กล่าวไว้แล้วนั่นเอง

คำว่า อนุสัย คือ สภาวะนอนเนื่องเพราะเป็นสิ่งที่มีความกำลั [กิเลส ๖ อย่างในกิเลส ๑๐ อย่างได้ชื่อว่า อนุสัย เพราะมีความกำลัมากกว่ากิเลส ๔ อย่างที่เหลือ]

คำว่า ปริยภูฐาน คือ สภาวะกลุ้มรุม กล่าวคือ ครอบงำจิต

สภาวะใดไม่อาจเพื่อไปมุ่งหน้าต่อประโยชน์ เพราะไม่มีการถือเอาประโยชน์ได้ ย่อมคงอโดยแท้ เหตุนั้น สภาวะนั้นชื่อว่า ลังคิ (สภาวะคงอ)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ลังคิ (สภาวะเหมือนลิม) เพราะถอนขึ้นได้ยาก

[คำว่า ลังคิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะคงอ = ลังคิตติ ลังคิ.

(ลคิ ธาตุ ขณฺชนคตีสฺส = คงอ, ไป + อ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย

- สภาวะเหมือนลิม = ลังคิตติ ลังคิ, ลังคิ วียาติ ลังคิ (ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต))

อุปมาเหมือนลิมที่เรียกว่ากลอนเหล็กใหญ่เป็นของถอนขึ้นได้ยาก ฉนใด แม้ อวิชชานี้ก็ฉนนั้น เป็นราวกลิม ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า ลังคิ (ลิม)

คำที่เหลือมีเนื้อความงายทั้งนั้น

แม้สังคหะและสุญญตวาระ ก็พึงทราบโดยเนื้อความตามนัยที่กล่าวไว้ใน หนหลังนั้นแล

จบ อกุศลจิตดวงที่หนึ่ง

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๒

[๓๙๙] ในอกุศลจิตดวงที่ ๒ คำว่า สสงฺขารเณ (ด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน) เป็นความต่างกัน แม้คำนั้นก็ได้อธิบายไว้ในหนหลังทีเดียว

อนึ่ง แม้อกุศลจิตนี้จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้นแล้วถือผิดโดยนัยว่าเป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น แต่อกุศลจิตนี้ย่อมปรากฏได้ เพราะความเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัย[อันมีอารมณ์และมนสิการเป็นต้น]ที่มีสภาพกระตุ้นเตือน คือเป็นไปพร้อมกับปโยคะ (ความเพียร) และเป็นไปพร้อมกับอุปายะ (อุบาย) ในกาลเช่นนี้คือ เมื่อกุลบุตรปรารธนาภูมิภาของตระกูลมิจฉาทิฏฐิ และตระกูลเหล่านั้นย่อมไม่ให้อมาริกาโดยอ้างว่า พวกท่านถือทิฏฐิอื่น ต่อมาภายหลัง พวกญาติอีกพวกหนึ่งบอกให้ยกให้โดยตกลงกันว่า กุลบุตรจักกระทำการสิ่งที่พวกท่านกระทำ กุลบุตรนั้นพร้อมกับหมู่ญาติจึงพากันเข้าไปหาพวกเดียรธีย์ ในเบื้องต้นยังเป็นผู้ลังเลอยู่ แต่เมื่อกาลผ่านไปก็ชอบใจลัทธิถือทิฏฐิโดยคิดว่า กิริยาของพวกเดียรธีย์เหล่านั้นน่านับถือพอใจ

อนึ่ง ในอกุศลจิตดวงที่ ๒ นี้ ถิ่นมิตระเป็นธรรมยิ่ง[กว่าอกุศลจิตดวงที่ ๑] ในเยวาปนกรรมทั้งหลาย

ในบรรดาถิ่นมิตระนั้น ความทอดถอย ชื่อว่า ถิ่นะ ความเชื่องซึม ชื่อว่า มิตระ หมายความว่า ความถดถอยที่เป็นความไม่ชวนชวาย และความเบียดเบียน[จิต]ที่ไร้ความสามารถ

ถิ่นมิตระ คือ ถิ่นะและมิตระ

ในเรื่องนั้น ถิ่นะ :-

- มีสภาพไม่ชวนชวาย
- มีหน้าที่ละความเพียร
- มีความถดถอยเป็นเครื่องปรากฏ

มิตระ :-

- มีสภาพไม่เหมาะสมในกิริยา

- มีหน้าที่ห้าม[ลำดับวิธีจิตทางปัญจทวารและมโนทวารให้สู่ภวังค์]
- มีความหตฺหุเป็นเครื่องปรากฏ

เจตสิกทั้งสองดวงนั้นมีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายในสภาวะมีความไม่ยินดี ความเกียจคร้าน และความม่งว่งเหงาหาวนอนเป็นต้นเป็นเหตุไกล่

[คำว่า ถิน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ถิน ธาตุ (สงฆาเต = รวมกัน) + อ ปัจจัยในภาว-
สัทนะ หมายความว่า ไม่ทำให้ร่างกายกระฉับกระเฉงสดชื่น มีรูปวิเคราะหฺว่า ถินํ ถินํ

คำว่า มิทฺฐ ประกอบรูปศัพท์มาจาก มิทฺฐ ธาตุ (มิชฺฌเน = โกงงว่ง) + อ ปัจจัยในภาว-
สัทนะ มีรูปวิเคราะหฺว่า มิชฺฌนํ มิทฺฐํ]

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๒

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๓

[๔๐๐] อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์
ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้นแล้วไม่ยั้งถือโดยนัยว่าเป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น แลดูงานฉลอง
ความรู้โรจน์ของพระนารายณ์ งานเล่นมวยปล้ำ และงานพ้อนรำเป็นต้น หรือชวนชวายเป็นต้น
ในการฟังเสียงที่ชอบใจเป็นต้น

ในอกุศลดวงที่ ๓ นี้ มีองค์ที่แน่นอน ๕ อย่างพร้อมกับมานะ

ในบรรดาองค์เหล่านั้น มานะ คือ สภาวะถือตัว

มานะ :-

- มีสภาพเย่อหยิ่งลำพอง
- มีหน้าที่ยกตน
- มีความต้องการโดดเด่นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีโลภะที่ไม่ประกอบกับทักขิเป็นเหตุไกล่

พึงกำหนดมานะเหมือนความบ้า

จบ อภิสมาสีติที่ ๓

คำอธิบายอภิสมาสีติที่ ๔

[๔๐๒] อภิสมาสีติที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นในฐานะมีประการดังกล่าวอันมีอาทิ
อย่างนี้ว่า ในกาลใดพวกชนย่อมถ่มเขฬะไปหรือโปรยฝุ่นเท้าไปบนศีรษะ ในกาลนั้นอภิสมา-
สีติที่ ๔ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้แลดูในระหว่างๆ โดยเป็นไปด้วยอหิริยาเพื่อหลบลีก
เขฬะและฝุ่นเท่านั้น และย่อมเกิดแก่บุคคลผู้แลดูตามช่องนั้นๆ เมื่อความวุ่นวายเป็นไป
ในเมื่อตัวละครหลวงกำลังออกมา

ในอภิสมาสีติที่ ๔ นี้มีเยวาทนกรรม ๗ พร้อมด้วยถีนมิทธะ แม้ในอภิสมาสีติ
ทั้งสอง [คืออภิสมาสีติที่ ๓ และที่ ๔] ย่อมลตมิจฉาทิฏฐิ พึงทราบการนับกรรมโดย
เนื่องด้วยกรรมที่เลื้อยเว้นทิฏฐิ

จบ อภิสมาสีติที่ ๔

คำอธิบายอภิสมาสีติที่ ๕

[๔๐๓] อภิสมาสีติที่ ๕ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้วางเฉยโดยความเป็นเวทนา
ในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดแล้วถืออยู่โดยนัยว่าเป็นสัตว์บุคคล เป็นต้น

อนึ่ง ในอภิสมาสีติที่ ๕ นี้ อุเบกขาเวทนาย่อมมีในทิสมนัส [แทนทิสมนัส-
เวทนา] ย่อมลตบพิติ

วิธีที่เลื้อยทั้งหมดเหมือนอภิสมาสีติที่หนึ่ง

จบ อภิสมาสีติที่ ๕

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๖ เป็นต้น

[๔๐๙-๑๒] แม้อกุศลจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ใน อกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ โดยเปลี่ยนเวทนาและลดับทปิตี

แม้อริปัตติทั้ง ๒ คือ สหชาตาริบัติและอารัมมณาริบัติ ย่อมมีได้ในจิตที่ประกอบ กับโลภะ ๘ ดวงเหล่านี้

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๙

อกุศลจิตดวงที่ ๙ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบกับโทมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ ยังปฏิบัติให้เกิดขึ้น

ลำดับแรก ในสมยววัตถานวาระ (การกำหนดสมัย) แห่งอกุศลจิตดวงที่ ๙ นั้น พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า **ทุมมนะ** คือ จิตไม่ดี

อีกนัยหนึ่ง **ทุมมนะ** คือ จิตที่น่ารังเกียจ เพราะมีเวทนาทรม

[คำว่า **ทุมมน** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตไม่ดี = ทุณฺณ รุ มโน ทุมมโน (ปาทีบุรพทกรรมธารยสมาส)
- จิตที่น่ารังเกียจ = กุจฺฉิตํ มโน ทุมมโน (กุบุรพทกรรมธารยสมาส)]

คำว่า **โทมนัสสะ** คือ ภาวะแห่งจิตไม่ดี

คำว่า **โทมนัสสสหคตะ** คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสนั้น

ปฏิบัติ คือ สภาวะกระทบกระทั่งในอารมณ์โดยสภาพที่ไม่พอใจ

คำว่า **ปฏิบัติสัมปยุตตะ** คือ จิตที่ประกอบด้วยปฏิบัตินั้น

ในอัมมุตสวาระ โทมนัสสเวทนามาแล้วในฐานะทั้ง ๓ [คือ ผัสสบัญญัติจกมะ องค์ฌาน และอินทรีย์]

ในฐานะเหล่านั้น บทว่า เวทนา มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้นั้นแหละ
 บทว่า ทุกข์ และโทมนัส ก็กล่าวไว้แล้วเหมือนกัน
 อนึ่ง โดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบว่

โทมนัส :-

- มีสภาพเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา
- มีหน้าที่เสวยอารมณ์โดยอาการไม่ปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่ง
- มีความไม่สบายทางใจเป็นเครื่องปรากฏ
- มีหทัยวัตถุเป็นเหตุไถ่แน่นอน

ในฐานะที่เป็นมูลและกรรมบท พระพุทธองค์ตรัสว่า โทโส โหติ, พยาบาโท โหติ (โทสะก็มี พยาบาทก็มี) เหมือนพระดำรัสที่ตรัสถึงอกุศลจิตดวงก่อนๆ ว่า โลภโหติ, อภิขณา โหติ (โลภะก็มี อภิขณาก็มี)

ในบรรดาโทสะและพยาบาทนั้น โทสะ คือ สภาวะทำให้ประทุษร้าย

อีกนัยหนึ่ง โทสะ คือ สภาวะประทุษร้าย

อีกนัยหนึ่ง โทสะ คือ ความประทุษร้าย

[คำว่า โทส มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ประทุษร้าย = ทุสฺสนฺติ เตนาติ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะประทุษร้าย = ทุสฺสตีติ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความประทุษร้าย = ทุสฺสนํ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โทสะนั้น :-

- มีสภาพดุร้าย เหมือนนอสรพิษถูกตี
- มีหน้าที่ดำเนินไปอย่างน่าตำหนิ เหมือนการแผ่ซ่านไปของยาพิษ หรือมีหน้าที่เผาที่อาศัยของตน เหมือนไฟป่า

- มีความประทุษร้าย[กายและใจ]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนศัตรูที่ได้รับโอกาส
- มีอาฆาตวัตถุ (เหตุแห่งความผูกโกรธ ๑๐ ประการ) เป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดเหมือนน้ำมูตรเน่าเจือด้วยยาพิษ

พยาบาท คือ สภาวะทำให้จิตถึงความวิบัติ กล่าวคือ เข้าถึงภาวะเสียจิต

อีกนัยหนึ่ง **พยาบาท** คือ สภาวะยังวินัย อาจารย์ รูปสมบัติ และประโยชน์สุข เป็นต้นถึงความพิบัติ

[คำว่า พยาบาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้จิตถึงความวิบัติ = พยาปชชติ เตน จิตตุนติ พยาปาโท (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ปท ธาตุ = ถึง + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สภาวะยังวินัย อาจารย์ รูปสมบัติ และประโยชน์สุข เป็นต้นถึงความพิบัติ = พยา-
ปาทยติ วินยาจารูปสมปตติหิตสุขาทีนิตติ พยาปาโท (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ปท ธาตุ + เณ
การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

ผู้ที่เกิดโทสะย่อมล่องละเมตวินัยคือวาริตตสิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ ล่องละเมตอาจารย์คือ
จาริตตสิกขาบทที่ทรงอนุญาตให้ประพฤติ อีกทั้งทำให้ผิวนิพจน์วิบัติไปด้วยความโกรธ และทำลาย
ประโยชน์สุขเป็นต้น]

อนึ่ง โดยองค์ธรรม พยาบาทนี้ก็คือโทสะนั่นแหละ แต่ในอภิสกัจจิตดวงที่ ๙ นี้
มีกลุ่มธรรม ๒๙ ตามลำดับบท มีกลุ่มธรรม ๑๔ โดยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

พึงทราบประเภทของธรรมที่แจกได้และแจกไม่ได้โดยเนื่องด้วยกลุ่มธรรม ๑๔
เหล่านั้น [พึงเทียบดูในตอนท้ายของธัมมเทศสวาระในมหาภุคคจิตดวงแรก]

ในบรรดาเยวาปนกรรม ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และอุทธีจะเป็นต้น เป็น
นิยตเยวาปนกะ [คือ เจตสิกประกอบกับอภุคคจิตดวงที่ ๙ แน่นนอน]

อนึ่ง ธรรมเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นครั้งละ ๕๑ กับด้วยอิสสา มัจฉริยะ หรืออุกุกจะ
อย่างใดอย่างหนึ่ง

แม้ธรรมทั้ง ๓ มีอิสสาเป็นต้นเหล่านี้ ก็ได้ชื่อว่า อนียตเยวาปนกะ [คือ เจตสิก ประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๙ ไม่แน่นอน] โดยประการดังนี้

ในบรรดาธรรมทั้ง ๓ เหล่านั้น พึงทราบว่ :-

อิสสา คือ สภาวะริษยา

อิสสานั้น :-

- มีสภาพริษยาสมบัติของผู้อื่น
- มีหน้าที่ไม่พอใจในสมบัติของผู้อื่น
- มีความเบือนหน้าหนีจากสมบัติของผู้อื่นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุไกล่

พึงกำหนดอิสสาว่าเป็นสังโยชน์

มัจฉริยะ คือ ภาวะของคนตระหนี่

มัจฉริยะนั้น :-

- มีสภาพปิดบังสมบัติของตน [คุณสมบัติหรือทรัพย์สมบัติ] ที่ได้มาแล้ว หรือ ที่ควรได้
- มีหน้าที่ทนไม่ได้ต่อการที่สมบัติเหล่านั้นเกี่ยวข้องกับคนอื่น
- มีความไม่เผื่อแผ่เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความเป็นเหมือนรสนมเป็นเครื่องปรากฏ

- มีสมบัติของตนเป็นเหตุไกล่

พึงกำหนดมัจฉริยะว่าเป็นความวิบัติแห่งจิต

คำว่า กุกตะ คือ กรรมที่น่ารังเกียจ

กุกกัจจะ คือ ความเป็นกรรมที่น่ารังเกียจ

กุกกัจจะนั้น :-

- มีสภาพเดือดร้อนในภายหลัง

- มีหน้าที่เศร้าโศกถึงทุจริตที่ทำแล้วและสุจริตที่ยังไม่ได้ทำ
- มีความเดือดร้อนใจเป็นเครื่องปรากฏ
- มีทุจริตที่ทำแล้วและสุจริตที่ยังไม่ได้ทำเป็นเหตุไถ่

พึงกำหนดกุกกุจะเหมือนความเป็นทาส

คำที่กล่าวนี้เป็นความต่างกันในอุทเทสวาระก่อน

[๔๑๕] ในนิทเทสวาระ พึงทราบความไม่ชอบใจในเวทนานิเทศ ด้วยความตรงกันข้ามกับความชอบใจ

[๔๑๘] พึงทราบเนื้อความในโทสนิเทศ ดังนี้

คำว่า โทสะ คือ สภาวะประทุษร้าย

คำว่า ทุสสนา (กิริยาที่ประทุษร้าย) คือ อาการที่ประทุษร้าย

คำว่า ทุสสิตตะ (ความประทุษร้าย) คือ ภาวะแห่งความประทุษร้าย

การถึงความวิบัติ[แห่งจิต] เพราะเป็นสภาวะสละความเป็นปกติ ชื่อว่า พยาปัตติ (การปองร้าย)

คำว่า พยาปัชชนา (กิริยาที่ปองร้าย) คือ อาการที่ปองร้าย

คำว่า วิโรธะ คือ สภาวะขัดแย้งกัน

คำว่า ปฏิวิโรธะ คือ สภาวะขัดแย้งกันเนื่อง ๆ

อีกนัยหนึ่ง คำทั้งสองนี้ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอาการขัดแย้งและอาการขัดแย้งกันเนื่อง ๆ [คือ เป็นภาวสาธนะที่ระบุกิริยาอาการนั่นเอง]

[คำว่า วิโรธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะขัดแย้งกัน = วิรุชฌตีติ วิโรโธ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความขัดแย้งกัน = วิรุชฌนํ วิโรโธ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

คำว่า ปฏิวิโรธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะขัดแย้งกันเนื่องๆ = ปุณฺณปุณฺ วิรุฬฺหคิตฺติ ปฏฺวิโรโร (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสภาระ)
- ความขัดแย้งกันเนื่องๆ = ปุณฺณปุณฺ วิรุฬฺหณฺ ปฏฺวิโรโร (ลง ณ ปัจจัยในภาวสภาระ)

บุคคลมีจิตกระต้างดุร้าย ได้ชื่อว่า จัณฺทิกะ

ภาวะแห่งบุคคลมีจิตกระต้างดุร้ายนั้น ชื่อว่า จัณฺทิกะ (ความดุร้าย)

ถ้อยคำอันคนดุร้ายนี้ยกขึ้นพูดอย่างดี มิได้มี คำพูดของคนเช่นนี้เป็นคำพูดชั่ว คือ ไม่บริบูรณ์เลย ดังนั้น คนนี้จึงชื่อว่า อสุโรปะ (คนปากร้าย) ดังจะเห็นได้ว่า ในเวลาที่บุคคลผู้ดุร้ายโกรธแล้ว ขึ้นชื่อว่าคำพูดที่บริบูรณ์ย่อมไม่มี ถึงหากจะมีแก่บางคน ชื่อนั้นก็ไม่เป็นประมาณ

[คำว่า อสุโรปะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โรปิยเตติ โรโป, วจนฺ
- (รฺห ธาตุ = เกิด + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรรมสภาระ แปลง ห เป็น ป)
- สมมา โรโป สฺโรโป (ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- นตฺถิ สฺโรโป เยนาติ อสุโรโป (นนิบาตบุรพบทพหุพหิสมาส)]

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “คนเช่นนั้นชื่อว่า อัสสุโรปะ (คนทำให้น้ำตาไหล) เพราะก่อให้เกิดน้ำตา เนื่องจากทำให้น้ำตาไหลออก”

[อาจารย์เหล่าอื่นถือเอาปาฐะว่า อสฺสุโรโป โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- โรเปติ ชเนตฺติ โรโป (รฺห ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกัตตุสภาระ)
- อสฺสุ โรโป อสฺสุโรโป (ทฺติยาตฺตปุริสสมาส)]

ข้อความนั้นไม่ใช่เหตุ เพราะแม้โสมนัสก็ทำให้น้ำตาเกิดได้

คำว่า อนัตตมณฑา (ความไม่มีใจไปลบล้าง) คือ ความเป็นผู้ไม่มีใจเป็นของตน เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นผู้มีใจเป็นของตนตามที่กล่าวไว้ในหนหลัง[คือ มาติกา ข้อ ๙]

อนึ่ง ความไม่มีใจปลาบปลืมนั้นเป็นของจิตเท่านั้น ไม่เป็นของสัตว์ เหตุนี้
จึงตรัสว่า จิตตสฺส (แห่งจิต)

วิธีที่เหลือในอกุศลจิตดวงที่ ๙ นี้ และในสังคหวาระพร้อมทั้งสุญญตวาระ พึง
ทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๙

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๐

[๔๒๑] อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกคนอื่นให้เกิดอุตสาหะบ้าง
ผู้ถูกคนอื่นตักเตือนให้ถึงถึงความผิดบ้าง ตนเองนั้นแหละถึงถึงความผิดของคนอื่นแล้ว
โกรธบ้าง เพราะเป็นจิตที่มีสภาพกระตุ้นเตือน

แม้ในอกุศลจิตนี้ก็มีกลุ่มธรรม ๒๙ ตามลำดับบท และมีกลุ่มธรรม ๑๔ ด้วยการ
ไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

อนึ่ง แม้ถีนะและมิตระก็มีได้ในเยวาปนกรรมทั้งหลาย ดังนั้น ในอกุศลจิตดวง
นี้จึงมีเยวาปนกรรม ๖ เหล่านี้ คือ องค์ที่แน่นอน ๔ เว้นอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจะ
พร้อมทั้งถีนะและมิตระ หรือมีเยวาปนกรรม ๗ กับอิสสาเป็นต้นนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง
เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน ในเวลาที่อิสสาเป็นต้นเกิดขึ้น

วิธีที่เหลือทั้งหมดทุกวาระเป็นเช่นกับอกุศลจิตดวงที่ ๙ ทั้งนี้

อนึ่ง สหชาตาธิปไตยอย่างเดียวย่อมมิได้ในจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสทั้งสองดวงนี้
อารัมมณาธิปไตยย่อมมิได้ เพราะบุคคลผู้โกรธแล้วมักไม่ทำอารมณ์อะไรๆ ให้นึกแทน
[เป็นอธิปไตย]

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๑๐

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๑

[๔๒๒] อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ ย่อมเกิดขึ้นในเวลาความสงสัยเป็นไปแก่บุคคลผู้วางเฉยด้วยเวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖

ในการกำหนดสมัย (สมยวัตถถานวาระ) ของอกุศลจิตดวงที่ ๑๑ นั้น บทว่า วิจิกิฉาสมฺปยุตฺตํ (ประกอบกับวิจิกิฉา) เป็นบทใหม่ เนื้อความของบทนั้นคือ คำว่า วิจิกิฉาสมฺปยุตฺตะ คือ จิตที่ประกอบกับวิจิกิฉา

ในธัมมทเทศวาระ บทว่า วิจิกิฉา โหติ (วิจิกิฉากัมมิ) เท่านั้นต่างกัน

ในเรื่องนั้น วิจิกิฉา คือ สภาวะปราศจากการเยยวยา

อีกนัยหนึ่ง วิจิกิฉา คือ สภาวะที่ทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาวะธรรมลำบากใจ

[คำว่า วิจิกิฉา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะปราศจากการเยยวยา = วิคตา จิกิฉา เอตยาติ วิจิกิฉา (วิ ศัพท์ + จิกิฉา ศัพท์ ปัญจมีตปฺปฺริสสมาส)

- สภาวะทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาวะธรรมลำบากใจ = วิจินํ กิฉา วิจิกิฉา (วิจิน ศัพท์ + กิฉา ศัพท์ ทฺติยาตปฺปฺริสสมาส)]

วิจิกิฉานั้น :-

- มีสภาพสงสัย
- มีหน้าที่หวั่นไหว[ในอารมณ์]
- มีการตัดสินใจไม่ได้เป็นผล หรือมีการถือเอาโดยไม่แน่นอนเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุไฉไล

พึงกำหนดว่าวิจิกิฉาเป็นสิ่งที่ทำอันตรายต่อการปฏิบัติ

ในอกุศลจิตดวงที่ ๑๑ นี้มีกลุ่มธรรม ๒๓ ตามลำดับบท มีกลุ่มธรรม ๑๔ ด้วยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

พึงทราบข้อวินิจฉัยในกองธรรมที่แจกได้และแจกไม่ได้โดยเนื่องด้วยกลุ่มธรรม
๑๔ เหล่านั้น

ธรรมทั้ง ๒ เท่านั้น คือ มนสิการและอุทัจจะ เป็นเยวปนกรรม

[๔๒๔] ในนิเทศเอกัคคตาแห่งจิตของนิเทศสวาระ อุกุศลจิตนี้มีกำลังน้อย มีแต่เพียงความเป็นไปตั้งอยู่ในจิตนี้ ดังนั้น จึงไม่ตรัสว่า สณฺหิติ (ความดำรงอยู่) เป็นต้น แต่ตรัสบทเดียวเท่านั้นว่า จิตฺตสฺส จิตฺติ (ความตั้งอยู่แห่งจิต) และด้วยเหตุนี้แหละ แม้ในอุทสวาระก็ไม่ตรัสว่า สมาธิฺนฺทริยํ (สมาธิฺนฺทริย) เป็นต้น

[๔๒๕] ในวิจิกจณานิเทศ ความสงสัยชื่อว่า กังขา ด้วยสามารถแห่งการเคลือบ-
แคลง

สภาวะยังความเคลือบแคลงให้เป็นไป ชื่อว่า กังขายนา ที่จริงแล้ว การเคลือบ-
แคลงอย่างแรกชื่อว่ายังการเคลือบแคลงต่อไปให้เป็นไป

อีกนัยหนึ่ง คำนี้ตรัสไว้ด้วยความเป็นอาการ[คือความเคลือบแคลง]

[คำว่า กังขายนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยังความเคลือบแคลงให้เป็นไป = อายตฺติ อายนา, กังขาย อายนา กังขายนา.
(คำว่า อายนา มาจาก อิ ธาตุ = เป็นไป + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ
+ อา อิตถิปัจจัย)

- ความเป็นไปแห่งความเคลือบแคลง = อยิตพฺพ อยนา, กังขาย อยนา กังขายนา.
(คำว่า อยนา มาจาก อิ ธาตุ + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถิปัจจัย)

ข้อความว่า ด้วยความเป็นอาการ (อาการวเสน) แสดงถึงภาวสาธนะ]

จิตที่พรั่งพร้อมด้วยความเคลือบแคลง ชื่อว่า กังขายิตะ เพราะถูกความเคลือบ-
แคลงยังให้เป็นไป

ภาวะแห่งจิตที่พรั่งพร้อมด้วยความเคลือบแคลงนั้นชื่อว่า กังขายิตตตะ (ความ
เคลือบแคลง)

คำว่า วิมติ แปลว่า ความไม่รู้ [วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปฏิเสธ โดยมี
รูปวิเคราะห์ว่า น มติ วิมติ]

วิจิกิจฉา (สภาวะปราศจากการเยียวยา) มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

คำว่า เทวพหกะ คือ สภาวะยังจิตให้หวั่นไหวสองแง่ เพราะเป็นสภาพหวั่นไหว
[ทวิ บทหน้า + เอล ธาตุ = หวั่นไหว + เณ การิตปัจจัย + ห ปัจจัย + ก ปัจจัยในอรรถ
สกัถ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทวิธา เอลติ กมปติ จิตฺตํ เอเตนาติ เทวพหก.]

คำว่า เทวธาปละ คือ สภาวะที่เหมือนทางสองแพร่ง เพราะห้ามการปฏิบัติ

คำว่า สังสยะ (ความสงสัย) คือ สภาวะเป็นไปโดยรอบเพราะไม่สามารถดำรง
อยู่ในอาการหนึ่งๆที่ดำเนินไปว่า สภาวะธรรมนี้เที่ยงหรือหนอ หรือว่าไม่เที่ยง เป็นต้น

คำว่า อนะกังสคาหะ คือ สภาวะไม่ถือเอาโดยแน่นอน เพราะไม่สามารถถือเอา
อย่างแน่นอน

คำว่า อาสัปปนา คือ สภาวะถอยจากอารมณ์ เพราะไม่อาจตัดสินใจได้

คำว่า ปริสัปปนา คือ สภาวะดำเนินไปรอบด้าน เพราะไม่อาจหยั่งลงได้

ชื่อว่า อปริโยคาหนา (สภาวะไม่หยั่งลงรอบด้าน) เพราะไม่อาจหยั่งลงรอบ
ด้านได้

ชื่อว่า ถัมภิตัตตะ (ความกระด้าง) เพราะเป็นสภาวะไม่สามารถเพื่อเป็นไปใน
อารมณ์ด้วยอำนาจการตัดสินใจได้ ความหมายคือ ความกระด้างของจิต ดังจะเห็นได้
ว่า วิจิกิจฉาเกิดขึ้นแล้วย่อมทำจิตให้กระด้าง

อนึ่ง วิจิกิจฉานั้นเกิดขึ้นอยู่รับอารมณ์แล้วเป็นเหมือนขัดใจ ดังนั้น จึงตรัสว่า
มโนวิเลโข (รอยขีดใจ)

บทที่เหลือในวาระทั้งหมดมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๑๑

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๒

[๔๒๗] ในการกำหนดสมัย (สมยวัตถถานวาระ) แห่งอกุศลจิตดวงที่ ๑๒ คำว่า อุทฺธัจจัมปยุตตะ คือ ประกอบกับอุทฺธัจจะ โดยแท้จริงแล้ว อกุศลจิตดวงที่ ๑๒ นี้มีสภาพเป็นกลางโดยเนื่องด้วยเวทนาในอารมณ์ ๖ เป็นพຸ່งชຸ່าน

ในธัมมทเทสวาระของจิตดวงที่ ๑๒ นี้ จิตมาแล้วแทนที่วิจิกิจฉา [จิตดวงที่ ๑๑] ว่า อุทฺธัจ จั โหติ (อุทฺธัจจะมี) มีกลุ่มธรรม ๒๘ ตามลำดับบท มีกลุ่มธรรม ๑๔ ด้วยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

พึงทราบวิธีแห่งกองธรรมที่แจกได้และแจกไม่ได้โดยเนื่องด้วยกลุ่มธรรม ๑๔ เหล่านั้น

ธรรมทั้ง ๒ เท่านั้น คือ อธิโมกษ์ และมนสิการ เป็นเยวาปนกรรม

[๔๒๘] ในอุทฺธัจจนิเทศของนิทเทสวาระ คำว่า จิตฺตสฺส (แห่งจิต) คือ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล

คำว่า อุทฺธัจจ (ความพຸ່งชຸ່าน) คือ อาการที่พຸ່งชຸ່าน [ท่านอธิบาย ฦ ัจจ ในภาวตัถุติด้วย อาการ ศัพทเพื่อแสดงภาวตัถุติหรือภาวสาธนะตามสมควร]

คำว่า อวุปสมะ คือ ความไม่สงบ

คำว่า เจตโส วิกเขปะ คือ สภาวะชัฏจิตให้ส่ายไป

คำว่า ฆันตัตถัง จิตตัสสะ คือ ความพล่านไปของจิต ดุจยานที่พล่านไปและโคที่พล่านไปเป็นต้น

[ฉบับฉัฎฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า ฆนฺตยานฆนฺตโคณาทินิ วีย แต่ควรมีรูปที่ถูกต้องว่า ฆนฺตยานฆนฺตโคณาทินิ วีย ตามคัมภีร์โยชนา เพราะบทอุปมานะต้องมีภักติเสมอกับบทอุปไมยแน่นอน ซึ่งบทอุปไมยในที่นี้ คือ จิตฺตสฺส]

ด้วยบทนี้พระพุทธองค์ตรัสถึงความดิ้นรนของจิตไปในอารมณ์เดียวเท่านั้น เพราะอุทฺธัจจะดิ้นรนไปในอารมณ์เดียว ส่วนวิจิกิจฉาดิ้นรนไปในอารมณ์ต่างๆ

พึงทราบวิธีที่เหลืตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในทุกวาระ

บัดนี้ ขอวินิจฉัยทั่วไปในจิต ๒ ดวงนี้ มีดังต่อไปนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อมีบุคคลผู้กล่าวว่า ขึ้นชื่อว่าจิตที่ซัดส่ายไปในอารมณ์ มีเท่าไร พึงตอบได้ว่ามี ๒ ดวงคือจิตเหล่านั้นเท่านั้น

ในบรรดาจิตเหล่านั้น จิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉาย่อมซัดส่ายไปอย่างเดียว ส่วนจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะได้อาศัยยึดเหนี่ยวแล้ว เพราะได้รับอหิมกซ์ จึงซัดส่ายไป

อุปมาเหมือนเมื่อแก้วมณี ๒ ดวง ดวงหนึ่งกลม ดวงหนึ่งสี่เหลี่ยม เมื่อเขาปล่อยให้กลิ้งไปในที่เนินลาด แก้วมณีดวงกลมน้อยกลิ้งไปๆ โดยแท้ทีเดียว ส่วนแก้วมณีดวงสี่เหลี่ยมพลิกไปมาย่อมตั้งอยู่ได้ ฉะนั้นใด คำอุปไมยนี้ก็ฉนั้น

พระพุทธองค์มิได้ทรงยกความแตกต่างกันโดยความเลวเป็นต้นขึ้นแสดงแม้ในอกุศลจิตทั้งหมด[ว่า หีน จิตฺตํ (จิตทราม)] เพราะอกุศลทั้งหมดมีสภาพเลวอย่างเดียว

แม้สหชาตาริบัติมิได้อยู่ก็ไม่ทรงยกขึ้นแสดง[ว่า ฉนฺทาริปปเตยฺย (ฉันทาริปปไตย)] เพราะทรงแสดงนัยไว้ในหนหลังแล้ว

อนึ่ง ชื่อว่า วิมังสาริบัติ ย่อมไม่มีในอกุศลทั้งหมดนี้ เพราะไม่มีญาณ

แม้สหชาตาริบัติที่เหลืก็ไม่มีแน่นอนในจิตสองดวงหลัง เพราะไม่เกิดขึ้นทำ[อธิปัตติ]ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นประธาน จึงทรงปฏิเสธไว้ในปฏิฐานปกรณ

[การปฏิเสธไว้ในปฏิฐานปกรณ เป็นการไม่ตรัสระบุไว้ในคัมภีร์นั้นนั่นเอง มิใช่การกล่าวคัดค้านโดยตรง]

อนึ่ง เมื่อบุคคลเพียรทำกรรมด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้แล้ว อกุศลจิตที่เหลื ๑๑ ดวงเท่านั้นเว้นอกุศลจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะ ย่อมชักปฏิสันธิมา

ถามว่า : เมื่ออกุศลจิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉาไม่เกิดร่วมกับอหิมกซ์ แม้มีกำลังทรามก็ชักปฏิสันธิมาได้ แต่เหตุใดอกุศลจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะเกิดร่วมกับอหิมกซ์ มีกำลังกว่า จึงชักปฏิสันธิมาไม่ได้

ตอบว่า : เพราะไม่ใช่ธรรมอันโสดาปัตติมรรคพึงละ กล่าวคือ ถ้าจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะพึงชักปฏิสนธิมาได้ ก็พึงตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา (ธรรมอันโสดาปัตติมรรคพึงละ) ดังนั้น อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเว้นจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะจึงชักปฏิสนธิมาได้

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อบุคคลเพียรทำกรรมด้วยอกุศลจิตเหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่งแล้ว ปฏิสนธิจิตย่อมมีในอบาย ๔ ด้วยเจตนา นั้น เขาย่อมถือปฏิสนธิด้วยเจตนาอันประกอบกับอุเบกขา คือ อเหตุกมโนวิญญูณธาตุ [อกุศลวิบากสันตிரณจิต] ในอกุศลวิบากทั้งหลาย แม้การให้ปฏิสนธิในอบาย ๔ เหล่านี้ ก็พึงมีแก่จิตที่ประกอบกับอุทธัจจะอื่น แต่เพราะจิตดังกล่าวไม่มีการให้ปฏิสนธิ ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา

จบ คำอธิบายบทว่า อกุสลา รมมา



เอโกปิ มัจจุรภินทุ'มลํ ติโลกํ
ก็ นิทุทยา อปิ ชรามรณานุยายี
โก วา กเรยฺย วิภเวสุ จ ชีวิตาสํ
ชาโต นโร สุปินสงฺกมสนฺนิภเวสุ.

เตลภฺภาหคาคา คาคา ๒๕

“มัจจุราชแม้เพียงคนเดียวก็ทำลายโลกสามได้ ประโยชน์อะไร
ด้วยการหลับนอนอยู่ ใครเล่าผู้เกิดแล้วไปตามความแก่และความตาย
อยู่เสมอ จะพึงทำความต้องการในชีวิตและทรัพย์อันเหมือนดังการ
พบเห็นในยามฝัน”

คำอธิบายอัปยาคตธรรม

อเหตุกกุศลวิบาก

[๔๓๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยาคตา (อัปยาคตธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกบทอัปยาคตธรรม

ในพากย์นั้น อัปยาคตะมี ๔ อย่าง คือ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน

ในบรรดาอัปยาคตะเหล่านั้น พระองค์ทรงประสงค์เอาอัปยาคตวิบาก แม้ในอัปยาคตวิบากก็ทรงประสงค์เอากุศลวิบาก แม้ในกุศลวิบากนั้นก็ทรงประสงค์เอากามาวจรวิบาก แม้ในกามาวจรวิบากนั้นก็ทรงประสงค์เอาอเหตุกะ แม้ในอเหตุกะนั้นก็ทรงประสงค์เอาปัญจวิญญาณ [วิญญาณจิต ๕] แม้ในปัญจวิญญาณนั้นก็ทรงประสงค์เอากุศลวิญญาณตามลำดับทวาร แม้ในจักขุวิญญาณนั้นเล่าก็ทรงประสงค์จะแสดงความเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยเหตุคือกรรมที่ไม่ทั่วไประหว่างปัจจัยทั่วไปคือทวารและอารมณ์เป็นต้น จึงตรัสว่า กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา (เพราะกระทำกามาวจรกุศลกรรมแล้ว)

ในพากย์นั้น คำว่า กตตฺตา (เพราะกระทำแล้ว) หมายความว่า เพราะกระทำเหตุไว้แล้ว

คำว่า อุปจิตตฺตา แปลว่า เพราะสั่งสมแล้ว หมายความว่า เพราะทำให้เหตุเจริญขึ้นแล้ว

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิญญาณ คือ วิญญาณของจักขุประสาทที่เป็นเหตุ[ของวิญญาณ]

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิญญาณ คือ จิตที่เป็นไปทางจักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิญญาณ คือ จิตที่อาศัยจักขุประสาท

แม้โสตวิญญาณเป็นต้นถัดไป ก็เช่นเดียวกัน

[คำว่า จักขุวิญญาณ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- วิญญาณของจักขุประสาท = จักขุสฺส วิญญาณํ จักขุวิญญาณํ (ฉฺฉฐิตํปฺปฺริสฺสมาส)
- จิตที่เป็นไปทางจักขุประสาท = จักขุโถ ปวตฺตํ วิญญาณํ จักขุวิญญาณํ

(มัชฌิมาโลปิยัตตปิฏกปริสสมาส)

- จิตที่อาศัยจักขุประสาท = จกขุมหิ สมนิสิตํ วิญญาณํ จกขุวิญญาณํ
(มัชฌิมาโลปิยัตตปิฏกปริสสมาส)]

ในวิญญาณ ๕ เหล่านั้น จักขุวิญญาณ :-

- มีสภาพรู้รูปที่อาศัยจักขุประสาท
- มีหน้าที่เห็นรูปเท่านั้น
- มีความเป็นเฉพาะหน้าต่อรูปเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาตุ (ปัญจทวาราราชชนจิต) ที่มีรูปเป็นอารมณ์

เป็นเหตุใกล้

โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณที่กล่าวไว้ต่อไป :-

- มีสภาพรู้เสียงเป็นต้นที่อาศัยโสตประสาทเป็นต้น
- มีหน้าที่ได้ยินเสียงเป็นต้นเท่านั้น
- มีความเป็นเฉพาะหน้าต่อเสียงเป็นต้นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาตุที่มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

ในจักขุวิญญาณนี้มีกลุ่มธรรม ๑๐ ตามลำดับบท มีกลุ่มธรรม ๗ โดยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

ในบรรดากลุ่มธรรม ๗ เหล่านั้น กลุ่มธรรม ๕ มิได้จำแนกไว้ กลุ่มธรรม ๒ มีการจำแนกไว้

ในบรรดากลุ่มธรรม ๒ เหล่านั้น จิตถึงการจำแนกในฐานะทั้ง ๒ โดยความเป็นผัสสบัญญัติและอินทรีย์ เวทนาถึงการจำแนกในฐานะทั้ง ๓ โดยความเป็นผัสสบัญญัติองค์ฌาน และอินทรีย์

แม้กองธรรมเหล่านี้ก็มี ๓ เหมือนกัน เยวปนกธรรมมีหนึ่ง คือมนสิการเท่านั้น

[๔๓๖] ในนิทเทสวาระพระพุทธองค์ตรัสจักขุวิญญาณว่า ปณฺฑรํ (ผ่องใส) โดย

วัตถุที่ตั้ง[ของจิต] กล่าวคือ กุศล ชื่อว่า ปัณณะ (ผ่องใส) เพราะความบริสุทธิ์ของตน
อกุศลก็ชื่อว่า ปัณณะ เพราะเป็นผลของภวังค์ วิปากก็ชื่อว่า ปัณณะ เพราะผ่องใสโดย
วัตถุที่ตั้ง

[๔๓๘] ในนิเทศเอกัคคตาแห่งจิต พระพุทธองค์ตรัสบทเดี่ยวเท่านั้นว่า จิตตสฺส
จิตฺติ (ความตั้งอยู่แห่งจิต) อ่อนกำลัง

โดยแท้จริงแล้ว จักขุวิญญาณนี้มีกำลังน้อย มีแต่เพียงความเป็นไปตั้งอยู่ในจิตนี้
ไม่อาจถึงความดำรงอยู่และความมั่นอยู่

ในสังคหาวาระมิได้ทรงยกองค์ฌานและองค์มรรคขึ้นแสดง เพราะธรรมตามานมี
วิตกเกิดตามหลัง มรรคก็มีเหตุเกิดตามหลัง องค์ฌานย่อมมีไม่ได้ในจิตที่ไม่มีวิตกตาม
ปกติ องค์มรรคก็ไม่มีในเหตุกจิตเหมือนกัน ดังนั้น จึงมิได้ทรงยกองค์ฌานและองค์มรรค
ทั้งสองขึ้นแสดงในจักขุวิญญาณนี้

อนึ่ง แม้สังขารชั้นในจักขุวิญญาณนี้ก็ทรงจำแนกไว้เป็นชั้นมีองค์ ๔ [คือ
ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา และชีวิตินทรีย์]

สัญญาตวาระเป็นไปตามเดิมนั้นแหละ

แม้นิเทศแห่งโสตวิญาณเป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงจำแนกอุเบกขาไว้ในจักขุวิญญาณเป็นต้น และจำแนกสุข
ไว้ในกายวิญาณอย่างเดียว ข้อนี้เป็นความต่างกันในจักขุวิญญาณเป็นต้น และพึงทราบ
ความต่างกันนั้นว่ามีได้โดยเนื่องด้วยการกระทบ กล่าวคือ ในทวาร ๔ มีจักขุทวารเป็นต้น
อุปาทารูปย่อมกระทบกับอุปาทารูปเท่านั้น เมื่ออุปาทารูปกระทบอุปาทารูปอยู่ ความ
เสียตลี้คือการกระทบย่อมไม่มีกำลัง เป็นเพียงการสัมผัสกันเท่านั้น [ไม่กระทบกันแรง]
เหมือนเวลาที่บุคคลวางก้อนสำลี ๔ ก้อนไว้บนทั้ง ๔ อัน แล้วเอาก้อนสำลีนั้นแหละกระทบ
กัน เวทนาจึงตั้งอยู่ในฐานะแห่งอุเบกขา

ส่วนในกายทวาร อารมณ์คือมหาภูตรูปในภายนอกกระทบกายประสาทอันเป็น
ภายในแล้วกระทบมหาภูตรูปทั้งหลายที่เป็นเหตุเกิดของปสาทรูป อุปมาเหมือนบุคคลวาง

ก้อนสำลีนทั้งแล้วเอาค้อนทุบ ค้อนก็เลยก้อนสำลีไปกระทบทั้ง การเสียดสีเป็นสภาพมีกำลัง ฉันทใด ความเสียดสีคือการกระทบดังกล่าวก็มีกำลัง ฉันทนั้น

กายวิญญูณที่เกิดร่วมกับสุขย่อมเกิดขึ้นในอภิญญารมณ กายวิญญูณที่เกิดร่วมกับทุกข์ก็เกิดขึ้นในอนิฏฐารมณ

อนึ่ง วัตถุ ทวาร และอารมณ์ของจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ เป็นของเกี่ยวเนื่องกันเสมอ ชื่อว่าการย้ายไปแห่งวัตถุเป็นต้นย่อมไม่มีในจิตเหล่านี้ [เช่น จักขุวิญญูณต้องอาศัยจักขุ-วัตถุ จักขุประสาท และรูปารมณแน่นอน ไม่ย้ายไปสู่วัตถุ ทวาร และอารมณ์อื่น] ที่จริงแล้วจักขุวิญญูณที่เป็นกุศลวิบากทำจักขุประสาทให้เป็นวัตถุแล้ว ให้สำเร็จทสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ในรูปารมณอันมีสมุฏฐาน ๔ อันเป็นอภิญญารมณหรืออภิญญัมชฌัตตารมณ ดำรงอยู่ในจักขุทวารย่อมให้ผล

โสตวิญญูณเป็นต้นทำโสตประสาทเป็นต้นให้เป็นวัตถุแล้ว ให้สำเร็จสวณกิจ (กิจคือการได้ยิน) ฆายนกิจ (กิจคือการรู้กลิ่น) สายนกิจ (กิจคือการลิ้มรส) และมุสนกิจ (กิจคือการกระทบ) ในอารมณ์มีเสียงเป็นต้นที่เป็นอภิญญารมณหรืออภิญญัมชฌัตตารมณ ดำรงอยู่ในโสตทวารเป็นต้นย่อมให้ผล

อนึ่ง ในอารมณ์เหล่านี้ เสียงมีสมุฏฐาน ๒ เท่านั้น [คือ จิต และอุตุ]

คำอธิบายมโนธาตุกุศลวิบาก

[๔๕๕] พึงทราบข้อวินิจฉัยในนิเทศแห่งมโนธาตุ ดังนี้

ธาตุ คือ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า มโนธาตุ เพราะเป็นสภาวะ ว่างเปล่า และมีใช้สัตว์บุคคล

มโนธาตุนั้น :-

- มีสภาพรู้รูปเป็นต้นในลำดับต่อจากจักขุวิญญูณจิตเป็นต้น
- มีหน้าที่รับอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น
- มีความเป็นอย่างนั้นเป็นเครื่องปรากฏ [คือ การรับอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น]

- มีความดับไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นเหตุไกล

ธัมมุตทสวาระในนิเทศแห่งมโนธาตุนี้มีกลุ่มธรรม ๑๒ มีกลุ่มธรรม ๙ โดยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

ในบรรดากลุ่มธรรม ๙ เหล่านั้น กลุ่มธรรม ๗ มิได้จำแนกไว้ กลุ่มธรรม ๒ มีการจำแนกไว้

เยวปนกธรรมมี ๒ เท่านั้น คือ อธิโมกษ์ และมนสิการ

นิเทศแห่งวิตกทรงกำหนดไว้ถึงอภินิโรปนะ (การน้อมจิตสู่อารมณ์)

หนึ่ง สัมปฏิจจอนิจตนี้เป็นกุศลก็มีใช่ เป็นอกุศลก็มีใช่ ดังนั้น จึงไม่ตรัสว่าเป็นสัมมาสังกับปะหรือมิจจาสังกับปะ

แม้องค์ฌานที่มีอยู่ในสังคหวาระก็ตกไปเป็นไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ [ดังนั้นจึงไม่ยกองค์ฌานขึ้นแสดง]

องค์มรรคย่อมมีไม่ได้โดยแท้ ดังนั้น จึงไม่ทรงยกขึ้นแสดง

สุญญตวาระเป็นไปตามเดิมนั้นแหละ

วัตถุอาศัยเกิดของสัมปฏิจจอนิจตนี้มีแน่นอน คือ หทยวัตถุเท่านั้น ส่วนทวารและอารมณ์ไม่แน่นอน

แม้ทวารและอารมณ์ในสัมปฏิจจอนิจตนั้นจะย้ายไปได้ แต่ฐานมีอย่างเดียว กล่าวคือ จิตดวงนี้มีหน้าที่รับอารมณ์ (สัมปฏิจจนกิจ) เท่านั้น ที่จริงแล้วจิตดวงนี้รับอารมณ์ในอารมณ์ ๕ ทางปัญจทวารย่อมให้ผล เมื่อวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบากดับแล้ว สัมปฏิจจอนิจตนั้นก็รับอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้นนั้นที่ถึง[สัมปฏิจจน]ฐานในลำดับต่อจากวิญญาณ ๕ นั้น

คำอธิบายมโนวิญญาณธาตุ

[๔๖๙] ในนิเทศแห่งมโนวิญญาณธาตุทั้งหลาย ในมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่ง [คือโสมนัสสันตிரณจิต] บทว่า ปีติ เป็นบทเกินมา แม้เวทนาก็เป็นโสมนัสเวทนา

เนื่องจากมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่งนี้ย่อมเป็นไปในอิฏฐารมณ์อย่างเดียว

มโนวิญญาณธาตุดวงที่ ๒ [คืออุเบกขาสันตிரณจิต] ย่อมเป็นไปในอิฏฐัมมชฌัตตารมณ์ ดังนั้น ในมโนวิญญาณธาตุดวงที่สองนี้จึงมีอุเบกขาเวทนา

กลุ่มธรรมทั้งหลายเป็นเช่นเดียวกับนิเทศแห่งมโนธาตุนั้นแหละ [คือ เจตสิกในมโนธาตุและอุเบกขาสันตிரณจิตมีจำนวนเท่ากัน]

พระพุทธองค์มิได้ทรงยกองค์ฌานขึ้นแสดงแม้ในมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ ดวง เพราะจิตเหล่านั้นตกไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ ที่เดียว

องค์มรรคก็เหมือนกัน มิได้ทรงยกขึ้นแสดงเพราะมิได้โดยแท้

พึงทราบวิธีที่เหลือในวาระทั้งหมดตามนัยที่กล่าวแล้ว

อนึ่ง โดยลักษณะเป็นต้น อเหตุกวิปากจิตคือมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ เหล่านี้ :-

- มีสภาพรู้อารมณ์ ๖
- มีหน้าที่ไต่สวน[อารมณ์]เป็นต้น
- มีความเป็นอย่างนั้นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้

ในมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ เหล่านี้ มโนวิญญาณธาตุจิตดวงแรกย่อมให้ผลในฐานะ ๒ กล่าวคือ เมื่อมโนธาตุอันเป็นวิปาก [สัมปฏิจฉนจิต] รับอารมณ์ในลำดับต่อจากจักขุวิญญาณเป็นต้นซึ่งเป็นกุศลวิปากทางทวาร ๕ แล้วดับลง จิตดังกล่าวก็ทำสันตிரณกิจในอารมณ์นั้นนั้นแหละ ดำรงอยู่ในทวาร ๕ ย่อมให้ผล ส่วนในทวาร ๖ ย่อมให้ผลเป็นตทารมณ์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก [อดีตหัตถารมณ์ และอดีตวิภูตารมณ์]

ถามว่า : ย่อมให้ผลเป็นตทารมณ์อย่างไร

ตอบว่า : อุปมาเหมือนเมื่อเรือขวางลำในแม่น้ำกระแสเชี่ยวไปอยู่ กระแสน้ำก็ขาดช่วงติดตามเรือไปสู่ที่หน้อยหนึ่งแล้วก็ไปตามสมควรแก่กระแสนั้นแหละ ฉะนั้น ข้อนี้ก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน คือ เมื่ออารมณ์มีกำลังทำให้พอใจอยู่มาปรากฏชัดทางทวาร ๖ แล้ว

ชวนจิตย่อมเล่นไป เมื่อชวนจิตนั้นเล่นไปแล้วก็เป็นโอกาสของภวังค์ แต่โสมนัสสันติริณ-
จิตนี้ไม่ให้โอกาสแก่ภวังค์ จึงรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับแล้วก็เป็นไปหนึ่งหรือสองวาระจิต
แล้วยังลงสู่ภวังค์

พึงยังอุปมาอย่างนี้ให้พิสดารแม้นในฝูงโคที่กำลังข้ามแม่น้ำ

โดยประการดังนี้ มโนวิญญูณธาตุดวงที่ ๑ นี้ย่อมให้ผลเป็นตทารัมมณจิต
เพราะรับเอาอารมณ์ที่ชวนจิตรับไว้นั้นแหละ

ถามว่า : มโนวิญญูณธาตุดวงที่ ๒ ย่อมให้ผลใน ๕ ฐานะอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก ในปฏิสนธิกาลย่อมให้ผลปฏิสนธิของหมู่มนุษย์มีผู้ที่
ตาบอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด ใบ้แต่กำเนิด บ้าแต่กำเนิด บัณฑิตะกั คนสองเพศ
และกระเทย เป็นต้น ในมนุษยโลก [และเทวดาชั้นต่ำในจาตุมหาราชิกาภูมิ] เมื่อล่วง
ปฏิสนธิแล้ว ย่อมให้ผลเป็นภวังค์ในปวัตติกาลตลอดชีวิต และให้ผลในฐานะ ๕ เหล่านี้ คือ
เป็นสันติริณะในวิถีสี่ที่มีอารมณ์ ๕ [ปัญจทวารวิถีสี่] ในอริยมรรคมีองค์สิบสองประการ เป็นตทารมณ
ทางทวาร ๖ ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก และเป็นจุดในเวลาเสียชีวิต

จบ มโนวิญญูณธาตุ ๒ ดวง

รูป ชรา ปิยตร มลีนี กโรติ

สพฺพํ พลํ หรติ อุตฺตนิ โฆรโรโค

นानุปโกคปริกฺขิต'มตฺตภาวํ

โก มจฺจุ สํหริติ ก็ ผลมตฺตภาเว.

เตลกฎาทคาถา คาถา ๒๙

“ความแก่ย่อมทำรูปที่น่ารักยิ่งให้เศร้าหมอง โรคร้ายย่อมขจัด
เรี่ยวแรงทั้งหมดในร่างกาย ความตายย่อมฉุดคร่าอัตภาพที่บำรุง
รักษาด้วยเครื่องใช้สอยนานัปการ ประโยชน์อะไรเล่าจะพึงมีใน
ร่างกายนี้”

อภัยกตปทวิปากุทธาระ คำอธิบายมหาวิปากจิต ๘ ดวง

[๔๙๘] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อภัยกตธรรมเป็นไหน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงมหาวิปากจิต ๘ ดวง

ในพากย์นั้น ทรงแสดงเพียงนัยไว้ในพระบาลีแล้วทรงย่อวาระไว้ทั้งหมด

พึงทราบเนื้อความแห่งวาระเหล่านั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า อโลโก อพฺยากตมฺล (อภัยกตคืออโลกะ) เพื่อแสดงความต่างกันในมหาวิปากจิตเหล่านี้

เรื่องใดมิได้ตรัสไว้ในกามาวจรกุศลจิต] พึงทราบเรื่องนั้นดังนี้ กล่าวคือ ความต่างกันแห่งกรรม ทวาร กรรมบถ และบุญกิริยาวัตถุ ที่ตรัสไว้ในกามาวจรกุศลนั้น ไม่มีในมหาวิปากจิต ๘ ดวงเหล่านี้ เพราะมหาวิปากจิต ๘ ดวงทำให้วิญญูติเกิดไม่ได้ มีสภาพไม่ให้ผล และไม่เป็นอย่างบุญกิริยาวัตถุนั้น

[ข้อความว่า “เพราะทำให้วิญญูติเกิดไม่ได้” แสดงเหตุที่ไม่จัดเป็นกายกัมมทวาร และวจีกัมมทวาร

ข้อความว่า “มีสภาพไม่ให้ผล” แสดงเหตุที่ไม่จัดเป็นมโนกัมมทวาร

ข้อความว่า “ไม่เป็นอย่างบุญกิริยาวัตถุนั้น” ห้ามความเป็นบุญกิริยาวัตถุ]

แม้กรุณาและมุทิตาที่ตรัสไว้ในเยวาทนกรรมทั้งหลาย ก็ไม่มีในวิปากจิต เพราะอัปปมัญญามีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์ โดยแท้จริงแล้ว กามาวจรวิปากจิตมีกามารมณ์เป็นอารมณ์แน่นอน

อนึ่ง กรุณาและมุทิตาเท่านั้นไม่มีก็หาไม่ได้ แม้วิรติก็ไม่มีในมหาวิปากจิตเหล่านี้ สมจริงดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า

ปญฺจ สิกฺขาปทา นิ กุสลาเนว.^{๓๓๔}

“สิกขาบท ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว”

อนึ่ง พึงทราบวิธีแห่งความมีสังขารและไม่มีสังขารในมหาวิปากจิตนี้ โดยกุศล และโดยความต่างกันแห่งปัจจัย ซึ่งอธิบายได้ว่า กุศลเป็นอสังขาริก วิปากก็เป็นอสังขาริก กุศลเป็นสสังขาริก วิปากก็เป็นสสังขาริก

อนึ่ง กุศลที่เป็นอสังขาริกเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลัง กุศลอื่นที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยอื่น[ที่ไม่มีกำลัง]เป็นสสังขาริก

แม้ในความต่างกันแห่งความทรมานเป็นต้น มหาวิปากจิตเหล่านี้ย่อมไม่ชื่อว่า ทรมาน ปานกลาง และประณีต เพราะมิได้สำเร็จด้วยฉันทะเป็นต้นที่ทรมาน ปานกลาง และประณีต แต่วิปากของกุศลที่ทรมานก็ย่อมทรมาน วิปากของกุศลปานกลางก็ย่อมเป็น ปานกลาง วิปากของกุศลที่ประณีตก็ย่อมเป็นของประณีต

แม้ธรรมที่เป็นอธิปัตติภูมิได้มีในวิปากเหล่านี้ เพราะไม่ควรทำให้เกิดขึ้นโดย กระทำฉันทะเป็นต้นให้เป็นประธาน

[ในคำว่า ฉนทาทีนิ ฐุรํ กตฺวา (ทำฉันทะเป็นต้นให้เป็นประธาน) ท่านประกอบใช้รูป พหุพจน์ว่า ฉนทาทีนิ (ฉันทะเป็นต้น) เพื่อแสดงจำนวนมากของฉันทะเป็นต้นโดย ทัพพาเปกขณัย คือ นัยที่มองหาจำนวนสิ่งที่กล่าวถึง

แต่ประกอบใช้รูปเอกพจน์ในคำว่า ฐุรํ (ประธาน) โดย ชาตยาเปกขณัย คือ นัยที่มองหา ประเภทเดียวกัน

แม้คำทั้งสองจะเป็นปกติกรรมและวิกติกรรม (สามัญญกรรมและวิเสสกรรม) ก็อาจมี พจน์ต่างกันได้ตามเหตุผลข้างต้นนี้]

วิธีที่เหลือทั้งหมดเหมือนกับวิธีที่กล่าวไว้ในมหากุศลจิต ๘

บัดนี้ พึงทราบฐานะให้ผลของมหาวิปากจิต ๘ เหล่านี้ต่อไป กล่าวคือ มหา-วิปากจิตเหล่านี้ย่อมให้ผลในฐานะ ๔ คือ ปฏิสันธิ ภาวังค์ จุติ และตทารมณ

ถามว่า : ย่อมให้ผลอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก ย่อมให้ผลเป็นปฏิสันธิในเวลาถือปฏิสันธิของผู้มีบุญทั้งหลายผู้มีเหตุ ๒ [ทวิเหตุกปฏิสันธิ] และเหตุ ๓ [ติเหตุกปฏิสันธิ] ในมนุษย์และเทวดา

ชั้นกามาวจร เมื่อปฏิสนธิจิตผ่านไปแล้วก็ให้ผลเป็นภวังค์ในปวัตติกาลตลอดอายุ ๖๐ ปี บ้าง ๘๐ ปีบ้าง อสงไขยหนึ่งบ้าง ย่อมให้ผลเป็นตทารมณในอารมณที่ปรากฏชัดมากทาง ทวาร ๖ และย่อมให้ผลเป็นจุติในเวลาตาย

มหาวิปากจิตย่อมให้ผลในฐานะ ๔ โดยประการดังนี้

ในบรรดามหาวิปากจิตเหล่านั้น แม้พระสัพพัญญุโพธิสัตว์ทุกพระองค์ย่อมถือ เอาปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ อันเป็นอสังขาริก ประกอบกับโสมนัส มีเหตุ ๓ [อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ในการถือปฏิสนธิพสุตท้าย

อนึ่ง มหาวิปากจิตดวงนั้นเป็นวิปากของจิตมีเมตตาเป็นเบื้องต้น ปฏิสนธิจิต อันมหาวิปากจิตมีเมตตาเป็นเบื้องต้นนั้นให้มีอายุหนึ่งอสงไขย แต่ย่อมเปลี่ยนไปตามกาล

พระมหาสิวลเถระกล่าวว่า “มหาวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขามีกำลังกว่ามหา วิปากจิตที่ประกอบกับโสมนัส พระสัพพัญญุโพธิสัตว์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตที่ ประกอบกับอุเบกขานั้น เพราะบุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตดังกล่าวย่อมเป็นผู้มี อริยาตย์อันยิ่งใหญ่ เป็นผู้ไม่หวั่นไหวแม้ในอารมณอันเป็นทิพย์ เหมือนพระจุพนาคเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎกเป็นต้น”

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาคัดค้านว่า “ความเห็นนี้เป็นความพอใจของ พระเถระ การถือปฏิสนธิด้วยจิตที่ประกอบกับอุเบกขามีไม่” แล้วกล่าวว่า “การบำเพ็ญ ประโยชน์ของพระสัพพัญญุโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นสภาพมีกำลังมาก ดังนั้น พวกท่านจึง ถือปฏิสนธิด้วยจิตที่เป็นผลของกามาวจรกุศลมีเมตตาเป็นเบื้องต้น อันเป็นอสังขาริกมีเหตุ ๓ ประกอบกับโสมนัส”

คำอธิบายเรื่องการยกวิปากขึ้นแสดง

บัดนี้ ควรจะตั้งมาติกาในเรื่องการยกวิปากขึ้นแสดงต่อไป

พระจุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้ก่อนว่า “กุศลเจตนาดวงเดียวย่อม

เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวง วิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวง [วิปากของผู้ถือทวิเหตุปฏิสันธิ] และ
 อเหตุกวิปากจิต ๔ ดวง [วิปากของผู้ถืออเหตุกปฏิสันธิ] ย่อมเกิดขึ้นเพราะกรรมที่เพียร
 ทำด้วยเจตนาดวงหนึ่งนี้”

[ในคำว่า ทวาทสกกมฺโค (วิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวง) มคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า
 ประเภท]

พระมหาทัตตเถระผู้อยู่ในวิหารโมรวาปิกกล่าวว่า “กุศลเจตนาดวงเดียวย่อมเกิด
 วิปากจิต ๑๒ ดวง วิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวง [วิปากของผู้ถือทวิเหตุปฏิสันธิ โดย
 กรรมที่เป็นอสังขาริกให้ผลที่เป็นสังขาริกไม่ได้ และกรรมที่เป็นสังขาริกก็ให้ผลที่เป็น
 อสังขาริกไม่ได้] และอเหตุกวิปากจิต ๔ ดวง [วิปากของผู้ถืออเหตุกปฏิสันธิ] ย่อมเกิดขึ้น
 เพราะกรรมที่เพียรทำด้วยเจตนาดวงหนึ่งนี้”

พระมหาธัมมรักขิตเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า “กุศลเจตนาดวงเดียวย่อม
 เกิดวิปากจิต ๑๐ ดวง [โดยผลที่เป็นอุเบกขาไม่เกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นโสมนัส และไม่มี
 การเปลี่ยนสังขารตามที่กล่าวมาแล้ว] และอเหตุกวิปากจิต ๔ ดวง [วิปากของผู้ถืออเหตุก-
 ปฏิสันธิ] เพราะกรรมที่เพียรทำด้วยเจตนาดวงหนึ่งนี้”

ในฐานะ[ที่ยกวิปากขึ้นแสดง]นี้ พระเถระเหล่านั้นถือเอาเรื่องชื่อสาเกตปัญหา
 [คือ จาริกไว้ในคัมภีร์มหาอรรคถา] กล่าวคือ พวกอุบาสกผู้อยู่ในเมืองสาเกต นิ่งใน
 ศาลาสนทนากันถึงปัญหาว่า “เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยเจตนาดวงเดียว ปฏิสันธิ
 จะมีได้อย่างไรหรือหลายอย่าง” เมื่อไม่อาจวินิจฉัยได้จึงพากันไปถามพระเถระผู้ทรง
 พระอภิธรรม

พระเถระทั้งหลายยังอุบาสกเหล่านั้นให้เข้าใจด้วยคำว่า “หน่ออันเดียวเท่านั้น
 ย่อมออกจากเมล็ดมะม่วงอันเดียวฉันใด เจตนาเดียวก็มีปฏิสันธิหนึ่งเท่านั้น ฉะนั้น”

ในวันต่อมาก็สนทนากันถึงปัญหาว่า “เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยเจตนา
 ต่างๆ จะมีปฏิสันธิต่างๆ หรือมีปฏิสันธิเดียว” เมื่อไม่อาจวินิจฉัยได้จึงพากันไปสอบถาม
 พระเถระทั้งหลาย พระเถระทั้งหลายยังอุบาสกเหล่านั้นให้เข้าใจด้วยคำว่า “เมื่อบุคคลเพาะ

ปลูกเมล็ดมะม่วงเป็นจำนวนมากไว้ หน่อเป็นอันมากย่อมงอกขึ้น ฉันทใด เจตนามากก็มี ปฏิสนธิมาก ฉันทนั้น”

ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าการแสดงถึงส่วนข้างมากไว้ในฐานะนี้อีก กล่าวคือ เหล่าสัตว์นี้มีโลภะมากบ้าง มีโทสะมากบ้าง มีโมหะมากบ้าง มีอโลภะมากบ้าง มีอโทสะมากบ้าง มีอโมหะมากบ้าง

[การแสดงถึงส่วนข้างมาก (อุสสทกิตฺตน) คือ การแสดงความมากและเหตุแห่งความมากแห่งคุณของอโลภะเป็นต้นและโทษมีอโทสะเป็นต้น]

ถามว่า : ธรรมอะไรย่อมกำหนดความมีมากอย่างนั้นของสัตว์เหล่านั้น

ตอบว่า : บุรพเหตุย่อมกำหนด ความต่างกันย่อมมีในขณะทำกรรมนั้นแหละ

ถามว่า : ข้อนี้เป็นอย่างไร

ตอบว่า : คือ ในขณะทำกรรมของบุคคลใด โลภะมีกำลังแรง อโลภะมีกำลังอ่อน อโทสะและอโมหะมีกำลังแรง โทสะและโมหะมีกำลังอ่อน อโลภะอ่อนของบุคคลนั้น ไม่อาจครอบงำโลภะได้ แต่อโทสะและอโมหะมีกำลังแรง ย่อมอาจครอบงำโทสะและโมหะได้ ดังนั้นบุคคลนั้นผู้เกิดด้วยอำนาจปฏิสนธิอันกรรมนั้นให้แล้วจึงเป็นคนมักได้ มีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ แต่มีปัญญา มีญาณเปรียบด้วยเพชร

[บุคคลนั้นเป็นคนมักได้ด้วยกรรมที่มีความโลภมาก มีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ ด้วยกรรมที่อโทสะคือเมตตา มีกำลัง และมีปัญญาด้วยกรรมที่อโมหะคือปัญญามีกำลัง]

ในขณะกระทำกรรมของบุคคลใด โลภะและโทสะมีกำลังแรง อโลภะและอโทสะมีกำลังอ่อน และมีอโมหะแรงมีโมหะอ่อน เขาเป็นผู้มักได้ตามนัยก่อนและเป็นผู้มักประทุษร้าย แต่เป็นคนมีปัญญา มีญาณเปรียบด้วยเพชร ดุจพระทตตาทายเถระ

ในขณะทำกรรมของบุคคลใด โลภะ อโทสะ และโมหะมีกำลังแรง ธรรมนอกนี้ [คือ อโลภะ โทสะ และอโมหะ] มีกำลังอ่อน เขาเป็นคนมักโลภตามนัยก่อน และเป็นคนเขลา แต่เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ

ในขณะที่ทำกรรมของบุคคลใด โลกะ โทสะ และโมหะทั้ง ๓ มีกำลังแรง อโลกะ เป็นต้นมีกำลังอ่อน เขาเป็นคนมักได้ตามนัยก่อน เป็นคนมักประทุษร้าย และเป็นคนหลงผิด

ในขณะที่ทำกรรมของบุคคลใด อโลกะ โทสะ และโมหะ มีกำลังแรง ธรรมนอกนี้ [คือ โลกะ อโทสะ และอโมหะ] มีกำลังอ่อน เขามีกิเลสน้อยตามนัยก่อน แม้เห็นอารมณ์อันเป็นทิพย์ก็ไม่หวั่นไหว แต่เป็นคนมักประทุษร้ายและมีปัญญาทรม

ในขณะที่ทำกรรมของบุคคลใด อโลกะ อโทสะ และโมหะ มีกำลังแรง ธรรมนอกนี้ [คือ โลกะ โทสะ และอโมหะ] มีกำลังอ่อน เขาเป็นคนไม่มักได้ เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ แต่เป็นคนโง่เขลา

ในขณะที่ทำกรรมของบุคคลใด อโลกะ โทสะ และอโมหะ มีกำลังแรง ธรรมนอกนี้ [คือ โลกะ อโทสะ และโมหะ] มีกำลังอ่อน เขาเป็นคนไม่มักได้ตามนัยก่อน และมีปัญญา แต่เป็นคนมักประทุษร้าย มักโกรธ

ในขณะที่ทำกรรมของบุคคลใด อโลกะ เป็นต้นทั้ง ๓ มีกำลังแรง โลกะ เป็นต้นมีกำลังอ่อน เขาเป็นคนไม่มักโลภ ไม่มักประทุษร้าย และมีปัญญา เหมือนพระมหาสังฆ-รักขิตเถระ

ท่านถือเอาเรื่องการแสดงเหตุไว้ในฐานะนี้อีก กล่าวคือ กรรมที่ประกอบกับเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะ (มีเหตุ ๓) บ้าง เหตุกะ (มีเหตุ ๒) บ้าง และอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) บ้าง

[การแสดงเหตุ (เหตุกิตฺตน) คือ การแสดงถึงกรรมที่ประกอบกับเหตุและผลกรรมโดยกล่าวว่า กรรมที่ประกอบกับเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะบ้าง เหตุกะบ้าง และอเหตุกะบ้าง เป็นต้น จิตว่าแสดงมติแรกของพระจุฬานาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก เพราะกล่าวว่ากรรมที่ประกอบกับเหตุ ๓ ให้วิบาก ๑๖ ดวง และกล่าวว่า กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้วิบากเป็นอสังขาริกบ้าง เป็นสังขาริกบ้าง]

กรรมที่ประกอบกับเหตุ ๒ ย่อมไม่ให้วิบากเป็นติเหตุกะ ให้แต่วิบากนอกนี้

ปฏิสนธิย่อมเป็นติเหตุกะบ้าง ทุเหตุกะบ้าง ด้วยกรรมที่ประกอบกับเหตุ ๓ ไม่มีเหตุกะ
[เพราะปัญญาที่มีในติเหตุกรรมแม้มีกำลังน้อยก็ย่อมนำปฏิสนธิที่เป็นเหตุกะมาให้]

ปฏิสนธิย่อมเป็นเหตุกะบ้าง ย่อมเป็นเหตุกะบ้าง ด้วยกรรมที่ประกอบกับ
เหตุ ๒ ไม่เป็นติเหตุกะ

กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้วิบากเป็นอสังขาริกบ้าง เป็นสังขาริกบ้าง

กุศลกรรมที่เป็นสังขาริกย่อมให้วิบากเป็นสังขาริกบ้าง เป็นอสังขาริกบ้าง

เวทนาพึงเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ตทารมณ์พึงกำหนดด้วยขณะ

[ข้อความว่า “เวทนาพึงเปลี่ยนไปตามอารมณ์” หมายถึง การเกิดขึ้นของสันตிரณจิต
และตทารมณ์จิต กล่าวคือ ในปัญจทวาราวชชนจิตเป็นต้นไม่มีเวทนา ๒ อย่าง มีเพียงอุเบกขาใน
จักขุวิญญาณจิตเป็นต้นหรือมีเพียงสุขในกุศลวิปากกายวิญญาณจิต อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะไม่อาจ
แยกเอาอารมณ์ให้เป็นอิฏฐารมณ์หรืออดิฏฐารมณ์ได้ ส่วนสันตிரณจิตและตทารมณ์จิตอาจ
เปลี่ยนเป็นโสมนัสหรืออุเบกขาได้ตามอารมณ์]

ข้อความว่า “ตทารมณ์พึงกำหนดด้วยขณะ” หมายความว่า โสมนัสตทารมณ์เกิดขึ้นทำย
โสมนัสชวนจิต และอุเบกขาตทารมณ์เกิดขึ้นทำยอุเบกขาชวนจิต

พึงทราบการเกิดขึ้นตามนัยว่า อสังขาริกตทารมณ์เกิดขึ้นทำยอสังขาริกชวนจิต เป็นต้น]

วิปากจิต ๑๖ ดวงตามนัยของพระจุพนาคเถระเป็นต้น

บัดนี้ พึงทราบวิปาก ๑๖ ดวงเป็นต้นในวาทะของพระเถระนั้นๆ กล่าวคือ
สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ เช่นเดียวกับกามาวจรกุศลดวงที่ ๑ ออกจาก
การอยู่ในครรภ์แล้ว เข้าถึงความเป็นบุคคลผู้สามารถเพื่อทำให้เกิดสังวรและอสังวร เมื่อ
อิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวารแล้ว กิริยาโมโหธาตุ[คือปัญจทวาราวชชนจิต]ไม่ยัง
ภวังค์ให้เปลี่ยนไป [คือ ยังไม่เกิดภวังค์ปัจเจก] จำนวนอารมณ์ที่ล่วงไปย่อมไม่มี

ถามว่า : เหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น

ตอบว่า : เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน

วาระนี้เป็นโมฆวาระหนึ่งก่อน

ถ้าจิตนั้นหมุนไปสู่ภวังค์ เมื่อกิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป จิตนั้นยังไม่ทันถึงโงฐัพพะนั้นก็จักกลับมาตั้งอยู่ในจักขุวิญญาณ หรือสัมปฏิจชนะ หรือสันตிரณะในระหว่าง ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่มีได้

จิตหนึ่งดวงบ้าง สองดวงบ้าง ตั้งอยู่ในโงฐัพพะแล้วย่อมเป็นไป หลังจากนั้นจึงได้อาเสวนปัจจัยแล้วดำรงอยู่ในที่ชวันะ ก็ยังลงสู่ภวังค์อีก แม้วิถีจิตนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ เพราะอารมณ์มีกำลังน้อย

อนึ่ง วาระนี้ย่อมมีได้ในเวลากล่าวว่า รูปนี้คล้ายกับรูปที่เราเห็นแล้ว เสียงนี้คล้ายกับเสียงที่เราได้ยินแล้ว

แม้วาระนี้ก็เป็นโมฆวาระที่ ๒

เมื่อกิริยามโนธาตุของบุคคลอื่นอีกยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปแล้ว วิถีจิตทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น ชวันะย่อมแล่นไป ในเวลาสุดแห่งชวันะก็เป็นวาระของตทารมณ แต่ตทารมณนั้นยังไม่เกิดก็หยั่งลงสู่ภวังค์ไป

ในเรื่องนั้นมีอุปมาดังนี้ เปรียบเสมือนบุคคลสร้างทำนบกั้นแม่น้ำทำให้น้ำไหลบ่าเข้าไปสู่เหมืองใหญ่ น้ำย่อมไหลบ่าไปเต็มขอบคันในฝั่งทั้งสอง แล้วก็ล้นไปตามทางมีทางปูเป็นต้น แล้วก็หยั่งลงสู่แม่น้ำอีก ฉนใด ฟังทราบอุปมานี้ฉนน

อธิบายว่า ในคำอุปมานี้ ฟังทราบว่า :-

- เวลาที่ภวังคิทธิเป็นไป เหมือนเวลาเป็นไปของน้ำในแม่น้ำ
- เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาสร้างทำนบกั้นแม่น้ำ
- การดำเนินไปของวิถีจิต เหมือนเวลาที่น้ำกำลังไหลไปในเหมืองใหญ่
- ชวันจิต เหมือนการเต็มขอบคันทั้งสองฝั่ง
- การแล่นไปของชวันะแล้วแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์อีกโดยตทารมณยังไม่ทันเกิดขึ้น เหมือนน้ำไหลจากทางมีทางปูเป็นต้นแล้วไปสู่แม่น้ำอีก

ขึ้นชื่อว่าการนับจิตที่ยังลงสู่ภวังค์ด้วยอาการอย่างนี้หาไม่ แม้วิถิจิตนี้ก็เป็น
อย่างนี้ เพราะอารมณ์มีกำลังน้อย

วาระนี้เป็นโมฆวาระที่ ๓

ถ้าอารมณ์ที่มีกำลังมาปรากฏแล้ว เมื่อกิริยามโนธาทูยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปแล้ว
จักขุวิญญาณจิตเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น อนึ่ง ในฐานะแห่งขณะ กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑
เป็นขณะแล้วแล่นไป ๖ หรือ ๗ ครั้ง แล้วจึงให้โอกาสแก่ตทารมณ์ เมื่อตทารมณ์ตั้งอยู่
ก็ย่อมตั้งอยู่เป็นมหาวิปากจิตเช่นเดียวกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ มหาวิปากจิตดวงนี้
ได้ชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ

๑. มุลภวังค์ เพราะเป็นเหมือนปฏิสันธิจิต [คือ มหาวิปากจิตดวงที่ ๑]

๒. ตทารมณ์ เพราะเป็นจิตซึ่งรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับมาแล้ว

[มุลภวังค์ คือ อาวาสกภวังค์ (ภวังค์ประจำ) ซึ่งเป็นจิตดวงแรกของภพใหม่ (ตทารมณ์
ที่ได้ชื่อว่า ภวังค์ ซึ่งไม่เหมือนกับปฏิสันธิจิต ได้ชื่อว่า อาคันตภวังค์)]

ในที่นี้วิปากจิตย่อมถึงการนับได้ ๔ อย่าง คือ จักขุวิญญาณ สัมปฏิจชนะ
สันตிரณะ และตทารมณ์

เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๒ เป็นขณะ เมื่อนั้นกุศลวิปากจิตดวงที่ ๒ เช่นกับกุศลจิต
ดวงที่ ๒ นั้นก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตทารมณ์ แม้วิปากจิตดวงที่ ๒ นี้ก็ได้ชื่อเรียก ๒
อย่าง คือ

๑. อาคันตภวังค์ เพราะเป็นเหมือนปฏิสันธิจิต

๒. ตทารมณ์ ตามนัยก่อนนั้นแหละ

วิปากจิตดวงก่อน ๔ ดวงกับจิตดวงนี้ รวมเป็นจิต ๕ ดวง

[จิตทั้ง ๕ ดวงเหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณจิต สัมปฏิจจนจิต สันตிரณจิต และมหาวิปากจิต
ดวงที่ ๑ ทำหน้าที่ตทารมณ์ รวมเป็น ๔ ดวง เมื่อเพิ่มมหาวิปากจิตดวงที่ ๒ ซึ่งทำหน้าที่ตทารมณ์
ก็รวมเป็นวิปากจิต ๕ ดวง]

เมื่อใด กุศลจิตดวงที่ ๓ เป็นชวนะ เมื่อนั้นวิปากจิตดวงที่ ๓ เช่นกับกุศลจิตนั้นก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตทารมณฺ วิปากจิตดวงที่ ๓ นี้ได้ชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ อาคันตูกวํค์ และตทารมณฺ ตามนัยที่กล่าวแล้ว วิปากจิตดวงก่อน ๕ ดวงกับจิตดวงนี้ รวมเป็นจิต ๖ ดวง

เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๔ เป็นชวนะ เมื่อนั้นวิปากจิตดวงที่ ๔ เช่นกับกุศลจิตนั้นก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตทารมณฺ แม้วิปากจิตเมื่อนี้ก็ได้ชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ อาคันตูกวํค์ และตทารมณฺ ตามนัยที่กล่าวแล้ว วิปากจิตดวงก่อน ๖ ดวงกับจิตดวงนี้ รวมเป็นจิต ๗ ดวง

[ท่านแสดงถึงมหาวิปากจิตที่ประกอบกับโสมนัสแล้ว บัดนี้ จะแสดงมหาวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขา จึงกล่าวข้อความต่อมา]

เมื่อใดอิฏฐมฺชฌัตตารมณฺมาปรากุทางทวารนั้น เมื่อนั้นย่อมได้โมฆวาระ ๓ ตามนัยที่กล่าวไว้แม้ในอิฏฐมฺชฌัตตารมณฺนั้น

อนึ่ง เวทนาย่อมเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ดังนั้น สันตริณจิตจึงประกอบกับอุเบกขาในอิฏฐมฺชฌัตตารมณฺนั้น

มหาวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขา ๔ ดวงย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นตทารมณฺ ในที่สุดแห่งมหากุศลชวนะที่ประกอบกับอุเบกขา ๔ ดวง แม้มหาวิปากจิตเหล่านั้นก็ได้ชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ อาคันตูกวํค์ และตทารมณฺ ตามนัยที่กล่าวแล้ว และเรียกว่า ปิฏฐิกวํค์ (กวํค์ดวงหลัง) ได้บ้าง

วิปากจิต ๕ ดวงเหล่านี้กับวิปากจิต ๗ ดวงก่อน รวมเป็นจิต ๑๒ ดวงโดยประการฉะนี้

[อาคันตูกวํค์เหล่านั้นเป็นตทารมณฺจิต ได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปิฏฐิกวํค์ คือ กวํค์ดวงหลัง เพราะอาศัยมูลกวํค์ ดังคำว่า ปิฏฐิจาจารย์ (ผู้ช่วยอาจารย์) อย่างไรก็ตาม ในวาระที่กล่าวถึงปิฏฐิกวํค์นี้ ไม่มีเวทนาเหมือนกับปิฏฐินธิจิตเดิม เพราะเป็นจิตที่มีเวทนาไม่เสมอกับปิฏฐินธิจิต]

วิปากจิตในจักขุทวารมี ๑๒ ดวง ในโสตทวารเป็นต้นก็มีทวารละ ๑๒ ดวง จึงรวมเป็นวิปากจิต ๖๐ ดวงถ้วน โดยประการดังนี้

เมื่อกุศลเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว วิปากจิต ๖๐ ดวงถ้วนย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้

หนึ่ง โดยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน มีวิปากจิต ๑๖ ดวง คือ วิปากจิต ๑๒ ดวง อันเกิดทางจักขุทวาร และวิปากจิต ๔ ดวงอันได้แก่ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ

ในฐานะ[แสดงวิปากจิต]นี้ โบราณจารย์ถือเอาอุปมาเปรียบด้วยผลมะม่วง กล่าวคือ บุรุษคนหนึ่งนอนคลุ่มศีรษะที่โคนต้นมะม่วงที่มีผลตกแล้วกลับไป ในขณะที่นั้น ผลมะม่วงสุกผลหนึ่งหลุดจากขั้วหล่นลงสู่พื้นดินเสียงดังตุบเหมือนเสียดสีช่องหูของเขา อยู่ เขาตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงนั้นแล้วลืมหูละดู ในทันทีนั้นจึงเหยียดมือไปหยิบผลมะม่วงบีบ สูดดมกลิ่น แล้วบริโภค

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- เวลาที่ภวังค์พร้อมเพรียงกัน เหมือนเวลาบุรุษนั้นนอนหลับที่โคนต้นมะม่วง
- เวลาที่อารมณ์กระทบประสาท เหมือนเวลาผลมะม่วงสุกหลุดจากขั้วตกลงเสียดสีช่องหูอยู่
- เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาบุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงตก
- เวลาที่จักขุวิญญาณยังทสสนกิจให้สำเร็จ เหมือนเวลาบุรุษนั้นลืมหูละดู
- เวลาที่วิปากมโนธาตุรับอารมณ์ เหมือนเวลาบุรุษนั้นเหยียดมือไปหยิบ [ผลมะม่วงนั้น]
- เวลาที่วิปากมโนวิญญาณธาตุได้ส่วนอารมณ์ เหมือนเวลาบุรุษหยิบมะม่วงขึ้นมาบีบ
- เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาสูดดม[กลิ่นมะม่วง]

- เวลาที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาบริโภคมะม่วง

ถามว่า : คำอุปมานี้แสดงเนื้อความอะไร

ตอบว่า : แสดงเนื้อความว่า การกระทบประสาทเท่านั้นเป็นหน้าที่ของอารมณ์ เมื่ออารมณ์นั้นมากระทบประสาทแล้ว การเปลี่ยนไปแห่งภวังค์นั้นเป็นกิจของกิริยามโน-
ธาตุ กิจของจักขุวิญญาณมีเพียงการเห็นเท่านั้น กิจของวิบากมโนธาตุมีเพียงการรับ
อารมณ์เท่านั้น กิจของวิบากมโนวิญญาณธาตุมีเพียงการไต่สวนอารมณ์เท่านั้น กิจของ
กิริยามโนวิญญาณธาตุมีเพียงตัดสินอารมณ์เท่านั้น ชวนะเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์
อย่างเดียว

อนึ่ง ในบรรดาจิตเหล่านี้ ไม่มีใครเป็นผู้กระทำหรือผู้สั่งให้กระทำว่า ท่านจง
ชื่อว่าภวังค์ ท่านจงชื่อว่าอวิชชนะ ท่านจงชื่อว่าทสสนะ (จักขุวิญญาณ) ท่านจงชื่อว่า
สัมปฏิจฉนะ ท่านจงชื่อว่าสันตிரณะ ท่านจงชื่อว่าไวญญัพพะนะ ท่านจงชื่อว่าชวนะ

นิยาม ๕ อย่าง

อนึ่ง ในฐานะ[ที่แสดงวิถีจิต]นี้ โบราณจารย์ถือเอาเรื่องชื่อนิยาม ๕ อย่าง คือ

๑. พืชนิยาม ความแน่นนอนของเมล็ดพืช
๒. อุตุนิยาม ความแน่นนอนของฤดูกาล
๓. กรรมนิยาม ความแน่นนอนของกรรม
๔. ธรรมนิยาม ความแน่นนอนของสภาวะธรรม
๕. จิตตนิยาม ความแน่นนอนของจิต

[นิยาม คือ ความแน่นนอน หมายถึง ภาวะที่สามารถเกื้อหนุนให้เกิดผลที่เป็นปัจจุบัน
ด้วยหน้าที่ของตน กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ภาวะที่เป็นอุปการะแก่ปัจจุบันอันมีสภาพของปัจจัย
ประกอบร่วม]

พืชนิยาม คือ ภาวะที่เมล็ดพืชนั้นๆ ให้ผลเหมือนกับต้นไม้นั้นๆ กล่าวคือ การ

ที่ก่อถั่วพุททอยอดไปทางทิศเหนือ เถาวัลย์พันล้อมต้นไม้ไปทางขวา ดอกทานตะวัน
หันหน้าไปทางพระอาทิตย์ เถาย่านทรายมุ่งหน้าไปเฉพาะต้นไม้อย่างเดียว ผลมะพร้าว
มีรูข้างบน

อุตุนิยาม คือ ภาวะที่ต้นไม้ต่างๆ ผลิดอกออกผลและมีใบอ่อนพร้อมกันใน
สมัยนั้นๆ [กล่าวคือ การที่ฤดูกาลเป็นปกติอุปนิสัยปัจจัยเพื่อให้ดอกไม้ที่บานในฤดูฝน
สามารถออกดอกได้ เป็นต้น]

กรรมนิยาม คือ ภาวะที่กรรมนั้นๆ ให้ผลเช่นเดียวกับกรรมนั้นๆ อย่างนี้ว่า
กรรมที่ประกอบกับกุศลเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นดีเหตุกะ ทุกเหตุกะ และอเหตุกะ กรรมที่
ประกอบกับกุศลเหตุ ๒ ย่อมให้วิบากเป็นทุกเหตุกะ และอเหตุกะ ไม่ให้วิบากเป็นดีเหตุกะ
[หมายถึง ความเป็นอุปการะโดยกรรมปัจจัยนั่นเอง]

กรรมนิยามอื่นอีกย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยวิบากเหมือนกับกรรม โบราณจารย์
กล่าวเรื่องนี้ไว้เพื่อแสดงกรรมนิยามนั้น ดังนี้

ในสมัยพุทธกาล หมู่บ้านใกล้ประตูเมืองสาวัตถีถูกไฟไหม้ กระจุกหญ้าติดไฟ
โพลงจากบ้านไฟไหม้นั้นขึ้นไปสวมคอกาที่บินไปอยู่ทางอากาศ กำนันร้องตกตายบนพื้นดิน

เรือลำหนึ่งได้หยุดนิ่งลอยอยู่แม่น้ำมหาสมุทร เมื่อชาวบ้านไม่เห็นว่ามีอะไรปิด
อยู่ใต้ท้องเรือ จึงใคร่ครวญจับสลากหาคนกาลกิณี สลากนั้นได้ตกไปในมือหญิงภรรยา
นายเรือนั้นเท่านั้น ที่นั้นชนทั้งหลายได้พูดว่า ขอทุกคนอย่าฉิบหายเพราะหญิงคนเดียว
เป็นเหตุเลย พวกเราจักโยนหล่นไปในน้ำ นายเรือพูดว่า เราไม่อาจเห็นหล่นลอยอยู่ใน
น้ำได้ จึงให้เอาหม้อบรรจุทรายผูกติดคอโยนลงไป ในขณะที่นั้นเรือก็แล่นไปดุจลูกศรที่ยิงไป

ภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในถ้ำ ยอดภูเขาใหญ่ตกมาปิดประตูถ้ำ ในวันที่ ๗ ยอดเขานั้นก็
เปิดเองทีเดียว

พวกภิกษุกราบทูลเรื่องทั้ง ๓ นี้แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประทับนั่งแสดง
ธรรมอยู่ในพระเชตวันคราวเดียวกันทั้งหมด พระศาสดาตรัสว่า นั่นมิใช่ผู้อื่นกระทำ นั่น
เป็นกรรมอันพวกเขากระทำไว้ เมื่อจะทรงนำเรื่องอดีตมาแสดงจึงตรัสว่า

กาเป็นมนุษย์ในอัทภาพก่อน ไม่อาจฝึกโคโกงตัวหนึ่งได้ จึงผูกเชน็ดฟางสวมคอโคจุดไฟ โคนั้นตายด้วยเหตุนี้แหละ บัดนี้ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยกาที่แมบินอยู่ทางอากาศนั้น

แม้หญิงนั้นก็เป็หญิงคนหนึ่งนั้นแหละในอัทภาพก่อน สุนัขตัวหนึ่งคุ้นเคยกันมักไปปากกับเธอ และมาด้วยกัน คนทั้งหลายย่อมเยาะเย้ยเธอว่า บัดนี้ พรานสุนัขออกไปแล้ว นางอึดอึดอยู่ด้วยสุนัขนั้น เมื่อไม่อาจห้ามสุนัขได้ จึงเอาหม้อใส่ทรายผูกคอแล้วเหวี่ยงไปในน้ำ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยเธอในท่ามกลางสมุทร

แม้ภิกษุนั้นก็เป็นายโคบาลในอัทภาพก่อน เมื่อเหย้าเข้าไปในรุกก็หักกิ่งไม้กำมือหนึ่งปัดธุเสียว หลังจากนั้นเจ็ดวัน เขาจึงมาเปิดรูเองทีเดียว เหย้าตัวสั้นออกมา ด้วยกรุณาเขาจึงไม่ฆ่ามัน กรรมนั้นไม่ให้ปล่อยภิกษุนั้นผู้เข้าไปยังชอกเขานั่งอยู่

เมื่อทรงประชุมเรื่องทั้ง ๓ เหล่านี้โดยประการฉะนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

น อนตฺติกุเข น สมฺมุตฺตมชฺเฌ

น ปพฺพตานํ วิวํ ปวิสฺส

น วิชฺชเต โส ชคตฺตปฺปเทโส

ยตฺตฺรภูจฺโติ มุจฺเจยฺย ปาปกมฺมา.^{๓๓๕}

“ไม่ว่าบนท้องฟ้า ท่ามกลางสมุทร หรือในหุบเขา ไม่มีแม่แต่แห่งเดียว ที่ผู้ทำกรรมชั่วอาศัยอยู่จะหนีพ้นกรรมไปได้”

แม้การยังผลที่เหมือนกับกรรมให้เกิดขึ้นนี้ก็ชื่อว่ากรรมนิยาม
พึงแสดงแม้เรื่องอย่างอื่นเช่นนี้

กรรมนิยาม คือ การหวั่นไหวของหมื่นจักรวาล ในเวลาที่ :-

- พระโพธิสัตว์ทรงถือปฏิสนธิ
- ในเวลาประสูติจากครรภ์พระมารดา
- ในเวลาตรัสรู้ภูมิสมโพธิญาณ

- ในเวลาที่พระตถาคตทรงประกาศธรรมจักร
- ในเวลาปลงอายุสังขาร
- ในเวลาเสด็จดับขันธปรินิพพาน

อนึ่ง เมื่ออารมณ์กระทบประสาทรูปแล้ว ไม่มีใครเป็นผู้กระทำ หรือสั่งให้กระทำว่า เจ้าจงชื่อว่า อวชฺชนะ ฯลฯ เจ้าจงชื่อว่า ชวณะ จิตที่เป็นกิริยาธมฺมโนธาตุย่อมยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปตั้งแต่เวลาที่อารมณ์กระทบประสาทรูปแล้วตามธรรมชาติของตน จักขุวิญญาณ ทำทสฺสนกิจ (หน้าที่เห็น) วิบากมโนธาตุทำสัมปฏิจฺจนกิจ (หน้าที่รับอารมณ์) วิบากมโนวิญญาณธาตุทำสันติริณกิจ (หน้าที่ใคร่ครวญอารมณ์) กิริยาธมฺมโนวิญญาณธาตุทำโวฏฐัพพนกิจ (หน้าที่ตัดสินอารมณ์) ชวณจิตเสวยรสแห่งอารมณ์

นิยามดังกล่าวชื่อว่า **จิตตนิยาม** พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาจิตตนินิยามนี้ในการแสดงวิธีจิตนี้

เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยกุศลจิตประกอบกับเหตุ ๓ อันเป็นสสังขาริก ก็ดี ด้วยกุศลจิตที่เป็นอสสังขาริกหรือสสังขาริกอันประกอบกับอุเบกขาที่ดี ปฏิสนธิอันวิปากจิตเช่นเดียวกับกรรมนั้นให้ผลแล้ว ก็มีนัยเดียวกัน

ส่วนจิตที่ประกอบกับอุเบกขา ๒ ดวง[อันเป็นอสสังขาริกและสสังขาริก] พึงแสดงความเป็นไปครั้งแรกโดยเนื่องด้วยอิฏฐัมมชฌัตตารมณฺ์ แล้วจึงควรแสดงโดยเนื่องด้วยอิฏฐารมณฺ์ในภายหลัง

[ในที่แสดงโสมนัสเวทนา ท่านแสดงการเกิดขึ้นของจิตโดยเนื่องด้วยอิฏฐารมณฺ์ก่อน แล้วจึงแสดงการเกิดขึ้นของจิตโดยเนื่องด้วยอิฏฐัมมชฌัตตารมณฺ์ แต่ในที่นี้ควรแสดงการเกิดขึ้นของจิตโดยเนื่องด้วยอิฏฐัมมชฌัตตารมณฺ์ก่อน แล้วจึงแสดงการเกิดขึ้นของจิตโดยเนื่องด้วยอิฏฐารมณฺ์ เพราะเป็นกรรมที่ประกอบกับอุเบกขา]

โดยประการดังนี้ วิปากจิตในทวารแต่ละทวารมีทวารละ ๑๒ ดวง รวมเป็นจิต ๖๐ ดวงถ้วน วิปากจิต ๑๖ ดวงย่อมเกิดขึ้นโดยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน

อุปมาวิปากจิตเปรียบด้วยเครื่องหีบอ้อย

ในฐานะ[ที่แสดงวิปากจิต ๑๖ ดวง]นี้ พระโบราณจารย์ถือเอาเรื่องชื่อว่าปัญจนาฬิยันโตปมะ (เครื่องหีบอ้อย ๕ อย่าง) กล่าวคือ ในเวลาที่คั้นอ้อย มีคนหีบอ้อย ๑๑ คน ถือเครื่องหีบอ้อยออกจากบ้านหนึ่งพบไร่อ้อยแห่งหนึ่ง ทราบว่าอ้อยนั้นแก่แล้ว จึงเข้าไปหาเจ้าของอ้อยแล้วพูดว่า พวกเรารับจ้างหีบอ้อย เจ้าของอ้อยตอบว่า เรากำลังหาพวกท่านเหมือนกัน แล้วพาชนเหล่านั้นไปโรงอ้อย คนรับจ้างเหล่านั้นตระเตรียมเครื่องหีบอ้อยในโรงอ้อยนั้นแล้วพูดว่า พวกเรามี ๑๑ คน ได้อีกหนึ่งคนก็จะได้รับค่าจ้างพอดี เจ้าของอ้อยพูดว่า เรายินดีและเป็นสหายช่วยท่าน แล้วชนอ้อยไปเต็มโรงจึงได้เป็นสหายช่วยเหลือชนเหล่านั้น ชนเหล่านั้นทำกิจของตนๆ เคี้ยวน้ำอ้อยขึ้นทำเป็นงบน้ำอ้อยแล้ว เมื่อเจ้าของพิจารณาให้ส่วนแบ่งแล้ว ก็ถือเอาส่วนที่เป็นของตนๆ มอบโรงอ้อยให้แก่เจ้าของโดยอุบายนี้แหละ ทำการงานในโรงอ้อย ๔ หลังอื่นอีกแล้วหลีกไป

ในคำอุปมานั้น ฟังทราบว่ :-

- ประสาททั้ง ๕ เหมือนโรงหีบอ้อย ๕ แห่ง
- อารมณ์ ๕ เหมือนไร่อ้อย ๕ แห่ง
- วิปากจิต ๑๑ ดวง [คือ กุศลวิปากสัมปฏิจจนจิต ๑ สันตிரณจิต ๒ และมหาวิปากจิต ๘ อันทำหน้าที่ตัดทารมณ์] เหมือนคนเที่ยวรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คน
- วิญญาณ ๕ เหมือนเจ้าของโรงอ้อย ๕ คน
- เวลาที่วิปากจิต ๑๑ ดวงร่วมกับจักขุวิญญาณทำกิจของตนๆ ในรูปารมณฺ์ทางจักขุทวาร เหมือนเวลาคนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คนร่วมกับเจ้าของโรงอ้อยรับเอาส่วนงานที่กระทำในโรงแรก
- เวลาที่จักขุวิญญาณไม่ล่วงทวารไป เหมือนเวลาเจ้าของโรงอ้อยรับอ้อยไว้ในโรง
- เวลาที่วิปากจิต ๑๑ ดวงร่วมกับกายวิญญาณทำกิจของตนๆ ในโณฏฐัพพา-

รณทางกายทวาร เหมือนเวลาคนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คนรับเอาส่วนงานที่กระทำในโรง
ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕

- เวลาที่กายวิญญูณไม่ล่วงทวารไป เหมือนเวลาเจ้าของโรงอ้อยรับอ้อยไว้ในโรง

ด้วยถ้อยคำเพียงนี้ โบราณจารย์ได้กล่าวถึงวาระว่า ติเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิอันประกอบกับเหตุ ๓) ย่อมมีด้วยกรรมอันประกอบกับเหตุ ๓ ส่วนทุเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิอันประกอบกับเหตุ ๒) ที่มีได้ด้วยกรรมอันประกอบกับเหตุ ๓ นั้น เป็นสิ่งที่ถูกปกปิดไว้นั้นแหละ

ทุเหตุกปฏิสนธิมีกรรมเป็นเหตุกะ

บัดนี้ ควรกล่าวถึงวาระว่า ทุเหตุกปฏิสนธิย่อมมีได้ด้วยกรรมอันประกอบกับเหตุ ๒ กล่าวคือ เมื่อบุคคลประกอบกรรมด้วยอสังขาริกจิตอันประกอบกับโสมนัสที่มีเหตุ ๒ แล้ว โมฆวาระ ๓ ย่อมมีได้ในเมื่ออิฐฐารมณมาปรากฏทางจักขุทวารแก่สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตที่เป็นเหตุกะเช่นเดียวกับกรรมนั้นตามนัยที่กล่าวแล้ว กล่าวคือ

๑. ตทารมณที่เรียกว่ามูลกวังค์เช่นเดียวกับชวนจิตนั้นย่อมเกิดขึ้นในลำดับที่สุดแห่งอสังขาริกชวนจิตที่ประกอบกับโสมนัสอันเป็นเหตุกะ

๒. ตทารมณที่เรียกว่าอาคันตุกวังค์เช่นเดียวกับชวนจิตนั้นย่อมเกิดขึ้นในลำดับที่สุดแห่งอสังขาริกชวนจิต

๓. ตทารมณ ๒ ดวง เช่นเดียวกับชวนจิตอันประกอบกับอุเบกขานั้นย่อมเกิดขึ้นในลำดับที่สุดแห่งชวนจิตอันประกอบกับอุเบกขา ๒ ดวงในอิฐฐัมมัตตารมณ

ในเรื่องนี้ ทวารแต่ละทวารแบ่งจิตทวารละ ๘ ดวง [เพราะไม่มีวิปากจิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ด้วยเหตุกรรม] จึงรวมเป็นจิต ๔๐ ดวงถ้วน

โดยการนับจิตที่ไม่ซ้ำกัน มีจิต ๘ ดวงในจักขุทวาร [จักขุวิญญูณ ๑ สัมปฏิจจจิต ๑ สันติริณจิต ๒ และมหาวิปากจิต ๔ อันทำหน้าที่ตทารมณ] รวมทั้งจิตอีก ๔ ดวง คือ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ และกายวิญญูณ จึงรวมเป็นจิต ๑๒ ดวง

โดยประการดังนี้ เมื่อบุคคลประกอบกรรมด้วยเจตนาดวงเดียวแล้ว วิปากจิต ๑๒ ดวงย่อมเกิดขึ้น

ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยาม ๕ เป็นไปตามเดิม

แม้บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากเช่นเดียวกับเหตุกจิต ๓ ดวงที่เหลือ [คือ เหตุกวิปากจิต ๓ ดวงที่เหลือจากอสังขาริกจิตอันเกิดร่วมกับปัญญาประกอบกับโสมนัส ในเหตุกวิปากจิต ๔ ดวง] ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง ในวาระที่แสดงเหตุกปฏิสนธิด้วยเหตุกกรรมนี้ มีคนหีบอ้อย ๗ คน ในการเปรียบคนหีบอ้อย พึงทราบการประกอบคล้ายตามนัยที่กล่าวไว้โดยกระทำคน รับจ้างหีบอ้อย ๗ คนนั้นตระเตรียมเครื่องหีบอ้อยในโรงอ้อยนั้น แล้วทำเจ้าของอ้อยให้ เป็นคนที่ ๘

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงวาระไว้ว่า เหตุกปฏิสนธิย่อมมีได้ด้วย กรรมอันประกอบกับเหตุ ๒

ด้วยคำเพียงเท่านี้ข้าพเจ้ากล่าววาระที่ว่า เหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอัน เป็นเหตุกะไว้

เรื่องอเหตุกปฏิสนธิ

บัดนี้ เป็นเรื่องอเหตุกปฏิสนธิ กล่าวคือ เมื่อบุคคลประกอบกรรมด้วยกุศลจิตที่เป็นเหตุกะ ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยจิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ อันประกอบกับอุเบกขาเป็นกุศลวิปาก ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเช่นเดียวกับกรรม[ที่ให้ปฏิสนธิ] โดยแท้จริงแล้ว กรรมเป็นเหตุกะ (ประกอบกับเหตุ ๒) แต่ปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ (ไม่ประกอบกับเหตุ)

เมื่อบุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยอเหตุกจิตนั้นถึงความเจริญขึ้นแล้ว พึงทราบโมฆวาระ ๓ วาระตามนัยก่อนในเมื่ออัฐมัชฌัตตารมณฺเฑมาปรากฏทางจักขุทวารแล้ว

เมื่อชวนจิตอันเป็นกุศลจิตที่เป็นเหตุกะ ๔ ดวงใดดวงหนึ่งสิ้นสุดลง อเหตุกจิต

ก็ตั้งอยู่ในความเป็นตทารมณฺ์ อเหตุกจิตนั้นได้ชื่อเรียก ๒ อย่างคือ มูลกวังค์ และ ตทารมณฺ์

จิต ๔ ดวง คือ จักขุวิญญาน สัมปฏิจฉนจิต สันตึรณจิตอันประกอบกับอุเบกขา และตทารมณฺ์อันประกอบกับอุเบกขาเหมือนกัน ย่อมมีในจักขุทวารนี้โดยประการฉะนี้ แต่จิตที่ถึงการนับเอามี ๓ ดวงเท่านั้น โดยถือเอาจิตดวงหนึ่งในสันตึรณจิตและตทารมณฺ์จิตเหล่านั้น [คือ แม้จะมีหน้าที่ ๔ อย่าง ก็มีจำนวนจิต ๓ ดวงเท่านั้น]

สันตึรณจิตและตทารมณฺ์จิตในอัฐฐารมณฺ์ ย่อมประกอบกับโสมนัสอย่างเดียว วิปากจิต ๓ ดวงก่อนรวมกับจิตดวงหนึ่งในสันตึรณจิตและตทารมณฺ์จิตเหล่านั้น ก็เป็นวิปากจิต ๔ ดวง

เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยเจตนาดวงหนึ่งในทวาร ๕ ทวารละ ๔ ดวง พึงทราบว่ามีวิปากจิต ๒๐ ดวงย่อมเกิดขึ้น

วิปากจิตมี ๔ ดวงในจักขุทวารด้วยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน และวิปากจิต ๔ ดวง คือ โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน และกายวิญญาน รวมเป็นวิปากจิต ๘ ดวง จิต ๘ ดวงเหล่านี้ชื่อว่า อเหตุกจิต ๘ มนุษย์ในโลกถือเอาอเหตุกจิต ๘ ดวงเหล่านี้

อเหตุกจิตดังกล่าวย่อมมีได้ในอบายภูมิจิต ๔ ในปวัตติกาล กล่าวคือ เมื่อใด พระมหาโมคคัลลานเถระเนรมิตดอกปทุมในนรกแล้วนั่งอยู่ที่กลีบดอกปทุมแสดงธรรมกถาแก่พวกสัตว์นรก เมื่อนั้น จักขุวิญญานซึ่งเป็นกุศลวิปากย่อมเกิดขึ้นแก่พวกเขาผู้เห็น พระเถระ เมื่อฟังเสียง โสตวิญญานกุศลวิปากก็เกิดขึ้น เมื่อพระเถระไปนั่งพักผ่อนเวลากลางวันที่ป่าไม้จันทน์ ฆานวิญญานกุศลวิปากก็เกิดขึ้นในเวลาสูดกลิ่นจันทร ในเวลาบันดาลฝนให้ตกดับไฟนรกแล้วให้น้ำดื่ม ชิวหาวิญญานกุศลวิปากก็เกิดขึ้น ในเวลาที่บันดาลให้ลมพัดมาอ่อนๆ กายวิญญานกุศลวิปากก็เกิดขึ้น จักขุวิญญานเป็นต้น ๕ ดวง อย่างนี้ พร้อมทั้งสัมปฏิจฉนจิต ๑ ดวง และสันตึรณจิต ๒ ดวง อเหตุกจิต ๘ ดวงจึงมีได้

แม้ปฏิสนธิของพวกนาค ครุฑ และเวมานิกเปรตย่อมมีได้ด้วยอกุศล แต่กุศลย่อมให้ผลในปวัตติกาล ปฏิสนธิของช้างมึงคและม้ามึงคเป็นต้น ของพระเจ้าจักรพรรดิ ก็เหมือนกัน [คือ มีปฏิสนธิด้วยอกุศลกรรม แต่กุศลกรรมให้ผลในปวัตติกาล]

ข้อนี้เป็นลำดับถ้อยคำโดยเนื่องด้วยกุศลชวนจิตในอิฏฐารมณและอิฏฐัมมชฌัตตารมณีก่อน

เมื่ออกุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวงแล่นไปในอิฏฐารมณแล้ว อเหตุกจิตอันประกอบด้วยโสมนัสที่เป็นกุศลวิบาก ย่อมเป็นตถารมณ

ครั้นอกุศลจิต ๔ ดวงที่เกิดร่วมกับโลภะประกอบด้วยอุเบกขาล่นไปในอิฏฐัมมชฌัตตารมณแล้ว อเหตุกจิตอันประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นกุศลวิบาก ย่อมเป็นตถารมณ

อนึ่ง คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ชวเนน ตถารมณํ นียเมตพฺพํ (พึงกำหนดซึ่งตถารมณด้วยชวนะ) พึงทราบว่ากล่าวไว้โดยหมายถึงกุศลชวนะ

ถามว่า : ตถารมณเกิดขึ้นอยู่ในลำดับต่อจากชวนจิตที่ประกอบด้วยโทมนัส ย่อมเกิดเป็นตถารมณอะไร

ตอบว่า : จิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญานธาตุฝ่ายอกุศลวิบากย่อมเกิดขึ้น

ถามว่า : ธรรมอะไรย่อมกำหนดชวนะนี้ไว้โดยความเป็นกุศลหรืออกุศล

ตอบว่า : อารัชนจิตและโวกุฬัพพนจิตย่อมกำหนด กล่าวคือ เมื่ออารัชนจิตยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปโดยแยบคายแล้ว [คือ โดยความเป็นเหตุแห่งการได้รับประโยชน์สุข] และโวกุฬัพพนจิตตัดสินใจแล้วโดยแยบคาย ข้อที่ชวนจิตจักเป็นอกุศลนี้ย่อมมิใช่ฐานะที่มีได้ เมื่ออารัชนจิตยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปโดยไม่แยบคายแล้ว และโวกุฬัพพนจิตตัดสินใจแล้วโดยไม่แยบคาย ข้อที่ชวนจิตจักเป็นกุศลนี้ย่อมมิใช่ฐานะที่มีได้ แต่เมื่ออารัชนจิตและโวกุฬัพพนจิตทั้งสองยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปและตัดสินใจโดยแยบคายแล้ว พึงทราบชวนจิตเป็นกุศล ถ้าให้เปลี่ยนไปและตัดสินใจโดยไม่แยบคาย ชวนจิตก็เป็นอกุศล

ถามว่า : เมื่อบุคคลสงสัยและฟุ้งซ่านในอิฏฐารมณ ตถารมณย่อมเป็นจิตอะไร

ตอบว่า : บุคคลจะสงสัยหรือไม่สงสัยก็ตาม จะฟุ้งซ่านหรือไม่ฟุ้งซ่านในอิฏฐารมณก็ตาม อเหตุกจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสฝ่ายกุศลวิบากเท่านั้นย่อมเป็นตถารมณ ส่วนอเหตุกจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบากในอิฏฐัมมชฌัตตารมณ เป็นตถารมณ

อนึ่ง ในการกำหนดตถารมณนี้ ขึ้นชื่อว่ามติของพระมหาธรรมรักขิตเถระ

ที่แสดงเนื้อความโดยสังเขป มีดังนี้ กล่าวคือ เมื่อชวนจิตอันประกอบโสมนัสเล่นไปแล้ว พึงแสวงหาตทารัมมณจิตที่ประกอบกับโสมนัส ๕ ดวง เมื่อชวนจิตอันประกอบกับ อุเบกขาเล่นไปแล้ว พึงแสวงหาจิต ๖ ดวงที่ประกอบกับอุเบกขา

ถามว่า : ในกาลใด เมื่อบุคคลผู้ถือปฏิบัติสัณธิประกอบกับโสมนัสยังฉานให้เกิด ในอดีตกาลแล้ว มีฉานอันเสื่อมแล้วด้วยความประมาท พิจารณาอยู่ว่า ธรรมอันประณีต ของเรารับดีแล้ว โทมนัสย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปฏิสาร ในกาลนั้น จิตอะไรย่อมเกิดขึ้น เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานได้ปฏิเสธโทมนัสไม่เกิดขึ้นในลำดับต่อจากโสมนัส และโสมนัสย่อม ไม่เกิดขึ้นในลำดับต่อจากโทมนัส และในคัมภีร์ปฏิฐานนั้นได้ปฏิเสธตทารัมมณจิตไว้ เมื่อ ชวนจิตปรารภมหัคคตธรรมเล่นไปแล้ว [เพราะตทารัมมณจิตย่อมเกิดขึ้นเมื่อมีกาม- ชวนจิต กามาวจรสัตว์ และกามอารมณ์ ไม่เกิดขึ้นในมหัคคตอารมณ์]

[ในคัมภีร์ปฏิฐานมิได้ปฏิเสธเรื่องทั้งสองไว้โดยตรง แต่การมิได้ตรัสถึงก็เป็นการปฏิเสธ ไว้โดยอ้อม]

ตอบว่า : อเหตุกมโนวิญญูณธาตุฝ่ายกุศลวิบาก หรือฝ่ายอกุศลวิบาก อัน ประกอบกับอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้น

ถามว่า : จิตอะไรเป็นอาวัชชนจิตของอเหตุกมโนวิญญูณธาตุนั้น

ตอบว่า : อาวัชชนกิจของอเหตุกมโนวิญญูณธาตุนั้นไม่มีเหมือนภวังค์และ อาวัชชนจิต

ถามว่า : ลำดับแรก ภวังค์และอาวัชชนจิตเหล่านั้นเกิดขึ้นได้ เพราะการน้อม เข้าไปในอารมณ์ เพราะความคุ้นเคย และเพราะความดำเนินไปอยู่เสมอ แต่อเหตุก- มโนวิญญูณธาตุนี้ย่อมเกิดได้อย่างไร

ตอบว่า : เหนัสัญญานาสัญญาตนะที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ จิต ที่ประกอบกับผลสมาบัติของบุคคลผู้ออกจากนิโรธ [อนาคามีผลจิต หรืออรหัตตผลจิต] มรรคจิตอันประเสริฐ และผลจิตที่เกิดต่อจากมรรคจิต แม้ไม่มีอาวัชชนจิตก็เกิดได้ ฉันทใด แม้เมื่ออาวัชชนจิตไม่มีอยู่ อเหตุกมโนวิญญูณธาตุนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะการน้อมไป เพราะ

ความคุ้นเคย และเพราะความดำเนินไปอยู่เสมอ ฉะนั้น โดยแท้จริงแล้ว จิตเว้นจาก
อาวัชชนจิตย่อมเกิดขึ้นได้ แต่เว้นจากอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น อะไรเป็นอารมณ์ของจิตดวงนั้น

ตอบว่า : ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในปรีตติธรรมมีรูปเป็นต้น ที่จริงแล้ว อารมณ์
ใดในปรีตติธรรมมีรูปเป็นต้นนั้นย่อมมาปรากฏในสมัยนั้น [คือ สมัยที่เกิดอาคันตุกาวังค์
คือสันตริณจิตที่ประกอบกับอุเบกขา] พึงทราบจิตนี้เกิดขึ้นปรารภอารมณ์นั้น

บัดนี้ โบราณจารย์กล่าววาทกถาไว้เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งจิตทั้งหมดนั้นว่า

สุตฺตํ โทวาริโก จ

คามิลโล อมฺโพ โกลิเยณ จ

ขจฺจนฺโธ ปิจฺสปปิ จ

วิสยคฺคาโห จ อุปนิสฺสยมตฺถโส.

“เรื่องใยแมงมุม เรื่องนายทวาร เรื่องเด็กชาวบ้าน เรื่องมะม่วง
เรื่องคนหิบบ่อย เรื่องคนบอดกับคนเปลี้ย และเรื่องการรักษา
โดยมีอุปนิสสยปัจฉัย (ปัจฉัยที่มีกำลัง) และโดยประโยชน์[มีการเห็น
เป็นต้น]”

จิตเปรียบด้วยแมงมุมชักใยเป็นต้น

ในคานานั้น [พึงทราบความพิสดาร]ของบทว่า สุตฺตํ (ใยแมงมุม) ดังนี้

แมงมุมริมทางตัวหนึ่งซึ่งใยไปใน ๕ ทิศ ทำข่ายแล้วนอนอยู่ตรงกลาง เมื่อ
ใยที่ซึ่งไปในทิศแรกถูกระทบด้วยแมลงเล็กๆ ตักแต่น หรือแมลงวัน มันก็จะเคลื่อนออก
จากที่นอนไปตามสายใยดุจเลือดของสัตว์นั้น แล้วกลับมาอน ณ ท่ามกลางใยนั้นอีก
มันทำเหมือนอย่างนั้นแม้ในเวลาทิศที่ ๒ เป็นต้นถูกระทบแล้ว

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- ประสาททั้ง ๕ เหมือนใยแมงมุมที่ซึ่งไป ๕ ทิศ
- จิตเหมือนแมงมุนอนในท่ามกลาง

- เวลาที่อารมณ์มากระทบปสาทรูป เหมือนเวลาแมลงเล็กๆ เป็นต้นมากระทบใยแมงมุม

- เวลาที่กิริยามโนธำรับอารมณ์ที่กระทบปสาทรูปแล้วยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปเหมือนการไหวของแมงมุมซึ่งนอนอยู่ท่ามกลาง

- ความเป็นไปของวิถิจิต เหมือนเวลาการไปตามสายใยของแมงมุม

- เวลาที่ชวนจิตแล่นไปในอารมณ์ เหมือนการเจาะหัวตุดเลือด

- การที่จิตอาศัยหทัยวัตถุเป็นไป เหมือนแมงมุมกลับมาอนในท่ามกลางใยอีก

ถามว่า : การอุปมานีย่อมแสดงให้เห็นอะไร

ตอบว่า : ย่อมแสดงให้เห็นว่า เมื่ออารมณ์กระทบปสาทรูปแล้ว [อาวัชชน] จิตที่อาศัยหทัยรูปเกิดย่อมเกิดขึ้นก่อนกว่า[ปัญจวิญญาณ]จิตที่อาศัยปสาทรูปเกิด และแสดงให้เห็นว่า อารมณ์แต่ละอย่างย่อมมาปรากฏทางทวารทั้งสอง

[ประโยคว่า เอกกั อารมฺมณั ทฺวิสุ ทฺวิสุ ทฺวาเรสุ อาปาธมาคฺจจติ (อารมณ์แต่ละอย่างย่อมมาปรากฏทางทวารทั้งสอง) เป็นประโยคที่คัมภีร์ฎีกาโดยทั่วไปมักอ้างถึง กล่าวคือ เมื่อแมลงเล็กๆ เป็นต้นกระทบที่ใยแมงมุม การกระทบใยและการไหวของแมงมумы่อมมีพร้อมกัน ฉะนั้นได้เมื่ออารมณ์มากระทบปสาทรูปแล้ว การกระทบกับปสาทรูปและการไหวของภวังคจิตย่อมมีพร้อมกัน ฉะนั้น ดังนั้น อารมณ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งจึงมาปรากฏทางทวารคือปสาทรูปและมโนทวารคือภวังค์ในขณะเดียวกัน]

จิตเปรียบด้วยนายทวาร

[พึงทราบความพิสดาร]ของบทว่า โทวาริโก (นายทวาร) ดังนี้

พระราชารองค์หนึ่งบรรทมหลับอยู่บนแท่นบรรทม มหาดเล็กของพระองค์นั่งถวายงานนวดพระยุคลบาทอยู่ มีนายทวารหุหนวกยืนอยู่ที่พระทวาร มีทหารยามเฝ้าอยู่ ๓ คนยืนเรียงตามลำดับ ครั้งนั้น มีชาวชนบทคนหนึ่งถือเครื่องบรรณาการมาเคาะ

ประตู่เรียก นายทหารหูหนวกไม่ได้ยินเสียง มหาเด็กลูกผู้ถวายงานนวดพระยุคลบาทจึงให้สัญญาณ เขาจึงเปิดประตูด้วยสัญญาณนั้นมองดู ทหารยามคนที่หนึ่งจึงรับเครื่องบรรณาการแล้วส่งให้คนที่สอง คนที่สองส่งให้คนที่สาม คนที่สามทูลเกล้าถวายพระราช พระราชาจึงเสวย

ในคำอุปมานั้น ฟังทราบ ว่า :-

- ชวนจิต เหมือนพระราชพระองค์นั้น
- อาวัชชจิต เหมือนมหาเด็กลูกผู้นวดพระบาท
- จักขุวิญญาณ เหมือนนายประตูหูหนวก
- วิถิจิต ๓ ดวงมีสัมปฏิจจนจิตเป็นต้น เหมือนนายทหารยาม ๓ คน
- การที่อารมณ์มากระทบประสาทรูป เหมือนชาวชนบทถือเครื่องบรรณาการมาเคาะประตู่เรียก
- เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลานายมหาเด็กลูกผู้นวดพระยุคลบาทให้สัญญาณ
- เวลาที่จักขุวิญญาณทำกิจเห็นอารมณ์ เหมือนเวลาที่นายประตูหูหนวกเปิดประตูด้วยสัญญาณที่มหาเด็กลูกให้สัญญาณนั้น
- เวลาที่วิบากมโนธาตุทำหน้าที่รับอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนที่หนึ่งรับบรรณาการ
- เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่ไตร่ตรองอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนที่หนึ่งส่งบรรณาการให้ทหารยามคนที่สอง
- เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนที่สองส่งบรรณาการให้ทหารยามคนที่สาม
- เวลาที่โงกฐัพพนจิตมอบให้ชวนจิต เหมือนเวลาทหารยามคนที่สามทูลเกล้าถวายเครื่องบรรณาการแด่พระราช
- เวลาที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาพระราชเสวยเครื่องบรรณาการ

ถามว่า : การอุปมานีย่อมแสดงให้ทราบอะไร

ตอบว่า : ย่อมแสดงให้ทราบดังนี้

- กิจของอารมณ์มีเพียงกระทบปสาทรูปเท่านั้น
- กิจของกิริยามโนธาตุ เป็นเพียงการยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป
- กิจของจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นเพียงการเห็น การรับ การไตร่ตรอง และการตัดสินอารมณ์
- ขวนจิตเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์โดยแน่นอน

จิตเปรียบด้วยเด็กชาวบ้าน

[พึงทราบความพิสดาร]ของบทว่า คามิลโล (เด็กชาวบ้าน) ดังนี้

พวกเด็กชาวบ้านเป็นอันมากย่อมเล่นฝุ่นที่ระหว่างทาง ในบรรดาเด็กเหล่านั้น เหยียดหาปณะกระทบมือของเด็กคนหนึ่ง เด็กคนนั้นพูดว่า นั่นอะไร กระทั่งมือของเรา ลำดับนั้น เด็กคนหนึ่ง จึงพูดว่า นั่นสีขาว เด็กคนอื่นก็ถือไว้มั่นคงพร้อมกับฝุ่น อีกคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีเหลืองม่นา คนอื่นอีกพูดว่า นั่นกหาปณะ ลำดับนั้น พวกเขายิ่งนำเหยียดหาปณะนั้นมาให้มารดา มารดาก็นำไปใช้ในการงาน

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- ความเป็นไปของภวังคจิต เหมือนเวลาที่บรรดาพวกเด็กหลายคนนั่งเล่นในระหว่างทาง
- เวลาที่อารมณ์กระทบปสาทรูป เหมือนเวลาเหยียดหาปณะกระทบมือ
- เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปรับอารมณ์นั้น เหมือนเวลาเด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นอะไร
- เวลาที่จักขุวิญญาณทำทัสนกิจ เหมือนเวลาเด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีขาว
- เวลาที่วิปากมโนธาตุทำหน้าที่รับอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งถือเอาเหยียดหาปณะพร้อมกับฝุ่นไว้มั่น

- เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่ไตร่ตรองอารมณ์ เหมือนเวลาเด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีเหลืองมุนา
 - เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นนกหาบณะ
 - การที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลามารดานำหาบณะไปใช้ในการงาน
- ถามว่า : การอุปมานี้ย่อมแสดงให้เห็นทราบอะไร

ตอบว่า : ย่อมแสดงให้เห็นทราบว่า กิริยามโนธาตุยังมิได้เห็นก็ยังหวังค์ให้เปลี่ยนไป วิบากมโนธาตุก็มิได้เห็น ย่อมทำหน้าที่รับอารมณ์ วิบากมโนวิญญาณธาตุก็มิได้เห็น ย่อมทำหน้าที่ไตร่ตรองอารมณ์ กิริยามโนวิญญาณธาตุก็มิได้เห็น ย่อมทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ ชวนจิตก็มิได้เห็น ย่อมทำหน้าที่เสวยรสอารมณ์ ส่วนจักขุวิญญาณเท่านั้นย่อมทำหน้าที่เห็น (ทัสสนกิจ) อย่างแน่นอน

คำว่า อมโพ โกลิเยน จ (มะม่วงกับคนหีบอ้อย) นี้ กล่าวหมายเอาอุปมาด้วยผลมะม่วง และอุปมาด้วยคนหีบอ้อย ซึ่งกล่าวไว้ในหนหลังแล้ว

รูปนามเปรียบด้วยคนบอดและคนเปลี้ย

[พึงทราบความพิสดาร]ของคำว่า ชจุจฺจนฺโธ ปีจฺสปปิ จ (คนบอดและคนเปลี้ย) ดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า คนบอดโดยกำเนิดและคนเปลี้ยทั้งสองคนนั้นนั่งอยู่ในศาลาใกล้ประตูพระนคร ในบรรดาคนทั้งสองนั้น คนเปลี้ยพูดว่า เจ้าบอด เหตุใดเจ้าจึงชูปผอมอยู่เที่ยวไปในที่นี้ ที่โน้นมีภิกษาหาได้ง่าย มีข้าวน้ำมาก เจ้าไปในที่นั้นก็เป็นอย่างสบายไม่สมควรหรือ คนตาบอดพูดว่า เจ้าบอกเราก่อนแล้ว แต่เจ้าเล่า ไปในที่นั้นก็อย่างสบายไม่สมควรหรือ

คนเปลี้ย : แท้ที่จะเดินของเราไม่มี

คนบอด : ตาที่จะดูของเราก็ไม่มี

คนเปลี้ย : ถ้าอย่างนั้น เจ้าเป็นเท้า เราเป็นตา

คนทั้งสองต่างก็รับคำกันแล้ว คนบอดให้คนเปลี่ยนชื่อออกไป คนเปลี่ยนนั้นนั่งชื่อคอ
ของคนบอดเอามือซ้ายโอบศีรษะของเขา เอามือขวากำหนดทางบอกว่า ในที่นี้มีรากไม้
ขวางอยู่ ในที่นี้มีหิน ท่านจงละทางซ้ายถือเอาทางขวา จงละทางขวาถือเอาทางซ้าย เท่า
เป็นของคนบอดโดยกำเนิด ตาเป็นของคนเปลี่ยน แม้ทั้งสองคนไปสู่ที่ตนปรารถนาด้วย
ความพยายามร่วมกันแล้วอยู่เป็นสุข โดยประการฉะนี้

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่ :-

- รูปร่าง (หมู่รูป) เหมือนคนบอดโดยกำเนิด
- นามกาย (หมู่นาม) เหมือนคนเปลี่ยน
- รูปร่างเว้นนามกายก็ไม่สามารถให้ถึงการยึดถือ การจับ และการเคลื่อน-
ไหวได้ เหมือนเวลาที่คนบอดโดยกำเนิดเว้นคนเปลี่ยนแล้วก็ไม่มีการเดินทางไปยังถิ่นต่างๆ
- นามกายเว้นรูปเสียก็เกินไปไม่ได้ในปัจจุวัการภูมิ เหมือนคนเปลี่ยนเว้น
คนบอดโดยกำเนิดแล้วก็ไม่มีการเดินทางไปสู่ถิ่นต่างๆ
- รูปธรรมและนามธรรมมีสภาพเป็นไปในกิจทั้งปวงได้ด้วยการประกอบซึ่ง
กันและกัน เหมือนเวลาที่คนบอดและคนเปลี่ยนทั้งสองไปสู่ที่ๆ ตนปรารถนาด้วยความ
พยายามร่วมกันแล้วเป็นอยู่สบาย

ปัญหานี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยปัจจุวัการภูมิ

การรับอารมณ์โดยมีอุปนิสสยปัจจัย

คำว่า วิสยคคาโห จ (การรับอารมณ์) หมายความว่า จักขุย่อมรับเอาอารมณ์
เฉพาะรูป โสตเป็นต้นก็รับอารมณ์เฉพาะเสียง เป็นต้น

คำว่า อุปนิสสยมตฺถโส แปลว่า โดยมีอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่มีกำลัง) และ
โดยประโยชน์[ไม่การเห็นเป็นต้น]

ในเรื่องนั้น จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตรวมได้เพราะอาศัย
ปัจจัย ๔ คือ

๑. เพราะจักษุประสาทยังไม่แตกดับ ๒. เพราะรูปมาปรากฏ
๓. การอาศัยแสงสว่าง ๔. การมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ จักษุแม้ของคนตายแล้วย่อมเป็นของแตกดับไปสิ้น จักษุของคนมีชีวิตดับไปก็ดี [คือ ดับไปเพราะครบขณะ ๓ อันได้แก่ ขณะเกิดขึ้น ขณะตั้งอยู่ และขณะดับไป] หรือถูกน้ำดีหรือเสมหะหรือโลหิตขัดขวางแล้วก็ดี ไม่อาจเป็นปัจจัยแก่จักษุวิญญาณ ชื่อว่า แตกดับแล้ว เมื่อสามารถเป็นปัจจัยได้ ชื่อว่า ยังไม่แตกดับ

แม้โสตวิญญานเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง เมื่อจักษุประสาทแม้ยังไม่แตกดับ แต่รูปารมณฺเณนภายนอกยังไม่มาปรากฏ ทางจักษุประสาท จักขุวิญญานก็เกิดไม่ได้ เมื่อรูปนั้นมาปรากฏแล้ว แต่ปัจจัยที่อาศัยคือ แสงสว่างไม่มี จักขุวิญญานก็เกิดไม่ได้ เมื่อแสงสว่างซึ่งเป็นปัจจัยนั้นมีอยู่ แต่กิริยาโมหธาตุนั้นยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป จักขุวิญญานก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อกิริยาโมหธาตุนั้นทำภวังค์ให้เปลี่ยนไปแล้วเท่านั้น จักขุวิญญานจึงเกิดขึ้น [คือ จึงเกิดการเห็นได้] จักขุวิญญานที่เกิดขึ้นอยู่อย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมโดยแท้

โดยประการดังนี้ จักขุวิญญานย่อมเกิดขึ้นเพราะได้ปัจจัย ๔ เหล่านี้ ^{๓๓๖}

โสตวิญญานย่อมเกิดขึ้นกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะโสตประสาทยังไม่แตกดับ เพราะเสียงมาปรากฏ การอาศัยอากาศ และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านี้ คำว่า อาศัยอากาศ หมายความว่า โสตวิญญานนั้นได้ อาศัยอากาศจึงเกิดขึ้น เว้นอากาศก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลปิดช่องหูเสีย โสตวิญญานก็เป็นไปไม่ได้

พึงทราบวิธีที่เหลือนัยก่อน

อนึ่ง พึงทราบวิธีที่เหลือนัยในขานวิญญานเป็นต้นอื่นนอกจากนี้ตามนัยก่อน เหมือนวิธีที่เหลือในการเกิดขึ้นของโสตวิญญานนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่ความต่างกันเท่านั้น

ขานวิญญานย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะขานประสาทยังไม่แตกดับ เพราะกลิ่นมาปรากฏ การอาศัยวาโย และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น คำว่า อาศัวยาโย หมายความว่า เมื่อวาโยพากลิ้นเข้าไปสู่ช่องจมูกนั้นแหละ ฆานวิญญูณจึงเกิด เมื่อไม่มีลมฆานวิญญูณก็ไม่เกิด

ชีวหาวิญญูณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะชีวหาประสาทยังไม่แตกดับ เพราะรสมาปรากฏ การอาศัยอาโป และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น คำว่า อาศัยาโป หมายความว่า เมื่อได้อาโปทำให้เปียกลื่น ชิวหาวิญญูณจึงเกิด เมื่อปราศจากอาโปก็ไม่เกิด ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อบุคคลลิ้นแห้ง แม้วางของควรเคี้ยวที่แห้งไว้ที่ลิ้น ชิวหาวิญญูณย่อมไม่เกิดขึ้นโดยแท้

กายวิญญูณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะกายประสาทยังไม่แตกดับ เพราะโณฐัพพะมาปรากฏ การอาศัยปฐวี และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น คำว่า อาศัยปฐวี หมายความว่า เมื่อได้รับปฐวีที่ควบคุมกันอันมีกายประสาทเป็นปัจจัยแล้ว กายวิญญูณจึงเกิดขึ้น เมื่อปราศจากกายประสาทแล้ว กายวิญญูณก็ไม่เกิดขึ้น ดังจะเห็นได้ว่า มหาภูตรูปเป็นอารมณ์ภายนอก [คือ โณฐัพพะอารมณ์อันได้แก่ ปฐวี เตโช และวาโย] กระทบกายประสาทในภายในทางกายทวารแล้ว ย่อมกระทบที่มหาภูตรูปอันเป็นเหตุที่ตั้งของปสาทรูป

มโนวิญญูณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะมโนยังไม่แตกดับ เพราะธรรมทั้งหลายมาปรากฏ การอาศัยวัตถุ และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น คำว่า มโน คือ ภาวังคจิต แม้ภาวังคจิตนั้นดับไปแล้ว [คือ ดับไปเพราะครบขณะ ๓ อันได้แก่ ขณะเกิดขึ้น ขณะตั้งอยู่ และขณะดับไป] ก็ดี มีกำลังอ่อนไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิตให้เป็นไปก็ดี ชื่อว่า แตกดับแล้ว แต่ภาวังคจิตที่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนะได้ ชื่อว่า ยังไม่แตกดับ

[ภาวังคจิตที่ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิตได้เหมือนภาวังคจิตในเวลาหลับ เป็นภาวังคจิตที่มีกำลังอ่อน ที่จริงแล้ว ในระหว่างวิถิจิตที่เกิดขึ้นก่อนและหลังนี้ การมีภาวังคจิตคั่นอยู่

จำนวนมากนั้นก็เพราะไม่อาจเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิตได้ ดังนั้น ในการแสดงฤทธิ์ของคนทั่วไป ผู้บรรลุปัญญา จึงมีภวังคจิตจำนวนมากคั่นอยู่ระหว่างวิถิจิต ภวังคจิตเหล่านั้นจัดเป็นจิตที่มีกำลังอ่อน ส่วนบุคคลผู้ชำนาญในการใคร่ครวญ (อาวัชชนวสี) สามารถทำให้เกิดเพียงภวังคจลนะและภวังคบุ้งเฉพะในระหว่างวิถิจิตที่เกิดขึ้นก่อนและหลัง โดยไม่มีภวังคจิตจำนวนมากคั่น]

คำว่า เพราะธรรมทั้งหลายมาปรากฏ หมายความว่า เมื่อธรรมารมณฺ์มาปรากฏ

คำว่า การอาศัยวัตถุ คือ เมื่อได้อาศัยหทัยวัตถุเท่านั้นจึงเกิดขึ้น เมื่อปราศจากหทัยวัตถุก็ไม่เกิดขึ้น

แม้ปัญหานี้ก็กล่าวไว้โดยหมายถึงปัจจุโวการภูมิ

คำว่า การมีมณสิการเป็นเหตุ หมายความว่า เมื่อกิริยามโนวิญญาณธาตุ [ไวญญูฬัพพนจิต]ยังภวังคิให้เปลี่ยนไปก่อน มโนวิญญาณจึงเกิดขึ้น

คำที่กล่าวมานี้เป็นคำอธิบายของที่อาศัยในคำว่า อุปนิสสยมตฺถโส (โดยมีอุปนิสสยปัจจัยและโดยประโยชน์[มีการเห็นเป็นต้น]) นี้ก่อน

พึงทราบโดยประโยชน์ ดังนี้

- จักขุมีประโยชน์เพื่อการเห็น
- โสตมีประโยชน์เพื่อการได้ยิน
- ฆานะมีประโยชน์เพื่อการสูดกลิ่น
- ชิวหา มีประโยชน์เพื่อการลิ้มรส
- กายมีประโยชน์เพื่อการกระทบสัมผัส
- มโนมีประโยชน์เพื่อการรู้[อารมณ์ทางใจ]

พึงทราบเนื้อความในบทเหล่านี้ ดังนี้

การเห็นเป็นประโยชน์ของจักขุวิญญาณนั้น เหตุนั้น จักขุวิญญาณนั้นจึงชื่อว่า ทัสสนัตถะ (มีการเห็นเป็นประโยชน์) โดยแท้จริงแล้ว การเห็นนั้นอันจักขุพึงให้สำเร็จ ดังนั้นจึงชื่อว่า ทัสสนัตถะ แม้โสตวิญญานเป็นต้นที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันจบวิปากจิตที่มีประเภท ๑๖ ดวง พร้อมกับ
วิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวง และอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง

วิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงตามความเห็นของพระมหาทัตตเถระ

บัดนี้ เป็นเรื่องวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงตามความเห็นของพระมหาทัตต-
เถระผู้อยู่ในโมรวาปี

ในความเห็นดังกล่าว ปัญหาในเมืองสาเกต การถือส่วนข้างมาก และการแสดง
เหตุเป็นไปตามเดิมทั้งนั้น แต่พระเถระนี้เห็นข้อบกพร่องในจิตที่เป็นอสังขาริกและสัง-
ขาริก [คือ การเกิดขึ้นของสังขาริกวิปากเพราะกรรมที่เป็นอสังขาริก และการเกิดขึ้นของ
อสังขาริกวิปากเพราะกรรมที่เป็นสังขาริก] จึงกล่าวว่า “กรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้
วิปากเป็นอสังขาริกอย่างเดียว ไม่ให้วิปากเป็นสังขาริก แม้กรรมที่เป็นสังขาริกก็ย่อม
ให้วิปากเป็นสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิปากเป็นอสังขาริก”

อนึ่ง พระเถระนี้ไม่กล่าวถึงการกำหนดตทารัมมณจิตด้วยขวนจิต แต่กล่าวถึง
การกำหนดเวทนายด้วยอารมณ์ [คือ โสมนัสเวทนาย่อมเกิดขึ้นในเวลาที่ยุทธารัมมณปรากฏ
อุเบกขาเวทนาย่อมเกิดขึ้นในเวลาที่ยุทธารัมมณปรากฏ] เพราะเหตุนี้ ตามความ
เห็นของท่านรูปนี้ จึงมีวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงในการยกวิปากจิตขึ้นแสดง แม้
วิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวง และอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง ก็นับเข้าในวิปากจิตที่มีประเภท
๑๒ ดวงนี้ทีเดียว

[ข้อความว่า “การกำหนดตทารัมมณจิตด้วยขวนจิต” หมายความว่า พระมหาทัตตเถระ
มิได้กล่าวถึงการกำหนดตทารัมมณจิตด้วยขวนจิต เหมือนพระจุฬานาคเถระ ถ้าท่านกล่าวเช่นนั้น
สังขาริกขวนจิตก็เกิดขึ้นได้เมื่ออุทธารัมมณปรากฏเพราะอสังขาริกกรรม เมื่อนั้น ตทารัมมณจิต
ที่เป็นสังขาริกก็เกิดขึ้นท้ายขวนจิตที่เป็นอสังขาริกได้ ส่งผลให้ขัดแย้งกับความเห็นของท่านที่
กล่าวว่า สังขาริกวิปากไม่เกิดขึ้นเพราะอสังขาริกกรรม นอกจากนั้น ถ้าขวนจิตที่เป็นอสังขาริก
เกิดขึ้นเมื่ออุทธารัมมณปรากฏเพราะสังขาริกกรรม เมื่อนั้น ตทารัมมณจิตที่เป็นอสังขาริกก็
เกิดขึ้นได้ ส่งผลให้ขัดแย้งกับความเห็นของท่านเช่นเดียวกัน]

วิธีนับเข้าในวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงนั้น มีดังนี้ กล่าวคือ เมื่ออสังขาริก-
จิตอันเป็นเหตุกะประกอบด้วยโสมนัสประกอบกรรมแล้ว บุคคลถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิต
เช่นนั้นได้ถึงการเจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวารแล้ว โมฆวาระ ๓
ย่อมมีตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง [คือ ตามความเห็นของพระจุพนาคเถระผู้ทรงพระไตร-
ปิฎก]

จิต ๑๓ ดวงเหล่านี้ คือ กุศลวิปากที่ประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง อกุศลวิปาก ๔
ดวง และกิริยาจิต ๕ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อชวนจิตแล่นไปสู่แล้ว ก็ตั้งอยู่เป็น
ตถารมณ์แก่บุคคลนั้น ตีเหตุจิตที่เป็นอสังขาริกประกอบด้วยโสมนัสก็ดี เหตุจิตที่เป็น
เหตุกะก็ดี ก็ย่อมตั้งอยู่เป็นตถารมณ์นั้นแหละ

โดยประการดังนี้ วิปากจิต ๕ ดวง คือ วิปากจิต ๓ ดวง มีจักขุวิญญาณเป็นต้น
และตถารัมมจิต ๒ ดวง ย่อมเข้าถึงการนับได้ในจักขุทวารของบุคคลนั้น

[ท่านแสดงถึงการเกิดตถารัมมจิตทำยชวนจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสแล้ว บัดนี้ จะ
แสดงการเกิดตถารัมมจิตทำยชวนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาแล้ว]

อนึ่ง ครั้นเปลี่ยนเวทนาไปตามอารมณ์แล้ว [คือเปลี่ยนเป็นอุเบกขาเวทนาตาม
อิฏฐัมผัสตตถารมณ์] อุเบกขาสหคตจิต ๑๒ ดวง คือ กุศลวิปากจิต ๔ ดวง อกุศลวิปากจิต
๔ ดวง กิริยาจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง แล่นไป[เป็นชวนจิต]เรียบร้อยแล้ว จิตที่เป็น
เหตุกอสังขาริกประกอบด้วยอุเบกขาก็ดี วิปากจิตที่เป็นอสังขาริกเหตุกะก็ดี ก็เกิดขึ้น
เป็นตถารัมมณะ

โดยประการดังนี้ จิต ๓ ดวงเหล่านี้ คือ สันตริณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา และ
ตถารัมมจิต ๒ ดวง ย่อมเข้าถึงการนับได้ในจักขุทวารของบุคคลนั้น จิตเหล่านั้นกับจิต
๕ ดวงก่อน รวมเป็น ๘ ดวง

แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้ทวารละ ๘ ดวง เมื่อเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรม
แล้ว จิต ๔๐ ดวงถ้วน่อมเกิดขึ้น แต่ด้วยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน มีวิปากจิต ๑๒ ดวง
คือ ในจักขุทวาร ๘ ดวง และโสตวิญาณเป็นต้นอีก ๔ ดวง

ในเรื่องวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงนั้น พึงทราบความเป็นมูลกวังค์ และ อาคันตูกวังค์ ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยาม ๕ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

เมื่อบุคคลทำกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นสสังขาริกอันเป็นดิเหตุกะประกอบด้วย โสมนัสกัถิ กระทำกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นอสังขาริกหรือสสังขาริกอันเป็นดิเหตุกะ ประกอบด้วยอุเบกขา กัถิ ก็มีนัยเดียวกัน

แม้การอุปมาด้วยเครื่องหีบอ้อยในความเห็นของพระจุพนาคเถระนั้น ก็เป็นไปตามเดิมในความเห็นของพระมหาทัตตเถระนี้ [คือ เหมือนกัน]

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้น ข้าพเจ้ากล่าววาระว่า ดิเหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นดิเหตุกะ ส่วนวาระว่า ทุกเหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นดิเหตุกะ เป็นสิ่งที่ถูกปกปิดไว้

บัดนี้ เป็นเรื่องว่าด้วยทุกเหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นทุกเหตุกะ กล่าวคือ เมื่อบุคคลทำกรรมแล้วด้วยอสังขาริกจิตที่เป็นทุกเหตุกะประกอบด้วยโสมนัส บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตเช่นนั้นได้เจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวาร โสมนัสวาระ ๓ ย่อมมีตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลัง แต่ชวนกิริยาจิตย่อมไม่มีแก่ทุกเหตุกบุคคล ดังนั้น จึงมีชวนจิต ๘ ดวงเหล่านี้ คือ กุศลจิต ๔ ดวงที่ประกอบด้วยโสมนัส และอกุศลจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งแล่นไปเสร็จแล้ว ตทาร์มณจิตเป็นอสังขาริกที่ประกอบด้วยโสมนัสอันเป็นทุกเหตุกะเท่านั้น

โดยประการดังนี้ จิต ๔ ดวง คือ จักขุวิญญานเป็นต้น ๓ ดวง และตทาร์มณจิตนี้ ย่อมเข้าถึงการนับได้ทางจักขุทวารของบุคคลนั้น

ส่วนในอิฏฐัมมัตตารมณ์ ชวนจิต ๘ ดวง คือ กุศลจิต ๔ ดวงอันประกอบด้วยอุเบกขา และอกุศลจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งแล่นไปเสร็จแล้ว ตทาร์มณจิตเป็นอสังขาริกที่ประกอบด้วยอุเบกขานันเป็นทุกเหตุกะเท่านั้น

โดยประการดังนี้ จิต ๒ ดวง คือ สันตึรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา และตทาร์มณจิตนี้ ย่อมเข้าถึงการนับได้ทางจักขุทวารของบุคคลนั้น จิตเหล่านั้นกับจิต ๔ ดวงก่อน รวมเป็น ๖ ดวง

แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้ทวารละ ๖ ดวง เมื่อเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว จิต ๓๐ ดวงถ้วนย่อมเกิดขึ้น แต่ด้วยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน วิปากจิตมี ๑๐ ดวง คือ ในลักขุทวาร ๖ ดวง และโสตวิญญาณเป็นต้นอีก ๔ ดวง

ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยาม ๕ เป็นไปตามเดิม แต่ไม่ได้การเปรียบด้วยเครื่องหีบอ้อยในเรื่องนี้

แม้เมื่อบุคคลกระทำความกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นสสังขาริกทุกเหตุกะอันประกอบด้วยโสมนัสกัถิ กระทำความกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นอสสังขาริกหรือสสังขาริกทุกเหตุกะอันประกอบด้วยอุเบกขากัถิ ก็มีนัยเดียวกัน

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้น ข้าพเจ้ากล่าววาระว่า ทุกเหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นทุกเหตุกะ

ส่วนวาระว่า อเหตุกปฏิสนธิย่อมมี พึงทราบดังนี้ กล่าวคือ เมื่อบุคคลทำความกรรมด้วยกุศลจิตอันเป็นญาณวิปยุตต์ ๔ ดวง เมื่อเขาถือเอาปฏิสนธิที่ประกอบด้วยอุเบกขาซึ่งเป็นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุอันเป็นกุศลวิปากแล้ว บัณฑิตไม่ควรกล่าวว่า เป็นปฏิสนธิเช่นเดียวกับกรรม

ตั้งแต่คำว่า [เป็นปฏิสนธิเช่นเดียวกับกรรม] นี้เป็นต้นไป พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งจิตในอัฐฐารมณบ้าง ในอัฐฐัมมัตตารมณบ้าง ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

อนึ่ง ในวาทะของพระเถระนี้ ชวนจิตที่เป็นหมุ่มย่อมแล่นไป ถ้อยคำที่เหลือทั้งหมดมีอาทิว่า ธรรมอะไรย่อมกำหนดชวนจิตนี้ไว้เพื่อความเป็นกุศลหรืออกุศล พึงทราบนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้น เป็นอันจบวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงกับวิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวงและอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงในวาทะของพระมหาทตเถระผู้อยู่ในโมรวาปีวิหาร

วิปากจิต ๑๐ ดวงตามวาทะพระมหาธรรมรักขิตเถระ

บัดนี้ เป็นเรื่องราวด้วยวิปากจิต ๑๐ ดวง ในวาทะของพระธรรมรักขิตเถระต่อไป

ในวาทะนั้น ปัญหาในเมืองสาเกตและการแสดงส่วนข้างมากเป็นไปตามเดิม ส่วนการแสดงเหตุมีความต่างกันดังนี้ คือ กรรมที่เป็นติเหตุกะยอมให้วิปากเป็นติเหตุจิตบ้าง ให้วิปากเป็นเหตุจิตบ้าง ให้วิปากเป็นเหตุจิตบ้าง

กรรมที่เป็นเหตุกะยอมไม่ให้วิปากเป็นติเหตุจิตอย่างเดียว แต่ให้วิปากจิตนอกนี้

ปฏิสนธิยอมเป็นติเหตุจิตเท่านั้นด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกะ ย่อมไม่เป็นเหตุจิตหรือเหตุจิต ปฏิสนธิยอมเป็นเหตุจิตและเหตุจิตด้วยกรรมที่เป็นเหตุกะ ไม่เป็นติเหตุจิต

กรรมที่เป็นอสังขาริกยอมให้วิปากเป็นอสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิปากเป็น สสังขาริก แม้กรรมที่เป็นสังขาริกก็ให้วิปากเป็นสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิปากเป็นอสังขาริก

เวทนาพึงเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ขวนจิตยอมเล่นไปในกลุ่มเดียวกันนั้นแหละ พึงกล่าวอธิบายจิตตั้งแต่เริ่มต้น

ในเรื่องนั้น มีคำกล่าวดังนี้ บุคคลคนหนึ่งทำกรรมด้วยกุศลจิตดวงที่ ๑ เขาย่อมถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตดวงที่ ๑ เท่านั้น ปฏิสนธิจิตนี้เป็นเช่นกับกรรมที่กระทำ เมื่อเขาเจริญวัยแล้วอิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวาร โมฆวาระ ๓ ย่อมมีตามนัยที่กล่าวแล้ว ลำดับนั้น เมื่อเวลาที่ขวนจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๑๓ ดวงใดดวงหนึ่งตามที่กล่าวไว้ในหนหลังของบุคคลนั้นเล่นไปเสร็จแล้ว วิปากจิตดวงที่ ๑ เท่านั้นยอมเป็นตทารมณ์ วิปากจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ มุลภวังค์ และตทารมณ์

โดยประการดังนี้ จิต ๔ ดวง คือ จักขุวิญญาณเป็นต้นของบุคคลนั้น ๓ ดวง และตทารมณ์จิตนี้ ย่อมเข้าถึงการนับได้

ในเวลาสิ้นสุดแห่งขวนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๑๒ ดวงใดดวงหนึ่งเล่นไปแล้วตามนัยที่กล่าวไว้ในอิฏฐัมชณัตตารมณ์ในหนหลังนั่นเอง อสังขาริกจิตที่เป็นติเหตุกะอันประกอบด้วยอุเบกขาย่อมดำเนินไปโดยความเป็นตทารมณ์

วิปากจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อาคันตภวังค์ และตทารมณ์

โดยประการดังนี้ จิต ๒ ดวง คือ สันตীরณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาของบุคคลนั้น และตทารัมมณจิตนี้ ย่อมเข้าถึงการนับได้ จิตเหล่านั้นกับจิต ๔ ดวงก่อน รวมเป็น ๖ ดวง

เมื่อเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว จิต ๓๐ ดวงถ้วนย่อมเกิดขึ้นทางทวาร ๕ แต่ด้วยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน วิปากจิตมี ๑๐ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๖ ดวง และโสตวิญญานเป็นต้นอีก ๔ ดวง

ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยามเป็นไปตามเดิม

แม้เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ วิปากจิตก็มีประมาณเท่านี้ แม้กรรมอันบุคคลกระทำด้วยจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๔ ดวง ก็มีน้อยเดียวกัน

อนึ่ง ในกรรมอันบุคคลกระทำด้วยจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขานี้ พึงแสดงอิฏฐมัตถัตตารมณีก่อน ภายหลังจึงเปลี่ยนเวทนาด้วยอิฏฐารมณ

ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยามเป็นไปตามเดิม แต่ไม่ได้การเปรียบด้วยเครื่องหีบอ้อย

พึงกล่าวอเหตุกจิต ๘ ดวงทั้งหมดให้พิสดารตั้งแต่นี้ว่า เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นญาณวิปยุตต์ ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง เป็นต้น

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันจบวิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวงกับอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง ในวาทะของพระมหาธรรมรักษิตเถระ

ถามว่า : วาทะของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านี้ ควรถือเอาวาทะของท่านรูปไหน

ตอบว่า : ไม่ควรถือเอาวาทะของท่านรูปใดรูปหนึ่งโดยแน่นอน แต่ควรถือเอาความถูกต้องตามวาทะของทุกท่าน กล่าวคือ ตามวาทะของพระเถระรูปแรก ท่านประสงค์จัดประเภทจิตที่เป็นสังขาร (มีสภาพขกฺจฺง) และอสังขาร (ไม่มีสภาพขกฺจฺง) โดยความต่างกันแห่งปัจจัย ด้วยเหตุนั้น ตามวาทะพระเถระรูปที่ ๑ นี้ จึงกล่าวถึงวิปากจิตที่มีประเภท ๑๖ ดวงด้วยการจำแนกเป็นเสกขะและปุณฺณ โดยถือเอาวิปากที่เป็นสังขาริก

ของกุศลที่เป็นอสังขาริกซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลังอ่อน และวิบากที่เป็นอสังขาริกของกุศลที่เป็นสังขาริกซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลัง ได้ละกิริยาชวนจิตที่แม้มีได้อยู่ แล้วกำหนดตทารมณด้วยกุศลชวนจิต พร้อมทั้งกำหนดเวทนาด้วยอารมณ

อนึ่ง ตามวาตะของพระเถระรูปที่ ๑ นี้ ท่านแสดงตทารมณอันใด อันเป็นเหตุวิบากเท่านั้นในลำดับต่อกจากอกุศลชวนจิต ตทารมณนั้นไม่มีแสดงไว้ในวาตะอื่น นอกจากนี้ เพราะฉะนั้น ตามวาตะของพระเถระรูปที่ ๑ นั้น ตทารมณนั้น [คือ ตทารมณที่ไม่มีแสดงไว้ในวาตะของพระเถระรูปที่ ๒ และที่ ๓] และสเหตุวิปากตทารมณที่กล่าวไว้ในวาตะเหล่านั้น ตทารมณทั้งหมดนี้ย่อมมีได้แม้ในวาตะของพระเถระรูปที่ ๑ นี้

วิธีในการมีได้นั้นมีดังต่อไปนี้ กล่าวคือ เมื่อใด อกุศลจิตแล่นไปในระหว่างๆ [คือสลับัญญัติกัน]แห่งกุศลชวนจิต เมื่อนั้น ตทารมณควรเป็นติเหตุกะท้ายอกุศลชวนจิต เหมือนกับอารมณที่คุ้นเคยในที่สุดแห่งกุศลชวนจิต เมื่อใด อกุศลจิตเกิดติดต่อกันไปไม่ขาดสายเมื่อนั้น ตทารมณควรเป็นอเหตุกะ

โดยประการดังนี้ ฟังถือเอาความถูกต้องตามวาตะที่ ๑ ก่อน

ตามวาตะของพระเถระรูปที่ ๒ ท่านประสงคจัดประเภทจิตที่เป็นอสังขาริกและสังขาริกด้วยกุศล ด้วยเหตุนี้ ตามวาตะที่ ๒ นี้จึงกล่าวถึงวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวง โดยเนื่องด้วยชวนะที่รวมกัน ซึ่งควรเกิดขึ้นแก่พระเสกขะ พระอเสกขะ และปุณฺณทั้งหมด โดยถือเอาวิปากจิตที่เป็นอสังขาริกของกุศลจิตที่เป็นอสังขาริกอย่างเดียว และวิปากจิตที่เป็นสังขาริกของกุศลจิตที่เป็นสังขาริกอย่างเดียว ไม่กระทำการกำหนดตทารมณด้วยชวนจิต

อนึ่ง ตามวาตะที่ ๒ นี้ เมื่อชวนจิตอันเป็นติเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารมณควรเป็นติเหตุกะ เมื่อชวนจิตอันเป็นทุเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารมณควรเป็นทุเหตุกะ เมื่อชวนจิตอันเป็นอเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารมณควรเป็นอเหตุกะ แต่ท่านมิได้จำแนก[ข้อสุดท้าย]ไว้

โดยประการดังนี้ ฟังถือเอาความถูกต้องตามวาตะที่ ๒

แม้ตามวาตะของพระเถระรูปที่ ๓ ท่านก็ประสงคจัดประเภทของจิตที่เป็นสังขาริกและอสังขาริกด้วยกุศลนั้นแหละ

อนึ่ง ตทารมณฺที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะบ้าง ที่เป็นอสังขาริกทุเหตุกะบ้าง ควร
มิได้แก่บุคคลผู้มีปฏิสนธิจิตเป็นอสังขาริกติเหตุกะ ดังคํากล่าวว่า “กรรมที่เป็นติเหตุกะ
ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นทุเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นอเหตุกะบ้าง”

ท่านมิได้แสดงตทารมณฺนั้น แสดงแต่ตทารมณฺที่เป็นเช่นเดียวกับเหตุ[ของ
ชนกรรม] ตทารมณฺนั้นไม่สมกับ ความหมายที่แสดงเหตุข้างมากในเบื้องต้น ท่านกล่าว
ไว้อย่างนี้เพื่ออธิบายวิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวงเท่านั้น แม้แต่ตทารมณฺนอกจากนี้
[คือ ตทารมณฺที่เป็นอสังขาริกทุเหตุกะอื่นจากตทารมณฺที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะ] ก็ยังมีได้
นั้นแหละ

โดยประการดังนี้ ฟังถือเอาความถูกต้องตามวาทะที่ ๓

อนึ่ง ถ้อยคําท้งหมดนี้เป็นคํ่าว่าด้วยตทารมณฺโดยหมายเอาวิบากของกรรมอัน
ให้เกิดปฏิสนธิเท่านั้น แต่ตทารมณฺที่เป็นสเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้มีปฏิสนธิ
ที่เป็นอเหตุกจิตด้วยกรรมต่าง ๆ กัน ดังพระพุทธรดํารัสว่า

สเหตุกํ ภาวคํ อเหตุกสฺส ภาวคฺสส อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๓๓๗}

“ภวํคฺที่เป็นสเหตุกะเป็นอนันตรปัจจัยแก่ภวํคฺที่เป็นอเหตุกะโดยความเป็น
อนันตรปัจจัย”

วิธีแห่งการเกิดขึ้นของตทารมณฺนั้นจักแจ่มแจ้งในมหาปกรณ์

จบ เรื่องกามาวจรกุศลวิปากจิต

เรื่องรูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต

[๔๘๘] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคํ่าว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อพฺยากต-
ธรรมเป็นไฉน) เป็ต้นอีก เพื่อแสดงรูปาวจรวิปากจิตเป็ต้น

ในพากย์นั้น กามาวจรวิปากจิตย่อมเป็นเหมือนกันบ้าง และไม่เหมือนกันบ้าง

กับกุศลจิตของตน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงมิได้จำแนกวิปากจิตของกุศลนั้นโดยกระทำให้คล้อยตามกุศล

ส่วนรูปาวจรวิปากจิตและรูปาวจรวิปากจิต ย่อมเป็นเช่นเดียวกับกุศลของตน เหมือนเงาของช้าง ม้า และภูเขา เป็นต้น ย่อมเป็นเช่นกับช้างเป็นต้น ดังนั้น จึงทรงจำแนกโดยทำให้คล้อยตามกุศล

อนึ่ง กามาวจรกุศलय่อมให้วิปากในบางครั้งบางคราวก็ได้ ส่วนรูปาวจรกุศลและรูปาวจรกุศलय่อมให้วิปากในอรรถภาพที่ ๒ แน่นนอนโดยไม่มีอุปสรรค ดังนั้น จึงทรงจำแนกให้เป็นเช่นกับกุศลอีกด้วย

พึงทราบวิธีที่เหลื่อมตามนัยที่กล่าวไว้ในกุศล ส่วนความต่างกันมีดังนี้

พึงทราบประเภทมีปฏิปทาเป็นต้น และความเป็นหินจิต ปณีตจิต และมัชฌิมจิต ในรูปาวจรวิปากจิตและรูปาวจรวิปากจิตเหล่านี้ เพราะ[กุศล]มานอันเป็นเหตุมาปรากฏ [แห่งวิปาก]

[ถ้ากุศลมานเป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา วิปากก็เป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ถ้ากุศลมานเป็นหินจิต วิปากก็เป็นหินจิต ดังนี้ เป็นต้น]

อนึ่ง วิปากจิตเหล่านี้ไม่มีอธิบดี เพราะไม่พึงให้เกิดขึ้นโดยทำนันทะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นประธาน

จบ รูปาวจรวิปากจิตและรูปาวจรวิปากจิต

คำอธิบายโลกุตตรวิปากจิต

[๕๐๕] แม้โลกุตตรวิปากจิตก็ทรงจำแนกไว้โดยทำให้คล้อยตามกุศล เพราะเป็นเช่นเดียวกับโลกุตตรกุศล

อนึ่ง กุศลที่มีในภูมิ ๓ ย่อมสั่งสมยังวิภูษะให้เจริญโดยเนื่องด้วยจตุตถะและปฏิสนธิ

ดังนั้น จึงตรัสไว้ในเรื่องวิปากที่มีในภูมิ ๓ นั้นว่า กตตดา อุปจิตตดา (เพราะกระทำแล้ว เพราะสั่งสมแล้ว) ส่วนโลกุตตรกุศลแม้ถูกวิปากนั้นสั่งสมไว้ก็ย่อมคลายความ สั่งสม แม้ตนเองก็ไม่สั่งสมไว้โดยเนื่องด้วยจติและปฏิสนธิ ดังนั้น จึงไม่ตรัสไว้ใน เรื่องโลกุตตร-วิปากจิตนี้ว่า กตตดา อุปจิตตดา (เพราะกระทำแล้ว เพราะสั่งสมแล้ว) แต่ตรัสว่า กตตดา ภาวิตตดา (เพราะกระทำแล้ว เพราะเจริญไว้แล้ว)

ในพระบาลีว่า สุกฺกมฺ (สุกฺกมฺ) เป็นต้น ลำดับแรก มรรคยอมได้ชื่อเพราะ เหตุ ๓ อย่าง คือ วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค คุณของตน[คือมรรค] และ อารมณฺ์ ข้อความนี้ได้อธิบายไว้ในเรื่องกุศลแต่หนหลังแล้ว

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น โลกุตตรมรรคยอมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดย อารมณฺ์บ้าง ตามสุดต้นตอเทศนา ที่จริงแล้วสุดต้นตอเทศนาคือเป็นปริยายเทศนา (เทศนา โดยอ้อม) ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา (เทศนาโดยตรง) ดังนั้น โลกุตตรมรรค จึงไม่ได้ชื่อโดยคุณของตนหรือโดยอารมณฺ์ในอภิธรรมกถานี้ แต่ได้ชื่อโดยวิปัสสนาอันเป็น เหตุมาปรากฏของมรรคเท่านั้น เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเป็นประธาน

เหตุมาปรากฏนั้นมี ๒ อย่าง คือ วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค และ มรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล

วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในที่มาปรากฏของมรรค

มรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล เป็นประธานในที่มาปรากฏของผล

แม้ข้อความนี้ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง

ในฐานะที่เกิดขึ้นของมรรคและผลเหล่านั้น ฐานะนี้เป็นที่เกิดขึ้นของผล ดังนั้น วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคจึงเป็นประธานในฐานะที่เกิดขึ้นของผลนี้

อนึ่ง มรรคนี้ชื่อว่า สุกฺกมฺ เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค ได้ ชื่อว่า อนิมิตฺตะ และอัปปณฺ्हิตะ โดยคุณของตนและโดยอารมณฺ์ ดังนั้น จึงตั้งอยู่ในฐานะ ที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่อ ๓ อย่างแก่ผลของตน

ถามว่า : มรรคให้ชื่ออย่างไร

ตอบว่า : สุธัญญตมรรคนี้ได้รับชื่อด้วยวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค
ล้วนๆ ย่อมตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่อสุธัญญตะแก่ผลของตน
มรรคสุธัญญตะและอนิมิตตะตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่อว่า
อนิมิตตะแก่ผลของตน มรรคสุธัญญตะและอัปปณิหิตะตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏ
ของผลเองแล้วให้ชื่ออัปปณิหิตะแก่ผลของตน

อนึ่ง ชื่อ ๓ อย่างนั้นย่อมมีได้ตามนัยนี้ในผลจิตัตถจากมรรคจิตเท่านั้น [คือ ผล-
จิตที่เกิดขึ้นในมรรควิธี] หาใช่มีได้ในผลสมวัตติที่บุคคลเข้าในเวลาอื่นไม่ แต่ในภายหลัง
ย่อมรู้เห็นได้ด้วยวิปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น

ลำดับนั้น ผลทั้ง ๓ ที่เรียกว่า อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ และสุธัญญตะ ย่อมเกิดขึ้น
ด้วย[วุฏฐานคามินี]วิปัสสนาของพระโยคาวจรที่ออก[จากสังขาร]แล้ว วิปัสสนาญาณ
เหล่านั้นมีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นของผลทั้ง ๓ นั้นที่มีสังขารเป็นอารมณ์ ชื่อว่า อนุโลม-
ญาณ

อนึ่ง นัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในสุธัญญตมรรคก็มีในอัปปณิหิตมรรคอีกด้วย กล่าวคือ
แม้อัปปณิหิตมรรคนี้ก็ได้รับชื่อด้วยวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคล้วนๆ ย่อม
ตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่ออัปปณิหิตะแก่ผลของตน มรรค-
อัปปณิหิตะและอนิมิตตะตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่ออนิมิตตะ
แก่ผลของตน มรรคอัปปณิหิตะและสุธัญญตะตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเอง
แล้วให้ชื่อสุธัญญตะแก่ผลของตน

อนึ่ง ชื่อ ๓ อย่างนั้นย่อมมีได้ตามนัยนี้ในผลจิตัตถจากมรรคจิตเท่านั้น หาใช่
มีได้ในผลสมวัตติที่บุคคลเข้าในเวลาอื่นไม่

โดยประการดังนี้ พึงทราบวิปากจิตที่คู่ณ ๓ มากกว่ากุศลจิตในนิเทศแห่งวิปาก-
จิตนี้ [คือ จำนวนจิตในเรื่องนี้มีมากกว่ามรรคจิต ๓ เท่า ตรัสไว้ในพระบาลี]

อุปมาเหมือนกุศลจิตอันเป็นไปในภูมิ ๓ ย่อมไม่อาจยังวิปากของตนให้ได้อธิบดี
ฉันใด โลกุตตรกุศลย่อมเป็นฉันนั้นนั่นหามิได้

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะเวลาประกอบกรรมของกุศลอันเป็นไปในกุมิ ๓ เป็นอย่างหนึ่ง เวลาให้วิบากก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ดังนั้น กุศลอันเป็นไปในกุมิ ๓ นั้นจึงไม่อาจยังวิบากของตนให้ได้ธิตดี

ส่วนโลกุตตรกุศลย่อมได้วิบากในลำดับต่อจากมรรคไม่ผิดพลาดในเมื่อศรัทธา [ที่ประกอบกับมรรค] นั้น เมื่อวิริยะนั้น เมื่อสตินั้น เมื่อสมาธินั้น เมื่อปัญญานั้น ยังไม่สงบไป [คือยังดำเนินไปอยู่] ดังนั้น โลกุตตรกุศลนั้นจึงอาจยังวิบากของตนให้ได้ธิตดี

อุปมาเหมือนเมื่อไฟในที่ก่อไฟกองน้อยไว้ดับแล้วเท่านั้น อากรร้อนก็ดับไม่มีอะไรๆ แต่เมื่อดับกองไฟใหญ่ที่ลุกโพลงแล้วทำการฉาบทาด้วยมูลโค ลักษณะร้อนย่อมไม่สงบลงทันที ฉะนั้น ข้อนี้ก็ฉะนั้นเหมือนกัน คือ ขณะทำกรรมในกุศลอันเป็นไปในกุมิ ๓ เป็นอย่างหนึ่ง ขณะให้วิบากก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง เหมือนเวลาดับความร้อนในที่ก่อไฟกองน้อย ดังนั้น กุศลอันเป็นไปในกุมิ ๓ นั้นจึงไม่อาจเพื่อยังวิบากของตนให้ได้ธิตดี ส่วนผลในโลกุตตรกุศลย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อจากมรรคไม่ผิดพลาดในเมื่อศรัทธา [ที่ประกอบกับมรรค] นั้น เมื่อวิริยะนั้น เมื่อสตินั้น เมื่อสมาธินั้น เมื่อปัญญานั้น ยังไม่สงบไป ดังนั้น โลกุตตรกุศลนั้นจึงอาจยังวิบากของตนให้ได้ธิตดี สมจริงดังโบราณจารย์กล่าวว่า

วิปาเก อธิบัติ นตถิ จเปตวา โลกุตตรํ.

“อธิบดีย่อมไม่มีในวิปากจิต เว้นแต่โลกุตตระ”

[ข้อความข้างต้นนี้คงจะมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถาที่บางส่วนเป็นคำอธิบายของพระสาวก]

[๕๕๓] ในนิเทศแห่งผลจิตที่ ๔ คำว่า อัญญาตาวิสุทธิ คือ อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว กล่าวคือ ผู้มีหน้าที่แห่งญาณอันสำเร็จแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง อัญญาตาวิสุทธิ คือ อินทรีย์เพราะให้สำเร็จความเป็นใหญ่ในภายใน[สัมปยุตต]ธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว กล่าวคือ มีหน้าที่สำเร็จแล้วในสัจจะ ๔ หมายถึงรู้สัจจะ ๔ แห่งตลอดแล้วดำรงอยู่

[คำว่า อัญญาตาวิสุทธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว = อณฺเฏตาวิโน อินฺทริยํ อณฺเฏตาวิโนทฺธิยํ.
(ฉนฺธิสฺสึตฺตปฺริสสฺมาส อณฺเฏตาวิ คัพฺพํ คือ พระอรหันต์)

- อินทรีย์ในบรรดา[สัมปยุตต]ธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว = อณฺเฏตาวิโน อินฺทริยํ อณฺเฏตาวิโนทฺธิยํ (นิทธารณฉนฺธิสฺสึตฺตปฺริสสฺมาส อณฺเฏตาวิ คัพฺพํ คือ สัมปยุตตธรรม)

ข้อความว่า ในภายใน[สัมปยุตต]ธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว (อณฺเฏตาวิโน ฐมฺมานํ อพฺภนฺตเร) แสดงว่า ฉนฺธิสฺสึตฺตวิภัตติของบทหน้าลงในอรรถนิทธารณะ เพราะท่านมักไขอรรถนิทธารณะด้วย อนฺตร (ระหว่าง), อพฺภนฺตร (ภายใน) หรือ มชฺฌ (ระหว่าง)]

[๕๕๕] แม้ในนิทเทสวาระแห่งอณฺเฏตาวิโนทฺธิยํนั้น คำว่า อณฺเฏตาวิโน แปลว่า ผู้รู้ตามขอบเขตแล้วดำรงอยู่ [คือ ไม่ต้องรู้ต่อไปอีก]

คำว่า ฐมฺมานํ (ในบรรดา[สัมปยุตต]ธรรม) หมายความว่า ในภายในสัมปยุตต-ธรรม

คำว่า อณฺเฏตา แปลว่า ความรู้ตามขอบเขต [อา อุปสรรคใน อณฺเฏตา ใช้ในความหมายว่า มรียาท (ขอบเขต)]

คำว่า ปญฺเฏตา ปชานนา (ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด) เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว

คำว่า มคฺคญฺคํ มคฺคคปริยาปนฺนํ (องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค) หมายความว่า องค์แห่งมรรคคือผล นับเนื่องในมรรคคือผล

[สัสมาทิกุสฺสึเป็นต้นที่เป็นหมู่ธรรมอันนับเนื่องในผลจิตตูปบาท ชื่อว่า มรรค ส่วนปัญญาเป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของมรรคนั้นชื่อว่า มัคคังคะ (องค์แห่งมรรค)]

อนึ่ง ปกิณกะในโลกุตตรวิปากจิตนั้น มีดังนี้

อินทรีย์ถึงฐานะเดียวมีอย่างหนึ่ง อินทรีย์ถึงฐานะหกมีอย่างหนึ่ง และอินทรีย์ถึงฐานะเดียวมีอีกอย่างหนึ่ง กล่าวคือ

- อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์อย่างเดียวถึงฐานะหนึ่ง คือ โสตาปัตติมรรค

- อัญญนทรียหนึ่งถึงฐานะ ๖ คือ ผลชั้นต่ำ ๓ มรรคชั้นสูง ๓
- อัญญาตาวินทรียหนึ่งถึงฐานะหนึ่ง คือ อรหัตตผล

โดยองค์ธรรมในมรรคและผลทั้งหมด มีมรรคและผลอย่างละ ๘ อินทรีย [คือ ชีวิตินทรีย มนินทรีย เวทินทรียอย่างใดอย่างหนึ่ง และสัทินทรียเป็นต้น ๕ อย่าง] ดังนั้น จึงตรัสอินทรียอันเป็นโลกุตตระไว้ ๖๔ อย่าง แต่ในพระบาลีเป็นอินทรีย ๗๒ อย่าง เพราะทำมรรคและผลอย่างละ ๘ อินทรีย [คือ เพิ่มฐานะอีก ๒ โดยตรัสบัญญัติเป็นปัญญินทรีย และอนัญญาตัญญูสสามิตินทรียเป็นต้น]

พระพุทธองค์ตรัสไว้ในมรรคว่า มคฺคํ (องค์แห่งมรรค) แม้ในผลก็ตรัสว่า มคฺคํ ในมรรคได้ตรัสว่า โพชฌงฺโก (โพชฌงค์) แม้ในผลก็ตรัสว่า โพชฌงฺโก

ในขณะที่เกิดมรรคก็ตรัสว่า อารติ วิริติ (ความมงดเว้น) แม้ในขณะที่เกิดผลก็ตรัสว่า อารติ วิริติ (ความมงดเว้น)

ในบรรดามรรคผลเหล่านั้น มรรคชื่อว่า มรรค โดยความเป็นมรรคนั่นเอง
ส่วนผลชื่อว่า มรรค เพราะอาศัยมรรค

[สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่มีในผลมีสภาวะเหมือนสัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่มีในมรรค จึงตรัสว่า มรรคโดยสทิสูปจาระ คือ ส่วนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน]

แม้พระพุทธองค์จะตรัสว่า ผลงฺคํ (องค์แห่งผล) ผลปริยาปนฺนํ (นับเนื่องในผล) ก็ควร

ในมรรคได้ตรัสว่า สมฺโพชฌงฺโก (สัมโพชฌงค์) เพราะเป็นองค์แห่งผู้ตรัสรู้
ในผลก็ตรัสว่า สมฺโพชฌงฺโก เพราะเป็นองค์แห่งผู้ตรัสรู้แล้ว

[คำว่า สมฺโพชฌงฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- องค์แห่งผู้ตรัสรู้ = สมฺมา พุชฺฌตฺติ สมฺโพธิ, สมฺโพธิสฺส องฺโค สมฺโพชฌงฺโก.
(ติ ปัจจัยใน สมฺโพธิ ลงในปัจจุบันกาล)

- องค์แห่งผู้ตรัสรู้แล้ว = สมมา อพฺพชฺฌิตี สมโพธิ, สมโพธิสฺส อังโค สมโพชนฺงโค.
(ติ ปัจจัยใน สมโพธิ ลงในอดีตกาล)]

ในมรรคได้ตรัสว่า อารติ วิรติ (ความมงดเว้น) โดยเนื่องด้วยการมงดเว้นอยู่ ในผล
ก็ตรัสว่า อารติ วิรติ (ความมงดเว้น) โดยเนื่องด้วยการมงดเว้นแล้ว

[ติ ปัจจัยใน อารติ และ วิรติ ตามนัยแรกลงในภาวสาธนะ ปัจจุบันกาล ส่วน ติ ปัจจัยใน
อารติ และ วิรติ ตามนัยหลังลงในภาวสาธนะ อดีตกาล]

จบ เรื่องโลกุตตรวิปากจิต

เรื่องอกุศลวิปากจิต

[๕๕๖] ถัดจากโลกุตตรวิปากจิตนี้ เป็นอกุศลวิปากจิต ๗ ดวงเหล่านี้ คือ
จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณรวม ๕ ดวง
มโนธาตุ ๑ ดวง และมโนวิญญาณธาตุ ๑ ดวง โดยพระบาลีและองค์ธรรมเหมือนกับ
กุศลวิปากจิตเช่นนั้นตามที่กล่าวไว้ในหนหลัง มีข้อความพิเศษว่า

- กุศลวิปากจิตเหล่านี้มีกุศลกรรมเป็นปัจจัยอย่างเดียว ส่วนอกุศลวิปากจิต
เหล่านี้มีอกุศลกรรมเป็นปัจจัย

- กุศลวิปากจิตเหล่านี้ย่อมเป็นไปในอิฏฐารมณ และอิฏฐัมชฌัตตารมณ
ส่วนอกุศลวิปากจิตเหล่านี้ย่อมเป็นไปในอนิฏฐารมณและอนิฏฐัมชฌัตตารมณ

- กายวิญญาณจิตในกุศลวิปากจิตเหล่านี้ประกอบด้วยสุข ส่วนกายวิญญาณ-
จิตในอกุศลวิปากจิตเหล่านี้ประกอบด้วยทุกข์

- มโนวิญญาณธาตุในกุศลวิปากจิตเหล่านี้ประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมให้ผล
ในฐานะทั้ง ๕ เริ่มแต่ปฏิสนธิของคนตาบอดแต่กำเนิดเป็นต้นในพวกมนุษย์ ส่วนมโน-
วิญญาณธาตุในอกุศลวิปากจิตเหล่านี้ เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยอกุศลจิต ๑๑ ดวง

[เว้นอุทัจจะ] ย่อมทำกรรมนิमितและคตินิमितอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์แล้วให้ผลใน
ฐานะทั้ง ๕ อย่างนี้ คือ

๑. ให้ผลปฏิสนธิในอบาย ๔
๒. ให้ผลเป็นภวังค์ตลอดอายุตั้งแต่วาระจิตดวงที่ ๒
๓. ให้ผลเป็นสันติระณะในปัญจวิญญาณวิถีที่มีอารมณ์เป็นอนิฏฐารมณ์และเป็น
อนิฏฐัมชณัตตารมณ์
๔. ให้ผลเป็นตทารมณ์ทางทวาร ๖ ในอารมณ์มีกำลัง
๕. ให้ผลเป็นจุติในมรณกาล

จบ เรื่องอกุศลวิปากจิต



คำอธิบายกิริยาอัพยากฤต

คำอธิบายมโนธาตุ

[๕๖๖] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อัพยากต-ธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงจำแนกกิริยาอัพยากฤต

ในพากย์นั้น คำว่า กิริยา (การกระทำ) หมายความว่า เพียงแต่กระทำ โดยแท้จริงแล้ว ในบรรดากิริยาจิตทุกดวง กิริยาจิตที่ไม่ถึงความเป็นชวณะย่อมไม่มีผล เหมือนดอกไม้ล้ม กิริยาจิตที่ถึงความเป็นชวณะก็ไม่มีผล เหมือนดอกไม้ของต้นไม้ที่ถูกตัดรากแล้ว ย่อมเป็นเพียงการกระทำเท่านั้น เพราะเป็นไปด้วยการยังกิจนั้นๆ ให้สำเร็จ ฉะนั้นจึงตรัสว่า กิริยา (การกระทำ)

[คำว่า กิริยา มีรูปวิเคราะหฺว่า กรณํ กิริยา (กร ธาตุ + ริริย ปัจจัยในภาวสาธนะ) การกระทำดังกล่าวไม่มีผลอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนกุศลที่ให้ผลดีหรืออกุศลที่ให้ผลไม่ดี จึงเพิ่มมุตต ศัพท์เข้ามาอธิบายเป็นรูปว่า กรณมุตตํ (เพียงแต่กระทำ)

คำว่า วาตปุพฺผํ (ดอกไม้ล้ม) คือ ดอกไม้ที่ไม่มีจริง เป็นเพียงสำนวนทางโลกเท่านั้น ดังคำว่า กจฺฉโลโหม (หนวดเต่า) สสฺวิสาณํ (เขากระต่าย) คำนี้มีรูปวิเคราะหฺว่า วาตสฺส ปุพฺผํ วาต-ปุพฺผํ (ดอกไม้ของลม) หรือมีรูปวิเคราะหฺว่า วาตโต ชาตํ ปุพฺผํ วาตปุพฺผํ (ดอกไม้ที่เกิดจากลม)]

ในคำว่า เนวกุสลา นากุสลา (ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล) เป็นต้น มโนธาตุ :-

- ชื่อว่า ไม่ใช่กุศล (เนว กุสลา) เพราะไม่มีกุศลเหตุกล่าวคืออกุศลมูล
- ชื่อว่า ไม่ใช่อกุศล (เนว อกุสลา) เพราะไม่มีอกุศลเหตุกล่าวคืออกุศลมูล
- ชื่อว่า ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล (เนวกุสลา นากุสลา) เพราะไม่มีกุศลที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ และอกุศลที่เรียกว่า อโยนิโสมนสิการเป็นปัจจัย
- ชื่อว่า ไม่ใช่ผลกรรม (เนว จ กมฺมวิปากา) เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นกล่าวคืออกุศลและอกุศล

แม้ในกิริยามโนธาตุนี้ การตั้งอยู่แห่งความเป็นไปย่อมมิได้เท่านั้นในทิศแห่ง

เอกัคคตาของจิต กล่าวคือ บทว่า สณฺหิจิตฺติ (ความดำรงอยู่แห่งจิต) และ อวฺภูจิตฺติ (ความมั่นอยู่แห่งจิต) เป็นต้น ย่อมไม่ได้ในจิต ๑๗ ดวงเหล่านี้ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ มโนวิญญาณธาตุ ๓ และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ [จิตที่ไม่ประกอบกับวิริยะ ๑๖ ดวง และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ดวง] เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อย [เนื่องจากไม่ประกอบด้วยวิริยะหรือเป็นสภาวะสงสัยไม่มั่นใจในอารมณ์]

พึงทราบวิธีที่เหลือทั้งหมดตามนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งวิบากมโนธาตุ เว้นแต่ฐานแห่งการเกิดขึ้น เพราะจิตนั้น (มโนธาตุที่เป็นวิบาก) เกิดขึ้นในลำดับต่อจากปัญจวิญญาณ แต่มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตนี้ย่อมเกิดขึ้นก่อนจิตทุกดวงในเวลาเป็นไปด้วยการเสพอารมณ์ทางปัญจทวาร

ถามว่า : จิตดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นก่อนทุกดวงอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก เมื่อรูปารมณฺโณเป็นอิฏฐารมณฺโณ อิฏฐัมมชฌัตตารมณฺโณ อนิฏฐารมณฺโณ หรืออนิฏฐัมมชฌัตตารมณฺโณ อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบประสาทรูปทางจักขุทวาร มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตก็รับอารมณ์นั้นแล้วยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เกิดขึ้นเป็นไปก่อนโดยความเป็นอวัชชนะ แม้โสตทวารเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

จบ มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยาจิต

หสิตูปาทจิต

[๕๖๘] จิตดวงนี้[คือหสิตูปาทจิต]ในพระบาลีว่า มโนวิญญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ ยเปยฺย โสมนสฺสหคฺตา (มโนวิญญาณที่เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และ ไม่ใช่ผลกรรม ประกอบด้วยโสมนัส เกิดขึ้นแล้ว) เป็นจิตเฉพาะพระชฌนาสพไม่ว่าไปแก่บุคคลอื่น ย่อมมีได้ในทวาร ๖ กล่าวคือ :-

- ทางจักขุทวาร พระชฌนาสพเห็นสถานที่อันสมควรแก่การเพียรปฏิบัติย่อมมีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้

- ทางโสตนทวาร ท่านถึงสถานที่แจกภัณฑะแล้วมีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ว่า ตัณหาอันเป็นความโลภมากนี้ถูกเราจัดได้แล้ว ในเมื่อบุคคลผู้ละโมภจำนวนมากส่งเสียงดังรับของอยู่

- ทางฆานทวาร เมื่อท่านบูชาพระเจดีย์ด้วยของหอมหรือดอกไม้ก็เกิดความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้

- ทางชีวหาทวาร ท่านได้รับภินทบาตที่ถึงพร้อมด้วยรสแล้วแบ่งปันฉันอยู่ ก็มีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ว่า เราได้บำเพ็ญสารณียธรรม (ธรรมที่ควรระลึกถึง) แล้ว

- ทางกายทวาร ท่านบำเพ็ญอภิสมาจาริกวัตรอยู่ ก็มีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ว่า วัตรทางกายทวารของเราครบถ้วนแล้ว

หสิตุปปาตจิตย่อมมีได้ทางปัญจทวารอย่างนี้ก่อน

พระชีณาสพยอมได้ในปัญจทวารอย่างนี้ก่อน

[คำว่า โสมนัสสุต แปลว่า มีความโสมนัสเกิดขึ้น ประกอบรูปศัพท์มาจาก โสมนัส + อิต ปัจจัยในสัญญาชาติอัสนัตถิตถิต ลง อิต ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๕) ว่า สมฺชาตํ ตารกาทิตฺวโธ (ลง อิต ปัจจัยท้าย ตารกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สมฺชาต = เกิดแล้ว) เช่น ตารกา สมฺชาตา อสฺสาติ ตารกิตํ, คคน (ท้องฟ้ามีดวงดาวปรากฏแล้ว) เป็นต้น

อภิสมาจาริกวัตร คือ อุปัชฌายวัตรเป็นต้นที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ชั้นธกะ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า วัตรที่ทรงบัญญัติโดยปรารภข้อประพฤติอันประเสริฐ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิ วิสิฏฺโฐ อุตฺตโม อาจาโร อภิสมาจาโร (ปาติบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อภิสมาจารํ อารพฺภ ปณฺณตฺตํ อาภิสมาจาริกํ.

(อภิสมาจาร ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน อารพฺภ ปณฺณตฺตํ ตัถฺหิต)]

แต่ทางมโนทวาร หสิตุปปาตจิต[ของพระชีณาสพ]ย่อมเกิดขึ้นปรารภอดีตและอนาคต กล่าวคือ พระตถาคตทรงระลึกถึงเหตุที่ได้กระทำไว้ในครั้งที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นโชติปาละ ท้าวมชเววราช และกัณหาบสเป็นต้น^{๓๓๘} จึงทรงกระทำการแย้มให้ปรากฏ อนึ่ง การระลึกลักษณะเป็นหน้าที่ของบุพเพนิวาสญาณและสัพพัญญุตญาณ และจิตดวงนี้ย่อมเกิดขึ้นร่าเริงในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น

[คัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๑-๗๒) อธิบายว่า พระชีณาสพเห็นสถานที่อันสมควรแก่การเพียรปฏิบัติย่อมมีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยหสิตูปาทจิต แต่ยังไม่ยิ้ม เพราะจิตที่เกิดทางปัญจทวารก่อให้เกิดวิญญูตริรูปคือการยิ้มไม่ได้ ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกล่าวถึงการเกิดความโสมนัสของพระชีณาสพทางปัญจทวาร เมื่อถึงมโนทวารจึงกล่าวว่า ทรงกระทำการแย้มให้ปรากฏ (สิตฺ ปาตุวากาสิ) ในเวลานั้นได้เกิดอติตังสญาณหรืออนาคตังสญาณแล้วจึงเกิดหสิตูปาทจิตที่ไม่ประกอบญาณ ดังนั้น จึงนับว่ากายกรรมเป็นต้นของพระพุทธรองค์มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ]

พระพุทธรองค์ทอดพระเนตรเห็นว่าจักมีพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า ตันติสสระ (ผู้มีเสียงดังเสียงพิน) มุทิงคัสสระ (ผู้มีเสียงดังตะโพน) แล้วทรงทำการแย้มให้ปรากฏ แม้การระลึกลักษณะก็เป็นหน้าที่ของอนาคตังสญาณและสัพพัญญุตญาณ และจิตดวงนี้ย่อมเกิดขึ้นร่าเริงในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น

อนึ่ง ในนิเทศวาระแห่งหสิตูปาทจิตนั้น พระพุทธรองค์ทรงตั้งเอกัคคตาแห่งจิตไว้ถึงสมาธิพละ เพราะมีกำลังกว่าอเหตุกจิตที่เหลือ แม้วิริยะก็ทรงตั้งไว้ถึงวิริยพละ

[ในนิเทศของเอกัคคตาแห่งจิตและวิริยนิทรียที่เกี่ยวกับหสิตูปาทจิต พระพุทธรองค์ตรัสบทว่า พลํ ให้ถึง สมาธิพลํ วิริยพลํ การตรัสเช่นนั้นก็เพราะว่าหสิตูปาทจิตนี้มีเจตสิกประกอบมากกว่าอเหตุกจิตดวงอื่น จึงกล่าวว่ามีกำลังกว่าอเหตุกจิตที่เหลือ]

อย่างไรก็ตาม ในอุทเทศมิได้ตรัสว่า สมาธิพลํ โหติ (สมาธิพละย่อมมี) วิริยพลํ โหติ (วิริยพละย่อมมี) ดังนั้น สมาธิและวิริยะทั้งสองนี้จึงไม่ชื่อว่าพละ ด้วยอรรถว่าเป็นกำลังอันเพียงพอ

[โดยทั่วไปจิตที่ประกอบด้วยอโลกเหตุเป็นต้นอันให้สำเร็จความมั่นคงได้ จึงเป็นจิตที่มีกำลัง เหมือนต้นไม้ที่มีรากยึดแน่น แต่อโลกเหตุเป็นต้นไม่มีในหสิตูปาทจิต จึงไม่ชื่อว่าพละด้วย อรรถว่าเป็นกำลังอันเพียงพอ ดังนั้น ในอุเทศจึงมิได้ตรัสว่า สมาธิพลํ โหติ (สมาธิพละย่อมมี) วิริยพลํ โหติ (วิริยพละย่อมมี) แต่ตรัสไว้ในนิเทศ เพราะมีกำลังมากกว่าอเหตุกจิตอื่นเล็กน้อย เนื่องด้วยประกอบกับวิริยะ]

อนึ่ง จิตดวงนี้ไม่ใช่กุศลจิต ไม่ใช่อกุศลจิต ดังนั้น จึงไม่ตรัสไว้ว่าเป็นผล และ เพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่ผลโดยตรง จึงมิได้ตรัสไว้แม้ในสังคหวาระว่า เทว พลani โหนติ (ผละ ๒ ย่อมมี)

พึงทราบคำที่เหลือทั้งหมดตามนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศของอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส

มโนทวาราวชชนจิต

[๕๗๔] คำว่า อุเปกขาสหคตฺ (มโนวิญญูณธาตุประกอบด้วยอุเบกขา) หมายความว่า จิตดวงนี้ทั่วไปแก่สัตว์ผู้มีจิตทุกจำพวกในภพทั้ง ๓ ขึ้นชื่อว่าย่อมไม่เกิดขึ้น แก่สัตว์ผู้มีจิตบางคนหาไม่มี แต่เมื่อเกิดในปัญจทวารย่อมทำวัฏฐัพพนกิจ เมื่อเกิดในมโนทวารย่อมทำอวชชนกิจ เมื่อสาธารณญาณ ๖ (พระญาณที่เกิดเฉพาะพระพุทธเจ้า) ก็รับอารมณ์ที่จิตดวงนี้รับไว้แล้วเหมือนกัน

[อสาธารณญาณ ๖^{๓๓๔} คือ

๑. มหารุกฺณสมปัตติญาณ	ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหารุกฺณ
๒. ยมกปาฎิหาริยญาณ	ญาณรู้เห็นยมกปาฎิหาริย์
๓. อาสยานุสยญาณ	ญาณรู้เห็นความคุ่นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส
๔. อินทริยปโรปริยัตติญาณ	ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทริย์
๕. สัพพัญญุตญาณ	ญาณรู้เห็นญะยธรรมทั้งปวง
๖. อนาวรณญาณ	ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง]

จิตดวงนี้ชื่อว่า มหาคชะ (มหาคชสาร) ขึ้นชื่อว่าสิ่งที่ไม่เป็นอารมณ์ของจิตนี้มิได้มี เมื่อมีคำถามว่า “จิตที่มีใช้สัพพัญญุตญาณ แต่ชื่อว่ามิดคตอย่างสัพพัญญุตญาณเป็นจิตดวงไหน” ก็พึงตอบว่าเป็นจิตดวงนี้ (มโนทวาราวชชนจิต)

[มหาคชสารมีกำลังมาก ฉะนั้น จิตดวงนี้ก็อยู่หน้าสัพพัญญุตญาณรับอารมณ์ทุกอย่างได้เหมือนสัพพัญญุตญาณ จึงมีกำลังมาก ฉะนั้น

คำว่า มหาช ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์ว่า มหาช โว ยาติ มหาช (มหาช ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอุปมาตัตริต)]

พึงทราบคำที่เหลือในจิตนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในจิตดวงก่อน (หสิตูปปาตจิต)

มีความต่างกันเล็กน้อย คือ ในหสิตูปปาตจิตนั้นทรงจำแนกสังขารชั้นมัจฉิก ๙ เพราะมีปีติ แต่ในจิตดวงนี้ทรงจำแนกสังขารชั้นมัจฉิก ๘ เพราะไม่มีปีติ

มหากิริยาจิต ๘ ดวง

บัดนี้ มหากุศลจิต ๘ ดวงเกิดขึ้นเป็นมหากิริยาจิต เพราะความเกิดขึ้นแก่ พระชินาสพเท่านั้น ดังนั้น พึงทราบมหากิริยาจิตเหล่านั้นตามนัยตามที่กล่าวไว้ในกุศล-
นิเทศ

หสนจิต ๑๓ ดวง

พึงประมวลหสนจิตไว้ในที่นี้

ถามว่า : หสนจิตเหล่านั้นมีกี่ดวง

ตอบว่า : มี ๑๓ ดวง กล่าวคือ

- ปุณฺณ ย่อมยัมด้วยจิต ๘ ดวง คือ กุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง
อกุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง

- พระเสกขะ ย่อมยัมด้วยจิต ๖ ดวง คือ กุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔
ดวง อกุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัสไม่ประกอบด้วยทวิภูติ ๒ ดวง

- พระชินาสพ ย่อมยัมด้วยจิต ๕ ดวง คือ หสิตูปปาตจิตอันประกอบด้วย
โสมนัส ๑ ดวง มหากิริยาจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง

[ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารกล่าวสรุปเป็นคาถาท่องจำว่า

ปุณฺณชฺชา หสนเตตฺถ

จิตฺเตหิ ปน อฏฺฐหิ

จฺหิ เสกฺขา อเสกฺขา

จิตฺเตหิ ปน ปญฺจหิ.^{๓๔๐}

“ในบรรดาจิตเหล่านี้ ปุณฺชนียมด้วยจิต ๘ ดวง
พระเสกขบุคคลยัมด้วยจิต ๖ ดวง
พระอเสกขบุคคลยัมด้วยจิต ๕ ดวง”]

รูปาวจรกิริยาและอรูปาวจรกิริยา

[๕๗๗] ในนิเทศแห่งรูปาวจรกิริยาและอรูปาวจรกิริยา คำว่า ทิฏฐมมสุขวิหาร (อันเป็นการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน) หมายความว่า [ฉาน]อันเป็นเพียงการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ ในอรรถภาพนี้เท่านั้น

ในบรรดาฉานเหล่านั้น สมบัติที่พระชีณาสพให้บังเกิดขึ้นในเวลายังเป็นปุณฺชนมียอยู่ ตราบใดที่พระชีณาสพยังไม่เข้าสมบัตินั้น ตราบนั้นก็เป็นกุศล ต่อเมื่อท่านเข้าสมบัตินั้นแล้วก็เป็นกิริยา แต่สมบัติที่พระชีณาสพนั้นให้บังเกิดขึ้นในเวลาที่ท่านเป็นพระชีณาสพแล้ว ย่อมเป็นกิริยาเท่านั้น

[แม้ฉานที่ปุณฺชนหรือพระเสกขให้บังเกิดขึ้นก็จัดเป็นกุศลฉานตราบที่ยังไม่ได้เข้าฉานในเวลาเป็นพระชีณาสพ ดังนั้น วิญญูญายตนฉานและเนวสัญญานาสัญญายตนฉานที่บรรลู่ในขณะที่เป็นพระชีณาสพ จึงรับอารมณฺเป็นกุศลฉานคืออากาสานัญจายตนะและอากิญจัญญายตนะที่ยังมิได้เข้าสมบัติ หรือรับอารมณฺเป็นกิริยาฉานเหล่านั้นที่ได้เข้าสมบัติแล้ว]

พึงทราบคำที่เหลือทั้งหมดตามนัยที่กล่าวไว้ในกุศลนิเทศ เพราะเป็นเหมือนกับกุศลนั้น

จบ จิตตูปปาทกัณฑ์ในอรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออัฐฐสาลินี แต่ยังไม่จบบทว่า อัพยากฤต [ยังเหลือรูปอยู่]

จบ คำอธิบายจิตตูปปาทกัณฑ์

ทุกขคฺคินา สุมหตา ปริปีลิตสุ
โลกตฺตยสฺส วสโต ภวจารเกสุ
สพฺพตฺตนา สุจฺริตสฺส ปมาทกาโล
โก โภ น โหติ ปรมํ กุสลํ จินาถ.

เตลภฺญาหคฺคาถา คาคา ๕๑

“ท่านผู้เจริญ เมื่อโลกสาม[ถูกขัง]อยู่ในกรงแห่งภพมีไฟทุกข์
กองใหญ่ เผารนอยู่ ไม่พื้มีเวลาที่ทุกคนจะลืมนำเพ็ญสุจริต เชิญท่าน
ทั้งหลายบำเพ็ญกุศลให้ยิ่งขึ้นไปเถิด”

๒. รูปกัณฑ์

คำอธิบายอุเทศ

[๕๘๓] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อภัยกตธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงจำแนกรูปกัณฑ์ (หมวดรูป)

ในพากย์นั้น แม้พระพุทธองค์ทรงจำแนกวิปากอภัยกตตะ (อภัยกตคือวิปากจิต) และกิริยาอภัยกตตะ (อภัยกตคือกิริยาจิต) ไว้หมดสิ้นแล้วในจิตตูปปาตกัณฑ์หนหลัง แต่ยังมีได้ตรัสอภัยกตคือรูปและอภัยกตคือนิพพาน

เมื่อจะทรงประมวลอภัยกตทั้ง ๔ มาแสดงเพื่อตรัสอภัยกตทั้งสองเหล่านั้น จึงตรัสว่า กุสลากุศลานํ ธมฺมานํ วิปากา (วิปากของกุศลธรรมและอกุศลธรรม)

ในพากย์นั้น คำว่า กุสลากุศลานํ (กุศลและอกุศล) คือ กุศลอันเป็นไปในภูมิ ๔ และอกุศล

พระพุทธองค์ทรงแสดงประมวลอภัยกต คือ วิปากจิตด้วยบททั้งสองโดยจำแนกเป็นกุศลวิปากและอกุศลวิปากอย่างนี้ก่อน

อภัยกตคือวิปากจิตทั้งหมดนั้นเป็นกามาวจรก็มี เป็นรูปาวจรเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็มี ดังนั้น จึงทรงแสดงประมวลอภัยกตคือวิปากจิตนั้นโดยภูมิต่างกัน ตามนัยว่า กามาวจรา (อันเป็นกามาวจร) เป็นต้น

อนึ่ง วิปากจิตคืออภัยกตนั้นเป็นเวทนาชั้นก็มี ฯลฯ เป็นวิญญาณชั้นก็มี ดังนั้น จึงทรงแสดงประมวลอภัยกตนั้นอีกโดยความเป็นชั้น ๔ ที่ประกอบร่วมกัน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงประมวลอภัยกตคือวิปากจิตอย่างนี้ตามนัยทั้ง ๓ คือ กุศลและอกุศล ภูมิต่างกัน และชั้นที่ประกอบร่วมกันอย่างนี้แล้ว

เมื่อจะทรงแสดงอภัยกตคือกิริยาจิตอีก จึงตรัสว่า เย จ ธมฺมา กิริยา (อภัยกตเหล่าใดเป็นกิริยา) เป็นต้น

ในพากย์นั้น พระพุทธรองค์ควรตรัสว่า กามาวจรา รูปาวจรา อรูปาวจรา เวทนาขันธ์ ๕ เปฯ วิญญาณขันธ์ (อันเป็นกามาวจร รูปาวจร หรืออรูปาวจร อันเป็น เวทนาขันธ์ ๕ ลข หรือวิญญาณขันธ์) แต่ทรงละเลยมิได้ตรัสไว้โดยแสดงนัย เพราะทรง ถือเอาแล้วในอภัยากฤตคือวิปากจิตหนหลัง

บัดนี้ เมื่อจะแสดงธรรมที่ยังมิได้จำแนกไว้ จึงตรัสว่า สพฺพญจ รูปิ อสงฺขตา จ ธาตุ (รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ)

ในพากย์นั้น พึงทราบว่ามีพระภาคทรงถือนารูป ๒๕ และส่วนแห่งรูป ๘๖ มาแสดงไว้โดยสิ้นเชิงด้วยบทว่า สพฺพญจ รูปิ (รูปทั้งหมด)

[คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๑) กล่าวว่า รูป ๒๕ คือ आयตนะ ๑๐ และสขุมรูป ๑๕ ที่ตรัสไว้โดยตรงในพระบาลี อีกนัยหนึ่ง นับเอาหทัยวัตถุโดยรวมอุปจยะและสันตติเป็นอย่างเดียว คือชาตฺรูป

ส่วนของรูป ๘๖ คือ จักขุทสกกฺลาปเป็นต้น ๗ รวมเป็น ๗๐ อัฐฐกะรูป ๓ มีอุตุ-สมุฏฐานเป็นต้น ๒๔ และสัททรูป ๒ คือ รูปที่เกิดจากจิตและอุตุ]

ด้วยบทว่า อสงฺขตา จ ธาตุ นี้ทรงแสดงนิพพานโดยสิ้นเชิง

ด้วยถ้อยคำเพียงนี้ เป็นอันจบบทว่า อพฺยากตา ธมฺมา (อภัยากตธรรม)

อภัยากฤตคือรูป

[๕๘๔] ถาถามว่า : เหตุใดพระพุทธรองค์จึงตรัสประโยคนีว่า ตตฺถ กตมํ สพฺพํ รูปิ (ในกลุ่มบททั้งสองนั้น รูปทั้งหมดเป็นไฉน)

ตอบว่า : พระพุทธรองค์ตรัสอภัยากฤตคือรูปไว้โดยย่อในหนหลังแล้ว บัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงจำแนกรูปนั้นโดยพิสดาร ด้วยประเภทแห่งรูปหมวด ๑ หมวด ๒ หมวด ๓ หมวด ๔ ๕ ลข หมวด ๑๑ จึงตรัสประโยคนี

ประโยคนีนี้มีเนื้อความว่า ในกลุ่มบททั้งสองนั้นที่ตรัสว่า สพฺพญจ รูปิ อสงฺขตา จ ธาตุ (รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ) ขึ้นชื่อว่ารูปทั้งหมดเป็นไฉน

[ข้อความข้างต้นแสดงว่า ตตถ ศัพท์ในประโยคว่า ตตถ กตมํ สพฺพํ รูปิ (ในกลุ่มบททั้งสองนั้น รูปทั้งหมดเป็นไฉน) เป็นวิเสสของปาฐเสสสะ ว่า ปททวเย (ในกลุ่มบททั้งสอง)]

บัดนี้ เมื่อจะแสดงรูปนั้นจึงตรัสว่า จตฺตารอ จ มหาภูตา (มหาภูตรูป ๔) เป็นต้น ในพากย์นั้น คำว่า จตฺตารอ (๔) เป็นศัพท์กำหนดจำนวน ศัพท์นั้นห้ามความหย่อนและยิ่งของรูปเหล่านั้น

จ ศัพท์ที่มีความหมายว่า สัมปดินฺทะ (รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้โดยตรง) จ ศัพท์นั้นจึงรวบรวมอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูป) ว่า ไม่เพียงมหาภูตรูป ๔ เท่านั้น ชื่อว่ารูป แม้[อุปาทาย]รูปอื่นก็มีอยู่

มหาภูตรูป

ในคำว่า มหาภูตา (มหาภูตรูป) นี้ พึงทราบความเป็นมหาภูตเพราะเหตุที่มีความปรากฏเป็นของใหญ่ เป็นต้น ซึ่งอธิบายได้ว่า รูปเหล่านั้นตรัสเรียกว่ามหาภูตรูป ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ

- เพราะปรากฏเป็นของใหญ่
- เพราะเหมือนนักเล่นกลและยักษ์ เป็นต้น
- เพราะต้องบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก
- เพราะมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง
- เพราะปรากฏเป็นกองใหญ่

มหาภูตปรากฏเป็นของใหญ่

ในบรรดาเหตุเหล่านั้น คำว่า มหฺนตฺปาตฺถาวโต (เพราะปรากฏเป็นของใหญ่) หมายความว่า รูปเหล่านั้นปรากฏเป็นของใหญ่ในกระแสรูปที่ไม่มีใจครองบ้าง ในกระแสรูปที่มีใจครองบ้าง พึงทราบความเป็นของใหญ่ของรูปเหล่านั้นในกระแสรูปที่ไม่มีใจครองอย่างนี้

[มหาภูตรูปมีปฐวีธาตุเป็นต้นไม่ใช่ของใหญ่ในรูปกลาปหนึ่งๆ แต่เป็นรูปใหญ่ที่ปรากฏในกระแสน้ำที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูปเหล่านั้น คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๒) แสดงรูปวิเคราะห์ของ มหาภูต ตามนัยนี้ว่า ภูตานิ มหนตานิ มหาภูตานิ (รูปใหญ่ที่ปรากฏชัด) ดังนั้น ประโยคที่ว่า มหนตปาตุภาวโต (เพราะปรากฏเป็นของใหญ่) จึงเป็นเพียงคำอธิบายเท่านั้น มิได้มุ่งแสดงรูปวิเคราะห์ว่า มหนตานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ (รูปที่ปรากฏเป็นของใหญ่)

อนึ่ง รูปวิเคราะห์ว่า ภูตานิ มหนตานิ มหาภูตานิ มีศัพท์เดิมมาจาก ภูตมหนต สลับบทหน้าและบทหลังเป็นรูปว่า มหนตภูต แล้วแปลง มหนต ศัพท์เป็น มหา ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีวว่า อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ คณฺฐตฺโม (หมั่นอันสูงสุด) สลับ อุตฺตมคณ เป็น คณฺฐตฺม

กล่าวโดยพิสดารว่า จักรวาลหนึ่งยาวและกว้างถึง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ (หนึ่งล้านสองแสนสามพันสี่ร้อยห้าสิบโยชน์) วัดโดยรอบ คือ

สพฺพ สตสหฺสฺสานิ	ฉตฺตีส ปริมณฺทลํ
ทสฺสเจว สหฺสฺสานิ	อทุกฺขุคฺคานิ สตานิ จ."

“จักรวาลทั้งหมดมีฐานกลม วัดโดยรอบได้ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ (สามล้านหกแสนหนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบโยชน์)”

ในจักรวาลนั้น :-

ทฺเว สตสหฺสฺสานิ	จตฺตาริ นหุตฺตานิ จ
เอตฺตํ พหฺลตฺเตน	สงฺขาตาย วสุณฺธรา.

“แผ่นดินนี้ วัดโดยส่วนหนาได้เท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ (สองแสนสี่หมื่นโยชน์)” [ความปรากฏเป็นของใหญ่ของมหาภูตรูปที่มีปฐวีธาตุหนาแน่น]

แผ่นดินนั้นนั่นแหละมีน้ำรองแผ่นดิน :-

จตฺตาริ สตสหฺสฺสานิ	อภูเจว นหุตฺตานิ จ
เอตฺตํ พหฺลตฺเตน	ชลํ วาเต ปตฺถิ จิตํ.

และภูเขาสวรรค์ ล้วนวิจิตรด้วยรัตนต่างๆ อันเป็นทิพย์ หยั่งลง
ในมหาสมุทรและสูงขึ้นจากมหาสมุทรประมาณกึ่งหนึ่ง โดยประมาณ
ที่กล่าวไว้ทั้งข้างบนข้างล่าง โดยรอบขุนเขาสีเนรุราชนั้นตามลำดับ เป็น
ที่สถิตของเหล่ามาราชาทั้งหลาย เป็นถิ่นประจำของหมู่เทพและ
พวกยักษ์”

โยชนานัน สตานุจโจ	หิมวา ปณจ ปพฺพโต
โยชนานัน สหสฺसानิ	ดีถิ อายตวิตุโต
จตุราสีติสสเสหิ	กุญฺเฬิ ปฏิมณฺฑิตโต.

“ยังมีภูเขาชื่อหิมพานต์สูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐
โยชน์ งดงามด้วยยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด”

ติปณฺจโยชนกฺขนฺธ	ปริกฺเขปา นควฺหยา
ปณณาสโยชนกฺขนฺธ-	สาขายามา สมฺนตโต.
สตโยชนวิตุถิณฺณา	ตาวเทว จ อุกฺคตา
ขมฺพฺยู ยสฺसानุภาเวน	ขมฺพฺทูโป ปกาสิโต.

“ชมพูทวีปรุ่งเรืองแล้วด้วยอาณาภาพแห่งต้นหว่าไค ต้นหว่านั้น
วัดรอบลำต้นได้ ๑๕ โยชน์ มีกิ่งลำต้นยาว ๕๐ โยชน์รอบด้าน
กว้างได้ร้อยโยชน์ สูงขึ้นร้อยโยชน์เหมือนกัน”

อนึ่ง ประมาณแห่งต้นหว่านั้นก็เป็นประมาณแห่ง :-

- ต้นจิตตปาณูลี (แคฝอย) ของ พวกอสูร
- ต้นสิมพลี (ไม้จืด) ของพวกครุฑ
- ต้นกัทัมพะ (ไม้กระทุ่ม) ในทวีปอปรโคยาน
- ต้นกัลปพฤกษ์ในทวีปอุตตรกुरु ต้นสิรีสะ (ไม้ซีก) ในทวีปปุพฺพวิเทหะ
- ต้นปาริฉัตตะกะ (ต้นทองเหลือง) ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

สมจริงดังโบราณจารย์กล่าวว่า

ปาณลี สิมพลี ชมพู	เทวานัน ปาวิจตุตโก
กทมิฬ กปปรุกโข จ	สิริเสน ภวติ สดตม.

“ต้นแคฝอย ไม้จ้าว ต้นหว่า ต้นทองกลางของพวกเทพ ไม้
กระทุ้ม ต้นกัลปพฤกษ์ และไม้ซีกเป็นที่ ๗”

เทวอสีตีสหุสธานี	อชฺโหมคาพูโห มหณณเว
อจจุคโต ดาวเทว	จกฺกวาฬสิลุจโย
ปริกขิปิตวา ตํ สพพํ	โลกธาตุมยํ จิต.

“ภูเขจักรวาลยังลึกลงในมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงพ้น
มหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์เหมือนกัน ทั้งหมดนั้นตั้งอยู่แวดล้อม
โลกธาตุไว้”

แม้ในกระแสน้ำที่มีใจครองก็ปรากฏเป็นของใหญ่โดยเนื่องด้วยสรีระของปลา
เต่า เทพ และอสูรเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

สนฺติ ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท โยชนสติกปิ อตฺตภาวา.^๒

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทรสัตว์ใหญ่ยาวตั้งร้อยโยชน์ก็มี”

มหาภูตเหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น

คำว่า มหาภูตสามภุมโต (เพราะเหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น) หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้เปรียบด้วยนักเล่นกล ย่อมทำน้ำอันมิใช่แก้วมณีให้เป็นแก้วมณี ย่อมแสดงก้อนดินอันมิใช่ทองคำให้เป็นทองคำได้ ฉะนั้นใด อหนึ่ง ตัวเอง[คือนักเล่นกล]มิใช่เป็นยักษ์ มิใช่เป็นนก ย่อมแสดงความเป็นยักษ์บ้าง เป็นนกบ้าง ฉะนั้นใด รูปเหล่านี้ก็ฉะนั้นเหมือนกัน คือตัวเอง (มหาภูตรูป) มิใช่เป็นสีเขียวก็แสดงอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น) ให้เป็นสีเขียว ตัวเองมิใช่เป็นสีเหลืองก็แสดงอุปาทายรูปให้เป็นสีเหลือง มิใช่เป็นสีแดงหรือสีขาวก็แสดงอุปาทายรูปให้เป็นสีแดงหรือสีขาวได้

ดังนั้น รูปเหล่านั้นจึงชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นเหมือนมหาภูตคือนักเล่นกล

อนึ่ง มหาภูตคือยักษ์เป็นต้นย่อมสังบุคคลใด ก็หาไม่ไม่ได้ในภายในหรือภายนอกของบุคคลที่ถูกสังนั้น และมันจะไม่อาศัยบุคคลนั้นอยู่ก็หาไม่ ข้อนี้ฉันใด แม้มหาภูตรูปเหล่านั้นก็ฉันนั้น จะค้นหาภายในหรือภายนอกของกันและกันก็หาไม่ได้ และจะไม่อาศัยซึ่งกันและกันอยู่ก็หาไม่ ดังนั้น รูปเหล่านั้นจึงชื่อมหาภูต เพราะเหมือนมหาภูตคือยักษ์เป็นต้น เนื่องจากเป็นฐานะที่ใครๆ ไม่พึงคิด

[คำว่า มหาภูต หมายถึง นักเล่นกล มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนโต ภูโต มหาภูโต (บุคคลผู้ยิ่งใหญ่) โดย ภูต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สัตต, (สัตว์, บุคคล) หรือหมายถึง ภูตมียักษ์เป็นต้น โดย ภูต ศัพท์สามารถแปลทับศัพท์ว่า ภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนตา ภูตา มหาภูตา (ภูตผู้ยิ่งใหญ่) หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัตถิตว่า มหาภูตา วิทยาติ มหาภูตา (รูปที่เหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น) โดยลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัตถิต]

อนึ่ง มหาภูตคือนางยักษิณีปิดบังความน่ากลัวของตนด้วยสีสรร ทรวดทรง และการกริยารายอันน่าชื่นใจ แล้วจึงล่อลวงสัตว์ทั้งหลาย ฉันใด แม้มหาภูตรูปเหล่านั้นก็ฉันนั้น ปิดบังลักษณะอันเป็นสภาวะของตนอันจำแนกเป็นความแข็งเป็นต้นของตนไว้ด้วยผิวพรรณอันน่าชื่นใจ ด้วยทรวดทรงแห่งอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชื่นใจ ด้วยการกริยารายมือเท้า นิ้วมือ และยักคิ้วอันน่าชื่นใจในร่างกายหญิงชายเป็นต้น ย่อมล่อลวงคนเขลาไม่ให้เห็นสภาวะของตน ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเหมือนมหาภูตคือนางยักษิณี เนื่องจากเป็นผู้ล่อลวงโดยประการฉะนี้

[คำว่า มหาภูต หมายถึง นางยักษิณี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภูตผู้ยิ่งใหญ่ = มหนตานี ภูตานี มหาภูตานี (วิเสสนบุรพบทกกรรมธารยสมาส)

โดย ภูต ศัพท์แปลทับศัพท์ว่า ภูต หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัตถิตว่า

- รูปที่เหมือนนางยักษิณี = มหาภูตา วิทยาติ มหาภูตา (ณ ปัจจัยในอุปมาตัตถิต)

คำว่า มหาภูต ที่หมายถึงนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น ท่านประกอบใช้เป็นบุคลิกลักษณะในคัมภีร์มูลฎีกา แต่ในกรณีที่เหมาะสมถึงนางยักษิณี คัมภีร์อรรถกถาประกอบใช้เป็นบุคลิกลักษณะว่า มหาภูตานี

คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๒) จึงอนุญาตลิงค์ทั้งสองไว้ว่า ภูตสททสฺส อุภยลึงคตฺตา นบุสฺสกตฺตา (ท่านกระทำความเป็นนบุสกลิงค์ เพราะ ภูต ศัพท์มีลิงค์ทั้งสองได้)]

คำว่า มหาปริหารโต แปลว่า เพราะต้องบำรุงรักษา ด้วยเหตุเป็นอันมาก กล่าวคือ รูปเหล่านี้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นไปด้วยเหตุเป็นอันมากมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น เนื่องจากต้องน้อมเข้าไปทุกๆ วัน

อีกอย่างหนึ่ง มหาภูต คือ ภูตรูปที่ต้องบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก

[คำว่า มหาภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปที่เป็นไปด้วยปัจจัยเป็นอันมาก = มหนฺเตหิ ภูตานิ มหาภูตานิ.

อีกนัยหนึ่ง

- ภูตรูปที่ต้องบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก = มหาปริหารานิ ภูตานิติ มหาภูตานิ (ศัพท์เดิมมาจาก มหาปริหารภูต ลป ปริหาร ศัพท์เพื่อย่อคำ)

และคำว่า มหาปริหาร ก็มีรูปวิเคราะห์ที่ละบทว่า

- ปริหรียนฺเตติ ปริหารานิ.
(ปริ บทหน้า + หร ธาตุ หรณ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- มหนฺเตหิ ปริหารานิ มหาปริหารานิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

คำว่า มหาปริการโต แปลว่า เพราะมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงของมหาภูตรูป กล่าวคือ รูปเหล่านี้เป็นรูปที่มีใจครองก็ดี ไม่มีใจครองก็ดี ย่อมเป็นของมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง

ในบรรดารูปทั้งสองอย่างนั้น

- รูปที่ไม่มีใจครองย่อมปรากฏมีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในคราวกับ

พินาศ

- รูปที่มีใจครองย่อมปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในเวลาธาตุ

กำเริบ

กล่าวโดยพิสดารว่า

ภูมิโต วุฏฐิตา ยาว พรหมโลกา วิธาวติ
 อจจิ อจจิมโต โลเก ทยหมานมहि เตชสา.

“ในคราวใดโลกจะพินาศด้วยไฟเผาผลาญ ในคราวนั้นไฟย่อม
 โพล่งขึ้นตั้งแต่พื้นดินไปถึงพรหมโลก” [จักรวาลหนึ่งย่อมพินาศด้วย
 เตโชธาตุที่เปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

โกฏิสทสหัสเสกั จกกวาฬิ วิลียติ
 กุปิตน ยทา โลโก สลิเลน วินสฺสติ.

“ในคราวใดโลกจะฉิบหายด้วยน้ำกำเริบ ในคราวนั้นแสนโกฏิ
 จักรวาลย่อมละลายไปเป็นอันเดียวกันด้วยน้ำกรด” [แสนโกฏิจักรวาล
 ย่อมพินาศด้วยอาโปธาตุที่เปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

โกฏิสทสหัสเสกั จกกวาฬิ วิกีรติ
 วาโยธาตุปปโกเปน ยทา โลโก วินสฺสติ.

“ในคราวใดโลกจะฉิบหายด้วยลมกำเริบ ในคราวนั้นลมย่อมยัง
 แสนโกฏิจักรวาล ให้กระจัดกระจายไปเป็นอันเดียวกัน” [แสนโกฏิ
 จักรวาลย่อมพินาศด้วยวาโยธาตุที่เปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

ปตฺถทฺโธ ภวติ กาโย ทฏฺโฆ กฏฺฐมุเชน วา
 ปถวีธาตุปปโกเปน โหติ กฏฺฐมุเชว โส.

“กายใดที่ถูกงูชื้อกฏฐมุชะ (งูปากไม้) ขบกัดแล้วย่อมแข็งกระด้าง
 ฉนั้นใด กายนั้น ย่อมแข็งกระด้างดุจอยู่ในปากงูกฏฐมุชะ เพราะความ
 วิบัติของปฐวีธาตุ ฉนั้นนั่น”

ปฺตฺติโย ภวติ กาโย ทฏฺโฆ ปฺตฺติมุเชน วา
 อาโปธาตุปปโกเปน โหติ ปฺตฺติมุเชว โส.

“กายใดที่ถูกงูชื้อปฐติมุชะ (งูปากเน่า) ขบกัดแล้วย่อมเน่า ฉนั้นใด

กายนั้นย่อมเน่าดูอยู่ในปางงูปติมุขะ เพราะความวิบัติของอาโปธาตุ
ฉันนั้น”

สนตตโต ภวติ กาโย ทฏฺโฐ อคฺคิมฺมุขเณ วา
เตโชธาตุปปโกเปณ โหติ อคฺคิมฺมุขเณ โส.

“กายใดที่ถูกลงชื่ออัคริมุขะ (งูปากไฟ) ขบกัดแล้วย่อมเร่าร้อน
ฉันใด กายนั้นย่อมเร่าร้อนดูอยู่ในปางงูอัคริมุขะ เพราะความวิบัติ
ของเตโชธาตุ ฉันนั้น”

สณฺณินโน ภวติ กาโย ทฏฺโฐ สตฺถมฺมุขเณ วา
วาโยธาตุปปโกเปณ โหติ สตฺถมฺมุขเณ โส.

“กายใดที่ถูกลงชื่อสตรมมุขะ (งูปากศาสตรา) ขบกัดแล้วย่อม
ขาดเป็นชิ้น ฉันใด กายนั้นย่อมขาดเป็นชิ้นดูอยู่ในปางงูสตรมมุขะ
เพราะความวิบัติของวาโยธาตุ ฉันนั้น”

โดยประการดังนี้ มหาภูต คือ รูปที่ปรากฏมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง

[วา ศัพท์ในบาทคาถาว่า กฏฺฐมฺมุขเณ วา เป็นต้น มีความหมายว่า อุปมาโชดกะ ดังคำว่า
มธุ วา มณฺณติ พาโล (คนเขลาย่อมสำคัญว่าเหมือนน้ำผึ้ง)

คำว่า มหาภูต ตามนัยข้างต้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหาvikaranī ภูตานิ มหาภูตานิ. (ลบ vikar เพื่อย่อคำ)

อนึ่ง คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๓) อธิบาย ภูตานิ ว่า คือ ขาดานิ (เกิด)
และ วิชฺชมานานิ (ปรากฏ) คำว่า มหาภูต จึงแปลได้ ๒ อย่างว่า รูปที่เกิดมีความเปลี่ยนแปลง
อย่างใหญ่หลวง หรือรูปที่ปรากฏมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

จะอธิบายคำว่า มหตฺตภูตตฺตา จ (และเพราะปรากฏเป็นกองใหญ่) ต่อไป รูป
เหล่านี้ชื่อว่า เป็นกองใหญ่ เพราะต้องกำหนดรู้ด้วยความเพียรอันใหญ่หลวง และชื่อว่า
ปรากฏ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่จริง ดังนั้น จึงชื่อว่า มหาภูต เพราะปรากฏเป็นกองใหญ่

โดยประการดังนี้ รูปดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า มหาภูต ด้วยเหตุที่มีความปรากฏเป็นของใหญ่ เป็นต้น

[ในประโยคว่า มหุตภูตตฺตา จาติ เอตานิ หิ เป็นต้น หิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วิตถาร-โชตกะ คือ แสดงความพิสดาร จึงแปลว่า จะอธิบาย คัมภีร์นิสสัยของพม่ามักแปล หิ ศัพท์ว่า หิ = วิตถารเสสสามิ (เราจักให้พิสดาร) หรือ หิ = วิตถาร อุตฺตริตฺวา ทสฺเสมิ (เราจะยกขึ้นแสดงความพิสดาร)

คำว่า มหาภูต ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า มหุตานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ (รูปที่ปรากฏเป็นกองใหญ่) โดย ภูต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปรากฏ, มีอยู่

ในข้อความว่า “เพราะต้องกำหนดรู้ด้วยความเพียรอันใหญ่หลวง” คัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๖) อธิบายว่า ผู้ปฏิบัติธรรมต้องกำหนดรู้รูปทั้ง ๔ เหล่านี้ด้วยการยั้งสีลวิสุทธิเป็นต้นให้บริบูรณ์ หรือด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ที่เรียกว่า จตุธาตววัตถาน]

ฉัฏฐีวิภักติในคำว่า จตุณฺณจ มหาภูตานิ อุปาทายรูป (และรูปที่เกิดอาศัยมหาภูตรูป ๔) ใช้ในอรรถกถาวิภักติ หมายความว่า รูปอาศัยเกิดโดยอิงอาศัย คือไม่ปล่อยมหาภูต ๔

ประโยคว่า อิหิ วุจฺจติ สพฺพํ รูปํ (นี้เรียกว่ารูปทั้งหมด) หมายความว่า รูปนี้อันมีประเภท ๒๗ คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๓ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงตามลำดับบทนี้ ชื่อว่า รูปทั้งหมด

คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๑

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงรูปนั้นโดยพิสดาร เมื่อจะทรงตั้งมาติกาด้วยปริจเฉท ๑๑ หมวดมีรูปหมวดหนึ่งเป็นต้น จึงตรัสว่า สพฺพํ รูปํ น เหตุ (รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น บทว่า สพฺพํ รูปํ (รูปทั้งหมด) นี้ ฟังประกอบกับบททุกบทอย่างนี้ว่า สพฺพํ รูปํ น เหตุ (รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุ) สพฺพํ รูปํ อเหตุกํ (รูปทั้งหมดไม่มีเหตุ)

อนึ่ง บททั้งหมด ๔๓ บทมีคำว่า น เหตุ (ไม่ใช่เหตุ) เป็นต้น ทรงแสดงโดยย่อไว้ แล้วทรงถือเอาบท ๔๐ ตามลำดับในบทเหล่านั้นจากมาติกา [ติกมาติกาและทุกมาติกา] แล้วจึงตั้งไว้ บท ๓ บทสุดท้ายพ้นไปจากมาติกา

[บทว่า นเหตุ อเหตุกัม เป็นต้น ทรงถือเอาจากทุกมาติกา ส่วนบทว่า อพยากตัม เป็นต้น ทรงถือเอาจากติกมาติกา สามบทสุดท้ายว่า อุปปนัน นหิ วิญญาเนหิ วิญเญยยัง อนิจจัง และ ชรา-ภิกฺขุตัม เป็นบทที่พ้นไปจากมาติกา]

พึงทราบการกำหนดพระบาลีในสังคหะที่ ๑ อย่างนี้ก่อน

การกำหนดพระบาลีในสังคหะที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือนอย่างนั้น

คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๒

นัยในการประมวลรูปหมวด ๒ เป็นต้นนั้น มีดังนี้

ลำดับแรกในการประมวลที่ ๒ รูปหมวด ๒ มี ๑๐๔ ทูกะ

ในทูกะ ๑๐๔ เหล่านั้น ทูกะ ๑๔ ในเบื้องต้นมีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ อุปาทา อตฺถิ รูปํ โน อุปาทา (รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปเป็นอนุปาทาก็มี) ชื่อว่า ปกิณกทูกะ เพราะไม่มีความสัมพันธ์แก่กันและกัน

ทูกะต่อจากนั้น ๒๕ ทูกะมีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุสมฺผลฺสสฺส วตฺถุ (รูปเป็นที่อาศัยของจักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า วัตถุทูกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาวัตถุรูปและธรรมที่ไม่ใช่วัตถุรูป

ต่อจากนั้น ทูกะ ๒๕ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุสมฺผลฺสสฺส อารมฺมณํ (รูปเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า อารัมมณทูกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาอารมณ์และธรรมที่ไม่ใช่อารมณ์

ต่อจากนั้นทูกะ ๑๐ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขายตฺนํ (รูปเป็นจักขายตนะก็มี) ชื่อว่า อายตนทูกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาอายตนะและธรรมที่ไม่ใช่อายตนะ

ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๐ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุธฺตาตุ (รูปเป็นจักขุธาตุมีอยู่) ชื่อว่า ธาตุทูกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาธาตุและธรรมที่ไม่ใช่ธาตุ

ต่อจากนั้น ทูกะ ๘ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุณฺทริยํ (รูปเป็นจักขุทริยก็มี) ชื่อว่า อินทริยทูกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาอินทริยและธรรมที่ไม่ใช่อินทริย

ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๒ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ กายวิญญตฺติ (รูปเป็นกายวิญญูตมีอยู่) ชื่อว่า สุขุมรูปทูกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาสุขุมรูปและธรรมที่ไม่ใช่สุขุมรูป

ข้อนี้เป็นการกำหนดพระบาลีในการประมวลที่ ๒

คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๓

[๕๘๕] ในการประมวลที่ ๓ มีจำนวน ๑๐๓ ดิกะ ในบรรดาติกะเหล่านั้น ติกะ ๑๓ ที่ประกอบอัมผัสตติกทูกะ ๑ ในปภินกทูกะ ๑๔ ตามที่กล่าวในการประมวลที่ ๒ ด้วยติกะ ๑๓ ที่เหลือแล้วตั้งไว้ ชื่อว่า ปภินกติกะ โดยนัยมีอาทิว่า

ยณฺตํ รูปํ อชฺฌตฺตํ, ตํ อุปาทา. ยณฺตํ รูปํ พาหิรํ ตํ อตฺถิ อุปาทา อตฺถิ โน อุปาทา.

“รูปภายในเป็นอุปาทา รูปภายนอกเป็นอุปาทาก็มี เป็นอนุปาทาก็มี”

หลังจากนั้นก็ทรงประกอบทูกะนั้นกับทูกะที่เหลือแล้วทรงตั้งติกะที่เหลือโดยนัยมีอาทิว่า

ยณฺตํ รูปํ พาหิรํ, ตํ จกฺขุสมฺพสฺสสฺส น วตฺถุ. ยณฺตํ รูปํ อชฺฌตฺตํ, ตํ อตฺถิ จกฺขุสมฺพสฺสสฺส วตฺถุ อตฺถิ จกฺขุสมฺพสฺสสฺส น วตฺถุ

“รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี”

พึงทราบชื่อและการนับแห่งติกะเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยวัตถุทูกะเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ

ข้อนี้เป็นการกำหนดพระบาลีในการประมวลที่ ๓

คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๔ เป็นต้น

[๕๘๖] ในการประมวลที่ ๔ มี ๒๒ จตุกกะ ในบรรดาจตุกกะเหล่านั้น จตุกกะสุดท้ายมิได้ทรงถือเอามาติกาตามที่ตรัสไว้ในทูกะนี้อย่างนี้ว่า อตฺถิ รูปํ อุปาทา อตฺถิ รูปํ โน อุปาทา (รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปไม่เป็นอุปาทาก็มี) แล้วทรงตั้งไว้ แต่ทรงถือจตุกกะนอกจากนี้แล้วตั้งไว้

ถามว่า : ตั้งไว้อย่างไร

ตอบว่า : คือ ในการประมวลที่ ๔ นี้ ลำดับแรกในการประมวลรูปหมวด ๒ ทูกะ ๓ ข้างต้นเหล่าใดในปิกณกะทั้งหลายมีอยู่ พระพุทธองค์ทรงถือเอาที่ละทูกะในทูกะ ๓ เหล่านั้นแล้วประกอบกับทูกะละ ๕ ทูกะตามนัยมีอาทิว่า ยนฺตํ รูปํ อุปาทา, ตํ อตฺถิ อุปาทินํ อตฺถิ อนฺอุปาทินํ (รูปที่เป็นอุปาทา เป็นอุปาทินะก็มี เป็นอนุปาทินะก็มี) แล้วทรงตั้งจตุกกะ ๑๕ ข้างต้นซึ่งมี ๓ ทูกะเป็นมูล

บัดนี้ สนิทฺสสนทูกะที่ ๔ [คือ สนิทฺสสนรูปที่ ๒ ในการประมวลรูปหมวดที่ ๒] ย่อมไม่ถึงการประกอบกับทูกะหลังตามนัยมีอาทิว่า ยนฺตํ รูปํ สนิทฺสสนํ, ตํ อตฺถิ สปปญฺหิ, อตฺถิ อปปญฺหิ (รูปที่เป็นสนิทฺสสนะ [เห็นได้] กระทบได้ก็มี กระทบไม่ได้ก็มี) หรือว่ากับทูกะข้างต้นตามนัยว่า อตฺถิ อุปาทา อตฺถิ โนอุปาทา (รูปเป็นอุปาทาก็มี ไม่เป็นอุปาทาก็มี) เป็นต้น เพราะไม่มีความหมาย ไม่มีลำดับเป็นไป และไม่มีความแตกต่างกัน

[รูปารมณฺที่ชื่อว่า สนิทฺสสนะ ได้ชื่อว่าสปปญฺหิฉะนั้น ไม่ได้ชื่อว่าอปปญฺหิ ได้ชื่อว่าอุปาทารูปเท่านั้น ไม่ได้ชื่อว่าอนุปาทารูป คือ รูปที่ไม่มีใจครอง พระพุทธองค์จึงไม่ทรงประกอบกับอปปญฺหิ และ โน อุปาทา เพราะไม่ได้ความหมายตามสภาวะ]

ความโดยพิสดารว่า รูปที่ชื่อว่า สนิทฺสสนะ (เห็นได้) กระทบไม่ได้ หรือว่าเป็นไม่เป็นอุปาทา ย่อมไม่มี ดังนั้น รูปนั้นจึงไม่ถึงการประกอบเพราะไม่มีความหมาย แต่รูปที่เป็นอุปาทินะและอนุปาทินะมีอยู่ [คือ กรรมรูปที่เป็นอุปาทินะมีอยู่ รูปารมณฺที่เกิด

จากจิต อุตฺต และอาหาร ๓ อย่างอันไม่ใช่อุปาตินนะมีอยู่] แต่สนิทัสนรูปที่เป็นอุปาตินนะ และอนุปาตินนะนั้นไม่ถึงการประกอบ เพราะไม่มีลำดับเป็นไป เนื่องจากทุกะทั้งหมด ทรงประกอบไว้กับทุกะหลังๆ เท่านั้น การประกอบไว้กับทุกะหลังๆ นี้เป็นลำดับในการ ประกอบทุกะให้เป็นจตุกกะนี้ แต่กับบทันๆ ไม่มีลำดับเป็นไป

ถามว่า : เมื่อความหมาย[คืออุปาตินนะและอนุปาตินนะ]มีอยู่ ความไม่มีลำดับ เป็นไปก็ไม่ใช่เหตุสำคัญ ดังนั้น จึงควรประกอบ[สนิทัสนทุกะ]กับบทที่เป็นอุปาตินนะ เป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงประกอบ เพราะไม่มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ บทว่า อุปาตินน เป็นต้นประกอบแล้วกับสนิทัสนทุกะนี้ [ดังที่ตรัสไว้แล้วว่า ยนฺตํ รูปํ อุปาตินนํ ตํ อตฺถิ สนิทัสนํ อตฺถิ อนิทัสนํ (รูปที่เป็นอุปาตินนะ เป็นสนิทัสนะก็มี เป็นอนิทัสนะก็มี)]

ในเรื่องนั้นเมื่อกล่าวว่า รูปเป็นอุปาตินนะ เป็นสนิทัสนะ หรือรูปที่เป็นสนิ- ทัสนะเป็นอุปาตินนะ ความแตกต่างกันก็ไม่มี ดังนั้น จึงไม่ถึงการประกอบกันเพราะไม่มี ความแตกต่างกัน

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงถือเอาทุกะที่ ๔ นั้น ได้ตั้งจตุกกะไว้ ๖ จตุกกะ โดยประกอบครั้งละ ๒ ทุกะซึ่งประกอบตามนัยมีอาทิว่า ยนฺตํ รูปํ สปปญฺญิ, ตํ อตฺถิ อินฺทริยํ อตฺถิ น อินฺทริยํ. ยนฺตํ รูปํ อปฺปญฺญิ, ตํ อตฺถิ อินฺทริยํ อตฺถิ น อินฺทริยํ (รูปที่กระทบได้ [คือ สปปญฺญิรูป] เป็นอินทริยก็มี ไม่เป็นอินทริยก็มี รูปที่กระทบไม่ได้ [คือ อปฺปญฺญิรูป] เป็นอินทริยก็มี ไม่เป็นอินทริยก็มี) กับ ๓ ทุกะอื่นจากนั้นมียาทิว่า อตฺถิ รูปํ สปปญฺญิ (รูปที่กระทบได้มีอยู่)

อนึ่ง ทุกะที่ ๔ นี้ไม่ถึงการประกอบ ฉนฺได แม้ทุกะต้นก็ไม่ถึงการประกอบกับ ทุกะที่ ๔ นั้น ฉนฺนํ

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะอนุปาหารรูป (รูปที่ไม่มีใจครอง) เป็นอนิทัสนรูป (รูปเห็นไม่ได้) แน่นนอน กล่าวคือ เมื่อทุกะข้างต้นประกอบกับทุกะที่ ๔ อย่างนี้ว่า ยนฺตํ รูปํ โน อุปาหา, ตํ อตฺถิ สนิทัสนํ, อตฺถิ อนิทัสนํ (รูปที่เป็นอนุปาหา เป็นสนิทัสนะก็มี เป็น

อนิทัสสนะก็มี) ย่อมไม่ถึงการประกอบได้ ดังนั้น จึงต้องเลยทูกะที่ ๔ นั้นไปประกอบกับ
ทูกะที่ ๕

โดยประการดังนี้ พึงทราบทูกะที่ถึงการประกอบได้และการประกอบไม่ได้กับ
ทูกะดังกล่าว

ข้อนี้เป็นการกำหนดพระบาลีในการประมวลที่ ๔

ต่อแต่นี้ไป การประมวล ๗ อย่างมีการประมวลที่ ๕ เป็นต้น เป็นการไม่ปะปน
บทนั้นเทียว

พึงทราบการกำหนดพระบาลีในมาติกาทั้งสิ้น[มีการประมวลรูปที่ ๑ เป็นต้น]โดย
ประการฉะนี้



โปส ยถา หิ กทลีสฺ วินิพฺยุชนโต
สารํ ตทปฺป'มปิ โนปลเภยฺย กามํ
ชนฺเรสุ ปญฺจสุ ฉพายตเนสุ เตสุ
สุณฺเวยสุ กิณฺจิทฺปิ โนปลเภยฺย สารํ.

เตลภฺภาหคาคา คาคา ๖๐

“เมื่อบุคคลตัดต้นกล้วยอยู่ ย่อมไม่พบแก่นแม้เล็กน้อยโดยแท้
ฉันใด บุคคลย่อมไม่พบแก่นสารใดๆ ในชั้นที่ ๕ และอายตนะ ๖
อันว่างเปล่า ฉะนั้น”

การจำแนกรูป คำอธิบายเอกกนิเทศ

[๕๙๔] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า สพฺพํ รูปํ น เหตุเมว (รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกเนื้อความแห่งมาติกานั้น

ถามว่า : เหตุใดในพระดำรัสว่า สพฺพํ รูปํ น เหตุเมว (รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) พระพุทธองค์จึงมิได้กระทำคำถามว่า กตมํ ตํ สพฺพํ รูปํ น เหตุ (รูปทั้งหมดนั้นมิใช่เหตุเป็นไฉน)

ตอบว่า : เพราะไม่มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ ความแตกต่างกันอย่างนี้ว่า รูปที่ชื่อว่าเหตุก็มี รูปที่ไม่ชื่อว่าเหตุก็มี รูปที่มีเหตุก็มี รูปที่ไม่มีเหตุก็มี ย่อมไม่มีในเอกกนิเทศนี้ เหมือนในรูปทุกะเป็นต้นซึ่งเป็นอุปาทา रूपบ้าง เป็นอนุปาทา रूपบ้าง ดังนั้น พระพุทธองค์จึงมิได้ทรงจำแนกคำถามไว้

ในพากย์นั้น คำว่า สพฺพํ แปลว่า ทั้งหมด คือ ไม่มีเหลือ

[ข้อความว่า “ไม่มีเหลือ” แสดงว่า สพฺพ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า นิรวเสส สัพพะ คือ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ กล่าวคือ การใช้ สพฺพ ศัพท์ในพระบาลี มี ๒ ประเภท คือ

๑. สาวเสส สัพพะ สัพพะที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง เช่น สพฺเพ ตสฺส นติ ทณฺหสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

๒. อนวเสส สัพพะ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ เช่น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้รวมธรรมทุกประการที่เป็นบัญญัติและปรมาตมีไว้ จึงไม่มีส่วนเหลือ]

คำว่า รูปํ (รูป) แสดงสามัญญลักษณะอันกล่าวถึงภาวะที่รูปนั้นแปรปรวนไปด้วยวิโรธิปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นข้าศึกกัน) มีความเย็นเป็นต้น

คำว่า น เหตุเมว (ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) นี้ แสดงการปฏิเสธเหตุทั่วไป

เหตุที่พบในคัมภีร์ว่า น เหตุเมว (รูปไม่ใช่เหตุนั้น) มี ๔ อย่าง คือ

๑. เหตุเหตุ (เหตุที่เป็นมูล) คือ เหตุที่ตรัสว่า ตโย กุศลเหตุ, ตโย อกุศลเหตุ, ตโย อพยากตเหตุ^๓ (กุศลเหตุ ๓ [อโลภะ อโทสะ อโมหะ] อกุศลเหตุ ๓ [โลภะ โทสะ โมหะ] และอพยากตเหตุ ๓ [อโลภะ อโทสะ อโมหะ])

๒. ปัจจัยเหตุ (เหตุที่เป็นปัจจัย) คือ เหตุที่ตรัสว่า จตตารो โข ภิกขุ มหาภูตา เหตุ จตตารो มหาภูตา ปจโย รูปกฺขนฺธสฺส ปณฺณาย^๔ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์ มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์)

๓. อุดมเหตุ (เหตุที่เป็นประธาน) คือ เหตุอันได้แก่ กุศลและอกุศลเป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งการให้ผลของตน อภิธรรมเป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งกุศลวิบาก อนิธรรมเป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งอกุศลวิบาก สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อดีตานาคตปจฺจุปฺปนํ กมฺมสมาทนํ จานโส เหตุโส วิปากํ ยถาภูตํ ปชานาติ.^๕

“ตถาคตย่อมรู้ตามความเป็นจริงซึ่งผลแห่งกรรมที่บุคคลสมาทนไว้ อันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยฐานะ[ที่ตั้งของผล] โดยเหตุ[ให้เกิดผล]”

๔. สาธารณเหตุ (เหตุทั่วไปแก่สรรพสัตว์) คือ เหตุอันได้แก่ อวิชชาเป็นเหตุทั่วไปแก่สังขาร ย่อมถึงความเป็นปัจจัย ดังพระพุทธดำรัสว่า

เอเสว เหตุ เอส ปจโย สงฺขารานํ ยทิทํ อวิชฺชา.

“อวิชชานี้เท่านั้นเป็นเหตุ อวิชชานี้เป็นปัจจัยแก่สังขาร”

อุปมาเหมือนปลิวีส อาโปรส เป็นปัจจัยแก่ต้นไม้ที่มีรสหวานและต้นไม้ที่มีรสไม่หวาน ฉะนั้น อวิชชาก็เป็นปัจจัยทั่วไปแก่สังขารที่เป็นกุศลและอกุศล ฉะนั้น

[คำว่า เหตุเหตุ เป็นคำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน จึงแสดงความหมายที่เกินมาจากปกติ ซึ่งก็คือเหตุทั้งอันได้แก่ เหตุที่เป็นมูลเหมือนโลภมูล (มูลเหตุคือโลภะ) หรือเหตุที่เป็นเหตุปัจจัย ดังคำว่า ทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เหตุเยว เหตุ เหตุเหตุ (อวธารณบุรพทกรรมธารยสมาส)

อวิชาเป็นเหตุให้เกิด

- กุศลสังขาร คือ ปุณฺณากิสังขารและอาเนญซากิสังขาร
- อกุศลสังขาร คือ อปุณฺณากิสังขาร

จึงเป็นเหตุทั่วไปแก่สังขารทั้งสองนั้น ดังนั้นจึงได้ชื่อว่าสาธารณเหตุ]

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอา เหตุเหตุ (เหตุที่เป็นมูล) ในเนื้อความนี้ [ของบทว่า น เหตุเมว (ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น)]

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า น เหตุเมว (ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) เพราะจะปฏิเสธว่ารูปเป็นเหตุ โดยกำหนด[ด้วย เอว ศัพท์] ดังที่ปรากฏในมาติกาว่า เหตุ ธมฺมา (ธรรมที่เป็นเหตุมีอยู่) น เหตุ ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ใช่เหตุมีอยู่)๖

พึงทราบการขยายความด้วยการปฏิเสธและการไม่ปฏิเสธในบททั้งหมดตามนัยนี้ [เช่น การปฏิเสธในบทว่า อเหตุกเมว (ไม่มีเหตุทั้งนั้น), เหตุวิปยุตฺตเมว (ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้งนั้น) และการไม่ปฏิเสธในบทว่า สปปจฺยเมว (เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น)]

ส่วนรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของบททั้งหมด ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในคำอธิบายมาติกาแล้ว

อนึ่ง ในคำว่า สปปจฺยเมว (เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น) นี้ หมายความว่า รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานย่อมมีกรรมเป็นปัจจัยเช่นกัน รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น มีอาหารเป็นต้นเป็นปัจจัย พึงทราบเนื้อความโดยเนื่องด้วยปัจจัย ๔ ตามที่ตรัสไว้แก่รูปเท่านั้นอย่างนี้

[เหตุ คือ อวิชา ตัณหา ผัสสะ และวิญญาน เป็นเหตุให้เกิดนามอีกด้วย ดังนั้น ท่านจึงระบุเฉพาะรูปว่า “ตามที่ตรัสไว้แก่รูปเท่านั้น”]

คำว่า รูปเมว (เป็นรูปธรรมทั้งนั้น) ได้แก่ ทรงปฏิเสธความเป็นนามตามที่ตรัสในมาติกาว่า รูปิโน ธมฺมา อรูปิโน ธมฺมา๗ (ธรรมที่เป็นรูปมีอยู่ ธรรมที่ไม่ใช่รูปมีอยู่)

คำว่า อุปฺปนฺนํ จฺหิ วิญญาเณหิ (รูปปัจจุบันอันวิญญาณ ๖ พังรุ) คือ รูปอันเป็นปัจจุบันเท่านั้นอันวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นพึงรู้ได้

อนึ่ง ข้าพเจ้าถือเอาศัพท์กำหนด[คือ เอว (เท่านั้น)] โดยหมายเฉพาะจักขุวิญญาณเป็นต้น เพราะจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นไม่รู้อดีตและอนาคต ส่วนมโนวิญญาณย่อมรู้ทั้งอดีตและอนาคต มโนวิญญาณนั้นชื่อว่าตกไปแล้วในกระแส เพราะตกไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕

[ในพระบาลีมีคำว่า อุปฺปนฺนํ โดยไม่มี เอว ศัพท์ แต่คัมภีร์อรรถกถาไขโดยประกอบ เอว ศัพท์ว่า ปจฺจุปฺปนฺนํ (รูปอันเป็นปัจจุบันเท่านั้น) เพื่อระบุถึงจักขุวิญญาณเป็นต้น]

อนึ่ง รูปธรรมทั้งหมดนั้นชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้นแล้วดับไปชื่อว่า ถูกชราครอบงำแล้ว เพราะเป็นสภาวะอันชราพึงครอบงำได้

อีกอย่างหนึ่ง ชราย่อมปรากฏในรูปกาย ฉะนั้นจึงตรัสว่า ชราภิกฺขุเมว (ถูกชราครอบงำแล้วโดยแท้) ได้บ้าง

ความหมายของ วิธ ศัพท์

วิธ ศัพท์ในพระบาลีว่า เอวํ เอกวิเณน รูปสงฺคโห (การประมวลรูปเป็นหนึ่งอย่างเช่นนี้) นั้น พบในความหมายว่า

๑. มานะ เช่น เสยฺโยหมสฺมิติ วิธา, สติโสหมสฺมิติ วิธา^๑ (มานะว่า เราดีกว่าเขา มานะว่า เราเสมอเขา)

๒. การตั้งอยู่ เช่น กถํวิํ สีสฺวณฺตํ วทฺหติ, กถํวิํ ปณฺณวณฺตํ วทฺหติ^๒ (บัณฑิตทั้งหลายเรียกคนมีการตั้งอยู่อย่างไรวามีศีล เรียกคนมีการตั้งอยู่อย่างไรวามีปัญญา) ที่จริงแล้วบทว่า กถํวิํ มีความหมายว่า คนมีการตั้งอยู่อย่างไร

๓. ส่วน, อย่าง เช่น เอกวิเณน ฌาณวตฺถุ ทฺวเณ ฌาณวตฺถุ^๓ (ญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติโดยหนึ่งอย่าง ญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติโดยสองอย่าง)

พระพุทธรองค์ทรงประสงค์เอาความหมายว่า ส่วน แม้ในคำนี้ว่า เอกวิเณ
รูปสงคโห (การประมวลรูปเป็นอย่างหนึ่งเช่นนี้)

[คำว่า วิธ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะเจาะผู้อื่น คือ มานะ = วิชฌตติ วิธ.
- (วิธ ธาตุ = เจาะ, แทะ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- การตั้งอยู่ = วิชฌเต วิธ (วิธ ธาตุ = ตั้งอยู่ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สภาวะที่บุคคลจำแนก คือ ส่วน, อย่าง = วิชฌเตติ วิธ.
- (วิธ ธาตุ = จำแนก + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

สงคห ศัพท์

แม้ศัพท์ว่า สงคห (การประมวล) ก็มี ๔ อย่าง คือ

๑. การประมวลโดยชาติเสมอกัน คือ การประมวลอย่างนี้ว่า

สพฺเพ ขตฺติยา อากฺขนฺตุ, สพฺเพ พุราหฺมณา, สพฺเพ เวสฺสา, สพฺเพ สุทฺธา
อากฺขนฺตุ.

“ขอภัษัตริย์ทั้งปวงจงมา, ขอพราหมณ์ทั้งปวงจงมา, ขอแพศย์ทั้งปวงจงมา, ขอ
ศูทรทั้งปวงจงมา”

ยา จาฺวุโส วิสาข สมฺมาวาจา, โย จ สมฺมากมฺมฺนโต, โย จ สมฺมาอาชีโว, อิม
ธมฺมา สิลฺกฺขนฺธํ สงฺคหิตา.”^{๑๑}

“ดูกรท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ
ประมวลลงในศีลชั้นนี้”

โดยแท้จริงแล้ว ภัษัตริย์เป็นต้นทั้งหมดในพระบาลีนี้ย่อมถึงการประมวลไว้
ร่วมกันโดยชาติ เหมือนในที่กล่าวว่า ภัษัตริย์เป็นต้นผู้มีชาติเดียวกันจงมา

๒. การประมวลโดยสถานที่เกิด คือ การประมวลอย่างนี้ว่า

สพฺเพ โกสลกา อาคจฺจนฺตุ, สพฺเพ มาคธกา, สพฺเพ ภารุกจฺจนฺตา อาคจฺจนฺตุ.

“พวกชาวโกศลทั้งหมดจงมา พวกชาวมคธทั้งหมดจงมา พวกชาวบ้านภารุกก็จะต้อง
ทั้งหมดจงมา”

โย จาธุโส วิสาข สมฺมาวายาโม, ยา จ สมฺมาสติ, โย จ สมฺมาสมาธิ, อิมะ ธมฺมา
สมาธิกฺขนฺธะ สงฺคหิตา.

“ดูกรท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ
ประมวลลงในสมาธิขั้นนี้”

โดยแท้จริงแล้ว ชาวโกศลเป็นต้นทั้งหมดในพระบาลีนี้น้อมถึงการประมวลไว้
ร่วมกันโดยสถานที่เกิดและสถานที่อยู่ เหมือนในที่กล่าวว่า บุคคลผู้กำเนิดเจริญเติบโต
แล้วในที่เดียวกันจึงมา

๓. การประมวลโดยกิริยา คือ การประมวลอย่างนี้ว่า

สพฺเพ หตฺถาโรหา อาคจฺจนฺตุ, สพฺเพ อสฺสาโรหา, สพฺเพ รติกา อาคจฺจนฺตุ.

“ทหารช้างทั้งปวงจงมา ทหารม้าทั้งปวงจงมา ทหารรถทั้งปวงจงมา”

ยา จาธุโส วิสาข สมฺมาทิฏฺฐิ, โย จ สมฺมาสังกปโป, อิมะ ธมฺมา ปญฺญากฺขนฺธะ
สงฺคหิตา.

“ดูกรท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ ประมวลลงใน
ปัญญาขั้นนี้”

โดยแท้จริงแล้ว ทหารช้างเป็นต้นทั้งหมดนั้นในพระบาลีนี้น้อมถึงการประมวลไว้
ร่วมกันโดยการทำกิจของตน

๔. การประมวลโดยการนับ คือ การประมวลอย่างนี้ว่า

จกฺขายตฺถํ กตฺตมกฺขนฺธคณฺโณ คจฺฉติ. จกฺขายตฺถํ รูปกฺขนฺธคณฺโณ คจฺฉติ. หญฺจิ
จกฺขายตฺถํ รูปกฺขนฺธคณฺโณ คจฺฉติ, เตเน วต เร วตฺตพฺเพ- จกฺขายตฺถํ รูปกฺขนฺธะเน สงฺคหิตํ.”^{๑๐}

“จักขายตนะถึงการนับเข้าในขั้นไหน จักขายตนะถึงการนับเข้าในรูปขั้นนี้ ถ้า

จักขายตนะถึงการนับเข้าในรูปชั้นไชร์ ดังนั้น จึงควรกล่าวว่าจักขายตนะนับเข้าในรูป-
ชั้นโดยแท้”

พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอากการประมวลสุดท้ายนี้ในเรื่องนี้ เพราะมีเนื้อความ
ในปาฐะนี้ว่า เอกวิเณ รูปสงคโห ดังนั้น การประมวลรูปเป็นหนึ่งอย่าง

ปาฐะทั้งหมด[ว่า ทูวิเณ รูปสงคโห (การประมวลรูปเป็นสองอย่าง) เป็นต้น] ก็
มีนัยเดียวกัน

[คำว่า สชาติสงคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมานา ชาคิ สชาติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส แปลง สมาน เป็น ส)
- สชาติยา สงคโห สชาติสงคโห (ตติยาตปฺปริสสมาส)

คำว่า สมชาติสงคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมชายนฺติ เอตฺถาคิ สมชาติ.
- (สํ บทหน้า + ชน ธาตุ ชนเน = เกิด + ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- สมชาติยา สงคโห สมชาติสงคโห (ตติยาตปฺปริสสมาส)

คำว่า กิริยาสงคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กิริยาย สงคโห กิริยาสงคโห (ตติยาตปฺปริสสมาส)

คำว่า คณนาสงคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คณนาย สงคโห คณนาสงคโห (ตติยาตปฺปริสสมาส)]



เทเห สภาวรหิตะ ปริกปฺปสิทุเร

อตฺตา น วิชฺชติ หิ วิชฺช'มिवนฺตลิกฺเข

ภาเวถ ภาวนรตา วิคตปฺปมาทา

สพฺพาสวปฺปหณฺนาย อนตฺตสณฺณ.

เตลภฺภาหคาถา คาถา ๖๓

“อัตรานันหามีไม่ในร่างกายที่ไร้สภาวะตัวตน ซึ่งปรากฏด้วย
จินตนาการ เหมือนดั่งสายฟ้าแลบบนท้องฟ้า ท่านทั้งหลายพึงยินดี
ในภาวนา ปราศจากความประมาท เจริญอนัตตสัญญา (ความสำคัญ
ว่าไม่มีอัตรตา) เพื่อกำจัดอาสวะทั้งปวงเกิด”

คำอธิบายทุกนิเทศ เรื่องการจำแนกบทอุปาทา

[๕๙๕] บัดนี้ เมื่อพระพุทธองค์จะทรงแสดงปทภาษนี้ที่มีคำถามอยู่หน้า เพราะปรากฏความต่างกันในการประมวลรูปหมวดละ ๒ เป็นต้นอย่างนี้ว่า อตถิ รูป อุปาทา, อตถิ รูป โน อุปาทา (รูปที่เป็นอุปาทาก็มี รูปที่เป็นอนุอุปาทาก็มี) จึงตรัสว่า กตมํ ตํ รูป อุปาทา (รูปที่เป็นอุปาทานั้น เป็นไฉน)

[คำว่า สพภาว แปลตามศัพท์ว่า ความปรากฏ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สนฺต + ภาว โดยแปลง สนฺต เป็น ส มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺโต ภาโว สพภาโว (ภาวะที่มีอยู่, ความปรากฏ)]

ในพากย์นั้น อุปาทา คือ รูปอาศัย หมายความว่า ยึดเอามหาภูตรูปไว้มั่น ไม่ปล่อยวาง คือ ย่อมอาศัยมหาภูตรูปนั้นเป็นไป

จักขายตนะ

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงรูปนั้นโดยประเภทต่างๆ จึงตรัสว่า จกฺขายตณํ (จักขายตนะ) เป็นต้น

[๕๙๖] พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอุปาทารูป ๒๓ อย่างโดยสังเขปดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงอุปาทารูปนั้นโดยพิสดารอีก จึงตรัสว่า กตมํ ตํ รูป จกฺขายตณํ (รูปที่เรียกว่า จักขายตนะนั้นเป็นไฉน) เป็นต้น

ในพากย์นั้น จักขุมี ๒ อย่าง คือ

๑. มังสจักขุ ตาเนื้อ
๒. ปญฺญาจักขุ ตาปัญญา

ในบรรดาจักขุเหล่านั้น ปญฺญาจักขุมี ๕ อย่าง คือ

๑. พุทธจักขุ จักขุของพระพุทธเจ้า คือ จักขุที่ตรัสไว้ว่า

อททสํ โข อหํ ภิกฺขเว พุทฺธจกฺขนา โลกํ โวลเณโต สตุเต อปฺปรชฺกฺเข อเปยฺ
ทฺวิณฺณปาเย.^{๑๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุอยู่ ได้เห็นเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลส
ดุษฎีในดวงตาน้อย ฯลฯ ผู้จะพึงสอนให้รู้ได้ยากก็มี”

๒. สมันตจักขุ จักขุตรวจตราโดยรอบ คือ จักขุที่ตรัสไว้ว่า

สมนฺตจกฺขุ วุจฺจติ สพฺพณฺณตฺตมาณํ.^{๑๔}

“สัพพัญญุตญาณได้ชื่อว่า สมันตจักขุ”

๓. ญาณจักขุ ดวงตาปัญญา คือ จักขุที่ตรัสไว้ว่า

จกฺขุํ อุทฺปาติ ฌาณํ อุทฺปาติ.^{๑๕}

“จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว”

๔. ทิพยจักขุ ตาทิพย์ คือ จักขุที่ตรัสไว้ว่า

อททสํ โข อหํ ภิกฺขเว ทิพฺเพน จกฺขนา วิสุทฺเธน.^{๑๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์”

๕. ธรรมจักขุดวงตาเห็นธรรม คือ ญาณที่เรียกว่ามรรคขั้นต่ำ ๓ อย่างที่ตรัส
ไว้ว่า

ตสฺมีเยवासเน วิรชํ วิตมลํ ธมฺมจกฺขุํ อุทฺปาติ.^{๑๗}

“ธรรมจักขุอันปราศจากธุลีมลทิน ย่อมเกิดขึ้น ณ อาสนะนั้นนั่นแหละ”

[พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกมิได้บรรลุพุทธจักขุ มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่
บรรลุ

ในคัมภีร์มุลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๖) กล่าวว่าพุทธจักขุคืออินทริยปโรปริยัตตญาณ

ส่วนคัมภีร์อรรถกถาสังยุตตนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๑) กล่าวว่าพุทธจักขุคืออาสยานุสยญาณ
และอินทริยปโรปริยัตตญาณ]

แม้มังสจักขุก็มี ๒ อย่าง คือ สัมผัสการจักขุ (ลูกตาพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง) และประสาทจักขุ (ประสาทตา)

บรรดามังสจักขุทั้ง ๒ นั้น ก้อนเนื้อที่ตั้งอยู่ในเบ้าตา ข้างล่างกำหนดด้วยกระดูกเบ้าตา ข้างบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ที่ข้างทั้งสองกำหนดด้วยเบ้าตา ในภายในกำหนดด้วยมันสมอง ภายนอกกำหนดด้วยขนตา

ว่าโดยสังเขป ก้อนเนื้อนี้มีวัตถุที่ตั้ง (สัมผัสภาวะ) ๑๔ อย่าง คือ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส โอชะ อสุจิ สันฐาน ชีวิตรูป ภาวรูป กายประสาท และจักขุประสาท

ว่าโดยพิสดาร มีส่วนประกอบ ๔๔ อย่าง โดยเนื่องด้วยรูป ๔๔ อย่างเหล่านี้ คือ

- รูป ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส โอชา สันฐาน และอสุจิ (สัมผัสภาวะ) อันอาศัยธาตุ ๔ เกิดขึ้น รวมเป็นรูป ๔๐ เพราะเกิดจากสมุฏฐาน ๔

- รูป ๔ อย่าง คือ ชีวิตรูป ภาวรูป กายประสาท และจักขุประสาท อันเกิดขึ้นโดยมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว

[คำว่า สมุท แปลว่า อสุจิ โดยองค์ธรรมคืออาโปธาตุที่มีมากกว่าธาตุอื่น ซึ่งประกอบด้วยธาตุทั้ง ๓ อื่น คือ ธาตุไฟ ธาตุดิน และธาตุลม พร้อมด้วย สี กลิ่น รส และโอชา ส่วนคำว่า สันฐาน (สันฐาน) โดยองค์ธรรมคือสี (วิณนายตนะ) ของรูปกลาปที่ปรากฏโดยความเป็นรูปร่างสันฐาน

เมื่ออสุจิจะนับเข้าในอาโปธาตุและสันฐานนับเข้าในวิณนายตนะ ท่านก็กล่าวถึงอสุจิและสันฐานอีก เพราะอาโปธาตุและวิณนายตนะที่เป็นไปโดยลักษณะเป็นอสุจิหรือสันฐาน พร้อมทั้งอาโปธาตุและวิณนายตนะที่ไม่เป็นไปโดยลักษณะเป็นอสุจิหรือสันฐาน ทั้งหมดนี้นับเข้าในก้อนเนื้อ]

ชาวโลก (พาลปุณฺณ) จำก้อนเนื้อได้ว่า เป็นตาสีขาว ตาโต ตาใหญ่ ตากว้าง ย่อมไม่หมายรู้จักขุประสาท ย่อมหมายรู้วัตถุที่ตั้งว่าเป็นจักขุประสาท ก้อนเนื้อนั้นตั้งอยู่ในเบ้าตา มีสายเอ็นรัดไว้กับมันสมอง เป็นสีขาวก็มี เป็นสีดำก็มี เป็นสีแดงก็มี เป็นปฐวีก็มี เป็นอาโปก็มี เป็นเตโชก็มี เป็นวาโยก็มี

ก้อนเนื้อ :-

- มีสีขาว เพราะมากด้วยเสมหะ

- มีสีดำ เพราะมากด้วยน้ำดี
- มีสีแดง เพราะมากด้วยโลหิต
- มีความกระด้างเพราะมากด้วยปฐวี
- มีน้ำตาไหลออก เพราะมากด้วยอาโป
- มีความแห้งเกรียม เพราะมากด้วยเตโช
- มีความเคลื่อนไหวได้ เพราะมากด้วยวาโย

ก่อนเนื้อดังกล่าวชื่อว่า **สัมภารจักขุ** (ลูกตาพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง)

ปสาทจักขุ คือ ปสาทรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ อยู่ในสัมภารจักขุนี้ เนื่องด้วยสัมภารจักขุนี้ ปสาทจักขุดังกล่าวตั้งอยู่ซุ้มชาบตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น เหมือนน้ำมันที่ราดลงที่ปุยนุ่น ๗ ชั้น ในลูกตาที่เห็นรูปอันเป็นที่เกิดขึ้นแห่งสรีรสังฐานของบุคคลผู้ยืนอยู่ตรงหน้าในท่ามกลางลูกตาดำซึ่งแวดล้อมด้วยเยื่อตาสีขาวแห่งสัมภารจักขุนี้มีธาตุทั้ง ๔ ทำอุปการะด้วยกิจคือการทรงไว้ ให้ชุ่มอยู่ ให้อบอุ่น และให้เคลื่อนไหวไปมาได้ เปรียบเหมือนแม่นม ๔ คนทำหน้าที่เลี้ยงดูอุ้มชู ให้สงวนน่าน ประดับตกแต่งพระองค์ และถวายงานพัด มีอุตุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ มีอายุ[คือชีวิตรูป]คอยเฝ้ารักษาอยู่ แวดล้อมด้วยโคจรรูปมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น มีขนาดเท่าหัวเส้นโดยประมาณ ให้สำเร็จความเป็นไปแห่งวัตถุและทวารของจักขุวิญญานเป็นต้น ตั้งอยู่ตามสมควร สมดังคำที่พระธรรมเสนาบติกล่าวว่า

เยน จกฺขุปฺปสาเทน

รูปานิ มนุ ปสฺสตี

ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ

โอภาสิรสุมฺปมํ.

“ชนย่อมเห็นรูปด้วยจักขุประสาทใด จักขุประสาทนี้เล็กละเอียด
มีอุปมาด้วยหัวเส้น”

[ฉบับไทยมีรูปว่า สมนุปสฺสตี คำนี้เกินมา ๙ พยางค์ และไม่มีประธานในประโยค ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับฉันทนุสํกิติว่า มนุ ปสฺสตี (ชนย่อมเห็น)

ข้อความว่า “มีอุปมาด้วยหัวเส้น” ไม่ใช่คำแสดงขนาดของจักขุประสาทหนึ่งๆ แต่เป็นขนาดของสถานที่แผ่ไปของจักขุทสกกลาปจำนวนมาก และขนาดดังกล่าวก็เป็นขนาดที่อนุমানรู้ด้วยดวงตาปกติ อาจมีขนาดเปลี่ยนแปลงได้ตามปัจเจกบุคคล]

ทั้งจักขุนั้นก็เป็นอายตนะด้วย เหตุนี้จึงชื่อว่า จักขายตนะ

แม้ในประโยคว่า ยัม จักขุ จตุณฺหํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท (จักขุใดเป็นปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔) นี่ก็เป็นนญฺฐีวิภคฺติใช้ในอรรถกถาวิภคฺติ หมายความว่า ปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นไป

พระพุทธองค์ทรงถือเอาจักขุประสาทเท่านั้นด้วยบทนี้ ทรงปฏิเสธจักขุที่เหลือ [คือ สัมผัสจักขุ และปัญญา ๕ อย่างที่ได้ชื่อว่า จักขุ]

อนึ่ง พระดำรัสที่ตรัสไว้ในอินทริยโคจรสูตรว่า

เอกํ มหาภูตํ อุปาทาย ปสาโท ปถวีธาตุยา ตีหิ มหาภูเตหิ สงฺคหิตो อาโปธาตุยา จ เตโชธาตุยา จ วาโยธาตุยา จ.

“ปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูปหนึ่งคือปฐวีธาตุ มีมหาภูตรูป ๓ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ อุปถัมภ์แล้ว”

และตรัสไว้ในจตุปริวัตตสูตรว่า

ทฺวินฺหํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท ปถวีธาตุยา จ อาโปธาตุยา จ ทฺวีหิ มหาภูเตหิ สงฺคหิตอ เตโชธาตุยา จ วาโยธาตุยา จ.

“ปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูปสองคือปฐวีธาตุและอาโปธาตุ มีมหาภูตรูป ๒ คือ เตโชธาตุและวาโยธาตุ อุปถัมภ์แล้ว”

พระดำรัสนั้นตรัสไว้โดยปริยาย เพราะสุดต้นตอภิกกถานี้เป็นปริยายเทศนา (เทศนาโดยอ้อม) อนึ่ง เทศนาในอินทริยโคจรสูตรและจตุปริวัตตสูตรนั้นตรัสไว้โดยปริยายนี้ว่า ปสาทรูปใดอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ปสาทรูปนั้นก็เป็นปสาทรูปของมหาภูตรูปแต่ละอย่างบ้าง แต่ละ ๒ อย่างบ้างในมหาภูตรูปเหล่านั้น

แต่พระอภิธรรมชื่อว่า นิปปริยายเทศนา (เทศนาโดยตรง) ดังนั้น ในพระอภิธรรมปิฎกนี้จึงตรัสว่า จตุนัน มหาภูตานิ อุปาทาย ปสาโท (ปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔)

[ของที่เป็นสมบัติของคน ๔ คน นับเป็นสมบัติของหนึ่งคน สองคน และสามคนในบุคคลทั้ง ๔ คนเหล่านั้น ฉนฺได จักขุประสาทที่เป็นสมบัติของมหาภูตรูป ๔ ก็นับเป็นสมบัติของมหาภูตรูปหนึ่งอย่าง สองอย่าง และสามอย่างในมหาภูตรูปทั้ง ๔ อย่างเหล่านั้น ฉนฺนํ ด้วยเหตุนี้ ในอินทริยโคจรสูตรจึงตรัสว่าเป็นปสาทรูปของมหาภูตรูปหนึ่งอย่าง และในจตุปวัตตสูตรก็ตรัสว่าเป็นปสาทรูปของมหาภูตรูปสองอย่าง แต่สูตรทั้งสองข้างต้นไม่พบในพระไตรปิฎกฉบับปัจจุบัน]

สรีระหรือขันธ์ ๕ ตรัสเรียกว่า อตภาพ เพราะเป็นสิ่งที่คนเขลายึดถือว่าสิ่งนี้เป็นอัตตาของเรา

คำว่า อตตภาพปริยาบันนะ คือ ธรรมที่นับเนื่องในอัตภาพนั้น กล่าวคือ อาศัยอัตภาพนั้น

คำว่า อนิทัสสนะ (สภาพที่เห็นไม่ได้) คือ สภาพที่ไม่อาจเพื่อจะเห็นได้ด้วยจักขุวิญญาน

การเสียดสีคือการกระทบย่อมเกิดขึ้นในปสาทรูปนี้ เหตุนี้จึงได้ชื่อว่า สัมปฏิมะ (กระทบได้)

ในพระบาลีว่า เยน (ด้วยจักขุใด) เป็นต้น มีเนื้อความโดยย่อดังต่อไปนี้ :-

บุคคลนี้เห็นรูปมีประการดังกล่าวแล้วนี้ในอดีต หรือกำลังเห็นในปัจจุบัน หรือว่าจักเห็นในอนาคต ด้วยจักขุใดอันเป็นเหตุ ถ้าจักขุของบุคคลนั้นยังไม่พึงแตกทำลายไปเมื่อเป็นเช่นนั้นเขาก็พึงเห็นรูปที่มาปรากฏได้ด้วยจักขุนั้น หรือเห็นรูปอดีตแล้วด้วยจักขุอดีต ย่อมเห็นรูปปัจจุบันด้วยจักขุปัจจุบัน หรือจักเห็นรูปอนาคตด้วยจักขุที่เป็นอนาคต ถ้ารูปนั้นพึงมาปรากฏแก่จักขุไซ้ บุคคลนั้นก็พึงเห็นรูปนั้นได้ด้วยจักขุ ข้อความที่กล่าวไว้นี้เป็นคำปริกัป (คำคาดคะเน) ในเรื่องนี้

จักขุนี้เรียกว่า :-

- จักขุ เพราะเป็นผู้นำในการเห็น

- จักขายตนะ เพราะเป็นที่เกิดและที่ประชุม[แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น]
- จักขุธาตุ เพราะเป็นสภาวะว่างเปล่าและมีใช้สัตว์
- จักขุทริย เพราะเป็นสภาวะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการเห็น
- โลก เพราะเป็นสภาวะต้องชำระหลุดโรคม
- ทวาร เพราะเป็นเครื่องมือ[ในการเข้าออกของจิต]
- สมุทรร เพราะเป็นสภาวะให้เต็มได้ยาก [คือ ไม่เต็มด้วยรูปารมณ์เป็นต้น เหมือนมหาสมุทรที่ไม่เต็มด้วยน้ำ]
- ปันธุระ เพราะเป็นสภาวะบริสุทธิ์ [คือ รูปทั้งหมดมีจักขุเป็นต้นเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ตามสภาวะ ไม่เศร้าหมองเพราะไม่ประกอบกับกิเลส]
- ที่นา เพราะเป็นที่เกิดแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น [เหมือนที่นาเป็นแดนเกิดแห่งเมล็ดพืช]
- ที่ตั้ง เพราะเป็นที่อาศัยแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น
- เนตร เพราะเป็นสภาวะแสดงทางที่เสมอและไม่เสมอนำอรรถภาพไปได้
- นัยนา เพราะเป็นสภาวะข้างต้นนั้นนั่นแหละ
- ผังนี้ เพราะนับเนื่องในหมู่ชั้น ๕ ที่ปรากฏ[โดยปรมาตม์]
- บ้านร้าง (สูญญคาม) เพราะเป็นที่สาธารณะแก่ชนเป็นอันมาก และเพราะเป็นสภาวะหาเจ้าของมิได้ [คือ จักขุประสาทเป็นของทั่วไปแก่รูปารมณ์ทั้งหมด เหมือนกับบ้านร้างซึ่งเป็นที่สาธารณะแก่ชนเป็นอันมาก และไม่มีเจ้าของเพราะปราศจากอตัตา เหมือนบ้านร้างปราศจากเจ้าของ ที่จริงแล้วแม้คนทั่วไปจะคิดว่าจักขุประสาทเป็นอตัตา ก็ปราศจากอตัตา เหมือนบ้านร้างที่ปราศจากอาหารเครื่องดื่ม]

[คำว่า สุกกาย (หมู่ชั้น ๕ ที่ปรากฏ[โดยปรมาตม์]) มีการประกอบรูปศัพท์มาจาก สนฺต (ปรากฏ) + กาย (หมู่ชั้น) มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺโต กาโย สุกกาโย แปลง สนฺต เป็น ส ดังคำว่า สุขชน (สัตว์บุรุษ)

ในนิเทศสวาระที่ ๒ นั้น บทว่า ยมฺหิ จกฺขุมฺหิ (ที่จักขุใด) หมายความว่า
ที่จักขุใดอันเป็นที่ตั้ง[แห่งการกระทบ]

คำว่า รูป นี้เป็นบทลงปฐมวิภัติ

ในนิเทศสวาระที่ ๒ นั้น ศัพท์ว่า ปฏฺิหณฺณติ वा (กระทบแล้ว) เป็นเนื้อความอดีต

ศัพท์ว่า ปฏฺิหณฺณติ वा (ย่อมกระทบ) เป็นเนื้อความปัจจุบัน

ศัพท์ว่า ปฏฺิหณฺณิสฺสติ वा (จักกระทบ) เป็นเนื้อความอนาคต

ศัพท์ว่า ปฏฺิหณฺณเ ว (พึงกระทบ) เป็นเนื้อความวิภัป (คาดคะเน)

กล่าวโดยพิสดารว่า รูปอดีตชื่อว่ากระทบแล้วในจักขุที่เป็นอดีต

รูปที่เป็นปัจจุบันก็ชื่อว่าย่อมกระทบในจักขุที่เป็นปัจจุบัน

รูปที่เป็นอนาคตก็ชื่อว่าจักกระทบในจักขุที่เป็นอนาคต

ถ้ารูปนั้นพึงมาปรากฏแก่จักขุไซริ รูปนั้นก็พึงกระทบในจักขุ ข้อความที่กล่าว
ไว้นี้เป็นคำปริกัป (คำคาดคะเน) ในนิเทศสวาระที่ ๒ นี้

อนึ่ง ว่าโดยองค์ธรรม รูปที่กำลังกระทบปสาทรูปเท่านั้นจึงได้ชื่อว่า ย่อมกระทบ

แม้ในนิเทศสวาระที่ ๒ นี้ พึงทราบนัยกำหนด[พระบาลี]ทั้ง ๔ ตามนัยที่กล่าว
ไว้ก่อน

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มนิเทศสวาระที่ ๓ เพื่อแสดงอาการที่จักขุประสาท
กระทบรูปนั้น เพราะแม้จักขุประสาทของบุคคลผู้ต้องการจะแลดูด้วยความปรารถนาของ
ตนย่อมกระทบรูป

นิเทศสวาระที่ ๓ นั้นแจ่มแจ้งแล้วโดยเนื้อความ

อนึ่ง ในนิเทศสวาระที่ ๓ นี้ จักขุกำลังรับอารมณ์อยู่เท่านั้นจึงได้ชื่อว่า ย่อม
กระทบในรูป

แม้ในนิเทศสวาระที่ ๓ นี้ พึงทราบนัยกำหนด[พระบาลี]ทั้ง ๔ ตามนัยที่กล่าว
ไว้ก่อน

[๕๙๙] ต่อแต่นั้นไป พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวาระ ๑๐ คือ ธรรม ๕ ประการ โดยเนื่องด้วยการแสดงการเกิดขึ้นของผัสสปัญจะ (ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และ จักขุวิญญาณ) และธรรม ๕ ประการโดยเนื่องด้วยการแสดงการเกิดขึ้นที่เกี่ยวกับ อารมณ์แห่งธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น

[ข้อความว่า “ธรรม ๕ ประการโดยเนื่องด้วยการแสดงการเกิดขึ้นของผัสสปัญจะ” หมายถึง พระบาลี ๕ วาระว่า ยัม จกขุํ นิสฺสาย รูปํ อารพฺภ จกฺขุสฺมฺผลํโส อูปฺปชฺชติ ๕เปยฺ จกฺขุสฺมฺผลสฺสา เวทนา อูปฺปชฺชติ ๕เปยฺ สณฺณ ๕เปยฺ เจตนา ๕เปยฺ จกฺขุวิญฺญาณํ อูปฺปชฺชติ]

ข้อความว่า “ธรรม ๕ ประการโดยเนื่องด้วยการแสดงการเกิดขึ้นที่เกี่ยวกับอารมณ์แห่งธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น” หมายถึง พระบาลี ๕ วาระว่า จกขุํ นิสฺสาย รูปารมฺมโณ ๕เปยฺ จกฺขุวิญฺญาณํ อูปฺปชฺชติ]

ในพากย์นั้น คำว่า จกขุํ นิสฺสาย (อาศัยจักขุ) หมายความว่า กระทำจักขุให้เป็นนิสสยปัจจัย (ปัจจัยอันเป็นที่อาศัย)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาย มีข้อความว่า จกขุํ นิสฺสายาติ จกขุํ นิสฺสาย, ปจฺจยํ กตฺวา แต่ควรมีรูปว่า จกขุํ นิสฺสายาติ จกขุํ นิสฺสยปจฺจยํ กตฺวา เพราะท่านไม่ควรอธิบาย จกขุํ นิสฺสาย อันเป็นบทตั้งด้วยบทขยายที่ซ้ำกัน แต่ควรอธิบายด้วยคำอื่น จึงควรมีรูปตามที่ได้แก้ไขไว้]

บทว่า รูปํ อารพฺภ (ปรารภรูป) หมายความว่า มาถึง คือ มุ่งหมาย กล่าวคือ อาศัยรูปอารมณ์

พระบาลีนี้[ว่า จกขุํ นิสฺสาย รูปํ อารพฺภ (อาศัยจักขุปรารภรูป)] แสดงว่ารูปเป็นปัจจัยโดยความเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่อาศัยจักขุประสาทและโดยความเป็นอาร์มมณานิปัตติปัจจัยและอาร์มมณูปนิสสยปัจจัยซึ่งนับเนื่องในขวนวิถิต่าง จักขุทวาร

พระพุทธรองค์ทรงแสดงว่ารูปเป็นปัจจัยใน ๕ วาระอื่นจากนี้ โดยเป็นเพียง อาร์มมณปัจจัยอย่างนี้ว่า อารมณ์คือรูปที่มีอยู่แก่จักขุสัมผัสนี้ เหตุฉะนั้น จักขุสัมผัสนี้จึงชื่อว่า มีรูปเป็นอารมณ์

พึงทราบนัยที่ทรงกำหนด[พระบาลี]นัยละ ๔ วาระแม้ในวาระทั้ง ๑๐ เหล่านั้น เหมือนใน ๓ วาระแรก

พระพุทธรองค์ทรงแสดงนิเทศวาระ ๑๓ คือ นัยก่อน ๓ วาระ และนัยนี้ ๑๐ วาระเพื่อแสดงจักขุที่ทรงยกขึ้นกล่าวเพื่อถามว่า กตมํ ตํ รูปํ จกฺขายตณฺ (รูปที่ชื่อว่า จักขายตนะนั้นเป็นไฉน) โดยประการต่างๆ ว่าจักขายตนะนี้เป็นอย่างไร

อนึ่ง แต่ละวาระในวาระ ๑๓ เหล่านี้ พึงทราบว่าทรงแสดงประดับนัยไว้ ๕๒ นัย เพราะปรากฏนัยกำหนด[พระบาลี]วาระละ ๔ นัย

นิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้น

[๖๐๐-๐๓] แม้นิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้นต่อแต่นี้ไปก็มีนัยเดียวกัน แต่พึงทราบความต่างกันไปในนิเทศนี้ดังต่อไปนี้

คำว่า โสตะ คือ รูปที่ได้ยิน[โดยความเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาน]

โสตประสาทนั้นตั้งอยู่ในสถานที่มีสัณฐานดังวงแหวน มีชนแดงละเอียดงอกขึ้น ภายในช่องหูพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง อันธาตุทั้งหลายที่มีประการดังกล่าวทำการอุปการะ มีอุตุจิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ มีอายุ[คือชีวิตรูป]คอยเฝ้ารักษาอยู่ แวดล้อมด้วยโคจรรูปมีสีเป็นต้น ให้สำเร็จความเป็นไปแห่งวัตถุและทวารของโสตวิญญานเป็นต้นตั้งอยู่ตามสมควร

[๖๐๔-๐๗] คำว่า ฆานะ คือ รูปที่สูดกลิ่น[โดยความเป็นที่ตั้งของฆานวิญญาน]

ฆานประสาทนั้นตั้งอยู่ในสถานที่มีสัณฐานดังกีบเท้าแพะภายในช่องของจมูก พร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง ได้รับการอุปการะ การอุปถัมภ์ การเฝ้ารักษา และการแวดล้อมตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแก่ฆานวิญญานเป็นต้นตามสมควร

[๖๐๘-๑๑] ชื่อว่า ชิวหา เพราะเป็นรูปลิ้ม[รส]

ชิวหาประสาทนั้นตั้งอยู่ในสถานที่มีสัณฐานดังปลายกลีบดอกอุบลที่กลางลิ้น

พร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง ได้รับการอุปการะ การอุปถัมภ์ การเฝ้ารักษา และการแวดล้อมตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแก่ชีวหาวิญญูณเป็นต้นตามสมควร

[คำว่า ชิวหา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชีวิต อวฺหายตีติ ชิวหา (รูปเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพ) ตามนัยนี้มาจาก ชีวิต บทหน้า + อา บทหน้า + วฺเห ธาตุ (อวฺหายเน = เรียก) + อ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า ชีวิตอวฺหา ให้ลบอักษรเหล่านี้ คือ วิ, ต และ อ ด้วยนिरुตตินัย คือนัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรไวยากรณ์ระบุไว้ หลังจากนั้นจึงทำรัสสะ อี ใน ชี เป็น อิ เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สายนญฺเจน ชิวหา (ชื่อว่า ชิวหา เพราะเป็นรูปลิม[รส]) เนื่องด้วยการเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพก็คือความพอใจรสนั่นเอง

ข้อความข้างต้นอธิบายตามคำอธิบายในคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๘๕) ว่า

ชีวิตนิมิตตมาหารโร ชีวิต, ตสฺมี นินฺนตาย ตํ อวฺหายตีติ ชิวหาติ เอวํ สิทธิเณ ชิวหา-
สทฺเทน ปกาสียมานา รสวฺหายนสงฺขาตา สายนภิรียา ลพฺพตีติ กตฺวา วุตฺตํ “ชิวหาสทฺเทน วิณฺญาย-
มานา ภิริยา สายนนฺติ. ตถา จ วกฺขติ “ชีวิตมวฺหายตีติ ชิวหาติ.”^{๘๔}

“รสอาหารอันเป็นเครื่องยังชีพ ชื่อว่า ชีวิตะ รูปโดยย่อมเรียกรสอาหารนั้น เพราะความ
น้อมไปในรสนั้น เหตุนี้รูปนั้นจึงชื่อว่า ชิวหา ภิริยาพอใจกล่าวคือการเรียกรสอัน ชิวหา ศัพท์แสดงอยู่
ย่อมปรากฏ ฉะนั้น พระฎีกาจารย์จึงกล่าวว่า ชิวหาสทฺเทน วิณฺญายมานา ภิริยา สายน (ภิริยาที่
บุคคลรู้ได้ด้วย ชิวหา ศัพท์เป็นความพอใจ[รส]) และท่านจึงกล่าวเหมือนอย่างนั้นว่า ชีวิต-
มวฺหายตีติ ชิวหา (รูปเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพ ชื่อว่า ชิวหา)”

ข้อความว่า “รสอาหารอันเป็นเครื่องยังชีพ ชื่อว่า ชีวิตะ” หมายความว่า คำว่า ชีวิตะ
หมายถึง รสอาหารอันเป็นเหตุให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ คำนี้จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงผลคือชีวิต แต่เจตนา
หมายถึงเหตุคือรสอาหาร ตามหลักภาษาเรียกว่า ผลุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้
หมายถึงเหตุ (ผล = ชีวิต, เหตุ = อาหาร)

แม้พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวไว้ในคัมภีร์สุมโหวิโนทนี (หน้า ๕๐) ว่า ชีวิตมวฺหายตีติ
ชิวหา (รูปเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพ ชื่อว่า ชิวหา) ตามที่คัมภีร์อนุฎีกาอ้างถึง แต่รูปวิเคราะห์
ดังกล่าวไม่เหมาะสมกับคำอธิบายของคัมภีร์อัฐรสาลินีว่า สายนญฺเจน ชิวหา (ชื่อว่า ชิวหา เพราะ
เป็นรูปลิม[รส]) เพราะมีรากศัพท์ต่างกัน จึงควรมีรูปวิเคราะห์ต่างกัน ซึ่งเห็นได้จากคัมภีร์อภิธัมมา-
วตาร (หน้า ๘๕) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ชิวหา ไว้ ๒ ประการว่า สายตีติ ชิวหา, ชีวิตมวฺหายตีติ วา

ชีวหา (ชีวหา คือ รูปลัม[รส] อีกอย่างหนึ่ง ชิวหา คือ รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต) มีคำอธิบายดังนี้

รูปวิเคราะห์แรกว่า สายตติ ชิวหา (ชีวหา คือ รูปลัม[รส] แสดงว่า ชิวหา ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลิห ธาตุ = เลี้ย, ลัม + ว ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย มาจาก ลิหฺวา = ชิวหา = ชิวหา แปลง ฤ เป็น ฑ และสลับอักษรจาก หฺวา เป็น วฺหา โดยนิรุตตินัย รูปวิเคราะห์นี้จัดเป็นธาตุวิคคหะ คือ รูปวิเคราะห์ด้วยอรรถของธาตุ แต่อาจตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยธาตุเดิมก็ได้ว่า ลิหตติ ชิวหา ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทัทธมมทานิธิ (หน้า ๑๘๔) ว่า

ชีวหา สตุรี. เลณิ อนยา ลิห ว นิ. รสชฺฌาเนนทฺริเย รสนาย.^{๓๔}

“ชีวหา อิตถิลิงค์ ย่อมลัม[รส]ด้วยสิ่งนี้ ลิห ธาตุ + ว ปัจจัย เป็นนิรุตตินัย ย่อมเป็นไปในอินทรีย์ที่รู้รส (ชีวหาปสาทรูป) และลิ้น”

คัมภีร์สันสกฤตข้างต้นตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะ มีรูปเป็นบาลีว่า ลิหติ เอตาयाติ ชิวหา (สันสกฤตมีรูปว่า เลณิ อนยาติ ชิวหา) แต่คัมภีร์อริธัมมาวตารตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า สายตติ ชิวหา ก็ถือว่าใช้แทนกันได้ เพราะกรณการกเป็นศัพท์ที่มีความสามารถในการอุปถัมภ์กัตตุการมากกว่าการกอื่นมีกรรมการกเป็นต้น

ส่วนรูปวิเคราะห์ที่ ๒ มีนัยตามที่อธิบายไว้ข้างต้น]

[๖๑๒-๑๕] อนึ่ง ชื่อว่าอุปาทินนกรูป (กรรมชรูป) มีอยู่ในสรีระนี้เพียงใด กายา-ยตนะก็ตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้นเหมือนยางใยในปุยฝ้าย ได้รับการอุปการะ การอุปถัมภ์ การเฝ้ารักษา และการแวดล้อมตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแก่กาย-วิญญานเป็นต้นตามสมควร

ข้อนี้เป็นความต่างกันในนิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้นนั้น

ความต่างกันแห่งพระบาลีและเนื้อความที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขุนิเทศ ดังจะเห็นได้ว่า ในนิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้นนี้ บทว่า โสตะ เป็นต้นมาแทน บทว่า จักขุ บทว่า เสี่ยง เป็นต้นมาแทน บทว่า รูป บทว่า สุณิ (ได้ยินแล้ว) เป็นต้นมาแทน บทว่า ปสฺสสิ (เห็นแล้ว) เป็นต้น

อนึ่ง ๒ บทเหล่านี้ คือ เนตตมฺเปตฺ (จักขุนี้ชื่อว่า เนตร บ้าง) นยฺนมฺเปตฺ (จักขุนี้ชื่อว่า นัยนา บ้าง) หามิไม่ ดังนั้น จึงมีวัตถุและทวารอย่างละ ๑๒ ชื่อ

หมูปทที่เหลือในนิเทศแห่งไสยตนะเป็นต้นนี้เป็นเช่นกับหมูปทที่กล่าวไว้แล้ว

ถามว่า : ในเรื่องกายตนะนั้น ถ้าชื่อว่าอุปาทินนกรุป (กรรมกรุป) มีอยู่ในสรีระนี้เพียงใด กายตนะก็ตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้นเหมือนยางใยในปุยฝ้าย เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมถึงการปะปนกันด้วยลักษณะ[กับรูปกลาปอื่น]

ตอบว่า : ไม่ถึงการปะปนกัน

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะไม่มีกายประสาทในจักขุทสกกลาปเป็นต้นอื่น

ถามว่า : ถ้าอย่างนั้นกายตนะย่อมไม่มีในสรีระทั้งสิ้น

ตอบว่า : กายตนะไม่มีในสรีระทั้งสิ้นโดยปรมัตถ์ก็ตาม แต่ไม่อาจบัญญัติความต่างกันของกายตนะนั้นโดยแยกจากจักขุประสาทเป็นต้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้อย่างนี้

อุปมาเหมือนรูปและรสเป็นต้นที่กล่าวว่า เป็นของชิมซาบอยู่ในกันและกัน เพราะไม่อาจแยกรูปและรสนั้นได้จุผงทราย แต่โดยปรมัตถ์ รสก็หาไม่ในรูปไม่ ถ้าจะพึงมีไชรส์ก็พึงปรากฏด้วยศัพท์ว่ารูปเหมือนกัน ฉนใด แม้กายตนะก็ไม่มีในสรีระทั้งสิ้นโดยปรมัตถ์ ฉนนั้น และไม่มีในสรีระทั้งหมดก็ไม่ใช่ เพราะไม่อาจจะแยกออกได้ พึงทราบถึงความปะปนกันด้วยลักษณะในเรื่องกายตนะนี้ย่อมไม่ปรากฏโดยประการฉะนี้

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความไม่ปะปนกันของปสาทรูปเหล่านั้น โดยการกำหนดสภาพ (ลักษณะ) เป็นต้น กล่าวคือ

จักขุประสาท :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบรูป หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็น
- มีหน้าที่แสวงหารูปารมณ
- มีความเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็นเป็นเหตุใกล้

โสตประสาธ :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบเสียง หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟัง
- มีหน้าที่แสวงหาสัททารมณ์
- มีความเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญานเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟังเป็นเหตุไกล้

ฆานประสาธ :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบกลิ่น หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากดมกลิ่น
- มีหน้าที่แสวงหาคันธารมณ์
- มีความเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญานเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากดมกลิ่นเป็นเหตุไกล้

ชีวหาประสาธ :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบรส หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากลิ้มรส
- มีหน้าที่แสวงหารสารมณ์
- มีความเป็นที่ตั้งแห่งชีวหาวิญญานเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากลิ้มรสเป็นเหตุไกล้

กายประสาธ :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบโผฏฐัพพารมณ์ หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากสัมผัส
- มีหน้าที่แสวงหาโผฏฐัพพารมณ์

- มีความเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญานเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากสัมผัสเป็นเหตุใกล้

วาทะของอาจารย์ทั้งหลาย

อาจารย์บางท่านกล่าวไว้ว่า ปสาทรูปของมหาภูตรูปที่มีเตโชธาตุมากเป็นจักษุ-
ปสาทรูปของมหาภูตรูปที่มีวาโยมาก ปฐวีมาก และอาโปมาก เป็นโสตะ ฆานะ และชีวหา-
ปสาทรูปของมหาภูตรูปทั้งหมด เป็นกาย

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ปสาทรูปของมหาภูตรูปยิ่งด้วยเตโชธาตุ เป็นจักษุ-
ปสาทรูปของมหาภูตรูปยิ่งด้วยวาโยธาตุในช่องหู ยิ่งด้วยอาโปธาตุ ยิ่งด้วยปฐวีธาตุ ก็เป็น
โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย

อาจารย์เหล่านั้นพึงถูกกล่าวท้วงว่า ขอจ้นำพระพุทธรพจน์มาอ้าง แต่พวกท่าน
จักไม่เห็นพระพุทธรพจน์โดยแท้

ในบรรดาอาจารย์เหล่านั้น อาจารย์บางท่านยังกล่าวถึงเหตุว่า ปสาทรูปของ
มหาภูตรูปที่มีเตโชธาตุมากเป็นจักษุ ฯลฯ ปสาทรูปของมหาภูตรูปทั้งหมด เป็นกาย เพราะ
เป็นสิ่งที่รูปเป็นต้นอันเป็นคุณลักษณะของเตโชธาตุเป็นต้นอุปถัมภ์ไว้

[รูปารมณอันเป็นแสงประทีป สัททารมณอันเป็นเสียงลม คันธารมณอันเป็นกลิ่นของ
แผ่นดิน รสารมณอันเป็นรสของน้ำลายในช่องปาก อาจารย์บางท่านกล่าวว่าเป็นคุณลักษณะของ
เตโชธาตุเป็นต้นตามลำดับ จึงเห็นว่าความใสของมหาภูตรูปที่ยิ่งด้วยเตโชธาตุ เป็นจักษุ ความใส
ของมหาภูตรูปที่ยิ่งด้วยวาโยธาตุ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ เป็นโสตะ ฆานะ และชีวหา]

อาจารย์บางท่านเหล่านั้นพึงถูกท้วงติงว่า ใครกันเล่ากล่าวอย่างนี้ว่า รูปเป็นต้น
เป็นคุณลักษณะของมหาภูตรูปมีเตโชธาตุเป็นต้น เพราะไม่อาจกล่าวได้ในอวินิพโกรูป
ทั้งหลายว่า สภาวะธรรมนี้เป็นคุณลักษณะของรูปนี้ สภาวะธรรมนี้เป็นคุณลักษณะของ
รูปนี้ [รูปที่แยกจากกันไม่ได้ ๘ อย่าง คือ สี กลิ่น รส โอชา และมหาภูตรูป ๔]

ถ้าปรวาทินั้นจะพึงได้สกวาทิว่า พวกท่านย่อมปรารณากิจมีการทรงไว้เป็นต้นแห่งปฐวีธาตุเป็นต้น เพราะมหาภูตรูปนั้นๆ ในส่วนประกอบนั้นๆ มีมาก ฉนใด ข้อที่บุคคลพึงปรารณาวา รูปเป็นต้นเป็นคุณลักษณะของมหาภูตรูปเหล่านั้น เพราะแสดงว่ารูปเป็นต้นในส่วนประกอบอันยิ่งด้วยเตโชธาตุเป็นต้นมีมาก ก็ฉนนั้น

ปรวาทินั้นพึงถูกท้วงติงว่า ถ้ากลืนในฝ่ายอันมีปฐวีธาตุมากพึงมีมากกว่ากลืนของน้ำเมาอันมีธาตุน้ำมาก และสีของน้ำเย็นก็พึงมีสีน้อยกว่าสีของน้ำร้อนอันมีเตโชธาตุมาก เมื่อเป็นเช่นนั้นพวกเราก็ปรารณาข้อความว่า รูปเป็นต้นเป็นคุณลักษณะของมหาภูตรูปเหล่านั้น แต่ข้อความทั้งสองอย่างนั้นหาไม่ ดังนั้น ขอพวกท่านจงละการดำริความต่างกันแห่งมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยนั้นเถิด

พึงถือเอาข้อความนี้ว่า เมื่อความไม่ต่างกันของมหาภูตรูปในกลาปหนึ่งมีอยู่รูปและรสเป็นต้นก็มีใช้เป็นอย่างเดียวกัน ฉนใด เมื่อเหตุต่างกันอื่นไม่มีอยู่ จักขุประสาทเป็นต้นก็มีใช้เป็นอย่างเดียวกัน ฉนนั้น

ถามว่า : เหตุที่ไม่ทั่วไปแก่กันและกันนั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ กรรมเท่านั้นเป็นเหตุต่างกันของปสาทรูปเหล่านั้น ดังนั้น จึงมีความต่างกันแห่งปสาทรูปเหล่านี้ เพราะความต่างกันแห่งกรรม หาใช้ความต่างกันของมหาภูตรูปไม่ กล่าวคือ เมื่อมีความต่างกันแห่งมหาภูตรูป ปสาทรูปจะไม่เกิดขึ้น ดังโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า โดยแท้จริงแล้ว ปสาทรูปของมหาภูตรูปที่เสมอกัน [คือ ไม่ยิ่งหรือหย่อนกว่ากัน] ย่อมมีได้ หาใช้ของมหาภูตรูปที่ไม่เสมอกันไม่

อนึ่ง ในบรรดาปสาทรูปที่มีความต่างกันเพราะความต่างกันแห่งกรรมนั้น จักขุและโสตะเป็นอัมปัตตวิสยาคหะ (รับอารมณ์ที่มาไม่ถึงตน) เพราะเป็นเหตุเกิดของวิญญาน[คือ จักขุวิญญานและโสตะวิญญาน] ในอารมณ์[คือรูปารมณและสัททารมณ] อันมีที่อาศัยไม่ติดกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของตน

ฆานะ ชิวหา และกาย เป็นอัมปัตตวิสยาคหะ (รับอารมณ์ที่มาถึงตน) เพราะเป็นเหตุเกิดของวิญญาน [คือ ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน และกายวิญญาน] ในอารมณ์[คือคันธารมณ รสธารมณ และโณภูตัพพารมณ] ซึ่งติดกับมหาภูตรูปอันเป็นที่

อาศัยของตน[คือ ชานะ ชิวหา และกายะ] โดยเนืองด้วยมหาภูตอันเป็นที่อาศัย และ
โดยตนเอง[คือ โภจณูปการ]

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า “อารมณ์ชื่อว่ามาถึงตน เพราะเป็นอารมณ์ที่มา
ปรากฏแก่[จักขุและโสตะ]” ดังเห็นได้ว่า สีของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ตั้งอยู่ไกลถึง
๔๒,๐๐๐ โยชน์ ก็ยังกระทบจักขุประสาท แม้สีนั้นปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลก็ได้ชื่อว่ามาถึง
ตนเหมือนกัน จักขุชื่อว่าอารมณ์ที่มาถึง เพราะมีสีนั้นเป็นอารมณ์

อาการทางกายของบุคคลที่ตัดต้นไม้อยู่ในที่ไกลก็ดี ของช่างย้อมผู้ซักผ้าอยู่
ก็ดี ย้อมปรากฏแม้แต่ที่ไกล แต่เสียงมาโดยการสืบทอดๆ กันมาแห่งธาตุ กระทบโสต-
ประสาทแล้วก็ถึงความเป็นสิ่งที่บุคคลกำหนดได้

ในคัมภีร์อรรถกถานั้นแม้กล่าวว่า “อารมณ์ชื่อว่ามาถึงตน เพราะเป็นอารมณ์
มาปรากฏแก่[จักขุและโสตะ]” แต่สีของดวงจันทร์เป็นต้นก็ไม่มาถึงจักขุ ย้อมปรากฏตั้งอยู่
ในที่ไกลนั้นแหละ แม้เสียงก็ค่อยๆ มา เมื่อเกิดในที่ไกลก็ฟังได้ยินช้า และมาโดยกระทบ
ต่อๆ กันมา เมื่อกระทบโสตะก็ไม่ปรากฏว่าอยู่ในทิศที่โน้น ดังนั้น จักขุและโสตะจึงมี
อารมณ์ที่มาไม่ถึง

ตาเปรียบด้วยงู

อนึ่ง ปสาทรูปเหล่านี้เปรียบเหมือนสัตว์มีงูเป็นต้น กล่าวคือ ชื่นชื่อว่างูย่อม
ไม่ชอบใจในที่ที่ทั้งรดและกวาดในภายนอก จึงเข้าไปที่ทั้งขยะ ใบหญ้าชุก และจอมปลวก
ย่อมชอบใจในเวลานอน ย่อมถึงความเป็นสัตว์มีจิตสงบ ฉันทะ แม้จักขุนี้ก็ฉันทะ มีความ
พอใจในสิ่งไม่ราบเรียบ ย่อมไม่พอใจไม่ปรารถนาแม้จะแลดูผืนทองคำเป็นต้นที่ราบเรียบ
แต่ย่อมชอบรูปอันวิจิตรและสิ่งที่มีลวดลายหลากสีมีดอกไม้และเครือเถาเป็นต้น เพราะ
ในที่เช่นนั้น เมื่อตายังไม่เพียงพอ คนทั้งหลายก็ยังอ้าปากอยากมอง

หูเปรียบด้วยจระเข้

แม้จระเข้เล่า เมื่อออกไปภายนอกไม่เห็นสิ่งที่ตนจะพึงจับเอาก็หลับตาไป แต่ใน
กาลใดที่ยังลงสู่ น้ำลึกราวร้อยละเข้าไปยังโพรงนอนแล้ว ในกาลนั้นจิตของมันก็ถึงความ

สงบหลับสบาย ฉันทิใด แม่โสดะนี้ก็ฉันทินั้น ชอบในที่มิโพรง อาศัยอากาศ ชอบใจในโพรง
ช่องหู อากาศช่องหูเท่านั้นเป็นปัจจัยในการได้ยินเสียงนั้น แม้อัชฎากาศก็สมควรเหมือน
กัน กล่าวคือ เมื่อบุคคลทำการสราธยายภายในถ้ำ เสียงหาเจาะผนังถ้ำออกไปภายนอกไม่
แต่ก็ออกไปตามช่องประตูและช่องหน้าต่างแล้ว กระทบสืบต่อๆ กันไปแห่งธาตุสี่แล้ว
กระทบโสดประสาท ในกาลนั้นชนผู้นั่งอยู่นิ่งหลังถ้าย่อมรู้ว่าบุคคลชื่อโน้นสราธยายอยู่
เพราะการกระทบอย่างนั้น

เมื่อการกระทบสืบต่อๆ กันไปแห่งธาตุสี่ปรากฏอยู่อย่างนั้น ความเป็นอารมณ์
ที่มาถึงตนย่อมมีได้

ถามว่า : โสดะนี้มีอารมณ์ที่มาถึงตนหรือ

ตอบว่า : ใช่แล้ว มีอารมณ์ที่มาถึงตน [คำตอบตามฝ่ายคัมภีร์มหาวรรกถา]

ถามว่า : ถ้าเช่นนั้น กลองเป็นต้นดังในที่ไกล ก็จะไม่รู้เสียงในที่ไกล ใช่ไหม
[คำถามแสดงโทษของคัมภีร์สังคหวรรกถา]

ตอบว่า : ไม่พึงรู้ก็ไม่ใช่ เพราะเมื่อเสียงกระทบโสดประสาท ย่อมมีการรู้โดย
ประการนั้นๆ ว่า เสียงไกล เสียงใกล้ เสียงฝั่งโน้น เสียงฝั่งนี้ การรู้ได้นี้เป็นธรรมดา

ถามว่า : ธรรมดานี้มีประโยชน์อะไร

ตอบว่า : ช่องหูมีอยู่ในที่ใดๆ การได้ยินย่อมมีที่นั่นๆ เหมือนการเห็นดวง
จันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้น ดังนั้น โสดประสาทนี้จึงมีอารมณ์ที่ไม่มาถึงตนโดยแท้
[คำวินิจฉัยของคัมภีร์สังคหวรรกถา]

จุมุกเปรียบด้วยนก

แม้นกก็ไม่ยืนดับบนต้นไม้หรือพื้นดิน แต่ในเวลาใดมันไต่บินล่องการขว้างก้อน
ดินหนึ่งระยะหรือสองระยะบินขึ้นไปสู่อากาศว่างเปล่า ในเวลานั้นมันก็มีจิตสงบ ฉันทิใด
แม้ขณะก็ฉันทินั้น มีความพอใจในอากาศ มีกลิ่นโดยอาศัยลมเป็นอารมณ์ เหมือนอย่าง
โคย่อมสุดดมแผ่นดินเมื่อฝนตกใหม่ๆ แล้วบ้วนหน้าหาอากาศสุดลม และเวลาที่บุคคลเอน
นิ้วมือจับก้อนที่มีกลิ่นแล้วสุดดม เมื่อยังไม่สุดลมเข้าไปก็ไม่รู้กลิ่นของสิ่งนั้น

ล้นเปรียบด้วยสุนัขบ้าน

แม้สุนัขบ้านเที่ยวไปภายนอกอยู่ย่อมไม่เห็นที่ปลอดภัย ย่อมถูกประทุษร้าย โดยการขว้างด้วยก้อนดินเป็นต้น เข้าไปสู่ภายในบ้านแล้วก็คุ้ยชี้เถาที่เตาไฟย่อมนอนเป็นสุข ฉันทใด แม้ชีวหาก็นั้น มีอริยาศัยในบ้าน มีรสอาศัยอาไปธาตุเป็นอารมณ์ ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุแม้กระทำการสมณธรรมตลอดสามยามแห่งราตรีแล้ว ถือบาตรและจีวรแต่เช้าตรู่เข้าไปสู่หมู่บ้าน กระนั้นก็ตาม ท่านย่อมไม่อาจจะรู้รสของอาหารแห่งที่ไม่เปียกด้วยน้ำลายได้

กายเปรียบด้วยสุนัขจิ้งจอก

แม้สุนัขจิ้งจอกเที่ยวไปภายนอกอยู่ก็ไม่ประสบความสำเร็จยินดี แต่เมื่อมันเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ในป่าช้าฝังศพแล้วนอน จึงมีความสุข ฉันทใด แม้กายก็ฉันทนั้น มีอริยาศัยในอุปาตินนกรูป (รูปที่มีใจครอง) มีโณฏฐัพพะที่อาศัยปฐวีธาตุเป็นอารมณ์ ดังจะเห็นได้ว่าชนทั้งหลายเมื่อไม่ได้อุปาตินนกรูปอื่นก็เอาฝ่ามือของตนหนุนศีรษะนอน

อนึ่ง ปฐวีธาตุทั้งภายในและภายนอกย่อมเป็นปัจจัยในการรับอารมณ์ของกาย-ประสาทนั้น กล่าวคือ ที่นอนแม้ปูไว้อย่างดียังไม่ทันนั้นก็รู้ความแข็งและอ่อนได้ หรือผลไม้ที่วางไว้บนฝ่ามือยังไม่ทันบีบดูก็รู้ถึงความแข็งและอ่อนได้ ดังนั้น ปฐวีธาตุทั้งภายในและภายนอกจึงเป็นปัจจัยในการรู้โณฏฐัพพะอารมณ์ของกายประสาทนั้น

[ประโยคว่า สุนทตสสปี หิ สยนสส หตฺเถ จปีตานมปิ วา ผลานํ น สกกา อนิสีทนฺเตน วา อนิปปิเพนฺเตน วา ญญมฺหุภาโว ชานิตฺตุ (ที่นอนแม้ปูไว้อย่างดียังไม่ทันนั้นก็รู้ความแข็งและอ่อนได้ หรือผลไม้ที่วางไว้บนฝ่ามือยังไม่ทันบีบดูก็รู้ถึงความแข็งและอ่อนได้) คำว่า สยนสส (ที่นอน) แปลร่วมกับ อนิสีทนฺเตน (ยังไม่ทันนั่ง) และ ผลานํ (ผลไม้) แปลร่วมกับ อนิปปิเพนฺเตน (ยังไม่ทันบีบดู) จึงเป็นนัยลาลาภนัย คือ นัยตามที่ควรมิได้ ดังอุทาหรณ์ในที่ฌนิกาย สามัญญผลสูตรว่า

ตตฺถ จกฺขมา ปุริโส ตีเร จิตฺโต ปสฺเสยฺย ลีปิสมฺพุกมฺปิ สกฺขรกลมฺปิ มจฺจนฺคฺมฺพมิ จรณฺตมฺปิ ติฏฺฐณฺตมฺปิ.^{๒๐}

“บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนขอบสระนั้น จะพึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่างๆ บ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ผงปลาบ้าง กำลังว่ายอยู่บ้าง หยดอยู่บ้าง”

คำว่า ติญฺจนตมฺปิ (หยดอยู่บ้าง) มีความเกี่ยวเนื่องกับก้อนกรวด กระเบื้อง และผงปลา ส่วนคำว่า จรฺนตมฺปิ เกี่ยวเนื่องกับผงปลาเท่านั้น จึงต้องแปลคำว่า ติญฺจนตมฺปิ เป็นวิเสสนะของ สกฺขรกถลิกมฺปิ และ มจฺจนคฺมพฺมปิ อีกทั้งแปล จรฺนตมฺปิ เป็นวิเสสนะของ มจฺจนคฺมพฺมปิ เท่านั้น]

พึงทราบความไม่ปะปนกันแห่งปสาทรูปเหล่านั้นโดยการกำหนดสภาพ (ลักษณะ) เป็นต้นอย่างนี้ เพราะสภาพ หน้าที่ ปัจจุปฺปฏฺฐาน (อาการปรากฏ) ปฏฺฐฐาน (เหตุใกล้) อารมณฺ์ อธิยาศย และวัตถุที่อาศัยของจักขุประสาทเป็นอย่างหนึ่ง ของโสตประสาท เป็นต้นก็อย่างหนึ่ง ดังนั้น จักขายตนะเป็นต้นจึงไม่ปะปนกันโดยแท้

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบแม้อุปมาในการที่ปสาทรูปเหล่านั้นไม่ปะปนกัน ดังนี้ กล่าวคือ เงามแห่งธง ๕ สีที่บุคคลปักไว้ เนื่องเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่เงาของธงนั้นๆ ก็ไม่ปะปนกันและกัน ฉะนั้น อนึ่ง เมื่อเขาเอาฝ้าย ๕ สีพันทำเป็นไส้ตะเกียงจุดให้ลุกโพลงแล้ว เปลวไฟดูเหมือนเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่เปลวไฟของแสงฝ้ายนั้นๆ ก็เป็นคนละอย่างไม่ปะปนกันและกัน ฉะนั้น आयตนะ ๕ เหล่านี้แม้รวมกันอยู่ในอัตภาพเดียวกัน ก็ไม่ปะปนกันและกัน ฉะนั้น

อนึ่ง ใช้แต่อายตนะ ๕ เหล่านี้เท่านั้นก็หาไม่ แม้รูปที่เหลือก็ไม่ปะปนกัน กล่าวคือ ในสรีระนี้มีกาย ๓ ส่วน คือ กายท่อนล่าง กายท่อนกลาง และกายท่อนบน

กายท่อนล่าง คือ กายเบื้องต่ำตั้งแต่สะดือลงไป ในกายท่อนล่างนั้นมีรูป ๔๔ รูป คือ

- กายทสกะ ๑๐
- ภาวทสกะ ๑๐
- รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๘
- รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๘
- รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๘

กายท่อนกลาง คือ กายเบื่องบนตั้งแต่สะดือขึ้นไปถึงหลุมคอ ในกายท่อนกลางนั้นมีรูป ๕๔ รูป คือ

- กายทสกะ ๑๐
- ภาวทสกะ ๑๐
- วัตถุทสกะ ๑๐
- รูปหมวด ๘ ทั้ง ๓ มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น

กายท่อนบน คือ กายเบื่องบนตั้งแต่หลุมคอขึ้นไป ในกายท่อนบนนั้นมีรูป ๘๔ คือ

- จักขุทสกะ ๑๐
- โสตทสกะ ๑๐
- ฆานทสกะ ๑๐
- ชิวหาทสกะ ๑๐
- กายทสกะ ๑๐
- ภาวทสกะ ๑๐
- รูปหมวด ๘ ทั้ง ๓ มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น

ในบรรดาจักขุทสกะเป็นต้นนั้น จักขุทสกะ คือ หมู่รูปที่เป็นไปโดยจำแนกตามนิพผันรูป ๑๐ ที่แยกจากกันแต่ละส่วนไม่ได้เหล่านี้ คือ มหาภูตรูป ๔ อันเป็นปัจจัยแก่จักขุประสาท สี กลิ่น รส โอชา ชีวิตินทรีย์ และจักขุประสาท

พึงทราบแม้รูปที่เหลือตามนัยนี้

ในบรรดารูปเหล่านั้น รูปกายท่อนล่างไม่ปะปนกับรูปกายท่อนกลางและรูปกายท่อนบน แม้รูปในกายที่เหลืออีก ๒ ก็ไม่ปะปนกับรูปกายนอกจากนี้ อุปมาเหมือนเงาภูเขาและเงาต้นไม้ในเวลาเย็นแม้ดูเงาเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่ก็มิได้ปะปนกัน ฉะนั้นได้รูป ๔๔ ก็ดี รูป ๕๔ ก็ดี รูป ๘๔ ก็ดี ก็ฉนั้น แม้เป็นดูเงาเป็นอันเดียวกันในกายเหล่านี้ แต่ก็มิได้ปะปนซึ่งกันและกัน

คำอธิบายรูปายตานิเทศ

[๖๑๖-๖๑๙] ในนิเทศแห่งรูปายตนะ คำว่า วัณณนิภา คือ สีนั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า นิภา คือ สิ่งที่เปล่งแสง หมายความว่า ย่อมปรากฏแก่ จักขุวิญญาน คำว่า วัฒนนิภา หมายถึง แสงคือสี

[คำว่า วัฒนนิภา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สีนั้นแหละ = วณฺเณ เอว วณฺณนิภา (ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส)
- แสงคือสี = นิภาตติ นิภา, วณฺเณ เอว นิภา วณฺณนิภา.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตามนัยแรกคำว่า นิภา เป็นศัพท์ตัพภาวะ คือ มีเนื้อความตามบทหน้าที่ประกอบร่วมกัน ดัง คต ศัพท์ในคำว่า ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ (ความเห็นนั้นแหละ) ตามนัยหลังจาก นิ บทหน้า + ภา ธาตุ (ทิตฺติยํ = รุงฺโรจน์) + อ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย หนึ่ง ตามนัยแรก วัฒนนิภา คือ สีที่ไม่มีแสง ตามนัยหลังคือ สีที่มีแสง]

คำว่า สนิทฺสสนะ (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปพร้อมกับการเห็น หมายความว่า รูปที่จักขุวิญญานพึงเห็น

คำว่า สปัปฺภิষะ (รูปที่กระทบได้) คือ รูปที่เป็นไปพร้อมกับการกระทบ หมายความว่า รูปที่ยังการเสียดสีคือการกระทบให้เกิดขึ้น

ในบรรดาสีเขียวเป็นต้น สีเขียวเหมือนดอกสามหาว สีเหลืองเหมือนดอกกรรณิการิ สีแดงเหมือนดอกชบา สีขาวเหมือนดาวประกายพริ้ว สีดำเหมือนถ่านเผา สีหงสบาทแดงเรื่อเหมือนยางทรายและดอกยี่โถ

หนึ่งในคำว่า หริตฺตจ เหมวณฺณ กามํ สุขํ ปกฺกม^{๒๐} (ดูก่อนสุขะผู้มีผิวพรรณงามดังทอง ท่านจงหนีไปตามปรารถนาเถิด) พระพุทธองค์ตรัสเรียกทองว่า หริ ก็จริง แต่ในที่นี้สีขาวเหลืองชื่อว่า หริ เพราะทรงถือเอาทองนั้นด้วยศัพท์ว่า ชาตฺรูป ข้างหน้าแล้ว บททั้ง ๗ เหล่านี้มีได้ระบุมัตถุที่ตั้งไว้ ทรงแสดงโดยสภาวะนั่นเอง

คำว่า หริวณฺณ (สีเขียวไปไม้) คือ สีเหมือนหญ้าแพรกสด

คำว่า อมฺพงฺกุรวณฺณ (สีม่วง) คือ สีเหมือนหน่อมะม่วง

บททั้ง ๒ เหล่านี้ทรงแสดงไว้โดยระบุมัตถุที่ตั้ง

บทว่า ทีฆ (ยาว) เป็นต้น ๑๒ บท ทรงแสดงไว้โดยชื่อเรียก และชื่อเรียกนั้น
 แห่งบทดังกล่าวก็สำเร็จแล้วโดยอุปนิบาบัญญัติ (บัญญัติโดยเทียบเคียง) และสำเร็จแล้ว
 โดยรูปร่าง กล่าวคือ คำว่า ทีฆ เป็นต้นสำเร็จด้วยการบัญญัติเทียบเคียงซึ่งกันและกัน
 ส่วนคำว่า วฏฏ (กลม) เป็นต้น สำเร็จโดยรูปร่างพิเศษ

ในเรื่องนั้น สิ่งยาวกว่านั้นชื่อว่า ยาว โดยเทียบเคียงกับรูปที่สั้น และชื่อว่า
 สั้น โดยเทียบกับรูปที่ยาวกว่านั้น

รูปเล็กกว่านั้นชื่อว่า อณู โดยเทียบเคียงกับรูปที่ใหญ่ และชื่อว่า ใหญ่ โดย
 เทียบกับรูปที่เล็กกว่านั้น

รูปที่มีสัณฐานเหมือนล้อเกวียน ชื่อว่า กลม

รูปที่มีสัณฐานเหมือนไข่ไก่ ชื่อว่า ปริมณฑล

รูปที่ประกอบด้วยเหลี่ยมทั้ง ๔ ชื่อว่า จตุรัส (สี่เหลี่ยม)

แม้รูป ๖ เหลี่ยมเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า นินน์ (ลุ่ม) คือ รูปที่ยุบลง

คำว่า ถล (ดอน) คือ รูปที่นูนขึ้น

ในบรรดารูปยาวเป็นต้นนั้น บุคคลสัมผัสรูปยาวเป็นต้นแล้วจึงอาจเพื่อรู้ได้ แต่
 สีเขียวเป็นต้นบุคคลสัมผัสแล้วไม่อาจรู้ได้ ดังนั้น จึงมิได้ตรัสรูปยาวไว้โดยตรง รูปสั้น
 เป็นต้นก็ไม่ตรัสไว้เหมือนกัน ฟังทราบหมู่มหาภูตรูปที่ตั้งอยู่ตามอาการที่ยาวหรือสั้น
 เป็นต้นนั้นๆ โดยอาศัยรูปนั้นๆ พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นรูปายตนะในรูปายตนะเทศนี้
 ตามชื่อเรียกนั้นๆ

บทว่า ฉายา (เงา) อาตโป (แดด) นี้ เป็นคำกำหนดซึ่งกันและกัน แสงสว่าง
 และความมืดก็กำหนดไว้ซึ่งกันและกัน

บท ๔ บทว่า อพฺภา (เมฆ) มหิกา (น้ำค้าง) เป็นต้น แสดงไว้ด้วยวัตถุที่ตั้งเท่านั้น

ในบรรดาบทเหล่านั้น คำว่า อพฺภา แปลว่า เมฆ

คำว่า มหิกา แปลว่า น้ำค้าง

พระพุทธร่องค์ทรงแสดงสีแห่งเมฆเป็นต้นไว้ด้วยบททั้ง ๔ เหล่านี้ และทรงแสดงสีคือรัศมีแห่งวัตถุนั้นๆ ด้วยคำว่า จันทมณฑลสุส วณฺณนิภา (สีแห่งดวงจันทร์) เป็นต้น

ในเรื่องนั้น พึงทราบความต่างกันแห่งวัตถุมืดดวงจันทร์เป็นต้นอย่างนี้

วิมานของจันทเทพบุตรยาวและกว้าง ๔๙ โยชน์ สำเร็จด้วยแก้วมณีปิดบังไว้ด้วยเงิน ชื่อว่า ดวงจันทร์

วิมานของสุริยเทพบุตรยาวและกว้าง ๕๐ โยชน์ สำเร็จด้วยทองปิดบังไว้ด้วยแก้วผลึก ชื่อว่า ดวงอาทิตย์

วิมานของเทพบุตรนั้น ๆ ยาวและกว้าง ๗ โยชน์ ๘ โยชน์ ๑๐ โยชน์ ๑๒ โยชน์ สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ ชื่อว่า ดวงดาว

[วิมานของจันทเทพและสุริยเทพบุตรที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้ ไม่ใช่ขนาดของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ แต่เป็นวิมานที่พำนักของเทพบุตรผู้ไปเกิดในสถานที่ทั้งสองนั้น แต่คนทั่วไปมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อตามปกติ เหมือนวิมานของกุมเทวดาหรือกุมเทวดาที่อยู่ในเมืองมนุษย์ก็ไม่มีใครพบเห็น]

ในบรรดาดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เหล่านั้น ดวงจันทร์อยู่ข้างล่าง ดวงอาทิตย์อยู่ข้างบน ระหว่างดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งสองมีระยะหนึ่งโยชน์ โดยส่วนสุดข้างล่างของดวงจันทร์และโดยส่วนสุดข้างบนของดวงอาทิตย์มีระยะร้อยโยชน์ ดวงดาวทั้งหลายย่อมโคจรไปทั้งสองข้าง

หนึ่งในบรรดาวัตถุเหล่านั้น ดวงจันทร์โคจรไปช้า ดวงอาทิตย์โคจรไปเร็ว ดวงดาวทั้งหลายไปเร็วกว่าเขาทั้งหมด บางคราวโคจรไปข้างหน้าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ บางคราวก็โคจรไปข้างหลัง

บทว่า อาทาสมณฑล (วงกระຈก) คือ กระຈกที่ทำด้วยสำริด

คำว่า มณี (แก้วมณี) คือ แก้วมณีหลายชนิดมีแก้วโชติรสเป็นต้นที่เหลือยกเว้นแก้วไพฑูรย์

[แก้วโชติรส คือ แก้วสารพัดนึกที่บันดาลให้สำเร็จสมตามปรารถนา ดังคำอธิบายใน คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทว่า

ตตถ โชติโรติ สัพพกามทท มณिरตถ วุจติ.^{๒๒}

“ในพากย์นั้น แก้วมณีที่ให้สิ่งที่น่าปรารถนาทุกอย่างได้ชื่อว่า โชติรส”]

สังข์ที่เกิดในมหาสมุทร ชื่อว่า สังข์ แม่แก้วมุกดา (ไข่มุก) ก็เกิดในมหาสมุทรบ้าง เกิดในที่อื่นจากมหาสมุทรบ้าง

คำว่า เวฬุริโย (แก้วไพฑูรย์) คือ แก้วมณีที่มีสีเหมือนไม้ไผ่ (เพชรตาแมว)

พระฉวีวรรณของพระศาสดาได้ชื่อว่า ชาตรูปะ (ทอง) ดังจะเห็นได้ว่า พระศาสดามีพระฉวีวรรณเหมือนทองคำ แม้สีทองคำก็เรียกว่ามีสีเหมือนพระฉวีวรรณของพระศาสดา

[คำว่า ชาตรูป มีรูปวิเคราะหฺว่า ชาตฺ รูปิ ยสฺสาติ ชาตรูปิ (มีสีที่เกิดแล้วตามปกติ, มีสีไม่เปลี่ยนแปลง)]

พระพุทธองค์ตรัสไว้ในชาตรูปสิกขาบทว่า รชตํ วุจฺจติ กหาปณ- โลหมาสโก ทารุมาสโก ชตุมาสโก, เย โวหาริ คจฺจนฺติ^{๒๓} (กหาปณะได้ชื่อว่า รชตะ คือ โลหมาสก (มาสกทำด้วยโลหะ) ทารุมาสก (มาสกทำด้วยไม้) และชตุมาสก (มาสกทำด้วยครั่ง) ซึ่งถึงการซื้อขาย) ทั้งหมดนั้นย่อมาถือเอาในเรื่องรชตะนี้

พระพุทธองค์ทรงถือเอารูปที่เหลือนั้นจำแนกเป็นสีเสื้อลำแพน สีท่อนผ้า และสีฝักบัวเป็นต้นที่เหลือนั้นยกเว้นรูปที่ตรัสไว้ในบาลี ด้วยบทว่า ยํ วา ปณณฺณมฺปิ (หรือแม้รูปอื่นใด) นี้ เพราะสีทั้งหมดนั้นรวมอยู่ในรูปที่เป็นเยวูปนกะ

โดยประการดังนี้ รูปทั้งหมดนี้แม้ต่างกันโดยจำแนกตามสีเขียวเป็นต้น ก็มิได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า รูปารมณฺณํนั้นพึงทราบว่ :-

- มีสภาพกระทบจักขุประสาท
- มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่จักขุวิญญาณ

- มีการเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้^{๒๔}

อนึ่ง แม้อุปาทายรูปทั้งหมดก็มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้เหมือนรูปารมณ์ดังกล่าว มีข้อพิเศษคือ ความต่างกันมีอยู่ในอุปาทายรูปใด ข้าพเจ้าจักกล่าวไว้ในอุปาทายรูปนั้น

รูปที่เหลือในรูปายตนนิเทศนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขายตนนิเทศ โดยแท้จริงแล้ว ในจักขายตนนิเทศนั้นมีการแสดงจักขุเป็นประธาน แต่ในรูปายตนนิเทศนี้มีการแสดงรูปเป็นประธาน

ในจักขายตนนิเทศนั้น มีชื่อ ๑๔ อย่างว่า จกฺขุมฺเปตํ (รูปนี้เป็นจักขุบ้าง) เป็นต้น แต่ในรูปายตนนิเทศนี้มีชื่อ ๓ อย่างว่า รูปมฺเปตํ เป็นต้น (รูปนี้เรียกว่ารูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง)

บทที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ

แม้ในรูปายตนนิเทศนี้ก็ตรัสวาระเหล่านั้นไว้เหมือนตรัสวาระ ๑๓ วาระ เพื่อกำหนดจักขุระดับด้วยนัยอย่างละ ๔ วาระเหมือนกัน

คำอธิบายสัททายตนนิเทศ

[๖๒๐-๖๒๓] ในนิเทศแห่งสัททายตนะ คำว่า เภริสสุโท (เสียงกลอง) คือ เสียงกลองใหญ่และกลองรบ

แม้เสียงตะโพน เสียงสังข์ และเสียงบันฑะฑะวี่ ก็เป็นเสียงที่มีเสียงตะโพน เป็นต้นเป็นปัจจัย

เสียงที่เรียกว่าเพลงขับ ชื่อว่า เสียงขับร้อง

เสียงของดุริยางค์มีพิณเป็นต้นที่ซึ่งสายไว้อันนอกจากเสียงที่กล่าวไว้ ชื่อว่า เสียงประโคม

คำว่า สมมสสุโท (เสียงฉิ่ง) คือ เสียงฉิ่งสำริดและกรับไม้ตาล

บทว่า ปาณิสทโท (เสียงปรบมือ) คือ เสียงปรบด้วยฝ่ามือ

บทว่า สตุตันนํ นิคุโฆสสทโท (เสียงร้องของสัตว์) คือ เสียงแซ่ซ้องที่มีบทและพยัญชนะไม่ปรากฏของสัตว์จำนวนมากที่มาชุมนุมกัน

บทว่า ธาตุณํ สนนินชาตสทโท (เสียงกระทบกันของธาตุ) คือ เสียงที่เกิดจากการเสียดสีกันของต้นไม้ และเสียงตีระฆัง เป็นต้น

เสียงของลมพัด ชื่อว่า เสียงลม

เสียงของน้ำกำลังไหล หรือน้ำกระทบกัน ชื่อว่า เสียงน้ำ

เสียงสนทนาเป็นต้นของพวกมนุษย์ ชื่อว่า เสียงมนุษย์

เสียงที่เหลือทั้งหมดยกเว้นเสียงมนุษย์นั้นแล้ว ชื่อว่า เสียงอมมนุษย์

เสียงทั้งหมดเป็นอันถือเอาแล้วด้วยบททั้งสอง คือ เสียงมนุษย์และเสียงอมมนุษย์

นี้

กระนั้นก็ตาม เสียงที่มีได้ตรัสไว้ในพระบาลีที่เป็นไปในเวลาฝ่าไม้ไผ่และเสียงฉีกผ้า เป็นต้น พึงทราบว่ารวมเข้าในข้อเยวอปนกะ

โดยประการดังนี้ เสียงทั้งหมดนี้แม้ต่างกันโดยจำแนกตามเสียงกลอง เป็นต้น ก็ได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า สัททวารมณีนันพึงทราบว่า :-

- มีสภาพกระทบโสตประสาท
- มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่โสตวิญญาณ
- มีการเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ

พึงทราบบทที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขายตนนิเทศ โดยแท้จริงแล้ว แม้ในสัททายตนนิเทศนี้ก็ตรัสวาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัยอย่างละ ๔ วาระ

เนื้อความของวาระเหล่านั้นสามารถจะรู้ได้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ดังนั้น จึงมิได้อธิบายให้พิสดาร

คำอธิบายคันธายตนิเทศ

[๖๒๔-๖๒๗] ในนิเทศแห่งคันธายตนะ คำว่า มุลคนุโร (กลิ่นรากไม้) คือ กลิ่นที่เกิดขึ้นอาศัยรากไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง

แม้กลิ่นของแก่นเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

กลิ่นผัดทองเป็นต้นที่ยังไม่ได้ปรุงหรือปรุงแล้วไม่ดี ชื่อว่า กลิ่นบูด

กลิ่นเกล็ดปลา กลิ่นเนื้อเน่า และกลิ่นเนยใสเสียเป็นต้น ชื่อว่า กลิ่นคาว

คำว่า สุกคนุโร (กลิ่นหอม) ได้แก่ กลิ่นที่น่าปรารถนา

คำว่า ทุกคนุโร (กลิ่นเหม็น) ได้แก่ กลิ่นที่ไม่น่าปรารถนา

กลิ่นทุกอย่างเป็นอันถือเอาแล้วด้วยบททั้งสอง คือ กลิ่นหอมและกลิ่นเหม็นนี้ กระนั้นก็ตาม แม้กลิ่นทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีกลิ่นผักบัวและกลิ่นท่อนผ้าเป็นต้น ก็พึงทราบว่ารวมเข้าในข้อเยวาปนกะ

โดยประการดังนี้ กลิ่นทั้งหมดนี้แม้ต่างกันโดยจำแนกตามกลิ่นรากไม้เป็นต้น ก็ได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า คันธารมณีนั้นพึงทราบว่า :-

- มีสภาพกระทบขานประสาท
- มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่ขานวิญญูณ
- มีการเป็นอารมณ์ของขานวิญญูณเป็นเครื่องปรากฏ

พึงทราบบทที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขายตนิเทศ โดยแท้จริงแล้ว แม้ในคันธายตนิเทศนี้ก็ตรัสวาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัย ๕๒ เหมือนจักขายตนิเทศนั้น วาระเหล่านั้นมีเนื้อความปรากฏชัดแล้วทีเดียว

คำอธิบายรสายตนิเทศ

[๖๒๘-๖๓๑] ในนิเทศแห่งรสายตนะ คำว่า มุลรโส (รสรากไม้) ได้แก่ รสที่อาศัยรากไม้อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น

แม้รสลำดับเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า อมุลล (เปรี้ยว) คือ รสเปรี้ยวในเปรียงเป็นต้น

คำว่า มธุร (หวาน) คือ รสมีเนยใสแห่งโคเป็นต้นโดยแท้

ส่วนน้ำผึ้งที่ผสมกับรสฝาดเก็บไว้นานเข้า ก็กลายเป็นรสฝาด น้ำอ้อยที่ผสมกับรสขื่นเก็บไว้นานเข้า ก็กลายเป็นรสขื่น แต่เนยใสที่เก็บไว้นานแม้เปลี่ยนสีและกลิ่นก็ไม่เปลี่ยนรส ดังนั้น เนยใส่นั้นจึงชื่อว่ามีรสหวานโดยแท้

คำว่า ติตฺตํ (ขม) คือ ไบสะเดาเป็นต้น

คำว่า กฏุกํ (เผ็ด) คือ ขิงและพริกไทยเป็นต้น

คำว่า โลณิกํ (เค็ม) คือ เปลือกทะเลเป็นต้น

คำว่า ชาริกํ (ขื่น) คือ มะเขือและหน่อไม้เป็นต้น

คำว่า ลมุลล (เผื่อน) คือ พุทรา มะขามป้อม และมะขวิดเป็นต้น

คำว่า กสาวํ (ฝาด) คือ สมอเป็นต้น

แม้รสทั้งหมดนี้ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยวัตถุที่ตั้ง แต่ในนิเทศนี้พึงทราบว่าตรัสไว้โดยชื่อว่า อมุลล (เปรี้ยว) เป็นต้นด้วยวัตถุที่ตั้งนั้นๆ

บทว่า สาธุ (อร่อย) หมายความว่า รสที่น่าปรารถนา

บทว่า อสาธุ (ไม่อร่อย) หมายความว่า รสที่ไม่น่าปรารถนา

รสทุกอย่างเป็นอันถือเอาแล้วด้วยบททั้งสอง คือ รสที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนานี้ กระนั้นก็ตาม แม้รสทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีรสก่อนดิน รสฝาเรือน และรสท่อนผ้าเป็นต้น ก็พึงทราบว่ารวมเข้าในข้อเยวาปนกะ

โดยประการดังนี้ รสทั้งหมดนี้แม้ต่างกันโดยจำแนกตามรสรากไม่เป็นต้น ก็ได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า รสอารมณ์นั้นพึงทราบไว้ :-

- มีสภาพกระทบชีวหาประสาท
- มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่ชีวหาวิญญาณ

- มีการเป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญานเป็นเครื่องปรากฏ^{๒๕}

พึงทราบบทที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขายตนนิเทศ โดยแท้จริงแล้ว แม้ใน
รสายตนนิเทศนี้ก็ตรัสวาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัย ๕๒ เหมือนจักขายตนนิเทศนั้น

คำอธิบายอิตถินทริยนิเทศ

[๖๓๒] ในนิเทศแห่งอิตถินทริยี้ คำว่า ยํ เป็นศัพท์แสดงเหตุ จึงมีข้อความใน
เรื่องนี้อย่างนี้ว่า ทรวตทรวงหึงเป็นต้นแห่งหึงย่อมมีด้วยเหตุ[คือรูป]ใด

ในบรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ลิงคํ แปลว่า ทรวตทรวง กล่าวคือ ทรวตทรวงแห่ง
อวัยวะมีมือ เท้า คอ และอวัยวะเป็นต้นของหึงไม่เหมือนของชาย เพราะกายท่อนล่างของ
หึงทั้งหลายล่า กายท่อนบนไม่ล่า มือเท้าเล็ก ปากเล็ก

[คำว่า ลิงค ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลิงค ธาตุ (คมเน = ไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลิงเคติ คเมติ โพเธติติ ลิงคํ = สิ่งที่แสดงให้รู้เพศหึงหรือชาย, ทรวตทรวง]

บทว่า นิमितตํ (เครื่องหมาย) หมายความว่า เครื่องหมายอันเป็นเหตุรู้ได้
กล่าวคือ เนื้ออวัยวะของหึงทั้งหลายไม่ล่า ปากไม่มีหนวดเครา แม้การเกล้ามุขและการ
นุ่งผ้าก็ไม่เหมือนพวกชาย

คำว่า กุตุตํ แปลว่า การกระทำ กล่าวคือ ในเวลาเป็นเด็ก หึงทั้งหลายย่อม
เล่นกระดิ่งและสากเล็กๆ ย่อมเล่นตุ๊กตาที่สวยงาม หรือเอาปอที่ทำด้วยดินเหนียวมากรอ
เป็นด้าย

[คำว่า กุตุต ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + ต ปัจจัย แปลง กร
เป็น กุ แล้วซ้อน ต เป็น ตต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรณํ กุตุตํ (การกระทำ)]

บทว่า อากปโป (อาการ) คือ อาการมีการเดินเป็นต้น กล่าวคือ หึงทั้งหลาย
เมื่อเดินก็เดินไม่มองอาจ เมื่อยืน เมื่อนอน เมื่อนั่ง เมื่อเคี้ยวกินก็ยืน นอน นั่ง เคี้ยวกิน

ไม่มองอาจ เมื่อบริโศกก็บริโศคอย่างไม่มองอาจ ดังจะเห็นได้ว่า ชนทั้งหลายเห็นคนแม่เป็นชายผู้ไม่มองอาจก็พูดว่า ชายคนนั้นเดิน ยืน นอน นั่ง เคี้ยวกิน บริโศคเหมือนผู้หญิง

แม้บททั้งสองว่า อิตฺติตฺตํ อิตฺติภาโว (สภาพหญิง ภาวะของหญิง) ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน คือ เป็นสภาวะของหญิง

[คำว่า สภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภาวียติ ลกฺขียติ เอเตนาติ ภาโว.
(ภู ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรณีสาธนะ)
- สนฺโต ภาโว สภาโว (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

อนึ่ง สภาวะของหญิงนี้เกิดจากกรรม ปรากฏขึ้นในปฏิสนธิกาล ส่วนทรวดทรงของหญิงเป็นต้นปรากฏในวัตติกาลอาศัยอิตถินทรีย์ อุปมาเหมือนกับเมื่อมีเมล็ดพืชต้นไม้อาศัยพีชย้อมเจริญเติบโตสมบูรณ์ด้วยกิ่งและคาบตั้งอยู่เต็มช่องว่าง เพราะมีพีชเป็นปัจจัย ฉะนั้น เมื่อมีอิตถินทรีย์คือความเป็นหญิง อวัยวะมีทรวดทรงของหญิงเป็นต้นก็มีได้ ฉะนั้น ดังจะเห็นได้ว่า :-

- อิตถินทรีย์เหมือนเมล็ดพืช
- ทรวดทรงของหญิงเป็นต้น ย่อมปรากฏในวัตติกาลอันอาศัยอิตถินทรีย์เหมือนต้นไม้อาศัยพีชเจริญเติบโตสมบูรณ์ตั้งอยู่เต็มช่องว่าง

อนึ่ง ในเรื่องนั้น อิตถินทรีย์ไม่พึงรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น

ทรวดทรงของหญิงเป็นต้นพึงรู้ได้ทางจักขุวิญญาณบ้าง ทางมโนวิญญาณบ้าง

คำว่า อิทํ ตํ รูปํ อิตฺถินทฺริยํ (รูปนี้ชื่อว่าอิตถินทรีย์) หมายความว่า รูปนี้ไม่เหมือนกับจักขุทริยเป็นต้น ที่มีแก่บุรุษได้อีกด้วย แต่เป็นอินทรีย์เฉพาะของหญิงแน่นอน จึงชื่อว่า อิตถินทรีย์

คำอธิบายปฐิสินทริยนิเทศ

[๖๓๓] แม้ปฐิสินทริยก็มีนัยเดียวกัน แต่ทรวดทรงของชายเป็นต้นพึงทราบโดยความตรงกันข้ามกับทรวดทรงของหญิงเป็นต้น เพราะสัณฐานแห่งอวัยวะมีมือ เท้า คอ และอวัยวะเป็นต้นของชาย ไม่เหมือนของหญิง กล่าวคือ กายท่อนบนของชายลำสัน กายท่อนล่างไม่ลำสัน มือเท้าก็ใหญ่ ปากใหญ่ เนื้อมุกลำสัน หนวดเคราเกิดขึ้น การเกลี้ยงผม และการนุ่งผ้าไม่เหมือนของหญิงทั้งหลาย

ในเวลาเป็นเด็กย่อมเล่นรถและไถเป็นต้น ย่อมทำขอขบคันด้วยทนายแล้วขุดบ่อน้ำ แม้การเดินเป็นต้นก็องอาจ ชนทั้งหลายเห็นหญิงผู้ทำการเดินเป็นต้นให้องอาจ ย่อมพูดว่าเดินเหมือนชายเป็นต้น

วิธีที่หล่อเหมือนวิธีที่กล่าวไว้ในอิตถินทริย

ในบรรดาอินทริยทั้ง ๒ นั้น พึงทราบว่า อิตถินทริย :-

- มีสภาพเป็นหญิง
- มีหน้าที่แสดงปรากฏการณ์ของหญิง
- มีเครื่องปรากฏคือความเป็นเหตุให้เกิดทรวดทรง เครื่องหมาย การกระทำ และกิริยาอาการของความเป็นหญิง

ปฐิสินทริย :-

- มีสภาพเป็นชาย
- มีหน้าที่แสดงปรากฏการณ์ของชาย
- มีเครื่องปรากฏคือความเป็นเหตุให้เกิดทรวดทรง เครื่องหมาย การกระทำ และกิริยาอาการของความเป็นชาย

อิตถินทริยและปฐิสินทริยทั้งสองนี้ย่อมปรากฏแก่คนต้นกับในปวัตติกาล ย่อมปรากฏในปวัตติกาลต่อมา แม้ปรากฏในปฏิสนธิกาลก็เปลี่ยนแปลงได้ในปวัตติกาล สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เตน โข ปน สมเยน อณฺเฏตรสฺส ภิกฺขุโน อิตฺถิลิงคํ ปาตุญฺหํ โหติ.^{๒๖}

เตน โข ปน สมเยน อณฺเฏตริสฺสา ภิกฺขุณียา ปุริสลิงคํ ปาตุญฺหํ โหติ.^{๒๗}

“ในสมัยนั้นแล เพศหญิงปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง”

ในสมัยนั้นแล เพศชายปรากฏแก่ภิกษุณีรูปหนึ่ง”

อนึ่ง ในบรรดาเพศทั้งสองนั้น เพศชายเป็นอุดมเพศ เพศหญิงเป็นหินเพศ
ดังนั้น เพศชายย่อมอันตรธานไปเพราะอกุศลอันมีกำลัง เพศหญิงย่อมปรากฏด้วยกุศล
ที่อ่อนกำลัง แต่เพศหญิงย่อมอันตรธานไปด้วยอกุศลอันอ่อนกำลัง เพศชายย่อมปรากฏ
ด้วยกุศลที่มีกำลัง

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าการรูปทั้งสองย่อมอันตรธานไปด้วยอกุศล ย่อม
ปรากฏด้วยกุศล

[เมื่อการรูปเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ทรวดทรงและเครื่องหมายอันเป็นผลของการรูปก็
เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมด้วย ส่วนการกระทำและกิจกรรมการก็ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ
การรูปเกิดขึ้นอยู่ทุกขณะในอุปาทกขณะ ลีลาขณะ และภังคขณะตามธรรมเนียมของกรรมชรูป
แต่ในเวลาเปลี่ยนเพศ การรูปเดิมที่เกิดขึ้นตามลำดับนั้นได้หยุดยั้งลง มีการรูปอย่างอื่นเกิดขึ้นด้วย
แรงกรรม และพร้อมกับที่การรูปเดิมหยุดยั้งการเกิดขึ้น รูปที่เกิดจากกรรม จิต อุตฺ และอาหารที่
เนื่องด้วยทรวดทรงและเครื่องหมายก็หยุดยั้งการเกิดขึ้น มีเพียงกรรมชรูปเป็นต้นที่เป็นผลของ
การรูปใหม่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ความเปลี่ยนแปลงของการรูปและกรรมชรูปเป็นต้นที่เนื่องด้วย
ทรวดทรงเป็นต้นดังกล่าวนี้นี้ชื่อว่า การเปลี่ยนเพศ]

เรื่องอุกโตพยัญชนก

ถามว่า : บุคคลผู้เป็นอุกโตพยัญชนก (คนสองเพศ) มีอินทรีเดียวหรือมีสอง
อินทรี

ตอบว่า : มีอินทรีเดียว อนึ่ง อินทรีของหญิงผู้เป็นอุกโตพยัญชนกนั้นเป็น
อิตถินทรี ของชายผู้เป็นอุกโตพยัญชนกเป็นปุริสินทรี

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เครื่องหมายเพศ (อวัยวะแสดงเพศ) ที่ ๒ ก็ไม่ปรากฏ เพราะได้กล่าวไว้แล้วว่าอินทรีย์เป็นเหตุเกิดของเครื่องหมายเพศ และอินทรีย์ของบุคคล ผู้เป็นอุกโตพยัญชนนั้นก็ไม่มี

ตอบว่า : อินทรีย์ของเขามีใช้เหตุเกิดของเครื่องหมายเพศ

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะอินทรีย์ไม่มีอยู่ทุกเมื่อ กล่าวคือ เมื่อใดจิตกำหนดเกิดขึ้นแก่ หนึ่งผู้เป็นอุกโตพยัญชนก เมื่อนั้น เครื่องหมายเพศชายย่อมปรากฏ เครื่องหมายเพศ หญิงย่อมปิดบังซ่อนเร้น ชายผู้เป็นอุกโตพยัญชนกอื่นจากนี้ก็จะมีเครื่องหมายเพศหญิงที่ นอกจากนั้นเหมือนกัน

ถ้าอินทรีย์ของอุกโตพยัญชนกทั้งสองเหล่านั้น พึงเป็นเหตุให้เกิดเครื่องหมาย ที่ ๒ เครื่องหมายเพศทั้งสองก็พึงมีได้ทุกเมื่อ แต่ว่าหาได้มีอยู่ไม่ ดังนั้น จึงควรทราบ ข้อวินิจฉัยนี้ว่า อินทรีย์ของเขานั้นไม่ใช่เหตุให้เกิดเครื่องหมายเพศ แต่จิตกำหนดที่มี กรรมเป็นสหายเป็นสาเหตุให้เกิดนิมิตที่ ๒ นี้

อนึ่ง อินทรีย์ของอุกโตพยัญชนกนั้นมีเพียงหนึ่งเท่านั้น ดังนั้น หนึ่งผู้เป็น อุกโตพยัญชนกก็ตั้งครรรค์เองได้ ทั้งทำให้บุคคลอื่นตั้งครรรค์ก็ได้ ส่วนชายผู้เป็นอุกโต- พยัญชนกย่อมทำบุคคลอื่นให้ตั้งครรรค์ได้ แต่ตั้งครรรค์เองไม่ได้

คำอธิบายชีวิตินทรีย์นิเทศ

[๖๓๔] ในนิเทศแห่งชีวิตินทรีย์ คำที่ควรกล่าวในชีวิตินทรีย์นิเทศนี้ ข้าพเจ้าได้ กล่าวไว้ในนามชีวิตินทรีย์แล้ว

อนึ่ง ในนามชีวิตินทรีย์นั้นได้ตรัสว่า โย เตสํ อรูปินํ ฐมฺมานํ (อายุใดของนาม- ธรรมเหล่านั้น) แต่ในชีวิตินทรีย์นิเทศนี้ตรัสว่า โย เตสํ อรูปินํ ฐมฺมานํ (อายุใดของ รูปธรรมเหล่านั้น) เพราะความเป็นรูปชีวิตินทรีย์ การตรัสไว้อย่างนี้เป็นความต่างกัน

อนึ่ง ลักษณะเป็นต้นของรูปชีวิตินทรีย์นั้น พึงทราบอย่างนี้ :-

- มีสภาพดูแลรักษาสหัสชาตรูป
- มีหน้าที่ยังรูปเหล่านั้นให้เป็นไป
- มีการดำรงรูปเหล่านั้นไว้เป็นเครื่องปรากฏ
- มีสหัสชาตรูปที่ควรดูแลรักษา[ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป]เป็นเหตุใกล้ ^{๒๗}

คำอธิบายกายวิญญูตินิเทศ

[๖๓๕] ในนิเทศแห่งกายวิญญูติ ลำดับแรก พึงทราบเนื้อความในบทว่า กาย-
วิณฺณตฺติ (กายวิญญูติ) นี้

คำว่า วิญญูติ คือ อากัปกริยาที่ทำให้เข้าใจความประสงค์ อันหมุ่สัตว์ดิรัจฉาน
รับเอาโดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาร่างกาย[อันเคลื่อนไหว]ของบุรุษผู้แสดงให้รู้ความ
ประสงค์ของตนทางกาย หรืออันผู้บุรุษรับเอาโดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาร่างกาย[อัน
เคลื่อนไหว]ของสัตว์ดิรัจฉานผู้แสดงให้รู้ความประสงค์ของตนทางกาย

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิญญูติ คือ อากัปกริยาอันบุคคลเข้าใจได้โดยคล้อยตาม
วิถีจิตที่ถือเอาร่างกาย[อันเคลื่อนไหว]

[คำว่า วิณฺณตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อากัปกริยาที่ทำให้เข้าใจความประสงค์ = ภาโว วิณฺณายติ เอตยาติ วิณฺณตฺติ.
(ลง ตี ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- อากัปกริยาอันบุคคลเข้าใจได้ = วิณฺณายตฺติ วิณฺณตฺติ (ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

คำว่า กายวิญญูติ หมายถึง วิญญูติคือกายที่เรียกว่าการไหว้กาย ซึ่งตรัสไว้ในพระบาลีว่า

กาเยน สฺวโร สาธุ. ^{๒๘}

“การสรวมกายเป็นการดี”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กายวิญญูติ คือ วิญญูติทางกาย เพราะเป็นเหตุให้เข้าใจ

ความประสงค์ด้วยกายที่เคลื่อนไหว และเพราะเป็นรูปที่บุคคลพึงเข้าใจได้เองด้วยกายที่เคลื่อนไหวนั้น

[คำว่า กายวิมุตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วิมุตติคือกาย = กาโย เอว วิมุตติ กายวิมุตติ.

(อรรถนุปพทกรรมธารยสมาส : กาย ศัพท์หมายถึง วิการูปที่ปรากฏในขณะที่เคลื่อนไหวร่างกาย)

- วิมุตติทางกาย = กาเยน วิมุตติ กายวิมุตติ.

(ตติยัตปฺริสสมาส : กาย ศัพท์หมายถึง ร่างกายที่เคลื่อนไหว)]

ในพระบาลีว่า กุสลจิตตสฺส วา (ของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล) เป็นต้น หมายความว่า จิตของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศลด้วยกุสลจิต ๙ ดวง คือ กามาวจรกุสลจิต ๘ ดวง อภิญญาจิต ๑ ดวง หรือผู้มีจิตที่เป็นอกุศลด้วยอกุสลจิต ๑๒ ดวง หรือมีจิตที่เป็นอัปายากฤตด้วยกิริยาจิต ๑๑ ดวง คือ มหากิริยาจิต ๘ ดวง อเหตุกกิริยาจิต ๒ ดวง และรูปาวจรกิริยาจิตที่บรรลुอภิญญา ๑ ดวง จิตดวงอื่นจากนี้ย่อมไม่ยังวิมุตติให้เกิดได้

อนึ่ง เสกขบุคคล อเสกขบุคคล และปุณฺณก็มีวิมุตติด้วยจิตเพียงเท่านี้ ดังนั้น พระองค์จึงทรงแสดงวิมุตติโดยเป็นเหตุด้วยบททั้ง ๓ โดยจำแนกตามกุสลจิตเป็นต้น เหล่านี้ [คือ กุสลจิต อกุสลจิต และกิริยาจิต]

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า อภิกุมนตสฺส วา (ก้าวไปอยู่) เป็นต้น เพื่อแสดงวิมุตติโดยผลด้วยบททั้ง ๖ ดังจะเห็นได้ว่า การก้าวไปเป็นต้นชื่อว่า ผลของวิมุตติ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจวิมุตติ

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อภิกุมนตสฺส (ก้าวไปอยู่) หมายความว่า นำกายไปข้างหน้า

บทว่า ปฏิกุมนตสฺส (ถอยกลับอยู่) หมายความว่า นำกายกลับมาข้างหลัง

บทว่า อาโลเกนตสฺส (แลดูอยู่) หมายความว่า แลดูตรงๆ

บทว่า วิโลเกนตสฺส (เหลียวดูอยู่) หมายความว่า แลดูทางโน้นแลดูทางนี้

บทว่า สมินฺนตสฺส (คู่เข้าอยู่) หมายความว่า งอข้อต่อทั้งหลาย
 บทว่า ปสาเรณตสฺส (เหยียดออกอยู่) ได้แก่ เหยียดข้อต่อทั้งหลาย
 บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า กายสฺส ฌมฺภนา (การค้ำจุนกาย) เป็นต้น เพื่อแสดง
 วิญญูติโดยสภาวะด้วยบททั้ง ๖

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กายสฺส แปลว่า ของกาย
 คำว่า ฌมฺภนา คือ สภาวะค้ำจุนกายแล้วทำให้แข็ง
 พระพุทธองค์ทรงเพิ่มบทนั้นด้วยบทอุปสรรค จึงตรัสว่า สหฌมฺภนา (กิริยา
 ค้ำจุนด้วยดี)

อีกอย่างหนึ่ง กิริยาค้ำจุนที่มีกำลังมาก ชื่อว่า สันถมฺภนา (กิริยาค้ำจุนอย่างยิ่ง)

[คำว่า สหฌมฺภนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กิริยาค้ำจุนด้วยดี = สกุญฺจ ฌมฺภนา สหฌมฺภนา (สํ อุปสรรคมีความหมายว่า ดี)
- กิริยาค้ำจุนอย่างยิ่ง = ภุสฺส ฌมฺภนา สหฌมฺภนา (สํ อุปสรรคมีความหมายว่า ยิ่ง)

คำว่า สันถมฺภิตตตะ คือ ภาวะของกายที่ค้ำจุนด้วยดี
 ชื่อว่า วิญญูติ (การแสดงให้เห็น) ด้วยการแสดงให้เห็น[ความต้องการ]
 คำว่า วิญญาปนา แปลว่า กิริยาที่แสดงให้เห็น[ความต้องการ]
 คำว่า วิญญาปิตตตะ คือ ภาวะของความต้องการอันบุคคลแสดงให้เห็น
 คำที่เหลือที่พึงกล่าวในเรื่องวิญญูตินี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในทวารกถามาแล้ว
 ในวจีวิญญูติก็นั่น

คำอธิบายวจีวิญญูตินิเทศ

[๖๓๖] เนื้อความของบทว่า วจีวิญญูติ และบทนิเทศ[ว่า วาจา คิรา เป็นต้น]
 ซึ่งข้าพเจ้ายังมีได้กล่าวไว้ในทวารกถานั้น พึงทราบดังต่อไปนี้

คำว่า วิญญูติ คือ เสียงพูดที่ทำให้เข้าใจความประสงค์ อันเหล่าสัตว์ดิรัจฉาน

รับเอาโดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาเสียงพูดของบุรุษผู้แสดงให้รู้ความประสงค์ของตนทางวาจา หรืออันเหล่าบุรุษรับเอาโดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาเสียงพูดของสัตว์ดิรัจฉานผู้แสดงให้รู้ความประสงค์ของตนทางวาจา

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิมุตติ คือ เสียงพูดอันบุคคลเข้าใจได้โดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาเสียงพูด

[คำว่า วิมุตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เสียงพูดที่ทำให้เข้าใจความประสงค์ = ภาโว วิมฺมายติ เอตยาติ วิมุตติ.
(ลง ตี ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- เสียงพูดอันบุคคลเข้าใจได้ = วิมฺมายตติ วิมุตติ (ลง ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

คำว่า วจีวิมุตติ หมายถึง วิมุตติคือเสียงพูดที่เรียกว่าการเปล่งเสียง ซึ่งตรัสไว้ในพระบาลีว่า

วากาย สฺวโร สาธุ.^{๒๘}

“การสำรวจวากาเป็นการดี”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วจีวิมุตติ คือ วิมุตติทางวาจา เพราะเป็นเหตุให้เข้าใจความประสงค์ด้วยเสียงพูด และเพราะเป็นรูปที่บุคคลพึงเข้าใจได้เองด้วยเสียงพูดนั้น

[คำว่า วจีวิมุตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วิมุตติคือวากา = วจี เอว วิมุตติ วจีวิมุตติ.
(อวธารณบุรพทกรรมธารยสมาส : วจี ศัพท์หมายถึง วิการูปที่ปรากฏในขณะที่เปล่งเสียงพูด)
- วิมุตติทางวาจา = วจียา วิมุตติ วจีวิมุตติ.
(ตติยาดับปฺริสสมาส : วจี ศัพท์หมายถึง เสียงพูดที่เปล่งออกมา)]

พึงทราบเนื้อความในคำว่า วากา คีรา เป็นต้น ดังนี้

คำว่า วากา คือ เสียงพูด

คำว่า คิรา คือ เสียงที่บุคคลเปล่งออก

คำว่า พยฺยปโป คือ การเปล่งถ้อยคำ[ทีละพยางค์]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พยฺยปโป คือ ถ้อยคำที่เหมือนทางดำเนินไปของผู้ประสงค์จะเข้าใจเนื้อความและยังผู้อื่นให้เข้าใจด้วย

[คำว่า พยฺยปโป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การเปล่งถ้อยคำ = วาจา ปโป พยฺยปโป (ฉฐฐิตปฺปฐิตสมาส)

- ถ้อยคำที่เป็นแนวทาง = วาจา จ ตํ ปโป จาติ พยฺยปโป.

(วิเสสนุตตรปทกรรมธารยสมาส)

คำว่า พยฺยปโป มีศัพท์เดิมมาจาก วากยปโป แปลง วาจา เป็น พย ด้วยสูตรในสัททนีติ-
ปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๒๘) ว่า วาจา พโย ปโป (ในเพราะ ปโป ศัพท์ แปลง วาจา เป็น พย)

คำว่า อุทฺธิระ คือ เสียงที่บุคคลพูด

คำว่า โฆสสะ คือ เสียงป่าวร้อง คำว่า กรรม คือ สิ่งที่บุคคลกระทำ คำว่า โฆส-
กรรม หมายถึง กรรมคือเสียงป่าวร้อง หมายความว่า เสียงป่าวประกาศที่กระทำไว้โดย
ลักษณะต่างๆ

คำว่า วจีเกโห คือ การเปล่งวาจา

อนึ่ง เพื่อให้รู้ว่า การเปล่งวาจามีใช้ความวิบัติไป[แห่งสัททรูป] แต่เป็นวาจาที่
ถึงการเปล่งออก[โดยชื่อว่าติสสะและมุสสะเป็นต้น] จึงตรัสว่า วาจา วจีเกโ (การเปล่ง
วาจา คือ ถ้อยคำ)

พระพุทธองค์ทรงแสดงวาจา คือ เสียงพูดไว้ด้วยบททั้งหมดเหล่านี้

บัดนี้ พระพุทธองค์ทรงประสงค์จะแสดงวจีวิมุตตินั้นประกอบกับวาจานั้น
โดยสภาวะ ด้วยอาการ ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยบทว่า วิมุตติ เป็นต้นที่มีเนื้อความที่
กล่าวไว้ในหนหลัง จึงตรัสว่า ยา ตาย วาจา วิมุตติ (การแสดงให้เห็นความหมายด้วย
วาจานั้น อันใด) เป็นต้น

คำนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย เพราะมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้ว

บัดนี้ เพื่อมิให้สับสนในจิตอันยังวิญญูตติให้เกิดขึ้น พึงทราบข้อวินิจฉัยทั่วไปนี้ คือ จิต ๓๒ ดวง จิต ๒๖ ดวง จิต ๑๙ ดวง จิต ๑๖ ดวงสุดท้าย กล่าวคือ :-

- จิต ๓๒ ดวงย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น ย่อมอุปถัมภ์อิริยาบถ ย่อมยังวิญญูตติทั้ง ๒ ให้เกิดขึ้น

- จิต ๒๖ ดวงย่อมไม่ยังวิญญูตติให้เกิดขึ้น แต่กระทำกิจทั้ง ๒ อื่น [คือ การยังรูปให้เกิดขึ้น และการอุปถัมภ์อิริยาบถ]

- จิต ๑๙ ดวงย่อมยังรูปให้เกิดขึ้นเท่านั้น แต่ไม่กระทำกิจ ๒ อย่างนอกจากนี้ [คือ การยังวิญญูตติให้เกิดขึ้น และการอุปถัมภ์อิริยาบถ]

- จิต ๑๖ ดวงไม่กระทำหน้าที่แม้สักอย่างหนึ่งในบรรดาสามอย่างนั้น [คือ การยังรูปให้เกิดขึ้น การยังวิญญูตติให้เกิดขึ้น และการอุปถัมภ์อิริยาบถ]

ในจิตสามประเภทเหล่านั้น จิต ๓๒ ดวง คือ จิตที่กล่าวในหนหลัง ได้แก่ กามาวจรกุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ อภิญญาจิตของพระเสกขะและปุณณ ๑ อภิญญาจิตของพระชีณาสพทั้งหลาย ๑

จิต ๒๖ ดวง คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยา ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔

จิต ๑๙ ดวง คือ กามาวจรกุศลวิปากจิต ๑๑ อกุศลวิปากจิต ๒ กิริยาโมโหธาตุ ๑ รูปาวจรวิปากจิต ๕

จิต ๑๖ ดวง คือ ทวิปัญญาวินิญาณจิต ๑๐ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหมด ๑ จุตติจิตของพระชีณาสพ ๑ อรูปวิปากจิต ๔ จิต ๑๖ ดวงเหล่านี้ย่อมไม่กระทำให้รูปเกิด อุปถัมภ์ และให้เกิดวิญญูตติแม้สักอย่างหนึ่ง

จิตจำนวนมากที่เกิดขึ้นในอรุณภูมิอื่นอีกก็ไม่กระทำรูปให้เกิดขึ้นเพราะไม่ใช่ฐานะ [ที่เกิดขึ้นแห่งรูป] จิต ๔๒ ดวง [มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสตาปัตติมรรคจิต) อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต

๒) และมโนทวาราวชชนจิต ๑] เหล่านี้ย่อมไม่ยังกายวิญญูติและวจีวิญญูติให้เกิดขึ้น
อีกด้วย

คำอธิบายอากาศธาตุนิเทศ

[๖๓๗] ในนิเทศแห่งอากาศธาตุ คำว่า อากาสะ คือ สภาวะที่ใครๆ ชีตไว้ไม่ได้
กล่าวคือ ไม่อาจชีต ตัด หรือแบ่งออกได้

คำว่า อากาสคตะ คือ อากาสนั้นแหละ ดังคำว่า เชพคตะ (น้ำลาย)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อากาสคตะ คือ สถานที่ที่รู้กันว่าเป็นอากาศ

[คำว่า อากาสคต มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

- อากาสนั้นแหละ = อากาโส เอว อากาสคต.

(ตัพภาวุตติกรรมธารยสมาส คต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตัพภวะ คือ เนื้อความ
ของบทที่ประกอบร่วมกัน ดังคำว่า เชพคต ที่มีความหมายเหมือน เชพ (น้ำลาย))

- สถานที่ที่รู้กันว่าเป็นอากาศ = อากาโส อิติ คต อากาสคต.

(อวธรรณบุรพบทกรรมธารยสมาส คต ศัพท์มีความหมายว่า รู้)]

คำว่า อฆะ (ที่ว่างเปล่า) คือ ที่ไม่ถูกกระทบ กล่าวคือ ไม่มีอะไรถูกต้องได้

คำว่า อฆคตะ คือ ที่ว่างเปล่านั้นแหละ

อากาศชื่อว่า วิวระ (ช่องว่าง) เพราะเป็นช่อง

คำว่า วิวรคตะ คือ ช่องว่างนั้นแหละ

คำว่า อสมมุญฺจ จตุหิ มหาภูเตหิ (อันมหาภูตรูป ๔ ไม่กระทบแล้ว) พระ-
ผู้มีพระภาคตรัสถึงอากาศอันโล่งที่มหาภูตรูปเหล่านี้ไม่กระทบแล้ว

โดยลักษณะเป็นต้นพึงทราบว่ อากาศธาตุ :-

- มีลักษณะคั่นไว้ซึ่งรูปกลาป
- มีหน้าที่แสดงส่วนของรูป

- มีการจำแนกรูปเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความไม่กระทบกันและความเป็น
ร่องเป็นช่องเป็นเครื่องปรากฏ

- มีรูปที่ถูกคั่นไว้เป็นเหตุไถ่

เมื่อรูปกลาปถูกอากาศธาตุตั้งกล่าวคั่นไว้แล้ว ย่อมปรากฏว่ารูปกลาปนี้ก็มี
เบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวางจากรูปกลาป[อื่น]นั้น

[๖๓๘-๔๐] ต่อแต่นี้ไป พึงทราบนิเทศแห่งรูปลหุตตาเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้ใน
ในจิตตลหุตตาเป็นต้น มีชื่อต่างกันของรูปเหล่านั้นคือ โดยลักษณะเป็นต้นพึงทราบว่

ลหุตารูป :-

- มีลักษณะเบา
- มีหน้าที่ทำลายความหนักของรูป
- มีการทำให้่องไวเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่เบาเป็นเหตุไถ่

มฤตารูป :-

- มีลักษณะอ่อน
- มีหน้าที่ทำลายความกระด้างของรูป
- มีการไม่ขัดแย้งในกิริยาทั้งปวงเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุไถ่

กัมมัญญัตารูป :-

- มีลักษณะควรแก่กิริยาที่เหมาะสมแก่อาการทางร่างกาย
- มีหน้าที่ทำลายการไม่ควรแก่กิริยา
- มีความไม่อ่อนแรงเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่ควรแก่กิริยาเป็นเหตุไถ่

อนึ่ง วิการูปทั้ง ๓ เหล่านี้ไม่ละซึ่งกันและกัน กระนั้นก็ตามพึงทราบความต่างกันแห่งรูปทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นอย่างนี้ว่า :-

ลหุตา रूप คือ อาการพิเศษของรูป ซึ่งเป็นภาวะที่เบา คือความไม่เชื่องช้าแห่งรูปทั้งหลาย มีอาการเป็นไป得快เร็วเหมือนคนไม่มีโรค เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิภาณต่อธาตุกำเรบซึ่งทำให้รูปเชื่องช้า

มฤตา रूप คือ อาการพิเศษของรูป ซึ่งเป็นภาวะที่รูปมีความอ่อนเหมือนหนังที่ลอกไว้ดีแล้ว มีอาการทำให้อ่อนเป็นไปตามอำนาจ คือ การยั้งหน้าทีของตนให้มีขึ้นในการกระทำทุกอย่างได้ต่าง ๆ กัน เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิภาณต่อธาตุกำเรบอันทำให้รูปแข็ง

กัมมัณฺณตา रूप คือ อาการพิเศษของรูป ซึ่งเป็นภาวะที่รูปทั้งหลายควรแก่การทำงานเหมือนทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว มีอาการคล้อยตามในการกระทำของสรีระต่าง ๆ เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิภาณต่อธาตุกำเรบอันทำให้รูปไม่คล้อยตามของการกระทำในสรีระ

อนึ่ง วิการูปแม้ทั้ง ๓ นั้นย่อมอาจเพื่อทำการงานได้ ก็หาไม่ รูปที่เกิดจากอาหารเป็นต้นเท่านั้นย่อมทำการงานได้ [คือ ลหุตา रूपเป็นต้นนั้นไม่ใช่กรรมรูป แต่เป็นจิตตารูป อุตฺตารูป และอาหารารูป] ดังจะเห็นได้ว่า ผู้บำเพ็ญเพียรมักกล่าวว่า วันนี้พวกเราได้อาหารเป็นสัปปายะ กายของเราจึงเบาอ่อนควรแก่การงาน วันนี้พวกเราได้อุตฺตเป็นสัปปายะ วันนี้จิตของพวกเราจึงสงบ กายของพวกเราเบาอ่อนควรแก่การงาน

คำอธิบายอุปจยนิเทศ

[๖๔๑] ในนิเทศแห่งอุปจยและสันตติ คำว่า อายตนานํ (อายตนะทั้งหลาย) คือ รูปายตนะ ๑๐ ทั้งกึ่ง [คือ ๑๐ กับครึ่งหนึ่ง เพราะธรรมายตนะมีเจตสิกและนิพพานอีกด้วย]

บทว่า อาจโย (ความเกิดขึ้นก่อน) หมายความว่า ความบังเกิดขึ้น

บทว่า โส รูปสฺส อุปจโย (อันนั้นเป็นความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป) หมายความว่า

ว่า ความเกิดขึ้นก่อนแห่งอายตนะทั้งหลายอันเกิดขึ้นบ่อยๆ อันใด ความเกิดขึ้นก่อนนั้น
ชื่อว่า ความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป อธิบายว่า ความเจริญเติบโต

[พระพุทธองค์ทรงแสดงองค์ธรรมของ อายย และ อุปย ว่าเหมือนกันด้วยพระบาลีว่า
โย อายตนาโน อายโย, โส รูปสฺส อุปโย (ความเกิดขึ้นก่อนของอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็น
ความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป) แต่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า อายย (ความเกิดขึ้นก่อน) คือ การ
เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพใหม่ ส่วน อุปย (ความเกิดขึ้นต่อไป) เป็นการเกิดขึ้นต่อไปตามสมควร
จนกระทั่งอายตนะสมบูรณ์ ดังนั้น คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๘๖) จึงแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อาทิจโย
อายโย (ความเกิดขึ้นก่อน), อุปริ จโย อุปโย (ความเกิดขึ้นต่อไป) ตามนัยนี้ อุปสรรคคือ
อา ใช้ในความหมายว่า เบื้องแรก, ก่อน ส่วน อุป ใช้ในความหมายว่า เบื้องบน, ต่อไป]

[๖๔๒] คำว่า โย รูปสฺส อุปโย สา รูปสฺส สนฺตติ (ความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป
อันใด อันนั้นเป็นความสืบต่อของรูป) หมายความว่า ความเจริญเติบโตของรูปที่เกิดขึ้น
ต่อไปอย่างนั้น ชื่อว่าความสืบต่อของรูปในเวลาทีรูปดำเนินไปยิ่งกว่าความเจริญนั้น
หมายความว่า ความดำเนินไปต่อเนื่อง ฟังทราบว่ :-

ความเกิดขึ้นก่อน คือ ความบังเกิดขึ้น เหมือนเวลาที่น้ำไหลไปยังหลุมที่ถูก
ขุดไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำ

ความเกิดขึ้นต่อไป คือ ความเจริญเติบโต เหมือนเวลาที่น้ำเต็มหลุม

ความสืบต่อของรูป เหมือนเวลาที่น้ำไหลท่วมไป

[คำว่า อายย, อุปย และ สนฺตติ หมายถึง การเกิดขึ้นของอายตนะเหมือนกัน แต่มี
อายตนะที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้นต่างกัน โดยจำแนกเป็นอายตนะที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก อายตนะที่รูป
ยังไม่สมบูรณ์ และอายตนะที่รูปสมบูรณ์แล้ว]

ถามว่า : พระพุทธองค์ตรัสข้อความอะไรด้วยพระบาลีข้างต้น

ตอบว่า : พระพุทธองค์ตรัสความเกิดขึ้นก่อนด้วยอายตนะ ตรัสอายตนะด้วย
ความเกิดขึ้นก่อน เป็นอันตรัสความเกิดขึ้นก่อนและตรัสอายตนะไว้แล้ว

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น พระองค์ตรัสข้อความอะไร

ตอบว่า : พระพุทธองค์ตรัสถึงความเกิดขึ้นก่อน คือ ความบังเกิดขึ้น และความเกิดขึ้นต่อไป คือ ความเจริญเติบโต ของสันตติรูปทั้ง ๔ กล่าวคือ แม้รูปทั้งสองนี้ [คืออุปจยะและสันตติ] ก็เป็นชื่อของชาติริป (รูปที่เกิดขึ้น) เท่านั้นโดยองค์ธรรม แต่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำการแสดงอุเทศว่า อุปจโย สนตติ โดยความต่างกันแห่งลักษณะ และโดยเนื่องด้วยเวไนยสัตว์ จึงตรัสไว้ในนิเทศว่า โย आयตनान् อาจโย, โส รูปสส อุปจโย (ความเกิดขึ้นก่อนแห่งอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป), โย รูปสส อุปจโย โส รูปสส สนตติ (ความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป อันใด อันนั้นเป็นความสืบต่อของรูป) เพราะไม่มีความต่างกันโดยองค์ธรรมในรูปทั้งสองนี้

[ในประโยคที่ว่า ยสฺมา เหตุอ ตตฺถ นานตฺตํ นตฺติ, ตสฺมา ฯเปฯ วุตฺตํ คำว่า ตสฺมา เพิ่มบทวิเศษยະว่า นานตฺตสฺส อภาวโต (เพราะไม่มีความต่างกัน) โดยเปลี่ยน นตฺติ เป็นบทนามและลงปัญจมีวิภัตติว่า อภาวโต และเปลี่ยน นานตฺตํ เป็นบทสัมพันธว่า นานตฺตสฺส คำว่า ตสฺมา ที่อยู่หน้าประโยคนี้นักแปลต่างๆ ว่า ตสฺมา การณา (เพราะเหตุนั้น) ตามคัมภีร์โยชนา แต่ควรเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์เป็นบทนาม และเปลี่ยนกัตตาหรือกรรมของกิริยาคุมพากย์นั้นเป็นบทสัมพันธ จึงจะมีความสมบูรณ์โดยเนื้อความ]

อนึ่ง แม้รูปทั้งสองนี้ก็ชื่อของรูปที่เกิดขึ้นอย่างเดียวกัน ดังนั้น ในรูปทั้งสองนี้พึงทราบว่าการเกิดขึ้นแห่งรูป :-

- มีสภาพแรกเกิด
- มีหน้าที่ทำให้บรรดารูปได้เกิดขึ้น
- มีการมอบให้เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความบริบูรณ์ของรูปเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่กำลังจะเกิดเป็นเหตุใกล้

การดำเนินไปแห่งรูป :-

- มีสภาพเจริญอยู่
- มีหน้าที่สืบต่อ

- มีการไม่ขาดจากกันเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่ต่อเนื่องกันเป็นเหตุไกล

คำอธิบายชรตานิเทศ

[๖๔๓] ในนิเทศแห่งชรตา ชื่อว่า ชรา ด้วยอำนาจแห่งความแก่

ศัพท์ว่า ชรา นี้เป็นคำแสดงสภาวะในชรตานิเทศนี้

อาการแห่งการคร่ำคร่า ชื่อว่า ความคร่ำคร่า

ศัพท์ทั้ง ๓ ว่า ขณฺธิจฺจํ (ความมีพันหลุด) เป็นต้น แสดงหน้าที่ของชราเมื่อ
กาลล่วงเลยไป

ศัพท์ทั้ง ๒ สุตท้าย[ว่า อายุโน สํหานิ (ความเสื่อมวัย), อินฺทฺริยานํ ปริปาโก
(ความสูกงอมแห่งอินฺทฺริย)] แสดงปกติ[คือการให้ผลของชรา] กล่าวคือ :-

พระผู้มีพระภาคตรัสชราไว้โดยสภาวะด้วยบทว่า ชรา ดังนั้น บทว่า ชรา
จึงแสดงสภาวะของชรา นั้น

พระองค์ตรัสชราไว้โดยอาการด้วยบทว่า ชีรณตา นี้ ดังนั้น คำว่า ชีรณตา
จึงแสดงอาการของชรา นั้น

พระองค์ทรงแสดงชราโดยหน้าที่คือการทำให้พันและเล็ดหลุดไปโดยกาลผ่านวัย
ด้วยบทว่า ขณฺธิจฺจํ (ความมีพันหลุด) นี้

พระองค์ทรงแสดงชราโดยหน้าที่คือความที่ผมและชนหงอกด้วยบทว่า ปาลิจฺจํ
(ความมีผมหงอก) นี้

พระองค์ทรงแสดงชราโดยหน้าที่คือการกระทำเนื้อให้เหี่ยวแล้วทำหนังให้ย่น
เป็นเกลียวด้วยบทว่า วลิตฺตจฺจตา (ความมีหนังเป็นเกลียว)

ดังนั้น บททั้ง ๓ คือ ขณฺธิจฺจํ (ความมีพันหลุด) เป็นต้นนี้ จึงแสดงหน้าที่ของ
ชราเมื่อกาลล่วงเลยไป พระพุทฺธองค์ทรงแสดงปาฎฺฐชรา คือ ความแก่ที่ปรากฏด้วยการ
แสดงอาการพิเศษ[คือความมีพันหลุดเป็นต้น]เหล่านี้ด้วยบททั้ง ๓ นั้น

อุปมาเหมือนทางที่น้ำบ่าไป ทางที่ไฟไหม้เตียนโล่งไป หรือทางที่ไปโดยการหัก
 ร่างทางตันหญ้าและต้นไม้เป็นต้น ย่อมปรากฏ แต่ทางนั้นมีไชน้ำเป็นต้น ฉนั้นใด ทางที่ชรา
 ผ่านไปแล้วโดยอำนาจแห่งความแตกหักในอวัยวะมีฟันหลุดเป็นต้น ย่อมปรากฏ เพราะ
 บุคคลลืมหาดูก็รู้ได้ แต่สภาวะมีฟันหลุดเป็นต้นไม่ใช่ชรา เพราะชราไม่ได้ด้วยจักขุ-
 วิญญาน

บทเหล่านี้ว่า อายุโน สหานิ (ความเสื่อมวัย), อินทุรียานํ ปริปาโก (ความ
 สูงงอมแห่งอินทรีย์) แสดงชราโดยปกติที่หมายรู้กันว่าเป็นความสิ้นไปแห่งอายุและ
 ความสูงงอมแห่งอินทรีย์มีจักขุเป็นต้นที่ปรากฏชัดโดยล่วงกาลผ่านวัยทีเดียว ดังนั้น
 พึงทราบบทสุดท้ายทั้งสองนี้ว่าแสดงปกติแห่งชรา

ในบทเหล่านั้น อายุของบุคคลผู้ถึงความแก่แล้วย่อมเสื่อมลง ดังนั้น จึงตรัสชรา
 โดยมุ่งถึงผลว่า อายุโน สหานิ (ความเสื่อมวัย)

อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นผ่องใสในเวลาที่คนยังเป็นหนุ่ม
 สามารถรับอารมณ์อันละเอียดของตนได้โดยง่าย แต่เมื่อถึงความชราแล้วอินทรีย์ทั้งหลาย
 ก็จะห่อมนองกั้น ไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถจะรับอารมณ์อันหยาบของตนได้ ดังนั้น
 จึงตรัสชราโดยมุ่งถึงผลว่า อินทุรียานํ ปริปาโก (ความสูงงอมแห่งอินทรีย์)

[การมุ่งถึงผล ชื่อว่า ผลุปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล เพราะชรา
 เป็นเหตุให้วัยเสื่อมและอินทรีย์สูงงอม จึงกล่าวถึงชราด้วยผลดังกล่าว ดังคำว่า ติบุสํ ชโร (ใช้
 ทับทิม), คุโพ เสมโห (เมล็ดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเมล็ดที่เกิดจาก
 การดื่มน้ำอ้อย (โดยทั่วไปผลุปจาระเป็นการกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ แต่ในที่นี้เป็นการ
 กล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล)]

ชรา ๒ อย่าง

อนึ่ง ชราทั้งหมดนั้นที่ทรงแสดงไว้อย่างนี้มี ๒ อย่าง คือ

๑. ปากฏชรา (ชราปรากฏ) คือ ชราในรูปธรรมทั้งหลาย เพราะพบเห็นความ
 แตกหักเป็นต้นในอวัยวะมีฟันเป็นต้น

๒. ปฏิจิตันนชรา (ชราปกปิด) คือ ชราในนามธรรมทั้งหลาย เพราะไม่พบเห็นความแปรปรวนเช่นนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ชรามีอีก ๒ อย่าง คือ

๑. อวิจิชรา (ชราไม่มีระหว่าง) คือ ชราอันหาระหว่างมิได้ เพราะความต่างกันแห่งผิวพรรณเป็นต้นภายในระหว่างๆ เป็นสิ่งที่รู้ได้โดยยาก เหมือนกับชราของแก้วมณีทองคำ เงิน แก้วประพาฬ ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์เป็นต้น เหมือนชราของสัตว์มีชีวิตทั้งหลายในเวลาที่เปื้อนมันทสกะ (เวลาสิบปีขณะเป็นเด็ก) เป็นต้น และดุจชราของสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลายในเวลาที่มีดอก มีผล และหน่อเป็นต้น

๒. สวิจิชรา (ชรามีระหว่าง) คือ ชราที่ปรากฏ เพราะความต่างกันแห่งผิวพรรณเป็นต้นภายในระหว่างๆ ในสิ่งอื่นตามที่กล่าวไว้ นอกจากแก้วมณีเป็นต้นนั้น เป็นของรู้ได้โดยง่าย

โดยลักษณะเป็นต้นพึงทราบว่ ความชราของรูป :-

- มีสภาพเป็นการเสื่อมของรูป
- มีหน้าที่นำความเสื่อมไปสู่ความแตกดับ]
- มีสภาพที่ไม่เกิดใหม่แม้มีสภาวะอยู่เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนความเก่าของข้าวเปลือก
- มีรูปที่เสื่อมเป็นเหตุใกล้

คำอธิบายอนิจจตานิเทศ

[๖๔๔] ในนิเทศแห่งอนิจจตารูป รูปที่ชื่อว่า ขยะ (ความสิ้นไป) โดยเนื่องด้วยการถึงความสิ้นไป, ชื่อว่า วยะ (ความเสื่อมไป) โดยเนื่องด้วยการเข้าถึงความเสื่อมไป และชื่อว่า เกทะ (ความแตกดับไป) โดยเนื่องด้วยความแตกทำลาย

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่ชื่อว่า ขยะ เพราะเป็นที่สิ้นไป, ชื่อว่า วยะ เพราะเป็นที่เสื่อมไป และชื่อว่า เกทะ เพราะเป็นที่แตกดับไป เพราะรูปถึงความไม่เที่ยงของรูปนั้นแล้วย่อม

สิ้นไป ย่อมเสื่อมไป และย่อมแตกดับไป ความแตกดับไปนั่นเองเรียกว่า ปริเภทะ (ความทำลายไป) เพราะเพิ่มบทด้วยอุปสรรค[ว่า ปริ]

[คำว่า ขย, วย และ เกท มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะตามนัยแรกว่า ขยน์ ขโย, วยน์ วโย, ภิขชนฺ เกโท และมีรูปวิเคราะห์เป็นอิทธิกณสาธนะตามนัยที่ ๒ ว่า ขียติ เอตสฺมินฺติ ขโย, เวติ เอตสฺมินฺติ วโย, ภิขชติ เอตสฺมินฺติ เกโท]

คำว่า อนิจจะ คือ รูปที่ไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้นแล้วดับไป

คำว่า อนิจจตา คือ ภาวะแห่งรูปที่ไม่เที่ยงนั้น (ความไม่เที่ยง)

คำว่า อันตรธานะ คือ รูปเป็นที่อันตรธาน ดังจะเห็นได้ว่า รูปถึงมรณะแล้วย่อมอันตรธาน คือ ย่อมถึงความไม่เห็น รูปเท่านั้นย่อมอันตรธานไปอย่างเดียวกันหาไม่ แม้เบญจขันธ์ทั้งหมดก็อันตรธานไป ดังนั้น อนิจจตารูปจึงเป็นลักษณะแห่งความไม่เที่ยงของขันธ์ทั้ง ๕

โดยลักษณะเป็นต้นพึงทราบว่ ความไม่เที่ยงของรูป :-

- มีสภาพสลายไป
- มีหน้าที่จมดิ่ง
- มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่แตกดับเป็นเหตุไถ่

ชาติ ชรา และมรณะเหมือนปัจจามิตร ๓ คน

พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) แสดงไว้ในหนหลังแล้ว แต่ในที่นี้ทรงถือเอามรณะ (ความตาย) ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นเช่นกับปัจจามิตร ผู้เฝ้าดาบขึ้นประหารเหล่าสัตว์นี้

อุปมาเหมือนปัจจามิตร ๓ คนเที่ยวแสวงหาช่องประทุษร้ายบุรุษ ในปัจจามิตร ๓ คนนั้น คนหนึ่งพูดอย่างนี้ว่า การพบบุรุษนี้เข้าไปสู่ตงเป็นหน้าที่ของเรา คนที่สองพูด

ว่า ในเวลาที่เขาไปถึงดงแล้ว การโอบตีให้ล้มลงบนแผ่นดินเป็นหน้าที่เรา คนที่สามพูดว่า จำเดิมแต่เวลาที่เขาล้มลงบนแผ่นดินแล้ว การเอาดาบตัดศีรษะเป็นหน้าที่ของเรา ฉันทิธรรมเหล่านี้มีชาติเป็นต้นก็ฉันทันนั้น กล่าวคือ

- ชาติเป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้พาบุรุษเข้าไปสู่ดง เพราะให้สัตว์บังเกิดในที่นั้นๆ
- ชราเป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้โอบตีบุรุษผู้ถึงดงแล้วให้ล้มลงบนแผ่นดิน เพราะกระทำชันท์ที่เกิดขึ้นแล้วให้อ่อน ให้อาศัยคนอื่น และให้มุ่งไปสู่เตียงนอน
- มรณะเป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้เอาดาบตัดศีรษะของบุรุษผู้อยู่บนแผ่นดิน เพราะยังชันท์ทั้งหลายที่ถึงชราแล้วให้ถึงความสิ้นชีวิต

คำอธิบายกพฬการาหารนิเทศ

[๖๔๕] ในนิเทศแห่งกพฬการาหาร คำว่า กพฬการะ คือ อาหารที่ถูกทำให้เป็นก้อน (เป็นคำซ้ำ)

คำว่า อาหาร คือ โภชนะที่ถูกกลืนกิน หมายความว่า บุคคลทำคำซ้ำแล้วย่อมกลืนกิน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาหาร คือ สภาวะนำรูปมาให้

[คำว่า อาหาร มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

- โภชนะที่ถูกกลืนกิน = อาหารยิตติ อาหาโร (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สภาวะนำรูปมาให้ = รูปิ อาหารยิตติ อาหาโร (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

อาหารรูปคือโอชาที่อยู่ในคำซ้ำเป็นต้น จึงไม่อาจทำเป็นก้อนกลืนกินได้ แต่พระพุทธรองค์ทรงแสดงถึงวัตถุที่ตั้งของโอชาคือคำซ้ำเพื่อให้ปรากฏชัด รูปวิเคราะห์แรกจึงเป็นคำกล่าวโดยย่อ ส่วนรูปวิเคราะห์หลังเป็นคำกล่าวโดยตรง ตามหลักภาษาเรียกคำกล่าวโดยย่อในที่นี้ว่า ฐานูปจาระ คือ ส่วนแรกที่กล่าวถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย (ที่อาศัย = ก้อนข้าว, สิ่งที่อาศัย = โอชา)

คำว่า กพฬการ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียเตติ กาโร (กร ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- กพโพ กาโร กพพิกาโร (วิเศษนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

เมื่อควรกล่าวว่า กพพกาโร ให้ลง อี ปัจจัยในอรรถกถาพัฒนา คือ ความมีอยู่ด้วยระยะที่ไม่เคยมีนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน ในที่ประกอบด้วย กร ธาตุ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิขุณฺณติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) หรือลง จี ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) ว่า อภุตตพฺภาเว กราสญฺโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะที่ไม่เคยมีนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ญ ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง)

พระผู้มีพระภาคทรงยกชื่อขึ้นแสดงโดยเนื่องด้วยวัตถุที่ตั้งอย่างนี้แล้ว ตรัสว่า โอทโน กุมฺมาโส (ข้าวสุก ขนมนสด) เป็นต้น เพื่อแสดงอาหารนั้นโดยเนื่องด้วยวัตถุที่ตั้งอีกโดยแท้จริงแล้ว อาหาร ๑๒ อย่างมีข้าวสุกเป็นต้น มีน้ำอ้อยเป็นที่สุด เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งอาหารที่ทรงประสงค์เอาในอาหารรูปนี้

อาหารมีรากไม้และผลไม้เป็นต้นที่ไม่ได้ตรัสไว้ในพระบาลี ก็รวมเข้าในหัวข้อเยวาปนกะ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเท (ในชนบทใดๆ) เป็นต้น เพื่อแสดงอาหารเหล่านั้นมีรากไม้ผลไม้เป็นต้นโดยเป็นสิ่งที่ควรกระทำ[การกินเป็นต้นทางปาก]

ในพากย์นั้น คำว่า มุขาสิยะ คือ ของที่พึงบริโภคทางปาก

คำว่า ทนฺตฺวิขาทนะ คือ ของที่พึงขบเคี้ยวด้วยฟัน

คำว่า คัลชโณหฺรณิยะ คือ ของที่พึงกลืนกินทางลำคอ

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า กุจฺฉิวิตฺถมฺภนํ (เป็นของอิมท้อง) เพื่อแสดงอาหารนั้นโดยเนื่องด้วยกิจ กล่าวคือ อาหารนั้นมีรากไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมนสดเป็นต้นที่บุคคลกลืนกินแล้ว ย่อมทำให้อิมท้อง ข้อนี้นเป็นกิจของอาหารนั้น

พระพุทธองค์ทรงแสดงอาหารพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้งด้วยบททั้งปวงในหนหลังแล้ว

บัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงโอชาอันแยกออกไว้เฉพาะจากวัตถุที่ตั้ง จึงตรัสคำว่า ยาย
โอชายุ สตุตา ยาเปนติ (สัตว์ทั้งหลายเลี้ยงชีวิตด้วยโอชาใด)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า นิพพณฺณิต = นิ บพหน้า + ฏณฺณ ธาตุ (อวฏฺณเ = เวียนไป) +
ณ การิตปัจจย + ต ปัจจย แปลตามศัพท์ว่า ถูกให้เวียนไปเฉพาะแล้ว คือ ถูกแยกออกไว้เฉพาะ
นั่นเอง ส่วนฉบับไทยมีรูปว่า นิพพตฺติต = นิ บพหน้า + ฏตฺต ธาตุ (อวฏตฺตเ = เวียนไป) + ณ
การิตปัจจย + ต ปัจจย]

ถามว่า : ในอาหารที่เป็นวัตถุและโอชาเหล่านี้ กิจของวัตถุเป็นอย่างไร กิจของ
โอชาเป็นอย่างไร

ตอบว่า : วัตถุและโอชาเหล่านั้น มีการขจัดอันตรายและการรักษาร่างกายเป็น
กิจ กล่าวคือ อาหารที่เป็นวัตถุย่อมขจัดอันตราย แต่ไม่อาจรักษาร่างกาย อาหารที่เป็น
โอชายุ่อมรักษาร่างกาย แต่ไม่อาจขจัดอันตรายออกไป อาหารทั้งสองรวมกันแล้วย่อม
อาจทั้งเพื่อรักษาและเพื่อขจัดอันตรายออกไป

ถามว่า : อะไรเล่าชื่อว่าอันตราย

ตอบว่า : เตโชธาตุอันเกิดจากกรรมชื่อว่าอันตราย ซึ่งอธิบายได้ว่า เมื่อวัตถุ
มีข้าวสุกเป็นต้นไม่มีภายในท้อง เตโชธาตุอันเกิดจากกรรมเกิดขึ้นจับเยื่อกระเพาะอาหาร
ย่อมยังบุคคลให้พูดว่าข้าพเจ้าหิวแล้ว จึงให้อาหารเถิด แต่ในเวลาที่ยืนกินอาหารแล้ว เตโช-
ธาตุอันเกิดจากกรรมนั้นก็ละเยื่อกระเพาะอาหารไปจับวัตถุที่ตั้ง(คืออาหาร) ลำดับนั้นสัตว์
ก็มีจิตสงบ

อุปมาเหมือนนายารากษส (รากษสผู้จับสัตว์ที่เข้าไปสู่เงาไม้) จับสัตว์ผู้เข้าไปสู่
เงาแล้วเอาตรวนทิพย์ล่ามไว้ เบิกบานใจอยู่ในที่อยู่ของตน ในเวลาหิวก็มากัดกินที่ศีรษะ
สัตว์นั้นย่อมร้องเพราะถูกกัดกิน พวกมนุษย์ฟังเสียงร้องนั้นก็พากันมาจากที่นั้นๆ โดย
สำคัญว่า ในที่นี้มีสัตว์ผู้ได้รับทุกข์ นายารากษสนั้นก็จับมนุษย์ที่มาแล้วๆ เคี้ยวกินแล้ว
สบายใจในที่อยู่ของตน ฉะนั้นใด คำอุปไมยนี้ก็พึงทราบฉันทันนั้นว่า

- เตโชธาตุอันเกิดจากกรรม เหมือนนายารากษส

- เยื่อกระเพาะอาหาร เหมือนสัตว์ที่ถูกฉวยารากษสเอาตรวนทิพย์ล่ามไว้
- วัตถุมีข้าวสุกเป็นต้น เหมือนพวกมนุษย์ผู้มาอีก
- การที่เตโชธาตุอันเกิดจากกรรมละวัตถุไปแล้วถือเอาเยื่อกระเพาะอาหารเหมือนฉวยารากษสลงมากัดที่ศีรษะ
- เวลาพูดว่า ขอท่านจงให้อาหาร เหมือนเวลาร้องของสัตว์ซึ่งถูกกัด
- เมื่อเตโชธาตุอันเกิดจากกรรมละเยื่อกระเพาะอาหารไปจับเอาวัตถุ สัตว์ทั้งหลายก็มีจิตสงบ เหมือนเวลาที่ฉวยารากษสจับพวกมนุษย์ที่มาแล้วๆ ด้วยสัญญาณนั้นแล้วเคี้ยวกินสบายใจในที่อยู่ของตน

อาหารหยาบและละเอียด

ในบรรดาวัตถุที่ตั้งเหล่านั้น ในวัตถุหยาบมีโอชาน้อย ในวัตถุละเอียดมีโอชามาก กล่าวคือ คนกินอาหารมีหญ้ากับแกล้เป็นต้นครู่เดียวเท่านั้นก็หิว คนดื่มเนยใสเป็นต้นแม้ดำรงอยู่ตลอดวันก็ไม่อยากข้าว

อนึ่ง พึงทราบความหยาบและละเอียดในเรื่องอาหารนี้โดยการอาศัยเทียบเคียงกัน กล่าวคือ เมื่อเทียบเคียงอาหารของจระเข้แล้ว อาหารของนกยูงก็ละเอียด ได้ยินว่าจระเข้กลืนกินเข้าไป และกินเหล่านี้นัดถึงท้องของพวกมันแล้วย่อมย่อยไป นกยูงย่อยกินสัตว์มีงูและแมลงป่องเป็นต้น แต่เทียบอาหารของนกยูงแล้ว อาหารของหมาป่าก็ละเอียดกว่า ได้ยินว่าหมาป่าเหล่านั้นกินเขาและกระดูกสัตว์ที่ทิ้งไว้ถึง ๓ ปีได้ เขาและกระดูกสัตว์เหล่านั้นพอเปียกน้ำลายของหมาป่าเหล่านั้นก็อ่อนเหมือนเห้งหมัน

- เทียบอาหารของหมาป่าเหล่านั้นแล้ว อาหารของช้างก็ละเอียดกว่า เพราะช้างเหล่านั้นกินกิ่งไม้ต่างๆ อาหารของโคป่า กวาง และเนื้อเป็นต้นละเอียดกว่าอาหารของช้าง ได้ยินว่าโคป่า กวาง และเนื้อเหล่านั้นเคี้ยวกินไปไม้ต่างๆ เป็นต้นที่ไม่แข็ง

- อาหารโคบ้านละเอียดกว่าอาหารของโคป่าเป็นต้นเหล่านั้น โคบ้านย่อมเคี้ยวกินหญ้าสดและหญ้าแห้ง

- อาหารของกระต่ายละเอียดกว่าอาหารของโคเหล่านั้น
- อาหารของนกละเอียดกว่าอาหารของกระต่าย
- อาหารของชนผู้อยู่ในเขตชายแดน ละเอียดกว่าอาหารของนก
- อาหารของผู้ปกครองหมู่บ้านละเอียดกว่าอาหารของชนผู้อยู่ในเขตชายแดน
- อาหารของพระราชาและมหาอำมาตย์ละเอียดกว่าอาหารของผู้ปกครอง

หมู่บ้าน

- อาหารของพระเจ้าจักรพรรดิละเอียดกว่าอาหารของพระราชาและมหาอำมาตย์เหล่านั้น

- อาหารของภุมเทวดาละเอียดกว่าอาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ
- อาหารของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกะเอียดกว่าอาหารของภุมเทวดา

โดยประการดังนี้ พึงกล่าวให้พิสดารไปจนถึงอาหารของเทวดาชั้นปรนิมิต-
วสวดี อนึ่ง อาหารของเทวดาชั้นปรนิมิตวสวดีเหล่านั้นถึงการสิ้นสุดแล้วว่าละเอียดที่สุด

แม้โดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบว่า กพพีการหาร :-

- มีลักษณะทำให้รูปเจริญ
- มีหน้าที่ทรงไว้ซึ่งรูป
- มีการอุดหนุนไว้ซึ่งรูปกายเป็นเครื่องปรากฏ
- มีเหตุใกล้คืออาหารที่ควรแก่การบริโภค

คำอธิบายโนอุปาทานิเทศ

[๖๔๖] ในนิเทศแห่งโนอุปาทา โนอุปาทารูป (รูปไม่อาศัย) นี้ย่อมไม่อาศัย
เหมือนอุปาทารูปย่อมอาศัยมหาภูตรูปเท่านั้น ไม่ถูกรูปอื่นอาศัย

[คำว่า โนอุปาทา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปาทิยเตติ อุปาทา.

(รูปอาศัย) หมายถึง อุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ไม่ถูกรูปอื่นอาศัย

- โน อุปาทา โนอุปาทา (รูปไม่อาศัย) หมายถึง มหาภูตรูปที่ไม่อาศัยอุปาทายรูป]

คำอธิบายโณฏฐัพพายตนิเทศ

[๖๔๗-๖๕๐] คำว่า โณฏฐัพพะ คือ สิ่งที่ร่างกายพึงกระทบได้ หมายความว่า กระทบแล้วจึงรู้ได้

คำว่า โณฏฐัพพายตนะ คือ อายตนะที่กระทบสัมผัสได้

คำว่า อาโปธาตุ คือ อาโปที่เป็นธาตุ เพราะเป็นสภาวะมิใช่สัตว์และว่างเปล่า [จากตัวตน]

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กตมํ ตํ รูปํ โณฏฐัพพายตนิ ปถวีธาตุ (โณฏฐัพพายตนะนั้นเป็นไหน คือ ปฐวีธาตุ) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกรูปทั้ง ๓ [คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ และวโยธาตุ] ที่ร่างกายกระทบแล้วพึงรู้ได้เหล่านั้น

ในบรรดาธาตุเหล่านั้น พึงทราบว่ ปฐวีธาตุ :-

- มีลักษณะแข็ง
- มีหน้าที่ทรง[สหชาตธรรม]ไว้
- มีการรับไว้เป็นเครื่องปรากฏ

อาโปธาตุ :-

- มีลักษณะไหล
- มีหน้าที่เพิ่มพูน
- มีการรวบรวมเป็นเครื่องปรากฏ

เตโชธาตุ :-

- มีลักษณะร้อน
- มีหน้าที่ทำให้สุกหอม

- มีการทำให้อ่อนนุ่มเป็นเครื่องปรากฏ

วาโยธาตุ :-

- มีลักษณะตึง
- มีหน้าที่เคลื่อนไหว
- มีการผลักดันเป็นเครื่องปรากฏ^{๒๙}

อนึ่ง มหาภูตรูปหนึ่งๆ ในมหาภูตรูปเหล่านี้ มีมหาภูตรูป ๓ อันเป็นเหตุใกล้

คำว่า กกขฬิ แปลว่า แข็ง

คำว่า มุทุกัม (อ่อน) คือ ไม่แข็ง

คำว่า สณ्हัม (ละเอียด) คือ เกลี้ยง

คำว่า ผรุสส์ (หยาบ) คือ ขรุขระ

คำว่า สุขสมุผลสส์ (มีสัมผัสสบาย) คือ โภกฐัพพารมณีนที่น่าปรารถนาอันเป็นเหตุ
ของสุขเวทนา

คำว่า ทุกขสมุผลสส์ (มีสัมผัสไม่สบาย) คือ โภกฐัพพารมณีนที่ไม่น่าปรารถนาอัน
เป็นเหตุของทุกขเวทนา

คำว่า ครุกัม แปลว่า หนัก

คำว่า ลหุกัม (เบา) หมายความว่า ไม่หนัก คือ เป็นสภาวะเบา

ในบรรดาบทเหล่านี้ พระพุทธองค์ทรงจำแนกปฐวีธาตุด้วยบทว่า กกขฬิ มุทุกัม
สณ्हัม ผรุสส์ ครุกัม ลหุกัม (แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ หนัก เบา)

แม้ในพระสูตร[ปายาสีราชัญญสูตร]ว่า ยथा ย กาโย อายุสสทโต จ โหติ อุตฺมา-
สทโต จ วิญญานสทโต จ, ตทา ลหุตรो จ โหติ มุทุตรो จ กมฺมณฺณตรो จ^{๓๐} (เมื่อใด
กายนี้ยังประกอบด้วยอายุ [รูปชีวิตินทรีย์และนามชีวิตินทรีย์] ยังประกอบด้วยไออุ่น
[กรรมชเตโช] ยังประกอบด้วยวิญญาณ เมื่อนั้น กายนี้ก็ เบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การ
งานกว่า) ท่านพระกุมารกัสสปะก็ระบุถึงปฐวีธาตุที่เบาและอ่อน เท่านั้น

แต่สองบทว่า สุขสมผัสสํ ทุกฺขสมผัสสํ (มีสัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย) ตรีสจํแนกมหาภูตรูป ๓ เพราะปฐวีธาตุมีสัมผัสสบายบ้าง มีสัมผัสเป็นทุกข์บ้าง เตโชธาตุและวาโยธาตุก็ตรีสไว้เหมือนปฐวีธาตุ

ในบรรดาธาตุ ๓ เหล่านั้น ปฐวีธาตุมีสัมผัสสบาย คือ เมื่อภิกษุหนุ่มผู้มีฝ่ามืออ่อนปืบนวดเท้าอยู่ อาจารย์ย่อมสบายใจทำอาการที่จะให้พูดว่า นวดเข้าเกิดพ้อ

เตโชธาตุมีสัมผัสสบาย เมื่อนำเอากระบืออิงถ่านเพลิงมาให้อบอุ่นร่างกายในยามหนาว อาจารย์ก็สบายใจทำอาการที่จะให้พูดว่า อบเข้าเกิดพ้อ

วาโยธาตุมีสัมผัสสบาย เมื่อภิกษุหนุ่มถึงพร้อมด้วยวัตรพัดวียู่ในยามร้อน อาจารย์ย่อมสบายใจทำอาการที่จะให้พูดว่า พัดเข้าเกิดพ้อ

แต่เมื่อภิกษุหนุ่มมีมือแข็งนวดเท้าทั้งสองอยู่ ย่อมเป็นเหมือนเวลาที่กระดุกจะแตกไป แม้เขาก็จะต้องถูกกล่าวว่า เจ้าจงออกไป เมื่อนำเอากระบืออิงถ่านเพลิงมาให้ในยามร้อน ก็จะถูกกล่าวว่า เจ้าจงนำมันออกไป เมื่อนำเอาพัดมาพัดโบกอยู่ในยามหนาว ก็จะถูกกล่าวว่า จงออกไปอย่ามาพัด

พึงทราบธาตุทั้ง ๓ เหล่านั้นมีสัมผัสสบายและไม่สบาย โดยประการดังนี้

อนึ่ง วาระ ๑๓ ประดับด้วยนัยอย่างละ ๔ นัยตามที่ตรีสไว้ตามนัยว่า ยัมโฆฏฺฐพฺพํ อนิทฺถสฺสํ สบฺบปฏิฆํ (โฆฏฐัพพะใดเห็นไม่ได้แต่กระทบได้) เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปายตนะเป็นต้นในหนหลัง

ถามว่า : มหาภูตรูป ๓ เหล่านี้มาปรากฏพร้อมกันหรือไม่

ตอบว่า : มาปรากฏพร้อมกัน

ถามว่า : มหาภูตรูป ๓ ที่มาปรากฏพร้อมกันอย่างนี้ ย่อมกระทบกายประสาทหรือไม่

ตอบว่า : ย่อมกระทบ

ถามว่า : กายวิญญูณย่อมเกิดขึ้นกระทำมหาภูตรูป ๓ เหล่านี้ให้เป็นอารมณ์พร้อมกันหรือไม่

ตอบว่า : กายวิญญูณไม่เกิดขึ้นกระทำมหาภูตรูป ๓ เหล่านั้นให้เป็นอารมณ์พร้อมกัน กล่าวคือ การกระทำมหาภูตรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งการคำนึงถึง หรือด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก

ลำดับแรก การกระทำให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจการคำนึงถึง คือ เมื่อคนเอาข้าวสุกบรรจุนาฬารจนเต็มมาแล้วก็หยิบเมล็ดข้าวเมล็ดหนึ่งมาทดลองดูว่าแข็งหรืออ่อน ในข้าวเมล็ดหนึ่งนั้นย่อมมีทั้งเตโชธาตุ มีทั้งวาโยธาตุก็จริง แต่เขาย่อมคำนึงถึงปฐวีธาตุเท่านั้น

เมื่อหย่อนมือลงในน้ำที่ร้อนทดลองดู ในน้ำร้อนนั้นย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ มีทั้งวาโยธาตุก็จริง แต่เขาก็ย่อมคำนึงถึงเตโชธาตุเท่านั้น

บุคคลเปิดหน้าต่างให้ลมโชยสรีระเย็นอยู่ในยามร้อน เมื่อลมอ่อนๆ โชยมาอยู่ในลมอ่อนๆ ที่โชยมานั้น ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ มีทั้งเตโชธาตุก็จริง แต่เขาก็คำนึงถึงวาโยธาตุเท่านั้น

กายวิญญูณธาตุชื่อว่าย่อมกระทำมหาภูตรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์ด้วยสามารถแห่งการคำนึงถึง โดยประการดังนี้

ส่วนบุคคลใดลั่นลัมลงก็ดี เอาศีรษะชนกับต้นไม้ก็ดี กำลังบริโภคอาหารอยู่กัดก้อนกรวดก็ดี ในการลั่นลัมลงเป็นต้นนั้น ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ มีทั้งวาโยธาตุ แต่เขาย่อมกระทำปฐวีธาตุอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก

เมื่อบุคคลเหยียบไฟอยู่ ในไฟนั้นย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งวาโยธาตุก็จริง แต่เขาก็ทำเฉพาะเตโชธาตุให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก

เมื่อลมแรงพัดแก้วหุรวะทำให้หุหนวก ในลมแรงนั้นย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ มีทั้งเตโชธาตุก็จริง แต่เขาก็กระทำเฉพาะธาตุลมให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก

เมื่อบุคคลกระทำธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์ แม้กายวิญญูณก็ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เมื่อเขาถูกเข็มทั้งกลุ่มแทงแล้ว ร่างกายย่อมถูกเข็มกระทบพร้อมกัน แต่กายประสาทมีมากในที่ใดๆ กายวิญญูณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้นๆ แม้ในที่ใดๆ มีการกระทบเสียดสีแรง กายวิญญูณย่อมเกิดขึ้นก่อนในที่นั้นๆ

เมื่อเอาขนไก่มาชะแผล เส้นขนไก่แต่ละเส้นย่อมกระทบกายประสาท กาย-
ประสาทมีมากในที่ใด ๆ กายวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น ๆ

โดยประการดังนี้ บุคคลย่อมทำธาตุทั้ง ๓ ให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจธาตุที่มี
มากอย่างนี้ และกายวิญญาณเชื่อว่าย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจธาตุที่มีมากโดยแท้

ถามว่า : จิตย้ายไปจากอารมณ์[สู่อีกอารมณ์หนึ่ง]ได้อย่างไร

ตอบว่า : ย้ายไปด้วยลักษณะ ๒ อย่าง คือ โดยอัชฌาศัย (ความปรารถนา)
หรือโดยอารมณ์มีกำลังแรง กล่าวคือ

จิตชื่อว่าย้ายไปจากอารมณ์โดยอัชฌาศัย คือ ในเวลาที่มิงานฉลองพระวิหาร
เป็นต้น คนผู้ไปด้วยความตั้งใจว่า เราจักไหว้เจดีย์และพระปฏิมานั้น ๆ เราจักดูภาพวาด
และจิตรกรรม (ลายแกะสลัก) แล้วไหว้หรือเห็นสิ่งหนึ่งแล้วก็ตั้งใจเพื่อไหว้หรือต้องการ
ชมสิ่งอื่นแล้ว ย่อมไปเพื่อไหว้และเพื่อดู

จิตชื่อว่าย้ายไปจากอารมณ์โดยอารมณ์มีกำลังแรง คือ เมื่อยืนแลดูพระมหา-
เจดีย์อันเสมอด้วยยอดเขาไกรลาส ครั้นเวลาต่อมา เมื่อบรรเลงดนตรีทั้งปวงขึ้น จึงละ
รูปารมณ์ย้ายไปสู่สัททอารมณ์ ครั้นเมื่อบุคคลนำดอกไม้มีกลิ่นที่ชอบใจหรือของหอมมา
จิตย่อมละสัททอารมณ์ย้ายไปสู่คันธารมณ์

คำอธิบายอาโปธาตุนิเทศ

[๖๕๑] ในนิเทศแห่งอาโปธาตุ คำว่า อาโป (ความเอิบอาบ) เป็นศัพท์แสดงสภาวะ

คำว่า อาโปคตะ คือ อาโปนั้นแหละ

ชื่อว่า สิเนหะ (ความเหนียว) ด้วยอำนาจแห่งความเหนียว ความเหนียวนั้นแหละ
ชื่อว่า สิเนหคตะ (ธรรมชาติที่เหนียว)

คำว่า พนฺธนตฺตํ รูปสฺส (สภาวะเกาะกุมรูป) ได้แก่ สภาวะเกาะกุมมหาภูตรูป
มีปฐวีเป็นต้นไว้ กล่าวคือ อาโปธาตุควบคุมวัตถุมีก้อนเหล็กเป็นต้นไว้แล้วย่อมทำให้
ติดกัน ก้อนเหล็กเป็นต้นเหล่านั้นชื่อว่าติดกัน เพราะถูกอาโปธาตุนั้นเกาะกุมไว้

แม้แผ่นหิน ภูเขา เมล็ดตาล หน่อไม้ งาช้าง และเขาโค เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน เพราะอาโปธาตุเท่านั้นเกาะกุมวัตถุทั้งหมดนั้นแล้วกระทำให้ติดกัน วัตถุเหล่านั้นชื่อว่า ติดกัน เพราะถูกอาโปธาตุเกาะกุมไว้

ถามว่า : ปฐวีธาตุกระทบธาตุที่เหลือแล้วเป็นที่อาศัย หรือไม่เป็นที่อาศัย

ตอบว่า : เป็นที่อาศัย

ถามว่า : ปฐวีธาตุกระทบแล้วจึงเป็นที่อาศัย หรือไม่กระทบก็เป็นที่อาศัยได้ อีกนัยหนึ่ง อาโปธาตุเมื่อเกาะกุมธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ กระทบแล้วย่อมเกาะกุม หรือว่าไม่ กระทบแล้วก็เกาะกุมได้

ตอบว่า : ลำดับแรก ปฐวีธาตุไม่กระทบอาโปธาตุ ก็เป็นที่อาศัยให้ได้ แต่ สำหรับเตโชธาตุและวาโยธาตุแล้ว ปฐวีธาตุต้องกระทบจึงเป็นที่อาศัยให้ได้ ส่วนอาโปธาตุ ไม่กระทบทั้งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็ย่อมเกาะกุมได้ ถ้าอาโปธาตุกระทบแล้ว พึงเกาะกุมไซ้ริ อาโปธาตุนั้นก็พึงชื่อว่า โภกฐัพพายตนะ

แม้การที่เตโชธาตุและวาโยธาตุทำกิจของตนๆ ในธาตุที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกัน กล่าวคือ เตโชธาตุกระทบปฐวีธาตุแล้วย่อมทำให้ไหม้ ส่วนปฐวีธาตุนั้นก็มีไ้เป็นตัว ความร้อนแผดเผา ถ้าเป็นตัวสภาวะความร้อนแผดเผาอยู่ไซ้ริ ปฐวีธาตุก็พึงมีความร้อน เป็นลักษณะ อนึ่ง เตโชธาตุนั้นมิได้กระทบอาโปธาตุเลยย่อมทำให้ร้อนได้ แม้อาโปธาตุนั้นเมื่อร้อนอยู่ก็มีไ้เป็นตัวความร้อนแผดเผา ถ้าอาโปธาตุนั้นเป็นตัวสภาวะความร้อนแผดเผาอยู่ไซ้ริ อาโปธาตุนั้นก็พึงชื่อว่ามีความร้อนเป็นลักษณะ อนึ่ง เตโชธาตุนั้นกระทบ วาโยธาตุแล้วจึงแผดเผา แม้วาโยธาตุนั้นเมื่อถูกแผดเผาอยู่ก็มีไ้เป็นตัวความร้อนแผดเผา ถ้าวาโยธาตุเป็นตัวสภาวะความร้อนแผดเผาอยู่ไซ้ริ วาโยธาตุนั้นก็พึงชื่อว่ามีความร้อน เป็นลักษณะ

วาโยธาตุกระทบปฐวีธาตุแล้วย่อมตึง (คือขยายตัวออก) กระทบเตโชธาตุก็ ทำให้ตึงเหมือนกัน แต่แม้มิได้กระทบอาโปธาตุก็ย่อมทำให้ตึงได้

ถามว่า : เมื่อบุคคลเคี้ยวน้ำอ้อยทำเป็นน้ำอ้อยยงบ อาโปธาตุจะเป็นของแข็ง หรือไม่

ตอบว่า : ไม่เป็น เพราะอาโปธาตุนั้นมีสภาวะไหล ปฐวีธาตุมีสภาวะแข็ง แต่อาโปธาตุจำนวนน้อยก็จะเป็นไปตามปฐวีธาตุที่มีมาก ที่จริงแล้วอาโปธาตุนั้นย่อมสละสภาวะที่ตั้งอยู่โดยลักษณะที่เป็นน้ำได้ แต่ไม่สละสภาวะ[ไหล] แม้เมื่อละลายบนน้ำอ้อยอยู่ ปฐวีธาตุย่อมไม่ละลาย เพราะปฐวีธาตุมีสภาวะแข็งเป็นลักษณะ อาโปธาตุมีสภาวะไหล แต่ปฐวีธาตุจำนวนน้อยก็จะเป็นไปตามอาโปธาตุที่มีมาก

ปฐวีธาตุนั้นย่อมสละสภาวะที่ตั้งอยู่โดยลักษณะเป็นก้อนได้ แต่ไม่สละสภาวะ[แข็ง] เพราะมหาภูตรูปทั้ง ๔ ย่อมถึงความแปรปรวนแห่งความเป็นไปเท่านั้น ขึ้นชื่อว่าความแปรปรวนของลักษณะ (สภาวะ) มิได้มี การไม่มีความแปรปรวนโดยลักษณะนั้น ทรงแสดงไว้ด้วยอรรถฐานปริกัปสูตรว่า

สียา อานนท จตุณฺ्ह มหาภูตานํ อณฺณตตํ ปถวีธาตุยา ชเปช วาโยธาตุยา.
น เตวว พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺนํนาคตฺสส อริยสวากสฺส สียา อณฺณตตํ.”^{๓๑}

“ดูกรอานนท์ มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จะพึงแปรเป็นอื่นไปได้ แต่อริยสาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าจะแปรเป็นอื่นไป ข้อนี้ไม่พึงมีได้เลย”

[ข้อความว่า “มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จะพึงแปรเป็นอื่นไปได้” เป็นคำปริกัปปะ คือ คัดคะเนสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ โดยธาตุทั้ง ๔ นั้นไม่มีลักษณะแปรปรวนไปจากสภาพเดิมของตน]

โดยแท้จริงแล้ว ในพระสูตรข้างต้นมีอธิบายดังนี้ ว่า ดูกรอานนท์ ปฐวีธาตุอันมีสภาวะแข็งจะพึงเปลี่ยนไปเป็นอาโปธาตุซึ่งมีสภาวะไหลออกได้ แต่อริยสาวกชื่อว่าเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นมิได้มี การคัดคะเนถึงเหตุอันเป็นไปไม่ได้มาแล้วในพระบาลีนี้ โดยประการฉะนี้

คำอธิบายอุปาทินนนิเทศเป็นต้น

[๖๕๒] ในนิเทศแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้นต่อไปจากนี้ พึงทราบเนื้อความแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้ในมาติกา

บทว่าจักขายตนะเป็นต้นได้อธิบายไว้แล้วในหนหลังเหมือนกัน อนึ่ง ข้าพเจ้า
จักกล่าวเฉพาะความต่างกันไนนิเทศนั้นๆ เท่านั้น

ลำดับแรก จักขายตนะเป็นต้นตรัสไว้ในนิเทศแห่งอนุปาทินรูป เป็นรูปมีใจครอง
อย่างเดียว แต่รูปายตนะเป็นต้นมีใจครองก็มี ไม่มีใจครองก็มี ดังนั้น พระพุทธองค์จึง
ทรงแสดงรูปายตนะเป็นต้นนั้นไว้โดยสังเขปว่า ยัม ยัม วา ปน (หรือว่าแม้รูปอื่นใดๆ) แล้ว
อธิบายโดยพิสดารตามนัยว่า กมฺมสฺส กตตฺตา รูปายตณํ (รูปายตนะที่กรรมกระทำขึ้น)
เป็นต้นอีก

พึงทราบเนื้อความในเยวอปนกรรมทั้งหมดตามนัยนี้ [คือ พระพุทธองค์ทรง
แสดงโดยสังเขปว่า ยัม ยัม วา ปน เป็นต้นแล้วอธิบายโดยพิสดารอีกตามนัยว่า กมฺมสฺส
กตตฺตา รูปายตณํ เป็นต้น]

ถามว่า : เหตุใดแต่ในนิเทศของบททั้ง ๒ คือ กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรม
กระทำขึ้น) และ น กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมมิได้กระทำขึ้น) พระพุทธองค์มิได้ทรง
ถือเอาชรารูปและอนิจจารูป แต่ทรงถือเอาเฉพาะในนิเทศของอนุปาทินรูปเป็นต้น
เท่านั้น

[พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงชรารูปและอนิจจารูปในนิเทศของบทว่า อนุปาทินะ,
อนุปาทินนูปาทานิยะ และนจิตตสมุฏฐาน เป็นต้น ด้วยพระดำรัสว่า กตมํ ตํ รูปํ อนุปาทินํ (รูปที่
ไม่มีใจครองนั้นเป็นไฉน)]

ตอบว่า : ในบทว่า น กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมมิได้กระทำขึ้น) นี้ พระพุทธ-
องค์ทรงรวมรูปที่เกิดจากปัจจัยอื่นนอกจากกรรมก่อน แต่ในบทว่า กมฺมสฺส กตตฺตา (รูป
ที่กรรมกระทำขึ้น) นี้ ทรงรวมรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียว รูปทั้ง ๒ [คือ ชรารูปและ
อนิจจารูป] เหล่านี้มีได้เกิดจากกรรมหรือปัจจัยอย่างอื่นที่ยังรูปให้เกิด ดังนั้น จึงมิได้
ทรงถือเอา

อนึ่ง ความไม่เกิดขึ้นแห่งชรารูปและอนิจจารูป[ด้วยกรรมปัจจัยเป็นต้น]
เหล่านั้นจักแจ่มแจ้งข้างหน้า

ในคำว่า อนุปาทินัน (รูปที่ไม่มีใจครอง) เป็นต้น ทรงปฏิเสธภาวะที่ชรรตารูป และอนิจจตารูปเกิดจากกรรมเป็นต้นด้วยศัพท์ว่า อนุปาทินนะ เป็นต้น ไม่ทรงอนุญาตความมีปัจจัยอื่นเป็นสมุฏฐาน ดังนั้น จึงทรงถือเอารูปเหล่านั้นในนิเทศแห่งอนุปาทินรูป เป็นต้นนั้น

คำอธิบายจิตตสมุฏฐานนิเทศ

[๖๖๖] ในนิเทศแห่งจิตตสมุฏฐาน รูปทั้งสองนี้ คือ กายวิญญูติ และวจิตวิญญูติ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพราะปรากฏโดยอาศัยมหาภูตรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานแน่นอน

อนึ่ง มหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของรูปทั้งสองนั้นเป็นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานโดยปรมาตม [คือ มหาภูตรูปเป็นรูปปรมาตมที่เกิดจากจิต] แม้รูปทั้งสองนี้ก็ชื่อว่า มีจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนชราและมรณะของรูปที่ไม่เที่ยงก็ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะอาศัยมหาภูตรูปดังกล่าว

[๖๖๘] แม้นิเทศแห่งจิตตสหนุกมีนัยเดียวกัน วิญญูติรูปทั้งสองนี้ตรัสไว้ว่า จิตตสหนุก (เกิดพร้อมกับจิต) เพราะปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่ แต่รูปทั้งสองนี้มิได้เกิดพร้อมกับจิต เหมือนมหาภูตรูปและเจตสิกมีเจตนาเป็นต้น

[๖๗๐] แม้นิเทศแห่งจิตตานุปริวัตติกมีนัยเดียวกัน วิญญูติรูปทั้งสองนี้ตรัสไว้ว่า จิตตานุปริวัตติ (สภาวะเป็นไปตาม[กระแส]จิต) เพราะปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่

[๖๗๔] คำว่า โอพาริก (รูปหยาบ) หมายความว่า ชื่อว่า หยาบ โดยเป็นรูปที่พึงรับรู้ได้ด้วยการกระทบ เพราะเป็นทั้งวัตถุและอารมณ์

พึงทราบรูปละเอียดโดยสภาพตรงกันข้ามกับรูปหยาบที่กล่าวแล้ว

[๖๗๖] คำว่า ทูเร (รูปไกล) หมายความว่า แม้รูปที่ตั้งอยู่ในที่ใกล้ ก็ชื่อว่า รูปไกล โดยภาวะที่รู้ได้ยาก เพราะรับรู้ไม่ได้ด้วยการกระทบ ส่วนรูปนอกจากนี้แม้ตั้งอยู่ในไกลก็ชื่อว่าอยู่ใกล้ โดยเป็นภาวะที่รู้ได้ง่าย เพราะพึงรับรู้ได้ด้วยการกระทบ

[คำว่า ทูเร (รูปไกล), สนฺติเก (รูปไกล) ลงสัตตมีวัฑฒิตโนรรณปฐมาวัฑฒิตี ดังคำว่า
วนปคฺมุเพ (พุ่มไม้ในป่า) เป็นต้น]

พึงทราบนิเทศแห่งจักขายตนะเป็นต้นโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง
นั้นแหละ

ในการประมวลรูปหมวด ๒ มีข้อแตกต่างกันเพียงเท่านั้นก่อน ส่วนการประมวล
รูปหมวด ๓ มีเนื้อความปรากฏชัดแล้ว



ลพฺธาน พุทฺธสมยํ อติพุทฺธลภํ จ

สทฺธมฺม'มคฺค'มสมํ สิวทํ ตเถว

กัลยาณมิตฺตปวเร มติสมปทญจ

โก พุทฺธิมา อวิรตํ น ภเซยฺย ธมฺมํ.

เตลภฺญาหคาถา คาถา ๙๙

“ธีรชนคนใดเล่า เมื่อได้พบพระพุทธศาสนาที่หาได้ยากยิ่ง พระ
สัทธรรมอันประเสริฐให้ความเกษมไม่มีสิ่งใดเปรียบ กัลยาณมิตรที่
ดีงาม และความไพบุลย์แห่งปัญญา จะไม่พึงช่องเสพพระธรรมเป็น
นิตย์หรือ”

คำอธิบายจตุกกนิเทศ

[๙๖๖] ในบทสุดท้ายแห่งการประมวลรูป ๔ หมวด พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงตั้งคำถามไว้ตั้งแต่ต้น เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งบทสุดท้าย[ว่า วิญญาณ (รูปที่รู้ได้)] ในรูปที่เห็นได้เป็นต้น จึงตรัสว่า รูปายตนํ ทิฏฐํ สหุทายตนํ สุตํ (รูปที่เห็นได้ คือ รูปายตนะ รูปที่ฟังได้ คือ สหุทายตนะ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น รูปายตนะ ชื่อว่า ทิฏฐะ (รูปที่เห็นได้) เพราะเป็นรูปที่มองเห็นได้ทางจักขุประสาท

สหุทายตนะ ชื่อว่า สุตะ (รูปที่ฟังได้) เพราะเป็นรูปที่ฟังแล้วเข้าใจได้ทางโสตประสาท

อายตนะมีคันธายตนะเป็นต้น ๓ หมวด ชื่อว่า มุตตะ (รูปที่รู้ได้) เพราะเป็นสภาพประกอบกันแล้วพึงรู้ได้ เนื่องจากพึงรับเอาโดยบรรลุถึงขานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท

[อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้]อีกอย่างหนึ่งว่า รูปที่ชื่อ มุตตะ เพราะเหตุที่กระทบแล้วจึงเกิดวิญญาณ

[มุ ธาตุในคำว่า มุต เป็นไปในความหมายว่า ประกอบ ตามอรรถของธาตุว่า พนฺธเน (ประกอบ, ผูก) และการประกอบนั้นก็คือการกระทบกันนั่นเอง ท่านจึงแสดงความหมายอีกอย่างหนึ่งตามมติของโบราณจารย์]

ส่วนรูปทั้งหมดชื่อว่า วิญญาณตะ (รูปที่รู้ได้) ทางใจ เพราะเป็นรูปที่พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ

คำอธิบายปัญจนิกเทศ

[๙๖๗] ในนิเทศแห่งการประมวลรูปหมวด ๕ คำว่า กกฺขฬิ (ธรรมชาติที่แข็ง)
คือ กระต่าง

คำว่า ขรคตะ คือ ความกระต่างนั้นแหละ หมายความว่า ธรรมชาติที่หายาบ
แม้ศัพท์ทั้งสองอื่น [คือ กกฺขฬตฺตํ (ความแข็ง) กกฺขฬภาโว (ภาวะที่แข็ง)]
ก็เป็นคำอธิบายสภาวะนั่นเอง

คำว่า อชฺฌตฺตํ (เป็นภายใน) หมายความว่า รูปภายในอันอาศัยตน

คำว่า พหิทฺธา วา (หรือภายนอก) คือ รูปภายนอก

คำว่า อุปาทินฺนํ (เป็นอุปาทินนะ) มิใช่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น แต่คำนี้
หมายเอารูปที่ตั้งอยู่ในสรีระโดยสามัญทั่วไป จริงอย่างนั้น รูปอันตั้งอยู่ในสรีระจะเป็น
กรรมรูปหรือมิใช่กรรมรูปก็ตาม ก็ได้ชื่อว่า อุปาทินนะ ด้วยการยึดถือ[ว่าเป็นของเรา]
และการยึดมั่นผิด

[คำว่า อุปาทินฺนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุเปเตน อาทินฺนํ อุปาทินฺนํ (รูปที่ถูกค้นหาและทักสิ
ซึ่งกรรมและกิเลสเข้าถึงแล้วยึดถือ) มักหมายถึง กรรมรูป แต่ในที่นี้หมายถึงรูปทั้งหมดที่ตั้งอยู่
ในสรีระ ด้วยการที่ค้นหายึดถือว่าเป็นของเราและทักสิยึดมั่นผิด]

[๙๖๘] คำว่า เตโชคตํ หมายความว่า ลักษณะร้อนที่เป็นไปในเตโชธาตุทั้งหมด
อีกอย่างหนึ่ง เตโชธาตุได้ชื่อว่า เตโชคตะ เพราะถึงภาวะแห่งเตโช

[คำว่า เตโชคตํ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ลักษณะร้อนที่เป็นไปในเตโชธาตุ = เตเชสฺส คตํ เตโชคตํ (สัตตมัตตปุริสสมาส)
- ลักษณะร้อนที่ถึงภาวะแห่งเตโช = เตโชภาวํ คตํ เตโชคตํ.
(ทุกฺติยาตตปุริสสมาส : ลป ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ)]

คำว่า อุสุมา (ความอุ่น) หมายความว่า อาการที่อุ่น

คำว่า อสุมาคตฺ แปลว่า ธรรมชาติที่ถึงภาวะอุ้น คำนี้เป็นชื่อของอาการที่อุ้น
นั้นแหละ

คำว่า อสุมฺ (ความอบอุ้น) คือ ความอบอุ้นที่มีกำลัง

ความอบอุ้นนั่นเองที่ถึงภาวะอบอุ้น จึงชื่อว่า อสุมคตะ (ธรรมชาติที่ถึงภาวะ
อบอุ้น)

[๘๗๐] รูปที่ชื่อว่า วาโย (ความพัดไปมา) ด้วยอำนาจแห่งรูปที่พัดไปมา วาโย
นั่นเอง ชื่อว่า วาโยคตะ เพราะถึงภาวะที่พัดไปมา

คำว่า ฌมฺกิตตฺ (ความตึง) หมายความว่า ความตึงของรูป เหมือนความตึง
ของเปลือกแห่งกำนั้วเป็นต้นอันเต็มด้วยลม

คำอธิบายจักกนิเทศเป็นต้น

[๙๗๒-๓] พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงตั้งคำถามไว้ตั้งแต่ต้น เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งบทสุดท้าย [คือบทว่า มโนวิญญะยํ (รูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ) ในการประมวลรูป ๖ หมวด และบทว่า มโนวิญญาณธาตุวิญญะยํ (รูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณธาตุ) ในการประมวลรูป ๗ หมวด และ ๘ หมวด] แต่ทรงทำนิตะไว้ว่า รูปายตนะ จักขุวิญญะยํ (รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ คือ รูปายตนะ) เป็นต้น]

ในเรื่องนั้น คำว่า จักขุวิญญะยะ คือ รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ ฯลฯ คำว่า มโนวิญญะยะ คือ รูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ

คำว่า มโนธาตุวิญญะยะ คือ รูปที่รู้ได้ด้วยมโนธาตุทั้งสาม

ในคำว่า สพฺพํ รูปํ (รูปทั้งหมด) นี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า สพฺพํ รูปํ เพราะแม้เพียงรูปเดียวที่มโนวิญญาณธาตุไม่พึงรู้มิได้มี โดยแท้จริงแล้ว นัย (ข้อแนะนำ) ในฐานะที่ควรอธิบาย เมื่อได้มาถึงพระอภิธรรมแล้ว มิได้กระทำไว้โดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่าย่อมไม่มี และฐานะนี้ก็ชื่อว่าควรแนะนำ เพราะไม่มีแม้แต่รูปเดียวที่มโนวิญญาณธาตุไม่พึงรู้ ดังนั้น เมื่อจะทรงแสดงนัยไว้ จึงตรัสว่า สพฺพํ รูปํ

[๙๗๔] คำว่า สุขสมฺผลโส (มีสัมผัสเป็นสุข) คือ เป็นปัจจัยให้ได้รับสุขเวทนา

[บทว่า สุขสมฺผลโส (มีสัมผัสเป็นสุข) นี้เป็นวิเสสของคำว่า โภฏฺหพฺโพ ในประโยคว่า สุขสมฺผลโส โภฏฺหพฺโพ อตฺถิ (โภฏฺหพฺพารมณฺที่มิสัมผัสเป็นสุข มีอยู่)]

คำว่า ทุกฺขสมฺผลโส (มีสัมผัสเป็นทุกข์) คือ เป็นปัจจัยให้ได้รับทุกข์เวทนา

แม้ในคำว่า สุขสมฺผลโส (มีสัมผัสเป็นสุข) เป็นต้นนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงนัยนี้ไว้ เพราะความปรากฏแห่งโภฏฺหพฺพารมณฺที่เป็นสุขหรือทุกข์

คำอธิบายนวกนิเทศเป็นต้น

[๙๗๕] อนึ่ง ในรูปหมวด ๙ พระพุทธรองค์ทรงแสดงนัยไว้ เพราะมีรูปที่ชื่อว่า
อินทรีย์

ในรูปหมวด ๑๐ ทรงแสดงนัยไว้ เพราะรูปนั้นเป็นสัปภูมิมะ (กระทบได้) และ
อัปภูมิมะ (กระทบไม่ได้)

ในรูปหมวด ๑๑ ทรงจำแนกอายตนะไว้ ๑๐ กับอีกครึ่งหนึ่ง

พึงทราบนิเทศสวาระแห่งอายตนะเหล่านั้นๆ โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ใน
หนังสือ

บทที่เหลือในวาระทั้งปวงมีเนื้อความปรากฏชัดเจนแล้ว



ลกฺขี จ สาครปฏา สรรา'จลา จ
สมปตฺติโย จ วิวิธา อปี รูปโสภา
สพฺพา จ ตา อปี จ มิตฺตสุตา จ ทารา
เก วาปี กํ อนุคตา มรณํ วชนตฺ.

เตลภฏาหคาถา คาถา ๑๘

“โซคลาภ ปฐพีและบรรพตที่มีอรรณพเป็นอาภรณ์ สมบัติที่น่าปร-
การ ความงามด้วยรูปกาย มิตรสหาย บุตรธิดา และภรรยา ทั้งหมด[ที่]
มีชีวิตและไม่มีชีวิต]นั้น สิ่งไหนเล่าจะติดตามใครผู้ย่างสู่ความตายได้”

ปกิณกกา

อนึ่ง พึงทราบปกิณกะนี้ คือ

- สโมธาน คือ กลุ่มรูป
- สมุฏฐาน คือ เหตุให้เกิดรูป
- ปรินิพัตตนะ คือ สังขตรูปที่สำเร็จด้วยเหตุ ๔ [คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร]

เพื่อความไม่สับสนในรูปเหล่านี้

สโมธาน (กลุ่มรูป) คือ รูปทั้งหมดมีจำนวน ๒๕ รูปโดยกลุ่ม คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ชมานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ อากาธธาตุ รูปลหุตา รูปมุกหตา รูปกัมมัฏฐตา อุปจยะ สันตติ ชรตา อนิจจตา กพพีการาหาร โผฏฐัพพายตนะ และอาโปธาตุ

พึงทราบรูปดังกล่าวมีจำนวน ๒๖ รวมกับรูปคือหทยวัตถุ ขึ้นชื่อว่ารูปอื่นจากนี้ มิได้มี

แต่อาจารย์บางคน[ผู้มีวาตะว่ามีพระเป็นรูป]กล่าวว่า ชื่อว่า มิตฺตรูปมีอยู่ อาจารย์เหล่านั้นพึงถูกคัดค้านว่า รูปที่ชื่อว่า มิตฺตรูปไม่มี โดยอ้างพระบาลีว่า

อทุธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ นตฺถิ นีวรณา ตว.^{๓๒}

“ข้าแต่พระมุนี พระองค์ทรงเป็นผู้ตรัสรู้ชอบโดยแท้ นิ वर्ณ ของพระองค์มิได้มี”

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า รูป ๒๖ เหล่านี้กับพลรูป ก็เป็นรูป ๒๗ รวมกับ สัมภารูป ก็เป็นรูป ๒๘ รวมกับชาติรูปก็เป็นรูป ๒๙ รวมกับโรครูป ก็เป็นรูป ๓๐ แม้ อาจารย์นั้นก็พึงถูกคัดค้านโดยแสดงว่ารูปดังกล่าวหาไม่มีโดยเฉพาะไม่

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อพระพุทธองค์ทรงถือพลรูปด้วยวาโยธาตุที่ทรงถือเอา แล้ว ขึ้นชื่อว่าพลรูปอื่นย่อมไม่มี ทรงถือเอาสัมภารูปด้วยอาโปธาตุ ทรงถือเอาชาติรูปด้วยอุปจยะและสันตติ ทรงถือโรครูปด้วยชรตาและอนิจจตา ขึ้นชื่อว่าโรครูปอื่นย่อมไม่มี

แม้อาหารมีโรคหุเป็นต้นก็เป็นเพียงธาตุที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยอันไม่สม่ำเสมอเท่านั้น
ขึ้นชื่อว่าโรครูปอื่นในอาหารนั้นหาไม่ได้อยู่ไม่ ดังนั้น จึงมีรูป ๒๖ เท่านั้นโดยกลุ่ม

สมุฏฐาน (เหตุให้เกิดรูป) พึงทราบดังต่อไปนี้

ถามว่า : รูปเท่าไรมีสมุฏฐานเท่าไร

ตอบว่า : พึงทราบดังนี้

รูปสิบมีสมุฏฐาน ๑ คือ รูป ๘ เหล่านี้ ได้แก่ จักขุประสาท ฯลฯ ชีวิตินทรีย์
เกิดจากกรรมอย่างเดียว ส่วนรูป ๒ คือ กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ เกิดจากจิตอย่างเดียว

รูปหนึ่งมีสมุฏฐาน ๒ คือ สัททรูปเกิดจากอตุและจิต ในสัททรูปนั้น เสียง
อันเกิดจากสิ่งไม่มีวิญญาณ ย่อมเกิดจากอตุ ส่วนเสียงอันเกิดจากสิ่งที่มีวิญญาณ ย่อม
เกิดจากจิต

รูปสามมีสมุฏฐาน ๓ คือ วิการรูป ๓ อันมีลหุตาเป็นต้น ย่อมเกิดจากอตุ จิต
และอาหาร

รูปเก้ามีสมุฏฐาน ๔ คือ รูป ๙ อย่างที่เหลือย่อมเกิดจากสมุฏฐาน ๔ ได้แก่ อตุ
จิต อาหารเหล่านั้น และกรรม

รูปสองไม่เกิดขึ้นจากสมุฏฐานอะไรเลย คือ ชรตารูปและอนิจจตารูป ย่อมไม่เกิด
จากสมุฏฐาน ๔ เหล่านี้แม้สมุฏฐานเดียว

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะชรตารูปและอนิจจตารูปทั้งสองนี้ไม่เกิดขึ้น

ถามว่า : เหตุใดรูปทั้งสองนี้จึงไม่เกิดขึ้น

ตอบว่า : เพราะเป็นความแก่และความแตกดับของรูปที่เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งอธิบายได้ว่า
รูปที่เกิดขึ้นแล้วก็ต้องแก่และแตกดับไป บัณฑิตพึงยอมรับคำดังกล่าวนี้แน่นอน เพราะ
รูปหรือนามที่เกิดขึ้นแล้วชื่อว่าไม่สิ้นไปหาไม่ แต่ตราบใดรูปยังไม่แตกดับ ความแก่ของ
รูปนั้นก็ยังไม่ปรากฏอยู่ตราบนั้น ดังนั้น ข้อความว่า “เพราะเป็นความแก่และความแตกดับ
ของรูปที่เกิดขึ้นแล้ว” จึงประจักษ์แล้ว

อนึ่ง ถ้ารูปทั้งสองนี้พึงเกิดไซ้ร้ แม้รูปเหล่านั้นก็พึงแก่และแตกดับไป และความแก่ของรูปก็ย่อมไม่แก่ หรือความแตกดับของรูปก็ย่อมไม่แตกดับไป ดังนั้น รูปทั้งสองนี้ จึงชื่อว่าไม่เกิด เพราะเป็นความแก่และความแตกดับของรูปที่เกิดขึ้นแล้ว

[สภาวะแก่ของนิปผันนรูป ชื่อว่า ชรตา ส่วนสภาวะแตกดับของนิปผันนรูป ชื่อว่า อนิจจตา ชรตาและอนิจจตาจึงเป็นเพียงสภาวะแก่หรือแตกดับของนิปผันนรูปเท่านั้น ไม่มีสภาวะเฉพาะอย่างอื่นโดยปรมาตม์ ดังนั้น จึงไม่มีสภาวะเกิดขึ้นแต่อย่างใด]

ถามว่า : แม้รูปที่แก่แล้วก็ยังแก่อีกได้ แม้รูปที่แตกดับไปแล้วก็ยังแตกดับไปอีกได้ เหมือนข้อความที่ยอมรับว่า ชาติริูปย่อมเกิดขึ้น ด้วยพระดำรัสว่า รูปสฺส อุปฺปจฺย รูปสฺส สนฺตติ (การเกิดขึ้นของรูป การสืบทอดของรูป ย่อมมีได้) ในนิเทศมีคำว่า กมฺมสฺส กตฺตตา (เพราะทำกรรมไว้แล้ว) เป็นต้นมิใช่หรือ

[โศกทศจารย์ท้วงติงว่า ในพระบาลีว่า กมฺมสฺส กตฺตตา รูปสฺส อุปฺปจฺย รูปสฺส สนฺตติ (การเกิดขึ้นของรูป การสืบทอดของรูปย่อมมีได้ เพราะทำกรรมไว้แล้ว) จึงยอมรับข้อความว่า แม้รูปที่แก่แล้วก็ยังแก่อีกได้ แม้รูปที่แตกดับไปแล้วก็ยังแตกดับไปอีกได้ มิใช่หรือ เหมือนการยอมรับว่า ชาติริูปคืออุปฺปจฺยและสนฺตติย่อมเกิดขึ้นได้]

ตอบว่า : ในเรื่องนั้นมิได้ยอมรับข้อความว่า ชาติริูปย่อมเกิดขึ้น แต่ธรรมเหล่าใด[คือนิปผันนรูป]ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมเป็นต้น ท่านยอมรับการกล่าวว่าชาติริูปมีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัย เพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้นของธรรมเหล่านั้น[คือนิปผันนรูป] ที่แท้แล้วชาติริูปย่อมไม่เกิดโดยปรมาตม์ เพราะชาติริูปเป็นเพียงการเกิดขึ้นของรูปที่กำลังเกิดขึ้นเท่านั้น

[โศกทศจารย์ตอบว่า ท่านมิได้ยอมรับข้อความว่า ชาติริูปย่อมเกิดขึ้น ที่จริงแล้วแม้ชาติริูปก็ควรกล่าวได้ว่ามีกรรมเป็นต้นเป็นปัจจัย เพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้นในขณะที่นิปผันนรูปนั้นๆ เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ความจริงไม่มีชาติริูปในชาติริูปอีกทอดหนึ่ง]

ถามว่า : ชาติริูปเป็นความเกิดของธรรมเหล่าใด ย่อมกล่าวได้ว่าย่อมมีธรรม

เหล่านั้นเป็นปัจจัย และเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น ฉนฺได ชรตารูปและอนิจจตารูปเป็นความแก่และความแตกดับของธรรมเหล่าใด ก็ควรกล่าวได้ว่าย่อมมีธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัย และควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ฉนฺนํ เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้รูปทั้งสองนี้ก็พึงกล่าวได้ว่ามีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐานมิใช่หรือ

[โจทกาทจารย์ท้วงติงว่า ถ้าชาติรูปเป็นความเกิดขึ้นของกรรมรูป ก็ควรเรียกได้ว่ามีกรรมเป็นปัจจัย ถ้าเป็นความเกิดขึ้นของจิตตารูปเป็นต้น ก็ควรเรียกได้ว่ามีจิตเป็นต้นเป็นปัจจัย และเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของนิพผันรูปเหล่านั้น ฉนฺได แม้ชรตารูปและอนิจจตารูปก็ควรเรียกได้ว่ามีนิพผันรูปที่เกี่ยวข้องกันเป็นปัจจัยและควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดขึ้นแห่งนิพผันรูปเหล่านั้น ฉนฺนํ ดังนั้น แม้ชรตารูปและอนิจจตารูปก็ควรเรียกได้ว่าเป็นกรรมรูปและจิตตารูปเป็นต้นมิใช่หรือ]

ตอบว่า : ชรตารูปและอนิจจตารูปไม่ควรได้ชื่อเรียกเช่นนั้น เพราะไม่มีในขณะปรากฏอานุภาพของชนกปัจจัย (ปัจจัยที่ยังรูปให้เกิดขึ้น) กล่าวคือ อานุภาพแห่งชนกปัจจัยมีอยู่ในอุปปาทขณะแห่งธรรมอันตนพึงให้เกิดขึ้นเท่านั้น ไม่เกินไปจากนั้น และเมื่อชาติรูปปรากฏอยู่ในขณะแห่งธรรมอันชนกปัจจัยเหล่านั้นให้เกิดขึ้น ย่อมควรเรียกได้ว่ามีธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัย[โดยชื่อว่ากรรมรูปเป็นต้น] และควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น เพราะปรากฏอยู่ในขณะนั้น แต่ชรตารูปและอนิจจตารูปอื่นไม่ควรเรียกได้ว่ามีธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัย และไม่ควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น เพราะหาไม่มีในขณะนั้นไม่ เพราะฉะนั้น ชรตารูปและอนิจจตาทั้งสองนี้จึงไม่ควรกล่าวว่าเกิดอยู่ (ชายติ)

[ท่านตอบว่า ปัจจัยที่ทำให้เกิดรูป ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อกุ และอาหาร มีอานุภาพปรากฏอยู่ในขณะที่รูปซึ่งทำให้เกิดขึ้นกำลังดำรงอยู่ (อุปปาทขณะ) เท่านั้น ชาติรูปนั้นปรากฏอยู่ในขณะที่อานุภาพดังกล่าวยังมีอยู่ จึงควรได้ชื่อเรียกว่า กรรมรูป จิตตารูป อกุตารูป และอาหารรูป และควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น แต่ชรตารูปและอนิจจตารูปย่อมเกิดขึ้นในวิฤติ-ขณะและภังคขณะซึ่งปราศจากอานุภาพที่ทำให้เกิดรูปแล้ว จึงไม่ควรได้ชื่อเรียกว่ากรรมรูปเป็นต้น]

ถามว่า : แม้รูปทั้งสองนี้ก็ยิ่งชื่อว่าเกิดอยู่ ดังพระบาลีตรัสว่า ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนํ ^{๓๓} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยเหตุเกิดขึ้น) มิใช่หรือ

[โจททอาจารย์ท้วงว่า แม้ชรารูปและอนิจจารูปก็เป็นรูปเกิดขึ้นเหมือนชาตารูป ดังมีพระดำรัสว่า ปฏิจฺจสมุปฺปนํ (อาศัยเหตุเกิดขึ้น) จึงควรได้ชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้นเหมือนชาตารูป มิใช่หรือ]

ตอบว่า : ไม่ใช่เช่นนั้น เพราะพระบาลีนั้นได้แสดงไว้โดยปริยาย กล่าวคือ ในพระบาลีนั้น พระพุทธองค์ตรัสถึงชราและมรณะนั้นว่าเป็นธรรม[คือนิปผันนรูป]อาศัยเหตุเกิดขึ้นโดย ปริยาย เพราะเป็นชราและมรณะของธรรมที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น

[การตรัสถึงชราและมรณะว่าเป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น เป็นการยกขึ้นกล่าวถึงชื่อว่า ปฏิจฺจสมุปฺปนํ (อาศัยเหตุเกิดขึ้น) ของนิปผันนรูปที่อาศัยกรรมเป็นต้นเกิดขึ้นไว้ในชราและมรณะอันเป็นสภาวะเปลี่ยนแปลงของรูปเหล่านั้น

ตามหลักภาษาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ส่วนที่กล่าวถึงสถานที่โดยใช้สิ่งที่อยู่ในสถานที่เป็นชื่อ (ฐานะ = นิปผันนรูปอันอาศัยเหตุเกิดขึ้น, ฐานี = ชราและมรณะอันเป็นสภาวะเปลี่ยนแปลงของนิปผันนรูป)]

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้รูปทั้งสามนั้นก็ย่อมไม่มีเหมือนเขากระต่าย เพราะไม่เกิดขึ้น หรือมิฉะนั้นก็เป็นของเที่ยงเหมือนพระนิพพาน

ตอบว่า : ไม่ใช่เช่นนั้น เพราะยังเป็นไปเนื่องด้วยธรรมอันเป็นที่อาศัย กล่าวคือ เมื่อมีรูปอันเป็นที่อาศัยมีปฐวีเป็นต้น ชาตารูปเป็นต้นทั้งสามย่อมปรากฏ ฉะนั้นจะว่าไม่มีอยู่[เหมือนเขากระต่าย] ก็ไม่ได้ อนึ่งเล่า เมื่อไม่มีรูปอันเป็นที่อาศัยเหล่านั้น ก็จะไม่มีปรากฏ จะว่าเที่ยง[เหมือนพระนิพพาน]ก็ไม่ได้

[ชาตารูปเป็นรูปที่ไม่มีจริงโดยสภาวะ เป็นเพียงความเกิดขึ้นในอุปาทกขณะของนิปผันนรูปเท่านั้น แม้ชรตาและอนิจจตาที่ไม่ใช่รูปที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น ดังนั้น รูปทั้งสามอย่างจึงไม่มีจริงโดย

ปรมัตถ์ แต่ไม่ใช่อภาวบัญญัติเหมือนเขากระต่ายเป็นต้น อีกทั้งไม่ใช่สภาวะเที่ยงเหมือนพระนิพพาน เพราะไม่ปรากฏเมื่อไม่มีนิปผันรูปอันเป็นที่อาศัยเหล่านั้น]

อนึ่ง เพื่อปฏิเสธความยึดมั่นข้างต้นนั้น จึงตรัสพระดำรัสที่ว่า ชรามรณ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปन्नํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยเหตุเกิดขึ้น)

โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ พึงทราบว่ารูปทั้งสอง[คือขรรตารูปและอนิจจตารูป]ไม่เกิดจากสมุฏฐานอะไรๆ

อีกอย่างหนึ่ง ในชื่อว่า สมุฏฐาน นี้ พึงทราบเนื้อความอื่นต่อไป คือ มาติกาของเนื้อความนั้นมีดังนี้

- รูปเกิดจากกรรม รูปมีกรรมเป็นปัจจัย รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากกรรมเป็นปัจจัย
- รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน รูปมีอาหารเป็นปัจจัย รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอาหารเป็นปัจจัย
- รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน รูปมีอุตุเป็นปัจจัย รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอุตุเป็นปัจจัย
- รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปมีจิตเป็นปัจจัย รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากจิตเป็นปัจจัย

รูปเกิดจากกรรม คือ รูป ๘ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้น พร้อมทั้งหทัยวัตถุ

รูปมีกรรมเป็นปัจจัย เช่น ผม หนวด งา ข้าง ขนหางม้า ขนหางจามรี

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากกรรมเป็นปัจจัย เช่น จักรวรรณะ อุทยาน และวิมานเป็นต้นของเทวดา

รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน คือ สุกตัญญูรูปอันเกิดจากอาหาร

รูปมีอาหารเป็นปัจจัย คือ กรรมชรูปอันอาหารหล่อเลี้ยงไว้ ได้แก่ กฬพิการา-

หารอันเป็นปัจจัยแก่กระแสนรูปทั้งสอง คือ รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน และอนุปาตินรูป (กรรมรูป) เป็นปัจจัยให้เกิดรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน และคัมครองกรรมรูป

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอาหารเป็นปัจจัย คือ รูปที่ตกกระ ไข่ และโรค เรือนเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้บริโภคอาหารอันไม่เหมาะสมแล้วเดินอยู่กลางแดด

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน คือ สุธัมมรูปอันเกิดจากอุตุ

รูปมีอุตุเป็นปัจจัย คือ รูปอัมมกกลาปที่ ๒ อันเป็นอุตุแม่ในสุธัมมกะนั้นที่ยังรูป ๘ อย่างอื่นให้เกิดขึ้น

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอุตุเป็นปัจจัย คือ รูปอัมมกกลาปที่ ๓ อันเป็นอุตุแม่ในสุธัมมกะนั้นที่ยังรูป ๘ อย่างอื่นให้เกิดขึ้น

โดยประการฉะนี้ อุตุย่อมสืบต่อกระแสนรูปได้ ๓ ช่วงเท่านั้น ไม่อาจจะสืบต่อมากกว่านั้นได้ ข้อความนี้สมควรแสดงโดยอนุปาตินรูป (รูปที่ไม่มีใจครอง) อีกด้วย เช่น วลาหโก (เมฆ) ชื่อว่า รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน สายฝนชื่อว่า รูปมีอุตุเป็นปัจจัย เมื่อฝนตกแล้ว พืชทั้งหลายย่อมงอกขึ้น แผ่นดินย่อมส่งกลิ่น ภูเขาย่อมปรากฏเป็นสีเขียว น้ำทะเลย่อมมากขึ้น รูปทั้งหมดนี้ชื่อว่า รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอุตุเป็นปัจจัย

รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน คือ สุธัมมรูปอันเกิดจากจิต

รูปมีจิตเป็นปัจจัย คือ ปุเรชาตรูป (รูปที่เกิดขึ้น) ซึ่งตรัสไว้อย่างนี้ว่า ปจฺจชาตา จิตฺตเจตสิกฯ ฐมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺจชาตปจฺจเยน ปจฺจโย^{๓๔} (ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยแก่ร่างกายนี้ที่เกิดก่อน โดยความเป็นปัจจชาตปัจจัย)

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากจิตเป็นปัจจัย คือ หมู่รูปมีข้างเป็นต้นที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๓๕}ว่า ย่อมแสดงข้างบ้าง แสดงมาบ้าง แสดงรดบ้าง แสดงกระบวนทัพต่างๆ บ้าง ในอากาศกลางหา

ปรินิพันณะ (รูปที่สำเร็จด้วยเหตุ ๔ มีกรรมเป็นต้น) คือ รูป ๑๕ ชื่อว่า ปรินิพันณรูป รูป ๑๐ ชื่อว่า อปรินิพันณรูป (รูปที่ไม่สำเร็จด้วยเหตุ ๔)

ถ้ารูปที่เป็นอุปนิปผันนรูปพึงได้ชื่อว่า อสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งเหมือนนิพพาน) ที่แท้แล้วกายวิการของรูปเหล่านั้น ชื่อว่า กายวิญญูติ วจิวิการของรูปเหล่านั้น ชื่อว่า วจิวิญญูติ ช่องว่าง ชื่อว่า อากาศธาตุ ความเบาแห่งรูป ชื่อว่า ลหุตา ความอ่อน แห่งรูป ชื่อว่า มุทุตา ความควรแก่การงานของรูป ชื่อว่า กัมมัณฺญตา ความเกิดขึ้นแห่งรูป ชื่อว่า อุปลยะ ความเป็นไปแห่งรูป ชื่อว่า สันตติ อาการคือความแก่ของรูป ชื่อว่า ชรตา อาการที่รูปเกิดขึ้นแล้วแตกดับไป ชื่อว่า อนิจจตา

รูปทั้งหมดดังกล่าวมานี้เป็นอุปนิปผันนรูป (รูปที่สำเร็จด้วยเหตุ ๔) เป็นสังขตธรรม (ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

[อนิปผันนรูป ๑๐ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ในคัมภีร์นี้เรียกว่า อุปนิปผันนรูป จัดเป็นรูปที่ไม่ถูกปัจจัยมีกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง แต่ไม่นับเข้าในอสังขตธรรมเหมือนนิพพาน ที่จริงแล้วรูปดังกล่าวเป็นลักษณะเปลี่ยนแปลงหรือเป็นช่องว่างของนิปผันนรูป (ซึ่งในที่นี้เรียกว่า อุปนิปผันนรูป) จึงนับว่าเป็นนิปผันนรูปโดยอ้อม ดังนั้น จึงได้ชื่อว่าสังขตธรรม เพราะมีปัจจัยปรุงแต่งการตั้งชื่อว่า อุปนิปผันนรูปมีประโยชน์เพื่อห้ามความเป็นอสังขตธรรม แต่ชื่อว่าอุปนิปผันนรูป (อนิปผันนรูป) จึงเป็นความหมายหลักในเรื่องนี้]

จบ ปกิณกกถา

จบ คำอธิบายรูปกัณฑ์

ในอรรถกถาธรรมสังคณีชื่ออัฐสาลินี

สํสารทุกข'มคณยย ยถา มุณินโท
คมกริรปารมิตสาค'มุตตริตวา
ณยยํ อโพชฺณิ นิปฺณํ หตโมหชาโล
ตสฺมา สทา พรหิตํ ปรมํ จินาถ.

เตลภฺญาหคาถา คาถา ๙๖

“พระมุณีไม่ทรงคำนึงถึงทุกข์ในสงสาร ทรงข้ามสาครอันลึกล้ำ
แห่งพระบารมีแล้ว กำจัดข่ายโมหะ ทรงตรัสรู้ญะยธรรมอันประณีต
ดังนั้น ท่านทั้งหลายจงบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นเป็นนิตย์เถิด”

๓. คำอธิบายนิกเขปกัณฑ์

คำอธิบายติกนิกเขปะ

[๙๘๕] ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ [คือตั้งแต่ กตเม ฐมา กุสลา (กุศลธรรมเป็น โฉน) เป็นต้นไป] กุสลติกะย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยพิสดารด้วยนัยที่ จำแนกบทของธรรมมีกุศลเป็นต้นทั้งหมด

อนึ่ง นัยที่จำแนกกุสลติกะได้ไตร่ตรองไว้แล้ว ก็นัยนี้นั้นแหละเป็นนัยที่จำแนกติกะ และทูกะที่เหลือ ผู้มีปัญญาอาจกำหนดนัยที่จำแนกไว้ในติกะและทูกะทั้งหมดตามลำดับ ว่า กตเม ฐมา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา. ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคํ ฌานสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา ๕ เปฯ เย วา ปน ตสฺมี สมเย อญฺเฌปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมฺบุตฺตนา อรูปิโน ฐมา จเปตฺวา เวทนาขณฺโณ อิม ฐมา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา (ธรรมที่ประกอบด้วยสุขเวทนาเป็นโฉน คือ กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับ โสมนัส ประกอบด้วยฌาน มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ยกเว้น เวทนาขันธ์ ชื่อว่า ประกอบด้วยสุขเวทนา) เหมือนนัยที่จำแนกไว้ในกุสลติกะนี้ ดังนั้น จึงเริ่มแสดงนิกเขปกัณฑ์ว่า กตเม ฐมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นโฉน) เป็นต้น เพื่อหยุด เทศนาอันพิสดารนั้น แล้วทรงแสดงจำแนกกรรมหมวดติกะและทูกะทั้งหมดด้วยนัยที่ไม่ย่อและไม่พิสดารเกินไปอีกอย่างหนึ่ง

โดยแท้จริงแล้ว จิตตูปาทกัณฑ์เป็นเทศนาพิสดาร แต่อรรถกถากัณฑ์เป็น เทศนาย่อ

อนึ่ง นิกเขปกัณฑ์นี้เทียบกับจิตตูปาทกัณฑ์ นับว่าเป็นเทศนาย่อ เทียบกับ อรรถกถากัณฑ์ ก็เป็นเทศนาพิสดาร ดังนั้น นิกเขปกัณฑ์นี้จึงเป็นเทศนาที่ไม่ย่อและไม่ พิศดารเกินไป

พึงทราบกัณฑ์นี้ว่าชื่อนิกเขปกัณฑ์ เพราะทรงแสดงโดยหยุดเทศนาพิสดาร
บ้าง โดยเนื่องด้วยเหตุที่กล่าวไว้ในหนหลังบ้าง

สมจริงดังคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า

มูลโต ขนฺธโต จาปิ	ทวารโต จาปิ ภูมิโต
อตฺถโต ธมฺมโต จาปิ	นามโต จาปิ ลิงคโต
นิกฺขิปปิตฺวา เทสิตตฺตา	นิกฺเขปโตติ ปวฺจจติ.

“นิกเขปราสินีนี้ได้ชื่อว่า นิกเขปะ เพราะพระศาสดาทรงแสดง
โดยย่อ โดยมูลเหตุบ้าง โดยชั้นบ้าง โดยทวารบ้าง โดยภูมิบ้าง
โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยชื่อบ้าง โดยเพศบ้าง”

[คำว่า นิกเขป ใน นิกเขปกถุญห มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กัณฑ์อันเป็นที่หยุดเทศนาพิสดาร = วิตถารเทศนา นิกฺขิปปิตฺเต เอตฺถาติ นิกฺเขโป.
(ขิป ธาตุที่มี นิ บทหน้า ใช้ในความหมายว่า หยุด)
- กัณฑ์อันเป็นที่ย่อด้วยมูลเหตุเป็นต้น = มุลาทีหิ นิกฺขิปปิตฺเต เอตฺถาติ นิกฺเขโป.
(ขิป ธาตุที่มี นิ บทหน้า ใช้ในความหมายว่า ย่อ)]

กล่าวโดยพิสดารว่า นิกเขปกัณฑ์นี้ทรงแสดงไว้โดยย่อ ดังนี้ คือ

- โดยมูลเหตุ ตามนัยว่า ตีณิ กุสลมูลานิ (กุสลมูล ๓) เป็นต้น
- โดยชั้นธัมม ตามนัยว่า ตัมมปยุตฺโต เวทนาภิขะโร (เวทนาชั้นที่ประกอบด้วยกุศลมูลนั้น) เป็นต้น
- โดยทวาร ตามนัยว่า ตัมมัญจัน กายกมฺม (กายกรรมมีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน) เป็นต้น เพราะกรรมที่เป็นไปทางกายทวารเรียกว่า กายกรรม
- โดยภูมิ ตามนัยว่า สุขภูมิํ กามาวจร (ในภูมิอันเป็นสุข คือ กามาวจร) เป็นต้น

พึงทราบว่าทรงแสดงโดยย่อโดยอรรถเป็นต้น เพราะทรงแสดงโดยเนื่องด้วย
อรรถ ธรรม ชื่อ และเพศในนิเทศนั้นๆ

คำอธิบายนิเทศแห่งกุสลติกะที่ ๑

ในบรรดานิเทศเหล่านั้น ลำดับแรก ในนิเทศแห่งกุสลบท คำว่า ตีณิ (สาม) เป็นศัพท์กำหนดจำนวน

คำว่า กุสลมูล คือ กุสลอันเป็นมูลเหตุ หรือมูลเหตุของกุศลธรรม เพราะเป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นแดนเกิด เป็นเหตุให้เกิดขึ้น เป็นเหตุให้ปรากฏ และเป็นเหตุให้สำเร็จ แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย[คือจิตและเจตสิก]

[คำว่า กุสลมูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กุสลอันเป็นมูลเหตุ = กุสลานิ จ ตานิ มูลานิ จาติ กุสลมูลานิ.
(วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)
- มูลเหตุของกุศล = กุสลานํ มูลานิ กุสลมูลานิ (นญฺฐิตปฺปริสสมาส)]

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยเนื้อความอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ตรัสว่า
อโลโก อโทโส อโมโห (อโลกะ อโทสะ อโมหะ) เพื่อแสดงโดยเนื้อด้วยชื่อ

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ พระธรรมราชาชื่อว่าทรงแสดงประมวลกุสลอันเป็นไปใน
ในภูมิทั้ง ๔ ด้วยมูลเหตุทั้ง ๓ เพราะกุศลที่พ้นไปจากมูลเหตุหาไม่

คำว่า ตสมฺมยุตุโต (ประกอบด้วยกุสลมูลนั้น) หมายความว่า ประกอบด้วยกุศล-
มูลมีอโลกะเป็นต้นนั้น

ในเรื่องนั้น แม้อโทสะและอโมหะในสังขารชั้นอันประกอบด้วยอโลกะ ก็ถึง
การนับว่าเป็นสังขารชั้นที่ประกอบด้วยอโลกะเช่นกัน

แม้การประกอบโดยเนื้อด้วยอโทสะและอโมหะที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกัน

โดยประการดังนี้ พระธรรมราชาได้ทรงแสดงประมวลกุศลที่มีในภูมิ ๔ โดย
เนื้อด้วยชั้น ๔ ที่ประกอบด้วยกุสลมูลนั้น

คำว่า ตสมฺมูจฺจํ แปลว่า [กายกรรมเป็นต้น]อันเกิดขึ้นด้วยกุสลมูลมีอโลกะ
เป็นต้นนั้น

แม้ตามนัยนี้ พระธรรมราชาได้ทรงแสดงประมวลกุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ นั้นโดยเนื่องด้วยกรรมทวารทั้ง ๓ [ด้วยพระดำรัสว่า ตัมมัญจัน กายกมมํ วจิกมมํ มโน-
กมมํ (กายกรรม วจกรรม และมโนกรรมอันเกิดขึ้นด้วยกุศลมูลนั้น)]

พระพุทธองค์ทรงแสดงประมวลกุศลในฐานะทั้ง ๓ ก่อนโดยประการดังนี้

[๙๘๖] แม้อกุศลก็มีนัยเดียวกัน ดังจะเห็นได้ว่า แม้อกุศลจิตดวงหนึ่งในบรรดาอกุศลจิต ๑๒ ดวง ชื่อว่าพณฺโณไปจากมูลเหตุย่อมไม่มี พระธรรมราชาจึงทรงแสดงประมวลอกุศลเหล่านั้นไว้ด้วยมูลเหตุทั้ง ๓

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าอกุศลที่นอกไปจากนามขันธ์ ๔ อันประกอบด้วยอกุศลมูลนั้นมิได้มี ดังนั้น พระธรรมราชาจึงทรงแสดงประมวลอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านั้นไว้โดยเนื่องด้วยนามขันธ์ ๔ แต่พระธรรมราชาทรงแสดงประมวลไว้โดยเนื่องด้วยกรรมทวารเพราะอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านั้นมีสภาวะเป็นไปโดยเนื่องด้วยกายกรรมเป็นต้น

อนึ่ง พระบาลีใดที่ตรัสไว้ในอกุศลนิเทศนี้ว่า ตเทกฺกฺขุจฺจา จ กิเลสฺสา (และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น) เป็นต้น พึงทราบรูปวิเคราะห์ในพระบาลีนั้นดังนี้

คำว่า เอกกฺขุจฺจะ คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน หรือตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน

อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน ชื่อว่า สหเชกฺกฺขุจฺจะ (อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) ส่วนอกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน ชื่อว่า ปหาเนกฺกฺขุจฺจะ (อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงจะร่วมกัน)

คำว่า ตเทกฺกฺขุจฺจา คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับอกุศลมูลมีโลภะเป็นต้นนั้น หรือตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับสังโยชน์เป็นต้นอื่น[จากโลภะเป็นต้น] ที่ทรงแสดงไว้ในฐานะนั้นๆ [มีสังกิเลสติดเกาะเป็นต้น]

[สหเชกฺกฺขุจฺจะ คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกสฺมี จิตฺเต จิตฺนติ เอกกฺขุจฺ.
- สห ชายตฺติติ สหชฺ.

- สหเชน เอกภูจฺ สหเชกภูจฺ.

หมายความว่า ในโลกมูลจิตดวงที่ ๑ มีอกุศลมูล ๒ อย่าง คือ โลภเหตุ และโมหเหตุ ส่วนอกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑ รวมกับอกุศลมูลทั้งสองนั้น ชื่อว่า สหเชกภูจฺ

ปหานกัฏฐะ คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน มีรูปวิเคราะหฺว่า ปหาตพฺพนฺติ ปหานํ ปหานนฺ เอกภูจฺ ปหานกภูจฺ หมายความว่า เมื่อบุคคลขจัดทวิฏฐิและวิจิกิจฉาได้ด้วยโสดาปัตติมรรคแล้ว ก็เป็นอันขจัดกิเลสอื่นอันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะมานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะ ที่ทำให้ตกอบาย (อปายคมนีเย) และขจัดสังโยชน์คือ อิสสาและมัจฉริยะที่ไม่ได้ชื่อว่ากิเลสอีกด้วย

ในพระบาลีมีรูปพหูพจน์ ปุํลลํคํวํ ตเทกภูจํ โดยมองหา กิเลส (กิเลส) แต่คัมภีร์อรรถกถาใช้เป็นรูปเอกพจน์ นปฺงสกลลํคํวํ เอกภูจํ โดยมองหา อกุศล (อกุศล) และรูปวิเคราะหฺว่า เอกสฺมี จิตฺเต จิตํ (อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน) ระบุถึงสหเชกภูจฺ ส่วนรูปวิเคราะหฺว่า เอกสฺมี ปุคฺคเล จิตํ (อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน) ระบุถึงปหานกัฏฐะ]

ในบรรดาอกุศลทั้งสองเหล่านั้น สหเชกภูจฺ (อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน โดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) ปรากฏในฐานะเพียงเท่านั้น คือ

- ในสังกิลิฏฐติกะว่า

กตเม ฐมา สํกิลิฏฐสํกิลิสฺสกา. ตีณิ อกุสฺสมูลานิ- โลภ โทโส โมโห, ตเทกภูจํ จ กิเลส.

“ธรรมที่เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิลิส เป็นกไณน อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น”

- ในหีนติกะว่า

กตเม ฐมา หีนา. ตีณิ อกุสฺสมูลานิ- โลภ โทโส โมโห, ตเทกภูจํ จ กิเลส.

“ธรรมทรามเป็นไณน อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น”

- ในอกุศลติกะว่า

กตเม ฐมา อกุสฺสา. ตีณิ อกุสฺสมูลานิ- โลภ โทโส โมโห, ตเทกภูจํ จ กิเลส.

“อกุลธรรมเป็นไฉน อกุลสมมูล ๓ คือ โลภา โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุลสมมูลนั้น”

- ในกิเลสโคจรจะว่า

กตเม ฐมา สกิลิฏฐา. ตีณิ อกุลสมมูลานิ- โลภ โทโส โมหโ, ตเทกฏฐา จ กิเลสา.

“ธรรมเศร้าหมองเป็นไฉน อกุลสมมูล ๓ คือ โลภา โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุลสมมูลนั้น”

- ในสรณทุกะว่า

กตเม ฐมา สรณา. ตีณิ อกุลสมมูลานิ โลภ โทโส โมหโ, ตเทกฏฐา จ กิเลสา.

“ธรรมเกิดกับกิเลสเป็นไฉน อกุลสมมูล ๓ คือ โลภา โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุลสมมูลนั้น”

ปหานะกัฏฐะ (อกุลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงจะร่วมกัน) ปรากฏฐานะเพียงเท่านั้น คือ

- ในทสเสนปหาตัพพติกะว่า

อิมานิ ตีณิ สโยชนานิ, ตเทกฏฐา จ กิเลสา.

“สังโยชน์ ๓ เหล่านี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับสังโยชน์นั้น”

- ในทสเสนปหาตัพพเหตุติกะว่า

อิมานิ ตีณิ สโยชนานิ, ตเทกฏฐา จ กิเลสา.

“สังโยชน์ ๓ เหล่านี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับสังโยชน์นั้น”

- ในทสเสนปหาตัพพเหตุตินันตรัสไว้ดีกว่า

ตีณิ สโยชนานิ- สกกายทิฏฐิ วิจิกิฉา สิลพุตปราคาส, อิม ฐมา ทสเสนปหาตัพพา. ตเทกฏฐา โลภ โทโส โมหโ, อิม ฐมา ทสเสนปหาตัพพเหตุ. ตเทกฏฐา จ กิเลสา ตสมฺยุตโต เวทนาขนฺโธ อเปย วิญญานขนฺโธ, ตสมฺญานํ กายกมฺมํ วจิกมฺมํ มโนกมฺมํ, อิม ฐมา ทสเสนปหาตัพพเหตุกา.

ธรรมเหล่านี้ คือ สังโยชน์ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส อันโศดาปัตติมรรคพึงละ และธรรมเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ ที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับสังโยชน์นั้น เป็นสัมปยุตตเหตุอันโศดาปัตติมรรคพึงละ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับสังโยชน์และโลภะ โทสะ โมหะนั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันประกอบกับสังโยชน์และโลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม อันมีสังโยชน์และโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านี้เป็นสัมปยุตตเหตุอันโศดาปัตติมรรคพึงละ)

- ในสัมมปปธานวิงค์ว่า

ตตถ กตเม ปาปกา อกุสลา ธมฺมา. ตีณิ อกุสลมูลานิ- โลภो โทโส โมโห, ตเทกฺกฺกา จ กิเลสา."

"ในบรรดาธรรมเหล่านี้ อกุศลธรรมอันต่ำทรามเป็นไฉน อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น"

นิเทศของอัพยาทธรรม

[๙๘๗] นิเทศแห่งอัพยาทบท มีเนื้อความปรากฏชัดแล้ว

ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาอรรคถาว่า ลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น บัญญัติ ๓ กสิณคสมาธิภาส (อากาศที่ได้รับจากการเพิกกสิณ) อัชฌากาส (อากาศคือท้องฟ้า) อารมณ์ของอาภิกขัญญายตนสมาบัติ [คือ นัตถิภาวบัญญัติ] และนิโรธสมาบัติ ย่อมไม่ได้ในติกะนี้

[บัญญัติ ๓ คือ

๑. นามบัญญัติมีผม ขน หม้อ และผ้าเป็นต้น
๒. กสิณบัญญัติมีฐวิกสิณเป็นต้นอันเป็นอารมณ์ของฌานนั้นๆ
๓. สัตวบัญญัติที่บัญญัติว่าเป็นสัตว์โดยอาศัยขันธ ๕

พระพุทธองค์มิได้ตรัสเรื่องเหล่านั้นไว้ในติกะนี้ เพราะไม่ใช่สภาวะปรมาตม์ ที่จริงแล้วกุสลติกะเป็นนิปปเทสติกะ จึงไม่ควรกล่าวว่ายังมีสภาวะธรรมที่มีได้รวมไว้ด้วยกุสลติกะ]

นิเทศของเวทนาติกะที่ ๒

[๙๘๘] ในนิเทศของเวทนาติกะ พึงทราบข้อวินิจฉัยในคำว่า สุขภูมิย์ (ภูมิคือ สุขเวทนา) นี้ ดังต่อไปนี้

พื้นดินสีแดงย่อมได้ชื่อว่า ตัมพภูมิ (แผ่นดินสีแดง) พื้นดินสีดำย่อมได้ชื่อว่า กัณหาภูมิ (แผ่นดินสีดำ) ฉะนั้น สุขเวทนาจึงชื่อว่า สุขภูมิ (ภูมิคือสุขเวทนา) ฉะนั้น

พื้นที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งอ้อยและข้าวสาลี ย่อมได้ชื่อว่า อัจฉภูมิ (ที่เกิดแห่งอ้อย) สาลีภูมิ (ที่เกิดแห่งข้าวสาลี) ฉะนั้น แม้จิตอันเป็นที่เกิดแห่งความสุข ก็ได้ชื่อว่า สุขภูมิ (ที่เกิดแห่งสุข) ฉะนั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาจิตนั้นในคำว่า สุขภูมิ นี้

[คำว่า สุขภูมิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภูมิคือสุขเวทนา = ภาวดีติ ภูมิ, สุขเมว ภูมิ สุขภูมิ.

(อรรถาธิบายรูปทรรณนารายสมาส)

- ที่เกิดแห่งสุข = ภาวดี เหตุภาวดี ภูมิ, สุขสส ภูมิ สุขภูมิ (ฉนฺตูปปริสสมาส)

รูปวิเคราะห์ที่ ๑ หมายถึง สุขเวทนา ส่วนรูปวิเคราะห์ที่ ๒ หมายถึง จิตอันเป็นที่เกิดของสุขเวทนาโดยความเป็นสหชาตนิสสยปัจจัย ในพระบาลีนี้หมายถึงเอาความหมายที่ ๒ จึงแปลได้ว่า สุขภูมิย์ กามาวจร รูปาวจร อปริยาปนเน (ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต อันเป็นที่เกิดของสุขเวทนา)]

อนึ่ง สุขภูมินั้นมีอยู่ในกามาวจรจิตตูปบาทบ้าง ในรูปาวจรจิตตูปบาทเป็นต้นบ้าง ฉะนั้น จึงตรัสว่า กามาวจร (ในกามาวจรจิตตูปบาท) เพื่อแสดงประเภทแห่งสุขภูมินั้น

คำว่า สุขเวทนํ จเปตฺวา (ยกเว้นสุขเวทนา) หมายความว่า เว้นจากสุขเวทนาในสุขภูมินั้น

คำว่า ตสมฺปยุตฺโต (อันประกอบด้วยสุขเวทนานั้น) คือ [สัญญาขั้นเป็นต้น] อันประกอบด้วยสุขเวทนาที่ยกเว้นไว้นั้น

พึงทราบเนื้อความแม่ในสองบทที่เหลื้อมตามนัยนั้นแหละ

แม่หมู่ธรรมเหล่านี้ คือ เวทนา ๓ รูปทั้งหมด และนิพพาน ย่อมไม่ได้ในเวทนา-
ติกะนี้ เพราะติกะนี้ชื่อว่าพ้นแล้วจากธรรมที่ไม่ปรากฏในกุสลติกะ [คือ ลักษณะ ๓] และ
ส่วนทั้ง ๓ [คือ เวทนา รูป และนิพพาน] เหล่านี้

อนึ่ง คำทั้งหมดที่ควรจะกล่าวโดยพระบาลีและอรรถกถาในติกะและทุกะอื่นจาก
เวทนาติกะนี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในมาติกาตามลำดับบทและในนิเทศแห่งกุศลเป็นต้น
แต่จักกล่าวข้อพิเศษไว้เท่านั้นในที่นี้

นิเทศแห่งวิปากติกะที่ ๓

[๙๙๑] ในบรรดาติกะและทุกะอื่นจากเวทนาติกะเหล่านั้น ลำดับแรก ในวิปากติกะ
แม้รูปธรรมที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานยังมีอยู่เหมือนนามธรรม แต่รูปธรรมเหล่านั้นก็ไม่
เหมือนกับกรรม เพราะเป็นสภาวะไม่รู้อารมณ์ ดังนั้น จึงตรัสเรียกนามธรรมที่รู้อารมณ์ว่า
วิปาก เพราะเป็นเหมือนกับกรรม เหมือนผลที่คล้ายกับเมล็ดพันธุ์ กล่าวคือ เมื่อบุคคล
หว่านเมล็ดข้าวสาลีแล้ว แม้ในเวลาออกหน่อและใบเป็นต้นแล้ว เขาก็ยังไม่เรียกว่า ผล
ของข้าวสาลี แต่เมื่อใดรวงข้าวสาลีสุกงอมโน้มลงแล้ว เมื่อนั้นข้าวสาลีที่คล้ายกับเมล็ด-
พันธุ์จึงเรียกว่า ผลแห่งข้าวสาลี ส่วนหน่อและใบเป็นต้นที่เกิดจากเมล็ดย่อมเรียกว่าเป็น
สิ่งที่เกิดจากเมล็ด ฉะนั้น แม้รูปก็ฉันทันนั้นเช่นกัน ควรเรียกว่ารูปที่เกิดจากกรรม (กรรมช-
รูป) หรือเรียกว่า อุปาทินนรูป

นิเทศแห่งอุปาทินนติกะที่ ๔

[๙๙๔] ในอุปาทินนติกะ [คือ อุปาทินนุपाทานิยติกะ] พึงทราบข้อวินิจฉัยดังนี้

แม้ชั้นของพระชินาสพจะเป็นปัจจัยแก่อุปาทานของชนเหล่าอื่นผู้พูดอยู่ว่า
หลวงลุงของพวกเรา หลวงอาของพวกเรา แต่มรรค ผล และนิพพานเป็นอุปาทินนชั้น
ที่มีได้ถูกตัดหาและทักขิยัตถิมนัไว้โดยแท้ ที่จริงแล้วมรรคผลนิพพานเหล่านั้นย่อมไม่เป็น
ปัจจัยแก่การยึดมั่นด้วยอำนาจตัดหาและทักขิยัตถิ เพราะมีอำนาจสูงส่ง เหมือนก้อนเหล็ก

แดงที่ลุกโชนตลอดวันไม่เป็นปัจจัยแก่การเกาะของเหล่าแมลงวัน ดังนั้น จึงตรัสว่า อิมะธมา อนุปาทินนอนุปาทานิยา (สภาวะธรรมเหล่านี้ไม่ถูกรวมที่ประกอบด้วยตัณหาและทิวฏฐียึดมั่น และไม่เป็นอารมณ์ของอนุปาทาน)

[ในฉบับฉัฏฐสังคีติมีข้อความว่า ตณฺหามานทิวฏฐิวเสน คหณสฺส ปจฺจยา น โหหนติ (ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่การยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหา มานะ และทิวฏฐิ) แต่มานะไม่นับเข้าในอนุปาทาน จึงควรมีรูปว่า ตณฺหาทิวฏฐิวเสน คหณสฺส ปจฺจยา น โหหนติ (ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่การยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิวฏฐิ)]

[๙๙๙] แม้อสังกิลิฏฐอสังกิลิสิทธรรมทั้งหลาย ก็มีนัยเดียวกัน

นิเทศแห่งวิตักกติกะที่ ๖ เป็นต้น

[๑๐๐๐] ในวิตักกติกะ สภาวะธรรมที่ไม่มีในกุศลติกะกับวิจารณ์ที่เกิดพร้อมกับการวิตก ย่อมมีไม่ได้แน่นอน

[๑๐๐๓] ในปิติสหคตติกะ สภาวะธรรมมีปิตีเป็นต้นให้ความเป็นธรรมที่ประกอบด้วยปิตีเป็นต้น(คือ ให้ชื่อว่าปิติสหคตะ สุขสหคตะ และ อุเปกขาสหคตะ) แก่ธรรมที่เกิดร่วมกับตนแล้ว ตนเองก็เป็นธรรมหมุนไปข้างหลัง กล่าวคือ แม้สภาวะธรรมเหล่านี้ย่อมมีไม่ได้ในติกะนี้ คือ จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับโหมนัส ๒ กายวิญญูณที่เกิดร่วมกับทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา รูป และนิพพาน โดยแท้จริงแล้ว ติกะนี้ชื่อว่าพ้นไปจากส่วนทั้ง ๕ และสภาวะธรรมที่มีไม่ได้ในกุศลติกะเหล่านี้

นิเทศแห่งทัสสนติกะที่ ๘

[๑๐๐๖] ในทัสสเนนปหาตัพพติกะ คำว่า สญฺโฆชนานิ (สังโยชน์) หมายความว่า ธรรมเป็นเครื่องผูก

คำว่า สกฺกายทิวฏฐิ (สํกกายทิวฏฐิ) มีรูปวิเคราะห์ว่า สักกายทิวฏฐิ คือ ความเห็นผิดในหมู่ชนที่เรียกว่าชน ๕ อันมีอยู่จริง เพราะเป็นสภาวะปรากฏอยู่ หรือความเห็นผิดที่มีอยู่ในหมู่ชน

[คำว่า สกกายทัญญู มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเห็นผิดในหมู่ชนอันมีอยู่จริง = สนโต กาโย สกกาโย.
(แปลง สนต เป็น ส), สกกาเย ทัญญู สกกายทัญญู (สัตตมัตตปฐิสสมาส)
- ความเห็นผิดที่มีอยู่ในหมู่ชน = กาเย ทัญญู กายทัญญู, สตี กายทัญญู สกกายทัญญู.
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

ส่วนความยึดมั่นที่ยึดถือว่าเหล่าสัตว์อาจบริสุทธิ์ด้วยศีล วัตรหรือศีล และวัตร
ชื่อว่า สิลัพพตปราคาส

[๑๐๐๗] คำว่า อิธ เป็นนิบาตในการแสดงถึงสถานที่ ศัพท์นั้นกล่าวถึงเนื้อความ
เหล่านี้ คือ:-

- โลก เช่น อิธ ตถาคโต โลเก อุปปชชติ^๒ (พระตถาคตเจ้าย่อมทรงอุบัติขึ้น
ในโลกนี้)
- ศาสนา เช่น อิธเว ภิกขเว สมโณ, อิธ พุติโย สมโณ^๓ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย
สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ มีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น)
- สถานที่ เช่น

อิธเว ตัญญมานสฺส	เทวภูตสฺส เม สโต
ปุณฺรายุ จ เม ลทุโธ	เอวํ ชานาหิ มาริส. ^๔

“เมื่อหม่อมฉัน (ท้าวสักกะ) ผู้เป็นเทพดำรงอยู่ในสถานที่คือถ้ำ
อินทสาละนี้แหละ หม่อมฉันได้มีอายุต่อไป ข้าแต่พระองค์ผู้บริสุทธิ์ทุก
พระองค์โปรดทราบอย่างนี้”

- เป็นเพียงทำให้เต็มเท่านั้น เช่น อิธหํ ภิกขเว ภูตตาวี อสฺสํ ปวาริต^๕
(ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเสวยแล้ว ห้ามภัตแล้ว)

อนึ่ง พึงทราบว่าในที่นี้ตรัสหมายถึงโลก

ในคำว่า อสฺสุตวา ปุณฺณชโน (ปุณฺณชณฺผู้มีได้สดับ) บุคคลผู้เป็นที่ทราบได้ว่า ผู้

มิได้ลำดับ เพราะปราศจากปริยัติและโลกุตตรธรรม กล่าวคือ บุคคลใดไม่มีปริยัติอัน
ปฏิบัติเสธความเห็นผิด เพราะเว้นจากการเล่าเรียน การสอบถาม และปัญญาตัดสินในชั้น
ธาตุ อายตนะ ปัจจัยการ และสติปัญญาเป็นต้น อีกทั้งไม่มีโลกุตตรธรรม เพราะมิได้
บรรลุโลกุตตรธรรมที่ตนพึงบรรลุได้ด้วยการปฏิบัติ บุคคลนั้นเป็นที่ทราบได้ว่า ผู้มิได้ลำดับ
เพราะปราศจากปริยัติและโลกุตตรธรรม

[คำว่า อากม คือ ปริยัติ หมายถึง พระไตรปิฎก มีรูปวิเคราะห์ว่า อากจนฺติ อตฺตตฺถ-
ปรมตฺถาทโย เอตฺถ เอเตนาคี อากโม (อากม คือ ที่/เหตุมาแห่งประโยชน์ตนและประโยชน์สูงสุด
เป็นต้น

คำว่า อธิคม คือ โลกุตตรธรรมอันได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน ที่พึงบรรลุด้วยการเจริญ
ศีล สมาธิ และปัญญา มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิคนฺตพฺโพติ อธิคโต (อธิคตะ คือ ธรรมที่ควรบรรลุ)

คำว่า อสสุตฺวา แปลตามศัพท์ว่า ผู้ไม่มีปริยัติอันตนสดับแล้ว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สฺยิตถาคี สุตํ (สุ ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สุตํ อสฺส อตฺถิติ สุตฺวา (สุต ศัพท์ + วนฺตฺ ปัจจัยในอัสสัถิตีทิต)
- น สุตฺวา อสฺสุตฺวา (นินิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ปฺญฺนํ ชนนาทึหิ

การณฺเห ปุณฺชชโน

ปฺญฺชชนนฺโตครตฺตา

ปฺญ วายํ ชโน อิติ."

“บุคคลผู้มิได้สดับนี้ชื่อว่า ปุณฺชน เพราะเหตุมีการยังกิเลสเป็น
อันมากให้เกิดขึ้นเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺชน เพราะอยู่
ภายในชนจำนวนมาก อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺชน เพราะเป็นคนละ
พวก[จากพระอริยะ]”

[คำว่า ปุณฺชชน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ผู้ยังกิเลสเป็นอันมากให้เกิดขึ้น = ปฺญ กิเลส ชนเตติ ปุณฺชชโน.
(ปฺญ บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)
- ผู้เกิดในชนจำนวนมาก = ปฺญสฺ นิจมฺมสมาจาเรสฺ ชายเตติ ปุณฺชชโน.

(ปฤ บพหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + อ ปัจจัย)

- ผู้เป็นคนละพวก[จากพระอริยะ] = ปฤ เอว ชโน ปฤชชโน.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในที่นี้ถือว่าเป็น ปฤ นิบาต ตามคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๑๑๓๗) ว่า วชฺชเน तु विनानाना, अनुदरेन रिटे पृष्ठ (วินา, นานา, อนุดเรน, ริเต และ ปฤ ย่อมเป็นไปในการเว้น) อีกอย่างหนึ่งอาจถือว่าเป็น ปฤ นิบาตตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๒) ว่า โค स्रे पृष्ठसाकमो गवजि (ลง ค เป็นอาคมท้าย ปฤ ศัพท์ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง)

อนึ่ง ในภาษาสันสกฤตมีรูปเป็น ปฤถก ที่มี ก อยู่ท้าย ดังนั้นเมื่อ ปฤ ศัพท์เข้าสนธิกับบทหลังที่มีพยัญชนะอยู่หน้า เช่น ปฤชชโน (ปฤ + ชโน), ปฤพฤต (ปฤ + ฤต) จึงต้องซ้อนพยัญชนะ หรือเมื่อเข้าสนธิกับศัพท์หลังที่มีสระอยู่หน้าจึงต้องลง ค อาคมแน่นอน เช่น ปฤเคว, ปฤคตตดา (ปฤ + อตตดา), ปฤคาย ชโน (ปฤ + อย ชโน)]

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลผู้มีได้สติขั้นนี้ชื่อว่า ปฤชช เพราะเหตุมีการยังกิเลสเป็นอันมากให้เกิดขึ้นเป็นต้น สมจริงดังพระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์มหานิทเทสว่า

ปฤ กิเลสเ ชเนนตีติ ปฤชชชา. ปฤ อวิหตสกายทิฏฐิกาติ ปฤชชชา. ปฤ สตุถารานํ มุขุโลโลกิกาติ ปฤชชชา. ปฤ สพพคตตีหิ อฏฐจิตาติ ปฤชชชา. ปฤ นานาภิสงฺขारे อภิสงฺขโรนตีติ ปฤชชชา. ปฤ นานาโอฆเห วิยฺหหนตีติ ปฤชชชา. ปฺนนาสนฺดาเปหิ สนฺตปฺนตีติ ปฤชชชา. ปฤ นานาปริพาเหหิ ปริตฺยหนตีติ ปฤชชชา. ปฤ ปญฺจสุ กามคฺเชสุ รตฺตา คิฺฐา คธิตา มุจฺฉิตา อชฺโฆสนฺนา ลคฺคา ลคฺคิตา ปลิพฺพฐาติ ปฤชชชา. ปฤ ปญฺจหิ นีวรเณหิ อาวฺตา นิวฺตา โอวฺตา ปิหิตา ปฏิจฺฉนฺนา ปฏิกุชฺชิตาติ ปฤชชชา.^๗

“ชื่อว่า ปฤชช เพราะเหตุเหล่านี้ คือ

- ผู้ยังกิเลสเป็นอันมากให้เกิดขึ้น = ปฤ กิเลส เชนนตีติ ปฤชชชา (ปฤ บพหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

- ผู้ยังมีได้ฆ่าสกายทิฏฐิ [คือ ผู้ยังสกายทิฏฐิเป็นอันมากให้เกิดขึ้น] =

ปฤ สกกายทัญญุโย ชเนนตติ ปฤชชชา (ปฤ บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + เณ การิตปัจจย + อ ปัจจัย)

- ผู้คอยมองดูหน้าของศาสดาต่างๆ [คือ ผู้มีศาสดามากมาย] = ชเนนตติ ชนา (ผู้ยังคำพูดให้เกิดขึ้น, ศาสดา), ปฤ ชนา เอเตสนติ ปฤชชชา (ฉัญญีพหุพหิสมาส)

- ผู้ออกไปจากคติทั้งปวงไม่ได้ [คือ ผู้มีคติมากมาย] = ชเนตพพาติ ชนา (ภาพที่บุคคลพึงให้เกิดขึ้น), ปฤ ชนา เอเตสนติ ปฤชชชา (ฉัญญีพหุพหิสมาส)

- ผู้สร้างอภิสังขารต่างๆ (มีปัญญอภิสังขารเป็นต้น) [คือ ผู้มีอภิสังขารมาก] = ชายนติ เอเตหิตติ ชนา (อภิสังขารที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปฤ ชนา เอเตสนติ ปฤชชชา (ฉัญญีพหุพหิสมาส)

- ผู้ถูกห้วงโอบล้อมต่างๆ พัดไปอยู่ [คือ ผู้มีห้วงโอบล้อมมากมาย] = ชายนติ เอเตหิตติ ชนา (โอบล้อมที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปฤ ชนา เอเตสนติ ปฤชชชา (ฉัญญีพหุพหิสมาส)

- ผู้เร้าร้อนอยู่ด้วยไฟกิเลสต่างๆ [คือ ผู้มีไฟกิเลสมากมาย] = ชายนติ เอเตหิตติ ชนา (กิเลสที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปฤ ชนา เอเตสนติ ปฤชชชา (ฉัญญีพหุพหิสมาส)

- ผู้ถูกเผาอยู่ด้วยความร้อนต่างๆ [คือ ผู้มีความร้อนมากมาย] = ชายนติ เอเตหิตติ ชนา (กิเลสที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปฤ ชนา เอเตสนติ ปฤชชชา (ฉัญญีพหุพหิสมาส)

- ผู้กำหนด ยินดี รักใคร่ สยบ หมกมุ่น ติดข้อง พัวพันในกามคุณ ๕ [คือ ผู้มีราคะที่เกิดขึ้นมากมาย] = ชายตติ ชโน (ราคะที่เกิดขึ้น), ปฤ ชโน เอเตสนติ ปฤชชชา (ฉัญญีพหุพหิสมาส)

- ผู้ถูกนิวรรณ์ ๕ กางกันแล้ว หุ้มห่อแล้ว ปกคลุมแล้ว ปิดบังแล้ว ซ่อนเร้นไว้แล้ว ให้ออกกลับแล้ว [คือ ผู้มีนิวรรณ์เกิดขึ้นมากมาย] = ชายนติ เอเตหิตติ ชนา (นิวรรณ์ที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปฤ ชนา เอเตสนติ ปฤชชชา (ฉัญญีพหุพหิสมาส)”

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะเป็นผู้อยู่มากในชนจำนวนมาก คือ เหลือคณนา ผู้ล้วนแต่เป็นหน้าหน้าพิธีกรรมของพระอริยะ และมีการประพฤติธรรมตำราสามเสมอ [คือ ผู้เกิดในชนจำนวนมาก = ปุณฺณ นีจรมมสมาจาเรสุ ชายตีติ ปุณฺณชโน (ปุณฺ บพหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + อ ปัจจัย)]

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะเป็นคนละพวก คือ ถึงการนับแยกไว้ต่างหาก กล่าวคือ ไม่เกี่ยวข้องกับพระอริยะผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลและสุตะเป็นต้นบ้าง [คือ ผู้เป็นคนละพวกจากพระอริยะ = ปุณฺ เอว ชโน ปุณฺณชโน (อวธารณบุรพทกรรมธารยสมาส)]

โดยประการดังนี้ พระพุทธเจ้าตรัสปุณฺณ ๒ จำพวกด้วยบททั้งสองว่า อสฺสุตวา ปุณฺณชโน (ปุณฺณผู้มีได้สดับ) ไว้ว่า

ทุเว ปุณฺณชนา วุตตา	พุทฺธเณนาทิจฺจนุณฺนา
อนโร ปุณฺณชโน เอโก	กลฺยาณโก ปุณฺณชโน.

“พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ได้ตรัสปุณฺณไว้ ๒ จำพวก คือ อัมมปุณฺณ (ปุณฺณคนบอด) จำพวกหนึ่ง และกลฺยาณ-ปุณฺณ (ปุณฺณคนดี) อีกจำพวกหนึ่ง”

ในบรรดาปุณฺณทั้งสองพวกเหล่านั้น พึงทราบวาทรงระบุถึงอัมมปุณฺณไว้ในที่นี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยในบทว่า อริยานํ อทสฺสาวิ (ไม่ได้เห็นพระอริยะ) เป็นต้นต่อไป

พระอริยะ คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวก เพราะเหตุดังนี้ คือ

- เป็นผู้ไกลจากกิเลส
- เป็นผู้ไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม
- เป็นผู้ดำเนินไปในทางเจริญ
- เป็นผู้อันโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงบูชา

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าท่านนั้นชื่อว่าพระอริยะในเรื่องนี้ ดังพระพุทธดำรัสใน
มหาวรรคสังยุตต์ โลกสูตรว่า

สเทวเก ภิกขเว โลเก ยเปย ตถาคโต อริโยติ วุจจติ.”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตได้ชื่อว่า อริยะ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ”

[คำว่า อริยะ มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ผู้ไกลจากกิเลส = กิเลสเหติ อารกาติ อริยา.

(อารกา ศัพท์เป็น อริยา ด้วยนิรุกตินัยที่ชื่อว่า วัฒนวิการะ คือ การแปลงอักษร โดย
ทำรัสสะ อา เป็น อ, แปลง อ ของ ร เป็น อิ และแปลง ก เป็น ย)

- ผู้ไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม = อยติ เอเตนาติ อโย (ทางเจริญ), น อโย อนโย
(ทางเสื่อม), อิริยนัตติ อิริยา (ผู้ดำเนินไป), น อิริยา นิริยา (ผู้ไม่ดำเนินไป), อนเย นิริยา
อริยา (ผู้ไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม) เมื่อควรกล่าวว่า อนนยอริย ให้อลบ น, ย, น และ อิ อักษรด้วย
วัฒนนาสนัย คือ นัยลบอักษร

- ผู้ดำเนินไปในทางเจริญ = อิริยนัตติ อิริยา (ผู้ดำเนินไป), อเย อิริยา อริยา เมื่อควร
กล่าวว่า อยอริย ให้อลบ ย และ อิ อักษรด้วยวัฒนนาสนัยข้างต้น

- ผู้อันโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงบูชา = อรณียาติ อริยา.

(อร ธาตุ = ไป + ญย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

ในคำว่า สบบุริสา (สัตบุรุษ) นี้ พระปัจเจกพุทธเจ้าและสาวกของพระตถาคต
พึงทราบว่าเป็นสัตบุรุษ

ที่จริงแล้วพระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า สัตบุรุษเพราะเป็นบุรุษผู้
งามโดยประกอบด้วยโลกุตตรคุณ

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกทั้งหมดนั้นก็ตรัส
ชื่อไว้สองอย่าง

โดยแท้จริงแล้ว ทั้งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกก็ชื่อว่าเป็น
พระอริยะและเป็นสัตบุรุษ สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในสรวังคชาดก]ว่า

โย เว กตณฺญ กตเวทิ ธีโร
กลยาณมิตฺโต ทพฺพหตฺติ จ โหติ
ทุขิตสฺส สกฺกจฺจ กโรติ กิจจํ
ตถาวีธํ สปฺปริสํ วทนฺติ.”

“บุคคลใดเป็นคนกตัญญูกตเวที มีปัญญา เป็นกัลยาณมิตร
และเป็นผู้รักดีมั่นคงยอมทำกิจเป็นอย่างดีแก่บุคคลผู้มีทุกข์ บัณฑิต
ทั้งหลายย่อมเรียกบุคคลเช่นนั้นว่า สัตบุรุษ”

อนึ่ง ด้วยคำเพียงเท่านั้นว่า กลยาณมิตฺโต ทพฺพหตฺติ จ โหติ (เป็นกัลยาณมิตร
และเป็นผู้รักดีมั่นคง) ตรัสถึงพุทธสาวก

ด้วยคำว่า กตณฺญตา (เป็นคนกตัญญู) เป็นต้น ตรัสถึงพระพุทธเจ้าและพระ-
ปัจเจกพุทธเจ้า

บัดนี้ บุคคลใดมีปกติไม่ได้เห็นพระอริยะเหล่านั้น และได้กระทำให้ดีในการ
เห็น ฟังทราบบุคคลนั้นชื่อว่า ไม่ได้เห็นพระอริยะ แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือ

๑. ผู้ไม่เห็นด้วยจักขุ
๒. ผู้ไม่เห็นด้วยญาณ

ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาผู้ไม่เห็นด้วยญาณใน
เรื่องนี้ ที่จริงแล้วแม้บุคคลเห็นพระอริยะทั้งหลายด้วยมังสจักขุหรือทิพยจักขุก็ไม่ชื่อว่า
เห็นได้เลย เพราะจักขุเหล่านั้นเป็นการรับเอาเพียงสี่เป็นอารมณ์ มิใช่คุณธรรมมีความ
เป็นพระอริยะเป็นอารมณ์ แม้สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นก็เห็นพระอริยะด้วยจักขุ
แต่สัตว์เหล่านั้นไม่ชื่อว่าเห็นพระอริยะ

เรื่องการไม่เห็นพระอริยะ

เรื่องการไม่ได้เห็นพระอริยะนั้น มีดังนี้

ดังได้สดับมาว่า พระอุปัฏฐากของพระชีณาสพเถระผู้อยู่ในจิตตลบรรพต เป็น
พระบวชเมื่อแก่ วันหนึ่ง เมื่อเที่ยวไปบิณฑบาตกับพระเถระ รับบาตรจีวรของพระเถระ
แล้วก็เดินตามหลังไปได้

วินัย ๒ อย่าง

กล่าวโดยละเอียดว่า วินัยมี ๒ อย่าง คือ สังวรวินัยและปหานวินัย อนึ่ง วินัยแต่ละอย่างในบรรดาวินัยทั้งสองนี้จำแนกออกเป็น ๕ อย่าง

สังวรวินัยก็มี ๕ อย่าง คือ

๑. ศีลสังวร : ความสำรวมด้วยศีล
๒. สติสังวร : ความสำรวมด้วยสติ
๓. ญาณสังวร : ความสำรวมด้วยญาณ
๔. ขันติสังวร : ความสำรวมด้วยขันติ
๕. วิริยสังวร : ความสำรวมด้วยความเพียร

ปหานวินัยก็มี ๕ อย่าง คือ

๑. ตทังคปหาน : การละด้วยองค์คือวิปัสสนาญาณนั้น
๒. วิกขัมภนปหาน : การละด้วยการข่มไว้
๓. สมุทเทปหาน : การละโดยเด็ดขาดด้วยมรรค
๔. ปฏิปัสสัทธิปหาน : การละโดยทำให้สงบลงอีกด้วยผล
๕. นิสสรณปหาน : การละด้วยโดยการหลุดพ้นคือนิพพาน

ศีลสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า

อิมินา ปาติโมกฺขสํวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต.^{๑๑}

“ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงดีแล้ว ด้วยสังวรคือปาติโมกข์นี้”

สติสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า

รกฺขติ จกฺขุนฺทริยํ, จกฺขุนฺทริเย สํวรํ อาปชฺชติ.^{๑๒}

“ภิกษุย่อมรักษากัจจุนทริย์ ย่อมถึงความสำรวมในกัจจุนทริย์”

ญาณสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า

ยานิ โสตานิ โลกสมิ (อชิตาติ ภควา)

สติ เตสํ นิวารณํ

โสตานํ สํวรํ พุรุมิ

ปญญาเยเต ปิรียเร.^{๑๓}

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรอชิตะ กระแสเหล่านี้อยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแส
เหล่านั้น ตถาคตกล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแส กระแสเหล่านั้นย่อม
ถูกตัดขาดด้วยปัญญา”

ขันตสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า ขโม โหติ สิตสฺส อุณฺหสฺส^{๑๔} (ภิกษุเป็นผู้อดทน
ต่อความหนาว ความร้อน)

วิริยสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า อุปปนฺนํ กามวิตกํ นาธิวาเสติ ^{๑๕} (บุคคลย่อม
ยังกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้วมิให้ท่วมทับตน)

สังวรนี้ทั้งหมดนี้ได้ชื่อว่า สังวร เพราะป้องกันกายทุจริตเป็นต้นอันควรแก่การ
ป้องกัน และได้ชื่อว่า วินัย เพราะขจัดกายทุจริตเป็นต้นอันควรแก่การขจัด ตามสมควร
แก่สังวรและวินัยของตน

โดยประการดังนี้ พึงทราบสังวรวินัยย่อมนำออก ๕ อย่างก่อน

นอกจากนั้น ในบรรดาวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น การละ
ธรรม[คือสักกายทิฏฐิเป็นต้น]อันหาประโยชน์มิได้นั้นด้วยวิปัสสนาญาณนั้นๆ ย่อมมิได้
เพราะเป็นปฏิบัติกัน เหมือนการขจัดความมืดด้วยแสงสว่างแห่งดวงประทีป

ถามว่า : ละได้อย่างไร

ตอบว่า : คือ **ตทังคปหาน** (การละด้วยเหตุคือวิปัสสนาญาณนั้นๆ) มีดังนี้

- การละสักกายทิฏฐิด้วยการกำหนดแยก रूपนาม (นามรูปปริจเฉทญาณ)
- การละทิฏฐิที่เห็นว่า रूपนามไม่มีเหตุ (อเหตุกทิฏฐิ) และทิฏฐิที่เห็นว่า มีเหตุ
ไม่เสมอกัน (วิสมเหตุทิฏฐิ) ด้วยปัจจัยปริคคหญาณ (การกำหนดรู้ปัจจัย)

- การละความสงสัยด้วยกังขาวิตรณญาณถัดมาจากปัจจัยปริคคญาณนั้น
นั้นแหละ
- การละความยึดถือว่าเป็นเราและของเราด้วยกลาปสัมมสนญาณ (ปัญญา
พิจารณาเป็นกลุ่ม)
- การละความสำคัญในวิภัสสนูปกิเลส (เครื่องเศร้าหมองของวิภัสสนา) ที่
ไม่ใช่ทางว่าเป็นทางด้วยการกำหนดทางและไม่ใช่ทาง
- การละอุจเฉทกิฐิด้วยการเห็นความเกิด
- การละสัสสตกิฐิด้วยการเห็นความเสื่อม
- การละความเห็นในหมู่สังขารที่มีภัยว่าไม่มีภัยด้วยความเห็นว่ามิภัย
- การละความสำคัญว่าน่าชอบใจด้วยการเห็นโทษ
- การละความสำคัญว่าน่าพึงใจยิ่งด้วยนิพพิทานุสสนา (ปัญญารู้เห็นความ
เปื้อนหน่าย)
- การละความเป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้นด้วยมุกฺขจิตฺตัมมตาญาณ (ปัญญาที่
ต้องการจะหลุดพ้น)
- การละความไม่วางเฉยในสังขารด้วยอุเบกขาญาณ (ปัญญาวางเฉยสังขาร)
- การละความเป็นปฏิโลมในธรรมฐิติ (ปฏิจสุมุปปาท) และในพระนิพพาน
ด้วยอนุโลมญาณ (ปัญญาค่อยตามมรรค)
- การละความยึดถือนิमितคือสังขารด้วยโคตรภูญาณ

วิกขัมภนพหาน คือ การละธรรมมีนิ वर्ณเป็นต้นนั้นๆ โดยห้ามความเป็นไปแห่ง
ธรรมมีนิ वर्ณเป็นต้นนั้นด้วยสมาธิที่จำแนกเป็นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เหมือน
การที่สหายบนผิวน้ำกระจายออกด้วยการกระทบของหม้อ

สมุจเฉทพหาน คือ การละหมู่กิเลสอันเป็นฝ่ายสมุทัยโดยไม่ให้เป็นไปอย่างยิ่ง
ดังที่ตรัสไว้ตามนัยว่า

ยํ จตุณฺ्हํ อริยมคฺคานํ ภาวิตตฺตา ตํตมฺคฺควโต อตฺตโน อตฺตโน สนฺดาเน ทิฏฺฐิ-
คฺคานํ ปหานาย.^{๑๖}

“เพื่อละทิวฏฐิในกระแสดิจิตของตนของผู้บรรลุมรรคนั้นๆ เพราะเป็นผู้อบรมมรรค
ญาณ ๔ อันประเสริฐแล้ว”

ปฏิบัติสัทธิปหาน คือ ภาวะที่กิเลสทั้งหลายสงบลงอีกในขณะแห่งผล

นิสสรณปหาน คือ พระนิพพานที่ละสังขตธรรมทั้งปวงได้แล้ว เพราะเป็นธรรม
พ้นไปจากสังขตธรรมทั้งปวง

อนึ่ง การละทั้งหมดนี้ได้ชื่อว่า ปหานะ เพราะเป็นสภาวะสละ และได้ชื่อว่า วินัย
เพราะขจัด[ความแปรปรวนทางกาย วาจา ใจ] ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า ปหานวินัย

อีกอย่างหนึ่ง การละนี้ได้ชื่อว่า ปหานวินัย เพราะมีวินัยนั้นๆ [คือ ตทังคปหาน
เป็นต้น] ของผู้มีการละนั้นๆ

โดยประการดังนี้ พึงทราบปหานวินัยย่อมี ๕ อย่างอีกด้วย

[คำว่า ปหานวินัย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วินัยคือการละกิเลส = ปหียเต ปหานํ, ปหานเมว วินโย ปหานวินโย.
(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- วินัยของผู้ละกิเลส = ปชหตีติ ปหาโน, ปหานสฺส วินโย ปหานวินโย.
(ฉฺฉฐิตฺตปฺปฺริสฺสมาส)]

โดยประการดังนี้ วินัยนั้นโดยย่อมี ๒ ประเภท และโดยการจำแนกมี ๑๐
ประเภท เพราะไม่มีแก่ปุถุชนผู้มีได้สติบ เนืองจากเป็นผู้ทำลายสังวรแล้ว และยังละธรรม
ที่ควรละยังไม่ได้ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า อวินีโต (ผู้มีได้ฝึกฝน) เพราะ
ปราศจากวินัยทั้ง ๑๐ ประเภทนั้น

แม้คำว่า สปปฺริसानํ อทสฺสาวิ สปปฺริสธมฺมสฺส อโกวิทฺโถ สปปฺริสธมฺเม อวินีโต
(บุคคลผู้ไม่เห็นสัตบุรุษ ผู้ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ผู้ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของ

สัตบุรุษ) นี้ ก็มีนัยเดียวกัน เพราะคำว่า อริย, อริยธมฺม เป็นต้นนี้ไม่ต่างกัน สมจริงดัง
คำกล่าววว่า

เยว เต อริยา เตว เต สปปุริสา, เยว เต สปปุริสา เตว เต อริยา. โย เอว โส
อริยานํ ธมฺโม โส เอว โส สปปุริสานํ ธมฺโม, โย เอว โส สปปุริสานํ ธมฺโม โส เอว โส อริยานํ
ธมฺโม. เยว เต อริยวินยา เตว เต สปปุริสวินยา, เยว เต สปปุริสวินยา เตว เต อริยวินยา.
อริยเอติ วา สปปุริเสติ วา, อริยธมฺเมติ วา สปปุริสธมฺเมติ วา, อริยวินยเอติ วา สปปุริส-
วินยเอติ วา, เอเสเส เอเก เอกญฺเญสเม สมภาเค ตชฺชาเต ตณฺเณว.

“บุคคลเหล่าใดเป็นพระอริยะ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตบุรุษ บุคคลเหล่าใดเป็น
สัตบุรุษ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า พระอริยะ ธรรมใดเป็นของพระอริยะ ธรรมนั้นๆ ชื่อว่า ธรรม
ของสัตบุรุษ ธรรมใดเป็นของสัตบุรุษ ธรรมนั้นๆ ชื่อว่า ธรรมของพระอริยะ วินัยของพระ-
อริยะ ก็คือวินัยของสัตบุรุษ วินัยของสัตบุรุษก็คือวินัยของพระอริยะ พระอริยะ ธรรม
ของพระอริยะ วินัยของพระอริยะ ที่กล่าวว่า อริยา, สปปุริสา, อริยธมฺมา, สปปุริสธมฺมา
อริยวินยา และ สปปุริสวินยา เหมือนกัน มีสภาพอย่างเดียวกัน เข้ากันได้ มีส่วนเสมอกัน
มีสภาพอย่างนั้น เป็นอย่างเดียวกัน”

[ข้อความข้างต้นไม่พบในพระบาลีโดยตรง เป็นคำกล่าวที่เกิดขึ้นหลังสังคายนาครั้งที่ ๓
เหมือนคำว่า มา เหว วตตพฺเพ (ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น) เป็นต้น มีข้อสังเกตว่า การใช้ โส เป็น เส,
เอโส เป็น เอเส, เอโก เป็น เอก เป็นต้นไปจนถึง ตชฺชาโต เป็น ตชฺชาเต เป็นบาลีที่ใช้น้อยใน
พระไตรปิฎก แต่นิยมใช้ในคัมภีร์กถาวัตถุ]

คำว่า รูปี อตฺตโต สมนุสฺสติ (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) หมายความว่า บุคคล
บางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตน คือ ย่อมเห็นรูปและตนไม่ใช่เป็นภาวะสองอย่างว่า
รูปอันใดเราก็อันนั้น เราก็อันใดรูปก็อันนั้น เปรียบเสมือนเมื่อประทีปน้ำมันลุกโพลงอยู่
บุคคลย่อมเห็นเปลวไฟและสีไฟนั้นไม่ใช่เป็นสองอย่างว่า เปลวไฟอันใดสีก็อันนั้น สีไฟ
อันใดเปลวก็อันนั้น ฉนฺได บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตนฉนฺนํ บุคคลย่อมเห็น
รูปเป็นตนด้วยทิวาที่รู้เห็นโดยประการฉะนี้

คำว่า รูปวนต์ วา อตฺตานํ (หรือเห็นตนมีรูป) หมายความว่า บุคคลถือว่่านามเป็นตน จึงเห็นตนนั้นมีรูป เหมือนเห็นต้นไม้มีเงา

คำ อตฺตนิ วา รูปํ (เห็นรูปในตน) หมายความว่า บุคคลถือว่่านามว่าเป็นตน ย่อมเห็นรูปในตน เหมือนกลิ่นมีในดอกไม้

คำว่า รูปสมิ วา อตฺตานํ (เห็นตนในรูป) หมายความว่า บุคคลถือว่่านามว่าเป็นตน ย่อมเห็นตนในรูป เหมือนเห็นแก้วมณีในผอบแก้วมณี

แม้เวทนาขันธเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า รูป อตฺตโต สมฺนุสฺสติ (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) พระพุทฺธองค์ตรัสว่า สุทฺธรูป (รูปล้วนๆ) เท่านั้นเป็นอตฺตา

พระพุทฺธองค์ตรัสว่่านามเป็นอตฺตาไว้ในฐานะทั้ง ๗ เหล่านี้ว่า รูปวนต์ วา อตฺตานํ (เห็นตนมีรูป) อตฺตนิ วา รูปํ (เห็นรูปในตน), รูปสมิ วา อตฺตานํ (เห็นตนในรูป), เวทํ อตฺตโต (เห็นเวทนาเป็นตน) อเปยฺย สญฺญํ (เห็นสัญญาเป็นตน) อเปยฺย สงฺขารํ (เห็นสังขารเป็นตน) อเปยฺย วิญฺญาณํ อตฺตโต สมฺนุสฺสติ (เห็นวิญฺญาณเป็นตน)

พระพุทฺธองค์ตรัสว่าอตฺตาระคนด้วยรูปและนามในฐานะ ๑๒ ด้วยอำนาจแห่งขันธละ ๓ อย่างในขันธ ๔ อย่างนี้ว่า เวทณวนต์ วา อตฺตานํ (เห็นตนมีเวทนา), อตฺตนิ วา เวทํ (เห็นเวทนาในตน), เวทนาย วา อตฺตานํ (เห็นตนในเวทนา)

ในบรรดาฐานะ ๒๐ เหล่านี้ ได้ตรัสอุจฺเจตทิกฺกวลีไว้ในฐานะทั้ง ๕ คือ รูปํ อตฺตโต สมฺนุสฺสติ (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) เวทํ อเปยฺย (ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน) สญฺญํ อเปยฺย (ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน) สงฺขารํ อเปยฺย (ย่อมเห็นสังขารเป็นตน) วิญฺญาณํ อตฺตโต สมฺนุสฺสติ (ย่อมเห็นวิญฺญาณเป็นตน) ได้ตรัสสัสสทิกฺกวลีไว้ในฐานะที่เหลือ

โดยประการดังนี้ ในลักกายทิกฺกวลี ๒๐ เหล่านี้

- ทิกฺกวลี ๑๕ ชื่อว่า ภวทิกฺกวลี
- ทิกฺกวลี ๕ ชื่อว่า วิภวทิกฺกวลี

พึงทราบทิกฺกวลีเหล่านั้นทั้งหมดว่าห้ามมรรค แต่ไม่ห้ามสวรรค อันปฐมมรรคพึงละได้

[การกำหนดรู้รูปนามว่าเป็นอนัตตาโดยเข้าใจว่ามีเพียงรูปนามที่ไม่ใช่อัตตาตัวตน เป็นเหตุให้บรรลุมรรคได้ ผู้ที่สำคัญรูปนามว่าเป็นอนัตตาด้วยสักกายทิฎฐีย่อมไม่อาจบรรลุมรรคได้เลย ทิฎฐิตังกล่าวจึงห้ามมรรค แต่ไม่ห้ามสวรรค์]

ความสงสัย

[๑๐๐๘] คำว่า สตุถิ กงฺขติ (เคลือบแคลงในพระศาสดา) หมายความว่า ปุถุชน ย่อมเคลือบแคลงในพระสรีระ หรือในคุณของพระศาสดา หรือทั้งสองอย่าง

เมื่อเคลือบแคลงในพระสรีระย่อมเคลือบแคลงว่า พระสรีระชื่อว่าประดับด้วย ลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ มีอยู่หรือไม่หนอ

เมื่อเคลือบแคลงในคุณย่อมเคลือบแคลงว่า พระสัพพัญญุตญาณอันสามารถรู้ อดีต อนาคต และปัจจุบัน มีอยู่หรือไม่หนอ

เมื่อเคลือบแคลงในสิ่งทั้งสองนั้นย่อมเคลือบแคลงว่า ธรรมดาว่าพระพุทเจ้า ผู้เพียบพร้อมด้วยความสำเร็จแห่งพระสรีระอันงามด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ และพระรัศมี ชานไปวาหนึ่ง ทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณสามารถรู้ญะยธรรมทั้งปวงดำรงอยู่ ทรงเป็นผู้ช่วยเหลือชาวโลก มีอยู่หรือไม่หนอ โดยแท้จริงแล้ว ปุถุชนนี้เมื่อยังเคลือบแคลง ในพระสรีระหรือในคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่า **เคลือบแคลงในสิ่งทั้งสองนี้**

คำว่า วิจิกิณฺติ (ย่อมสงสัย) หมายความว่า เมื่อไม่สามารถตัดสินอารมณ์ได้ ย่อมลำบาก

คำว่า นาธิมุจฺติ (ย่อมไม่น้อมใจเชื่อ) หมายความว่า ย่อมไม่ได้การตัดสินใน อารมณ์นั้น

คำว่า น สมฺปสฺสตี (ย่อมไม่ผ่องใส) หมายความว่า ไม่สามารถจะทำจิตมิให้ ขุ่นมัวเลื่อมใส คือย่อมไม่เลื่อมใสในคุณทั้งหลาย

พึงทราบข้อวินิจฉัยในคำว่า ฐมฺเม กงฺขติ (เคลือบแคลงในพระธรรม) เป็นต้น ดังนี้ เมื่อเคลือบแคลงอยู่ว่า ขึ้นชื่อว่า อริยมรรค (มรรคญาณอันประเสริฐ) ๔ ที่จะ

กิเลส สามัญญผล (ผลของความเป็นสมณะ) ๔ ที่ระงับกิเลสอีก อมตมหานิพพานอันเป็น
 อารัมมณปัจจัยแก่มรรคและผลมีอยู่หรือไม่หนอ หรือเมื่อเคลือบแคลงว่า ธรรมนี้เป็น
 ธรรมนำออก[จากวิญญู] หรือไม่ใช่ธรรมนำออก[จากวิญญู] ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระธรรม**

เมื่อเคลือบแคลงว่า สังฆัตถะนี้คือบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ และผู้ตั้งอยู่ใน
 ผล ๔ มีอยู่หรือไม่หนอ หรือเมื่อเคลือบแคลงว่า พระสงฆ์นี้เป็นผู้ปฏิบัติดีหรือปฏิบัติชั
 หนอ หรือเมื่อเคลือบแคลงว่า วิบากผลแห่งทานที่ถวายแก่สังฆัตถะนี้ มีอยู่หรือไม่หนอ
 ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระสงฆ์**

เมื่อเคลือบแคลงว่า สิกขา ๓ มีอยู่หรือไม่หนอ หรือเมื่อเคลือบแคลงว่า สิกขา ๓
 มีอานิสงส์หรือไม่หนอ เพราะการศึกษาเป็นเหตุ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในสิกขา**

ชั้นฐ ธาตุ และอายตนะ ที่ล่วงไปแล้วได้ชื่อว่า ปุพพันตะ (ส่วนอดีต) ที่ยังไม่
 มาถึงได้ชื่อว่า อปรันตะ (ส่วนอนาคต)

ในบรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น เมื่อเคลือบแคลงว่า ชั้นที่ล่วงไปแล้วในชั้นที่เป็น
 อดีตเป็นต้น มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในส่วนอดีต**

เมื่อเคลือบแคลงว่า ชั้นเป็นต้นที่ยังไม่มาถึงในชั้นที่เป็นอนาคตเป็นต้น มีอยู่
 หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในส่วนอนาคต**

เมื่อเคลือบแคลงในส่วนทั้งสอง ชื่อว่า **เคลือบแคลงในส่วนอดีตและอนาคต**

เมื่อเคลือบแคลงว่าวนเวียนเหตุ ๑๒ บท มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบแคลง
 ในธรรมอันเป็นเหตุ (อิทัปปัจจยตา) และผล (ปฏิจจสมุปปันนะ)**

รูปวิเคราะห์ในคำว่า อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปปันน (ธรรมอันเป็นเหตุและผล)
 นั้น มีดังนี้

คำว่า อิทัปปัจจยะ คือ ปัจจัย[มีชาติเป็นต้น]ของผลมีชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้

คำว่า อิทัปปัจจยตา คือ ความเป็นแห่งปัจจัยของผลมีชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อิทัปปัจจยตา คือ ปัจจัยของผลมีชราและมรณะเป็นต้น
 เหล่านี้แหละ

คำว่า อิทัปปัจจยตา นี่เป็นชื่อของปัจจัยมีชาติเป็นต้น

[คำว่า อิทัปปัจจยตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเป็นแห่งปัจจัยของผลมีชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้ = อิทัปปัจจยทาน์ ภาโว
อิทัปปัจจยตา (ลง ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- ปัจจัยของผลมีชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้แหละ = อิทัปปัจจยา เอว อิทัปป-
ัจจยตา (ลง ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

โดยทั่วไปบทที่ลง ตา ปัจจัยในอรรถภาวะ มักแสดงทัฬหะ (บุคคลสิ่งของ) คุณลักษณะ
กิริยา นาม หรือชาติอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ทณฺหิโน ภาโว ทณฺหิตุตฺตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) ก็คือ
ไม้เท้า, นีลุตฺตํ (ความเป็นผ้าเขียว) ก็คือสีเขียว, ยาจกุตฺตํ (ความเป็นผู้ขอ) ก็คือกิริยาขอ, เทวทตฺตุตฺตํ
(ความเป็นเทวทัต) ก็คือชื่อว่าเทวทัต, มนุสฺสุตฺตํ (ความเป็นมนุษย์) ก็คือชาติมนุษย์ ในเรื่องนี้คัมภีร์
มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๘) กล่าวว่า ตา ปัจจัยหมายถึงสภาวะหรือความสามารถ (สัตติ) ของชาติ
โดย ชาติ หมายถึง ชาติธรรม ส่วน ตา ปัจจัยหมายถึงสภาวะเกิดขึ้นของชาติ หรือหมายถึงความ
สามารถที่ชาติเป็นต้นทำให้เกิดชราและมรณะเป็นต้นได้ อย่างไรก็ตาม แม้ ตา ปัจจัยจะหมายถึง
สภาวะหรือความสามารถ ก็คือชาติโดยองค์ธรรมนั่นเอง ไม่ใช่ใช้อย่างอื่น ท่านจึงแสดงรูปวิเคราะห์
ต่อมาเป็นสกัตถตัทธิตเพื่อให้หมายถึงสิ่งเดียวกัน]

คำว่า ปฏิจสฺมุปันนະ คือ ผลธรรมที่อาศัยเหตุนั้นๆ ในชาติเป็นต้นเกิดขึ้น
แล้ว ความหมายก็คือ ย่อมเคลื่อนบแคลงในธรรมอันเป็นเหตุ (อิทัปปัจจยตา) และผล
(ปฏิจสฺมุปันนະ)

[๑๐๐๙] คำว่า สีเลน (ด้วยศีล) คือ ปกติของโคเป็นต้น

คำว่า วเตน (ด้วยวัตร) คือ ความประพฤติของโคเป็นต้น

คำว่า สีลพฺพเตน (ด้วยศีลวัตร) คือ ด้วยศีลวัตรทั้งสองนั้น

คำว่า สุหฺริ (ความบริสุทธิ์) คือ ความบริสุทธิ์จากกิเลส

อีกอย่างหนึ่ง คือ พระนิพพานเท่านั้นอันเป็นความบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม

คำว่า ตเทกฺกฺจฺจา (กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น) หมายความว่า

ว่า กิเลสพาเนกัฏฐะ (กิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงจะร่วมกัน) เป็นประธานในทัสสเนนปหาดัพพตักะนี หนึ่ง ในบาลีนัตรัสกิเลส ๒ อย่างเท่านั้น คือ ทิฏฐิกิเลส และวิจิกิจฉากิเลส ส่วนกิเลส ๘ อย่างเหล่านี้ที่มีได้ตรัสไว้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตปปะ แต่บัณฑิตพึงนำมาแสดงไว้ กล่าวคือ ในบรรดากิเลส ๘ อย่างเหล่านี้ เมื่อทิฏฐิและวิจิกิจฉากุศลได้อยู่ แม้กิเลสเหล่านั้นทั้งหมด คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตปปะ ที่นำไปสู่อบาย ก็เป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงจะร่วมกัน ย่อมถูกละได้

ส่วนกิเลสสหะกัฏฐะ (กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) ก็ควรนำมาแสดงไว้ กล่าวคือ จิต ๕ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่เกิดร่วมกับทิฏฐิ ๔ และจิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา ย่อมถูกโสดาปัตติมรรคละได้ ในบรรดาจิต ๕ ดวงเหล่านั้น เมื่อจิตที่เกิดร่วมกับทิฏฐิอันเป็นอสังขาริก ๒ ดวงถูกละได้อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตปปะที่เป็นไปพร้อมกับจิตที่เกิดร่วมกับทิฏฐิอันเป็นอสังขาริก ๒ ดวงนั้น ก็ย่อมถูกละได้โดยความเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน

ทิฏฐิกิเลสที่เหลือและวิจิกิจฉากิเลสย่อมถูกละได้โดยเนื่องด้วยกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงจะร่วมกัน แม้เมื่อจิตที่เป็นสังขาริกประกอบด้วยทิฏฐิ ถูกบุคคลละได้อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกับจิตที่เป็นสังขาริกประกอบด้วยทิฏฐิเหล่านั้น ย่อมถูกละได้โดยเนื่องด้วยกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน

ทิฏฐิกิเลสที่เหลือและวิจิกิจฉากิเลสย่อมถูกละได้โดยเนื่องด้วยกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงจะร่วมกัน กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน โดยการเกิดขึ้นร่วมกันย่อมมีได้ในกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงจะร่วมกันอย่างนี้ ดังนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงนำกิเลสสหะกัฏฐะ (กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) นี้มาแสดงไว้

คำว่า ตัมมปยุตโต (หมู่กิเลสอันประกอบด้วยสังโยชน์ ๓ นั้น) หมายความว่า

หมู่กิเลสที่ประกอบด้วยกิเลส ๘ เหล่านั้น ที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับทัญญูและวิจิกิจฉา นั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงแสดงการประกอบกับกิเลสทีละอย่างโดยแยกกิเลส ๘ เป็นอย่างๆ ไป ว่า อันประกอบด้วยโลภะนั้น อันประกอบด้วยโทสะนั้น [คือ คำว่า ตัสมฺปยุตฺโต แปลแยก กิเลส ๘ อย่างออกทีละอย่างว่า อันประกอบด้วยโลภะนั้น อันประกอบด้วยโทสะนั้น เป็นต้น]

บรรดากิเลสเหล่านั้น :-

- เมื่อถือเอาโลภะ หมู่กิเลสในสังขารชั้นนี้คือ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตัปปะ ก็ชื่อว่า ประกอบด้วยโลภะ
- เมื่อถือเอาโทสะ หมู่กิเลสในสังขารชั้นนี้คือ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตัปปะ ก็ชื่อว่าประกอบด้วยโทสะ
- เมื่อถือเอาโมหะ หมู่กิเลสในสังขารชั้นนี้คือ โลภะ โทสะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตัปปะ ก็ชื่อว่า ประกอบด้วยโมหะ
- เมื่อถือเอามานะ หมู่กิเลสในสังขารชั้นนี้คือ โลภะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตัปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกันกับมานะนั้น ก็ชื่อว่า ประกอบด้วยมานะ

ตามวิธีนี้พึงทำการประกอบเนื่อความว่า หมู่กิเลสที่ประกอบด้วยถีนะนั้น ประกอบด้วยอุทธัจจะนั้น ประกอบด้วยอหิริกะนั้น ประกอบด้วยอนตตัปปะนั้น ชื่อว่า ตังสัมปยุตตะ [ศัพท์ว่า ตํ ใน ตัสมฺปยุตฺต หมายถึง ตเทกัฏฐกิเลส ส่วนคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๘) กล่าวว่าหมายถึง ตเทกัฏฐกิเลส และสังโยชน์ที่ล่วงไปแล้ว]

บทว่า ตัสมฺภูจํญํ แปลว่า [กายกรรม]อันเกิดขึ้นด้วยโลภะ ฯลฯ ด้วยอนตตัปปะ

ในคำว่า อิเม ฐมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพา (สภาวะธรรมเหล่านี้อันไสดาปัตติมรรค พึงละ) นี้ หมายความว่า ไสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทัสสนะ (สภาวะเห็นพระนิพพาน) อันไสดาปัตติมรรคนั้นพึงละ [ท่านแสดงว่า นา วิภัตติโน ทสฺสเนน ลงในอรรถอนภินิหิตกัตตา แปลว่า “อัน”]

ถามว่า : เหตุใดไสดาปัตติมรรคจึงได้ชื่อว่า ทัสสนะ

ตอบว่า : เพราะเห็นพระนิพพานก่อน

ถามว่า : โคตรภูญาณเห็นพระนิพพานก่อนกว่ามิใช่หรือ

ตอบว่า : เห็นได้ก็จริง แต่เห็นแล้วมิได้ทำกิจที่ควรทำ เพราะยังมีได้ละสังโยชน์ ดังนั้นจึงไม่ควรกล่าวว่า โคตรภูญาณเห็นพระนิพพานก่อน

อนึ่ง ชาวชนบทเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ แม้เขาเห็นพระราชาในที่ใดที่หนึ่งแล้ว ก็กล่าวว่าข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้าพระราชา เพราะยังมิได้ทำหน้าที่ถวายเครื่องบรรณาการให้สำเร็จ

[๑๐๑๑] คำว่า อวเสโส โลโก (โลภะที่เหลือ) คือ โลภะที่เหลือจากโสดาปัตติมรรคละแล้ว

แม้โทสะและโมหะก็มีนัยเดียวกันนี้ โดยแท้จริงแล้ว โสดาปัตติมรรคละกิเลสที่นำไปสู่อบายเท่านั้น จึงตรัสคำว่า อวเสโส โลโก (โลภะที่เหลือ) นี้เพื่อแสดงกิเลสอื่นจากกิเลสที่นำไปสู่อบายเหล่านั้น

คำว่า ตเทกกุจจา (กิเลสตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับโลก โทสะ และโมหะนั้น) คือ กิเลส ๕ อย่างที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับกิเลส ๓ ที่ตรัสไว้ในพระบาลีนั้น ทั้งโดยการประกอบร่วมกันและโดยการละ

คำว่า เนวทสฺสเนนภาวนาย (ธรรมอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูง ๓ ไม่พึงละ) นี้ ตรัสไว้หมายเอาสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปายากฤต]อันมรรคเหล่านั้นไม่พึงละ จตุการที่สังโยชน์เป็นต้นไม่พึงละ [คำว่า เป็นต้น หมายถึง ตเทกกุจจกิลเลส]

ส่วนการละกุศลธรรมเป็นต้นที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตไว้ตามนัยเป็นต้นว่า โสดาปัตติมคฺคญาณเณ อภิสงฺขารวิญญานสฺส นิโรธเณ สตฺต ภเว จเปตฺวา อนมตฺคฺเค สํสารวฏฺเฏ เย อุปฺปชฺชยุยฺมฺ, นามณฺจ รูปณฺจ เอตฺถเต นิรุชฺฌนติ ^{๓๗} (ธรรมเหล่าใดคือรูปและนามพึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นยกเว้น ๗ ภพ เพราะโสดาปัตติมรรคญาณดับอภิสงขารวิญญาน (วิญญานที่ประกอบกับกุศลกรรมและอกุศลกรรมอันสร้างภพ) ธรรมคือนามและรูปเหล่านั้นย่อมดับไปด้วยโสดาปัตติมรรคนี้) พึงทราบว่าตรัสไว้โดยหมายเอาปริยายนี้ว่า ธรรมเหล่าใดพึงเกิดขึ้นเพราะยังมีได้อบรมมรรคเหล่านั้น

ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าจะได้แล้ว เพราะได้ละกิเลสอันเป็นอุปนิสัยยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง)

นิเทศแห่งทสฺสเนนปหาตัพพเหตุติกะที่ ๙

[๑๐๑๓] ในทสฺสเนนปหาตัพพเหตุติกะ พระผู้มีพระภาคตรัสลงท้ายด้วยคำว่า อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตัพพเหตุกา (สภาวะธรรมเหล่านี้มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ มีอยู่) แล้วตรัสว่า ตีณิ สโยชนานิ (สังโยชน์ ๓) อิก เพื่อแสดงธรรมที่ควรละ แล้วแสดงเหตุธรรมและสเหตุธรรมโดยความเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับสังโยชน์เหล่านั้น [คือ ทรงถือเอาบางส่วนของ เหตุ จาก อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตัพพเหตุกา แล้วตรัสว่า เหตุ เจว เป็นต้น]

ในเรื่องนั้น ในบรรดาเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ โมหะอันประกอบด้วยโลภะ ก็เป็นธรรมมีโลภะเป็นเหตุประกอบ โมหะอันประกอบด้วยโทสะก็เป็นธรรมมีโทสะเป็นเหตุประกอบ โลภะและโทสะอันประกอบด้วยโมหะก็เป็นธรรมมีโมหะเป็นเหตุประกอบ ดังนั้น โลภะ โทสะ และโมหะเหล่านั้นย่อมนับเข้าในบทว่า ปหาตัพพเหตุก แม้ก็จริง แต่โมหะที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ชื่อว่าเป็นเหตุธรรมอย่างเดียว ไม่มีเหตุประกอบ เพราะไม่มีเหตุอื่นที่ประกอบกัน ดังนั้น จึงตรัสว่า อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตัพพเหตุ (สภาวะธรรมเหล่านี้มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ มีอยู่) เพื่อแสดงการละโมหะที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉานั้น

[๑๐๑๔] ในทุติยบท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อิเม ธมฺมา ภาวนายปหาตัพพเหตุ (สภาวะธรรมเหล่านี้มีเหตุอันภาวนาคือมรรคขั้นสูง ๓ พึงละ มีอยู่) เพื่อแสดงการละโมหะที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ ที่จริงแล้วโมหะอันประกอบด้วยอุทธัจจะนั้น กระทำสัมปยุตต-ธรรมอันประกอบกับตนให้เป็นสเหตุกะแล้วหมุนไปข้างหลัง จะจัดเป็นปหาตัพพเหตุบทก็ไม่ได้ เพราะไม่มีเหตุอื่นที่ประกอบกันเหมือนโมหะที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา

ในตติยบท คำว่า อวเสสา อุกุสลา (อุกุศลที่เหลือ) หมายความว่า การถือเอาอุกุศลอีกทรงกระทำไว้เพื่อรวมโมหะอันประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ เพราะโมหะเหล่านั้นไม่ชื่อว่า มีเหตุที่จะพึงละ เนื่องจากไม่มีเหตุอื่นที่ประกอบกัน

นิเทศแห่งปริตตารัมมณติกะที่ ๑๓

[๑๐๒๙] ในปริตตารัมมณติกะ คำว่า อารพุก (ปรารภ) หมายความว่า กระทำให้เป็นอารมณ์ จริงอยู่ ตัวเองจะเป็นปริตตธรรมหรือเป็นมหัคคตธรรมก็ตาม ธรรมที่ทำให้ปริตตธรรมให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ชื่อว่า ปริตตารมณ (มีอารมณ์เป็นปริตตะ) ธรรมที่ทำให้มหัคคตธรรมให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ชื่อว่า มหัคคตารมณ (มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ) ธรรมที่ทำอัปปมาณธรรมให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ชื่อว่า อัปปมาณารมณ (มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ) หนึ่ง ธรรมที่เป็นอัปปมาณารมณเหล่านั้นเป็นปริตตะบ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง เป็นอัปปมาณะบ้าง

นิเทศแห่งมิจฉัตตติกะที่ ๑๕

[๑๐๓๕] ในมิจฉัตตติกะ คำว่า อานนตริกานิ (อันประกอบในผลถัดจากจุติ) หมายความว่า [กรรม ๕] อันให้ผลโดยไม่มีอะไรขัดขวาง คำนี้เป็นชื่อของอนันตริยกรรม มีการทำมาตุฆาตเป็นต้น กล่าวคือ ในบรรดาอนันตริยกรรมเหล่านั้น เมื่อบุคคลทำกรรม แม้อย่างหนึ่ง กรรมย่อมไม่อาจห้ามอนันตริกรรมนั้นแล้วทำโอกาสให้วิบากของตน

ที่จริงแล้วเมื่อบุคคลสร้างพระสอุปทองแม้ขนาดเท่าเขาสิเนรุ หรือสร้างวิหารมีปราการสำเร็จด้วยแก้วเท่าเขาจักรวาล แล้วถวายปัจจัย ๔ แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขผู้นั่งเต็มวิหารนั้นตลอดชีวิตก็ดี กุศลกรรมนั้นก็ไมอาจเพื่อจะห้ามวิบากของอนันตริยกรรมเหล่านั้นได้

คำว่า ยา จ มิจฉาทิฏฐิ นียตา (และนียตมิจฉาทิฏฐิ) หมายความว่า เป็นมิจฉาทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งในอเหตุกวัตตะ อภิริยวัตตะ และนัตถิกวัตตะ โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธเจ้าร้อยองค์ก็ดี พันองค์ก็ดี ย่อมไมอาจเพื่อยังบุคคลผู้ถือมิจฉาทิฏฐิตำรงอยู่นั้นให้ตรัสรู้ได้

นิเทศแห่งมัคคารัมมณติกะที่ ๑๖

[๑๐๓๘] ในมัคคารัมมณติกะ คำว่า อริยมคค์ อารพุก (ปรารภอริยมรรค)

หมายความว่า กระทำโลกุตตรมรรคให้เป็นอารมณ์ หนึ่ง ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์เหล่านั้นเป็นปริตตะบ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง

[๑๐๓๙] ในนิเทศแห่งมัคคเหตุกธรรม (ทุติยบท) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าขันธทั้งหลายอันประกอบด้วยมรรคเป็นเหตุกะด้วยเหตุที่มีความหมายว่า ปัจจัย ตามนัยแรก ทรงแสดงว่าองค์มรรคที่เหลือ[จากสัมมาทิฏฐิ]เป็นเหตุกะด้วยเหตุคือสัมมาทิฏฐิอันเป็นมรรคตามนัยที่ ๒ พึงทราบว่าทรงแสดงว่าสัมมาทิฏฐิเป็นเหตุกะด้วยเหตุอันเกิดขึ้นด้วยมรรค[คือ อโลภเหตุ โสเหตุ และโมหเหตุ] ตามนัยที่ ๓

[๑๐๔๐] คำว่า อธิปัตติ กริยา (กระทำให้เป็นอธิปัตติ) หมายความว่า กระทำให้เป็นอารัมมณาธิปัตติ หนึ่ง ธรรมที่มีมรรคเป็นอารัมมณาธิปัตติเหล่านั้นเป็นปริตตธรรมแน่นอน [คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิริชาญาณสัมปยุตตจิต ๔ รวม ๘ ดวง] กล่าวคือ ในเวลาที่ยอริยสาวกพิจารณามรรคของตนด้วยความตั้งใจ อารัมมณาธิปัตติย่อมมีได้ แต่เมื่ออริยสาวกพิจารณามรรคของผู้อื่นด้วยเจโตปริยญาณ แม้กระทำด้วยความตั้งใจก็ตั้งใจให้เหมือนมรรคของตนแทงตลอดแล้วไม่ได้

ถามว่า : อริยสาวกเห็นพระตถาคตทรงกระทำมกปาฏิหาริย์อยู่ ย่อมใส่ใจมรรคของพระตถาคตหรือไม่

ตอบว่า : ย่อมใส่ใจได้ แต่ใส่ใจเหมือนมรรคของตนไม่ได้

แม้ในคำ[ของคัมภีร์อรรถกถาโบราณ]นี้ว่า พระอรหันต์ไม่ใส่ใจธรรมอะไรๆ ยกเว้นมรรค ผล และนิพพาน ก็มีเนื้อความเดียวกัน [คือ พระอรหันต์ใส่ใจมรรค ผล และนิพพานของตนเป็นหลักสำคัญ]

คำว่า วิมัสสิปเตยฺย (เจริญมรรคมีวิมัสสาเป็นอธิปัตติ) นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงสหชาตาธิปัตติ กล่าวคือ เมื่อบุคคลเจริญมรรคทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ฉันทะก็ชื่อว่าอธิปัตติ มิใช่มรรคเป็นอธิปัตติ แม้ธรรมที่เหลือ[จากฉันทะ]ก็ชื่อว่า มีฉันทะเป็นอธิปัตติ มิใช่มีมรรคเป็นอธิปัตติ แม้จิตตะก็มีนัยเดียวกัน

[ประโยคว่า วิมัสสิปเตยฺยณฺติ อิห สหชาตาธิปัตติ ทสฺเสตุ วุฏฺฐํ. จนฺตมฺหิ เขฏฺฐกํ กตฺวา

มคฺคํ ภเวตสฺส จฺนฺโท อธิปติ นาม โหติ, น มคฺโค. เสธมฺมาปิ จฺนฺทาธิปติโน นาม โหติ, น มคฺคาธิปติโน. จิตฺเตปิ เอสฺว นโย (คำว่า วิมฺสาธิปเตยฺยํ นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงสหชาตาธิปติ กล่าวคือ เมื่อบุคคลเจริญมรรคทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ฉันทะก็ชื่อว่าอธิปติ มิใช่มรรคเป็นอธิปติ แม้ธรรมที่ เหลือ[จากฉันทะ]ก็ชื่อว่า มีฉันทะเป็นอธิปติ มิใช่มีมรรคเป็นอธิปติ แม้จิตตะก็มีนัยเดียวกัน) มี หิ ศัพท์ประกอบไว้ในต้นประโยคว่า จฺนฺทญฺหิ ตามหลักการสัมพันธ์ประโยคโดยทั่วไป หิ ศัพท์ที่อยู่ ท้ายประโยคหน้าซึ่งประกอบด้วยคำแสดงผลที่ลง ตํ ปัจจัยหรือแปลง ส วิกัตติเป็น ตถํ (เพื่อ) เช่น ทสฺเสตฺถ, ทสฺสนตถํ (เพื่อแสดง) หรือประกอบด้วยคำแสดงเหตุที่ลงปัญจมีวิกัตติเป็นต้น มักทำหน้าที่ วิตถารโชตกะ คือ แสดงความพิสดาร แปลว่า กล่าวคือ]

เมื่อบุคคลเจริญมรรคกระทำวิมฺงสาให้เป็นใหญ่อยู่ วิมฺงสาย่อมเป็นทั้งอธิปติและ มรรค ดังนั้น แม้ธรรมที่เหลือ[จากวิมฺงสา]ก็ย่อมได้ชื่อว่ามีมรรคเป็นอธิปติ แม้วิริยะก็มี นัยเดียวกัน

นิทเทแห่งอุปนฺนติกะที่ ๑๗

[๑๐๔๑] นิทเทแห่งอุปนฺนติกะ คำว่า ซาตา แปลว่า [ธรรมเหล่าใด]เกิดแล้ว คือ ได้รับสภาวะของตนแล้ว

คำว่า ภูตา (เป็นแล้ว) เป็นต้นเป็นไวพจน์ของธรรมที่เกิดแล้วเหล่านั้น โดย แท้จริงแล้ว ธรรมที่เกิดแล้วนั้นแหละพึงทราบว่ :-

ชื่อว่า เป็นแล้ว (ภูตะ) โดยการเข้าถึงสภาวะ

ชื่อว่า เกิดขึ้นแล้วเมื่อมีการประกอบ (สญฺชาตะ) เพราะเกิดขึ้นด้วยการ ประกอบแห่งปัจจัย [สํ อุปสรรคใน สมฺชาต ใช้ในความหมายว่า สโยค (ประกอบ) เช่น เมื่อมีการประกอบกับเหตุมีกรรมเป็นต้น รูปธรรมย่อมเกิดขึ้น หรือเมื่อมีการประกอบ กับเหตุมีวิชาเป็นต้น นามธรรมย่อมเกิดขึ้น]

ชื่อว่า บังเกิดแล้ว (นิพพตฺตา) เพราะถึงลักษณะแห่งการเกิดขึ้น

ส่วนคำว่า อภินิพพตฺตา (บังเกิดเฉพาะแล้ว) ตรัสไว้โดยเพิ่มพด้วยอุปสรรค [ว่า อภิ]

ชื่อว่า ปาตุภูตา (ปรากฏแล้ว) เพราะเป็นสภาวะประจักษ์แล้ว [ปาตุ หุตฺวา ภูตา ปาตุภูตา]

ชื่อว่า อุปันหนา (เกิดขึ้นแล้ว) เพราะเป็นไปในขณะ ๓ ถัดจากอดีต

คำว่า สมุပ္ปหนา (เกิดขึ้นพร้อมแล้ว) ตรัสไว้โดยเพิ่มบทยุบสรรค[ว่า ส]

ชื่อว่า อุฏฐิตา (ตั้งขึ้นแล้ว) เพราะตั้งอยู่ในเบื้องต้น โดยสภาวะเกิดขึ้น

ชื่อว่า สมุฏฐิตา (ตั้งขึ้นแล้วเมื่อมีการประกอบ) เพราะตั้งขึ้นแล้วด้วยการประกอบแห่งปัจจัย

พึงทราบเหตุในการกล่าวว่า อุปฺปหนา อีก ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

บทว่า อุปฺปนฺนํเสน สงฺคหิตา (นับเข้าด้วยส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว) หมายความว่า ถึงการนับด้วยส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว

คำว่า รูป เวทนา สมฺมา สงฺขารา วิญฺญาณํ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญฺญาณ) นี้ เป็นคำแสดงสภาวะของธรรมที่เกิดขึ้นเหล่านั้น

นิเทศแห่งบทที่ ๒ [ว่า อนุปฺปหนา ธมฺมา] พึงทราบตามนัยปฏิเสธรธรรมที่ตรัสแล้ว[ว่า ชาตา ภูตา เป็นต้น]

นิเทศแห่งบทที่ ๓ [ว่า อุปฺปาติโน ธมฺมา] มีเนื้อความเข้าใจง่ายแล้ว

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงอุปฺปนฺนตีกะนี้ให้เต็มกาลทั้งสอง [คือ ปัจจุบัน และอนาคต] กล่าวคือ วิบากแห่งกรรมที่ได้โอกาสแล้วมี ๒ อย่าง คือ วิบากที่ถึงขณะแล้ว และวิบากที่ยังไม่ถึงแล้ว วิบากที่ถึงขณะ[ทั้งสาม]แล้วชื่อว่า อุปฺปนฺนํ (เกิดขึ้นแล้ว) ส่วนวิบากที่ยังไม่ถึงขณะ[ทั้งสาม]จะเกิดขึ้นในลำดับถัดไปแห่งจิตหรือในกาลล่วงพ้นไป อีกแสนกัปก็ตามจะชื่อว่าไม่มีก็หาไม่ได้ เพราะเป็นสภาวะมีปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่า สภาวะธรรมที่จะเกิดขึ้น (อุปฺปาติโน ธมฺมา)

วิบากแห่งกรรมที่ได้รับโอกาสแล้วมี ๒ อย่าง ฯลฯ จะชื่อว่าไม่มีหาไม่ได้ เพราะเป็นสภาวะมีปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่า สภาวะธรรมที่จะเกิดขึ้น เหมือนในพระบาลีนี้ว่า

ติฏฐเตว สายํ โปฏฐปาท อรูปี อตฺตา สมฺมามโย, อถ อิมสฺส ปุริสสฺส อญฺเฆ
จ สมฺมาม อุปฺปชฺชนฺติ อญฺเฆ จ สมฺมาม นิสฺสณฺณติ.”^{๙๔}

“ดูกรโปฏฐปาทะ อตฺตาที่เป็นสัญญาอันไม่มีรูปนั้นยังดำรงอยู่ที่เดียว ลำดับนั้น
[กามาวจร]สัญญาอื่น[จากภวังคสัญญา]ย่อมเกิดแก่บุรุษ[ผู้เป็นรูปพรหม]นี้ และสัญญาอื่น
ย่อมดับไป”

มูลภวังคสัญญา (สัญญาที่เป็นมูลภวังค์) ย่อมดับไปในกาลเป็นไปแห่งกามาวจร-
สัญญาในรูปภูมิแม้ก็จริง แต่มูลภวังคสัญญานั้นจักเกิดขึ้นแน่นอนในกาลที่กามาวจร-
สัญญาดับแล้ว ดังนั้น อตฺตากล่าวคือนามจึงไม่ถึงการนับว่าย่อมไม่มี ได้ชื่อว่ายังดำรงอยู่
ที่เดียว

[ในพระบาลีข้างต้น พระพุทธองค์ตรัสว่า ติฏฐเตว สายํ อรูปี อตฺตา สมฺมามโย (อตฺตาที่
เป็นสัญญาอันไม่มีรูปนั้นยังดำรงอยู่ที่เดียว) โดยหมายถึงภวังคสัญญาที่เกิดขึ้นในรูปภูมิ

และตรัสว่า อถ อิมสฺส ปุริสสฺส อญฺเฆ จ สมฺมาม อุปฺปชฺชนฺติ อญฺเฆ จ สมฺมาม นิสฺสณฺณติ
(ลำดับนั้น [กามาวจร]สัญญาอื่น[จากภวังคสัญญา]ย่อมเกิดแก่บุรุษ[ผู้เป็นรูปพรหม]นี้ และสัญญา
อื่นย่อมดับไป) โดยหมายเอาสัญญาที่ประกอบกับชวนจิต

แม้ภวังคสัญญาจะไม่ปรากฏในขณะที่เกิดขึ้นและดับไปของกามาวจรชวนสัญญา แต่
พระพุทธองค์ยังตรัสถึงความมีอยู่ด้วยพระดำรัสที่แสดงถึงปัจจุบันกาลว่า ติฏฐเตว (ยังดำรงอยู่ที่เดียว)
แม้สัญญาดังกล่าวจะไม่ใช่ว่าที่ปรากฏอยู่จริง ก็ได้ตรัสว่า นตฺถิ (ไม่มีอยู่) เพราะจักเกิดขึ้น
แน่นอนเมื่อกามาวจรชวนสัญญาดับไปแล้ว ฉะนั้นใด วิบากที่จักเกิดแน่นอนในอนาคตก็ได้ชื่อว่า อุป-
ปาติโน ธมฺมา (สภาวะธรรมที่จะเกิดขึ้น) ด้วยคำแสดงปัจจุบัน เพราะเป็นสภาวะที่จักเกิดขึ้นแน่นอน
ฉันทัน]

ถ้ากุศลกรรมและอกุศลกรรมที่สัตว์ทำไว้แล้วพึงให้วิบากทั้งหมด โอกาสแห่ง
กรรมอื่นก็ไม่พึงมี แต่กรรมนั้นมี ๒ อย่าง คือ กรรมมีวิบากแน่นอน และกรรมมีวิบาก
ไม่แน่นอน

กรรมมีวิบากแน่นอน คือ อนันตริยกรรม ๕ สมาบัติ ๘ และมรรคญาณ
อันประเสริฐ ๔ ซึ่งถึงขณะทั้งสามแล้วก็มี ที่ยังไม่ถึงขณะก็มี

กรรมที่ถึงขณะทั้งสามแล้ว ชื่อว่า อุปันนะ (เกิดขึ้นแล้ว) ส่วนกรรมที่ยังไม่ถึงขณะ ชื่อว่า อนุปันนะ (ยังไม่เกิดขึ้น) วิชาของกรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้นพึงเกิดขึ้นในลำดับถัดไปแห่งจิตหรือในกาลล่วงพ้นไปอีกแสนกัป จะชื่อว่าไม่มีก็หาไม่ได้ เพราะเป็นสภาวะมีปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่า สภาวะธรรมที่จะเกิดขึ้น (อุปปาติโน ธมฺมา) เหมือนอย่างมรรคของพระเมตไตรยโพธิสัตว์ ชื่อว่า อนุปันนะ (ยังไม่เกิดขึ้น) และผลได้ชื่อว่า สภาวะธรรมที่จะเกิดขึ้น

นิเทศแห่งอดีตติกะที่ ๑๘

[๑๐๔๔] ในนิเทศแห่งอดีตติกะ คำว่า อดีตตา (ล่วงไปแล้ว) หมายความว่า ล่วงพ้นขณะทั้ง ๓ [คือ อุปปาทขณะ วิถีขณะ และภังคขณะ]

คำว่า นิรุทธา (ดับแล้ว) หมายความว่า ถึงความดับแล้ว

คำว่า วิคตา (ปราศไปแล้ว) หมายความว่า ถึงความพินาศไปแล้ว หรือปราศจากแล้ว [นัยแรก วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิภว (ความพินาศ) นัยหลังใช้ในความหมายว่า วิโยค (พลัดพราก)]

คำว่า วิปริณตยา (แปรไปแล้ว) ได้แก่ ถึงการแปรปรวนโดยละปกติไป

คำว่า อตถังคตา คือ ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ที่เรียกว่าความดับ

คำว่า อพุกตถงคตา (ถึงความดับสูญแล้ว) เพื่อบท[ว่า อตถังคตา] ด้วยอุปสรรค [คือ อภิ]

คำว่า อุปุปชชิตฺวา วิคตา (เกิดขึ้นแล้วปราศไป) หมายความว่า เกิดขึ้นแล้วก็ปราศจากไป เหตุในการตรัสอดีตอีกได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้ว

แม้ธรรมมีอนาคตเป็นต้นข้างหน้าก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า อดีตเสน สงฺคหิตา (นับเข้าโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว) หมายความว่า ถึงการนับโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว

ถามว่า : ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ
แม้ธรรมที่เป็นอนาคตเป็นต้นข้างหน้าก็มีนัยเดียวกัน

นิทเทสแห่งอดีตารัมมณตีกะที่ ๑๙

[๑๐๔๗] ในนิทเทสแห่งอดีตารัมมณตีกะ (ที่ ๑๙) ในบทว่า อดีตเต ธมฺเม อารพฺภ
(ปรารภอดีตธรรม) เป็นต้น พึงทราบเฉพาะปริตตธรรมและมหัคคตธรรมเท่านั้น เพราะ
ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นปรารภธรรมเป็นอดีตเป็นต้นเกิดขึ้น

[อารมณฺคือนิพพานอันเป็นอัปปมาณะจัดเป็นกาลวิมุตติ ดังนั้น จึงไม่นับเข้าในตีกะนี้
ส่วนบัญญัติแม้เป็นกาลวิมุตติก็ไม่น่าสงสัย เพราะเป็นที่แสดงถึงปรมัตถธรรม]

นิทเทสแห่งอชฌัตตตีกะที่ ๒๐

[๑๐๕๐] ในนิทเทสแห่งอชฌัตตตีกะ พระพุทธองค์ทรงกำหนดเอาสัตว์ทั้งหมด
ด้วยบททั้งสองว่า เตสํ เตสํ (สัตว์เหล่านั้นๆ)

บททั้งสองว่า อชฺชุตฺตํ ปจฺจตฺตํ (เป็นภายใน เป็นเฉพาะตน) เป็นชื่อของธรรมที่
เป็นภายในอันเกิดในตน

คำว่า นิยตา แปลว่า เกิดในตน

คำว่า ปาฏิปุคฺคฺลิกา แปลว่า เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล [วิสุํ ปุคฺคฺลา ปฏฺิ-
ปุคฺคฺลา, ปฏฺิปุคฺคฺลันํ สนฺตกา ปาฏิปุคฺคฺลิกา]

คำว่า อุปาทินฺนา (เป็นอุปาทินนะ) หมายความว่า ธรรมที่ตั้งอยู่ในสรีระ ที่จริง
แล้วธรรมเหล่านั้นเกิดด้วยกรรมหรือไม่ก็ตาม แต่ตรัสว่า อุปาทินฺนา ในนิทเทสแห่ง
อชฌัตตตีกะนี้ด้วยการยึดถือ[ว่าเป็นของเรา]และการยึดมั่นผิด

[๑๐๕๑] คำว่า ปรสฺตฺตานํ (สัตว์อื่น) ได้แก่ สัตว์ที่หลือเว้นตนเอง

คำว่า ปรปุคฺคฺลันํ (บุคคลอื่น) เป็นไวพจน์ของคำว่า ปรสฺตฺตานํ นั้นนั่นเอง

คำที่เหลือนั้นกับคำที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ

คำว่า ตฤภยํ ตัตตบเป็น ตํ + อุภยํ (ธรรมทั้ง ๒ นั้น)

นิเทศแห่งอชฌัตตารัมมณติกะที่ ๒๑

[๑๐๕๓] ในปฐมบทแห่งอชฌัตตารัมมณติกะ[ที่ ๒๑] พึงทราบธรรมที่เป็นปริตตะ และมหัคคตะ ในทุติยบทพึงทราบธรรมที่เป็นอัปปมาณะ[คือโลกุตตระ]อีกด้วย ในตติยบท พึงทราบปริตตธรรมและมหัคคตธรรมเท่านั้น

อนึ่ง อัปปมาณธรรม[ในทุติยบท]ย่อมไม่รับรู้ธรรมภายนอกในบางขณะ และ ธรรมภายในในบางขณะ [คือ รับรู้นิพพานที่เป็นธรรมภายนอกเท่านั้นเป็นอารมณ์ จึงไม่นับเข้าในตติยบทว่า อชฺชุตฺตพหิทฺธารมฺมณา รมฺมา]

นิเทศแห่งสนิทัสสนติกะ[ที่ ๒๒] มีเนื้อความเข้าใจง่าย



นิสสารโต นลนล็กทลีสมานัน
อตฺตาน'เมว ปรีหณตติ อตฺตเหโต
สมโปสิโตปิ กุสหาย'มิวากตณฺญ
กาโย น ตสฺส อนุคจฺจติ กาลเกรา.

เตลกฎาทคาถา คาถา ๔๗

“ร่างกายย่อมทำลายตัวเองถ่ายเดียวเหมือนต้นอ้อและกล้วย
เพราะไร้แก่นสาร แม้ถูกปรนนิบัติอย่างดีเพราะความยึดมั่นในตนก็
ไม่ติดตาม บุคคลนั้นหลังความตาย เปรียบดังสหายชั่วผู้ไม่รู้คุณ”

คำอธิบายทุกนิกเขปะ

เหตุโคจณกะ

[๑๐๖๒] บรรดาทุกะทั้งหลาย ในนิเทศแห่งอโหสะ ธรรมที่ชื่อว่า ไมตรี ด้วยอำนาจแห่งการถึงความเมตตา

อาการแห่งไมตรี ชื่อว่า กิริยาแห่งเมตตา

คำว่า เมตตายุติัตตะ คือ ภาวะของจิตที่พร้อมด้วยเมตตาอันดำเนินไปด้วยเมตตา

คำว่า อนุททา คือ การคุ้มครอง หมายความว่า ย่อมรักษา

คำว่า อนุททายนา คือ กิริยาที่คุ้มครอง

คำว่า อนุททายัตตะ คือ ภาวะแห่งจิตที่ดำเนินไปด้วยการคุ้มครอง

ชื่อว่า หิตลิตา (การแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล) โดยเนื่องด้วยการแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล

ชื่อว่า อนุกัมปา (การอนุเคราะห์) โดยเนื่องด้วยการอนุเคราะห์

พระพุทธองค์ตรัสถึงเมตตาที่บรรลุอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิด้วยบทเหล่านี้ทั้งหมด [ตั้งแต่ เมตติ จนถึง อนุกัมปา] ตรัสถึงอโหสะเป็นโลกียะและโลกุตระด้วยบทที่เหลือ [คือ อโหโส, อหุสสนา เป็นต้น]

[๑๐๖๓] ในนิเทศแห่งอโหสะ คำว่า ทุกเข ฌาณ (ความรู้ในทุกข์) คือ ปัญญาในทุกขสัจ

แม้บทว่า ทุกขสมุทเย ฌาณ (ความรู้ในทุกขสมุทัย) เป็นต้นนั้นก็มียุติเดียวกัน

อนึ่ง บรรดาความรู้ในทุกข์เป็นต้นนั้น ความรู้ในทุกข์ (ทุกเข ฌาณ) ย่อมเป็นไปในการฟัง การใคร่ครวญ การแทงตลอด และการพิจารณา ความรู้ในทุกขสมุทัยก็เป็นไปอย่างนั้น แต่ความรู้ในนิโรธย่อมเป็นไปในการฟัง การแทงตลอด และการพิจารณา ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ก็เหมือนกัน

คำว่า ปุพฺพนฺเต (ในส่วนอดีต) คือ ในส่วนที่ล่วงไปแล้ว

คำว่า อปรนฺเต (ในส่วนอนาคต) คือ ในส่วนที่ยังไม่มาถึง

คำว่า ปุพฺพนฺตาปรนฺเต คือ ในส่วนทั้ง ๒ นั้น

คำว่า อิทฺทปฺปจฺยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ญาณํ (ความรู้ในธรรมอันเป็นเหตุและผล) คือ ความรู้ในเหตุและธรรมที่เกิดขึ้นเพราะเหตุอย่างนี้ว่า ธรรมมีวิชาเป็นต้นนี้เป็นปัจจัย ธรรมมีสังขารเป็นต้นนี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย ผลมีสังขารเป็นต้นนี้ย่อมเกิดขึ้น อาศัยปัจจัยมีวิชาเป็นต้นนี้

นิเทศแห่งโลกะ

[๑๐๖๕] แม้ในนิเทศแห่งโลกะ เนื้อความของบทที่ยังมิได้กล่าวไว้ในหนหลัง พึงทราบดังนี้

สภาวะที่ชื่อว่า รากะ (ความกำหนด) โดยเนื่องด้วยความกำหนดพอใจ

ชื่อว่า สารากะ (ความกำหนดยิ่ง) เพราะเป็นความกำหนดที่มีกำลัง [คำว่า สาราโค ตัตถทเป็น ส + ราโค อุปสรรคคือ ส ใช้ในความหมายว่า ภูส (ยิ่ง)]

ชื่อว่า อนุนยะ (ความคล้อยตามอารมณ์) เพราะยังสัตว์ทั้งหลายให้คล้อยไปในอารมณ์

คำว่า อนุโรโธ คือ สภาวะพอใจ หมายความว่า รักใคร่

คำว่า นันที คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เพลิดเพลนในภพใดภพหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง นันที คือ สภาวะเพลิดเพลน

[คำว่า นนฺที มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เพลิดเพลน = นนฺทนต์ติ เอตยาติ นนฺที (กรณสาธนะ)
- สภาวะเพลิดเพลน = นนฺทตฺติ นนฺที (กัตตุสาธนะ)]

ทั้งความเพลิดเพลนนันท์ก็เป็นความกำหนดด้วย เหตุนี้จึงชื่อว่า นันทีรากะ

ในเรื่องนั้น ตัณหาที่เกิดขึ้นครั้งเดียวในอารมณ์หนึ่งชื่อว่า นันทิ (ความเพิลิต-
เพลิน) เมื่อเกิดขึ้นบ่อยๆ จึงได้ชื่อว่า นันทิราคะ (ความกำหนัดเพิลิตเพลิน)

คำว่า จิตตสฺส สาราโค (ความกำหนดยิ่งแห่งจิต) หมายความว่า โลภะที่เรา
กล่าวไว้ในหนหลังว่าเป็นความกำหนดยิ่ง เพราะเป็นความกำหนัดที่มีกำลัง โลภะนั้นมิใช่
เป็นของสัตว์บุคคล แต่เป็นความกำหนดยิ่งแห่งจิตเท่านั้น

คำว่า อิจฉา คือ สภาวะทำให้ชอบอารมณ์

คำว่า มุจฉา คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ลุ่มหลงโดยความเป็นกิเลสที่มีกำลัง

ชื่อว่า อัชฌเณสฺส (ความหมกหมุ่น) โดยเนื่องด้วยการถือเอาโดยกลืนให้สิ้นไป

คำว่า เคะระ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์มีมาก กล่าวคือ ถึงความตะกละตะกลาม

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เคะระ (ความใคร่) เพราะเป็นสภาวะหนาแน่น ดังจะเห็น
ได้ว่า ท่านกล่าวว่า เคะระ เพราะเป็นสภาวะหนาแน่นในประโยคว่า เคริ วา ปวนสณฺฑํ
(ไพโรสณฑ์ทึบ)

บทต่อไป[คือ ปลิเคโธ (ความรักใคร่) เพิ่มบทด้วยอำนาจอุปสรรค[คือ ปริ
แปลง รุ เป็น ล]

อีกอย่างหนึ่ง ปลิเคระ คือ ความรักใคร่โดยส่วนทั้งปวง [ปริ ใช้ในความหมาย
ว่า สมนฺโตโต (รอบด้าน)]

คำว่า สังคะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ติดอยู่ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สังคะ เพราะ
เป็นสภาวะติดอยู่ [ความหมายแรกแสดงกรณีฐานะ ส่วนความหมายหลังแสดงกัตตุฐานะ]

ชื่อว่า บังกะ (เหมือนตม) เพราะเป็นสภาวะทำให้จมลง

ตัณหาชื่อว่า เอชา (ธรรมชาติผู้คร่ำมา) โดยเนื่องด้วยการคร่ำมา สมจริงดัง
พระพุทธดำรัสว่า

เอชา อิมํ ปุริสํ ปริกขุตฺตํ ตสฺส ตสฺสเสว ภาสสฺส อภินิพฺพตฺติยา.

“ตัณหาย่อมชักลากบุรุษไปเพื่อเกิดขึ้นในภพนั้นๆ โดยแท้”

ตัณหาชื่อว่า มายา (ธรรมชาติหลอกลวง) เพราะเป็นสภาวะล่อสัตว์ไว้

ตัณหาชื่อว่า ชนิกา (ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิด) เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ให้เกิด
ในวิภวภูมิจะ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตณฺหา ชนฺติ ปุริสํ จิตฺตมสฺส วิธาวติ.^{๑๙}

“ตัณหาย่อมยังสัตว์ให้เกิด จิตของเขาย่อมพล่านไป”

ตัณหาชื่อว่า สัญชนนี (ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิดผูกมัดไว้) เพราะเป็นสภาวะ
ยังสัตว์ให้เกิดผูกมัดไว้ด้วยความทุกข์ในวิภวภูมิจะ [สํ ใช้ในความหมายว่า สโยชยมานา (ให้
ประกอบ, ผูกมัดไว้)]

ตัณหาชื่อว่า สัพพินี (ธรรมชาติร้อยรัด) เพราะเป็นสภาวะร้อยรัด ดังจะเห็น
ได้ว่า ตัณหานี้ย่อมร้อยรัดสัตว์ไว้ในวิภวภูมิจะให้สืบทอดด้วยอำนาจจิตและปฏิสนธิ เหมือน
ช่างชุนได้ชุนผ้าผืนหนึ่งกับผ้าอีกผืนหนึ่ง ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า ชื่อว่า สัพพินี (ธรรมชาติ
ร้อยรัด) เพราะเป็นสภาวะร้อยรัด

คำว่า ชาลินี (ธรรมชาติมีช้าย) คือ มีช้ายที่เรียกว่าอารมณ์หลากหลาย

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ชาลินี คือ มีช้ายที่เรียกว่าการดิ้นรนของตัณหาและการ
ยึดมั่น[ในอารมณ์]

ตัณหาชื่อว่า สริตา (ธรรมชาติเหมือนแม่น้ำ) เพราะเป็นสภาวะเหมือนแม่น้ำ
มีกระแสอันเชี่ยว เนื่องจากเป็นสิ่งที่พัดพาไป

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สริตา เพราะเป็นสภาวะชุ่มใจ สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ใน
ธรรมบท สุนฺทโรปฺปทิกาวตฺตํ]ว่า

สริตานํ ลินฺหิตานํ จ โสมนสฺसानํ ภวนฺติ ชนฺตฺโน.^{๒๐}

“เหล่าสัตว์ที่มีความโสมนัส ชุ่มชื้นไปด้วยรักเสนาหา”

อนึ่ง ในพระบาลีนั้นมีความหมายดังนี้ว่า โสมนัสอันเป็นธรรมชาติชุ่มใจและ
ติดแน่น

ค้นหาชื่อว่า วิสัฏฐิกา เพราะอรรถดังนี้ คือ

- เป็นสภาวะซ่านไป [เมื่อควรกล่าวว่า วิสตา ซ้อน ต เป็น ตต แล้วลง ฌิก ปัจจัยในสัถตถัตถิตโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วิสตา เอว วิสัฏฐิกา]
- เป็นสภาวะซึมซาบไป [เมื่อควรกล่าวว่า วิสฎา แปลง ฎ เป็น ต แล้ว ประกอบรูปศัพท์เหมือน วิสตา]
- เป็นสภาวะกว้างขวาง [เมื่อควรกล่าวว่า วิสาลา ประกอบรูปศัพท์ให้เป็น วิสตุตา ด้วยนิรุตตินัย แล้วลง ฌิก ปัจจัยเหมือนข้างต้น]
- เป็นสภาวะไปในอารมณ์ต่างๆ [เมื่อควรกล่าวว่า วิสกุฎิกา แปลง กุฎ เป็น ตต]
- เป็นสภาวะหลอกลวง [เมื่อควรกล่าวว่า วิสวาฎิกา ประกอบรูปศัพท์ให้เป็น วิสตุฎิกา ด้วยนิรุตตินัย]
- เป็นสภาวะบั่นทอนโดยประการต่างๆ
- เป็นสภาวะที่มีทุกข์เป็นเหตุ [คือ เมื่อทุกข์เวทนาเกิดขึ้น ค้นหาที่ต้องการ สุขย่อมเกิดขึ้น]
- เป็นสภาวะที่มีทุกข์เป็นผล [คือ ค้นหาเป็นเหตุเกิดของทุกข์ จึงมีทุกข์เป็นผล]
- เป็นสภาวะที่มีการบริโภคนั่นที่เป็นทุกข์ [คือ มีการบริโภคทุกข์อันได้แก่ รูปารมณ์ เป็นต้น]

อีกอย่างหนึ่ง ตัณหานั้นที่ชื่อว่า ซ่านไป ย่อมแผ่ไปในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ตระกูล และคณะ เหตุนี้จึงชื่อว่า วิสัฏฐิกา (ธรรมชาติแผ่ไป)^{๒๑}

ค้นหาชื่อว่า สุตตะ (ธรรมชาติเหมือนเส้นด้าย) เพราะเป็นด้ายเส้นด้ายที่ผูกเอาไว้ โดยเป็นสิ่งที่ให้ถึงความเสื่อมสูญไป สมดังพระพุทธดำรัส[ในลภสัการสังยุตต์ กุมม-สูตร]ว่า

สุตตกนฺติ โข ภิกฺขเว นนฺทึราคฺสเสตํ อธิวจฺนํ^{๒๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่าสุตตะนี้เป็นชื่อของนันทิราคะ (ความกำหนดเพิลิตเพิลิน)”

ตัณหาชื่อว่า วิสฐา (ธรรมชาติซึมซาบไป) เพราะเป็นสภาวะแผ่ขยายไปแม้ใน
อารมณ์มีรูปเป็นต้น

ตัณหาชื่อว่า อายุหิณี (ธรรมชาติให้ชวนชวาย) เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ให้
ชวนชวายเพื่อการได้วัตถุนั้นๆ

ตัณหาชื่อว่า ทุตติยา (ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง) เพราะเป็นสหาย เนื่องจากไม่ให้
เบื่อหน่าย ดังจะเห็นได้ว่า ตัณหานี้ย่อมไม่ให้เหล่าสัตว์เบื่อหน่ายในวิภวภูมิจึง คือ ย่อมให้อภิรมย์ เหมือนสหายรักในที่ๆ ตนไปแล้ว

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตณฺหาทฺตโย ปุริโส

ทิมมทฺธาน สํสรํ

อิตฺถภาวณฺณภาวํ

สํสรํ นาติวตฺตติ.^{๒๓}

“บุรุษ [คือเหล่าสัตว์] มีตัณหาเป็นเพื่อนสอง ท่องเที่ยวไปอยู่
สิ้นกาลนาน ย่อมไม่ล่องพ้นสงสาร อันมีความเป็นอย่างนี้ (คือเป็น
มนุษย์) และความเป็นอย่างอื่น (คือเป็นเทวดา เป็นต้น)”

ตัณหาชื่อว่า ปณฺธิ (ธรรมชาติปรารถนา) โดยเนื่องด้วยความปรารถนา

คำว่า ภวเนตฺติ แปลว่า เชื้อภรรตภพ โดยแท้จริงแล้ว สัตว์ทั้งหลายถูกตัณหา
นำไปสู่ที่ที่ตนปรารถนาแล้วๆ เหมือนฝูงโคที่ถูกเชือกผูกคอไว้

คำว่า วณฺะ คือ สภาวะเข้าถึงอารมณ์นั้นๆ คือ ยึดหน่วงไว้

อีกอย่างหนึ่ง วณฺะ คือ สภาวะอ้อนวอน

[คำว่า วณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเข้าถึงอารมณ์นั้นๆ = ตํ ตํ อารมฺมณํ วณฺติ ภชฺติ อลฺลียตฺติ วณฺ

(วณ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า สมภุตฺติ (เข้าถึง)

- สภาวะอ้อนวอน = วโนติ ยาจตฺติ วณฺ (วณฺ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า ยาจณ (ขอ))

บทว่า วณโถ ทรงเพิ่มบทโดยพยัญชนะ [คือ มาจาก วณ ธาตุ + ถ ปัจจัยเหมือน สมโถ]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วณะ คือ สภาวะเหมือนป่า เพราะเป็นสภาวะยังทุกข์อัน
ไร้ประโยชน์ให้เกิดขึ้น และเพราะเป็นสิ่งที่รกชฎ คำว่า ป่า นี้ เป็นชื่อของต้นหาที่มี
กำลังแรง ส่วนต้นหาที่มีกำลังแรงกว่านั้น ชื่อว่า วณะ (ดงชฎ) เพราะเป็นสิ่งที่รกชฎ
ยิ่งกว่า สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในคัมภีร์ธรรมบท]ว่า

วนํ จินฺทมา รุกฺขํ วนโต ชายเต ภยํ
เจตฺวา วณฺญจ วณฺญจ นิพฺพนา โหถ ภิกฺขโว.^{๒๔}

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงถางป่ากิเลส แต่อย่าตัดต้นไม้ ภัย
ย่อมเกิดจากป่ากิเลส พวกเธอทำลายป่าและดงชฎได้แล้ว จงเป็นผู้
ไม่มีป่ากิเลส”

ต้นหาชื่อว่า สันถะ (ความเกี่ยวข้อง) โดยเนื่องด้วยการคบหากัน ความหมาย
ก็คือ การคลุกคลีกัน

ความเกี่ยวข้องนั้นมี ๒ อย่าง คือ ความเกี่ยวข้องด้วยต้นหา และความ
เกี่ยวข้องด้วยความเป็นมิตร ในที่นี้ทรงประสงค์เอาความเกี่ยวข้องด้วยต้นหา

ต้นหาชื่อว่า สีนะ (ความเยื่อใย) โดยเนื่องด้วยความเสน่หา

คำว่า อเปกขา คือ สภาวะห่วงใย โดยเนื่องด้วยการทำความห่วงใย สมจริง
ดังข้อความกล่าวไว้ในมหาสุทฺตสนฺสูตร]ว่า

อิมานิ เต เทว จตุราสีตินครสหสฺसानิ กุสาวตีราชธานีปมฺขานิ. เอตฺถ เทว จนนฺท
ชเนหิ, ชีวเต อเปกฺขํ กโรหิ.^{๒๕}

“ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พระนครแปดหมื่นสี่พันอันมีเมืองกุสาวตีราชธานี
เป็นประมุขเหล่านี้เป็นของพระองค์ ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์จงยังความพอพระทัย
ให้เกิดในพระนครเหล่านั้นเถิด จงมีความห่วงใยในพระชนม์ชีพเถิด”

ในพระบาลีนี้มีคำอธิบายดังนี้ว่า พระองค์จงทำความห่วงใย

คำว่า ปฏิพัณฺธุ คือ สภาวะผูกไว้ในอารมณ์แต่ละอย่าง

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปฏิพัณฺธุ คือ ญาติผู้เป็นเฉพาะ เพราะเป็นญาติ[สนิทผู้เดียวของตน] โดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่าพวกพ้องที่เสมอด้วยต้นหาย่อมไม่มีแก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะเป็นสภาวะอาศัยอยู่เป็นนิตย์

[คำว่า ปฏิพัณฺธุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะผูกไว้ในอารมณ์แต่ละอย่าง = ปาฏิเยกเก ปาฏิเยกเก อารมฺมเณ พนฺธิตฺติ ปฏิพัณฺธุ (ปติ บทหน้า + พนฺธ ธาตุ = ผูก + ณฺ ปัจจัย)

- ญาติผู้เป็นเฉพาะ = ปาฏิเยกโก พนฺธุ ปฏิพัณฺธุ (ปาติบุรพทกรรมธารยสมาส)]

ค้นหาชื่อว่า อาสา (สภาวะแผ่ไปและบริโภค) เพราะเป็นสภาวะแผ่ไปสู่อารมณ์ ความหมายก็คือ เพราะครอบงำและบริโภคไม่รู้จักอิม [อส ธาตุใน อาสา ใช้ในความหมายว่า พยาสน (แผ่ไป) และ อทน (บริโภค)]

ค้นหาชื่อว่า อาสีสนา (กิริยาที่หวัง) โดยเนื่องด้วยความหวัง

[คำว่า อาสีสนา มีรากศัพท์มาจาก สิส ธาตุ จึงมีรูปเดิมว่า อาสีสนา เมื่อทำที่ชะ อิ เป็น อี ก็มีรูปว่า อาสีสนา หรือถ้าลงนิคคหิตเป็นอาคม ก็มีรูปว่า อาสีสนา ส่วนในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุ-มालา หน้า ๒๔๕) พบรูปที่เป็นรัสสะตามเดิมว่า อาสีสนา ฉบับไทยทั่วไปมักใช้บทที่ลงนิคคหิตเป็นอาคมตามฉบับสิงหล เช่น อาสีสนา, อาสีสติ, อาสีสา ส่วนในฉบับพม่าพบรูปที่ทำที่ชะว่า อาสีสนา, อาสีสติ, อาสีสา

บทที่คล้ายคลึงกันในลักษณะนี้มีหลายบท เช่น ฉบับพม่าใช้เป็น สรีสป (สร ธาตุ + สป ธาตุ + อ ปัจจัย), ภีสน (ภิสิ ธาตุ + ณฺ ปัจจัย ทำที่ชะ อิ ใน ภิ เป็น อี), สุตฺตมาร (สุตฺ ศัพท์ + มาร ศัพท์ หรือ สุตฺ บทหน้า + มร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณฺ ปัจจัย) ส่วนฉบับไทยและสิงหลใช้เป็นรูปที่ลงนิคคหิตเป็นอาคมว่า สรีสป, ภีสน, สุตฺตมาร]

คำว่า อาสีสติดัตตะ คือ ภาวะแห่งความหวัง

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รุปาสา (ความหวังรูป) เป็นต้น เพื่อแสดงฐานะแห่งความเป็นไปของต้นหานั้น

ในพากย์นั้น พึงทราบบททั้ง ๙ อย่างนี้ว่า ความหวังในรูป ชื่อว่า รูปาสา โดยถือเอาอรรถแห่งความหวังว่า ชื่อว่า อาสา (ความหวัง) ด้วยอำนาจความปรารถนา

อนึ่ง ในบรรดาบทเหล่านี้ ห้าบทแรกตรัสไว้โดยเนื่องด้วยเบญจกามคุณ

บทที่ ๖ ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยความโลภในบริวาร ซึ่งเป็นของพวกบรรพชิตโดยเฉพาะ

สามบทต่อจากนั้นเป็นของพวกคฤหัสถ์โดยเนื่องด้วยวัตถุที่ไม่รู้จักพอ เพราะวัตถุอันเป็นที่รักยิ่งกว่าทรัพย์ บุตร และชีวิตของพวกเขาไม่มี

คำว่า ชปฺปา คือ ธรรมชาติอันยังเหล่าสัตว์ให้พูดอย่างนี้ว่า นั่นของฉัน นั่นของฉัน หรือว่า สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา [ชปฺปา = ชปฺป ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิทธิปัจจัย]

สองบทต่อจากนั้น[คือ ปชปฺปา (ธรรมชาติที่ยังเหล่าสัตว์ให้พูดไปต่างๆ นานา) อภิชปฺปา (ธรรมชาติที่ยังเหล่าสัตว์ให้พูดมาก) ทรงเพิ่มอุปสรรคเข้ามา [คือ ป และ อภิ]

ต่อจากนั้นไปได้ตรัสว่า ชปฺปา (สภาวะให้พูด) อีก เพราะทรงปรารภเพื่อจำแนกโดยอาการอื่น [คือ อาการอื่นจากอาการที่มีเนื้อความต่างกัน ก็คือ ความมีเนื้อความไม่ต่างกันของ ชปฺปา, ชปฺปนา, ชปฺปิตตต]

คำว่า ชปฺปนา คือ อาการให้พูด

คำว่า ชปฺปิตตต คือ ภาวะของบุคคลผู้ถูกค้นหาให้พูด

คำว่า โลลฺปะ คือ สภาวะตั้งมาไว้ในอารมณ์บ่อยๆ

[คำว่า โลลฺปะ ตามคำอธิบายในอรรถกถา มาจาก ลฺปะ ธาตุ = อากฺขณ (ตึง) + อ ปัจจัย แต่ธาตุนี้ไม่พบในคัมภีร์ธาตุ ก็ถือว่าเป็นธาตุที่นิยมใช้น้อย ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่าธาตุมีมากและมีอรรถมากเป็นอเนก ส่วนสันสกฤตใช้เป็น ลฺปะ ธาตุ + อจฺ ปัจจัย (บาลี คือ อ ปัจจัย) ช้อน ลฺ เป็น ลฺลฺ แปลง อฺ ของ ลฺ ตัวหน้าเป็น โอ เมื่อสำเร็จเป็น โลลฺปะ แล้ว ให้แปลง ภา เป็น ป จึงมีรูปเป็น โลลฺปะ ความหมายว่า ปุณฺปฺ (บ่อยๆ) ที่กล่าวไว้ในที่นี้ก็เป็นเนื้อความที่รับจากการซ้อนอักษร เพราะสันสกฤตถือว่าศัพท์ที่ซ้อนอักษรในอาขยาตหรือกิตกัมกแสดงอรรถที่ยิ่งไปกว่า

อรรถทั่วไป ดังคำว่า จงกมติ (ย่อมเดินกลับไปกลับมา), จงกโม (การเดินกลับไปกลับมา) หมายถึง การเดินกลับไปกลับมา, อคฺคิ ชุโหติ (ย่อมบูชาไฟ) หมายถึง การบูชาไฟเสมอตั้งแต่เกิดจนถึงตาย]

คำว่า โลอุปปะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้ละโมบ

คำว่า โลอุปปายนา คือ อากาโรแห่งกิริยาที่ละโมบ

คำว่า โลอุปปายิตตตะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้พร้อมด้วยความละโมบ

คำว่า ปุณณชิกตา (ภาวะของบุคคลผู้เหมือนสุนัขสันหาง) หมายความว่า เหล่าสัตว์เคลื่อนไหวอยู่ย่อมเที่ยวไป เหมือนสุนัขสันหางอยู่ในที่ใดลามด้วยต้นหาใด คำนั้นเป็นชื่อแห่งต้นหาอันเป็นเหตุทำให้หวนไหวนั้น

[คำว่า ปุณณชิกตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อณฺชํ อณฺช (อณฺช ธาตุ = แสดง + ณ ปัจจัย)
- ปุณฺณสฺส อณฺชํ ปุณฺณชํ (ณฺณฐิตูปปริสสมาส)
- ปุณฺณชํ เยสํ อตฺถิติ ปุณฺณชิกตา (ปุณฺณช ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัดถิตัตถิต)
- ปุณฺณชิกานํ ภาโว ปุณฺณชิกตา (ปุณฺณชิก ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัตถิต)]

คำว่า สาธุกามะ คือ บุคคลผู้ใคร่อารมณ์ที่ดี กล่าวคือ อารมณ์ที่น่าชอบใจยิ่ง

คำว่า สาธุกัมยตา คือ ภาวะของบุคคลผู้ใคร่อารมณ์ที่ดีนั้น

คำว่า อัมมราคะ คือ ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร อันมีมารดาและน้าสาว เป็นต้น

คำว่า วิสมโลกะ (ความโลภเกินขนาด) คือ ความโลภที่เกิดขึ้นมีกำลังแรงแม้ในฐานะที่ควร

อีกอย่างหนึ่ง ฉันทราคะ (ความกำหนดพอใจ) อันเกิดขึ้นในฐานะอันควรหรือไม่ควร พึงทราบชื่อว่าอัมมราคะ (ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร) เพราะไม่เป็นธรรม และชื่อว่าวิสมโลกะ (ความโลภเกินขนาด) เพราะปราศจากความสม่ำเสมอ ดังพระพุทธดำรัสว่า ราโค วิสมํ ^{๒๖} (ความกำหนดไม่สม่ำเสมอ) เป็นต้น

ตัณหา ชื่อว่า นิกันติ (ความชอบใจ) โดยเนื่องด้วยความชอบใจอารมณ์

คำว่า นิการมณา คือ อาการชอบใจ

ตัณหา ชื่อว่า ปัตถนา (ความปรารถนา) โดยเนื่องด้วยความต้องการ

ตัณหา ชื่อว่า ปิหนา (ความรัก) โดยเนื่องด้วยความรัก

คำว่า สัมปัตถนา คือ ความปรารถนายิ่งนัก [สํ อุปสรรคใน สมฺปตฺตนา ใช้ในความหมายว่า ภูส (ยิ่ง)]

กามตัณหา คือ ตัณหาในกามคุณ ๕

ภวตัณหา คือ ตัณหาในรูปภพและอรุภพ

วิภวตัณหา คือ ตัณหาในวิภพที่เรียกว่าความขาดสูญ

รูปตัณหา คือ ตัณหาในรูปภพอย่างเดียว

อรุบทัณหา คือ ตัณหาในอรุภพ

ทิฏฐิราคะ คือ ความยินดีที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ

นิโรธตัณหา คือ ตัณหาในนิโรธ

รูปตัณหา คือ ตัณหาในรูป

สัททตัณหา คือ ตัณหาในเสียง

แม้ตัณหาในกลิ่นและรสเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

โอฆะเป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า อวารณะ คือ สภาวะกั้นกุศลธรรม

ตัณหา ชื่อว่า ฉาทนะ (เครื่องปิดบัง) โดยเนื่องด้วยการปกปิด[กุศลธรรม]

คำว่า พันธนะ คือ สภาวะผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะ

คำว่า อุปกิเลส คือ สภาวะเข้าถึงจิตแล้วให้เศร้าหมอง กล่าวคือ ทำให้เศร้าหมอง

คำว่า อนุสัย คือ สภาวะนอนเนื่อง โดยความหมายว่ามีกำลัง

คำว่า ปริยฐาน คือ สภาวะเกิดขึ้นยึด[กุศล]จิต หมายความว่า ยึดความเป็นไปแห่งกุศลจิตโดยไม่ให้เกิดขึ้น ที่จริงแล้ว ในประโยคว่า โจรา มคเค ปริยฐานิสฺสุ (พวกโจรยึดหนทาง), ฐุตตา มคเค ปริยฐานิสฺสุ (พวกนักเลงยึดหนทาง)^{๒๗} ฟังทราบเนื้อความว่า พวกโจรและพวกนักเลงยึดทางไว้ ฉะนั้น แม้ในคำว่าปริยฐานนี้ ก็ฟังทราบปริยฐานโดยความหมายว่า ยึด ฉะนั้น

คำว่า ลตา คือ ธรรมชาติที่เหมือนเถาวัลย์ โดยความหมายว่า พันไว้รอบ ตัณหานี้ได้ชื่อว่า ลตา (เถาวัลย์) แม้ในที่ตรัสว่า ลตา อุกุชช ตัญจติ ^{๒๘} (ตัณหามีเหมือนเถาวัลย์แตกแขนงออก[จากทวาร ๖] แล้วตั้งอยู่ในรูปารมณเป็นต้น)

คำว่า เววจนะ คือ สภาวะปรารถนาวัตถุต่างๆ [อิฉตตีติ อิฉนา, วิวิธา อิฉนา วิวิฉนา, วิวิฉนาเยว เววจนํ ลง ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต]

คำว่า ทุกขมุละ คือ รากเหง้าแห่งทุกข์ในวัฏฏะ

คำว่า ทุกขนิทานะ คือ เหตุแห่งทุกข์นั้นนั่นแหละ

คำว่า ทุกขปภาวะ คือ แดนเกิดแห่งทุกข์

คำว่า ปาโส (บ่วง) เพราะเป็นเหมือนบ่วงโดยความหมายว่า เครื่องผูก

คำว่า มารปาสะ คือ บ่วงแห่งมาร

คำว่า พลิสะ (เบ็ด) เพราะเป็นเหมือนเบ็ดโดยความหมายว่า ส้ารอกออกยาก

คำว่า มารพลิสะ คือ เบ็ดของมาร

เหล่าสัตว์ผู้ถูกตัณหาคบงำแล้วยอมไม่ล่วงพ้นวิสัยแห่งมาร มารยอมยังอำนาจให้เป็นไปเหนือสัตว์เหล่านั้น โดยปริยายนี้จึงเรียกว่า แดนแห่งมาร เพราะเป็นวิสัยของมาร

[ที่จริงแล้วแดนแห่งมารก็คือธรรมที่มีในภูมิ ๓ ซึ่งตัณหากะเกี่ยวอยู่ การเรียกตัณหว่าแดนแห่งมาร จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลเป็นชื่อของเหตุ เพราะตัณหเป็นอารมณ์ของธรรมที่มีในภูมิ ๓ เหล่านั้น จึงกล่าวถึงตัณหด้วย

ผลดังกล่าว (โดยทั่วไปการอุปจาระเป็นการกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล แต่ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลเป็นชื่อของเหตุ)]

คำว่า ตัณหานที หมายถึง แม่น้ำคือตัณหา โดยความหมายว่า ไหลไป

คำว่า ตัณหาชาละ หมายถึง ข่ายคือตัณหา โดยความหมายว่า ปกคลุมไว้

สุนัขที่ถูกโซ่ล่ามไว้ย่อมถูกนำไปตามปรารถนา ฉนใด เหล่าสัตว์ที่ถูกตัณหาผูกไว้ก็ฉนนั่น ดังนั้น ตัณหาจึงได้ชื่อว่า คัททุละ (โซ่) เพราะเป็นเหมือนโซ่โดยความหมายว่า ผูกไว้แน่น

คำว่า ตัณหาคัททุละ หมายถึง โซ่คือตัณหา

คำว่า ตัณหาสมุททะ หมายถึง สมุทระคือตัณหา โดยความหมายว่า ให้เต็มได้ยาก

นิเทศแห่งโทสะ

[๑๐๖๖] ในนิเทศแห่งโทสะ คำว่า อนตถั เม อจริ (ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา) หมายความว่า ได้กระทำความไม่เจริญแก่เรา

พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงตามนัยนี้

คำว่า อฏฺฐาเน วา ปน อาชาโต (หรือความหงุดหงิดอันเกิดขึ้นได้ในฐานะอันมิใช่เหตุ) หมายความว่า ความโกรธย่อมเกิดขึ้นในฐานะที่มีใช่เหตุอันควร กล่าวคือ บุคคลบางคนย่อมโกรธว่าฝนย่อมตกเกินไป ย่อมโกรธว่าฝนไม่ตก ย่อมโกรธว่า พระอาทิตย์ร้อน ย่อมโกรธว่าพระอาทิตย์ไม่ร้อน เมื่อลมพัดอยู่ก็โกรธ ลมไม่พัดก็โกรธ เมื่อไม่สามารถจะกวาดก็โกรธไปโพธิ์ เมื่อไม่อาจจะห่มจีวรได้ก็โกรธลมพัด เดินสะดุดหกล้มก็โกรธต่อไม่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงความโกรธนี้จึงตรัสว่า อฏฺฐาเน วา ปน อาชาโต ขายติ (หรือความหงุดหงิดย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันมิใช่เหตุ)

ในบรรดาความโกรธเหล่านั้น ความวิบัติแห่งกรรมบถย่อมมีเพราะความโกรธเกิดขึ้นปรารภสัตว์ทั้งหลายในฐานะ ๙ ข้างต้น แต่ความหงุดหงิดในฐานะอันมิใช่เหตุเกิดขึ้นในสังขาร ย่อมไม่ทำให้กรรมบถวิบัติ

โทสะ ชื่อว่า ความหงุดหงิดแห่งจิต เพราะเกิดขึ้นแล้วกระทบกระทั่งจิตอยู่
ความหงุดหงิดที่แรงกว่านั้น ชื่อว่า ปฏิฆาตะ (ความไม่พอใจ)

โทสะ ชื่อว่า ปฏิฆะ (ความโกรธ) เพราะเป็นสภาวะบีบคั้น

คำว่า ปฏิวิโรธะ คือ สภาวะเกลียด

โทสะ ชื่อว่า โกปะ (ความคิดร้าย) เพราะเป็นสภาวะคิดร้าย

บทว่า ปโกโป สมฺปโกโป (ความคิดร้ายต่างๆ นานา ความคิดร้ายยิ่งต่างๆ นานา)
ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [คือ ป ใน ปโกโป และ สมฺป ใน สมฺปโกโป]

ชื่อว่า โทสะ โดยความเป็นสภาวะประทุษร้าย

บทว่า ปโทโส สมฺปโทโส (ความคิดประทุษร้ายต่างๆ นานา ความมุ่งคิดประทุษ-
ร้ายยิ่งต่างๆ นานา) ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [คือ ป ใน ปโทโส และ สมฺป ใน สมฺปโทโส]

คำว่า จิตฺตสฺส พฺยาปตฺติ (ความขุ่นจิต) หมายความว่า ความวิบัติแห่งจิต คือ
อาการแปรปรวนไป[จากเดิม]

ชื่อว่า มโนปโทสะ (สภาวะประทุษร้ายใจ) เพราะเกิดขึ้นประทุษร้ายใจ

ชื่อว่า โกรธะ (ความโกรธ) เพราะเป็นสภาวะโกรธ

คำว่า กุชณนา (กิริยาที่โกรธ) คือ อาการแห่งความโกรธ

คำว่า กุชฌิตฺตตะ คือ ภาวะแห่งจิตที่โกรธ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทโส ทุสฺสนา (การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิด
ประทุษร้าย) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงนัยที่ตรัสไว้ในอกุศลนิเทศ ดังนั้น จึงควรทำการ
ประกอบในนิคมของโทสนิเทศนี้อย่างนี้ว่า “โทสะเช่นนี้ที่ตรัสไว้ในที่นี้ว่า ความหงุดหงิด
แห่งใจ ฯลฯ ความโกรธ และที่ตรัสไว้แล้วในหนหลังตามนัยว่า โทโส ทุสฺสนา (การ
ประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้าย) เป็นต้น สภาวะนี้เรียกว่า โทสะ” เมื่อมีการประกอบบท
อย่างนี้ ย่อมเป็นอันปฎิเสธโทษในการพูดซ้ำ

พึงทราบนิเทศแห่งโมหะตามนัยที่ตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งโมหะ

อนึ่ง นิเทศแห่งโมหะนี้จักแจ่มแจ้งในอรรถกถาแห่งวิภังคปกรณ์ ^{๒๙} โดย
อาการทั้งปวง

[๑๐๗๙] คำว่า เตหิ ธมฺเมหิ เย ธมฺมา สเหตุกา (ธรรมเหล่าใดมีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น) หมายความว่า ธรรมเหล่าอื่นใดที่เป็นเหตุก็ดี ไม่เป็นเหตุก็ดี ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สเหตุกะ (มีเหตุ) ด้วยเหตุธรรมเหล่านั้น

แม้ทว่า อเหตุกะ ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ธรรมที่เป็นเหตุย่อมเป็นเหตุแน่นอน และเป็นธรรมมีเหตุ (สเหตุกะ) ในการเกิดพร้อมกัน ๓ เหตุ หรือ ๒ เหตุ [คือ ในขณะที่ประกอบกับจิตดวงเดียวกัน]

ส่วนโมหะที่ประกอบด้วยวิวิจิจาและอุทัจจะ เป็นเหตุ แต่ไม่มีเหตุประกอบ

แม้นิเทศแห่งทุกะที่ประกอบด้วยเหตุก็มีนัยเดียวกัน

นิเทศแห่งสังขตทุกะ

[๑๐๘๑] ในนิเทศแห่งสังขตทุกะ พระพุทธรองค์ทรงกระทำการแสดงด้วยเอกพจน์ว่า โย เอว โส ธมฺโม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยนั้น) โดยหมายเอาอสังขตธาตุตามที่ตรัสไว้ใน[สัปปัจจัย]ทุกะแรก แต่ได้ทรงทำเป็นพหูพจน์ไว้โดยนัยปุจฉานุสนธิ (การเชื่อมความด้วยการถาม) ว่า อิเม ธมฺมา อปฺปจฺยา (ธรรมเหล่านี้ไม่มีปัจจัย) เพราะทรงยกขึ้นถามด้วยความเป็นพหูพจน์ไว้ใน[สัปปัจจัย]ทุกะแรก

แม้ทว่า อิเม ธมฺมา สนิทฺสสนา (สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่เห็นได้) เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

นิเทศแห่งวิญญูญยทุกะ

[๑๑๐๑] ในนิเทศแห่งเกณจิวิญญูญยทุกะ คำว่า จกฺขุวิญญูญยา แปลว่า ธรรมที่จักขุวิญญาณรู้ได้

แม้ทว่าที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง ในนิเทศน์ คำว่า เกนจิ วิญญะยา (ธรรมที่จิตบางดวงรู้ได้) คือ ในบรรดา จักขุวิญญาณเป็นต้น จักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณดวงใดดวงหนึ่งพึงรู้ได้

คำว่า เกนจิ น วิญญะยา (ธรรมที่จิตบางดวงรู้ไม่ได้) หมายความว่า ทูกะนี้ว่า เย เต ธมฺมา จักขุวิญญะยา, น เต ธมฺมา โสตวิญญะยา (ธรรมเหล่าใดที่จักขุวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญาณรู้ไม่ได้) ย่อมไม่มี เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลัง[คือคำอธิบายมาติกา]ว่า “เกนจิ น วิญญะยาติ เตเนว จักขุวิญญาณน วา โสตวิญญาณน วา น วิชานิตพพา. เอวํ สนเต ทวิฬฺหณปิ ปทานํ อตถนันทตโต ทุโก โหติ (คำว่า เกนจิ น วิญญะยา คือ ธรรมที่ไม่พึงรู้ได้โดยจักขุวิญญาณจิตหรือโสตวิญญาณจิตนั้นนั้นแหละ เมื่อมีเนื้อความอย่างนี้ ทูกะแห่งบททั้ง ๒ ก็ต่างกันโดยองค์ธรรม) [ทูกะดังกล่าวมีไม่ได้ เพราะไม่มีเนื้อความต่างกัน เนื่องจากหมายถึงรูปารมณฺ์บทเดียว]

พึงทราบทูกะหนึ่งนี้ว่า เย เต ธมฺมา จักขุวิญญะยา, น เต ธมฺมา โสตวิญญะยา, เย วา ปน เต ธมฺมา โสตวิญญะยา, น เต ธมฺมา จักขุวิญญะยา (ธรรมเหล่าใดที่จักขุวิญญาณพึงรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญาณไม่พึงรู้ได้ <สองบทนี้หมายถึงรูปารมณฺ์บทเดียว> หรือว่า ธรรมเหล่าใดที่โสตวิญญาณพึงรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญาณไม่พึงรู้ได้ <สองบทนี้หมายถึงสัททารมณฺ์บทเดียว>) โดยหมายเอาเนื้อความนี้ว่า รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้ได้ เสียงอันจักขุวิญญาณไม่พึงรู้ได้ [ดังนั้น สี่ประโยคข้างต้นจึงหมายถึง บทว่ารูปารมณฺ์และสัททารมณฺ์ เป็นทูกะหนึ่ง]

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าพระพุทธร่องค์ทรงจำแนกทูกะละ ๔ หมวด มี อินทริย์[คือจักขุนทริย์เป็นต้น]แต่ละหนึ่งเป็นมูล (มีอินทริย์ที่เหลือเป็นมูลี หมุนไป) จึงเป็นทูกะ ๒๐ หมวด

ถามว่า : ธรรมที่มโนวิญญาณบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงไม่พึงรู้ได้ ไม่มีอยู่หรือ ดังนั้น พระพุทธร่องค์จึงมิได้ตรัสเป็นทูกะไว้ในเรื่องมโนวิญญะยา (ธรรมที่ใจพึงรู้ได้) นี้

ตอบว่า : มีได้โดยแท้ แต่เพราะไม่มีการกำหนดจึงมิได้ตรัสไว้ กล่าวคือ การกำหนดว่า ธรรม[อื่นมีสัททารมณฺ์เป็นต้น]ที่จักขุวิญญาณไม่พึงรู้ได้ มีอยู่ ฉันทใด แม้ ธรรม[อื่น]ที่มโนวิญญาณไม่พึงรู้ได้ มิได้มีอยู่ ฉันทนั้น ดังนั้น จึงไม่ตรัสทูกะในมโนวิญญาณ

นี้ไว้ในที่นี้ เนื่องจากไม่มีโดยการกำหนด [คือ ธรรมที่เป็นจักขุวิญญาณะมีกำหนดว่าเป็นรูปารมณ์ ส่วนธรรมที่เป็นมโนวิญญาณะไม่มีกำหนดว่าเป็นอะไร เพราะเป็นธรรมทุกอย่าง จึงมิได้ตรัสมโนวิญญาณะทุกะไว้]

อย่างไรก็ตาม เนื้อความนี้มีอยู่ว่า ธรรมที่มโนวิญญาณะพึงรู้ได้มีอยู่ ที่ไม่พึงรู้ก็มี ดังนั้น เนื้อความนั้นแม้มิได้ตรัสไว้ก็พึงทราบโดยเนื้อด้วยถาลาภนัย (นัยตามที่ควรมีได้)

[แม้พระพุทธองค์มิได้ตรัสถึงธรรมที่ทรงกำหนดว่ามโนวิญญาณะบางดวงพึงรู้ได้ เนื่องจากไม่มีธรรมดังกล่าว ก็ควรทราบมโนวิญญาณะทุกะได้ตามสมควร เพราะมีธรรมที่มโนวิญญาณะบางดวงพึงรู้ได้ และรู้ไม่ได้ โดยถาลาภนัย คือ นัยตามที่ควรมีได้]

กล่าวโดยพิสดารว่า กามาวจรธรรมอันกามาวจรธรรมที่ถึงการนับว่ามโนวิญญาณะบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็ไม่พึงรู้ได้ก่อน

[คำว่า วิณฺเณยฺยา (พึงรู้ได้) เมื่อหมายถึงกามาวจรธรรมคือรูปารมณ์ ก็ปรากฏคำแปลในประโยคว่า เกณฺหิ วิณฺเณยฺยา เกณฺหิ อวิณฺเณยฺยา ตามสมควรว่า “กามาวจรธรรม[คือรูปารมณ์]ที่มโนวิญญาณะบางดวง[คือ กามวิปากจิต ปัญจทวาราวชชนจิต และหสิตุปปาทจิต ดวงใดดวงหนึ่ง] พึงรู้ได้ มีอยู่ กามาวจรธรรม[คือสัททวารมณ์เป็นต้น]ที่บางดวง[คือจิตเหล่านั้น]ไม่พึงรู้ได้ มีอยู่” ตามนัยนี้คำว่า เกณฺหิ (มโนวิญญาณะบางดวง) หมายถึง จักขุทวาริกวธิจิต จิตดังกล่าวไม่อาจรู้ กามาวจรธรรมคือสัททวารมณ์เป็นต้น อารมณ์เหล่านั้นจัดเข้าใน อวิณฺเณยฺยา (ไม่พึงรู้ได้) จะเห็นได้ว่า บทอนภิตกัตตา คือ เกณฺหิ หมายถึง จิตอย่างเดียวกัน แต่บทกรรมคือ ธมฺมา หมายถึง ธรรมแต่ละอย่าง จึงมีความแตกต่างกันออกไปตามสมควร]

แม้รูปาวจรธรรมเป็นต้นอันกามาวจรจิตบางดวงเหล่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้ [คำว่า เป็นต้น ละข้อความว่า รูปาวจรธรรม โลกุตตรธรรม และบัญญัติ]

[ตามนัยนี้คำว่า เกณฺหิ วิณฺเณยฺยา เกณฺหิ อวิณฺเณยฺยา แปลว่า รูปาวจรธรรมเป็นต้นที่ กามาวจรจิตบางดวง[ซึ่งรับรูปาวจรธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์]พึงรู้ได้ มีอยู่ รูปาวจรธรรมเป็นต้น

ที่กามาวจรจิตบางดวง[ซึ่งรับรูปาวจรธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์]ไม่พึงรู้ได้ มีอยู่ หมายความว่า เมื่อปัจจุเวกขณะญาณเกิดขึ้นพิจารณารูปาวจรจิตเป็นอารมณ์ รูปาวจรจิตเป็นอารมณ์ที่พึงรู้ได้ ส่วนอรูปาวจรธรรม โลกุตตรธรรม และบัญญัติ เป็นอารมณ์ที่จิตนั้นรู้ไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น]

กามาวจรธรรมแม้อันรูปาวจรจิตบางดวงเหล่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้ แม้รูปาวจรธรรมเป็นต้นอันรูปาวจรจิตบางดวงเหล่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้

[ท่านกล่าวถึงกัตตา คือ กามาวจรจิตด้วยข้อความในประโยคก่อนแล้ว ได้กล่าวถึงกัตตา คือ รูปาวจรจิตในเรื่องนี้ กล่าวคือ ถ้า เกณจิ (จิตบางดวง) หมายถึง รูปาวจรจิตซึ่งทำหน้าที่อภิญา ก็สามารถรู้กามาวจรธรรมได้ ถ้า เกณจิ หมายถึง รูปาวจรจิตซึ่งไม่ทำหน้าที่อภิญา ก็ไม่อาจรับรู้กามาวจรธรรมได้ ถ้ารูปาวจรจิตรู้อารมณ์ที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร หรือโลกุตตรธรรม ต้องเป็นรูปาวจรจิตซึ่งทำหน้าที่อภิญาเท่านั้นจึงรู้ได้ รูปาวจรจิตซึ่งไม่ทำหน้าที่อภิญา ย่อมไม่สามารถรู้อารมณ์เหล่านั้นได้ แต่จะรู้กสิณบัญญัติเป็นต้นเท่านั้น]

แต่กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม และโลกุตตรธรรม อันอรูปาวจรจิตไม่พึงรู้ได้เลย ส่วนอรูปาวจรธรรมอันอรูปาวจรจิตบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้ อนึ่ง แม้อรูปาวจรธรรมเหล่านั้นอันอรูปาวจรจิตบางดวงเท่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้

[ท่านกล่าวถึงกัตตา คือ รูปาวจรจิตด้วยข้อความในประโยคก่อนแล้ว ได้กล่าวถึงกัตตา คือ อรูปาวจรจิตในเรื่องนี้ กล่าวคือ อรูปาวจรจิตไม่อาจรู้อารมณ์ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และโลกุตตรธรรมได้ ดังนั้น จึงไม่อาจจำแนกเป็นวิญญูญะ (พึงรู้ได้) และอวิญญูญะ (ไม่พึงรู้ได้) ที่จริงแล้ว อรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ และที่ ๔ ย่อมรู้รูปาวจรจิตดวงที่ ๑ และที่ ๓ ได้ตามลำดับ ท่านจึงกล่าวว่า “ส่วนอรูปาวจรธรรมอันอรูปาวจรจิตบางดวงพึงรู้ได้” แต่อรูปาวจรจิตบางดวงคือจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๓ รู้อารมณ์ที่เป็นอรูปาวจรไม่ได้ โดยรู้อากาศบัญญัติและนัตถิภาวบัญญัติเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “อนึ่ง แม้อรูปาวจรธรรมเหล่านั้นอันอรูปาวจรจิตบางดวงเท่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้”]

กามาวจรธรรมเป็นต้นไม่พึงรู้ได้ด้วยโลกุตตรจิตนั้นเทียว [จึงไม่มีทุกะ เพราะ

ไม่มีวิญญูญยธรรม] แต่โลกุตตรธรรมอันโลกุตตรจิตบางดวง[คือมรรคจิตและผลจิต]พึงรู้ได้ อันโลกุตตรธรรมบางอย่าง[คือนิพพาน]รู้ไม่ได้ เพราะเป็นสภาวะอันพระนิพพานไม่พึงรู้

[ท่านกล่าวถึงกัตตา คือ รูปาวจรจิตด้วยข้อความในประโยคก่อนแล้ว ได้กล่าวถึงกัตตา คือโลกุตตรจิตในเรื่องนี้ กล่าวคือ ปริยัตินธรรมในเรื่องนี้ยังหมายรวมถึงนิพพานอีกด้วยดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๖) โลกุตตรธรรมดังกล่าวรู้อารมณ์ที่เป็นกามอารมณ์ มหัคคตอารมณ์ และบัญญัติอารมณ์ไม่ได้ จึงไม่อาจจำแนกเป็นวิญญูญยและอวิญญูญย มีเพียงอวิญญูญยอย่างเดียว ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “กามาวจรธรรมเป็นต้นไม่พึงรู้ได้ด้วยโลกุตตรจิตนั้น เทียว” และมรรคผลในโลกุตตรจิต เจตสิก และนิพพานที่ได้ชื่อว่า อปริยัตินะ สามารถรู้อารมณ์ได้ จึงกล่าวว่า “อันโลกุตตรจิตบางดวง[คือมรรคจิตและผลจิต]พึงรู้อารมณ์ได้” ส่วนนิพพานรู้อารมณ์ไม่ได้ จึงกล่าวว่า “อันโลกุตตรธรรมบางอย่าง[คือนิพพาน]รู้ไม่ได้”]

อนึ่ง แม้โลกุตตรธรรมเหล่านั้นบางอย่าง[คือนิพพาน]อันบุคคลพึงรู้ได้ บางอย่าง[คือมรรคจิตและผลจิต] บุคคลก็รู้ไม่ได้ เพราะมรรคและผลเป็นสภาวะอันนิพพานไม่พึงรู้

[ท่านกล่าวประโยคนี้อีกเพื่อจำแนกอปริยัตินธรรมอันเป็นบทธรรม เป็นวิญญูญย และอวิญญูญย คือ มรรคผลที่เป็นกรรมไม่อาจรู้ได้โดยมรรคผลและนิพพานอื่น จึงเป็นอปริยัตินธรรมบางอย่างที่บุคคลก็รู้ไม่ได้ (อวิญญูญย) ส่วนนิพพานเป็นวิญญูญย]

นิเทศแห่งอาสวทุกะ

[๑๑๐๒] ในนิเทศแห่งอาสวะ กามาสวะ คือ ราคะอันประกอบด้วยกามคุณ ๕

ภวาสวะ คือ ฉันทราคะในรูปภพและอรุภพ ความชอบใจในฉาน ราคะอันประกอบด้วยสัสสตทิฎฐิ และความปรารถนาโดยเนื่องด้วยภพ

ทิฎฐาสวะ คือ ทิฎฐิ ๖๒

อวิชชาสวะ คือ ความไม่รู้ในฐานะ ๘

[ความไม่รู้ในฐานะ ๘ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระอริยสงฆ์ ไตรสิกขา (ศีล สมาธิ และปัญญา) ชั้นอดีต ชั้นอนาคต ชั้นปัจจุบัน และปัจจุสมุปบาท]

อนึ่ง พึงทราบความต่างกันแห่งอาสวะมีอาสวะหมวดหนึ่งเป็นต้น เพื่อมิให้สับสนในอาสวะทั้งหลายซึ่งตรัสไว้ในที่นั้นๆ กล่าวคือ อาสวะเหล่านี้มีอย่างเดียวโดยอรรถเท่านั้นอย่างนี้คือ ชื่อว่า อาสวะ เพราะเป็นสภาวะหมักดอง แต่ในพระวินัยตรัสอาสวะ ๒ อย่างว่า

ทัญญมมิกานํ อาสวานํ สํวราย สมุปรายิกานํ อาสวานํ ปฏิฆาตาย.^{๓๐}

“เราจักบัญญัติสิกขาบทเพื่อปิดกั้นอาสวะอันเป็นไปในปัจจุบัน และเพื่อป้องกันอาสวะอันเป็นไปในสัมปรายิกภพ”

ในพระสูตรตันตปิฎก ลำดับแรก ในสฬายตนะ มีอาสวะ ๓ อย่างว่า

ตโยเม อาวุโส อาสวา- กามาสโว ภวาสโว อวิชชาสโว.^{๓๑}

“ดูกรอาวุโส อาสวะ ๓ เหล่านี้ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”

ในนิพเพธิกปริยายสูตร มีอาสวะ ๕ อย่างที่ตรัสไว้ว่า

อตุลฺลํ ภิกฺขเว อาสวา นีรยคมณียา, อตุลฺลํ อาสวา ตีรจฺจนายอนิคมณียา, อตุลฺลํ อาสวา เปตฺติวิสยคมณียา, อตุลฺลํ อาสวา มนุสฺสโลภคมณียา, อตุลฺลํ อาสวา เทวโลภคมณียา.^{๓๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อาสวะที่เป็นเหตุให้ตกนรกก็มี อาสวะเป็นเหตุให้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่เปตติวิสัยก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่มนุษยโลกก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่เทวโลกก็มี”

ในฉกนิบาต อาหุเนยยสูตร ตรัสอาสวะ ๖ อย่างว่า

อตุลฺลํ อาสวา สํวรา ปหาตพฺพา, อตุลฺลํ อาสวา ปฏิเสวนา ปหาตพฺพา, อตุลฺลํ อาสวา อธิวสนา ปหาตพฺพา, อตุลฺลํ อาสวา ปรีวชฺชนา ปหาตพฺพา, อตุลฺลํ อาสวา วิโนทนา ปหาตพฺพา, อตุลฺลํ อาสวา ภาวนา ปหาตพฺพา.^{๓๓}

“อาสวะที่พึงละด้วยสติอันเป็นเหตุสังวรก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการพิจารณา
ปัจจัย ๔ ก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการอดกลั้นก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการสำรวมศีลอัน
เป็นเหตุตเวณก็มี อาสวะที่พึงละด้วยวิริยะอันเป็นเหตุบรรเทาอกุศลวิตกก็มี อาสวะที่พึง
ละด้วยการเจริญโพชฌงค์[อันประกอบด้วยมรรคขั้นสูง ๓] ก็มี”

ในสัพพาสวปริยายสูตร ๓๔ ตรัสอาสวะ ๗ อย่างกับด้วยอาสวะอันโสดาปัตติ-
มรรคพึงละ

แต่ในอาสวนิเทศนี้ อาสวะเหล่านั้นตรัสไว้ ๔ อย่างโดยจำแนกตามกามาสวะเป็นต้น

ในอาสวะเหล่านั้นมีรูปวิเคราะห์ดังนี้

กามาสวะ คือ อาสวะในกามที่เรียกว่ากามคุณ ๕

ภวาสวะ คือ อาสวะในภพทั้งสอง [กรรมภพและอุปัตติภพ] โดยกรรมและปฏิ-
สนธิ กล่าวคือ รูปภพและอรูปรภพ

ทิฏฐาสวะ คือ อาสวะอันได้แก่ทิฏฐิ

อวิชชาสวะ คือ อาสวะอันได้แก่อวิชชา

[๑๑๐๓] คำว่า กามเมสุ (ในกามทั้งหลาย) หมายถึง กามคุณ ๕ [อันเป็นวัตถุกาม
ไม่ใช่หมายถึงกิเลสกามคือตัณหา]

คำว่า กามฉนฺโท แปลว่า ความพอใจคือความใคร่ มิใช่ความพอใจคือความ
ต้องการจะทำ[อาภักปิริยาทางกาย วาจา หรือใจ] และมีใช่ความพอใจในธรรม

กามราคะ หมายถึง ความกำหนัดคือความใคร่ ด้วยอำนาจแห่งความพอใจและ
ด้วยอำนาจแห่งความกำหนัด

กามนันทิ หมายถึง ความเพลิดเพลินคือความใคร่ ด้วยอำนาจแห่งความใคร่
และความเพลิดเพลิน

บัณฑิตทราบเนื้อความของ กาม ศัพท์ในบททั้งปวง[มีกามตัณหาเป็นต้น]อย่างนี้
พึงทราบว่ :-

- ชื่อว่า กามตัณหา (ตัณหาคือความใคร่) โดยความหมายว่ากำหนด
- ชื่อว่า กามสิเนหะ (สิเนหาคือความใคร่) โดยความหมายว่ารัก
- ชื่อว่า กามปริพาหะ (ความเร่าร้อนคือความใคร่) โดยความหมายว่าแผดเผา
- ชื่อว่า กามมุจฉา (ความสยบคือความใคร่) โดยความหมายว่าหลงไหล
- ชื่อว่า กามัชฌเณสวานะ (ความหมกมุ่นคือความใคร่) โดยความหมายว่ากลืน

หมดสิ้น

คำว่า อัย วุจฺจติ (นี้เรียกว่า) หมายความว่า อาสวะที่จำแนกด้วยบททั้ง ๘ นี้
ตรัสเรียกชื่อว่า กามาสวะ

[๑๑๐๔] คำว่า ภาเวสุ ภวณฺโ托 (ความพอใจภาพในภาพทั้งหลาย) หมายความว่า
ความพอใจอันเป็นไปโดยเนื่องด้วยการปรารถนาภาพในรูปภาพและอรูปภาพ ชื่อว่า ภวณฺโ托
(ความพอใจในภาพ)

แม้บทที่เหลือก็พึงทราบตามนัยนี้แล

[๑๑๐๕] อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสประเภทแห่งทิวฏฐิตัวด้วยลักษณะ ๑๐ อย่างว่า
สสฺสโต โลโกติ วา (ความเห็นว่าโลกเที่ยง) เป็นต้น

ในบรรดาลักษณะเหล่านั้น คำว่า สสฺสโต โลโก (โลกเที่ยง) มีอธิบายว่า ทิวฏฐิ
อันเป็นไปด้วยลักษณะยึดถือว่าเที่ยงของบุคคลผู้ยึดเบญจจันธว่าเป็นโลก แล้วถือว่า โลกนี้
เที่ยง ยั่งยืน มีอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์

คำว่า อสสฺสโต (โลกไม่เที่ยง) หมายความว่า ทิวฏฐิอันเป็นไปด้วยลักษณะยึดถือ
การขาดสูญของบุคคลผู้ยึดถือโลกนั้นนั่นแหละว่า ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ

คำว่า อนตฺตวา (โลกมีที่สิ้นสุด) หมายความว่า ทิวฏฐิอันเป็นไปด้วยลักษณะยึดถือ
ว่า โลกมีที่สิ้นสุดของบุคคลผู้บรรลุนานมีกสิณเล็กน้อยเป็นอารมณ์ หรือของผู้เข้าสมาบัติ
ในกสิณมีประมาณเท่ากระดิ่งหรือชั้นน้ำ ผู้ยึดถือในรูปธรรมและนามธรรมอันเกิดขึ้น
ภายในสมาบัติว่าเป็นโลก และยึดถือว่ามีที่สิ้นสุดด้วยการกำหนดกสิณ ทิวฏฐินั้นเป็นสสฺสโต-
ทิวฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) บ้าง เป็นอุจฺเจททิวฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ) บ้าง

ส่วนบุคคลผู้บรรลुकสินอันไพบูลย์เข้าสมาบัติกสินนั้นได้ยึดถือรูปธรรมและนาม-
ธรรมที่เกิดภายในสมาบัติว่าเป็นโลก และยึดถือว่าไม่มีที่สุดด้วยการกำหนดกสิน มีทิกูลิ
อันเป็นไปด้วยลักษณะยึดถือว่า โลกไม่มีที่สุด ทิกูลินั้นเป็นสัสสตทิกูลิบ้าง เป็นอุจเณททิกูลิ
บ้าง

คำว่า ตํ ชีวํ ตํ สรีรํ (ชีพกัอันนั้น สรีระกัอันนั้น) หมายความว่า ทิกูลิอันเป็น
ไปด้วยลักษณะถือการขาดสูญว่า เมื่อสรีระขาดสูญ แม้ชีพกัขาดสูญ เพราะถือว่าเป็นชีพ
ของสรีระที่มีความแตกดับเป็นธรรมดา

แม้ในบทที่ ๒ ทิกูลิอันเป็นไปด้วยอาการที่ยึดถือความเที่ยงว่า แม้เมื่อสรีระขาด
สูญอยู่ แต่ชีพกัไม่ขาดสูญ เพราะยึดถือชีพเป็นอย่างอื่นจากสรีระ

ในคำว่า โหติ ตถาคโต ปรี มรณา (สัตว์ยังเป็นอยู่ภายหลังจากมรณะ) เป็นต้น
สัตว์ชื่อว่า ตถาคตะ

[ศัพท์ว่า ตถาคต ใช้ในความหมาย ๒ อย่าง คือ พระตถาคต และสัตว์โลกโดยทั่วไป
ดังคัมภีร์อภิธานปิปาภา (คาถา ๑๐๙๙) กล่าวไว้ว่า ตถาคโต ชินะ สตุเต (ตถาคต ศัพท์ใช้
ในความหมายว่า พระตถาคต และสัตว์) ในที่นี้ใช้ในความหมายหลัง]

เมื่อยึดถือว่าสัตว์นั้นยังเป็นอยู่ภายหลังจากมรณะ เป็นสัสสตทิกูลิข้อที่ ๑ เมื่อ
ถือว่าไม่เป็นอยู่ ก็เป็นอุจเณททิกูลิข้อที่ ๒ เมื่อถือว่าเป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มี ก็เป็น
เอกัจจสัสสตทิกูลิข้อที่ ๓ เมื่อถือว่าเป็นอยู่ก็มีใช่ ไม่เป็นอยู่ก็มีใช่ ก็เป็นอมราวิกเขปทิกูลิ
(ความเห็นที่ดิ้นได้ไม่ตายตัว) ข้อที่ ๔

คำว่า อิมะ ธมมา อาสวา (สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อาสวะ) หมายความว่า สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อาสวะ โดยย่อมี ๓ โดยรวมกามาสวะและภาวาสวะเป็นอันเดียวกัน
โดยเนื่องด้วยรากะ โดยพิสดารมี ๔

ถามว่า : ฉันทราคะที่เกิดขึ้นในวิมานของพรหม ดันกัลปพฤกษ์ และอาภรณ์
เป็นกามาสวะหรือไม่

ตอบว่า : ไม่เป็นกามาสวะ

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะพรหมขจัดราคะอันเป็นเบญจกามคุณได้แล้วในมนุษย์โลกนี้นั้นแหละ

แม้ฉันทราคะนั้นจะไม่ใช่ว่ามาสวะ เมื่อเพ่งถึงเหตุโคจรณะ ก็ชื่อว่า โลภเหตุ เมื่อเพ่งถึงคันถโคจรณะ ก็ชื่อว่า อภิชฌากายคันถะ เมื่อเพ่งถึงกิเลสโคจรณะ ก็ชื่อว่า โลภะกิเลส

ถามว่า : ราคะที่เกิดพร้อมกับทวิฏฐิเป็นกามาสวะหรือไม่

ตอบว่า : ไม่เป็น แต่ชื่อว่า ทวิฏฐิราคะ สมจริงดังคำกล่าวว่

ทวิฏฐิราครตฺเต ปุริสปุคฺคเล ทินฺนทานํ น มหปฺพลํ โหติ, น มหานิสฺสํ.^{๓๔}

“ทานที่บุคคลให้แก่บุคคลผู้เป็นบุรุษที่ยังยินดีด้วยทวิฏฐิราคะ ย่อมไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก”

อนึ่ง อาสวะเหล่านี้ควรนำมาแสดงตามลำดับกิเลสบ้าง ตามลำดับมรรคบ้าง กล่าวคือ ตามลำดับกิเลส อนาคามีมรรคย่อมละกามาสวะ อรหัตตมรรค ย่อมละภวาสวะ โสดาปัตติมรรคย่อมละทวิฏฐาสวะ อรหัตตมรรคย่อมละอวิชชาสวะ ส่วนตามลำดับมรรค โสดาปัตติมรรคละทวิฏฐาสวะ อนาคามีมรรคละกามาสวะ อรหัตตมรรคละภวาสวะและอวิชชาสวะ

คำอธิบายมานัสัญญูชนนิตะ

[๑๑๒๑] ในบรรดาสัญญูชนทั้งหลาย ในมานัสัญญูชนนิตะ คำว่า เสโย-
หมสมฺมิตี มาโน (การถือตัวว่าเราดีกว่าเขา) คือ มานะอันเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เราดีกว่าเขา โดย
ความหมายว่าสูงสุด

คำว่า สทิโสหมสมฺมิตี มาโน (การถือตัวว่าเราเสมอกับเขา) คือ มานะอันเกิดขึ้น
อย่างนี้ว่า เราเสมอกับเขา โดยความหมายว่าเสมอกัน

คำว่า หีนोหมสมฺมิตี มาโน (การถือตัวว่าเราเลวกว่าเขา) คือ มานะอันเกิดขึ้น
อย่างนี้ว่า เราเลวกว่าเขา โดยความหมายว่าทรามกว่า

โดยประการดังนี้ มานะทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ

๑. มานะว่าดีกว่าเขา
๒. มานะว่าเสมอเขา
๓. มานะว่าเลวกว่าเขา

ย่อมเกิดแก่ชน ๓ จำพวก กล่าวคือ มานะ ๓ คือ มานะที่มีความสำคัญตนว่า เราดีกว่าเขา เสมอเขา หรือเลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่คนที่ดีกว่าเขาบ้าง แก่คนที่เสมอเขาบ้าง แก่คนที่เลวกว่าเขาบ้าง

ในเรื่องนั้น แม้มานะว่าเราดีกว่าเขาของบุคคลผู้ดีกว่าเขา เป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ อย่างอื่นมิใช่มานะตามความเป็นจริง

มานะว่าเราเสมอเขาของบุคคลผู้เสมอเขา ฯลฯ มานะว่าเราเลวกว่าเขาของบุคคลผู้เลวกว่าเขา เป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ อย่างอื่นมิใช่มานะตามความเป็นจริง

ถามว่า : พระพุทธองค์ตรัสเพื่อความอะไรไว้ด้วยพระดำรัสว่า เสโยโหมสมิ เป็นต้น

ตอบว่า : พระพุทธองค์ตรัสว่า มานะ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลคนเดียวได้

อนึ่ง ในนิเทศที่แจกแจงมานะข้อที่ ๑ ไว้ในขุททกวัตถุวิงค์ ๓๖ ได้ตรัสว่า มานะหนึ่งย่อมเกิดแก่ชนทั้ง ๓ จำพวก

ชื่อว่า มานะ (ความถือตัว) ด้วยอำนาจการทำความถือตัว

คำว่า มณฺเณนา มณฺเณตตํ (กิริยาที่ถือตัว ความถือตัว) นี่เป็นการแสดงถึงอาการและสภาพ

ชื่อว่า อุณฺณติ (สภาวะยกตน) โดยความหมายว่า ยกขึ้นไว้

ชื่อว่า อุณฺณามะ (สภาวะเชิดชูตน) เพราะเป็นสภาวะยังบุคคลผู้เกิดมานะให้พอง คือ ยกให้ตั้งขึ้น

ชื่อว่า ธชะ (สภาวะดุจธง) โดยความหมายว่า เชิดชูขึ้นแล้ว

ชื่อว่า สัมปคคาหะ (สภาวะยกจิตขึ้น) เพราะเป็นสภาวะประทับประคองจิต โดยความหมายว่ายกขึ้น

ตรงที่ยกขึ้นสูงในธงจำนวนมาก เรียกว่า เกตุ (ธงชัย) แม้มานะที่เกิดขึ้นบ่อยๆ เพราะอาศัยมานะต่อๆ มาก็เป็นเหมือนธงชัย โดยความหมายว่ายกขึ้นไว้สูง จึงเรียกว่า เกตุ

คำว่า เกตุกัมมยะ คือ จิตที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธง

คำว่า เกตุกัมมตา คือ ภาวะของจิตที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธง

อนึ่ง ภาวะที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธงนั้นเป็นของจิต มิใช่เป็นของอัตตา ฉะนั้น จึงตรัสว่า เกตุกัมมตา จิตฺตสฺส (ความที่จิตต้องการเหมือนธง) ที่จริงแล้ว จิตที่ประกอบด้วยมานะย่อมต้องการขึ้นสูงเหมือนธง และภาวะแห่งจิตนั้นชื่อว่า เกตุกัมมตา คือ มานะที่เรียกว่าเป็นธง

[คำว่า เกตุกัมมตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เกตุ กามเตติ เกตุกาโม (เกตุ บทหน้า + กมฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย)
- เกตุกามสฺส ภาโว เกตุกัมย (เกตุกาม ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวะตัทธิต)
- เกตุกัมยสฺส ภาโว เกตุกัมมตา (เกตุกัมย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวะตัทธิต)]

อิสฺซานิเทศ

[๑๑๒๖] ในอิสฺซานิเทศ คำว่า ยา ปรลามสกุการครุการมานนนวนทนปฺชนาทิสฺ อิสฺสา (การริษยาในลามลักการะ ในการทำความเคารพ ในการนับถือ ในการกราบไหว้ และในการบูชาของบุคคลอื่นเป็นต้น อันใด) หมายความว่า การริษยาใดที่มีลักษณะซึ่งเคียดในสมบัติของผู้อื่นเกี่ยวกับลามเป็นต้นของชนเหล่าอื่นนั้นว่า ลามเป็นต้นนี้จะมีประโยชน์อะไรแก่บุคคลเหล่านี้

ในบรรดาลามเป็นต้น คำว่า ลาโม (ลาม) คือ การได้รับปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้ริษยาย่อมซึ่งเคียดลามนั้นของบุคคลอื่น ย่อมไม่ปรารถนาว่า ลามนี้จะมีประโยชน์อะไรแก่บุคคลนี้

คำว่า สกกาโร (สัการะ) คือ การได้รับปัจจัยเหล่านั้นที่ดีอันบุคคลทำดีแล้ว

คำว่า ครุกาโร (การทำความเคารพ) คือ กิริยาที่ยกย่อง กล่าวคือ การกระทำให้เป็นภาระ

คำว่า มานน (การนับถือ) คือ การกระทำให้เป็นที่ยึดด้วยใจ

คำว่า วนุหน (การกราบไหว้) คือ การไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์

คำว่า ปุชนา (การบูชา) คือ การบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น

ชื่อว่า อิสสา (การริษยา) โดยเนื่องด้วยการเกิดความริษยา

อาการเกิดขึ้นแห่งการริษยา ชื่อว่า อิสสาयนา (กิริยาที่ริษยา)

ภาวะที่ริษยา ชื่อว่า อิสสาयิตตะ

การกีดกัน (อุสฺย) เป็นต้นเป็นคำไวพจน์ของการริษยาเป็นต้น

[คำว่า อิสสา คือ การริษยาทางใจ ส่วน อุสฺย (การกีดกัน) เป็นการแสดงออกทางวาจา
มาจาก อุสฺย ธาตุ = โทสวกรณ (กระทำโทษให้แจ้ง) + อ ปัจจัย]

ลักษณะการริษยา ๒ อย่าง

พึงแสดงลักษณะแห่งความซึ่งเคียดของการริษยานี้โดยบุคคลผู้ครองเรือนบ้าง
ผู้ไม่ครองเรือนบ้าง กล่าวคือ พราวาสบางคนอาศัยความเพียรกระทำอย่างบุรุษของตน
ด้วยอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งในการทำนาและค้าขายเป็นต้น ย่อมได้ยานพาหนะหรือรัตนะ
ที่ดี อีกคนหนึ่งมีความปรารถนาให้บุคคลนั้นเลื่อมลภ ไม่ยินดีด้วยการได้ลาภของบุคคล
นั้นคิดแต่ว่า เมื่อไรหนอ เจ้าคนนี้จะจกเสื่อมจากสมบัตินี้เป็นคนเข็ญใจเที่ยวไป เมื่อบุคคล
คนนั้นเสื่อมจากสมบัตินั้นด้วยเหตุอย่างหนึ่ง ก็ชอบใจ

แม้บรรพชิตรูปหนึ่งผู้มีใจริษยา เห็นบรรพชิตรูปอื่นผู้ถึงพร้อมด้วยการได้ปัจจัย
เป็นต้นอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยปริยัติที่ได้ฟังมาเป็นต้นของตนก็คิดแต่ว่า เมื่อไรหนอ ท่าน
รูปนี้จะจกเสื่อมจากลาภเหล่านี้เป็นต้น เมื่อใดที่เห็นภิกษุรูปนั้นเสื่อมด้วยเหตุอย่างหนึ่ง

เมื่อئั้นก็มีจิตเบิกบาน พึงทราบการรักษามีลักษณะซึ่งเคียงสมบัติของบุคคลอื่นโดยประการฉะนี้

มัจฉริยนิเทศ

[๑๑๒๗] ในมัจฉริยนิเทศ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปญจ มัจฉริยานิ อาवास-
มัจฉริยํ (ความตระหนี่ ๕ คือ ตระหนี่อาวาส) เป็นต้น เพื่อแสดงมัจฉริยะ (ความตระหนี่)
โดยวัตถุที่ตั้ง

ในพากย์นั้น คำว่า อาวาสมัจฉริยะ คือ ความตระหนี่ในอาวาส

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

อาวาส คือ อารามทั้งสี่นิกัฏฐี บริเวณอารามก็ดี ห้องน้อยห้องหนึ่งก็ดี ที่พักใน
เวลากลางคืนหรือกลางวันเป็นต้นก็ดี เหล่าภิกษุที่อยู่ในอาวาสนั้นย่อมอยู่สบาย ย่อมได้รับ
ปัจจัยทั้งหลาย ภิกษุรูปหนึ่งผู้ตระหนี่ย่อมไม่ปรารภนาให้ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยวัตรมีศีลเป็น
ที่รักมาในที่อยู่นั้น แม้เมื่อมาแล้วก็คิดว่า ภิกษุนี้จะไปโดยเร็วเถิด ข้อนี้ชื่อว่า อาวาสมัจฉริยะ
(ตระหนี่อาวาส) แต่ภิกษุผู้ไม่ปรารภนาการอยู่ในที่นั้นของผู้ก่อการทะเลาะเป็นต้น ไม่
ชื่อว่าอาวาสมัจฉริยะ

ตระกูล คือ ตระกูลอุปัฏฐากบ้าง ตระกูลญาติบ้าง เมื่อภิกษุไม่ปรารภนาให้ภิกษุ
อื่นเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ย่อมเป็นกุลมัจฉริยะ (ตระหนี่ตระกูล) แต่ภิกษุไม่ปรารภนาให้บุคคล
ผู้เลวทรามเข้าไปในตระกูลนั้น ไม่ชื่อว่ามัจฉริยะ เพราะเขาย่อมปฏิบัติเพื่อทำลายความ
เลื่อมใสของตระกูลเหล่านั้น แต่ภิกษุผู้ไม่ปรารภนาให้ภิกษุที่สามารถรักษาความเลื่อมใสไว้
เข้าไปในตระกูลนั้น จึงชื่อว่า มัจฉริยะ

ลาม คือ การได้รับปัจจัย ๔ เมื่อภิกษุผู้มีศีลรูปอื่นได้รับปัจจัย ๔ นั้นนั้นแหละ
ภิกษุผู้ตระหนี่คิดอยู่ว่า ขอจงอย่าได้ ย่อมเป็นลามมัจฉริยะ (ตระหนี่ลาม) แต่ภิกษุใดยัง
ศรัทธาไทย (ของที่ถวายด้วยศรัทธา) ให้เลื่อมไปก็ดี ย่อมทำปัจจัยที่ได้มาให้เสียหายด้วย
การไม่บริโภคนหรือบริโภคไม่ดีเป็นต้นก็ดี ไม่ให้วัตถุแม้จะถึงความบูดเน่าแก่ภิกษุอื่นก็ดี

เมื่อเห็นภิกษุผู้ตระหนี่นั้นแล้วคิดอยู่ว่า ถ้าภิกษุรูปนี้ไม่ได้ปัจจัยนี้ ภิกษุอื่นผู้มีศีลพึงได้ พึงบริโภค ไม่ชื่อว่า มัจฉริยะ

วรรณะ คือ ผิวพรรณแห่งสีวรรณะที่ดี การสรรเสริญคุณความดีที่ดี ในวรรณะทั้งสองนั้น บุคคลผู้ตระหนี่ผิวพรรณแห่งสีวรรณะ เมื่อมีคนพูดว่า บุคคลอื่นน่าเลื่อมใส มีรูปงาม ไม่ปรารภนาจะกล่าวถึงบุคคลนั้น ส่วนบุคคลผู้ตระหนี่การสรรเสริญคุณความดี ย่อมไม่ปรารภนาจะกล่าวชมคุณความดีของผู้อื่นด้วยศีล วัตถุ บิณฑบาต และความประพฤติ

ธรรม คือ ปรีชาธรรม และปฏิเวธธรรม ในธรรมทั้งสองอย่างนั้น อริยสาวกทั้งหลายย่อมไม่มีความตระหนี่ปฏิเวธธรรม ย่อมปรารภนาการแทงตลอดแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลกในธรรม[คือมรรค ผล และนิพพาน]อันตนแทงตลอดแล้ว ย่อมปรารภนาว่า ขอสัตว์เหล่าอื่นจงรู้การแทงตลอดธรรมนั้น

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า ธรรมมัจฉริยะ (ความตระหนี่ธรรม) ย่อมมีในตันติธรรม (ธรรมคือพระบาลี) เท่านั้น บุคคลผู้ประกอบตันติธรรมนั้นรู้คัมภีร์อันลึกลับหรือแนวอธิบาย (คัมภีร์อรรถกถา) อันใด ย่อมไม่ประสงค์จะให้คนอื่นรู้เรื่องนั้น แต่ภิกษุใดใคร่ครวญถึงบุคคลแล้วไม่ให้โดยเกื้อกูลแก่ธรรม หรือใคร่ครวญโดยธรรมแล้วไม่ให้โดยเกื้อกูลแก่บุคคล ภิกษุนั้นไม่ชื่อว่า ธรรมมัจฉริยะ

ในเรื่องนั้น บุคคลบางคนเป็นคนเหลาะแหละ คือ ในบางคราวเป็นสมณะ ในบางคราวเป็นพราหมณ์ ในบางคราวเป็นนิครนถ์ อนึ่ง ภิกษุใดไม่ให้โดยคิดว่า บุคคลนี้จักทำลายตันติธรรมที่มาตามลำดับสืบทอดและธรรมอย่างหนึ่งอันละเอียดสุขุมให้สับสน ภิกษุนั้นใคร่ครวญถึงบุคคลแล้ว ชื่อว่าย่อมไม่ให้โดยอนุเคราะห์ธรรม

ภิกษุใดย่อมไม่ให้โดยคิดว่า ธรรมนี้ละเอียดสุขุม ถ้าบุคคลผู้นี้จักเรียนเอาจักพยากรณ์หรือหัตถผลประกาศตนให้ถึงความพินาศ ภิกษุนั้นใคร่ครวญธรรมแล้ว ชื่อว่าย่อมไม่ให้โดยอนุเคราะห์บุคคล

บุคคลใดย่อมไม่ให้โดยคิดว่า ถ้าบุคคลผู้นี้เรียนธรรมนี้แล้วจักสามารถทำลายความเห็นของพวกเราได้ บุคคลนี้ชื่อว่า เป็นผู้ตระหนี่ธรรม

ในบรรดามัจฉริยะ ๕ อย่างเหล่านี้ ลำดับแรก ด้วยความตระหนี่อวาส บุคคลเกิดเป็นยักษ์ หรือเป็นเปรต แล้วจะเอาศีรษะเทินหยากเยื่อของที่อยู่นั้นนั่นแหละเที่ยวไป

ด้วยความตระหนี่ตระกูล เมื่อตระกูลนั้นทำทานและนับถือบุคคลเหล่านี้ ครั้นเขาเห็นก็คิดอยู่ว่า ตระกูลนี้ของเราแตกแล้วหนอ โลหิตจะพุ่งออกจากปาก มีการถ่ายท้องบ้าง ใส่ใหญ่ทั้งหลายก็จะเป็นท่อนเล็กท่อนน้อยออกมาบ้าง

ด้วยความตระหนี่ลาม บุคคลผู้ตระหนี่ลามอันเป็นของสงฆ์หรือของคณะ ใช้สอยเป็นตุ๊กเครื่องใช้ส่วนตัว ย่อมเกิดเป็นยักษ์ หรือเปรต หรืองูเหลือมใหญ่

ด้วยความตระหนี่ผิวพรรณและคุณธรรม และด้วยความตระหนี่ปรีติธรรม บุคคลย่อมสรรเสริญผิวพรรณของตนอย่างเดียว เมื่อกล่าวโทษนั้นๆ ในผิวพรรณของผู้อื่นว่า ผิวพรรณนี้เป็นอะไร และเมื่อไม่ให้ปรีติธรรมอะไรๆ แก่ใครๆ ย่อมเป็นบุคคลผู้มีผิวพรรณทราม และจะเป็นหนวกไป

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมถูกไฟไหม้ในเรือนโลหะด้วยความตระหนี่อวาส ย่อมเป็นผู้มีลามน้อยด้วยความตระหนี่ตระกูล ย่อมเกิดในคฤณรคด้วยความตระหนี่ลาม บุคคลเมื่อเกิดทุกๆ ภพย่อมไม่มีผิวพรรณดีด้วยความตระหนี่วรรณะ ย่อมเกิดในนรกเถาร้อนด้วยความตระหนี่ธรรม

ชื่อว่า มัจฉะระ (ความตระหนี่) โดยเนื่องด้วยความเห็นแก่ตัว

คำว่า มัจฉรายนา (กิริยาที่ตระหนี่) คือ อากาการแห่งความตระหนี่

คำว่า มัจฉรายิตตตะ คือ ภาวะแห่งจิตที่ถูกความตระหนี่ให้เป็นไปแล้ว กล่าวคือ พรั่งพร้อมด้วยความตระหนี่

คำว่า วิวิจนะ (ผู้หวงแหน) คือ ผู้ไม่ปรารถนาสมบัติทั้งหมดของตนให้ทั่วไป [กับบุคคลอื่น] โดยคิดว่า ขอสมบัติทั้งปวงจงมีแก่เราเท่านั้น จงอย่ามีแก่คนอื่น

คำว่า เววิจนะ (ความหวงแหน) คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้หวงแหน คำนี้เป็นชื่อของความตระหนี่อย่างอ่อน

บุคคลผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ตรัสว่า กทริโย (ผู้เห็นแก่ตัว)

คำว่า กทริยะ (ความเห็นแก่ตัว) คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้เห็นแก่ตัวนั้น คำนี้เป็นชื่อของความตระหนี่กล้าแข็ง เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความตระหนี่นั้นย่อมห้ามปรามแม้บุคคลอื่นผู้ให้แก่บุคคลเหล่านั้น

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

กทริโย ปาปสงกปโป	มิจฉาทิฏฐิ อนาทโร
ททมานํ นิวาเรติ	ยาจมานาน โภชนํ ^{๓๗}

“บุคคลผู้เห็นแก่ตัว มีความดำริชั่ว เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีความเอื้อเฟื้อ ย่อมห้ามคนที่กำลังจะให้โภชนาหารแก่คนผู้ขออยู่”

คำว่า กฏุกัญจุกะ (คนขี้เหนียว) คือ คนที่เห็นยากแล้วยังจิตให้ดำเนินไปขม กล่าวคือ ใ้ยับยังอยู่

คำว่า กฏุกัญจุกตา (ความขี้เหนียว) คือ ภาวะของคนที่เห็นยากแล้วยังจิตให้ดำเนินไปขมนั้น

อีกอย่างหนึ่ง การคดข้าวด้วยปลายช้อน เรียกว่า กฏุกัญจุกตา กล่าวคือ เมื่อบุคคลจะคดข้าวจากหม้อซึ่งเต็มเสมอปากหม้อ ย่อมถือเอาด้วยปลายช้อนอันแคบทุกส่วน ไม่อาจจะถือเอาให้เต็มช้อน ฉะนั้น จิตของบุคคลผู้ตระหนี่ย่อมคับแคบ ฉะนั้นเมื่อจิตคับแคบ แม้กายก็คับแคบถอยกลับเหมือนอย่างนั้น ย่อมไม่ยื่นให้เพื่อชนเหล่านั้น ดังนั้น จึงเรียกความตระหนี่ว่า กฏุกัญจุกตา (ความเป็นคนใจแคบเหมือนช้อนคดข้าว)

[คำว่า กฏุกัญจุกตา ตามนัยแรกประกอบรูปศัพท์มาจาก กฏุก บทหน้า + อณฺจ ธาตุ (คติย = ไป) + เณ การิตปัจจัย + ญก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กฏุกภาเวน จิตตํ อณฺจติ สงโกเจตติ กฏุกญฺโก (ผู้ยังจิตให้ดำเนินไปขม) ตามนัยหลังเป็นอนิพนธ์นปฏิบทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้ และแสดงความหมายว่า กฏุกญฺคคาโห (ผู้เหมือนกับการคดข้าวด้วยปลายช้อน)]

คำว่า อคฺคหิตตฺตํ จิตฺตสฺส (ความไม่เผื่อแผ่แห่งจิต) หมายความว่า การที่จิต

กันเอาไว้โดยประการที่ไม่เหยียดไปด้วยลักษณะมีการให้ทานเป็นต้นในการทำอุปการะแก่ผู้อื่น

อนึ่ง คนตระหนี่ย่อมไม่ปรารถนาจะให้สิ่งอันมีอยู่ของตนแก่ชนเหล่าอื่น ยากจะรับแต่ของคนอื่น ดังนั้น ฟังทราบความตระหนี่นั้นก็มีลักษณะซ่อนสมบัติของตน หรือมีลักษณะยัดเอาสมบัติของตน ด้วยความเป็นไปว่า ความอัสจรรยนี้จึงมีแก่เราคนเดียว อย่างมีแก่คนอื่น

หมู่บทที่เหลือในโคจณกะนี้ มีเนื้อความเข้าใจง่ายนั้นเทียว

อนึ่ง สังโยชนเหล่านี้ควรนำมาแสดงโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง

โดยลำดับกิเลส อนาคามีมรรคย่อมประหantumการราคสังโยชนและปฏิฆสังโยชน อรหัตตมรรคย่อมประหantumการมานสังโยชน โสตาปัตติมรรคย่อมประหantumการทิฏฐิ วิจิกิจา และสัสสปทปราคมาส อรหัตตมรรคย่อมประหantumการภวราคสังโยชน โสตาปัตติมรรคย่อมประหantumการอิสสาและมัจจริยะ อรหัตตมรรคย่อมประหantumการอวิชชา

โดยลำดับมรรค โสตาปัตติมรรคย่อมประหantumการทิฏฐิ วิจิกิจา สัสสปทปราคมาส อิสสา และมัจจริยะ อนาคามีมรรคย่อมประหantumการการาคะและปฏิฆะ อรหัตตมรรคย่อมประหantumการมานะ ภวราคะ และอวิชชา

คณโคจณกนิเทศ

[๑๑๔๐] ในคณโคจณกะ[ฟังทราบเนื้อความอย่างนี้]

คำว่า กายคันถะ คือ สภาวะที่ผูกนามกาย กล่าวคือ ย่อมสืบต่อนามกายไว้ในวิญญูโดยเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ

คำว่า อิทัสสัจจาภินิเวสะ คือ กายคันถะที่ปฏิเสธแม้คำภาษิตของพระสัพพัญญู แล้วยึดมั่นโดยอาการนี้ว่า โลกเที่ยง คำนี้เท่านั้นจริง คำอื่นเป็นโมฆะ

อนึ่ง ความต่างกันระหว่างอภิขฌากับการาคะมีอยู่ ดังนั้น จึงไม่ตรัสว่า โยกาเมสุ กามจณฺโท กามราโค (ความพอใจกาม ความกำหนดกาม ในกามคุณทั้งหลาย

อันใด) ในที่จำแนกบทอภิชฌาภายคันถะ แต่ตรัสว่า โย ราโค สาราโค (ความกำหนดความกำหนดยิ่ง อันใด) เป็นต้น

ด้วยพระดำรัสว่า โย ราโค สาราโค เป็นต้นนี้ คำที่กล่าวไว้ในหนังสือว่า “ฉันทราคะที่เกิดขึ้นในวิมานของพรหมเป็นต้น ไม่เป็นกามาสวะ เมื่อเพ่งถึงคันถโคจณกะ ก็ชื่อว่าอภิชฌาภายคันถะ” พึงทราบว่ากล่าวไว้ดีแล้ว

แม้กิเลสโคจณกะข้างหน้าก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า จเปตวา สัลลพตปราคาสํ (เว้นสัลลพตปราคาส) นี้ หมายความว่า สัลลพตปราคาสไม่ยึดถือโดยอาการว่า คำนี้เท่านั้นจริง เป็นต้น แต่ย่อมยึดถืออย่างนี้ว่า มีความบริสุทธิ์ได้ด้วยศีล (ความประพฤติโดยสม่ำเสมอเหมือนวัวหรือสุนัข) เป็นต้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงปฏิเสธสัลลพตปราคาสที่เป็นมิจฉาทิฎฐินั้นจึงตรัสว่า จเปตวา (เว้น)

คำอธิบายนীরณโคจณกะ

ถีนมิตฺตนิเทศ

[๑๑๖๒] ในถีนมิตฺตนิเทศแห่งนীরณโคจณกะ คำว่า จิตฺตสฺส อกฺขลฺลตา (ความไม่สมประกอบแห่งจิต) หมายความว่า ภาวะป่วยไข้แห่งจิต โดยแท้จริงแล้ว คนป่วยไข้เรียกว่า อกฺขลฺโก (ผู้ไม่สบาย) แม้ในพระวินัยปิฎกก็กล่าวว่า นาหํ ภนฺเต อกฺขลฺโก^{๓๔} (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่สบาย)

คำว่า อกฺขมฺมณฺณตา (ความไม่ควรแก่การงาน) หมายความว่า อาการแห่งความไม่ควรแก่การงานที่เรียกว่าความป่วยไข้แห่งจิต

คำว่า โอลิยฺนา (ความท้อแท้) หมายความว่า อาการที่ท้อถอย กล่าวคือ จิตที่อุปถัมภ์อริยาบถ เมื่อไม่อาจทรงอริยาบถไว้ย่อมท้อแท้ ดุจค้ำควายห้อยอยู่บนต้นไม้ และดุจหม้อเนยใสที่ห้อยไว้ที่ตะปู

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โอลิยฺนา (ความท้อแท้) โดยหมายถึงอาการดังกล่าวของจิตนั้น

[จิตที่อุปถัมภ์อิริยาบถไว้มีทั้งหมด ๕๘ ดวง แต่ในที่นี้หมายถึงจิตที่ประกอบรวมกับ
ถิ่นมิทธะได้เท่านั้น เพราะอัปนาชนจิตไม่มีสภาวะทอดอยู่ในกาลไหนๆ]

บทที่ ๒ [สลลียนา (ความถดถอย)] ทรงเพิ่มด้วยอำนาจบทอุปสรรค [คือ ส
อุปสรรค]

คำว่า สิ้น (ความหดหู่) หมายความว่า ชดงอแล้ว เพราะความไม่แผ่ออกไป

ศัพท์ทั้ง ๒ นอกจากนี้ [ลียนา ลียิตตตํ (อาการที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่)] เป็นบท
แสดงถึงอาการและภาวะของจิตนั้น

คำว่า ถิ่น (ความซบเซา) หมายความว่า สภาวะที่ตั้งอยู่โดยความเป็นแห่ง
เพราะไม่แผ่ไปเหมือนก้อนเนยใส

คำว่า ถียนา (อาการที่ซบเซา) เป็นศัพท์แสดงอาการของจิต

คำว่า ถียิตตตะ (ความซบเซา) คือ ภาวะแห่งอาการที่จิตซบเซาแล้ว หมายความว่า
ว่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้างด้วยการไม่แผ่ออกไปนั้นเทียว

[คำว่า ถิน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ถา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป, ตั้งอยู่) + ยุ
ปัจจัย แปลง อา เป็น อิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฆนภาเวน ถาติ ตฺมิฏฐิตฺติ ถิน (สภาวะที่ตั้งอยู่โดยความ
เป็นแห่ง)]

คำว่า ถียิตตต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ถียิต + ตต ปัจจัยในภาวตฺทิต คำว่า ถียิต
มาจาก ถินยิต ลบ น อักษร มีรูปวิเคราะห์ว่า ถิเนน อยิตฺ ถียิตฺ แล้วมีรูปวิเคราะห์ต่อไปว่า ถียิตสฺส
ภาโว ถียิตตตํ]

[๑๑๖๓] คำว่า กายสฺส (แห่งกาย) ได้แก่ นามกายที่เรียกว่าชั้น ๓

คำว่า อกุลลตา อกมฺมณฺณตา (ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่คว
แก่การงานแห่งนามกาย) มีนัยดังกล่าวไว้ในหนหลัง

คำว่า โอนาหะ คือ สภาวะปกคลุมกาย เหมือนก้อนเมฆปกคลุมอากาศ

คำว่า ปริโยนาหะ คือ สภาวะหุ้มห่อ

คำว่า อันโตสโมโรธะ คือ สภาวะปิดกั้นไว้ภายใน เปรียบเหมือนเมื่อนครถูกปิดแล้ว พวกมนุษย์ย่อมออกไปภายนอกไม่ได้ ฉนใด ธรรมที่ถูกมิตระปิดกั้นแล้วย่อมแผ่ออกไปไม่ได้ ฉนนั้น ดังนั้นจึงตรัสว่า อนโตสโมโรธ (สภาวะปิดกั้นไว้ภายใน)

คำว่า มิตระ คือ สภาวะเบียดเบียน[นามกาย] หมายความว่า ย่อมเบียดเบียน โดยความไม่ควรแก่การงาน

[คำว่า มิตฺร ประกอบรูปศัพท์มาจาก เมธ ธาตุ (หีสาย = เบียดเบียน) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สภาวะเบียดเบียน[นามกาย] = เมธตีติ มิตฺร.

ดังสหทนต์ิปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๑๔๗) กล่าวว่า เมธ หีสาย สงฺคเม จ (เมธ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า เบียดเบียน และคบหา)]

คำว่า โสปปะ คือ สภาวะเป็นเหตุให้หลับ

คำว่า ปจลายิกา คือ สภาวะทำให้เปลือกตาเป็นต้นปรือลง

คำว่า สุปนา สุปัตตตํ (กิริยาที่หาวนอน ภาวะที่หาวนอน) เป็นศัพท์แสดงอาการและภาวะของจิตนั้น

อนึ่ง เหตุในการกล่าวซ้ำบว่า โสปปิ (ความหาวนอน) ข้างหน้าบทเหล่านั้นซ้ำบเข้าได้กล่าวไว้แล้ว

คำว่า อิหิ วุจฺจติ ถินมิตฺรนิวรณํ (ถินะและมิตระนี้เรียกว่า ถินมิตฺรนิวรณํ) หมายความว่า รวมถินะและมิตระเหล่านี้เข้าไว้ด้วยกัน เรียกว่า ถินมิตฺรนิวรณํ โดยความหมายว่า ปิดกั้น

ถินมิตฺรนิวรณํโดยย่อเกิดขึ้นในเวลาก่อนหรือหลังความหลับของพระเสกขะ และปุณฺณทั้งหลายโดยมาก ถินมิตฺรนิวรณํนั้นย่อมถูกอรหัตตมรรคประหาณได้ แต่การหยั่งลงสู่ภวังค์ของพระชินาสพทั้งหลาย ย่อมมีด้วยความอ่อนเพลียแห่งกรชกาย (กายที่เกิดแต่ธุลี) เมื่อภวังค์นั้นไม่ระคนด้วยอารมณ์อื่นเป็นไปอยู่ พระชินาสพเหล่านั้นย่อมหลับ ความหลับนั้นชื่อว่าความหลับของพระชินาสพเหล่านั้น ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อภิชาตนาโม โข ปนาคํ อคฺคิเวสฺสน คิมฺหานํ ปจฺฉิเม มาเส จตุคฺคณํ สงฺฆาภูมึ
ปณฺณเปตฺวา ทกฺขิณฺเนน ปสฺสเสน สโต สมฺปชาโน นิทฺทํ โอฏฺกมิตา.”^{๓๔}

“ดูกรอัคริเวสสนะ เราຍ່อมรู้ว่าในท่ายเดือนฤดูร้อน เราปูผ้าสังฆาฏิ ๔ ชั้น
แล้วเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะหยั่งลงสู่ความหลับโดยปรีศร์เบื่องขวา”

อนึ่ง การที่กรซกายอ่อนเพลียเช่นนี้ไม่ใช่ภาวะที่มรรคพึงประหาณ ความ
อ่อนเพลียนี้ຍ່อมปรากฏทั้งในรูปที่มีใจครองและในรูปที่ไม่มีใจครอง เมื่อปรากฏในรูปที่มี
ใจครอง ย່อมปรากฏในเวลาทีพระชฌนาสพเดินทางไกล หรือทำกรงานอย่างใดอย่างหนึ่ง
แล้วเหน็ดเหนื่อย มิทธะຍ່อมปรากฏในกาลเช่นนี้ เมื่อปรากฏในรูปที่ไม่มีใจครอง ย່อม
ปรากฏในใบไม้ดอกไม้ทั้งหลาย ดังจะเห็นได้ว่า ใบไม้ของต้นไม้บางชนิดຍ່อมคล้อออกไป
ด้วยแสงแดด แต่หุบเข้าในยามราตรี ดอกปทุมเป็นต้นຍ່อมบานด้วยแสงแดด แต่หุบเข้า
ในยามราตรี แต่มิทธะนี้ຍ່อมไม่มีแก่พระชฌนาสพทั้งหลาย เพราะเป็นอกุศล

มิทธะมิใช่อกุศล

ในเรื่องมิทธะนั้น ถ้าพึงมีคำทักท้วงว่า มิทธะมิใช่อกุศล เพราะเป็นรูป ทีจริง
แล้ว รูปเป็นอัพยาตธรรม และมิทธะนี้ก็ป็นรูป ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัส กาย
คัพฺทํไว้ในมิทธนิเทศนี้ว่า กายสุส อกฺลฺลตา อกฺมฺมณฺณตา (ความไม่สมประกอบแห่งนาม-
กายความไม่ควรรแก่กรงานแห่งนามกาย)

ข้อนี้พึงเฉลยว่า ถ้ามิทธะนี้เป็นรูปด้วยเพียงคำที่ตรัสว่า กายสุส (แห่งกาย) เท่านั้น
แม้ธรรมทั้งหลายมีกายปัสสัทธิเป็นต้นก็พึงป็นรูปไปทั้งหมด แม้การเสวยสุขและการ
กระทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะทีตรัสไว้ว่า สุขฺมฺจ กายเณ ปฏิสฺสเวเตติ ^{๓๕} (เสวยสุขด้วยกาย)
กายเณ เจว ปรมสฺจจํ สจฺฉิกโรติ ^{๓๖} (กระทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะด้วยกาย) ก็พึงป็นรูปเท่านั้น
ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่ามิทธะนี้เป็นรูป โดยแท้จริงแล้ว นามกายชื่อว่า กาย ในพระบาลีว่า
กายสุส อกฺลฺลตา อกฺมฺมณฺณตา (ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรรแก่กร
งานแห่งนามกาย) นี้

[ตามความเห็นของมิทธวาที คือ ผู้ที่มีวาทะว่ามิทธะป็นรูป คำว่า กายสุส ใน กายสุส

อกุลลดา อกมมณฺเฑตา แปลว่า รูปกาย แต่ตามสมานวาทะอันเป็นมติของพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า กาย ศัพท์แปลว่า นามกาย หรือกองนามธรรม ถ้า กาย ศัพท์ดังกล่าวหมายถึงรูปกาย ประโยคที่กล่าวถึงการเสวยสุขว่า สุขญจ กาเยน ปฏิสฺเวเตติ (เสวยสุขด้วยกาย) ก็คือการเสวยสุขเวทนาด้วยรูปคือร่างกาย แม้ประโยคว่า กาเยน เจว ปรมสจฺจํ สจฺฉิกโรติ (กระทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะด้วยกาย) ก็ะหมายถึงการรู้แจ้งนิพพานด้วยรูปคือร่างกายเช่นเดียวกัน ที่จริงแล้ว รูปไม่อาจเสวยสุขหรือรู้แจ้งนิพพานได้ มีเพียงนามกายคือกองเจตสิกที่ประกอบร่วมกับเวทนาจึงเสวยสุขเวทนาได้ และนามกายคือมรรค ผล ปัจจเวกขณญาณ และอภิญญา จึงรู้แจ้งนิพพานได้]

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสว่า โสปปิ ปจฺลยิกา (ความหาวนอน ความโง่งง) เพราะนามกายย่อมไม่หาวนอน และไม่โง่งง

[ในเวลานอนหลับจะเกิดกระแสนามหรือนามกายคือภวังคจิตอย่างต่อเนื่อง ดังนั้น นามกายจึงหลับได้ แต่เมื่อรูปกายหนักลงด้วยจิตตชรูปที่เกิดขึ้นเพราะถิ่นมิทธะ อวัยวะในร่างกายจะอ่อนแรง จนเกิดรู้สึกง่วงนอน]

ตอบว่า : เพราะความหาวนอนและความโง่งงเป็นผลของมิทธะนั้น เหมือนเพศเป็นต้นเป็นผลของอินทรีย์ อุปมาเหมือนทรวดทรงเป็นต้นเหล่านี้ คือ ทรวดทรงของหญิง นิมิตของหญิง การกระทำของหญิง กิริยาของหญิง ตรัสไว้เพราะความเป็นผลของอิตถินทรีย์ ฉันทิ ความหาวนอนเป็นต้นก็ตรัสไว้ เพราะความเป็นผลของมิทธะที่เรียกว่า ความป่วยไข้แห่งนามกายนี้ ฉันทิ นั้นดังจะเห็นได้ว่า เมื่อมีมิทธะอยู่ ความหาวนอนเป็นต้นนั้นก็มีได้ ดังนั้น จึงตรัสมิทธะที่แม้เป็นนามว่า โสปปิ ปจฺลยิกา สุप्นา สุปีตตํ (ความหาวนอน ความโง่งง กิริยาที่หาวนอน ความหาวนอน) โดยผลุปจาระ

[ผลุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงความหาวนอนเป็นต้นที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงถิ่นมิทธะที่เป็นเหตุ]

อนึ่ง แม้ด้วยวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า อกฺขิลาทีนํ ปจฺลภาวํ กโรตฺติติ ปจฺลยิกา (คำว่า ปจฺลยิกา คือ สภาวะทำให้เปลือกลตาเป็นต้นปรือลง) ก็ให้สำเร็จความหมายนี้เหมือนกัน ดังนั้น มิทธะจึงไม่ใช่รูป

อนึ่ง ความเป็นนามของมิถะนั้น พระพุทธรองค์ได้ทรงแสดงด้วยศัพท์ว่า โอนาห (สภาวะปกคลุมกาย) เป็นต้นอีกด้วย เพราะรูปมิใช่สภาวะปกคลุมหุ้มห่อนามกาย และ ปิดกั้นนามกายไว้ภายใน

ถามว่า : มิถะนี้เป็นรูปด้วยเหตุดังกล่าวนี้แหละมิใช่หรือ เพราะนามย่อม ปกคลุม หุ้มห่อ ปิดกั้นอะไรไว้ในภายในไม่ได้

ตอบว่า : ถ้าอย่างนั้น แม้ความกางกั้นของนามธรรมก็มีไม่ได้ ดังนั้น พึงทราบ ว่ามิถะนี้เป็นสภาวะปกคลุมเป็นต้นโดยความหมายว่าปกคลุมเป็นต้น เหมือนนามธรรม มีกามฉันทะเป็นต้นที่ชื่อว่า นิรวรณ โดยความหมายว่ากางกั้น

อนึ่ง แม้มิถะนี้ก็ชื่อว่า เป็นนามธรรม ดังพระบาลีว่า

ปญจ นีวรณ ปหาย เจตโส อุปกุกิลเส ปญญา ทุพฺพลีกรณ.^{๔๒}

“ละนิรวรณ ๕ อันทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญา”

โดยแท้จริงแล้ว รูปทำจิตให้เศร้าหมองไม่ได้ บั่นทอนปัญญาก็ไม่ได้

ถามว่า : เหตุใดรูปจึงทำจิตให้เศร้าหมองไม่ได้ บั่นทอนปัญญาก็ไม่ได้ ดังพระ-
ผู้มีพระภาคตรัสว่า

สนฺติ ภิกฺขเว เอเก สมณพฺราหฺมณา สุํ ปิวนฺติ เมรยํ, สุราเมรยปानา อปฺปฏฺิ-
วิตตา, อยํ ภิกฺขเว ปจฺจิมํ สมณพฺราหฺมณานํ อุปกุกิลเส.^{๔๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะและพราหมณ์บางพวกดื่มสุราเมรัย ไม่ละเว้นการดื่ม
สุราและเมรัย ดูกรภิกษุทั้งหลาย การดื่มสุราเมรัยนี้เป็นอุปกิลเส (เครื่องเศร้าหมอง) ของ
สมณะและพราหมณ์ข้อที่หนึ่ง”

อีกข้อหนึ่งได้ตรัสว่า

ฉ โขเม คหปติปฺตฺต อาทีนฺวา สุราเมรยมชฺชปมาทญฺจานานุโยเค สนฺทิกฺกิกา
ธนฺชานิ, กลหปฺปวฑฺฒนํ, โรคานํ อายตฺนํ, อกิตฺติสณฺชนํ, โกปีนนิตฺสํ, ปญญา ทุพฺพลี-
กรณํ ตฺวเ ว ญฺจํ ปทํ ภวติ.^{๔๔}

“ดูกรคหบดีบุตร โทษในการประกอบเนื่องๆ ซึ่งการดื่มสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ที่พึงเห็นในปัจจุบันมี ๖ อย่าง คือ

- เสียทรัพย์
- เป็นบ่อเกิดของโรค
- ทำให้ไม่รู้จักอาย
- ก่อการทะเลาะวิวาท
- ทำให้เสียชื่อเสียง
- บันทอนปัญญา อันเป็นข้อที่ ๖”

อนึ่ง เนื้อความว่า การกระทำจิตให้เศร้าหมองบันทอนปัญญานี้ย่อมปรากฏโดยประจักษ์ ดังนั้น แม้มีพระก็เปรียบเหมือนน้ำเมาที่พึงทำจิตให้เศร้าหมองบันทอนปัญญาเหมือนเมื่อน้ำเมาเข้าถึงท้อง จิตย่อมเศร้าหมอง ปัญญาเสื่อมอ่อนกำลัง มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะทรงแสดงซึ่งปัจจัย กล่าวคือ ถ้าน้ำเมาพึงเป็นสังกิเลส (เครื่องทำจิตให้เศร้าหมอง) สังกิเลสนั้นก็พึงมาสู่ในนิเทศแห่งอุปกิเลสทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า

โส อิมะ ปญจ นีวรณ ปหาย เจตโส อุปกิเลสเ๔

“ภิกษุทั้งหลายนิรณ ๕ เหล่านี้อันทำจิตให้เศร้าหมอง”

เอวเมว โข ภิกขเว ปญจิมะ จิตตสส อุปกิเลสสา, เยหิ อุปกิเลสเหติ อุปกิสิณฺณจํ จิตฺตํ น เจว มุทุ โหติ, น จ กมฺมณียํ, น จ ปภสฺสํ, ปภงฺคุ จ, น จ สมมา สมายิยติ อาสวานํ ขยาย. กตเม ปญจ. กามจฺจนฺโท ภิกขเว จิตตสส อุปกิเลสเ๕

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสของจิตทั้ง ๕ อย่างเหล่านี้ ก็ฉันนั้นนั่นแหละ เป็นเครื่องกระทำจิตให้เศร้าหมอง เป็นเครื่องกระทำจิตไม่ให้อ่อน ไม่ให้ควรแก่การงาน ไม่ให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่ให้ตั้งมั่นโดยชอบ ไม่ใช่เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย อุปกิเลส ๕ อย่างเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามฉันทะเป็นอุปกิเลสของจิต”

กตเม จ ภิกขเว จิตตสส อุปกิเลสสา. อภิชฺฌา วิสมโลภะ จิตตสส อุปกิเลสเ๖

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสของจิตเป็นไฉน วิสมโลภะคืออภิชฌาเป็นอุปกิเลสของจิต”

อนึ่ง เมื่อน้ำเมานั้นอันถูกบุคคลดื่มแล้ว อุปกิเลสอันทำจิตให้เศร้าหมองและ
 บันทอนปัญญาย่อมเกิดขึ้น ดังนั้น จิตรัสน้ำเมานั้นไว้อย่างนี้โดยแสดงชี้ถึงปัจจัย เพราะ
 เป็นปัจจัยแก่อุปกิเลสเหล่านั้น

ส่วนมิทธะเป็นสังกิเลสแห่งจิตด้วยตนเอง และบันทอนปัญญา เพราะฉะนั้น
 มิทธะจึงเป็นนามอย่างเดียว

ยังมีถ้อยคำที่จะพึงกล่าวให้ยิ่งกว่านี้ คือ มิทธะเป็นนามอย่างเดียว เพราะตรัสถึง
 การประกอบร่วมกัน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า ถินมิทธนิวรรณ อวิชชานิวรรณ นีวรณญ-
 เจว นีวรณสมุปยุตตญจ^{๔๔} (ถินมิทธนิวรรณเป็นนิวรรณโดยอวิชชานิวรรณ และประกอบด้วย
 นิวรรณ) ดังนั้น มิทธะนี้จึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสถึงการประกอบร่วมกัน เนื่องด้วยรูปไม่นับ
 เข้าในธรรมที่ประกอบร่วมกัน

ถ้าผู้ท้วงติงพึงมีความเห็นอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ไว้โดยเนื่องด้วย
 เนื้อความตามที่ควรมิได้ อุปมาเหมือนพระดำรัสที่ตรัสรวมกันโดยเนื่องด้วยเนื้อความ
 ตามที่ควรมิได้ (ยถาลาภันย) ได้อย่างนี้ว่า สิบปิสมพุทฺถมปิ สกฺขรกถลมปิ มจฺจนุมฺพมปิ
 จรณตมปิ ติฏฺฐจฺนตมปิ^{๔๕} (จะพึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่างๆ บ้าง ก้อนกรวดและ
 กระเบื้องบ้าง ผงปลาบ้าง กำลังว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง) ความจริงแล้วก้อนกรวดและ
 กระเบื้องหยุดอยู่อย่างเดียวกันไม่เคลื่อนไป อีกสองอย่างนอกจากนี้ย่อมหยุดบ้าง ย่อมเคลื่อน
 ไปบ้าง ข้อนี้ฉันใด แม้ในพระบาลีข้างต้นก็ฉันนั้น มิทธะเป็นนิวรรณอย่างเดียว ไม่ใช่ธรรม
 อันประกอบร่วมกัน ส่วนถินะเป็นทั้งนิวรรณและธรรมอันประกอบร่วมกัน ดังนั้น จิตรัส
 ถินมิทธะทั้งหมดรวมกันโดยเนื่องด้วยเนื้อความตามที่ควรมิได้ว่าเป็นนิวรรณและประกอบ
 รวมกับนิวรรณ แต่มิทธะเป็นนิวรรณอย่างเดียว ไม่ใช่ธรรมอันประกอบร่วมกัน เหมือน
 ก้อนกรวดและกระเบื้องหยุดอยู่อย่างเดียวกันไม่เคลื่อนไปฉันนั้น ดังนั้น มิทธะจึงเป็นรูปเท่านั้น

ตอบว่า : ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะมิทธะไม่สำเร็จความเป็นรูปได้ โดย
 แท้จริงแล้ว ข้อความว่า ก้อนกรวดและกระเบื้องย่อมไม่เคลื่อนไป แม้เว้นจากพระสูตรก็
 เข้าใจได้ ดังนั้น เนื้อความโดยเนื่องด้วยเนื้อความตามที่ควรมิได้ในประโยคนั้นจงยกไว้
 แต่คำที่กล่าวว่ามิทธะเป็นรูปนี้ไม่ควร การที่มิทธะนั้นเป็นรูปไม่อาจเข้าใจได้ด้วยสูตรนี้

มิทธะนี้จึงมิได้ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยเนื้อความตามสมควรมิได้ เพราะมิทธะไม่สำเร็จความเป็นรูป ด้วยเหตุนี้ มิทธะจึงเป็นนามอย่างเดียว

[อุทาหรณ์ว่า สิบปีสมพุทฺธมปิ สกฺขรกถมปิ มจฺจนฺตมปิ จรณตมปิ ติฏฺฐจฺนตมปิ “(จะพึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่างๆ บ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ผงปลาบ้าง กำลังว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง) พบในที่ฌนิกาย สามัญญผลสูตร (ดู ข้อ ๖๐๐)]

ถ้อยคำที่ควรจะทำให้ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ คือ มิทธะเป็นนามอย่างเดียว สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า จตฺตตฺตา (เพราะสละแล้ว) เป็นต้น กล่าวคือ ในฉนนิวัฏฏ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จตฺตตฺตา (เพราะสละแล้ว) เป็นต้นอย่างนี้ว่า

วิคตฺถินมิทฺโธติ ตสฺส ถินมิทฺธสฺส จตฺตตฺตา วณฺตตฺตา มุตฺตตฺตา ปหีนฺตฺตา ปฏิ-
นิสฺสฏฺจตฺตา, เตน วุจฺจติ วิคตฺถินมิทฺโธ.^{๔๐}

“คำว่า วิคตฺถินมิทฺโธ (ผู้ปราศจากถินมิทธะแล้ว) หมายความว่า เพราะสละแล้ว เพราะคายแล้ว เพราะปล่อยแล้ว เพราะละแล้ว เพราะสละซ้ำอีกแล้ว ซึ่งถินมิทธะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวว่าผู้ปราศจากถินมิทธะแล้ว”

อิทฺ ํ จิตฺตํ อิมฺมหา ถินมิทฺธา โสเธติ วิโสเธติ ปริโสเธติ โมเจติ วิโมเจติ ปริโมเจติ,
เตน วุจฺจติ ถินมิทฺธา จิตฺตํ ปริโสเธติ.^{๔๑}

“ภิกษุย่อมทำจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดวิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้หลุดพ้น ให้พ้นวิเศษ ให้ปลดปล่อยจากถินมิทธะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ย่อมทำจิตให้บริสุทธิ์จากถินมิทธะ”

อนึ่ง พระพุทธองค์มิได้ตรัสถึงรูปไว้อย่างนี้ ดังนั้น มิทธะจึงเป็นนามอย่างเดียว

ถามว่า : มิทธะไม่ใช่นาม เพราะพระดำรัสนั้นตรัสถึงถินมิทธะที่เกิดจากจิตไม่เกิดขึ้น[ในขณะเข้าฌาน] กล่าวคือ มิทธะมี ๓ อย่าง คือ

๑. มิทธะที่เกิดจากจิต
๒. มิทธะที่เกิดจากอุตุ
๓. มิทธะที่เกิดจากอาหาร

ดังนั้น ในมิตระเหล่านั้น มิตระใด เกิดจากจิต พระพุทธองค์ตรัสความไม่มีแห่งมิตระนั้นด้วยฉานจิตไว้ในฉานวิภังค์ มิตระจึงไม่สำเร็จเป็นนาม ด้วยเหตุนี้ มิตระจึงเป็นรูปอย่างเดียว

ตอบว่า : มิตระไม่ใช่รูป เพราะไม่สำเร็จความเป็นรูปแน่นอน กล่าวคือ เมื่อมิตระสำเร็จความเป็นรูปได้ ก็อาจได้เนื้อความนี้ว่า พระพุทธองค์ตรัสความไม่มีแห่งมิตระที่เกิดจากจิตไว้ในฉานวิภังค์ ที่จริงแล้ว ความเป็นรูปของมิตระนั้นย่อมไม่สำเร็จ ดังนั้น มิตระจึงเป็นนามอย่างเดียว

ถ้อยคำที่ควรจะให้ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ คือ มิตระเป็นนามอย่างเดียว เพราะตรัสถึงการละ กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคตรัสการละมิตระไว้อีกในพระบาลีทั้งหลายมีอาทิว่า

ฉ ภิกขเว ธมฺเม ปหาย ภพฺโพ ปจฺมชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุํ กตฺเม ฉ. กามจุ-
ณฺทํ พยาปาทํ ถินมิตฺถํ อุทฺธจฺจํ กกุฏจฺจํ วิจิกิฉฺฉํ กาเมสุ โข ปนสฺส อาทีนโว สมฺมปณฺณาย
สุทฺธิญฺโจะ โหติ.^{๕๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุละธรรม ๖ ประการได้แล้วก็อาจเข้าปฐมฌานอยู่ ธรรม ๖ ประการเป็นไฉน คือ กามฉันทะ พยาบาท ถินมิตระ อุทธจจะ กกุฏจจะ และวิจิกิจฉานอกจากนั้น บุคคลนั้นได้เห็นโทษในกามคุณเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญาโดยชอบ”

อิเม ปณฺจ นีวรเณ ปหาย พลวติยา ปณฺณาย อตฺตตฺถํ วา ปรตฺถํ วา จสฺสตี.^{๕๒}

“ภิกษุละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้แล้ว จักรู้ประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง ด้วยปัญญาที่มีกำลัง”

ส่วนรูปเป็นสิ่งที่บุคคลไม่พึงละ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

รูปกฺขนฺโธ อภิญฺเญโย ปริณฺเญโย, น ปหาตพฺโพ น ภาเวตพฺโพ น สจฺฉิ-
กาตพฺโพ.^{๕๓}

“รูปขันธ์อันบุคคลพึงรู้ยิ่ง พึงกำหนดรู้ แต่ไม่พึงละ ไม่พึงเจริญ ไม่พึงกระทำให้แจ้ง”

มิทธะจึงเป็นนามเท่านั้น เพราะตรัสถึงการละมิทธะนี้อีกด้วย

ถามว่า : มิทธะไม่ใช่นาม เพราะตรัสถึงการละรูปอีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธรองค์ตรัสถึงการละรูปอีกในพระบาลีนี้ว่า

รูปํ ภิกขเว น ตุมหากํ, ตํ ปชหถ.^{๕๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของพวกเธอ พวกเธอจงละรูปนั้น”

เพราะฉะนั้น การตรัสว่า ปหานํ (การละ) จึงไม่ใช่เหตุที่สมควร

ตอบว่า : มิใช่อย่างนั้น เพราะพระดำรัสนั้นตรัสไว้โดยประการอื่น[คือการละฉันทราคะ] โดยแท้จริงแล้ว ในพระสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสการละรูปไว้โดยเนื่องด้วยการละฉันทราคะอย่างนี้ว่า

โย ภิกขเว รูปเป ฉนฺทราควินโย, ตํ ตตถ ปหานํ.^{๕๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การกำจัดฉันทราคะในรูปอันใด การกำจัดนั้นเป็นการละรูปนั้น”

พระพุทธรองค์มิได้ตรัสการละธรรมที่พึงละแน่นอนเหมือนที่ตรัสไว้ว่า ฉ ฐมเม ปหาย (ละธรรม ๖ อย่าง), ปญจ นีวรณ ปหาย (ละนิวรณ ๕ อย่าง) โดยประการดังนี้ มิทธะจึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสไว้โดยประการอื่น[คือการละฉันทราคะ] ดังนั้น จึงควรทราบว่ามีทธะเป็นนามเท่านั้นด้วยพระสูตรเหล่านี้มีอาทิว่า

โส อิมะ ปญจ นีวรณ ปหาย เจตโส อุกุกิเลเส.^{๕๗}

“ภิกษุละนิวรณ ๕ เหล่านี้อันทำให้เศร้าหมอง”

และควรทราบว่ามิทธะเป็นนามด้วยพระสูตรเหล่านี้ ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระสูตรจำนวนมากอันแสดงว่ามีทธะนั้นเป็นนามอย่างเดียวมิทธะอย่างนี้ว่า

ปญจิมะ ภิกขเว อารรณ นีวรณ เจตโส อชฺฌารุหา ปญญาย ทุพฺพลีกรณ. กตเม ปญจ. กามจฺจนโท ภิกขเว อารรณ นีวรณ ๒เปฯ ถินมิทฺธํ ภิกขเว อารรณ นีวรณ เจตโส อชฺฌารุหํ ปญญาย ทุพฺพลีกรณ.^{๕๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิรณเป็นเครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บันทอนปัญญา ๕ ประการ เหล่านี้ ๕ ประการเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามฉันทะ ฯลฯ ถีนมิทธะเป็นนิรณ เครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บันทอนปัญญา”

ถีนมิทธะนิรณ ภิกขเว อนุทธกรณี อจกขุกรณี อณฺเฎณกรณี ปณฺณานิโรธิกั วิฆาตปฏิกิ อนิพฺพานสํวตฺตนิโก.^{๕๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถีนมิทธะเป็นนิรณทำให้มืด ไม่ทำจักขุ ไม่ทำญาณ ดับ ปัญญา อยู่ในฝ่ายสังสารทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน”

เอวเมว โข พุราหมณ ยสฺมี สมเย ถีนมิทธปริยฺญัจเตน เจตสา วิหริติ ถีนมิทธ-
ปเรเตน.^{๖๐}

“ดูกรพราหมณ์ ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน สมัยใด บุคคลถูกถีนมิทธะกลุ้มรุมจิต ถูกถีนมิทธะครอบงำจิตอยู่”

อโยนิโส ภิกขเว มนสิโกโรโต อนุปฺปนโน เจว กามจฺจนโท อุปฺปชฺชติ ๗เปย
อนุปฺปนฺนญฺเจว ถีนมิทธํ อุปฺปชฺชติ.^{๖๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการอยู่โดยอุบายไม่แยบคาย กามฉันทะที่ยัง ไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ ถีนมิทธะที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น”

เกวลโ หายํ ภิกขเว อุกฺสฺสราสี ยทิทํ ปณฺจ นีวรณ.^{๖๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กองแห่งอกุศลล้วนๆ นี้ คือ นิรณ ๕ นี้”

อนึ่ง มิทธะนี้เป็นนาม จึงเกิดขึ้นแม้ในอรูปรูมิ สมจริงดังพระพุทธดำรัสใน คัมภีร์ปฏฺฐานมหาปกรณว่า

นีวรณํ ฐมมํ ปฏฺิจจ นีวรณํ ฐมโม อุปฺปชฺชติ, น ปุเรชาตปจฺจยา.^{๖๓}

“ธรรมคือนิรณอาศัยธรรมคือนิรณเกิดขึ้น มิใช่อาศัยปุเรชาตปัจจัยเกิดขึ้น”

ในวิภังค์แห่งพระบาลีข้างต้นนั้น ฟังกล่าวพระพุทธพจน์ทั้งหมดโดยพิสดารว่า

อารูปเป กามจณฺทนีวณฺ ปรุจฺจ ถินมิทฺธอุทฺทจฺจอวิชฺชานีวณฺ ^{๖๓} (ถินมิทฺธะ อุทฺธจฺจะ และ อวิชฺชานีวณฺ ย่อมเกิดขึ้นอาศัยกามจณฺทนีวณฺในอรูปภูมิ)

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงถึงความตัดสินในถินมิทฺธนิกเทศว่า มิทฺธะเป็นนามเท่านั้น

กุกกุจฺจนิกเทศ

[๑๑๖๖] กุกกุจฺจนิกเทศ คำว่า อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา (ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงกุกกุจจะโดยมูลเหตุ[แห่งการเกิดขึ้น] กล่าวคือ เมื่อภิกษุกระทำการล่วงละเมิดโดยสำคัญอย่างนี้ คือ เมื่อการล่วงละเมิดวัตถุเสร็จสิ้นแล้ว ครั้นเธอมีสติระลึกถึงอีก ก็เดือดร้อนอยู่เนืองๆ อย่างนี้ว่า เราทำกรรมชั่วแล้ว กุกกุจจะนี้ ย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยการเดือดร้อนในภายหลัง ดังนั้นจึงตรัสว่า อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา (ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร) เป็นต้นเพื่อทรงแสดงกุกกุจจะนั้นโดยมูลเหตุในพากย์นั้นพึงทราบข้อวินิจฉัย ดังนี้

- ภิกษุมีความสำคัญว่าควร ย่อมฉันอาหารที่ไม่ควร[มีคณโกชนะเป็นต้นที่มาในคณโกชนสิกขาบท]

- ภิกษุมีความสำคัญว่าเนื้อที่ควร ย่อมฉันเนื้ออันไม่ควร คือ ย่อมฉันเนื้อหมีโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อสุกร หรือย่อมฉันเนื้อเสือเหลืองโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อกวาง

- เมื่อกาลผ่านไปแล้ว สำคัญว่ายังเป็นกาลอยู่ ย่อมฉัน

- ภิกษุห้ามภัดแล้ว ย่อมฉันโดยสำคัญว่าไม่ได้ห้ามภัด

- เมื่อรูปสีกกลงในบาตร ย่อมฉันโดยสำคัญว่ารับประทานแล้ว

โดยประการดังนี้ ภิกษุเชื่อว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร

ภิกษุผู้ขบฉันเนื้อสุกรโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อหมี และฉันอาหารในเวลาโดยสำคัญว่านอกเวลา เชื่อว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญในของที่ควรว่าไม่ควร

อนึ่ง สิ่งบางอย่างไม่มีโทษ ภิกษุกระทำโดยสำคัญว่ามีโทษ และที่มีโทษ ก็

กระทำโดยสำคัญว่าไม่มีโทษ ชื่อว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญในสิ่งที่ไม่มีโทษว่า มีโทษ หรือด้วยความสำคัญในสิ่งที่มิโทษว่าไม่มีโทษ

อนึ่ง กุกกุจจะนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะการล่วงละเมิดที่ทำแล้วโดยสำคัญว่ามีโทษ ในของที่ไม่มีโทษอย่างนี้ว่า เรายังมิได้กระทำความดีหนอ เรายังมิได้กระทำกุศล เรายัง มิได้กระทำเครื่องป้องกันความกลัว[ในเวลาใกล้ตาย] เรากระทำบาปแล้ว เรากระทำความ อันหยาบช้า เรากระทำความที่ก่อผลชั่ว ดังนั้น พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตแม้เหตุอัน เป็นที่ตั้งอย่างอื่นของกุกกุจจะนั้น จึงตรัสว่า ยัม เอวรूप (ความรำคาญซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ อันใด) เป็นต้น

ในพากย์ว่า ยัม เอวรूप เป็นต้นนั้น คำว่า กุกกุจจะ มีเนื้อความที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า กุกกุจายนา (กิริยาที่รำคาญ) คือ อาการที่ยังความรำคาญให้เกิดขึ้น

คำว่า กุกกุจายิตัตตะ (ความรำคาญ) คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้เป็นไปแล้วด้วย กุกกุจจะ

คำว่า เจตโส วิปปฏิสโร (ความเดือดร้อนใจ) นี้ หมายความว่า การเผชิญหน้า ต่อกรรมที่ทำแล้วและยังไม่ทำ หรือเผชิญหน้าต่อสิ่งที่มีโทษและไม่มีโทษ ชื่อว่า วิปปฏิสรา (ความเดือดร้อนใจ)

อนึ่ง วิปปฏิสรา นั้นย่อมทำบาปที่ทำแล้วให้เป็นกรรมที่ยังไม่กระทำ หรือย่อมไม่ กระทำความดีที่ยังไม่ทำให้เป็นสิ่งที่ตนทำแล้ว ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า วิปปฏิสรา โดยความหมาย ว่า การระลึกที่แปรปรวน หรือการระลึกที่น่ารังเกียจ

[คำว่า วิปปฏิสรา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การระลึกที่แปรปรวน = วิรูป ปฏิสโรติ วิปปฏิสโร.
(วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิรูป (แปรปรวน))
- การระลึกที่น่ารังเกียจ = กุจนิโต ปฏิสโรติ วิปปฏิสโร.
(วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า กุจนิโต (น่ารังเกียจ))]

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า เจตโส วิปปฏิสโร (ความเดือดร้อนของจิต) เพื่อ

ให้ทราบว่า วิปัสสนานั้นเป็นของจิต มิใช่ของสัตว์บุคคล ศัพท์นี้แสดงถึงสภาวะของ
กุกกุจะนั้น

อนึ่ง กุกกุจะที่เกิดขึ้นย่อมสลักใจอยู่เหมือนปลายเหล็กแหลมขีดด้วยสำริดอยู่
ฉะนั้นจึงตรัสว่า มโนวิเลโข (สภาวะขีดข่วนใจ) ศัพท์นี้แสดงหน้าที่ของกุกกุจะนั้น

ส่วนกุกกุจะ (ความรังเกียจ) ที่ปรากฏในพระวินัยว่า

อถ โข อายสฺมา สาริปุตฺโต ภควตา ปฏิกฺขิตฺตํ อานุสิตฺวา อานุสิตฺวา อวสทปิณฺฑํ
ปริณฺณชิตฺตุนฺติ กุกฺกุจฺจาณฺโต น ปฏิคฺคเหสิ.^{๔๔}

“ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตรรังเกียจว่า การอยู่ฉันอาหารในโรงฉันเป็นประจำ
พระผู้มีพระภาคทรงห้ามไว้ ดังนั้นจึงไม่ยอมรับ”

กุกกุจะดังกล่าวไม่เป็นนิ वर्ณ เพราะพระอรหันต์ไม่มีความเดือดร้อนใจใน
ภายหลังอย่างนี้ว่า เราทำกรรมนี้ไม่ดี

กุกกุจะข้างต้นนี้ที่คล้ายกับกุกกุจนิ वर्ณ ชื่อว่า วินยกุกกุจะ (ความรังเกียจ
ที่มาในพระวินัย) กล่าวคือ การพิจารณาว่าควรหรือไม่ควร

[คำว่า วินยกุกกุจ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อัฐสาสนีภาสาฎิกา (เล่ม ๔ หน้า ๒๐๖)
ว่า วินเย อาคตํ กุกฺกุจํ วินยกุกฺกุจํ (ความรังเกียจที่มาในพระวินัย) ส่วนคัมภีร์อัฐสาสนีโยชนา
(หน้า ๔๐๕) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า วินเย อุปฺปนํ กุกฺกุจํ วินยกุกฺกุจํ (ความรังเกียจที่เกิดขึ้นใน
พระวินัย) โดยองค์ธรรมคือกุศลหรือกิริยาจิตอุปบาทที่เกิดขึ้นโดยอาการพิจารณาว่าควรหรือไม่ควร]

ธรรมที่เป็นนิ वर्ณและสัมปยุตตธรรม

[๑๑๗๖] ในนิเทศของบทว่า กตเม ธมฺมา นี वर्ณา เจว นี वर्ณสมฺปยุตฺตา จ
(ธรรมที่เป็นนิ वर्ณและประกอบด้วยนิ वर्ณ เป็นในน) พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ไม่แยกกันว่า
กัณนิทนิ वर्ณเป็นนิ वर्ณ และประกอบด้วยนิ वर्ณโดยวิชานิ वर्ณ เพราะกัณและกัณนิ
มิได้เว้นซึ่งกันและกัน [คือ ประกอบร่วมกันแน่นอน] แต่อุทัจจะเกิดขึ้นได้โดยปราศจาก
กุกกุจะ เพราะไม่มีกุกกุจะเมื่อมีอุทัจจะ ดังนั้น จึงตรัสแยกอุทัจจะนั้นไว้

อนึ่ง ธรรมอย่างใดไม่ถึงการประกอบเข้ากับธรรมอย่างใด พึงทราบว่าธรรมนั้น พระองค์มิได้ทรงประกอบไว้

[ข้อความว่า “มิได้ตรัสแยก” หมายความว่า ถิ่นะเป็นความไม่สมประกอบแห่งจิต (จิตตสส อกฺกฺลตฺตา) ส่วนมิทระเป็นความไม่สมประกอบแห่งหมู่เจตสิก (กายสส อกฺกฺลตฺตา) ดังนั้น เมื่อมีถิ่นะ ก็ต้องมีมิทระประกอบร่วมด้วย ในนิกเขปกัณฑ์ นีวรณนิเทศ พระพุทธรองค์จึงตรัสถิ่นะและมิทระ ไว้ร่วมกันเป็นบทเดียวว่า ถินมิทฐ์ เป็นต้น

ข้อความว่า “จึงตรัสแยกอุทัจจะนั้นไว้” หมายความว่า แม้อุทัจจะและกุกฺกัจจะนับ เป็นนิวรณอย่างเดียวกันในนิวรณ ๕ แต่ในพระบาลีตรัสแยกไว้เป็นสองอย่างว่า อุทัจจนีวรณ อวิชขานีวรณ, กุกฺกัจจนีวรณ อวิชขานีวรณ เพราะแม้อุทัจจะเป็นสัพพากุสลสาธารณเจตสิก กุกฺกัจจะก็ไม่เกิดขึ้นในทุกขณะที่เกิดอุทัจจะ แต่เกิดขึ้นร่วมกับอุทัจจะในโทสมูลจิต ๒ ดวงที่ ปรากฏในขณะเดือดร้อนใจเท่านั้น

ข้อความว่า “ธรรมนั้นพระองค์มิได้ทรงประกอบไว้” หมายความว่า ไม่เฉพาะเพียงแต่ พระพุทธรองค์ตรัสแยกอุทัจจะและกุกฺกัจจะไว้เท่านั้น แม้ธรรมอื่นที่ได้ตรัสแยกกัน ก็เป็นธรรมที่ไม่ ประกอบร่วมกัน เช่น ในนิวรณสัมปยุตตนิเทศ ได้ตรัสแยกกามฉันท์และพยาบาทไว้ เพราะธรรม ทั้งสองไม่ประกอบร่วมกัน]

อนึ่ง นิวรณเหล่านี้ควรนำมากล่าวโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง

โดยลำดับกิเลส คือ อนาคตามิมรรคย่อมละกามฉันทนิวรณ และพยาบาทนิวรณ อรหัตตมรรคย่อมละถีนมิทนิวรณ และอุทัจจนีวรณ โสตาปัตติมรรคย่อมละกุกฺกัจจนีวรณและวิจิกิจฉานีวรณ ส่วนอรหัตตมรรคย่อมละอวิชขานีวรณ

โดยลำดับมรรค คือ โสตาปัตติมรรคย่อมละกุกฺกัจจนีวรณและวิจิกิจฉานีวรณ อนาคตามิมรรคย่อมละกามฉันทนิวรณและพยาบาทนิวรณ ส่วนอรหัตตมรรคย่อมละถีนมิทนิวรณ อุทัจจนีวรณ และอวิชขานีวรณ

[๑๑๘๒] ในปราคาสโคจนกะ พระพุทธรองค์ทรงกระทำให้เป็นพหูพจน์โดยเสมอกับ คำถามว่า เต ธมฺเม จเปตฺวา (เว้นปราคาสธรรมเหล่านั้น)

[พระพุทธองค์ทรงประกอบใช้พหูพจน์ในคำถามว่า กตเม ธมฺมา ปรามาสา โดยหมายถึง ญาณอย่างเดียว ดังนั้น จึงประกอบใช้พหูพจน์ในธรรมที่พึงตั้งไว้ (สฺเปตัพพธรรม) เพื่อให้มีพจน์ ตรงกันว่า เต ธมฺเม (ปรามาสธรรมเหล่านั้น)]

คำอธิบายอุปาทานนิเทศ

[๑๒๑๙] ในอุปาทานนิเทศ กามุปาทาน คือ สภาวะยึดมั่นกามที่เรียกว่าวัตถุ

อีกอย่างหนึ่ง กามุปาทาน คือ สภาวะยึดมั่นที่เป็น[กิเลส]กาม

[คำว่า กามุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยึดมั่นกาม = กามียเตติ กาโม, อุปาทิยตีติ อุปาทานํ, กามสฺส อุปาทานํ กามุปาทานํ (กัมมัฏฐานัญญัติปฐีสมาส, กาม ศัพท์ = วัตถุกาม)
- สภาวะยึดมั่นที่เป็นกาม = กามะตีติ กาโม, อุปาทิยตีติ อุปาทานํ, กาโม จ โส อุปาทานญจาทิ กามุปาทานํ (วิเสสนนุรพทกรรมธารยสมาส, กาม ศัพท์ = กิเลสกาม)]

คำว่า อุปาทานํ (อุปาทาน) แปลว่า ความยึดมั่น โดยแท้จริงแล้ว อุป ศัพท์ในคำนี้มีอรรถว่า มั่น ดังคำว่า อุปายาส (ความลำบากใจอย่างมั่นคง, ความคับแค้นใจ) อุปกฏฺฐ (ที่ไถ่อย่างมั่นคง, ที่เข้าไปไถ่) เป็นต้น

นอกจากนั้น ญาณุปาทาน คือ สภาวะยึดมั่นที่เป็นญาณ

อีกอย่างหนึ่ง ญาณุปาทาน คือ สภาวะยึดมั่นญาณ[ัตถ์] ดังจะเห็นได้ว่า ญาณหลังย่อมยึดมั่นญาณัตถ์ ดังอุทาหรณ์เป็นต้นว่า สสฺสโต อตฺตํ จ โลโก จ^๔ (อัตตาและโลกเที่ยง) เป็นต้น

[คำว่า ญาณุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยึดมั่นที่เป็นญาณ = ญาณิ จ สา อุปาทานญจาทิ ญาณุปาทานํ (วิเสสนนุรพทกรรมธารยสมาส)
- สภาวะยึดมั่นญาณ = ญาณิยา อุปาทิยตีติ ญาณุปาทานํ (กัมมัฏฐานัญญัติปฐีสมาส)]

นอกจากนั้น สลัปปุฏาทาน คือ สภาวะยึดมั่นศีลพรต

อีกอย่างหนึ่ง สลัปปุฏาทาน คือ สภาวะยึดมั่นที่เป็นศีลพรต ดังจะเห็นได้ว่า โคศีล (ปกติของโค) และโคพรต (ความประพฤติของโค) เป็นต้นเป็นอุปาทานเองทีเดียว เพราะยึดมั่นว่าความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีลพรตอย่างนี้

[คำว่า สลัปปุฏาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยึดมั่นศีลพรต = สลัปปุฏสส อุปาทานํ สลัปปุฏาทานํ
(กัมมัฏฐานนุสสติปัฏฐานสมาธิ)
- สภาวะยึดมั่นที่เป็นศีลพรต = สลัปปุฏตถ จ ตํ อุปาทานญจาดิ สลัปปุฏาทานํ
(วิเสสนบุรพกรรมวารายสมาธิ)

คำว่า สลัปปุฏ หมายถึง ปกติและความประพฤติอย่างวัชหรือสุนัขโดยตรง แต่ยังหมายความว่า สภาวะที่เห็นผิดว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นทางหมดจดจากกิเลสโดยการอุปการะ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงปกติและความประพฤติอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงทิวทัศน์ที่เห็นผิดอันเป็นผล ดังนั้น คำว่า สลัปปุฏ จึงเข้าสมาสกับ อุปาทาน ศัพท์เป็นกรรมวารายสมาธิ เพราะเป็นตุลยาริกรณะ คือ มีเนื้อความเสมอกัน โดยเป็นทิวทัศน์เหมือนกัน]

นอกจากนั้น คำว่า วาตะ คือ สภาวะเป็นเหตุกล่าว

คำว่า อุปาทาน คือ สภาวะเป็นเหตุยึดมั่น

ถามว่า : ย่อมกล่าวหรือยึดมั่นอะไร

ตอบว่า : ย่อมกล่าวหรือยึดมั่นอัตตาของตน

อตตวาทุปาทาน คือ อุปาทานเป็นเหตุกล่าวยึดมั่นอัตตา

อีกอย่างหนึ่ง อตตวาทุปาทาน คือ อุปาทานเป็นเหตุยึดมั่นว่าอตตวาตะเป็นอัตตา

[คำว่า อตตวาทุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อุปาทานเป็นเหตุกล่าวยึดมั่นอัตตา = อตตโน วาทุปาทานํ อตตวาทุปาทานํ
(กัมมัฏฐานนุสสติปัฏฐานสมาธิ)

- อุปาทานเป็นเหตุยึดมั่นว่าอัตตวาตะเป็นอัตตา = อุปาทินนุติ เอเตนาติ อุปาทานํ
อตตวาทำ อตตาคติ อุปาทานํ อตตวาทุปาทานํ (สัมภาวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)]

คำอธิบายกามุปาทานนิเทศ

[๑๒๒๐] แม้ในคำว่า โย กาเมสุ กามฉนฺโท (ความปรารถนาพอใจในกาม
ทั้งหลายอันใด) นี้ วัตถุกามทั้งหลายทรงประสงค์เอาว่าเป็นกามโดยสิ้นเชิง ดังนั้น ความ
ปรารถนาพอใจในวัตถุกามทั้งหลายจึงชื่อว่า กามุปาทาน ในอุปาทานนิเทศนี้ ด้วยเหตุ
ดังกล่าว กามุปาทานนั้นจึงสำเร็จแม้แก่พระอนาคามี แต่ท่านไม่มีความปรารถนาพอใจ
อันมีกามคุณ ๕ เป็นที่ตั้ง

คำอธิบายทิฏฐุปาทานนิเทศ

[๑๒๒๑] ในทิฏฐุปาทานนิเทศ คำว่า นตฺถิ ทินฺนํ (ทานที่ให้แล้วไม่มีผล) หมายความว่า
เขาย่อมรู้ว่าชื่อว่าการที่บุคคลให้แล้วมีอยู่ คือ ใครๆ อาจให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่ใครๆ ก็ได้
แต่ย่อมถือว่าผลวิบากของทานที่ให้แล้วไม่มี

คำว่า นตฺถิ ยิฏฺฐํ (การบูชาไม่มีผล) หมายความว่า การบูชาใหญ่ตรัสเรียกว่า
ยิฏฺฐะ เขาย่อมรู้ว่าการบูชานั้นใครๆ ก็บูชาได้ แต่ย่อมถือว่าผลวิบากของการบูชาไม่มี

คำว่า หุตํ (การให้) หมายความว่า การให้ คือ การเชิญมาให้ทาน การรับแขก
และการกระทำเพื่อมงคล[มีการแต่งงานเป็นต้น] บุคคลย่อมรู้จักิริยาอันนั้นว่าใครๆ ก็ทำได้
แต่เขาย่อมถือว่าผลวิบากของการให้นั้นไม่มีผล [หุ ธาตุในคำว่า หุต ใช้ในความหมายว่า
ทาน (การให้) หมายถึง การให้ทาน ๓ ประการข้างต้น]

ในคำว่า สุกตทุกกฺกานํ (ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่ว) นี้ กรรมดี คือ กุศลกรรมบถ
๑๐ กรรมชั่ว คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ บุคคลย่อมรู้ว่ากรรมดีกรรมชั่วเหล่านั้นมีอยู่ แต่
ย่อมยึดถือว่าผลวิบากไม่มี

คำว่า นตฺถิ อยํ โลโก (โลกนี้ไม่มี) หมายความว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกอื่นย่อม
ยึดถือว่าโลกนี้ไม่มี [คือ ตายแล้วสูญ ไม่เกิดอีก]

คำว่า นตฺถิ ปโร โลโก (โลกหน้าไม่มี) หมายความว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ ย่อมยึดถือว่าโลกอื่นไม่มี

คำว่า นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา (มารดาไม่มี บิดาไม่มี) หมายความว่า เขาย่อมรู้ว่ามารดาบิดามีอยู่ แต่ถือว่าผลวิบากอะไรๆ ด้วยเหตุปัจจัย[คือความดีหรือความชั่ว]ที่กระทำไว้ในมารดาบิดาเหล่านั้นไม่มี

คำว่า นตฺถิ สุตตา โอปปาทิกา (โอปปาทิกสัตว์ไม่มี) หมายความว่า เขาย่อมถือว่าสัตว์ผู้จุติและปฏิสนธิไม่มี

คำว่า สมมุคคตา สมมาปฏิบัติปณฺหา (ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ) หมายความว่า เขาย่อมถือว่า สมณะและพราหมณ์ผู้ทรงธรรม ผู้ดำเนินไปสู่ปฏิบัติที่คล้อยตาม[โลกุตตรธรรม] ไม่มีในโลก

คำว่า เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺจํนิทฺตา ปเวเทนฺติ (สมณะและพราหมณ์ที่รู้แจ้งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มีในโลก) หมายความว่า ย่อมถือว่าขึ้นชื่อว่าสัตบุรุษผู้รู้แจ้งโลกนี้และโลกอื่นด้วยญาณอันวิเศษยิ่งโดยตนเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มี

อนึ่ง อุปาทานเหล่านี้ควรนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง

โดยลำดับกิเลส คือ มรรคทั้ง ๔ ย่อมละกามุปาทาน โสตาปัตติมรรคย่อมละอุปาทาน ๓ ที่เหลือ

โดยลำดับมรรค คือ โสตาปัตติมรรคย่อมละทิฏฐุปาทานเป็นต้น มรรคทั้ง ๔ ย่อมละกามุปาทาน

คำอธิบายกิเลสโคจณกะ

[๑๒๓๕] ในกิเลสโคจณกะ กิเลสวัตร คือ กิเลสนั้นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วัตร คือ สภาวะเป็นที่ตั้งของสัตว์ผู้ยังไม่สิ้นอาสวะ เพราะเป็นผู้ตั้งอยู่ในความโลภเป็นต้น

คำว่า กิเลสวัตถุ คือ กิเลสเหล่านั้นอันเป็นที่ตั้งของเหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ในกิเลสนั้น
 หนึ่ง แม้กิเลส[อันเป็นปัจจัย]ที่เกิดขึ้นโดยความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น
 ชื่อว่าย่อมอยู่ในกิเลส[ที่เป็นปัจจัย]นี้ ดังนั้น จึงชื่อว่า กิเลสวัตถุ โดยความหมายว่าเป็น
 ที่ตั้งของกิเลส[ที่เกิดภายหลัง]ทั้งหลาย

[คำว่า กิเลสวัตถุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ที่ตั้งคือกิเลส = กิเลสา เอว วตฺถุณี กิเลสวตฺถุณี (อรรถนบุรพทกรรมธารยสมาส)
- กิเลสอันเป็นที่ตั้ง[ของเหล่าสัตว์] = กิเลสา จ เต วตฺถุณี จาติ กิเลสวตฺถุณี.
 (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)
- ที่ตั้งของกิเลส = กิเลสานํ วตฺถุณี กิเลสวตฺถุณี (ฉนฺตูปปริสสมาส)]

[๑๒๓๖] หนึ่ง โลกะนั้น[ที่ตรัสไว้ในประโยค]ว่า ตตฺถ กตโม โลโก. โย ราโค
 สาราโค (ในบรรดากิเลสเหล่านั้น โลกะเป็นไฉน ความกำหนด ความกำหนดยิ่ง) ทรง
 แสดงไว้ร้อยกว่าบทในฐานะทั้ง ๓ คือ เหตุโคจณกะ คันถโคจณกะ และกิเลสโคจณกะนี้

พระพุทธองค์ทรงแสดงโลกะไว้ในอาสวโคจณกะ สัญญุชนโคจณกะ โขมโคจณกะ
 โยคโคจณกะ นีวรณโคจณกะ และอุปาทานโคจณกะ อย่างละ ๘ บท

โลกะนั้นพึงทราบที่ทรงถือเอาโดยสิ้นเชิงในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้ร้อยกว่าบทบ้าง
 ในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้โคจณกะละ ๘ บทบ้าง

ในเรื่องนั้น ตัณหาที่พึงขจัดด้วยมรรคทั้ง ๔ ที่ตั้งอยู่โดยส่วนเดียวเท่านั้นในเหตุ-
 โคจณกะ คันถโคจณกะ นีวรณโคจณกะ อุปาทานโคจณกะ และกิเลสโคจณกะ [คือ ตั้งอยู่
 โดยชื่ออย่างเดียวกันว่า โลกะ ในเหตุโคจณกะ, ตั้งอยู่โดยชื่ออย่างเดียวกันว่า อภิชฌาภายคันถะ
 ในคันถโคจณกะ ดังนี้ เป็นต้น]

ตัณหาที่พึงขจัดด้วยมรรคทั้ง ๔ ที่ตั้งอยู่เป็นสองส่วนในอาสวโคจณกะ สัญญุชน-
 โคจณกะ โขมโคจณกะ และโยคโคจณกะ กล่าวคือ

- ในอาสวโคจณกะ เป็นกามาสวะ และภวาสวะ

- ในสัญญาชนโคจณกะ เป็นกามราคสัญญาชน และภวราคสัญญาชน
- ในโอฆะ เป็นกาโมฆะ และภโวฆะ
- ในโยคะ เป็นกามโยคะ และภวโยคะ

อนึ่ง กิเลสวัตถุเหล่านี้ควรนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง

โดยลำดับกิเลส คือ มรรคทั้ง ๔ ย่อมละโลภะ อหาคามีมรรคย่อมละโทสะ อรหัตตมรรคย่อมละโมหะและมานะ โสดาปัตติมรรคย่อมละทวิภวและวิจิกิจฉา อรหัตตมรรคย่อมละถีนะเป็นต้น

โดยลำดับมรรค คือ โสดาปัตติมรรคย่อมละทวิภวและวิจิกิจฉา อหาคามีมรรคย่อมละโทสะ อรหัตตมรรคย่อมละกิเลส ๗ ที่เหลือ

[ข้อความว่า “อรหัตตมรรคย่อมละโมหะและมานะ” หมายถึง การขจัดโมหะและมานะ โดยสิ้นเชิง ที่จริงแล้วโสดาปัตติมรรคได้ละโมหะและมานะที่นำไปสู่อบายได้แล้ว แม้มรรคอื่นก็จะกำลังของโมหะและมานะลงอีก ต่อมาอรหัตตมรรคจึงละโมหะและมานะที่ยังเหลืออยู่เท่านั้น (มูลฎีกา เล่ม ๑ หน้า ๒๑๔)]

คำอธิบายกามาวจรนิเทศ

[๑๒๘๗] ในกามาวจรนิเทศ คำว่า เหฏฐโต (เบื้องต่ำ) คือ ส่วนข้างล่าง

ในคำว่า อวิจินริย (อเวจฺจนิรก) คำว่า อวิจ คือ ที่ไม่มีระหว่างกล่าวคือช่องแห่งเปลวไฟหรือทุกขเวทนาของสัตว์ทั้งหลาย

คำว่า นิรยะ (นิรก) คือ ที่ไม่มีสุขซึ่งเรียกว่าความสบาย

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นิรยะ โดยความหมายว่า ที่ไม่มีสิ่งที่น่ารื่นรมย์บ้าง ที่ไม่มีสิ่งที่น่าชอบใจบ้าง

[คำว่า นิรย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ที่ไม่มีสุข = อยิตพฺโพ อสฺสาทิตพฺโพติ อโย, นตฺถิ อโย เอตฺถาติ นิรโย.

(อัย ศัพท์มีความหมายว่า สุข)

- ที่ไม่มีสิ่งที่น่ารื่นรมย์ = อยิตพุโพ รมิตพุโพติ อโย, นตฺถิ อโย เอตฺถาติ นิรโย.

(อัย ศัพท์มีความหมายว่า สิ่งที่น่ารื่นรมย์)

- ที่ไม่มีสิ่งที่น่าชอบใจ = อยิตพุโพ อสฺสาทิตพุโพติ อโย, นตฺถิ อโย เอตฺถาติ นิรโย.

(อัย ศัพท์มีความหมายว่า สิ่งที่น่าชอบใจ)]

คำว่า ปริยฺนตํ กริตฺวา (กระทำเป็นที่สุด) หมายความว่า กระทำนรกที่เรียกว่า
อเวจีนั่นเป็นที่สุด

คำว่า อฺปริโต (เบื้องสูง) คือ ส่วนเบื้องบน

คำว่า ปรนิมมิตฺวสวตฺติเทเว (เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวตี) คือ เทวดาที่ได้รับชื่อ
เรียกอย่างนี้ เพราะยังความปรารถนา[ของตน]ให้เป็นไปในกามอันเทวดาเหล่าอื่นเนรมิตให้

คำว่า อนฺโต กริตฺวา (กระทำไว้ภายใน) หมายความว่า ใส่ไว้ภายใน

คำว่า ยํ เอตฺสฺมี อนฺตเร แปลว่า ชั้นนี้ อายตนะ และธาตุเหล่าใดมีอยู่ในภุมินี

[ท่านอธิบาย ยํ ว่า เย เพื่อแสดงว่าเป็น ยํ นิบาตที่ใช้เหมือน เย และไซ อนฺตเร ว่า
โอภาส เพื่อแสดงว่า อนฺตร ศัพท์มีความหมายว่า สถานที่ (ซึ่งก็คือภุมิ) มิใช่มีความหมายว่า ระหว่าง
เหมือนที่ใช้โดยทั่วไป]

พระพุทธองค์ตรัสว่า อวจฺรา (หยั่งลงเที่ยวไป) เพื่อไม่ทรงรวมธรรม[คือมหัคคต-
ธรรมและโลกุตตรธรรม]เหล่านั้นด้วยบทว่า เอตฺถา วจฺรา (หยั่งลงเที่ยวไปในภุมินี) เพราะ
แม้ธรรมอื่น[จากกามาวจรธรรม]ก็ได้เป็นบางคราวในกามสุคติภุมิบางแห่ง

[เมื่อมาณลาภิบุคคลเข้ามาน เมื่อโยคิบุคคลบรรลุเป็นพระอริยะ เมื่อท่านเหล่านั้นเข้า
ผลสมาบัติ ชั้นนี้ อายตนะ และธาตุที่เป็นมหัคคตและโลกุตตระย่อมเกิดในกามาวจรภุมิได้บ้างเป็น
บางคราว แต่ธรรมเหล่านั้นมิได้หยั่งลงคือนับเข้าในกามาวจรภุมิ

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสอุปสรรคคือ อว ที่ใช้ในความหมายว่า หยั่งลง (โอคาพุท) เพื่อ
ไม่รวมเอาธรรมที่เป็นมหัคคตและโลกุตตระเหล่านั้น]

พระพุทธองค์ได้ทรงกระทำการรวบรวมธรรมที่ยังลงเป็นไปและธรรมที่เกี่ยวไปเบื้องต่ำเหล่านั้นด้วยคำว่า อวจรา (หยั่งลงเกี่ยวไป/เกี่ยวไปเบื้องต่ำ) นั้น ซึ่งเป็นธรรมที่ยังลงเกี่ยวไปในภุมินี เพราะมีได้ทุกที่ทุกเมื่อ อีกทั้งย่อมเกี่ยวไปในเบื้องต่ำ เพราะดำเนินไปโดยความเป็นมหาภูตรูป และอุปาทายรูปในภายได้อเวจีนรก โดยแท้จริงแล้ว ธรรมเหล่านั้นย่อมหยั่งลงเกี่ยวไป และเกี่ยวไปในเบื้องต่ำ ดังนั้น จึงตรัสเรียกว่า อวจระ

[อุปสรรคคือ อว ใน อวจระ ใช้ในความหมาย ๒ อย่าง คือ หยั่งลง (โอคาพุท) และเบื้องต่ำ (อโรภาค) ดังนั้น คำว่า อวจระ จึงหมายถึง กามาวจรธรรมที่นับเข้าในกามภุมินี และหมายถึง มหาภูตรูปและอุปาทายรูปที่มีได้ในอเวจีนรกเบื้องต่ำ]

กามาวจรธรรมเหล่านี้ที่ยังลงเกี่ยวไปในภุมินี ย่อมเกี่ยวไปในภุมินีอื่น[คือรูปภุมินี และอรูปภุมินี]บ้าง แต่ไม่นับเนื่องในภุมินีนั้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงกระทำการกำหนด ธรรมเหล่านั้นซึ่งเกี่ยวไปแม้ในภุมินีอื่นด้วยคำนี้ว่า เอตถ ปรียาปนฺนา (นับเนื่องในภุมินี)

บัดนี้ เมื่อจะแสดงธรรมเหล่านั้นอันเป็นธรรมนับเนื่องในกามาวจรภุมินีโดยความเป็นกอง โดยความว่างเปล่า[จากอตฺตา] โดยความเป็นปัจจัย และโดยสภาวะ จึงตรัสว่า ขนฺธา (ขันธ) เป็นต้น

[พระพุทธองค์ทรงแสดงขันธโดยความเป็นกอง, ธาตุโดยความว่างเปล่า, आयตนะโดยความเป็นปัจจัย, รูปและเวทนาเป็นต้นโดยสภาวะ]

คำอธิบายนิเทศแห่งรูปาวจรธรรม

[๑๒๘๙] ในนิเทศแห่งรูปาวจรธรรม คำว่า พุรหมฺโลกํ (พหฺมโลก) คือ สถานที่ดำรงอยู่แห่งพหฺมที่เรียกว่าปฐมฉานภุมินี

พึงทราบหมู่บทที่เหลือในนิเทศนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศของกามาวจรธรรมนั้นแหละ

คำว่า สมาปนฺนสฺส จ (ผู้เข้าสมาบัติ) เป็นต้น พึงทราบว่าตรัสกฤตฉานด้วยบทที่ ๑ ตรัสวิปากฉานด้วยบทที่ ๒ และตรัสกิริยาฉานด้วยบทที่ ๓

[คำว่า สมาปนฺนสฺส จ (ผู้เข้าสมาบัติ) กล่าวถึงกุศลมาน เพราะปรากฏในขณะที่เข้าสมาบัติ บทที่ ๒ ว่า อุปปन्नสฺส (ผู้อุบัติ) กล่าวถึงวิบากมาน เพราะปรากฏในขณะที่ถือปฏิสนธิ ส่วนบทที่ ๓ ว่า ทิฏฐมฺมสุขวิหาริสฺส (พระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน) กล่าวถึงกิริยามาน เพราะอรหันต์เข้ามานสมาบัติเพื่อเสวยผาสุกในภพปัจจุบัน]

คำอธิบายนิเทศแห่งอรุปาวจรธรรม

[๑๒๙๑] ในนิเทศของอรุปาวจรธรรม คำว่า อากาสนัญจายตนูปเค (ผู้เข้าถึงอากาสนัญจายตนภูมิ) คือ ผู้เข้าถึงภพที่เรียกว่าอากาสนัญจายตนะ

แม้บทที่ ๒ ก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบหมู่บทที่เหลือในนิเทศนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

คำอธิบายนิเทศของสรณทุกะ

[๑๓๐๑] ในนิเทศของสรณทุกะ โมหะในอกุศลมูล ๓ นั้น ถ้าประกอบด้วยโลภะ [คือ ประกอบในโลภมูลจิต] ก็เป็นไปกับด้วยฐลีโดยโลภะ ถ้าประกอบด้วยโทสะ ก็เป็นไปกับด้วยฐลีโดยโทสะ ถ้าประกอบด้วยวิกิจจนาและอุทธัจจะ พึงทราบว่าเป็นไปกับด้วยฐลีคือราคะ อันประกอบด้วยทิลลิจฺฐิ หรือที่เรียกว่ารูปราคะและอรุปราคะ โดยความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ

[รณ ศัพท์ในคำว่า สรณ มีความหมายว่า กิเลสที่เป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ร้องไห้ ดังที่กล่าวไว้ในข้อ ๘๓-๑๐๐ แต่ในที่นี้ท่านอธิบายอีกอย่างหนึ่งว่า รณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ฐลี ซึ่งก็คือกิเลสฐลีนั่นเอง

ข้อความว่า “ถ้าประกอบด้วยวิกิจจนาและอุทธัจจะ พึงทราบว่าเป็นไปกับด้วยฐลีคือราคะ อันประกอบด้วยทิลลิจฺฐิ หรือที่เรียกว่ารูปราคะและอรุปราคะ โดยความมีบุคคล ที่ตั้ง เหมือนกันโดยการละ” หมายความว่า โมหะที่เกิดขึ้นในโมหมูลจิตแม้ไม่มีราคะและโทสะที่ประกอบร่วมกัน ก็ชื่อว่า เป็นไปกับด้วยกิเลสฐลีได้ กล่าวคือ ในขณะที่โสตาปัตติมรรคละราคะที่เป็นทิลลิจฺฐิตสัมปยุตต์ โมหะที่ประกอบในวิกิจจนาถูกละไปด้วย จึงชื่อว่า เป็นไปกับด้วยราคะ โดยความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกัน

โดยการละ แม้ในขณะที่อรหัตตมรรคละรูปราคะและอรูปราคะ โมหะที่ประกอบในอุทัจจะก็ถูกละ
ไปด้วยเช่นเดียวกัน ดังนั้น แม้โมหะจะไม่มีราคะและโทสะประกอบร่วมกันโดยสหเซกัฏฐะ คือ อกุศล
ที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน ก็เชื่อว่าเป็นไปกับด้วยกิเลสฐลิตได้โดยปหานะกัฏฐะ
คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน]



คำอธิบายสูตรตันติกทุกนิกะ

คำอธิบายนิเทศของวิชชุมทุกะ

[๑๓๐๓] ในสูตรตันติกทุกะ บทนิเทศแห่งสูตรตันติกทุกะเหล่านั้นมีเนื้อความปรากฏชัดเจนแล้วโดยมาก เพราะข้าพเจ้าได้แจกแจงเนื้อความไว้ในเรื่องมาติกาแล้ว และเพราะบทนิเทศเหล่านั้นเข้าใจง่ายตามนัยที่ได้กล่าวไว้ในหนังสือหลังที่เดียว

อนึ่ง ความต่างกันสูตรตันติกทุกะนั้น มีดังนี้

ลำดับแรก ในวิชชุมทุกะ ดังได้ลำดับมาว่า บุรุษผู้มีจักขุเดินทางไปในเวลาราตรี มีเมฆทึบ ทางย่อมไม่ปรากฏแก่บุรุษนั้นเพราะความมืด สายฟ้าแลบแล้วขจัดความมืดไปในขณะนั้นทางก็ปรากฏแก่เขาเพราะปราศจากความมืด เขาจึงเดินทางต่อไป แม้ในครั้งที่สองความมืดก็ย่อมปกคลุมอีก ทางจึงไม่ปรากฏแก่เขา สายฟ้าแลบแล้วขจัดความมืดนั้นเมื่อปราศจากความมืดแล้ว ทางก็ได้ปรากฏ เขาจึงเดินทางต่อไป แม้ครั้งที่สามความมืดได้ปกคลุมแล้ว ทางก็ไม่ปรากฏ สายฟ้าแลบแล้วก็ขจัดความมืดไป

ในคำอุปมานั้นพึงทราบว่ :-

- การเจริญวิปัสสนาของอริยสาวกเพื่อบรรลุโสดาปัตติมรรค เหมือนการเดินทางของบุรุษผู้มีจักขุในเวลามืด
- ความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏในความมืด
- เวลาที่แสงสว่างคือโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบขึ้นกำจัดความมืด
- เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่โสดาปัตติมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏเมื่อความมืดหายไป
- การปรากฏของทาง ก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พร้อมด้วยมรรค
- การเจริญวิปัสสนาของบุคคลเพื่อบรรลุสกทามิมรรค เหมือนการดำเนินไปครั้งที่สอง

- ความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏในความมืด
 - เวลาที่แสงสว่างคือสภากาตาคามีมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาสายฟ้าแลบครั้งที่สองกำจัดความมืด
 - เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่สภากาตาคามีมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏเมื่อความมืดหายไป
 - การปรากฏของทาง ก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พร้อมด้วยมรรค
 - การเจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุอนาคามีมรรค เหมือนบุคคลเดินทางครั้งที่สาม
 - ความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนทางไม่ปรากฏในเวลามืด
 - เวลาที่แสงสว่างคืออนาคามีมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบกำจัดความมืดครั้งที่สาม
 - เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่อนาคามีมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏเมื่อความมืดหายไป
 - การปรากฏของทาง ก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พร้อมด้วยมรรค
- อนึ่ง แผ่นหินหรือแก้วมณี ชื่อว่า ไม่แตกไปด้วยสายฟ้า หามีไม่ สายฟ้าพาดไปในที่ใด ที่นั้นย่อมเป็นอันถูกทำลายแล้วทีเดียว สายฟ้าเมื่อพาดไปอยู่ย่อมพาดไปมิให้อะไรเหลือ ขึ้นชื่อว่าทางที่สายฟ้าผ่านไปแล้วจะไม่เป็นอย่างเดิมอีก ฉนใด ขึ้นชื่อว่ากิเลสที่อรหัตตมรรคประหารไม่ได้ก็ไม่มี อรหัตตมรรคย่อมผ่าทำลายกิเลสทั้งสิ้น ฉนนั้น แม้อรหัตตมรรคก็เหมือนสายฟ้า เมื่อยังกิเลสให้สิ้นไปย่อมให้สิ้นไปโดยไม่เหลือ ขึ้นชื่อว่าการกลับมาเกิดอีกของกิเลสที่อรหัตตมรรคประหารแล้วย่อมไม่มี เหมือนทางที่สายฟ้าผ่านไปแล้วไม่กลับมาเป็นอย่างเดิมอีก

คำอธิบายพาลทุกนิเทศ

[๑๓๐๗] ในนิเทศของพาลทุกะ ในบรรดาพาลธรรมทั้งหลาย (ธรรมที่มีสภาพเป็นพาล) อหิริกะและอโนตตปะปรากฏชัดเจนแล้ว และยังเป็นมูลแห่งพาลธรรม ที่เหลือ

เพราะคนที่ไม่มีหิริและโอตตปัปะชื่อว่าไม่ทำอกุศลอะไรๆ ย่อมไม่มี ดังนั้น ธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้จึงตรัสแยกไว้ก่อนทีเดียว

แม้ธรรมที่มีสภาพขาว (สุกกรรม) ก็มีนัยเดียวกัน ในกัณฑ์ทุกะก็เช่นเดียวกัน

คำอธิบายนิเทศของตปนียทุกะ

[๑๓๑๑] ในนิเทศของตปนียทุกะ พึงทราบความเร้าร้อนเพราะการกระทำและการมิได้กระทำ กล่าวคือ กายทุจริตเป็นต้นย่อมทำสัตว์ให้เร้าร้อนเพราะการทำกายทุจริตเป็นต้น ย่อมให้เร้าร้อนเพราะการไม่ทำกายสุจริตเป็นต้น อธิบายได้ว่า บุคคลย่อมเร้าร้อนว่า เราทำกายทุจริตแล้ว และย่อมเร้าร้อนว่า เรามิได้ทำกายสุจริตไว้ ย่อมเร้าร้อนว่า เราทำจิตทุจริตแล้ว ฯลฯ ย่อมเร้าร้อนว่า เรามิได้ทำมโนสุจริตไว้

แม้บทว่า ตปนียา (ธรรมที่ไม่ทำสัตว์ให้เร้าร้อน) ก็มีนัยเดียวกัน โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้ทำความดีย่อมไม่เร้าร้อนว่า เราทำกายสุจริตแล้ว ย่อมไม่เร้าร้อนว่า เรามิได้ทำกายทุจริตไว้ ย่อมไม่เร้าร้อนว่า เราทำจิตสุจริตแล้ว ฯลฯ ย่อมไม่เร้าร้อนว่า เรามิได้ทำมโนทุจริตไว้ ๖๖

คำอธิบายนิเทศของอิวัจนทุกะ

[๑๓๑๓] ในนิเทศของอิวัจนทุกะ [พึงทราบเนื้อความดังนี้]

คำว่า ยา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ (ธรรมนั้นๆ อันใด) เป็นศัพท์รวบรวมเอาธรรมทั้งหมดไว้

สังขา คือ คำที่กล่าวขาน ความหมายก็คือ คำที่บุคคลกล่าวขานกัน

ถามว่า : บุคคลกล่าวขานกันอย่างไร

ตอบว่า : บุคคลย่อมกล่าวขานด้วยอาการหลายประการอย่างนี้ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น สัตว์ รูปร่าง บุรุษ บุคคล นรชน มาณพ ชื่อตีสสะ ชื่อทัตตะ เตียง ตั้ง พุก หมอน วิหาร บริเวณ ประตู่ หน้าต่าง ดังนั้นจึงชื่อว่า สังขา

[ข้อความตั้งแต่ เรา ของเรา เป็นต้นไปจนถึงชื่อทัตตะ เป็นอุปาทาบัญญัติ (บัญญัติ

ที่อาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) ที่อาศัยชั้น ๕ ตั้งชื่อขึ้น ส่วนข้อความว่า เตยง ตั้ง เป็นต้น เป็นอุปาทาบัญญัติที่อาศัยหมู่รูปกลาปตั้งชื่อขึ้น]

สมัญญา คือ คำที่บุคคลหมายรู้

ถามว่า : บุคคลย่อมหมายรู้อย่างไร

ตอบว่า : บุคคลย่อมหมายรู้ว่า เรา ฯลฯ หน้าต่าง ดังนั้นจึงชื่อว่า สมัญญา

[คำว่า สมัญญา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บทหน้า + อา บทหน้า + ฌา ธาตุ = รู้ + อ ปัจจัย + อา อิทธิปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสสน อณฺเวยยตีติ สมัญญา (คำที่บุคคลรู้โดยพิเศษ) โดย ส อุปสรรคมีความหมายว่า พิเศษ หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า สณฺเวยย อณฺเวยยตีติ สมัญญา (คำที่บุคคลหมายรู้) โดย ส อุปสรรคมีความหมายว่า สัญญา]

บัญญัติ คือ คำที่บุคคลตั้งไว้

[คำว่า ปณฺณตติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + ฌป ธาตุ = ตั้งไว้ + ตติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปณฺณปียตีติ ปณฺณตติ (คำที่บุคคลตั้งไว้โดยประการต่างๆ) อีกอย่างหนึ่ง ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + ฌา ธาตุ = รู้ + ฌาเป ปัจจัย + ตติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรน ฌาเปตีติ ปณฺณตติ (ธรรมซึ่งให้รู้โดยประการต่างๆ) ดังที่กล่าวไว้ในมติกา]

โวหาร คือ คำที่บุคคลเรียกหา

ถามว่า : บุคคลย่อมเรียกหาอย่างไร

ตอบว่า : บุคคลย่อมเรียกหาว่า เรา ของเรา ฯลฯ หน้าต่าง ดังนั้นจึงชื่อว่า โวหาร ชื่อที่ปรากฏในปาฐะว่า นาม (นาม) มี ๔ ประเภท คือ

๑. สามัญญนาม ชื่อทั่วไป
๒. คุณนาม ชื่อโดยคุณลักษณะ
๓. กิตติมนาม ชื่อโดยการดำรงขึ้น
๔. โอปปาทิกนาม ชื่อตามที่เกิดขึ้น

สามัญญนาม คือ ชื่อของพระราชาวา มหาสัมมตะ เพราะมหาชนในคนต้นกับทั้งหลายสมมุติกันตั้งไว้ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสถึงว่า

มหาชนสมมุโตติ โข วาเสฏฐ มหาสมมุโตเตว ปจมี อภุขรํ อุปนิพพุตํ.^{๖๗}

“ดูกรวาเสฏฐะ อักษรแรกว่ามหาสัมมตะบังเกิดขึ้นแล้ว เพราะมหาชนสมมุติขึ้น”

คุณนาม คือ ชื่อที่ปรากฏโดยคุณลักษณะอย่างนี้ว่า พระธรรมกถึก ผู้ทรงบังสุกุลจีวร พระวินัยธร ผู้ทรงพระไตรปิฎก ผู้มีศรัทธา ผู้เลื่อมใสแล้ว

แม้พระนามของพระตถาคตมีหลายร้อยชื่อเป็นต้นว่า ภควา อรหํ สมมาสมพุทโธ ก็ชื่อว่าคุณนามโดยแท้ ดังโบราณจารย์กล่าวว่

อสงฺเขยฺยยานิ นามานิ สคุณฺเนน มหฺลสิโน

คุณฺเนน นามมฺหุเธยฺยํ อปิ นาม สหสฺสโต.

“พระพุทธเจ้าทรงมีพระนามโดยพระคุณของพระองค์นับไม่ถ้วน
บัณฑิตพึงยกพระนามโดยพระคุณขึ้นแสดงแม้เป็นพันๆ อย่าง”

กิตติมนาม คือ ชื่อที่เหล่าญาติผู้ยืนอยู่ในที่ใกล้กระทำสักการะแก่ทักษิณยบุคคลทั้งหลายแล้วพากันคิดค้นขึ้นในวันที่ตั้งชื่อของเด็กผู้เกิดแล้ว แล้วกระทำการตั้งชื่อว่า เด็กนี้ชื่อโน้น

โอปปาติกนาม คือ บัญญัติแรกที่ดำเนินไปในบัญญัติหลัง ชื่อเรียกแรกที่ดำเนินไปในชื่อเรียกหลัง เช่น พระจันทร์แม้ในกัปก่อนชื่อว่าพระจันทร์ แม้ในปัจจุบันก็เรียกว่าพระจันทร์เหมือนกัน พระอาทิตย์ มหาสมุทร ปฐพี บรรพตในกัปก่อนชื่อว่าบรรพต แม้ในปัจจุบันก็เรียกว่าบรรพต

แม้ชื่อทั้ง ๔ ประเภทนี้ ก็คงเป็นนามอย่างเดียวกันในเรื่องนี้

[คำว่า สามัญญนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า สามณฺณ จ ตํ นามณฺจติ สามณฺณนาม (ชื่อทั่วไป)

คำว่า คุณนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า คุณฺโต อาคตํ นามํ คุณฺนาม (ชื่อที่มาแล้วโดยคุณลักษณะ)

คำว่า กิตติมนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า กรณํ กิตฺติ, กิตฺติยา นิพฺพุตํ กิตฺติมํ (ชื่อที่เกิดขึ้น

ด้วยการกระทำ) คำว่า กิตติม ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ + ตติม ปัจจัย แปลง อ ใน ก เป็น อิ ในที่บางแห่งก็แปลงเป็น อุ ได้บ้าง มีรูปว่า กุตติม เช่น กุตติมมณี (แก้วมณีที่ทำขึ้น, แก้วมณีเทียม)

คำว่า โอปปาติกนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปปนฺ อุปปาโต, อุปปาโต สลฺยสฺสาติ โอปปาติกํ, โอปปาติกํ จ ตํ นามํ จาติ โอปปาติกนามํ (ชื่อที่มีการตกไปในภายหลัง[จากชื่อแรก]เป็นปกติ)

[๑๓๑๖] คำว่า นามกมฺม แปลว่า ชื่อที่กระทำไว้

คำว่า นามธะยฺม แปลว่า ชื่อที่ตั้งขึ้น

คำว่า นิรุตฺติ แปลว่า ชื่อที่นำเนื้อความออกมาแสดง

คำว่า พุญฺชนํ แปลว่า ชื่อที่แสดงเนื้อความ อนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสชื่อแสดงเนื้อความนั้นไว้อย่างนี้ เพราะแสดงเนื้อความให้ปรากฏ

คำว่า อภิลาโป แปลว่า ชื่อที่บุคคลเรียกเฉพาะ[สู่เนื้อความ]

[คำว่า นามกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่ออันบุคคลกระทำไว้ = กรียเตติ กมฺมํ, นามเมว กมฺมํ นามกมฺมํ.

คำว่า นามธะยฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่ออันบุคคลตั้งไว้ = ธิยติ ถปิยตีติ ธะยฺมํ, นามเมว ธะยฺมํ นามธะยฺมํ.

โดยคำว่า ธะยฺม ประกอบรูปศัพท์มาจาก ธา ธาตุ = ตั้งไว้ + ญฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ

คำว่า นิรุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่อที่นำเนื้อความนั้นๆ ออกมาแสดง = ตํ ตํ อตฺถํ นิรุธาเรตฺวา วทตีติ นิรุตฺติ.

คำว่า พุญฺชนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่อที่แสดงเนื้อความนั้นๆ = ตํ ตํ อตฺถํ พุญฺชยตีติ พุญฺชนํ

คำว่า อภิลาโป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่อที่บุคคลเรียกเฉพาะ[สู่เนื้อความ] = อภิลาปตีติ อภิลาโป.]

คำว่า สัพเพว ฐมา อธิวจนปภา (ธรรมทั้งหมดเป็นเหตุของนามบัญญัติ

อันอาศัยศัพท์เป็นไป) หมายความว่า ธรรมที่มีสาเหตุของนามบัญญัติอันอาศัยศัพท์เป็นไป ย่อมไม่มี ธรรมอย่างหนึ่งย่อมรวมลงในธรรมทั้งหมด ธรรมทั้งหมดก็ประมวลลงในธรรมอย่างหนึ่ง

ถามว่า : ธรรมทั้งหมดประมวลลงในธรรมอย่างหนึ่งได้อย่างไร

ตอบว่า : ธรรมอย่างหนึ่งคือนามบัญญัติย่อมประมวลลงในธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด ขึ้นชื่อว่าสัตว์หรือสังขารที่พ้นไปจากชื่อ หามีไม่

แม้ต้นไม้ในดงและภูเขาเป็นต้นก็ยังเป็นภาระ[เพื่อการตั้งชื่อ]ของชาวชนบท เพราะชาวชนบทเหล่านั้นเมื่อถูกถามว่า ต้นไม้นี้ชื่ออะไร ก็บอกชื่อที่ตนรู้จักว่า ต้นไม้นั้นเป็นต้นตะเคียนหรือต้นทองกวาว พวกเขาไม่รู้จักชื่อต้นไม้ใด ก็พูดว่าต้นไม้นั้นไม่มีชื่อ แม้คำนั้นก็ขึ้นชื่อที่ตั้งขึ้นของต้นไม้เหล่านั้นเอง

แม้ปลาและเต่าเป็นต้นในทะเลก็มีนัยเดียวกัน

สองทักะนอกจากนี้ [นิรุติทักะและบัญญัติทักะ] มีเนื้อความเหมือนอนิวัจนทักะนี้

คำอธิบายนิเทศของนามรูปทักะ

[๑๓๑๖] ในนิเทศของนามรูปทักะ ชื่อว่านาม เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ[ของตน] สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ และสภาวะยัง[อารมณ์และธรรมอันไม่มีโทษ]ให้น้อมลงในตน

[คำว่า นาม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะตั้งชื่อ[ของตน] = นาม กโรตีติ นาม.

(เมื่อควรกล่าวว่า นามกรณ ให้ลบ กรณ ศัพท์เพื่อย่อคำ) หมายถึง นามชั้น ๔ และ

นิพพาน

- สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ = อารมณณากัมมุข นมตีติ นาม.

(นมุ ธาตุ = น้อมไป + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หมายถึง นามชั้น ๔ ไม่นับนิพพานที่ไม่น้อมไปสู่อารมณ์ เพราะเป็นสภาวะที่ถูกรับรู้ ไม่ใช่ผู้รู้เหมือนจิตและเจตสิก

- สภาวะที่ยังอารมณ์และธรรมอันไม่มีโทษให้น้อมลงในตน = นามเนตตีติ นาม (นมุ ธาตุ

+ เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ) หมายถึง นามชั้น ๔ และนิพพาน เพราะนามชั้น ๔ ต้องรับเอาอารมณ์อยู่เสมอ ส่วนนิพพานก็ยังมีโทษ คือ มรรค ผล ปัจจเวกขณะญาณ และอภิญญาเป็นต้นให้น้อมลงในตน เพราะเป็นอารมณ์นาธิปัตปัจจัย]

ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ชั้น ๔ ชื่อว่า นาม เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ[ของตน] อุปมาเหมือนพระนามว่า มหาสัมมตะ เป็นชื่อของพระเจ้ามหาสัมมตะพระองค์นั้น เพราะมหาชนสมมุติแล้ว ฉันทิ หรือว่ามารดาและบิดาตั้งชื่อที่กระทำขึ้นแก่บุตรอย่างนี้ว่า ลูกนี้จงชื่อว่าติสสะ ลูกนี้จงชื่อว่า ปุสสะ ฉันทิ หรือชื่อที่ปรากฏโดยคุณลักษณะว่า พระธรรม-กถิก พระวินัยธร ฉันทิ ชื่อของชั้น ๔ มีเวทนาเป็นต้น ฉันทินั้นหาไม่ได้ เพราะเวทนาเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นทำชื่อของตนโดยแท้ เหมือนมหาปฐพีเป็นต้น เมื่อเวทนาเป็นต้นนั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อเวทนาเป็นต้นนั้นก็ย่อมเกิดขึ้นโดยแท้ ที่จริงแล้วใครๆ จะพูดถึงเวทนาที่เกิดขึ้นแล้วว่า เจ้าจงชื่อว่าเวทนา หาไม่ได้ หน้าที่ในการตั้งชื่อเวทนานั้นก็ไม่มี

เมื่อปฐพีเกิดขึ้นแล้ว หน้าที่ในการตั้งชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่าปฐพี มิได้มี เมื่อจักรวาล เขาสิเนรุ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดาวนักษัตร เกิดขึ้นแล้ว หน้าที่ในการตั้งชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่า จักรวาล เจ้าจงชื่อว่า สิเนรุ เจ้าจงชื่อว่า นักษัตร มิได้มี ชื่อเกิดขึ้นแล้วนั้นแหละ ย่อมตกลงไปในโอปปาติกบัญญัติ (นามบัญญัติที่ตกไปทำบัญญัติแรก) ฉันทิ เมื่อเวทนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ฉันทินั้น หน้าที่ในการตั้งชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่าเวทนา มิได้มี เมื่อเวทนานั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าเวทนาจึงย่อมเกิดขึ้นนั้นแหละ ย่อมตกลงไปในโอปปาติกบัญญัติ

แม้สัญญาชั้นเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน จริงอย่างนั้น เวทนาจึงชื่อว่าเวทนานั้นแหละ สัญญาก็ชื่อว่าสัญญา สังขารก็ชื่อว่าสังขาร และวิญญาณก็ชื่อว่าวิญญาณเหมือนกัน แม้ในอดีต อนาคต และปัจจุบัน

ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่าพระนิพพานนั้นแหละแม้ในกาลทุกเมื่อ ดังนั้น ชั้น ๔ จึงชื่อว่า นาม เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ

อนึ่ง ในบรรดานามเหล่านี้ ชั้น ๔ ชื่อว่า นาม เพราะเป็นสภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ ดังจะเห็นได้ว่า ชั้น ๔ เหล่านี้น้อมไปมุ่งเฉพาะต่ออารมณ์

แม้นามธรรมทั้งหมดก็ชื่อว่า นาม เพราะเป็นสภาวะยัง[อารมณ์และธรรมอันไม่มีโทษ]ให้น้อมลงในตน ดังจะเห็นได้ว่า ชั้นที่ ๔ ย่อมยังกันและกันให้น้อมไปในอารมณ์ นิพพานย่อมยังธรรมไม่มีโทษให้น้อมไปในตน เพราะเป็นอารมณ์ปฏิบัติปัจจัย

คำอธิบายนิเทศของอวิชาทุกะ

[๑๓๑๘] พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดอวิชาและภาวตัณหา เพื่อแสดงความเป็นไปต่อเนื่องอย่างยิ่งของวิมมูล

[พระพุทธรองค์ทรงแสดงอวิชาภาวตัณหาทุกะต่อจากนามรูปทุกะเพื่อแสดงว่า อวิชา ย่อมปิดบังโทษของวิมมูลทุกข ตัณหาที่ไม่เห็นโทษเพราะถูกปิดบังไว้ย่อมยินดีวิมมูลธรรม ดังนั้น วิมมูลแห่งทุกขในวิมมูลก็คืออวิชาและภาวตัณหา]

คำอธิบายนิเทศของภาวทิกูลิ

[๑๓๒๐] คำว่า ภวิสสตี อตตะ จ โลโก จ (อัตตาและโลกจักเกิด) หมายความว่า ทิกูลิที่ยึดมั่นโดยลักษณะยึดถือเบญจขันธ์ว่าเป็นอัตตาและโลก แล้วยึดมั่นว่าเบญจขันธ์นั้นจักเกิด ชื่อว่า สัสสตทิกูลิ

ทิกูลิที่สองซึ่งยึดมั่นโดยลักษณะว่าเบญจขันธ์นั้นจักไม่เกิด ชื่อว่า อจฺเจททิกูลิ

คำอธิบายนิเทศของปุพพัตถานุทิกูลิทุกะ

[๑๓๒๖] คำว่า ปุพฺพนฺตํ อารพฺก (ปรารภส่วนอดีต) หมายความว่า ทำส่วนอดีตให้เป็นอารมณ์ พระพุทธรองค์ทรงถือเอาปุพพัตถานุทิกูลิ ๑๘ ที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรด้วยคำนี้

คำว่า อปรนฺตํ อารพฺก (ปรารภส่วนอนาคต) หมายความว่า ทำส่วนอนาคตให้เป็นอารมณ์ พระพุทธรองค์ทรงถือเอาอปรนฺตานุทิกูลิ ๔๔ ที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรนั้นด้วยคำนี้

คำอธิบายนิเทศของโวจัสสตา

[๑๓๓๒] ในนิเทศของโวจัสสตา คำว่า สหรมมิเก วุจจมาเน (เมื่อถูกว่ากล่าวโดยสิกขาบท) หมายความว่า เมื่อภิกษุถูกว่ากล่าวโดยชี้ถึงวัตถุรับอาบัติในสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้แล้วได้ชื่อสหธรรมิกว่า ท่านต้องอาบัติชื่อนี้ นิมนต์ท่านแสดงอาบัติ นิมนต์ท่านออกจากอาบัติ นิมนต์ท่านรักษาอาบัติ

[คำว่า สหรมมิเก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห สิกขิตพุโพ ธมโม สหรมโม (ธรรม[คืออริศีลสิกขาเป็นต้น]ที่พึงประพุดิร่วมกัน)
- สหรมเม ภว สหรมมิเก (สิกขาบทที่มีในธรรมที่พึงประพุดิร่วมกัน)]

ในคำว่า โทวจสสาย (กิจรยาของผู้ว่ายาก) เป็นต้น คำว่า โทวจสสายะ คือ กรรมของผู้ว่ายากโดยการประท้วงตอบบ้าง โดยไม่ยอมรับโอวาทโดยเคารพบ้าง ซึ่งถูกตักเตือนอยู่อย่างนี้

กิจรยาของผู้ว่ายากนั้นนั่นแหละ ได้ชื่อว่า โทวจสสัง (ความเป็นผู้ว่ายาก) ก็มี

คำว่า โทวจสสียะ คือ ภาวะของความเป็นผู้ว่ายากนั้น

ศัพท์อื่นจากนี้ [คือ โทวจสสตา] เป็นคำไวพจน์ของบทว่า โทวจสสียํ นั้นแหละ

[คำว่า โทวจสสาย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทุพพจสส กมมํ โทวจสสํ (ทุพพจ ศัพท์ + ฌย ปัจจัยใน กมม ตัทธิต)
- โทวจสสํ เอว โทวจสสายํ (โทวจสส ศัพท์ + อาย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า โทวจสสีย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทุพพจสส กมมํ โทวจสสํ (ทุพพจ ศัพท์ + ฌย ปัจจัยใน กมม ตัทธิต)
- โทวจสสสส ภาโว โทวจสสียํ.
(โทวจสส ศัพท์ + ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต ลง อี อักษรเป็นอาคม)]

คำว่า วิปปฏิกุลคาหิตา แปลว่า ความยึดเอาฝ่ายขัดแย้ง

คำว่า วิปัสจณีกสาตะ คือ ผู้พอใจในทางโต้แย้งที่เรียกว่าความยึดเอาฝ่ายขัดแย้ง
คำนี้เป็นชื่อของบุคคลผู้ได้รับความสุขโดยพอใจว่า เราพูดคำแย้งที่เหมือนลิ่มสลักแล้ว
ทำให้เขาให้หนึ่งเงียบด้วยคำเพียงคำเดียว

คำว่า วิปัสจณีกสาตตา (ความพอใจในทางโต้แย้ง) คือ ภาวะของบุคคลผู้พอใจ
ในทางโต้แย้งนั้น

คำว่า อนาทรียะ (ความไม่เคารพ) คือ ภาวะของบุคคลผู้ไม่เคารพ โดยเนื่องด้วย
การไม่รับเอาโอวาท

คำอื่น[คือ อนาทรตา] เป็นคำไวพจน์ของบทว่า อนาทรีย นั้น

อีกอย่างหนึ่ง อาการที่ไม่เคารพ ชื่อว่า อนาทรตา (ความเป็นผู้ไม่เคารพ) [นตฺถิ
อาทโร ยสฺสาติ อนาทรโร, อนาทรสฺส ภาโว อนาทรตา]

คำว่า อคารวตา (ความไม่นับถือ) คือ ภาวะที่ไม่นับถืออันเกิดขึ้นด้วยการไม่อยู่
โดยเคารพ[ในผู้หนักแน่นด้วยคุณธรรม]

คำว่า อปฺปภูติสฺสวตา (ความไม่รับฟัง) คือ ความไม่ยอมเชื่อฟังอันเกิดขึ้นด้วย
การไม่อยู่ร่วมกับผู้ปกครอง

[คำว่า อปฺปภูติสฺสวตา มีรูปวิเคราะหฺว่า

- ปฺปฺภุติสฺสวํ ปฺปฺภุติสฺสโว (ปติ บทหน้า + สฺ ฐาตุ = ฟัง + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- นตฺถิ ปฺปฺภุติสฺสโว ยสฺสาติ อปฺปฺภุติสฺสโว (นินิบาตบุรพบทพหุพีหิสมาส)
- อปฺปฺภุติสฺสวสฺส ภาโว อปฺปฺภุติสฺสวตา (อปฺปฺภุติสฺสว ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตฺทิต)

คำว่า อโย วุจฺจติ (ข้อนี้ได้ชื่อว่า) หมายความว่า กิริยาเห็นปานนี้ได้ชื่อว่า
โทวจัสสตา (กิริยาของผู้ว่ายาก)

อนึ่ง กิริยาของผู้ว่ายากนี้ โดยองค์ธรรมคือชั้น ๔ ที่เป็นไปโดยอาการนั้น
หรือเป็นสังขารชั้นอย่างเดียว

แม้ความมีมิตรชั่ว (ปาปมิตฺตตา) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน เพราะไม่มีเจตสิก-

ธรรมคือความเป็นผู้ว่ายากหรือความมีมิตรชั่วเป็นต้นโดยเฉพาะ [คือ ไม่มีโทวจัสสตา-
เจตสิกหรือปาปมิตตตาเจตสิกเหมือนผัสสะและเวทนาเป็นต้น แต่หมายถึงนามชั้นที่ ๔
หรือสังขารชั้นที่เจตนา]

[เจตนาเป็นประธานในสังขารชั้นที่ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นสังขารชั้นที่ เพราะหมายถึงเจตนา
อันเป็นประธานดังกล่าว]

[๑๓๓๓] คำว่า อสัทธา คือ คนที่ไม่มีศรัทธา หมายความว่า เขาย่อมไม่เชื่อ
พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

คำว่า ทุสสีลา (ผู้ไม่มีศีล) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าความไม่ดีของศีลหาไม่
ความหมายคือ ผู้ไร้ศีล

[โดยทั่วไป ทุ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ทุญฺ (ไม่ดี) แต่ในที่นี้ คำว่า ทุสสีล นี้ใช้
ในความหมายว่า อการ (ไม่มี) เพราะความไม่ดีของศีลหาไม่ คำว่า ทุสสีล จึงมีรูปวิเคราะหว่า นตฺถิ
สีลฺ เยสนฺติ ทุสสีลา]

คำว่า อปฺปสฺสุตา (ผู้ปราศจากการสดับ) คือ ผู้เว้นจากการสดับตรับฟัง

[โดยทั่วไป อปฺป ศัพท์ปรากฏในความหมายว่า น้อย แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า อการ
(ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปหริเต (ไม่มีของเขียว) ท่านจึงไข อปฺป ศัพท์ว่า รหิต (เว้น)]

คำว่า มัจฉริ คือ ผู้มีความตระหนี่ ๕ อย่าง

คำว่า นิปฺปญฺญา แปลว่า ผู้ไร้ปัญญา

ชื่อว่า เสวนา (การเสพ) โดยเนื่องด้วยการคบหา

การเสพที่มีกำลัง ชื่อว่า นิเสวนา (การเสพคุ่น)

การเสพโดยส่วนทั้งปวง [คือ ทางกาย วาจา ใจ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง] ชื่อว่า
สังเสวนา (การเสพมันคง)

อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [คือ นิ และ ส] ตรัสการเสพทั้ง ๓ บท
ทีเดียว

คำว่า ภาชนา (การคบ) หมายความว่า การเข้าไปใกล้

การคบโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า สัมภาชนา (การคบหามั่นคง)

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [คือ ส]

[การเสพ (เสวนา) คือ การประพุดติดตามบุคคลที่เคารพนับถือโดยแม้ว่าจะมีได้เข้าไปใกล้
ก็ตาม ส่วนการคบ (ภาชนา) คือ การเข้าไปใกล้แล้วอยู่ร่วมกัน ท่านจึงกล่าวว่า “คำว่า ภาชนา (การ
คบ) หมายความว่า การเข้าไปใกล้” ดังนั้น แม้ ภาช ชาติจะมีความหมายว่า เสพ (เสวย) เหมือน
สิวุ ชาติใน เสวนา ก็มีลักษณะต่างกันตามที่กล่าวมานี้]

คำว่า ภตฺติ (ความภักดี) คือ ความจงรักอย่างแน่วแน่

ความภักดีโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า สัมภตฺติ (ความภักดีมั่นคง)

อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [คือ ส] ตรัสความภักดีมั่นคงด้วยบท
ทั้งสอง

คำว่า ตสมฺปวงฺกตา แปลว่า ความโน้มไปด้วยกายและใจในบุคคลเหล่านั้น
ความหมายก็คือ ความเอียงไป ความโอนไป ความโน้มโน้มไปในบุคคลเหล่านั้น

[๑๓๓๔] แม้นิเทศของโสวจัสสตาทุกะ ก็พึงทราบตามนัยตรงกันข้ามกับคำที่
กล่าวแล้ว

คำอธิบายนิเทศของอาบัติกุสลดาทุกะ

[๑๓๓๖] คำว่า ปญฺจปิ อาปตฺติขฺนฺธา (อาบัติทั้ง ๕ หมวด) หมายถึง อาบัติ ๕
หมวดเหล่านี้ตามนิเทศแห่งมาติกา คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ และ
ทุกกฏ

คำว่า สตฺตปิ อาปตฺติขฺนฺธา (อาบัติทั้ง ๗ หมวด) หมายถึง อาบัติ ๗ หมวด

เหล่านี้ตามนิเทศแห่งวินัย [คัมภีร์อุกโกฏวิภังค์ มหาวรรค และจุฬวรรคนอกจากมาติกา]
คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส อนุลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต

ในบรรดาอาบัติเหล่านี้ อาบัติตุกฺสลด (ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ) คือ ปัญญา
ที่รู้ขอบเขตของอาบัติเหล่านี้พร้อมด้วยวัตถุ (เหตุทำให้ต้องอาบัติ)

อาบัติตุกฺสลด (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ) คือ ปัญญาที่รู้
ขอบเขตของการออกจากอาบัติพร้อมด้วยกรรมวาจา

คำอธิบายนิเทศของสมาบัติกุสลตา

[๑๓๓๘] ชื่อว่า สมาบัติ เพราะเป็นสภาวะที่บุคคลพึงเข้า

สมาบัติกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ) คือ ปัญญาที่รู้ขอบเขต
ของอัปนาพร้อมด้วยบริกรรม

ชื่อว่า สมาบัติตุกฺสลด (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ) ย่อม
มีได้เพราะมี[บริกรรม]ปัญญาอันเป็นเหตุออก[จากสมาบัติ]ในสมัยนั้นไม่ผิดพลาดว่า เรา
จักออกจากสมาบัติเมื่อพระจันทร์ พระอาทิตย์ หรือดาวนักษัตรโคจรมาสู่ที่นี้แล้ว

คำอธิบายนิเทศของธาตุกุสลตาทุกะ

[๑๓๔๐] ธาตุกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ) คือ ปัญญาในการเรียน มนสิการ
พึง ทรงจำ และรู้ขอบเขตของธาตุ ๑๘

[ปัญญาที่เรียนคำบาลีที่แสดงธาตุ ชื่อว่า ปัญญาในการเรียน (อุคคหปัญญา)

ปัญญาที่กำหนดคำบาลีดังกล่าวไว้ในใจ ชื่อว่า ปัญญาในมนสิการ (มนสิการปัญญา)

ปัญญาในการพึงเนื้อความของธาตุ ชื่อว่า ปัญญาในการพึง (สวณปัญญา)

ปัญญาในการทรงจำคำบาลีที่แสดงธาตุพร้อมทั้งคำอธิบาย ชื่อว่า ปัญญาในการทรงจำ
(ธารณปัญญา)

ปัญญาที่รู้ขอบเขตของธาตุโดยสภาวะมีจักขุธาตุเป็นต้นและโดยจำนวนว่าธาตุมี ๑๘ อย่าง
ชื่อว่า ปัญญาที่รู้ขอบเขตของธาตุ (ปริจเฉทชานนกปัญญา)]

มนสิการกุศลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการ) คือ ปัญญาในการเรียนและมนสิการธาตุเหล่านั้นนั่นเอง

[ความรู้ทั้งหมดที่เกี่ยวกับธาตุ จัดเป็นธาตุกุศลตา ส่วนมนสิการกุศลตาเป็นเพียงส่วนหนึ่งของธาตุกุศลตาเท่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการเรียนและมนสิการธาตุเหล่านั้นเป็นมนสิการกุศลตา]

คำอธิบายนิเทศของอายตনกุศลตาทุกะ

[๑๓๔๒] อายตนกุศลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ) คือ ปัญญาในการเรียนมนสิการ ฟัง ทรงจำ และรู้ขอบเขตของอายตนะ ๑๒

อีกอย่างหนึ่ง ในบรรดาความเป็นผู้ฉลาดทั้งสามอย่างนั้น [ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ มนสิการ และอายตนะ] ความรู้ทั้งปวง คือ การเรียน มนสิการ การฟัง การใคร่ครวญ การแทงตลอด และการพิจารณา ย่อมสมควร

ในเรื่องนั้น การฟัง การเรียน และการพิจารณา เป็นปัญญาฝ่ายโลกียะ การแทงตลอดเป็นปัญญาฝ่ายโลกุตตระ การใคร่ครวญและมนสิการเป็นปัญญาผสมทั้งฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ

[ปัญญาคือการใคร่ครวญที่เรียกว่า สัมมสนะ เป็นการใคร่ครวญพิจารณาให้เข้าใจถึงไตรลักษณ์ในระดับจินตามยปัญญา และเป็นการใคร่ครวญที่ยังเห็นไตรลักษณ์โดยประจักษ์ในระดับสัมมสนญาณเป็นต้น จึงจัดเป็นโลกียะ ส่วนการใคร่ครวญที่ประกอบด้วยมรรคญาณย่อมขจัดนิจจสัญญาเป็นต้นได้ จึงจัดเป็นโลกุตตระได้ในขณะเกิดมรรคจิต

พึงสังเกตว่าในที่นี้ท่านกล่าวถึงการใคร่ครวญที่เป็นทั้งโลกียะและโลกุตตระ ดังนั้น คำว่าการใคร่ครวญ จึงมิใช่หมายถึงการตรึกนึกคิดด้วยวิตกอันจัดเป็นจินตามยปัญญา แต่ยังหมายรวมถึงการใคร่ครวญที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณอันจัดเป็นภาวนามยปัญญา]

คำว่า อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร) เป็นต้น จักแจ่มแจ้งในปฏิจสุมุปาทวิภังค์

ปฏิเสธสมมุติฐานทุกสภาวะ (ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิเสธสมมุติฐาน) คือ ปัญญาที่รู้ว่าผลมีสังขารเป็นต้นนี้ย่อมมีได้เพราะเหตุคืออวิชชาเป็นต้นนี้

คำอธิบายนิเทศของฐานฐานทุกสภาวะ

[๑๓๔๔] ในนิเทศของฐานฐานทุกสภาวะ แม้บททั้งสองเหล่านี้ คือ เหตุปัจจัย (เป็นเหตุเป็นปัจจัย) ก็เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน

[ในฐานอื่นมีข้อแตกต่างระหว่างเหตุกับปัจจัย กล่าวคือ เหตุ หมายถึง เหตุที่ก่อให้เกิดผลใหม่ซึ่งเรียกว่า ชนกเหตุ ส่วนปัจจัยเป็นเหตุอุปถัมภ์ที่เรียกว่า อุปถัมภ์เหตุ แต่ทั้งนี้ทั้งสองอย่างมีลักษณะเหมือนกัน ไม่มีข้อแตกต่างเช่นนั้น]

โดยแท้จริงแล้ว จักขุประสาทเป็นเหตุ และเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณที่เกิดขึ้น ารับรูปเป็นอารมณ์ โสตประสาทเป็นต้นก็เป็นเหตุและเป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณเป็นต้น เช่นเดียวกัน อีกทั้งเมล็ดมะม่วงเป็นต้นก็เป็นเหตุและเป็นปัจจัยแก่ผลมะม่วงเป็นต้น

พึงทราบเนื้อความในนัยที่ ๒ ดังต่อไปนี้ :-

คำว่า เย เย ธมมา (ธรรมเหล่าใดๆ) เป็นศัพท์แสดงธรรมอันเป็นปัจจัยที่มีสภาวะต่างกัน

คำว่า เยสึ เยสึ (แก่ธรรมเหล่าใดๆ) เป็นศัพท์แสดงธรรมอันเกิดจากปัจจัยที่มีสภาวะต่างกัน

[จักขุประสาทมีสภาวะต่างกับโสตวิญญาณ ไม่เหมาะสมแก่โสตวิญญาณ และไม่ก่อให้เกิดโสตวิญญาณ จึงสามารถกล่าวได้ว่าจักขุประสาทเป็นปัจจัยที่มีสภาวะต่างกับโสตวิญญาณ อีกอย่างหนึ่ง จักขุวิญญาณมีสภาวะต่างกับโสตวิญญาณ จักขุประสาทที่เป็นเหตุให้เกิดจักขุวิญญาณ จึงเป็นปัจจัยที่มีสภาวะต่างกัน ดังนี้ เป็นต้น]

คำว่า น เหตุ น ปัจจยา (ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัย) หมายความว่า จักขุประสาทไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณที่เกิดขึ้นรับเสียงเป็นอารมณ์ โสตประสาท

เป็นต้นไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญูณที่เหลือเป็นต้น อีกทั้งเมล็ดมะม่วงเป็นต้นก็ไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นของต้นตาลเป็นต้น

คำอธิบายนิเทศของอชชวะและมัททวะ

[๑๓๕๖] ในนิเทศของอชชวะและมัททวะ มีเพียงบทว่า นิจจิตตตา (ความเจียมใจ) เป็นความต่างกัน

เนื้อความบทนั้นมีดังนี้ คำว่า นิจจิตตะ คือ ผู้เจียมใจโดยไม่มีมานะ

คำว่า นิจจิตตตา คือ ความเจียมใจ

[ในปทภาษนียของ จิตตชุกตา, จิตตมุกตา ไม่มีบทว่า นิจจิตตตา บทนี้จึงเป็นความต่างกันนิเทศนี้ ที่จริงแล้วคำว่า อชชโว, อชชวตา ในนิเทศของอชชวะ มีเนื้อความเหมือนกับคำว่า อุชุตตา, อุชุกตา ในปทภาษนียของ จิตตชุกตา และคำว่า มุกตา, มทวตา ในนิเทศของมัททวะ ก็มีเนื้อความเหมือนกับคำว่า มุกตา, มทวตา ในปทภาษนียของ จิตตมุกตา]

หมู่บทที่เหลือปรากฏแล้วในปทภาษนียแห่งจิตตชุกตาและจิตตมุกตา

คำอธิบายนิเทศของขันติทุกะ

[๑๓๕๘] ในนิเทศของขันติ [ความอดทน]ชื่อว่า ขันติ เพราะเป็นสภาวะอดทน

คำว่า ขมนตา (กิริยาที่อดทน) คือ อากาเรแห่งความอดทน

คำว่า อธิวาสนตา (สภาวะอดทน) คือ สภาวะทำให้อดทน กล่าวนั้น ทำให้ยกขึ้นเหนือตนอยู่ ไม่คัดค้าน ไม่ดำรงอยู่โดยการต่อต้าน

[คำว่า อธิวาสนตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อธิวาเสนติ เอตายาติ อธิวาสนา.

(อธิ บทหน้า + วส ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย)

- อธิวาสนาเยว อธิวาสนตา (อธิวาสน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

คำว่า อริวาสนา แปลตามศัพท์ว่า สภาวะทำให้อยู่เหนือตน โดย อธิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุปริ (เหนือตน) คือ อุดกั้นให้กายกรรมหรือวจีกรรมที่หยาบช้าของผู้อื่นอยู่เหนือตน โดยไม่ปฏิเสธคัดค้าน หรือทำอาภักปิริยาที่ต่อต้าน]

คำว่า อัจฉติกกะ (ความไม่ดูร้าย) คือ ภาวะแห่งความไม่ดูร้าย

ในคำว่า อนสุโรโป (ความไม่ปากร้าย) คำว่า อสุโรปะ คือ คำที่เปล่งออกมาชั่ว เพราะยกขึ้นพูดไม่ดี

ชื่อว่า อนสุโรปะ (ความไม่ปากร้าย) เพราะมีสภาพตรงกันข้ามกับความปากร้ายนั้น ความหมายก็คือ วาจาที่เปล่งออกมาดี

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงเหตุไว้โดยชื่อของผล (ผลูปจาระ)

[คำว่า อนสุโรโป แปลตามศัพท์ว่า คำที่ยกขึ้นพูดไม่ดีหาไม่ได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมมา โรปิยเตติ สุโรโป.

(สุ บทหน้า + รุห ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- น สุโรโป อสุโรโป (นิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- น อสุโรโป อนสุโรโป (นิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

แม้คำนั้นจะเป็นชื่อของวาจาโดยตรง ก็เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวาจาอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงความอดทนอันเป็นเหตุ]

คำว่า อตฺตมมตา จิตฺตสฺส (ความมีใจเป็นของตน, ความมีใจปลาบปลื้ม) หมายความว่า ความเป็นผู้มีใจเป็นของตนด้วยโสมนัส คือ มีสภาพจิตเป็นของตนเองนั้นแหละ ความหมายคือ การที่จิตไม่แปรปรวน [จิตที่ประกอบด้วยโสมนัสเป็นจิตปกติของบุคคลคือตน ส่วนจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเป็นจิตแปรปรวนจากสภาวะเดิมของตน]

[คำว่า อตฺตมมตา ใน อตฺตมมตา จิตฺตสฺส ที่ปรากฏในที่นี้ และในมาติกา ข้อ ๙ แปลว่า ความมีใจเป็นของตน, ความมีใจปลาบปลื้ม โดยถือว่า อตฺตมม เป็นพหูพหิสมาส ดังอุทาหรณ์

ว่า อุตตมนา ปญจคุคฺคิยา ภิกฺขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทํ (ภิกษุปัญจวัคคีย์ปลาทปลั้มนิยติภาสิตของ พระผู้มีพระภาค), สา เทวตา อุตตมนา โมคคัลลาเนน ปุจฺฉิตา (เทวดานั้นอันท่านพระโมคคัลลานั้น ถาพได้ปลาทปลั้มนใจแล้ว) และลง ตา ปัจจยํทํยศัพทํพหุพพิหสฺมาส แมคัมภีรํอิธานํปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๘๗) ก็อธิบายคำนี้ว่า

อุตฺตา มโน ยสฺส อุตฺตมโน. ทฺวํจสฺส หิ มโน อุตฺตา นาม น โหติ, ตสฺส ภาโว อุตฺตมนฺตา, ปาโมชฺช.^{๖๘}

“คำว่า อุตตมณะ คือ ผู้มีใจเป็นของตน เพราะใจของผู้โกรธแล้วไม่ชื่อว่าเป็นของตน คำว่า อุตตมนตา คือ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน หมายถึง ความปลาทปลั้มน”

คำแปลข้างต้นว่า “ความมีใจเป็นของตน ความมีใจปลาทปลั้มน” เป็นคำแปลที่เข้าใจง่าย ตามภาษาไทย และสอดคล้องกับหลักฐานข้างต้น แต่คัมภีร์อัฐสาลีนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อุตตมณ เป็นสองนัย ตามนัยแรกในมาติกา (ข้อ ๑๐) ท่านเชื่อม มน เข้ากับ ตา ปัจจยํที่ลงในภาวตํทิต แล้ว จึงวิเคราะห์เป็นตํปฐิสสมาสต่อมาว่า มนสฺส ภาโว มนฺตา, อุตฺโต มนฺตา อุตฺตมนฺตา ส่วนในที่นี้ ท่านเชื่อมสมาส อุตฺโต และ มน เป็นตํปฐิสสมาสก่อน แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นภาวตํทิตต่อมาว่า อุตฺโตโน มโน อุตฺตมโน, อุตฺตมนสฺส ภาโว อุตฺตมนฺตา ตามมตินี้ต้องแปล อุตฺตมนฺตา จิตฺตสฺส ว่า “ความเป็นใจของตนแห่งจิต” รูปวิเคราะห์ทั้งสองอย่างในคัมภีร์นี้มีคำแปลในภาษาไทยเหมือนกัน แต่ มีรูปวิเคราะห์ได้สองอย่างตามหลักภาษา]

คำอธิบายนิเทศของโสรัจจทุกะ

[๑๓๔๙] ในนิเทศของโสรัจจะ คำว่า กายิกโก อวิตักโกโม (ความไม่ล่วงละเมิดทาง กาย) คือ กายสุจจริต ๓ อย่าง

คำว่า วาจสิโก อวิตักโกโม (ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา) คือ วจสุจจริต ๔ อย่าง

พระพุทธองค์ทรงถือเอาอาชีวัฏฐมกศีลซึ่งปรากฏทางกายและวาจาด้วยคำว่า กายิกวาจสิโก (ทางกายและวาจา) นี้

[อาชีวัฏฐมกศีล คือ ศีลมีอาชีวะเป็นที ๘ กล่าวคือ การงดเว้นจากมิฉฉาชีพเป็นข้อที่ ๘ โดยมีการงดเว้นจากกายสุจจริต ๓ และวจสุจจริต ๔ อยู่ต้น

คำว่า อาชีวกุจก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาชีโว อฏฺโหม ยสฺสาติ อาชีวกุจกํ (ฉนฺธิพฺพุทฺธิสฺมาส)
- อาชีวกุจกํ จ ตํ สิลฺลยฺจาติ อาชีวกุจกสฺลํ (วิเสสนบุรพทกฺกกรรมธารยสฺมาส)]

คำว่า อิหํ วุจฺจติ โสฺรจฺจํ (ข้อนี้ได้ชื่อว่าโสรัจจะ) นั้น ตรัสชื่อโสรัจจะไว้ เพราะ
งดเว้นจากบาปด้วยดี

[คำว่า โสรัจจ แปลตามศัพท์ว่า ความเป็นผู้งดเว้นด้วยดี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอรัมตฺติ โอโรโต (อว บทหน้า + รมฺ ฐาตุ = งดเว้น + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สฺกุจฺจ โอโรโต โสโรโต (ปาทีบุรพทกฺกกรรมธารยสฺมาส)
- โสฺรตสฺส ภาโว โสฺรจฺจํ (โสฺรต ศัพท์ + ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

อย่างไรก็ตาม ในมัตติกา (ข้อ ๑๒๔) ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ โสรัจจ ว่า สุรตสฺส ภาโว
โสรัจจํ (ความเป็นผู้ยินดีร่าเริงในสุจริตกรรมอันดีงาม) ตามนัยนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุรต (สุ
บทหน้า + รมฺ ฐาตุ + ต ปัจจัย) + ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต]

คำว่า สพฺโพปิ สิลสฺสวโร (แม้ศีลสังวรทั้งหมด) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อ
รวบรวมแสดงศีลทางใจ เพราะบุคคลมิใช่ประพฤตินาจารทางกายและทางวาจาเท่านั้น
แม้ทางใจก็ประพฤติได้เหมือนกัน

[ตามปกติศีลเป็นการสำรวมทางกายและวาจา แต่ภิกษุผู้สำรวมเป็นอย่างดีย่อมจะ
ระมัดระวังไม่ให้ประพฤตินาจารทางใจ เช่น การยินดีเงินและทองที่บุคคลอื่นฝากให้ เป็นต้น ในที่นี้
จึงตรัสถึงศีลสังวรทั้งหมดเพื่อหมายรวมถึงศีลทางใจอีกด้วย]

คำอธิบายนิเทศของสาขัลยทุกะ

[๑๓๕๐] ในนิเทศของสาขัลยะ คำว่า อณฺทกา (เป็นปม) หมายความว่า เกิดเป็น
ปมด้วยวาจาปรีภาพ และเย้ยหยันเป็นต้น เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยโทสะ เหมือนกับปม
ที่เกิดขึ้นในต้นไม้มที่มีโทษ[คือรอยแตก]

คำว่า กุกกสา (เป็นของเสีย) หมายความว่า วาจาชั่ว คือ เป็นของเสียเช่นเดียวกับต้นไม้ที่เสียย่อมมีผิงไม้ไหลออกมา วาจาชั่วดังกล่าวเป็นราวกระเสียดสีโสตะเข้าไป ดังนั้นจึงตรัสว่า เป็นของเสีย

[ข้อความว่า “เป็นราวกระเสียดสีโสตะเข้าไป” หมายถึง การก่อให้เกิดโทสะและโทมนัสในกระเสียดที่เกิดทางโสตะทวารอันได้ยินเสียง การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อุปริขยา คือ การยกขึ้นกล่าวให้เหมือนมีจริง ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑) ว่า อวหสนุตมิว เทววิมานสิริ (มณฑปอันราวกระเย็นหยันสิริแห่งเทพวิมานอยู่)

คำว่า อุปริขยา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุปริ บทหน้า + ขยา ธาตุ = กล่าว + อ ปัจจัย ในกรรมสาธนะ + อา อิตถิปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า “คำที่บุคคลกล่าวในเบื้องบน, คำที่บุคคลยกขึ้นกล่าว” คำนี้ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา แต่ปรากฏในคัมภีร์นियามพม่าชื่อเตวียนจันนิยาม (ข้อ ๒๒) ว่า “คำที่บุคคลพูดโดยยกสิ่งที่ไม่สามารถทำได้ให้เหมือนสามารถทำได้ ชื่อว่า อุปริขยา มีประโยชน์เพื่อให้คำสละสลวย” ท่านยกตัวอย่างว่า สมปฏิจจนต วิย สมปฏิจจนจิตต (สัมปฏิจจนจิตที่เหมือนรับ[อารมณ์]อยู่ ความจริงแล้วจิตเป็นธรรมชาติไม่มีมือ จึงรับอารมณ์เหมือนรับวัตถุสิ่งของไม่ได้ แต่ในที่นี้กล่าวถึงสิ่งที่ไม่สามารถทำได้ให้เหมือนสามารถทำได้ จึงจัดเป็นอุปริขยา

ตามหลักอภิปรัชชาถือว่าถ้อยคำที่ยกขึ้นกล่าวในลักษณะนี้ชื่อว่า สมาริคุณ คือ การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง เช่น กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต หรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีรูปให้เหมือนมีรูป เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้มีภาพพจน์ชัดเจน แบ่งออกเป็น ๖ ประเภทตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สุโฆธาภิธาน (คาถา ๑๕๐-๑) คือ

๑. ปาณัมมสมาริ การยกสภาพของสิ่งที่มีชีวิต เช่น การหลับ เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิต คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต

๒. รูปัมมสมาริ การยกสภาพของสิ่งประกอบด้วยรูป เช่น การดำน้ำ เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรูป คือกล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรูปให้เหมือนมีรูป

๓. รสัมมสมาริ การยกสภาพของสิ่งที่มีรส เช่น รสหวาน รสขม เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรสมีจิตเป็นต้น คือกล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรสให้เหมือนมีรส

๔. ทุรวัมมสมาริ การยกสภาพของสิ่งประกอบด้วยความเหลวขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่เหลว คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่เหลวให้เหมือนเป็นของเหลว

๕. กัตตุธัมมสมาธิ การยกสภาพของกัตตาที่ทำกริยาได้ เช่น ความอายของคน เป็นต้นขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่กัตตามีอาวฐเป็นต้น คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ใช่กัตตาให้เหมือนเป็นกัตตา

๖. กฐินธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่แข็ง ซึ่งเนื่องด้วยกริยาการทำลาย เป็นต้นขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มัสรีระ คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มัสรีระให้เหมือนสิ่งที่แข็ง

อย่างไรก็ตาม สมาธิคุณข้างต้นไม่ประกอบด้วยอุปมาโชตกศัพท์มี วีย หรือ อิว ศัพท์เป็นต้น โบราณจารย์ชาวพม่าจึงบัญญัติอุปกริยาขึ้น เพราะมีอุปมาโชตกศัพท์ดังกล่าว แต่ในที่นี้ถือว่าเป็นอุปกริยาโชตกะ]

คำว่า ปรกฏกา (เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น) คือ เผ็ดร้อนไม่เป็นที่ชอบใจ ก่อให้เกิดโทสะแก่ผู้อื่น

คำว่า ปรากิสซขณี (เกี่ยวผู้อื่นไว้) คือ เป็นดุจกิงไม้มีหนามงอแทงผิวหนังเกี่ยวผู้อื่นไว้ไม่ให้ไป แม้เขาต้องการจะไปก็ทำให้ติดอยู่ไปไม่ได้

คำว่า โกรธสามนตา (ยั่วให้โกรธ) คือ เป็นวาจาใกล้ต่อความโกรธ

คำว่า อสมาธิสวตฺตนิกา (ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ) คือ ไม่เป็นไปเพื่ออุปบาสสมาธิ หรืออุปจารสมาธิ

ศัพท์ทั้งหมดนั้นเป็นคำไวพจน์ของวาจาที่ประกอบด้วยโทสะ โดยประการดังนี้

คำว่า ตถารูปี วาจี ปหาย (ละวาจาเช่นนั้น) นี้ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงว่า วาจาอ่อนหวานแม้เป็นไปในระหว่างของผู้มิได้ละผลสุวาจาอยู่ก็ชื่อว่าวาจาไม่อ่อนหวานโดยแท้

ในคำว่า เนพา โทษได้ชื่อว่า เอพะ

คำว่า เนพา คือ วาจาที่ปราศจากโทษ[มีสุสาบาทเป็นต้น] หมายความว่า วาจาอันหาโทษมิได้ เหมือนศีลที่ตรัสไว้ในปาฐะว่า เนพฺงโค เสตปจฺฉาโท^{๒๔} (รถมืองค์ประกอบคือศีลอันหาโทษมิได้ มีเครื่องปูลาดขาวสะอาด) นี้

[คำว่า เนพา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิลติ จิตฺตํ ปุคฺคโล วา กมฺปติ เอเตนาคิ เอฬิ (อิล ธาตุ + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- นตฺถิ เอฬิ อสฺสาติ เนฬ (นินิบาทบุรพทพหุฬหิสมาส)

ข้อความว่า เนฬงโค เสตปจฺฉาโท (รทม้องค์ประกอบคือศีลอันหาโทษมิได้ มีเครื่องปลาดขาวสะอาด) พบในคัมภีร์อุทาน อปรลกฺกณทกเถรสูตร ในคานานี้พระพุทธองค์ตรัสศีลอันหาโทษมิได้ว่า เนฬ อนึ่ง คำว่า เนฬงโค ตัดบทเป็น เนฬ + องโค ส่วนคำว่า เสตปจฺฉาโท (มีเครื่องปลาดขาวสะอาด) มีรูปวิเคราะห์ว่า เสโต ปจฺฉาโท เอตสฺสาติ เสตปจฺฉาโท (ณัฐฬพหุฬหิสมาส) โดยคำว่า ปจฺฉาต แปลว่า เคลื่อนปลาด]

คำว่า กณฺณสุขา (สบายหู) หมายความว่า สบายแก่หูทั้งสอง เพราะไพเราะโดยศัพท์ คือ ไม่ก่อให้เกิดการเสียดแทงหูเหมือนแทงด้วยเข็ม

คำว่า เปมณียา (วาจาน่ารัก) คือ วาจาที่ยังความรักให้เกิดขึ้น โดยไม่ยังความโกรธให้ปรากฏในสรีระ เพราะไพเราะโดยความหมาย

[คำว่า เปมณียา ประกอบรูปศัพท์มาจาก เปม ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ชนติ ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เปมฺ ชนตฺติติ เปมณียา ลง น อักษรเป็นอาคม, ทำที่ชะ อี ใน นิ เป็น อี และแปลง ก เป็น ย ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓๖๓), ฎีกาใหม่ของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๙) และสารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๔๒๐) ว่า สมฺโมท ชนตฺติติ สมฺโมทณียา (คำที่ยังความชื่นชมให้เกิดขึ้น) = สมฺโมท ศัพท์ + อิก ปัจจัย]

คำว่า หทยังคมา (วาจาจับใจ) คือ วาจาที่ไปสู่หทัย กล่าวคือ ไม่กระทบอยู่เข้าไปสู่จิตโดยง่าย

คำว่า โปรี คือ วาจาที่มีในเมือง เพราะบริบูรณ์ด้วยคุณ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โปรี คือ วาจาอ่อนหวานประดุจนารีผู้เติบโตในบุรี

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โปรี คือ วาจาของชาวเมือง ความหมายก็คือ เป็นถ้อยคำของชาวนคร โดยแท้จริงแล้ว ชาวนครมักมีถ้อยคำสมควร ย่อมเรียกบุคคลคราวพ่อว่า พ่อ ย่อมเรียกบุคคลคราวพี่ชายน้องชายว่าพี่ชายน้องชาย

[คำว่า โปรี มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- วาจาที่มีในเมือง = ปุเร ภวติ โปรี (ปุร ศัพท + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)

- วาจาประจุนาริผู้เติบโตในบุรี = ปุเร ส่วตมาติ โปรี.

(ปุร ศัพท + ณ ปัจจัยใน ส่วตม ตัทธิต), โปรี วียาติ โปรี (โปรี ศัพท + ณ ปัจจัยใน อุปมาตัทธิต)

- วาจาของชาวเมือง = ปุรสฺส เอสาติ โปรี (ปุร ศัพท + ณ ปัจจัยในอัสสัดถิตัทธิต))

คำว่า พหูชนกันตา คือ วาจาอันเป็นที่รักแก่พหูชน

คำว่า พหูชนมนนาปา (วาจาเจริญใจ) คือ วาจาอันเป็นที่ชอบใจแก่พหูชน
กล่าวคือ ทำความเจริญใจโดยเป็นสิ่งที่รักนั้นแหละ

คำว่า ยา ตตฺถ แปลว่า วาจาใดในบุคคลนั้น

คำว่า สณฺหฺวาจตา แปลว่า ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน

คำว่า สขิลฺวาจตา แปลว่า ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน

คำว่า อพฺรุสฺวาจตา แปลว่า ความเป็นผู้มีวาจาไม่หยาบคาย

คำอธิบายนิเทศของปฏิสันถารทูกะ

[๑๓๕๑] ในนิเทศของปฏิสันถาระ คำว่า อามิสปฏิสนฺถาโร (การต้อนรับด้วย
อามิส) คือ การต้อนรับด้วยอามิสโดยลักษณะที่ปิดสนิทช่องว่าง (รอยแตกร้าวมัคคี)
ของชนเหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้อามิส

คำว่า ธมฺมปฏิสนฺถาโร (การต้อนรับด้วยธรรม) คือ การต้อนรับด้วยธรรม
โดยลักษณะที่ปิดสนิทช่องว่างของชนเหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้ธรรม

[คำว่า ปฏิสนฺถาร สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า + สํ บทหน้า + ถร ธาตุ (อจฺนาทเน =
ปกปิด) + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิสนฺถรณํ ปฏิสนฺถาโร (ภาวสาธนะ) คำนี้แปล
ตามศัพท์ว่า การปกปิด คือ ปกปิดช่องว่างระหว่างตนเองกับคนอื่น เพราะเมื่อควรให้อามิสหรือ
ให้ธรรมเป็นทาน แต่มิได้ให้ ก็จะทำให้คนอื่นไม่พอใจ จนเกิดช่องว่างระหว่างตนเองกับคนอื่นขึ้น]

คำว่า ปฏิสนธการโก โหติ (บุคคลผู้ปฏิสนธการ) หมายความว่า ช่องของหมู่ชนที่ประชุมอยู่ในโลกมี ๒ อย่าง บุคคลเป็นผูุ้ดช่องทั้งสองนั้น

คำว่า อามิสปฏิสนธการเณ วา ธมมปฏิสนธการเณ วา (โดยการต้อนรับด้วยอามิส หรือโดยการต้อนรับด้วยธรรม) หมายความว่า บุคคลเป็นผูุ้ดช่องโดยการต้อนรับทั้งสองอย่างนี้ คือ ย่อมอุดช่อง กล่าวคือ ย่อมทำให้ไม่มีระหว่าง

ในปฏิสนธการนิเทศนี้ มีถ้อยคำตั้งแต่ต้นดังต่อไปนี้ กล่าวคือ ภิกษุผู้กระทำปฏิสนธการเห็นพระอาคันตุกะมาอยู่ ฟังลุกขึ้นต้อนรับ รับบาตรจีวร ถวายอาสนะ พัดวีด้วยก้านใบตาล ล้างเท้าทาน้ำมัน เมื่อมีเนยใสและน้ำอ้อยก็ฟังถวายเป็นเภสัช ฟังเอื้อเฟื้อด้วยน้ำดื่ม ฟังจัดที่อาศัย์ ภิกษุชื่อว่ากระทำการต้อนรับด้วยอามิสเป็นบางส่วนอย่างนี้

อนึ่ง ในเวลาเย็น เมื่อภิกษุผู้นอนกว่ายังไม่มาสู่ที่บารุงของตน ควรไปสู่น้ำน้ของพระอาคันตุกะนั้น ฟังนั่งถามปัญหาในวิสัย มิใช่ถามปัญหาที่เหลือวิสัยของเธอ คือ ไม่ถามว่าพวกเธอสาธยายนิกายไหน ฟังถามว่า อาจารย์และพระอุปัชฌาย์ของเธอชำนัญคมักรึไหน แล้วถามปัญหาในฐานะพอเหมาะพอควร ถ้าเธอสามารถตอบได้ ข้อนั้นเป็นการดี ถ้าเธอไม่อาจตอบ ก็ฟังตอบเสียเอง ภิกษุชื่อว่ากระทำการต้อนรับด้วยธรรมเป็นบางส่วนอย่างนี้

ถ้าเธออยู่ในสำนักของตน ฟังพาเธอไปเที่ยวบิณฑบาตเป็นนิตย์ ถ้าเธอต้องการเพื่อจะกลับไป วันรุ่งขึ้นก็ฟังพาเธอไปในทิศที่ควรไปเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้านหนึ่งแล้วก็ฟังส่งกลับ

ถ้าเหล่าภิกษุได้รับนิมนต์ทางทิศอื่น ก็ฟังพาภิกษุนั้นผู้ปรารถนาไปด้วย เมื่อไม่ปรารถนาจะไปโดยคิดว่า ทิศนี้ไม่ควรแก่เรา ก็ฟังส่งเหล่าภิกษุที่เหลือให้ไปแล้วพาเธอเที่ยวบิณฑบาต ควรถวายอามิสที่ตนได้แล้วแก่เธอ ภิกษุชื่อว่ากระทำการต้อนรับด้วยอามิสอย่างนี้

ถามว่า : ภิกษุผู้ทำปฏิสนธการฟังถวายอามิสที่ตนได้แล้วแก่ใคร

ตอบว่า : ควรถวายพระอาคันตุกะก่อน ถ้าภิกษุผู้อาพาหรือยังไม่ได้พรรษามืออยู่ ก็ฟังถวายแก่ภิกษุเหล่านั้นอีกด้วย ฟังถวายแก่อาจารย์และอุปัชฌาย์ ฟังถวายแก่

ภิกษุผู้แจกภัณฑะ แต่ภิกษุผู้บำเพ็ญสาธารณธรรมพึงถวายแก่เหล่าภิกษุทุกรูปผู้มาแล้วแม้ ร้อยครั้งพันครั้ง จำเดิมแต่เถรอาสน์ไป ส่วนภิกษุผู้ทำปฏิสันถารพึงให้แก่ภิกษุผู้ยังไม่ได้ อามิส [คือ ไม่ต้องให้ตั้งแต่เถรอาสน์เป็นต้นไป แต่เลือกให้แก่ภิกษุผู้ยังไม่ได้รับอามิสเท่านั้น] ครั้นออกไปบ้านแล้ว เห็นภิกษุหรือภิกษุณีผู้ชราหรืออนาถา ก็พึงถวายแม่แก่ท่านเหล่านั้น

ในเรื่องที่ให้แก่คนชราที่มีอุทาหรณ์ดังนี้ ได้ยินว่า เมื่อพวกโจรปล้นบ้านชื่อว่า คุดตศาลา ในขณะนั้นพระชีณาสพเถรีรูปหนึ่งออกจากนิโรธแล้วให้ภิกษุณีสาวถือสิ่งของ ไปสู่ทางพร้อมกับมหาชน ถึงประตูหมู่บ้านนกุลนครแล้วนั่งที่โคนไม้ในเวลาใกล้เที่ยงวัน ในสมัยนั้น พระมหานาคเถระผู้อยู่ในกาฬาลิมณฑปเที่ยวไปบิณฑบาตที่หมู่บ้านนกุลนคร ออกมาเห็นพระเถรี จึงถามเอื้อเฟื้อด้วยกัต พระเถรีตอบว่า ดิฉันไม่มีบาตร พระเถระได้ ให้กัตพร้อมทั้งบาตรว่า นิมนต์ท่านฉันด้วยบาตรนี้ พระเถรีทำกัตกิจเสร็จแล้วล้างบาตร ถวายพระเถระแล้วกล่าวว่า ท่านจักลำบากด้วยภิกขาจารเพียงวันนี้เท่านั้น ท่านพระเถระ ตั้งแต่วันนี้ไปขึ้นชื่อว่าความลำบากด้วยภิกขาจารของท่านจักไม่มี ตั้งแต่วันนั้นมา ขึ้นชื่อว่าบิณฑบาตมีค่าหย่อนกว่าหาปณะมิได้เกิดขึ้นแก่พระเถระเลย การต้อนรับนี้ชื่อว่า การต้อนรับด้วยอามิส

ภิกษุกระทำอามิสปฏิสันถารนี้แล้วควรตั้งอยู่ในฝ่ายอนุเคราะห์บอกกรรมฐาน แก่ภิกษุผู้ได้รับอามิสนั้น พึงบอกธรรม พึงกำจัดความสงสัย พึงทำกรณียกิจที่เกิดขึ้น พึงให้อัฟภาน การออกจากอาบัติ มานัต และปริวาส ผู้ควรบรรพชาพึงให้บรรพชา ผู้ควร อุปสมบทก็พึงให้อุปสมบท การสวดกรรมวาจาแม้แก่ภิกษุณีผู้หวังอุปสมบทในสำนักของตนก็ควร การต้อนรับนี้ชื่อว่า การต้อนรับด้วยธรรม

ภิกษุผู้ทำปฏิสันถารทั้งสองนี้ย่อมยังลาภที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิด ย่อมทำลาภที่เกิดขึ้น แล้วให้มั่นคง ย่อมรักษาชีวิตของตนในฐานะที่มีภัยอันตราย เหมือนพระเถระ (ผู้ตกอยู่ในฐานะอันคับขัน) ใช้มือจับบาตรถือเอาภัตที่ยังมิได้บริโภคนแล้วมอบภัต[ที่เหลือ]ให้แก่ พระเจ้านาคะผู้เป็นกบฏหมดบาตร

[พระเจ้านาคะเป็นโจรกบฏที่ครองบัลลังก์ในประเทศลังกา ในสมัยนั้นมีพระเถระรูปหนึ่ง แอบหยิบเอาภัตที่ยังมิได้บริโภคนแล้วมอบภัตที่เหลือให้แก่พระเจ้านาคะที่มาขอ การมอบให้เช่นนี้

จัดเป็นอามิสปฏิสันถาร ทำให้พระเจ้านาคะไม่ทำร้ายพระเถระ ที่จริงแล้วการหยิบเอาภัตที่ยังมีได้ บริโภคก่อนถือเป็นธรรมเนียมทางพระวินัยอย่างหนึ่ง กล่าวคือ ภิกษุไม่สมควรให้อาหารซึ่งเกี่ยว บินทบาตได้มาแก่มาราวาสโดยยังมิได้บริโภคก่อนแม้เพียงเล็กน้อย อาหารดังกล่าวชื่อว่า อนามัญฐ- บินทบาต คือ บินทบาตที่ภิกษุยังมิได้สัมผัสคือบริโภค อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาอนุญาตว่า อาจให้บิณฑบาตนั้นแก่โจรได้ ดังข้อความกล่าวว่า

อปิจ อนามัญฐบิณฑปาโต นาเมส สมฺปตฺตสฺส ทามริกโจรสฺสาปิ อีสฺสรสฺสาปิ ทาทพฺโพ. กสฺมา. เต หิ อทียมาเนปิ น เทนฺตติ อามสฺติวาทียมาเนปิ อุกฺคินฺนํ เทนฺตติ กุชฺฌนฺติ. กุทฺธา ชีวตาปิ โวรฺเพนฺติ, สาสนสฺสาปิ อนฺตรายํ กโรนฺติ. รชฺชํ ปตฺถยมาณสฺส วิจฺรโต โจรนาคสฺส วตฺตุ เจตฺต กเถตพฺพ.^{๗๐}

“อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า บินทบาตที่ภิกษุยังมิได้บริโภค พึงให้แม่แก่โจรภิกษุที่มาขอ ถามว่า เพราะ เหตุอะไร ตอบว่า เพราะโจรภิกษุยอมโกรธว่าภิกษุไม่ให้เมื่อไม่ให้อยู่ หรือโกรธว่าให้ของอันเป็นเดน เมื่อบริโภคแล้วให้อยู่ เขาโกรธแล้วย่อมปลงเสียจากชีวิตบ้าง ทำอันตรายแก่พระศาสนาบ้าง อนึ่ง พึงกล่าวถึงเรื่องโจรนาคะผู้ต้องการราชสมบัติเที่ยวไปอยู่”]

ในการยังลามที่ยังไม่ได้ให้เกิดขึ้น พึงกล่าวถึงเรื่องการถวายมหาเภสัช ที่ พระเจ้ามahanาคผู้เสด็จหนีจากฝั่งนี้ไปยังฝั่งโน้นแล้วได้รับความอนุเคราะห์ในสำนักของ พระเถระรูปหนึ่ง ได้กลับมาดำรงอยู่ในพระราชสมบัติอีก ทรงประพฤติให้เป็นไป ณ วัด เสตัมพังคะณะ (ลานมะม่วงขาว) ตลอดพระชนมชีพ

ในการทำลามที่เกิดขึ้นแล้วให้ถาวร พึงกล่าวถึงเรื่องที่พวกโจรได้รับปฏิสันถาร จากมือของพระอภัยเถระผู้สหายที่สนิทกายแล้วไม่ปล้นห่อภัณฑะที่เจดียบรรพต

คำอธิบายนิเทศของอินทริเยสุ อคฺคตทวารตา

[๑๓๕๒] ในนิเทศของอินทริเยสุอคฺคตทวารตา (ความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทริย์) คำว่า จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว) หมายความว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาน อันสามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้คำเรียกว่า จักขุ โดยเนื่องด้วยเหตุ

[ในประโยคที่ว่า จกฺขุนา รูปํ ปสฺสตี (เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว) ตามรูปศัพท์แล้วคำว่า จกฺขุนา

แปลว่า จักขุ แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วยจักขุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้นี้คือ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญานจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุ การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาให้หมายถึงผล (เหตุ = ดวงตา, ผล = จักขุวิญญาน)

อีกอย่างหนึ่งจัดเป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยอันได้แก่จักขุ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาน ในคัมภีร์ฎีกามักยกอุทาหรณ์ว่า มนฺจา โฆสนฺติ (เตียงให้ร้องอยู่) หรือ มนฺจา อุกฺกุฏฺจี กโรนฺติ (เตียงทำเสียงให้ร้องอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงให้ร้องหรือทำเสียงให้ร้องอยู่

คำอธิบายเกี่ยวกับการอุปจาระและฐานูปจาระทั้งสองนี้ พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

การณวเสนาติ อสหาธรรณการณสฺส วเสน. อสหาธรรณการณวเสน หิ ผลํ อปทิสฺสยติ, ยถา ยวงฺกุโร เภริสฺสทโทติ. นิสฺสยโวหาเรน วา เอตํ นิสฺสยิตวณฺณํ, ยถา มนฺจา อุกฺกุฏฺจี กโรนฺติตี.^{๗๑}

“คำว่า การณวเสน (โดยเนื่องด้วยเหตุ) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะที่ไม่ทั่วไป โดยแท้จริงแล้ว บุคคลย่อมแสดงถึงผลโดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะที่ไม่ทั่วไป ดังคำว่า ยวงฺกุโร (หน่อข้าวบาเลย์) เภริสฺสทโท (เสียงกลอง) อีกอย่างหนึ่ง คำนี้กล่าวถึงสิ่งที่อาศัยโดยระบุถึงที่อาศัย ดังคำว่า มนฺจา อุกฺกุฏฺจี กโรนฺติ (เตียงทำเสียงให้ร้องอยู่)”]

ส่วนโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า “จักขุย่อมไม่เห็นรูป เพราะจักขุไม่ใช่จิต จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะจิตไม่มีจักขุ แต่บุคคลย่อมเห็นได้ด้วยจิตที่มีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง เพราะการกระทบกันแห่งทวาร[คือจักขุ]และอารมณ์[คือรูป] หนึ่ง ถ้อยคำเช่นนี้ชื่อว่า สัมมารกถา (คำที่ประกอบด้วยเหตุ) ดังคำว่า ธนฺนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู)” ดังนั้นจึงมีคำอธิบายในปาฐะข้างต้นว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญานแล้ว

[คำว่า สัมมารกถา (คำที่ประกอบด้วยเหตุ) หมายความว่า คำที่กล่าวถึงเหตุเป็นหลัก แต่มุ่งให้หมายถึงผล ดังคำว่า ธนฺนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอันเป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ ก็เจตนาหมายถึงลูกศรอันเป็นผล คำว่า สัมมาร แปลว่า เหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภริยเต ผลํ เอเตนาติ สมฺภาโร (เหตุที่สั่งสมผล) คำว่า สัมมารกถา พบรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๖) ว่า สมฺภาเรน สห ยา วตฺตตฺติติ สสมฺภารา, สสมฺภารา กถา สสมฺมารกถา

(คำที่เป็นไปกับด้วยเหตุ, คำที่ประกอบด้วยเหตุ) อีกอย่างหนึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า สมภาเรน สห ย วตตติติ สสมุภารุ ทสสนั, สสมุภารสส กถา สสมุภารกถา (คำแสดงการเห็นที่เป็นไปกับด้วยเหตุ)]

คำว่า นิमितตคคาหี (ผู้ถือนิमित) หมายความว่า ย่อมถือนิमितว่าเป็นหญิง เป็นชาย หรือนิमितอันเป็นที่ตั้งของกิเลสมีศุภนิमितเป็นต้น โดยเนื่องด้วยฉันทราคะ ไม่หยุดอยู่ในรูปารมณที่เห็นเท่านั้น [คือ ไม่หยุดอยู่ในสภาวะเห็นรูปารมณคือสีต่างๆ ที่รับรู้ด้วยจักขุทวารวิธิตะตทณวัตติกมโนทวารวิธิตะ แต่ยังไม่รับรู้รูปร่างสัณฐานและชื่อเรียกด้วยอัตถคคหณวิธิตะและนามคคหณวิธิตะ]

[คำว่า นิमितต (นิमित) คือ รูปร่างทรวดทรงที่เป็นเหตุให้รู้ความเป็นหญิงหรือชาย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นิมินาติ สณฺขานาติ เอเตนาติ นิमितต (เหตุที่ทำให้รู้)

ข้อความว่า “นิमितอันเป็นที่ตั้งของกิเลสมีศุภนิमितเป็นต้น” หมายความว่า อารมณที่สวयงามซึ่งเรียกว่าศุภนิमितย่อมเป็นเหตุให้เกิดอภิขมา อารมณที่ตนไม่พอใจซึ่งเรียกว่าปฏิกขนิमित ย่อมเป็นเหตุให้เกิดโทสะและโมหณัส ส่วนอารมณปานกลางที่เรียกว่าอุเบกขานิमितย่อมเป็นเหตุให้เกิดโมหะอันจัดเป็นอัญญาณูปกขา (ความวางเฉยด้วยความไม่รู้)

ข้อความว่า “ไม่หยุดอยู่ในรูปารมณที่เห็นเท่านั้น” หมายความว่า ไม่หยุดอยู่ในสภาวะเห็นรูปารมณคือสีต่างๆ ที่รับรู้ด้วยจักขุทวารวิธิตะตทณวัตติกมโนทวารวิธิตะ แต่ยังไม่รับรู้รูปร่างสัณฐานและชื่อเรียกด้วยอัตถคคหณวิธิตะและนามคคหณวิธิตะ]

คำว่า อนุพยณฺชนคคาหี (ผู้ถือลักษณะ) หมายความว่า ย่อมถือเอาลักษณะอันจำแนกเป็นมือ เท้า การยิ้ม การหัวเราะ การพูด การมองดู การเหลียวดู เป็นต้น อันได้รับชื่อเรียกว่า อนุพยณฺชนะ (ลักษณะ) เพราะกระทำกิเลสให้ปรากฏ

[คนทั่วไปเมื่อรับรู้รูปร่างทรวดทรงว่าเป็นหญิงหรือชายแล้ว มักเข้าไปรู้ลักษณะมือและเท้าเป็นต้นต่อนั้น ลักษณะดังกล่าวย่อมทำให้กิเลสปรากฏมากยิ่งขึ้นต่อไปอีก จึงได้ชื่อว่า อนุพยณฺชนะ ที่แปลตามศัพท์ว่า สิ่งที่ยังกิเลสให้ปรากฏต่อๆ ไป ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุ อนุ พยณฺชยตติติ อนุพยณฺชนั

(อนุ บทหน้า + วิ บทหน้า + อนุช ธาตุ = ปรากฏ + ยุ ปัจจัย]

คำว่า ยตฺวาธิกรณเมณํ (เพราะเหตุที่มีได้สำรวจจักขุนทรีย์ใด) หมายความว่า หมู่[อกุศล]ธรรมมีอภิขณาเป็นต้นเหล่านี้พึงติดตาม คือ พึงครอบงำบุคคลนั้น ผู้มิได้สำรวจจักขุนทรีย์ คือ ผู้มิได้ปิดจักขุนทรีย์ ด้วยบานประตูคือสติ เพราะเหตุใด คือ เพราะเหตุที่มีได้สำรวจจักขุนทรีย์ใด

[คำว่า ยตฺวาธิกรณเมณํ ตตฺตพฺเป็น ยโต + อธิกรณํ + เอนํ ท่านไข ยตฺวาธิกรณํ ว่า ยํ การณา (เพราะเหตุใด) เพื่อแสดงว่า โต วิภัตติท้าย ยโต ลงในอรรถปฐมาวิภัตติ ดังคำว่า ยโตนิทาน (เหตุใด), ปฐมาวิภัตติใน อธิกรณํ ลงในอรรถการณะ และ อธิกรณ ศัพท์ก็มีความหมายว่า เหตุ โดย มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิกรโติ เอเตนาติ อธิกรณํ (สิ่งที่ทำให้บุคคลอาศัยกระทำ, เหตุ)

คำว่า เอนํ ท่านไขว่า เอตํ บุคคล (บุคคลนี้) เพื่อแสดงถึงการแปลง เอต เป็น เอน ด้วย สูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๗) ว่า อิมเมตานเมนานวาทเส ทุตติยาญํ (ใน เพราะเหตุยวิภัตติ แปลง เอต และ อิม เป็น เอน ในที่กล่าวซ้ำอีก) ดังอุทาหรณ์ว่า

[อิม - เอก.] อิมํ ภิกขุํ วินยมชฺฌาปย, อโถ เอนํ ฐมฺมชฺฌาปย (จงให้ภิกษุนี้สาธยาย วินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุนี้สาธยายธรรม)

[อิม - พหุ.] อิมเ ภิกขุ วิญมชฺฌาปย, อโถ เอน ฐมฺมชฺฌาปย (จงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายธรรม)

[เอต - เอก.] อิมํ ภิกขุํ วินยมชฺฌาปย, อโถ เอนํ ฐมฺมชฺฌาปย (จงให้ภิกษุนี้สาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุนี้สาธยายธรรม)

[อิม - พหุ.] อิมเ ภิกขุ วิญมชฺฌาปย, อโถ เอน ฐมฺมชฺฌาปย (จงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายธรรม)

คำว่า อนฺวาสฺสเวยฺยํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺ บพหน้า + อา บพหน้า + สฺ ภาตฺ = ไป + อ ปัจจัย + เวยฺยํ วิภัตติ ท่านจึงแสดงคำแปลของบทนี้ว่า อนฺพนฺธเวยฺยํ (พึงติดตาม) และ แสดงคำอธิบายว่า อชฺโฆตฺถเรยฺยํ (พึงครอบงำ)]

คำว่า ตสฺส สํวราย น ปฏิปชฺชติ (ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวจจักขุนทรีย์นั้น) หมายความว่า ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่การปิดจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตูคือสติ และบุคคลผู้เป็นอย่างนี้แหละได้ตรัสว่า น รกฺขติ จกฺขุนทรียํ (ไม่รักษาจักขุนทรีย์), น จกฺขุนทรีเย สํวรํ อาปชฺชติ (ไม่สำเร็จการสำรวจในจักขุนทรีย์)

ในคำว่า น จกฺขุณฺทริเย สํวรํ อาปชฺชติ (ไม่สำเร็จการสำรวมในจักขุณฺทริย)
นั้น [พึงทราบนัยแห่งการถามตอบอย่างนี้]

สังวรหรืออสังวรย่อมไม่มีในจักขุณฺทริยก็จริง เพราะสติหรือความหลงลืมสติ
มิได้เกิดขึ้นอาศัยจักขุประสาท แต่เมื่อรูปารมณฺมาปรากฏแก่จักขุ ครั้นภวังคจิตเกิดขึ้น
สองวาระแล้วดับไป กิริยามโนธาตุ [ปัญจทวาราวชชนจิต] ย่อมเกิดขึ้นยังอาวัชชนกิจให้
สำเร็จแล้วดับไป หลังจากนั้น จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นยังทสสนกิจให้สำเร็จแล้วดับไป
ถัดจากนั้น วิบากมโนธาตุ [สัมปฏิจจนจิต] ย่อมเกิดขึ้นยังสัมปฏิจจนกิจให้สำเร็จแล้ว
ดับไป ต่อมาวิบากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ [สันตிரณจิต] ย่อมเกิดขึ้นยังสันตிரณกิจให้
สำเร็จแล้วดับไป ต่อแต่นั้นไป กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ [โฆฏฐัพพนจิต] ย่อมเกิดขึ้น
ยังโฆฏฐัพพนกิจให้สำเร็จแล้วดับไป หลังจากนั้น ชวนจิตย่อมแล่นไป

แม้ในบรรดาภวังคจิตเป็นต้นนั้น สังวรหรืออสังวรจะมีอยู่ในขณะเกิดภวังคจิต
หรือขณะเกิดอาวัชชนจิตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็หาไม่ แต่ในขณะเกิดชวนจิต ความ
เป็นผู้รู้สึก ความหลงลืมสติ ความไม่รู้ ความไม่อดทน หรือความเกียจคร้าน ย่อมเกิดขึ้น
อสังวรย่อมปรากฏ

[ความเป็นผู้รู้สึก (ทุสสีลย) โดยองค์ธรรมคือกายทุจริตและวจีทุจริต ทุจริตเหล่านั้น
ต้องเกิดร่วมกับกายวิญญูติและวจีวิญญูติแน่นอน อีกทั้งชวนจิตที่เกิดทางปัญจทวารก็ก่อให้เกิด
วิญญูติรูปไม่ได้ แต่เนื่องจากท่านกำลังแสดงชวนขณะทางจักขุทวารไว้อยู่ จึงรวมกล่าวไว้ในที่นี้
ที่จริงแล้วความเป็นผู้รู้สึกดังกล่าวเกิดขึ้นในชวนขณะทางมโนทวารวิธีเท่านั้น ไม่เกิดทางปัญจทวาร
ส่วนความหลงลืมสติเป็นต้นเกิดได้ทางทวารทั้ง ๖ ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๖) อธิบายว่า

ยถาสมฺภวนฺติ ทุสสีลยาสํวรํ มโนทวารวเสน, เสสาสํวรํ จทวารวเสน โยเชตพฺโพ.^{๗๒}

“คำว่า ยถาสมฺภวํ (ตามสมควร) หมายความว่า อสังวรคือความเป็นผู้รู้สึก พึงประกอบ
โดยเนื่องด้วยมโนทวาร ส่วนอสังวรที่เหลือ พึงประกอบโดยเนื่องด้วยทวาร ๖”]

อนึ่ง อสังวรนั้นที่เป็นอยู่อย่างนี้ ย่อมตรัสว่าเป็นอสังวรในจักขุณฺทริย เพราะ
เมื่อมีอสังวรนั้น ทั้งทวาร ภวังค์ และวิธีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครอง

อุปมาเหมือนประตู ๔ ด้านในพระนครมิได้ถูกปิดไว้ ถึงภายในเรือน ชும்ประตู และห้อง เป็นต้นจะปิดไว้อย่างดีก็จริง แต่ก็เชื่อว่ามิได้รักษาคุ้มครองสิ่งของทั้งหมดภายในพระนครได้เลย เพราะพวกโจรเข้ามาทางประตูนครแล้วพึงกระทำตามปรารถนาได้ ฉันทใด เมื่อความทุกข์เป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในชนจิต เมื่อมีอสังวรนั้น ย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครองทั้ง ทวาร ภาวัก และวิถิจิตมีอาวัชนจิตเป็นต้น ฉันทนั้น

แม้คำว่า โสเตน สทฺทํ สุตฺวา (ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า ยา อิมสํ (การไม่คุ้มครองอันใดแห่งอินทรี ๖ เหล่านี้) หมายความว่า การไม่คุ้มครองอันใด กิริยาที่ไม่คุ้มครองอันใด การไม่รักษาอันใด การไม่สำรวมอันใด ความหมายก็คือ การไม่กั้น กล่าวคือ การไม่ปิด แห่งอินทรีทั้ง ๖ เหล่านี้

คำอธิบายนิเทศของโกชเน อมัตตัญญตา

[๑๓๕๓] ในนิเทศแห่งโกชเนอมัตตัญญตา (ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร) คำว่า อิเธกฺโข แปลว่า บุคคลบางคนในสัตว์โลกนี้

คำว่า อปฺปฏิสงฺขา (ไม่พิจารณา) หมายความว่า ไม่รู้ คือ ไม่ใคร่ครวญ ด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา

คำว่า อโยนิโส (โดยไม่แยบคาย) หมายความว่า โดยเหตุอันไม่สมควร

คำว่า อาหาร (อาหาร) คือ สิ่งที่พึงกลืนกินมีอาหารและน้ำดื่ม เป็นต้น

คำว่า อาหาเรติ แปลว่า ย่อมบริโภคนั่น คือ ย่อมกลืนกิน

คำว่า ทวาย (เพื่อเล่น) เป็นต้นนี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงถึงเหตุอันไม่สมควร โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้บริโภคาหารโดยเหตุอันไม่สมควร ย่อมบริโภคนั่น เพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อตกแต่ง หรือเพื่อประดับ ไม่ชื่อว่า บริโภค โดยอาศัยความมีประโยชน์[ที่หลุดพ้นจากวิภว]ด้วยอาหารนี้

[คำว่า อิหฺมตฺติตา (ความมีประโยชน์ด้วยอาหารนี้) หมายความว่า การบริโภคาหารมีประโยชน์เพื่อให้ :-

- มีเรี่ยวแรงศึกษาเล่าเรียนปริยัติธรรม
- มีเรี่ยวแรงในการเจริญสมณธรรมคือศีล สมาธิ และปัญญาเพื่อหลุดพ้นจากวัฏฏะ

คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตุโล ยสฺส อตุลิตฺติ อตุลํ (อตุล ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)
- อิมินา อตุลํ อิทมตฺถํ (ตติยาตัทปฐิสมาส)
- อิทมตฺถิโน ภาโว อิทมตฺถิตา (อิทมตฺถิ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๖) พบรูปว่า อิทมตฺถิกตา ตามปาฐะนี้เอง อีก ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต แล้วลง ตา ปัจจัยท้าย อิทมตฺถิก ศัพท์]

คำว่า ยา ตตุถ อสนตุฎฺฐิตา (ความเป็นผู้ไม่สันโดษอันใดในการบริโภคอาหารนั้น) หมายความว่า กิริยาที่ไม่สันโดษ คือ ความที่ไม่สันโดษในการบริโภคอาหาร โดยเหตุอันไม่สมควร อันใด

คำว่า อมตฺตณฺณตา แปลว่า ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณ คือ การไม่รู้จักประมาณ กล่าวคือ ความพอดี

คำว่า อยํ วุจฺจติ (ข้อนี้ได้ชื่อว่า) หมายความว่า ความโลภและความหลงอันเป็นไปด้วยการบริโภคอาหารอันไม่พิจารณานี้ ได้ชื่อว่า ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนาหาร (โภชนา อมตฺตณฺณตา)

คำอธิบายนิเทศของอินทริเยสุ คุดตทวารตา

[๑๓๕๔] ในนิเทศของความคุ้มครองทวารในอินทริย์ (อินทริเยสุ คุดตทวารตา) คำว่า จกฺขุนา (ด้วยจักขุ) เป็นต้น ฟังทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า น นิमितฺตคฺคาหํ โหติ (เป็นผู้ไม่ถือนิमित) หมายความว่า ย่อมไม่ถือนิमित มีลักษณะตามที่กล่าวแล้ว โดยเนื่องด้วยฉันทราคะ

แม้บทที่เหลือก็ฟังทราบตามนัยตรงกันข้ามกับนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นโดยประการฉะนี้
อนึ่ง คำอันข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังว่า เมื่อความทุกข์เป็นต้นเกิดขึ้นแล้วใน

ชวนจิต เมื่อมือสัจจนั้น ย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครองทั้งทวาร ภาวังค์ และวิถิจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ฉนใด ในนิเทศนี้ก็ฉนนั้น เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้น ทั้งทวาร ภาวังค์ และวิถิจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ย่อมเป็นอันคุ้มครองแล้ว อุปมาเหมือนประตูพระนครที่ปิดดีแล้ว แม้ภายในบ้านเป็นต้นมิได้ปิดไว้ แต่สิ่งของทั้งหมดภายในพระนคร ก็ย่อมเป็นอันรักษาคุ้มครองดีแล้วเหมือนกัน เพราะเมื่อประตูพระนครปิดแล้ว พวกโจรก็เข้ามาไม่ได้ ฉนใด เมื่อศีลเป็นต้นเกิดในชวนจิตแล้ว ทั้งทวาร ภาวังค์ และวิถิจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ย่อมเป็นอันคุ้มครองแล้ว ฉนนั้นเหมือนกัน ดังนั้น สัจจที่เกิดขึ้นในขณะที่เกิดชวนจิต พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าเป็นสัจจในจักขุขันธ์

แม้คำว่า โสเตน สหุทำ สุตฺวา (ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

[๑๓๕๕] ในนิเทศของโกชเนมัตตัญญูตา (ความเป็นผู้รู้ประมาณ) คำว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส อาหารํ อหฺมาเรติ (พิจารณาโดยแยกคายบริโภคอาหาร) หมายความว่า รู้ด้วยปัญญาที่ใช้พิจารณาแล้วบริโภคอาหารโดยเหตุอันสมควร

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า เนว ทวาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงเหตุอันสมควรนั้น

ในพากย์นั้น คำว่า เนว ทวาย (ไม่บริโภคเพื่อเล่น) หมายความว่า ไม่บริโภคเพื่อประโยชน์แก่การเล่น^{๗๓}

ในเรื่องนั้น นักเต็นรำและคนกระโดดสูงเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมบริโภคเพื่อเล่น เพราะเมื่อเขาบริโภคอาหารใดแล้ว การเล่นที่เรียกว่าการฟ้อนรำ การขับร้อง การแต่งกาย และการแต่งโคลก ย่อมแจ่มใสยิ่งนัก ชนเหล่านั้นแสวงหาอาหารโดยไม่ชอบธรรมมิได้ สม่่าเสมอแล้วย่อมบริโภคอาหารเหล่านั้น แต่ภิกษุนี้ไม่บริโภค อย่างนั้น

คำว่า น มทาย (ไม่ใช่เพื่อจะมัวเมา) หมายความว่า ย่อมไม่บริโภคเพื่อความเพิ่มพูนความมัวเมาด้วยมานะและมัวเมาที่สำคัญว่าเป็นบุรุษ

ในเรื่องนั้น พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา ชื่อว่า ย่อมบริโภคเพื่อความมัวเมา เพราะชนเหล่านั้นย่อมบริโภคอาหารที่มีรสประณีตคืออาหารที่มีรสอร่อย

ผสม[กับนม เนย และน้ำตาล]เป็นต้น เพื่อความเพิ่มความมัวเมาด้วยมานะและมัวเมาที่สำคัญว่าเป็นบุรุษของตน แต่ภิกษุนี้ยอมไม่บริโภคอย่างนั้น

คำว่า น มณฺเฑนาย (ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว) หมายความว่า ไม่บริโภคเพื่อตกแต่งสรีระ ในเรื่องนั้น หญิงแพศยา หญิงชาวบ้าน หญิงในเมือง เป็นต้น ย่อมดื่มเนยใส และน้ำอ้อย หญิงเหล่านั้นยอมบริโภคอาหารแต่น้อยทั้งเป็นอาหารที่ละเอียดอ่อนโดยคิดว่า เมื่อเราบริโภคอย่างนี้ กระดูกละเอียดของพวกเราจักดำรงอยู่ดี ผิวพรรณในสรีระจักผ่องใส แต่ภิกษุนี้ยอมไม่บริโภคอย่างนั้น

คำว่า น วิภูสณาย (ไม่บริโภคเพื่อความอ้วนพี) หมายความว่า ไม่บริโภคเพื่อเพิ่มความพูนเนื้อในสรีระ ในเรื่องนั้น นักมวยปล้ำและนักชกมวยเป็นต้นยอมยังเนื้อในสรีระให้ล่ำสันด้วยปลาและเนื้อเป็นต้นที่มีไขมันมากโดยคิดว่า เมื่อเราบริโภคอย่างนี้ เนื้อของพวกเราจักล่ำสันเพื่อประโยชน์แก่การที่จะทนต่อภัยได้ แต่ภิกษุนี้ยอมไม่บริโภคเพื่อเพิ่มความพูนเนื้อในสรีระอย่างนั้น

คำว่า ยาวเทว นี้เป็นศัพท์แสดงความแน่นอนของการกำหนดประโยชน์ในการกลืนกินอาหาร

[คำว่า ปริจฺเจทนียมทสฺสนิ (แสดงความแน่นอนของการกำหนด) ไขว่ว่า ยาว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปริจฺเจท (กำหนด) แปลว่า “เพียง” และ เอว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า นียม (แน่นอน) แปลว่า “เท่านั้น” ดังนั้น คำว่า ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส จิตฺยา จึงแปลว่า “เพียงเพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้เท่านั้น”]

คำว่า อิมสฺส กายสฺส จิตฺยา (เพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้) หมายความว่า ย่อมบริโภคเพื่อต้องการให้กรชกาย (ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือด) อันประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ ดำรงอยู่ ข้อนี้เป็นประโยชน์ในการกลืนกินอาหารของภิกษุนี้

[คำว่า กรชกาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยธาตุสี่[คือน้ำเชื้อและเลือด]อันเป็นไปในกาย = เก ปวตฺโต โรช

กรโซ (มัชฌิมโลปีสัตตมมีพหุพพีหิสมาส ลบ ปวตฺต ศัพฺท), กรเชน สมภูโต กาโย กรชกาโย (มัชฌิม-
โลปีตติยาตปปริสสมาส ลบ สมภูต ศัพฺท)

- ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยน้ำเชื้อและเลือดที่สร้างบุตร = กโรติ ปุตุเต นิพพุตเตตติ
กโร (กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ), กรเณ ชาโต กรโซ (กร บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิดขึ้น +
กวิ ปัจจัย)

กล่าวโดยสรุป ตามนัยแรกมาจาก ก + รช + กาย ส่วนนัยหลังมาจาก กร + ช + กาย
ตามนัยแรกนั้นคำว่า รช แปลตามศัพท์ว่า รุสึ ซึ่งในที่นี้ก็คือน้ำเชื้อของบิดาและเลือดของมารดา
ส่วน ก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ร่างกาย ดังคัมภีร์เอกักรโซ (คาถา ๒๐) กล่าวว่า

โก พรหมตตานิลกุกคฺติ- โมรปุเมสุ ภูมิมิ
กํ สุขे จ ชเล สีเส โก ปกาเส ติลิงฺคโก.^{๗๔}

“ก ศัพท์ ปุงลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า พรหม ร่างกาย ลม
พระอาทิตย์ ไฟ นกยูง บุรุษ และแผ่นดิน
ก ศัพท์ นปุงสกลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ความสุข น้ำ และศีรษะ
ก ศัพท์ ไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า แสดง [ดังคำว่า ขนฺธโก (คัมภีร์แสดง
พระบัญญัติ) = ขนฺธ กาสติ ปกาเสตติ ขนฺธโก (ขนฺธ บทหน้า + กาส ธาตุ = แสดง + กวิ ปัจจัย)]”

ตามนัยหลังคำว่า กร แปลตามศัพท์ว่า สิ่งทีสร้างบุตร ก็คือน้ำเชื้อและเลือดนั่นเอง
คำอธิบายข้างต้นกล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสลักชั้นบรรพชาว่า

กรชกาโยติ เอตถ โก วุจฺจติ สรีรํ, ตตฺถ ปวตฺโต รโซ กรโซ. กิ ตํ. สุกฺกโสณิตํ. ตณฺหิ ราโค
รโซ น จ ปน เรณู วุจฺจตี”ติ เอวํ วุตฺตตราครชผลตฺตา สรีรวาจเกน กสทฺเทน วิเสสเสตฺวา การณโวหาเรน
กรโซติ วุจฺจติ. เตน สุกฺกโสณิตสงฺขาเตน กรเชน สมภูโต กาโย กรชกาโยติ อจฺริยา. ตถา หิ กาโย
มาตาเปตฺติกสมฺภโวติ วุตฺโต. มหาอสุสปุรสุตฺตุนฺตฎีกาย ปน กรียติ คพฺภาสเย ขิปปยตีติ กโร, สมภโว.
กรโต ชาโตติ กรโซ. มาตาเปตฺติกสมฺภโวติ อตฺโต. มาตุอาทีนํ สนฺจาปนวเสน กรโต หตฺถโต ชาโตติ
กรโซติ อปเร. อุภยธาปิ กรชกาโยติ จตฺสุนตฺติรูปมาหาติ วุตฺตํ. กโรติ ปุตุเต นิพพุตเตตติ กโร,
สูกฺกโสณิตํ. เตน ชาโต กรโซติปิ วทนฺติ.^{๗๕}

“ในคำว่า กรชกาโย นี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ‘ร่างกายเรียกว่า กะ คำว่า กรชะ คือ
รู้อันเป็นไปในกายนั้น สิ่งนั้นคืออะไร คือ น้ำเชื้อและเลือด เพราะน้ำเชื้อและเลือดนั้นได้ชื่อว่า
กรชะ โดยชื่อของเหตุกระทำให้แตกต่างด้วย ก ศัพท์ที่แสดงร่างกาย เพราะเป็นผลของรู้อี้อาราคะ

ดังที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ราโค โรช น จ ปณ เณฏ วุจจติ (ราคะชื่อว่า รุลี แต่ละองท่านหาเรียกว่ารุลีไม่) คำว่า กรชกาย คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยธาตุอันเป็นไปในกายที่เรียกว่าน้ำเชื้อและเลือดนั้น ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสสร้างกายนี้ว่าเกิดจากน้ำเชื้อและเลือดของมารดาบิดา'

ส่วนในคัมภีร์ฎีกาของมหาอัสสปุสสุตรกล่าวว่า 'คำว่า กระ คือ สิ่งที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก คือ น้ำเชื้อ คำว่า กระชะ คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อ ความหมายก็คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือดของมารดาบิดา อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า คำว่า กระชะ คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นจากมือ โดยการที่มารดาเป็นต้นให้ตั้งไว้ คำว่า กรชกาย ตามนัยทั้งสองกล่าวถึงกระแสรูป ๔ อย่าง [มหาภูตรูป ๔]'

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า 'คำว่า กระ คือ สิ่งสร้างบุตร กล่าวคือยังบุตรให้เกิดขึ้น หมายถึง น้ำเชื้อและเลือด คำว่า กระชะ คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยน้ำเชื้อและเลือดนั้น'

ในคัมภีร์ฎีกาของมหาอัสสปุสสุตรที่ท่านยกมาแสดงไว้ข้างต้นยังแสดงความหมายของ กรช เป็นอีก ๒ ประการ คือ

- ร่างกายที่เกิดขึ้นจากน้ำเชื้อที่ถูกใส่เข้าไปในมดลูก = กรียติ คพฺภาสเย ขิปิยตีติ โกโร (กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ), กรโต ชาโตติ กรโซ (กร บทหน้า <น้ำเชื้อที่ถูกใส่เข้าไปในมดลูก> + ชน ธาตุ + กุวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ร่างกายที่เกิดขึ้นจากมือ[ของมารดาเป็นต้น] = กรโต ชาโตติ กรโซ (กร บทหน้า <มือ> + ชน ธาตุ + กุวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า ยาปนาย (เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป) หมายความว่า ย่อมบริโภคน้ำเพื่อประโยชน์แก่การให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป

คำว่า วิหีสุปรติยา (เพื่อบำบัดความหิว) หมายความว่า ความหิวเกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัย ชื่อว่า วิหิงสา ภิกษุย่อมบริโภคเพื่อบำบัดความหิวนั้น คือ เพื่อให้ความหิวนั้นสงบลง

ในคำว่า พรหมจริยานุคฺคหยา (เพื่อบริโภคพรหมจรรย์) พรหมจรรย์ คือ ไตรสิกขา หมายถึง ศาสนาทั้งสิ้น [คือ พระบาลีและอรรถกถา รวมไปถึงกุศลทั้งหมด ที่นอกเหนือจากไตรสิกขา] ภิกษุย่อมบริโภคเพื่อบริโภคพรหมจรรย์นั้น

คำว่า อิติ นี้เป็นบทแสดงถึงเหตุ แปลว่า ด้วยเหตุนี้

ในคำว่า ปุราณญ เวทนํ ปฏิหังขามิ (เราจักกำจัดเวทนาเก่า) เวทนาเก่า คือ เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคอาหารเป็นปัจจัย ภิกษุยอมบริโภคอาหารโดยคิดว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่านั้น

ในคำว่า นวญ เวทนํ อุปปาตสสามิ (และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น) เวทนาใหม่ คือ เวทนาอันเกิดขึ้นเพราะการบริโภคเกินไปเป็นปัจจัย ภิกษุยอมบริโภคโดยคิดว่า เราจักไม่ให้เวทนาใหม่นั้นเกิดขึ้น

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาใหม่ คือ เวทนาอันไม่เกิดขึ้นเพราะการบริโภคแล้วเป็นปัจจัย ภิกษุยอมบริโภคเพื่อมิให้เกิดเวทนานั้นซึ่งยังไม่เกิดขึ้นนั้นแหละ

คำว่า ยาดุรา จ เม ภวิสฺสติ แปลว่า ความดำรงอยู่[แห่งอิริยาบถ]จักมีแก่เรา

[คำว่า ยาดุรา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยา ธาตุ (เป็นไป) + ณ การติดปัจจัย + ตร ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย ท่านจึงอธิบายด้วยบทที่ลงการติดปัจจัยว่า ยาปนา ตามนัยนี้แปลตามศัพท์ว่า การยังอิริยาบถให้เป็นไป ส่วนคำว่า ยาปนาย ที่กล่าวไว้ข้างต้นแปลตามศัพท์ว่า การยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป ดังคำอธิบายในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๗) ว่า

ยาดุราติ ยาปนา วุตฺตา. ปุพฺเพปิ ยาปนายาติ วุตฺตํ. โก เอตฺถ วิเสโส. ปุพฺเพ ยาปนายาติ ชีวิตินทรียยาปนตฺถยาติ วุตฺตํ. อิธ ปน จตฺถุนํ อิริยาปณํ อวิจฺเฌตฺสงฺขาตา ยาปนา ยาดุราติ อย-เมตฺถ วิเสโส.^{๖๖}

“การยังอิริยาบถให้เป็นไปตรัสเรียกว่า ยาปนา

ถามว่า : แม้ในประโยคต้นก็กล่าวว่า ยาปนาย อะไรเป็นความต่างกันในบทเหล่านี้

ตอบว่า : คำว่า ยาปนาย ในประโยคต้นกล่าวว่า เพื่อยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป ส่วนในประโยคนี้ การยังอิริยาบถให้เป็นไปที่เรียกว่าการไม่ขาดช่วง ชื่อว่า ยาดุรา

ข้อนี้เป็นความต่างกันในบททั้งสองนั้น”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๓๔) อธิบาย ยาดุรา ว่า จิรกาลคมนา-สงฺขาตา ยาดุรา จ เม ภวิสฺสติ อิมสฺส ปจฺจายตฺตวตฺตติโน กายสฺส (การดำเนินไปที่เรียกว่าการดำเนินไปตลอดกาลนานของร่างกายที่เป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยนี้จักมีแก่เรา) ตามนัยนี้คำว่า ยาดุรา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยา ธาตุ (ไป) + ตร ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย ท่านจึงอธิบายด้วยบทที่ไม่ลงการติดปัจจัยว่า คมน ตามนัยนี้แปลตามศัพท์ว่า การดำเนินไป]

ในคำว่า อนวชชตา จ (ความไม่มีโทษ) นี้ สิ่งที่มีโทษก็มี สิ่งที่ไม่มีโทษก็มี

[คำว่า อนวชชตา มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- วทิตพพนติ วชช.
- (วท ธาตุ <วิยตติย วาจา ย = พุทธชัดเจน> + ญย ปัจจัยในกรรมสภาวะ)
- วชชเมว อวชช (ศัพท์ภาวะวชชกรรมธรรมาสมาส อ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ศัพท์ภาวะ)
- นตติ อวชช ยสส เมติ อนวชโซ (นินาตบุรพทพหุพหิสมาส)
- อนวชชสส ภาโว อนวชชตา (อนวชช ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัตติ)

สิ่งที่มีโทษ คือ

- การแสวงหาโดยไม่ชอบธรรม[ด้วยการประทุษร้ายตระกูลมีการให้ดอกไม้เป็นต้น (กุลทุสนะ), การแสวงหาอันไม่ตั้งงามมีการขอสิ่งของเป็นต้น (อเนสนะ) และการเลี้ยงชีพผิดมีการดูโหราศาสตร์เป็นต้น (มิจฉาชีวะ)]
- การรับเอาโดยไม่ชอบธรรม[คือ การไม่รู้ประมาณของศรัทธา วัตถุสิ่งของ และความจำเป็นของตน]
- การบริโภคโดยไม่ชอบธรรม [คือ การบริโภคโดยมิได้พิจารณาประโยชน์ของปัจจัยสี่]

สิ่งที่ไม่มีโทษ คือ

- การแสวงหาโดยชอบธรรม
- การรับเอาโดยชอบธรรม
- การพิจารณาแล้วบริโภคโดยชอบธรรม

ภิกษุบางรูปยอมทำอาหารที่ไม่มีโทษนั้นแหละให้มีโทษ คือ เธอมนสิการว่าเราได้รับอาหารมาแล้ว ย่อมบริโภคเกินประมาณ เมื่อไม่อาจเพื่อยังอาหารนั้นๆ ให้ย่อย ย่อมลำบากด้วยการอาเจียนและถ่ายท้องเป็นต้น พวกภิกษุทั้งวัดต้องช่วยกันขนขวายในการชำระล้างร่างกายและแสวงหายาเป็นต้นให้ภิกษุนั้น เมื่อถูกถามว่า นี่อะไรกัน พวกภิกษุ

ก็จะพูดว่า ภิกษุรูปโน้นท้องอืด เป็นต้น ภิกษุทั้งหลายก็จะพากันตำหนิติเตียนว่า ท่านนี้มีปกติอย่างนี้เป็นเสมอแหละ ย่อมไม่รู้จักประมาณท้องของตน ภิกษุนี้ชื่อว่า ทำอาหารที่ไม่มีโทษให้มีโทษอย่างนี้ ภิกษุไม่กระทำเหมือนอย่างนั้น ย่อมฉันอาหารโดยมนสิการว่า ความไม่มีโทษจักมี

พราหมณ์ตะกละ ๕ คน

แม้ในคำว่า ผาสุวิหาโร จ (และการอยู่โดยผาสุก) นี้ การอยู่โดยผาสุกก็มี การอยู่โดยไม่ผาสุกก็มี ^{๗๗}

การอยู่โดยไม่ผาสุก คือ การบริโภคของพราหมณ์ ๕ คนเหล่านี้ คือ พราหมณ์ซื้ออาหารหัตถกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนพูดให้จุดมือขึ้น) พราหมณ์ซื้ออสังสาฎกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนผ้าหลุด) พราหมณ์ซื้อตัดถวัฏฏกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนนอนกลิ้งอยู่ในที่นั้น) พราหมณ์ซื้อกากมาสกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนกากจิกกินได้) และพราหมณ์ซื้อภุตตวมิตกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนต้องอาเจียนออก)

พราหมณ์ซื้ออาหารหัตถกะ คือ พราหมณ์ผู้บริโภคมากไม่อาจลุกขึ้นได้ตามธรรมดาของตน จึงพูดว่า ช่วยจุดมือที่

พราหมณ์ซื้ออสังสาฎกะ คือ พราหมณ์ผู้แม้จะลุกขึ้นได้แต่ไม่อาจนุ่งผ้าได้ เพราะท้องพองใหญ่มาก

พราหมณ์ซื้อตัดถวัฏฏกะ คือ พราหมณ์ผู้ไม่สามารถลุกขึ้นได้ ย่อมนอนกลิ้งอยู่ที่นั่นนั่นแหละ

พราหมณ์ซื้อกากมาสกะ คือ พราหมณ์ผู้บริโภคจนล้นถึงปาก จนถึงกาอาจจิกกินได้

พราหมณ์ซื้อภุตตวมิตกะ คือ พราหมณ์ผู้ไม่อาจเก็บอาหารไว้ทางปากได้ ต้องอาเจียนในที่นั้นนั่นแล

ภิกษุย่อมไม่ทำอย่างนี้ ย่อมฉันอาหารโดยคิดว่า การอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เรา

[คำว่า อาหารหัตถกะ มีรูปวิเคราะหว่า

- อาหาร หตถุนติ วทตติ อาหารหตถโก (ผู้กล่าวว่าจงจุดมือ)

คำว่า อลสาฎก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อล สาฎกํ นิวาเสตุนติ อลสาฎโก (ผู้ไม่อาจเพื่องุ่นผ้า)

คำว่า ตตถวณฺณก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วณฺณตติ วณฺณโก, ตตถ วณฺณโก ตตถวณฺณโก (ผู้นอนกลิ้งอยู่ในที่นั้น)

คำว่า กากมาสก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มสฺสียเต อามสฺสียเตติ มาโส, กาเกหิ มาโส ยสฺสาติ กากมาสโก (ผู้มีอาหารอันกาสัมผัสได้)

คำว่า ฤๅตฺตวมิตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วมตติ วมิโต, ฤๅตฺโต หุตฺวา วมิโต ฤๅตฺตวมิโต (ผู้บริโภคแล้วอาเจียนออก)]

การอยู่โดยผาสุก คือ การที่ท้องพร่องด้วยคำข้าวสี่หรือห้าคำ [คือ งดฉันคำข้าวสี่หรือห้าคำก่อนจะอิม] โดยแท้จริงแล้ว เมื่อภิกษุบริโภคอาหารเพียงนี้แล้วดื่มน้ำอิริยาบถ ๔ ย่อมเป็นไปโดยสะดวก ดังนั้น พระธรรมเสนาบดีจึงกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

จตุตาโร ปณฺจ อาโลเป อฤๅตฺวา อุทกํ ปิเว
อลํ ผาสฺวหาราย ปหิตตตฺสส ภิกฺขุโน.^{๗๘}

“ภิกษุไม่บริโภคอาหาร ๔-๕ คำแล้ว พึงดื่มน้ำแทน การบริโภค
อย่างนั้นสมควรเพื่ออยู่โดยผาสุกของภิกษุผู้มีจิตมุ่งสู่พระนิพพาน”

[คาถาข้างต้นปรากฏในคัมภีร์เถรคาถา ตีสนิบาต สารีปุตตเถรคาถา^{๗๙} ในคัมภีร์อรรถกถาของเถรคาถา (เล่ม ๑ หน้า ๔๓๙) พบปฐะว่า อฤๅตฺวา โดยอธิบายว่าให้ดื่มน้ำแทนอาหาร ๔-๕ คำ ก่อนจะอิม อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๗) แสดงความเห็นว่าการมีรูปในบาทที่ ๒ ว่า ฤๅตฺตว อุทกํ ปิเว (บริโภคอาหาร ๔-๕ คำ) ตามมตินี้ถือว่าให้บริโภคอาหารเพียง ๔-๕ คำเท่านั้น ท่านผู้แต่งมูลฎีกาอ้างข้อความจากสาริปุตตเถรคาถาว่าพระสารีบุตรกล่าวถึงจำนวนน้อยที่สุดในการใช้จีวร บิณฑบาต และเสนาสนะ โดยเป็นจีวรที่ถูกพระวินัยและใช้ปกปิดร่างกายได้ก็เพียงพอเพื่ออยู่เป็นสุขได้ แม้เสนาสนะเช่นกันมีขนาดเล็กเพียงนั่งขัดสมาธิแล้วเข้าไม่เปียกฝน ก็เพียงพอแล้ว]

องค์ของภิกษุผู้ฉันอาหาร

อนึ่ง ในฐานะนี้ควรประมวลองค์ทั้งหลาย กล่าวคือ

- ข้อว่า ไม่บริโภคเพื่อเล่น เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ไม่บริโภคเพื่อมัวเมา เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ไม่บริโภคเพื่ออ้วนพี เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อกายดำรงอยู่และชีวิตินทรีย์เป็นไป เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อบำบัดความหิวเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ด้วยเหตุนี้เรจักกำจัดเวทนาเก่าและไม่ให้เวทนาใหม่เกิด เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ความดำรงอยู่แห่งอิริยาบถจักมีแก่เรา เป็นองค์ ๑

ส่วนความไม่มีโทษ และการอยู่โดยผาสุก เป็นอานิสงส์ในการบริโภคอาหารนี้

ส่วนพระมหาสิ่วเถระกล่าวว่า “องค์ ๔ ข้างต้น ชื่อว่าเป็นข้อห้าม ส่วนองค์ ๘ ถัดมาชื่อว่าองค์ที่พึงประมวลมา”

ในบรรดาองค์เหล่านั้น

- ข้อว่า เพียงให้กายนี้ดำรงอยู่ จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อบำบัดความหิว จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อประพฤติพรหมจรรย์ จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ด้วยเหตุนี้เรจักกำจัดเวทนาเก่า จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ความดำรงอยู่แห่งอิริยาบถจักมีแก่เรา จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ความไม่มีโทษ จัดเป็นองค์ ๑

ส่วนการอยู่โดยผาสุกเป็นผลของการบริโภค

ภิกษุบริโภคอาหารประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร

คำว่า อัย วุจติ (ข้อนี้ได้ชื่อว่า) หมายความว่า การบริโภคด้วยการพิจารณา อันเป็นไปแล้วโดยเนื่องด้วยการรู้จักประมาณอันควรในการแสวงหา การรับ และการบริโภคนี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนาหาร (โภชนะ มตฺตณฺญาตา)

คำอธิบายมูฏฐัจจนิเทศ

[๑๓๕๖] ในมูฏฐัจจนิเทศ คำว่า อสติ (ความระลึกไม่ได้) คือ นามขันธ ๔ ที่เว้นจากสติ

คำว่า อนนุสสติ อปปฏิสสติ (ความไม่หมั่นระลึก ความไม่หวนระลึก) นี้ ทรงเพิ่มบทโดยเนื่องด้วยอุปสรรค [คือ อนุ ใน อนุสสติ และ ปติ ใน ปฏิสสติ]

คำว่า อสธมตา แปลว่า อาการที่ระลึกไม่ได้

คำว่า อธธมตา (ความไม่ทรงจำ) หมายความว่า ความไม่อาจจะทรงจำไว้ได้ เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความไม่ทรงจำนั้นถึงตั้งใจจำก็ไม่อาจรักษาไว้ได้

คำว่า ปิลปนตา (สภาวะเลื่อนลอย) คือ สภาวะเลื่อนลอยในอารมณ์ เหมือนกะโหลกน้ำเต้าลอยไปในน้ำ

คำว่า ปมุสสนตา (ความหลงลืม) หมายความว่า ความเป็นผู้หลงลืมสติ เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความหลงลืมสตินั้น ย่อมเป็นดุจกาที่มุ่งสู่ก้อนข้าว และเป็นเช่นกับสุนัขจิ้งจอกที่มุ่งสู่ก้อนเนื้อ [คือ มีใจจดจ่อในอารมณ์ที่ต้องการเท่านั้น แต่หลงลืมอารมณ์อื่นที่มีได้ใส่ใจถึง]

คำอธิบายภาวนาพลนิเทศ

[๑๓๖๑] ในภาวนาพลนิเทศ คำว่า กุสลาณํ ฐมฺมานํ (กุศลธรรม) คือ โพธิปักขิยธรรม

คำว่า อาเสวนา แปลว่า การเสพตั้งแต่ต้น [โดย อา อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อาทิกมม (กระทำเป็นเบื้องต้นแรก)]

คำว่า ภาวนา แปลว่า การทำให้เจริญ [ภาวนา = ภู ธาตุ (เจริญ) + เณ การิต ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อา อิทธิปัจจัย]

คำว่า พหุลีกมม (การกระทำให้มาก) หมายความว่า การกระทำบ่อย ๆ

[๑๓๖๘] นิเทศแห่งศีลวิบัติพึงทราบโดยฝ่ายตรงกันข้ามกับนิเทศแห่งศีลสัมปทา นิเทศแห่งทวิวิบัติพึงทราบโดยฝ่ายตรงกันข้ามกับนิเทศแห่งทวิสัมปทา และนิเทศแห่งทวิสัมปทาพึงทราบโดยฝ่ายตรงกันข้ามกับนิเทศแห่งทวิรูปาทาน

นิเทศแห่งศีลวิสุทธิเหมือนกับนิเทศแห่งศีลสัมปทาก็จริง แต่พระพุทธองค์ตรัส ปาติโมกขสังวรศีลอันให้ถึงความหมดจดไว้ในนิเทศแห่งศีลวิสุทธินั้น ส่วนในนิเทศแห่งศีลสัมปทานี้ ได้ตรัสศีล[คือมรรค]อันถึงความหมดจด

อนึ่ง โลกียธรรมและโลกุตตรธรรมแม้เป็นไปในภูมิ ๔ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้ด้วยทุกะทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ

๑. สติและสัมปชัญญะ (ทุกะที่ ๓๐),
๒. ปฏิสังขานพละและภาวนาพละ (ทุกะที่ ๓๑)
๓. สมถะและวิปัสสนา (ทุกะที่ ๓๒)
๔. สมณนิมิตและปคคาหนิมิต (ทุกะที่ ๓๓)
๕. ปคคาหะและอวิกเขปะ (ทุกะที่ ๓๔)
๖. ศีลสัมปทาและทวิสัมปทา (ทุกะที่ ๓๖)

[ข้อความว่า “โลกียธรรมและโลกุตตรธรรมแม้เป็นไปในภูมิ ๔” หมายความว่า พระพุทธองค์ตรัสสติสัมปชัญญะเป็นต้นที่เป็นทั้งโลกียะและโลกุตระ คำว่า เป็นไปในภูมิ ๔ นี้เป็นคำที่พึงประกอบตามสมควร เพราะในเรื่องศีลสัมปทานี้มีเพียงโลกียศีลที่เป็นกามาวจรและโลกุตตรศีลเท่านั้น เนื่องจากไม่ประกอบด้วยศีลคือวิริตติเจตสิกในรูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต]

คำอธิบายนิเทศแห่งทิวฐิติ

[๑๓๗๓] ในนิเทศแห่งทิวฐิติ คำว่า กัมมสสกตญาณ (ญาณทำให้รู้ว่า สัตว์มีกรรมเป็นของตน) คือ ปัญญาทำให้รู้ว่า กรรมนี้เป็นของตน กรรมนี้มีโทษของตน

กรรมที่มีโทษของตน คือ อกุศลกรรมทั้งหมดที่ตนหรือผู้อื่นกระทำไว้แล้ว เพราะทำลายประโยชน์และก่อให้เกิดโทษ

กรรมที่เป็นของตน คือ กุศลกรรม เพราะทำลายโทษและก่อให้เกิดประโยชน์

ในเรื่องนั้น อุปมาเหมือนบุรุษมีทรัพย์สมบัติเดินทางไกลแล้ว ในระหว่างทาง เมื่อบุคคลประกาศเล่นงานนักษัตริย์ในบ้านและนิคมเป็นต้นก็มิได้คิดว่า เราเป็นอาคันตุกะ ฟังอาศัยใครหนอเล่นงานนักษัตริย์ เมื่อเล่นนักษัตริย์โดยทำนองที่ต้องการ ย่อมผ่านทาง กันดารโดยสบาย ฉะนั้น สัตว์เหล่านี้ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตญาณนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน สังสม กรรมอันทำให้ดำเนินไปสู่วิภูฏะมากมาย เสวยความสุขด้วยความสุขอยู่ได้บรรลอรหัตตผลแล้วเหลือจะคณนา

[ข้อความว่า “ได้บรรลอรหัตตผลแล้วเหลือจะคณนา” หมายความว่า บุคคลดำรงอยู่ใน กัมมัสสกตญาณแล้วย่อมต้องการทำกรรมดีทำให้เสวยผลเป็นสุขในภพต่อไปยิ่งไปกว่าทรัพย์สมบัติที่จะพึงเสวยในภพนี้ กรรมที่เขาทำนั้นแม้ทำให้ท่องเที่ยวเกิดในวิภูฏสงสาร เนื่องจากเขาไม่รู้จัก พระนิพพานในสมัยที่ไม่มีพระศาสนาอุบัติขึ้น แต่เขาก็อาจทำกรรมดีที่ไม่ทำให้ท่องเที่ยวเกิดอีก (วิภูฏคามิ) ในบางภพชาติที่คบหากับสัตบุรุษ จึงสามารถบรรลอรหัตตผลเป็นพระอรหันต์ได้ เพราะกรรมดีที่เป็นวิภูฏคามินั้นเป็นปกตูปนิสสยปัจจัย คือ ปัจจัยอันเป็นที่อาศัยมีกำลัง]

คำว่า สจฺจานุโลมิกญาณ (สัจจานุโลมิกญาณ) คือ วิปัสสนาญาณที่คล้อยตาม สัจจะ ๔

คำว่า มคฺคสมมุติสฺส ญาณ ผลสมมุติสฺส ญาณ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียง ด้วยมรรค ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล) คือ มรรคญาณและผลญาณนั้นแหละ

[๑๓๗๔] ในนิเทศแห่งบทว่า ทิวฐิติ โข ปน (ความหมดจดแห่งทิวฐิติ)

พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกญาณ ๔ มีกัมมัฏสสกตญาณเป็นต้นที่ตรัสไว้ในหนหลัง ด้วยบทว่า ยา ปญญา ปชานนา (ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด อันใด) เป็นต้น

[ญาณ ๔ ในที่นี้ คือ กัมมัฏสสกตญาณ วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ และผลญาณ]

[๑๓๗๕] ในนิเทศแห่งบทว่า ยถาทิฏฐิสส จ ปธานํ (ความเพียรแห่งบุคคลผู้มีทิฏฐิอันหมดจด) หมายความว่า ความเพียรที่ทรงแสดงด้วยบทว่า โย เจตสีโก วีริยา-
รมโม (การปรารภความเพียรทางใจอันใด) เป็นต้น มีคติอย่างปัญญานั้นแหละ โดยแท้จริง
แล้ว วีริยะนั้นเป็นโลกียะในฐานะแห่งปัญญาที่เป็นโลกียะ พึงทราบว่าเป็นโลกุตตระใน
ฐานะแห่งปัญญาที่เป็นโลกุตตระ

คำอธิบายนิเทศของสังเวคทุกะ

[๑๓๗๖] ในนิเทศของสังเวคทุกะ คำว่า ชาตมยํ (กลัวชาติ) ได้แก่ ญาณที่
ดำรงอยู่โดยเห็นชาติ (ความเกิด) ว่าเป็นภัย

แม้ญาณที่เห็นชราและมรณะว่าเป็นภัยเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

[๑๓๗๗] ด้วยบทว่า อนุปปन्नานํ ปาปกาณํ (เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศล
บาปธรรม) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความเพียรโดยเหตุอันสมควรแก่ภิกษุผู้เห็น
ชาติเป็นต้นว่าเป็นภัยแล้วต้องการจะพ้นไปจากชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ

ส่วนเนื้อความแห่งปทกชาชนียํ จักมีปรากฏในคำอธิบายความของ[สัมมปธาน]
วิภังค์

คำอธิบายนิเทศของอสนตฺตฺถุจิตฺตา กุสเลสุ ฐมฺเมสุ ทุกะ

[๑๓๗๘] ในนิเทศของบทว่า อสนตฺตฺถุจิตฺตา จ กุสเลสุ ฐมฺเมสุ (ความไม่รู้จัก
อิมในกุศลธรรมทั้งหลาย) คำว่า ภิชฺโยกมฺยตา (ความพอใจยิ่งๆ ขึ้นไป) หมายความว่า
ความพอใจเป็นพิเศษ กล่าวคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมถวายเป็นภัย (ภัยที่ถวายเป็น
ประจำภัย) บ้าง สลากภัย (ภัยที่ถวายเป็นภัยโดยวิธีจับสลาก) บ้าง อุโปสถิกภัย (ภัยที่ถวายเป็น

ในวันอุโบสถ) บ้าง ปาฏิพิกกัต (ภัตที่ถวายในวันหนึ่งคำ) บ้าง ตั้งแต่เริ่มต้นทีเดียว บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่เื่อมด้วยการถวายปักชิกกัตเป็นต้นนั้น จึงถวายธูรภัต (ภัตที่ถวายประจำ) สังฆภัต (ภัตที่ถวายแก่สงฆ์) วัสสาวาสิกภัต (ภัตที่ถวายแก่ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา) อีก ย่อมสร้างอาวาส ย่อมถวายปัจจัยทั้ง ๔

เขาก็คงเป็นผู้ไม่เื่อมใจแม้ในการถวายธูรภัตเป็นต้นนั้น จึงรับสรณคมน์ สมาทานเบญจศีล เขาก็คงเป็นผู้ไม่เื่อมใจในสรณคมน์และเบญจศีลเหล่านั้น จึงออกบวช ครั้นบวชแล้วก็เรียนพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก โดยจำแนกว่าเป็นนิกายหนึ่งบ้าง สองนิกายบ้าง ย่อมบำเพ็ญสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้น เมื่อเจริญวิปัสสนาบรรลุมรรคผลแล้ว ย่อมเป็นผู้ชื่อว่า มหาสันตมุนี (ผู้เื่อมใจอย่างใหญ่หลวง) ตั้งแต่การบรรลุมรรคผลแล้ว ความพอใจเป็นพิเศษจนถึงมรรคผลอย่างนี้ ชื่อว่า ภิกขุโยกัมมตา (ความพอใจยิ่งๆ ขึ้นไป)

[คำว่า ธูรภัต (ภัตที่ถวายประจำ) พบในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยว่า

ตตถ ธูรภตฺตนฺติ นิจฺจภตฺตํ วุจฺจติ.^{๔๐}

“ในพากย์นั้น ภัตที่ถวายประจำ เรียกว่า ธูรภัต”

ส่วนคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๘) อธิบาย ธูรภัตว่าเป็นภัตที่ถวายโดยกล่าวว่า นิมนต์มารับภัตโดยทำเรือนของกระผมให้เป็นประธาน อีกอย่างหนึ่ง ธูรภัต คือ ภัตที่ถวายมีตนเป็นประธานโดยใช้ผู้อื่นให้ช่วยทำ ตามมตินี้คำว่า ธูร มีความหมายว่า “ประธาน” ดังหลักฐานในคัมภีร์นั้นว่า

มม ชฺร ธูรํ กตฺวา ภิกฺขุํ ปวิสฺสาคิ ทิยฺยมาณํ ธูรภตฺตนฺติ วทฺนฺติ. นิจฺจภตฺตาที วา อญฺเฌปิ อาณาเปตฺวา สยํ ธูรํ หตฺวา ทินฺนํ ธูรภตฺตํ.^{๔๑}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ธูรภัต คือ ภัตที่ถวายโดยกล่าวว่า ท่านจงเข้ามารับภิกษาโดยทำเรือนของกระผมให้เป็นประธาน อีกอย่างหนึ่ง ธูรภัต คือ นิจภัตเป็นต้นที่ถวายมีตนเป็นประธานโดยใช้ผู้อื่นอีกด้วย”]

คำอธิบายนิเทศของบทว่า อปปฏิวานิตา จ ปธานสมิ

[๑๓๗๘] ในนิเทศของบทว่า อปปฏิวานิตา จ ปธานสมิ (ความไม่ทอดทิ้ง

ในความพยายาม) ภิกษุเมื่อหน่ายอยู่ในการเจริญ[โพธิปักขิย]ธรรมที่เป็นกุศลอันยิ่งใน
เสนาสนะอันสงัด ชื่อว่ายังความเพียรให้ถ้อยถอย ส่วนภิกษุผู้ไม่หน่าย ชื่อว่าไม่ยังความ
เพียรให้ถ้อยถอย ดังนั้น จึงตรัสว่า ยา กุศลानं ธมฺมานํ (เพื่อความเจริญแห่งกุศลธรรมอัน
ใด) เป็นต้น เพื่อแสดงนัยนั้น

[ฉบับฉันทะสังคีติและฉบับมหาจุฬาราม มีรูปว่า ปฏิวาเสติ ในประโยคว่า ปธานํ ปฏิวาเสติ
นาม (ชื่อว่ายังความเพียรให้ถ้อยถอย) และประโยคว่า โน ปฏิวาเสติ นาม (ชื่อว่าไม่ยังความเพียรให้
ถ้อยถอย) แต่ควรมีรูปว่า ปฏิวาเนติ นาม เพราะเป็นคำอธิบายของบทว่า อปฺปฏิวาเนตา จ ปธานสมิ
คำว่า ปฏิวาเนติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + วณฺ ฐาตุ (พยาปาเร = ขวนขวาย) + เณ
การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า “ให้ขวนขวายโดยตรงกันข้าม” ก็คือ ให้ถ้อยถอยนั่นเอง]

ในพากย์นั้น คำว่า สกุกจกิริยตา (ความเป็นผู้กระทำโดยเคารพ) หมายความว่า
ความเป็นผู้กระทำโดยเคารพในการทำกุศลทั้งหลาย

คำว่า สาดจกิริยตา (การกระทำต่อเนื่อง) หมายความว่า การกระทำติดต่อกัน
กันนั้นแหละ

คำว่า อญฺจิตกิริยตา (การกระทำไม่หยุด) หมายความว่า การกระทำไม่ให้ขาด
ไม่หยุดยั้ง

คำว่า อนิลีนวุตฺติตา (ความประพฤตินิไม่ย่อหย่อน) หมายความว่า การดำรงชีพ
ไม่ย่อหย่อน หรือความเป็นไปไม่ย่อหย่อน

คำว่า อนิกฺขิตตณฺหตา (ความไม่ทิ้งฉันทะ) หมายความว่า ความไม่ทิ้งกุศลฉันทะ

คำว่า อนิกฺขตฺตฐรฺตา (ความไม่ทอดธุระ) หมายความว่า ความไม่ทอดทิ้งธุระ
คือความเพียรในการสร้างกุศล

[ฐร ศัพท์ใน อนิกฺขตฺตฐโร, อนิกฺขตฺตฐรฺตา ใช้ในความหมายว่า ความเพียร ดังคัมภีร์
อภิธานปิปปิกา (คถา ๑๐๐๔) กล่าวว่า

ยุเคธิกาเร วีริเย

ปธานे जानतिเก ฐโร.^{๔๖}

“ธูร ศัพทีย่อมเป็นไปในความหมายว่า แยก, อุปกรณ์ของเกวียน (มีหัวเกวียนเป็นต้น), ความอุตสาหะ, ประธาน และไถล”]

คำอธิบายนิเทศของวิชาทุกะ

[๑๓๘๐] ในคำว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ วิชา คำว่า ปุพเพนิวาส (ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน) หมายความว่า หมู่ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน และสิ่งเนื่องกับชั้น [มีเสื้อผ้า อาภรณ์ พาหนะ หมู่บ้าน และแว่นแคว้น เป็นต้น]

คำว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ คือ การระลึกถึงชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน

คำว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ญาณที่ประกอบด้วยการระลึกถึงชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนนั้น

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้นชื่อว่า วิชา โดยความหมายว่า สภาวะขจัดความมืดอันปกปิดชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิชา โดยความหมายว่า สภาวะกระทำให้ปรากฏ เพราะกระทำชั้นเหล่านั้นให้ปรากฏโดยขจัดความมืดดังกล่าว

[คำว่า วิชา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะขจัดความมืด = ตม วิมุตติ วิชชา.

(วิช ธาตุ = เจาะ, ทำลาย + ญ ย ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)

- สภาวะกระทำให้ปรากฏ = วิทิต กโรตติ วิชชา.

(วิทิต บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + อ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)

แม้สหทนต์ปิพรรณ (ธาตุมาลา หน้า ๔๘๘-๔๘๙) ก็แสดงรากศัพท์ของ วิชา ว่ามาจาก วิธ ธาตุ และ กร ธาตุที่มี วิทิต ศัพท์เป็นบทหน้าอีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตโมชนธาภิพาลนญฺเณ วา อตฺตโน ปฏฺิปปกฺขํ วิมุตฺติ วิชชา. ตโต เอว อตฺตโน วิสยํ วิทิตํ กโรตฺติปิ วิชชา.^{๘๓}

“อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิชา คือ สภาวะจัดปฏิบัติของตน โดยความหมายว่าทำลาย

กลุ่มความมืดเป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า วิชา โดยความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า กระทำอารมณ์ของตนให้ปรากฏ”]

คำว่า จตุปปาเต ฌาณ (จตุปปาตฌาณ) คือ ฌาณที่เป็นไปใกล้จติและปฏิสนธิ

แม้จตุปปาตฌาณนี้ก็ชื่อว่า วิชา โดยความหมายว่า สภาวะขจัดความมืดอันปกปิดจติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิชา โดยความหมายว่า สภาวะกระทำให้ปรากฏ เพราะกระทำจติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายให้ปรากฏโดยขจัดความมืดดังกล่าว

คำว่า อาสวาน ฌเย ฌาณ (อาสวักขยฌาณ) คือ ฌาณในขณะ[เกิดมรรค]อันสิ้นสรรพกิเลส อาสวักขยฌาณนั้นชื่อว่า วิชา โดยความหมายว่า สภาวะขจัดความมืดอันปิดบังสัจจะ ๔

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิชา โดยความหมายว่า สภาวะกระทำให้ปรากฏ เพราะกระทำสัจจะ ๔ ให้ปรากฏโดยขจัดความมืดดังกล่าว

[๑๓๘๑] ในคำว่า จิตตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพพานญฺจ (ความหลุดพ้นแห่งจิต และนิพพาน) นี้ สมบัติ ๘ ชื่อว่า อธิมุตฺติ โดยความหมายว่าหยั่งลงในอารมณ์ และโดยความหมายว่าหลุดพ้นด้วยดีจากปฏิบัติกรรม

[คำว่า อธิมุตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะหยั่งลงในอารมณ์ = อารมมเณ อธิมุจฺตติ อธิมุตฺติ.
(มุจ ธาตุ ที่มี อธิ เป็นบทหน้า มีความหมายว่า หยั่งลง)
- สภาวะหลุดพ้นจากปฏิบัติกรรม = ปจฺจนีกธฺเมหิ อธิมุจฺตติ อธิมุตฺติ.
(มุจ ธาตุ ที่มี อธิ เป็นบทหน้า มีความหมายว่า หลุดพ้น)]

นิพพานอื่นได้ชื่อว่า นิพพาน โดยความหมายว่า สภาวะอันเป็นที่ไม่มีเครื่องร้อยรัด (วานะ) ซึ่งเรียกว่าตัณหา หรือสภาวะพ้นไปจากตัณหา

[คำว่า นิพพาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะอันเป็นที่ไม่มีตัณหา = นตฺถิ วาณํ เอตฺถาติ นิพฺพานํ (สัตตมัพพหุพพิทิสมาส)
- สภาวะพ้นไปจากตัณหา = วาณโต นิคฺคตํ นิพฺพานํ (ปัญฺจมีตปฺปริสสมาส)]

ในบรรดาสมาบัติและนิพพานเหล่านั้น สมาบัติ ๘ ได้ชื่อว่า วิมุตติ เพราะหลุดพ้นแล้วจากกิเลสที่ข่มไว้ได้เอง

นิพพานได้ชื่อว่า วิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากสรวกกิเลสโดยสิ้นเชิง

[๑๓๘๒] คำว่า มคฺคสมํกฺคิสุส ฅาณํ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค) คือ มรรคญาณทั้ง ๔

คำว่า ผลสมํกฺคิสุส ฅาณํ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล) คือ ผลญาณทั้ง ๔

ในบรรดาญาณเหล่านั้น มรรคญาณที่ ๑ ชื่อว่า ญาณในความสิ้นไป (ขเย ฅาณํ) โดยความหมายว่า ย่อมเกิดขึ้นยังกิเลส ๕ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ระงับ

มรรคญาณที่ ๒ ยังกิเลส ๔ อย่างให้สิ้นไป

มรรคญาณที่ ๓ ก็ยังกิเลส ๔ อย่างให้สิ้นไปเหมือนกัน

มรรคญาณที่ ๔ ชื่อว่า ญาณในความสิ้นไป โดยความหมายว่า ย่อมเกิดขึ้นทำกิเลส ๘ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ระงับ

ญาณที่เป็นไปในผลนั้นๆ ชื่อว่า อนุปฺปาตญาณ (อนุปฺปาเท ฅาณํ) โดยความหมายว่า ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแห่งกิเลสเหล่านั้นๆ ที่สิ้นไป ดับไป สงบไป ระงับไป ไม่เกิดขึ้นไม่เป็นไป

จบ คำอธิบายนิกายกัณฑ์แห่งคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออัฐฐสาลินี

กายสฺส โภ วิรจิตสฺส ยถานุญฺลํ
ฌายา วิภาติ รุจิรามลทปฺปณฺเ ตุ
กตฺวา ตเถว ปรมํ กุสลํ ปฺรตฺถ
สมฺภูสิตา อิว ภาวนฺติ ผเลนฺ เตน.

เตลภฺญาหคคาถา คาคา ๗๕

“ท่านผู้เจริญ เฆของร่างกายที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมงาม
ในกระจกเงาอันใสไร้ฝ้า ฉันใด บุคคลเมื่อบำเพ็ญปรมัตถประโยชน์แล้ว
ย่อมได้รับการประดับตกแต่งในโลกหน้าด้วยผลบุญนั้น ฉันนั้น”

๔. คำอธิบายอรรถกถากัณฑ์

คำอธิบายเนื้อความหมวดติกะ

[๑๓๘๔] บัดนี้ ถึงลำดับการอธิบายอรรถกถากัณฑ์ที่ตั้งไว้ในลำดับต่อจากนิก-
เขปกัณฑ์

ถามว่า : เหตุใดกัณฑ์นี้จึงชื่อว่า อรรถกถากัณฑ์

ตอบว่า : เพราะยกเนื้อความพระพุทฺธพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นขยายความไว้
กล่าวคือ ธรรม[แต่ละอย่าง]ที่แตกต่างกันซึ่งปรากฏในปิฎกทั้ง ๓ เมื่อกำหนดตัดสินไว้
ด้วยอรรถกถากัณฑ์นั้นแหละ ย่อมชื่อว่าเป็นคำที่วินิจฉัยดีแล้ว

ผู้ที่กำหนดแนวทางแห่งนัยในพระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น ตลอดถึงการขยายความ
ปัญหา และการนับจำนวนในมหาปกรณ์ไม่ได้ ก็ควรนำมาเปรียบเนื้อความดูจากอรรถ-
กถากัณฑ์ได้

[ข้อความว่า “การขยายความปัญหา” หมายความว่า ติกะมีปัญหาย่างละ ๔๙ ข้อ ทุกะ
มีปัญหาย่างละ ๙ ข้อ การขยายความปัญหาดังกล่าวชื่อว่า ปัญหุทธาระ

ข้อความว่า “การนับจำนวน” คือ การนับจำนวนที่มีได้ในปัญหาเหล่านั้น เป็นต้นว่า

เหตุยา นว.

“ในเหตุปัจจัยมีวาระแห่งปุจจาและวิสัชนา ๙ วาระ คืออย่างไร”]

ถามว่า : อรรถกถากัณฑ์นี้เกิดจากใคร

ตอบว่า : เกิดจากพระสารีบุตรเถระ กล่าวคือ พระสารีบุตรเถระได้กล่าวอรรถ-
กถากัณฑ์ให้สัทธิวิหาริกของท่านรูปหนึ่ง ซึ่งไม่อาจกำหนดขยายเนื้อความในนิกเขปกัณฑ์
ได้ แต่อรรถกถากัณฑ์นี้ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาแล้วกล่าวว่า ธรรมดาพระ-
อภิธรรมไม่ใช่เป็นสาวกวิสัย ไม่ใช่เป็นโคจรของพระสาวก พระอภิธรรมนี้เป็นพุทฺธวิสัย
เป็นโคจรของพระพุทฺธเจ้า แต่พระธรรมเสนาบดีถูกสัทธิวิหาริกถามแล้ว จึงพาไปสำนัก

พระศาสดา แล้วทูลถามพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสอรรถกถากันที่ประธานแก่ภิกษุเหล่านั้น

ถามว่า : ตรัสประธานอย่างไร

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) หมายความว่า เธอกำหนดว่า ธรรมดากุศลธรรมทั้งหลายเป็นไฉน

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงธรรมมีกุศลเป็นต้นด้วยการขยายความกระทำให้เป็นข้อๆ เป็นพวงๆ เป็นกลุ่มๆ ประธานแก่ภิกษุผู้ดูขณะภาพนั้น จึงตรัสประธานตามนัยนี้ว่า กุศลอันจำแนกตามภูมิด้วยนัยว่า ยสฺมี สมเย กามาวจร กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) เป็นต้น เราแสดงแล้วมิใช่หรือ ธรรมเหล่านี้คือกุศลจิตทั้งหมดนั้นในภูมิ ๔ เป็นกุศล

ในพากย์นั้น คำว่า จตุสฺส (ในภูมิ ๔) ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ [โลกุตตรภูมิจัดเป็นอภิวัตถุภูมิที่เป็นระยะเวลาของจิตที่พ้นไปจากโลก ไม่ใช่ภูมิที่อยู่ของเหล่าสัตว์เหมือนกามาวจรภูมิ เป็นต้น]

คำว่า กุสลํ (กุศล) คือ กุศลอันจำแนกเป็นผัสสะเป็นต้น[ตามพระพุทฺธพจน์ในจิตตูปปาตกัณฑ์ว่า ผสฺโส โหติ (ผัสสะก็มี) เป็นต้น]

คำว่า อิเม ธมฺมา กุสลา (ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล) หมายความว่า ธรรมเหล่านี้ทั้งหมดมีผัสสะเป็นต้นที่ตรัสไว้ในภูมิ ๔ เหล่านั้น ชื่อว่า กุศล

[๑๓๘๕] พระพุทฺธองค์ตรัสว่า ทวาทส อกุสลจิตตูปปาตา (จิตตูปปาตฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง) เพราะอกุศลธรรมทั้งหลายไม่มีความแตกต่างกันโดยเนื่องด้วยภูมิ

ในพากย์นั้น [พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า] คำว่า อุปฺปาทะ คือ สภาวะที่เกิดขึ้น

คำว่า จิตตูปปาทะ คือ จิตที่เกิดขึ้น

อนึ่ง คำนี้เป็นประธานของเทศนา เหมือนอย่างทีกล่าวว่า พระราชาเสด็จมาแล้ว ย่อมเป็นอันกล่าวถึงการมาของอำมาตย์เป็นต้นด้วย ฉนฺได เมื่อพระองค์ตรัสว่า จิตตูปปาต (จิตที่เกิดขึ้น) แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายก็เป็นอันตรัสแล้วด้วยจิตตูปปาตเหล่านั้น ฉนฺนํ

เพราะเหตุนี้ ฟังทราบทั่ว ทรงแถือเอาจิตพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมด้วยศัพท์ว่าจิตตูปบาท ในที่ทุกแห่ง

ตั้งแต่นี้ไป เนื้อความแห่งบทที่ฟังจำแนกด้วยบทติกะและทูกะทั้งหมดว่า จตุสกุณิสฺส วิปาโก (วิบากในกุณิ ๔) เป็นต้น และนวัตตัพพธรรม (ธรรมที่ไม่ฟังกล่าว) แห่งเวทนามีสุขเป็นต้นในเวทนาติกะเป็นต้น ฟังทราบโดยใคร่ครวญเนื้อความแห่งพระบาลีตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง(คือจิตตูปบาทกัณฑ์) ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น

ปริตตารัมมณติกะ

[๑๔๒๐] ในบรรดาติกะเหล่านั้น ลำดับแรกในปริตตารัมมณติกะ ฟังทราบเนื้อความในคำว่า สพุโป กามาวจรสฺส วิปาโก (กามาวจรวิบากทั้งหมด) นั้น ดังต่อไปนี้

ทวิปัญจวิญญาน (วิญญาน ๑๐) ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ (กามอารมณ์) เพราะอาศัยจักขุประสาทเป็นต้นแล้วเกิดขึ้นปรารภธรรมคือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันจำแนกเป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นต้นโดยแน่นอน

มนธาคู ๒ ฝ่ายกุศลวิบากและอกุศลวิบาก [สัมปฏิจจนิจิต ๒ ดวง] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะอาศัยหทัยวัตถุเกิดขึ้นปรารภอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นในลำดับต่อจากจักขุวิญญานเป็นต้นโดยแน่นอน

อเหตุกมโนวิญญานธาคูฝ่ายกุศลวิบากอันประกอบด้วยโสมนัส [สันตிரณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภปริตตารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้นโดยแน่นอน คือ ด้วยความเป็นสันตிரณกิจในทวาร ๕ และด้วยความเป็นตทารัมมณกิจในทวาร ๖

อเหตุกมโนวิญญานธาคูฝ่ายกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้งสอง [สันตிரณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๒ ดวง] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภปริตตารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้นโดยแน่นอน คือ ด้วยความเป็นสันตிரณกิจในทวาร ๕ และด้วยความเป็นตทารัมมณกิจในทวาร ๖ แม้เมื่อเกิดขึ้นด้วยความเป็นปฏิสนธิกิจ

ย่อมกระทำการ กรรมนิमित หรือคตินิमित อันเป็นปริตตารมณฺ์ให้เป็นอารมณ์ เมื่อเกิดขึ้นด้วยความเป็นภวังคกิจในปวัตติกาล ทั้งเมื่อเกิดขึ้นด้วยความเป็นจิตฺติกิจกาลเป็นที่สุด ย่อมกระทำปริตตารมณฺ์อย่างเดียวให้เป็นอารมณ์

อนึ่ง จิตตูปบาทอันเป็นสเหตุกกุศลวิปาก ๘ ดวง [มหาวิปากจิต ๘] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภปริตตธรรมด้วยความเป็นตารัมมณฺ์กิจ และด้วยความเป็นปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจิตฺติกิจ ตามนัยที่กล่าวไว้ในอเหตุกมโนวิญญูณธาดุฝ่ายกกุศลวิปากและอกุศลวิปาก ๒ ดวงนั้นนั่นแหละ

กิริยามโนธาดุ [ปัญจทวาราวชชนจิต] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภรูปารมณฺ์เป็นต้นในทวาร ๕

อเหตุกกิริยามโนวิญญูณธาดุที่ประกอบด้วยโสมนัส [หสิตูปบาทจิต] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นกระทำการร่าเริงแก่พระชินาสพ โดยปรารภธรรมมีรูปารมณฺ์เป็นต้นที่เป็นกามาวจรอันเป็นปัจจุบันในทวาร ๖ หรือเป็นอดีตและอนาคตในมโนทวาร

โดยประการดังนี้ พึงทราบวจิตตูปบาท ๒๕ ดวงเหล่านี้มีอารมณ์เป็นปริตตารมณฺ์แน่นอน

ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะเป็นต้น

[๑๔๒๑] ธรรมคือวิญญูณญายตนะ และเนวสัณญานาสัณญายตนะ ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภสมาบัติเบื่องต่ำของตนๆ

ธรรมคือมรรคและผล ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

จิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตต์ ๘ ดวง คือ

- ฝ่ายกุศล ๔

- ฝ่ายกิริยา ๔

พึงทราบว่า :-

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่เสกขบุคคล ปุณฺณ และพระชีณาสพ
ปรารภกามาวจรธรรมเป็นไปในการให้ทาน การพิจารณา และการฟังธรรมโดยไม่เคารพ
เป็นต้น

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาพิจารณาธรรมมีปฐมฌานเป็นต้นอัน
คล่องแคล่วยิ่ง

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นนัตตัพพะ (ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น) ใน
ขณะพิจารณาบัญญัติมีกสิณนิมิตเป็นต้น

[คำว่า “เป็นต้น” ละข้อความคืออุปาทาบัญญัติที่แสดงว่า ตีณิ ลุขณานิ (ลักษณะ ๓)
และ อหิ (เรา) เป็นต้นตามที่กล่าวไว้ในเรื่องบัญญัติ]

จิตตูปบาทที่เป็นทวิปฏิปัตติ ๔ ดวงฝ่ายอกุศล พึงทราบว่า :-

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่มีความถือผิด ยินดี และเพิลิตเพลิน
ว่าเป็นสัตว์บุคคลในกามาวจรธรรม ๕๕ ดวง

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาเกิดขึ้นปรารภมหัคคตธรรม ๒๗ ดวง
โดยอาการถือผิดเป็นต้นนั้นนั่นแหละ

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นนัตตัพพะ (ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น) ใน
เวลาที่เกิดขึ้นปรารภบัญญัติธรรม

จิตตูปบาทที่เป็นทวิปฏิปัตติ พึงทราบว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ
และนัตตัพพะ (ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น) ในเวลาเกิดขึ้นปรารภธรรม
เหล่านั้นโดยเนื่องด้วยความยินดีเพิลิตเพลินอย่างเดียว

จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยปฏิฆะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนัตตัพพะ
ในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยโทมนัส

จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยวิกิจจา มีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนัตตัพพะ
ในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยความไม่ตกลงใจ

จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยอุทัจจะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนัตตัพพะ ในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยความฟุ้งซ่าน และโดยเนื่องด้วยความไม่สงบ

อนึ่ง แม้ธรรมอย่างหนึ่งในบรรดาธรรมเหล่านั้นย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นปรารภ อภิปรายธรรมได้ ดังนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงมีอารมณ์เป็นอภิปรายไม่ได้

จิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๘ ดวง คือ ฝ่ายกุศล ๔ ฝ่ายกิริยา ๔ มี อารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนัตตัพพะ ในเวลาที่พระเสกขบุคคล ปุณฺณ และ พระชีณาสพปรารภธรรมมีประการตามที่กล่าวแล้วเป็นไปในการให้ทาน การพิจารณา และการพึงธรรมโดยเคารพเป็นต้น

จิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๘ ดวงเหล่านั้น พึงทราบเป็นธรรมมีอารมณ์ เป็นอภิปรายในขณะทำหน้าที่โคตรภู และในขณะพิจารณาโลกุตตรธรรม

จตุตถฌาน ๑๒ อย่าง

อนึ่ง รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศลก็ดี ฝ่ายกิริยาก็ดี มีอย่างละ ๑๒ ประการ [รวมเป็น ๒๔ ประการ] คือ

๑. จตุตถฌานอันเป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวง
๒. จตุตถฌานที่เป็นไปในอากาศกสิณ
๓. จตุตถฌานที่เป็นไปในอาโลกกสิณ
๔. จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร
๕. จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานะ
๖. จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิธะ
๗. จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพโสตา
๘. จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ
๙. จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุคคญาณ
๑๐. จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุญาณ

๑๑. จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ

๑๒. จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณ

จตุตถฌานอันเป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวง คือ จตุตถฌานในกสิณ ๘ [ยกเว้น อากาสกสิณและอาโลกกสิณ] เพราะจตุตถฌานในกสิณ ๘ นั้นเป็นบาทแห่งวิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็นบาทแห่งนิโรธสมาบัติบ้าง เป็นบาทแห่งวิมุตติ [คือความเป็นพรหมในพรหมโลก]บ้าง ดังนั้นจึงกล่าวว่า จตุตถฌานอันเป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวง[มีวิปัสสนาเป็นต้น]

จตุตถฌานที่เป็นไปในอากาสกสิณและอาโลกกสิณ เป็นบาทแห่งวิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็นบาทแห่งวิมุตติบ้าง แต่ไม่เป็นบาทแห่งนิโรธสมาบัติเท่านั้น

จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหารและอานาปานะ เป็นบาทแห่งวิปัสสนา และเป็นบาทแห่งวิมุตติเท่านั้น แต่ไม่เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลาย และไม่เป็นบาทแห่งนิโรธสมาบัติ

ในบรรดาจตุตถฌานเหล่านั้น ฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์ทั้ง ๑๐ ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ (มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว) เพราะมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณเป็นต้น เนื่องจากเกิดขึ้นปรารภกสิณบัญญัติ

จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ เพราะมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณเป็นต้น เนื่องจากเกิดขึ้นปรารภสัจตวบัญญัติ

จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานสมาธิ ก็ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ เพราะมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณเป็นต้น เนื่องจากเกิดขึ้นปรารภนิมิต

[คำว่า นวัตตัพพารัมมณะ คือ มีอารมณ์เป็นบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตะ มหัคคตะ และอัปปมาณะ]

จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิระ ย่อมมีอารมณ์เป็นปริตตะและมหัคคตะ กล่าวคือ

ในกาลใด พระโยคาวจรต้องการจะทำกายให้อาศัยจิตแล้วไปด้วยกายที่มองไม่เห็น ย่อม
 น้อมกายไปด้วยอำนาจแห่งจิต ย่อมตั้งไว้ยกกายขึ้นในมหัคคตจิต ในกาลนั้น อธิวิธินั้น
 มีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะมีรูปกายเป็นอารมณ์ เนื่องจากมีรูปกายที่ได้แล้วด้วยความ
 เพียรเป็นอารมณ์

ในกาลใด พระโยคาวจรต้องการจะทำจิตให้อาศัยกายแล้วไปด้วยกายที่มองเห็น
 ย่อม น้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกาย ย่อมตั้งปาทกมานจิตไว้ ย่อมยกขึ้นไว้ในรูปกาย ใน
 กาลนั้น อธิวิธินั้นมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เพราะมีมหัคคตจิตเป็นอารมณ์ เนื่องจากมีจิต
 ที่ได้แล้วด้วยความเพียรเป็นอารมณ์

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพโสตา มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียว เพราะเกิดขึ้น
 ปราปรเสียง

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และ
 อัปปมาณะ กล่าวคือ ในเวลาที่รู้กามาวจรจิตของผู้อื่น เจโตปริยญาณนั้นมีอารมณ์เป็น
 ปริตตะ ในเวลาที่รู้รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิตของผู้อื่น ก็มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลา
 ที่รู้มรรคและผลของผู้อื่น ก็มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ปุณฺณชนยอมไม่รู้จิตของพระโสตาบัน พระโสตาบันยอมไม่รู้จิต
 ของพระสกทาคามี ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทราบจนถึงพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์ยอมรู้
 จิตของบุคคลทั้งหมด อนึ่ง พึงทราบความต่างกันข้อนี้ว่า บุคคลชั้นสูงอื่นยอมรู้จิตของ
 บุคคลชั้นต่ำ

จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุပ္ปคญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้กามา-
 วจรกรรม มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้กรรมอันเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียว เพราะ
 มีรูปเป็นอารมณ์

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ มีอารมณ์ที่เป็นปริตตะ มหัคคตะ
 อัปปมาณะ และนัตตัพพะ กล่าวคือ บุพเพนิวาสญาณนั้นพึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่ระลึกถึงขั้นเป็นกามาวจร
- มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่ระลึกถึงขั้นเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร
- มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ในเวลาที่ระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือบุคคลอื่น
เจริญแล้ว และผลที่ตนหรือคนอื่นทำให้แจ้งแล้วในอดีต
- มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ แม้โดยการพิจารณา มรรค ผล นิพพาน ด้วยการ
ระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ตถาคตวิภูษะได้แล้วยังเห็นว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตเจริญ
มรรคแล้ว กระทำผลให้แจ้งแล้ว ปรีนิพพานแล้วด้วยนิพพานธาตุ
- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น] ในเวลาที่ระลึกถึงชื่อ
โคตร และนิमितของปฐวิกสิณเป็นต้นตามนัยว่า

พระผู้มีพระภาคพระนามว่า วิปัสสี ได้มีแล้วในอดีตกาล พระนครของพระองค์
มีนามว่า พันธุมดี พระราชบิดามีพระนามว่า พระเจ้าพันธุมราช พระราชมารดามีพระนาม
ว่า พันธุมดี เป็นต้น

แม้จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณ ก็มีนัยเดียวกัน แม้จตุตถฌานดังกล่าว
ก็พึงทราบว่ :-

- มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้ว่าในอนาคตกาล บุคคลนี้จักเกิดขึ้นใน
กามาวจรภูมิ
- มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้ว่าในอนาคตกาล บุคคลนี้จักเกิดขึ้นใน
รูปาวจรภูมิหรืออรูปาวจรภูมิ
- มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ในเวลาที่รู้ว่าในอนาคตกาล บุคคลนี้จักเจริญมรรค
จักกระทำผลให้แจ้ง จักปรีนิพพานด้วยนิพพานธาตุ
- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น] ในเวลาที่รู้ชื่อและ
โคตรตามนัยว่า ในอนาคตกาล พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า เมตไตรย จักเสด็จอุบัติขึ้น
พราหมณ์นามว่า สุพรหม จักเป็นพระพุทธบิดา พราหมณ์นามว่า พรหมวดี จักเป็น
พระพุทธมารดา เป็นต้น

จตุตถฌานที่เป็นไปในรูปาวจร และจตุตถฌานในความสิ้นอาสวะทั้งหลาย
ข้าพเจ้าจะกล่าวในที่พระบาลีมาปรากฏแล้ว

อเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่เป็นกิริยาอันประกอบด้วยอุเบกขา [มโนทวาราริขชนจิต]
ย่อมดำเนินไปข้างหน้ากุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตเหล่านี้ทั้งหมด พึงทราบอารมณ์
หลายประเภทของอเหตุกมโนวิญญูณธาตุนั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในกุศลจิต อกุศลจิต และ
กิริยาจิตเหล่านั้น แต่ในเวลาเป็นไปโดยความเป็นโง่ฐัพพนิกจในทวาร ๕ ย่อมมีอารมณ์
เป็นปริตตะแน่นอน

ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็น
ปริตตารมณ์เป็นต้น] เพราะเกิดขึ้นปรารภธรรมที่ไม่ควรกล่าวโดยความเป็นปริตตธรรม
เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว ในบรรดาฌานเหล่านี้ รูปาวจรฌานทั้งหลายย่อมเป็นไปในปฐวี-
กสินเป็นต้น อากาสนัญญายตนฌานย่อมเป็นไปในอากาศบัญญัติที่ได้จากการเพิกกสิน
อากิญจัญญายตนฌานย่อมเป็นไปในนัตถิภาวบัญญัติคือการปราศจาก[อากาสนัญญายตน]
วิญญูณ

คำอธิบายมัคคารัมมณติกะ

[๑๔๒๙] ในมัคคารัมมณติกะ จิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๘ ดวงที่ตรัสไว้
ในเบื้องต้น มีมรรคเป็นอารมณ์ (มัคคารัมมณะ) ในเวลาที่พระเสกขะและอเสกขบุคคล
พิจารณาธรรมที่ตนแทงตลอดแล้ว แต่ไม่ใช่มัคคเหตุกะ (มีเหตุประกอบกับมรรค) เพราะ
ไม่เกิดพร้อมกับมรรค

[สหชาตธรรม คือ ธรรมที่เกิดร่วมกัน หมายถึง รูปนามทั้งสองอย่างที่เกิดร่วมกัน ส่วน
สัมปยุตตธรรม คือ ธรรมที่ประกอบพร้อมกัน หมายถึง นามที่ประกอบพร้อมกันเท่านั้น ในที่นี้มหา-
กุศลญาณสัมปยุตตจิต ๘ ดวงไม่เกิดพร้อมกับโลกุตตรมรรคจึงไม่เป็นมัคคเหตุกะ คือ มีเหตุที่
ประกอบกับมรรค]

ธรรมทั้งหลายชื่อว่า มีมรรคเป็นอธิบดี (มคฺคาธิปติโน) ด้วยอำนาจอารัมมณา-

ธิปติ ในการพิจารณากระทำมรรคที่ตนแทงตลอดแล้วให้หนักหน่วง แต่ในเวลาที่ทำกรรมอื่นเป็นอารมณ์ ไม่พึงกล่าวว่า มีมรรคเป็นอารมณ์ (มัคคารัมมณะ) บ้าง มีมรรคเป็นอธิปติ (มัคคาธิปติ) บ้าง

มรรคญาณอันประเสริฐ ๔ อย่างชื่อว่ามัคคเหตุกะแน่นอน เพราะมีเหตุ กล่าวคือมรรค หรือมีเหตุประกอบกับมรรค แต่ในเวลาที่จะริษมรรคกระทำวิริยะหรือวิมังสาให้เป็นใหญ่ ธรรมบางอย่างพึงมีมรรคเป็นอธิปติ ส่วนในเวลาที่ทำนันทะหรือจิตตะอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นใหญ่ ธรรมบางอย่างไม่พึงกล่าวว่ามีมรรคเป็นอธิปติ

ในรูปาวจรจตุตถฌาน ๑๒ อย่าง จตุตถฌาน ๘ อย่างมีจตุตถฌานที่เป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวงเป็นต้น ไม่เป็นมัคคารัมมณะ (มีมรรคเป็นอารมณ์) ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (มีเหตุประกอบกับมรรค) ไม่เป็นมัคคาธิปติ (มีมรรคเป็นอธิปติ)

ส่วนจตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ บุพเพนิวาสญาณ และอนาคตังสญาณ มีมรรคเป็นอารมณ์ ในเวลาที่รู้มรรคจิตของพระอริยะทั้งหลาย แต่ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (ไม่มีเหตุประกอบกับมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อม กับมรรค ไม่เป็นมัคคาธิปติ (มีมรรคเป็นอธิปติ) เพราะไม่เกิดขึ้นทำมรรคให้หนักแน่น

ถามว่า : เหตุใดจตุตถฌานทั้ง ๓ เหล่านี้จึงไม่ทำมรรคให้หนักแน่น

ตอบว่า : เพราะตนเป็นมหัคคตธรรม อุปมาเหมือนชาวโลกทั้งหมดกระทำพระราชให้เป็นทีเคารพ ส่วนพระมารดาและพระบิดาไม่ทรงกระทำความเคารพ จะเห็นได้ว่าพระมารดาและพระบิดาเหล่านั้นเห็นพระราชแล้วก็ไม่ลุกจากอาสนะ ไม่กระทำอัญชลีกรรมเป็นต้น ย่อมตรัสเรียกตามนัยที่เรียกขานในเวลาทรงพระเยาว์นั้นแหละฉันใด แม้จตุตถฌานทั้ง ๓ เหล่านี้ก็ฉันนั้น ย่อมไม่ทำมรรคให้หนักแน่น เพราะภาวะที่ตนเป็นมหัคคตธรรม

เมื่อเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่เป็นกิริยา [มโนทวารารักษณจิต] ก็เป็นมัคคารัมมณะ (มีมรรคเป็นอารมณ์) ในเวลาพิจารณามรรคของพระอริยะทั้งหลาย เพราะดำเนินไปก่อนปัจจุเวกขณญาณ แต่ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (มีเหตุประกอบกับมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อม กับมรรค ไม่เป็นมัคคาธิปติ (มีมรรคเป็นอธิปติ) เพราะไม่เกิดขึ้นทำมรรคให้หนักแน่น

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ทำมรรคให้หนักแน่น

ตอบว่า : เพราะเป็นอเหตุกะ เป็นสภาพทรม เป็นความโง่ อุปมาเหมือนชาวโลกทั้งปวงย่อมเคารพพระราช แต่ข้าราชการซึ่งเป็นคนค่อม คนเตี้ย และคนรับใช้ เป็นต้น มิได้ทำความเคารพอย่างยิ่งเหมือนผู้เป็นบัณฑิต เพราะความที่ตนเป็นคนโง่ ฉันทได้ แม้จิตนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่ทำมรรคให้หนักแน่น เพราะตนเป็นอเหตุกะ เป็นสภาพทรม เป็นความโง่

กุศลจิตอุปบาทเป็นญาณวิปยุตต์ เป็นต้น ย่อมไม่ได้ความมีอารมณ์เป็นมรรค เป็นต้น เพราะไม่มีญาณ และเพราะมีอารมณ์เป็นโลกียธรรม พึงทราบว่าจะไม่ควรกล่าวว่าเป็นมัคคารัมมณะ มัคคเหตุกะ และมัคคาธิปัตติ

คำอธิบายอดีตารัมมณติกะ

[๑๔๓๒] ในอดีตารัมมณติกะ ธรรมคือวิญญาณัญญาตนะและเนวสัญญานาสนัญญาตนะ มีอารมณ์เป็นอดีตแน่นอนเท่านั้น เพราะเกิดขึ้นปรารภสมบัติ [อาภาสนัญญาตนะจิต และอาภิญญัญญาตนะจิต] ที่เป็นล่วงมาแล้วในฉานชั้นต่ำ

[๑๔๓๓] คำว่า นิโยคา อนาคตารมมณา นตฺถิ (ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคตอย่างแน่นอนไม่มี) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่า จิตที่มีอารมณ์เป็นอนาคตโดยเฉพาะอย่างแน่นอนไม่มี

ถามว่า : อนาคตังสญาณมีอารมณ์เป็นอนาคตอย่างแน่นอน แม้เจโตปริยญาณก็เกิดขึ้นปรารภอนาคตมิใช่หรือ

ตอบว่า : เกิดขึ้นแน่นอน แต่จิตดวงหนึ่งที่เป็นอนาคตังสญาณและเจโตปริยญาณโดยเฉพาะนี้หาไม่มี มีเฉพาะจิตที่ระคนกับมหัคคจิตอื่น เพราะนับเข้าด้วยรูปาวจรจตุตถฉาน ดังนั้นจึงตรัสว่า นิโยคา อนาคตารมมณา นตฺถิ (ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคตอย่างแน่นอนไม่มี)

[๑๔๓๔] ทวิปัญจวิญญาณและมโนธาตุ ๓ ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นซึ่งเป็นปัจจุบัน

คำว่า ทส จิตฺตูปปาทา (จิตฺตูปปาท[ที่เป็นวิบาก] ๑๐) นี้ หมายความว่า ลำดับแรก สเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงพึงทราบว่ :-

- มีอารมณ์เป็นอดีตเท่านั้น ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภกรรมหรือกรรมนิमितในขณะถือปฏิสนธิของเทวดาและมนุษย์ แม้ในเวลาเป็นภวังค์ และจุติ ก็มีนัยเดียวกัน
- มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในเวลาที่จิตนี้ถือปฏิสนธิโดยปรารภคตินิमित และในเวลาที่เป็นภวังค์ต่อจากปฏิสนธิ
- มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในขณะที่เกิดขึ้นในทวาร ๕ โดยความเป็นตทารมณ์
- มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เพราะเกิดขึ้นรับอารมณ์ของชวนจิตที่มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันในมโนทวาร

แม้มโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบากอเหตุกะ [สันตிரณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา] ก็มีนัยเดียวกัน แต่มีข้อต่างกันอย่างนี้ในมโนวิญญาณธาตุนี้ คือมโนวิญญาณธาตุดังกล่าวเป็นปฏิสนธิของผู้ที่บอดแต่กำเนิดเป็นต้นในหมู่มนุษย์อย่างเดียว และมีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยความเป็นสันติริณะในปัญจทวาร

อเหตุกกุศลวิบากมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส [สันติริณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส] มีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยความเป็นสันติริณะและตทารมณ์ในปัญจทวาร และพึงทราบว่ามามีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน โดยความเป็นตทารมณ์ในมโนทวารเหมือนมโนวิญญาณธาตุที่เป็นสเหตุกวิปาก

อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก มีคติเหมือนอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นกุศลวิปากนั่นเอง แต่มีข้อต่างกันอย่างนี้ในมโนวิญญาณธาตุนี้ คือ มโนวิญญาณธาตุดังกล่าวเป็นไปโดยความเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติของสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิอย่างเดียว

กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส ทำอาการร่าเริงให้เกิดขึ้นแก่พระชินาสพในปัญจทวาร มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน และมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ในเวลาเกิดขึ้นโดยความเป็นหสิตุปปาทปรารภธรรมอันจำแนกเป็นอดีตเป็นต้นในมโนทวาร

จำแนกอารมณ์ของกุศลจิตตูปบาท

ในคำว่า กามาวจรกุศล (กามาวจรกุศล) เป็นต้น ลำดับแรก กุศลจิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๔ ดวงพึงทราบว่ :-

- มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เมื่อพระเสกขะและปุณฺณพิจารณาชั้นฐ ฐาตุ และอายตนะอันจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น
- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] ในขณะที่พิจารณาบัญญัติและพระนิพพาน

แม้จิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตต์ก็มีนัยเดียวกัน แต่มีข้อต่างกันอย่างไรในจิตตูปบาทเหล่านี้ คือ เพียงไม่มีการพิจารณามรรค ผล และนิพพานด้วยจิตตูปบาทเหล่านั้น

จำแนกอารมณ์ของอกุศลจิตตูปบาท

อกุศลจิตตูปบาทที่เป็นทวิวิภังคสัมปยุตต์ ๔ ดวงพึงทราบว่ :-

- มีอารมณ์เป็นอดีตเป็นต้นในเวลาที่ยินดีเพิลิตเพลินและมีความถือผิดชั้นฐ ฐาตุ และอายตนะอันจำแนกเป็นชั้นฐที่เป็นอดีตเป็นต้น
- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] เมื่อบุคคลยินดีเพิลิตเพลินอยู่โดยปรารภบัญญัติยึดถือว่เป็นสัตว์ บุคคล

แม้จิตตูปบาทที่เป็นทวิวิภังควิปยุตต์ ก็มีนัยเดียวกัน เพียงไม่มีการยึดถือด้วยจิตตูปบาทเหล่านั้น

จิตตูปบาทที่เป็นปฏิฆสัมปยุตต์ ๒ ดวงพึงทราบว่ :-

- มีอดีตเป็นต้นเป็นอารมณ์ เมื่อบุคคลเกิดโทมนัสโดยปรารภธรรมอันจำแนกเป็นอดีตชั้นฐเป็นต้น
- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] เมื่อบุคคลเกิดโทมนัสโดยปรารภบัญญัติเป็นอารมณ์

จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยวิจิกิจาและอุทัจจะ มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน และไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] ในขณะที่เป็นไปโดยการตกลงใจไม่ได้ และความฟุ้งซ่านในธรรมที่จำแนกเป็นอดีตเป็นต้น]เหล่านั้นนั้นแหละ

จำแนกอารมณ์ของกิริยาจิตตูปบาท

สเหตุกิริยาจิตตูปบาท ๘ ดวง [มหากิริยาจิต ๘] มีคติอย่างกุศลจิตตูปบาท นั้นแหละ

กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขา [ปัญจทวาราวชชนจิต] ฟังทราบ :-

- มีอารมณ์เป็นปัจจุบันเท่านั้น ในขณะที่เป็นไปโดยความเป็นโง่ฐัพพะใน ปัญจทวาร
- มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน และไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] ในเวลาที่ดำเนินไปข้างหน้าชวนจิตที่มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน และที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติหรือนิพพานในมโนทวาร

จำแนกอารมณ์ของรูปาวจรจตุตถฌาน

ในรูปาวจรจตุตถฌานอันมีประเภทตามที่กล่าวแล้ว จตุตถฌาน ๕ อย่างเหล่านี้ คือ จตุตถฌานที่เป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวง จตุตถฌานที่เป็นไปในอากาศกสิณ จตุตถฌานที่เป็นไปในอาโลกกสิณ จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร และจตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานสมาธิ มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น]

จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิธะฟังทราบว่า :-

- มีอดีตเป็นอารมณ์ เพราะเกิดขึ้นปรารภปาทกมานจิตอันเป็นอดีต เมื่อน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกาย
- มีอนาคตเป็นอารมณ์ เมื่อบุคคลลลิตฐานเรื่องที่เป็อนาคต เหมือนพระมหากัสสปเถระเป็นต้นลลิตฐานในคราวบรรจพระบรมสารีริกธาตุ* ได้ยินว่า พระมหา-

กัศสปเถระผู้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุอยู่ได้อธิษฐานว่า ในอนาคตกาลตลอด ๒๑๘ ปี ขอกลิ่นหอมเหล่านี้อย่าพินาศไป ดอกไม้ทั้งหลายอย่าเหี่ยวแห้ง ประทีปทั้งหลายอย่าดับ สิ่งทั้งหมดได้เป็นเหมือนอธิษฐานทีเดียว หรือเหมือนพระอัสสสุตเถระเห็นภิกษุสงฆ์ที่ฉันภัตตาหารแห่งที่วัดป่าชื่อวัตตนิยะ จึงอธิษฐานว่า ขอให้แอ่งน้ำจืดเป็นรสนมส้มในเวลา ก่อนภัตตาหารเช้าทุกวัน น้ำที่ตักมาในเวลา ก่อนภัตตาหารเช้าจึงมีรสเป็นนมส้ม ในเวลา หลังภัตตาหารเช้า น้ำนั้นก็ยังคงดีอย่างเดิม

- มีปัจจุบันเป็นอารมณ์ เพราะเกิดขึ้นปรารภกายในเวลา ที่บุคคลทำกายให้ อาศัยจิตแล้วไปด้วยกายที่มองไม่เห็น หรือว่าในเวลากระทำปาฏิหาริย์อื่น

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพโสตา มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะเกิดขึ้นปรารภเสียง ที่มีอยู่นั้นแหละ

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นอดีต และมีอารมณ์เป็นอนาคต เมื่อบุคคลรู้จิตของบุคคลเหล่านั้นในอดีตภายใน ๗ วัน และในอนาคตภายใน ๗ วัน แต่ไม่อาจจะรู้จิตนั้นได้ในเวลาเกิน ๗ วัน เพราะอารมณ์ที่เกิน ๗ วันนั้นเป็นวิสัยของ อดีตังสญาณและอนาคตังสญาณ มิใช่วิสัยของเจโตปริยญาณนี้ แต่ปัจจุบันอารมณ์ย่อม เป็นวิสัยของเจโตปริยญาณนั้นในเวลา ที่รู้จิตปัจจุบัน

ปัจจุบันกาล ๓ ประเภท

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าปัจจุบันนี้ มี ๓ ประเภท คือ ขณะปัจจุบัน สันตติปัจจุบัน และ อัทธาปัจจุบัน

ขณะปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่ถึงอุปาทกขณะ ลีตติขณะ และภังคขณะ

[คำว่า ขณะปัจจุบันน มีรูปวิเคราะห์ว่า ขณะปตฺตํ ปจฺจุปฺปนํ ขณะปัจจุบันน (ปัจจุบัน ที่ถึงขณะ ๓) ลบ ปตฺต ศัพท์เพื่อย่อคำ]

สันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันเนื่องด้วยวาระแห่งกระแสดิจตหนึ่งหรือสองวิถี ใน เรื่องนั้น เมื่อบุคคลนั่งในที่มืดแล้ว ออกมาสู่ที่สว่าง อารมณ์ยังไม่แจ่มแจ้งทันที อารมณ์

นั้นย่อมปรากฏชัดเจนตราบไค ฟิงทราบ[วาระแห่งกระแสรูปนาม]ภายในระหว่างนี้ว่าเป็นวาระแห่งกระแสดิจหนึ่งหรือสองวิถี เมื่อบุคคลเที่ยวไปในที่แจ้งแล้วเข้าไปสู่ห้อง รูปารมณ์ก็ยังไม่ปรากฏทันทีก่อน รูปารมณ์นั้นจะปรากฏตราบไค ฟิงทราบ[วาระแห่งกระแสรูปนาม]ภายในระหว่างนี้ว่าเป็นวาระแห่งกระแสดิจหนึ่งหรือสองวิถี อนึ่ง เมื่อบุคคลยืนอยู่ในที่ไกลแม้เห็นการไหวมือของช่างย้อมและการเคาะระฆังตีกลองเป็นต้น ก็ยังไม่ได้ยินเสียงทันที และบุคคลย่อมได้ยินเสียงตราบไค ฟิงทราบ[วาระแห่งกระแสรูปนาม]ภายในระหว่างนี้ว่าเป็นวาระแห่งกระแสดิจหนึ่งหรือสองวิถี

มัชฌิมาภาณกาทจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ก่อน ส่วนสังยุตตภาณกาทจารย์กล่าวถึงสันตติมี ๒ อย่าง คือ กระแสรูป และกระแสนาม แล้วกล่าวว่า “ระลอกน้ำที่บุคคลเดินข้ามน้ำ ลุยไปยังฝั่ง ยังไม่ใสสนิทตราบไค เมื่อบุคคลมาจากทางไกล ความร้อนในกายยังไม่สงบไปตราบไค เมื่อบุคคลมาจากแดดเข้าไปสู่ห้อง ความมืดยังไม่ไปปราศตราบไค เมื่อบุคคลเจริญกรรมฐานภายในห้องแล้วเปิดหน้าต่างแลดูในเวลากลางวัน ความหวั่นไหวแห่งนัยน์ตายังไม่สงบตราบไค กระแสดังกล่าวนี้ชื่อว่า กระแสรูป ส่วนวาระแห่งขณะ ๒-๓ วิถีชื่อว่า กระแสนาม” แล้วกล่าวว่า “กระแสรูปนามทั้งสองนี้ ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน”

อัทธาปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง ซึ่งท่านพระมหากัจจายนเถระระบุถึงกล่าวไว้ในภัทเทกรัตตสูตรว่า

โย จาจุโส มโน เย จ ธมฺมา, อุภยเมตํ ปจฺจุปฺปนํ ตสฺมี เจ ปจฺจุปฺปนเณ
ฉนฺทราคปฏฺวิพทํ โหติ วิญฺญาณํ, ฉนฺทราคปฏฺวิพทตฺตา วิญฺญาณสุส ตทภินฺนทติ,
ตทภินฺนทโต ปจฺจุปฺปนเณสุ ธมฺเมสุ สํหิริติ.^๒

“ผู้มีอายุ ภาวักจิตและธรรมารมณ์ทั้งสองอย่างนี้เป็น[อัทธา]ปัจจุบัน ถ้าวิญญานเนื่องด้วยฉันทราคะในภาวักจิตและธรรมารมณ์อันเป็นปัจจุบันนั้น บุคคลย่อมยินดีภาวักจิตและธรรมารมณ์นั้น เพราะวิญญานเนื่องด้วยฉันทราคะ เมื่อยินดีภาวักจิตและธรรมารมณ์นั้นอยู่ บุคคลย่อมถูกตัณหาที่ปฏิสนธิตั้งไว้ในภาวักจิตและธรรมารมณ์อันเป็นปัจจุบันนั้น”

[คำว่า สํหิริติ แปลตามศัพท์ว่า “อันตัณหาและที่ปฏิสนธิตั้งไว้” ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส

บทหน้า + หร ธาตุ (หรเณ = นำไป) + ย ปัจจัย + เต วิภัติ ลบ ย ปัจจัย และแปลง เต เป็น ตี ลง อิมฺ อักขรเป็นอาคมด้วยการแบ่งสูตรว่า อิมฺ วา (ลง อิมฺ อักขรเป็นอาคมได้บ้าง) ในสูตรของ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒๓) ว่า ชรสทานมิมฺ วา (ลง อิมฺ อักขรเป็นอาคมท้าย สรรพที่สุดของ ชร และ สห ธาตุได้บ้าง) ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๔ หน้า ๑๗๖) และมูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๖) ว่า

ตตฺถ สหิรตฺติ วิปสฺสนาย อภาวโต ตณฺหาทิกฺขุจฺจิทฺติ อากขุณฺณียติ. น สหิรตฺติ วิปสฺสนาย ภาเวน ตณฺหาทิกฺขุจฺจิทฺติ นากขุณฺณียติ."

“ในพากย์นั้น คำว่า สหิรติ หมายความว่า อันตณหาและทิกฺขุจฺจิทฺติจริงไว้ เพราะไม่มีวิปัสสนา คำว่า น สหิรติ หมายความว่า อันตณหาและทิกฺขุจฺจิทฺติไม่จริงไว้ เพราะมีวิปัสสนา”

สหิรตฺติ ตณฺหาทิกฺขุจฺจิทฺติ นากขุณฺณียติ."

“คำว่า สหิรติ แปลว่า อันตณหา ทิกฺขุจฺจิทฺติ และความยินดีจริงไว้”]

อนึ่ง ในปัจจุบัน ๓ อย่างเหล่านี้

- สันตติปัจจุบันปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย
- อรรถาปัจจุบันพบในพระสูตร[มีภักทเทวรัตตสูตรเป็นต้น]

ในขณะที่ปัจจุบันเป็นต้นนั้น บางคน[ผู้เป็นอภัยศิริวาสี]กล่าวว่า “จิตที่เป็นขณะ ปัจจุบันย่อมเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ เพราะจิตของท่านผู้มีฤทธิ์และของบุคคลอื่น เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน”

อนึ่ง คำอุปมาของอาจารย์เหล่านั้นมีดังนี้ เมื่อกำดอกไม้ถูกโยนขึ้นไปในอากาศ ดอกหนึ่งย่อมกระทบข้าวด้วยข้าวของดอกไม้ดอกหนึ่งได้แน่นอน ฉนใด เมื่อบุคคลพิจารณา จิตของมหาชนโดยความเป็นหมู่ว่า เราจักรู้จิตของคนอื่น ก็จักรู้จิตของบุคคลหนึ่งด้วยจิตดวงหนึ่งในอุปาทาขณะ หรือลหุติขณะ หรือภังคขณะได้แน่ ฉนนั้น

[คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๖) กล่าวว่า ความเห็นของบางคน (เกจิ) ที่กล่าวถึงในเรื่องนี้เป็นวาทะของภิกษุผู้อยู่ในนิกายอภัยศิริ ซึ่งเป็นนิกายที่ยอมรับการปฏิรูปพระสัทธรรมเหมือนนิกายมหายาน ไม่ใช่ในนิกายที่คงความบริสุทธิ์ดั้งเดิมไว้เหมือนนิกายมหายาน อีกทั้งยัง

คัดค้านคำอุปมานี้ว่าไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงโดยกล่าวว่า อภัยศิริวาสีเป็นผู้ที่ปฏิเสธว่าจิตไม่มี
ฐิตินะ มีเพียงอุปาทานะและภังคินะ จึงไม่ควรกล่าวถึงการรู้วาระจิตในฐิตินะ นอกจากนั้น
จิตที่ปรากฏในฐิตินะและภังคินะก็ไม่ชื่อว่าเกิดขึ้นพร้อมกับจิตของบุคคลอื่น แม้จิตที่ปรากฏ
ในฐิตินะและภังคินะก็รับปัจจัยันจิตที่ยังไม่ดับไปเป็นอารมณ์ส่วนหนึ่ง และรับอดีตจิตที่ดับไปแล้ว
เป็นอารมณ์อีกส่วนหนึ่ง จึงไม่ชื่อว่ามียารมณ์ปัจจุบันจริง ๆ

ส่วนใหญ่คำว่า เกจิ (บางคน) มักใช้เพื่อแสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งที่ท่านผู้แต่งไม่
เห็นด้วย ซึ่งเรียกว่า นิคคะ (การคัดค้าน)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สหพันธินิสสัย (ปทมาลานิสสัย เล่ม ๒ หน้า ๔๙๓) อธิบายเพิ่มเติม
ว่า นิบาตคือ ทิ จ และ ปน เป็นต้นแสดงถึงลักษณะของประโยคว่าเป็นประโยคสังเขป, วิตถาระ หรือ
วากยารัมภะ (พูดต่อจากประโยคหน้า) เป็นต้น ฉนโต ศัพท์ว่า เกจิ, เกจน, เกนจิ เป็นต้นก็ใช้แสดง
ลักษณะของความเห็นว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้แต่งคัดค้าน (นิคคะ) หรือสนับสนุน (ปัคคะ) หรือเพียง
แสดงความเห็น (วาทัสสนมัตตะ) ตามสมควรแก่เนื้อความ ฉนนัน เพราะท่านผู้แต่งมักกล่าวคำ
คัดค้านหรือคำสนับสนุนต่อจากประโยคหน้าที่ประกอบด้วย เกจิ ศัพท์

ตัวอย่างของนิคคะ

เกจิ ปน เอว วทนติ, ตํ น คเหตุพพ.

“แต่บางคนกล่าวไว้อย่างนั้น คำนั้นไม่ควรเชื่อถือ”

นตฺถิ อวหาโรติ เอตฺถ “อวหาโร นตฺถิ, ภณฺฑเทยฺยํ ปน โหตีติ เกจิ วทนติ, ตพาคคต-
อุทกสฺส สพฺพสาธารณตฺตา ตํ อยฺยตํ วีย ทิสฺสติ.”

“ในคำว่า นตฺถิ อวหาโร (ไม่เป็นการขโมย) นี้หมายความว่า บางคนกล่าวว่า ไม่เป็นการขโมย
แต่เป็นภณฑไทย (สิ่งที่ต้องใช้แทน) คำนั้นย่อมปรากฏเหมือนไม่สมควร เพราะน้ำที่อยู่ในหนองน้ำ
เป็นของทั่วไปแก่มวลชน”

ตัวอย่างของปัคคะ

เกจิ ปน “อปตฺโตติ อิทํ อณฺเฏ ปตฺตํ วิณฺญาเปตฺตํ วัฏฏตีติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. โส ปน ปตฺโต
อวิญฺจานํ น วิขหิตฺติ วทนติ. ตํ ยุตฺตํ วีย ทิสฺสติ “ยสฺส ปณฺจ เอกาเยว วา ทสงฺคฺcula, โส พทฺโธปิ
อพทฺโธปิ อปตฺโตเยวาทิ วกฺขมานตฺตา.”

“ส่วนบางคนกล่าวว่า คำว่า อปตฺโต (ผู้ไม่มีบาตร) นี้กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าควรขอบาตรอื่นได้
แต่บาตรนั้นย่อมไม่สละอธิษฐาน คำนั้นย่อมปรากฏเหมือนสมควร เพราะอรรถกถาจารย์ก็กล่าว

ว่า บาตรใดมีรอยแตก ๕ แห่ง หรือมีรอยแตกแห่งเดียวยาว ๑๐ นิ้ว บาตรนั้นจะปิดรอยแตกหรือไม่ปิดไว้ ก็มีใช้บาตรทีเดียว”

ตัวอย่างของวาททสสนมัตตะ

เกจิ ตสฺส จาเน ลการํ ปจฺนติ เกจิ ทการํ.”

“บางคนสาธยาย ล อักษรในฐานะแห่ง พ อักษร บางคนสาธยาย ท อักษร”

คัมภีร์สัททนีตินิสสัยข้างต้นประพันธ์คาถาสรุปความว่า

ยถา หิ-จาติกา อตุลํ	วากฺยรูปํ โชตเร
เอวํ เกจาติกา สทุทา	วาทรูปํ โชตเร.
นิคฺคหํ ปคฺคหฺมจปิ	วาททสฺสนมตฺตํ
วาททสฺสนเมเวตฺถ	วิญฺญาตพฺพํ ปโยคโต.”

“ศัพท์มี หิ และ จ เป็นต้นย่อมแสดงลักษณะของประโยค ฉนฺโต ศัพท์มี เกจิ เป็นต้นก็แสดงลักษณะของความเห็น ฉนฺตํ นั้น คือ แสดงความเห็นที่คัดค้าน สันนิษฐาน หรือเป็นเพียงการแสดงความเห็นเท่านั้น ฟังทราบการแสดงความคิดเห็นเท่านั้นในเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์”]

อย่างไรก็ตาม คำของอาจารย์เหล่านั้นถูกปฏิเสธไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายว่าไม่ถูกต้อง เพราะเมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ตลอดร้อยหรือแสนปี จิตสองดวงซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลพิจารณาและเป็นเหตุรู้ไม่เกิดพร้อมกัน และเพราะโทษคือการถึงความมีอารมณ์แตกต่างกันของอวิชชาจิตและชวนจิตในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา[เนื่องจกมรรควิถีและผลวิถี]

ฟังทราบสันตติปัจจุบันและอทธาปัจจุบันว่าเป็นอารมณ์[ของเจโตปริยญาณ]

ในบรรดาสันตติปัจจุบันและอทธาปัจจุบันเหล่านั้น คำที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า “จิตของบุคคลอื่นในเวลาประมาณ ๒-๓ ชวนวิถีโดยเนื่องด้วยอดีตและอนาคต ต่อจากชวนวิถีปัจจุบัน แม้จิตทั้งหมดนั้นชื่อว่า สันตติปัจจุบัน [คือ วิถีจิต ๒-๓ วิถีที่เกิดขึ้นก่อนหรือหลังชวนวิถีปัจจุบัน ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน] ส่วนอทธาปัจจุบันพึงแสดงด้วยวาระแห่งชวนะ” คำนั้นกล่าวไว้ดีแล้ว

การอธิบายความในคำของคัมภีร์อรรถกถานั้นมีดังนี้ ท่านผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะ
รู้จักของบุคคลอื่นย่อมนึกถึง การนึกถึงย่อมกระทำขณะปัจจุบันให้เป็นอารมณ์แล้วก็ดับ
ไปพร้อมกับอารมณ์นั้นนั่นแหละ ต่อจากนั้นก็ป็นขวนจิต [ปริกรรมขวนจิตและอภิญา-
ขวนจิต] ๔-๕ ขณะ [ขวนจิต ๔ ขณะเกิดแก่ตักขบุคคล ขวนจิต ๕ ขณะเกิดแก่มันท-
บุคคล] มีอิทธิจิต[คือเจโตปริยอภิญาจิต]เป็นดวงสุดท้าย จิตที่เหลือเป็นกามาวจร [ขณะ
ปัจจุบัน]จิตที่ดับแล้วนั้น[พร้อมกับอาวัชขจิต]ย่อมเป็นอารมณ์ของขวนจิตทั้งหมดนั้น
จิตเหล่านั้นหาใช่มีอารมณ์ต่างกันไม่ ย่อมมีอารมณ์เดียวกันนั่นเอง เพราะเป็นจิตที่มี
อารมณ์ปัจจุบันโดยเนื่องด้วยอัทธาปัจจุบัน

อนึ่ง แม้เมื่อความมีอารมณ์เดียวกันปรากฏอยู่ อิทธิจิตเท่านั้นย่อมรู้จักของ
บุคคลอื่น จิตอื่นหารู้ได้ไม่ เหมือน จักขุวิญญาณเท่านั้นย่อมเห็นรูปในจักขุทวาร วิญญาณ
นอกนี้หาเห็นได้ไม่ ดังนั้น อิทธิจิตนี้จึงมีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยสันตติปัจจุบัน
และอัทธาปัจจุบัน โดยประการดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง แม้สันตติปัจจุบันก็นับเข้าในอัทธาปัจจุบัน ดังนั้น จึงควรทราบ
ว่าอิทธิจิตนี้มีอารมณ์ เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยอัทธาปัจจุบันนั่นแหละ

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสฌาน มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีต
เป็นต้น] แม้ในการระลึกถึงชื่อและโคตร และในการพิจารณาถึงนิพพานพร้อมทั้ง[กสิณ]
นิमित แต่มีอารมณ์เป็นอดีตในกาลที่เหลือ[ที่ระลึกถึงหรือพิจารณาธรรมอย่างอื่น]

แม้จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุพคฌาน ก็มีอารมณ์เป็นอดีตเหมือนกัน

ในบรรดาฌานเหล่านั้น แม้บุพเพนิวาสฌานและเจโตปริยฌานจะมีอารมณ์
เป็นอดีตก็จริง ถึงอย่างนั้น ในฌานเหล่านั้น บุพเพนิวาสฌานก็เป็นธรรมมีขันธในอดีต
เป็นอารมณ์ และบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เนื่องด้วยขันธชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์หาไม่
เพราะฌานดังกล่าวมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตฌานในธรรมมีขันธในอดีตและบัญญัติ
[มีชื่อและโคตรเป็นต้น]ที่เนื่องด้วยขันธเป็นอารมณ์

เจโตปริยฌานมีจิตซึ่งผ่านไปภายใน ๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริย-
ฌานนั้นไม่รู้ขันธอื่นหรือบัญญัติที่เนื่องด้วยขันธ แต่โดยปริยายตรัสว่ามีมรรคเป็นอารมณ์

เพราะมีจิตที่ประกอบด้วยมรรคเป็นอารมณ์ [คือ ในขณะที่จิตของบุคคลอื่นก็เป็นการรู้มรรคที่ประกอบกับจิต จึงตรัสไว้โดยปริยายว่ามีมรรคเป็นอารมณ์]

ยถากัมมุปกคฺชาณมีเจตนาในอดีต[คือกรรม]เป็นอารมณ์อย่างเดียว

พึงทราบความต่างกัน[ของญาณทั้ง ๓ มีบุพเพนิวาสญาณเป็นต้น] ดังพรรณนามาฉะนี้ คำที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นนัยแห่งคัมภีร์อรรถกถาในญาณทั้ง ๓ เหล่านี้

ส่วนนัยแห่งพระบาลี คือ พระพุทธองค์ตรัสไว้ในปฏฐานาว่า กุสลา ขนฺธา อิทฺธิวิธฌาณสฺส เจโตปริยฌาณสฺส บุพเพนิวาสานุสฺสติฌาณสฺส ยถากัมมุปกคฺชาณสฺส อนาคตสฺสฌาณสฺส อารมฺมณปจฺจุยน ปจฺจุโย^๔ (กุศลชั้นนี้เป็นปัจจัยแก่อิทฺธิวิธฌาณ เจโตปริยฌาณ บุพเพนิวาสานุสฺสติฌาณ ยถากัมมุปกคฺชาณ และอนาคตสฺสฌาณ โดยความเป็นอารมฺมณปัจจัย) ดังนั้น แม้ชั้นทั้ง ๔ ก็เป็นอารมณ์ของเจโตปริยฌาณและยถากัมมุปกคฺชาณ

แม้ในญาณทั้ง ๒ เหล่านี้ ยถากัมมุปกคฺชาณก็มีชั้นที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นอารมณ์

[ในคัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวว่า เจโตปริยญาณรับเอาวิญญาณชั้นคือจิตเป็นอารมณ์ ส่วนยถากัมมุปกคฺชาณรับเอาสังขารชั้นคือเจตนา (กรรม) เป็นอารมณ์ แต่ในพระบาลีคือคัมภีร์มหาปฏฐานากล่าวถึงการรับเอาชั้น ๔ เป็นอารมณ์ ดังหลักฐานที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น]

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุ มีอารมณ์เป็นปัจจุบันเท่านั้น เพราะสี (วรรณะ) เป็นอารมณ์ที่มีอยู่จริง

จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตสฺสฌาณ มีอารมณ์เป็นอนาคตเท่านั้น เพราะญาณดังกล่าวมีคติดอย่างสัพพัญญุตญาณในธรรมที่มีชั้นอนาคตและที่เนื่องด้วยชั้นในอนาคตเป็นอารมณ์เหมือนบุพเพนิวาสญาณ

ในบรรดาญาณทั้งสองนั้น แม้เจโตปริยญาณจะมีอารมณ์เป็นอนาคตก็จริง แต่เจโตปริยญาณนั้นกระทำจิตที่เกิดขึ้นภายใน ๗ วันเท่านั้นให้เป็นอารมณ์ ส่วนอนาคตส-

ญาณนี้ย่อมกระทำจิตที่เกิดขึ้นบ้าง ชันฐ์ที่เกิดขึ้นบ้าง บัญญัติที่เนื่องด้วยชันฐ์บ้าง ในอนาคตต้งแสนกับให้เป็นอารมณ์ได้

ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น พึงทราบว่ามีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น]อย่างแน่นอน เพราะเกิดขึ้นโดยไม่ปรารภแม้ธรรมอย่างหนึ่งในธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

คำอธิบายอชฌัตติกะเป็นต้น

[๑๔๓๕] ในอชฌัตติกะ คำว่า อนินทริยพทฐรูปญจ นิพพานญจ พหิทธา (รูปที่ไม่เนื่องด้วยชีวิตินทริย และนิพพาน เป็นธรรมภายนอก) นี้ได้ตรัสว่าเป็นธรรมภายนอก เพราะไม่มีเหตุเพื่อเป็นธรรมภายในที่อาศัยตน เนื่องจากธรรมทั้งสองอย่างนั้นไม่เป็นธรรมภายในที่อาศัยตนด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนรูปที่เนื่องด้วยชีวิตินทริย แม้กล่าวว่าเป็นธรรมภายนอกในกระแสรูปของบุคคลอื่น ก็ชื่อว่าเป็นธรรมภายในที่อาศัยตน เพราะเนื่องด้วยกระแสรูปของตน มิใช่ตรัสว่าเป็นธรรมภายนอก เพราะการไม่เกิดขึ้นของธรรมภายในที่อาศัยตนล้วนๆ

[รูปของสัตว์ที่มีใจครองอันเนื่องด้วยชีวิตินทริย ชื่อว่า อินทริยพทฐรูป ส่วนรูปของสิ่งที่ไม่มีความใจครอง เช่น ภูเขา ต้นไม้ ดิน น้ำ อันไม่เนื่องด้วยชีวิตินทริย ชื่อว่า อนินทริยพทฐรูป อินทริยพทฐรูปนั้นเมื่อเกิดขึ้นในกระแสรูปของบุคคลอื่น ได้ชื่อว่าเป็นธรรมภายนอก แต่ยังเรียกว่า นิยกัชฌัตตะ (ธรรมภายในที่อาศัยตน) ในขณะที่เกิดขึ้นในกระแสรูปของตน แต่อนินทริยรูปและนิพพานไม่ได้ชื่อว่าเป็นธรรมภายใน (อชฌัตตะ) ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ในพระบาลีจึงตรัสธรรมทั้งสองนั้นว่าเป็นธรรมภายนอก (พหิทธา)]

[๑๔๓๖-๓๗] ส่วนในอชฌัตตารัมมณติกะ พระพุทธองค์ตรัสว่ามีอารมณ์เป็นภายนอก โดยหมายถึงการไม่เกิดขึ้นของธรรมภายในที่อาศัยตนล้วนๆ

[ธรรมภายนอกที่แสดงไว้ใน พหิทธารมมณา (มีอารมณ์เป็นภายนอก) เมื่อไม่เกิดในกระแสรูปของตน ก็ได้ชื่อว่าเป็นธรรมภายนอก แต่ถ้าเกิดในกระแสรูปของตน ก็ยังได้ชื่อว่าเป็น

ธรรมภายใน ดังนั้น การไม่เกิดขึ้นของธรรมภายในที่อาศัยตนล้วนๆ ก็คือกระแสรูปนามที่มีได้
เกิดขึ้นภายในตนในบางขณะนั่นเอง]

พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตความมีอารมณ์เป็นภายใน ความมีอารมณ์เป็น
ภายนอก และความมีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอกของนัตถิภาวะบัญญัติอันเป็น
อารมณ์ของอาภิญญายตนะ เพราะการปราศจากธรรมภายในเท่านั้น จึงตรัสว่า อา-
ภิญญายตน น วตตพฺพ อชฺชตตารมฺมณฺหติปิ (อาภิญญายตนะจะกล่าวว่ามีความมีอารมณ์
เป็นภายในก็ไม่ได้) เป็นต้น

ในพระพุทธดำรัสนั้น อาภิญญายตนมานั้นมีความที่สมควรกล่าวว่าเป็น
อชฺชตตะเป็นต้นอย่างเดียวก็น่าไม่ อาวัชชนจิต อุปจารชนจิตจิต[มีปริกรรมเป็นต้น]
จิตที่พิจารณาอารมณ์[คือนัตถิภาวะบัญญัติ]ของอาภิญญายตนมานั้น และอกุศลจิต
ที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยความยินดีในนัตถิภาวะบัญญัติอารมณ์เป็นต้นนั้น ก็มีความที่ไม่
ควรกล่าวว่าเป็นอชฺชตตะเป็นต้น เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถึงอาภิญญายตนมานแล้ว ก็
ชื่อว่าเป็นอันตรัสถึงอาวัชชนจิตเป็นต้น ดังนั้น จึงมิได้ตรัสไว้โดยเฉพาะ

[ไม่เพียงอาภิญญายตนมานอย่างเดียว แต่อาวัชชนจิต อุปจารชนจิต[มีปริกรรมเป็นต้น]
จิตที่พิจารณาอารมณ์[คือนัตถิภาวะบัญญัติ]ของอาภิญญายตนมานั้น และปัจเจกชน-
วิธจิตที่เกิดจากมานดังกล่าว ก็มีความที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอชฺชตตะเป็นต้น แต่พระพุทธองค์
มิได้ตรัสถึงธรรมเหล่านั้นไว้โดยเฉพาะ เพราะเมื่อตรัสถึงอาภิญญายตนมานแล้ว ก็เป็นอันตรัสไว้
โดยอ้อม เพราะเป็นธรรมแวดล้อมที่เกิดขึ้นก่อนและหลังอาภิญญายตนมาน การใช้คำในลักษณะ
นี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุปลักษณะนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่น
ทั้งหมด ดังคำว่า ลพฺธาตปตฺโต ราชกุมารโ (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดง
ว่าพระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่ หรือจัดเป็นประธาน-
นัย คือ การมุ่งแสดงประธานไว้โดยหมายรวมถึงสิ่งอื่นที่อยู่รอบข้าง ดังคำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระ-
ราชาเสด็จมา) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชเสด็จมาพร้อมกับอำมาตย์ข้าราชการบริพาร มิใช่เสด็จมา
พระองค์เดียว]

ถามว่า : ชื่อว่าเป็นอันตรัสถึงอาวัชชนจิตเป็นต้นได้อย่างไร

ตอบว่า : อากิญจัญญายตนฌานพึงมีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิตที่เป็นไปโดยความเป็นอวิชชชจิตและอุปจารชวณจิตเป็นต้นอันดำเนินไปข้างหน้าอากิญจัญญายตนฌานนั้น จิตทั้งหมดนั้นแสดงว่ามีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัสสัคตะเป็นต้น เพราะทรงอนุญาตความมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัสสัคตะเป็นต้นตามนัยว่า สียา น วตตพพา อตีตารมณชาติปี (ธรรมเหล่านั้นไม่ควรกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง) เป็นต้น ของจิตตูปบาทเหล่านี้ซึ่งตรัสไว้ในอตีตารมณติกะอย่างนี้ว่า กามาวจรกุศล, อกุศล, กิริยโต นว จิตตูปบาท, รูปาวจรจตุตถฌาน (กามาวจรกุศลจิต อกุศลจิต กิริยาจิตตูปบาท ๙ ดวง จตุตถฌานที่เป็นรูปาวจร) และเพราะตรัสระบุว่าอากิญจัญญายตนฌานมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัสสัคตะเป็นต้นแน่นอนอย่างนี้ว่า

อากิญจัญญายตน, จตฺตาโร มคฺคา อปริยาปนฺนา, จตฺตาริ จ สามณฺณผลานิ, อิมมฺมา น วตตพพา อตีตารมณชาติปี.

“ธรรมเหล่านี้ คือ อากิญจัญญายตนฌาน มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตตระ และสามัญญผลทั้ง ๔ ไม่ควรกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง”

บัดนี้ อากิญจัญญายตนฌานนั้นแม้พระพุทธองค์จะตรัสไว้อย่างเดียวในอัสสัคตารมณติกะ แต่ได้ทรงแสดงว่ากามาวจรกุศลจิตเป็นต้นเหล่านั้นมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัสสัคตะเป็นต้นแม้ในอัสสัคตารมณติกะนี้ เพราะได้ตรัสว่ากามาวจรกุศลจิตเป็นต้นเหล่านั้นมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัสสัคตะเป็นต้น โดยหมายถึงความเป็นอารมณ์อันเดียวกันกับอากิญจัญญายตนฌานนั้นในหนหลัง [คือ อตีตารมณติกะ]

โดยแท้จริงแล้ว อะไรเล่าจะขัดขวางการที่กามาวจรกุศลเป็นต้นซึ่งมีอารมณ์อันเดียวกันกับอากิญจัญญายตนฌานนั้นเป็นธรรมที่มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัสสัคตะเป็นต้น

ดังนั้น เมื่อตรัสถึงอากิญจัญญายตนฌานนั้นแล้วอย่างนี้ ก็พึงทราบได้ว่าเป็นอันตรัสถึงกามาวจรกุศลจิตเป็นต้นนั้น[โดยอ้อม]

หมู่บทที่เหลือในอัสสัคตารมณติกะนี้ปรากฏชัดเจนโดยพระบาลีนั้นแหละ

จำแนกอารมณ์ของฌาน

อนึ่ง พึงทราบข้อวินิจฉัยในประเภทของอารมณ์ ดังนี้

ลำดับแรก จิตตูปบาท ๖ ดวงเหล่านี้โดยจำแนกตามกุศล วิบาก และกิริยา คือ วิตถุลัญญาจตณฌาน และเนวสัณญานาสัณญายตณฌาน พึงทราบว่าอารมณ์เป็นภายใน เพราะเกิดขึ้นปรารภสมภาติขั้นต่ำที่เนื่องด้วยกระแสขันธ์ของตน

อนึ่ง ในบรรดาจิตตูปบาท ๖ ดวงเหล่านี้ อากาสาณัญญาจตณฌานที่เป็นกิริยา ย่อมเป็นอารมณ์ของวิตถุลัญญาจตณฌานที่เป็นกิริยาเท่านั้น หาเป็นอารมณ์ของ วิตถุลัญญาจตณฌานที่เป็นกุศลและวิบากอื่นไม่ เพราะบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยอากาสาณัญญาจตณกิริยาไม่มีวิตถุลัญญาจตณฌานที่เป็นกุศลหรือวิบาก

อากาสาณัญญาจตณฌานที่เป็นกุศलय่อมเป็นอารมณ์แก่วิตถุลัญญาจตณฌานที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยาทั้ง ๓ อย่างได้ เพราะผู้ที่ยังอากาสาณัญญาจตณกุศลฌานให้ เกิดแล้วตั้งอยู่มีการเกิดขึ้นแห่งวิตถุลัญญาจตณฌานทั้งสามอย่างในลำดับสูงขึ้นไปจาก อากาสาณัญญาจตณฌานนั้นได้

อากาสาณัญญาจตณฌานที่เป็นวิบากย่อมไม่เป็นอารมณ์ของวิตถุลัญญาจตณฌานดวงใดดวงหนึ่ง เพราะไม่มีการออกจากวิปากฌาน[ซึ่งทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังก์ และ จุติ]แล้วน้อม[ภาวนา]จิตไปเฉพาะ[สู่]วิตถุลัญญาจตณฌาน]

[บุคคลได้บรรลุอากาสาณัญญาจตณฌานในภาวะของปุถุชนและพระเสกขะแล้ว ต่อมาเมื่อ บรรลุวิตถุลัญญาจตณฌาน วิตถุลัญญาจตณฌานของบุคคลนั้นย่อมรับอากาสาณัญญาจตณกุศล ฌานเป็นอารมณ์ เมื่อบุคคลนั้นเสียชีวิตแล้ว วิปากฌานที่เกิดขึ้นทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังก์ และ จุติ ย่อมรับอากาสาณัญญาจตณกุศลฌานเป็นอารมณ์ ส่วนบุคคลที่บรรลุอากาสาณัญญาจตณกุศลฌานใน ภาวะของปุถุชนและพระเสกขะแล้ว เมื่อบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์แล้วจึงบรรลุวิตถุลัญญาจตณ ฌาน วิตถุลัญญาจตณฌานของท่านย่อมรับอากาสาณัญญาจตณกุศลฌานนั้นเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เป็น พระอรหันต์แล้วจะเคยบรรลุอากาสาณัญญาจตณฌานมาก่อนหรือเข้าอากาสาณัญญาจตณฌานสมาบัติ มาก่อนหรือไม่ก็ตาม เมื่อได้บรรลุวิตถุลัญญาจตณฌานต่อมา ฌานดังกล่าวเป็นวิตถุลัญญาจตณ กิริยาฌานย่อมรับเอาอากาสาณัญญาจตณกิริยาฌานเป็นอารมณ์]

แม้การทำให้เป็นอารมณ์ของเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบฉะนี้ทั้งหมดมีติกฌานและจตุกกฌานซึ่งเป็นรูปาวจรเป็นต้น ว่ามีอารมณ์เป็นภายนอก เพราะเกิดขึ้นปรารภปฏิวิกิจเป็นต้นที่เป็นภายนอก เนื่องจากเป็นภายนอกจากธรรมภายในที่อาศัยตน

จำแนกอารมณ์ของกุศล

ในคำว่า สพเพว กามาวจรา กุสลากุสลาพยากตา ธมฺมา รูปาวจรจตุตถฌานํ (กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมที่เป็นกามาวจรทั้งหมด และรูปาวจรจตุตถฌาน) ลำดับแรก กุศลจิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๔ ดวงพึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นภายในแก่ผู้พิจารณาธรรมมีขั้นเป็นต้นของตน
- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในขณะที่พิจารณาขั้นเป็นต้นของคนเหล่านี้ และในขณะที่พิจารณาบัญญัติและนิพพาน
- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยการพิจารณาขั้นเป็นต้นทั้งของตนและบุคคลอื่นทั้งสองนั้น

แม้กุศลจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตต์ก็มีนัยเดียวกัน เพียงไม่มีการพิจารณา นิพพานของจิตดังกล่าว

จำแนกอารมณ์ของอกุศล

อกุศลจิตตูปบาทที่เป็นทวิวิจยสัมปยุตต์ ๔ ดวง พึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลายินดี เพลิดเพลิน และยึดถือความเห็นผิดในธรรมมีขั้นเป็นต้นของตน
- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เป็นไปอย่างนั้นในขั้นเป็นต้นของบุคคลอื่น และในรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์พร้อมทั้งบัญญัติมีกสิณเป็นต้น
- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสองนั้น

แม้จิตตูปบาทที่เป็นทวิภูตวิปปยุตต์ก็มีนัยเดียวกัน เพียงไม่มีการยึดถือความเห็นผิดของจิตดังกล่าว

จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยปฏิกะ ๒ ดวง พึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน แก่บุคคลผู้เกิดโทมนัสในขั้นเป็นต้นของตน
- มีอารมณ์เป็นภายนอก แก่บุคคลผู้เกิดโทมนัสในขั้นเป็นต้นของบุคคลอื่น และในรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์พร้อมทั้งบัญญัติ
- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

พึงทราบว่าแม้จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยวิจิกิจาและอุทัจจะก็มีอารมณ์เป็นภายในเป็นต้น ในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยความสงสัยและความซัดส่ายในธรรมทั้งหลาย ตามที่กล่าวประเภทไว้แล้ว

จำแนกอารมณ์ของวิบากและกิริยา

จิตตูปบาท ๑๓ ดวงเหล่านี้ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภรูปเป็นต้นของตน
- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภรูปเป็นต้นของบุคคลอื่น
- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสองนั้น

อเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส [โสมนัสสันตிரณจิต] :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภธรรมมีรูปเป็นต้น ๕ อย่างของตนโดยความเป็นสันตிரณะและตทารมณ์ในปัญจทวาร และในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภกามาวจรธรรมอื่นที่เป็นภายในโดยความเป็นตทารมณ์ในมโนทวาร

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายของบุคคลอื่น
- มีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

วิบากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขาทั้งสองดวง ก็มีนัยเดียวกัน

แต่มีข้อต่างกันคือ มโนวิญญูณธาตุเหล่านี้ย่อมเป็นไปในกรรมเป็นต้นอันจำแนกเป็นธรรมภายในเป็นต้นโดยความเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ในสุคติภูมิและทุกคติภูมิต่านั้น

แม้มหาวิปากจิต ๘ ดวงก็มีคติเหมือนวิปากอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขาทั้งสองดวงนั้น แต่มีข้อต่างกันคือ มหาวิปากจิตเหล่านั้นไม่เป็นไปโดยความเป็นสันติระณะอย่างเดียว แต่ยังเป็นไปโดยความเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติในสุคติภูมิต่านั้น

อเหตุกิริยาที่ประกอบด้วยโสมนัส [หสิตุปปาทจิต] :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภรูปเป็นต้นของตนโดยการกระทำอาการร่าเริงในปัญจทวาร

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภรูปเป็นต้นของบุคคลอื่น

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่เกิดขึ้นโดยความเป็นหสิตุปปาทแก่พระตถาคตเจ้าผู้พิจารณาภิรยาที่พระองค์ทรงทำแล้วในขณะเสวยพระชาติเป็นโชติปาละมานพ ทำวชมเทวราช และกัณหาบสเป็นต้นในมโนทวาร

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภการกระทำภิรยาของพระนางมัลลิกาเทวี สันตติมหาอำมาตย์ และนายมาลาการชื่อสุนนะเป็นต้น

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

[เรื่องโชติปาละมานพพบในมัชฌิมปัณณาสก์ ราชวรรค ฌฎิการสูตร

เรื่องทำวชมเทวราชพบในราชวรรค มชมเทวสูตร

เรื่องกัณหาบสพบในทสนีบาต กัณหาชาก

เรื่องพระนางมัลลิกาเทวีพบในกุมมาสมุขลิวาต

เรื่องสันตติมหาอำมาตย์พบในคัมภีร์ธรรมบท ทัณทวรรค สันตติหามัตตวัตถุ

เรื่องนายมาลาการชื่อสุนนะพบในพาลวรรค สุนนมาลาการวัตถุ]

กิริยาอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขา [มโนทวารวิชชนจิต] มีอารมณ์เป็นภายในเป็นต้น ในเวลาที่เกิดขึ้นในปัญจทวารโดยความเป็นโวฏฐัพพะ และในมโนทวารโดยความเป็นอวัชชนะ

มหากิริยาจิต ๘ ดวง มีคติเหมือนกุศลจิตนั้นแหละ แต่มีข้อต่างกันคือ มหากิริยาจิตเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นแก่พระชีนาสพอย่างเดียว กุศลจิตย่อมเกิดแก่พระเสกขะและปุณฺณ จึงมีความต่างกันเพียงเท่านั้นในจิตทั้งสองอย่างนั้น

จำแนกอารมณ์ของจตุตถฌาน

จตุตถฌานทั้ง ๕ มีจตุตถฌานที่เป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวงเป็นต้น ในรูปาวจรจตุตถฌานตามที่กล่าวประเภทไว้แล้ว ย่อมได้โอกาสในอัมภัตตารัมมณตักขณินี้โดยแท้จริงแล้ว ฌานทั้ง ๕ ตามที่กล่าวนี้มีอารมณ์เป็นภายนอก เพราะมีกสิณบัญญัติและนิมิต [คือ อานาปานะ]เป็นอารมณ์

จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิธะ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน เพราะกระทำการและจิตของตนให้เป็นอารมณ์ในเวลาที่น้อมจิตไปตามอำนาจกาย หรือน้อมกายไปตามอำนาจจิต และในเวลาที่ไม่ระมิตตนเป็นรูปกุमारเป็นต้น

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาแสดงเป็นรูปข้างและม้าเป็นต้นในภายนอก

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอกในเวลาที่เป็นไปในภายในตามกาลอันควร และในเวลาที่เป็นไปในภายนอกตามกาลอันควร

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพโสตา :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาฟังเสียงในท้องของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาฟังเสียงคนอื่น

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นภายนอกอย่างเดียว เพราะมีจิตคนอื่นเป็นอารมณ์ อนึ่ง การใช้เจโตปริยญาณนั้นรู้จิตของตนไม่มีประโยชน์

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่ระลึกถึงขั้นของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก เพราะระลึกถึงขั้นของผู้อื่น รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และบัญญัติทั้ง ๓ [คือ ตระกูล ชื่อ และโคตร]

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาเห็นรูปในท้องของตนเป็นต้น

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เห็นรูปที่เหลือ

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่ระลึกถึงขั้นในอนาคตของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่ระลึกถึงขั้นอันเป็นอนาคตของผู้อื่น หรือ รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

เหตุที่อาภิกษุญายตนฌานมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่า เป็นอดีตเป็นต้น] ได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้ว [คือ กล่าวว่า “เพราะการปราศจากกรรมภายในเท่านั้น” ในอัมมัตตารัมมณติกะ (ข้อ ๑๔๓๕)]



กายสส โภ วิรจิตสส ยถานุญล
ฌายา วิภาติ รุจิรามลทปฺปณฺเ ต
กตฺวา ตเถว ปรมํ กุสลํ ปฺรตฺถ
สมญฺหิตา อิว ภาวนฺติ พฺเลน เตน.

เตลภฺญาหคาคา คาคา ๗๕

“ท่านผู้เจริญ เงามของร่างกายที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมงาม
ในกระจกเงาอันใสไร้ฝ้า ฉันใด บุคคลเมื่อบำเพ็ญปรมัตถประโยชน์แล้ว
ย่อมได้รับการประดับตกแต่งในโลกหน้าด้วยผลบุญนั้น ฉันนั้น”

คำอธิบายเนื้อความหมวดทูกะ

[๑๔๔๑] ในนิเทศของเหตุโคจณกะ พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงเหตุตามนัยว่า ตโย กุสลเหตุ (กุศลเหตุ ๓) เป็นต้นแล้ว จึงตรัสพระดำรัสว่า จตุสสุ ภูมีสสุ กุสเลสสุ อุป-
ปชฺชนติ (บังเกิดในกุศลทั้ง ๔ ภูมิ) เพื่อแสดงเหตุเหล่านั้นโดยฐานะแห่งการเกิดขึ้นอีก

พึงทราบนัยแห่งเทศนาแม่ในโคจณกะที่เหลือตามวิธีนี้

[๑๔๗๓] ในนิเทศของอาสวทูกะว่า ยตถ เทว ตโย อาสวา เอกโต อุปปชฺชนติ
(อาสวะสองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด) นี้ พึงทราบความบังเกิดร่วมกัน
แห่งอาสวะมี ๓ อย่าง

ในบรรดาอาสวะเหล่านั้น พึงทราบว่า :-

กามาสวะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ

๑. เกิดร่วมกับอวิชชาสวะ ในทวิภูมิตวิปปยัตตจิต ๔ ดวง
๒. เกิดร่วมกับทวิภูมิตวิปปยัตตจิต ๔ ดวง

ภาวสวะเกิดร่วมกันอย่างเดียว คือ เกิดร่วมกับอวิชชาสวะในทวิภูมิตวิปปยัตตจิต
๔ ดวง

อนึ่ง ความบังเกิดร่วมกันแห่งอาสวะย่อมมีได้ในพระดำรัสว่า ยตถ เทว ตโย
อาสวา เอกโต อุปปชฺชนติ (อาสวะสองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด) ฉะนั้น
ความบังเกิดร่วมกันแห่งสังโยชน์ย่อมมีได้ ๑๐ อย่างแม่ในพระดำรัสว่า ยตถ เทว ตโย
สังโยชนานิ เอกโต อุปปชฺชนติ (สังโยชน์สองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาท
ใด) นี้ ฉะนั้น

ในบรรดาสังโยชน์เหล่านั้น :-

- กามราคสังโยชน์ย่อมเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง คือ
 - ๑) เกิดร่วมกับมานสังโยชน์และอวิชชาสังโยชน์
 - ๒) เกิดร่วมกับทวิภูมิตวิปปยัตตจิต ๔ ดวง

- ๓) เกิดร่วมกับสีลัพตปรามาสสังโยชน์และอวิชชาสังโยชน์
 - ๔) เกิดร่วมกับอวิชชาสังโยชน์อย่างเดียว
 - ปฏิสมสังโยชน์ย่อมเกิดร่วมกัน ๓ อย่าง คือ
 - ๑) เกิดร่วมกับอิสสาสังโยชน์และอวิชชาสังโยชน์
 - ๒) เกิดร่วมกับมััจฉริยสังโยชน์และอวิชชาสังโยชน์
 - ๓) เกิดร่วมกับอวิชชาสังโยชน์อย่างเดียว
 - มานสังโยชน์ย่อมเกิดร่วมกัน ๑ อย่างพร้อมกับภวราคสังโยชน์และอวิชชา-
สังโยชน์
 - วิจิกิจนสังโยชน์และภวราคสังโยชน์ ย่อมเกิดร่วมกันอย่างละ ๑ อย่าง
เหมือนกัน โดยวิจิกิจนสังโยชน์เกิดร่วมกับอวิชชาสังโยชน์ แม้ภวราคสังโยชน์ก็มีนัย
เดียวกัน
- สังโยชน์สองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในสังโยชน์โคจณกะนั้น โดยประการดังนี้

นิรณโคจณทุกะ

[๑๕๑๑] พระดำรัสที่ตรัสไว้ในนิรณโคจณกะว่า ยตถ เทว ตีณิ นีวรณานิ เอกโต
อุปปชชนติ (นิรณสองสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด) แม้ในพระดำรัสนั้น พึง
ทราบความบังเกิดร่วมกันแห่งนิรณมี ๘ อย่าง กล่าวคือ ในบรรดานิรณเหล่านั้น :-

- ๑-๒) กามฉันทนิรณเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง
 - ๓-๖) พยาปาทนิรณเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง
 - ๗) อุทัจจนิรณเกิดร่วมกันอย่างเดียว
 - ๘) วิจิกิจนานิรณก็เกิดร่วมกันอย่างเดี่ยวเหมือนกัน
- ลำดับแรก กามฉันทนิรณย่อมเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ
- ๑) เกิดร่วมกับอุทัจจนิรณและอวิชชานิรณในอสังขาริกจิต

๒) เกิดร่วมกับถีนนิวรรณ์ มิตถนิวรรณ์ อุทัจจนิวรรณ์ และอวิชชานิวรรณ์ใน
สสังขาริกจิต

อนึ่ง คำที่ตรัสไว้ว่า นิวรรณ์เกิดร่วมกันสองสามอย่างนั้น พระพุทธองค์ตรัสไว้
โดยขอบเขตอย่างต่ำสุด ดังนั้น การบังเกิดร่วมกันแห่งนิวรรณ์ทั้ง ๔ อย่างจึงถูกต้องทีเดียว

พยาบาทนิวรรณ์บังเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง คือ

- ๑) เกิดร่วมกับอุทัจจนิวรรณ์ และอวิชชานิวรรณ์ในอสังขาริกจิต
- ๒) เกิดร่วมกับถีนนิวรรณ์ มิตถนิวรรณ์ อุทัจจนิวรรณ์ และอวิชชานิวรรณ์ใน
สสังขาริกจิต
- ๓) เกิดร่วมกับอุทัจจนิวรรณ์ กุกกุจจนิวรรณ์ และอวิชชานิวรรณ์ในอสังขาริกจิต
- ๔) เกิดร่วมกับถีนมิตถนิวรรณ์ อุทัจจนิวรรณ์ กุกกุจจนิวรรณ์ และอวิชชา
นิวรรณ์ในสสังขาริกจิต

อุทัจจนิวรรณ์เกิดร่วมกันอย่างเดียว คือ เกิดร่วมกับอวิชชานิวรรณ์เพียงอย่างเดียว

วิจิกิจฉานิวรรณ์เกิดร่วมกันอย่างเดียว คือ เกิดกับอุทัจจนิวรรณ์และอวิชชานิวรรณ์

กิเลสโคจณทุกะ

[๑๕๗๗] แม้พระดำรัสที่ตรัสไว้ในกิเลสโคจณกะว่า ยตถ เทว ตโย กิเลสา เอกโต
อุปุปชชนติ (กิเลสสองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด) ในพระดำรัสนั้น ฟัง
ทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า กิเลสสองอย่างเกิดร่วมกับกิเลสเหล่านี้ หรือกิเลส ๓ อย่าง
เกิดร่วมกับกิเลสเหล่านี้ เพราะไม่มีกิเลสสองหรือสามอย่างเกิดร่วมกัน

[ในประโยคว่า ยตถ เทว ตโย กิเลสา เอกโต อุปุปชชนติ (กิเลสสองหรือสามอย่างบังเกิด
ร่วมกันในจิตตูปบาทใด) แม้จะไม่มี วา ศัพท์ประกอบร่วมกันเป็นรูปว่า เทว วา ตโย วา หรือ เทว
ตโย วา ก็ควรนำ วา ศัพท์ที่แปลว่า “หรือ” มาประกอบร่วม และควรเพิ่มปาฐะเสสะว่า อญเณหิ
กิเลเสหิ สหุริ (กับกิเลสเหล่านี้) เพราะกิเลสสองหรือสามอย่างข้างต้นมิได้เกิดขึ้นล้วนๆ แต่
ประกอบร่วมกับกิเลสเหล่านี้อีกด้วย]

ในกิเลสโคจณกะนั้น ความบังเกิดร่วมกันแห่งกิเลสมี ๑๐ อย่าง กล่าวคือ ในบรรดาภิเลส ๑๐ เหล่านี้ :-

๑-๖. โลภะย่อมเกิดร่วมกัน ๖ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับโมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในอสังขาริกจิตอันเป็นทวิภูตวิปปยุตต์

๒) เกิดร่วมกับโมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในอสังขาริกจิตอันเป็นทวิภูตวิปปยุตต์

๓) เกิดร่วมกับโมหะ มานะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในอสังขาริกจิตอันนั้นแหละ

๔) เกิดร่วมกับโมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในอสังขาริกจิตอันนั้นแหละ

๕) เกิดร่วมกับโมหะ อุทธัจจะ ทิฏฐิ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในอสังขาริกจิตอันเป็นทวิภูตวิปปยุตต์

๖) เกิดร่วมกับโมหะ ทิฏฐิ ถีนะ มัทธะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในอสังขาริกจิตอันเป็นทวิภูตวิปปยุตต์

๗-๘. ปฏิฆะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับโมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในอสังขาริกจิต

๒) เกิดร่วมกับโมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในอสังขาริกจิต

๙-๑๐. โมหะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในจิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา

๒) เกิดร่วมกับอุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะในจิตที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ

หมู่บทที่เหลือนในโคจณกะและทุกะทั้งปวง มีเนื้อหาความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายอรรถกถากัณฑ์แห่งคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออรรถกถาสาลีนี้



เอวมปิ ทูลลภตเร วิภเว สุลทฐา
มจฺเณรโทสวิริตา อุภยตถกามา
สทฐาธิธมฺมสหิตา สตตปฺปมตฺตา
โภ โภ กโรถ อมตาทิคมาย ปุณฺณํ.

เตลภฏฺฐาหคาคา คาคา ๑๐๐

“โดยประการดังนี้ ท่านทั้งหลายผู้ได้รับ[อริย]ทรัพย์ที่ได้โดยยาก
จงปราศจากความตระหนี่และความขัดเคือง บรรณาภิภูธรรมิก-
ประโยชน์และสัมปรายิกประโยชน์ ประกอบด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น
อย่ามัวแต่ประมาท จงบำเพ็ญกุศลเพื่อบรรลุมตธรรมเถิด”

นิคมกถา

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

จิตต์ รูปฌจ นิกุเขป	อตุฤทุธาร มโนรม.
ย โลกนาโถ ภาเซนโต	เทเสสิ ฐมฺสงคณิ.

“พระโลกนารถเมื่อจะทรงจำแนกจิตตูปาทกัณฑ์ รูปกัณฑ์
นิกเขปกัณฑ์ และอตุฤทุธารกัณฑ์ อันนารีนรมย์ใจ ทรงแสดงพระ-
ธรรมสังคณิใด”

อภิธมฺมสฺส สงคยฺห	ธมฺเม อนวเสสโต
จิตาย ตสฺสา อารทุธา	ยา มยา อตุถวณฺณนา.
อนากุลานมตฺถานํ	สมฺภวา อฏฺฐสาลินี
อิติ นาเมน สฯ เอสา	สนฺนิฏฺฐานมฺปาคตา
เอกุนจตฺตาลีสาย	ปาฬิยา ภาณวารโต.

“คัมภีร์อธิบายเนื้อความแห่งธรรมสังคณิที่รวบรวมธรรมแห่ง
พระอภิธรรมปิฎกไว้โดยสิ้นเชิงนั้น ข้าพเจ้าได้ปรารภแล้ว คัมภีร์
อธิบายเนื้อความนั้นเข้าถึงความสำเร็จแล้วโดยชื่อว่าอฏฐสาลินี เพราะ
มีเนื้อความไม่สับสนโดยคำบาลี ๓๙ ภาณวาร”

[ข้อความว่า “คำบาลี ๓๙ ภาณวาร” หมายความว่า ๑ ภาณวารเทียบได้กับคาถา ๒๕๐
บท (คาถา ๑ บทมี ๓๒ พยางค์) ดังนั้น ภาณวารหนึ่งจึงมีพยางค์ ๘,๐๐๐ พยางค์ ส่วนคำบาลี ๓๙
ภาณวารนับจำนวนพยางค์ได้ ๓๑๒,๐๐๐ พยางค์ ดังสหทนีติปริกัณ (ธาตุมาลา หน้า ๘๒) กล่าวว่า

อฏฺฐกฺขรา เอกปทํ	เอกา คาถา จตฺตูปทํ
คาถา เจกา มโต คนฺโถ	คนฺโถ พาดุติสฺสทฺขโร.
พาดุติสฺสทฺขรคนฺถานํ	ปณฺณาสํ ทฺวิสตํ ปน
ภาณวารो มโต เอโก	สฺวฏฺฐกฺขรสหสฺสโก.”

“๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาทา และคาถาหนึ่งพึงทราบ
ว่าเป็นคันทะ คันทะหนึ่งมี ๓๒ พยางค์

พึงทราบ ๒๕๐ คันทะที่มีคาถา ๓๒ พยางค์ว่าเป็นหนึ่งภาณวาร
ภาณวารนั้นมี ๘,๐๐๐ พยางค์”

คัมภีร์ธาวัตถสังคหนิสสัยได้ประพันธ์คาถาว่า

อฏฺฐกฺขรา เอกํ ปทํ	เอกา คาทา จตุปปทํ
คาถา ทุวิสตปณฺณาสํ	ภาณวาโรติ วุจฺจติ.”

“๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาทา, คาทา ๒๕๐ บท
ได้ชื่อว่า ภาณวาร”

คนสมัยก่อนมีความจำเป็นเลิศ เมื่อแต่งคัมภีร์แล้วมักจะท่องจำคัมภีร์ที่ตนเองแต่งได้
ท่านผู้แต่งนิยมนับจำนวนพยางค์ของคัมภีร์โดยละเอียดเป็นภาณวาร คือ วาระที่พึงสาธยายอย่าง
ต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบกับคาถาได้ ๒๕๐ บท

การนับคัมภีร์ที่แต่งเป็นภาณวารนี้นับเป็นประเพณีอย่างหนึ่งของท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์
อรรถกถาและฎีกาในสมัยก่อน]

จิรวุจฺจิตตํ ฐมฺมสฺส	นิฏฺฐาเปนฺเตน ตํ มยา
ยํ ปตฺตํ กุสฺลํ ตสฺส	อานุกาเวน ปาณินิ
สพฺเพ สทฺธมฺมราชสฺส	ณฺตวา ฐมฺมํ สุขาวหํ.
ปาปฺพนฺตํ วิสุทฺธาย	สุขาย ปฏิปตฺติยา
อโสกมฺนุปายาสํ	นิพฺพานสุขมฺฤตฺตมํ.

“กุศลใดที่ข้าพเจ้ายังการอธิบายเนื้อความนั้นให้จบลงเพื่อความ
ตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรมได้สำเร็จแล้ว ด้วยอานุภาพแห่งกุศลนั้นขอ
สัตว์ทั้งหมดจงหยั่งรู้ธรรมของพระธรรมราชาอันนำสุขมาให้ จงบรรลุ
อมฤตสุขอันยอดเยี่ยม ไร้ความโศก ปราศจากความคับแค้นใจ ด้วย
ข้อปฏิบัติอันสะดวกหมดจด”

จิรฺ ติฏฺจตุ สทฺธมฺโม รมฺเม โหนฺตุ สคารวา
สพฺเพปิ สตฺตา กาเลน สมฺมา เทโว ปวสฺสตุ.

“ขอพระสัทธรรมจงดำรงอยู่สิ้นกาลนาน ขอเหล่าสัตว์ทั้งหมด
จงเป็นผู้เคารพธรรม ขอฝนจงหลั่งอุทกธาราด้วยดีตามฤดูกาล”

ยถา รกฺขีสุ โปราณา สุราชาโน ตเถวิมํ
ราชา รกฺขตุ รมฺเมน อตฺตโนว ปชฺ ปชฺ.

“พระราชาในกาลก่อนผู้ทรงคุณธรรมอันดี ทรงปกครองปวง-
ประชาโดยธรรม ฉันใด ขอพระราชาปัจจุบันจงทรงปกครองปวงประชา
โดยธรรม ดุจโอรสของพระองค์ฉันนั้นเถิด”

คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออัฐสาลินีฉบับนี้ ระบุว่าโดยพระเถระที่ครู
ชานนามว่าพุทธโฆสะ ผู้เป็นที่ประชุมแห่งหมู่คุณ คือ ศีล อาจารย์ ความซื่อตรง ความ
อ่อนโยนเป็นต้นอันประดับด้วยศรัทธา ปัญญา และวิริยะอันหมดจดดียิ่ง ผู้สามารถหยั่งลง
สู่ซึ้งคือความเห็นของตนและความเห็นของผู้อื่น ผู้ประกอบด้วยปัญญาอันเฉียบแหลม
มีปรีชาญาณอันไม่ติดขัดในสัตตศาสน์ที่จำแนกเป็นปริยัติคือพระไตรปิฎกพร้อมทั้ง
อรรถกถา ผู้เชี่ยวชาญไวยากรณ์ยิ่งใหญ่มาก ผู้ประกอบด้วยถ้อยคำไพเราะอ่อนหวานอันเลิศ
ซึ่งเปล่งออกไปได้คล่องแคล่วอันเกิดจากความสมบูรณ์แห่งฐานกรณ์ ผู้เจรจาถ้อยคำอัน
เหมาะสมสนทนาโสดี ผู้เป็นนักพูดชั้นเยี่ยม ผู้มีความรู้อันไพบูรณ์หมดจด ผู้เป็นมหาวิ
ประดุจอสังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระฝ่ายมหาวีหารวาสีซึ่งเป็นประทีปแห่งเถรวาท
ทรงความรู้ตั้งมั่นดีแล้วในอุตริมนุสสรธรรมประดับด้วยคุณที่จำแนกเป็นอภิญญา ๖ เป็นต้น
ผู้แวดล้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณที่แตกฉานแล้ว

[ข้อความข้างต้นนี้พบในคัมภีร์อรรถกถาหลายฉบับที่พระพุทธโฆสะจารย์ระบุว่า แต่มี
ปาฐะต่างกันบ้างเล็กน้อย คือ ฉบับอัฐสาลีและฉบับมหาจุฬาย มีข้อความว่า ปรมวิสุทธ-
สทฺธาพุทฺธิวิริยปฏิมณฺฑิติน สีสัจจชฺชวมทฺทวาทิคุณสมุทฺยสมุทฺติเตน ตามข้อความนี้แปลได้ว่า
“ผู้ประดับด้วยศรัทธา ปัญญา และวิริยะอันหมดจดดียิ่ง ผู้เป็นที่ประชุมแห่งหมู่คุณ คือ ศีล อาจารย์

ความซื่อตรง ความอ่อนโยนเป็นต้น” โดยคำแรกเป็นคำขยาย เถเรน (พระเถระ) แต่ฉบับโรมันที่จัดพิมพ์ตามฉบับสิงหลและฉบับพม่าบางฉบับมีข้อความที่เชื่อมสมาสเป็นบทเดียวกันว่า ปรมวิสุทธสัทธาพุทธีวิริยปฏิมณฺฑิตสีลาจารชวมททวาทิคุณสมุทยสมุทิตน (ผู้เป็นที่ประชุมแห่งหมู่คุณ คือ สีล อจาระ ความซื่อตรง ความอ่อนโยนเป็นต้นอันประดับด้วยศรัทธา ปัญญา และวิริยะอันหมดจดดียิ่ง) โดย ปรมวิสุทธสัทธาพุทธีวิริยปฏิมณฺฑิต เป็นคำขยาย สีล (ศีล)

คัมภีร์อัฐสาลินีนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๕๓๐) กล่าวว่า ปาฐะหลังสมควรกว่า เพราะข้อความว่า ประดับ (ปฏิมณฺฑิต) ควรเป็นคุณศัพท์ที่ใช้ขยายศีล จึงจะสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

บุคคลย่อมบำเพ็ญเพียรรักษาปาติโมกขสังวรศีลให้บริบูรณ์ได้ด้วยศรัทธา, ปัจจัยสันนิสสิตศีลด้วยปัญญา และปาริสุทธิศีลด้วยวิริยะ (ส่วนอินทริยสังวรศีลย่อมสำเร็จได้ด้วยสติ เมื่อระบุงถึงศรัทธา วิริยะ และปัญญาแล้ว ก็เป็นอันกล่าวถึงสติไว้โดยปริยาย) ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ตตถ สทฺธาวิริยสาธน์ จาริตตํ, สทฺธาสาธน์ วาริตตํ.^{๑๑}

“ในศีลสองอย่างนั้น จาริตตศีล (ศีลเป็นที่ประพฤติดตามสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้) สำเร็จด้วยศรัทธาและวิริยะ วาริตตศีล (ศีลเป็นเครื่องป้องกันสิกขาบทที่ทรงห้าม) สำเร็จด้วยศรัทธา”

ยถา ปน อินทริยสํวโร สติยา, ตถา วิริเยน อาชีวปาริสุทธิ สมฺปาเทตพฺพฯ. วิริยสาธนา หิ สา.^{๑๒}

“อนึ่ง อินทริยสังวรศีลอันบุคคลพึงให้สำเร็จด้วยสติ ฉันทใด อาชีวปาริสุทธิศีลก็พึงให้สำเร็จด้วยวิริยะ ฉันทนั้น โดยแท้จริงแล้ว อาชีวปาริสุทธิศีลนั้นชื่อว่า มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ”

ยถา จ วิริเยน อาชีวปาริสุทธิ, ตถา ปจฺยสนฺนิสสิตสีลํ ปญฺญา ย สมฺปาเทตพฺพ. ปญฺญาสาธน์ หิ ตํ.^{๑๓}

“อนึ่ง อาชีวปาริสุทธิศีลอันบุคคลพึงให้สำเร็จด้วยวิริยะ ฉันทใด ปัจจัยสันนิสสิตศีลก็พึงให้สำเร็จด้วยปัญญา ฉันทนั้น โดยแท้จริงแล้ว ปัจจัยสันนิสสิตศีลนั้นชื่อว่า มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ”

ข้อความว่า “ผู้สามารถหยั่งลงสู่ขั้วคือความเห็นของตนและความเห็นของผู้อื่น” ความเห็นของตน คือ ความเห็นของพระเถระนิกายมหาวีหารวาสี (ผู้พำนักอยู่ในวัดมหาวีหาร) เพราะพระพุทโธสมาจารย์อยู่ในนิกายมหาวีหารวาสี ส่วนความเห็นของผู้อื่น คือ ความเห็นของพระเถระนิกายอภัยคิริวาสี (ผู้พำนักอยู่ในวัดอภัยคิริ) และเชตวนวาสี (ผู้พำนักอยู่ในวัดเชตวัน)]

ดาว ติฏฐตุ โลกสมิ	โลกนิตถรณสิน
ทสเสนตี กุลปุตตาน	นย ปรณาวิสสุทียา.
ยาว พุทโธติ นามมปิ	สุทฐจิตตสส ตาทิโน
โลกมहि โลกเชฏฐสส	ปวตตติ มหสิโน.

“ขอคัมภีร์นี้อันแสดงนัยแห่งปัญญาวิสุทธิแก่กุลบุตรทั้งหลายผู้
แสวงหาปฏิบัติพาพ้นไปจากโลก จงดํารงอยู่ในโลกตราบเท่าพระนามว่า
พุทโธ ของพระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐในโลก ผู้มีพระทัยบริสุทธิ์ ผู้คงที่
ยังเป็นไปในโลกเทอญ”

จบ คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออัญญสาลินี



ภาเวถ โภ มรณมารวิวิชชนาย

โลเก สทา มรณสญญ'มิมิ ยตตตทา

เอวณฺหิ ภาวนรตสฺส นรสฺส ตสฺส

ตณฺหา ปหียติ สรียคตา อเสสา.

เตลภฏาหคาคา คาคา ๒๘

“ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลายจงพากเพียรเจริญมรณสัญญา
ในโลกเสมอ เพื่อหลีกเลียงมรณมาร เมื่อนรชนนั้นยินดีในการรำลึก
ถึงความตายเช่นนี้ ตัณหาที่อยู่ในร่างกายย่อมถูกกำจัดไปสิ้น”

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
นิทาน		๑๙	ที. มหา. ๑๐.๒๑๘.๑๓๕
๑	ม. อุ. ๑๔.๓๘๔.๓๓๐, ส. ๒. ๑๗.๘๗.๙๖	๒๐	ม. อุ. ๑๔.๓๘๔.๓๒๙, ๑๔.๓๘๔.๓๓๖, ส. ม. ๑๙.๑๙๕.๗๒
๒	อภ. วิ. ๓๕.๗๕๑.๓๗๗	๒๑	ม. มุ. ๑๒.๔๙.๒๗
๓	อภ. ๓๗.๑-๑๐.๑-๘	๒๒	ม. ม. ๑๓.๓๙๙.๓๘๔, ๒. ส. ๒๕.๕๕๙. ๔๔๗
๔	ม. ม. ๑๒.๒๐๒.๑๗๐	๒๓	วิ. มหา ๔.๘๔.๙๕
๕	ม. มุ. ๑๒.๒๐๓.๑๗๑	๒๔	๒. วิ. ๒๖.๗๕.๑๒
๖	ม. มุ. ๑๒.๒๐๕.๑๗๕	๒๕	อภ. ๒. ๓๔.๑๖๗.๕๓
๗	มุข. ๑.๒๐	๒๖	อภ. ๒. ๓๔.๑.๒๑
๘	อภ. ๒. ๔๐.๔๔.๒๐	๒๗	อภ. ๒. ๓๔.๑๑,๑๒.๒,๖
๙	อภ. ๒. ๔๐.๔๗.๒๑ สุยา	๒๘	อภ. ๒. ๓๔.๑๒,๙๙.๓,๑๖
๑๐	อภ. ๒. ๔๐.๕๑.๒๓ สุยา	๒๙	อภ. ๒. ๒๐.๖๖.๑๘๔
๑๑	อภ. ๒. ๔๐.๕๕.๒๔ สุยา	๓๐	ม. มุ. ๑๒.๒๒๘.๑๙๒, อภ. ๒. ๒๐.๗๐. ๑๙๙
๑๒	อภ. ๒. ๒๔.๖๑.๙๐	๓๑	๒. ๒๒๘.๑๙๒, อภ. ๒. ๒๐.๗๐. ๑๙๙
๑๓	ส. อ. ๒.๑๗๖	๓๒	๒. ๒๒๘.๑๙๒, อภ. ๒. ๒๐.๗๐. ๑๙๙
๑๔	สหุทธสารตถุชาลินี. คาถา ๑๕	๓๓	๒. ๒๒๘.๑๙๒, อภ. ๒. ๒๐.๗๐. ๑๙๙
๑๕	นิตติ. สุตต. สุต. ๕๐๘	๓๔	๒. ๒๒๘.๑๙๒, อภ. ๒. ๒๐.๗๐. ๑๙๙
๑๖	อภ. ๑.๒๓	๓๕	๒. ๒๒๘.๑๙๒, อภ. ๒. ๒๐.๗๐. ๑๙๙
๑๗	วิ. มหา ๔.๑-๓.๒-๓, ๒. ๒๕.๑-๓.๙๔- ๙๖		
๑๘	๒. ๒. ๒๕.๑๕๓-๔.๔๔		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๖	อญ. จตุฎก. ๒๑.๕.๖	๖๑	อภี. อ. ๒.๕๕
๓๗	วิ. มหาวิ. ๒.๔๑๗.๓๐๗, ม.ม. ๑๒.๒๓๖. ๑๙๙	๖๒	มุขฎี. ๒.๔๓
๓๘	อญ. จตุฎก. ๒๑.๗๗.๙๑	๖๓	พทุธว. อ. หน้า ๑๓๖
๓๙	ส. ข. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙	๖๔	นิตติ. ธาตุ. หน้า ๓๘๐
๔๐	สารัตถ. ๑.๑๑๓	๖๕	มหาวิสุทธิธรรมามิกเถรประวัติที่ปนี. คามา ๒๐๙
๔๑	ช. อิตติ. ๒๕.๑.๒๓๓	๖๖	อภิธาน. คามา ๘๓๑
๔๒	ที. มหา. ๑๐.๒๐๙.๑๒๗, อญ.จตุฎก. ๒๑. ๑๒๙.๑๔๙	๖๗	พทุธว. อ. หน้า ๑๖๖
๔๓	ช. เกร. ๒๖.๑๐๒๗.๓๙๙	๖๘	นิตตที่ปนี. สูตร ๒๙๖
๔๔	อภี. วิ. ๓๕.๑๗๐.๗๗	๖๙	กัจจายนคัพพัตถที่ปนี. สูตร ๒๘๒
๔๕	นิตติ. ธาตุ. หน้า ๒๔๙	๗๐	พทุธว. อ. หน้า ๑๘๕
๔๖	ม. ม. ๑๒.๕๕.๓๑	๗๑	สุตตนิเทศ. คำอธิบายสูตร ๓๙๒
๔๗	ม. อ. ๑.๑๓๙	๗๒	อภิธาน. คามา ๘๕๐
๔๘	กชชา. นวฎี. หน้า ๒๐๑	๗๓	ช. พทุธ. ๓๓.๓.๕๗๗
๔๙	วิ. มหาวิ. ๒.๔๔๒.๓๒๑	๗๔	ช. เกร. ๒๖.๓๐๓.๓๑๘, ช. ขา. ๒๗.๑๐๒. ๒๒๖, ๒๗.๓๘๕.๓๗๘
๕๐	วิ. ภิกขุณี. ๓.๑๒๒๑.๒๒๐	๗๕	อภิธาน. คามา ๑๓๙
๕๑	ม. ม. ๑๒.๓๔๓.๓๐๔	๗๖	ช. พทุธ. ๓๓.๕๙.๔๕๓
๕๒	ม. ม. ๑๒.๓๔๓.๓๐๔	๗๗	นิตติ. ปท. หน้า ๒๙๙
๕๓	กชชา. นวฎี. หน้า ๒๖๗	๗๘	ช. จริยา. ๓๓.๑๔๓ สสปัญทิตจริย
๕๔	ส. มหา. ๑๙.๑๑.๑๐	๗๙	ช. จริยา. ๓๓.๙๑ สงฆपालจริย
๕๕	วิ. มหาวิ. ๑.๑.๑	๘๐	ช. จริยา. ๓๓.๖๕ มุลกชจริยา
๕๖	ส. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๗	๘๑	ธาดวตถุสงคห. คามา ๑๙๒
๕๗	วิ. ป. ๘.๓.๓	๘๒	ช. จริยา. ๓๓.๑๑๓ สุวณณสามจริย
๕๘	ช. พทุธ. ๓๓.๒.๔๑๖ สยยา	๘๓	ช. จริยา. ๓๓.๑๒๔ เวสสันตรจริย
๕๙	อญ. สตุตทก. ๒๓.๖๗.๘๗	๘๔	วิสุทธิธรรมวินยวินิจนัย. หน้า ๒๒๕
๖๐	พทุธว. อ. หน้า ๑๒๑	๘๕	ช. พทุธ. ๓๓.๖๖-๖๗.๔๔๕

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๖	ม. ฤ. ๑๔.๒๐๐.๑๖๘	๑๔	ฐ. ฐ. ๒๕.๑๙๔.๕๒
๑๗	อภิธาน. คาถา ๔๑๘	๑๕	วิ. มหา. ๔.๕.๕, ฐ. ฤ. ๒๕.๑๑.๑๐๕
๑๘	ปริภาษะนุทุเสขร. ข้อ ๙๘	๑๖	ส. ฐ. ๑๗.๖๐.๕๗
๑๙	อ้างอิงจาก ชื่อคุณเวียนฐ : จี๊ปปี้ เล่มที่ ๒๑ ซึ่งเป็นหนังสือชุดที่รวบรวมตำราความรู้ของจีนตั้งแต่สมัยราชวงศ์โจวจนถึงยุคราชวงศ์ชิง	๑๗	อ. ฐ. สดุด. ๒๓.๖๒.๗๓
๒๐	ที. ๑. ๑.๒๒๗	๑๘	ม. ฤ. ๑๔.๒๕๕.๒๒๓
๒๑	ม. ฐ. ๑๒.๒๗๔.๒๓๕	๑๙	ส. ฐ. ๑๕.๑๑.๖
๒๒	ฐ. ฐ. ๒๕.๔๐๔.๔๑๒	๒๐	ม. ฐ. ๑๒.๘๒.๕๔
จิตตูปปาตภักดิ์		๒๑	ฐ. ฐ. ๒๕.๒๐๓.๕๒
		๒๒	ม. ฤ. ๑๔.๒๐๘.๑๗๔
๑	ฐ. ฐ. ๒๗.๑๔๖.๓๔๕, ฐ. ฐ. ๒๘.๑๒๙.๕๑	๒๓	ที. มหา. ๑๐.๓๘๗.๒๖๐
๒	ที. มหา. ๑๓.๖๓๑.๓๔๘	๒๔	ฐ. ฐ. ๒๕.๑๑๗.๓๗
๓	ที. มหา. ๑๓.๘๗.๖๔	๒๕	ม. ฤ. ๑๔.๒๕๐.๒๑๘
๔	อภิ. ฐ. ๓๔.๔๓๑.๑๒๐	๒๖	อภิ. ฐ. ๓๗.๔๗๓.๒๘๕
๕	อภิธาน. คาถา ๘๐๓	๒๗	อภิ. ฐ. ๓๗.๔๗๓.๒๘๕
๖	อ. จตุกก. ๒๑.๑๐๒.๑๑๗	๒๘	ธำมตุณฺณสังคห. คาถา ๕๗
๗	อภิ. วิ. ๓๕.๗๒๐.๓๖๐	๒๙	ปริภาษะนุทุเสขร. ข้อ ๓๗
๘	ฐ. เกร. ๒๖.๓๐๔.๓๑๘	๓๐	ส. ฐ. ๑๗.๙๖.๑๑๔
๙	อภิ. ฐ. ๓๔.๑๒๑.๔๑	๓๑	อภิ. ฐ. ๓๔.๑๐๓๙.๒๔๗
๑๐	ที. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๘	๓๒	อภิ. ฐ. ๓๔.๑๐๓๙.๒๔๗
๑๑	มุข. ๑.๓๖	๓๓	มุข. ๑.๕๖
๑๒	อภิธาน. คาถา ๑๒๖	๓๔	ม. ฤ. ๑๔.๑๘๘.๑๖๑
๑๓	ม. ฐ. ๑๒.๑๗๓.๑๓๔, อภิ. ฐ. ๓๔.๑๖๕.๕๒	๓๕	ฐ. ฐ. ๒๕.๓๖๒.๘๐
		๓๖	ที. ฐ. ๙.๔๖๘.๒๐๕, อภิ. ฐ. ๓๔.๑๖๑.๕๐
		๓๗	ที. มหา. ๑๐.๓๘๓.๒๕๗
		๓๘	ม. ฤ. ๑๔.๓๐๔.๒๗๙
		๓๙	ม. ฤ. ๑๔.๑๘๗.๑๖๐
		๔๐	อ. ฐ. ๒๕.๖๑.๙๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๑	ส. พ. ๑๗.๗๙.๗๑	๖๒	ม. ญ. ๑๔.๒๕'๒.๒๒๐
๔๒	อภ. ฆ. ๓๔.๗.๒๒	๖๓	ส. น. ๑๖.๒๒๙.๒๕'๒
๔๓	อภ. ฆ. ๓๔.๑๓๒๙.๒๙๙	๖๔	อ. ญ. ๒๐.๔๙.๙
๔๔	อภ. ฆ. ๓๔.๑๓๒๖.๓๐๐	๖๕	อภ. ฆ. ๓๔.๑๒๙๗.๒๙๔
๔๕	พ. มหา. ๒๙.๑๕๐ ตูวภูฏกสุตตนิเทศ, พ. จุฬ. ๓๐.๑๒ ปุณณกมาถวปญหา- นิเทศ	๖๖	อภิมมาวตาร. คาถา ๑๔
๔๖	พ. มหา. ๒๙.๑๕๐ ตูวภูฏกสุตตนิเทศ, พ. จุฬ. ๓๐.๑๒ ปุณณกมาถวปญหา- นิเทศ	๖๗	อภิมมาวตาร. คาถา ๑๕
๔๗	พ. มหา. ๒๙.๑๕๐ ตูวภูฏกสุตตนิเทศ, พ. จุฬ. ๓๐.๑๒ ปุณณกมาถวปญหา- นิเทศ	๖๘	อภิมมาวตาร. คาถา ๑๖
๔๘	ว. มหา. ๔.๒๑.๑๙, ส. พ. ๑๗.๗๙.๗๒	๖๙	อภิมมาวตาร. คาถา ๑๗
๔๙	ท. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๙	๗๐	พ. ขา. ๒๗.๑๔๖.๓๔๕, พ. ขา. ๒๙.๑๒๙. ๕๑
๕๐	ท. ส. ๙.๔๔๗.๑๙๗	๗๑	มุข. ๑.๗๙
๕๑	อ. ญ. ๒๓.๒๙.๑๙๖	๗๒	อน. ๑.๙๔
๕๒	วิ. มหา. ๒.๓๕๙.๒๙๒	๗๓	มุข. ๑.๗๙
๕๓	ท. มหา. ๑๐.๓๗๒.๒๑๖	๗๔	นิต. ปท. หน้า ๙๖
๕๔	ม. ม. ๑๓.๑๓๕.๑๑๑	๗๕	ส. ๒. ๒.๓๕๖
๕๕	ม. ม. ๑๓.๒๖๐.๒๓๔	๗๖	ส. พ. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙
๕๖	ส. ส. ๑๕.๑๒๙.๑๐๖	๗๗	ม. ม. ๑๓.๔๖๐.๔๕'๒
๕๗	ม. ญ. ๑๒.๒๙.๑๖	๗๘	อภ. ๒. ๓๗.๗๙๕.๔๕๓
๕๘	พ. ป. ๓๑.๙.๓๑๙	๗๙	ม. ญ. ๑๔.๒๙๙.๒๖๒
๕๙	อ. ญ. ๒๓.๒๙.๑๙๔-๖	๘๐	ส. พ. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙
๖๐	อ. ญ. ๒๓.๒๙.๑๙๖	๘๑	ม. ญ. ๑๔.๒๔๙.๒๑๕
๖๑	อ. จ. ๒๑.๓๑.๓๗	๘๒	มุข. ๑.๙๒
		๘๓	ส. น. ๑๖.๑๔๓.๑๗๓
		๘๔	ว. มหา. ๒.๔๑๖.๒
		๘๕	ส. มหา. ๑๙.๑๕๗.๔๗
		๘๖	ว. ป. ๙.๓๒๕.๒๗๙, อ. ๒. ๒๖๐ ท. ๒. ๒๖๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๘๗	วิ. มหาวิ. ๑.๑๖๕.๙๕	๑๑๓	ม. มุ. ๑๒.๔๕๕.๔๐๕
๘๘	ส. มหา. ๑๙.๑๕๖.๔๗	๑๑๔	อ. จตุภูมิ. ๒๑.๑๙๑.๒๑๐
๘๙	อ. ย. ๓๙.๙๑.๑๙	๑๑๕	อ. ย. ๒๕.๒๙๒.๕๖
๙๐	วิ. มหาวิ. ๑.๑๕๑.๙๔	๑๑๖	ส. ส. ๑๕.๑๐๗.๗๔, อ. จตุภูมิ. ๒๑.๔๕.
๙๑	วิ. มหาวิ. ๑.๑๕๓.๙๖		๕๓
๙๒	อ. อ. ๒๐.๕๖.๑๐	๑๑๗	อ. อ. ๙.๙๙
๙๓	อ. ย. ๒๕.๑-๒.๑๕	๑๑๘	อ. อ. ๒๕.๑๑๔-๑๖.๔๔๗, อ. ย. อ.
๙๔	ส. ส. ๑๕.๖๒.๔๔		๔.๑๔๑-๒
๙๕	ส. ย. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙	๑๑๙	อ. อ. ๑.๙๙
๙๖	อ. อ. ๒๐.๕๑.๙	๑๒๐	อ. ย. ย. ๓๔.๖๓๕.๑๙๕
๙๗	อ. อ. ๒๐.๑๑๐.๒๕๕	๑๒๑	ส. น. ๑๖.๒๐.๒๖
๙๘	อ. อ. อ. ๒๓.๙๓.๒๙๐, อ. ย. ย. ๒๔.๕๙.๙๕	๑๒๒	ส. ส. ๑๕.๒๑๓.๒๒๙
๙๙	ม. มุ. ๑๒.๔๕๑.๔๐๗	๑๒๓	อ. ย. ย. ๓๕.๒๐๖.๑๒๗
๑๐๐	ส. มหา. ๑๙.๕๑๕.๑๙๕	๑๒๔	อ. ย. ย. ๓๔.๗๒๒.๒๐๖
๑๐๑	อ. ย. ย. ๓๕.๒๐๓.๑๒๐	๑๒๕	อ. ย. ย. ๓๔.๖๓๖.๑๙๕
๑๐๒	ส. มหา. ๑๙.๙๓๒.๒๔๕	๑๒๖	อ. อ. อ. ๒.๑๗๐-๑, อ. น. อ. ๒.๓๖๑
๑๐๓	ส. มหา. ๑๙.๒๓๙.๑๔๐	๑๒๗	อ. น. ๒.๖๔
๑๐๔	อ. ย. ย. ๓๖.๓.๑๑๙	๑๒๘	อ. อ. อ. ๒๒.๖๓ นิพเพฎฐิกสูตร, อ. ย.
๑๐๕	อ. ย. ย. ๓๕.๕๗๙.๓๑๒		๒. ๓๗.๕๓๙.๓๒๙
๑๐๖	อ. อ. ๒๙.๑๐๗๗ เติมียชาต	๑๒๙	ส. น. ๑๖.๒๕.๓๙, อ. จตุภูมิ. ๒๑.๑๗๑.
๑๐๗	วิ. อ. ย. ๓.๗๓๐.๔๙		๑๙๑
๑๐๘	ส. ย. ๑๗.๓.๙	๑๓๐	อ. ย. ย. ๒๔.๒๑๗.๒๔๔, อ. ย. อ. ๓๗.
๑๐๙	อ. ย. ย. ๓๕.๕๗๙.๓๑๒		๕๓๙.๓๒๙
๑๑๐	ส. ส. ๑๙.๖๐.๓๐	๑๓๑	ม. อ. ๑๔.๓๐๐.๒๗๑, อ. ย. อ. ๓๗.๕๓๙.
๑๑๑	ส. น. ๑๖.๑.๑		๓๒๙
๑๑๒	อ. น. ๑.๙๔	๑๓๒	อ. จตุภูมิ. ๒๑.๒๓๗.๒๕๙
		๑๓๓	อ. จตุภูมิ. ๒๑.๒๓๗.๒๖๔

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๓๔	บุ. ปฎิ. ๓๑.๙.๔๑๗	๑๖๐	ที. บ. ๒.๔๐๙, ม. บ. ๑.๓๑๕, ส. บ. ๔.
๑๓๕	วิ. มหา. ๔.๑๓๔.๑๔๘	๑๖๑	๒๓๒, บง. บ. ๑.๔๖๑, บ. บ. ๒.๓๐๕,
๑๓๖	สหุทธสารตถชาลินี. คามา ๙๑	๑๖๒	วิสุทธิ. ๑.๑๔๖
๑๓๗	วิ. ป. ๘.๔๗๙.๔๔๑	๑๖๓	ที. ปา. ๑๑.๓๓๕.๒๒๕, บง. บ. ๒.๓๑๖.
๑๓๘	อนุ. ๑.๑๐๗	๑๖๔	๘๐๒๗๗
๑๓๙	วิ. บ. ๑.๕๓๖ สยา	๑๖๕	มิลินท. ๑๓.๓๖
๑๔๐	วิ. บ. ๑.๕๕๘ สยา	๑๖๖	มุ. ๑.๑๑๐
๑๔๑	ส. นว. ๑.๔๑๐	๑๖๗	มิลินท. ๑๕.๓๘
๑๔๒	ส. นว. ๑.๔๑๒	๑๖๘	ม. ม. ๑๒.๔๔๙.๔๐๑
๑๔๓	ส. นว. ๑.๔๑๓	๑๖๙	พาลาวตารคณัฐปัทมวินิจนยสาร.
๑๔๔	บ. บ. ๓๔.๓๐๐.๘๙	๑๗๐	เล่ม ๒ หน้า ๒๙
๑๔๕	มุ. ๑.๙๙	๑๗๑	บง. บ. ๒๐.๔๐.๑๔๒
๑๔๖	มุ. ๑.๑๐๔	๑๗๒	วิสุทธิ. ๑.๒๙๓
๑๔๗	มุ. ๑.๑๐๔	๑๗๓	ที. ปา. ๑๑.๓๔๐.๒๓๒, บง. บ. ๒.๓๑.
๑๔๘	ส. ส. ๑๘.๙๓.๔๖	๑๗๔	๓๐.๓๓๕
๑๔๙	มิลินท. ๘.๖๑	๑๗๕	บง. บ. ๒๐.๙.๕๑-๒
๑๕๐	บ. บ. ๓๔.๑๓๕๒.๓๐๒	๑๗๖	ปรมตถที่ปนี. หน้า ๕๒
๑๕๑	ส. น. ๑๖.๔๓.๖๙	๑๗๗	อนุที่ปนี. หน้า ๖๑
๑๕๒	นิต. ปท. หน้า ๒๙๙	๑๗๘	บ. บ. ๓๔.๔๑๙.๑๑๖
๑๕๓	มิลินท. ๑๕.๖๓	๑๗๙	ที. มหา. ๑๐.๔๐๒.๒๖๗, บ. บ. ๒.๓๕.
๑๕๔	บ. บ. ๓๔.๑๖๐.๕๐	๑๘๐	๓๙๐.๒๔๙
๑๕๕	มิลินท. ๑๓-๔.๖๔ โภ. วิสทิส	๑๘๑	บง. จตุ. ๒๑.๔๔.๕๒
๑๕๖	มิลินท. ๑๔.๓๘	๑๘๒	ม. บ. ๑๔.๒๕๓.๒๒๑
๑๕๗	ส. ส. ๑๘.๙๙.๗๖, ส. มหา. ๑๙.	๑๘๓	ส. ส. ๑๕.๑๕๑.๑๓๕
๑๕๘	๑๐๗๑.๓๖๑	๑๘๔	ส. ส. ๑๕.๑๕๙.๑๔๖
๑๕๙	มิลินท. ๑๒.๓๕	๑๘๕	ส. ส. ๑๕.๒๓๗.๒๔๙, บ. บ. ๒.๕.๑๘๒.
๑๖๐	บง. จตุ. ๒๑.๑๑๓.๑๓๑	๑๘๖	๓๖๙

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๘๐	ม. ฆู. ๑๒.๖๓.๔๑	๒๐๔	สํ. มหา. ๑๙.๑๙๓.๕๙
๑๘๑	ทํ. มหา. ๑๐.๓๗๗.๒๕๑, ม. ฆู. ๑๒.๑๑๐.๗๙	๒๐๕	สํ. นํ. ๑๖.๑-๒.๑-๒
๑๘๒	อํ. เอกก. ๒๐.๔๙.๙	๒๐๖	สํ. สฬา. ๑๙.๒๔๕.๑๙๐
๑๘๓	มณิฆญฐสา. ๑.๖๖	๒๐๗	ม. อํ. ๑๔.๔๓๑.๓๗๖
๑๘๔	อนุทํปนํ. หนา ๒๐	๒๐๘	ทํ. ปฏ. ๓๑.๗๓๕.๖๒๙ สฺยา
๑๘๕	อํ. ปญจก. ๒๒.๓๙ สทฺธสฺสํ	๒๐๙	อภ. ๖. ๓๔.๒๐๓.๖๓
๑๘๖	ม. อํ. ๑๔.๑๕๙.๑๔๔	๒๑๐	ม. ม. ๑๓.๒๕๐.๒๒๖
๑๘๗	อํ. จตุก. ๒๑.๕๑.๖๓	๒๑๑	สํ. ๓. ๓.๔๑๗
๑๘๘	ทํ. ปา. ๑๑.๓๑๑.๒๐๔	๒๑๒	พาลาวตาร. หนา ๕๙
๑๘๙	สํ. สฬา. ๑๙.๒๔๒.๑๖๗	๒๑๓	ปทสํ. หนา ๑๗๐
๑๙๐	มณิฆญ. ๑๖.๙๔	๒๑๔	สํ. ๖. ๑๗.๕.๑๒, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๗๑.๓๖๑
๑๙๑	ม. อํ. ๑๔.๔๖.๓๕	๒๑๕	ม. ม. ๑๒.๑๕๓.๑๑๓
๑๙๒	สํ. ม. ๑๙.๒๓๓.๙๙	๒๑๖	อํ. ปญจก. ๒๓.๓๒.๑๙๔
๑๙๓	ทํ. ส. ๒๕.๗๕๐.๔๙๑	๒๑๗	ม. อํ. ๑๔.๑๖๗.๑๕๐
๑๙๔	อํ. ปญจก. ๒๒.๑๔๒ อารกตํ, อภ. ๖. ๓๖.๑๑.๑๑๔	๒๑๘	ม. ม. ๑๓.๒๔๓.๒๒๐
๑๙๕	สํ. ส. ๑๕.๑๒๐.๙๒, อํ. จตุก. ๒๑. ๓๙.๔๗	๒๑๙	ทํ. มหา. ๑๐.๑๔๒.๗๓
๑๙๖	สํ. ส. ๑๕.๑๙๕.๑๙๙	๒๒๐	ม. ม. ๑๓.๒๔๗.๒๒๒
๑๙๗	ม. ม. ๑๓.๕๑.๓๔	๒๒๑	สํ. ๖. ๑๖.๑๖๗.๑๕๐
๑๙๘	ทํ. ส. ๙.๑๐.๕, ม. ฆู. ๑๒.๒๙๓.๒๕๗	๒๒๒	ทํ. มหา. ๑๐.๑๔๒.๗๓
๑๙๙	ม. ม. ๑๓.๑๙๔.๑๕๙, สํ. นํ. ๑๖.๒๒.๒๙	๒๒๓	ม. ฆู. ๑๒.๑๓๙.๙๙๙, อํ. จตุก. ๒๑. ๒๔๑.๒๖๕.
๒๐๐	ทํ. มหา. ๒๙.๒๗ สทฺธสฺสํ, สทฺธสฺสํ, สทฺธสฺสํ	๒๒๔	ทํ. มหา. ๒๙.๑ กามสฺสํ, สทฺธสฺสํ
๒๐๑	อํ. จตุก. ๒๑.๑๔๓-๕.๑๕๙-๙	๒๒๕	ทํ. มหา. ๒๙.๑ กามสฺสํ, สทฺธสฺสํ, อภ. ๖. ๓๕.๕๖๔.๓๑๐
๒๐๒	วสฺสํ. ๖. ๑.๗๖	๒๒๖	อภ. ๖. ๓๕.๓๙๒.๒๕๐
๒๐๓	อภ. ป. ๔๐.๑๕.๗	๒๒๗	อภ. ๖. ๓๕.๕๖๔.๓๑๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๒๘	อภิ. วิ. ๓๕.๕๖๗.๓๑๑	๒๕๓	อภิ. ฐ. ๓๔.๑๕๐.๔๖
๒๒๙	อภิ. วิ. ๓๕.๔๓๔.๒๖๑	๒๕๔	ที. ปา. ๑๑.๓๐๕.๑๙๖
๒๓๐	อภิ. วิ. ๓๕.๓๕๘.๒๓๑	๒๕๕	วิสุทธิ. ๑.๑๕๔
๒๓๑	วิสุทธิ. ๑.๑๔๙ ปัจฉิมกถาเทศ	๒๕๖	อภิ. วิ. ๓๕.๗๙๙.๔๐๒
๒๓๒	อภิ. วิ. ๓๕.๕๕๕.๓๐๘	๒๕๗	วิสุทธิ. ๑.๒๑๗ อาทิ
๒๓๓	อภิ. วิ. ๓๕.๒๐๖.๑๒๘	๒๕๘	กจายนสาร. คาถา ๖
๒๓๔	อภิ. วิ. ๓๕.๕๗๒.๓๑๑	๒๕๙	สหุทธสารตถชาลิต. คาถา ๗๙
๒๓๕	ม. ม. ๑๓.๑๓๒.๑๐๖	๒๖๐	สหุทธสารตถชาลิต. คาถา ๘๐
๒๓๖	อภ. จตุกก. ๒๑.๑๙๕.๒๒๓, พุ. มหา. ๒๙.๙๐ ปุราเภทตถชาลิต, พุ. จุฬ. ๓๐.๑๘๖.๖๙, พุ. ปฎิ. ๓๑.๑๗.๔๒๔	๒๖๑	ม. ม. ๑๓.๒๕๐.๒๒๖
๒๓๗	ที. ส. ๕.๕๖.๒๔๖, ม. ม. ๑๓.๒๐.๑๕	๒๖๒	วิสุทธิ. ๑.๒๒๓ เสสกถาเทศ
๒๓๘	ม. ม. ๑๒.๒๗.๑๖, ม. ม. ๑๓.๒๔๗.๒๒๒	๒๖๓	ที. ส. ๙.๔๗๔.๒๐๙, พุ. ปฎิ. ๓๑.๑๐๒. ๑๑๕
๒๓๙	อภ. ต. ๒๐.๑๐๓.๒๕๐	๒๖๔	วิสุทธิ. ๒.๒๐๐ อิทธิวิธีนเทศ
๒๔๐	พุ. ปฎิ. ๓๑.๕๗.๖๖	๒๖๕	วิสุทธิ. ๒.๒๐๒ อิทธิวิธีนเทศ
๒๔๑	อภิ. ฐ. ๓๔.๑๕๗.๔๘	๒๖๖	วิสุทธิ. ๑.๑๒๗ กัมมจกานคคณนเทศ
๒๔๒	ม. ญ. ๑๔.๗๑.๕๒	๒๖๗	ที. มหา. ๑๐.๑๗๓.๙๘, ม. ม. ๑๓.๒๔๙. ๒๒๔, อภ. ๒๒.๖๕.๒๕๒
๒๔๓	ม. ญ. ๓.๗๑	๒๖๘	วิสุทธิ. ๑.๒๒๐ เสสกถาเทศ
๒๔๔	ที. ส. ๙.๙๘.๓๗, ม. ม. ๑๒.๑๗๓.๑๓๔	๒๖๙	พุ. ปฎิ. ๓๑.๒๑๒.๒๕๔-๕
๒๔๕	อภิ. ฐ. ๓๔.๑๖๕.๕๒	๒๗๐	วิสุทธิ. ๒.๙๐ อาทิ
๒๔๖	วิสุทธิ. ๑.๒๐๖ ปัจฉิมกถาเทศ	๒๗๑	วิสุทธิ. ๒.๑๒๒ พุทธมวิหารนเทศ
๒๔๗	อภิ. วิ. ๓๕.๒๑๙-๒๔.๑๕๕-๖๐	๒๗๒	ที. ปา. ๑๐.๓๒๖.๒๑๙-๙, อภ. ๒๒. ๒๘๔.๓๒๔ (สุยา)
๒๔๘	ส. มหา. ๑๙.๕๑๐.๑๙๐	๒๗๓	ส. นว. ๑.๙๕
๒๔๙	ม. ม. ๑๒.๑๗๓.๑๓๔	๒๗๔	ม. ญ. ๑๔.๓๐๗.๒๘๑
๒๕๐	ม. ม. ๑๓.๑๓๐.๑๐๕	๒๗๕	ม. ญ. ๑๔.๓๐๖.๒๘๐
๒๕๑	อภิ. วิ. ๓๕.๔๘๗.๒๘๔	๒๗๖	ม. ญ. ๑๔.๓๐๘.๒๘๒
๒๕๒	สหุทธตติ. คาถา ๑๑๔		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๗๗	วิสุทธิ. ฎี. ๑.๔๔๙	๑๒๙.๖๓	
๒๗๘	วิสุทธิ. ๑.๒๐๔	๓๐๒	วิสุทธิ. ฎี. ๑.๔๖๕
๒๗๙	วิสุทธิ. ๑.๒๐๔	๓๐๓	อภี. วิ. ๓๕.๖๑๙.๓๑๙
๒๘๐	วิสุทธิ. ๑.๓๑๖	๓๐๔	วิสุทธิ. ๒.๑๔๗ อสมาปฐิตุกามตาย
๒๘๑	วิสุทธิ. ๑.๒๙๖	๓๐๕	อภี. วิ. ๓๕.๖๒๐.๓๑๙
๒๘๒	วิสุทธิ. ๑.๑๓๖	๓๐๖	สี. นวฎี. ๑.๙๕
๒๘๓	วิสุทธิ. ๑.๓๖๗	๓๐๗	กัจจายนสูตรตัตตณ. หน้า ๑๓๒
๒๘๔	วิสุทธิ. ๑.๒๙๔	๓๐๘	ม. อุ. ๑๔.๙๖.๘๐
๒๘๕	วิสุทธิ. ๑.๓๐๘	๓๐๙	วิสุทธิ. ๒.๑๕๒ อารูปปนิเทศ
๒๘๖	วิสุทธิ. ๑.๑๒๐	๓๑๐	วิสุทธิ. ๒.๑๕๓ อารูปปนิเทศ
๒๘๗	วิสุทธิ. ๑.๒๙๙	๓๑๑	วิสุทธิ. ๒.๑๕๔
๒๘๘	วิสุทธิ. ๑.๓๐๕	๓๑๒	อภี. ป. ๔๑.๑-๕.๓๖๔
๒๘๙	วิสุทธิ. ๑.๒๙๙	๓๑๓	มูลฎี. ๑.๑๓๕
๒๙๐	วิสุทธิ. ๒.๑๒๗ พุทธมวิหารนิเทศ	๓๑๔	ช. ปฎี. ๓๑.๖๒๐.๕๓๕ สยยา
๒๙๑	วิสุทธิ. ๑.๒๒๘ อสุภกมมฏจานนินิเทศ	๓๑๕	อภี. นวก. ๒๓.๑๑.๓๐๙
๒๙๒	วิสุทธิ. ๑.๒๔๗	๓๑๖	วิ. มหาวิ. ๑.๒๗.๑๖, ม. ม. ๑๓.๒๙๖.๒๗๐
๒๙๓	วิสุทธิ. ๑.๒๕ สีนินิเทศ	๓๑๗	อภี. ฐ. ๓๔.๙๙๙.๒๓๙
๒๙๔	อภี. ฐ. ๓๔.๒๔๘.๗๖, ที่. มหา. ๑๐. ๑๒๙.๖๓	๓๑๘	ช. ปฎี. ๓๑.๑๗.๓๒๗
๒๙๕	อภี. ฐ. ๓๔.๒๒๓.๖๙, ที่. มหา. ๑๐. ๑๗๓.๙๘	๓๑๙	มูลฎี. ๑.๑๓๘
๒๙๖	อภี. วิ. ๓๕.๖๐๒.๓๑๖	๓๒๐	วิ. มหา ๔.๑.๒, ที่. มหา. ๑๐.๑๕๔.๘๑, ช. อุ. ๒๕.๑.๙๔
๒๙๗	อภี. ทสก. ๒๔.๗๒.๑๐๘	๓๒๑	วิ. มหา. ๔.๑.๑, ส. ส. ๑๕.๑๓๗.๑๒๓
๒๙๘	ที่. มหา. ๑๐.๑๙๒.๑๑๕	๓๒๒	อภี. ฎีก. ๒๓.๑๙.๑๖๓
๒๙๙	อภี. วิ. ๓๕.๖๐๔.๓๑๗	๓๒๓	สททฎติ. คาทา ๑๑๔
๓๐๐	อภี. ฎีก. ๒๓.๖๖.๒๕๔	๓๒๔	อภี. ฎีก. คาทา ๑๐๐๔
๓๐๑	อภี. วิ. ๓๕.๖๐๕.๓๑๗, ที่. มหา. ๑๐. ๓๒๖	๓๒๕	ช. ปฎี. ๓๑.๒๐๙.๒๕๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๒๗	วิ. มหา. ๔.๑๙.๑๗	๑๑	ม. มุ. ๑๒.๔๖๒.๔๑๒
๓๒๘	ม. ญ. ๑๔.๔๑๕.๓๕๖	๑๒	อภ. ปุ. ๓๗.๔๗๑.๒๘๔
๓๒๙	ช. จุฬ. ๓๐.๖.๓๕-๖	๑๓	ม. มุ. ๑๒.๒๘๓.๒๔๔
๓๓๐	อ. ส. ๒๓.๖๑.๗๐	๑๔	ช. จุฬ. ๓๐.๘๕.๑๘๖
๓๓๑	ส. ข. ๑๗.๘๙.๑๐๔	๑๕	ส. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๘
๓๓๒	ท. ป. ๑๑.๓๓๓.๒๒๔, ส. มหา. ๑๙.๑.๑	๑๖	ม. มุ. ๑๒.๒๘๔.๒๔๔
๓๓๓	อภิธาน. ค. ๓๗.๗๖	๑๗	ม. ม. ๑๓.๓๙๕.๓๗๘
๓๓๔	อภ. วิ. ๓๕.๗๐๓.๕๔๙	๑๘	อ. ๑.๑๘๕
๓๓๕	ช. ๒. ๒๕.๑๒๗.๓๙	๑๙	ศ. ๑.๑๘๕.๑๘๕
๓๓๖	ม. มุ. ๑๒.๒๐๔.๑๗๒	๒๐	ท. ส. ๙.๒๔๙.๘๔
๓๓๗	อภ. ป. ๔๒.๑๐๒.๔๑	๒๑	ช. ข. ๒๘.๘๙.๖๔
๓๓๘	ม. ม. ๑๓.๒๘๓.๒๕๙, ๑๓.๓๐๙.๒๘๙	๒๒	อ. ๑.๑๕๑
๓๓๙	ช. ป. ๓๑.๑๒๑.๑๓๗, อ. ๒. ๓.๒๗๐	๒๓	วิ. มหา. ๒.๕๘๔.๖๐
๓๔๐	อภิธาน. ๑. ๑ ค. ๕๗	๒๔	วิ. ๓.๑๔ ข. ๒๗๗.๒๗๗
รูปกัณฑ์		๒๕	วิ. ๓.๑๕ ข. ๒๗๗.๒๗๗
		๒๖	วิ. มหา. ๑.๖๙.๔๖
๑	วิ. ๑.๒๖๓ อ. ๒๗๗.๒๗๗	๒๗	วิ. ๓.๑๕ ข. ๒๗๗.๒๗๗
๒	วิ. จุฬ. ๗.๓๘๕.๒๑๐, ช. ๒. ๒๕.๔๕.๑๖๗	๒๘	ช. ๒. ๒๕.๓๖๑.๘๐
๓	อภ. ๒. ๓๔.๑๐๖๙.๒๕๒	๒๙	วิ. ๒.๑๘๙ ส. ๒๗๗.๒๗๗
๔	ม. ญ. ๑๔.๘๖.๖๘, ส. ข. ๑๗.๘๒.๘๒	๓๐	ท. มหา. ๑๐.๔๒๔.๒๖๗
๕	ม. มุ. ๑๒.๑๔๘.๑๐๗, ช. ป. ๓๑.๔๔.๓๘๘, อภ. วิ. ๓๕.๗๐๐.๓๘๔	๓๑	อ. ๒. ๒๐.๗๖.๒๑๖
๖	อภ. ๒. ๓๔.๑.๕	๓๒	ช. ส. ๒๕.๕๔๗.๔๔๑
๗	อภ. ๒. ๓๔.๑๑.๖	๓๓	ส. น. ๑๖.๒๐.๒๖
๘	อภ. วิ. ๓๕.๘๖๗.๔๓๑-๓	๓๔	อภ. ป. ๔๐.๑๑.๗
๙	ส. ส. ๑๕.๙๕.๖๕	๓๕	ช. ป. ๓๑.๖๙๓.๖๐๑ ส. ๒
๑๐	อภ. ๒. ๓๔.๗๕๑-๒.๓๗๗-๘		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
นักเขียนกวี		๒๑	พ. มหา. ๒๕.๑๔.๙ สุธา
๑	อภ. วิ. ๓๕.๓๙๑.๒๔๙	๒๒	ส. น. ๑๖.๑๕๙.๒๑๙
๒	ท. ส. ๙.๒๗๙.๙๙	๒๓	อ. จตุก. ๒๑.๙.๑๑, พ. อ. ๒๕.๑๕.๒๔๑, พ. มหา. ๒๕.๙๙๑.๕๕๙ (สุธา), พ. จ. ๓๐.๕๕๕.๒๙๑ สุธา
๓	ม. ม. ๑๒.๑๓๙.๙๙, อ. จตุก. ๒๑.๒๔๑.๒๖๕	๒๔	พ. น. ๒๕.๒๙๓.๖๕
๔	ท. มหา. ๑๐.๓๖๙.๒๔๔	๒๕	ท. มหา. ๑๐.๒๖๖.๑๖๕
๕	ม. ม. ๑๒.๓๐.๑๗	๒๖	อภ. วิ. ๓๕.๙๒๔.๔๔๙
๖	ส. วิ. ๑.๗.๕๙, ป. ส. ๑.๒.๒๑, ม. น. ป. ๑. ๕๑.๔๙, สารก. ปกา. ๒.๑๒๔ (สุธา)	๒๗	วิ. จ. ๗.๔๓๐.๒๖๓
๗	พ. มหา. ๒๙.๒๓๙.๑๗๙	๒๘	พ. น. ๒๕.๓๔๐.๗๕
๘	ส. มหา. ๑๙.๑๐๙.๓๙๐	๒๙	อภ. อ. ๒.๑๐๗ สจ.วิ.ก.น.ท.ท.ท.
๙	พ. ข. ๒๗.๒๔๖๖.๕๔๑ สุธา	๓๐	วิ. มหา. ๑.๓๙.๒๖
๑๐	ส. ข. ๑๗.๙๗.๙๖	๓๑	ส. ส. ๑๙.๕๐๔.๓๑๕ สุธา, อ. น. ๒๒.๓๓๔.๔๖๓ สุธา
๑๑	อภ. วิ. ๓๕.๕๑๑.๒๙๖	๓๒	อ. น. ๒๒.๓๓๔.๔๖๓ สุธา
๑๒	ท. ส. ๙.๒๑๓.๗๐, ม. ม. ๑๒.๒๙๕, ๓๔๙.๒๕๙,๓๑๐ , ส. ส. ๑๙.๑๓๑.๒๒๐ (สุธา), อ. ต. ๒๐.๑๖.๑๐๙	๓๓	อ. น. ๒๒.๓๒๙.๔๓๔ สุธา
๑๓	พ. ส. ๒๕.๑๐๔๒.๕๓๒	๓๔	ม. ม. ๑๒.๑๔.๑๐
๑๔	ม. ม. ๑๒.๒๔.๑๔	๓๕	พ. ป. ๓๑.๓๑๐.๒๐๕-๖
๑๕	ม. ม. ๑๒.๒๖.๑๕, อ. จตุก. ๒๑.๑๑๔.๑๓๓, อ. น. ๒๒.๓๒๙.๔๓๖ (สุธา)	๓๖	อภ. วิ. ๓๕.๙๓๒,๙๖๖.๔๒๑,๔๓๑
๑๖	อภ. น. ๓๔.๒๗๗.๙๔	๓๗	ส. ส. ๑๕.๑๓๒.๑๑๕
๑๗	พ. จ. ๓๐.๙๙.๒๒ (สุธา)	๓๘	วิ. มหา. ๑.๑๕๑.๙๔
๑๘	ท. ส. ๙.๔๑๗.๑๙๒	๓๙	ม. ม. ๑๒.๓๙๗.๓๔๕
๑๙	ส. ส. ๑๕.๕๕.๔๒	๔๐	อภ. น. ๓๔.๑๖๓.๕๑, ท. ส. ๙.๒๓๐.๗๕
๒๐	พ. น. ๒๕.๓๔๑.๗๕	๔๑	ม. ม. ๑๓.๑๙๓.๑๕๙, อ. จตุก. ๒๑.๑๑๓.๑๓๒
		๔๒	ท. มหา. ๑๐.๑๔๖.๗๕, ส. มหา. ๑๙.๒๓๓.๙๖

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๓	อญ. จตุฎก. ๒๑.๕๐.๖๐	๖๘	อภิธาน. ฎี. คำอธิบายคาถา ๘๗
๔๔	ที. ปา. ๒๔๘.๑๕๘	๖๙	ขุ. อุ. ๒๕.๖๕.๒๐๖, สั. สฬา. ๑๘.๕๕๘
๔๕	ม. มุ. ๑๒.๒๘๗.๒๕๙		๓๕๙ สยา
๔๖	สั. มหา. ๑๙.๒๑๔.๘๓	๗๐	วิ. อ. ๑.๕๑๒
๔๗	ม. มุ. ๑๒.๗๑.๔๘	๗๑	วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๕๕
๔๘	อภิ. ฐ. ๓๔.๑๑๗.๒๗๓	๗๒	อนุฎี. ๑.๒๓๖
๔๙	ที.สี. ๙.๒๔๙.๘๔, ม. มุ. ๑๒.๔๓๓.๓๘๐ โกกั วิสท	๗๓	วิสุทฺธิ. ๑.๓๙ สีสันทิเทศ
๕๐	อภิ. วิ. ๓๕.๕๔๗.๓๐๖	๗๔	เอกกุขรโกส. คาถา ๒๐
๕๑	อภิ. วิ. ๓๕.๕๕๑.๓๐๗	๗๕	สี. นวฎี. ๑.๕๑๘
๕๒	อญ. ฦก. ๒๒.๓๔๔.๔๗๘ สยา	๗๖	มุฎฎี. ๑.๒๒๗
๕๓	อญ. ปญจก. ๒๒.๕๑.๗๒ สยา	๗๗	วิสุทฺธิ. ๑.๔๐ สีสันทิเทศ
๕๔	อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๓๑.๕๒๐	๗๘	ขุ. เถร. ๒๖.๙๘๓.๓๙๕
๕๕	ม. มุ. ๑๒. ๒๔๗.๒๐๘, สั. ข. ๑๗.๓๔. ๒๘	๗๙	ขุ. เถร. ๒๖.๓๙๙.๙๘๓
๕๖	สั. ข. ๑๗.๒๖.๒๓	๘๐	วิ. อ. ๔.๓๘๐
๕๗	ม. มุ. ๑๒.๒๘๗.๒๕๙	๘๑	มุฎฎี. ๑.๒๒๘
๕๘	สั. มหา. ๑๙.๒๒๐.๘๖	๘๒	อภิธาน. คาถา ๑๐๐๔
๕๙	สั. มหา. ๑๙.๒๒๑.๘๗	๘๓	นิตติ. ฐาตุ. หน้า ๔๘๘-๘๙
๖๐	สั. มหา. ๑๙.๒๓๖.๑๐๘	บรรณกถาภัณฑ์	
๖๑	สั. มหา. ๑๙.๒๓๖.๘๔		
๖๒	สั. มหา. ๑๙.๓๗๑.๑๒๗	๑	วิสุทฺธิ. ๒.๒๘๑. อภิญาณทิเทศ
๖๓	อภิ. ป. ๔๒.๘.๒๘๖	๒	ม. อุ. ๑๔.๓๘๔.๒๕๔
๖๔	วิ. มหาวิ. ๒.๒๐๔.๒๑๔	๓	ม. อ. ๔.๑๗๖
๖๕	ที. สี. ๙.๓๑.๑๔	๔	มุฎฎี. ๑.๒๓๖
๖๖	อญ. เอกก. ๒๐.๔.๕๐	๕	สารตุฎ. ๒.๑๘๐
๖๗	ที. ปา. ๑๒.๑๓๑.๘๐	๖	สารตุฎ. ๒.๕๒๕
		๗	นุยาส. หน้า ๑๑
		๘	ปทมาลานิสรัย ๒.๔๘๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๙	อภิ. ป. ๔๐.๔๐๔.๑๒๔		
๑๐	นิติ. ฐาตุ. หน้า ๘๒		
๑๑	ธาตุวัตถุสังคหนิสสัย. คำอธิบายคาถา ๒๖๕		
๑๒	วิสุทธิ. ๑.๑๒		
๑๓	วิสุทธิ. ๑.๔๑		
๑๔	วิสุทธิ. ๑.๔๔		

ลกฺขี จ สาครปฏา สรรา'จลา จ
สมปตฺติโย จ วิวิธา อปี รูปโสภา
สพฺพา จ ตา อปี จ มิตฺตสุตา จ ทารา
เก วาปี กํ อนุคฺตา มรณํ วชนตํ.

เตลภฺญาหคาถา คาถา ๑๘

“โซคลาภ ปฐพีและบรรพตที่มีอรรณพเป็นอาภรณ์ สมบัติที่น่านป-
การ ความงามด้วยรูปรกาย มิตรสหาย บุตรธิดา และภรรยา ทั้งหมดที่
มีชีวิตและไม่มีชีวิตนั้น สิ่งไหนเล่าจะติดตามใครผู้ย่างสู่ความตายได้”

ดัชนีค้นคำ

ก	หน้า	ก	หน้า
ก		กายมฤตดา	๔๓๖
		กายลหุตา	๔๓๕
		กายวิญญูติ	๘๕๘
		กายชุกตา	๔๓๗
		การเกิดขึ้นของปิติโสมนัส	๓๐
		การประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง	๑๖๐
		การประหาณสังโยชน์	๙๗๖
		การละ ๓	๔๘
		การละนิวรณ์	๙๙๒
		การสั่งสมบุญ ๖ อย่าง	๕๑๑
		กาล	๒๗๐
		กิตติมนาม	๑๐๐๗
		กิริยามโนธาทู	๑๐๕๘
		กิเลส ๑,๕๐๐	๓๑
		กิเลสกาม	๒๗๗
		กิเลสวัตร	๒๐๐
		กุกกัจจะ	๗๒๔, ๙๘๙
		กุชฌิตัตตะ	๙๕๘
		กุศล	๒๘๐
		กุศลมูล	๙๐๗
กพพีการาหาร	๘๗๗	กุศลสังขาร	๘๑๘
กรชกาย	๑๐๓๗	โกธะ	๙๕๘
กรรมนิยาม	๗๕๕		
กรรมมีวิบากแน่นอน	๙๔๐		
กรุณา	๕๘๖		
กัณหา	๒๔๓		
กัมมัญญาตา	๔๙๐		
กัมมัญญาตารูป	๘๖๕		
กามตัณหา	๙๕๕		
กามาวจร	๒๗๘		
กามาสวะ	๙๖๕		
กามุปาทาน	๙๙๓		
กาเมสุมิจณาจาร	๓๕๘		
กาย ๔ ประการ	๓๒๒		
กายกัมมัญญาตา	๔๓๖		
กายคันถะ	๙๗๖		
กายทุจจิริตวิริติ	๔๔๕		
กายประสาท	๘๓๗		
กายปัสสัทธิ	๔๓๕		
กายปาคุญญาตา	๔๓๗		

ข-ค	หน้า	ฅ-จ	หน้า
ข		ฅ	
ขณะปัจจุบัน	๑๐๗๐	ฅมานประสาท	๘๓๗
ขันติ	๒๕๑	ฅมานะ	๘๓๓
ขันตีสังวร	๘๒๔	จ	
ขุททกนิกาย	๕๘	จักขายตนะ	๘๒๙
ค		จักขุทสกะ	๘๔๔
ความไม่รู้ในฐานะ ๘	๘๖๔	จักขุธาตุ	๘๒๙
ความไม่สำรวม ๘ อย่าง	๓๕๑	จักขุนทรีย์	๘๒๙
ความหมายของ สมย ศัพท์	๒๖๗	จักขุประสาท	๘๓๖
ความหมายของ สหคต ศัพท์	๒๙๖	จักขุวิญญาน	๗๓๕
ความหมายของพระสูตร	๔๒	จักร ๔	๒๖๙
ความหมายของวินัย	๔๑	จักขุ ๒ อย่าง	๘๒๓
ความหมายของอภิธรรม	๔๓	จาริตตศีล	๑๐๙๖
คันถนิยะ	๒๓๒	จิต	๒๘๒, ๓๙๒
คันถะ	๒๓๑	จิตตกัมมัฏญตา	๔๓๖
คันธารมณ	๘๕๑	จิตตนิยาม	๗๕๗
คัมภีรภาพ ๔	๔๙	จิตตปัสสัทธิ	๔๓๕
คาถา	๕๙	จิตตปาคุญญตา	๔๓๗
คำถาม ๕ ประเภท	๒๖๐	จิตตมุกุตา	๔๓๖
คำแสดงเหตุในภาษาบาลี	๓๕	จิตตลหุตา	๔๓๕
คุณของการอยู่โคนไม้ ๑๐ ประการ	๙๒	จิตตวิภัตติ	๑๓
คุณนาม	๑๐๐๗	จิตตวิสังสิญฐะ	๒๓๕
คุณิตสังขยา	๑๓๓	จิตตสมณะ	๔๗๒
เคยยะ	๕๘	จิตตสมุญฐาน	๒๓๕
โคจรสัมปชัญญะ	๔๓๘	จิตตสหุ	๒๓๕

ฉ-ฐ	หน้า	ต-ท	หน้า
จิตตสังสิฎฐะ	๒๓๔	ด	
จิตตานุปริวัตติ	๒๓๕	ดทั้งคปหาน	๙๒๔
จิตตชุกตา	๔๓๗	ตปนียะ	๒๔๔
จิตตูปปาทะ	๑๐๕๖	ตัณหา	๙๔๗
จิตตเกกัคคตา	๔๐๓	ตัตตรมชฌัตตตา	๔๔๔
เจตนา	๓๙๐	เตโชธาตุ	๙๗๙
เจตสิก	๔๖๐		
ฉ		ถ	
ฉันทะ	๔๔๒	ถัมภิตตตตา	๗๓๐
		ถีนมิทระ	๗๑๙, ๙๗๗
ช		ท	
ชลสาคร	๒๙	ทักขินาวิสุทธิ ๔ อย่าง	๕๑๒
ชาดก	๕๙	ทัสสนะ	๒๐๓
ชีวหา	๙๓๓	ทิกฐะ	๓๐๔
ชีวหาประสาท	๙๓๗	ทิกฐาสวะ	๙๖๓
ชีวิตินทรีย์	๔๑๙	ทิกฐิตสัมปยุตตะ	๗๐๑
ญ		ทิกฐิตะ	๖๔๑
ญาณ ๔	๑๐๔๙	ทิกฐิราคะ	๙๕๕
ญาณจักขุ	๙๒๔	ทิกฐิวิเนวสุกกถา	๔๙
ญาณสังวร	๙๒๓	ทิกฐิวิปัตติ	๒๕๔
ญาณสาคร	๓๑	ทิกฐิวิสุทธิ	๒๕๔
ญะยธรรม ๕ ประการ	๕๕๙	ทิกฐิวิสุกายิกะ	๗๑๒
ญ		ทิกฐิสัมปทา	๒๕๔
ฐานกุศลตา	๒๕๐	ทิกฐุปาทาน	๙๙๓
		ทิกฐิจักขุ	๙๒๔

ฉ-ฐ	หน้า	ฉ-ฐ	หน้า
ที่ฌนิกาย	๕๖	นาม ๔ ประเภท	๑๐๐๖
ทุกข์	๑๙๗	นามรูปปริจเฌกถา	๔๘
ทุเรณิกาน	๑๗๘	นิกเขปราสี	๑๕
เทศนานิกาน	๗๓	นิปปเทสะ	๑๘๖
โฌมนัส	๗๒๒	นิพพาน	๑๐๕๒
โฌวจัสสตา	๑๐๑๒	นียตะ	๒๑๒, ๒๓๘
โฌษของการใช้สอยบรรณศาลา	๙๑	นียยานิกะ	๒๓๗
โฌษของผ้าสาฎก ๙ ประการ	๘๙	นียาม	๗๕๔
โฌษแห่งที่ฌงกรม ๕ อย่าง	๘๕	นิริุตติ	๒๔๔
โฌสะ	๗๒๒, ๘๕๘	นิริุตติปะละ	๒๔๔
ฐ		นิโรธตัณหา	๙๕๕
		นิวรณ	๒๓๓
		นิสสรณปะหาน	๙๒๖
		นิสสรณตัฎปะริยัติ	๕๒
ธรรมขันธ	๖๐	นัีวรณียะ	๒๓๓
ธรรมจักขุ	๘๒๔	เนปุญญะ	๔๘๐
ธรรมนียาม	๗๕๖	เนวสัญญานาสัญญายตนะ	๖๒๑
ธรรมวิจย	๔๘๐	เนือความของพระพุทธรพจน์	๓๔๔
ธรรมให้เกิดธรรมวิจยสัมโพชฌงค์	๓๑๐	โนอุปะทา रूप	๘๗๘
ธรรมให้เกิดปัตติสัมโพชฌงค์	๓๐๗	ป	
ธรรมารมณ ๒ ประเภท	๓๑๗		
ธัมมปัจจนียานุโลม	๒๕		
ธัมมปัจจนียปัฏฐาน	๒๔		
ธัมมอนุโลมปัจจนียะ	๒๕	ปัญญัตติ	๑๐๐๖
ธาตุกุสสตา	๒๕๐	ปัญญัตติ ๓	๙๑๑
น		ปัตถิต	๒๔๓
		บุญญกิริยาวัตถุ ๑๐	๕๐๓
		บุพนิमित ๕ อย่าง	๑๗๐
นันทิราคะ	๙๔๖		
นัยสาคร	๒๘		

ฉ-ฐ	หน้า	ฉ-ฐ	หน้า
ป		ปริตตารัมมณะ	๒๑๑
ปกุณตา	๔๙๐	ปริภาวนา	๕๑๗
ปฏิขณสัญญา	๖๐๙	ปริยัติ ๓	๕๑
ปฏิขะ	๗๒๑	ปริยาบันนะ	๒๓๗
ปฏิฆาตะ	๙๕๘	ปริยัญฐาน	๗๑๗
ปฏิจสมุปบันนะ	๙๓๑	ปสาทจักขุ	๘๒๖
ปฏิจสมุปาทกกุสลตา	๒๕๐	ปหานวินัย ๕ อย่าง	๙๒๓
ปฏิจันนชรา	๘๗๑	ปัจคคหนิมิตตะ	๒๕๓
ปฏิปทา	๕๖๓	ปัจคคาหะ	๒๕๔, ๔๓๙
ปฏิปัสสัทธิปหาน	๙๒๖	ปัจจยเหตุ	๘๑๗
ปฏิวิรติ	๖๕๑	ปัจจุบันนะ	๒๑๘
ปฏิสสติ	๔๗๘	ปัจจุบัญญัติ	๒๘๑
ปฏิสังขานพละ	๒๕๓	ปัจฉิมพุทฺธพจน์	๓๙
ปฏิสันถาร	๑๐๒๖	บัญญัติ	๒๔๔
ปฏิสันถาระ	๒๕๑	บัญญัติติปะ	๒๔๕
ปฐมพุทฺธพจน์	๓๘	บัญญัติจักขุ ๕ อย่าง	๘๒๓
ปฐวีธาตุ	๘๗๘	ปัญญาพละ	๔๒๒
ปติภูฐาหะ	๗๑๒	ปัญญินทรีย์	๔๑๕
ปัทมฐาน	๒๘๒	ปัญหปุจฉกนัย	๗
ปมาณะ	๒๑๐	ปัสสัทธิ	๔๘๙
ปโมหะ	๗๑๗	ปากกฐรา	๘๗๐
ปรมัตถเทศนา	๔๗	ปาณาติบาต	๓๕๕
ปรวาทิ	๘	ปาริเสสนัย	๑
ปรามัญญะ	๒๓๓	ปิณฑิกาวังค์	๗๕๒
ปรามาสะ	๒๓๓	ปิสุณวาจา	๓๖๒
ปริตตะ	๒๐๙	ปีติ	๓๙๙
		ปีติ ๕ ประเภท	๓๙๙

ผ-ภ	หน้า	ม	หน้า
บุพพันตาภิภู	๒๔๗	ภาวนา	๒๐๓
บุริสินทรีย์	๘๕๕	ภาวนาพละ	๒๕๓
ไปยาล	๒๘	ภูตาคคูปันนะ	๒๙๐
ผ		ภูมิลัทธูปันนะ	๒๙๐
		โกชเนมัตตัญญูตา	๑๐๓๖
		โกชเนมัตตัญญูตา	๑๐๓๔
		ม	
ผรุสวาจา	๓๖๓		
ผัสสะ	๓๘๓		
ผู้ใหญ่ ๓ จำพวก	๕๐๕		
ผ		มนสิการ	๔๔๓
		มนสิการกุศลตา	๒๕๐
		มนินทรีย์	๔๑๘
		มโนกรรม	๓๓๕
พยาบาท	๓๖๗	มโนธาตุ	๗๓๘
พระอิทธิธรรมเป็นพระพุทธรูป	๖๒	มรรค	๒๑๒
พระอริยะ	๙๑๙	มหัคคตะ	๒๐๙
พหิทธา	๒๒๑	มหาภูตรูป	๗๙๙
พาล	๒๔๓	มหาวีโลกนะ ๕	๑๗๒
พาหิระ	๒๓๖	มัคคเหตุกะ	๒๑๓
พีชนิยาม	๗๕๔	มัคคาธิปติ	๒๑๖
พุทธจักขุ	๘๒๓	มัคคารัมมณะ	๒๑๓
พุทธันดรอสงเขย	๑๓๙	มังสจักขุ	๘๒๕
โพชฌงค์	๖๔๗	มัจฉริยะ	๗๒๔
ภ		มัจฉริยะ ๕	๙๗๒
		มัชฌิมนิกาย	๕๗
		มัชฌิมพุทธรูป	๓๙
		มัชฌิมะ	๒๑๑
ภวตันทา	๙๕๕	มัททวะ	๒๕๑
ภวทัญญู	๒๔๗		
ภวาสวะ	๙๖๓		
ภณฑาคาริกปริยัติ	๕๓		

ย-ร	หน้า	ฤ-ว	หน้า		
มานะ	๗๑๙	รสารมณ	๘๕๒		
มานะ	๙๖๙	ระยะกาลของชีวิต ๑๐ อย่าง	๓๐๙		
มานัส	๔๖๑	รูปชีวิตินทรีย์	๘๕๗		
มิจฉัตตนิยตะ	๒๑๒	รูปตัณหา	๙๕๕		
มิจฉาทิฏฐิ	๓๖๗, ๗๐๒	รูปวิภักติ	๑๕		
มิจฉาปะละ	๗๑๓	รูปี	๒๒๗		
มิสสกกสังขยา	๑๓๓	ฤ			
มุกฺขลิสฺสัจจะ	๒๕๒				
มุกฺกิตา	๕๘๗			ฤทธิ์ ๑๐ ประเภท	๓๔๑
มุกฺกุตตา	๔๙๐			ล	
มุกฺกุตารูป	๘๖๕				
มุสาวาท	๓๖๐	ลหุตตา	๔๘๙		
มูลภวังก์	๗๕๑	ลหุตารูป	๘๖๕		
เมตตา	๕๘๖	ลักขณูปนิชฌาน	๕๒๗		
โมหะ	๗๐๕	ลักษณะ	๒๘๑		
ย		ลังคิ	๗๑๗		
		โลกิยะ	๒๒๗		
		โลกุตตระ	๒๒๗, ๖๓๙		
		โลภะ	๗๐๔		
ยถารัมมศาสนะ	๔๘	โลहितกะ	๖๐๐		
ยถานุโลมศาสนะ	๔๗	ว			
ยถาปราชศาสนะ	๔๗				
เยวาปนภรรรม	๓๗๙				
โยคินิยะ	๒๓๒				
โยคะ	๒๓๒	ว			
ร				วจีกรรม	๓๓๓
				วจีทุจฺจิต	๖๕๑
				วจีวิญญูติ	๓๓๑, ๘๖๐
		วชิรูปมา	๒๔๓		
รณะ	๒๓๘	วัตตมานุบันนะ	๒๙๐		
รสี	๒๘๑				

ว	หน้า	ศ-ส	หน้า
วัดฤกษาม	๒๗๗	วิโมกข์	๕๘๒
วาทา ๓ อย่าง	๓๓๐	วิโมกข์ ๓ อย่าง	๖๖๐
วาทธาคู	๘๗๘	วิริติ	๓๗๐, ๖๕๑
วาริตตศีล	๑๐๙๖	วิริยพละ ๔๒๒	
วักขมณปหาน	๙๒๕	วิริยสังวร	๙๒๔
วักขายิตกะ	๖๐๐	วิริยอินทริย์	๔๐๘
วักขิตตกะ	๖๐๐	วิโรธปัจจัย	๘๑๕
วักขิตทกะ	๖๐๐	เวทนา	๑๙๘, ๓๘๖
วักขาร	๓๙๗	เวทลลละ	๕๙
วักขิจจนา	๗๒๘	เวภัพยา	๔๘๐
วักขา	๒๕๖, ๑๐๕๑	เวยายาการณะ	๕๘
วักขาภาคิ	๒๔๑	เวรมณี	๖๕๑
วักขูปมา	๒๔๒	เวลา	๖๕๒
วักขุณฺตี	๓๒๓	เวสาร์ชชญาณ	๖๙
วักขุณฺณญายตนะ	๖๑๗	โวหาร	๑๐๐๖
วักก	๓๙๖	โวหารเทศนา	๔๗
วักกัณทวาทิ	๘		
วักกิลกะ	๕๙๙	ศ	
วักกิตี ๓	๕๓	ศรัทธาพละ	๔๒๑
วักก	๑๙๙	ศรัทธินทริย์	๔๐๔
วักกสนา	๒๕๓, ๔๓๘	ศีลสังวร	๙๒๓
วักกสนูปกิเลส	๔๑๖		
วักกัพพะ	๖๐๐	ส	
วักกัตถนา	๙๕๕	สติ	๒๕๒
วักกาทิฏฐิ	๒๔๗	สตินทริย์	๔๑๑
วักกาวนา	๕๑๗	สติพละ	๔๒๒
วักกุตติ	๒๕๖	สติสังวร	๙๒๓

ส	หน้า	ส	หน้า
สนิทัตสนะ	๒๒๑, ๘๔๕	สังกิลิฏฐะ	๒๐๑
สภาวลัทธิ	๒๘๒	สังกิลีส	๒๐๐
สมณสุข ๘ ประการ	๘๖	สังกิลีสิกะ	๒๐๑
สมณนิมิตตะ	๒๕๓	สังเกตสังขยา	๑๓๓
สมณะ	๒๕๓, ๔๓๘	สังขตะ	๒๒๖
สมณะ ๓ อย่าง	๔๗/๒	สังขยาในภาษาบาลี	๑๓๓
สมบัติ ๓	๕๓	สังขา	๑๐๐๕
สมัญญา	๑๐๐๖	สังคายนา	๖๐
สมันตจักขุ	๘๒๔	สังยุตตนิกาย	๕๗
สมาทานวิริตี	๓๗๑	สังโยชน์	๒๓๑
สมาธิทรีย	๔๑๔	สังโยชนียะ	๒๓๑
สมาธิพละ	๔๒๒	สังวรวินัย ๕ อย่าง	๙๒๓
สมาบัติ	๑๐๑๖	สังวรวิสังวรกถา	๔๘
สมาบัติตักขุสลา	๒๔๙	สังเวควัตถุ ๘ ประการ	๔๑๐
สมาบัติตักขุสลา	๒๕๐	สังสารสาคร	๒๖
สมุจเฉทปหาน	๙๒๕	สังขานุโลมิกญาณ	๑๐๔๗
สมุจเฉทวิริตี	๓๗๒	สัญญา	๓๘๙
สธนะ	๒๓๘	สัทธรรม	๘๕๐
สวิตกกสวิจระ	๒๐๒	สันตติปัจจุบัน	๑๐๗๐
สวัจิชา	๘๗๑	สันติเกนิทาน	๑๗๘
สสังขาร	๔๙๙	สัปปฏิษะ	๒๒๒, ๘๔๕
สสัมภารจักขุ	๘๒๕	สัปปะเทสะ	๑๘๖
สหคต	๒๙๐	สัปปัจจยะ	๒๒๖
สหชาตธรรม	๑๐๖๔	สัปพายสัมปชัญญะ	๔๓๘
สอุตตระ	๒๓๘	สัพพสังขารสมณะ	๔๗๓
สังกัปปะ	๔๖๙	สัมปชัญญะ	๒๕๒
สังกิลิฏฐสังกิลีสิก	๒๐๒	สัมปชัญญะ ๔ ประเภท	๔๓๘

ส	หน้า	ส-ห	หน้า
สัมปัตตวิริติ	๓๗๑	สิกขา ๓	๔๘
สัมปัตตวิสยคาหกะ	๘๓๙	สีลวิปัตติ	๒๕๔
สัมผัปปลาปะ	๓๖๔	สีลวิสุทธิ	๒๕๔
สัมพันธสังขยา	๑๓๓	สีลสัมปทา	๒๕๔
สัมโพชฌงค์	๖๔๙	สีลัพพตูปาทาน	๙๙๔
สัมภาวนา	๕๑๗	สุกกะ	๒๔๓
สัมมัตตนิยตะ	๒๑๒	สุข	๑๙๗, ๔๐๑
สัมมากัมมันตะ	๖๔๖	สุญญตวิโมกข์	๖๖๑
สัมมาทิฏฐิ	๔๑๙	สุตตะ	๕๘
สัมมาวาจา	๖๔๕	สุตตันตภาชนีนัย	๗
สัมมาวายามะ	๔๒๐	สุตะ	๓๐๔
สัมมาสติ	๔๒๐	เสกขะ	๒๐๘
สัมมาสมาธิ	๔๒๐	เสียงดนตรีมีองค์ ๕	๑๔๔
สัมมาสังกัปปะ	๔๒๐	โสตประสาท	๘๓๗
สัมมาอาชีวะ	๖๔๖	โสตะ	๘๓๓
สัมโมหะ	๗๑๗	โสมนัสสินทริย์	๔๑๘
สัลลักษณ์	๔๘๐	โสรัจจะ	๒๕๑
สัสสตทิฏฐิ	๒๔๗		
สาขัลยะ	๑๐๒๒	ห	
สาคร ๔	๒๖	หตวิกขิตตะกะ	๖๐๐
สาตถกสัมปชัญญะ	๔๓๘	หทัย	๔๖๒
สาตะ	๔๖๐	หิริพละ	๔๒๒
สาธารณเหตุ	๘๑๗	เหตุเกิดของโสดาปัตติมรรค	๕๐๗
สามัญญนาม	๑๐๐๗	เหตุวิปยุตตา	๒๒๓
สามัญญลักษณะ	๒๘๒	เหตุสัมปยุตตา	๒๒๓
สารัมมณะ	๒๓๔	เหตุเหตุ	๘๑๗
สาสวะ	๒๓๐	เหตุให้เกิดหิริ ๔ ประการ	๔๒๓

ห-อ	หน้า	อ	หน้า
เหตุให้เกิดหิริ ๔ ประการอื่น	๔๒๗	อนาคตะ	๒๑๘
เหตุให้เกิดโอตตปปะ ๔ ประการ	๔๒๗	อนามัญฐิบัณฑิตบาท	๑๐๒๙
อ-โ		อนารัมมณะ	๒๓๔
		อนาสวะ	๒๓๐
อกุศลกรรมบถ ๑๐	๓๕๕	อนิทัสสนะ	๒๒๒
อกุศลมูล	๗๑๕	อนินทริยพัทธรูป	๑๐๗๗
อกุศลสังขาร	๘๑๘	อนิมิตตวิโมกข์	๖๖๑
อคมนียฐานะ ๒๐ จำพวก	๓๕๘	อนียตะ	๒๑๒
องค์ธรรมของความไม่สํารวม	๓๕๒	อนิยานิกะ	๒๓๗
องค์ธรรมของความสํารวม	๓๕๔	อนุตตระ	๒๓๘
อดปนียะ	๒๔๔	อนุปันนนะ	๒๑๖
อตีตะ	๒๑๗	อนุปาทินนกะ	๖๗๘
อตีตารัมมณะ	๒๑๘	อนุโพระ	๗๑๕
อทินนาทาน	๓๕๗	อนุमानอสงไขย	๑๓๙
อทุกขมสุขา	๑๙๗	อนุสสติ	๔๗๘
อโทสะ	๔๒๘	อนุสัย	๗๑๗
อธิกรณสมถะ	๔๗๒	อเนกสังขยา	๑๓๔
อธิคมนิทาน	๗๓	อปจยคามี	๒๐๗
อธิมุตติ	๑๐๕๒	อปรรันตานุทัญญู	๒๔๘
อิโมกข์	๔๔๓	อปริยาปันนะ	๒๓๗
อิวิจนปละ	๒๔๔	อปรีโยคาหนา	๗๑๖
อิวิจนะ	๒๔๔	อปัจจกขกัมมะ	๗๑๖
อนนุโพระ	๗๑๕	อปัจจเวกขณา	๗๑๖
อนภิขณา	๔๓๓	อภิขณา	๗๐๖
อนภิสมัย	๗๑๕	อภิญญา	๕๖๓
อนันตวาทีญญู	๒๔๗	อภิธัมมภาษณีนัย	๗
อนันตะ ๔ อย่าง	๕๐๙	อภิสมอาจารย์กัฏฐ	๗๙๑

อ	หน้า	อ-อา	หน้า
อโมหะ	๔๒๘	อัชชวะ	๒๕๑
อรณะ	๒๓๙	อัชฌัตตะ	๒๑๘
อรุปตัณหา	๙๕๕	อัชฌัตตะ ๔ อย่าง	๕๓๒
อรุปี	๒๒๗	อัชฌัตติกะ	๒๓๖
อลคัทพุปมปริยัติ	๕๑	อัฐฐานกุสลตา	๒๕๑
อโลกะ	๔๒๗	อัฐิจิเกะ	๖๐๑
อวิกเขปะ	๒๕๔	อัตตวาทุปาทาน	๙๙๔
อวิกเขปะ	๔๓๙	อตัฏฐธาระ	๑๖
อวิชาภาคี	๒๔๒	อัทธำปัจจุบัน	๑๐๗๑
อวิชาสวะ	๙๖๓	อันทวาทีฏฐิ	๒๔๗
อวิทุเรณิทาน	๑๗๘	อปปภิเวระ	๗๑๖
อวิจิชรา	๘๗๑	อปปณิหิตวิโมกข์	๖๖๑
อสงไขย	๑๓๘	อปปนา	๔๖๙
อสงไขยกับ	๑๓๙	อปปมัญญา	๕๙๘
อสงไขยด้วยการนับ	๑๓๘	อปปมาณ	๒๑๐
อสมเปกขนา	๗๑๖	อปปัจจยะ	๒๒๖
อสังขตะ	๒๒๖	อัพโพหาริก	๓๔๐
อสังคาหนา	๗๑๖	อัพภุทธธรรม	๕๙
อสังโยชนียะ	๒๓๑	อัพยาภุต	๑๙๑
อสมปชัญญะ	๒๕๒	อัพยาบาท	๔๓๓
อสมปัตตวิสยคาหกะ	๘๓๙	อากาศธาตุ	๘๖๔
อสมโพระ	๗๑๕	อากาศาณัญญาตนะ	๖๑๔
อสมโมหสมปชัญญะ	๔๓๘	อากิณัจญญาตนะ	๖๑๘
อสาธารณณญาณ ๖	๗๙๓	อาคันตุกาวังค์	๗๕๑
อเสกขะ	๒๐๘	อาจยคามิ	๒๐๖
อเหตุกธรรม	๒๐๕	อาชีวัฏฐมกศีล	๑๐๒๑
อังกุตรนิกาย	๕๘	อาณาเทศนา	๔๗

อา-อิ	หน้า	อุ-โอ	หน้า
อานิสงส์ของผ้าคารอง ๑๒ ประการ	๙๐	อุเบกขา	๒๐๓, ๕๘๗
อานัตติกุสลดตา	๒๔๙	อุเบกขา ๑๐ ประเภท	๕๔๐
อานัตติภูฐานกุสลดตา	๒๔๙	อุปปริกขา	๔๘๓
อาโปธาตุ	๘๗๘	อุปปันนะ	๒๑๖
อายตนกุสลดตา	๒๕๐	อุปปันนะ ๔ ประเภท	๒๘๙
อายตนะ	๔๖๕	อุปปาที	๒๑๗
อารติ	๖๕๑	อุปาทา	๒๓๖
อารัมภวัตถุ ๘ ประการ	๔๑๐	อุปาทาน	๒๓๖
อารัมมณูปนิชฌาน	๕๒๗	อุปาทานิยะ	๑๙๙
อาวาสิกภวังค์	๗๕๑	อุปาทินนกะ	๖๗๘
อาสวะ	๒๒๘	อุปาทินนะ	๑๙๙
อาหาร	๘๗๓	อุปาทินนุปาทานิยะ	๒๐๐
อาหารรูป	๘๗๔	อุภยสัมพันธ	๓๐๔
อิติถินทรีย์	๘๕๕	โอกาสกตูปันนะ	๒๙๐
อิติวุตตกะ	๕๙	โอฬนนิยะ	๒๓๒
อิทัปปัจจยตา	๙๓๑	โอฆะ	๒๓๒
อินทริยพัทธรูป	๑๐๗๗	โอตตปปพละ	๔๒๒
อินทริย์	๔๐๕	โอปปาติกนาม	๑๐๐๗
อิสสา	๗๒๔, ๙๗๐		
อุจเจตทิฏฐิ	๒๔๗		
อุชุกตา	๔๙๑		
อุตตมเหตุ	๘๑๗		
อุตตระ	๒๓๘		
อุตุนิยาม	๗๕๕		
อุทวัจจะ	๗๐๘		
อุทฐมาตกะ	๕๙๘		
อุทาน	๕๙		



ขีเระ ยถา สุปริภาวิตโธสมุหิ
เสนเหณ โธสมผลํ ปริภาสเดว
ธมฺโม ตถา อิห สมาจริโต หิ โลเก
ฉายาว ยาทิ ปรโลกมิโต วชนตํ.

เตลภฏาหคาคา คาคา ๗๔

“สรรพคุณของยาย่อมกระจายไปทางสารอาหารในน้ำนมที่ผสม
ยาไว้ดีแล้ว ฉันทิ ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วในโลกนี้ย่อมติดตาม
ผู้จากโลกนี้ไปสู่โลกหน้าเหมือนเงาตามตัว ฉันทัน”

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

คันธสาราภิงค์, พระ. ปทฐปฐิทธิมัญชรี. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๗.

_____. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๒.

_____. อภิธัมมวาทาร [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๒.

จตุรงค์พล, มหาอำมาตย์. อภิธาน์ปทีปิกาฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จักกपालะ, พระ. พาลาวตารคัณฐิปัตถวินิจนยสาระ. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ชนกาภิงค์, พระ. สลักขันธ์ภาสาฎีกา. ย่างกุ้ง: กรมการศาสนา, ๒๕๒๖.

ชนกาภิงค์, พระ. อัญญสาลินีภาสาฎีกา. ย่างกุ้ง: กรมการศาสนา, ๒๕๓๐.

ชาคราภิงค์, พระ. ปาจิตยาทีโยชนา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณกิตติ, พระ. พาลาวตาร. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ญาณธชะ, พระ. นิรุติทีปนี. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. ปรมัตถทีปนี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๑.

_____. อนุทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดีปฏิภักต์, ๒๕๖๓.

ดารานาถะ. ศัพทส์โตมมหานิธิ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๑๑.

_____, วาจส์ปัตตะ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๐๔.

ตรีโลจนทาสะ, “กาดันตรวฤตติปัญชิกา” ใน กาดนุตรวยาकरण. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ทุรคสิงหะ, “กาดันตรวฤตติ” ใน กาดนุตรวยาकरण. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

_____, “กาดันตรฎีกา” ใน กาดนุตรวยาकरण. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

นาเศศภักฎะ, ปริภาพนุเสษระ. พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

ปียัทสสีและอื่นๆ, ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตาร

นิสสัย ๗ คัมภีร์. มันทเลย์: โรงพิมพ์ธนวดี, ๒๕๑๐.

พุทธรูปิยะ, พระ. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

_____. ปทรูปสิทธิฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

ภักฎโฆชิ ทิกษิต. สิทธานตเกามุที. เดลฮี: โรงพิมพ์เจ้าหม่า, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน สัททาแ่ง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์

อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

มหานามและอื่นๆ, มหาวงศ์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

มังคละ, พระ. พุทธโฆสปัตติปาฐะนิสยะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจิมิตเชวปิฎกัต, ๒๕๕๑.

เมธาวิ, พระ. กัจจายนคัพพัตถทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชมพุมิตเชวปิฎกัต, ๒๔๙๙.

โมคคัลลณะ, พระ. โมคคัลลนพยาकरण. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,

๒๕๒๕.

_____. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน ปญจมูลคณ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุฯ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. “กัจจายนสาระ” ใน สัททาแ่ง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต,

๒๕๐๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕.

กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

ราชารานตเทวะ. ศัพทกัลปทรมะ. นิวเดลี: โรงพิมพ์นิวจีแอนด์, ๒๕๓๒.

วามนะและชยาทิตยะ. กาศิกา. พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วิสุทธาจารย์, พระ. วิสุทธารามวินยวินิจฉัย [วิสุทธาโยงวินีอะโชนอะผยัต]. มันทเล: คณะ

คัมภรอนวรรณกรรมแห่งนิกายชเวจิน, ๒๕๒๘

_____. ธาตวัตถสังคหปาฐะ. มันทเล: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมณฑลย์ปิฎกัตสาอูตไส,
ม.ป.ป.

_____. กัจจายนสูตรตัตถะ [วิสุทธาโยงกัสสีตตุนะ]. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี.
๒๕๐๕.

สัทธัมมคุรุ, พระ. “สัททวตติ” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจนาศยปิฎกัต,
๒๕๐๗.

สัทธรรมวรกิตติ, พระ. “เอกักขรโกสะ” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจนาศย
ปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สัทธรรมสิริ, พระ. “สัททตถเกทจินตา” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจนาศย
ปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สิริธัมมะ, พระ. มหาวิสุทธารามิกเถรูปัตติทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๕๑๙.

อัครธัมมาภิวังศ์, พระ. อภิธาน์ปทีปิกานิสสัย. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์รัตนาวาที. ๒๕๑๒.

_____. โมคคัลลนนิสสัย. มันทเล: โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๔.

อัครวังสะ, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

Malalasekara, G.M. **The Pali Literature of Ceylon**, Kandy: Buddhist Publication
Society, 1928.

ทีโน วิคนธวทโน จ ชโพ อปณโณ
 มูโค สทา ภวติ อปปียทสสนโน จ
 ปปโปติ ทุกข'มตฺตลณฺจ มนุสฺสญฺโต
 วาจํ มุสา ภณฺติ โส หิ อปณฺณสตฺโต.

เตลภฏาหคาคา คาคา ๘๑

“คนเขลาผู้กล่าวคำเท็จ เมื่อเกิดเป็นมนุษย์จะยากจน มีกลิ่นปาก
 บ้าใบ้ปัญญาอ่อน และไม่น่ามอง ย่อมประสบทุกข์หนัก”